

2000 वर्षांपुर्वी लिहीलेले

मराठीतील
सर्वात जुने पुस्तक

गाथासप्तशती

संपादक : हाल शातवाहन

संशोधक : स आ जोगळेकर

हे पुस्तक प्रताधिकारमुक्त आहे.

ई साहित्य प्रतिष्ठान मराठी भाषा आणि मराठी साहित्याचे इंटरनेटवर जतन व्हावे म्हणून कार्य करते. मराठी भाषा अभिजात आहे यात वादच नाही व तो दर्जा युनोतर्फे आज ना उद्या मिळेलच. या भाषेचे अभिजातत्व अधोरेखित करणारा पुर्वा म्हणजे गाथासप्तशती. २००० वर्षांहूनही जुने असे हे पुस्तक आहे. त्या काळातील जनजीवनाचे प्रतिबिंब यातून घडते. सातशे सुंदर लघुत्तम कथांचा हा संग्रह आहे.

या पुस्तकाचे वाचन जास्तीत जास्त मराठी भाषिकांकडून व्हावे हीच सदिच्छा.

हालसातवाहनाची गाथासप्तशती - महाराष्ट्राचे आद्य
लोकसाहित्य.

जयंत कुलकर्णी

{मिसळपाव डॉट कॉम वरून साभार}

१९७१ साली एका महाविद्यालयात मित्राला भेटायला गेलो होतो. नुकताच मॅट्रीक होऊन कॉलेजला प्रवेश घेतला होता. अभ्यासाच्या नावाने बॉब असल्यामुळे अवांतर वाचनाच्या सगळ्या सीमा पार केल्या होत्या. फ्रँझ काफ्का, मार्क्स, हेमिंग्वे, स्टार्डिनबेक, विल्यम शिरर, जे. कृष्णमूर्ती, आणि असे अनेक लेखक ज्यांच्या लेखनावर चर्चा करत ही वर्षे गेली. त्या वर्षांचे आभार कसे मानावेत हे मला कळत नाही..... असो. मी या महाविद्यालयाबद्दल बोलत होतो. या माझ्या मित्राला त्यांच्या महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयाचा भयंकर अभिमान होता. ते मी बघावे अशी त्याची त्या काळात फार इच्छा होती. ताजमहाल बघायला जाणाऱ्याच्या मनात काय उत्कंठा असावी त्यापेक्षाही जास्त उत्कंठतेने मी त्या महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयात पाऊल टाकले आणि माझी छाती दडपून गेली. जे माझ्या

स्वप्नातही बघणे शक्य नव्हते अशी ती ग्रंथसंपदा बघून माझे मन तृप्त झाले.

“हे तर काहीच नाही. आपल्याला अजून सगळ्यात वरच्या मजल्यावर जायचे आहे” मित्र म्हणाला. आता अजून काय बघायला मिळणार या उत्सुकतेने मी त्याच्या मागोमाग जिना चढायला लागलो. जिना अर्थातच लाकडी, कुरकुरणारा. जसे जसे आम्ही वर जाऊ लागलो तसे धुळीचे साम्राज्य दिसू लागले. शेवटी पोहोचल्यावर तर धुळीशिवाय काही दिसेना. नीट बघितल्यावर त्याच्या खाली लपलेली असंख्य पुस्तके मला दिसली.

“चायला, हे रे काय ? ही अवस्था?” मी म्हटले.

“तुला हस्तलिखिते बघायची होती ना ? चल जरा त्या टोकाला जावे लागेल” मित्र म्हणाला.

त्याने पुढे पाउल टाकले आणि माझ्या लक्षात आले की तो पुस्तकांवरून चालतोय. पण दुसरा मार्गच नव्हता. त्या मजल्यावर या टोकापासून ते त्या टोकापर्यंत पुस्तकेच पुस्तके जमिनीवर पसरून पडली होती. ज्या पुस्तकावर त्याचा पाय पडला होता ते मी झटकून उचलले आणि बघितले तर ते होते “हालसातवाहनाची गाथा सप्तशती” लेखक होते श्री. जोगळेकर. या गाथेबद्दल पूर्वी कोणाकडूनतरी एकले होते. या जाडजूड पुस्तकातून चांगली माहिती मिळेल या आशेने ते उचलले आणि मित्राच्या नावावर ते नोंदवून पुण्याला घेऊन आलो. दुर्दैवाने त्याने या जगातून दोन महिन्यानेच एकझीट घेतली आणि ते पुस्तक माझ्याकडे तसेच राहिले. नंतर जवळ जवळ सात आठ वर्षांने मी ते वाचायला काढले तेव्हा अर्थातच मनात मित्राच्या आठवणी दाटल्या होत्या पण त्याहूनही आपण काहीतरी वेगळेच वाचतोय हीही भावना मनात येत होती. पुस्तक वाचून झाल्यावर सातवाहनांवर बरेच वाचून काढले पण त्या बद्दल परत केव्हातरी. आज आपण या गाथेबद्दल वाचणार आहोत.

सत सताइं कईवच्छलेण कोडिअ मज्झाअरैम्मि ।

हालेण विरईआइं सालंकाराणं गाहाणम् ॥

जमलेल्या एक कोटी गाथांमधून सर्वोत्कृष्ट, अलंकाराने नटलेल्या सातशे गाथा निवडून हालाने हा ग्रंथ रचला असा अर्थ या वरील गाथेचा किंवा ओवीचा होतो. या कोटी गाथा त्याने का जमविल्या व कशा जमवल्या असतील हे त्यालाच ठावूक. पण त्याबद्दल एक दंतकथा नंतर लिहिलेल्या अनेक टीकांमधून सापडते. हालाला विद्वत्तेचे भयंकर आकर्षण होते. त्याची एक चंद्रलेखा नावाची पट्टराणी होती. तिच्या समवेत तो एकदा जलक्रिडा करत असताना त्याने राणीच्या अंगावर पाणी उडवले. ते बघून राणीने त्याला संस्कृतमध्ये पाणी न उडविण्याची विनंती केली त्यात तिने मोदकैः हा समास वापरला होता. त्याचा अर्थ न कळून हालाने तिच्या समोर मोदक आणून हजर केले. ते बघून राणीने इतर राण्यांच्या समोर हालाचा उपहास केला. रागावून हालाने सरस्वतीची आराधना केली व ती प्रसन्न झाल्यावर तिच्याकडे जो वर मागितला तो भन्नाट होता. त्यात त्याने स्वतःच्या उपहासाचा बदला तर घेतलाच पण अशी परिस्थिती परत कोणावर ओढवून ये याचीही काळजी घेतली. त्याने वर मागितला “ माझे सर्व प्रजाजन हे कवी व सुशिक्षित होऊ देत ” देवीचाच वर असल्यामुळे एक कोटी का दहा कोटी कवी त्याच्या राज्यात निर्माण झाले. त्यांच्यासाठी हालाने राज्यात दवंडी

पेटवून त्यांना कविता लिहायचे आव्हान केले व त्यासाठी मानधनही जाहीर केले. त्यामुळे या एक कोटी गाथा जमा झाल्या. त्या वाचून हालाने त्यातील उत्कृष्ट अशा सातशे निवडल्या. अर्थात सगळ्यांनाच काहीना काहीतरी बक्षिस देण्यात आले. ही दंतकथा सोडल्यास हालाने त्याला संस्कृत व्याकरण शिकवण्यासाठी दोन थोर शिक्षकांची शिकवणी लावली होती व त्याने राज्यात दवंडी पेटवून काव्य सादर करण्याचे आवाहन केले होते हे सत्य आहे. त्या शिक्षकांची नावे आपल्याला माहित असतील. एक होता गुणाढ्य तर दुसरा होता शर्ववर्मा. शर्ववर्म्याने हे काम सहा महिन्यात संपविल्यामुळे त्याला कच्छची सुभेदारी बक्षिस देण्यात आली असा उल्लेख कथासरित्सागरात आला आहे. जर तुम्ही या सर्व गाथा वाचल्यात तर तुम्हाला अजून एका काव्याची आठवण झाल्याशिवाय राहणार नाही ते म्हणजे जगप्रसिद्ध “मेघदूत” . या गाथांमधील अनेक कल्पनांचा उल्लेख आपल्याला मेघदूतात आढळेल. याच्यावरून काय निष्कर्ष काढायचा हे मी वाचकांवर सोडतो.

इतिहासात अनेक देश विदेशात राजांनी, सम्राटांनी आपल्या पदरी भाट बाळगले होते. राजकवी, राजगायक, राज जोतीष, राज नर्तिका

इत्यादी पदे निर्माणकरून कलांना राजाश्रय देण्यात येई. पण सर्वसामान्यांच्या कलेला किंवा प्रतिभेला उतेजन देण्यासाठी हालाने जी युक्ती वापरली त्याचे हे उदाहरण एकमेवच असेल. सातव्या शतकाच्या पहिल्या भागात होऊन गेलेला महाकवि बाणभट्ट आपल्याला माहितीच आहे. त्याच्या हर्षचरित्रात या गाथांचा उल्लेख केलेला आहे तो मोठ्या कौतूकाने...

अविनाशिनमग्राम्यमकरोत्सातवाहनः ।

विशुद्धजातिभिः कोशं रत्नेरिव सुभाषितैः

याचा स्वैर अर्थ होतो –ज्या प्रमाणे एखादा राजा आपल्या प्रजेकडून न संपणारा निधी गोळा करतो त्याप्रमाणे सातवाहन राजाने अत्यंत विशुद्ध जातिछंदात रचलेली ही सुभाषिते गोळा केली व त्यांचा एक कोश रचला. किती खरे आहे... एकवेळ राजाचा खजिना संपेल, त्याच्या खजिन्यातील रत्ने संपतील पण या सुभाषितांच्या रत्नांचा खजिना या जगाच्या अंतापर्यंत राहणार आहे. हे आपल्या येथे (भारतात) अनेक ग्रंथांच्या बाबतीत सिद्धही झाले आहे.

सर्वसामान्यांकडून जमा झालेल्या या गाथांची भाषाही त्यामुळे सर्वसामान्यांचीच आहे. त्या काळात महाराष्ट्रात महाराष्ट्री प्राकृत ही भाषा बोलली जात असे. संस्कृत व आताची मराठी यामधे कुठेतरी ही भाषा आहे असे मानायला जागा आहे. पण एक गोष्ट खरी आहे ती म्हणजे प्राकृत ही अत्यंत गोड व मधाळ भाषा आहे. उदाहरणार्थ वर दिलेली किंवा कुठलीही गाथा आपण जर वाचून बघितली तर आपल्याला आढळेल की आपल्या वाणीतील कठोर शब्द, हेल नाहीसे झाले आहेत. उत्तरेतील हिंदी व ब्रज भाषा यामधेही हाच फरक आहे. दुर्दैवाने/सुदैवाने मराठीने संस्कृतची कास धरली म्हणून तीही तिच्या सारखी आघातप्रिय, कठोर भाषा झाली. जर मराठीने प्राकृताची कास धरून आपला प्रवास केला असता तर मराठी आज आहे त्याहूनही गोड झाली असती. अर्थात त्यात एक तोटा झाला असता तो म्हणजे मराठी शिव्यांचा दरारा लोप पावला असता. :-)

ख्रि.पू. दुसऱ्या शतकात पतंजलिच्या प्रेरणेने पुष्यमित्र शुंग व पहिला सातकर्णी यांनी बौद्ध पण परकीय मिनिंडरचा पराभव केला. ख्रि.पू. पहिल्या शतकात दुसऱ्या सातकर्णीने माळव्यात प्रस्थापित

झालेल्या शकांचा नाश केला. याच काळात प्रबळ झालेल्या सातवाहनांनी प्राकृत भाषेचा पुरस्कार केला व महाराष्ट्री प्राकृत उदयास आली असे म्हणायला हरकत नाही. या भाषेला महाराष्ट्री प्राकृत म्हणायचे मुख्य कारण म्हणजे यात बरेच देशी शब्द आहेत जे इतर ठिकाणी बोलण्यात येणाऱ्या प्राकृतात सापडत नाहीत.

श्री जोगळेकरांच्या मते प्राकृतात प्रचलित असलेल्या शब्दांचे तीन गट पडतात. एक म्हणजे संस्कृतातून तसेच्या तसे उचलले शब्द, दुसरा म्हणजे काही सुधारणा होऊन आलेले शब्द. या सुधारणा म्हणजे बहुतेककरून जोडाक्षरे काढून शब्दोच्चारात सुलभता आणणे या होत्या. तिसरा गट आहे देशी शब्दांचा. याचा संस्कृतशी काहीही संबंध नाही. अर्थात काळाच्या ओघात दोन्हीही भाषांचा एकामेकांवर प्रभाव पडत गेला त्यांच्यात दुसऱ्या भाषेचे शब्द विपूलतेने आढळू लागले. हॉलमधे आपण आपल्या बायकोला हाका मारतो व शयनगृहात हाका मारतो यात जो फरक आहे तो संस्कृत व प्राकृतात आहे. एक व्यवहार, परक्यांशी संवाद साधण्यासाठी वापरली जायची तेव्हा ती रोखठोकच असायची. दुसरी आपल्या लोकात प्रेमाने संवाद साधण्यासाठी त्यामुळे ती मृदू, कमी त्रास

देणारी इ... अशीच असणार. प्राकृत भाषेबद्दल वाक्पतिराजाने काय
म्हटले आहे ते बघुया -

णमवत्थ-दंसणं संनिवेस-सिसिराओ बंध-रिद्धौओ ।

अविरलमिणमो आभुवन-बंधिमह णवर पययम्मी ॥

सयलाओ इमं वाया विसन्ती एतो य णेन्ति वायाओ ।

एन्ति समुद्दंचिय णेन्ति सायराओच्चिय जलाइं ॥

हरिस विसेसो वियसवओ य मऊलावओ य अच्छीण ।

इह बहि-हुजो अन्तो-मुहो य हिययस्स विप्फुरईं ॥

“अभिनव आशय, समृद्ध रचना आणि मृदु शब्दमाधुर्य या बाबतीत प्राकृत सर्व भाषेत श्रेष्ठ आहे. जल हे सागरापासून निर्माण होते व ते सागरालाच जाऊन मिळते त्या प्रमाणे सर्व भाषा प्राकृतातूनच निर्माण झाल्या आहेत व प्राकृतातच विलीन होतात. प्राकृतातून मनाला अनिर्वचनीय आनंद होतो, आनंदाने नेत्र विकसित होतात (विस्फारले जातात) व तृप्तीने मुकुलित ही होतात (मिटतात).”

या गाथा सम्राट हाल याच्या राज्याच्या अनेक विभागातून आल्या असल्यामुळे यात त्या राज्यांच्या विविध भागातील लोकजीवनाचे प्रतिबंब पडते. त्या भागात कसली झाडे आहेत, कुठल्या नद्या आहेत, घरे कशी आहेत, कुठले पर्वत आहेत, तेथे रहाणाऱ्या जनतेची वस्त्रे, तेथे मिळणारी विविध प्रकारची मद्ये, त्याचा परिणाम, एवढेच काय काही कॉकटेल्सचीही माहिती मिळते. त्यातील जी माहिती संकलीत करण्यात यश मिळाले आहे त्याबद्दल आपण वाचणार आहोतच.. या गाथा हालाने संकलित केल्या इ.स. २१ ते ४५ साली. म्हणजे जवळ जवळ दोन हजार वर्षापूर्वी महाराष्ट्रात सामान्य जनतेचे आयुष्य कसे होते, कपडे कसे होते, त्यांची करमणूकीची साधने कुठली होती, त्या काळी कुठले पक्षी प्राणी होते

अशा अनेक गोष्टींबद्दल माहिती देणारा हा एकमेव ग्रंथ आहे.
एखाद्या राज्यातील सगळ्या प्रदेशातील माहिती गोळा करण्याची
ही युक्ती हालाने वापरली त्यामुळे आपल्याला त्या काळात वावरता
येते.....

गाथेची सुरवात शंकराला नमन करून केली आहे..

पसुवईणो रोसारूणपडिमासंकन्तगोरिमुहन्दम ।

गहिअग्धापङ्कअं विअ संझासलिलंजलिं णमह ॥

मावळत्या सूर्याला अर्ध्र्य देण्यासाठी पशूपतीने ओंजळीत पाणी
घेतले आहे. आकाशातील तांबड्या रंगाच्या उधळणीमुळे त्याच्या
हातातील हे पाणी लाल दिसत आहे अशा पशूपतीला नमन असो.

देवाला नमन करून झाल्यावर लगेचच दुसऱ्या गाथेमधे ज्या भाषेत या गाथा तयार झाल्या आहेत त्या प्राकृत भाषेचे उपकार स्मरून तिची थोरवी गायली आहे. सामान्य माणसांनी या गाथा रचल्या आहेत याचे अजून एक उदाहरण. खेडेगावातील सामान्य माणूस सभ्यतेचे अवडंबर न माजवता स्वतःच्या गोष्टींची थोरवी सांगताना दुसऱ्याचा कमीपणा दाखविल्याशिवाय रहात नाही. तसेच येथेही दिसून येते -

अमिअं पाउअकव्वं पढिउं सोउं अजे ण आणन्ति।

कामस्य तत्तन्तिं कुणन्ति ते कहँण लज्जन्ति ?॥

अमृतासारखे प्राकृत काव्य वाचणे किंवा त्याचे श्रवण करणे ज्यांना माहित नाही

ते कामशास्त्रातील तत्वांची मात्र जोरजोरात चर्चा करत असतात. असे करताना त्यांना लाज कशी वाटत नाही ? थोडक्यात काव्यशास्त्राचा आनंद घेण्यासाठी प्राकृत साहित्याचा उपभोग

ध्यायचा सोडून हे पंडीत कामशास्त्राकडे वळतात याची त्यांना लाज का वाटत नाही ? (हे कामशास्त्रांवरचे ग्रंथ रचनाऱ्यांना उद्देशून असावे) कामक्रिडे इतकाच आनंद प्राकृत साहित्य देते हे यांना ठावूक नाही का ?

त्या काळी म्हणजे दोन हजार वर्षापूर्वी समाजाचे सामाजिक नियम शृंगार व नितीमतेच्या बाबतीत बरेच सैल असावेत. आपल्याला याची उदाहरणे बऱ्याच नंतरच्या काळातील देवळातील कामशिल्पे देतातच. याही गाथेत त्या सैल असलेल्या बंधनांचे प्रतिबिंब आपल्याला पडलेले दिसेल. उदाहरणार्थ स्त्रियांनी पुरुषांची त्याच्या बायकोवरून केलेली चेष्टा इ.इ. किंवा विवाहीत स्त्रीने लग्नानंतर आवडत्या पुरुषाबरोबर संबंध ठेवणे...मैत्री ठेवणे या सगळ्या गोष्टींना मर्यादेपर्यंत मान्यता होती असे दिसते. (१९६९ साली मी इगतपूरी ते जून्नर असा दहा दिवसाचा एक ट्रेक केला होता, त्या वेळी एका आदिवासी पाड्यात आमचा मुक्काम पडला होता. सकाळी पाणवठ्यावर आम्हीही पाणी भरायला गेलो असताना तेथे एका नवीन लग्न झालेल्या मुलाची तेथील मूलींनी जी चेष्टा मस्करी चालवली होती ती अशिल्ल तर होतीच पण मला जाणवले की ते सगळे त्याचा मोकळेपणाने आनंद घेत होते.) मद्यपान तर

सर्वचजण करत असत. स्त्रियांना गोड मद्य आवडत असे तर पुरुषांना कडक.. अशा अनेक गोष्टींवर या सामान्य जनतेने लिहिलेल्या गाथा प्रकाश टाकतात. आता आपण गाथेतून काय माहीती मिळते ते बघू... जेथे अत्यंत चांगल्या गाथा किंवा मजेदार गाथांचा उल्लेख असेल त्या गाथाही अर्थासहित येथे द्यायचा प्रयत्न करेन.

या प्रकारच्या गाथा जेव्हा नंतरच्या काळात टिकाकारांच्या हातात पडल्या तेव्हा हालाच्या या कल्पनेची टिंगल टवाळी झाली. काही ज्ञानी मंडळी या गाथांना अश्लील, साहित्यिक दर्जा नसलेली कलाकृती मानायला लागली. अर्थात ते तसे नाही हे आपल्या पूढे वाचल्यावर लक्षात येईलच.....

श्री. जोगळेकरांनी त्यांच्या पुस्तकात सर्व गाथांचा अभ्यास करून प्रत्येक गाथेमधील वेगवेगळ्या गोष्टींच्या उल्लेखांचे वर्गीकरण करून त्यावेळच्या परिस्थितीवर प्रकाश टाकून एक अवाढव्य काम केले आहे असेच म्हणावे लागेल. पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत ते

म्हणतात ते काही खोटे नाही. “गाथांनी मला झपाटून टाकले. गाथेशिवाय त्या काळात माझ्या मनात दुसरा कुठलाही विचार येत नसे ना मला तहान भूकेची जाणीव होत होती” ...खरेच त्यांनी असे काम केले म्हणून आपल्याला हा खजिना मोकळा झाला नाहीतर त्या गाथांवर काळाची धूळ जमा झाली असती व वर्तमान काळात आपल्या सारख्यांना ती झटकणे अशक्य झाले असते.

त्या काळात कुठल्या नद्या होत्या किंवा वहात होत्या ते अगोदर बघूया. नद्या या कुठल्याही संस्कृतीच्या जीवनदायी असतात त्यामुळे त्यांचा उल्लेख महत्वाचा ठरतो.

गिरिनदी : या नदीचा उल्लेख गिरिणई म्हणून आला आहे.

गोदावरी या नदीचा उल्लेख गोआअरी, गोदा, गोला, गोलाई इत्यादी नावाने झालेला दिसतो. सातवाहनांना या नदीचे महत्त्व वाटत होते यात काही आश्चर्य नाही कारण त्यांची राजधानीच या नदीच्या किनारी वसलेली होती. या नदीकिनारी नाशीकच्या डोंगराळ भागात सिंहाची वस्ती आहे असेही उल्लेख सापडतात. तापी व नर्मदा नदीचाही उल्लेख काही गाथांमधे सापडतो. एका गाथेमध्ये मुरला

नावाच्या नदीचा उल्लेख सापडतो पण ती कुठे होती याचा पता लागत नाही. यमुनेचाही ओझरता उल्लेख सापडतो.

नदी म्हटली की नदी किनाऱ्यावर फिरायला जाणारे प्रियकर प्रेयसी आपल्याला बऱ्याच कथा कादंबऱ्यात आढळतात. येथेही ते दोघे गोदावरी काठी फिरायला गेले आहेत व तेथे जे झाले त्याचा त्यांना कधीही विसर पडणार नाही... काय झाले असावे बरे....

गोलाविसमोआरच्छलेण अप्पा उरम्मि से मुक्को ।

अणुअम्पाणिद्दोसं तेण वि सा आढमुवऊढा ॥

गोदावरीचे पात्र ओलांडताना बिचारीची त्रेधातिरपीट उडाली. उत्तारावर घसरताना सावरण्याच्या निमित्ताने तिने त्याच्या छातीवर भार टाकला. तिची ती त्रेधातिरपीट उडालेली बघून केवळ अनुकंपेने त्याने तिला हात दिला पण पुढे नाईलाजाने त्याने तिला तेथेच अलिंगन दिले. पण तो खरोखरच निर्दोष आहे.

गाथासप्तशतीमध्ये नद्यांप्रमाणे पर्वतांचेही उल्लेख सापडतात त्यात मंदर पर्वत (ज्याच्यावर कुबेराचे घर आहे), मलय पर्वत म्हणजे सहयाद्रीचा सगळ्यात दक्षिणेकडचा भाग, विंध्य पर्वताचा उल्लेख तर अनेक गाथांमध्ये आला आहे. एखाद्या पर्वताचा उल्लेख बघू. खालील गाथेत विंध्य पर्वताचा उल्लेख सापडतो-

सव्वत्थ दिसामुहपसॉरिएहिं अण्णोण्णकडअलगगेहिं ।

छल्लिं व्व मुअइ विञ्झो मेहेहिं विसंघ्हडन्तेहिं ॥

या गाथेत पावसाळ्याअगोदर जे घनदाट ढग आकाशात गर्दी करतात त्याला या कवीने विंध्य पर्वताच्या वल्कलांची उपमा दिली आहे. नाणे घाटात पावसाळ्याच्या अगोदर दोन तीन दिवस जर तुम्ही बसलात तर खालून वर येणारे ढग त्या काळ्या कातळावर आपटून त्याचे तुकडे होताना आपल्याला दिसतील तसेच विंध्य पर्वतावर व एकामेकांवर आपटून त्या काळ्या मेघाचे तुकडे होत

आहेत जणू विंध्य पर्वताने आपली वल्कले सोडून ठेवली आहेत. (आणि तो नवीन वल्कले परिधान करायची तयारी करत आहे, नवीन हिरवळ, पालवी इत्यादी.....)

गाथासप्तशतीमध्ये वृक्षांचा उल्लेख बऱ्याच गाथेत आहे ते नैसर्गिकच म्हटले पाहिजे कारण तेथे रहाणाऱ्या गिरिजनांनीही या उपक्रमला काव्ये पाठविली असणारच. अशोक, आंबा, एरंड, कदम्ब, कमळ, करंज, कवठ, काश (गवताचा एक प्रकार), कुटज, कुंद, कुरबक, कुसुम्ब, केतकी, कोसम्ब, खाजरी, गुंज, चंदन, जांभूळ, ताल-ताड, देवदार हा वृक्ष हिमालयात आढळतो. याचा उल्लेख बहुतेक सांकेतिक असावा. याशिवाय मोगरा, कडूनिंब, पळस, पाटल (हा आता आढळत नाही.) फलिणी, बकूळ, बेल, बोर, मधूक म्हणजे मोह, मरवा, मालती, वड, विषकंदली, वेळू म्हणजे बांबू, शिरीष, शेफालिका, हरिद्रा, हलाहल-म्हणजे विषारी वृक्ष अशा वृक्षांचा गाथासप्तशतीमध्ये उल्लेख सापडतात. याचा अर्थ दोन हजार वर्षापूर्वी ही झाडे येथे अस्तित्वात होती आणि ती अस्सल भारतीय म्हणून त्याला मान्यता द्यायला तजांची हरकत नसावी. सध्याच्या मोनोकल्चरच्या जमान्यात खरे म्हणजे एखादे जंगल तयार

करायचे असल्यास कोणती झाडे लावावीत याची ही यादीच हालाने आपल्याला दिली आहे. त्याचा उपयोग करणे आपल्या हातात आहे.

कदम्ब वृक्षाचा उल्लेख एका गाथेत कसा आला आहे ते बघुया –

तालूरममाउल्लुडिअकेसरो गिरिणईए पूरेण ।

दरबड्डउबुड्डणिबुड्डमहुअरो हीरड कलम्बो ॥

याचा गर्भितार्थ श्री जोगळेकरांनी ओढून ताणून एका प्रेयसीने प्रियकराला भेटायच्या स्थळाबद्दल संकेत दिला आहे असा लावला आहे. पण मला तर याच्यात एका खेडेगावातील माणसाला नदीत कदम्बाची फांदी वाहताना दिसल्यावर सुचलेले एक भन्नाट काव्य दिसते. याचा अर्थ असा आहे – डोंगरातून वाहत आलेल्या नदीला पूर आला आहे. त्या पूरात अनेक फांद्या, झाडे वाहत आहेत पण एक फांदी कदम्बाची आहे ती लक्षात येण्याचे कारण म्हणजे त्याच्यावरील फुलांचे पराग तुटून गेले आहेत. त्या फुलांवर बसलेला भूंगा त्या फांदीबरोबर पाण्यात थोडा बुडतो व परत वरती येतो.

(गटांगळ्या खातोय). याच्यातून इतर काय माहिती काढता येते ते बघूया – एक म्हणजे या प्रदेशातील नद्या डोंगरात वाहतात. त्यांना ज्या काळात कदम्बाच्या फुलांना पराग येतात त्या काळात पूर येतो. म्हणजे त्याच्या अगोदर काही दिवस पावसाळा चालू होतो. अजून एका वृक्षाचा, आंब्याचा उल्लेख बघू –

दिट्ठा चुआ, अग्घाइआ सुरा, दक्खिणाणिलो सहिओ ।

कज्जाइं त्विअ गरुआई मामि ! को वल्लहो कस्स ? ॥

घरातील जेष्ठ स्त्रीला एक गृहस्वामीनी म्हणते “ मामी ! ते लवकर परत यावेत म्हणून मी आम्हांकूराचे दर्शनही घेतले (पूजा असणार) व थोडेसे मद्यही घेतले. दक्षिणेकडून येणाऱ्या वाऱ्याची झुळूक अंगावर घेत मी येथे उभी आहे (दरवाज्यात वाट बघत) माझ्यापेक्षा त्यांना कामाचे महत्व जास्त वाटते.....कोण कोणाचा नाही.....प्रियकर तर नाहीच नाही.....

गाथासप्तशतीतील पशूपक्षांचा उल्लेखही या पशूंचा महाराष्ट्रातील वावर सिद्ध करतो. काही तज्ञांचे म्हणणे असे आहे की गाथासप्तशती ही उत्तरेकडे रचण्यात आली पण त्याकडे विशेष गांभिर्याने लक्ष द्यायची गरज नाही कारण एकतर ही हालाने संपादित केली व यातील नव्वद उल्लेख टक्के महाराष्ट्रातील आहेत. जे काही उल्लेख उत्तरेकडेचे आहेत ते सांकेतिक आहेत म्हणजे उदाहरणार्थ “हिमालयाएवढा उंच” .

अच्छभल्लाची म्हणजे अस्वलाची त्याकाळात त्याच्या चरबीसाठी शिकार करत असावेत अशा प्रकारचा एक उल्लेख सापडतो. कमठ म्हणजे कासव, कण्हसार म्हणजे काळवीट, गवा, गाढव, गाय, बैल, चितळ, चित्ता, पाठीण नावाचा मोठा तळ्यातील मासा, माकड, मांजर, मुंगूस, हरिण, मेस-मेंढा (मेष), रणुंदर म्हणजे घूस, रानडुक्कर, रेडा, म्हैस, वाघ, शरभ या काल्पनिक प्राण्याचाही गाथेमध्ये उल्लेख आहे. याचे शरिर सिंहाचे तर तोंड हत्तीसारखे असते. याच्या प्रतिमा आपल्याला अनेक मंदिरावर सापडतील. या प्राण्यांबरोबर सिंह, हत्ती (हे अर्थात कर्नाटक भागात असावेत). गायीच्या उल्लेखाचे एक उदाहरण घेऊ-

कहँ सा णिव्वण्णिज्जइ जीअ जहा लोइअम्मि अंड्गम्मि ।

दिट्ठी दुव्वलगाई व्व पड्कपडिआ ण उत्तरइ ? ॥

अर्थ : चिखलात रुतलेल्या दुर्बल गाईला ज्या प्रमाणे चिखलात रुतलेल्या गाईला आपला पाय काढता येत नाही त्या प्रमाणे माझी अवस्था झाली आहे. तुझ्या एकेक अवयवांकडे माझी दृष्टी तेथेच अडकून पडते. मी त्यातच घायाळ होतो. मी तुझ्या संपूर्ण सौंदर्याचा आनंद कसा घेणार या काळजीने मला ग्रासले आहे.

या अर्थातून काय अनुमान काढता येते ते बघा – तेथे गावात गाई फसण्याएवढा चिखल होता. जनावरे सहसा चिखलात फसत नाहीत मग गाय फसली याचा अर्थ तिच्या मळलेल्या वाटेवर हा चिखल नव्याने आलेला दिसतोय. म्हणजेच त्या काळात तेथे रस्त्यांची बॉंब दिसते. पण इतर गाथेत शहरातील रस्ते चांगले आहेत असा उल्लेख आढळतो याचा अर्थ हे खेडेगाव असावे. स्त्रियांच्या सौंदर्याबद्दल काय अनुमान काढावे मला वाटते हे सांगायची आवश्यकता नाही.

आता त्या काळात कुठकुठले पक्षी होते ते बघूया. बरेचसे आताही आहेतच. कावळ्याला बिचान्याला त्याही काळात आजच्यासारखाच माणसांचा दुस्वास सहन करावा लागत होता. एका गाथेत बाहेर अंगणात ठेवलेल्या अन्नावर झडप घालताना शेजारीच पडलेली फुटकी बांगडी बघून कावळा दचकतो असा उल्लेख आहे. तर ही खालची गाथा बघा -

परिहूण बि दिअहं घरघरभमिरेण अण्णकज्जम्मि ।

चिरजीविण इमिणा खविअहमो दड्ढकाएण ॥

याच्यावरून संस्कृत ओळी कशा तयार करता येतात त्यासाठी हे संस्कृतमधेही खाली देत आहे -

परिभूतनापि दिवसं गृहगृहभ्रमणशीलेनान्यकार्ये ।

चिरजीवितेनानेन क्षपिताः स्मो दग्धकायेन ॥

अर्थ: लोकांनी तिरस्कार केला व पुन्हां: पुन्हां: हाकलून लावले तरीही कावळा अन्नासाठी लोंचटासारखा पुन्हां: पुन्हां: घरोघर जातो व जळके जीवन चिरकाल जगतो. याच प्रमाणे (म्हातारी झालेली वेश्या म्हणते) वारंवार अपमान झाला तरी तो सोसून मला पोटासाठी दारोदार फिरावे लागते

पोपटाच्या रंगामुळे त्यांना पाचुची उपमा देताना हा अजून एक ग्रामकवी म्हणतो -

उअ पोम्मराअमगअसंवलिआ णहअलाओ ओअरइ ।

णहसिरिकण्ठअट्ठ व्व कण्ठिआ कीररिञ्छोली ॥

पहा पोपटांचा थवा आकाशातून झाडावर उतरत आहे. जणू आकाशाचा कंठा तुटून त्यातील पाचू व माणके ओघळत आहेत.... सुंदर...

इतर पक्षात पारवा, कोंबडा, जलरङ्कुण-पाणकोंबडी, बलाआ म्हणजे बगळा, भ्रमराचा उल्लेख असलेली गाथाही अशीच श्रुंगारिक आहे -

भरिमो से गहिआहरधुअसीसपहोलिरालआउलिअम ।

वअणं परिमलतरलिअभमरालिपङ्णकमलं व।

अर्थ: मी तिचा ओठ माझ्या दातात धरल्यावर तो सोडविण्याच्या धडपडीत तिचे केस सैल झाले व ते तिच्या मुखावर ओघळले/पसरले. ते केस बघून वासाने धुंद झालेले भुंगे कमळाभोवती जमतात त्या दृष्याची मला आठवण आली. अजून मोर, सारिका-मैना यांचेही उल्लेख सापडतात.

पक्षांबरोबर किडे, व सरपटणारे प्राण्यांबद्दलही उल्लेख सापडतात. कोळी, झिल्ली म्हणजे रातकिडा, णिम्बईड म्हणजे कडू लिंबावरचा एक किडा, विच्छुअ, साप, सालूरी –बेडूक व हरिआल म्हणजे आता दिसतो पक्षी नसून एक मुंग्या खाणारा छोटा प्राणी आहे. आपण झिल्लीच्या उल्लेखाची एक गाथा बघूया. त्या अगोदर माझा एक

अनुभव सांगतो. एकदा दांडेलीहून कारवारला जात असताना मे मधे (मुलांना सुटी असल्यामुळे) दूपारी दोन वाजता त्या आरण्यात उंचच उंच सरळसोट झाडांमधे अत्यंत कर्कश्य असा रातकिड्यासारखा आवाज येत होता. एखादा क्षण मधेच थांबायचा व परत चालू व्हायचा. कर्कश म्हणजे अती कर्कश. आम्ही चहा प्यायला एका टपरीवर थांबलो तेव्हा तेथे बसलेल्या अदिवासी म्हातान्याला, “हा कुठल्या किड्यांचा आवाज आहे असे विचारल्यावर त्याने उत्तर दिलेले माझ्या अजून लक्षात आहे “झिली” . (त्याने हेही सांगितले की हे किडे पहिला पाऊस झाला कि मरून खाली पडतात). दोन हजार वर्षात या नावातील फक्त एक “ल” कमी झाला..कमाल आहे. या गाथेत उल्लेख झालेला आवाज असल्याच किड्यांचा असणार याबद्दल माझ्या मनात अजिबात शंका नाही...यात म्हटल्याप्रमाणे मोसमही तोच होता.

रोवन्ति व्व अरण्णे दूसहरइकिरणफंससंतता ।

अइतारझिल्लिविरुएहिं पाअवा गिम्हमज्झन्हे ॥

अर्थ: उन्हाळा आहे. उन मी म्हणते आहे. त्या उन्हात तापलेले वृक्ष त्यांच्या वरील किटकांच्या कर्कश्य आवाजाच्या रुपाने जणू आक्रोश करत आहेत.

माझ्या अनुभवाने सांगतो मला त्या दुपारी शपथ असेच वाटले होते. मलाच काय कोणलाही असेच वाटेल असा तो आवाज आहे. रातकिड्यांच्या आवाजाला एक प्रकारचा ताल व किणकीण असते. हा आवाज म्हणजे नुसता कोरडा आक्रोश बस्स ! हाच शब्द त्याला योग्य आहे.

गाथासप्तशतीतील लोकजीवन आजच्या मावळातील कुठल्याही खेड्यातील लोकजीवनाप्रमाणे होते. सिप्पर म्हणजे छप्पर ही त्या काळी गवताने शाकारलेली असत. बांबूची बेटे विपूल होती. छोटी गावे होती तशी शहरेही होती असा उल्लेख आहे. कदम्बाची झाडे फुललेली असून ती विपूल आहेत. गावातून ओढे वाहत आहेत व देवळांचा सुकाळ आहे. घराची बांधणी आपण आता बघतो तशीच आहे. खोल्या आहेत व त्याच्या भिंती कुडाच्या आहेत. घराच्या भिंती चित्रांनी सजवलेल्या आहेत. एका गाथेत तर गृहस्वामिनीने पति गावाला गेल्यावर दिवस मोजण्यासाठी खूणा केलेल्या आहेत.

ओहिदिअहागमासंकिरिहिं सहिआहि कुडुलिहिआओ ।

दोतिणिण तहिं विअ चोरिआए रेहा पुसिज्जन्ति ॥

पतिने किती दिवसाने परत येणार याचे वचन दिलेले आहे. त्या वचनाप्रमाणे तेवढ्या रेषा भिंतीवर मारलेल्या आहेत. तेवढे दिवस उलटून जाणार हे लक्षात येताच तिच्या मैत्रिणीनी त्या रेषा तिच्या नकळत वाढविल्या. पण इकडे रेषा कमी केल्यामुळे आपला पति लवकर परत येईल या आशेने तिनेही त्यातील काही पुसून टाकल्या.

घरांना उंबरे आहेत. बऱ्याच घरांना ओसरी आहे ज्याला त्यावेळी अलिन्दक म्हणत. गोठ्याचे अनेक उल्लेख गाथामधे आलेले आहेत त्यावरून गोधनाचे महत्व लक्षात यावे. शेतातील घराला ओवालअ म्हणत. शयनगृह जे आतील भागात असे, त्याला अन्तेउर असे संबोधले आहे. पावसाळ्यात घरे गळत होती व ती दुरूस्त करायची कामे पुरुष करायचे. त्या काळी सामान साठवायचा लोभ नसावा

कारण घरातील वस्तूंचा फारसा उल्लेख कुठल्याही कविंनी केलेला नाही. बसण्यासाठी गवतावर हरणाचे किंवा वाघाचे कातडे वापरत. शहरात मात्र पल्लंक (पलंग) वापरत. एका गाथेत पलंगाभोवती डासापासून संरक्षणासाठी गळभरण लावलेली आहे. मुसळे व सुपे प्रत्येक घरात आहेतच. पाणी साठविण्यासाठी मातीचे कुंभ वापरत असावेत तर शकूनासाठी धातूचे मंगलकलश अस्तित्वात होते. सिंदूर भरायची व कुंकू लावायची रीत त्याही काळी होती असे दिसते कारण हे ठेवण्याच्या डब्यांची वर्णने गाथेत आली आहेत. मद्य ठेवण्यासाठी स्फटिकपात्र व पिण्यासाठी चषक वापरत. घरात पुरुष स्त्रियांना मद्याचा आग्रह करत व चटूक नावाच्या लाकडी भांड्याचाही उल्लेख आहे. ते भिक्षा देण्यासाठी वापरत. रात्री प्रकाशासाठी तेलांच्या दिव्याचा वापर होई. यांना काचा नसत असे म्हणायचे कारण म्हणजे एका गाथेत दिव्याची ज्योत विरहिणीच्या अश्रूंनी विझते असा उल्लेख आहे. दिव्याची ज्योत हाताने विझवायची प्रथा होती क्वचितच फुंकरेने ती विझवत असत. काही काही दिवे तर तेल संपले तरीही पेटते रहात उदा...

दठ्ठूण तरूणसुरअं विविहविलासेहि करणसोहिल्लम ।

दीओ वि तग्गामणो गअं पि तेल्लं ण लक्खेइ ॥

तरूण युगुलांच्या विलासी रतिक्रिडा बघताना दिवा इतका तल्लीन झाला आहे की तेल संपले तरीही त्याला विझण्याचेही भान राहिले नाही.

गाथासप्तशतीतील नातीगोती काय होती त्यावर एक नजर टाक्यात कारण माणसांमधील नाती ही बऱ्याच वेळा माणसांपेक्षाही महत्वाची होतात.... घराचा कुटुंब प्रमुख गृहपती... गाथांमधे गृहपती शक्यतो बावळट दिसतो म्हणजे त्याची गृहस्वामिनीतरी त्याला बावळट समजते असे दिसते पण तो घरादाराचे संरक्षणाचे काम चोख बजावताना दिसतो. शेतीवाडीची कामेही मोठ्या तडफेने करतो पण बहुदा आजच्याप्रमाणे त्याचेही आपल्या बायकोपुढे काही चालत नाही असे दिसते. त्याच्याकडे तलवार असते व तो त्याचा वापर करायला मागेपुढे पहात नाही. एका गाथेत अशाच एका श्रीमंत गृहपतीच्या उनाड मुलाच्या वागणूकीबद्दल लिहिले आहे...हेही आजच्या सारखेच. ससूर-सासरा, देवर-दीर, सासू यांचा उल्लेख बरेच

आहेत. गाथांमधील सासू प्रेमळ आहे. सुनेच्या दुःखाने ती अश्रू
ढाळताना दिसते. सुनेच्या छळाचा कुठेही उल्लेख नाही. अता-
आत्या, पिउच्छा, माऊच्छा व मामि ही नाती म्हणजे घरातील जेष्ठ
स्त्रिया असाव्यात. माआ, माइआ, माउआ म्हणजे आई. गाथांमधे
सवतींचा उल्लेख अनेक वेळा आढळतो. दोन तीन लग्ने करायची
पद्धत सर्रास असावी असे वाटते. सधन घरात तर होतीच होती.

सवतीमत्सराच्या हकीकती गाथांमधे आहेत. उदा. –

जो तीए अहरराओ रतिं उव्वासिओ पिअअमेण ।

सो व्विअ दीसइ गोसे सवतिणाणेसु संकन्तो ॥

तिच्या ओठांचा लाल रंग तिच्या पतिने रात्री स्वतःच्या ओठांनी
पुसून घेतला. पण सकाळ झाल्यावर तिच्या सवतीच्या नजरेस हे
पडल्यावर तो रंग तिच्या डोळ्यात प्रकट झाला. (तिचे डोळे रागाने
आरक्त झाले.)

गाथासप्तशतीतील स्त्री कशी आहे तिची दिनचर्या कशी होती याबद्दल श्री जोगळेकरांनी गाथा धुंडाळून संशोधन केले आहे ते तसेच्या तसे येथे देण्याचा मोह मला आवरत नाही. गाथा वाचून त्यातून काय काय माहिती काढता येते त्याचा हा उत्तम नमुनाच आहे. -

“लग्नाच्यावेळी तिचे वय जाणते असे. तो काळ उलटल्यावर त्या विवाहासाठी अतूर होत. त्या सुशिक्षित आहेत व पतीला पत्रही लिहितात व त्याची वाचतात. लग्नानंतर तिच्या वागणूकीत गांभीर्य येते. रात्री जागरण झालेले असले तरीही कुलवधू पहाटे उठून कामाला लागते. उजाडण्यापूर्वी न उठणारी स्त्री नवऱ्याची पट्टराणी असली तरी सगळ्यांच्या निंदेस पात्र ठरते. झाडलोट झाल्यावर ती स्नान करते व स्वयंपाकाला लागते. पण माहेरी गेल्यावर मात्र ती उशीरा आंघोळ करते. ती स्वयंपाककलेत निपूण आहे व आल्यागेल्याला भिक्षा वाढते. स्वयंपाक झाल्यावर काकबली देते. शेतावर घरधऱ्याला व त्याच्या कामगारांना न्याहारी घेऊन जाते. ती सणाला नांगराची पूजा करते व जरूरी पडल्यास शेतात कामेही करते. दळण, कांडणही तिलाच बघावे लागते. दिवसभर कामे करून दुपारी जरा आडवे झाले की तिला टिकेला सामोरे जावे लागतेच. पति

गावाला गेला असला की ती वेळ मिळाला की पतीची वाट बघत दारात उभी रहाते व तो आल्यावर त्याचे स्वागत करते. ती पतीच्या यशाने आनंदीत होते व त्याचा संसार आनंदाने करते. पतीचे चित बाहेर कुठे गुंतले असले तरीही ती क्रोध मनात ठेवताना दिसते. स्वतःच्या शिलाचे संरक्षण करण्यासाठी ती काहीही करू शकते. ती शेजारणीलाही सर्व प्रकारची मदत करताना दिसते. आपल्या कुटूंबाची विपन्नावस्था ती प्रकट होऊ देत नाही. गरीबीत आपले डोहाळेही मनातल्या मनात पूरवते. कुटुंबापुढे आपल्या सर्व हौसांवर ती पाणी सोडते. कुटूंब एकत्र ठेवण्यात तिचा मोठा सहभाग असतो. माहेरची ओढ असली तरी ती सासरचा अभिमान धरते. पती गावाला गेला असेल तर ती वेणी फेणी करत नाही, डोळ्यात काजळ घालत नाही किंवा तिला ते सुचत नाही. स्त्रियांना पुरेसे स्वातंत्र्य असे. एका गाथेत असे म्हटले आहे की ज्या घरात स्त्रिया मोकळ्या मनाने बोलतात, अकृत्रिमपणे वागतात, मोकळेपणाने हसू शकतात, निष्पापपणे वावरतात ती कुटुंबे धन्य होत !”

ही आहे दोन हजार वर्षापूर्वीची महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील स्त्री. तिच्याकडून केल्या जाणाऱ्या व आताच्या स्त्रिकडून केल्या जाणाऱ्या अपेक्षांमध्ये फारसा फरक दिसत नाही. फक्त एकच फरक

दुर्दैवाने पडलेला दिसतो तो म्हणजे त्या काळात बायकोला दारू पिऊन मारहाण केल्याचा उल्लेख सापडत नाही आणि सध्या ते आपल्याला सर्रास दिसते.

त्या काळात देवळांना अज्जाघर म्हणत व अज्जघराचा उल्लेख अनेक ठिकाणी आला आहे. ही देवळे छोटी असून त्याची पटांगणे मात्र मोठी असत. उतारूंची रहायची सोय या देवळात हमखास असे. आजही आपण ट्रेकला गेलो की हमखास देवळात झोपतो... मूर्ती गणपातीच्या, अज्जाच्या आहेत. काही गाथांमधे सतीच्या प्रथेचे उल्लेख आहेत. सती जाणे ही फार चांगली प्रथा आहे असे मानले जात नसावे. कारण चिता विझावी अशी इच्छा मनात धरणारी एक गाथा आहे –

विज्जाविज्जइ जलणो गहवइधूआइ वित्थअसिहो वि ।

अणुमरणघणालिङ्गणपिअअमसुहसिइज्जिरइगीए ॥

घरधन्याची मुलगी सती जाण्यासाठी चितेवर चढली. मरायच्या अगोदर तिने पतीच्या प्रेताला अलिंगन दिले. त्यातही झालेल्या सुखाने तिला घाम आला व ती चिता त्यात विझून गेली..... आता काय म्हणावे या गाथेला ? कोणी लिहिली असावी ही गाथा ?

गाथेतून त्याकाळी काय काय समजूती होत्या तेही कळून येते. बर्यारचशा समजूती आजही तशाच आहेत. शकून अपशकूनावर गाढ विश्वास आहे, देवाची प्रार्थना काहीतरी मिळविण्यासाठी केली जाते. स्वर्ग व नरक या कल्पना अस्तित्वात होत्या. चांगले वाईट व धर्म याबद्दलही काही गाथात लिहिलेले आहे. सगळ्यात महत्वाचे म्हणजे दैव या कल्पनेवर (?) एका गाथेत दैवावर थोडाफार पण सुंदर प्रकाश टाकलेला दिसतो -

ज जं आलिहइ मणो आसावट्टीहि हिआफलअम्मि ।

तं तं बालो व्व विही णिहुअं हसिऊण पम्हुसइ ॥

अर्थ : माझ्या हृदयाच्या पाटीवर मी आशेच्या कुंचल्यांनी मी स्वप्ने विविध रंगांनी रंगवली पण हाय ! दैवाने एका खट्याळ मुलाप्रमाणे खदाखदा हसत ती चित्रे निष्ठूरपणे एका क्षणात पुसून टाकली.

काय सुंदर कल्पना आहे बघा !

घरातील कोणी प्रवासाला निघाल्यास दरवाजात प्रस्थानकलश ठेवण्यात येई. त्यात पाणी, आंब्याची पाने व कमळ खोचण्यात येई. मोरांच्या पिसांनी एखद्याला संमोहित करता येते अशी श्रद्धा होती. नागाच्या फण्यावर रत्न असते अशी आज असणारी समजूत त्याही काळी होतीच... भूत संमंथावर व पूनर्जन्मावर विश्वास ठेवला जाई.

सातवाहनांच्या काळात किंवा गाथासप्तशतीच्या काळात वैदिक धर्माचे आचरण होत असे. नाणे घाटात असलेल्या शिलालेखात अनेक यज्ञांचा उल्लेख दिसतो तो त्यामुळेच. सातवाहन वैदिक धर्म पाळत पण ते भागवत धर्माचे अनुयायी होते. त्या काळात अग्नि, इंद्र, प्रजापति, रुद्र, वामन सूर्य व कृष्ण या देवांची पूजा होत असे. हे सर्व वैदिक संस्कृतीने निर्माण केलेले आहेत.

गाथासप्तशतीच्या काळात लोक काय खात असावेत ? ते त्यावेळी त्याबाबत आलेल्या उल्लेखावरून उमगते. ही यादी बघा-

अण्ण-अन्न, इच्छू-उंस, कञ्जी-कांजि, कलम-साळी, गुड-गुळ, घिअ-तूप, चणस म्हणजे चणे, जव-जवस, तण्डूल-तांदूळ, तिल-तीळ, तुवरी-तूर, दुद्ध-दूध, पाऊ म्हणजे न्याहारी, पिट्ठ-पीठ, मिट्ठ म्हणजे मिष्टान्न, राइआ-मोहरी, लइइअ, लोण म्हणजे लवण, सिन्धव म्हणजे सैन्धव या एवढ्या खाद्यपदार्थांचा उल्लेख गाथामधे आला आहे.

गाथेमधे मद्याचाही उल्लेख अकरा गाथांमधे आलेला आहे. त्यात मदिरा, मधुरस, सरक, सुरा व सीधू या प्रकारच्या मद्यांचा उल्लेख आला आहे. या काळात महाराष्ट्रात चौल बंदरातून ग्रीक व्यापारी द्राक्षाची मद्ये व अरब व्यापारी खजुराची मद्ये आणत. या मद्यांचे कुंभ बऱ्याच ठिकाणी सापडले आहेत. मधुरस ही मोहाच्या फुलांची दारू तर याच्याही अगोदरपासून प्रचिलीत होतीच. कदम्बाच्या

फुलापासूनही मद्य तयार होत असे. तांदूळ व उसाच्या रसा पासूनही मद्य तयार होत असे.

एका गाथेत तर सुरा जूनी झाली की त्याची प्रत वाढते असा उल्लेख आहे -

पउरजुवाणो गामो महुमासो जोअणं पई ठेरो ।

जुण्णसुरा साहीणा असई मा होउ, किं मरउ ?

ती तरूण आहे, स्वतंत्र आहे. तिचा पती वृद्ध आहे. गावात बरेच तरूण आहेत. या वसंत ऋतूत तिच्याकडे बरेच जूने मद्य शिल्लक आहे...तर तिने तरी काय करावे ? (का मरावे?)

मद्य मिळण्याच्या ठिकाणाला पानकुटी म्हणत.

त्या काळात सामान्य ग्रामजन वेळ कसा घालवित असतील हा प्रश्न बऱ्याच जणांना पडला असेल किंवा पडेल. त्या काळात करमणूकीची साधने अत्यंत कमी असल्यामुळे आपल्या कुटुंबियांशी गप्पा मारत वेळ व्यतीत करणे हे एक महत्वाचे साधन होते. पती पत्नी अर्थातच कामक्रिडेमध्ये चांगला वेळ घालवत. एका गाथेत पुरुष ढोल वाजवतोय व पत्नी नृत्य करते असाही उल्लेख आहे. पती जर गावाला गेला असेल तर स्त्रियांचा त्याची वाट बघण्यात वेळ चांगला जात असे. शिवाय गावभर भटकण्यातही त्यांचा चांगला वेळ जाई. नटून थटून बाजारात फेरफटका मारणे हेही त्याकाळात स्त्रियांचे वेळ घालविण्याचे चांगले साधन होते. भिंतीवर चित्रे काढणे, किंवा प्रेयसीच्या अंगावरही चित्रे काढली जात.

याबाबतीत एक गंमतशीर गाथा एका माणसाने लिहिली आहे -

मह पडसणा थणजुअले पतं लिहिअं ति गव्विआ कीस ? ।

आलिहइस महं पि पिओ जइत से कंपो च्चिअ ण होइ ॥

तुङ्ग्या उरोजांवर तुङ्ग्या पतीने लिहिले आहे म्हणून भाव खाऊ
नकोस. माङ्ग्यावरील प्रेमाने त्यावेळी माङ्ग्या पतीचा हात थथरत
होता म्हणून नाहीतर त्याने माङ्ग्या स्तनांवर चित्रेच काढली
असती.....

पुरुषांच्या बाबतीत बोलायचे झाले तर बहुतेकांना एका पेक्षा जास्त
बायका असल्यामुळे त्यांना वेळ घालवायचा काही प्रश्न नसावा असे
वाटते. याच बरोबर सणवार, नाचणे, गाणे, कथाकथन हे प्रकार
होतेच. सवतींच्या भांडणांमुळेही बराच वेळ जात असावा. पुरुषांना
गृहस्वामिनी सोडून दुसऱ्या स्त्रियांकडे जायची सोय असल्यामुळे ते
त्यातही काळ व्यतीत करत. अशाच एका सवतीचे हे उदगार
आपल्याला व्यथित करून जातील -

गोतक्खलणं सोऊण पिअअमो अज्ज तीअ खणदिअहे ।

वज्झमहिसस्स माल व्व मण्डणं उअह ! पहिहाइ ॥

स्वैरार्थ : सणाच्या दिवशी ती नटून थटून त्याच्या बरोबर बसली
असताना त्याने चुकून दुसरीचेच नाव घेतले. ते ऐकताच तिच्यावर
आभाळच कोसळले. बळी देण्यासाठी रेड्याला जसे सजवतात तसे
तिला वाटले.....

खालील गाथेत या बिचाऱ्या पुरूषाला वेगळ्या कारणासाठी वेळ
घालवायचा आहे....

णिक्क्म्माहिं वि छेताहि पामरो णेअ वच्चए वसइसम ।

मुअपिअजाआसुण्णइअगेहदुःक्खं परिहरन्तो ॥

या पामराला पत्नीचे निधन झाल्यामुळे, शुन्यवत झालेल्या घरात
जावेसे वाटत नाही म्हणू तो काम नसले तरीही शेतात वेळ काढत
आहे.....

त्या काळी मनोरंजनासाठी खेळही खेळले जात. बायका फुगडी व सगळेच सोंगट्या खेळत. त्याला त्या काळात पाशक-शारी म्हणत. (माझ्या वयाचे जे असतील त्यांना सोंगट्या हा खेळ माहित असेल. पटावर हत्ती, घोडे, शेळी, उंट अशा नावाच्या चार सोंगट्या घेऊन खेळायचा हा खेळ. दान पाडायला कवड्या किंवा फासे असत. एका वेळी चार, सहा, आठ जण खेळू शकत.) कुस्तीही खेळली जाई. नदीवर पोहायला जाणे हाही स्त्री पुरुषांचा आवडता खेळ असे.

सणही साजरे होत त्यांचे उल्लेख छण म्हणजे सण, फग्गुच्छण म्हणजे फाल्गुनोत्सव (होळी), मअ ण म्हणजे मदनोत्सव (हा अर्थात वैयक्तिक पातळीवर साजरा व्हायचा पण त्यालाही उत्सव म्हटले आहे), वसंतोत्सव इत्यादि नावाने आले आहेत.

दइअकरग्घलुलिओ धम्मिल्लो सीहगन्धिअं वअवणम ।

मअणम्मि एत्तिअं चिअ पसाहणं हरइअ तरुणीणम् ॥

प्रियकरामुळे विस्कटलेले केस आणि मद्यामुळे धुंद झालेले मुख, या उत्सवात (मदोनत्सव) एवढाही श्रुंगार तरुणींना बास होतो....

आता या ठिकाणी थांबतो. अजून बरेच लिहायचे आहे पण हे लिखाण व माहिती आपल्याला आवडली तर पुढच्या काही भागात गाथासप्तशती ज्या काळात रचली गेली त्या काळातील अजून बऱ्याच गोष्टींचा उहापोह करण्यात येईल.... विशेषतः स्त्रिसौंदर्य, श्रुंगार इत्यादी ज्यांच्यामुळे गाथासप्ताशती बदनाम झाली त्या गाथांबद्दल अजून लिहायचे आहे. तो पर्यंत आपला निरोप घेतो....पण जाता जाता एक नमूना -

जइथ वि हु दिल्लिंदिलिआ तह वि हु मा पुत्ति ! णग्गिआ भमसु ।

छेआ णअदर्जुआणो माअं धुआइ लक्खंति ॥

ए पोरी तू लहान आहेस, मान्य आहे पण अशी उघडी बागडी फिरू नकोस.

गावातील चावट तरूण, मुलीवरून तिची आई कशी असेल याची कल्पना करतात...

जयंत कुलकर्णी.

आभार : श्री. जोगळेकर व श्री. वेबर यांनी या विषयावर केलेले लेखन आणि अर्थातच संपादक सम्राट हाल सातवाहन !

— सुकन्या, सुकलत्र, सुशुहिणी, सुमाता —

माझी पत्नी

सौ. शाताबाई

विध्या सहकार्यांमुळेच अगीकृत कार्ये पूर्ण व यशस्वी झाली
तिला सप्रेम समर्पण

श्री. स. बा. जोगळेकर यांचें साहित्य :

- १ मानवी कर्तव्ये.
- २ जोसेफ मॅझिनी
- ३ स्वातंत्र्याची मूळतत्वे
- ४ देवगिरी.
- ५ धारापुरी.
- ६ सत्यादि.
- ७ सिंहासनवत्तिरी.
- ८ शृङ्गारनायिका
- गाथासप्तशती

पुरस्कार

श्री. जोगळेकर यांनी संपादित केलेल्या या गाथासप्तशतीचा पुरस्कार करताना महाराष्ट्राचा एक अभिमानी म्हणून मला जितका आनंद होत आहे, तितकाच या महत्त्वाच्या ग्रंथाचा महाराष्ट्रीयाना परिपूर्ण परिचय करून देण्याचें श्रेय गेल्या चाळीस वर्षे ज्याचा माझा अष्टनिम स्नेह आहे त्या माझ्या स्नेह्यानी घेतलें म्हणून मला अभिमानही वाटत आहे. सुमारे पन्तीस वर्षांपूर्वी मी महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासाचें अध्ययन करीत होतों. त्या वेळां राष्ट्रीय भावनेच्या सर्वस्वी आहारीं जाऊन ते मानवी कर्तव्याचा उदापोड करीत असल्यामुळे भारताच्या प्राचीन इतिहासाकडे पाहण्याचा त्याचा दृष्टिकोन थोडागा अनास्थेचा होता. वयोमानामुळे म्हणा किंवा आजूबाजूच्या परिस्थितीकडे पाहून, वर्तमान काळाबद्दल अनास्था व भविष्यकाळाबद्दल नैराश्य वाटूं लागल्यामुळे भूतकाळाबद्दल आस्थेनें, कौतुबानें व सशोषक युद्धांनें पाहण्याची प्रवृत्ति निर्माण होणें साहजिक आहे श्री जोगळेकर हे प्राचीन इतिहासाच्या क्षेत्रांत वावरू लागले तेव्हांपासून त्याच्या एतद्विषयक उद्योगाबद्दल मी त्यांचें नेहमीच कौतुक करीत आलों आहे. वाट चुकलेला एक स्नेही मार्गावर आला या भावनेनें ! प्राचीन इतिहासाच्या क्षेत्रातील श्री जोगळेकर यांच्या हालचालींपैकी गाथासप्तशतीवरील हा सर्वांग-परिपूर्ण ग्रंथ ही सर्वांत महत्त्वाची मोहीम आहे. श्री. जोगळेकरांच्या 'सम्राट्टी' चे सर्वत्र कौतुक झालें मरळ रस्त्यानें जातांना काहीं प्रेक्षणीय असें दिगंतें म्हणजे त्याचेंच निरीक्षण करण्यांत रंगून जावें अशी काही भ्रष्टीना सोड असते. सम्राट्टी वाचताना मला या गोटीची आठवण झाली. गाथासप्तशतीनें संपादन करतांना मात्र श्री. जोगळेकर अगदी मरळ मागान गेलेले आहेत. आपला ग्रंथ सर्वांगपरिपूर्ण करण्याचें श्रेय त्यांनीं गाढांनें आहे महाराष्ट्राचा प्राचीन इतिहास, समाजस्थिती, लोचरीति वगैरे आनुषंगिक विषयांच्या विस्तृत विवेचनाबद्दल महाराष्ट्राचा हा भाग ग्रंथ महाराष्ट्राच्या अभिमान्यांच्या हातें देऊन श्री जोगळेकरांना महाराष्ट्राची अपूर्व सेवा केलेली आहे नांत मनाय नाहीं.

हात गाथासप्तशतीचा काळ कोणताही असे, गाथासप्तशती हा महाराष्ट्राचा भाग ग्रंथ आहे नांत मनाय नाहीं. या ग्रंथांत महाराष्ट्राची सर्व वैशिष्ट्ये दृष्ट

झालेली आहेत सस्कृत ही आखिल भारतात पण्डिताची व कवींची भाषा मानली जात असे काव्यादि ग्रंथ सस्कृतातच लिहिण्याची प्रथा होती आणि देवादिकांची व प्रेपितांची अवतारकृत्ये अगर राजवंशाचे पराक्रम व प्रेमलीला हेच काव्याचे विषय असत त्या काळात महाराष्ट्री गथाकवींनी स्वतःच पायडा पाडला महाराष्ट्री प्राकृत भाषेत महाराष्ट्राच्या ग्रामीण जनतेचे समकालीन जीवन हा वर्ण्य विषय घेऊन त्यांनी केलेल्या काव्यनिर्मितीतून प्रतीत होणारे महाराष्ट्राचे गुण आजही दृग्गोचर झाल्यावाचून रहात नाहीत सस्कृत साहित्यावरील आपल्या विख्यात प्रथात डॉ. कीथ यांनी गथासप्तशतीबद्दल पुढील उद्गार काढले आहेत

Even as it is it has a closeness to life and common realities which is hardly to be seen in Sanskrit this may be a characteristic of the Maharashtra people who even to day have a certain homeliness and a rough good sense

त्या काळी इतिहास म्हणजे राजाच्या पराक्रमाचे वर्णन अशी महाराष्ट्री याची समजूत नव्हती राजाच्या प्रासादात व लीलांतच काव्य संभवते असे ते समजत नव्हते ग्रामीण जनतेतही, घरोघरी, खरे प्रासादिक काव्य आढळते, नशी त्याची निष्ठा होती हें महाराष्ट्राचे एक वैशिष्ट्यच मानले पाहिजे अन्य प्राकृत भाषांत किंवा अन्य प्रदेशात असे प्रयत्न झालेलेच नाहीत ग्रामीण जनतेच्या जीवनावर, त्यांच्याच भाषेत रचलेला असा गथासप्तशती हा एकमेव ग्रंथ आहे भारतातील सुरास्कृत पण्डिताच्या प्रशंसेचा हव्यास न बाळगता, राजकुलांच्या विक्रमांचे वर्णन करण्याचा स्वार्थसाधक उपक्रम टाकून, शेतावर रायणाच्या आणि रानावनात राहणाऱ्या ग्रामीण व वन्य जनतेवर आपली काव्यप्रतिभा केंद्रित करणारे कवि महाराष्ट्रातच निमाणे झालेले आहेत गथासप्तशतीचा संपादक हाठ सातवाहन हा राजा होता त्याने स्वतःच त्याच्या पदरी असलेल्या कवींनी या संप्रदांत समाविष्ट झालेल्या गथा लिहिल्या असतील, कदाचित् ग्रामीण जनतेत प्रचलित असलेल्या गथावर थोडाबहुत संस्कार करून त्याने त्या संकलित केलेल्या असतील असाही असा त्याचा महाराष्ट्री

प्राकृताबद्दलचा अभिमान आणि प्रामोण जनतेच्या जीवनाबद्दलची आस्था या गायानून पदोपदां प्रत्ययास येते सातवाहनाच्या संस्कृत भाषेच्या अज्ञानाची आणि प्राकृत भाषांच्या पुरस्काराची पण्डितांनी पदोपदां कुचेष्टा केलेली आहे परंतु असल्या कुचेष्टांनी भिष्याचा अगर मौक घालण्याचा महाराष्ट्राचा त्या वेळां तरी स्वभावधर्म नव्हता संस्कृत काव्याला सर्वस्वां अपरिचित अस एक क्षेत्र हाल सातवाहनाचे कर्नाला उपलब्ध करून दिले याचें श्रेय सर्वस्वां त्याच्या महाराष्ट्रीयत्वालाच आहे संस्कृत पण्डिताना प्राकृत गाथासप्तशतीच्या गुणाची ओळख पटण्यास कितीतरी वर्षे, नव्हे शतके लागली आहेत

अविनाशिनमभ्राम्यमकरात् सातवाहन ।

विशुद्ध जातिभिः कौश रत्नैरिव सुभाषितं ॥

असे उद्गार काढून बाणभद्रानें काव्य वाग्मयातलें गाथासप्तशतीचें योग्य स्थान निश्चित केले व तें पण्डितांच्या निदर्शनास आणून दिलें

पण महाराष्ट्राचाचें तरी त्याच्या या आद्य प्रथाकडे कोठें लक्ष होतें ? सातवाहन राजे हे महाराष्ट्रीय होते की आन्ध्र या विषयी खुद्द आधुनिक महाराष्ट्रीयाना शका आहेत सातवाहनाचा उद्देश आन्ध्र म्हणून आलेला आहे हें खरें, पण तें केव्हा ? पुराणातील वशावळी निर्माण अगर निश्चित झाल्या किंवा त्याचें अन्वेषण सस्वरूप झाले तेव्हा त्यावेळीं सातवाहन राजे हर्षाच्या आन्ध्र प्रांतावर राज्य करीत होते हें निश्चित यामुळेच त्याचा उद्देश आन्ध्र राजे म्हणून झालेला आहे सातवाहनाचे मगज्यात जुने शिलालेख महा राज्यात आहेत त्यांची नांवां महाराष्ट्रात आढळतात, त्यांची राजधानी पठणला होती, गाथासप्तशती महाराष्ट्रीय प्राकृतान लिहिलेली आहे व तीत महाराष्ट्रीय प्रमाणे जनतेचे जीवन वर्णिलेले आहे या सर्व पुराव्यांचा माग त्यानें विचार केला तर सातवाहन राजे हे महाराष्ट्रीयच होणे यावरून शका रहात नाहीं

थी जोगेंद्रकर यांनी मपादित केलेल्या गाथासप्तशती या ग्रंथानें महा राज्याचा प्राचीन इतिहासाकडे जनतेचे लक्ष वेधून जाईल अशी आशा करण्यास हरकत नाहीं थी जोगेंद्रकर यांचा हा ग्रंथ इतका परिपूर्ण आहे की त्याला प्राचीन महाराष्ट्राचा लोकोद्देशिक—History of the People म्हणण्यास

हरकत नाही. इतिहासाची सामान्य कल्पना म्हणजे राजांच्या वंशावळी व त्यांच्या युद्धांचे वृत्तांत. आजपर्यंत इतिहासाने जनतेकडे बरेच दुर्लक्ष केलेले आहे. महाराष्ट्राने मात्र जनतेच्या जीवनाकडे डोळेझांक केलेली नाही असे गायसप्तशतीवरून दिसून येते. गायसप्तशती वाचतांना महाराष्ट्रातील दोन हजार वर्षांपूर्वीच्या प्रामीण जनतेच्या जीवनाची चित्रे चित्तासमोर उभी राहतात. येथे प्रामीण जनतेच्या राहणीचे वर्णन आहे, त्यांच्या देवांचे व उत्सवांचे वर्णन आहे, त्यांच्या आहारविहारचे उद्देश आहेत, त्यांच्या आशा-आकांक्षा सशब्द झालेल्या आहेत. क्वचित् प्रसंगां काहीं गाथांतील शृंगार विशिष्ट संस्कृतीच्या काही लोकांना न रुचण्यासारखा आहे, हे खरे. पण दोन हजार वर्षांपूर्वीच्या प्रामीण जनतेच्या शब्दचित्रांत अधून मधून शृंगाराच्या छटा व्यक्त होणे साहजिक आहे.

श्री. जोगळेकरांनी सातवाहनकालीन समाजाचे चित्र महाराष्ट्रीय जनतेपुढे मांडले आहे. गेल्या दोन हजार वर्षांत आमच्या सामाजिक जीवनांत झालेली परिवर्तने, परचक्रांमुळे आमच्या जीवनांत झालेला फरक, आमच्या जीवनाची तात्त्विक मूल्ये वगैरे विषयांचा त्यांनी परामर्ष घेतला असता तर विषय अधिक रंगला असता. पण अगोदरच विस्तार वाढलेला; शिवाय ते थोडेसे अप्रयोजक व अप्रस्तुतही झाले असते. महाराष्ट्राच्या प्रामीण जनतेच्या उत्क्रांतीचे परिपूर्ण चित्र श्री. जोगळेकर हेच पुढे केव्हां तरी आपणांस दाखवतील अशी आपण आशा करू या.

संगम : पुणे.
३१३/५६

विद्यासागर सदाशिव मखले.

दोन शब्द :

गाथासप्तशतीच्या संपादनाचा उद्योग कोणत्या मुदतविर हाती घेतला, कोण जाणें. अध्ययनाला सुरवात केव्हां झाली तेंही आतां आठवत नाही. १९४० साली सापानें फणफणलीं होती, तेव्हां भ्रमांत हाच विषय चालला होता, असें सांगतात. या कामाला लागलीं तेव्हांपासून आग्नेयाना व आश्रय-दात्यांना पारला झालें. एकलकोंडा झालें, हा उद्योग पुरा व हातावेगळा होण्याला इतकी वर्षे लागणार आहेत व व्यावसायिक नुकसानीही सोसावी लागणार आहे असा अंदाज होता तर कदाचित् तो हातींही घेतला नसता; मीच काय, प्रकाशकारी व मुद्रकांनीही; हालनें आम्हां सबचिच हाल केले; पण त्याच्याच पुण्याईनें सर्व माणसें घरचीच मिळाल्यामुळे काम पुरें झालें. घरचीं माणसें झालीं तरी त्यांना किती प्राप्त थावयाचा याला कांही मर्यादा आहे की नाही ! पण झालें गेलें होऊन गेलें. या उद्योगांत इतकी वर्षे एवढा गढलीं होती कीं आता तो पुरा झाल्यामुळे जणूं वेकार झालें आहे असें वाटत आहे !

माझे मित्र श्री. विद्यासागर बरले यांनी या विषयाची माझा प्रथम परिचय करून दिला तेव्हां त्यांनी व मीही विद्यापीठाची पहिली पदवीही संपादन केल्यादी नव्हती. पुढें आम्हां दोघांनीही पदवीतयी संपादन केली. ते संशोधन-कार्यांत पटणार आणि मी राजकीय वेवारीत फाळ कंठणार अशी चिन्हें दिगंत होती पण फाल्गुनभाषामुळे दोघांचें ही भविष्य बदल्लें. गुमारें बांत थावीण वर्षे पहिल्या दर्जाची वकीली करून ते न्यायाधीश झाले व आतां सेवानिवृत्तीच्या मार्गावर आहेत आणि त्यांनीं तेव्हां माझ्या मनांत पेरलेले बीज आणि नंतर डॉ. मुखयनकारांनीं स्पर्धांतर-रोगन केल्लें रोग आतां गुमारें पत्नी व घांती फलधारण करीत आहे ! हा दोघ संतापा म्हणूनच माझ्या या प्रयागा त्यांनीं पुरस्कार लिहाया यांत विशेष औचित्य आहे. मी मातवाहनांच्या इतिहासाचें अध्ययन मुरू केले तेव्हांपासून किती-कती तरी आम्हां साक्षिपदीं सर्वां केल्या आहेत. शिवाय, डॉ. रामचंद्र भांडारकर व डॉ. मुखयनकर यांच्या सोडीषा त्यांचा मातवाहन या विषयाचा

व्यासग व अधिकार आहे, फार काय, डॉ. केतकराना महाराष्ट्राचा प्राचीन इतिहास लिहिण्याची प्रेरणा त्याच्या एतद्विषयक लेखामुळेच झालेली आहे
 ३। विद्वानाचा पुरस्कार मिळाला हें माझे भाग्य व मैत्रीची कृतकृत्यताही !
 याबद्दल त्याचे आभार मानण ही ही कृतज्ञता होईल !

या कामांत मला अनेक मित्रांनें साह्य झालेलें आहे विख्यात सशोधक महामहोपाध्याय डॉ. मिराशी एम् ए, पी एच् टी, यांनी मला अनुपलब्ध व हवी असलेली माहिती तत्परतेनें पुरविली आहे डॉ. मोरेश्वर दीक्षित, एम् ए, पी एच् टी, यांनी मजबरोबर गाथासप्तशतीचीं हस्तलिपितें वाचून गाथा कव्याची वेळोवेळीं मागेंपुढें असलेली नावें निश्चित केलां आहेत आणि अनेकदा आपल्या सशोधनाच्या फायदा घेऊ दिला आहे अभ्यासाची बैठक अगोदर कोण मोडतो तें पाहू अशा इष्ट्यनें त्यांनीं मजबरोबर काम केले भांडारकर ओरियंटल रिसर्च इन्स्टिट्यूटचे डॉ. गोटे, एम् ए, डी लिट्, यांनीं मला लागलीं ता हस्तलिपितें व ग्रंथ दीर्घकालपर्यंत वापरू दिले आहेत प्रसंगविशेषी इतर सशोधकाच्या तातडीच्या मागण्या टावळूनही, इतकेंच नव्हे मला अज्ञात असे अनेक सदर्थ काढून दिले आहेत माझे मित्र श्री दत्तात्रय श्रीधर मराठे, बी ए, एल् एल् बी, वकील यांनीं डॉ. वेबर याची गाथासप्तशतीची जमन आद्यति सवध वाचून मला समजावून सांगितलेली आहे श्री शाळिग्राम एम् ए या सस्कृत पण्डितांनीं गृहकृत्याच्या पद्धतीनें गाथाचें भाषांतर मजकडून करवून घेतलें जें वसंत गजानन राहुरकर यांनीं अनेक निवळ व भ्रष्ट प्राकृत अशा गाथा समजावून सांगितल्या श्री अनतराव करदीकर यांनीं भाषांतर वाचून अनेक सूचना केल्या, पण त्या वेळा तो भाग छापून झालेला अस लेमुळे मला त्याचा योग्य तो उपयोग करून घेता आला नाहा श्री कव यांनीं शब्दकोश तपासून दिला श्री दीनानाथ दलाल, श्री रामभाऊ देशमुख व श्री रॉय किष्कीकर यांनीं तर गाथासप्तशती माझ्या हातून पुरी होईल किंवा नाहा याबद्दल आपसात पैजा लावल्या होत्या असें एकतां उद्योगाबद्दल प्रशंसा कर- पारंपेशा विलंबाबद्दल निर्भर्सेना करणाराची आपुलकी व सख्या अधिक !
 आमचे श्री यशवंतराव जोशी व मगमचे श्री माधवराव पटवर्धन यांचा तर

मी अत पाहिला अलीकडे तर आम्ही एकमेकाना टाळू लागलो होतो ! या सर्व मित्रांचे मी अत करणपूर्वक आभार मानतो -

प्रस्तावना, भाषांतर व टीका यातील अनेक दोषाची मला आता विशेष जाणीव होत आहे कांहा सागावयाचे हात तें राहून गेले काही दुयार सांगितले गेले पुढील आवृत्तीचा योग आल्यास ते दूर करीन सर्वच टीकाकारांची मते प्रकाशित होतात असे नाही, जो प्रकाशित होत नाहीत तीं उपेक्षा करण्याच्या लायकीची अमतात असही नाही कोठे काही दोष आढळल्यास घाबरांनी ते माझ्या निदर्शनास आणण्याची कृपा करावी अशी विनंति आहे

शास्त्रिवाहन शकाच्या वर्षप्रतिपदेस या प्रथाचें प्रकाशन होत आहे हा योगायोगच म्हटला पाहिजे, कारण या शकाची प्रस्थापना गौतमीपुत्र मात कर्णाभे वलेली आहे

माझी ही श्रुति महाराष्ट्राला प्रिय होईल अशी आशा आहे

स आ जोगळेकर

अनुक्रमणिका

“ प्रतिष्ठान-टीका ”

प्रस्तावना खण्ड :

१ प्रस्तावनेचा प्रस्ताव	..	१७
२ महाराष्ट्रीयाना परिचयः	..	२१
३ मुद्रित व दस्तलिखित प्रती :		२३
४ या आवृत्तीची मांडणी व वैशिष्ट्ये :		२४
५ प्राकृत भाषा व सारस्वत		३६
प्राकृत भाषाची उन्काति ३६, महाराष्ट्री प्राकृताचे मूलस्थानः- ४०, प्राकृत भाषा ४१, प्राकृत सारस्वत ४३, गाथा-श्रुतः ४५, गाथा प्रशसा ४७		
६ साहित्यातील स्थान :		४९
७ अलंकार-वाङ्मयातील स्थान :		५५
८ भौगोलिक पार्श्वभूमि :	...	५९
नद्या ५९, पर्वत ६६, सर्कीर्ण व पौराणिक उल्लेख ७४, निष्कर्ष ७६		
९ वन आणि उपवन श्री : निष्कर्ष १०५		७७
१० पशु, पक्षी व प्राणी :		१०६
पशु १०६, पक्षी ११५, क्षुद्र प्राणी व सर्प १२२, निष्कर्ष १२३		
११ ग्रामीण व नागरी जीवन - निष्कर्ष १३३		१२४
१२ कौटुम्बिक जीवन निष्कर्ष १५३		१२४
१३ धार्मिक जीवन :		१५५
देव १५५, देवता १९२, देवालये व मूर्तिपूजा १९५, दिव्ये, प्रति, विधि व रिवाज १९६, विवाह २०१, समजुती २०४, धर्मपथ २०६ निष्कर्ष २०९		

- १४ सामाजिक जीवन : ... २१२
 आहार: २१३; मद्य व मद्यपान: २१७; विहार: २२८; शैल्यः
 २३३; सग्न व उत्सव: २४०; कापूस, कापड व वेशभूषा: २५०;
 अलंकार: २६३; आरोग्य: २६९; जाती: २७०; जातीयता:
 २८४; आचार: २८८; निष्कर्ष: २९१.
- १५ आर्थिक जीवन : ... २९४
 आर्थिक जीवन: २९४; शेत, शैती व शेतकरी: २९७; शिकार:
 ३०३; व्यवसाय: ३०८; निष्कर्ष: ३१९.
- १६ राजकीय जीवन व ऐतिहासिक उल्लेख : ... ३१३
 ऐतिहासिक उल्लेख: ३१३; शालिवाहन घराण्याचा इतिहास:
 ३२७; राज्यव्यवस्था: ३४०; निष्कर्ष: ३४६.
- १७ साहित्यिक-जीवन : ... ३४७
 आनन्दपट्ट: ३५०; दोहद: ३५३; रजस्वला: ३५५; वर्णघृत:
 ३६०; वेदना व संवेदना: ३६२; सक्ति व संवेदनात्म्यार्थ: ३६९;
 व्यभिचार: ३७६; वेदना: ३७८, स्त्रीसौंदर्य: ३८६; स्वानन्द:
 ३९५; प्रमाथन: ४०१; सुरत: ४०४; निष्कर्ष ४१२.
- १८ संकीर्ण : सांस्कृतिक व साहित्यिक : ... ४१५

शरीर-ग्रन्थ :

पहिलें शतक	१
दुसरें शतक :	...	७८
तिसरें शतक :	...	१४७
चवथें शतक :	...	२०८
पांचवें शतक :	...	२६९
सहावें शतक :	...	३३२
सातवें शतक :	...	३९७
उत्तरार्ध :	...	४६१
परिशिष्ट १ ; गायानुक्रमणिका :	...	५९९
„ २ : अ : अलंकारोल्लेखसूचि :	...	६२०
„ २ : आ : अलंकारसूचि :	...	६३२
„ ३ कवि व कवियित्री :	...	६३५
„ ४ शीर्षक-सूचि :	...	६४७
„ ५ Index of Titles :	...	६५७
„ ६ शब्दकोश :	...	६६८

शरीर-मण्ड :

पहिलें शतक	१
दुसरें शतक :	...	७८
तिसरें शतक :	...	१४७
चवथें शतक	२०८
पाचवें शतक :	...	२६९
सहावें शतक :	...	३३२
सातवें शतक :	...	३९७
अस्तरार्ध :	...	४६१
परिशिष्ट १ ; गापानुक्रमणिका :	...	५९९
" २ : अ : अलंकारोद्देश्यसूचि :	...	६२०
" २ : आ. अलंकारसूचि :	...	६३२
" ३ कवि व कवियित्री :	...	६३५
" ४ शीर्षक-सूचि :	...	६४७
" ५ Index of Titles :	...	६५७
" ६ शब्दकोश :	...	६६८

पराशर ३२३	पाचजन्य १६२	विनिमय १०८	विरचिता सकेत २३३
पानकुटी २१९, २२७	पाशकशारि २३७	प्रौढविवाह १५४, २०१,	२१८, ३२२
३४८	फुगडी २३४	बळी १९९	व्यवसाय- स्त्रियांचे २७६, ३१४
बहुभर्तृकता १४९	घालविवाह २०३	वैठक १३०	व्यापार २९७,
बाँद ३८	११२, २०८	भागवत ३९, १६३, २१४	शाच गणपती १७२.
भाडा १३१	भोन २८१	मजूर ३१३	शालिवाहन इतिहास ३२५
मद्यापानबंदी २२२	मन्थुद्ध २३९	महाराष्ट्रीयत्व ७६, १०५, २१६,	शालिवाहन गौरव ४१५
२९१, ४१५.	मातुलकन्यापरिणय १५१, १६५	मातृकल ३४१	दत्तकथा ४०, ३२४, ३२६, ४१६
मूर्ति पूना ३९, १६०, १९५	२१०	मूलक ६४	शालिवाहन मुद्रा ७५, ३२३ ३३३
यक्ष यक्षी १८१, २१०	यज्ञसंस्था १५८, २०९	२१२, २८६	शालिवाहन मूर्त्स्थान ३२६
राहू १९१, ३४८	लावणी ४३८	लोकसाहित्य ३२३, ४३०	शालिवाहन व्युत्पत्ति ३२७
बज्जालम्ब ४७, ५३	वटयक्ष १०१	१७८	शिकार ११५, ३०३, ३०७
वाकाटक कवि ४२१	वात्सल्य १४५	वादन ४२६	शिशु सस्कृति ३७, ४२८
विक्रमादित्य ३३४			शिल्प कौशल्य ४२३
			श्रमविभाजन ३२०
			सकच्छ २६०
			सतराई ५५
			सती २००
			सप्तवाहन १९१, ३२७
			सवती १४२
			सीतायज्ञ १९९
			संतुबध ४४
			स्थलनिर्णय १०५, १३४, २१६, ४१३
			स्त्रीशिक्षण २८९
			हलिक २९९
			हाल ४१६
			हिम ७७
			हातू २०८
			होरा ३१५
			होळी २४७
			क्षेत्रसकेत १४३

गाथासप्तशती

उपोद्घात

(१) प्रस्तावनेचा प्रस्ताव :

महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासाचा व प्राकृत भाषेतील एकाद्या ग्रंथाचा अभ्यास माझे हातून होईल असा योग माझ्या कुंडलीत असल्याचें भविष्य एकाद्या ज्योतिष्यानें पंधरा मोळा वर्षांपूर्वी वर्तविलें अमर्ते तर त्याची गणना मी पढतमूर्खांत किंवा खुशामती लंकण्यात केली असती. कारण महाविद्यालयीन अध्ययनात हे माझे विषय नव्हते आणि चरितार्थासाठीं स्वीकाराव्या लागलेल्या पेशामुळे व्यासंगशक्ति तोंवर आटून गेली होती. शिवाय, वय वाढलें म्हणजे नवे भिन्न जोडता येत नाहीत, त्याचप्रमाणें ताजे अभ्यासविषयही संपादन करता येत नाहीत. म्हणून वाटतें, केवळ योगायोगामुळे किंवा पूर्वजन्मानु-बंधामुळे मी या विषयाकडे वळलों.

माझे गन्नित्र श्री. विद्यानागर बसले यानीं पदित भगवानलाल इंदजी मुवर्गपदक मिळविलेला Sātavāhanas & Contemporary Ksatrapas हा निबंध (J. B. B. R. A. S. N. S : Vol III) त्याच्या मुर्वतीगातर मी बरबर वाचला होता आणि सुमारें तीस बत्तीस वर्षांपूर्वी त्यांचे सहवागात गाथासप्तशतीतील काही मुभाषिताचें रसग्रहण केलें होतें. अशा परिस्थितीत प्रेयसंप्रदेशनाशामुळे म्हणा किंवा अंतर्यामार्ताळ सुप्त वा विस्मृत प्रवृत्तींच्या प्रेरणे-मुळे म्हणा, 'निर्णयनागर'न काव्यमालेत छापलेला गाथासप्तशतीची एक जर्ण सुदित प्रत मी पुण्याच्या जुन्या बाजारात तरेदी केली. गदर पुस्तकाच्या मूळ मालकानें समागात जागोजाग इप्रजी, मराठी दीपा लिहिलेच्या दौन्या. वाढलें, घर झालें, विषय समजण्याला अनायामें सोयत मिळाली, प्राकृत गाथाची भाषा धोजड नाही, विषय माधे व रगिकाला रुचण्यामोगे आढेत; निवाय मदतीला मसृत छाया व टीका आढेतच. बरेचवेळा प्रयत्न केल्या तरीही गाथा मनजेनात व ज्या मनजेच्या म्याधे प्यारस्य टमजेना. म्हणून या वेदी, आणि

फक्त या वेळींच नव्हे, स्वतःच्या अज्ञानाची खाज वाटली माननी मस्कुतीचा मूलाधार असलेल्या सस्कृत या विषयाची उनाट विद्याया ददात उपेक्षा केली याबद्दल पश्चात्ताप वाटला आणि हीसेनें हाता घेतलेला हा ग्रंथ नाश्लजानें बाजूला ठेवला.

आणि माझ्या आशुष्यात एम अकरिपत घटना घटली नसती तर तो तसाच, भविष्यकाळा, पुरसतीच्या वेळीं, आता यापुढें ही अपेक्षित पुरसत केव्हा मिळणार कोण जाणे, वाचावयासाठीं म्हणून बाजूला ठेवलेल्या इतर अनेक ग्रंथांबरोबर पडून राहिला असता

मध्यतरीं, कसा कोण जाणें, मला प्राचीन व मध्ययुगीन नाणीं गोळा करण्याचा छंद लागला स्वाभाविक छादिष्टपणात ही भर पटली प्रचलित नाण्याचा संग्रह करण्याच व्यसन लागण्यापूर्वीच, आणि माझ्या मते सुदैवान, पण आप्तेष्टाच्या मते शोषपूर्वक दुर्दैवानें, तें मला अजूनही जडलेलें नाहीं, मी मुद्राशास्त्राच्या व्याहारी गेलों जुन्या नाण्याच्या नावाखाली मी पुष्कळ भंगार जमविली त्यावरील लेख वाचता येत नव्हते, म्हणून तीं दुर्मिळ व ऐतिहासिक महत्त्वाची आहेत अशा भ्रमात होतो पुढें मुद्राशास्त्रावरील ग्रंथ आणि तोंवर जमविलेल्या नाण्यावरील लेख वाचले, तेव्हां तीं सामान्य आहेत तें प्रत्ययास आलें या हिर मोढानंतर त्यापैकीं कऱ्याच नाण्याची विल्हेवाट लावली औदार्याच्या आविर्भावानें, संशोधनेतेजनाच्या निमित्तानें काहीं इष्टमित्राना देऊन टाकली, काहीं मोडीत घातली, तेवढीच प्रापचिक कामाला आलीं एवढें मात्र झालें कीं या छदानुलें हिंदुस्तानच्या प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहासाची उजळणी झाली आणि मुद्राशास्त्राची मूलतत्त्वे अवगत झालीं नंतर जुनीं नाणीं आणि भारतीय स्फूर्ति स्थानाच्या साक्षिण्यात जायत होणाऱ्या संवेदनाचें संपादन करणाऱ्यांठीं मी नव्या हिरीरीनें उठावणी केली या ना त्या निमित्तानें, केव्हा कामासाठीं तर केव्हा कामें बुडवून फधीं स्वतःच्या खर्चानें तर फधीं पक्षकारांनीं सोपविलेल्या कामगिरीच्या निमित्तान काजीवरमूपासून पेशावरपर्यंत प्रवास केला आणि शेकडो नाणीं जमविलीं इतिहासाची निश्चित माहिती असावी म्हणून मी कालानुक्रमवार आणि ऐतिहासिक घटना आणि मुद्रा व शिल्पकृत्तवें याचे बाबतीत तपशीलवार असे राजघराण्याचे समांतर खणाचे तक्ते तयार केले अधिकृत

इतिहासग्रथांवरून हे तक्ते सहज पुरे करता येतील आणि या पद्धतीने हिंदु स्थानचा इतिहास कोणी तयार केलेला नसल्यामुळे आपण सहजासहजा भ्रंशोपम होऊन जाऊ, अशी भोळा आकाशा मी मनाशा वाळगली होता. प्राथमिक याचा तयार झाल्या व त्यात तपशील नमूद होऊ लागले, तेव्हा प्रत्ययास आले, की हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासातल्या सूक्ष्मच नव्हे, स्थूल वाचतातही एका पडिताचा दुसऱ्याशा मेळ नाही. सर्वांचे विवेचन तात्पुरत तर्कशुद्ध वाटे, त्रिखण्डमान्य अशा या पण्डिताच्या भिन्न मताची व मत भिन्नतेच्या कारणाची माहिती नमूद असावा म्हणून तक्त्यातील रचणात तपशील भरू लागलों. तेव्हा प्रारंभीच्या सागाज्याभोवती ब्यूट निर्माण झाले. ते परस्परांशी झगडू लागले आणि त्यात गुरफटून मा गाधळून गेलीं.

एकाचा भंजाची धीजशाकित किंवा प्रकिया अवगत नसताहि केवळ चाळा म्हणून तो अपावा आणि यद्दुच्छेने हा अपशास्त्रोक्त व पर्वमाळी होऊन गुह्यदर्शन होण्यापुरती सिद्धि प्राप्त व्हावी, असा अकल्पित प्रकार या वाचतात झाला.

प्राचीन नाणीं गोळा करित असताना मला महाराष्ट्रात जागोजाग सात वाहनांची काही नाणीं मिळालीं होती. पुराणात व हिंदुस्थानच्या देशी विदेशी इतिहासात सातवाहनाना आन्ध्र ही सजा दिलेली आहे. गतानुगतिकत्वाने माझ्या तक्त्यातील एतद्विषयक स्तभावर मी हच शीर्षक लावले होते. माझ्याकडे काही प्राचीन नाणीं आहेत व त्यात सातवाहनांचोहा नाणीं आहेत अस समजल्यावरून तो पाहण्यासाठी येथाल भाण्डारकर ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूटचे प्रमुख व विख्यात सशोधक डॉ. सुकथनकर हे एके सकाळीं माझ्या एका स्नेह्याबरोबर मजकडे आले. आंतरराष्ट्रीय कीताचे विद्वान आपण होऊन मजकडे आले, मी हुरळला त्यांनीं माझीं नाणीं पाहिलीं व तप्तते पाहिले. औपचारिक अभिनंदनानंतर झालेल्या सभाषणावरून माझ्या त्रुटपुज्या ज्ञानाची व गाढ अज्ञानाची त्यांना कल्पना आली. आठवने की माझ्या तक्त्यातील आन्ध्र या शीर्षकावर बोट ठेवून ते म्हणाले, 'सातवाहन हे आन्ध्र नव्हते, त्याच्या राजवटीशा सवद्ध अमल्ले पौराणिक व साहित्यिक उद्देश, शिलालेख, शिल्पकृत्ये व मुद्रा आणि गाथासप्तशती वर्गरे किती तरी उाधन आजवर उपलब्ध झालेली आहेत, या उपेक्षित कालखण्डावर तुम्ही आपले लक्ष धरित करा आणि शक्य तर त्याचा इतिहास लिहा.'

गाथासप्तशतीचें नांव निघताच मी चमकलों अप्राप्य द्राक्षामुळे आनल्या सारख्या आविर्भवानें म्हणालों, मी तर ऐकतां कीं ती केवळ उत्तान खानप्याचा समूह आहे जणू मी एक आर्ष पण्डित व 'मस्तूति सरलक' आहे आणि या मुळेंच तो मी आनवर वाचला नव्हता !

हा प्रवाद सरा नाहीं, ते म्हणाले : गाथासप्तशती हा प्राकृत वाङ्मयातील आय व अग्रगण्य ग्रंथ आहे, प्राचीन व बहुमोल सुभाषिताचा समूह आहे, प्राचीन महाराष्ट्राच्या ग्रामीण जीवनाचें प्रामाणिक प्रतिबिंब त्यात उमटलेलें आहे, विद्वानांनीं त्याची स्तुति केलेली आहे, साहित्यशास्त्रज्ञांनीं त्यातील वचनें उद्धृत केलेली आहेत, अनेक रसिक पण्डितांनीं त्यावर टीका लिहिल्या आहेत, तुम्हीं नीट वाचून पहा, म्हणजे गाथाचें महत्त्व व स्वारस्य प्रत्ययाला येईल

त्या दिवशीं हें बोलणें सैन्यावरच राहिलें मी म्हटलें, त्याचे मार्ग वेगळे, आपले वेगळे कोठें अज्ञाताचा शोध लावणारा दर्यावेदी व कोठे रजपाश्रावरला हेळकरी ! पुन्हा कथा भेटलेच तर हवापाण्याच्या गोष्टी करून वा व्यवभाषाची शिष्ट सबब सांगून वेळ मारून नेऊ पण प्रसंग आला तेव्हा तें जमलें नाहीं दुसऱ्या काहीं निमित्तानें ते मजकडे आले असता सातवाहनाचा विषय काढून जणू खणपटीलाच बसले अभ्यासासाठीं नेमून दिलेल्या गृहकृत्याबाबत चुकार विद्यार्थ्यानिं उडवाउडवी करावी, तसें माझें वर्तन पाहून त्यांना उद्वेग वाटलासं दिसल कोण कोणासाठीं व कशासाठीं व्याकुल होतो !

आणि त्याच वेळीं महाराष्ट्राच्या प्राचीन, विशेषत सातवाहनाच्या इतिहासाचा व गाथासप्तशतीचा अभ्यास करावयाचा मी निश्चय केला

सातवाहनांचे मूलस्थान The Home of the Sātavāhanas हा या विषयावरला माझा पहिला लेख त्याची जुन्नरी कागदावर टंकमुद्रित केलेल्या प्रत मी त्याच्या हातीं दिली तेव्हा त्यांना किती समाधान वाटल म्हणून सांगू ? हा लेख वाचून पाहिल्यानंतर तो त्यांनीं अॅनल्समध्ये छापवयाचें ठरविलें आणि मला तस सांगितलें तेव्हा मी म्हणालों,

आंतरराष्ट्रीय शीतांच्या महापण्डितांचे सशोधनात्मक लेख आपल्या नियत-कालिकात यतात त्यांच्या पन्कांत वसण्याची माझी पात्रता आहे किंवा बस हें तुम्हा ठरवावयाच आहे या लेखावरून मला कोणी महामूर्खत काढलें तर त्याच अपयश पर्यायानें तुमच्यावर येणार

अगलेच्या प्रुटित हस्तलिपिताचा अभ्यास करून त्यांनी 'शालिवाहन व शालिवाहनसप्तशती' हा निबंध मुंबईच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीपुढे ता १९।३।१८७३ रोजी वाचला तो पुढे सदर संस्थेच्या नियतकालिकात प्रसिद्ध (J B B R A S · Vol. X, pp 128-38) झाला. यानंतर डॉ रामकृष्ण भाटारकरांनी मुंबई गॅझेटियर्ससाठी लिहिलेल्या Early History of the Deccan (Government Central Press 1884) या ग्रंथात या विषयाचे आणखी विवेचन केले श्री नारायण विष्णु बापट यांनी या ग्रंथाचे मराठात भाषांतर (दख्खनचा प्राचीन इतिहास . १८८७) केले. त्यात ते सांगतात, " प्राचीन महाराष्ट्रांत . सप्तशती नामक ग्रंथ . पद्यरत्नावलीच्या तऱ्हेच्या असून त्यात बहुतांकरून शृंगारपर ..पद्यांचा समूह आहे. अन्ध-भृत्याच्या कारकीर्दीत निद्याग्रथवलापाची समृद्धाची स्थिति होती आणि प्राकृत भाषाचा व विशेषकरून महाराष्ट्रीचा फार करून पहिल्यांनच लोक ग्रंथ लिहिण्याचे कामी उपयोग करू लागले असावे असा धेधडक सिद्धांत करण्यास बाध नाही."

महाराष्ट्राला गाथासप्तशतीच्या अंतरंगाचा पहिला परिचय करून देण्याचे श्रेय श्री. राजारामशास्त्री भागवतांचे. प्रथम प्रथमालेंत प्रसिद्ध झालेला त्याचा ' प्राकृत भाषेची विचिकित्सा ' हा निबंध अलीकडे पुस्तकरूपात उपलब्ध झाला आहे त्यातील चौवीस पाने या विषयाला दिलेली आहेत त्यात त्यांनी गाथासप्तशती तील सोळा गाथा उभृत केल्या आहेत, तद्मध (३०), तत्सम (१३) व देश (११२) शब्दाचा कोश दिला आहे, सपादक, लेखक व लेखिका यांबद्दल चर्चा केली आहे, तत्कालीन धार्मिक, सामाजिक व सांस्कृतिक स्थितीबद्दल गाथातील उल्लेखावरून निघणारे निष्कर्ष नमूद केले आहेत माझ्या माहितीप्रमाणे मूळ ग्रंथाबद्दल दुसऱ्या कोणीही आजवर एवढे व इतके चांगले विवेचन व रसग्रहण केलेले नाही शास्त्रीबुवा सांगतात, " सेतुबधाच्या भाषेत जसा व जितक वृत्तिमपणा आढळतो तसा व तितका साधेपणा सप्तशतात आढळतो ' गाथातील साध्या उक्तींवर शृंगाराचा आरोप आलेला पाहून ते एवढे विचारतात, " शृंगाराची कावीळ झालेल्या आलमारिकानी जी भलतीच वा दाखविली त्या वाटेने प्राकृत ग्रंथावर सत्कृत टांका करणारे भट्ट व शास्त्री डोळे मिटून गेले, ही अथपरंपरा दाडणी नव्हे काय ? "

पुरातत्त्वभूषण श्री. राजवाडे आणि विद्याभूषण श्री. घुले यांनी अनुक्रमे 'मरुस्वर्नामिदिर' व 'विविधज्ञानविस्तार' या नियतकालिकांतून गायामस्रगतीतील गणपती या विषयाची चर्चा केली. यानंतर बऱ्याच वर्षांनी हाच वाद श्री. घुले शारदा (वागीश्वरी : वर्ष १, अंक १) व श्री. अप्रमुद्ध (वागीश्वरी : वर्ष ३, अंक १) यांचे दरम्यान झाला. त्याचा समारोप महामहोपाध्याय प्राचार्य निराशी यांना 'गायामस्रगतीचा काल' या लेखात (युगवर्णी : १९४६, मार्च) केला. हा वाद अनेक वर्षे चालला. पण तो सामान्य मराठी वाचकांच्या डोक्यावरून गेला आणि गायामस्रगतीचे न्वारम्य न्याना अनुभव्याक्याला मिळाले नाही.

श्री प्र. वॉ. दानिटकर यांनी 'विविधज्ञानविस्तारा'तून (वर्ष ६१ : अंक २ व ३) 'गायामस्रगतीतील सुभाषिते' मराठी भाषानरामह प्रसिद्ध केली. त्याचाच 'श्राहृत काव्ये व गायामस्रगती' हा लेख 'महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिके'त प्रसिद्ध झालेला आहे. १९४५ च्या 'दीपावली' वार्षिकांत मी 'गायामस्रगती' या लेखात रसग्रहणाच्या धर्तीने या श्रयाचा ओसरता परिचय करून दिला. 'मौज' च्या १९४६ च्या दिवाळी अंकान श्री. बनहर्षी यांना 'महाराष्ट्राचे पाहिले अमृतमधुर काव्य' ह्या लेखात या विषयाचा परामय घेतला. त्यात त्यांनी केलेले काही गायामे समवृत्त भाषातर आलेले आहे. 'वेद्याचे प्रेम विजयी होवो' (शकार : १९४८, दिवाळी अंक), 'श्यामला' (दिपावली : १९४९), 'मयपान' वाङ्मयशोभा : मार्च, १९५०) आणि 'सुकृत व सुकृतम्याने' (दीपावली : १९५१) या लेखात गायामस्रगतीतील त्या त्या विषयावरील उद्देश्य एकत्रित करून त्याची चर्चा मी केलेली आहे.

नियतकालिकांचे आयुष्य मर्यादित असते, यामुळे असे लेख काळाच्या उदरात गडप होऊन जातात.

म्हणूनच म्हणावे लागते की गायामस्रगतीच्या शब्दात सामान्य मराठी वाचकांचे ज्ञान जवळ जवळ शून्यागतर आहे. गायामे या नामांकावरून कोणता वादने ही हा नतवास्मनाचा प्रसार असावा आणि सप्तगती या नामांकावरून कोणता वादने की हा देवांवास्मनाचा प्रय असावा ! आणि जाता तर काय. श्री. जोशी हे या श्रयाचे प्रकाशन करित असल्यामुळे हे गैरमनत्र काही काळापर्यंत बळावरच्या किंवा यामुळे ने टाकाविषय होण्याचा समभव आहे !

(३) गाथासप्तशतीच्या मुद्रित व हस्तलिखित प्रती आणि टीका : मुद्रित प्रती

गाथासप्तशतीला पहिला मुद्रणसंस्कार देण्याचे श्रेय डॉ. वेबरचें, आणि या प्रथाचा सागोपाग अभ्यास करण्याचही त्यांनी गाथासप्तशतीतील ३७० गाथा १८७० साली *Über das Saptacatakam des Hala* या नावानें लाइप्झिग येथें प्रसिद्ध केल्या १८७२ व १८७४ या सालात आणखी काही गाथा मिळवून त्या त्यांनी *Zeitschrifter Deutschen Morgen landischen Gasellschaft* या जर्मन नियतकालिकातून (26 pp 735 foll) प्रसिद्ध केल्या गाथासप्तशतीची संपूर्ण आद्यति त्यांनी १८८१ साली लाइप्झिग येथून *Das Saptacatakam Des Hala* या नावानें प्रसिद्ध केली गाथासप्तशतीच्या मुद्रित प्रतीत वेबरची आद्यति अग्रगण्य आहे कालानुक्रमाच्या व शास्त्रशुद्धतेच्या दृष्टीनेही ही आद्यति सिद्ध करण्यासाठी त्यांनी अनेक हस्तलिखित प्रतींचा साधारण देवानें 'मुक्तावली' या नावानें 'ब्रज्या' पद्धतीने माळणी केलेल्या गाथासप्तशतीचा आणि कुलनाथ, गगाधर व पीतावर यांच्या टीकांचा उपयाग केलेला आहे त्यांनी गाथासप्तशतीच दोन भाग केलेले आहेत पहिल्या अधिकृत भागात ६९८ गाथा दिल्या आहेत, उत्तरार्धातील गाथा अनधिकृत किंवा प्रक्षिप्त आहेत संपादकाच्या नावाचा उल्लेख करणाऱ्या अंतिम गाथाचाही पहिल्या भागात समावेश केल्यामुळें गगाधराच्या प्रतीत आढळणाऱ्या ६९५ ते ६९९ ह्या गाथा त्यांना उत्तरार्धात घालाव्या लागल्या आहेत उत्तरार्धातील क्र ७०१ व ७०२ या गाथा त्यांना अनुक्रम कुलनाथ व पीतावर यांच्या सटीक प्रतावरून घेतल्या आहेत, क्र ७०३ ते ७९१ या गाथा गाथासप्तशतीच्या वेगवेगळ्या हस्त लिखितावरून, क्र ७९४ ते ८०८ या गाथा साधारणदेवाच्या मुक्तावलीवरून, क्र ८०९ ते ९४७ आणि क्र ९४८ ते ९५९ या गाथा अनुक्रमें गाथासप्तशतीच्या पहिल्या व दुसऱ्या तेलग प्रतावरून आणि क्र ९६० ते ९९४ या गाथा अलकारशास्त्रावरील वेगवेगळ्या प्रथावरून घेतलेल्या आहेत क्र १ ते ९६५ या गाथांचे हस्तलिखितात आढळून येणारे सूक्ष्म प्राकृत व छायातील स्थूल संस्कृत पाठभेदही त्यांनी दिले आहेत क्र ९६६ ते ९९४ या गाथांच पाठभेद

त्यानी दिलेले नाहीत गाथाच्या संस्कृत छाया त्यांनी दिलेल्या नाहीत कोठे कोठे संस्कृत टीकातील उतारे दिले आहेत जागोजाग टीपा दिल्या आहेत आणि काहीं गाथांचे जर्मन भाषांतरही केले आहे विस्तृत प्रस्तावना, वेगवेगळ्या हस्तलिखितातील गाथाच्या क्रमाकाचा मेळ घालणारी कौष्टिके, गाथाभाषी सूचि आणि संपूर्ण शब्दसूचि या वैशिष्ट्यामुळे हा ग्रंथ सर्वांगपरिपूर्ण आहे

हिंदुस्थानात गाथासप्तशती प्रथम प्रसिद्ध करण्याचें श्रेय निर्णयसागरचें पंडित दुर्गाप्रसाद व श्री पणशीकरशास्त्री यांनी संपादित केलेला गाथासप्तशती गगाधर-भट्टाच्या भावलेखप्रकाशिका या टीकेसह निर्णयसागरनें काव्यमालत (क्र २१) प्रसिद्ध केला ही प्रत चार हस्तलिखितावर आधारलेला असून त्यातील पाठभेद मुद्रित आवृत्तात नमूद केलेले आहेत संपादकांनी सातवाहन या शार्पिका-पाला लिहिलेली संस्कृत प्रस्तावना व गाथाची अक्षरवारीन केलेली अनुक्रम-णिका ग्रंथास जोडलेली आहे या प्रतीची द्वितीयावृत्ति १९११ साली प्रसिद्ध झाली आहे पंडित मथुरानाथ शास्त्री यांनी लिहिलेल्या संस्कृत छाया आणि स्वतंत्र व विस्तृत प्रस्तावना व टीका यासह मूळ गाथासप्तशती निर्णयसागरनेंच मुद्रित व प्रसिद्ध केली आहे पंजाब युनिव्हर्सिटीच्या लायब्ररीतील हस्तलिखिताच्या आधारान लाहोरचे श्री जगदीशलाल यानां संपादिलेली गाथासप्तशती प्रथम ओरिएण्टल कॉलेज मॅंगेशीनमध्ये आणि नंतर प्रथरूपानें प्रसिद्ध झाली आहे मूळ हस्तलिखित नुसटित आहे चवथ्या शतकाताल शेवटच्या १४, पाचव्या शतकातील १००, सहाव्या शतकातील ५५ व सातव्या शतकातील ९८ एवढ्याच गाथा या प्रतींत दिलेल्या आहेत या गाथावरील हारिताम्र पीठावराची अप्रकाशित टीका या प्रतींत दिलेली आहे धारमी विवेचनात्मक प्रस्तावना व अरेरीस गाथाची वर्णांशुसूचि जोडलेली आहे

हस्तलिखिते

गाथासप्तशतीची हस्तलिखिते हिंदुस्थानात कादमारपामून धन्याकुमारीपर्यंत जागोजाग उपलब्ध झालेला आहेत आपल्याला मिळालेल्या हस्तलिखिताचें पृथक्करण करून वेवरनें विधान केले आहे (Vorwort p xxvii) वी गाथासप्तशतीचे कर्मांत कर्मा सहा भिन्न पाठ प्रचलित आहेत, त्यामधाल भिन्नता गाथाच्या सल्लयेंत व माटणीतही आढळून येते, सर्व प्रताना साधारण अशा गाथाची संख्या ४३० आहे आणि गाथासप्तशतीचा मूळचा गाभा एवढाच आहे

हाल सातसहस्रानें एक कोटि गाथा जमविल्या व त्यातून सातशें निवडून त्याचा कोष केला, असा अतर्गत पुरावा आहे. अर्थात् मूळ गाथा सातशेंच असल्या पाहिजेत.

गाथासप्तशतीतील सुभाषितें सर्कार्ण स्वरूपाचा आहेत, वर्गीकरणाच्या दृष्ट्याही पद्धतीने त्याची बाधणी केलेली नाही म्हणून नकला करणाराना किंवा करविणाराना जणू संपादकाचे अधिकार मिळाले या अधिकारात मुळातल्या काही गाथा वगळून त्याचे जागी त्यानी आपल्या, आपल्या आवडीच्या किंवा स्थानिक प्रचारातल्या गाथाचा आपल्या प्रतीत समावेश केला. वेबरच्या आहृतीतील उत्तरार्धातील अनेक गाथा उत्तरकालीन आहेत आणि त्याचें अंतर्ग्रहण व वृत्तादि बाह्यागही मुळातून भिन्न आहे हें सहज दिसून येतें. हस्तालिपिताच्या गुणात प्रथाची अधिकृत आवृत्ति उपलब्ध नसता त्याची लोकप्रियता व प्रचार वितरणा अधिक तितके पाठ व पाठभेद आणि प्रक्षिप्त भाग अधिक

साधारणद्वानें ' मुस्तासले ' या नांवाने संपादित केलेल्या गाथासप्तशतीतील गाथांची मांडणी ' वज्या ' पद्धतीने केली आहे. वर्गीकरणाची ही पद्धत उघड उत्तरकालीन आहे वज्या या शब्दाचें स्पष्टीकरण वज्जालगात दिलें आहे

एकस्ये पत्यावे जत्य पढिज्जन्ति पउरगाहाभो ।

त एलु वज्जालग वज्ज ति य पद्धई भणिया ॥

वज्या (वज्जा दे = पद्धई = पद्धति) म्हणजे एकाच विषयावरील वचनाचा समूह करण्याची पद्धति. कवद्रिवचनसमुच्चयाच्या प्रस्तावनेत डॉ थॉमस सांगतात की वज्जा, वज्या व वर्ग हे शब्द समानार्थी (Bibliotheca Indica No 1309. Ed F W Thomas) आहेत वज्जालग, कवींद्र-वचनसमुच्चय, सुभाषितावली, सुक्तिमुक्तावली वगैरे मध्ययुगीन सुभाषित-संग्रहाची मांडणी याच धर्तीची आहे

साधारणद्वान्या मुस्तासलातील वर्गीकरण येथे देता वेबरच्या आहृतीतील विंगुल्लेखे सर्द्धम गोर्गाच्या प्रथम अक्षरानुक्रमानें जुळवून हें कोष्टक तयार केला आहे कवद्राचा मुस्तासला माझ्या प्रतीशी जुळविणेंला आहे

अम्यापदेशः १७२, २७९, ३१६, ३५०, ३८३, ३८७, ४५४,
 ४६०, ४६२, ४६८, ४७०, ५२६, ५४८, ६०३, ७९६, अनुरागः ६,
 ५०, ६७, ६९, ७२, ८५, ८६, ९३, ९८, १००, ११४, १२५,
 १३६, १६१, १६२, १६८, १९५, २२८, २२९, २४१, २४६,
 २७६, ३१२, ३१४, ३५१, ३५८, ३६१, ३९३, ४०७, ४०८,
 ४१८, ४१९, ४३८, ४४०, ४५६, ४६५, ४७८, ५९३, ६१२,
 ६१६, ६८३, ७१९, ७३७, ७४३, ७४४, अप्रगल्भः १५, ५६,
 २२३, १४५, १५५, १७०, ४३३, ५८९, असतीः ८, ९, १९,
 २८, ६५, ६६, १०३, १०४, १०७, ११०, १५९, १६५, १६६,
 १६७, १७५, १७६, १८०, १८७, १९३, १९७, २१८, २२५,
 २३१, २३७, २३९, २४९, २७४, २९४, २९५, २९७, ३०१,
 ३१३, ३१८, ३२८, ३३२, ३३३, ३३४, ३३६, ३४१, ३४३,
 ३५५, ३५९, ३६०, ३६५, ३६९, ३७२, ३७९, ४१५, ४२६,
 ४१७, ४४९, ४५७, ४६१, ५१४, ५२०, ५२४, ५४९, ५५३,
 ७५६, ५६७, ५९९, ६००, ६०७, ६०८, ६६२, ६९१, ७१५,
 ५२०, ७३१, ७३२, ७३५, ७५४, ७६१, ८०५, आलिङ्गनः ३४४,
 इत्युः ५५४, ७३४, ७७० उच्चावक्चः ५, १४, २०, २१, २३,
 २५, ५८, ९१, १०६, १५४, १६०, १९६, २०९, २४०, २५९,
 २७३, ३०५, ३४२, ३४७, ४००, ४०४, ४०९, ४२०, ४५८,
 ४६३, ४६४, ४७३, ४७६, ४७७, ४७९, ४८३, ४९१, ४९८,
 ५१५, ५४४, ५४५, ५५८, ५७६, ६७५, ७१०, ७१२,
 उत्प्रेक्षाः ४, १८, ६२, ६३, ६४, ७५, २६५, ३९१, ३९४,
 ३९५, ५५५, ५६२, ५६३, ५६९, ६२४, ७५२, उपालम्भः ३०,
 १४६, १५७, १५८, २०१, ३३७, ३७५, ३७६, ४४५, ४८८,
 ४८९, ५०८, ५१०, ५११, ५२३, ५८२, ७५३, कुलवधूः ४५९,
 ५१२, ५१३, ६४५, कुमुमधरः ३२५, ३२६, ३२७, कृपणः ११६,
 कृष्णचरित्रः ८९, ११२, २१०, गतययः २३२, २३३, ५१७,
 गलितस्नेहः ५०६, ५१९, गुणः ४८, १३९, २०३, ५७८, ग्रीष्मः

४९. २८८. २९९. ४९४. ५५१. ७९४. गोत्रखलनः ३२. १३१.
 ४५२. ४९६. चाट्टुः १४८. १७४. १७९. २३५. ३००. ३४६.
 ३६२. ३६४. ४२१. ४३९. ४६७. ४७१. ५०७. ५८१. ६०५.
 ७२१. ७३०. ७९९. जातिः ४४. ६८. १०२. १७१. २९१.
 ३४०. ३९२. ४१४. ४२२. ४२४. ४४०. १३१. ५३२. ५६०.
 त्यागः ७६. २१२. २३०. दुर्जनः १३५. २४८. २५३. ५३६.
 ६८६. ७५६. दूतीः १२. ४०. ५७. ८४. ९६. १३८. १८२.
 १८५. १८९. १९४. १९८. १९९. २२०. २२१. ३३८. ३५२.
 ३६१. ३६७. ३७०. ३७१. ३७८. ३८५. ४८२. ४८४. ४८७.
 ४९२. ५३३. ५८७. ६०२. ६०९. ६१०. ६९७. ७५०. ७५१.
 ८०३. ८०४. दृष्टातः २०४. २१७. २२७. ३१६. ४२९. देवरः
 ४६९. ५७०. ६८८. ७२९. ७६५. नमस्कारः १. २. ३. १५१.
 ४०३. ४०६. ४११. ४५५. प्रत्यूषः ४९५. ६०४. प्रसादः १४४.
 ६९९. प्रहेलिकाः १२७. १३०. २००. २६४. २९८. ४३२. प्रावृष्टः
 ११५. ११६. ११७. १७७. ३१५. ३२४. ४३५. ४३६. ५३७.
 ५३८. ५४०. ५६६. ५६७. ५८०. ५८३. ५८४. ६२१. ७०६.
 ७९५. पुष्पवतीः २२. १९२. २८९. ४८०. ४८१. ५०३. ५२८. ५२९.
 प्रेमः १०. ५३. ८१. ८२. ९५. १२४. १२६. १५६. २३६. २८७.
 ३०४. ४२३. ४३१. ५१६. ५१८. ६९६. ७४०. भविष्यद्विरहिणीः
 ४६. ४७. १११. २०८. ५०२. मधुकरः ३७. ९२. ४४२.
 ४४४. ५९१. ५९२. ६१३. ६१९. ६४१. ७५५. मनस्विः ८३.
 १३४. २८४. २९०. ६९५. मल्लः ६८४. ६८५. मानिनीः ११.
 २६. २७. ३३. ३८. ५१. ७१. ७४. ८७. ८८. ९०. १२९.
 १५२. १६३. १८४. १८८. २१५. २१६. २७०. २७५.
 २७७. २८०. ३०२. ३०६. ३०९. ३४८. ३५३. ३५४. ३७४.
 ३८४. ३९०. ४०१. ४५०. ४५१. ४६६. ५२१. ५२२. ५३९.
 ५६४. ६४७. ७०३. ७७२. मालिकाः २८१. ५९६. ५९८. रोदनः
 २५४. २६१. ३८८. ३९९. ४४३. ५००. ५४६. ५६५. ५८५.

६३९, ६६४, ६८१, ६९४, ७७८, ८०१, ८०२, वर्णनाः १३,
 ८०, २०७, २१३, २३४, २३९, २७१, २७८, २९२, ३०३,
 ३६६, ४१०, ५०४, ५७२, ५७५, ५९२, ६२०, ६७८, ६९०,
 ७२७, ७९७, ७९८, वसंतः ७, १२८, १४३, २१९, ३०८, ३११,
 ३३१, ३३२, ३९६, ४९७, ४९९, ५४२, ५४३, ५७४, ७७१,
 ७७३, ७७४, ७७५, ७७६, ७७७, व्याघ्रः ११८, ११९, १२०,
 १२१, १२२, १७३, ६२९, ६६३, विषयाः ६०६, विपरीतमुरतः
 ५२, ४४६, ५४७, ६१४, ८०७, ८०८, विरहिः ७८, १८३, २२६,
 २५२, ३६८, ३७३, ७०४, विरहिणीः १६, १७, २९, ३४, ४३,
 ६०, ९७, १०१, १३२, १३३, १४१, १५३, १९०, २०५, २२२,
 २२८, २४४, २९६, ३०७, ३३६, ३४९, ३५६, ३७७, ३८१,
 ३८६, ३८९, ३९७, ४१२, ४१३, ४३७, ४४१, ४५३, ४७५,
 ४९३, ५०१, ५३५, ५८६, ६११, ६१७, ७६०, ८००, वेश्याः
 ४७४, शरदः १८३, ४३४, ५३४, ५६१, ६२२, ६२३, ६७९,
 ६८२, ६८९, शांतिः ४५, २४७, ८०६, सखीसमाश्रामनः ३९, ७०,
 २०६, सतीः २४, ३५, ३६, ५९, २९३, ४७२, ५६५, स्तनः
 १४०, १५०, २५७, २५८, २६०, २६८, ३८२, ४२५, ४२७,
 ४२८, ५७९, ७०९, स्वरूपाख्यातः १४२, १९१, २१४, २४२,
 २४३, २५१, २५५, ६८०, ६९२, संदेशः १०८, १८१, ३३९,
 ३६३, ४८५, ४८६, ५७१, ५८०, ७७२ साहसः ४२, २४५,
 मुञ्जनः ६१, ९४, ९९, ११३, २२४, २५०, २६५, २६६, २६७,
 २७२, २८२, २८५, ३१९, ३२०, ३२१, ३८०, ५४१, ७०५,
 मुमयः ३१, मुमयीः ५४, ५५, ४०२, ५०७, मौभाग्यः ७९, ४६०,
 ६८७, हरिणीः ५८८, ५९४, ६०१, ७५७, हासिकः १६४, १६९,
 ३१७, ५६७, ५६८, हृदयोपाजम्भः ४१, १०५, १४९, २०२, ३४५,
 ५०९, हेमंतः ७७, १०९, २३८, ३२९, ३३०, ६९३, ७२५,
 ७३० ७६३, ७६४, ७६६, ७६७, ७६८

वेवरला उपलब्ध झालेल्या तेलग प्रतीची माडणी व्रज्यापद्धतीचीच आहे, पण मुक्तावलीतून हें वर्गीकरण वेगळें आहे आणि माडणीची पद्धतही वेगळी आहे. चार पाच विषयावरील मिळून एकदर शंभर अशा गाथांची सात शतकें या प्रतीत आहेत इतर प्रतीत न आढळणाऱ्या अशा वन्याच गाथा या प्रतीत मिळालेल्या दिलेली आहेत तेलग प्रतीची शतकवार माडणी अशी आहे (१) जोकार (जयकार), गमांगार (नमस्कार), सुहासिअ (सुभाषित), अन्नावरस (अन्या पदेश),मुद्गणववहू (मुग्धा नववधू),होन्तवहुआ (भविष्यत् वधू) (२) इद्धि-आवण्ण (इत्थिआ=स्त्री), सुरआणुराव (सुरतानुराग) (३) विरहपद्धति. (४) दूर्ध्वअण (दूर्त्वावचन), गामीण (ग्रामीण), कुलवहू (कुलवधू) (५) अडअणा (असती), अभिसारिआ (अभिसारिका), वेसा (वेश्या), जरई (घृद्धा), करमरा (वन्दिना) (६) पणअम्लहपद्धई (प्रणयकलहपद्धति)- (७) राण्डिआ (राण्डिता), पुप्फवई (पुष्पवती) गाम्भिणी (गर्भिणी), वाही (व्याधस्त्री), उडुवण्ण (उडुवर्गन)

टीका

गाथासप्तशतीवरील अनेक टीका आजवर उपलब्ध झालेल्या आहेत. ऑम्रेटच्या यादीत पुढील टाकाकाराचा नावें नमूद केलेली आहेत- (१) कुलनाथ, (२) गगाधर, (३) पीतांबर, (४) प्रेमराज, (५) भुवनपाल आणि (६) साधारणदेव पीतावरान्या टीकेत पुढील टीकाकाराचा उल्लेख आलेला आहे (७) कुलपति, (८) चैतन्य, (९) भट्ट, (१०) भट्ट राघव आणि (११) भोजराज डॉ रामकृष्ण भांडारकराना (१२) आजट या टीकाकाराचा उल्लेख केलेला आहे (Report on the Search for Sanskrit Manuscripts during the years 1887 1891 p 26) पंजाब युनिव्हर्सिटीच्या लायब्ररीत (१३) माधवयज्व मिश्रानें लिहिलेल्या ' ताःपर्यदापिका' नांवाच्या टीकेच हस्तलिखित आहे (GathaSapta Sati Jagadish Lal Shastri Intro p 15) यापैकी गगाधर व पीतांबर यांच्या टाका मुद्रित झालेल्या आहेत (१४) पणित मधुरानाथ शास्त्री याची अर्वाचान टीका निर्णय सागरने प्रसिद्ध केली आहे पीतांबर व गगाधर यांना आणखी काही टीका

उपलब्ध होत्या असे त्याच्या टीकातील उल्लेखावरून दिसते, मात्र या टीकाकाराची नावे त्यांनी दिलेली नाहीत, पण ' इति टीकान्तरे ' ' इति प्राचीन टीका ' असे हवाले दिले आहेत.

गाथासप्तशतीचा टीकाकार कुलनाथ, कुलनाथदेव व कुलबालदेव हे एकच असे त्याच्या टीकाच्या भिन्न प्रतींवरून दिसते या टीकेचे एक हस्तलिखित भांडारवर इन्स्टिट्यूटच्या संपर्ही आहे [गाथा कोश No. 386 of 1888-89 New No 30 गाथासख्या ७००] या संप्रदात श्री भुवनपालाची ' छेवोक्तिविचार-लीला , व श्री प्रेमराजाची ' साहित्यजन्मावनि ' या टीकाच्या त्रुटित प्रती (अनुक्रमे No. 245 of 1880-81, गाथासख्या २००, No 181 of 1879-80 New No ३० गाथा सख्या ४४०) आहेत. श्री भुवनपाल हा जैन असावा कारण सहाव्या शतकावरील टीकेच्या आरंभी त्याने जिनाला वंदन केलेले आहे. आपल्या टीकेत प्रेमराजाने स्वतः बद्दल माहिती दिली आहे ती अशी श्री क्षत्रिय श्री सहगिल (सहिगळ,सहिगिल) वशोद्भव श्री प्रयागदासात्मज (प्रियागदासात्मज) श्री प्रेमराज '

टीकाची सख्या हे मूळ प्रथाचा लोकप्रियता अजमावण्याचे एक साधन आहे काव्यप्रकाशावरील ७२ टीकाची यादी महामहोपाध्याय श्री वाणे यानी (Sāhitya-Darpana. Index p. clxv-clxvi) दिली आहे पण काव्यप्रकाश हा ग्रंथ सूत्रमय असून समजण्यास अवघड आहे गाथासप्तशतीची भाषा सोपी व विषय सुबोध आहेत म्हणून विद्यार्थ्यांच्या नव्हे, रसिकान्या आप्रहामुळे किंवा स्वयस्कूर्तान या टीका लिहिण्यात आल्या असल्या पाहिजेत, हे उघट आहे

गाथासप्तशतीच्या टीकाकारात भट्ट गंगाधर हाच विशेष विख्यात व लोकप्रिय आहे कारण त्याच्याच टीकेच्या अनेक हस्तलिखित प्रती जागोजाग उपलब्ध झालेल्या आहेत गंगाधराच्या देशकालाबद्दल वाद्दाही माहिती उपलब्ध नाही, एवढेच पडिते दुर्गाप्रसाद यानी आपल्या प्रस्तावनेत सांगितले आहे त्याच्या टीकेवरून त्याच्याबद्दल थोडीकार माहिती मिळू शकते, ती अशी :

पण्डित दुर्गाप्रसाद याना जयपुर येथे उपलब्ध झालेल्या 'गाथासप्तशती'वरील गगाधराच्या टीकेच्या हस्तलिखितावर 'नेत्ररामभूषाके (१९३२) लिखित' असा लेखनकाल नमूद आहे हा आकडा सवताचा आहे असं मानलं तर या प्रतीचा लेखनकाल १५९९ इ. हा येतो गगाधराने टीकेत वापरलेल्या प्रथावरून त्याच्या काळाची बराल मर्यादा ठरविता येते अनेकार्थ, अमरबोश, देशी, मेदिनी व हारावली या कोशाचा त्याने टीकेत जागोजाग वापर केलेला आहे पैकीं मेदिनी हा कोश चवदाव्या शतकाच्या अखेरीस तयार झाला असावा असा डॉ. भादारकराचा अंदाज (मालतीमाधव प्रस्तावना १८७, पृ. १३) आहे या उल्लेखावरून निष्कर्ष निघतो की गगाधराचा काल पंधरावें किंवा सोळावें शतक हा असावा क. ४९० या गायत 'झिळी' हा शब्द आलेला आहे टीकेत गगाधर सांगतो "झिळा 'झींगुर' इति कान्यकुब्जभाषया प्रसिद्ध कीटविशेष ।' यावरून नेवर निष्कर्ष काढतो की तो मध्यदेशातील अजर कनोजचा रहिवासी असावा (Vorwort p xxxiv) तो वैदिक धर्मानुयायी व शैव असावा दाक्षिणात्यामध्ये प्रचलित असलेली मातुलकन्या परिणमाची प्रथा त्याला माहीत नसल्यामुळे वाटते की तो यजुर्वेदी असावा गाथेचा विषय, प्रसंग, नायक व नायिका याचा प्रास्ताविक परिचय वरून दिल्यानंतर गगाधर गाथेचा आशय थोडक्या शब्दात सांगतो, श्लेष असेल तर त्याची फोड सांगतो त्यानं प्राकृत भाषेचा व व्याकरणाचा चांगला अभ्यास केला होता त्यानं टीकेत प्राकृत व्याकरणातील नियम उद्धृत केले आहेत आणि देशी शब्दाचे अर्थ साधारं दिले आहेत, यावरून त्याच्या काळात वाचकाना प्राकृत व्याकरण अवगत नव्हते व देशी शब्द प्रचारात राहिलेले नव्हते असे दिसते त्याने साहित्यशास्त्राचा चांगला अभ्यास केलेला होता पिङ्गल व मातृगुप्तादार्थ या प्राचीन लेखकाचा आणि काव्यप्रवाण व साहित्यदर्पण या मध्ययुगीन प्रथाचा त्याने उल्लेख केलेला आहे त्याने कामशास्त्राचिहि अध्ययन केले होते रतिरहस्य, कामगूत्र व अनङ्गराग या प्रथांचा त्याने उल्लेख केलेला आहे त्यानं टीका लिहिली तेव्हा त्याच्यामोठे गाथासप्तशतीचे अनेक पाठ व टीका होत्या, असे दिगते गाथासप्तशतीतीत वचन शृंगारिक आहेत असे गृहीत धरून त्यानं टीका लिहिलेली आहे तरीहि त्याच्यापूर्वी होऊन गेलेल्या आत्कारिकाच्या

मानानें त्यानें पुष्कळच सयम दाखविला आहे विद्वानाना न ममजण्यासारखें
निवा सागण्यासारखें असें गायामप्तशतींत वार्हो नसल्यामुळे त्यानें आपली
मात्रपेशप्रशिक्षा ही टीका रमिमासाठी, मुमस्कृत रसिवासाठी लिहिलेली
आहे अस तिच्या रगरूपावरून दिसते

(४) गायामप्तशतीच्या या आवृत्तीची माटणी व वैशिष्ट्ये :

वेगवेगळ्या मुद्रित आवृत्तींवरून व लिपित प्रतींवरून अभ्यास करीत अमताना
आलेल्या अडचणी आणि महाराष्ट्रातील अभ्यासकांच्या आणि सर्वसाधारण व
राजिक वाचकांच्या अपेक्षा विचारात घेऊन मी या आवृत्तीची माटणी थोडी
वेगळी केलेली आहे माझ्या माटणीचा व या आवृत्तीतील वैशिष्ट्याचा तपशील
येथें सागतों

(१) क्रमांक प्रत्येक गायेच्या आरम्भा धावते व अक्षरास शतकातर्गत
क्रमांक दिले आहेत प्रत्येक पानावर आतल्या बरच्या कोपण्यात त्या पानावर
सुरू होणाऱ्या गायेचें शतक व शतकातर्गत क्रमांक दिलेले आहेत हिंदुस्थानात
सर्वत्र कान्यमाला प्रत वापरण्यात येत असल्यामुळे ताताल अनुक्रम मी स्वीकार-
लेला आहे हस्तालिखिताच्या वेगवेगळ्या प्रतात गाथांचे अनुक्रम वेगवेगळे
आहेत वररनें त्यांच्या मुकामत्याची कोष्टके दिली आहेत (२) प्राकृत
गाथा व त्याच्या (३) संस्कृत छाया याचा मुकामला मी बळकशा गगाधराशी
ठेवलेला आहे (४) माझ्या आवृत्तीतील क्र ७०१ पासून ९९५ पर्यंतच्या
गाथा वररच्या जर्मन आवृत्तीवरून घेतल्या आहेत वर नमूद केल्या कारण
मुळे अनुक्रम तोच असला तरी क्रमांक तेच आलेले नाहीत मुकामला पहाणाऱ्या
वाचकांच्या सोयीसाठी या गाथांचे अक्षरांस वेबरचे क्रमांक प्रतीत दिले
आहेत (५) वररने कोणत्याही गाथाच्या छाया दिलेल्या नाहीत उत्तरार्धातील
गाथापेशी ज्याच्या छाया मला अलंकारवात्म्यात उपलब्ध झाल्या त्या मी
दिल्या आहेत (६) क्र ९९५ ते १००६ या गाथा प्रबन्धचिंतामणावरून
[(१) पुरातन प्रबन्धसंग्रह सिंधी जन प्रथ माला २] The Prabandha
Chintamani C H Tawney Bibliotheca Indica घेतल्या आहेत.

या गाथा हालानें गाथासप्तशतींसाठीं संपादन केल्या असा तथे उल्लेख आलेला आहे गाथासप्तशतीच्या वीणव्याही हस्तलिखित अगर मुद्रित प्रतीत या गाथा नादीत (७) प्रत्येक गाथेला मी अन्वर्थक सज्ञा दिली आहे त्यामुळे काहीं ठिगणा टीपेचा संक्षेप करणें शक्य झाल आहे (८) मराठी सज्ञामेळ इंग्रजी शार्पस दिली आहेत ती मुख्यत्वेकरून परदेशी वाचकांसाठीं आहेत इंग्रजी व मराठी सज्ञा समानाचा आहेतच असं नाहीं (९) गाथाचें मराठी भाषांतर शक्य तिगळे सोपें केलेलें आहे मुळात नसलेला पण समजुतीसाठीं अवरुध्द असलेला भाग वसात घातला आहे निरुपयोगी अशा एकाही शब्दाची योजना करावयाची नाहीं, अभिप्रेत अर्थ शक्य तितक्या तमा शब्दात व्यक्त करावयाचा अशा वटाक्षानें गाथाचा रचना केलेली असल्यामुळे भाषांतर करणें वेळोवेळीं फार अवघड वाटल (१०) भाषांतरापुरतें वेगळ्या परिच्छेदात टीका दिलेली आहे ससृष्ट नाव्यावरील टाकाकार अन्वयार्थ सांगतात मी या पध्दतीचा स्वीकार केलेला नाहीं गंगाधराची टीका जोटकर आहे आणि पंडित मधुरानाथ शास्त्री याची अति विस्तृत गाथासप्तशतीतील सर्वच गाथा शृंगारिक आहेत असं गृहीत धरून त्याचा तमा अर्थ लावण्यासाठीं टीकाकारांनीं व गाथा उद्धृत करणाऱ्या स हित्यशास्त्रागारांनीं जणू परस्परार्गीं स्पर्धा मांडलेली आहे उलट पक्षां प्रत्येक गाथेंत काहीं गभीर नीतितत्त्व आहे असं गृहीत धरून पीतावरानें टीका लिहिली आहे माझी टीका अशी एकांगी नाहीं, आधुनिक पद्धतीनें लिहिलेली आहे, सयमान लिहिलेली आहे गाथासप्तशतीवरील ससृष्ट टीका वाचत्या असतील त्यांनाच माझ्या सयमाची प्रचीति जागोजाग घेईल मी शृंगाराचा परिपोष उत्तानात होऊ दिलेला नाहीं तरीही काही प्रतिष्ठित मजवर सभ्यतेच्या मर्यादा ओलाडत्याचा आरोप करताल या सयमामुळे काहीं रसिनाचा अपेक्षामग होईल हें मी जाणून आहे (११) माझ्या टीकेत मी सर्व उपलब्ध टीकांचा उपयोग केलेला आहे (१२) प्रत्येक गाथेचे मला महत्त्वाचे वाटले तेवढेच पाठभेद पादटीपात नमूद केले आहेत म्तिही छुटक असला तरी प्रत्येक पाठभेद साधार नमूद करावयाचाच ही आधुनिक सशोधनाची पद्धत मी स्वीकारली नाहीं सामान्य वाचमाना व अभ्यासू वाचकानाही त्याचा फारसा उपयोग होत नाहीं प्रवारभी (१३) विस्तृत व विवेचक उपोद्घात दिलेला

आहे आणि अखरास अनेक परिशिष्ट जोडलेला आहेत पैकी (१४) गाथाच्या आरम्भाची अकारानुक्रमे अनुक्रमणिका (१५) अलंकाराचे श्लोक, (१६) कवि-कवयित्री याची नामसूची आणि (१७) शब्दकोश हां विशय महत्त्वाची आहेत गाथेच्या आरम्भाचे पाठभेद असला तर ते ही बेबरने आपल्या अनुक्रमणिकेत नमूद केला आहे ही पत्रत मुखगर्बेकरून हस्तलिपिताचा अभ्यास करणा राना व अन्य प्रयातील सदर्भाचा पडताळा पाहणारानाच सोयीची आहे ता मा स्वीकारली नाहा मा वापरण्या मुद्रित व हस्तलिपित प्रतात मिळाली तेवढी लेखक लेखिकाचा सर्व नावे मी परिशिष्टात दिलेला आहेत धीतावर व भुवनपाठ याना नमूद केलेली नावे कोठ जुळतात, कोठ जुळत नाहीत आज नाहा उद्या मगला तर त्याग उपयोग होणें शक्य आहे अशा रानी सांगी, म्हणूनच ह कोष्टक तयार केले आहे अलंकाराच्या व्याख्या तेवढ्या गते दिल्या आहेत विस्तार टाळण्यासाठी अधिक विवेचन केलेले नाही कोणी कोणता गाथा कोणत्या अलंकाराच उदाहरण म्हणून उदाहृत केलेली आहे याचा तपशील कोष्टकात दिलेला आहे गाथासप्तशतीत आलेल्या प्रत्येक शब्दाची सूची बेबरन सदर्भानह दिलेली आहे, बऱ्याच शब्दाचे अर्थ दिलेले नाहीत सप्त देशा व निवृत्त प्राकृत असे शब्द त्याच्या अर्थासह मी माझ्या शब्दकोशात दिलेले आहेत विस्तार टाळण्यासाठी सर्व सदर्भ मात्र दिलेले नाहात मराठातील प्रचलित शब्द व वाक्प्रचार याशा यापैकी काहींचा सबध मा जुळविलेला आहे मी प्राकृत भाषेचा व व्युत्पत्तिशास्त्राचा सशास्त्र अभ्यास केलेला नाही यामुळे काही प्रमाद अज्ञानतेपण झालेले असण्याचा संभव आहे

देवानें दिली तेवढी बुद्धि देवानें दिल्या तेवढ्या बळात केंद्रित करून शक्य तेवढे पारधम करून माझ्या मत शक्य तितका सर्वांगपरिपूर्ण अशी ही गाथा सप्तशतीची मराठी आवृत्ती मा आज महाराष्ट्र-सरस्वतीच्या चरणी ठेवात आहे यातील वैगुण्ये काणी निदर्शनास आणल्यास ती दूर करण्यास आणि कोणा आणली एकादा दिशा दागविल्यास आगन्वी परिधम करण्यास मी रानी आहे गाथामसप्तशती अमृतमधुर आहे ही प्राकृत माधुरा मराठीतिये नगरा वाहून आणणाऱ्या पाणश्याच धेय मिळाते तरा तेवढे मला पुरे आहे या प्रगाच्या वाचनान महाराष्ट्रान गातवाहून या महाराष्ट्राच्या आद्य मदा वशाच्या इतिहासाबद्दल अधुकराही जिज्ञासा व अभिमानउपन्न झाला तर माये दुबळे हात गगनाला पोचले असे समाधान मला होईल

(५) प्राकृत भाषा व सारस्वत :

प्राकृत भाषांची उत्क्रांति :

गाथावस्तुसतो महाराष्ट्री प्राकृतात गाथावृत्तात रचलेली आहे.

प्राकृत भाषा अनेक आहेत, देशकालपरतों आणि जातिधर्मपरतें प्राकृत भाषा सस्कृतोद्भव आहेत असें मानण्याकडे आधुनिक संशोधकांचा कल आहे. सशोधक सांगतात, प्राकृत ही संज्ञा प्रकृति भिन्ना प्रकृत या संस्कृत शब्दापासून सिद्ध झालेली आहे. प्रकृति म्हणजे मूल कारण, मूल धर्म, मूल स्थिति, मूल स्वभाव, मूल स्वरूप इत्यांच्या । इ. स. ८०० ते ८५०) काव्यालंकाराचा टीकाकार नमिसाधु (लेखनकाल इ. स. १०६८) सांगतो : (काव्यालंकार : निर्णयसागर. पृ. १३) " प्रकृतेति । सकलजगज्जनूना व्याकरणारिभिरनाहितसंस्कार. सहजो वचन-व्यापार. प्रकृति. । तत्र भवं सैव वा प्राकृतम् । " प्राकृत म्हणजे सस्कृताच्या संस्कारापासून व व्याकरणाच्या नियंत्रणापासून अलिप्त अशी सामान्य जनतेची स्वभावसिद्ध बोलभाषा. उलटपक्षां संस्कृत ही आर्यांची, शिष्टांची, सुसंस्कृतांची पण्डितांची, देवाची, व्यावहरणाच्या नियमांनी बांधलेली भाषा. प्रकृति या शब्दाच्या प्रजा या अर्थावरून (उदा : राजा प्रकृतिरजनात् प्राकृत म्हणजे अजेची भाषा असा अर्थ लावण्यात आलेला आहे उलटपक्षां संस्कृत ही राज्याध्यक्ष्यांची, राजदरबाराची, यज्ञशाळेची, मंत्राची भाषा यावरून या दोन्ही भाषा एकाच काळा प्रचलित असल्या पाहिजेत असे अनुमान मिळते. प्राकृतमजीवनीत सांगितले आहे, " प्राकृतस्य तु सर्वमेव संस्कृतं योन । " उलटपक्षां डॉ. गुणे सांगतात (An Introduction to Comparative Philology. p. 161) की संस्कृत व प्राकृत यांचो कुळ वंगळा आहेत भिन्न मूळस्थाचा सिद्धान्त टिकण्यासारखा नाही. दोन्ही भाषांवर एतद्देशीय अन्य भाषांचे संस्कार झालेले आहेत संस्कृत शब्दाची प्राकृत रूप वरती करावोंत ह्या प्राकृत व्याकरणकार सुरतोंवरून शिष्यावृत्ता, जनव्यवहाराच्या अध्यांत अपभ्रंश कसे होतात त्याचे निवेचन करीत नाहींत (Gāṛhāvāha Śhrī S P Pandit Introduction : p. lvi) श्री राजारामशास्त्री भागवत (संस्कृत व प्राकृत : पृ १५-६) सांगतात, " प्रकृति हा शब्द संस्कृत

भाषेचा वाचक नाही ” त्याच्या मते “ प्राकृत हा शब्द सस्कृतात जें काहा रोगीचें वहेवाटींतलें असेल त्यास लावतात प्राकृतात प्राकृत हा शब्द पाअड असा लिहितात या शब्दाच प्रकट असें सस्कृतात भाषातर होतें त्या अर्थी पाअडभाषा म्हणजे प्रकट अर्थात ज्या गूढ व सुमोघ वेलेत्या नव्हेत त्या भाषा अमा मूळचा अर्थ असात्रा ’

वरुचि हा प्राकृत भाषाचा आय व्याकरणकार त्याच्या काळावहल वाद आहे तो पाणिनीचा समकालीन असण अशक्य नाहा (जें वेतनर प्राचीन महाराष्ट्र, पृ ३१४) महाराष्ट्री, पेशाची, शौरसेनी व मागधी या चार प्राकृत भाषांचा त्यानें प्राकृतप्रभाश व्याकरणात विचार केलेला आहे. खि पू तिसऱ्या शतकापासून ख्रिस्तोत्तर अकराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंतचें बौद्धाचें धार्मिक व लौकिक साहित्य पाली या प्राकृत भाषेत रचलेल आहे श्वेतावर जेनाचें धार्मिक साहित्य अर्धमागधीत आहे व लौकिक साहित्य जेन महाराष्ट्रीत आहे महाराष्ट्राच्या या पोटभेदाला ही सज्ञा .श्री जेमोधी यानी हेमचंद्राच्या वचनाच्या अनुरोधाने दिलेली आहे हेमचंद्र सागतो अकृत्रिमस्वादुपदा परम धामि धायिनीम् । सर्वभाषापरिगता जैनी वाचमुपास्महे ॥ (वाव्याजु-शासन १-१ परपरा सागते की चद्रगुप्त मौर्याचे काळात मगध देशात पडलेल्या दीर्घकालीन दुष्काळात जैनाचा एक जया जीवधारणार्थ थेर भद्र-बाहूच्या नेतृत्वाखाली दक्षिणत स्थायिक झाला होता, त्याच्या येथील वास्तव्यात त्याच्या भाषेवर महाराष्ट्री प्राकृताचे सम्कार झाले आणि मगधात परतताना त्यानीं ते घरावर नेले, यामुळ हा पोटभेद निर्माण झाला भद्र बाहूच्या शिष्यानीं धर्मप्रचारार्थ हिंदुत्वानात सर्वत्र सचार केला आणि त्याच्या-चरोवर महाराष्ट्रीचा सर्वत्र प्रसार झाला

सस्कृत ही अल्पमख्य आर्यांची भाषा ती बहुजनसमाजाची भाषा कधीही नव्हती, एवढेंच नव्हे, धार्मिक कृत्यानाठां सस्कृताचा उपयोग करणाऱ्या आर्यांचें परगुती सामान्य व्यवहार प्राकृतासूनच होत असेत, अस अनुमान करण्यास जागा आहे तस नमते तर यज्ञतीक्षा पुरी होईपर्यंत प्राकृत बोलता वाना नये असा दण्डक सूत्रकाराना घातला नसता आर्यसंस्कृति ही सुरयत्वकरून सस्कृतज्ञ ब्राह्मणक्षत्रियाची संस्कृति आर्यांच्या वमाहताचरोवर आर्यसंस्कृतीचा

सर्वत्र फेजाव झाला असे सांग्यात येते हे विधान नर्शादित स्वरूपांतच स्वीकारले पाहिजे. वसाहतीमुळे आर्यमंस्कृतीचा पेट्रें जागोजाग प्रस्थापित झाली आणि भोंवतालच्या आर्येतरांवर आर्य संस्कृतीचे वास्तव्य संस्कार झाले, हे व एवढेच सरं परिस्थितीच्या अनुरोधाने आर्यांनी समाजधारणेचे निदान्त उत्क्रान्त केले आणि आर्येतरांवर आपल्या संस्कृतीचे संस्कार करवून त्यांना भारतीय संघटनेत समाविष्ट करून घेण्याचा हेतुपुर सर प्रयत्न केला, हेही सरं अल्पमूल्य प्राचीन आर्यांनी योजिलेला भारताच्या आधीकरण्याचा प्रयत्न यशस्वी झाला नाही. संस्कृत भाषेच्या अज्ञानामुळे आणि वन्य संस्कृतीच्या प्रादुर्भावामुळे बहुमूल्य आर्येतरांना आर्यांच्या धर्मदृष्ट्याना व तत्त्वज्ञानाचा अर्थबोध ज्ञान नाही, यामुळे त्यांच्या प्रभुत्वाला मान्यता देणाऱ्या प्रजेमध्येही आर्यमंस्कृतानेहल औदासीन्य होते. शिवाय बहुजनसमाजा पासून धुरीणत्वाच्या आविर्भावाने, पण वस्तुत उच्चवर्णाच्या अभिनिवेशाने शक्य तावर अलग व अलिप्त राहण्याच्या आर्यांच्या वृत्तीमुळे विवादही होता. श्रृपल क्षत्रियाच्या उठावर्णामुळे ब्राह्मण-क्षत्रियांची पुरातन पुरांदित व राजघराणी बोलमहू लागला व आर्यांचा दरारा ओमरू लागला, तसतशी या औदासीन्यावर व पिपादावर वैमनस्याचा छटा येऊ लागली आर्य संस्कृतीचा तोंवर फारसा पैलाव झाला नव्हता अशा मगध देशात महावार व गौतम यानी जैन व बौद्ध धर्माची स्थापना केली या धर्मांच्या तत्त्वामध्ये एवढे साम्य आहे की तीं वोगी वणापासून उचलली याबद्दल अनुमान करणे अवक्य आहे आर्यांना तत्त्वत अगम्य अगर अज्ञात असे या नव्या धर्मांत काहीही नव्हते बहुजनसमाजाला आकलनाय अशा सनातन तत्त्वांचे गौरवपूर्ण गुरूधारण होत, त्याला उपावहल आत्मायता नव्हती, विस्मय विवाद होता, अशा वाही वैदिक त्रिधाच्या शांघ्रे छाटणाचा उपहासपूर्व प्रेरणा होती शिव व हे धर्म जन्मजात उच्चनीच भासापासून अलिप्त होते आणि प्राकृतातून प्रेरित होते, म्हणून ते बहुजनसमाजात त्वरेने प्रसृत झाले या धर्मांची व प्रचारकाची प्रवृत्ति सत्ता व संपत्ति यांच्या केंद्रीकरणाला पोषक असल्यामुळे नरक्षत्रिय राजानी व नवोदित वैद्याना त्याचा स्वीकार केला बौद्ध व जैन धर्मांच्या आक्रमक प्रसारामुळे वैदिक धर्म आणि संस्कृत संस्कृति वाही काळपर्यंत रितिमित झाली

राजाश्रयाला चटावठेच्या या धर्माच्या प्रवर्तकांनी राजकीय पारतंत्र्याचाही पुरस्कार चालविलेला पाहून एवढेलेल्या ब्राह्मणक्षत्रियानी त्रि. पू दुसऱ्या-शतकात पतनलीच्या प्रेरणेनें सघटित होऊन पुष्यमित्र शुंग व पहिला सातर्षांनी सातवाहन याच्या नेतृत्वाग्याला धर्मानें बौद्ध पण जातीनें भारताला परतीय अशा यमनराज मीनडर विरुद्ध उठावर्णा वेली व यमन मतेचा उच्छेद केला. भारताचें हें पुनरुत्थान जेवढें राजकीय तेवढेंच धार्मिक व सांस्कृतिकही होते त्रि पू. पहिल्या शतकात दुसऱ्या सातर्षांनीं मालवगणाच्या सहकार्यानें माळव्यात जैनानीं आवाहन करून आणलेल्या शकाचा उच्छेद केला त्रिस्तोत्र पहिल्या शतकात गोतमीपुत्र सातर्षांनी महाराष्ट्रात व सौराष्ट्रात खहराताचा उच्छेद केला. या महत्कृत्याच्या मानानें चंद्रगुप्त विक्रमादित्यानें चवथ्या शतकाच्या अखेरीस केलेलें सौराष्ट्र क्षत्रपाचे उच्चाटण दुष्यम दर्जाचे वाटतें या काळात सातवाहनांनी महाराष्ट्रात महाराष्ट्री प्राकृताचा पुरस्कार केला, या भाषेच्या मातृमूमीला महाराष्ट्र हें अभिधान यथार्थ ठरेल असें कर्तृत्व वेलें

सुमारे माडे पाचशे वर्षांच्या या काळात ब्राह्मण क्षत्रियानीं आर्य सस्कृतीच्या पुनरुज्जागरणार्थ व अभ्युदयार्थ अनेक उपायाचा अवलंब केला. बहुजनसमाजाला आनलनीय असा भागवत धर्म त्यांनीं उत्कात केला. बंसनगर येथील हेलिओ-डोरसचा स्तंभलेख आणि नागंधाटातील राणी नायनिदेचा लेख याला साक्ष आहेत. हिंदुस्थानच्या वायव्य सरहद्दीवर हिंदी-यवनाची राज्ये होती हे लोक मूळचे मूर्तिपूजक. या भागात स्थायिक झाल्यावर त्यांनीं बौद्ध मूर्ति निर्माण केल्या व कुपाणांनीं त्याच्य व गांधारातील मूर्तीच्या प्रतिकृति आर्यावर्तीत आणल्या महायानाच्या जोडीनें वैश्वानोही या काळात अनेक सगुण देवदेवता मूर्ति व माहात्म्ये यासह निर्माण केल्या प्रचारासुद्ध भ्रष्ट व दुष्काळामुद्ध उध्वस्त झालेल्या धर्मवचनाचें बौद्धानीं व जनानी परिपदा भरवून शुद्धीकरण वेलें वैश्वानोही या काळात आणल्या सृष्टीचे व इतिहासपुराणाचें संशोधन व संपादन केलें त्यांनीं सस्कृत भाषेला राजाश्रय मिळविला परदेशात स्वतःचें आसन स्थिर करण्याबाठीं हरप्रयत्न करण्यास सज्ज असलेले अल्पसंख्य परतीय लोक एतद्देशीय सुवसकृताचा पाठिंबा मिळविण्यास उत्सुक असतात या न्यायानें

प्रथम सौराष्ट्र क्षत्रपानां सस्कृत भाषेला राजाश्रय दिला पुढे तर सस्कृत भाषेचा पुरस्कार हें आमजात्याच लक्षण मानण्यात येऊ लागलें चंद्रगुप्त विक्रमादित्याच्या कारकीर्दीत उज्जयिनींत सस्कृत भाषेला लोकभाषेचें स्वरूप प्राप्त झालें भोजदेव सरस्वतीकण्ठाभरण (१५) विचारतो ऋग्वेद व्री साहसार्जुनस्य के न सस्कृत वादिन १ राजदरवारी व रसिफाहून मिळालेल्या प्रोत्साहनामुळे भासाच्या काळातली स्मितप्रती सस्कृत भाषा कालिदासाच्या काळात विलासयती झाली

वैदिक सस्कृतीच्या पुनरुत्थानाची प्रारंभ सस्कृतच्या जोडीने प्राकृताच्या ही पुरस्कार केलेला दिसतो सनाचा उच्छेद करणाऱ्या मालवान्या नाण्यावरील लेख सस्कृतात आहते आणि वैदिक धर्मानुयायी सातवाहनाचे शिलालेख प्राकृतात आहते सातवाहनांनी सस्कृत भाषेचा पुरस्कार बघाच केलेला दिसत नाही त्याच्या सस्कृत भाषेच्या अज्ञानाबद्दल (मोदक देहि राजन्, मोदकै परिताडय माम् ।), प्राकृत भाषेच्या पुरस्काराबद्दल (श्रूयते च कुन्तलेषु सातवाहनो नाम राजा, तेन प्राकृतभाषात्मकमन्त पुर एवेति समान पूरण । राजशेखर वाच्यमीमासा) त्याच्या समरज उत्पत्तीबद्दल आणि रागव्या रात्रिवाजाबद्दल (कर्तव्या कुन्तल सातमणि महादेवा मलयवता जघान । वात्स्यायन कामसूत्र) अनेकाना त्याचा उपहास केलेला आहे सातवाहनांनी महाराष्ट्री प्राकृताचा पुरस्कार करी म्हणूनच ह्यावर प्राकृत सरस्वती प्रमत्त झाली. निसर्गच बोपला तर सातवाहनाचा शिल्पकृत्यें कोलमडताल व त्यात कोरलेले त्याचे शिलालेख नष्ट होतील तराहा त्याची उज्वल वार्ति गायामस शतीच्या अजरामर रूपात चिरजीव राहिल ह मात्र निश्चित

महाराष्ट्री प्राकृताचें मूलस्थान कोणतें, या विषयी सशोबकाचे एकमत नाही मागधी व अर्धमागधी या मगधाच्या भाषा आणि शौरसेनी ही शर सेनाची इत्यादि समाकरण त्यांना ना व आहेत, पण महाराष्ट्री ही महाराष्ट्राची भाषा हें मात्र त्यांना बऱ्बूल नाही कोणी सांगतात प्राकृत भाषांना जा ता नावें प्राप्त झाली तेव्हा महाराष्ट्र या नावाचा देखच उत्पात झालेला नव्हता, कोणी सांगतात, त्या काळी महाराष्ट्र हें नाव धारण करणारे शोबच अस्तित्वात नव्हते, कोणी सांगतात हिंदुस्थानातील सर्व देशात या भाषेत लेखन झालेलें असल्यामुळ तिचा सबंध विशिष्ट प्रदेशाशी जोडता येत नाही

कोणा सांगतात, वररुचीच्या प्राकृत व्याकरणातील महाराष्ट्री ही सज्ञाच प्राक्षप्त आहे सारेंच विलक्षण ! आरम्भां सवच प्राकृत भाषा ज्या त्या प्रदेशातील रविवाशाच्या बोलभाषा होत्या वैयाकरणानीं व साहित्यिकानीं त्याच बाह्यांग व अंतरंग निर्मळ व उज्ज्वळ वेळ जैनांच्या धर्मप्रसाराच्या व सातवाहनाच्या सत्तेच्या साहचर्यांत महाराष्ट्रीचा हिंदुस्थानभर प्रसार झाला ह्या सातवाहनाचा सत्तसई व जयशंभूभाचा वज्जाल्म हे सुभाषित-बोश, आणि प्रवरसन वाकाटकाचें राजगव्हो व वाजपतिराजाचें गडबवहा हीं महाकाव्य, हे महाराष्ट्री प्राकृतातील मुख्य ग्रंथ होत पैनीं सत्तसई व रावणहो हे ग्रंथ नि सशय महाराष्ट्रात निर्माण झालेले आहेत महाराष्ट्री प्राकृतात उत्कृष्ट व अफाट वाङ्मय असलें पाहिजे अस या प्रभावरून अनुमान करता येत म्हणूनच सस्कृत साहित्यशास्त्रकाराना व आल्भारिकाना महाराष्ट्राला प्राकृत भाषांमध्ये अग्रस्थान दिलें महामवि दण्डी काव्यादर्शांत (१३४) सांगतो " महाराष्ट्राप्रथा भाषा प्रकृत प्राकृत विदु । " म्हणूनच महाराष्ट्रा प्राकृत हा महारष्ट्रीयाचा एक अभिमानविषय आहे मूलत ही भाषा महाराष्ट्राचीच, हें नि सशय शिवाय प्रचलित मराठीशीं महाराष्ट्रीचें निकटच नातें व साम्य आहे हें अनेक उदाहरणावरून व व्युत्पत्तावरून सिद्ध करून (श्री घाटगे Mahārāstri Language & Literature Journal of the University of Bombay Vol IV Part VI p 31) दाखविण्यात आलेल आहे

प्राकृत भाषा

प्राकृतात प्रचलित असलेल्या शब्दांचे तीन वर्ग पडतात तत्सम, तद्भव व देशी सस्कृत शब्द जसेच्या तसे प्राकृतात घेतले जातात, ते तत्सम, उदा० अजाठ सुदर वर्णलोप, वर्णागम विवा वर्णपरिवर्तन याहा सिद्ध झालेले ते तद्भव, उदा० आर्य=आरअ, इर्या=ईसा आरमी सरकृती यतिविकृता सवध नसलेले आणि बहुजनसमाजाच्या वापरातले ते देशी, उदा० तुप्त=दुत शुव=शूवर प्राकृतात प्रचारात असलेले तत्सम शब्द पाहिले असता ते मूलत मृदु आहेत अस दिसून येत तद्भव शब्द सिद्ध वरताना मूळच्या वटार वर्णाना नरम

स्वरूप देण्यात येते देशी शब्द साधारणतः फोडीरणाविरहित व जोडाक्षर-
रहित असतात. मुळभोच्चारप्रवणनेमुळ कोणाला प्राकृत भाषा मधुर वाटते तर
कोणाला (श्री चिंतामणराव वैद्य) ती पुळपुळीत वाटते 'भिन्नधियाई लोकाः'
हेच सरे

प्राकृत वाङ्मयात देशी शब्द जागोजाग आढळतात कारण हें वाङ्मय
बहुशी बहुजनसमाजाचे शिवा बहुजनसमाजासाठी निर्माण केलेले आहे
प्राकृतात देशी शब्द र्थो स्वाभारिस्वण आढले असतात, तर वोंठें
प्राचीनत्वाचा आभास अगर प्रादेशिकत्वाचा आभिर्भाव निर्माण करण्यासाठी
त्याची योजना कृत्रिमार्गे केलेली असते. देशी शब्दाची विपुलता हें प्राकृताच्या
प्राचीनत्वाचें एक लक्षण आहे. प्राकृतांवर संस्कृतची छाप पड लागली तसतशी
त्यात विविध प्रकारची कृत्रिमता येऊ लागली. जयवळभानें वज्जालगात उद्धृत
केलेली गाथा पहा

देभियसद्दालोद्द मधुरस्वरच्छन्दमठिय ललिय ।

फुडनियडपायटथ पाइअस्व पडेयव्व ॥२८॥

[देशीशब्दपर्यस्त मधुराक्षरच्छन्द सस्थित ललित ।

स्फुटविक्रटप्रस्तार्थं प्राकृतभाव्य पठनीय ॥]

“ प्राकृत काव्यात देशी व मधुर शब्द पुष्कळ असतात त्याचा छंद गोड
असतो व अर्थ स्पष्ट असतो अस हें प्राकृत भाष्य प्रत्येकानें वाचार्थें ”

संस्कृत शब्दानां प्राकृत रूप मिळते तेव्हा त्यांना मर्दव व माधुर्य प्राप्त
होतें. देशी शब्दांमुळ प्राकृतात जिह्वाळा येतो या काव्यविषणामुळें प्राकृत
भाषेवर संस्कृत पाडेतही लुब्ध झालेले आहेत. संस्कृत व प्राकृत भाषांची
तुलना करताना राजशेखर वर्डूरमनिरात (निर्णयसागर १८) सांगतो

परमा सङ्गप्रबधा पाठभवधो वि ह्रीद् सउमारो ।

पुरिसनहिलग जेत्तिआमहनर तेत्तिअमिमाण ॥

[पुष्पा संस्कृतगुका प्राकृतगुफोऽपि भवति मुकुमार ।

पुष्पमहिलाना यावदिहान्तर तेषु तावत् ॥]

“संस्कृत कठोर व प्राकृत सुकुमार, रास्रुट पुरुष व नाजूक स्त्री यामध्ये आहे नेवढें अतर संस्कृत व प्राकृत यामध्ये आहे”

गजडवहो या महाकाव्यातील वाक्पतिराजाचे प्राकृत भाषे-या गुणांबद्दलचे उद्गार (१ ९२-९४) उद्धृत करण्याजोगे आहेत

णवमत्थ-दसण सनिवेम-सिमिराओ वन्ध-रिद्धीओ ।
 अविरलमिणमो वा भुवन वन्धमिह णवर पथयम्मी ॥
 सयलाओ इम वाया विसन्ति एतो य णेन्ति वायाओ ।
 एन्ति समुदचिय णेन्ति सायराओचिय जलाइ ॥
 हरिस विनेमो वियमावओ य मत्तलाओ य अच्छीण ।
 इह वदि-हुजो अन्तो मुहो य हिययस्स विप्पुरइ ॥

अभिनव आशय, समृद्ध रचना आणि मृदु शब्दमाधुर्य या बाबतीत प्राकृत सर्व भाषे त श्रेष्ठ आहे जलह सागरापासून निर्माण होतें व तें सागरातच जल न हात त्या प्रमाणें सर्व भाषा प्राकृतातून निर्माण होतात व प्राकृतातच विलान होतात प्राकृतापासून अत करणाला अनिर्वचनीय आनंद होतो, आनदाने नेत्र विकसित होतात व तृप्ति सुकुलित ही होतात ”

प्राकृत साहित्य

प्राकृत साहित्याचा विस्तार अफाट व अथाग आहे, धर्मिक व लौकिकही. पैकीं बौद्धांचे वरच वाङ्मय प्रासद्ध झालल आहे जनांचे अलीकडेच मोठ्या प्रमाणावर प्रसिद्ध होऊ लागलें आहे बौद्धान्या व जैनांच्या देशी व परदेशी देवस्थानात अथाप अनेक अज्ञात ग्रंथ आहेत हे वाङ्मय प्रासद्ध होईल तेव्हां हिंदुस्थानच्या इतिहासातील अनरु समस्या उलगडतील असा भरवसा व टतो बौद्ध धर्म नष्टप्राय झाल्यानंतर प्राकृत भाषेचे व वाङ्मयाचें संरक्षण व संवर्धन करण्याचें श्रेय मुख्यत्वरून जैनांचें यात मशय नाही.

गाथासप्तशता, हरिविजय, ददमुहवहो गजडवहो व लीलाचर्य हे लौकिक प्राकृत साहित्यातले मुख्य बाक्य व काश ग्रंथ होत आख्यान व माहात्म्ये आणि स्फुट कविता व कथानरें यांचो तर गणतीच नाही धार्मिक प्राकृत

पाहिजेत साहित्यशास्त्रातील मस्कृत ग्रथात प्राकृत गीताचा अनेक उदाहरणे उधृत केलेली आहेत यावरून निष्कर्ष निघतो की या काळात संस्कृतप्रमाणच प्राकृत भाषा हाही विश्वार्थान्या अध्ययनाचा व पण्डितांच्या अध्यापनाचा विषय झालेला असावा यामुळे महाराष्ट्री प्राकृताचा भाषिक दर्जा सुधारला, हे पुर, पण यामुळे ही प्राकृत भाषा बहुजनसमाजाच्या बोलभाषेपासून दूर दूर गेली, हेही तितकंच खरे बोलभाषांच्या उपेक्षेच्या काळात व्यावहारिक अभ्युत्थाच्या सस्तरामुळे मध्ययुगान प्रादेशिक भाषा उत्कांत झाल्या अकराव्या शतकाच्या सुरवातीस इस्लामी आक्रमणे सुरू झाली व या वादळात एतद्देशीय राज्ये एकामागून एक कोलमडली यामुळे पण्डितांचा व साहित्यिकांचा राजाश्रय तुटला आणि सस्कृतिप्रेयणाची परंपरा रुटली या अधकारयुगात वैदिक पण्डिताना व जैन मुनींनी मृतप्राय संस्कृत व प्राकृत भाषांच्या अध्ययनाची परंपरा धुाधु गीत व होईना, जिवत ठेवली, यावद्द त्यांना नितीहि धन्यवाद दिले तरी ते पुर पडणार नाहीत

गाथा

गाथासप्तशतीतील मुभाषितें गाथा वृत्तात रचलेली आहेत. वेदातील मंत्र मुख्यत सात वृत्तात रचलेले आहेत त्या व्यतिरिक्त गाथा हे वृत्तही वेदकाळी प्रचारात होतें ऋग्वेदात गाथाच उल्लेख आढळतात गाथांच्या योगानें ऋग्वेदज सामाचा महाति गातात (१ १९४) सूयन मंगलरत्न जणू गाथानीं अलङ्कृत केलेले होतें (१० ८५) ऋचा या ऋषी व गाथा या मानुषा असें ऐतरेय ब्राह्मणात (७ १८) सांगितलेले आहे शतपथ ब्राह्मणात पुष्कळ गाथा आहेत, त्यात राजांच्या यज्ञांच्या गाथा स्वरूपानें सांगितलेल्या आहेत मैत्रायणी साहित्यत (३ ७६) सांगितले आहे व लघ्नप्रमगा गाथा गात अमृत यावरून गाथा हे भावगीताच मूळ स्वरूप असून असा दिसत काळकमाहता (१४५) व तैत्तरीय ब्राह्मण (१ ३२ ७) यात गाथाचा व गाथागायकाकडून दान घेणाराचा निषध केलेला आढळतो

छन्दशास्त्रात (८१) ऋग्वेदाचार्य सांगतात 'अत्रानुक्त गाथा ।' या सूत्रावरील टीकत हलायुध सांगता 'अत्र शास्त्रे नाम्नेदेशान वनात्त छन्द,

प्रयोगे च दृश्यते, तद्वाधेनि मंतव्यम् । ” रत्नशेखरसूरीने छन्दकोशांत गाय-
लक्षण सांगितलें आहे:

सामन्त्रेणं बारस अठ्ठारस बार पनरमत्ताओ ।
कमसो पायचउके गाहाए हुंति नियमेण ॥
गाहाइ दले चउचउमत्तभा सत्त; अठ्ठमो दुक्लो ।
एयं वीयदले वि हु नवरं छट्ठोइ एकगलो ॥

था कोलत्रुह सांगतात: (A. R. X 400) की प्राकृतांत जां गाय्ता ती
संस्कृतांत आया टां. गोरे यांना वज्जालम्पाच्या प्रस्तावनेत (p vij) गाथेचें
साधारण मांडणी दिली आहे ती अशी:—

प्रथम चरण: ४ + ४ + ४ / ४ + ४ + ७ - ७ किंवा ७७७७ + ४ + -
द्वितीय चरण: ४ + ४ + ८ ' ४ + ४ + ७ + ४ + -

गाथासप्तशतीच्या उत्तरार्धांत आर्यागीति (७०७) गीति (८०८, ८४५, ८
८५४, ८७४, ९३०, ९५०, ९५४, ९६५, ९७१), उद्गीति (९३७)
च उपगीति ८०६, ९०१, ९०९, ९३९, ९५८) हीं वृत्तंही आलेली आहेत.

वृत्तदर्पणांत या मात्रागणवृत्तांचीं लक्षणें दिलेली आहेत तीं अशीं:—

आर्येच्या प्रथमपदी, द्वादश मात्रा तशाच तिसऱ्याला ।

अष्टादश दुसऱ्याला, आणिक चवथ्यास पंचदश ॥ ६३ ॥

गीताच्या प्रथमपदी, द्वादश मात्रा तशाच तिसऱ्याला ।

दुसऱ्या पादीं अठरा, मात्रा असती तशाच चवथ्याला ॥ ६४ ॥

उपगीतीच्या पहिल्या तिसऱ्याही द्वादशाचि मात्रा ।

दुसऱ्या आणिक चवथ्या मात्रा पादांत पंधराची ॥ ६५ ॥

उद्गीतीच्या पहिल्या तिसऱ्याही द्वादशाचि मात्रा ।

दुसऱ्या पादी पंधरा, चवथ्या पादांत येते अष्टदश ॥ ६६ ॥

पहिल्या चरणीं बारा मात्रा दुसऱ्यांत साग आणि तेरा ।

उभयदर्शी हे रीती जीग तिला म्हणति मुक्त आर्यागीती ॥ ६७ ॥

आर्या . माना : अथमचरण	१२ १८	द्वितीय चरण	१० १५
गीति	” १२ १८	”	१२.१८
उपगीति	” १२.१५	”	१२.१५
उद्गीति	” १०.१५	”	१२.१८
आर्यागीति	” १२.२०	”	१२.२०

गाथाप्रशस्ता

प्राकृत काव्याची प्रशस्ता करताना वज्जाल्पगात (क्र ३१) जयवल्भ सागतो

पाइअक्वस्स नमो पाइअक्व च निम्मिय जेण ।
ताह चिअ पणमामो पडिल्लण य ज वियाणन्ति ॥

“ प्राकृत कवितेला नमन असो प्राकृत करीना नमन असो त्याचप्रमाणे प्राकृत कवितार्थे पठण करणाऱ्या व त्याच स्वारस्य जाणणाऱ्या मर्मज्ञाना नमन असो ”

गाथांच्या सौंदर्याची प्रशस्ता करताना जयवल्भ सागतो --

अद्धस्परमणियाण नूण सविलासमुद्धहसियाइ ।
अद्धच्छिपेच्छियाइ गाहाहि विणा ण णज्जति ॥ ९ ॥

“ ओठातल्या ओठात लाडिपणें घोळलेले अर्धस्फुट बोल, विलासोन्मुख मुग्धेचें स्मित आणि अपाङ्गावलोन्न याचें स्वारस्य प्राकृत गाथांच्या परिशीलनाचेंच प्रत्ययाम येतें ”

गाथाच स्वरूप प्रेयसीसारखेंच असतें मालकृत, सुलक्षण व सौरभूर्ण (१०), गाथार्थे अतर्याम आणि महिलाचें अत करण याचें मर्म रसिकानाच उमजतें (११), वरकामनाप्रमाणेंच दृढपरिचयावाचून गाथा आपलें अतर्याम प्रकट करीत नाहात (१२), गाथा सारेच गातात, मात्र त्यांच्या रसाचा आस्वाद विदग्धा नाच घेता येतो (१४) सस्कृत काव्य नागरी, तर प्राकृत काव्य, विशेषत गाथा, या ग्रामीण, हें खरें, पण गाथार्थे रसग्रहण ग्राम्य वृत्तीनें करता कामा नये विदग्धता हीच ग्राम्य व ग्रामीण ग्रामधील विभागेपा गाथांची भाषा

प्राकृत व त्रिपय शृंगारिक, यामुळे ही सीमारेषा तरल अयणार, हें उघड आहे. त्याचे पठण व ग्रहण संयमानेच केले पाहिजे जयवल्गुभ (वज्रात्मग. क्र. १५) सांगतो :

गाथा खड्ग वराई सिक्किरजन्ती गवारलोएहिं ।
कीरइ लुचपलुचचा जह गाई मन्ःदोहेहिं ॥

“अडाणी गवळी धार काडूं लागला म्हणजे गाय लाथा झाडते; त्याचप्रमाणे गावडळ गवई एखादी गाथा प्राम्थ्यपणे गाळूं लागला म्हणजे विचारी जणू रडते !”

गाथासप्तशतीची प्रतिज्ञा यौवनाने रसरसलेल्या प्रामतृणीच्या उद्गारांत सशब्द (क्र. ७०२) झालेली आहे, जणू गाथा मूर्तम्बरूप धारण करून म्हणते: “मी खेडेगावांत जन्मले व गावड्यांतच लहानाची मोठी झाले; आतां मी नगरात आले आहे; नागरी रीतिरिवाज मला माहीत नाहीत, पण माझ्या अंगी असलेल्या गुणांची व शक्तींची मला जाणीव आहे. या शहरी स्त्रियांच्या पतींना मी माझ्या नाहीं लावीनच लावीन; तरच मी खरी. मग काय व्हावयाचें असेल, तें होवो. ”

काय होणार ? लावणी आर्थेचा पराभव करणार !

गाथांच्या प्रशस्तीनंतर जयवल्गुभ विचारतो:-

ललित महुरकखरण जुवईजणवग्हे सभिगारे ।
सते पाइअकव्हे को सकइ सककयं पडिऊं ॥

“ललित व मधुर, शृंगारिक व युवातिजनप्रिय अशा गाथा उपलब्ध असताना संस्कृत काव्ये कोण पाहणार ?”

गाथासप्तशतीत (क्र. २) कामशास्त्राची कोरडी चर्चा करणाऱ्या पडिताना विदग्धा नाथिकेने असाच प्रश्न विचारलेला आहे: पर्यायाने या प्रश्नाचें उत्तरही तेथेच आले आहे कोरडो शास्त्र चर्चा कोण करतात ? निर्लज्ज; लब्धप्रतिष्ठित व स्वमतुष्ट, आत्मवचित व जीवन-विन्मुरा ! अशा अहमन्य व स्वयंभु पण्डितमुवांना शिक्षा कोणती ? गाथासप्तशतीत या गुन्हाला शिक्षाही सांगितलेली (क्र. ८०९) आहे. कोरड जीवन जगणे, हीच या अपहाघ्रात्या शिक्षा ! जन्मउपे आधारकोठडोहून भयंकर !

(६) गाथासप्तशतीचे साहित्यांतील स्थान :

प्राकृत साहित्यात गाथासप्तशती अग्रगण्य आहे, भारतीय ललितवाङ्मयात गाथासप्तशतीला अग्रस्थान देण्यात येतं कालक्रमानुसार आद्यस्थान व गुण-क्रमानुसार अग्रस्थान. कोणत्याही गणनेप्रमाणे आणि कोणत्याही परिमाणाने

गाथासप्तशतीचो हस्तलिखितें काश्मीर-नेपाळपासून मलबार-तेलगणापर्यंत जागोजाग विपुल प्रमाणात उपलब्ध झालेली आहेत प्राकृत जनाप्रमाणे सुपस्कृतावरहा गाथासप्तशतीने मोहिनी घातलेली आहे साहित्यशास्त्रावरील काही प्रसिद्ध प्रथाव्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणत्याही प्रथाने गाथासप्तशतीइतक्या टीका झालेल्या नाहीत दुसऱ्या कोणत्याही प्रथाने गाथासप्तशतातल्या इतके उतारे अलंकाराचा उदाहरण म्हणून साहित्यशास्त्रकारांना उद्धृत केलेले नाहीत

महाशिवी धाणभट्ट (सातव्या शतकाचा प्रथमार्ध) याने हर्षचरिताच्या प्रास्ताविक भागात गाथाकोशाचा उल्लेख केला आहे

अविनाशिनमग्राम्यमकरोत्सातवाहन ।

विशुद्धजातिभि कोश रत्नरिच सुभापिते ॥

या वचनार्थे मराठी भाषांतर महामहोपाध्याय प्रा. मिराशी यानीं केले आहे (युगवाणी - मार्च १९४५), तें असे " एखादा राजा अत्यंत शुद्ध जातीच्या रत्नानीं जेडेगावात न होणारा असा अक्षय्य निधि करतो, त्याप्रमाणे सातवाहन राजाने अत्यंत निर्दोष अशा व जातिच्छिदात रचलेल्या सुभापितांनीं अविनाशी व सौज्यरु असा कोश रचला " राजलोक आपल्या रजिन्न्यात निर्दोष व मौल्यवान रत्नाचा समूह करून ठवतात, असे रत्नकोश नष्ट झाले व होतील, पण सुभापित रत्नाचा हा कोश चिरि व आहे तसे पाहिले तर राजाचा रजिना हाही ग्राम्य अमती, कारण गावोगावच्या रहिवाशांकडून गोळा करण्यात आलेल्या करभारानेच रजिन्न्याची भरती होत असते सातवाहनाने खेज्जाराच्या राहणाऱ्या वृत्तीची ग्रामीण जीवनाची वचनें एकत्रित करून हा कोश संपादिला यात समाविष्ट झालेल्या गाथा खेज्जाराच्या निर्माण झालेल्या असल्या तरी त्या ग्राम्य नाहीत, ही सुभापित प्राकृतात रचलेली असली तरी ती ग्राम्य नाहीत, त्याची जाति विशुद्ध आहे, अशी वाणभट्टाची

म्वाही आहे गुप्तकालात सस्कृत भाषेला व साहित्याला राजाश्रय मिळाला आणि कवींची व पंडितांची परंपरा प्रस्थापित झाली संभवनीय आहे की याच सुमारास प्राकृत भाषेचा व साहित्याचा उपहास आणि सस्कृत भाषेच्या अज्ञानाबद्दल प्राकृत जनांची हेटाळणी करण्याची प्रथा राजदरवारात व पंडित सभत सुरू झालेली असावा गायसप्तशतीतलीं वचनें रम्य असलीं तरी ग्राम्य आहेत, कारण ती प्राकृतात रचलेलीं व त्याचे विषय ग्रामीण असल्यामुळे तीं अभिजात नाहींत व त्याची जाति भ्रष्ट अ हे, असे आक्षेप तत्कालीन विद्वानांनीं घेतले असावेत आणि बाणभट्टानें वरील वचनानें त्याचें खडन खणखणीत शब्दात केलेलें असावें असें दिसतें सस्कृत शृंगार तेवढा शिष्ट आणि प्राकृत शृंगार मात्र ग्राम्य अशी विकृत वृत्ति त्या काळात प्रादुर्भूत झालेली असावी देशी भाषा व त्यातील वाङ्मय, विशेषत जानपद वाङ्मय, याबद्दल अब्बल इंग्रजांत एतद्देशीय परप्रत्ययनेय विद्वानाची अशीच वृत्ति होती, आता ती बदलली आहे, कारण बाणभट्टाच्या तोडीच्या विद्वानांनीं त्याचा पुरस्कार केलेला आहे ही सर्व परिस्थिति विचारात घेऊन बाणभट्टाच्या वचनाचा मी करतो तो अर्थ असा : “ ग्राम्यतेपासून अलिप्त व निर्दाप अशा अभिजात सुभाषितरत्नाचा अविनाशी कोस सातवाहनान केला ”

सम्राट् हर्षवर्धन हा आपल्या कारकीर्दीच्या प्रत्येक पाचव्या वर्षी प्रयाग येथे 'मोक्ष महापरिपद' भरवून आपला सर्व राजिना दानधर्मानें रिकामा करीत असे हर्षान बाणाला विपुल संपत्त दिल्याचा उल्लेख हर्षचरितात आहे वाव्यप्रकाशावरील सारसमुच्चय या टीपेंत रत्नकठानें या पुरस्काराची क्षण-भङ्गुरता व बाणभट्टाच्या कृतीची चिरजीविता वर्णिलेली आहे

हेम्नो भारशतानि वा मदमुचा वृन्दानि वा दन्तिना ।

श्रीहृषण समर्पितानि कवये बाणाय कुत्राय तद् ॥

या बाणेन तु तस्य सूक्तिनिर्वरेऽष्टकिता कीर्तय ।

ता वरपप्रलयेऽपि यान्ति न मवागमन्ये परिम्लानताम् ॥

इद्रसूरि, उद्योतनसूरि ऊर्फ दाशिण्याचेन्द्रसूरि यानें कुवलयमाला हा ग्रंथ इ. स. ७७८ च्या सुमारास रचला त्यात तो सांगतो

पालित्तसवालाहणछप्पग्गयर्माहनायसरेण ।
 सरुद्धमुद्धमारुद्धं च्च कहता पय देमि ॥ ३२५१ ।
 निम्मलगुणेण गुणगुरयएण परमत्थरयणसारेण ।
 पालित्तयेण हालो हारेण व सहइ गोठीसु ॥
 चवायज्जुवलमुहया रमत्तणरायहसकयहरिसा ।
 अत्त कुलपव्वयस व त्रियइइ गत्ता तरङ्गमई ॥
 भणियविलासवहत्तणचोवित्ता जो करेइ हल्लिए वि ।
 रव्वण किं पठत्थं हाले हालात्रियारे च्च ॥
 पणइहि वइयणेण व भमरहि व जस्स जायपणएहि ।
 कमलायरो च्च कोसा विलुप्पमाणो वि हु न शीणो ॥

ह्या वचनाचा आशय असा हाळाला महाराष्ट्री, मागधी व शौरसेनी या तान पाली भाषा प्रिय होत्या, तो प्राकृत कथाचा आश्रयदाता होता, राजसभेतील कथांच्या सहकार्याने त्याने असा अक्षय्य गाथाकोश केला की निरंतर उपयोगानेही तो विलुप्यमान झाला नाही

गौटकवि अभिनन्द याने रामचरित नावाचे महाकाव्य लिहिले आहे वेबरने त्याला नवव्या शतकात माडले (Vorwort p xxv) आहे मध्ययुगीन चरित्रकौशकारानी अभिनन्द या नावाच्या दोन व्यक्ति कल्पित्या आहेत एक योगवाशिष्ठमार व कादवरीसार या प्रथाचा कर्ता आणि दुसरा रामचरिताचा कर्ता, पैकी पहिला अभिनन्द हा धर्मपालाच्या वशीर्ताळ विष्णुमशीलाचा मुलगा हारवर्ष याचा आश्रित होता त्याला ते नवव्या शतकात माडतात आणि रामचरिताच्या कर्त्याला ते अकराव्या शतकात माडतात अभिनन्द या नावाच्या दोन व्यक्ति होत्या असे कल्पित्याचे कारण नाही, कारण रामचरितात कर्त्याने हारवर्षाचीच स्तुति केलेली आहे या प्रश्नातीत तो सागतो

नम श्री हारवर्षाय येन हालदलन्तरम् ।

स्वकीय कविकोपानामादिर्भावाय समुत् ॥ ६।९३ ॥

हाल सातवाहनानंतर हारवर्षानेच सुभाषितकौश संपादन केला असे या वचनावरून दिसते यापुढे अभिनन्द सागतो

हालेनोत्तमपूजया कविम्य श्रीपालितो लालित ।

ख्यातिं कामपि कालिदासकृतयो नीता शम्भरातिना ॥

श्रीहृषा विततार गद्यकवय वाणाय वाणाफलम् ॥

राय सत्किययाभिनन्दमनि च श्री हारवर्षा ऽ प्रहीत् ॥ २२ - १०० ॥

शम्भरि विक्रम व श्रीहर्ष यान्याप्रमाण हाल हाही राजा होता आणि त्याचा आश्रित पालित याची गाथासंपादनाचे कामीं हाल ला मदत होती, ही परंपरा अभिनदाला अवगत होता या असे वचनावरून दिसते

यानंतरचा गाथासप्तशतीचा महत्त्वाचा उद्योग राजशेखराने (इ ८८० ते १२०) केलेला (भगदत्त जल्हण विरचिता मूक्तिमुक्तावली Gaekwad's Oriental Series पृ ४३) आहे तो सांगतो

जगत्या (पृथिव्या) प्रयेता गाथा सातवाहनभूमुजा ।

व्यधुर्भूतेस्तु विस्तारमहोचित्रपरंपरा ॥

‘ सातवाहन राजाने अनेक ठिकाणाहून गाथा जमवून त्याचा संग्रह केला यामुळे लोकांचा आनंद सकोच पावला नाहा, उलट विस्तार पावला वेचढा ही आश्चर्याची परंपरा । ’

ठाण्याच्या शिलाहाराचा आश्रित सोड्डल या वायस्य कवीने (इ स १०५५ ते १०५०) ‘ उदयसुदरी ’ कथेत हालाचा उल्लेख केलेला आहे तो असा

हाले गते गुणिनि शोभभरावाभूवुरुच्छिन्नवाग्मज्जटा वृत्तिनस्तथामी ।

यत्रस्य न म रूपतरनिश स्मरन्ता हेत्यक्षर प्रथममेव पर विदान्त ॥

मरुतुगाचार्याने जन्म १३३ इ) प्रसिद्धतामनात हाल सातवाहनाच्या गाथासंपादनाबाबतची परंपरा सांगितली आहे

हारो वशीदण्डो वटटुगमत्रियाइ तहय तातु ति ।

सालाहणण गहिया दहकाटाहि च चउगाटा ॥

सातवाहनास दहा कोट मुद्रा देऊन कातावाठी वार गाथा घेतल्या (Bibliotheca Indica C H. Tawney, p 18) या परंपरत मात वादनकालान वस्तुस्थिताने वेदन केलेली आहे ही मेरुगकलीन

अपेक्षा घानित केल्या आहेत हें निश्चित करण्यास साधन नाही कोशरचनेची पूर्वतयारी म्हणून हालानें एक कोटा गाथा जमविल्या व त्यातून सातश निवडल्या असा उद्देश क ३ या गाथेत आलेला आहे

अनुकरण हा प्रश्नाचा परिसामा होय ह जर तर तर गायामसशती हा ग्रंथ आद्वितीय आहे अस म्हटल पाहिजे कारण दुसऱ्या काणत्याहा ग्रंथाच गायामसशतीइतक अनुकरण आजवर झालेल नाही

जयश्रमाचा वज्जालग हा प्राकृत सुभाषत-संग्रह, गोवर्धनाचार्याची संस्कृत आर्यासप्तशती आणि बिहारालाल याची सत्सई ह ग्रंथ गायामस शतीच्या नमुन्यावर रचले आहेत

वज्जालग हा प्राकृत सुभाषताचा संग्रह अलीकडेच सपूर्ण स्वरूपात (Vandlaggam Bibliotheca Indica Ed Dr Julius Laber Faso I 1914, II 1923 III 1944) प्रसिद्ध झालेला आहे. या संग्रहाचें संपादन जयवल्गम नाथाच्या शेतावर जैनानें केलेल असून त्याची संस्कृत छाया रत्नदेवानें नि स १३९३ मध्ये लिहिला असल्याच एका हस्ताश्रिततात नमूद आहे जयश्रमाविषया काहीही माहिता उपलब्ध नाहीं वाग्भटाराजाच्या गवडगहो या महाकाव्यातील उतार वज्जालगात घेतले आहेत या काव्याचा निर्मिते स ७०० ते ७२५ च्या सुमारास झाला अमली पाहजे, असे श्री पति (Gaudavaho Introductio p c) याना नाथत केले आहे यावरून वज्जालग हा संग्रह त्यानंतरचा असला पाहिजे अस ठरत वज्जालगाच्या सुदित प्रतीत ७९५ सुभाषितें आहेत काहीं हस्ताश्रितात 'सत्सययो समतो ' सप्तमयम्भ' अशा शब्दयोजना आढळतात यावरून जयश्रमाच्या मूल संग्रहात गायामसशतीत घालून दिलेल्या प्रथेनुसार सातशच सुभाषितें असला पाहिजेत अस दिसेत वज्जालगाचे संपादक गागतात की या संग्रहातल सुभाषितें मुख्यत्वेवरून शृंगारिक अमत्रा तरी जयश्रमानें मानवी जावनाच्या इतर अंगाचा परामर्ष ह्यालाहून अधिक घेतला आहे हें विधान वस्तुस्थितीला धरून नाही उत्तान व थ्या गाथाचा ही समावेश वज्जालगांत झालला आहे वज्जालगात सुभाषिताचा माठणी मज्या पद्धतीने केलेली आहे गायामसशती तील सुभाषिताची अशीच वर्गीकरण केलेली आहूति उपलब्ध झालेली आहे वज्जालगातील सुभाषितें ९५ शीर्षकाजाली विभागलेली आहेत यंपिची ३०

पद्यतोत गाथासप्तशतीतील ८० गाथा समाविष्ट झालेल्या आहेत, यापैकी ६३ प्रथमार्धातील आहेत

या सप्तहात समाविष्ट झालेल्या गाथांचा तपशील येणेप्रमाण ---

(१) अननग ४३० (२) अत्ररुग (विरहपीडिता) ५७, १७८, १९८, १९८, २२०, ३७१, (३) अमती ९, १९७, ६६१, ८७१, ८७३, (४) इन्द्रिन्दिर ७४९, ८१३, (५) कुटिनीशिक्षा १२३, २८२, (६) गज ३८३, (७) गाथा ८०९ (८) ग्रीष्म ७०, (९) दारिद्र्य ६७१, (१०) दुर्जन २५३, ६८६, (११) दूती १८१, (१२) धीर २८८, ७४२, (१३) प्रभु २४३, (१४) प्रवसित ४६, ३९९, (१५) प्रस्तावना २ (१६) प्रावृद्ध ७७४, (१७) प्रियानुराग ३७१, ६२१, (१८) प्रेम १३, २३६, ७६०, ८०३, (१९) मान ४५, ३७४, ४३२, ९२९, (२०) मित्र २१७ (२१) यान्त्रिक ५१४, (२२) रद्र ४५५ (२३) लावण्य २७८, ९६३, (२४) वसत ३११, ५७४, (२५) व्याध ११९, १२०, १७३, ५९७, ९४५, (२६) विदग्ध ७१५, ८७७ (२७) विन्ध्य ८१४ (२८) विरह ५८, १९०, २०६, २०८, ४७५, (२९) शरद् ५६२, (३०) शिशिर ६९८, (३१) सज्जन २५०, ३१९, (३२) सती ३६, ५९, ८६ (३३) साहस २८०, (३४) सुगृहिणी ३८, ६७२, (३५) सुरत २०९, ५४७, (३६) स्तन २६८, ३९५, ६६९, (३७) स्नेह ७४९ (३८) हृदयसवरण ३८, २०२, ४०१, (३९) हृदयाली ८१०, ९१०

आर्यासप्तशतीचा कर्ता गोवर्धनाचार्य (इ स १०७५ ते ११२५) हा चंगालचा राजा लक्ष्मणसेन याच्या पदरी कवि होता आर्यासप्तशती या नावावरून दिसत की मूळ प्रथात सातशे आर्या असल्या पाहिजेत श्री विष्णु प्रसाद भण्डारी यांनी संपादिलेल्या व चौप्रम्व्या सस्कृत सीराजमध्य प्रसिद्ध झालेल्या प्रतीत ७६३ आर्या आहेत या सप्तशतीतील आर्या शृंगारिक असून गोवर्धनाचार्यांनी स्वतःच त्रिहिलेल्या आहेत म्हणजे विषय जवळ जवळ गाथासप्तशतीसारखाच असून कर्तृत्वपद्धति मात्र भिन्न आहे या प्रथात आर्या अकारानुक्रमाने मांडलेल्या आहेत हाच सातवाहन व गाथासप्तशती याबद्दल प्राचीनकविनीर्तनभागात गोवर्धनाचार्य सांगतो

ह्याला-पुदयितो गाथासमुदायो रसविशेषपूर इव ।
अध्यक्षीकृतमात्रो नाधत्ते कस्य परितोषम् ॥
प्राकृतमयं निबन्धं वितन्वना शालाह्वनवृषेण ।
काव्यानामितरेषां साद्विकृतिरिव कथितमर्थात् ॥

‘सतसई’ चा कर्ता विहारीलाल (इ. स. १९०३ ते १९६३) हा जय-
पूरच्या जयसिंह राजाच्या दरबारी कवि होता. सतसईच्या लक्ष्मीवेश्वर
प्रतीत ७२३ गाथा आहेत. मूळ ग्रंथात सातशेच दोहे असावेत असे नांवावरून
दिसते शिवाय ‘करे सातसै दोहरा मुकवि विहारीदाम,’ असा ही दोहरा
आहे हे दोहरे मुख्यत्वेकरून शृंगारिक आहेत. सतसई हे व्रजभाषेचे भूषण
मानण्यात येते. सदर आठ्ठांवे सपादक पण्डित ज्वालाप्रसाद मिश्र विचारतात :
“ऐसा कौन भाषाका रसिक है जिसको इस सतसईके दो चार दोहे स्मरण न
हों ?” हा प्रश्न प्रचलित भाषेत असला तरी त्याचा रम्यता व्यक्त करण्यासाठी
पण्डितांनी त्यावर आजवर विसाहून अधिक टीका लिहित्या आहेत.

७ गाथ सप्तशतीचे अलंकार-वाङ्मयांतील स्थान :

संस्कृतात साहित्यशास्त्रावर असलेल्या प्रथम आहृत. अभिनव साहित्यसिद्धान्त
उत्क्रान्त करण्याचा आणि अलंकारांची निर्मिति, वर्गाकरण व विवेचन
करण्याचा साहित्यशास्त्रज्ञांचा उद्योग इत्सामी आरुमणापसंत चालू होता.
विख्यात साहित्यिकांना व पाठशाळाना राजाध्य अने. मुसलमानी आक्रमणामुळे
लहानमोठी स्वराज्ये सुडाली आणि संस्कृत अध्ययनाची व अध्यापनाची
परंपरा तुटली; देशाचे सांस्कृतिक जीवन उध्वस्त झाले आणि सामान्य जनतेचे
श्रावणीकरण झाले. या शापात वरप्रदानही होते; कारण या अंदाधुदातूनच प्रचलित
देशी भाषा व सांस्कृत उत्क्रान्त झाली.

साहित्यशास्त्रकारांनी सिद्धान्ताचे व अलंकाराचे विवेचन करतांना प्रचलित
वाङ्मयातील उदाहरणे दिलेली आहेत दण्डी व मद्भट्ट या आणि साहित्यशास्त्रज्ञांनी
आपल्या विख्यात ग्रंथात अलंकारांची संस्कृतच उदाहरणे दिली आहेत.
प्राज्ञोत्तम महाराष्ट्रीभी दण्डीचा पारंपर्य होता. अनुबंधाचा उल्लेख त्यानें
‘सूक्ष्मरत्नाचा गागर’ असा केलेला आहे. आपले ग्रंथ प्राज्ञतापासून आलेले

उवाक्याचे अमा त्यांचा जणू सकल्पच होता आनन्दवर्धनानें ध्वन्यालोकात स्वतंत्र सिद्धान्ताची स्थापना केली आणि उदाहरणादाखल प्राकृत गाथा व श्लोक उद्धृत करण्याची प्रथा सुरू केली या वरून या काळात प्राकृत हा साहित्यिकांचा अभ्यासविषय झाला असावा असे अनुमान होते उत्तर कालीन साहित्यशास्त्रकारांनीं त्याचें अनुसरण केलें या सर्वांनीं गाथासप्तशतीचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग केलेला आहे सर्वांत अधिक गाथा भोजशैवानं सरस्वतीवण्ठाभरणात उद्धृत केलेल्या आहेत

अलंकारशास्त्रावरील ठळक अशा वारा प्रथात उद्धृत केलेल्या गाथासप्तशती तीळ गाथाच कोष्टक परिशिष्टात दिले आहे कोष्टकात समावष्ट केलेल्या प्रथाची त्रोटक माहिती येथे पुढें दिलेली आहे या वारा प्रथात भिन्नून गाथा सप्तशतीतील गाथाच ५० उल्लेख आलेले आहेत पैकीं ३३४ उल्लेख प्रथमांर्थातील गाथाच आहेत आणि २१६ उत्तरार्धातील कोष्टकात दिलेले किरकोळ उल्लेख या गणनेत धरलेले नाहीत या भागातून वज्जाल्मगात अनुक्रम ३ व २१ गाथा घेतलेल्या आहेत त्याच गाथा अनकाना उद्धृत केलेल्या अमत्यामुळ द्विशक्ति वगळली असता दिसते की वज्जाल्मगासह या तैरा प्रथात प्रथमांर्थातील २५८ व उत्तरार्धातील ११० अशा ३६८ गाथा उद्धृत केलेल्या आहेत

याचा अर्थ असा मान नव्हे कीं गाथासप्तशतीतील एवढ्याच गाथा साल्मार असून धाकीच्या सामान्य आहेत गाथासप्तशतीच्या टीकाकारांनीं इतर अनेक गाथाताल अलंकाराचें दिग्दर्शन केलेले आहे त्याचा समावेश या कोष्टकात केलेला नाही रसिक वाचकानाही इतर गाथाताळ अलंकाराचा प्रत्यक्ष सहजा येण्यासारखा आहे संस्कृत आलंकारक नी दुमच्या वींगत्याही प्राकृत प्रथातून एवढे दाखले घेतलेले नाहीत गाथासप्तशतीतून घेतले आहेत ते दाखले पाहिले असता दिसून येते की त्यातील अलंकार सहजस्फूर्त आहेत या गाथा अलंकाराच्या स्पष्टपरिणासाठी सहेतुरु घडावलेल्या नाहीत काश्मारपासून तेलगणापर्यंत आणि नवव्या शतकापासून सतराव्या शतकापर्यंत संस्कृत पण्डितांना जोपासना केलेल्या अलंकारशास्त्राला गाथासप्तशतीनेच एवढी सरस व समर्पक उदाहरणे पुरविली आहेत एवढे भाग्य दुसऱ्या वींगत्याहा संस्कृत वा प्राकृत ललित प्रथाला लाधलेले नाही

दुसऱ्या परिशिष्टांत समाविष्ट केलेल्या अलंकारग्रंथांच्या साहित्याचें कोटक :

क्र.	अंणकार	ग्रंथ	कोटक	देश	अलेखमल्या		टिप्पणी
					प्रथमाई	उत्तराई	
१	आनंदधर्म	धर्मशास्त्रिक	८४० ते ८७०	काश्मीर	१५	१३	कारिका, श्रुति व उदाहरण असे या ग्रंथाचे तीन भाग आहेत काळा-नुकनाच्या रचनेन सिद्धांतस्थापनेच्या दृष्टीन साहित्यशास्त्रात ध्वन्या-लौकाला आणस्थान दिले आहे.
२	धनुशव	दशरुद्रक	९७४ ते ९९४	महाराष्ट्र, कर्नाटक	८	७	हा मुळ राजाच्या विद्वत्सभेचा समासद होता
३	भोजदेव	सरस्वती-वृष्ठाभरण	१००५ - १०५४	साळवा	१३३	२६	प्रथात १५०० उदाहरण दिली आहेत.
४	मन्मट	काव्यप्रकाश	अदरवि	काश्मीर	७	५३	अलंकारशास्त्रातील काव्यप्रणय ग्रंथ. यावर सुमारे ७५ टीका उपलब्ध आहेत निर्मिति ११०० चे सुमारास
५	देमचंद्र	राज्यानुशासन	अठरावे साकाराई.	सौराष्ट्र	१६	३१	ध्वन्यालोक व काव्यप्रकाश यांच्या अलंकारानें केलेला ग्रंथ.

क्र	प्रथकार	प्रथ	काल शतक	देश	उद्घोषसंख्या	
					प्रथमाध	उत्तरार्ध
६	रघुक	अलकारसंस्कृत	वाराण	काशी	४	६
७	मञ्जुक	साहित्य मामासा अलकार	प्रथमार्ध वाराण	'	२०	१३
८	शोभाकर	रत्नाकर अलकार	वाराण वा तेरावें	"	४५	१५
९	नरेंद्रप्रमसरि	अलकार महाभि	१२२६	गुजरात	२२	२१
१०	विद्यनाथ	साहित्यदर्पण	चवदावें	ओरिसा	१	७
११	गोविंदठक्कर	काव्यप्रदाप	पंधरावें, उत्तरार्ध	मिथिला	७	४७
१२	विश्वेश्वर	अलकार वास्तुम	सुमारें १७००	५३	१०	

प्रमाणप्रथ वान अलमाराच सर्व
मान्य वर्गीकरण केत
६७५५५५ शिष्य बाला मल,
मलक, लक असेहि म्हटलेले आहे

लेखक कलिंग राज्याचे पदरा
अधिकारी असावा

८ गाथासप्तशतीची भौगोलिक पार्श्वभूमि :

गाथासप्तशतीतील भौगोलिक, स्थलशोतक व दिशावाचक उल्लेख आणि त्यावरून निघणारे निष्कर्ष याचा या प्रकरणात विचार करावयाचा आहे. सर्पका काही उल्लेख सदसमानुवार प्रासंगिक, पौराणिक किंवा सामैतिक स्वरूपाचे असल्यामुळे त्याबाबत तपशीलात जाण्याच कारण नाही इतर उल्लेखाबाबत विषयानुरोधाने जरूरापुरता तपशील देतो

१ नद्या

गिरिनदी गिरिणई (३७) गिरिनदीला पूर आलेला असून भोंवत्यात कदम्बाची वहाळी उडत बुडत आहे असें वर्णन क्र ३७ या गाथेत आलेले आहे. हा उल्लेख विशिष्ट नदीला अनुलक्षून केलेला आहे की केवळ डोंगरातून झपाट्याने वाहणारी अनामिका नदी अभिप्रेत आहे ही नाशिक व सानदेश जिल्ह्यातून वाहणारी व तापीला मिळणारी गिरणा नदी असावी असें माझे अनुमान आहे. सानदेशात कदम्ब (Gazetteer of the Bombay Presidency Khandesh p 23) षोडशतक आढळतात, मात्र नाशिक जिल्ह्यात पेटळ्या आसमन्तांत सध्याईच्या जगलात ही झाडे खूप (Gazetteer of the Bombay Presidency Nasik p 18) आहेत गिरणेचा उगम याच जगलात हातगडच्या दक्षिणेस झालेला आहे सटाणा व हातगड याशी मातवाहनाचे माहचर्य पूर्वीच कल्पण्यात आलेले आहे अरणा, तिरणा, दारणा, अर्णा 'णा' वारान्त नद्यांचो नाव विशेषत याच भागात आढळतात अरणि (दे) = मार्ग, अर्णम् = प्रवाह, अणा (एट्रस्कन) = नदी आणि णई = नदी यापैकी धोंगराच्या मुळाशी या 'णा'चा संबंध जोडावयाचा

गोंदावरी : (५८, १०३, १०७, १७१, १७२, १८२, १९३, २३१, ३५५, ८७९, ९४९, ९५८) गोआवरी, गोदा, गोला, गोलार्द, गोलणद, गोलणद या नावांनी गोंदावरीचे उल्लेख गाथासप्तशतीत आलेले आहेत, मातवाहनाच्या इतिहासात गोंदावरीचे स्थान विशेष महत्त्वाचे आहे सातवाहन युगांतल शिला लेखात गोवर्धन व नागेश यांचे उल्लेख आलेले आहेत गोंदावरी पेटण देव तर

त्याची राजधानी होती. गोदावरी ऋषभकेश्वरानजीक उगम पावते व सुमार नऊशें मेलाच्या प्रवासानंतर वीकानाडाजवळ पूर्व सागराला मिळते. नाशिक जिाह्यात ही नदी डोंगराळ भागातून वाहते आणि मराठवाळ्यात मदानातून डोंगराळ भागातला तिचा प्रवाह अ६६ आहे. मराठवाळ्यात तिचे पात्र रुदावते पण महापूर नसेल तेव्हा उतारावरून त ओलाटता येते. माजरेशी सगम झाल्या-नंतर तिचे पात्र अधिक विस्तृत होते व त्यातून तिचा प्रवाह चारमहा वाहत असतो. शबर पर्वतापर्यंतचा तिचा प्रवास सह्याद्रीच्या पठाराच्या उतारावरून होतो. या पर्वताच्या खिंडातून पार होऊन आन्ध्रदेशांत प्रविष्ट झालेला तिचा प्रवाह फक्त नौकागम्य आहे. ही पैशष्ट्ये लक्षात घेऊन गाथासप्तशतीत तिचा कोणता भाग उल्लिखिलेला आहे याचा निर्णय घेतला पाहिजे.

क्र ८७९ या गाथेतील गोदावरी गिरवाहिनी आहे. तिच्या काठावर येथे आणि क्र १०३, ९४९ व ९५८ या गाथामध्ये नैसर्गिक पुज आहेत. क्र १७५ या गाथेतील गोदावरीच्या काठावरील अरण्यात सिंहाची वस्ती आहे. क्र १०७ व १९३ या गाथात गोदावरीचा प्रवाह उतारावरून ओलाढ्याचे उणे आहेत. क्र २३१ या गाथेची साहसी नायिका भर रात्री गोदावरीचा पूर एरवी तरून गेलेली आहे. या प्रमाणावरून अनुमान करता येते की या गाथातील गोदावरी ही नाशिकच्या डोंगराळ व मराठवाळ्याच्या मैदानां भागातून वाहणारी आहे. क्र ५८ मधील गोदावरी ही पैठणची आहे. तुलनेसाठी काळहलाच्या लीलावद् (सपादक र्त्र आदिनाथ नेमिनाथ उपाध्ये. भारतीय त्रिद्यामयन सिंधी जैन प्रथमाला क्र ३१) या प्राकृत महाराज्यामधील प्रतिष्ठानवर्णनातील क्र २१ ही गाथा पहा.

मरहट्टिया-पओहर-हलिह-पारोपेजरबुवाहीए ।

धुवति जल्य गोला नईए नदियासिच पाव

या दोन्ही गाथातील साम्य लक्षात घेतले म्हणजे क्र ५८ मधील गोदावरी ही पैठणचा आहे अशा राजा पटते. लीलावद्‌त हालचा शक्य सप्तगोदावरीची जेठण्यात आलेला आहे, पण ही कथा केवळ कल्पित व उघड उत्तरकाराने आहे. हालच्या अर्थात सारस्वतमंडलाला फार तर पैठणपर्यंतचीच गोदावरी माहीत

होती अर्णो निष्कर्ष या उल्लेखावरून निघतो मुद्रा, शिलालेख इत्यादि साधना वरून दिसत की शककर्ता गौतमीय सातमर्णा (इ स ७, ते ९१) व वाभिष्ठीपुत्र पुल्लुमावि इ स ९१ ते ११९) यांच्या कालापर्यंत सातवाहनाचा आन्ध्र देशाचा राज्यकर्ता या नात्याने प्रत्यक्ष संबध आलेला नव्हता

तापी तापी : (२३९) तापीचा उगम मध्यप्रातात सातपुत्रांच्या पठारा वर होतो सुभारें साडेचारशें मैलाचा प्रवास करून ती सुरतेपासून सतरा मैलावर खवासतच्या आघाताला मिळते मध्यप्रातातील तापीचा प्रवाह दाट जंगलातून व खोल दरीतून वाहता व हाणपुरानजीक ती मोकळ्या मैदानात येते खानदेशात तापी खोऱ्याच्या एका राजूष सातपुडा व दुसऱ्या राजूष सातमळा या पर्वतश्रेणि आहेत तापीचा प्रवाह सातपुत्रांच्या खोऱ्यातून वाहतो डागचे डोंगर ओलाडल्यानंतर तापी गुजराथच्या मैदानात प्रवेश करते क्र २३९ या गाथेंतल तापीतट तिच्या कोणत्या भागातील आहे याबद्दल अनुमान करता येत नाही येथे तापीतटाला ' पवित्र ' हें विशेषण जोडलेल आहे तें विचारात घेण्याजोग आहे कारण गोदातटाला अनुलक्षून असें विशेषण गाथासप्तशतात कोठेही साजलेले नाही, इतकेंच नव्हे, गाथासप्तशतीतील गोदावरीचे तट विलासोत्तेजक व शीलपगडक आहेत महाभारतातील पयोष्णीचच तापी ह मध्ययुगान नाव आहे असें श्री पाजिटर याच अनुमान आहे (Ancient Indian Historical Tradition) गोदावरीचें धार्मिक माहात्म्य व पारिस्थ पुराणोत्तरकालीन असाव असें अनुमान करण्यास जाग आहे पुराणिना प्रचलित इतक्याच सकलन व संपादन गुप्त काळात केलं असावे असा संशोधकाचा क्यास आहे तो मान्य केला तर गोदावरी व तापी या नद्यांच्या किनाऱ्यावरील प्रदेशाना अनुलक्षून योजलेल्या विशेषगावरून गाथासप्तशतीच संपादन गुप्तपूर्वकालान आहे हें पर्यायान सिद्ध होते

नर्मदा गाथासप्तशतीत नर्मदेचे उल्लेख णम्मआ (५४८, ७१४) व रेवा (५७८, ५९९) या दोन्हा नावाना आलेले आहेत काष्णातहा रेवा नावाची नदी रोडव्य जरूळ आहे ति वरूनच खेदना ह नाव पडलें आहे अस त्या ठिकाणचे लोक सातातान (भरतख्यदर्श श्री सहस्रतुदे, पृ ७६) गाथासप्तशतीला

ही रेवा अभिप्रेत असेल असे वाटत नाही. नर्मदेचा उगम अमरकंटकच्या पहाडान होतो आठवें मलाच्या प्रवासानंतर ती रघायतच्या आर्याताला मिळते रेव = उडी मारणे, या ससृष्ट धातूवरून हे नाव पडलेल असावे असे अनुमान आहे तिच्या प्रवाहात अनेक धबधबे आहेत, पैकी कपिलधारा व पुवाधार हे विशेष विख्यात आहेत. नर्मदेचा मेरुल पर्वतातील नागमोडी, निर्दंड व जागोजाग बुर्दा घेणारा प्रवाह पाहिला म्हणजे वाटते की ही अवखळ नागकन्या अलड व जगली समवयस्क मैत्रिणीच्या एळगळणाऱ्या चाळाच्या तालावर दऱ्यालोयातून गिरक्या घेत घेत, पाणी उडवीत व फुले उधळीत, ठेंचाळत धावत आहे जवळपुराजवळ नर्मदेची सगमरवरी दरी आहे शुभ्र उच किनारे अरुद मध्य आणि अथाग व गडद निळे पाणी, नर्मदेचे हे वैशिष्ट्य आहे व तें अद्वितीय आहे वाटते की जणू बाल्य व यौवन याच्या सामोरेपेवर श्वेतवसनधारिणा श्यामला मुग्धा उभी आहे ! सुमारे दोनशे मल लावाचे पाहिले मळईचे पोर समृद्ध वरून नर्मदेचा प्रवाह विन्ध्य सातपुडा याऱ्या कैचींतल्या दरीत शिरतो आकारमाघाता या स्थानापासून सुमारे शंभर मैल लांबीचे तिचे दुसरे मळई मैदान सुरू होते या भागात कधी विन्ध्य तर कधी सातपुडा, केव्हा दूर सरतात तर कोठ तिच्या आगचटीस जातात त्यांना अरोरचे द्विद्वकारून नर्मदा आपल्या तिसऱ्या मळई मैदानात गुजरातेत प्रावेश होते उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थानची भागरेपा आणि लगतच्या प्रदेशाची भाग्यरेषा म्हणून नर्मदा भौगोलिक दृष्ट्या महत्त्वाची आहे जणू विधात्यानें अशाशाशी समांतर अशी ही रेवा ओढलेली आहे ! त्याहून अधिक महत्त्व तिला धार्मिक दृष्ट्या आहे नर्मदेचे किनारे शैव मंदिरांना गजबजलेले आहेत, कारण नर्मदा ही मध्य हिंदुस्थानला शंकराची देणगी आहे नर्मदेच्या काठी परशुरामाने हेड्याचा, सूर्यवशी माधातून मौनिय गधर्वाचा, शालिवाहनाने विक्रमादित्याचा व पुलकेशि चालुक्याने हर्षवर्धनाचा पराभव केला, यामुळे हिचे ऐतिहासिक माहात्म्यही मोठे आहे पुराणतरी नर्मदेचे धार्मिक माहात्म्य वर्णिलेले असले तरी गाथासप्तशतीत त्याचा सुगावा लागत नाही. क्र. ५४८ या गायत्रील नर्मदा ही क्रीडानुकूला, सहनशीला स्त्री आहे सुबधूने वासवदत्तेत (पृ १०२) रेवेवद्व अनेक उद्गार काढले आहेत (रेवया प्रियतमयेव प्रसारित वीचिहस्तयोपगृह ।)

विन्ध्य ह्या रेवेचा प्रियकर त्याला ती लाटाच्या रूपाने आवेशाने आलिंगित आहे नर्मदेचा प्रवाह जलमोडेला विशेष अनुकूल असल्याचें क ५७८ या गाथेंत सूचित केलें आहे मदनसक्त रेवेच्या सरहस आलिंगनाचें वर्णन वासव दत्तेंत आलेलें आहे क ५९९ या गाथेंत नर्मदेच्या साहचर्यातील स्त्रीचें साहस सांगितलेलें आहे गोदावरीच्या वावतात अशीच क २३१ ही गाथा आहे

मुरला (८७०) या गाथेंतील मुरला ही नदी केरल प्रांतांतली आहे असें वेवरनें सांगितलें आहे सूक्ष्म तपशील देणाऱ्या सरकारी नकाशात मला ता सापडली नाहीं गाथाकोशमपादनासाठीं देशादेशाचे कवि हाल सातवाहनानें आमंत्रून आणले होते अशा कथा आहे या गाथेचा कवि केरल प्रांतातील होता म्हणून त्यानें स्वतःला प्रिय असलेल्या या नदीचा उल्लेख केलेला असावा, असें समजावयाचें कीं काय? वस्तुतः ह्या उल्लेखाचे वावतात फारस खोलात शिरण्याचें कारण नाहीं, कारण तो गाथासप्तशतीच्या प्रक्षिप्त उत्तरार्धातील व व तेलग प्रताताल आहे तरीही आपण मर्व बाजूनी विचार करीत असल्यामुळें हा उल्लेख बाबलता येणार नाहीं

रघुवशात मरुलेचा उल्लेख (४ ५४-११) आलला आहे —

भयोत्सृष्ट विभूपाणा तेन केरलयापिताम्
अलक्षेपु चमूरेणुधूर्णप्रतिनिधीकृत ॥
मरुला मारुतोद्धूतमगमत्कैतक रज
तयोधवारबाणानामयत्नपटवासताम् ।

यावरील टीकेंत मल्लिनाथ सांगतो, ' मरुला नाम केरलदेशेषु काश्चिन्नदी । कालिदासाच्या या नदीचें नाव मरुला आहे तरीही तें मुरला आहे असें अनेक आधुनिक टीकाकारानीं गृहीत धरल आहे कारण केरल प्रदेशाला मुरल अशी वैकल्पिक सज्ञा आहे उत्तररामचरिताच्या तिसऱ्या अर्कांत विश्व-मकात तमसा व मुरला या नद्यांच्या देवताचा प्रवेश आहे पंचवटीत आलेल्या रामचंद्राच्या रक्षणाविषयी सावध राहण्याबद्दल अगतस्य ऋपाचा पत्नी लोपामुद्रा हिनें गोदावरीला मुरलेचरोबर निरोप पाठविलेला आहे तमसेच्या तीरावर वाल्मीकि ऋषींरा आश्रम हाता (रामायण वा०का० अध्याय २) भवभूति ही

(उत्तररामचरित २-२ ५) असेच सागतो दंतस्थानी अगस्ताचे आश्रम नगर व नासिक जिल्ह्यात जागाजाग माडलेले आहेत, आणि वाल्मिकींचे मूलस्थान पुणे जिल्ह्यात वाल्हू येथे. तमसा नदीचा उगम पुराणात ऋष्यवत (मत्स्य ११३-१२५), ऋश्व (मार्ण्डेय ५४ २०) पवतावर माडलेला आहे ' महाराष्ट्राचा वयाहतमाल ' या लेखमालेत (ऐतिहासिक विविध विषय लेखांक १०) श्री राजगडे यांनी पानदेशातील तामसाची या लेखाच्या नवथ तमसा नदीनी जोडलेला आहे पण त्या भागात या नावाची नदी नाही हैद्राबाद राज्यात आदिलाबादनजीत तामसा नावाचे गाव आहे, पण या नावाची नदी नाही तमसेची सली मुरला ही पचवटीजवळ गोदाररीला मिळगारी एगदी नदी अनासी, असे ठाँ बेलवलर उरारराम चरिताच्या मराठी भाषातरात (पृ १३०) सागतात या विवेचनारून स्पष्ट होत की मुरलेच्या शोध गानदस, नासिक व नगर या भागातच केला पाहिजे

महाराष्ट्राच्या प्राचीन इतिहासात अश्मक व मूलक या प्रदेशाच उल्लेख वारंवार येतात अयोध्यातील राज्यकातीमुळे सूर्यवंशाच्या राज्याचा वळण करून दक्षिणापथात अज्ञातवासात काळ काढला त्यांनी अश्मक व मूलक राजांच्या नावावरून या प्रादेशिक राजा पडलेल्या असाव्यात हे प्रदेश पैठणच्या आममतात असल्याचे अनेक दाखले प्राचीन बौद्ध साहित्यात आढळतात अवतीसुदरीस्थत प्रेहरा व मुरला याचा जोड उल्लेख आलेला आहे या नद्यात अपरान्तातील हस्त विहार करीत, असे तेथे सांगितले आहे म्हणून या नद्या अपरान्तातील असाव्यात असा श्री राघवन् (आन्ध्र ओरिएन्टल् रिसच मद्रास युनिव्हर्सिटी भाग ५ विभाग २) यांनी कयास केला आहे अपरान्तात घाटनाध्यावराल मावळ भागाचाहि समावेश होत असे या नद्यापकी प्रहरा ही घटप्रभा किंवा मलप्रभा असावी असा श्री सररार (Select Inscriptions Vol I p 453) यांचा अदाज आहे मला वाटते प्रेहरा ही प्रवरा असावी प्रहरच्या काठचे मराठी लोक तिचा उल्लेख प्रेहरा असाच करतात या अहुरोधाने मुरला ही प्रवरेला मिळगारी मुळा हीच होय असे ठरते. मुळा या नावाचा नद्या नगर व पुणे जिल्ह्यात आहे पुणे

जिल्ह्यांतली मुळा मुळशी पेठ्यांत उगम पावते व पुण्यानजीक मुठेस मिळते; त्याचा मुळा-मुठा हा जोडप्रवाह दौंडनजीक भीमेला मिळतो. नगर जिल्ह्यांतली मुळा हरिश्चंद्रगडाजवळ उगम पावते व नेवाशानजीक प्रवरेला मिळते आणि त्यांचा जोडप्रवाह कायगांव टोक्याजवळ गोदावरीला मिळतो. या दोन मुळा नद्यांच्या दरम्यानच्या प्रदेशाला अनुलक्षून मूलक ही संज्ञा असावी असे वाटते. मुळे, मुळ्ये, मुळीक वगैरे आडनावे मराठी लोकात, अनेक पोटजातींत, विशेषतः ह्याच भागांत आढळतात. याचें मूळ कारण हेंच असावे असे वाटते. कृष्णराज राष्ट्रकूटाच्या ताम्रपटांत (भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ : इतिवृत्त : शके १८३४) मुइल नदीचा उल्लेख आलेला असून त्यांत ही नदी पूनक विषयात माडलेली आहे. प्रवरा व मुळा या नद्यांच्या खोऱ्यातील वस्ती फार प्राचीन आहे. श्री. पारखी (आमचा नगर जिल्हा : पृ. ७३) सांगतात : ' मूळ रहिवाशांची ती मुळा व आर्यांनी वस्ती केली ती प्रवरा.' पुणे जिल्ह्यांतील मुळा नदीच्या काठाजवळ असलेल्या माण या गांवीं नागरट करीत असतांना माझ्या एका पक्षकाराला आढळलेली व त्याच्या कृपेमुळे मला मिळालेली क्षत्रप नाणीं माझ्या संग्रहीं आहेत. गोदावरी व प्रवरा यांच्या खोऱ्यांतील प्रागैतिहासिक व सातवाहनकालीन अवशेष नुकतेच उजेडांत आलेले आहेत. या साधनांच्या अनुरोधाने महाराष्ट्राच्या वसाहतीवावटच्या व प्राचीन इतिहासाविषयीच्या अनेक सिद्धांताचा फेरविचार करावा लागणार आहे.

मला वाटते क्र. ८७० या गाथेंतील ' मुरला ' हा पाठ हस्तदोषजन्य असावा. क्र ६९६ या गाथेत ' मुइलओ ' = मूलकः असा शब्द आलेला आहे. या शब्दाला ' मुइलओ ' असा पाठभेद वेबरने दिलेला आहे. यावरून वाटते की क्र. ८७० या गाथेंतील मूळ उल्लेख ' मुइला ' = मुळा असा असावा.

मूळ गाथेंत मुरला नदीच्या वळणांचा उल्लेख केला आहे. नगर जिल्ह्यातली मुळा अशीच नागमोडी आहे : " Its bed throughout is tortuous and deep and the surface of the vally is cut by vast fissures formed by the mountain torrents that dash into the main stream. Passing the town of Kotul it takes a bend to the south winding between the rocky precipices

at the foot of Baleshwar It then.. pursues a mean easterly course between Sangamner and Parner .It then takes a sudden turn to the north east and enters the plain of Rahuri. and joins the Pravara at the village of Sangam " (Bombay Gazetteer, Ahmednagar, p 8) वळगामुळें संकेताला योग्य अशा आढोशाचा मूळ गार्थेंत आलेला उल्लेख किती यथार्थ आहे याची या अधिष्ठित वर्णनावरून सानी पटते हा उल्लेख मुळेच्या उगमाच्या आसमतातील मागला अनुलक्षण केलेला असला पाहिजे

यमुना (६६९) हिमालयात जम्नोत्रीनजीक उगम पावणारी यमुना प्रयाग येथें गंगेला मिळते गंगेचा वर्ण धवल व यमुनेचा श्यामल गायासप्तशतीतील यमुनेचा उल्लेख केवळ साकेतिक आहे आणि त्यांत तिचा वर्ण नमूद केलेला आहे

(२) पर्वत

मन्दर (४७५) महामारतात मन्दरपर्वत हिमालयश्रेणीत, मेरूच्या पूर्व दिशेस (अनुशासन पर्व अ १९, द्रोणपर्व अ.९४, वनपर्व अ १६२) असल्याचें सांगितलें आहे श्री नन्दलाल दे हे याची ओळख भागलपुरानजीकच्या एका पर्वताशीं (Geographical Dictionary of Ancient and Medieval India p 124) पटावितात मन्दर पर्वतावर कुचेराची वस्ती आहे (वनपर्व १६३ ३ ६), विष्णूनें कांसवाचें रूप धारण केलें, मन्दर पर्वत पाठीवर घेतला व समुद्रात प्रवेश केला, नंतर देवदानवांनीं मन्दराला वासुकीचे वेडे देऊन समुद्र मंथन केलें, अशी कथा आहे क्र ४७५ या गार्थेंतील मन्दर पर्वताचा उल्लेख केवळ साकेतिक आहे

मलय (४९७, ५४२) भारतात सात कुलपर्वत आहेत त्यापैकीं मलय हा सर्वांत दक्षिणेकडचा हा सह्याद्रीचा मलबारांतील भाग तो कावेरीच्या दक्षिणेस कन्याकुमारीपर्यंत पसरलेला आहे त्याचा आकार प्रौढेच्या स्तनासारखा आहे असें कालिदास (रघुवश ४ ५१) सांगतो हत्ती व नाग, चंदन व वेलदोडे याबद्दल, तसच त्यावरून उत्तरेकडे वाहणाऱ्या थडगर वान्याबद्दल (कुमारसभव ८ २५)

मल्याची प्राचीन काळापासून ख्याति आहे. हे सुगंधि थडगार वारे भारतातील प्रेमी जनाना प्रिय वाटतात आणि विरही जनाना दुःसह; जणू त्यावरील विपारी नागांच्या फूत्कारासारखे! गद्यासप्तशतीतील मल्याचा उल्लेख केवळ साकेतिक आहे.

विन्ध्य : (७०, ११५, ११६, ११७ ५७७, ६३१, ७८८) : येथे विन्ध्य ह्या विषयाचे विवेचन विशेष विस्ताराने केलेले आहे. कारण गद्यासप्तशतीत त्याचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत. ग्रंथरचनेच्या स्थलनिर्णयाच्या दृष्टीने ह्या विषय विशेष महत्त्वाचा आहे. संदर्भाच्या अनुरोधाने विन्ध्याद्रीची ओळख मी इन्ध्याद्रीशी पटविलेली आहे.

भारताच्या सप्तकुलाचलांत विन्ध्याद्रीचे स्थान सह्याद्री इतके महत्त्वाचे आहे. विन्ध्यश्रेणि पश्चिमेस खंवायतच्या आखातापासून पूर्वेस बंगालच्या उपसागरापर्यंत व उत्तरेस दिल्लीच्या तटबंदीपर्यंत पसरलेली आहे असे कोणी (Asiatic Researches: XIV 382) सांगतात. खुद्द विन्ध्याचल हे स्थान सयुक्त प्रांतात मिर्झापूरानजिक नगातीरी आहे येथे विन्धेश्वरीचे पुरातन मंदिर आहे. शाक्त मताच्या प्रसारामुळे विन्ध्याद्रीच्या मर्यादा एवढ्या विस्तृत मानण्यात आलेल्या असणे संभवनीय आहे. सामान्यतः विन्ध्याद्रीचा विस्तार अंमरपट्टपासून अलीराजपुरापर्यंत आहे असे मानण्यात येते.

वेदकालीन आर्यांना विन्ध्य पर्वताची माहिती नाही. गंगा-यमुना दुआबात त्याच्या वसाहती फैलावल्यानंतर विन्ध्य ही आर्यावर्ताची दक्षिण सीमा मानण्यात येऊ लागली (वसिष्ठ धर्मतूत्र . १. ७). दक्षिणापथात आर्यांच्या वसाहती संहिताकालात झालेल्या असाव्यात. अपरान्तात मृग, मध्यभागात गौतम व वसिष्ठ आणि विदर्भात अगस्ति यांच्या नेतृत्वाखाली आर्यांच्या वसाहती महाराष्ट्रात झालेल्या आहेत. गोत्राचा प्रादेशिक प्रादुर्भाव आपणाम निश्चित करता आला तर या वसाहतींच्या सदर्भाचे भागेशेरे सापडू शकतील. आन्ध्र, पुष्ट्र, शबर वगैरे विश्वामित्राच्या बहिष्कृत पुत्राची कथा ऐतरेय-ब्राह्मणात आलेली आहे. आर्यावर्तातून इहपर झालेल्या या जमाती विन्ध्य पर्वताच्या परिसरात स्थायिक झाल्या. विश्वामित्राच्या व अगस्तीच्या पथात ऐतिहासिक,

भौगोलिक व सामाजिक सर्वे सामावलेली आहेत विधामिश्राच्या काळापर्यंत आर्यांचा दक्षिणापथात प्रवेश झालेला नव्हता उर्चीच्या बाबतीत मेरुशी स्पर्धा करणारा विन्ध्य कुशीवर कलडला, म्हणजे ज्वालामुखीच्या उद्रेकात सध्यादि जन्मला तेव्हा विन्ध्य भूमीत खचला ही घटना उत्तरवालीन असणं सभाव्य आहे भूगोलशास्त्रज्ञ सांगतात की विन्ध्य हा स्वतंत्र पर्वत नसून गंगा-यमुना मैदानाची वड आहे, माळव्याच्या पठाराची भिंबई आहे नर्मदेच्या दक्षिण किनाऱ्यावरून तो उत्तुग तटवदीसारखा दिसतो आणि विन्ध्याच्या वटेवरून नर्मदा ही या तटवदीलगत खडपात जोडलेल्या खदकासारखी दिसते। अगस्तीची परनी लोपामुद्रा ही विदर्भाची राजकन्या अगस्ति दक्षिणेत आला तेव्हा त्याच्याबरोबर सरक्षणासाठी क्षत्रियाची अठरा आणि वसाहतींसाठी व सर्वर्षनासाठी शेतकरी व घनगर याचा अनेक कुल्ले होती या परंपरावरून अनुमान करता येतं की अगस्तीने दक्षिणापथात विदर्भातून प्रवेश केला आणि प्रथम तेथे सस्कृतीचे बीजारोपण केलं पुढे अगस्ति तामीळ प्रांतात गेला तेथील प्रदेश अवर्यणापासून मुक्त करण्यासाठी लोपामुद्रेने कावेरीचे रूप धारण केलं, म्हणजे आर्यांच्या आघाडीवरल्या या टोळीने या भागांत जागोजाग वधारे घालून पाटपाण्याची व्यवस्था केली

हलीं जो पर्वत विन्ध्य या नावाने ओळखला जातो त्याला पूर्वीही हेंच नाव होतं किंवा कसे, हा प्रश्न वादग्रस्त आहे विन्ध्य श्रेणीतील वेगवेगळ्या भागांना निरनिराळीं नावे होता (१) ऋक्ष, ऋक्षपाद, ऋक्षवान् आणि ऋष्यवत किंवा ऋक्षवत, (२) पारिपात्र किंवा पारियान, आणि (३) विन्ध्य आता या तीनही पर्वतांची श्रेणी विन्ध्य या एकाच नावाने ओळखली जाते या पर्वताबद्दचे आधारप्रथांतील उल्लेख गोंधळलेले आहेत वनपर्वातील ऋक्षवान् (६१ २३-२४) हा सातपुडा असावा. प्रा. मिराशी याचें असेंच मत आहे श्री नन्दलाल दे (पूर्वाकृत . Map of Ancient India) हे ऋक्ष पर्वत मगधान्या पश्चिम दक्षिण सीमेवर माडतात आणि विन्ध्य पर्वत हिरण्यवाहा उर्फ शोणनदीच्या उत्तरेस नर्मदेचा उगम ऋक्ष पर्वतात होतो असें ब्रह्माण्ड, मार्कण्डेय व वायु या पुराणांत सांगितलेले आहे, तर विष्णुपुराणात तिचा उगम विन्ध्य पर्वतात दिलेला आहे नर्मदा व तापी यांच्या दरम्यानच्या पर्वतश्रेणीला

ऋक्षवत आणि माही व वेन्नवती यांच्या मधल्या श्रेणीला पारियान अशी नावे हिंदुस्थानच्या केंद्रित इतिहासाच्या प्राचीन भागात (भाग पहिल्यातील नकाशा-मध्मे) दिलेली आहेत. दक्षिणापचात प्रविष्ट होण्यापूर्वी आर्यसंस्कृतीचा विशेष उत्कर्ष संयुक्त प्रांतात झालेला असल्यामुळे त्या भागाला सोइस्कर अशा प्रदेशातून आर्यांनी विदर्भात प्रवेश केला असला पाहिजे. अर्थात् ह्या काळात विन्ध्य ही सज्ञा या श्रेणीच्या पूर्वभागाला अनुलक्षून वापरण्यात येत असली पाहिजे. केंद्रित इतिहासात हा ह्या भागातच माढलेला आहे. पारियान म्हणजे यात्रेची मर्यादा (भरतस्वलादर्श श्री सहस्रसुद्धे पृ १२६), कारण शिष्ट आर्यांनी दक्षिण भारत हा बहिष्कृत मानलेला प्रदेश। पारियात्र हें फारश व मालव यांचे वसतिस्थान असे वायुपुराण (Wilson II III. p. 133) सांगते या गांधळातून निर्णय घेण्याला एकच साधन आहे, ते ही दुबळ आहे. या पर्वतापासून निघणाऱ्या नद्यांचा तपशील पुराणात दिलेला आहे; त्यांच्या नावापैकी विश्वसनीय व आद्य कोणती या वादात न गिरता या नद्याबद्दलच्या पट्टे व बुद्धिमान्य अशा उल्लेखाच्या अनुरोधानेच या सज्ञा निश्चित केल्या पाहिजेत.

पुराणातील नद्यांच्या प्राचीन सज्ञाची ओळख प्रचलित नावाती अनेक साधनांच्या साहाय्येने पटविण्यात आलेली आहे. श्री. पार्जिटर (Ancient Indian Historical Tradition) सांगतात पुराणातील पर्णाज्ञा ही माळव्यांतली वाणस (पृ. २७९) आणि चर्मण्वती, वेन्नवती व शुक्तिती या अनुक्रमे (पृ. २५९) चंबळ, वेतवा व केन, वेन्नवती व शुक्तिती यांचे दरम्यानची धवान ही दशार्णा (भारतर्षीय भूवर्णन. श्री. पंडित पृ. २५२), तमगा ही तोंत (Wilford Asiatic Researches : XIV. 306), श्री. नन्दलाल दे आणि डॉ. रॉयचीपरी (Political History of Ancient India) यांनी पुढील ओळखी पटविल्या आहेत तापीला मिळगाती पूर्णा ही पदोष्णी, वेनगगा ही निर्धिन्व्या, वेनगगा ही वेन्ना, वर्षा ही मद्रा. या ओळखी अनेक घरत्या म्हणजे दिग्मून येते श्री हरी उदा पर्वतधर्माला विन्ध्य हें नाव देण्यात येते त्याच्या पश्चिम भागात पारियात्र व पूर्व भागात ऋष्यवान् अशी नावे पुराणरचनाकाळात प्रचलित होती आणि अश्रटा श्रेणीपासून मद्रादेव श्रेणीपर्यंतच्या पर्वतांना विन्ध्य हें नाव होते.

पुराण नृत्यवत, ऋक्ष, ऋक्षपाद किंवा ऋक्षवान् पूर्वतलि उगस पावणाया मद्या

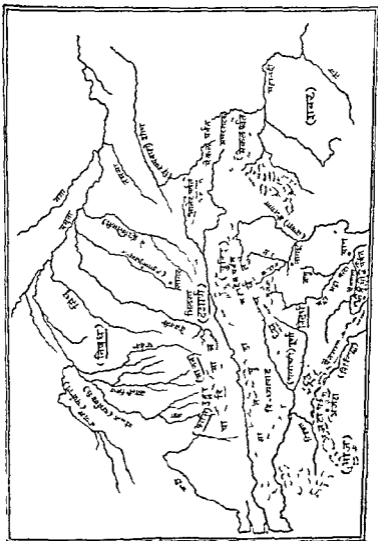
बाधु	करलोया	चिन्कूटा	तमसा	दशापी	नर्मदा	शुक्तिमती	शोण	विपाशा	महानदी	
ब्रह्माण्ड	करमोदा	"	"	"	"	शक्तिमती	"	विपाष्या	"	
मार्बण्डेय	"	"	"	"	"	शुक्तिमती	"	विपाशा		
मत्स्य	"	"	"	"	"	"				
विष्णु										तापी, पयोष्णी, निर्विन्ध्या.

यायु	वेप्रवती	सिधु	अवन्ती	शिप्रा	परा	विदिशा	चर्मण्वती	मही	वेदवती	वेदस्यति	वृत्रध्नी
सप्तशत	देववती	"	"	"	"	"	"	"	"	देवस्यति	वातध्नी
सार्द्धशत	वेप्रवती	"	"	"	परा	"	"	"	"	वेदस्यति	वृत्रध्नी
सप्त	"	"	"	"	"	विपुशा	"	"	वेणुमती	"	"
सिधु	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	नर्मदा

विन्ध्य पर्वतांत उगम पावणान्या नद्या :

पुराण :	तापी	पर्योपि	सदा	तिविच्या	तोया	निपथा	वेणा	वैतरणी	कुसुद्वती	महागौरी	दुर्गा	नर्मदा
शत्रुः	"	"	शिखा	"	"	निपथा	वेणा	"	"	"	"	
मत्स्यः	"	"	"	"	"	निपथावती	"	"	"	"	"	
मार्कंडेयः	"	"	"	"	"	दुर्गावती	"	"	"	"	दुर्गता	
विष्णुः	×	×	×	×			×					

कोटकांतकीं मुळासा : पुराणात साठळी तीच नावें वेधें दिलीं आहेत. अपवादात्मक उल्लेख उभ्या जाड रेषेबाहेर दिले आहेत. यापैकी ज्या नद्या सोबतच्या नकाशांत आहेत त्यावर × चिन्ह केलेलें आहे.

अजठा श्रेणीलाच चादोर, इन्ध्याद्रि, इन्ध्याद्रि, सह्याद्रि व सातमाळ अशा वैकल्पिक स्थानिक नावे आहेत. इन्ध्याद्रि हे तिचे सर्वांत प्राचीन नाव. ही सह्याद्रीची शाखा असून तिचा विस्तार नाशिक जिल्ह्यातील मनमाडपासून यवतमाळ जिल्ह्यातील पेनगगा व वर्धा याच्या रोऱ्यापर्यंत आहे. औरंगाबाद जिल्ह्यात या श्रेणीला अजठा आणि परभणी व निजामाबाद जिल्ह्यात सह्याद्रि म्हणतात. नाशिक जिल्ह्यातला या श्रेणीचा भाग चादूर श्रेणी या नावाने ओळखला जातो. गाथासप्तशतीतला विन्ध्याद्रि हा अर्वाचीन इन्ध्याद्रि ही ओळख पटली म्हणजे गाथासप्तशतीचे रचनास्थान निश्चित होते. या श्रेणीच्या आरंभानजीक अजठा येथे व आसपास सातवाहनकालीन लेणी आहेत व दक्षिणेस गोदातीरा प्रतिष्ठान उर्फ पैठण ही त्याची राजधानी आहे, आणि तिच्या अतानजीकच्या चादा जिल्ह्यात सातवाहनाची विशिष्ट धर्तीची नाणी मिळालेली आहेत. प्राचीन काळापासून विदर्भ हे महाराष्ट्राचे संस्कृति-सवर्धन क्षेत्र आहे. या भागातले अनेक कवि ह्या सातवाहनाच्या सारस्वत मठलात समाविष्ट झाले असले पाहिजेत आणि त्यांनीच आपल्या गाथात या पर्वताची जिह्वाळ्याची वर्णने केली असली पाहिजेत.

(३) संकीर्ण, साकेतिक व पौराणिक उल्लेख .

गाथासप्तशतीत संकीर्ण व साकेतिक स्वरूपाचे आणि पौराणिक असे अनेक भौगोलिक उल्लेख आलेले आहेत. क्र. ४९१ व ९४७ या गायामध्ये सरोवराचे उल्लेख आहेत आणि क्र. ८, ११०, ३९१, ४१४, ४९१, ७१४ व ९४७ यामध्ये प्रामतडागाचे आहेत. प्रामतडाग हे कोंकण व मावळ भागाचे वैशिष्ट्य आहे. क्र. ४७१ मध्ये पावसाळ्याच्या आरंभी हस मानस सरोवराकडे धाव घेतात असा उल्लेख आहे. हा उल्लेख केवळ साकेतिक आहे. प्रसन्नदेवाने मनाने हे सरोवर निर्माण केले म्हणून त्यास मान, मानस हे नाव पडले (गोडबोले भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कौश) अशी परंपरा आहे. हेमान्मोज नावाची मुवर्णकमले कऊ मानमगरोवरात पुलतात भग कालिदासान (ख १३.६०) मागितले आहे. दर पावसाळ्याच्या आरंभी हसमानस-सरोवराकडे जातात असा आपल्या पवीचा मवेत आहे. दक्षिणेकडून मानस

सरोवरावर अनेक हंस आलेले सापण प्रत्यक्ष पाहिले असल्याचें श्री. मूरकाफ्ट (Asiatic Researches. XII: 466) सांगतो. अर्थात् हा हंसांच्या स्थलातराचा संकेत केवळ काल्पनिक आहे, निरीक्षणावर आधारलेला नाही, असें मानण्याचें कारण नाही. क्र. ६७९ या गर्थेत सैन्धव पर्वताचा सांकेतिक उल्लेख आहे. सॉल्ट रॅज ही पर्वतश्रेणि पंजाबांतील झेलम, शाहपूर व मियानवाली या जिल्हात पसरलेली आहे. सैन्धवाचा हा जगांतला सर्वांत मोठा सांठा आहे. या भागांतले लोक स्वयंपाकासाठी मिठाऐवजी सैन्धवच वापरतात. तांबूस पांढुरक्या रंगाच्या ह्या पर्वताचे उतार नापीक, निर्दृश असले तरी ते उन्हात चमकतात व चांदण्यात शीतल भासतात.

कुव (४४३), दुग्धसागर (३८८, ४७५), नरक (८७२), लड्का (३११), मज (११२), स्वर्ग (१२५, १६७) व सीरोद (११७) हे पौराणिक-भौगोलिक उल्लेख केवळ सांकेतिक स्वरूपाचे आहेत.

गायामसुसतीत दुग्ध व क्षीर सांघ्यतिरिक्त समुद्राचे ५ उल्लेख आलेले आहेत. गणपतीने सांडेने सागर शोषला (क्र. ४०३) व देव-दानवांनी समुद्रमंथन केलें (क्र. ५१३), हे दोन उल्लेख पौराणिक आहेत. क्र. ७१४ व ९७६ हे उल्लेख सांकेतिक आहेत. क्र. ७४० मध्ये समुद्रपर्यटन करणाऱ्या जहाजावरील टॉलगाडांचा उल्लेख आलेला आहे. पूर्वमातवाहनांचे राज्य पश्चिम समुद्रालगतच्या अपरान्तांत होतें हें निश्चित. या भागांतील बंदरांमून परदेशांची मोठा दर्यावरी व्यापार चालू होता हेही निश्चित. हा उल्लेख महत्त्वाचा आहे. हालानंतर गोंतमोपुत्र सातकर्णांच्या कारकीर्दीत सातवाहनांचे साम्राज्य पश्चिम समुद्रापामून पूर्व समुद्रपर्यंत पसरलेले होतें हें पाण्डव लेखांतील त्याच्या लेखांवरून निश्चित ठरते. टॉलगाड्या अमलेच्या जहाजांच्या प्रतिना पूर्व किनाऱ्यालगतच्या भागांत आडळणाऱ्या सातवाहन-मुद्रावर मिळालेल्या आहेत. सातवाहनांचा गामुडी गंध या उल्लेखावरून स्पष्टपणें मिळू होतो.

दिशापेकी कल दक्षिण दिशेचे उल्लेख (क्र. ९७ दक्षिण, क्र. ४४३ दक्षिण, क्र. ७७१ दक्षिण) आहेत. क्र. ८७१ मध्ये ह्य मानगमरोवराकडे जाणाऱ्या त्याचप्रमाणें राज्याचे राहु त्यांचे अगुकरण करतात, असा उल्लेख आहे. ह्यगांचा

हा प्रवास दक्षिणेकडून उत्तरेकडे आहे हें स्पष्ट आहे हा राजा दक्षिणात्य असून त्याचे शत्रु उत्तरेकडे पलायन करते झाले, असा निष्कर्ष या उल्लेखात सूचित आहे असे मानावयास प्रत्यवाय नाही

निष्कर्ष :

गाथासप्तशतीतील भौगोलिक उल्लेखावरून काही निष्कर्ष निघतात

गाथासप्तशतीत दक्षिण भारतातल नद्याचे व पर्वतचि उल्लेख आढळत असले तरी यमुना, विन्ध्याचल व व्याधजीवन याविषयीच्या उल्लेखावरून या प्रथाची रचना उत्तर भारतात झाली असली पाहिजे असे निश्चित ठरते, असा श्री माथुर (नागरी प्रचारिणी पत्रिका . वर्ष ५६ अंक ३-४ . सवत २००८ केशव स्मृति अंक 'गाथासप्तशती-उसका रचनाकाल और रचयिता', पृ २७७) याचा सिद्धान्त आहे ते सांगतात की गाथासप्तशतीत उत्तर हिंदुस्थानातील 'पर्वताय भूभाग, सिंचाई और खेता के तरीकों, वहा उत्पन्न होनेवाली फसलों और वनस्पतियों, शीलों और व्याधों, अनार्य जाति की युवतियों के प्रसंग, विन्ध्याचल और अरवली पर्वत की घाटियाँ तथा उनमें बसनेवाली भील और व्याध जातियों के जीवन के ययार्य चित्र प्रस्तुत" होत असल्यामुळे हा सिद्धान्त निश्चितपण प्रस्थापित होतो, असे त्याचे विधान आहे हा सिद्धान्त किती फोल आहे हे बरील विवेचनावरून लक्षात आले असेलच असा भरवसा वाटतो

गाथासप्तशतीतील निर्दिष्टापैकी बहुतेक स्थाने महाराष्ट्रातील आहेत अन्य स्थानाचे आहेत तसे हे उल्लेख सांकेतिक नाहीत गाथासप्तशतीतला विन्ध्यादि हा इन्ध्यादि, गिरिणई ही गिरणा आणि मुरला ही मुळा नगर व पुण या जिल्ह्यातील मुळाच्या दरम्यानचा प्रदेश तो प्राचान मूळर देश नद्यापैकी बहुसंख्य उल्लेख गोदावरीचे आहेत गाथासप्तशतीच्या काळात गोदावरीपेक्षा तापीला धार्मिक माहात्म्य अधिक असावे गोदावरीच्या सोन्यातल्या व दन्व्याद्रीच्या परिसरातल्या वगैरे गाथासप्तशतीच्या रचनेत विशेष आस्थेन व प्रामुख्याने भाग घेतलेल्या असावा गाथासप्तशती हा दक्षिणार्थाचा, महाराष्ट्री याचा सुभाषित फोल आहे हे मानवरून निश्चित ठरते गाथासप्तशतीच्या

उत्तरार्धात हिमाचे उल्लेख आलेले (क ७६८ वक्र ८९३) आहेत दक्षिणेत जन्मलेल्या या गाथातील हिमाचे उल्लेख वेबरला विलक्षण वाटले आहेत रामायणकाळी या भागात दण्डकारण्य होते आणि मध्ययुगातही येथे दाट जंगल होते सव्याद्रीच्या घाटमाथ्यालगतच्या भागात हल्लीही अधून मधून पाण्याच्या पृष्ठभागावर बर्फाचा तवग जमण्याइतकी कटक थडी पडते अणवार्डचा डोंगर हा इन्ध्याद्रीचाच एक भाग आहे या डोंगरावर धुक्याचे हिमवणात रूपांतर होऊन डोंगर हिमवर्षावान आच्छादून गेल्याचे वृत्त नुकतेच प्रसिध्द (सवाळ ता १३।१।१९५४) झालेले आहे यावरून या उल्लेखात अनैसर्गिक अगर अवास्तव असे काहीं नाहीं असं दिसून येईल अर्थात् गाथासप्तशतातील भौगोलिक उल्लेख तिच्या महाराष्ट्रीयत्वाला पोषक असेच आहेत

९ गाथासप्तशतीतील वन आणि उपवन श्री :

गाथासप्तशतीत फुलाफळांचे, वृक्षलताचे व शेतीवाडीचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत साहजिक आहे कारण रानावनात प्रत्यहीं हिंडणाऱ्या, त्याच्या आसा मतात राहणाऱ्या व शेतवाडीत जातीने काम करणाऱ्या श्रमिकांचा व ग्रामीणाची या गाथा ही भावगीत आहेत. उल्लेखित वनस्पतींपैकी बहुतेक स्थूलमानानें आपल्या परिचयाच्या आहेत, पण आपली माहिती उडती असते, शिवाय तेव्हा प्रचलित असलेल्या काहीं सज्ञांचे अर्थ आता बदलले आहेत, हवामानातल्या बदलामुळे काहीं वनस्पति नामशेष झालेल्या आहेत गाथातील अभिप्रेत मर्म उमजण्यासाठी त्याची निश्चित माहिती असणे अवश्य आहे शिवाय या चर्चेतून काहीं निष्कर्ष निघण्याचाही संभव आहे या प्रकरणात उल्लेखित वनस्पतींची माहिती सकलित करून दिली आहे, शास्त्रोक्त वर्गीकरणानुसार नव्हे, अकारवारीने.

अङ्कोष्ठ (अङ्कोट ३१३, अङ्कोळ ४९७, ७७१, ७७२, ७७३)
Alangium Decapetalum (Lamrchi) Alangium-hexapetalum,
Erycibe paniculata) अमरकोशात व देशीनाममालेत हा शब्द नाहीं अङ्कोठि व कङ्कोळि या देशी शब्दाचा अर्थ अशोक, तो या गाथाना अभिप्रेत नाहीं, पार तर क ३१३ मधील उल्लेख अशोकाचा असेल, इतरत्र कङ्कोळि

हाच शब्द मूळ स्वरूपात आलेला असल्यामुळे हस्तदोपानें हें स्वरूप आलेलें असणें संभवत नाहीं टीकेत गगाधर सागतो, अङ्कोळ म्हणजे अङ्कोट. अमरकोशात याचा अर्थ निकोचक (अक्षोट कर्पराली द्वौ अङ्कोटे तु निकोचक।) असा दिलेला आहे अक्षोट म्हणजे अकोड निकोचक म्हणजे पिस्ता अकोट व अक्षोट हे एकच असं वेवर सागतो. तें बरोबर नाहीं शिवाय त्याची अकोलाशी ओळख पटत नाहीं हिंदुस्थानात अकोडाची झाडे फक्त हिमालयाच्या उत्तारावर वाढतात व पिस्त्याचीं झाडे कोठेही आढळत नाहींत जायफळाही अकोड हें वैकल्पिक नाव असल्याच संशोधकांनीं (Talbot Forest Flora of the Bombay Presidency Vol II p 489) नमूद केलेले आहे अङ्कोळाचीं झाडे घरोघर, अगणात (क्र ४९७) व परसात (क्र ३१३) असल्याचें गाया सागतात गगाधर सागतो “अङ्कोटो गृहवाटिकायामेव प्रायशो भवतीति प्रसिद्धे ।” गायासप्तशतीचें संपादन झालें त्या भागात व काळात शीतप्रदेशातले हे वृक्ष उपलब्ध असण अशक्य आहे सबब गायातील अङ्कोळाची ओळख परिचित अकोटाशीच पटकिली पाहिजे हीं झाडे हिंदुस्थानातील बहुतेक प्रांतात (वनौपधि गुणादर्श १२) विशेषत दक्षिणापथात (Barnett Cyclopaedia) आढळतात अकोल किंवा अकोट हें झाड कटकयुक्त किंवा कटकरीहितही असतें त्याचीं पानें दोन बोटें रुंद व कण्हेरीच्या पानासारखीं ५ ते ६ इंच लांबीचीं असतात फुलें पांढरीं किंवा पिवळीं (Talbot, Forest Flora Vol. II p. 281) असतात कोंकणात, घाटालगतच्या पावसाळी जंगलांत उगवणाऱ्या झाडाचीं फुलें सुवासिक असतात (पूर्वोक्त Wightiana variety) इतरत्र अङ्कोळाचीं झाडे आढळत नाहींत मार्च, एप्रिल व मे या महिन्यात हीं फुलें फुलतात व फुलाच्या हंगामात झाड पर्णहीन असतें (Descriptive Botanical List Witt p 129) अकोडाला किंवा पिस्त्याला सुगंधी कळ्या व फुलें येत नाहींत, अकोडाला येतात या सुगंधी कळ्याचे व फुलाचे उल्लेख क्र ४७९, ७७२ व ७७३ या गायांत आलेले आहेत क्र. ७७१ या गायेत वसतात रस्तोरस्तीं उडणाऱ्या पानाचा उल्लेख आहे तो महत्त्वाचा आहे श्री विट् यानीं या झाडाच हे वैशिष्ट्य नमूद केलेले आहे या

प्रमाणावरून गाथातील अडकोळ हा अकोळ किंवा पिस्ता नव्हे, अकोट होय, असे निश्चित होतं याला शृंगारवेल असेही वैकल्पिक अभिधान आहे

अशोक (असोज ७, ४०५ वड्केली २७९, ४०४, ७४८ व वज्जुल ४२२, पैकी वज्जुल याचा अर्थ बोरू किंवा अशोक असा आहे)
Jonesia Asoca, Polyalthia longifolia श्री टात्वटयाना (Forest Flora Vol I p 457) अशोकाला *Saraca, Linn* ही सज्ञा दिलेला असून त्याची देशी नाव अशोक व जास्त्रद अशा दिलेली आहेत देशीनाममालेत अकेलि (१७) व वड्केलि (२१२) या देशी शब्दाचा अर्थ अशोक असा दिलेला आहे श्री आपटे सांगतात (महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका वर्ष २१ अंक २) ' ककेलि म्हणजे अशोक असा समज आहे, पण तो योग्य आहे अस दिसत नाही वकेलि म्हणजे सकेध्वर असे असावे याचे नांव कोणी सकासूर किंवा शकासूर असेही सांगतात ' गाथासप्तशत्याला अभिप्रेत असलेल्या वड्केलि म्हणजे अशोकच शकामुराची पाने तोकडी असतात आणि अशोकाची लाव व अणकुचीदार आणि शोभिवत, कुरळी व नाजूक असतात अशोकाच्या पानांचे सौंदर्य अद्वितीय (क २७९) असते, म्हणूनच सुदरीच्या बोटाना वड्केलि पळवाची उपमा (क ४०४) देण्यात येते अशी उपमा शकामुराच्या वावतात समवत नाही अशोकाचा वाधा उच्च, रेखीव व डबदार असतो तो सर्व ऋतूत भरदार व हिरवागार असतो त्याची छाया गर्द असते उन्हाळ्यात त्याला भगवी, नारिंगी पिवळी व लाल फुल येतात मोममाच्या भरात तो बुडव्यापासून शेंब्यापर्यंत फुलानी डवरलेला असतो अशोक हे हिंदुस्थानचे वैशिष्ट्य व वनस्पतिदृष्टीचे भूषण आहे सर विल्यम जोन्स सांगतो, फुललेल्या अशोकाचे मनोहारित्व वनस्पतिदृष्ट्या अद्वितीय आहे याच्या फुलाच्या दर्शनाने ब्रिया उत्तमिजित होतात असे अशोककल्पात सांगितलेले आहे या स्वरूपमुदराला दोहद-सकेतानुसार तरुणीचे त्ताप्रहार सहन करावे लागतात किंवा हुना, अशा पादपूजेसिवाय हा शुभ फुलतच नाही ! अशोक एवढा विदग्ध व समयज्ञ की अशा प्रहारानी विडण्याऐवजी तो बहरून येतो, कारण, या तरुणी त्याला पीडा वावयास उचुक झालेल्या नसतात, त्या श्रीदेच्या

भरत उत्तेजित झालेल्या असतात ! अशोकदोहदाला लायक व सज्ज अशा तहणी क्रीडेसाठी कधीही फिरकत नाही अशा गद्य आवारातल्या अशोकाना कधी फुलं झालेली आपण पाहिली नाहीत असे त्या भागात ह्यात व्यतीत केलेले वृद्ध सागतात प्राचीन व मध्ययुगीन वाईम्यात व जीवनात अशोकाला महत्त्वाचें स्थान होतें त्याच्या मोहिनीचा प्रत्यय ऋग्वेदातील ऋचापासून आढळतो अशोकाचें फूल शकराचें विशेष आवडतें अशोकान्या नावाशी सबद्ध असलेले अनेक उत्सव हिंदू समाज पाळतो. गौतमबुद्धाचा जन्म अशोक वृक्षाखाली झाला अशी आख्यायिका असल्यामुळे बौद्धहि त्याला पवित्र मानीत अशा या सुंदर वृक्षाला आपण अलिकडे पारखे झालो आहोंत, हें मात्र खरें

आम्र (१९, ६२, ९७, १४३, ३३१, ३९६, ४९९, ५४२, ५४३, ५८५, ५९५, ६६६, ७७७, ८२०, ९९४) *Magnifera Indica* : उल्लेखाच्या सख्येवरून दिसतें की आम्रवृक्ष हा गाथाकर्वांचा अत्यंत आवडीचा वृक्ष आहे साहजिक आहे अशोकाचें अर्गा असलेलें बहुतेक सर्व गुण आम्रवृक्षाचे अर्गी आहेत, शिवाय याचे अर्गी असे काहीं गुण आहेत की ते त्याचे अर्गी नाहीत अशोक हा फक्त शोभिवत वृक्ष आहे आणि आम्र हा उपयुक्त अशोकाचें सौंदर्य केवळ निसर्गसिद्ध आहे सहेतुक सवर्धन, सगोपन व सानिवेश करून मनुष्यानें आम्नाच्या नैसर्गिक गुणाची अभिवृद्धि केलेली आहे अशोकाप्रमाणेच आम्र हेंही हिंदुस्थानचें वैशिष्ट्य आहे, कारण, हिंदुस्थानात आहे तितकी आभराईदुमन्या कोणत्याही देशात नाही, विशेषत महाराष्ट्राचें व अपरान्ताचें, कारण, येथें होतो नसा आवा इतरत्र कोठेहि पैदा होत नाही संस्कृत वाङ्मयात आम्रवृक्षाचे अनेक उल्लेख आढळतात आणि अनेक धार्मिक विधीमध्ये आम्नाची पानें व मजिन्या आवश्यक मानली जातात आम्नाच्या मुख्य जाती तीन जगली रायवळ, बागायती इरसाल आणि फलमी जगलात अवघट जागी असलेल्या झाडावरील आम्नाचा मुलानें धरलेला दृष्ट (क ५९५) हा उल्लेख रायवळ आम्नाचा आहे आणि क ५४३ या गाथतील उल्लेख इरसाल आम्नाचा आम्रभूतो रसालोऽसौ सहचारोऽतिशौरभ । या अमर

कोशातील वचनाच्या आधाराने श्री आपटे (म सा प वर्ष २१ अक २) सांगतात की चूत हा रसाचा आवा आणि सहकार हा कलमी दोन झाडाचा जोड करून झालेला तो सहकार, ही कल्पना आकषक आहे पण निराधार आहे कलमी आंब्याची पैदास फार उत्तरकालान आहे गाथाकवानी चूत [क्र १७, १४३, ५४२, ५८५, ८२०] व सहकार [ऋ ३३१, ७७७, ७७९, १९४] हे शब्द समानार्थी म्हणून वापरलेले आहेत त्यात काहा भेदभाव केलेला दिसत नाही आंब्याची नवी पालवी तांदूस व सुवासिक असते ती विरहा प्रवाशाना कामदेवाच्या भाल्यासारखी [क्र ५८५] भासते कालि दासाने आम्राङ्कुराची तुलना वसताच्या बाणाशा [ऋतु ६ १] केलेली आहे आंब्याच्या मोहोराचा सुगंध गर्द असतो, हगामात त्याचा घमघमाट रानावनात दरवळतो, भ्रमर त्यामुळे उन्मत्त होऊन भ्रमण करतात, फोणी सहकारमजिरी धारण केली तर त्याच्या भोवतीहि, आणि कोफेळा रूजन करतात आम्र मजरीच्या दर्शनाने व सुगंधाने स्त्रीपुरुषाच्या अर्गा उन्माद सचारतो, म्हणूनच मदनाच्या पचवाणात आम्रमजरीला स्थान मिळालेले आहे गाथातील नायक व नायिका अवतस म्हणून सहकारमजिरी धारण करतात गुप्तकालात मधे सुगंधित करण्यासाठी आम्रमजिराचा उपयोग करण्यात येत असे आंब्याची कोंवळा पाने व मोहोर कलशात घालून शुभ शकुनासाठी समोर ठेवावयाची प्रथा गाथसप्तशतीच्या रचनाकालातही प्रचलित [क्र १४३] होता अजूनही मंगलकार्यात त्याची योजना केलेली असते

एरण्ड (२५७) Ricinus Communis एरण्डाचे झाड असते व झुडूपही याची लागवड तेलासाठी व पेंडीसाठी मुख्यत्वेकरून मळई जमीनात करण्यात येते गाथासप्तशतीतील एरण्ड जगला जातीचा, कुपणालगत यदृच्छया वाढलेला आहे एरण्डाचा व्यावहारिक उपयोग इतका व असा आहे की कोणी कथा फाव्यात त्याची योजना करील अशी कल्पनाही होत नाही । नाहा म्हणावयास हितोपदेशात (१ ६९) ' यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्प धीरपि । निरस्तपादये देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते ॥ असा तिरस्कार व्यक्त करण्या साठी एरण्डाचा उपयोग केलेला वाढला आणि ' उच वाढला एरण्ड, तरी

काय होईल इच्छुरण्ड ।' या वाकप्रचारात पण गाथाऋची दृष्टि अशी दूषित नाहा एरंडाच्या विस्तीर्ण पानाची तुलना कवानें हलिकवधून्या त्रिशाल स्तनाशा केलेली आहे हाताचा चोट जराशा तळव्याच्या बाजूला वांकविली म्हणजे होतो तसाच एरण्डाच्या पानाच्या आकार असल्यामुळे या उपमत्त आवाहना चीही सूचना आहे अस टावाकार सांगतात ते कसेही असो, एरण्डाचा येथाल उल्लेख अपूर्ण व अद्वितीय आहे यात शका नाहा

कदम्ब (३७, १७७, ३१४, ५६५, ६३६, ७०६) Anthocephalus, Nauclea purpura, Stepeggyne कदम्ब, कदम, कलथ, कलव सौंदर्याच्या दृष्टीने कदम्बाचा क्रम अशोकाच्या रालोत्साल लागतो अशोकात जसा रक्षाशोक्र (मेघदूत २ ११) तसा कदम्बात रक्तकदम्ब (विक्रमोर्वशीय ४ ६०) हीं झाड हिंदुस्थानांत सर्वत्र आढळतात त्यांची वाढ फार जपाट्याने होते अस्पल कदम्बाचें झाड साठ ते ऐशी फूट उंच वाढतें मेघाचा पहिली गर्जना ऐकली की कदम्बाना कळ्या येतात आणि पावसाची पहिली सर पडली की त्या फुलू लागतात (मेघदूत १ २५, विक्रमोर्वशीय ४ ३०) श्री आपटे सांगतात (म सा प वर्ष २१ अक २) “ कदम्बाचीं फुलें धारीक असून गोटीवजा शाखाप्रार अनेक अशीं उगवतात, एकदर दृश्य टाचण्या टाचलेल्या गोटीसारखें दिसतें ’ कुसुमाञ्ज या गाथेची (क्र १७७) कवियत्री असुलक्षी सांगते, कदम्बाचीं फुलें कामदेवाच्या गळोलातील गोंल्यासारखी दिसतात । या फुलाचा रंग नारंगी असतो सफरचदाएवढ्या गेंदानीं सारें झाड भरून जातें तेव्हा त्याची शोभा अद्वर्गनीय असते ताज्या मद्याच्या सुगंधाशीं या गेंदाच्या सुगंधाची तुटना झालेली आहे या फुलापासून पूर्वी मयार्क काढीत असत ही, मेघ पर्वतावर फुलणाऱ्या चार मुख्य छायावृक्षात कदम्बाला स्थान आहे कृष्ण लीलाशीं याचा निकट संध आढे धराम हा विद्वान्त मद्यपी त्याच्या आगड्या अश्रावरून त्याच हृत्धर असें नाव होत यारून कदम्बाला हलिप्रिय अगदी नाव मिळाले आहे प्रमत्त झाल्या असता ताच्या मुलाचें सरक्षण व अप्रमत्त झाल्या त्याचा असता घात करणाऱ्या मातृपैत्री एनीचा घस्ती कदम्बा वर असते या देवतेचें पूज्य व प्रसन्न करणाऱ्या कदम्बाच्या त्रिणाची ये जा असते आणि अभिमरणासाठीं सन्निस्थान म्हणूनही कदम्ब पुष्प वामी जनानां

उत्तेजित करतात, म्हणून तो मुमुक्षूना वर्ज्य आहे दक्षिण महाराष्ट्रातील कदम्ब या प्राचीन व मध्ययुगीन आणि कदम या अर्वाचीन ऐतिहासिक कुलाचा सबंध कदम्ब वृक्षाशी असल्याच दतकथा सांगते

कमल Nelumbium (Coeruleum नील, Speciosum आरक्त व श्वेत, Loutc), अरविन्द (५७४) आरक्त वा नील, सूर्यविकासी, इदीवर (८४४) नाल, सूक्ष्म (इन्दोर्लक्ष्मीस्तस्या वर वरणीय), उत्पल (१४०, १५०, १७६, ५३४, ७१९) नील (उत्क्रान्त पल मासम्), कदोष्ट (६२२) नील कमल (७८, ११०, २०९, २५६, २६९, ३४३ (आरक्त), ४०५, ४७१, ४९५, ६०४, ६४१, ७२९, ७६७, ८१०, ८२०, ८८०, ९७७, ९८३, ९८४), कमल ततु (९४५), कमलदल (८५८, ९८४), कमल व सूर्य (३४३, ४९५, ६०४, ७४७, ९८३), कुमुद (५६१) शुभ्र, हिंवाळ्यात बहर, चद्रविकासी (कौ मोदते), कुमुद व चद्र (७४७), कुवलय (५, ३०३) नाल, (कु = कटिल, बलय = वर्तुल कमळाच्या पाकळ्या त्याच्या अक्षावर बाटोळ्या, पायच्याप्रमाणे रचलेल्या असतात, ही रचना हें कमळाचि बाशाष्ट्य तिला अनुलक्षण कु शब्द योजलेला (श्री आपटे म. सा पः वर्ष २१ अंक ३) दिसतो) तामरव (३४३) आरक्त, नलिनी (६१९), पट्वज (१, ६, ३१७), पुण्डरीक (६२४) शुभ्र, नक्षत्रविकामी (पंचविंश ब्राह्मण १८ ९ ६), विसना (४ (कुभ्र), ८), विसर्नापत्र (४), मृणाल (३८३, ८४४) सरोरुह (७२५)

कमलाला आहेत तेवढीं नावे हिंदुस्थानातल्या दुसऱ्या कोणत्याही फुलाला नाहीत साहजिक आहे, कारण कमळाच्या आहेत तेवढ्या जाती दुसऱ्या कोणत्याही फुलाच्या नाहीत कमळाच सारच विलक्षण इतर फुल जमिनीवर उगवणाऱ्या वृक्षवेलावर फुलतात, कमल हे उगवतें पड्कात, पण ते स्वतः पट्कापामून आलिप्त असतें, बोरडे दिसल तरी सरस असत पाण्यावर उमलतें, पण कधीही ओलेत नसतें ! गाथासप्तशतीत कमलाइतके उगव दुसऱ्या कोणत्याही फुलाच्या वाट्याला आलेले नाहीत साहजिक आहे कारण सस्कृतप्रमाणेच प्राकृत व भाषांचेही हे अत्यंत आवडत फूल कमळाच मूळ कधी नष्ट होत नाही, म्हणून हे यथीचे

प्रताक अस प्राचीन भारतीय मानीत, म्हणूनच जगदुत्पत्तिकर्ता ब्रह्मदेव याचे आसन विष्णूच्या नाभिकमलाचे ठाया (क ८१०) ठेवलेलें आहे असल्या गौराणिक गोष्टी भाकड वाटत पण सुमारे दोन हजार वर्षांपूर्वी भूमिगत झालेल्या कमलाच्या बीजाला अलीकडेच एका शास्त्रज्ञानें फुलविल्याचा घृत्तान्त नुक्ताच प्रसिध्द झालेला आहे देवदानवाना समुद्रमथन केलें तेव्हा लक्ष्मी निघाली, तीही कमलातून म्हणून जेवढा नावे कमलाला तेवढा कमलेला ! म्हणून कमल हें समृद्ध जीवनाचें प्रतीक ब्रह्मदेवाप्रमाण बुध्द व महावीर यांचीही आसन कमलावर आहेत सूर्य, गणपति वगैरे हिंदू देवदेवतांच्या हाती कमल असतें अवलोकितेश्वराला पद्मपाणी अस नाव आहे म्हणून कमल हें पावित्र्याच प्रतीक आरक्त कमल हें लक्ष्मीचें आसन आणि शुभ्र कमल हें सरस्वतीच म्हणून कमल हें सस्कृतीचें प्रतीक प्राचीन व मध्ययुगीन भारतीय शिल्पकृत्यातील कमलाची योजना पाहिली म्हणजे हें पटतें कमलाच्या मुख्य जाती दोन स्थलकमल व जलकमल स्थलकमल म्हणजे कल्हार गाथासप्तशतींत याचा उल्लेख नाही जलकमलाच्या जाती दोन सूर्यविकासी व चंद्रविकासी सामान्यत कमल हें सूर्यविकासी व कुसुद हें चंद्रविकासी पुण्डरीक हें नक्षत्रविकासी असल्याचें पंचविंशब्राह्मणात सांगितलेलें आहे उरें असो, खोट असो, कल्पना किती रम्य आहे ! अगदी कल्पनेसारखी तरल आहे । वर्णपरत्वे कमलाच्या जाती चार नील, पीत रक्त, श्वेत पिवळ्या किंवा सुवर्णवर्ग कमलाचा उल्लेख गाथासप्तशतींत आलेला नाही महाराष्ट्राच्या जन्म दारिद्र्याचें हेंही एक प्रमाण । सामान्यत सूर्यविकासी कमलें आरक्त, नील किंवा शुभ्र भरदार असतात आणि चंद्रविकासी कमलें पाढरी व नाजूक अमतात सांगतात कीं प्रारभीं साराच कमलें शुभ्र होती कामदेवाच्या शरानें वेद झालेल्या शकराच्या रक्ताचे बिंदु ज्यावर पडले तीं आरक्त झालीं । कामशर सुगंधित असतात म्हणूनच जणू आरक्त कमलही विशेष सुवासिक असतात ! नीलोत्पलही सुगंधी असत हा नालवर्ण त्याला गौरीच्या दृशेपानें प्राप्त झाला का काय ? नील उत्पन्न मय (क ५३४) व नील कन्दोद्गम जठ (क ६२२) सुगंधित होत कमळाचीं पानें वागळीं असतात व त्यांना थाळीसारख्या वग असतात या पानांच्या फागळ्यामध्य हृवसाठीं पांकाळीं असते. म्हणून तीं पुष्कळ वनन तोडून धरू शकतात काश्मीरात या

सरोवरांत कमळाची पाने एवढी मोठी होतात आणि ती इतकी दाट असतात की त्यांच्या सपाटीवरून पाणकोबळ्या या तोरापासून त्या तीरापर्यंत खुशाल वावरत असतात. कमल हे जसे सौंदर्याचे प्रतीक तसे कमलदल हे कोमलतेचे प्रतीक. कमलाच्या देठात हवेकरिता पोकळी व पाण्याकरिता बाहिन्या असतात. दांडा पाण्यावाहेर काढला की त्यातील पाणी शिरपून जाते व तो लगोलग सुकून जातो (क. ३८३). कमळाच्या तळ्याच्या निळ्या पृष्ठभागावर पहाटे तरंगणाऱ्या धुक्याच्या तवगातून हिरव्यागार पानांमधून उमलते मुल उचलणारी कमळाची बेरेदार कळी पाहिली म्हणजे वाटते की दूरवरच्या निळ्या डोंगरावरल्या गर्द झाडीच्या झुपण्यातून जणू मानवी भाक्तिमावाचे प्रतीक अशा मंदिराच्या शुभ शिखराचे दर्शन होत आहे ! थोड्या वेळानंतर फुलाचे रंग स्पष्ट होतात. वान्याच्या तरंगाबरोबर डोलणारी भरदार पण सुकुमार आणि टवटवीत व बहुरंगी कमळे पाहिली म्हणजे वाटते की या कोणी जल वा पाताल देवता, नागकन्या वा अप्सरा आम्हा मर्त्यांना मोहिनी घालावयाला आलेल्या असून आवाहन करीत आहेत ! डेरा घेऊन पाण्याच्या किंवा परडी घेऊन फुलाच्या निमित्ताने, पण वस्तुतः संकेतासाठी, तळ्याच्या पाळीं अवेळीं घुटमळणाऱ्या प्रामतर्हणी तडागांतील कमलाच्या सौंदर्याने स्तिमित होतात आणि त्यांची नजर कमी चुकवावयाची या विचाराने विस्मित होतात वाटते, कमलाच्या विकासाचा सूर्यचंद्रांशी असलेला संबंध विचारात घेऊन त्या आपल्या संकेताची वेळ ठरवीत असल्यात !

करजः—(१२१, १६७, ५५३) *Pongamia Glabra* : हे मध्यम आकाराचे रानझाड आहे. ही झाडे छायेसाठी रस्त्याच्या कडावर आणि जमीनीला धर रहावा म्हणून शेतांच्या बाधावर किंवा नदीकाठी लावतात. समुद्रकिनार्यालगतही ही झाडे पुष्कळच असतात. ते ते जुलईपर्यंत करजाला फुलें येतात. करंजाच्या काव्याचा उपयोग दंतधावनासाठी (क. ५५३) करण्यांत येत असे. हा उपाय अष्टाग-द्वयांत (सूत्रस्थान : अ. २.१) प्रशंसिलेला आहे. विशेषतः नदीकाठच्या करंजाची छाया सर्व ऋतूंत गर्द व गार असल्यामुळे आणि त्याच्या फाशा खालवर लोंबत्या असल्यामुळे स्वैरिणीना हे संकेतस्थान दिवसां उजेडी विशेष मोयीचे वाटत असे. करंजाचे व्यावहारिक

उपयोगही अनेक आहेत त्याच्या बियांचें तेल निघतें व उरत्या भुसकटापासून पेंड पैदा होते डॉ. एडवर्ड ऑन वॉरिंग सांगतो की देशी वैद्यकात या तेलाला फार महत्त्वाचें स्थान (Pharmacopœia of India p 79) आहे करञ्जुक्षार उद्भिज-सृष्टीच्या मातेचा निवास असतो सतनाच्या प्राप्तीसाठी व रक्षणासाठी (Sexual Life in Ancient India Dr. Meyer Vol II p 560) ब्रिया या देवतेचे पूजन करतात ही सवच स्वैरिणीना मोठी सोयीची वाटे त्याच्या रहदारीमुळ भोक्, धार्मिकाची करजाभोंवती लुडबुड असे ।

कवठ—(५७९, ५४१) *Feronia Elephantum* कवठाचा झाड दक्षिणेंत व गुजराथेंत फार झाड काटेरी असतें कवठाचें कवच कठीण असतें आणि पिकलेल्या फळाचा वास उग्र असतो कमलाचा मद सुगंध व मार्दव आणि कवठाचा गर्द दर्प व सरपरीत त्वचा याची तुलना करताना धनीन सुसंस्कृत व उत्तम आणि ग्रामीण व अधम नायिकामधील भेद व्यक्त केला आहे, आणि त्यामधील फरक रसिकाला अतर्ज्ञानानें व अरसिकाला अनुभवान प्रत्ययात येतो असे सूचित केले आहे

काश —(४३४) *Saccharum Spontaneum* काश म्हणजे काश गवत सर्द व सरल मित्रा खोल व काळ्या जमिनीत अगर नदीकाठी तें उगवतें तें हरळीसारखे जिवट असतें तराईच्या पाणथळ जमिनी भरून काढण्यासाठी आर्यांनी हिमालयाच्या पायथ्याशा या गवताची लागवड केली असे उल्लेख आढळतात याच्या फुलाना चामरपुष्प म्हणतात ती पाडरी असतात पाश्चात्यांनीं तर लगेच ती फुलू लागतात या फुलेरी गवताचे दांडे दीड दोन पुष्प उच वाढतात आणि त्याचे तुरे हातभर उर्चीचे असतात त्यावरून यान्याचा लंकेर वाटू लागली की दूरवरून व उच्चवरून पहाणाराला नदीच्या खळपळत्या पाण्यासारखा शोभा दिगते हिंदी वाङ्मयात ही उपमा प्रसिद्ध (Commercial Products of India Watt p 99) आहे गवता मत्तमतीत उल्लेखितेरी काशपुष्प तुन्हासारखी नगारीत असे वाटते पाव

साळ्याचे अलेरीम माळावर उगवणाऱ्या दुधाणीच्या सूक्ष्म व शुभ्र गवती फुलाचा तर हा उल्लेख नसेल ?

कुटज — (५३९) *Jasminum sambac* हलायुध सांगतो, कुटज म्हणजे गिरिमल्लिका शब्दाचा अर्थ अतुन व गीर्वाण काशात कुटज असे अर्थ दिलेले आहेत हे एक डोंगरी शुद्ध आहे फुल पावसाच्या आरंभी फुलतात तीं रंगाने पाढरी, सुवाभिक व घाटाने कपडेरीसारखी असतात यक्षाने आपाढात मेघाची पूजा कुटज पुष्पानी केची असा उल्लेख मेघदूतात (१४) आढळतो, कोंकणातले लोक मात्र या फुलाची भाजी करतात याच्या शेगात जवाएवढ्या बिया अवतत त्यांना इद्रजत्र म्हणतात गुजराथेत हे झुडूप वाच नावाने ओळखले जाते

कुड (४९६, ५९०) *Jasminum hirsutum—pubescens* कुन्दाचा वेळ चमेळीसारखा असतो आणि फूल रानभागरीसारखे त्याहून मिश्रित लालट असते त्याचा घास उग्र असतो मारती व मोगरी याच्या मानाने कुड अगदीच सुमार वाटतो कालिदास कुन्दाचा सौंदर्याचा निर्देश करतो, पण त्याच्या समावहक (ऋतुसंहार ६, २३) शब्दही काढीत नाही वसतात या फुलाना भर असतो असे वनौपधि गुणादशांत सांगितले आहे कभियत्रि मृगाङ्गुलमी (क ४९६) मान सांगते की शिशिरात मघरहित कुन्दाची वृद्धि होते मध्यप्रातात फेब्रुवारी, मार्च व एप्रिल या महिन्यात कुन्दाला फुले येतात (Descriptive Botanical List of C. P Witt p 143) आणि कोंकणात डिसेंबर, जानेवारी व फेब्रुवारी या महिन्यात (Forest Flora Talbot Vol II, p 189) येतात या आधारावरून या गायेची लेपिका कोंकण भागातली असावी असे अनुमान करण्यास प्रत्यवाय दिसत नाही

फुरवक (६२१९) *Bacteria (Buxiflora, Longiflora, montana, Prionitis* वीरे फुरवक म्हणजे कोराटा सुट्टी कोराटी दक्षिणेत सर्वत्र आढळते कोंकणात व घाटनाथ्यावर हे शुद्ध पर्ये मोठे होते (Forest Flora II 335)

कोराटीला गुलाबी, निळी, पांढरी, भगवीं फुलें येतात. कोरांटीचें सर्वांग काटेरी असतें. मेघदूतांत यक्षाच्या वागेंत माधवोच्या मण्डपाभोवतीं कुरवकाचे कुंपण (१ : ७५) आहे. कोरांटीचीं फुले वसतांत चहरतात. रंगीवेरगी व शोभिर्वत असलीं तरी तीं गंधहीन असतात; मात्र खुडत्यानंतर तीं लवकर कोमेजत नाहींत; म्हणून वेर्णांत माळण्यासाठीं खियांना तीं फार आवडतात. अल्बॅतल्या खिया कुरवकाचीं फुले वेर्णांत गुंफांत (मेघः १.१६). इतकी ही आवड प्राचान आहे. दोहद संकेतानुसार ही फुले तक्षण खियांनां फुल्लावयांनीं अमतात. ऋतुमंहारात (६ : १८) कालिदास सांगतो:

कांतामुपयुतिजुशामपिबोद्गताना
शोभा परा कुरवकद्रुममंजरीणाम् ।
दृष्ट्वा प्रिये सहृदयस्य भवेन्न कस्य
कंदर्पबाणपतनव्यथितं हि चेतः ॥

हें वचन उभृत करून श्री. आपटे सांगतात (म. सा. पः वर्ष २५ अंक २) : “ कोराटीचे फूल पंचप्रदेली असतें. त्याच्या पावळ्या अंशतः जुळलेल्या असतात. शेवटचा सुगंध भाग नीट उमलल्यावर ओठासारखा दिसतो. फुलाच्या मध्यावरचे केसर ओंठालगतच्या दांतासारखे दिसतात याच कल्पनेनें शान्तराही या फुलाला ‘ ओष्ठपुष्प ’ म्हणतात ” पुरुषांनाही हे फूल आवडतें याचें हेंच तर कारण नसेल ? क्र. ६ या गायंतील कुरवक होसेने लावलेला आहे. या गायेंत कुरवक-दोहद सूचित आहे. लाडक्या पण काटेरी झाडाल फुलें यावीत म्हणून प्रियेनें त्याला आलिंगन घावें, ही प्रियकराची इच्छा किती निर्दय आहे !

कुसुमः (१४५, ३२२, ५४५) *Carthamus tinctorius*;
Sapindaceae - *Schleichera trijuga* कुसुम्बाच्या जंगली वृक्ष खुजट व काटेरी असतो आणि डोंपराएवढें काटेरी झुडूपही असतें, मैदानी वृक्ष साठ ते सत्तर फूट उंच वाढतो. हा वृक्ष मूळचा चीन व जपान (*Commercial Products of India* Watt. P. 979) देशातला. तेथें त्याची लागवड

तेलासाठी करतात येथून त्याची आयात उत्तर हिंदुस्थानात झाली असावा त्याच्या पानापासून काळसर रंग तयार होतो आणि वियापासून तेल निघते. क ३९६ या गायतील कुसुम्भ हा वृक्ष आहे आणि तो काटेरी आहे ह त्यातील वर्णनावरून स्पष्ट दिसते कुसुम्भाचें झुडूप आपले शेतकरी करडई या नावाने ओळखतात याचें फूल रंगानें तावूस पिवळ व आकाराने झेंडूएवढें असते त्यात केशरासारखे तंतु असतात वाळविलेल्या फुलापासून कापड रंगविण्यासाठी कुसुबी रंग तयार करतात आणि वियापासून तेल काढतात मध्यप्रांतात रायपूर, छिंदवाडा भागात आणि मुबई प्रांतात रोडा व कर्नाटक भागात करडईची लागवड सुल्लयत रंगासाठी करण्यात येते, आणि पुणे, नगर, सातारा, पेळगाव, विजापूर व धारवाड या जिल्ह्यात तेलाकरिता कुसुम्भपुष्पें या गायेत (क १४५) फुलाचा आणि कुचुकी या गायेत (क ५४५) कुसुबी रंगाचा उल्लेख आहे कुसुम्भाच्या दूकूलाच्या उल्लेख वालिदासानें (ऋतुसंहार. ६.४) व जगन्नाथ पण्डितानेंहा केलेला आहे कार्तिकी पौर्णिमेच्या रघोःसवासाठी प्राचीन भारतीय जिया आपली तल्लम वल्लें या रगात रगवून घेत असत (Cultural History of India Chandra Chakraberty p 364) गायसप्तशतीतील कुसुम्बाचा रजपूत कुसुम्बाशी कादींही सवष नाही कुसुम्बाचा रंग कुसुबी असतो, मात्र तो अफूच्या बोंडाचा मादक अर्क असतो

केतकी (७७९) Pandanus Odoratissimus केवडा पाणथळ जागेंत उगवतो त्याची लावच लांग व दाट बेटे असतात कोंकणात केवड्यांची पुष्पें असतात यांत पाढरा व पिवळा, अशा दोन जाती असतात पाढऱ्या जातीला केतक म्हणतात व पिवळ्या जातीला केतकी केतकाचा भर धावणात आणि केतकीचा माघ फाल्गुनात. श्री आपटे सांगतात (म. सा प वर्ष २१ अक २) केतकीत नर व मादी फुले वेगवेगळ्या झाडावर येतात, नर फुलाचा सुगंध विशीष असतो केवड्याच्या तुऱ्याभोंवती हिरवी काटेरी पाती असते तुऱ्याच्या पोंदातल्या काजिणात परााचे गुच्छ असतात केवडा उमलला म्हणजे वान्याच्या झुळकीवरीवर हे पराग इतस्तत उडतात केवड्याचा सुगंध गर्द व मस्त असतो केतकीच्या वनात तागाची वस्ती असते, अशी समजूत आहे

कोसम्ब (१९) 'कोशाम्बो वृक्षविशेष' असें गायसप्तशतीचा एक टीकाकार (Weber, p 9) सांगतो कोशाभ म्हणजे कुसुम्भ आणि कोशाभ म्हणजे लाल रान आना अस निघटरत्नाकरात (भाग १, पृष्ठ ८२, सांगितलें आहे श्री. पदे यानीं कोशाभची ओळख कोशिवाशी पटविलेली आहे (वनौषधि गुणादर्श भाग २, पृष्ठ ७०) ते सांगतात, ही झाडे वॉंगराल प्रदेशात होतात, विशेषत वॉम्बणात महाराष्ट्र बम्बकोशात कोशिवाची व्युत्पत्ति दिलेली आहे, ती अशी स कोशी + आभ्र, कोशाभ्र, प्रा कोसव मराठी कोशी + आवा सुलभ विश्वकोशात सांगितलें आहे कीं हें लारेंचें झाड आहे. याच्या पियाच तेल निघतें जगली लोक याची फळें खाण्याकरिता गोळा करतात याच्या वॉंबळ्या पायावर लारेंचे किडे पोसतात क १९ या गाथेंत उदारलेल्या यासराचा वर्ण वर्णन करण्यासाठी कोशाभ्रच्या वॉंबळ्या वॉंबाची उपमा दिलेली आहे व्जलेल्या आभ्रकोशातून निघालेल्या वॉंबळ्या पानाचा रंग असाच तांबडा असतो मापातरात मी हाच अर्थ स्वीकारलेला आहे कोकम, राताम्बा (Guttiferae Indica) या डौलदार व शेलाच्या वृक्षाशी ही कोसम्बाची ओळख पटविणें शक्य आहे याची पान वॉंबळी असताना लाल असतात (Forest Flora I 90)

खान्जरी (५३२) Cowhage, Cowitch, Mucuna pruritus मूळ शब्द कश्कच्छु = कपिकच्छु असा आहे गगाधरानें प्रातःशब्द शरुशिव्वि दिलेला आहे निघटरत्नाकरात कुहिली आणि वनस्पतिगुणादर्शात कुहिरा = मर्कटि मृगान्या पाऊस सुरू झाला कीं हीं रोपे रानात उगवतात, पुढें त्याचे वेल मोठे होऊन झाडावर किंवा कुपणावर चढतात वेलास पानाच्या बाजूस लाव देठ फुटून त्यास फुलाचा तुरा येतो एना तुयात वास पचवीस फुलें असतात या फुलाना थोडाएवढे शेंगाचे घास लागतात दर घोसात पाच ते दहा शगा असतात शगावर काटे असतात ते अगला लागले कीं आग होते, जागा सुप्त मडेमुहरीच्या शगाची भाजी करतात राजमोल्ती-धूमपुष्पा हा झुडपें पायमाळ्यात उगवतात त्याचे पानांवर कुमें असतात तीं अगला लागला तर आग होते गाथाकवाला कुहिराच अभिप्रत आहे हें गायतीत व वनस्पताच्या वर्णनानुरूप स्पष्ट दिसत

गुज (३१०) *Abrus precatorius* गुजेचे झुडूप असते आणि वेल्हि असतो गुजा तीन रंगाच्या असतात लाल व शुभ्र गुजाचा डोळा काळाभोर व फूल गुलाग असते, काळ्या गुजेचा डोळा पाडरा व फूल शुभ्र असते, लाल गुजा (रति = १ ७५ भेन) वजनासाठी वापरतात गुजा विपारी असतात त्यांच्या चूर्णाच्या सूक्ष्म सुधा करतात त्या शरीरात टॉचल्या म्हणजे मनुष्य भिंवा जनावरही दगावते ह्याची प्रतिक्रिया सर्पविपासारखी असते जगली जमाती गुजाच्या माळा गळ्यात घालतात, गाथामसशर्तीच्या काळात घालात होते, आजहा घालतात मज्जक रगान्या आकर्षणसुंके त्यांना मोत्याची काय किंमत? शिवाय मोती त्यांना निसर्गत प्राप्त होण्यासारखी नसतातही

चन्दन (२८८, ८८५, ९२०) *Sandal Santalum album* चन्दनाची झाडे मुख्यत्वरून हिंदुस्थानात, त्यातल्यात्यात विशेषकरून नाशिकच्या दक्षिणेचा महाराष्ट्राचा वृष्णप्रस्तरप्रदेश, कर्नाटक, म्हैसूर व कूर्म या भागात आढळतात नीलागरावर प्रचण्ड चन्दनाचा जगलें आहेत, म्हणूनच प्राचीन वाङ्मयात मलयगिरी व चन्दन यांचे साहचर्य आढळते हिंदुस्थानातून चन्दनाची निर्यात प्राचीन काळापासून, मोठ्या प्रमाणावर होत आहे युरोपात उत्कृष्ट चन्दन चानमधून येत असे प्राचीन उल्लेख आढळतात वस्तुतः ते चन्दन हिंदुस्थानातले असे व येथेच ते जहाजावर बडविण्यात येत असे, त्याची वाहतूक चिनी जहाजातून होत असे म्हणून हा प्रवाद सुरू झाला (Commercial Products of India Watt, p 976) सुपीच्या मार्गांनिहि गांधार प्रांतातून हिंदी चन्दनाची निर्यात हात असे असे सर ओरेल स्टेन याना (Ancient Khotan pp 447, 452) मिळविले आहे चन्दन व लिव याची जात एरच गुणदाय वेगळ चन्दनाचे झाड उंच व सडपातळ असते व त्याच्या फाया अवनतमुळी असतात हिंदुस्थानात देवगुजसाठी नागि उन्हाळ्यात व विरहात शीतलतेसाठी चन्दनाचे गंध अगला लावीत, असे अनेक उत्रेण प्राचीन वाङ्मयात आढळतात गाथामसशर्तीतही असा उल्लेख (क २८८) आहे मध्ययुगाने वाङ्मयातील विरहसतापशमनार्थ होणारे चन्दनाच्या योजनेचे उल्लेख काल्यानेरु व साकेतिक वाटतात चन्दनाच्या स्वाभोगी लोटेलेल्या लतेत सर्गच आश्रयदान असते हा संकेत 'भुजग'

(क्र ९००) या गायत आढळतो ' निलाजरी ' (क्र ८८५) या गायतील
 ओंठका चन्दनाचा असावा पूजेसाठी उगाळलेल चन्दन आता आपण थाळात
 किंवा बचोळ्यात ठेवतो. गाथाकाळात तें शय्यशुक्तात ठेवण्यात येत असावे असें
 ' मङ्गल ' (क्र १) या गायतील उल्लेखावरून दिसत

जामुळ — (१८०, १८९ ५३१) Black plum Eugenia Caryo-
 phylla a, Jambolana हिंदुस्थानात जामळाचे वृक्ष सर्वत्र आढळतात
 प्राचीन भारतीयांनी भूपृष्ठाची वाटणी सात महाद्वीपात केली होती जम्बुद्वीप
 हें त्यातील आद्य व वैद्वर्ती पुराणांनुसार भरतखंड जम्बुद्वीपात आहे, जम्बु-
 द्वीप म्हणजेच भरतखंड असे बौद्ध मानतात हिंदुस्थानच्या पाच विभागांपकीं
 जम्बुद्वीप हा एक भाग मान आहे असे जेन मानतात मेघ पर्वताच्या
 दक्षिणेस व निपथ पर्वताच्या उत्तरेस सुदर्शन नावाचा एक प्रचंड जम्बुद्वीप
 असून त्यावरूनच ' जम्बुद्वीप ' हें नाव सिद्ध झालें आहे अस पुराणाच विधान
 आहे (Cultural History from the Vayu-Purana Patil
 p 305) नर्मदा नदी जम्बुवनातून वाहते आणि परिणत जम्बूफलामुळें
 दशार्ण देशाची काति श्यामल भासते असें कालिदास (मेघ १२३)
 सांगतो जामळाचा वृक्ष फार मोठा वाढतो रानजामळ वारीक व जामुळकीं
 असतात आणि रायजामळें मोठी व फाळामोर, भुग्यासारखीं (क्र ५३१)
 पावसाळ्याच्या सुध्वातीस जामळें परिपक्व होतात जामळीच्या झाडात पाणी शुद्ध
 करण्याचा गुण आहे जामळाचा शिरका औषधि आहे गोव्याखडे जामळाचें
 रुचर मद्य तयार करतात ' उच्छिष्टग्रहण ' या गायत (क्र १८९) जामळाच्या
 उटण्याचा उल्लेख आहे ह उटणें जामळाच्या रसाचे, कढवून केलेल असाव,
 असें वाटते हा कपाम प्रयोग मला उपलब्ध झाला नाहीं रतिरहस्यात
 (१५ ८५) गात्रगधटुरीकरणोपाय दिलेला आहे

कुकुमकुमुमजम्बूदल्लोघ्रैश्चूर्तन च समभागी ।

हरति निदाधे विहित धर्मादिजदेहदौर्गन्धम् ॥

कुकुमाचा (अर्जुन) फुड आणि जामळाची व लोघ्राचा पाने याचें चूर्ण
 समभाग घेऊन त्याच उदरें अगात लावतें अनदा पामामुळें येणारी दुर्गंधे नष्ट

होते घाम फार येक नये म्हणून अन्वेषाचें अगलित फूल व जाभूळ समभाग वाटून उष्णकालीं अगास लावावें, असा उपाय अनङ्गराजात (७ ४६) सांगितलेला आहे. जाभळाची वी अगाला लावली असता घामोढ्या नाहींशा होतात व अणु स्वच्छ होत असें वनोपधि गुणादर्शनात सांगितलें आहे जाभळाचे हे गुण फार प्राचीन काळापासून आपल्याला माहीत आहेत अस वरील गायेंवरून दिसतें

ताल (३९८) Palmyra ताल म्हणजे ताड हीं झाडे डगरावर व रानात आपोआप वाढतात आपल्याम्दील ताडाचा सोट चालीस ते पन्नास हात सरळ वाटतो सिंहलद्वीपातले सोट शबर सवाश हात उंच वाढतात. ताडाचीं पानें दुधात उफळून वाळवतात व तीं सुकल्यावर नाट कापून त्याचा उपयोग लिहावयामाठा करतात हिंदुस्थानात जें काहीं प्राचीन वाङ्मय उपलब्ध झालें आहे तें ताडपत्रावरच कोरून लिहिलेलें आहे ताडाचीं पिवलेलीं फळ पिवळींघमक सोनेरी असतात, निबर झाल्यावर तीं काळी पडतात एकेका ताडफळात तीन ताडगोळे असतात. वॉवळ्या ताडगोळ्याचा गर लोण्यासारखा मृदु व शुभ्र आणि शहाळ्यासारखा चकदार असतो त्यातलें पाणी आचमनाइतकेंच असलें तरी फार मधुर असतें रामायणात सीनेच्या स्तनाचीं ताडगोळ्याशीं तुलना केलेली आहे ! ताडापासून ताडी निघते ताडी ताडी मधुर व माफक मादक असते, आवलेली ताडी कटक असते ताडाचीं झाडे मूळचीं मध्य पश्चिम आशियातली, असीरिया व बाबिलोन देशातली ताडी हें अशुराचे (Assyrians) आवडतें पेय, मात्र मुराच्या पुरस्कारामुळे तिला मुरा हें नांव प्राप्त झालें ! उच्चथिनीनीमीक प्रथोत राजाचें ताड्डुमाचें सोनेरी वन होतें, अस मेघदूतात (१ ३३) सांगितलें आहे राजांनीं, हें वन तडगोळ्यासाठीं लावलेलें नव्हत गायसप्तशतीत तालमद्याचा उल्लेख नाहीं तालवृक्षाचा आहे नाडाचे कोंव फुलामारखे भाजूक व सुंदर असतात

दार (१०५) दारु म्हणजे देवदार किंवा ओडका रघुवंशात व कुमारसंभवात देवदाराचे अनेक उल्लेख आलेले आहे हीं झाडे मुख्यत्वरून हिमालयाच्या उतारावर वाढतात महाराष्ट्रात देवदार नादात 'अल्पिर दृदय (क १०५) या गायेंतील ओडका देवदाराचा नाहीं, मामुली आहे

नवमालिका (२८१) *Jasminum*:—नवमालिका म्हणजे नव-
मालिका. मोगरा, धेलमोगरी नवमालिका हीच तसदला असें अमरकोशाचे
काही टीकाकार सांगतात. एकेरी मोगन्याला [मोतिया] पांच पावळ्या
असतात; वटमोगन्याला पावळ्यांचे थर असतात. मोगन्याला कामदेवाच्या
पंचवागांत स्थान मिळालेले आहे. मोगरीचें फूल देखणे व भरदार असतें,
त्याचा सुगंध गर्द व मासल [क्र. २८१] असतो सदृश फुलांच्या माळेंत
गुंफळें तरी तें आद्वितीय दिसतें, इतरांना हताश करतें !

निंब (३०, २४८, ८७२) *Margosa; Melia Azadirachta*:—ही झाडें
हिंदुस्थानांत सर्वत्र वाढतात; विशेषतः महाराष्ट्र व कर्नाटकाच्या जंगलात. झाडें
४० ते ५० फूट उंच असतात. याची पानें कात्रीदार असतात; पांढरीं, चारीक
फुलें व निंबळीं धमक फळें येतात. फळाना लिंबोणी म्हणतात. ही फळें फक्त
सर्वभक्षक फावळे [क्र. २४८] खातात. निंबामुळें आजूबाजूची जागा निरोगी
होते. त्याची छाया दाट असते. जुनट निंबाला चन्दनासारखा वास येतो. हा
वृक्ष एवढा जिवट असतो कीं तोडला तरी पुन्हा आपोआप वाढतो. निंब
सर्वरोगपरिहारकारक असल्यामुळे वैद्य त्याला कल्पतक्ष म्हणतात. पिंपळ व
लिंब याची मैत्री असते. जेथे एक तेथे बहुधा दुमरा असतोच. वनौषधि गुणादर्श-
कतें सांगतात कीं लिंब कडू असल्यामुळे त्याचा बीड लागत नाही मानक ३० या
गायेंत लिंबावरिल किड्याचा उल्लेख आढळतो अरासिक अधमतेची व अहंकारी
तिरस्काराची परिसीमा व्यक्त करण्यासाठी हा प्रयोग केलेला असावा.

पलाश (३०८, ३११, ५८८, ७७५) *Butea Frondosa*:—पलाश
किंवा विशुक्र [क्र. ६८८] म्हणजे पळस. ही झाडें हिंदुस्थानात सर्वत्र आढळतात;
जंगलात व मैदानातही. जमीन किताही निंबस असली तरी तेथें पळस रुजतो
व वाढतो वैदिक वाङ्मयापासून पळसाचे उल्लेख आढळतात. धार्मिक व
याज्ञिक विधीमध्ये पळसाच्या समिधा असताना पळसाला वसतात वोंळी
पालवी फुटते ही पानें सुगमाच्या कानासारखी लालनर [क्र. ७७५]
असतात 'पळसाला पानें तीन' अशी म्हण आहे ही पानें प्रज्ञा, विष्णु व महेश
याची प्रतीकें आहेत. पळसाचीं फुल लाल नारंगी असतात. ती पोपटाच्या

चौचीसारणी दिसतात, म्हणून पोपटाला किंशुक हें वैकल्पिक नाव आहे [किंचित् शुक्र इव शुक्रनुडसदृशपुष्पत्वात्तभात्] फुल दिसतात सुंदर, पण त्यांना वास नसतो किंचित् पाड्या फुलाचाहा पळस दिसतो पळसाच्या फुलाचा बहर वमतात मार्च एप्रिल या महिन्यात असतो पाश्चिमात्याना पळसाला जगलाची ज्वाला (Flame of the forest) अशा सज्ञा दिलेला आढळते एकाद्या जगलात पळस पुष्पळ असले व ते उन्हाळ्यात फुलले म्हणजे रानाला जगू वणवा लागला आहे अस वटते जगलात वणवा पेटला होता, बिचाऱ्या दरंगाला मात्र वाटल की पळसाचें रान फुलले [क्र ५८८] आहे ! पळसाच्या फुलापासून पिंढळा धमक रंग तयार होतो मात्र तो कच्चा असतो, म्हणूनच हा रंग उत्सवप्रसंगा, विशेषत कामदेवाच्या उत्सवात, एकमेवाच्या अगावर उदविष्यासाठी वापरण्यात येत असे पळसाच्या लोपासून तयार केलेलें रंगीत रोगण प्राचीन भारतातील स्त्रिया नगलेपन [Nail polish] म्हणून वापरीत असत [Cultural History of India Chakraborty p 362 पळस शुभ समजतात, पतिगृही जातींना वधूच्या रथाच्या सोबाना पळसाच्या राना यावण्याचा इराज होता [Racial History of India Chakraborty p, 82], आणि अशुभही, क्र ३०८ या गायत वीरसुप्तसदृश फुलानी डवर-लेत्या पळसाची तुलना समर्पकपणें बौद्ध भिक्षुसघार्शी केलेली आहे प्रवासाला निघतसमया वाद भिक्षुचें दर्शन अशुभ होय, अस टीकाकार सांगतात, पण ही समजूत गायामालीन की टीकाकालीन हें समजण्यास साधन नाही

पाटल — (१४, ४६८ ४६९, ६९९) *Bignonia Suaveolens* प्रस्तावनेसाठी पाटल वृक्षावदल माहिता मिळवीत असता दिसून आले की अवाचीन आधारप्रयात ही सज्ञा फार डिलाईने वापरण्यात येते प्राकृत व संस्कृत वाङ्मयात पाटल वृक्षाचे अनेक उल्लेख आढळतात त्या काळान वाणता वृक्ष निश्चितपण आमंत्रत होता ह् समजण्यास साधन नाही हा विल्यम रोन्सवर (Botanical Observations on Select Indian Plants p 182) यांनी पाटलीचा प्रचालत नांव दिली आहेस संस्कृत-अमोषा, श्री स्थानश्रुत, प्राकृत—पारला, पारलि, पारूल पद्गाला भापार अभिध न (सपादक

श्रीज्ञानंद्रमोहन दास) या कोशात पाटल याचा अर्थ पुत्रागण्य पाटला म्हणजे पारूल, गाछ = पुष्पवृक्षविशेष, पाटलि म्हणजे पारूलगाछ *Bignonia Suaveolens*, याच्या जाति दोन-थेत व पीत असा दिलेला आहे श्री एडवर्ड वाल्फर याच्या *Cyclopaedia of India and of Eastern and Southern Asia* या कोशात सर्द्ध पाहिला असता दिसते की *Bignonia* या सदरात विशिष्ट वनस्पतिवर्गातील वृक्षाच्या सात जातींचा हिंदी मराठी नावामुद तपशील दिलेला आहे (पैकी ज्या मराठी नावाचा तपशील हातीं अवलेंदया कोशात आढळला नाही त्यावर फुली वेग्री आहे) त्यापैकी सहा जाती आपल्याकडे आढळतात, त्या अशा (१) हिंदी-*Padal*, *Samma* मराठी-*Keersel* *Tuatuka* ही झाडे दक्षिणत गोदाकाठी आणि सदाळा व पारघाटात मुख्यत्क आहेत वृक्ष पवित्र मानतात उन्हाळ्यात व पावसाळ्यात सुवासिक फुल येतात (२) हिंदी *Mulin*, *Sori*, मराठी *Tetoo* (निघटरत्नाकरात टेंदू = लोध्र या कोंकणी झाडाचा उल्लेख आहे) ही झाडे मुबई इलाख्यात घाटापली आढळतात पावसाळ्याच्या सुरवातीस फुलें येतात (३) मराठी *Wurras* ही झाडे कोंकणातील बोंगराळ भागात, घारापुरी वेटांत व पाच्छापूरच्या जंगलात आढळतात उन्हाळ्याच्या सुरवातीस सुंदर फुलें येतात (४) *Bignonia Suaveolens* बंगाली-पारूल, हिंदी *Samma* मराठी *Parul* संस्कृत-कालागरु, कृष्णवृक्ष पाटलि निघटरत्नाकरात कृष्णवृताचा अर्थ लोध्र असा दिलेला *Descriptive Botanical List* मध्ये *Stereospermum* च्या *Chelonoide* या जातीला पिवळसर लाल *Suaveolens* या जातीला विरमिजी व *Xylocarpum* या जातीला पिवळसर पाडरी फुलें येतात असे सांगितलेले आहे आणि सर्व जातींना पदल पदर, परळ हे मराठी प्रतिशब्द दिलेले आहेत हीं झाडे सह्याद्राच्या घाटावर वाढतात विशेषत कानडा जिल्ह्यात या झाडाची उची सुमार वारा फुल असते व बुण्याचा परीथ सुमारें दाड फूट असतो याच्या फाद्या जमानीपासून वारा फुलावर असतात याला मोठा विरमिजी फुलें येतात (५) हिंदी-*Bohira Reora* मराठी *Rukt Reora* (रक्तरोडा, रोहडा, रोहिडा) हें झाड विशेषत रानेशमध्ये वागलाणात

आडळतें. फुले मोठा, नारिंगी, निर्गंध असतात (१) मराठी-Khurseng (महाराष्ट्र शब्दकोशात सुरशिंग-शिंगाचा उल्लेख आहे) आता निषंटरत्नाकरातील अर्थ देतो : पाटल = पुन्नाग, सुरपुन्नाग = सुरगी, साथी प्रातात उडी या नावाने प्रसिद्ध, पाटळा = पाडळ, विन्हई, ताम्रपुष्पी, रक्तपाडळ, रक्तलो. पाटलिना = रक्तण्हेर वनोपधिगुणादर्शकतं सागतात (भाग ४ पृ ५०) : “ हे झाड फार दुर्मिळ आहे धारवाड जिल्ह्यात सिस्टी येथे पाटलीचे झाड आहे हे झाड लावल्यापासून यास सहा-सात वर्षांनी फुले येऊ लागतात हे फूल फार सुकुमार असून सुवासिक आहे. हे लाटो रंगाचे अगते पारिजातप्रमाणे दाट फुले येतात ” श्री आपटे सागतात, (म. सा प, वर्ष २१ अक, २) पाटलाला अनेकदली पाने व तुतारीच्या आमाराची फुले येतात वनोपधिगुणादर्शांत पाडळाची माहिती दिलेली आहे. पाटलि, पाटला, मोषा, मधुसूति, फलेश्वा, वृष्णवृन्ता, सुबेराशि, कालस्वाली, काचस्वाली, अतिवृद्धभा, ताम्रपुष्पी हीं वेलपाडळींचीं संस्कृत नावें आणि पाटला, सिता, मुष्कक, मोक्षक, घंटापाटलि, फाटपाटला हीं वृक्षपाडळींचीं अथवा श्वेतपाडळींचीं नाविं आहेत. या संकलित उल्लेखावरून आणखी घोटाळा होतो हे तरें पण अग्रेसरींग पाटल वृक्षाची ओळख देई. बालकर याच्या यादीतील क्र. ४ या वृक्षाची पटविष्वाग हरवत नाही. कारण या झाडाच्या फाशा जमिनीपासून बऱ्याच उंचावर अगल्यामुळे त्यावर चढणें अवघड असतें चढेल तो पटेल (क्र. ४६८) या पाथंत पाटलाचे वर्णन “ निष्पाण्डुरारोह ” असें आलेले आहे. गाथासप्तशतीत पाटलाचे चार उल्लेख असले तरी हे झाड त्या काळातही दुर्मिळ असावे ‘सधान’ (क्र १६९) या गाथंत प्रामाणीच्या परमातांल पाटलाचा उल्लेख आलेला आहे. त्या गाथांत दे एवंच झाड असावे असें सदभावनेन दिमतें. श्री रौक्मिणीवरागातात श्री पाटलपुष्पे उपलब्ध अगती की गन्ध व मधु सन्ध भ्रमर इतरत्र भ्रमत नाहीत हा गुण पाटलपुष्पांचे अगो आहे किंवा कसें या बद्दल मला माहिती नाही. सुरेशीचे अगो हा गुण आहे हे मात्र निश्चित मजाल गुग्गुंभावादी आम्रमिश्री व पाटलपुष्पे पालीत अगल (रघुवत : ११.४१) भ्रमरशील भ्रमराचे व भिन्नमदित्यस्यल नावदाचे शोषस्य पाटलाच नष्ट कर्त

शकेल अशी ग्वाही शालिवाहनान दिलेली आहे [क्र. ६१९] या सर्व उल्लेखा वरून त्या काळाची हें फूल दुर्मिळ असावे असे वाटते.

फलिणी (९३७) *Aglaia Roxburghiana* फलिणी म्हणजे प्रियङ्गु (देशीनाममाला १ ३२) प्रियङ्गु या शब्दाचे कोशात अनेक अर्थ दिलेले आहेत प्रियङ्गु हा वृक्ष आहे व लताही आहे सह्याद्रीत हीं झाडे पुष्कळ आहेत त्यांना वसतात फुलें येतात लतेला पिवळी फुलें येतात. त्याच्या पाकळ्या सुट्या असतात केसर मद्युक्त असून त्याची नळी बनलेली असते फुलें लहान, सुकक व सुवासिक असतात [श्री आपटे म रा. प वर्ष २१ अक २] गाथासप्तशतीतील उल्लेख त्रशाचा नसून लतेचा आहे.

बकुल (६३) *Mimusops Elengi* हा वृक्ष हिंदुस्थानात सर्वत्र आढळतो स्वर्गलोकीच्या पुष्पवृक्षांत पुराणानी बकुलाला स्थान दिले आहे गोपींना आकर्षित करण्यासाठी श्रीकृष्ण बकुलीच्या झाडाखाला बसून मुरली वाजवी, नादमुग्ध गोपी बकुलाच्या वक्षेंत आल्या की गधमुग्ध होऊन आत्मार्पणाळा सज्ज होत ! बकुलवृक्ष विस्तीर्ण व चिरश्यामळ, म्हणून तो चागेंत शोभतो. वृक्ष प्रचंड आणि पुष्प सूक्ष्म व सुकुमार, पिवळसर पांढुररी, तारका सारखी चमत्कार, त्याचा गंध मजुर व गर्द, त्याच्या मधोमध छिद्र असतें यामुळें त्याच्या माळा लंगोलग शुफता येतात आणि त्या पुष्कळ दिवस टिकतातही, हाताळल्या तरी चुरगळत नाहीत, कोमेजत नाहीत, निर्गंध होत नाहीत म्हणून सुगंधलुब्धाना त्या फार आवडतात वाऱ्याच्या प्रत्येक झुळकी-वरोवर बकुळ फुलें ढाळतो व त्याचा सुगंध आसमतात दरवळतो बकुलीचीं फुल मोठ्ठ्यावर आहेत तोवर विगलित होत नाहीत, कोंदटली ही कुचट होतात, एवढेंच बकुळी [क्र ६३] या गाथेंत कवीनें सूक्ष्म धाम्यात आंवलेंल्या बकुळीच्या फुलाची तुलना धाम्याला लटकलेल्या कोळ्याशीं केलेली आहे, ती किती समर्पक आहे !

बेल (७९) *Agle marmelos* मूळ गाथेंत मालूर हा शब्द आहे या देशी शब्दाचा अर्थ कवठ गगाघरानें वित्त असा अर्थ दिलेला आहे वर्ण्य विषयाला दोन्ही अनुकृत आहेत. बेलकळाचीं झाडे हिंदुस्थानात सर्वत्र होतात

या वृक्षाची छाया शांतक व आरोग्यकारक असते विष्णूला जर्षा तुळसीपत्र
तशा अकराला विल्वदळ, विल्व त्रिदल ह योनीचें प्रतीक असल्यामुळ लिंग-
पूजत त्याचा उपयोग करण्यात येतो (Racial History of India
Chandra Chakraberty p. 84) बेलाला उद्‌हाळ्यात फुल यतान आणि
बेलफळ पावसाळ्यात पक्व होतात उर्ध्वपातनक्रियेन सिद्ध वेळें निरवजत्र
पुत्रवपाण्यासारखें वापरतात विल्वपात्र वापरले तर धन प्राप्त होतें असें वायु
पुराणात (७५ ३-४) नागितलेले आहे

बोर (२०० २४० ४९९) *Zyzyphus jujuba* बोरीची झाडे
हिंदुस्थानात सर्वत्र आढळतात बोर आवटगोट असल्यामुळ पोराना फार
आवडतात बोरें सेवन केल्याने नष्ट झालेली काती पुन्हा प्राप्त होते (वायु
पुराण ९० ९२) कोनाड्यातल्या नेपलातून घरगळलेल्या बोरांना मुक्क्याच
रानू लागलेल्या मुलान बोंबळ्या दातांनी वण केल्याचा उल्लेख [क्र २००]
अत्यंत रम्य आहे.

मधूक (१०३, १०४, १५९, २३९ ८७१, ९५८) *Bassia latiflora*
मधूक म्हणजे महुआ, मोह मोहाचा जगला झाड हिंदुस्थानात सर्वत्र होतात,
अचित् जिरायती जमिनीत त्याची लागवडही करतात महाराष्ट्राच्या दृष्णप्रस्तर
प्रदेशातही ती वाढते. मार्च व एप्रिल आणि नोव्हेंबर व डिसेंबर या महिन्यात
त्याला फुलें येतात मोहाच्या फळाच तेच वाढतात दिव्यात जाळण्यागाढा व
साण्यासाठी या तेलाचा उपयोग होतो या तेलाला वणा असल्यामुळ रथाड
व्यापारी तुपात भेसळ करण्यासाठी त्याचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग करतात
वर्मतात मधुकान्या फुलांना बहर येतो रमंग तापविल्या दुधावरल्या साया
सारखा त्याचा रंग असतो प्रत्येक फाडीच्या दाव्याक फुलांचे गुपके लागतात
प्रथेक शाकत्र दोन ते चार मण फुलें येतात पुत्राच्या दाव्यात मधुर रम
असतो वणी तापा फुल तरांग त्यात पौष्ण वाळविलेले फुलें तिजूनून
इतर अघावरोवर रानात गूळ-नागरेऐवजी अक्षय गोंग आनण्यागाठी
त्याचा उपयोग करण्यात येतो वाळवलेल्या पुत्राच्या पिटाच्या भावरी
करतात रमन यक्षा गांगतो मोहारी वाळविलेले फुलें मुक्क्याच्या अक्षरी

सारखा लागतात वावर आत्मचरिणात सागती की हिंदू लोक हा फळें वेदाण्यामारखी सातात याच्या फुलापासून साखर सहज तयार होते खेड्याच्या व जंगल जमातींच्या निष्फळजीपणागुळें आणि शेती व जंगल सात्यांच्या दुर्लक्षामुळें मोहाच्या झाडाची संख्या सातशेसाल कमी होत आहे यामुळें गरीबाचें अन्न व दुग्धम उत्पन्न कमी होत आहे मोहाचा लागवड वाढवरी तर जंगली जमाताना तीस ते चाळीस टक्के अधिक अन्न मिळेल असा एका शास्त्रज्ञाचा जदाज आहे मोहाच्या फुलापासून मद्य तयार होतें त फार त्वरेन तयार होऊ शकत व विशेष कडक असत सुधूतात या मद्याचा उल्लेख आहे मध्यहिंदुस्थानात मोहाची झाडे विपुल असल्यामुळें तेथे या मद्याचा प्रसार विशेष आहे वन्य जमातामध्ये हातभट्टाचें मोहाचें मद्य विशेष प्रिय आहे त्याचा वडकपणा पुरत नाही म्हणूनच की काय कोण जाणे, हे लोक र्थात धोतऱ्याचें मिश्रण करतात ! गाथासप्तशतींत नदीकाठच्या मधुकाच्या सौंदर्याची अनेक वर्णने आहेत आणि ही फुल वचण्याचें काम बहुधा ब्रियाच करीत असत अमें दिसतें हीं फुलें देवपूजेसाठी वचलीं जात नव्हतीं ह् सास, मग तीं अन्नासाठीं गोळा केलीं जात असोत किंवा घरगुती मद्यनिर्मिती साठी ! अगर संकेतस्थानाभोवतीं घोंटाळण्यासाठीं सबब म्हणून !

मरुवक (६७७) *Artemisia Indica* मरुवक म्हणजे मरवा हें शुद्ध फार तर वीत दीड वीत उच वाढतें याचीं पानें मेथीसारखीं असतात तीं फार सुगंधी असतात याचा तुरेही येतात देण्या फुलाच्या शुच्छात किंवा गजऱ्यांत सुगंधासाठीं मरुव्याची दिक्शी शुफतात मरुव्याच्या अणप्रत्यंगाला सुगंध येतो, हें कवीचें विधान [अ ६७७] अगदीं यथार्थ आहे माधवी [३२३] ही लता आहे उद्यानात माधवीचे माडव असतात पानाचे काठ नागमोठी असतात फुलें पाढरीं, पाच सुव्या पाकळ्याचीं असतात प्रत्येक पाकळ्यावर विवळा ठिपका असतो चैत्रांत फुलाचा भर असतो ते बैशाखांत ओसरतो

मालती [१२, ४०६, ४४२, ४४४, ६१९, ७४८, ७४९, ७५५ ९७९] मालतीचा वेड असतो लावण्यापासून दोन अटीच वर्षांनीं फुल येतात तीं सूक्ष्म व शुभ्र आणि नाजूक व सुवासिक असतात उन्हाळ्यात फुलांना भर येतो मालतीच्या

सुदुमार वळीच्या सुगंधानें व सौंदर्याने भ्रमराला संभ्रम होतो [क. ७४९]; तो तिला हल्लवारपणे उमलवतो [क. ४४२] आणि तिच्यातील मकरन्दाचें सेवन करतो मालतीविषया मधुकराची आसक्ति इतकी की तिच्या अंगा मधु आहे तोंवर तो तिला सोडीत नाही [क. ६१९, ७४८, ९७९]; पण मालतीचा प्रियकर एषटा कृतघ्न की तिने फलधारण केले की लगेच तो तिचा त्याग करतो [क. ९२] आणि चंचलपणे इतरामार्गे [क. ६१९] भ्रमण करू लागतो !

वड (१४, १६६, २६३, २९४, २९५, ३७२, ५५६, ६७०) :

Ficus Indica : वड हिंदुस्थानात सर्वत्र आढळतात. वड व पिंपळ हे दोन्ही छायावृक्ष. वडाला दरमाल नव्या पारंभ्या फुटतात, त्या जमिनीत शिरतात व रुजतात. गामुळे वडाचा विस्तार सारखा वाढत असतो; मूळाचा बुंधा नष्ट झाला तरी पारंभ्यांच्या आधारावर व पोषणावर वटवृक्ष जिवंत राहतो. हिंदुस्थानातील गर्ग वृक्षामध्ये वडाचाच विस्तार व आयुष्य फार असते. नर्मदेच्या मुग्धा-जमळचा कधीरवड मुमारे साडेतीनशें वर्षांचा आहे. वाईजवळच्या वडानें मुमारे चार एकर जागा व्यापलेली आहे. हिंदू लोक वटवृक्ष पवित्र मानतात, कधीही पाडीत नाहीत. वड व पिंपळ यांची साडे देवळांज^{वळ} स्थापून त्यांभोवती पार बांधतात या पारांवर घुम्याला व भूमिगत पारंभ्यांना टेंवून ग्रामदेवतांच्या शिला ठेवलेल्या असतात. ही प्रथा सातवाहनवाळांत प्रचलित होती असे गणपती (क. ३७२) या गापेंतील वटवृक्षाच्या वैकल्पिक उल्लेखावरून दिसते. ग्रामस्त्रीमेवरील वटवृक्षांवर मुंजा, येताळ वगैरे दुष्टदेवतांची बस्ती असते. या देवतांच्या व वृक्षांच्या पुजेच्या निमित्ताने स्त्रियांना त्याकडे जा ये करतां येत असे. पारंभ्या पुष्कळ असल्यामुळे जागोजाग व एकामेकांसागून अलिप्त, एकान्ताला मोर्दस्वर अशी पुष्कळ स्वडे त्यांना येथे उपलब्ध असत. पार हे गेदेगांवांतले एक मार्बत्रनिक शमास्थान असते; वटवृक्षाच्या आधारांने मांडलेल्या दुष्ट देवतांच्या शिलाग्रमांघे पातावर गांध्याच्या मुद्रांभीही बेटक असते. परके प्रवागी वडालाही मुद्राग वरीत. त्यांनाही स्त्रियांना शानोदान वटवीत असत असे गापांतील उल्लेखावरून दिसते.

विश्वरुद्धी (८१०) : *Hardia dumetorum*. निष्ट रत्नाकरांन विवर साया अर्थ दिगवड (भाग १ : ४. ३३९) अगा रिदिय आहे. ही

उची सुमारे साठ फूट व बुध्याचा परीघ आठ ते दहा फूट असतो याची पाने आवडीसारखा असतात पालवी हिरवीगार, दाट असते उन्हाळ्यात फुलतो फुलें पिंढळसर किंवा गुलवट रंगाचा असतात त्याच्या पाकळ्या अगदा लहान व पातळ असतात मध्यभागा पिंढळसर व हिरवट आणि लाव व विपुल केसराचा झुपका असतो शिरापाचें फूल मूळचें नाजूक, केसरांमुळे तें अधिकच सुकुमार दिसतें भारताय पुष्पसृष्ट्यात शिरीष हें सर्वांत नाजूक फूल शरीरानें व सुगधानेंही नुसता हात लागला कीं घडी विस्कटावा व कोमेजाव इतकें सुकुमार, कामिनीच्या वाना वरून टळलें तरा गालावरील स्वेदविंदूच्या आधारांनें तरगत राहिल (रघुवश १६४८) इतकें हलकें विदग्ध प्रियकराच्या निश्वासानेंही कोमेजावें इतकें हळवें । मग दुर्विग्धानें तें हाताळलें तर त्याची अवकळा (क ५६) होणारच ।

शेफालिका (४१२, ९५३) Vitex Negundo शेफालिका हा वृक्ष कीं वेल ? त्याचीं फुलें नील का शुभ्र ? “ शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नालिका च सा । सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेशी ” असें अमरकोशात (वनौषधिवर्ग ७०) सांगितलेलें आहे निर्गुण्डीच्या मुख्य जाती दोन कृष्ण व शुभ्र शेफालिका, सुवहा, निर्गुण्डी व नालिका हीं चार नाव काळ्या निर्गुण्डीचीं आणि श्वेतसुरसा व भूतवेशी हीं पाड्या निर्गुण्डीचीं अमरकोशांत निर्गुण्डी वद्दल आणखी एक (वनौषधिवर्ग ९८) वचन आहे ‘ अथ सिन्दुक । सिन्दुवारेंद्र सुरसा निर्गुण्डान्द्राणिकेत्यपि । ’ सिन्दुक, सिन्दुवार, इद्रसुरस, निर्गुण्डी व इद्राणिका हीं पाच नावें निर्गुण्डीचा पैका पहिलीं तीन पुलिंगी व शेवटचीं स्त्रीलिंगी अमरकोशाच्या व्याख्यासुद्धा टीकत (निर्णयसागर पृ १७२) ‘ सिन्दुवार श्वेतपुष्प सिन्दुक सिन्दुवारित । नीलपुष्प शीतसहो निर्गुण्डी नीलसिन्दुक ’ हें अनामिक आणि निर्गुण्डी नीलशेफाल्या सिन्दुवारदुमेऽपि च । ’ हें मेदिनीकोशातील, अशीं वचनें उदाहृत केलेलीं आहेत यावरून दिसतें कीं सिन्धुवार हा वृक्ष असून त्याचा फुलें पांढरीं असतात वें रॉक्सवर्ग सांगतात (Botanical Observations on Select Indian Plants p 72) कीं शेफालिकेचीं फुल पांढरीं असून त्याचे देंठ गटद नारिंगी असतात सायकाळ शाली कीं त्याचा गर्द सुगंध आसमतात लाववरही पसरतो रात्री उमललेलीं फुलें सकाळीं गढून पडतात कोणी

सागतात की पारिजातक म्हणजेच शेफालिका पण ही फुल वेगवेगळी आहेत वनोपधिगुणादशांत शेफालिकेचे वर्णन नाही, निर्गुंडीच आहे " निर्गुंडीचे झाड सुमार दीड दोन फुट उंच वाढते ही झाड सर्वत्र प्रसिद्ध आहेत. निर्गुंडीत साधी व कानी अशा दोन जाती आहेत कानी निर्गुंडीची फुल निळ्या रंगाचा असून पाने कातरत्यामारगी असतात साध्या निर्गुंडीत पाढऱ्या रंगाची बारीक फुले येतात फुल काळी येतात ती काळी निर्गुंडी " रानटी लोक निर्गुंडीस वणई म्हणतात श्री विन् सागतात, (Descriptive Botanical List p 183) की निर्गुंड, निर्गुंडीचे झुडूप ५ ते १० फूट उंचीचे असते, फुल निळसर असतात, बारीक फुलेही येतात, जून ते डिसेंबर पर्यंत झुडुपावर फुल असतात पानेही सुवासिक व औषधि असतात श्री टारबट (Forest Flora II 853) सागतात ही झुडुपे सुवई इलाख्यात सर्वत्र आढळतात, ती पड जमिनीत, नदीनाल्याकाठी वाढतात व कुपणासाठी लावतात, त्यावर वर्षभर फुल असतात श्री आपटे सागतात (म. सा प २१ २) " शेफालिका ही जाई-जुई किंवा त्याच गणगोत्रातली दुसरी एकादी बेली आहे शेफालिका म्हणजे निर्गुंडी असे कोणी म्हणतात त योग्य नव्हे " निघण्टरत्नाकरात (भाग १ पृ ३६७) शेफालिकेला (काळी, रान, श्वेत) निर्गुंडी प्रतिशब्द दिलेला आहे गाथा कवींना अभिप्रेत असलेला फुलें मात्र झुडुपाचीच असली पाहिजेत, ही झुडुप कुपणाची असावीत अस दिसते

घटपर्ण (८८१) *Alstonia* निघण्टरत्नाकरांत घटपर्ण हा शब्द नाही, सप्त पर्णाला सातवीण हा अर्थ दिलेला आहे घाटमाथ्यावर व कोंकणात ही झाडे पुष्कळ आहेत वनोपधिगुणादशांत सांगितले आहे वृक्ष मोठमोठे होतात हे कोंकण प्रांत पुष्कळ आहेत, एका डेंत्यास सात पाने असतात, या पानाचा आकार सावरीच्या पानांमारखा लावट असतो मुळातील उल्लेख अस्पष्ट आहे

ससला (६१९) *Jasminum arborescens* ससला म्हणजे (वनमालिनी), नेवाळी (रानमोगरी) ही जुईसारखीच एक बेल आहे हिची पाने फुल जुईपेक्षा माठीं असतात फुल एप्रिल व मे महिन्यात येतात देशा नाममाळेत (८४) ससली म्हणजे शेफालिका अस सांगितलेले आहे नवमालिका पहा

हरिद्रा [८५७] *Erinocarpus Nimmonii*, Guttiferae Spicata
 ही झाडें सध्याद्रीच्या जंगलात व कोंकणपट्टीत आढळतात भीमाशंकरच्या
 जंगलात ही झाडें पुष्कळ आहेत (Forest Flora I 96) झाड माधारणत
 मध्यम उचाचे असतें कधा तें सत्तर फुटापर्यंत वाढतें याचा फुल पिवळा
 अमतात व फळात पिवळसर रस असतो ऑगस्ट ते सप्टबरपर्यंत फुलाचा
 बहर असतो याच्या हल्दू (*Adina cordifolia*) आणि हळदबेर
 (*Chloroxylon Swietenia*) या जातीचें लाकूड हा पिवळ धमक असतें
 (Descriptive Botanical List p 43, 139) हळदबेराची झाड
 सातपुड्याच्या जंगलात पुष्कळ आहेत

हलाहल (६२) हलाहल हा सर्पविशेष, त्याचप्रमाण वनस्पतिविशेष
 आहे वैद्यकीय शब्दकोशात या विपारी वनस्पतीचें वर्णन आढळतें ते असें
 “ विपविशेष ज्याची फळ व कंद गोस्तनासारख्यां व वर्षेकरून काळीं असतात
 व ज्याचे आसपास वृक्षादिक उत्पन्न होत नाहींत व ज्याचा वास घेतला असतां
 प्राणी मरतो ” गार्थेत किंवा शब्दकोशात अधिक तपशील मिळता तर अभिप्रेत
 हलाहल वनस्पतिविशेष आहे की सर्पविशेष आहे, हें निश्चित करता आले
 अमते, सट्टदर्शना मात्र सर्पविशेष अभिप्रेत असावा अस दिसतें

निष्कर्ष गायामसप्तशतीत उल्लेखिलेल्या बहुतेक सर्व वनस्पति हिंदुस्थानात
 सर्वत्र आढळतात, मात्र त्यात घन्याच अशा आहेत की ज्या केवळ दक्षिण
 पथात आणि त्यातही इकडील डोंगराळ भागातच आढळतात

गायामसप्तशतीत उल्लेखिलेले बहुतेक सर्व वृक्ष वन्य आहेत आम्र, कदम्ब,
 करण्ड, मधूकादि वृक्षांच्या राया फळाफुलासाठी वस्तीलगत व नदीकाठी जमीन
 पुष्पणी घोषविष्यासाठी लावीत असत अकोट व पाटल अगणांत आण बेंदूची
 पेट्टे परसांत लावीत असत एरण्ड, शोपालिका इत्यादि शुष्प्याची पुष्पणे अगणा
 भारती असत घरागगतच्या मोकळ्या आवारात पुष्पलता व मरुबहादि शुष्प
 लावीत अगत फळ बुरबक हीमेसाठी लावण्या दिवतो

गह्याद्रीच्या उत्तारावरच्या पूर्व पश्चिम भागांत, मावळात व कोंकणांत,
 पेशियानें आढळणाऱ्या वनस्पताये अनेक उदेंद्र गापात आणेंडे आहेत
 ह्यासाठी लट्टी, ताडवृक्ष आणि रेतकाशी व बेंदूची बेट ई तर या भागात

वैशिष्ट्य आहे यावरून अनुमान करता येते की असे उल्लेख ज्या गाथात आलेले आहेत त्याचे वर्त या भागातील रहिवासी असावेत ज्या अर्था स्थानिक वैशिष्ट्य दर्शविणाऱ्या अशा गाथांचा या सुभाषितरीशात समावेश झालेला आहे त्या अथा अनुमान करता येत वा या बोधाच्या गणादकाचाही वा प्रदेशाची प्रत्यक्ष सबंध अमला पाहिजे

(१०) गाथासप्तशतींतील पशु, पक्षी व प्राणी

संस्कृत व प्राकृत साहित्यिकाना पशुपक्ष्यांची ऋतुमानानुसार वर्णने करण्याची व त्याचे दाखले देण्याची मोठी हौस गाथासप्तशतींतील गाथा ही प्राचीन गीते असल्यामुळे त्यात पशुपक्ष्यांचे अनेक उल्लेख यावेत हे साहाजिक आहे यापैकी क्वचित् काही उल्लेख साहित्यातील तत्कालीन प्रवृत्ताच्या अनुरोधाने सांकेतिक असले तरी बहुसंख्य उल्लेख नैसर्गिक व वास्तविक आहेत हे उल्लेख प्राचीन वातावरणाचा आभास उत्पन्न करण्यासाठी अर्वाचान कवि करतात तसे कृत्रिम नाहींत, दृढ परिचय व सूक्ष्म निरीक्षण यामुळे निश्चितपणे माहीत असलेली, स्थानिक पशुपक्ष्यांची नैसर्गिक वैशिष्ट्ये गाथाकर्त्यांनी मार्मिकपणे, सहृदयतेने व साहाजिकपणे दिग्दर्शित वा सूचित केलेली आहेत त्याची थोडीबहुत माहिती येथे देतो

(१) पशु

अश्वल अच्छभल्ल (देशीनाममाला १३७) १०९ रिक्ल (रिच्छो देशी नाममाला ७६ ऋक्ष) ७३६ अच्छभल्ल ह्या देशा शब्दापासून अश्वल हा मराठी शब्द सिद्ध झाला असावा विन्ध्य पर्वताच्या ऋक्ष या वैकल्पिक नावावरून अनुमान होतं की या भागात अश्वल पुष्कळ असावात सातपुड्याच्या जंगलात अजूनही अश्वल पुष्कळ आहेत अश्वल पिकाच्या फार नास करतात मोहाचा मादक फुलें खाऊन उन्मत्त झालीं कीं तीं माणसावरही हल्ला चढवितात हिंदुस्थानातील अश्वलें करव्या काळ्या रंगाची असतात अश्वलाचें मांस व चरबी हा खाण्याला फार चांगला असतात असे सांगतात ऋ १०९ मधील अश्वलाची हृद्या त्याच्या चरबीसाठी किंवा पिकाचा विध्वंसक म्हणून झालेली असावी अजून गेलेला पेंढा अश्वलाच्या बाह्यांगासारखा काळाभोर आणि शेकोटाचा पेटता भाग त्याच्या

अतर्भागासारखा लालभटक असल्याचें येथें विधान आहे क ७३६ मधील अस्वलाचा उल्लेख केवळ सांकेतिक आहे.

कमठ (४१४) = कायव विहिरींचें व तळ्याच पाणी स्वच्छ रहावे म्हणून त्यात कायवें सोडतात दुष्माळात तळीं आटतात तेव्हा त्याच्या तळाला तट्ट त्यासारख्या भेगा पडतात, अगदीं कायवाच्या पाठीगारख्या तळीं कांस्टी पडलीं कीं मासे मरतात व कायवें तडफडतात या रक्षणावरून हीं तळीं पठारालगतच्या भागातलीं असावात असें वाटतें

कण्हसार कृष्णसार=काळवीट (७५) . मृग सदराग्वारी पदा.

कुत्रा (मण्डल ६६२, ६८७, सुणअ, शुनक १३८, १७१, ५४९, ६८६, ७१९) कुत्रा व मनुष्य याची मैत्री फार प्राचीन आहे तरीही वागणूक गलिच्छ असल्यामुळ कुत्रें अपवित्र मानण्यात येतें क १७५ या गार्थेतील कुत्र मिहानें मारलेलें आहे, हें कुत्रें शिकारा नसून भुकरें अमात्रें क १०२ मधील कुत्रें हुगरें आहे क ७१९ मधील कुत्रें गोंडा घोळणारें आहे. कुत्र्याची जात इमानी गरी, पण त्याच इमान त्याला र्सायला प्यायला घालील त्याच्यापुरतंच मर्यादित असतें, मग तो घरधनी असो किंवा चोरकामुक (क ६६२) असो क.६८६ व ६८७ मध्ये श्वानाच्या हेंडये उल्लेख आलेले आहेत ते जेवज्या पिढारिंचे आहेत तेवढेच उपरोधिक आहेत या गाया वाचताना काही लब्धप्रतिष्ठिताना नाक मुरटण्याचा मोह होईल, पण तो त्यानीं जात्रावा यात अशीच अग कांहीही नाही. हा प्रकार हर हंगामी हरएवाच्या दृष्टीस पडतो येथे केवळ कायवाधू लोंचट वृत्तीच्या दागत्यासाठी हा समर्पक दृष्टान दिलेला आहे

गवा (७३६) सदर्भानुसार हा लोच व सांकेतिक आहे गवा म्हणजे रानटी बैल दाट अगल अगेल तेथेंच गव आडळतात मध्यप्रात व म्हेंभूर या भागांतील जंगलात आजही गव्याचे घवे भेटतात गातपुढीत व पुढेच्या शेज्यांत गवे पुष्टळ आहेत गोदावरीचा मृशोव वसुदेवकीतया प्रसाद ' विपिन दिव्य ' मधून गेलता आहे त्या भागांत अगव्या गव्यांवरूनच या पर्वतांना हें नाव मिळाले आहे

गावव=रामद (८१) अश्वमोर्गा, इमानी, कानवू, भारवृरक म्हणून अश्वन उत्रपुल अगवेंत हें जनवर वंशी व पुढिदिन आतां त्या व प्रसिद्ध.

शून्य म्हणून विचार सदैव सर्वांच्या तिरस्कारास पात्र झालेलं आहे कुभार, परीट, बेलदार व भटक्या जमाती भारवाहनासाठी गाढवाचा भरपूर उपयोग करतात आणि काम झाल की उभिरुत्पावर सोडून देतात.

गाय व बैल (गाय २७१, ४१०, ४६०, ६०९, ६३७, ६३८, ७९५, ८०६, तर्पक १९, बैल २१८, २७५, ४६०, ६३८, ८०६, ८१४, ९५२, वळभा ७२६) मनुष्याने माणसाळविलेल्या जनावरात गाय व बैल यांना अग्रस्थान आहे दूध व त्यापासून होणारे पदार्थ, मास आणि शेतकाम यासाठी त्यांचे सर्वधन फार प्राचीन काळापासून होत आहे वेदात जागोजाग गाईची महति वर्णिलेली आहे तरीही त्या काळात उच्च दर्जाच्या पाहुणचारासाठी गोमास वापरण्यात येत असे उच्चवर्णायामधील प्रसंगविशेषां गोमासभक्षणाची प्रथा भागवत धर्माच्या प्रसारानंतर लप्त झाली असावी हि पु दुसऱ्या शतकात महाराष्ट्रात भागवत धर्माचा प्रवेश झालेला होता अस नाणेघाटातील नायनिकेच्या लेखावरून दिसते गाथासप्तशतीतील कृष्ण व गार्द याबद्दलचे उल्लेख या निष्कर्षाला पोषक आहेत महाराष्ट्रातील अनेक शिवमंदिरांच्या प्रस्थापनेच्या दंतकथा गोपूजेशी संबंध आहेत आणि महाराष्ट्रमाता गोदावरी हिचे नाव गार्दच्या समृद्धीशी, म्हणूनच वा काय कोण जाणे, गाथासप्तशतीत रेडे व म्हशी यांच्या अनुषंगाने खाटकाचा उल्लेख आलेला असला तरी गोमासाचा उल्लेख आलेला नाही क्र २३८ मध्ये हिंवाळ्यात वस्तुविनिमय पद्धतीने बैल खरेदी केल्याचा उल्लेख आहे यावरून असे व्यवहार हिंवाळ्यात होत असत असा निष्कर्ष काढावयास प्रत्ययाय नाही या दिवसात बैलांना शेतात काम नसते आणि शेतकऱ्यापाशी खरेदीचा साधने भरपूर असतात चार पुष्ट बैल व पाच घागरी दूध देणारी गाय सगऱ्ही असणे हे शेतकऱ्याच्या संपन्नतेचे लक्षण मानण्यांत येत (क्र ८०६) असे शेतकरी लोक आपले गोधन उघड्यावर (क्र ८१४) बिंबा गोठ्यांत (क्र ४६०, ६०९, ६३८) बांधीत असत जनावराचा गोठा घरापासून स्वतः (क्र ५६०) असावा क्र २७१ मधील बैल ओड्याचा आहे क्र ९५२ या गायेंत बैलाची कोणा-याही शेतात चोरून घुसण्याची सोड चोरकामुकाच्या अनुरोधाने व्यक्त केलेला आहे चांगल्या बैलाला चांगली गाय मिळेल अशी तरतूद तत्परतेने (क्र ६३८)

करण्यात येत असे. गाई दुधासाठी पाळण्यात येत (क ४६२, ६३७, ८०६) त्याच्या दुधाचें परिमाण दोहन करणाऱ्या गवळ्याच्या कौशल्यावर अवलंबून (क ४६२, ६३७) असतें. रोजच्या परिचयामुळ गाई, बैल व खोंड यांच्या खोडी गायारुबींना तपशीलाने माहीत आहेत बैल मारका असला तरी गाय त्याच्या शिंगावर आपली खाजरी पापणी निर्भयपणे घासते (क ४६०), गवताच्या कोंबळ्या व तोटक्या कोंनाना दात लागत नसला तरी त्यावरून गाईबैल जीभ फिरवतात (क ७९५) आणि उडारलेल वासरू मान उभारून मन मानेल तेथे घुमते (क १९), हे उल्लेख मामिक व सूक्ष्म निरीक्षणाचे द्योतर आहेत

गेंडा (७३६) सदरमानुसार हा उल्लेख सांकेतिक आहे. हिमालयाच्या पायथ्याच्या दलदलीच्या प्रदेशात हल्लीही गेंडे वावरताना दिसतात सातपु-
ड्याच्या जंगलात गेंडे पाहिलेले लोक अजून आहेत बडुका प्रचारात येण्यापूर्वी गेंड्याची शिकार फार साहसाची असे. त्याच्या कातऱ्यावर तरवार चालत नाही, म्हणून त्याच्या ढाली करतात. रसविन्मुखातेचे प्रतीक म्हणून एका शीर्षमासाठी मी गेंड्याची योजना (क ८९४) केलेली आहे

चित्तळ : ६२९ . मृग सदरागाली पहा.

चित्ता : (७५५) दीवि म्हणजे चित्ता हें जनावर हिंदुस्थानात आणि सध्याचीच्या जंगलान सर्वत्र आढळते मराठी लोक चित्त्याला विबळ्या म्हणतात. त्याचे अर्गी वर्णनीय अर्शी वैशिष्ट्ये अनेक आहेत आणि शेतकऱ्यांना त्याचा उपद्रव पुष्कळ होतो असे असूनही गायामत्तशर्तत त्याचा एकच उल्लेख यावा आणि तोही उत्तरार्धात अमावा, याचें आश्चर्य वाटते हा चित्ता शिकारी तर नमेल ?

पाटींग. पाटीण (६१४) : मत्स्यविशेष. तळीं आटलीं वीं हे मासे फक्त तळफडतात हा मासा प्रचण्ड असल्याचा उल्लेख कथामरिगागरांत आहे मत्स्याहाराचा उल्लेख गायामत्तशर्तत नाही

माकड. (कर्द ५३१, मयकड १७१, वागरी ५३२; हरी ९) : नर व वानर या शब्दांत आहे त्याहून अधिक सादृश्य वपि व वपि या अर्थाच्या कड या प्राकृत शब्दांत आहे ! माकडे मोठी धूर्त अगतात अग सोडकथा

आहेत, मराठी म्हणी मात्र त्याच्या अविवेकाच्या द्योतक आहेत गाथासप्तशतीत वर्णिलेल्या माकडचष्टा अधीर प्रियकराच्या बाबतीत प्रेयसींना वारवार अनुभवावयास मिळतात! हीं वर्णनें गाथाकर्षींच्या सूक्ष्म निराक्षणाचीं द्योतक आहेत

माजर (२८२) धान्याची नासधूस करणाऱ्या उदराच्या नाशासाठीं माजरे घरोघर पाळतात एका घरी पाळलेल माजर सहसा दुसऱ्या घरा जात नाही, पण त्याच्या अंगा दुऱ्याचें इमान नसत त्याचें घ्राणेंद्रिय फार तीन असतें माजराची नजर दिवसा दुधावर, रात्री उदरावर यामुळ दुधान्या बाबतीत माजर अश्वत्थाम्यासारखें कर्षाही पसत नाही

मुगूस (७७५) अॅरिस्टॉटल, प्लिनी, स्ट्राबो वगैरे प्राचीन शास्त्रज्ञांनी व प्रवाशाना मुगसाचें उल्लेख केलेले आहेत इजिप्त व हिंदुस्थान या देशात सर्पांचे शत्रु म्हणून मुगस पाळण्यात येतात ती सापाचा, तशाच कोंबळ्याची व कवूतराची अर्धी खातात सापाचें विष त्यांना वाघत नाही अशी समजूत आहे, ती खरी नाही सापावर इला चढवितात तेव्हाच्या त्याच्या हालचाली इतक्या चपळ व आवेशी असतात आणि तीं सापाला अशा जागीं धरतात कीं त्यांना साप सहसा डसू शकत नाही डसला तर तींही वाचत नाहीत

मृग (४१६) = काळवीट २५, कुरड्ग ६०१ पुसिअ ६२९, मृग २८०, २८७, ४६६, ६१८, ९८० मृगाक्षि ४८६, मृगी २८७, ६१, ७५७, हरिण १८८, ५९४, ६०९) यापैका क्र २८०, ४६६ व ९८० हे उल्लेख मृगलाखन चंद्राला अनुलक्षून आहेत चापल्य, सौंदर्य व युग्मनिष्ठा हीं मृगाचीं वशिष्ट्ये आहेत श्री वात्फर (सायकलोपीडिया I 116) सांगतात कीं मृग निष्ठेनें एकपत्नीव्रता असतात गगायमुनाच्या खोऱ्याव्यतिरिक्त हरणें हिंदुस्थानात सर्वत्र आढळतात विश्वपत विन्ध्यादि व सह्यादि यांच्या पठारावर सुमारे पन्नास वर्षापूर्वीं हरणाचे कळपच्या कळप माळरानावर जागोजाग भेटत महायुद्धाचा काळात कातळा व मास यासाठी शिकान्यांनी त्याचा जवळ जवळ उच्छेद केलेला आहे गोंडी भाषेत मृगाला भिरकुर व मृगाला भीर म्हणतात मराठवाऱ्यातील भीर ह प्रामनाम यावरून तर पडल नसेल ? हरणें मोकळ्या जंगलात वस्तीच अयतात आणि पोटापाण्यासाठीं माळरानावरून कळपा-

रूपाना भटकतात चितळ दिवसा जगलात पाण्यानजाक घस्तीला असत आणि रात्रा आजूनाजूला चरत नगर जिल्ह्यातील चितळी ह ग्रामनाम याच्या त्या भागातील समृद्धावरून तर पढल नसल ? हरणाचा गति इतनी शीघ्र असते की शरार शायत आहे तोंवर शिकारा कुत्रेही त्यांना पकडू शकत नाहीत यासाठी दक्षिण महाराष्ट्रातले शिकारी लोक शिकविलेल्या चित्याची योजना करतात जस चापल्याचें तसच प्रीतीच्या एकनिष्ठेचें हरण ह प्रतीक आहे क्र २८७, ५९४ व ७१७ या गाथात मृग व मृगी याची परस्परप्रावरणी प्रीति व्यक्त झालेली आहे, आणि क्र ५८८ मध्ये हरिणाचा भोळेपणा काळवीटाची ऐट अवर्णनीय असते गाथासप्तशतीच्या काळात काळवीट उजवीकून धाडवा गेला तर कार्यभेदि होणार नाही असे मानून प्रवासी पराकडे परत (क्र २५) जात असत त्या काळात जातिवत शिकारी हरणाची, विशेषत चितळाची शिकार करणें कमीपणाचें (क्र ६२९) मानीत क्र ६०१ या गाथेत कोंचवधाच्या तोडीचा करुण प्रमग वर्णिलेला असून सदर्भाजुरोधानें त्या काळी प्रचलित असलेल्या अहिंसा तत्त्वाचा पुरस्कार केलेला आहे

मेस (मंडा ८१४) लोकर, कातडे व मास यासाठी व खतासाठी मडर पाळतात महाराष्ट्राचें वातावरण समशीतोष्ण असले तरी उष्णतेकडे झुकणार असल्यामुळे येथे उरकट मंडराची पैदास होत नाही मंडराचें निवासस्थान उष्णप्रावरच असतें या गाथेंतील उल्लेख केवळ सांकेतिक आहे

रण्यदुर = रानउदीर (७६३) रानात, शेताच्या बाधात रानउदीर विळ करून राहतात ते उभी पिक कुरतडतात आणि पीक तयार झाल्यानंतर लोण्या कुरतडून गोळा केलेल्या धान्याचा साठा दिवाड्यासाठी आपल्या विळात करून ठेवतात दुष्काळ पडला किंवा पदावयाचा असला म्हणजे ते माजतात हा शेतकऱ्याचा मोठा शत्रु, आणि गर्भ हा या उदराचा शत्रु

रानदुकर (४००) भोवडी (भुडीरो, भुणे = सुकर देशानाममाग ६.१०९) रानदुकर हा शेतकऱ्याचा फार मोठा शत्रु शरीरानें ओबडधोबड असला तरी त्याची चव मोठी चोमदळ असते शेतात उल्लस, मधुर, पोरनें लुगटुगीत रेवडेग सो लागते रात्री बेरात्री शेतात पुसतो आणि गाले रमाहून नामधूम आसून बसतो भुकेन ध्याकुळ झाला असता दिवसा उभेरी राखणदाराना न

जुमानतां उसासारख्या दाट पिकात तो बेधडक घुसतो याचें मास पार चवदार असतें व मादक असते म्हणून मुमडीचा धोत्रा पत्करून याची शिकार करण्यात येते वसतपूजेच्या दिवशीं रानडुमराची शिकार करण हें धार्मिक कर्तव्य होय असें रजपूत मानतात ही प्रथा शहाच्या समर्गाने राजस्थानात गुरू झालेला असावीं असें काहा सशोधनाच मत आहे

रेडा व पाडी : (महिस = रेडा ५४९, ५५१, ५६०, ५८४, ६८०, ८१४ पाडी = महिपावत्स ६५ सैरहू = रानरेडा १७०, ७३६) दूध, वाहतूक व शेतनाम यासाठीं खेडूत व शेतपरी लोक रेडे व म्हशी पाळतात गार्पक्षा म्हैस जास्त व दाट दूध देते आणि वैलापेक्षा रेडा जास्त वजन ओढू शकतो शिवाय खूर पसरट असल्यामुळें त्याचे पाय चिपलात रुतत नाहात, म्हणून भातशेतीच्या भागात रेड्याचा वापर जास्त होतो या जातीला पाणी (क ५८०), चिखल (क ५६०) व दमट छाया (क ५००) फार आवडतात चिपलामुळें त्याच्या शरारावर चिलटें सारलीं घोंगावत (क ५६०) असतात उन्हात त्याच्या तोंडातून सारली लाळ गळत (क ५५१) असते खेडूत आपल्या आवडत्या रेड्याच्या गळ्यात घटांच्या माळा (क १७२) बांधोत क ५८४ या गार्थेत रेड्याच्या उदराचा भेद केलेला आहे व क ५८० या गार्थेत कसायाचा उल्लेख आलेला आहे यावरून गायासप्तशतीच्या काळात महिष माससेवनाचा प्रघात असावा असें वाटतें

वाघ (वगध = व्याघ्र ९४५, सहूलू = शार्दूल ७३६) चित्याप्रमाण वाघाचेही उल्लेख थोडे आहेत साहसी व्याध वाघांची शिकार त्यांच्या आकर्षक कातड्यांसाठी करीत असवेत आणि ती त्यांच्यापासून खरेदी करण्याकरिता वाणी त्यांच्या घरोघर जात असवेत असें क ९४५ या गार्थेवरून दिसतें

शरभ (सरभ ७४२) हा प्राणी कात्पनिक आहे व हा उल्लेख साकेतिक आहे याचें शरीर सिंहासारखें असून त्याला हत्तीसारखी सोंड व सुळे असतात आणि पाठीच्या कण्याला तरवारीसारखी धार असते, असें त्याचें वर्णन आढळतें दक्षिण हिंदुस्थानातील मद्रिशातील शिल्पात याच्या प्रतिमा वारखार दृश्य पडतात

सिंह (पचानन १००५, सिंह १७१, ९७०) एका काळी हिंदुस्था नातील सर्व जगलात सिंह होते, आता ते फक्त गीरच्या जगलात राहिले आहेत वाघ हा जसा जगलाचा राजा तसा सिंह हा माळरानाचा राजा गोदावरीच्या परिसरात असे माळ पुष्कळ आहेत क १७१ या गाथेत सांगितल्याप्रमाण या भागात सिंहाची वस्ती असण अशक्य नाहा म्हणूनच अजण्याच्या लेण्यात सिंहाचा अनेक चित्रे रगविण्यात आलेली आहेत सिंहाला पचानन (पच आनन यस्य) म्हणतात, कारण त्याचा जबडा नेहमी उघडा असतो अशा विकारळ प्राण्याच्या अयाळाला स्पर्श (क ९७०) करण्याला कोण घजावणार !

हत्ती—(११६, १-१ १७३, २५८, २६०, ३८३, ४५४, ५२६, ५४८, ६३०, ६४२, ७३६, ७८२, ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ८१४, ९१९, ९४१) गाथासप्तशतीत पशुपैकी सर्वांत अधिक उल्लेख हत्तीचे आलेले आहेत दक्षिण आशिया व आफ्रिका या भागातच हत्ती आढळतात विशिष्ट प्रदेशात विशिष्ट पशु विशेष उपयुक्त असतात घोडा हें वाहन मैदानचें आणि गाढव हें पडकाळ डागराच, उट हें वाहन रणाचें आणि हत्ती हें अरण्याचें दण्ड कारण्यात दाट अरण्य होते, म्हणूनच गाथासप्तशतीत हत्तीचे पुष्कळ उल्लेख आलेले आहेत क ११६ या गाथेत विन्ध्य पर्वतात वावरणाऱ्या हत्तीच्या कळपाचा उल्लेख पुलिंद्याच्या साहचर्यात आलेला आहे, क ७८० या गाथे तील हत्ती विन्ध्य पर्वताचा त्याग करून मातशेतीच्या भागात गेल्याचा उल्लेख आलेला आहे आणि क ५४८ या गाथेत हत्तीचा कळप नर्मदेच्या डोहात उन्मत्तकीडा करीत असल्याच वर्णन आलेले आहे विन्ध्याद्राचें इन्ध्याद्रीशा समीकरण बरे असता ही वर्णने गाथासप्तशतीच्या जन्मभूमीशी जुळतात नर्मदेच्या खोऱ्यात हत्तीचे अशमीभूत सागाडे (श्री वाल्फर सायकलोपीडिया I 1040) सापडलेले आहेत खानदेश मॅझेटीयर कर्ते (p 29) सांगतात “सतराव्या शतकापर्यंत खानदेशच्या उत्तर भागातील अरण्यात जगली हत्तीची निपज मोठ्या प्रमाणावर होत असे मागलाच्या खान्या, तापी खोऱ्यातली बर्दळ आणि नागराखाली येणाऱ्या जमीनीचा विस्तार या कारणा-मुळे या भागातील हत्ती नष्टप्राय झालेले आहेत’ बौद्ध शिल्पात व अजण्याच्या

चित्रपटात हत्तीला प्रमुख स्थान आहे प्राचीन हिंदी व ग्रीक आणि मध्य युगीन हिंदी सैन्यात हत्तींचा उपयोग मोठ्या प्रमाणावर झालेला आहे. नेत्याच्या वाहनासाठी आणि शस्त्राच्या व उभ्याच्या (क ७०६) धारणासाठी, शत्रूवर चालून जाण्यासाठी आणि अवजड युद्धांशे ओढण्यासाठी हत्ती रानात (क ६४०, ७८२) राहतात किंवा राजवाड्यात (क ८१४) हत्ती नेहमी वळप (क ११६, ५४८, ७८२, ७८४, ७८५, ७८६) करून राहतात लहान वळपात आठ ते दहा आणि मोठ्या वळपात सत्तर ते ऐंशी हत्ती असतात सर्वात बलिष्ठ व हुषार असतो तो वळपाचा पुढारी होतो वळगावर सकट आले की त्याला स्वतःचा मद आवरून सर्वांचे संरक्षण (क ७८५) कराव लागते जिथ्हालीत्याच्या आहारी जाणाराला नेतृत्व (क ७८२) मिळत नाही पुढाऱ्याच्या नेतृत्वा खाली वळप क्रीडा (क ५४८) करतो हत्तीचे गडस्थळ घटक देण्याएवढे मजबूत व विशाल (क १२३, १३३) असते निरंतर व पृथुल स्तनयुग्माशी गजकुभाची तुलना (क २५८, २६०) नेहमी करण्यात येते हत्तीच्या कपाळाला दोहा बाजूना छिद्रे असतात त्यातून मद (क ७८५, ७८६) प्लवतो इतका की त्यामुळे त्याचे गडस्थळ ओले होते (क ६४०) हा मद सुगंधी असतो समोरेच्छा जागृत आहे तोवरच हत्तीला मदप्लाव (क ७८६) होतो मद आला की हत्ती धुद होतो व झाडाना टकरा (क ११६) मारतो हत्तीच्या गडस्थळात मोती असतात अशी समजूत (क १७३, २६०) आहे ती निराधार आहे हत्तीला पाण्यात डुबण (क ५४८) आणि गवताने, चिल्लाने व धुळाने सर्वांग मालण (क ५२६) फार आवडते यामुळे हत्ती चिरपलात फसतात (क ४५४) हत्तीला ऊन सहन होत नसल्यामुळे शक्य तेव्हा तो आपले गडस्थळ ओले ठेवण्याचा प्रयत्न करतो (क ६४०) हत्ती सोंड्या उपयोग हातासारखा (क ४५४) करतात पृथुलनेतायिनाच्या माळ्याची सोंडिशा तुलना (क ११६) करण्यात येते वनगज एवढा अजस्र व सशक्त पण ता वेचळ शाकाहारी (गवत क ५२६ भात क ७८२ व मृणात्र क ३८३) असतो हत्तीचे हत्तिणीवर फार प्रेम (क ३८३, ४५४) असत हत्तीची शिखर हस्तिदत्तासाठी होते व्याधापासून वाणी हस्तिदत्त सरदेदी

करतात आणि विक्रीसाठी संग्रहां (क्र. १४५) ठेवतात पुल्लिद हत्तींची शिकार घनुष्यवाणानी (क्र ११६) करतात रानान वणवे पेटवून शिकारी हत्तींना घेरतात (क्र. ७८४) क्र. ७८१ या गाथेत हत्ती पकडण्याची एक तत्कालीन पद्धत सांगितलेली आहे. एक खट्टा रणावयाचा, इतका खोल की त्यातून हत्तीला बाहेर पडता येऊ नये, त्यात एक गवती हत्ता उभा करावयाची, इतका हुपेहुप की तेथे छावा रतलेला आहे असे जवळपास येणाऱ्या हत्ताला वाटावे, त्या खड्यावरची पोवळी काटक्यानी व गवताने आच्छादून टाकावयाची, नंतर हत्ती तिफटे वाळवावयाचे आणि खड्यात हत्ती अडकला की त्याला पकडावयाचे. म्हैसूर-कडील जंगलांतील हत्तींना शिकविलेल्या हत्ताच्या साह्याने फसवून लांबी तट-वदीच्या खड्यात आणवून पकडण्यात येते. गाथासंग्रहातील उपरोक्त युक्तीचीच ही सुधारलेली व विस्तारलेली आवृत्ति आहे, हे स्पष्ट आहे असे फसवे उपाय योजण्यात येतात, म्हणूनच अनुभवी हत्तिणीने छाव्याला उपदेश केला आहे (क्र. ७८३) की तुझे कुल उच्च व शरीर सशक्त असले तरी आणि म्हणूनच मिथ्यासपातकी मानव तुला कधी बधनात अडकवतील याचा नेम नाही, म्हणून सावध रहा, केवळ दैवावर विसंबू नकोस.

(२) पक्षी :

कावळ्या : (१०२, १३४, १६२, २०५, २४८, ५६३, ७०५, ७४०) हिंदुस्थानातील पक्ष्यांमध्ये कावळ्याची जात बहुसंख्य असून अत्युच्च पर्वत-शिखराव्यतिरिक्त इतरत्र सर्वत्र ते आढळतात, विशेषत मनुष्यवस्तीच्या आसपास त्यांच्या त्वक्ताभावर ताव मारणारे, क्षतावर चोंच मारणारे, कृष्णवर्ण व लोचट, म्हणून त्यांचा तुलना दुर्जनाशी करण्यात येतो, आणि हसाची सज्जनाशी हस व सज्जन हे अल्पसंख्य आणि काक व दुर्जेन हे बहुसंख्य असा, रक्षादीचा रिवाजच (क्र ३०५) आहे श्री सलीम अला (The Book of Indian Birds) यानी केलेले कावळ्यांच्या गुणदोषांचे वर्णन नमूद करण्यासारखे आहे "His intelligence & boldness, coupled with an infinite capacity for scenting and avoiding danger carry him triumphantly through a life of sin and wrongdoing. His thieving propensities are in a great measure redeemed by his efficient

service as a scavenger " गाथाकर्वांनीं हे गुणदोष मार्मिकपणें दिग्दर्शित केलेले आहेत. गृहिणीं टेंगलेला बळी आपल्यासाठीच आहे व तो ग्रहण करण्यात वार्हीं धोका नाही हें सवयीनें माहीत असलें तरी त्याभोंवतीं वागटी पटलेली पहाताच कावळ्याची सावधगिरी जागृत (क २०५) होते. प्रियंर व प्रेयसी याची प्रेमसमाधि लागलेली पाहून त्याच्या हातातील भिक्षापानावर झटप घालण्याचा हुशारी व हिंमत (क १६२) त्याचें अर्गें असते. या सर्वभक्षकाला वारवार तिरस्कारपूर्वक हाडून लावलें तरी तो लाचटपणें घिरटया घालीत (क १३४) राहतो व प्रसंगविशेषीं झडप घालून जेवत्या ताटातलें अन्न उडवतो, कुण्टिणीचें जिणें असेंच असतें, हें या गार्थेंत मोठ्या मार्मिकपणें सांगितलेलें आहे. दारोदार व स्मशानात बळी खाणारा कावळा चिरकाल जगतो असें हीं तेंथें विधान आहे. कावळा चिरजीव असतो अशी सामान्य समजूत आहे, पण ती खरी नाही. कावळ्याचें दर्शन व स्पर्श अशुभ मानण्यात येतात.

कुक्कुड : कोंबडा (५८२, ६९८) : अगदीं अलीकडेपर्यंत गावगाळ्यातल्या फक्त हलक्या जाती कोंबड्या पाळीत असत. इतना किफायतशीर धदा दुसरा नाही. पहाट झाली कीं कोंबडा आरवतोच गाड शोपेंत असणारानाही जाग विण्याइतक्या तीव्र स्वरात.

जळरड्कुण पाणकोंबडी (५७८) नद्या व तळीं यांच्या काठावरच्या व लगतच्या झुडपाच्या जाळींत याची वस्ती असते. परक्याचा चाहूल लागताच त्या आडोशाला लपतात. या सामान्यतः स्तब्ध असतात. पण सगमान्या हंगामात मान (कुवाक् कुवाक् कु कु कु कु) सशब्द होतात.

पारवा (पारावअ ६८) Dove व Pigeon या दोन्ही शब्दाना कपोत व पारावत हे संस्कृत (कवूतर व पारवा) प्रतिशब्द आढळतात. पारवा म्हणजे निळ कवूतर. हेच येथें अभिप्रेत आहे असें दिसतें. सकरामुळें त्यांच्यातहा बहुरंग आढळतात. हिंदुस्थानात पारवा हा कावळ्याइतकाच परिचित आहे. त्याच्या अंगा असतात ते दुर्गण मान. याच्या अंगा नसतात माणसाळलेले पारवे मनुष्यवस्तात घराच्या छपरानजीकच्या कानाकापण्यात घरटा घालतात. आणि भर बाजारातही थव्यांनं निर्भयपण दाणे टिपतात. आ सलाम अली

सागतात (पूर्वाक्त पृ २९२) जुनाट विहिरी, पडक्या इमारती, वोंगरी छिन्ने व मुटलेले वडे हा पारव्याची आरडता वसतिस्थाने होत, येथ पारवे दिवसा उजेडा सारखे घुमत असतात, कोणाची चाहूल लागताच ते स्तब्ध होतात व ६४ मध्य पडक्या देवळात पारवा घुमत आहे आणि त्याचे घुमण हेच निविघ्न एकाताचे आधासन आहे वरील वर्णनाच्या अनुरोधाने पाहिले असता हे चित्त किती वास्तविक आहे ते प्रत्ययास येत

पोपट (कीर ७५, ३०८, २६९, ८१५, पुंसुअ (नर) ५६२, सूख (शुफ) २६३) हिरवे पोपट हिंदुस्थानात सर्वत्र आढळतात नराच्या गळ्यामोरता (क ५३२) गळसरासारखी लाल पट्टी असते पोपट लहान लहान थव्यापळ्याने राहतात पोपटाचा थवा पारव्यापेक्षा लहान असतो राईत त्याचे साधिन वसतिस्थान असते सध्याकाल झाली की चोर्दीकडून त्याचे थव्या थवे सधस्यानाकडे रात्रीच्या विभ्रातीसाठी लोटतात एकेका झाटावर जणू पानागणिक पोपट (क २६३) असतात पोपटाचा चोत्कार स्वरात पारव्यापेक्षा तार असतो तयार होत आलेल पाक (भात क ८१५) व पांगाल आलेली फळ यावर पोपट निर्गह करतात खातात त्यापेक्षा नामधूस (क ८१५, १००३) जास्त करतात त्याचे उड्डाण आकर्षक व डोळ्यात असत झाडांच्या डोलात बांधलेल्या घरट्यात मावा अर्दी घालतात व नर पारव्याचे रक्षण करतात (क ५६०), घरट्यावर किंवा पिलावर घाला आंग असता त्या वर्कश चीतार करतात क ७५ व २८३ या गाथात त्याच्या उड्डाणाच मार्मिक वर्णन केलेले आहे

पलाआः घलावा, घगळा घगळा (४ ४३०) पलाका या शब्दाचा प्रयत्नी अगादी अर्थ आहे वगळ्याच्या काही जाता आता हिंदुस्थानात स्थाविक झालेल्या आहेत येथ दिसतात त्यापेकी बहुगळ्य वगळे लडक तिथेट वगेरे भागातून हिवाळ्याच्या सुरवातीम थव्यापळ्याना हिंदुस्थानात येतात आणि उत्तर हिंदुस्थानात आसामपर्यंत व दक्षिण हिंदुस्थानात म्हेसूरपर्यंत पसरतात आणि उन्हाळ्याच्या सुरवातीम थव्यापळ्यानी उत्तरपडे जातात पक्ष्याने दगामी पर्यटन हे प्राणिशास्त्राचे मोठे बोट आहे नराच्या किनाऱ्यावर किंवा तळ्याच्या काठांजवीक वगळे दिवसभर इतक्या घेतात (क ४), मात्र

कोणाची चाहूल लागली की त्यालांतर करतात , किंवा उथळ पाण्यावर आळतात तरगत राहतात आणि मध्याभाळ झाली की जागे होऊन अन्नाच्या शोधाला निघतात आभाळातून उडताना त्याचे थवे त्रिकोणव्यूह (क्र ४३५) रचून (पाटकर सायकलोपीडिया I 836) किंवा सरळ रेषेत उडतात

भ्रमर (अलि (Black bee) ४९५, ५७४, छप्पय (हेम १ २६५) ८१३, भ्रमर (Large black bee) ७८, ३३१, ३६१, ३८७, ४२५, ४४४, ५३१, ५४३, ५९०, ५९१, ६१३, ६६६, ७४८, ७४९, ७८६, ७९०, ८८०, ९७९, मधुकर (Large black bee) ३७, ९२, १२८, १३९, ४४२, ५०१, ६१९, ६४१, ७५१) अलि ह्या जातीचा भ्रमर हा भ्रमर व मधुकर याहून आसारांनीं लहान असावा असं कोशातील अर्थावरून दिसतं अलि, भ्रमर व मधुकर याचा अर्थ lover = प्रियकर, libertine = लपट असाही दिलेला आहे भ्रमर या शब्दाला ' तरुण पुरुष ' असाही अर्थ आहे म्हणजे हे सारे नर आहेत । क्र ९२, १३९ व १३६ आणि क्र ३३१ व ६९९ यामधील भ्रमर हे छेलवटाऊ असणें समवनीय आहे क्र ४४२, ४४४, ५९०, ६१३, ६१९, ७४९ व ७५१ यामध्ये भ्रमराचें लपट पुरुषाशीं असलेल साम्य सूचित केलेलें आहे प्राकृत व सस्कृत कवीना भ्रमर हें चाचत्याचें प्रतीक मानत्रेले आहे आणि त्याच चांचल्य हा दोष त्याचा नसून त्याचें कारण फुलाची नीरसता, असं सांगण्यात (क्र १३९) आले आहे वस्तुत एका फुलाचे केसर दुसऱ्याच्या काशात प्रस्थापित करीत राहणें हें त्याचें नैसर्गिक कार्य, यामुळ फुलाच्या वशाचे वर्धन होतें पण यामुळेंच भिचाऱ्यावर लपटतेचा आरोप आलेला आहे पुष्पधारी वृक्षवेलींनीं फळधारण केलें का त्याचे नियोजित कार्य संपतें आणि म्हणून तो त्याकडे पुन्हा फिरकत नाही यामुळें भिचा यावर कृतघ्नते चाही आरोप आलला (क्र ९०) आहे, इतकेंच नव्हे, प्रेयसाच्या मातेविषयाही कामुरु अभिलाषा (क्र ७४९) । फक्त एकाच कवीना त्याला स्थिर प्रातीचें श्रेय (क्र ३७) दिलें आहे भ्रमराचा वर्ग निळा (क्र ४२०) व काळा (क्र १६१) अलिफुलाची तुलना सुदराच्या सुलावर वोलणाऱ्या वैमाशीं (क्र ७८) व कृष्णमणिमेलेशीं (क्र ५७४) केलेला आहे क्र १६१ मधाल ' अधाराची गाठ हा प्रयोग व नवकवानाही अकल्पित वाटल । मौर्दर्यवटा

वा अलीकडे रुढ झालेल्या डौलाटा व शब्दाला 'भ्रमरालरू' असा यथार्थ शब्द प्राचीनांनी योजलेला आहे! भ्रमर वसंतांत झंकार करू लागतात (क. १२८, ५४३) आणि हिवाळ्यात मिटलेल्या कमळांत उगून (क. ८१३) राहतात असे गाथाकवी सांगतात. ज्या अर्थी भ्रमर कमलाला सोडून कवठा-भोंवतीं घोगावतो त्या अर्थी त्याला नैसर्गिक गंधज्ञान असतं, पण अनुमवाचे अमावी स्पर्शज्ञान मात्र नसतं असा कवींचा निष्कर्ष (कर. ६४१) आहे. भ्रमराला कोणतीं फुले आवडतात? अशोक (क. ४२२, ७४८), कदम्ब (क. ३७), कमल (क. ७८, ३८७, ४९५, ५६१, ६४१, ८१३, ८८०), केतकी (क. ९७९), पाटला (क. ६१९), मालती (क. ९२, ४४२, ४४४, ७४८ ७४९) व मोहोर (क. ३३१, ५४३, ६६६, ७८६, ९७९). त्रियाच्या गुगंधी नि.धागावर (क. ३३६) आणि हत्तीच्या मदावरही (क. ७८६) तो लुब्ध वसतो. मंजरी, कमल व मालती या त्याच्या विशेष लाडक्या दिमतात. गधुकर हा लंपट ररा. पण त्याची लंपटता सामान्य नाही; कलिमास्वादाविषयी तो विशेष उत्सुक (क. १२, ४४२, ४४४, ५९०, ६१३, ७४९, ७५५) आहे! वासाढी तो कलिकेचे संगोपनही (क. ७५५) करतो. कलिकेची पहिल्या ममाग-माचे वेष्टीं कधी तो प्रसंसनीय कौशल्य (क. ४४२) दाखवितो आणि कधी निश प्राम्यता (६१३)! कोण गुग्गावले व कोण दुरावले, हे वारं वामौ-सुग्गाच्या तपोमानावरून अवलंबून नसतं वाय? कारणपरत्वे भ्रमराला त्रिपाने दंगही करता येतो क. ५३१ मधील भ्रमर नाकडाला चाबला आहे आणि क. ८८० मधील भ्रमर कमलाचा वास घेणाऱ्या मुदरीच्या आंठाला! प्रेम मिलावात मम असतांना कोणी व्यत्यय आणला तर प्रेमी मतस्र होऊनच, आणि असा परिस्थितीत दूरवधान कोण व कसे मामालाणार, जो प्रेम करतो तो कष्टातुड्यातून जाण्याला निद्र (क. ९७९) अगतोच. इतकंच नव्हे, प्रेमभंग झाला असता आत्मार्पणालाही (क. ७४८). कोणी बलात्काराने र्हीर्य (मंजरीचे) अपहरण केले तर ते भ्रमराला मदन होत नाही. मम तो एखा पामर (क. ३३१) असा किंवा पोपट (छेदकटाउ) असा, त्याचा पाटलाग वृद्ध भ्रमर त्याला हेराण करील! असे गाथागणकवींनील भ्रमराचे गुणसौंद-भादेत.

मधमाशी (महुमाच्छिआ ६३४) मधमाशी मध गोळा करते, कोणी यत्किचितही उपद्रव दिला तर त्याला षट्कडून चावते जाणते सागतात की ज्या चावत नाहीत त्या मधही गोळा करित नाहीत त्यांना मधाची चवच नसते की काय कोण जाणे ! क्र ८८० मधील भ्रमर सुदरीन्या आठाला चावलेला आहे आणि क्र ६३४ मधील मधमाशी तरण भिल्लाच्या आठाला त्याच्या तिच्या दशामुळें आठ मुजला आणि हें पाहून त्याची मत्सरप्रस्त प्रेयमा रुसून फुगली ! भ्रमर व मधुमक्षिमा यांना अना पच्छिप्रच रण्याची प्रेरणा निसर्गानेच दिलेला आहे की काय ! मात्र तशी प्रेरणा आहे असें गृहीत धरून क्रियानी मधमाशाच्या आंगचटीम जाण्याचें साहम करू नये !

मोर (मोर, मयूर) ३९४, ५५९, ६३६, सिद्धि (शिरिन्द = शिरावर तुरा असलेला) ५२, १७३, सहिवाला पावराची पारल इतकी की तें कोंब्याला कोंक् म्हणतात आणि मोराला पीकॉक् ! सुट्टदर्शनी ह अनभिज्ञतेचें लक्षण वाटत पण हा निष्कर्ष परोवर नाही सिध, तरहू व आसाम याशिवाय हिंदुस्थानच्या सर्व प्रदेशात मोर आढळतात. त्याची वस्ता सामान्यत खुरटीं झाड व पुष्कळ नद्यानांल असलेल्या जगलात असते त्यांच्या थव्यात एका मोराला चार लाडोरी असतात, एका कोंब्याला मात्र दहा माया लागतात, एवढें या जातीत बहु पत्नीत्व आहे ! मोराला सुदर तुरा व पिसारा असतो विचारी लाडोरी मात्र भुडी असत कोंबडा व कोंबडी यात असाच फरक असतो, एवढ या जातीत साम्य आहे मोर आपल्या पिशाचाचा उपयोग प्रियाराधनासाठीं करतो मनुष्य जातीत मात्र सारेच उलटें ! मोर हा सर्पांचा शत्रु आणि मोर हें कार्तिकेयाचें वाहन आभाळात डग झमले व पाऊल मुरू झाला की मोराला अतिशय हर्ष होतो व तो नाचू लागतो समर्थ व्याध मोराची शिकार करित नाही लपटतेमुळें दुबळ्या झालेल्या व्याधाला मात्र हीच शिकार मिळते आणि त्याची अल्लड नववधू मोरपिसाचे अलकार धारण करण्यातच फुशारकी (क्र १७३) मिरवते क्र ६३६ मधील मोर नदीकाठच्या रम्य वातावरणामुळें आनंदित होऊन नाचत आहेत आणि क्र ५५९ मधील मोर मेघगर्जनेमुळें क्र ३९४ मधाल मोर मान उच करून गवतावर लट्टलेले पावसाच थेंब टिपून घेत आहे ! मोरपिसाचा मुपका जादूगोण्यासाठीं वापरतात (श्री वाल्मर मायको-

डिया III 167) क्र ५०२ मधील 'मोहनपिच्छिमा' या उल्लेखावरून गायामुक्तेच्या काळातही ही समजूत प्रचलित होती असे स्पष्ट दिसते या गायेच्या नायिकेच्या कुरळ्या व भुरळ्या केसात रंगावेरगी फुलें माळलेला असावीत, म्हणूनच त्यांना मोरपिसान्या गजन्वाची शोभा प्राप्त झाली '

सडण, सडणिक=शकुन, शकुनि (२२०, २८५, ८०४) शकुन म्हणजे सामान्य पक्षी, किंवा गिधाड, धार यासारखा मासभक्षक पक्षी क्र २२० व ८०४ मधील पापूरें पजरस्थ आहेत यावरून तीं सारिका जातीतील असावीत असे वाटते क्र २०० या गायेंत छिद्रातून डोकावणाऱ्या पापूराची दीनवाणी अवस्था वर्णिलेली आहे आणि क्र ८०४ मधील पाखरू तर चांगलाच्य़ा हाता पडलेले आहे वस्तुतः तेच त्याचे लालनपालन जास्त जिव्हाळ्यान करतात क्र. २८५ मधील सडण हा मासभक्षक असावा जें प्राप्त होईल तें ज्यांना चालतें व नेहमीं मिलतें त्यांना किंता कशाची ?

सारिका सारिका (५५०, ५८९) सारिका म्हणजे मैना, साळुकी यांच्या अनुरूप जाती आहेत मैकी पहाडी मैना ही सह्याद्रीचा घाटमाथा, छोटा नागपूर व हिमालयाच्या पायथ्यालगतच्या टेक्या या भागात विशेषेकरून आढळते त्या मैनेचे वर्धन इरताना श्री सलीम अली (पूर्वांक . पृ ११६) सांगतात "This Myna is much prized as a cage bird It is a mimic of exceptional merit, becomes very tame, and soon learns to reproduce the human voice & speech with astonishing clarity" क्र ५५० व ५८९ या गायीतील सारिकाच्या या गुणामुळेच नायिकेवर लज्जेचा प्रयोग ओढवलेला आहे क्र ५५२ मधील सारिका जें ऐकले तें योलते क्र ५८९ मधील सारिका किलक्षण आहे, हो तर जें पाहिलें तेंही सांगते ! सारिकाचे हे गुण माहीत असूनही त्यांना रतिशुद्धते ठेवाव्याच नव्हत्या वास्त्यायन (चामसूत्रम् अधिकरण १ अध्याय ४ सूत्र १३) गागता 'तस्य (रतिशुद्धस्य) वदि वीटाशकुनिपिच्छिमाणि ।' शकुनिपञ्जर पातशुद्धाच्या वादेंर टागावेन असे त्यानें सांगितले आहे न स्व-उत्तेच्या दृष्टीनें या गाय्याच्या नायिकेवर आलेल्या प्रमगाची वास्त्यायनालाही धरून आलेगीं दिसत नाहीं !

हम हमी राजहम - राजहमी (मराल ७१४, राजहम ६२४, राजहमी ६७२, हम ११०, ४०१, ६२८, ६७६, ७००, ९४६, ९४७, हमी ९४०)

मराठ, हस व राजहस या पक्ष्याभिर्यां प्राकृत व मसृत नाहित्यमाच्या कपना अतिरजित आहित हे हस सज्जनाप्रमाण अल्पसख्य (क्र ७०५) असून सोजन्याप्रमाणे वर्णाने शुभ्र असतात, ते कमलाचे तपु भक्षण करतात (क्र ९४६), आभाशात जसा चंद्र (क्र ७१४) तसे हे प्रामतडागात (क्र ११०) व सरोवरात (क्र ९४७) तरंगतात आणि त्यांना नोरक्षीरविवेक (क्र ६७६) असतो ही वर्गने केवळ काल्पनिक व साकेतिक आहेत हस व राजहस (Swan, Royal Swan,) हे पक्षी हिंदुस्थानात आढळत नाहीत थी. वाल्कर (पूर्वोक्त III 787) सांगतात थी हसाच्या अनेक जातींपैकी Cygnus musicus, Hooper Swan या एकाच जातींतले हस पश्चिंत दक्षिण आशियापर्यंत येतात, फक्त नेपाळात व तेथेही एकदाच तो पहाण्यात आलेला आहे थी आपटे यांनी आपल्या ससृत इमजी कोशात हस या शब्दाला Swan, Goose, Duck, Flamingo हे इमजी प्रतिशब्द दिले आहेत, आणि राजहस याला Flamingo, White Goose with red legs and bill, आणि इमजी ससृत कोशात Duck व Goose यांना बलहस, वादव, चक्रवाक, हस वगैरे प्रतिशब्द दिले आहेत मृच्छकटिकाच्या काळातही (५६) हम अदृश्य झालेले होते फ्रेंमिंगो हे पक्षी हिंदुस्थानात सर्वत्र, विशेषत रारट पाण्याच्या तळ्याच्या आसपास आढळतात, विशेषत राजस्थानात, साभर सरोवराच्या आसपास आणि वच्छच्या रणात या रणांतच ते अडा घालतात अर्थात् क्र ४७१ या गार्थेत वर्णिल्याप्रमाणे ते पावसाळ्याचे सुरवातीस मेघगर्जनेने विहल होऊन उत्तरेस मानवसरोवराकडे धाव घेत नाहींत Bar headed Goose हा पक्षी हिवाळ्यात हिंदुस्थानात येतो आणि मार्चच्या सुमारास उत्तरेकडे लडाक व तिवेटकडे परतू लागतो आपल्याकडले वळीवाचे डग गडगडू लागले की त्याचे स्थलांतर (क्र ४७१) सुरू होते. हे तिवेटकडे अडा घालतात त्याचे धवे त्रिकोण व्यूहात भिंवा सरळ रेषेत उडतात

(३) क्षुद्र प्राणी व सर्प

कोळी (मक्कड [दिशानाममाला ६ ११९] २३५) स्वत निर्माण वेलेल्या धाग्याला लटकणारा सूक्ष्म कोळी बकुळीच्या फुलासारखा दिसतो चिलट

(मसअ = मशक ५.०), झिल्ली (१९४) रातकिडा, रानविडा, किंगुर (वाग्य-
 कुञ्ज), निम्बकीट गिम्बईव (८७०) हा विडा वड्डु लिंबावरला आहे त्याने दुसरा
 रस वर्षी चारलेलाच नमतो, म्हणून जो सपलब्ध वज्याची सवय त्यातच त्याला
 स्वारस्य वाटते विंचू विन्गुठ [हेम १ १२८] (२३७) सर्व उष्ण प्रदेशात
 विंचू असतात विंचू चावला असता दडाला झटवे देणे ही प्रतिक्रिया अत्यंत
 निर्ममिक आहे सर्प (अहि ५७, नाग नागा = ९७०, पणमणि ९७०, पणा
 २४०, मुअग मुअग = ५५१, ४०, ८०३, ९२०, हलाहल ६२) सारेच सर्प
 विपारी नमतात क ५११ मधील मुअग हा निर्विष असतो. येथे नमूद वेळे
 स्वापैकी अहि, नाग व हलाहल हे निःसशय विपारी आहेत ज्यांना पणा अगते
 ते सारे विपारी असतात हलाहल हा सर्प आकाराने शुद्ध पण विपारान
 भयकर असतो नागाच्या शेंपटीला पणा फुलणे ही कल्पना फारच भयप्रद आहे
 पूर्वजानी भूमीत पुरून ठेवलेल्या सपतीच सर्प संरक्षण करतात ही समजूत
 सर्वत्र वाटळते कारण अशा आख्यायिका जुनाट व जोसाट वाडपाबाबत
 असतात आणि सर्पांचे वास्तव्यही अशाच ठिकाणी अगते चंदनाच्या रूपा
 भावता नागाच्या विक्रमा असतोच आणि नागाच्या पणात मणी अमतो, या
 गमनुती सार्वलिक अगल्या तरी तेवढ्या विश्रमनीय नाहीत छेल्पटाऊ,
 परदारगळ किंवा विषयी पुरुपालाही मुअग अशी भक्षा आहे साद्री (शान्द्री =
 पेंदरी ३९१) पावगाळ्यात गाचलेल्या पाण्यामोतीं बेटक दिसतातच या
 गंधितोड पेटकीचे आसन यथार्थ आहे हरिआल = (९) सुभ्या ग पारा प्राणी
 शाटाया प यथाशा अगत्या गुण्याया जाळते याच वास्तव्य अगते.

निम्बकीट उत्तरेकडील पर्वतश्रेणींना हिंदुस्थानचा प्रदेश आशियापासून अलग
 पेंदरी आहे पशुपतीच्या हाडवागीना अडचण हार्दल जणे निर्ममिक अतर्गत
 अदपळे अगले तरी गर्वहा प्रतिबंध होई अशी परिस्थिती नाही कारभोरच
 यदगार पठार हिमालयाच्या पावघालगतची दमट दूदूत व रावस्थान व
 पोरः वाळवंट श्याद अपसाशमक प्रदेशाव्यतिरिक्त हिंदुस्थानाची सर्व
 प्रदेशांना गाधारगत सर्व पशुपती मानान्य आहेत, फरक आद मो त्यांच्या
 पोट्यातील व मग्या

वाग्यरणाच्या बाबतीत हिम पर्वताच्या बाबतीत विन्ब नद्यांच्या बाबतीत
 मुरग वगैरे उन्वेभाश्मन गाधारगतानीच्या महाराणीसबाबत आगे पेंदरी

आलेले आहेत. पशुपक्षाच्या उल्लेखाच्या पुराव्यावरून असा आक्षेप अद्याप घेण्यात आलेला नाही, पण असा वाद कोणी उपस्थित केलाच तर त्याचे परस्पर निरमन होईल अशी माहिती या प्रकरणात मकलित केलेली आहे.

गाथासप्तशतीत नमूद झालेली परिस्थिती कर्मात कमी पंधराशें व जास्तात जास्त दोन हजार वर्षापूर्वीची आहे. त्या काळात येथे घनदाट अरण्ये होती, अर्थात् पशुपक्षाच्या अधिक जाती येथे अस्तित्वात होत्या आणि त्याची सख्याही जास्त होती. गाथासप्तशतीत अशा कोणत्याही पशुपक्षांचे उल्लेख नाहीत की ज्यावरून तिच्या महाराष्ट्रीयत्वाला बाध येईल. आश्चर्य वाटते ते फक्त अध्याच्या अनुल्लेखावरून.

गाथासप्तशतीच्या निर्मितीचे श्रेय कोणो कादमीरला देतात, पण महाराष्ट्राप्रमाणे तेथली तळीं कधीही कोरडी पडत नाहीत आणि तेथे हत्ती अजिबात नाहीत हे श्रेय राजस्थानचे, असा दावा अलीकडेच काहीं सशोधकांनी मांडलेला आहे, तेथेही हत्ती नाहीत महाराष्ट्रातील माळरानात व जंगलात आतां सिंह व हत्ती नाहीत, हें खरे, पण त्या वेळीं ते येथेही होते व असले पाहिजेत असा निष्कर्ष काढण्यास भरपूर पुरावा आहे. गाथासप्तशतीच्या संपादकाचा जन्म ज्या कुळांत झाला त्याच्या नाण्यांवर क्वचित् सिंह व आरंभापासून अखेर पर्यंत हत्ती याच पशुपक्षाची प्रतिमा आहेत.

११ गाथासप्तशतीतील ग्रामीण व नागरी जीवन .

ग्राम (८, ४३, ६७, ७७, ९४, १०९, ११०, १२९, १३८, १६४, १६८, २२९, २४१, २९४, २९५, ३१६, ४०२, ५०१, ५१७, ५३५, ५४५, ५५३, ५५६, ६००, ६३५, ६३६, ६४८, ७०७, ७०९, ७४५, ७५०, ७७१, ८०३, ८२०, ८७०, ८७१, ८७३, ८७८, ८८१, ९५१, पल्ली : ३१, नगर ७७, १६३, १९४, ७०२, ७३५)

गेडे (Village), ग्राम (Town) व शहर (City) हें आधुनिक वर्गीकरण मुख्यत्वेवरून लोकसंख्या व व्यवसाय यांच्या अनुसंधाने करण्यात येते. पल्ली, ग्राम व नगर या सहा गाथासप्तशतीत आढळत असल्या तरी उल्लेखाच्या सदर्भावरून या वर्गांत मूलभूत भिन्नता आहे असे दिसते.

नाही त्याच्या लोकसल्लेखद्वल अनुमान करण्याजोगाही पुरावा नाही आर्थिक, नैसर्गिक व सांस्कृतिक परिस्थितीच्या आणि आधुनिक प्रमाणाच्या आधाराने जी स्थलं नगराची म्हणून निश्चित करावा ती वचित् प्रामाच्याही वास्तवता योजलेली दिवतात काही अपवाद सोडले तर मध्ययुगीन राज्याय व गेल्या शतकातील आर्थिक क्रांतीच्या पूर्वी सामान्यत सर्वत्र अशीच परिस्थिति होती

गाथासप्तशतीतील व्याघादि वन्य जमाती जगलात (क १०१) अगर स्थानिक रस्त्यालयत स्वतंत्र झोपड्यात (क. ११९) रहात शेतीवर अवलंबून अमगरे जमीन-मालक व जमीन मजूर खेड्यावाड्यातून रहात आणि हंगामाच्या दिवसांत ओवड्यात (क ७६४) किंवा रत्नगावर (क ६८९) रहात आर्य (क २२७) व वैश्य (क २०३), विट (क ९३९) व वैश्या (क. ९६४), कला (क २२७) व कलावन्त (क ७३०) आणि पाण्डित (क २) व भीमत (क ७३३) इत्यादि उच्चवर्णीय व परोपजीवी लोक सामान्यत शहरात रहात

गाथासप्तशतीतील प्रामाच्या विस्ताराद्वल अनुमान करण्याजोगा थोडा बहुत पुरावा मिळतो क ३१ मधील पत्नी हे छोटे व वदिस्त लडाकू लोंगरगार असावे क ७०४ मध्ये उल्लेखिलेले ग्राम बॅरेंच मोठे असावे कारण येथील रस्त्यावरून विमनस्त्रपणे चाललेला ग्रामस्थ आपल घर चुमला आहे. क ६३५ व ६३६ मधील ग्रामे ही रम्य गिरिग्रामे आहेत त्या शेजारून निरंतर रत्नगळ वहात आहेत, गर्द राईतले वदम्य फुलांनी टवरले आहेत, गाव जणू याजूच्या दाट बेटात लपले आहे आणि त्यातील छोटी गवती घर गर्द पाणीच्या कुपणाभाट क ८७० मधील ग्राम हरी टागरगावच असावे कारण येथे गांवाजवळ वळणदार नदी आहे आणि वळणावळगावर याजूची बेटे आहेत हे वर्णन मातृशतकाच्या रोमनांच लागू पडते क ६३५ या गाथेत मागितल्याप्रमाणे आणि तेथे मागितलेल्या कारणागाठीच नव्हे लोंगरगावचे रक्षिणी नरोपरीच धन्य आहेत

वेदशाहीत प्रामाप्रमाणे गाथासप्तशतीच्या वाक्यातही गाथेही वदित्त असावात क ७०५ या गाथेत प्रामागिरीतील तृणपट्ट्याचा उल्लेख आहे रात्री अपराधी गांवांमोरीची पादावळ्यांना अनोळखी चोराविल्ल्यागाठी हे

बुजगावण असावें निदान धामबुमीच्या काळात ग्रामसीमावर पदारेकरा असावेत अस यावरून अनुमान होत ग्रामसीमपर्यंत शेतें (क्र १६८, ४००) असत ग्रामसीमेलगत ग्रामांगण (क्र ५१६) अस आणि तेथेंहा पहारकरी (क्र ५५५) असत ग्रामांगणालगत ग्रामतडाग (क्र ८, ११०, ३९१) ४१४, ४९१, ७१४, ९४७) व पाणवठे (क्र ८७४), देवकुळ (क्र १०९) व वटवृक्ष (क्र २९४, २९५, ५५६) आणि वटवृक्षापला विहिरी (क्र २९४) असत

ग्रामांगण ही ग्रामोत्पत्तीची जागा आणि मळयुद्धाची (क्र ६८५) प्रसंगविशेषी शनूला तोंड देण्यासाठी गावकऱ्यांनी एकर होण्याची गावातले तात्रीमराने जवळपासच असले पाहिजेत ग्रामसीमेवरील महावटाभोंवती पार वाधलेत्र असावेत अस क्र ९४ मधील उल्लेखावरून दिसते देवकुळ हे सुसंस्कृत आर्यांच आणि वटवृक्ष हे प्राकृत जनांचे पूजास्थान अर्थात वडाच्या पारावर टवाळ कुटाळाची वर्दळ असावयाचीच परक्या प्रवाशाचा मुकामही वडापला (क्र २६३) पडत असे ग्रामतडागांत बहुधा वळ असत क्र ८ मधील तळें हे ग्रामाचे मडन आहे तळ्यावर व पाणवट्यावर आणि असेल तेथे नदीवर, सकाळ सध्याकाळ स्त्रीपुरुषांचा वर्दळ असावयाचीच क्र २९४ या गाथेतील वडापलाच्या विहिरीवर पाण्यासाठी राग लागलेली आहे, आणि आपण अशी कल्पना करून बसलों आहोंत की राग लावण्याची प्रथा सहैबान दुस या महायुद्धात सुरू झालेली आहे। तळीं आटण्याच्या (क्र ४१४, ६-६) आणि गांवात एकादीच विहार असण्याच्या उल्लेखावरून वाटते की हा खेळी घाटमाण्यालगाची असावीत त्या काळात मद्यपानावर राजकीय निर्बंध नव्हते तरीही क्र २२७ या गाथेतील दारुचा पिठा गावा वहेर, चाडालाच्या वस्तीत माडलेला आहे पानकुटाप्रमाणेच स्मशानही (क्र ४०८ ५३६) ग्रामांगणाच्या आसपास अगर नदीतीरी असावीत

खऱ्यातल रस्त अरद (क्र २४१) रडकाळ (क्र ३१) व नागमोडा (क्र ८०३) आहत गावातले साडपाणी रस्त्यावरूनच वहात असावे आणि त्यांना निच याची व्यवस्था नसावा यामुळे हे रस्ते थिरलेला (क्र ६२३ ७९० ७ १) आहत पावसाळ्यात जिकडे तिकडे पाणीच पाणा होते तेव्हा मार्गाचा

माग (क्र १७३) लागणे किंवा रस्त्यावरून घमरत्याशिवाय चालणे अशक्य होते उन्हाळ्यात या रस्त्यावरून पानपाचोळा उबतो (क्र ७७१) आणि पाकमाळ्यात त्यावर गवत (क्र ७२४) उगवते गायासप्तशतीत रथाचा उल्लेख (क्र ३४) आहे, पण हा रथ मूर्त्याचा आहे, वाहनाचा किंवा राज-रस्त्याचा उल्लेख नाही शहरातले रस्ते रुद (क्र ७१०) आहेत आणि त्यांना जागोजाग चौक (क्र ३६, १९०, १९०) आहेत श्रीमताची घरे चौकात (क्र ३६) आहेत गावात काय, शहरात काय, रस्ते नितीही रुद अगळे तरी उत्सवप्रसंगा (क्र ५३५) किंवा धावपळीच्या वेळात वाहतुकीला अपुरे पडतात

गायासप्तशतीतलं पराना पुढे अगण (क्र १००, ३००, ४४०, ५८०, ७९८, ८०१) व मागे परसू (क्र ३१३, ६८३, ९५७) आहे. त्याभोवती पुण (क्र. ९६, २२०, २०१, २०७, २६३, ६३५, ७६२, ७९६) आहेत हा पुणें काटेरा (क्र ९६), कुलेरी (निर्गुण्टी क्र ४१०, ९५३, प्रियगु. क्र ९०७) किंवा दाट पाने (क्र २००, २२१, ६३५) असलेल्या गुट्याची आहेत कर्षी स्यालागत एरटागारपी (क्र २५७) हाटे असत आणि कर्षा स्यात वेठ (कोटाळा क्र ७९०, ७९१) मोडलेले अगत वाहेरून जाणा रारा आतले दिखू नये पण आतून छिदातून पाहणाऱांला बाहेरचे दिशाव, वरी स्याची उभारणी असे अगणात फळशाटे (आम्र. क्र ४९९), पुलासाद (अशोल क्र ४९७) व फुलपुडुपे (कुरपक क्र. ६ माधवी क्र १००) त्याची. अगणाचा उपभोग दिवसा रिकामपणच्या पानगिरीताटी (क्र १००), रात्री परची मुले (क्र. ७९८) व पाहुणे (क्र ८०१) यांच्या शोषण्यासाठी होत असे घराच्या मागच्या बाजूला परसू (पटोहर क्र ३१३ पलोहर क्र ६८३) असे परमात अशोल (क्र ३१३), पाटल (क्र ४६९) वगैरे पुलासादे, प्रियगुलतेये माटव (क्र ९००) व पाहुणी बेटे (क्र. ३१३) अगत परांच्या विषा या भागात उपज्यावर न्दातभूत (क्र ६८३) अगत

निरपेक्ष मोटापे टेवू दिवल्या त्याची शोषण करणारे पाहुणे निरपेक्ष अतर अर्धवर्गुलावर आट, भारतीय बेश्याच्या निगी आण कर पत्तां ही पावराणी, अशी बेश्यानेन घराची उभारणी असे. प्राच्यधर्मियांच्या घरांत दक्षिण्या-

साठी आणि अग्निशालेसाठी स्वतंत्र खोला असे गाथासप्तशतीतील घरे बाहून विस्तृत आहेत, पण त्याची उभारणी जवळ जवळ अशीच आहे

सुस्थितीतल्या लोकांच्या घरात निरनिराळ्या उपयोगासाठी स्वतंत्र खोल्या आहेत. घराच्या भिंती (कुडू क ३५, १७०, २०६ १०८, ७३२, ७४९, भिंती क २१७) कुडाच्या (कुडूक = लताटूह [देशी २३७]) आहेत क १३५ मधील भिंतात कोनाडा आहे यावरून ती विटाची असावा असे वाटते इट = घराभावतालचा वेतागवताचा तट्ट्या, यावरून धीट हा शब्द सिद्ध झाला असावा या भिंती सारवून आतून बाहेरून गिलावा केलेल्या असत २ ३५ मधील भिंतीवर कुलवधूने रक्षणाचे चरित्र लिहिले किंवा रगविले आहे क १७०, २०१ व १०८ मधील भिंतीवर विरहिणीना पतीच्या प्रवासाचे दिवस मोजण्यासाठी चिन्ह काढलेली आहेत क २१७ व ७३२ मधील भिंतीवर चित्र काढलेली किंवा काढण्याची आहेत क ७४२ मधील भिंतीला स्वागतोत्सवार्थ सफेती दिलेली आहे भिंतीत दारें (क १४०, २६२, ७९४, ९५४) आहेत या दरवाजाना अडसर (क ३२२) व कड्या (क ९५९) आहेत उन्हाच्या झळा घरात वेळ नयेत म्हणून दारें दावून (क ७९४) घेण्यात येत असत हीं दारें सुटकी व अरुद असावीत क ९५४ मधील पाण्याचा घडा दारावर बापडून फुगलेला आहे या दाराना (क ५२५) उवरा (देहली [देशी १ ९५]) = द्वार के नीचे की लकड़ी पा स म) असे उवराचे लाडूळ अतिशय चिबट असत त्याच्या तक्त्यावर कुन्हाडाचे घाव घातले तरी ते एकाएकी फुटत नाहींत (वनोपधि गुणादर्श भाग १ पृ ६७), म्हणून उवराचा तक्ता बापरण्यात येत असल्यामुळे उवरा हा शब्द सिद्ध झाला असावा क २, २ या गायेंतील दारावर तोरण आहे तोरण म्हणजे, “द्वार का अवयव विशेष, बहिर्द्वार फूल या पत्तों की माला जो उत्सव म लटकाई जाती है” (पा स म) याच गायेंत वदनमालिकेचाही उल्लेख आहे हाही आपण वदनमालिकेलाच तोरण म्हणतो येथे हा अर्थ घेता येणार नाही तोरण हें भारताय शिल्प पद्धतीचे एक वैशिष्ट्य आहे तोरणाचे उत्कृष्ट नमुने साची येथील स्तूपाच्या भोंवतालच्या वेदिकेत चारी दिशांना अभिमुख असे आहेत अशा तोरणा-वरूनच द्वारप्रकोटाची (porch) प्रथा सुरू झाली त्याच्या व घराच्या

विवा धरासमोरच्या जगणाच्या दरवाजावर तोरणासारखी उभारणी असलेला भाग असून त्यामध्ये गवार्से व त्यालगत आतील अगास गच्ची असे रस्त्या वरील रहदारीची मोज पहाण्यासाठी घरातले स्त्रीपुंस्य येथे बसत असत प्रसंग विशेषी त्याचा नगारखान्यासाठीही उपयोग होत असे उभयप्रसर्गा तीं माळानीं अल्लूत करण्यात येत असत मराठी खेड्यात या व जुनी वस्ती असलेल्या गांमातल्या वाड्यामध्ये ही व्यवस्था दिसून येते या गार्थेतील तोरणाचा असाच अर्थ घेतला पाहिजे काही गांयात घराच्या वेगवेगळ्या भागाचे उल्लेख आलेले आहेत आंलिन्दक (अलिन्दक = ओसरी, देवडी क्र २५६) येथे परक्या पाहुण्याचा (क्र १५४, ६६७) मुकाम असे घरघण्याच्या बैठकीची जागा घराच्या आघाडाला, देवडीनजीक, चौकानजीक असे आणि अन्तेउर (क्र ९७४) = अन्त पुर घराच्या अंतर्भागात अस क्र ५५२ या गार्थेतील रसिगृहात भैनेचा पिंजरा टांगलेला आहे अग्निप्रज्वलनाचे वेळी खोलात धूर काढण्यामुळे झाले या अधाराचा उल्लेख क्र ७२८ व ७२९ या गांयात आलेला आहे या वरून या खोलीला जिडकी विवा घुराडे नसावे असे दिसते ओवाड = ओवाडा ओवाडा या गृहप्रकाराचा उल्लेख क्र ७२४ या गार्थेत आलेला आहे ओवाडा म्हणजे गावाबाहेर शेतात धण्याची राहण्याची जागा गांयासप्तशतीत गोठ्याचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत. (गिट्टि क्र. ६३८, गोठ्ठ क्र ४४७, ६०९) हे गोठे परालगत पण स्वतंत्र असावेत खेड्यातल्या धुंद शेतकऱ्यांच्या घरातले गोठे ओसरी लगत गुठण्याएवढ्या खालच्या पादळीवर असतात शेतकरी योजा बहुत सुधारला म्हणजे त्याच्या घराच्या माळणीत स्वतंत्र गोठा हा पहिला महत्त्वाचा फरक होतो अर्थात् गांयासप्तशतीतील गोठे हे पामरग्रहातले नाहीत खेड्याने शिग हलविल्यामुळे चाळमलेल्या चिल्ल्याचा क्षार क्र ५६० या गार्थेत वर्णिलेला आहे क्र ४४७ मधील गोठ्ठ याचा अर्थ 'गाई चरण्याचा जागा' (एतरेय ब्राह्मण ३ १८ १४) विवा 'सामाजिक मिथ समेलन (आचारंग सूत्र २ १ ३ २४५) असाही होऊ शकेल गांयासप्तशतीतील घरावरील छपरें (आच्छद-ओच्छोअअ क्र ६२१, पडल क्र. ६३, ३१५, ५४०) गवताच्या पेंड्यानी (क्र १०९ पलाड = पेंडा, क्र ३३० सिप्पिर = सृणविशेष) विवा पवशर्ना साकारलेली असत. सिप्पिर नावरूनच छपर हा शब्द सिद्ध झालेला असावा

पाइअसह्महणवात पडल (देशी ६५) या शब्दाचा अर्थ ' मिट्टी का बना हुआ एक प्रकार का लपटा जिससे मकान छाये जाते हैं ' असा दिलेला आहे, अर्थात् पडल म्हणजे कडल पडळ = शेतातली कौलारू झोंपडी, हा शब्द यावरूनच सिद्ध झाला असला पाहिजे देशीनाममालेच्या शब्दार्थभेदात मात्र पडल याचा अर्थ edge of thatch असा दिलेला आहे गाथासप्तशतीच्या काळात घरे कवलांनी शाकारलां जात हें निश्चित ही कवल चपटा व लावट असून त्याच्या पृष्ठभागावर दोन भोंकें व रालच्या अगास कडा असत आठ्याच्या लाजडात तीं मेला मारून बसविलेला असत कच्चाड वगैरे ठिकाणी झालेल्या उत्पाननात अशीं कवलें मिळालेलीं आहेत मगलोरी कवलाचें हें मूळ स्वरूप आहे क्र १७०, ५४० व ६२१ मधील छपरें पावसाळ्यात गळत आहेत क्र १७० मधील छपरें झझावातानें उडालेले आहे क्र ६०१ मध्ये कवलें ढळल्यामुळें गळत्या लागल्या आहेत या घराची ही अवस्था घर घन्याच्या गैरहजेरीत झालेली असल्यामुळें शाकारणीसारखी काम घरच्या पुरुषमाणसानां करावयाची असत असें दिमतें ग्रामातील घरापेक्षा नगरातील घरे प्रशस्त (क्र ७७) आहेत श्रीमताचीं घरे ह्मरस्त्यावर चौकांत (क्र ३६) आहेत व्यापान्याचीं घर चित्रांनीं ललकृत (क्र ७३२) केलेली असत ग्रामाप्रमाणेंच नगरातही भरवस्तीतलीं घरे एकमेकांना तेंढून आहेत यामुळें ग्रामदाहाप्रमाणेंच (क्र १६३, २२९, ५३५, ७०९) नगरदाहाचेही प्रसंग ओढवत असत ग्रामदाह किंवा परचक्र अशा प्रसंगीं गावकरी परस्पराशीं सहकार्य करीत आणि पुरुषाच्या बरोबरीनें क्रिया काम (क्र. २२९) करीत गाथासप्तशतीतल्या घरात सामानसुमान मात्र फारसें दिसत नाहीं.

बैठकीसाठीं आसन्दिका (क्र ६९७) आणि चितळ हरणाचें (क्र ६०९) वा वाघाचें वातडे (क्र ९४५) वापरीत राजाचें यज्ञसमयींचें आसन या अर्थानें आसन्दिका हा शब्द शतपथ (३ ३० १०५) ब्राह्मणात वापरलेला आहे अथर्वतंत्र्या आसन्दिकेची उची एक वांत आणि लांबी रुंदी एक एक हात बासे, तिची बैठक मुज गवताची विणलेली असे. यज्ञासारख्या प्रसंगीं बैठकीवर व्याघ्रासन पसरीत घेव्रासनालाही आसन्दिका हेंच नांव होते जातकांतील आसन्दिका शोंपण्यासाठीं (जातक १ २०८) व बैठकीसाठीं (विनय १

१९२, २ १४०) वापरलेली आहे श्रीमतांच्या घरी शॉपण्यासाठी नक्षीदार पल्प (पल्प-पर्यंक विनय. २ १६३ सयुक्त १ ९५) अयत्त क ९०४ मधील शय्या मन्कावर आहे गथासप्तशतीतिलि स्त्रीपुरुष गाद्यावर (सअण क १३३, ६६७, ९००) शॉपतात क ९०४ मधील शय्या पतीच्या हाल घालीमुळे लचसलल झालेली आहे बाबरून या गादीला मध्ये फारसे टाक नसावत अमें वाटत श्रीमतांच्या घरी अनोळखी पाहुण्यांना अगणात गवताच्या शय्येवर झोपावे (क ३७९) लागे क १६६ मधील विछान्याभोवती गन्महरण मन्डारदाणी आहे चुडवगतात (S B E Vol २२ p 102) मन्डारदाणीचा उल्लेख आलेला असल्याचे श्री गोडे यांनी (Mosquito Net in Egypt & Mosquito Curtain in India Bharatiya-Vidya Dec 1947) दाखवून दिलेले आहे धान्य भरडण्यासाठी घिरीट (क ७९४) कांडण्यासाठी मुसळ (क ५०१) व पातडण्यासाठी सुपें (क ५५७) घरोघर आहेत पाणी आणण्यासाठी व साठवण्यासाठी मातीचे घडे (कुड क २२९, २६०, ८७४ बुम्स क ६५४, ८७१ घट क ९५४) आहेत याचा आकार चालू घन्गाधारणा वादोळा (क २६०) पिंवा राजगामारणा उभट (क ६५४) असावा पाणा आणताना घडा र्साद्यावर (क ९५४) ठेवीत गाथासप्तशतीतिले फलश (क १४०, १४३, २५६, २८०, १०७, ५७१, ५७६, ८०७) हे मात्र घातूचे असावेत क ५०७, ५७१, ५७६, ८०७ मधील कणश हे निघान कणश अगून क १४० व १४३ हे शकुनासाठी दारात ठेवले मगलकणश आहेत क ८७ मधील कणश सुपर्णाचा अगून त्यात रत्ने आहेत व त्याच्या तोंडार पाळी मोहोर केलेला आहे क ८३१ मध्ये मगलकणशातून तोर्थप्रदूण केव्याचा उद्देश आहे मराठीत व गुजरातीत याचच हा शब्द आजही भाडे या अर्थात प्रचाराने आहे गातशाहनसारीत लोक पूनगाठी मौसवान उपकरण वापरतात क ४ या गाथेत मरकतभाजन व शरागुलि (क ३००) यांचा उल्लेख आहे मरकतभाजन हे पानू जडवेतले कवक अगारे शरागुलि म्हणजे धान्याची कधी क ३०० मधील शरागुलीत सिंगूर टेरनेस आहे कर्पूरमजरी कधी टोपात ही मनवेदन पोष (कडकता सुनिम्हरीटी प्रप पृ १४२) यांगतात

Sippi is a boat shaped vessel used in Puja for offering water क ४ मधील शखसिप्पीचा आकार अर्ध्यासारखा अमावा मद्य ठेवण्यासाठी स्फटिकपात्र (क १२७) व पिण्यासाठी चपक (क ७१०, ९११, ९२७) या पात्राचा उपयोग झालेला आहे वेदकालात मद्यपानासाठी कारोतर नावाचें कातडी भाडें वापरीत लोखंडी पत्र्यावर घण मारून पेल्यासारखा आकार दिलेले भाडें पुढें वापरात (ज्ञानकोश प्रस्ता पृ ४६६) आले गायामस्त-शर्तीतील चपक काचेचे असणें समवनीय आहे भिक्षा वाढण्यासाठी चटुक (क १६२) व धेण्यासाठी करक या पात्राचा उल्लेख झालेला आहे चटुक (देशी चटुक ३१, दाक्षहस्त Wooden Spoon) हें भाडें लाकडी असून त्याचा आकार थाळीसारखा किंवा पळीसारखा असावा पाइअसइमहण्णवात करक या शब्दाचे अर्थ 'हड्डी, पानदान, छोटी पेटा' असे दिलेले आहेत आणि देशीनाम-मालेंत (२ ११) याचा अर्थ भिक्षापत्र=begging bowl असा दिलेला आहे हें ही लांकडाचें असावें असें याच शब्दाच्या 'अशोक' या अर्थावरून दिसतें

गायामस्तशर्तीतील घरात प्रकाशासाठी दिवे (दीअ, दीव, क १३५, २०२, २६४, ३३३, ४१५, ५४७ ७१६, ८३०) लावीत हे दिवे पणतीसारखे भाजलेल्या मातीचे किंवा लामणादेवा अगर समई यामारखे उघड्या ज्योतीचे असावेत, कारण क २२२ मधील दिव्याची ज्योत विरहिणीच्या अश्रुना व क ८३० मध्ये तिच्या नि ध्या रानी विसलेली आहे या दिव्यामाठी तेल (तेल क १३१, ५४७) वापरीत तेल-तैल म्हणजे तिळाचें तेल दिव्यामाठी व अभ्यग-स्नानासाठी तिळाचें तेल घटात ठेवीत, असे उल्लेख अनुक्रमें अथर्व वेदात व शाखायन आरण्यकात झालेले आहेत या दिव्याना वाती (वति क २६४) असत पेटत्या वातींचीं मुवें काळी (क ७५६) असत, त्याच्या काजळीनें कोनाज्याला काळिमा (क १३५) येई आणि प्रकाश वाढविण्या साठी वात पुढें पुढें सरकविण्यांत (क २६४) येत असे दिवा विज्ञवावयाचा तो द्वाताचा झटक्यानें, पण अपवादप्रसंगी उदा चौथरतगोपनार्थ ज्योत फुकर (क ३३३) घालूनही विज्ञवण्यात येत असे सुरत रसिकमात्र अनुनयप्रसंगी किंवा सुरतसमयी दिवा तेवता (क २६४, ५४७) ठेवीत. क ५४७ मधील दिव्याची रमिकता अद्वितीय आहे तरुण सुरत पाहताना तो इतका त-नीन झालेला आहे

वीं ती तेल्याचा असूनही ते सपल तरा त्याची ज्योत तेवत आहे । मेघदूताताल रत्नशीपाहून हा अधिक रमिक आहे. संस्कृत व प्राकृत साहित्यात त्याला तोट नाही

ग्राम व नगर ग्रामांतील राहणीत इचित् थोडाचहुत फरक असलेला दृष्टीस येतो नगरात बाजार भरत आणि त्यासाठी बाजूबाजूच्या प्रदेशातले वन्य लोक (क. ७८८) तेथे जमत असत वन्दिशाला (क. ५४) व रक्षशाला (क. २२७) यासारखी राजकीय व सांस्कृतिक स्थाने बहुश नगरातच असत ग्रामाप्रमाणेच नगरांनाही चोराची घास्ती (क. ५८) असे. नागरकांना ग्राम-संस्मोर्षूल विशेष आकर्षण (क. ७००) वाटे. नागरकांची लैंगिक वृत्ति विकृत (क. ७३९) असावी असे वाटते ग्रामातील गैरसोयी व दारिद्र्य आणि तेथील रेंगीव लवण्याचा व शिक्षित शृंगाराचा अभाव यामुळे नागरी राहणीला यथावत्त्या चोखदळाना ग्रामीण जीवन रुचत नाही. बहुधा अशानीच स्थाना कुग्राम (श्र. ७७, १०९, २१९), दुग्धग्राम (श्र. २००) व हस्तग्राम (क. १९४, ८०३) या नावांनी आणि तेथील रहिवास्यांना लबाड (छउल क. ८७८), पामर (दरिद्री क. १९५), लुने (शुनवप्रसुर क. १३८) व हलिमनन्दन (नागरगट्टेः क. ९००) या विशेषणांनी शापपूर्वक तिरस्कारले आहे. कारण येथील जेवणात तूपमूठ (क. ३१९) मिळत नाही आणि शोषण्याला विछाना (क. ८३३) नाही, कारण येथे आज्ञान्याना वैश (क. ९००), भिक्षादाना भिक्षा (क. -२३) आणि स्वभिचारिणोना परपुण्य (क. ४२८, ८८१) मिळत नाही । पण येथे जे मिळते त काय पनी आहे । गाथाश्रुति सांगतात, येथे विलंबेपक निसर्गगौदय (क. ९३९, ८३०) आहे, ज्याचे पयोधर उत्तुंग अहित अशा गांदरान तक्षणी उपलब्ध (श्र. ८७३) आहेत आणि मोक्षर अना अनेक गतेनस्थाने (क. ९३०) ही आहेत ।

निष्पत्ति :

गाथामतसंज्ञाच्या निर्मितीच्या काळात महाराष्ट्रात व अन्यत्र विस्तीर्ण राहूर व गणस बद्दर आणि धारगारी व लक्षरी ठाणी अग्निस्थान होती. जननेये मदुबावे, व्याघ्रान्यायी गणसता आणि राजगतेये गामर्ष्य, सिन्धुशास्त्रज्ञांची

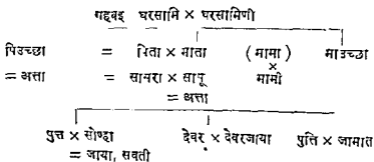
योजकना, कारागिराचें कौशत्य आणि आश्रयच सातत्य यांचा द्योतक अशी लोणावळे गटातील लेण्यासारखी सांस्कृतिक महत्कार्ये पूर्वी झाललीं होती व त्या काळात चालू होता, पण गाथासप्तशतीत त्याचा भागमूसही लागत नाही कारण हा गीतें ग्रामीण आहेत, तीं ग्रामीण कवींनीं ग्रामीणांवाठीं रचलेलीं आहेत

गाथासप्तशतीतील ग्रामीण व नागरी जीवनाच्या बाह्यांगाच्या निरीक्षणा वरून दिसतें कीं त कालीन बहुसंख्य जनता वन्य व ग्रामीण आहे, कीं ग्रामस्थाच्या परिचय नागररूपेक्षा वन्याशीं अधिक आहे ग्राम व नगर यामधील फरक दर्शविणाऱ्या आधुनिक लक्षणाचा येथें भागमूसही लागत नाही नागरी जीवनाचा जमाती व व्यवसाय यांनीं समन्वय होत नाही

गाथासप्तशतीतील ग्रामाची मांडणी व त्यामोंवतालची वनश्री, त्यातील नागमोडी व चिरली रस्ते, येथील घराची मांडणी व शाकारणी, त्यामोंवतालचीं अगणें व कुणपें आणि त्यातील पृथुलता, ग्रामातील पाणवठ्याची मांडणी व उन्हाळ्यातील पाण्याची टचाई या व इतर लक्षणांवरून दिसतें का हा ग्रामें आहेत तो भाग नागरी व पावनाळी असला पाहिजे मी महाराष्ट्राचा जो भाग पाहिलेला आहे त्यावरून वाटतें कां हीं खेडा, ग्रामें व नगरें मावळांतील असावेंत

१२ गाथासप्तशतीतील कौटुम्बिक जीवन :

गाथासप्तशतीतील कुटुम्बातील घटकाचा वशनेल येणप्रमाण

गृहपतिः

(गृहवद् क्र. १०७, १७२, २९७, ६००, ७८७; गृहवद्. क्र. १५२;
घरवद् : क्र. १५१, घरसामिः क्र. १३०, २५८, ६६२, घरिष्ठ. क्र. ७३१)

देशानाममालेत (२-१००) गृहवद् या शब्दाचा अर्थ ग्रामीण villager असा दिलेला आहे. पादवसदमहण्णवात याचा अर्थ गृहस्थ, गृही, ससारी असाही दिलेला आहे. प्राकृतात वद् या शब्दाचे अर्थ पति (क्र. ६६) आणि गृति = कुमभ (क्र. १६) असे आढळतात. गृहवद् हा शब्द दोन्ही अर्थानीं अन्वर्थक आहे. हा कुटुंबाचा धनी (क्र. २९०) व रक्षणकर्ताही (क्र. १५२). घरघनी हा शब्द ग्रामीण मराठीत नवरा व सासरा या दोन्ही अर्थानीं रुढ आहे. क्र. १३० या गायंत धरिणीच्या व क्र. २५४ मध्ये मुनेच्या साहचर्यांत आलेल्या गृहस्वामीचे अर्थ अनुक्रमें नवरा व सासरा असेच ध्यावे लागतात. क्र. ६६२ मधील गृहस्वामी इतका बुळा आहे की घरच्या जारिणीनें पोसलेला कुत्रा त्याच्याच अंगावर मुंक्तो, आणि क्र. २९७ मधील गृहस्वामी इतका गुडा की त्याची व्यवहारिणी जाया आपल्या प्रियकराशी त्याची गळाभेट वरविते, क्र. १७० मधील गृहपति हातीं घटा पेऊन स्तयक रेडा शोधता आहे आणि क्र. २५४ मधील गृहपतीनें मनाई केली तरी मुनेच्या इषान्यानें अंगां पिडाई आलेला परका पाहुणा ओसरीवर दडपून पयारी पयारीत आहे. क्र. १५२ मधील गृहपतीची घरादारावर व शेतासाठीवर करटी नजर आहे. त्याच्या मालमतेवर उघड आक्रमण करावयास कोणी धजावत नाई आणि चोरटे आक्रमण करणाराचाही धरकाप होतो. क्र. ७८७ मधील गृहपति असा जबर-दस्त आहे आणि गावात व आममंतात त्याचा इतका दारा आहे की त्याच्या गुगत्या नामांच्याराने गावरण्याचा धरकाप होतो व त्यानें तरवार उपसली की घोरागिळ्याची दागादाग होते गृहपति स्वतः शेतीसाठीवर अंगमेहनत करीत नाही. ही कामे तो हलिकावद्दून करून घेतो जातकुटोत व व्यवगायांत मान्य असल्यामुळे सामान्य हलिकांगी त्याचे नात्याचे संबंध आहेत. क्र. ६०० या गायेची नाविधा नावरी गृहपतीची वन्या व ग्रामीण हलिकनेंदनाची परती आहे. दरिद्री हलिकाला वन्या देण्यात त्याला कमीपणा वाटत असावा, गासरी सुलोधी कुपवणा होऊ नये म्हणून निच्या दिमतीला माहेरची पाठराभीण

आलेली दिसते गृहपतीचा उनाड मुलगा (क्र १०७) विचा या हलिर
सुपाच्या आगचट्टीम जातो आणि क्र ९११ मधील गृहपतिमुतेला कोणी
आवरू शकत नाही

गाथासप्तशतीत समुर ही सज्ञा एकदाच (क्र १५३) आलेली आहे हा
नायिकेचा सख्खा सासरा असण समवनीय आहे अथर्ववेदात धशुर हा शब्द
अनेक वचनात (१४ १ ४४) आलेला आहे यावरून डॉ इरावती क्व
निष्कर्ष काढतात की पतीचा पिता, चुलता, आज्ञा इत्यादि घटी-
धान्याना अनुलक्षून ही सज्ञा वापरण्यात येत असावी. गाथासप्तशतीत
गुरुजन (क्र ३६७, ३७०, ३९३, ४८४, ५८९, ६११, ८१६,
८४५, ९८१) ही सज्ञा अनेक वेळा आलेली आहे या उल्लेखांपैकी क्र ५८९,
६१६ व ८१६ यामध्ये त्यांना फक्त गुरु म्हटलेले आहे हे गुरु व गुरुजन
अर्थवातांल समुरासारखे दिसतात कुटुंबीयांशी त्यांचे नाते कोणते ते निश्चित
करता येत नाही गुरुजनाच्या आधीन असलेला पति (क्र ८४५) नायिकेच्या
मर्जांनुसार वागत नाही त्याच्या उपास्थितीत नायिकेला नवऱ्याफेड (क्र.३६७)
विचा प्रियकराखे (क्र ९८१) मान वर करून पाहण्याची सोय नसते, विचा
अथ् ढाळण्याचीही सवलत (क्र ४८४) नसते प्रत्येक कुटुंबात अशी
ठाकुराची गाजवणारी जुनाड सोड व बागगुरु असतातच

गाथासप्तशतीत पिता (पिड, पिज) ही सज्ञा आलेली नाही. पतीचे अनेक
उल्लेख आलेले आहेत दृडअ दयित (क्र ७, १५, ४८, ५९, ७४, १००, १८८,
२७०, २९२, ३०७, ३९७, ४३३, ४३७, ४५३, ४६७, ६०२, ६५०,
८२८, ८३४, ८३९, ९१०, ९२७ ९२८, ९२९) पड पति (क्र १, ११, १३,
३६, ५४, ५५, ६९, १५९ १९७, २००, २३७, ४०, ७९३, २९७,
२९९, ३०१, ३२४, ३३५ ३४६, ३६७, ४७२, ४९८, ५०८, ५४९,
५९७ ६०५, ६२३, ६८६, ७०२, ७२४ ७३९, ७६१, ८०७, ८२४,
८४३, ८५७, ८६२, ८७७, ८८२) पिअ प्रिय या नावाने आलल्या उल्लेखाचे
क्रमाक मुद्दामच दिलेले नाहीत भत्तार (क्र ३९०) ही सज्ञा एकदाच आलेली
आहे क्र १०७ मधील तरुणीचा पति वृद्ध आहे आणि क्र ५९७ मधील
मध्यम वयस्क व्याधाने नवतरणी बायका केली आहे विषमवयस्काच्या

विवाहावद्दल तत्कालीनांना वैषम्य वाटत नसावे असे दिमत. पति प्रवासाला गंगामुठें मी घरांत एकट्याच आहे, असं निवेदन क्र. ३३५ या गाथेत आहे. या व क्र. १५९, २९७, ६२१ वगैरे गाथांकरून निष्कर्ष निघतो कीं गायामस्तगती-तील कुटुंबाच्या विस्तार सामान्यत मर्यादित हांता. नवरावायवेच्या गुटमुठेत गंगाराची उदाहरणे किती तरी गाथांतून दाम्बवित्तां येतील.

गायामस्तगतींत देवर=दीर मात्र बहुत ठिकाणां आलेले आहेत: (दिअर: क्र. ३१३, ७२९, ८७०; देअर: ७६५, ९५७; देवर: क्र. २८, ३५, ५९ ४६९, ५७०, ६८८, ८६६). देवर म्हणजे नवऱ्याचा भाऊ भाऊ. दीरभावज्यांच्या अनुराचीं अनेक उल्लेख गायाम आलेले आहेत. क्र. ७२९ व ८७० येथे त्यांचा अनुभव नुरुताच सुरू झालेला आहे. क्र. ७२९ मधील देवराला सतीचे साध्यवाहे. क्र. ८७० ची नायिका स्वतःच देवराला प्रोत्साहन देत आहे. क्र. २८, ३१३, ५७०, ६८८ मधील भावज्यांचा दिरार्थी प्रेमसंबंध चालू आहे. क्र. २८ मधील त्यांच्या प्रीतिंत विकृतीही आहे. क्र. ३५ व ५९ मधील नायिका देवराच्या अनुपाला प्रतिकूल आहेत. क्र. ३५ ची नायिका त्याला सन्मार्गावर आणण्याचा यत्न करीत आहे आणि क्र. ५९ ची नायिका केवळ कुटुंब-विघटन टाळण्यासाठी देवराच्या दुर्वर्तनाचा परिस्फोट करीत नाही. या दोन्ही नायिका त्या त्या कुटुंबात नष्टानेच आलेल्या दिसतात. क्र. ६८८ मधील नायक कार्य-गिरीनंतर नायिकेच्या पराङ्मुक्त झालेला असला तरी त्याला टाळून घेतल्या-इतके व तें ऐकून घेत्याइतकी अनुराफि असाय उभयतामध्यें अवशिष्ट आहे. क्र. ७१५ मधील देवरानें उरभुक्त भावज्यांची आबाळ मांडलेली आहे व तिच्या अज्ञवत्याची तरतूद परण्यासाठी नष्टस्थाला मध्यस्थी करावी लागत आहे.

गायामस्तगतींत कुटुंबव्यवस्था पितृप्रधान असल्यामुळे वेधे आर्यापे प्रत्य पारमे दिगत नाही. क्र. ६८३ व ८१६ या गाथांतून जामान अदस्मान व सर दुपारी गायामवाचीला आलेले आहेत. क्र. ६८३ या गाथेवरून टांभुमार त्याची पत्नीती भेट सावकाळपर्यंत व्हावयाची नाही. क्र. ८१६ मधील नायिकेच्या तर पत्नीते मान वर करून पाहण्याची मकलम नाही. क्र. ६०० मधील शक्तिचन्द्रन आनाताला त्याच्या पत्नीची प ठरार्थीय करपटागमान इत्यादि. क्र. ७३७ मधील गुपाया स्त्रीच सावलेला असूनही न पंगारा

गुजाम्या हा गृहपतीचा परजाई असावा असे वाटते. पुत्राच्या विषयामुक्तीचा माता निषेध करते (क्र. ६३०, ६६३), पण जावयाच्या विषयामुक्तीचे मात्र सातू धौतुक (क्र. ५०७) करते! मुलगा व जाई यांच्याविषयोक्तीचा तिच्या मूर्तीत एवढा फरक होण्याचे कारण एतत्, आपल्या पुत्रावर पुढुवाच्या पोषणाची जबाबदारी आहे याची मातेला जाणीव असते आणि जावयाच्या वाढतीत तशी काळजी परण्याचे सासूला प्रयोजन नसते. शिवाय मुलगा आईला सातू शकत नाही अशी रहस्ये देहपर्माच्या साम्यामुळ आई व मुलगी यामध्ये चर्चिली जातात.

क्र ६१७ या गाथेत लेहडा या शब्दाला लम्हडा असा पाठभेद आहे. मध्य-हिंदुस्थानातील वन्य जमातीत घरजावयाला लम्हट ऊर्फ लामसेन अशी संज्ञा आहे. प्रा. डेरियर एल्विन याने आपल्या ग्रंथात या प्रथेचा उल्लेख केलेला आहे, पैकी Myths of Middle India (पृ. ४७६-७) मधील या प्रथेच्या उद्गमाबद्दलची गोंड लोक म्या येथे देतो. " मदनगट येथे तोण्ह देवर आपल्या स्त्रीमह रहात असे त्यांना एक कन्या होती मुलगी ययात आली तेव्हा आईचाप म्हातारे झाले होते त्यांनी विचार केला, मुलीला फोणाला तरी विनावी व मिळतील त्या पैशातून संसार चालवावा तोण्ह देवर जावयाच्या शोषाला लागला. कोसमगट येथे महकामूर देव नावाचा इसम रहात होता त्याला एक मुलगा होता त्याचे नाव लामसेन. देवराने सारी हफीकत महकामुराला सांगितली त्यावर महकामूर म्हणाला, नू मुलीला विरू नवो, माझा मुलगा लामसेन तुझ्या घरी चारा वर्षे राहिल व काम करून घर चालवील, मुलीबद्दल मी तुला पैसा देणार नाही आणि मुलामुलीला मासरी आणणार नाही, त्याचे लग्न लावून दे, म्हणजे दोघेही काम करून तुम्हा उभयताना पोटाला घालतील देवराने हें कबूल केलें व लामसेनाचे आपल्या मुलीशी लग्न लावले, तेव्हापासून घरात लामसेन ठेवण्याची प्रथा सुरू झाली. " पूर्वी त्याला सामुरवाडीस चारा वर्षे काम करावे लागे आता तीनच वर्षे करावे लागते या सुदतीनंतर त्याला चापाच्या घरी सप्तःनीक जाता येते, वन्य जमातीत जातरिवाजानुसार घरजावयाला सासरी मजुरी करावी लागते आणि नागरिक घरजावई हा लाडक्या कन्येच्या हासेसाठी किंवा एकुलत्या कन्येचा

नवरा या नाट्यानें मालमत्तेचा भावी वनी म्हणून सावर्रीं येतो दोपेही घाडे बहुत लडावलेले असनातच घरजावई मात याच्या जीवावर उदारता तरी निवा सुरणीस लागतो "बायलात पुष्प लावोवा, भाजून खातो वोंगोडा," ही म्हण आता त्रियाच्या घोलक्याभोंवतीं घोटालागान्या पुण्याला किंवा मुळम्याला अनुलपून वापरण्यात येते या म्हणीतील लानादा हा लम्हदा याचा अपभ्रंश अक्षाना अनें घाटर्त घरजावधानें दडपून सावरचा कावटा भाजून रालाव तर वोग त्याच काय करणार ?

गायामसशतींत पुत्र व पुत्रि हीं नातीं अनुक्रमें उक्त (क ८४, १ ८०, ३७३, ४१६, ६०३, ७६५, ८५९) डिम्भ (क. ७९९, १३८ णन्दण (क ५००, ६०८, ६२८), पुत्र (क ११, ११३, ४००, ४०९, ५६७, ६०९, ६३०, ६३५), पुत्रअ (क १०४, १७४, २३५, ५५९, ७६६, ३११, ३२२, ३५५, ४६०, ४६८, ५१३, ६२१, ७२०, ७८३, ९०१), सुभ (क १०७, १००, ३३६, ३५९, ४०२) आभि धृषा (क ३७०, ३८८, ४०७, ४०९, ५९५, ७७९, ८५८, ५१), कुमरि (क २९८) पुत्तलि (क ८७९, ८८९), पुत्ति (क २३, ४५, १०३, १५०, १५५, ३४०, ४१७, ६०५, ६८१, ७१०, ७२७, ७२८, ७३५, ७४१, ७४८ ७७८, ७९८ ८२०, ८७७, ८८१, ८९०, ९२०, ९२३) पुत्तिभ (क ३३०) सुभा (क ६१०, ६००, ८५७) या मशात आलेगीं आदित सामान्यत डिम्भ व पुत्र हे शब्द औरण पुत्रयाचय आदित आणि पुत्रअ हा शब्द वण याच या अर्थान वापरलेला आदित पुत्रि हा शब्द तर फारच दिलीर्न वापरलेला आदित क ७३० मधील पुत्ति ही निश्चितपणें कन्या आदित क ७२० व ७९८ मधील पुत्ति अविवाहित आदित क ७०८ मधील पुत्ति हें सर्वोधन सामूनें सनअ अणुण ल व जेठ आदित अगा प्रयोग हवींही वाठ कोठें प्रचारात आद

गायामसशतींत मामू (क ३३, ६१३, ७७८) वसण्हा (क १९, १०७, २४१, ३३६ ६८३, ४९३, ६३०, ९५५, ९०३) या मशा आल्या आदित. एगाही मामू हतरी प्रवळ अवत की ता सुवेण पुत्ति (क ७७८) म्हणते स्वभावन वोगिष्ट अगरी तरी पतिविरदासुद्धें सुवेणी दुदता आलेगी पाहून ती हात अणु (क ४९३) टाळने पुत्रया मधीवीरपी म्हणून त्याच्या

विरहकालात ती सुनेच रक्षण करते (प्र ३३६) आणि वसतात दरवळणाऱ्या सु।धानां तिच्या चित्ताची चलयिचल होऊ नये म्हणून (प्र ४९७) तिला घराबाहेर पडू देत नाहीं प्र ८६९ मधील सासू रगट आहे ती सुनेकडून दिवगभर इतकें काम करून घेते कीं विचारीत्या क्षणाचीही उसत मिळत नाही, पण या सुनेला ज्या कारणासाठीं मोक्कीं हवी होती तें विचारात घेतल म्हणजे सासूची करणी योग्य होती असच दिसून येतें तरण सुनेच्या आहारीं गेलेला विषयासक्त पुत्र कृश व कुटुंबाचा भार पेलण्यास असमर्थ झालेला पाहून तिला विपाद व भवितव्याबद्दल फाळजी (प्र ६३०) वाटते आणि भुऱ्या घटा सैल सोढणाऱ्या नाचत्या सुनेबद्दल तिहाइतानवळही उपालम्भोद्धार (प्र ९४५) काढावयास ती कमी करित नाहा एकूण गायासप्तशतींत उपासमार, कटुवचनें, मारदाण वगैरे सासुरवासाचीं जीं कुप्रसिद्ध लक्षणें त्याचा मागमूसही आढळत नाहीं

गायासप्तशतींत अत्ता (प्र ८, ११०, २९७, ४६९, ४९७, ५४२, ५४९, ५४२, ५९७, ६५१, ६६३, ६६७, ६७४, ८०१, ८६९), पिउच्छा (प्र ११० २९५, ५९८, ५३७), माउच्छा (प्र ६४८, ७७९) आणि मामि (प्र ९३, ९७, १०४, २०४, २४६, २६४, २९४, ३४४, ४३१, ४१०, ५०६, ५१२, ५९९, ६०८, ८४२) हे प्राकृत शब्द अनेक वेळा आलेले आहेत छायात य टीककारांनीं अत्ताचा प्रतिशब्द व अर्थ सासू असाच सामान्यत दिलेला आहे देशीनाममालेंत (१ ५१) अत्ताचे अर्थ माता, सती, सामू असे दिलेले आहेत थोधर-भाषा-कोशात हिंदी अत्ताचा अर्थ स्वतःची मोठी बहीण किंवा आईची बहीण असा दिलेला आहे मराठी आते ही बापाची बहीण प्र ४९७ ५४९ ५५७, ६२३ व ८६९ या गायातील अत्ता ही निश्चितपणें सासू आहे पिउच्छा ही बापाची आणि माउच्छा ही आईची बहीण पिउच्छा ही सज्ञा गायासप्तशतींत अनेक वेळा आलेली असल्यामुळें अत्ता या शब्दाचा अर्थ भिन्न असलाच पाहिजे वस्तुत माउआ म्हणजे माता किंवा सती, सहेली (देशी नाममाला १, १४७), तरीही प्र ४२३ मधील माउआला छायात मातृप्रसा असा प्रतिशब्द दिलेला आहे मामि (मम्मि, मन्नाणि) या शब्दाचा अर्थ देशी नाममालेंत (१ ११२) आईच्या मावाची

वायको असा दिलेला आहे छायेंत मानीला मातुळानि हा प्रतिशब्द दिलेला आहे क्र १२४, २०४, ४३१, ४१० व ५०६ मधील मामि ही प्रत्यक्ष मातुळानि, निदान नायिकेच्या नात्यातली अमर्षे शक्य आहे इतरत्र ती नायिकेची दूती किंवा सजा आहे गायामस्तशर्तीत माआ (क्र ४००, ५०७ ७३५), माइआ (क्र ८१९), माउआ (क्र २४०, २८५, ४२३) व माण (क्र ४३, १५९, १९५, ५४८, ५८९, ७८५, ८०१, ८८३) हे मातृवाचक शब्द आलेले आहेत क्र २४०, ४००, ५०७, ७३५ व ८८३ मधील माआ व गाउआ या निश्चितपण माताच आहेत अन्य माता या मानलेल्या माता आहेत

गायामस्तशर्तीत आतोरा, माना व भावसा याचे उल्लेख नाहींत शिवाय अत्ता, पिउच्छा, माआ, माउआ व मामि या सजा दिल्याने वापरलेल्या आहेत यावरून वाटते की या सजा सामान्यतः साहित्य असाव्यात सान्या जमी सगला मुक्त नायक-नायिकेचे दूतीकार्य करणाऱ्या मध्यस्थ त्यांना कोण त्याही नाशनें संबोधिले तरी अर्थ एकच व्यभिचारार्थे तत्र जाणणारे सागरात की या सजा त्या जगात आजही वापरात आहेत ' त्यामध्ये भेद एकदाच की अत्ता पिउच्छा, व माआ या वयस्क असाव्यात आणि माउच्छा व मामि या समवयस्क !

गायामस्तशर्तीत गृहिणीवाचक सजा अमक आहेत गृहिणी (क्र ८२५), घरामणिणे (क्र ७३१), घरिणी (क्र ११, १३, ३६, ३८ १२२, १३०, १०५, २९१, २९१, ३८२, ४०९, ४७०, ५३८, ५६५, ५९५, ६०१, ६६२) जाया (क्र ६, ३१, ४७, ८४, १६९, २००, २०२, २२८, ८३, ३१३, ३३७, ३७३, ३८९, ३९९, ४१७, ५०० ५७०, ६३९, ७६९, ७९८, ८२६, ८३०, ९५७, ९६१) जत्रवह = नववधू (क्र ४७९, ५६९, ६४९, ६४७, ७२६, ९८४), बाला (क्र २३७ १२७) मुदा = मुग्धा (क्र १५, १०७, ३८२, ४३३, ४६५, ५०४, ५३३, ६७८) क्र ७३१ मधील घरसामिणी हा काही तरी गृहस्वामिनी नाहीं, मालकिणाचा भाव आजगारी पाहुणी आहे. रघुव्यग्रमार्गे क्र ३९ मधील घरिणी हा शब्द नायिकेच्या राहत्या घराला अनुकूलन योजनेला आहे जाया व घरिणी यामध्ये फरक करारवाचाय ज्ञाता

तर सागता येईल वा सामान्यतः जाया ही मध्या, तरणी आहे आणि घोरणी ही प्रौढा, जाया ही दोहदिनी व विलासिनी आणि घोरणी ही पुनवती व गृहकार्यव्यापृता या विधानाला अपवादही आहेत क्र १०० मधील जाया पुनवती आहे अपत्याना जन्म देते ती जाया, असाच या शब्दाचा अर्थ आहे त्याचप्रमाणे क्र ११ व २९१ मधील घोरणाना अद्याप गामीर्य आलेले नाही

गाथासप्तशतीत सवती (क्र ७०, १०१, १७३, २१०, २७५, ४४९, ५२८, ५५७, ५८६, ७१२, ९०१, ९७४, ९७५) जागोजाग आढळतात व वसात उद्देरिलेल्या क्रमाकात त्याचे नामपूर्ण उल्लेख आलेले आहेत, इतर अनेक गाथात त्याचा सदर्भ आलेला आहे या उद्देरावरून या वाळात बहु-पत्नीकत्व रूढ होते असे दिसते साधारणतः सवतीची नादणूक अक्षणारी कुटुंबी आर्थिक सुस्थितीत असावीत अस वाटते सामान्यतः या सवती सजातीय आहेत क्र ७९ मधील सवतीपैकी उल्लेख जाया आर्या असून तिच्या सवती अन्य व सामान्य जातीय असाव्यात असे वाटते त्यामध्ये आर्या आपले वर्चस्व सामाळून आहे क्र २४ या गायेच्या नायकाने अगोदरपागून अन्यत्र बिन्हाड घाटलेले असून केवळ लोभाचारासाठी किंवा आवदयक धर्मकार्य म्हणून त्याने सजातीयतेची निष्प्रेम विवाह केलेला दिसतो सवतीपैकी काही विवाहेत आहेत (क्र २४) व काही रलेल्या (क्र ३३७) आहेत क्र ४७९ मध्ये नायकाच्या द्वितीय विवाहाचा उल्लेख आलेला आहे, नववधूविषयी वाटणाऱ्या औत्सुक्यामुळे त्याला प्रथम गृहिणीच्या सगतीत मुरा लागत नाही कोठे या सवती एका घरात नादतात (क्र ११०) तर कोठे त्याची बिन्हाडे वेगळी (क्र २४, ४३, १३०) आहेत सवतीपैकी कोणी आवडल्या असतात व कोणी नावडल्या (क्र ५२३) एखाद्या पत्नीला एखाद्या दुसऱ्या सवतीचा भार सोसावा लागतो आणि कोठे बिचारीला अनेकींचा (क्र २७१), प्रथम गृहिणी नावडती झाली (क्र ५४३) किंवा सुवली (क्र ३८२) अगर शरीराने अवजड झाली म्हणजे तिचा पति तरण (क्र ५१८), भरदार (क्र ५९८) वा लवचिक (क्र ११२) नववधूसी विवाह (क्र ४७९), क्री. नववधूसंग नायकाला आरभी सुलकर वाटतो पण त्यामुळे त्याला दौर्बल्य (क्र १००, १११, १७३) येते व यामुळे सवती तिच्यावर मृष्ट असतात.

आणि त्या नवऱ्याजवळ तिच्या नाचरेपणावद्दल व अन्यासक्तीवद्दल गाऱ्हाणी व चुगल्या करतात. सवतीच्या प्रादुर्भावामुळे पत्नीला पतीचे दर्शन क्वचित् (क्र. ७०), आजारपणी समाचारासाठी म्हणून (क्र. ५०, ५१), वेवळ दाक्षिण्य म्हणून (क्र. ८५), दिवसा उजेवीं, पहाटेस (क्र. ६५३) किंवा अस्तमानांचे (क्र. १३०) व्हावयाचे. यामुळे अनायास घरी परतलेला पति फिरून बाहेर पडणार नाही याविषयी दूरदर्शी ग्रहिणी विशेष दक्ष (क्र. १३०) असत. बहुव्रतभाच्या क्रियाची दुर्दशा काय मागावी? त्यांना अशु डाळीत (क्र. ५२८), उत्सासे टाकीत (क्र. १४७), एकीनेर्फीच्या उरलाच्या पांसाच्या काठीत (क्र. १७९, ७१२), दुःखभाण्डारात (क्र. ९२५) आसुष्य फंठावे लागते. सपत्नीरोग हे ससारी क्रियाचें महद्दुःख होय, असें भूरिदत्त जातकात (जातक - भाग ६, पृ. १६०) नागीने सांगितले आहे ते अगदीं ररे आहे. याचा ताप त्यांना होतो, तसाच तो त्याच्या यजमानालाही सोसावा लागतो. या जंजळात गुरफटलेल्या विचान्याला जागोजाग चहाड्या (क्र. ५५७), टोमणे (क्र. ६५३) व दुर्बचने (क्र. १७९) ऐकून ध्यावीं लागतात. हे भोगावे लागत असूनही पुष्य जणू काचत्या व काटिरी पायबंदांच्याच शोधांत असतो !

गायामसशातीच्या क्र. ९५२ या गाथेत क्षेत्रसंकेत आलेला आहे. स्त्री हे क्षेत्र आहे असें येथे सांगितलेले आहे. हा क्षेत्रसंकेत सकृदर्शनी मासतो तितका शास्त्रास्पद किंवा घृणास्पद नाही. असा कोण पुढा शेतकरी आहे की जो दुमऱ्याला आपल्या शेतांत नागरणी पेरणी करू देईल? दुमऱ्याच्या शेतांत पेरणी करणाराची तुलना व गणना प्राचीनांनी कान्याला ठोमि मारणाऱ्या महामूर्खांत केलेली आहे. मंदाशुद्धि करायनाची ती कुलपरंपरेत रस्त पद्द नये म्हणून, स्त्रीक्षेत्रात बीजारोपण करायनाचे ते धर्मकार्य म्हणून, पुत्रोत्पादनामुळे गृहस्वामीला व गृहस्थामिनीला राद्गति प्राप्त व्हावी म्हणून. अर्था या क्षेत्र-मंदिनाची भूमिका आहे. या क्षेत्रावर आक्रमण होऊ घावनाचे नाही, शालेंच तर त्याचे निवारण करायनाचे व प्रगल्भशोषी दुस्तीकरण करायनाचे, हा संकेत प्रमणशील व युद्धशाली भारतीचाना प्राचीन शास्त्रापासून माहीत आहे. दुर्बनेनामुळे मेसारात नांदावयाला नाताचक झालेल्या ग्रहिणीला हरपार करायनाच

(क्र ७६) जे बरेले नाहीत ते युद्धाचा अवलंब करून आपल्या अपहृत सख्याना चोराच्या (क्र ५२७) व शत्रूच्या (क्र ५४, ५५) तावडीतून सोडवतात, यात नवल कमलें ? आणि सोडवतात कशासाठी ? कुटाळाच्या दुर्बचनावर विसवून त्याचा त्याग करण्यासाठी ? नव्हे क्षेत्र रक्षणासाठी, सर्वधनासाठी !

गाथासप्तशतीतील गृहिणीचे जीवन व दिनचर्या ही पाहण्यासारखी आहेत लग्नाच्या वेळी तिचे वय जाणते (क्र ६४०, ६४३) असते क्र २९८ ची नायिका विवाहासाठी आतुर झालेली आहे ही सुशिक्षित (क्र २७, ३५, २४४ ८२७, ८३५) आहे ती पतीला पत्रे लिहिते व त्याची पत्र वाचते नि शक्यपणे त्रिदलगाच्या कुमारीच्या वागणुकीत लग्नानंतर ससाराच्या जबाबदारीची जाणीव झाल्यामुळे गाभीर्य (क्र ६०६) येते रात्री जागरण झालेले असला तर कुलवधू सकाळी उठून कामाला (क्र २३) लागते उजाडण्यापूर्वी उठणार नाही ती नव याची लाडकी असला तर निद्रेला पात्र (क्र ७१२) होते झाडलोट झाल्यानंतर ती स्नान (क्र ७९, ८०) करते व स्वयंपाक (क्र १३) लागते माहेरवासिनी मात्र उशीरा आवोळ (क्र, ६८३) करतात ती रन्धनकर्मात निपुण (क्र १४) आहे ती आल्यागेल्याला भिक्षा (क्र १६२) वाढते, पारुसिदानंतर काकवली (क्र २०५) देते घरधनी शेतावर गेलेला असला तर त्याला व कामगाराना न्याहारा (क्र ६९२) पौंचविते मुहुर्ताच्या दिवशा ती नागराची पूजा (क्र १६५) करते आणि जरूरीप्रमाणे शेतात काम (क्र ६९०) व रातण (क्र ६९०, ६९१, ८१५) करते तिला दळण (क्र ३८८, ७९४), काढण (क्र ५५७) करावे लागते पाणवट्यावरून पाणी आणावे (क्र ८७४, ८७५) लागते दिवसभर ती कामाधामांत (क्र ८६८, ८६९) गुरफटलेली असते असें असूनही दुपारी जरा आडवी क्षणी तर ती आक्षेपाला व निद्रेला (क्र ८५, ६६) पात्र होते पति माहेर गेलेला असला तर त्याची मार्गप्रतीक्षा करीत ती दारात उभी (क्र १४०, २५६, २६२) राहते व तो घरी येताच त्याचे स्वागत (क्र ३१२) करते, त्याचे पादप्रक्षालन (क्र १३०) करते पति वृद्ध असला तरी ती त्याचा ससार आनदाने व आपखुषीने (क्र २९३) चालविते,

स्वतःच्या सुखदुःखांची उपेक्षा करून त्याच्या यशानें आनंदित (क. ६८५) होते. पतीचें चित्त अन्यत्र गुंतलेलें असलें तरी ती आपला क्रोध मनात बिरवते, ती अश्रूंनाही (क. ८६३) व्यक्त करीत नाही, त्याला संतुष्ट करून त्याची धन्यासाक्षि (क. १३०) आवरते, इतकेंच नव्हे, त्याच्या जिवासाठी दौल्यही (क. ८४) करण्यास भिन्न असते. त्याच्या विपरीत हौसाही (क. २२, ८४) ती पुरविते. असह्य परिस्थितींतही ती पातिव्रत्य (क. ३५) सांभाळते. स्वतःच्याच नव्हे, शेजारणीच्याही शांलाचीही ती काळजी (क. ३६, ३९) वाहते. आपल्या कुटुंबाची विपभावत्या (क. ४७२) ती प्रकट होऊ देत नाही. कुटुंब्याची दुर्गति असेल तर स्वर्च टाळण्यासाठी ती गरोदरपणी आपले दोहाळेही मनांतल्या मनांत (क. २९०, ४७२) जिरवते. कुटुंब्याचा मार घारण करण्यासाठी ती आपल्या हौसांमर जलाञ्जलि (क. ६०६) देते आणि कुटुंबीयांची सद्दकार्य करते व स्वतः घोका पत्करून कुटुंब्यविपटन (क. ५९) होऊ देत नाही. अधून मधून माहेरची ओढ लागत असली (क. ८७०) तरी ती सासरच्या जीवनाची इतकी समरस होते की सासरची दुर्गति अवतांना माहेरची माणसे सणावाराचे दिवशीं धाटमाट करून भेटावयास आली तर ती महेतुक्पमें आपल्याला दिग्बगवाला आली आहेत असे मानून (क. ३८) ती त्याच्यावर रागावते. पति प्रवामात असतांना ती बेगीरगी करीत नाही (क. ३९), टोळ्यात अंजन घालीत नाही. (क. ८६६). अशा प्रकारें ती बौद्धिक कर्नध्याचें पालन करते व सहनशीलतेनें सुखदुःखांचा समन्वय (क. १४०, ५९०, ८६०, ८६३) करते म्हणून समार सुखाचा होतो. एवत्र कुटुंब्यातील त्रियांनीं अविनयाच्या मूर्खपणानागून शलित्त असावे एवडीच गृहपतीची मागणी (क. ८६०) असे. मंगाराचें सुख सुखलप्राप्त अवलून अमत्याची (क. ९६९) गायारणीना आणीव होती. या मंगारांत त्रियांना इट तेरडे स्वातंत्र्य नव्हतें असेही म्हणता येणार नाही. क. ८६१ या गाथेत गागितल आहे की ज्या कुटुंब्यातील त्रिया मोरळ्या मनानें बोलतात, अश्रुत्रिमपमें वागतात, निरिंकारपमें हंगतात व निष्पापपमें वावरतात ती कुटुंब्य धन्य होत .

गाथावस्तुसर्तातील बौद्धिक जीवनान्त वास्तव्याची अनेक उदाहरण

आढळतात क ११ मधील छोटा मुलगा बापाच्या पाठीवर वसून घोडा घोडा ऐकत आहे क २०० मधील चिरबीडाना नुकतेच दोन दात आले आहेत व त्यानीं ते बारावर उमटवले आहेत आणि आईबाप त्यांचे कौतुक करीत आहेत क २०० मधील वर्णन कवीच्या सूक्ष्म व मार्मिक निरीक्षणांचे दातक आहे या प्रसंगाच्या अनुराधानें गाथास्वानी कलेल मनोविश्लेषण आजच्या नवकवीनांही चकित करील क ४०९ मधील प्रसंग असाच आहे, पुलाच्या स्पर्शानें मातेचा एक स्नान पान्दवतो आणि पतीच्या स्पर्शानें दुमरा रोमांचित होता वास्तव्य व शृंगार यांचें अर्ध समिश्रण इतरत्र क्वचितच आढळेल कौतुक चालल आहे तोंवर ठीक आहे, पण ऐन वेळीं लाडक्या पुत्रानें भोंकाड पसरलें तर मात्र तो आणखी एका धपाट्यातून (क ४००) सुटत नाहा जणू असा धपाटा राल्ल्या शिवाय त्याला सुत्राची झोंपच येत नाही ! आईबापाना अशी हौराण करीत नाहात तीं मुल कर्मची ? शेतकऱ्याला रतरा आनंद केव्हा व कशांन होतो ? पाण्यान भरलेल्या ग्याचरातलें साळीचें पीक गुढ्याएवढें वाढलेल दिसत तेव्हा कारण यापुढें तें अवर्षणामुळ सुरणार नाही अशी त्याचा खात्री होत क ५६७ या गाथत अशा शेताची अत्यंत अनर्थक अशी तुलना परच्या दुधावर पासलेल्या, गुड्याएवढ्या वाढलल्या आणि चितलानें मातलेल्या हलिकपुत्राशी केल्ली आहे पित्याच्या गैरहजेरीत व विपत्तावस्थेंत माता पुत्रचें रक्षण करते (क ५३८, ६२१) आणि यासाठीं स्वनाशाचीही पर्वा (क १०२) करीत नाहा क ५९५ मध्यें मुलानें आईजवळ घेतलेला जगली आढ्याचा हट्ट हा प्रसंग अत्यंत हृदयद्रावक आहे

पर नमूद केलेल्या नातेवाइकाच्या उल्लेखावरून गाथासप्तशतीतील उडुब सभ्येबद्दल अनेक महत्त्वाच निष्कर्ष निघतात

गाथामत्तशतीतील गृहपति हा सामान्य प्रामाण्य मिवा हलिक नाहा समाजात त्याला विशाष्ट दर्जा आहे त्याचा हा दर्जा प्राचीनानाही मान्य आहे गृहपति ही सहा बदकालापासून रुढ आहे आणि ती तेथ व इतरत्र बळावेरा विशिष्ट वेगवेगळ्या अर्थानीं वापरण्यात आली आहे गृहपति (Master of the Household क ६ ६३ २, अथर्व १९ ३१ १३१, ज स्पति (Chief-tain of Families क १ १८५ ८), वरस्पति (Lord of the Clan :

क : ७, ५५, ५) या सज्ञा वेदात आढळतात. डॉ. इरावती कर्वे सांगतात, गृहपति हा कुटुंबाचा पति, शास्ता. कुटुंबातील सर्वांत वडील पुरुष (Kinship Terminology & Kinship Usage in Rigveda & Atharva Veda - Annals. XX 126). अर्धशास्त्रात (अधि. २ अध्याय ३५) कांदिल्य सांगतो : "समाहर्तुंप्रदिश्याथ गृहपतिकव्यञ्जना येषु ग्रामेषु अपि-हितस्तेषां ग्रामाणां क्षेत्रगृहकुलाग्र विद्यु । मानसज्ञाताभ्यां क्षेत्राणि भोगपरि-हाराभ्यां गृहाणि वर्षकर्मभ्यां कुलानि च । तेषां ज्ञाप्रामाण्यव्ययं च विदुः । प्रथितागतानां च प्रवासावासवारणमनर्थानां च क्षीपुरुपाणां चारप्रचारं च विद्यु । " = " शेते व घरे याच्या मर्यादा आणि त्यावरील मालकीदफ, सरकारी कर व त्यात देण्यात आलेली सूट, गावातील माणसे व गुरेडोर याची संख्या आणि कुटुंबाच्या जाति व व्यवसाय आणि त्याचे उत्पन्न व उत्पन्न, याचा स्थानिक दप्तरात नमूद केलेला तपशील घरोघर आहे मिवा कसे हे बासुमीदाराने गृहपतीचा वेप धारण करून पडताळून पदावे गावात नव्याने आलेल्या व गाव सोडून जाणाऱ्या लोकांवर नजर ठेवावी आणि त्यांच्या येण्याजाण्याची कारणे शोधून काढावात, त्याचप्रमाणे आलेल्यांपैकी अनिष्ट व अनर्थकारक वोग आणि परसत्तेचे हेर वोग याची वित्तवातमी काढावी. " त्या अर्थी रुरेगुरे गृहपति असेच उद्योग करीत असावेत असा अर्थ घेतले याचा कयात (पूर्वीक २.५०) आहे.

अर्धशास्त्रात नमूद असलेली लक्षण गावामतज्ञतातील सर्वेच गृहपतींच्या ठायी आढळत नाहीत येथे गृहपति ही मज्ञा थोडी दिलाईने यापरलेखी आहे. तरी आहेत त्या उत्पन्नाचा सारांश विचार करता दिसून येते की गावामतज्ञतातील गृहपति हा अर्धशास्त्रातील व्यवस्था असलात येण्याच्या पूर्वीचा असावा या गृहपतीचा आर्थिक व सामाजिक दर्जा सामान्य परिणाम व परधम्यादून श्रेष्ठ असावा प्रामाण्यवर्धेतील त्याचा दर्जा प्रामाण्येच्या साली-लात असावा गृहपति हा गधर जमीनदार व जबर जरपदार असावा. मदाराश्रित जातिकुळीच्या श्रेणीत विशिष्ट कुलांना उच्च दर्जा देण्यात येतो. त्याच गृहपति हे मूळ स्वरूप असाव अर्धशास्त्रांतले गृहपति परतात तसे उद्योग व उद्यापती ह्याही गावकऱ्यांचे स्वयंभू पुढारा या नात्याने स्थायिक

मातबर शेतकरी करीत असतात याचोही मुलें काहीं काळपर्यंत उडारतात आणि जातीनें शेती बिंबा शेतकाम करणाऱ्या स्त्रीपुरुषांना व सामान्य हलि काना उपद्रव देतात उदीम उद्योग करून, लष्करात बिंबा सरकारात नोकर करून अथवा स्वार्थासाठी बिंबा प्रतिष्ठेसाठी अधिकाऱ्याकडे वळण बाधून सामान्य कुणबी गधर व जबर झाला म्हणजे त्याचें घराणें प्रथम श्रेष्ठ कुळीतील वन्येचें ग्रहण व नंतर उच्च कुळात वन्येचें दान या साधनाना कालांतरानें श्रेष्ठ जातकुळांत समाविष्ट होऊ लागतें असा प्रकार आजही घडत असलेला दिसतो या श्रेष्ठ कनिष्ठ भावाचें मूल स्वरूप या गृहपतींत पहावयास मिळतें

गाथासप्तशतीतील कुटुंबाचा विस्तार मर्यादित असला तरी या कुटुंबव्यवस्थेंत हिंदु एकरूपकुटुंबसंस्थेची लक्षणें निश्चितपणें आढळून येतात गाथासप्तशतीतील कुटुंबावर गृहपतीची सत्ता आहे पतीच्या मागून कुटुंबाचा चरितार्थ चालविण्याची जबाबदारी कुटुंबातील कर्ता पुरुष या नात्यानें आता पुत्रावर आहे अशी त्याच्या मातेची अपेक्षा [क. ६३०, ९४१] आहे प्रामाणीची कामें त्याच्या अनुपस्थितीत व त्याच्यानंतर त्याचा पुत्र [क. ३१, ६२८] चालवतो भावाभावामध्ये भाडणें झाल्यास त्याचें पर्यवसान कुटुंबविघटनात होईल अशी जाणीव क. ५९ या गाथेच्या नायिकेला आहे कुटुंबमें मोडतात ती ब्रियाच्या कागाळ्यामुळें, याचोही गाथाकाराना जाणीव आहे. क. ११३ या गाथेंत पित्याच्या कर्जाचा वारसा पुत्राकडे झालेला आहे अर्थात् हें कुटुंब पितृप्रधान असलेंच पाहिजे हिंदु एकरूप कुटुंबाची ही वैशिष्ट्यें खोऱ गीतात समाविष्ट झालेली आहेत, यावरून ती तत्कालीन समाजाच्या अतर्मनात अनुस्यूत झालेली होता, याचा प्रत्यय येतो

गाथासप्तशतीतल्या अनेक तरुणी स्वैरिणा असल्या तरी त्यांच्या उल्लेखांच्या सख्येवरून तत्कालीन कुटुंबसंस्था व्याभिचारानें वरबटलेली होती, अगर समाजाला शुचिर्भूत व मुला समाजाची जागोव नव्हती असा निष्कर्ष काढता येणार नाहा सामान्यत गाणीं होतात तीं असामान्याचींच होतात आणि जीं गाणीं रगतात व रुचतात तीं प्रेमाचींच असतात त्यातलें प्रेम वैसाहिक आहे कीं विवाहबाह्य आहे ह्याचा विचारही रसिकाच्या मनात साधारणत येत नाहीं म्हणून अशी उल्लेखावरून विशेषत जानपद व स्फुट गीतातील रंगी

देरगी वचनावरून समाजस्थितीबद्दल सामान्य विधाने करणे साहसाचें ठरण्याचा
संभव आहे. गाथात वर्णिलेली गृहिणीची दिनचर्या, पतिपत्नीची परस्परावरील
प्रीति, शैष्टिक जीवन आणि वात्सल्य याचे उल्लेख विचारात घेतले असत।
त्यांना पटते की तत्कालीन कुटुंबसंस्था जिवंत व शुद्धिर्भूत होती या कुटुंबातील
स्त्रियांचे स्थान भोगदासींचे नव्हतें ज्या कुटुंबातील स्त्रियांना मोल्दरिणीसारखें
विवा भोगदासासारखें वागविण्यात येतें तेंचें गाथाकवींना बदनपूर्वक वर्णिलेलें
कौटुंबिक सौख्य अशक्य आहे त्यांनी वर्णिल्या आहे तशी परिस्थिति असेल
तें कुटुंब आणि व उद्याही सुनीच गणलें जाईल

आर्यांच्या वसाहतींचें क्षेत्र विस्तृत होऊ लागत तसतशा आपल्या अल्प-
संख्यावत्वाच्या अवचणी त्यांना अधिकाधिक जाणवू लागल्या वसाहतींच्या
प्रदेशात ते अल्पसंख्य असले तरी ते सघटित व सुसंस्कृत आणि राजाखानी
पक्ष होते म्हणूनच प्रथम बहुसंख्य आदिवासींचा विरोध मोडून विवा शमवून
आणि नंतर त्यांना समाजव्यवस्थेत समाविष्ट करून घेऊन ते वसाहती प्रस्था-
पित व प्रगट करू शकते जेते हे नेहमाच अल्पसंख्य असतात त्यांच्या
आक्रमक व भ्रमणशील जुगात पुर्यापेक्षा स्त्रिया कमी असतात यामुळे स्थायिक
धारयानंतर अन्य वर्गातील स्त्रियाशी विवाहबद्ध होणे विवा विवाहवाद्य सद्य
देवण त्यांना भाग झाले वर्षसकरामुळे आर्यांचे वास्तित्व व व्यक्तिम व
अभिप्रात नष्ट होऊ नये म्हणून त्यांनी अशी प्रथा प्रस्थापित केली असावी
शी ज्येष्ठानें आयशा विवाह करावा आणि कनिष्ठानें अनार्याशी
नमुदि ब्राह्मणात ही प्रथा अद्यापि अस्ति वात आहे आर्यांची प्रतिष्ठा कायम
रहावी म्हणून प्राचीन आर्यांना कुटुंबातील विधवांना देवरावरोवर शैष्टिक
सद्य ठवण्याची मुभा दिती असावी देवराटा तपवा र त्रा आपल्या शयनावर
पोलावने असा उद्भव ऋग्वेदात (१० ४० २) आहे त्याचप्रमाणें दिरानें
भास्वमीग मती जाण्यापासून पराहत करावें व पुनर्विवाहाचें आश्रयन याचें
अने उद्भव ऋग्वेदात (१० १८८) व अथर्ववेदात (१८ ३ २) आढळतात

राजानीव स्त्रियांच्या कुटुंबांमसुळ बहुभर्तृवता (polyandry) एका स्त्रीवर
अनेक पुरुषांना वैवाहिक हक्क अमर्जे) ही पद्धत अस्तित्वात आली असावी
एका स्त्रीचा अनेक भावांनी विवाह होणे ही प्राचीन बहुभर्तृवता ही पद्धत

पांच पाण्डवांशी विवाह हें आनीय बहुभर्तृकतेचें ठळक उदाहरण आहे. मातेच्या आज्ञेची सवय निर्माण करून उत्तरशालीन इतिहासकारांनी या बहुभर्तृकतेला मुरड घातली आहे. महाभारतात वारवार उल्लेखिलेली नियोगाची प्रथा ही आर्यांच्या पतिष्ठेच्या अक्षरावर व आनीय बहुभर्तृकतेच्या रिवाजावर आधारलेली असावी. वधूच्या त्रिगह विशिष्ट वरांशी हातो, ह रारें, त्याचप्रमाण ती वरांच्या बुळात दिली जाते (गौतम धर्म सूत्र २.१०.२७) हेंही तितकच रारें कुटुंबाची मालमत्ता कुटुंबाबाहेर जाऊ यावयाची नाही, त्याचप्रमाण कुटुंबातील विवाहित स्त्री परम्या घरां जाऊ यावयाची नाही, अशी कुटुंब-प्रमुखाची भावना असे प्रजोत्पादनाविषयी पति असमर्थ असला किंवा पुत्र-प्राप्तीपूर्वी मृत झाला तर त्याच्या पत्नीने किंवा विधवेने नियोगाच्या मार्गाने सति निर्माण करावी, जास्तोत जास्त तीन पुत्र प्राप्त होईपर्यंत नियोगाचा अवलंब करावा आणि नियोग करावयाचा तो पतीच्या वधूकडून किंवा पतीच्या कुटुंबातील इतर नातेवाईकांकडून करावा, असे नियोगाचे नियम महाभारत-कालात अस्तित्वात होते, "नारी तु पत्यभावे वै देवर वृणुते पतिम्" (महाभारत : १.०१२.१०) महाभारतातील अनेक योद्धे नियोगपद्धतीने जन्मलेले आहेत. नियोग पद्धतीचा एक परिणाम असा झाला की दीर आपल्या भावज्यां कडे आणि भावज्या दिराकडे सभास्य सभोगदृष्टीने पाहू लागल्या आणि या दृष्टीचा आगाऊ प्रात्यक्षिक कौटुम्बिक व्यवहारात दिसू लागला हे दुष्परिणाम स्पष्ट दिसू लागले तेव्हा समाजसुधारक या प्रवेचा विषय करू लागले. आपस्तंब व बौधायन यांनी या बाबतीत पुढावर घेतला. मनून या आचाराला पशधर्म (९.२६) म्हटलें. सि. पू. चवथ्या शतकापासून विभक्तोत्तर दुसऱ्या शतकापर्यंत नियोग पद्धतीच्या पुरस्कर्त्यांनी सुधारक स्मृतिकारांच्या निषेधाला दाद दिली नाही. पुढे ही पद्धत माग पडू लागली आणि सहाव्या शतकाच्या सुमारास (The Position of Woman in Hindu Civilization Dr. Altekar. p 173) ती लुप्तप्राय झाली.

नियोगाचा रिवाज मोडला व त्याची जागा 'दियेखट्टूने घतली' ह्या इरावती कव (मराठी लोकांची संस्कृति पृ. १६५) सांगतात. जेठानी ही ज्येष्ठ आत्याची पत्नी ती विधवा झाली की तिचा पुनर्विवाह घासल्या १२२९

शीघ्र व्हावण्याचा, गुजरातेंत प्रचलित असलेल्या या प्रथेचें नांव दियेरवद्द. महाराष्ट्रातील अनेक बऱ्य व नागरी जमातींत ही प्रथा चालू आहे. त्याचें कोष्टक मी 'सद्भाषी'त (पृ. ४६९) दिलें आहे. दीर्घकालीन परंपरा व आनु-वंशिक संस्कार यामुळे देवराजपुत्रांची भावना जणूं समाजाच्या रक्षात उतरली आहे अस वाटतें. दीरमावजयामधील प्रेमसंबंध फार प्राचीन काळापासून देशोदेशीं विख्यात आहेत वगळतात त्याचेमध्ये चालणारे हास्यविनोद, नर्मशृंगार व प्रेमविभ्रम हे प्रेक्षकांच्या, वाचकांच्या किंवा श्रोत्यांच्या भित्तशक्ति प्रबुद्ध करतील इतके उत्तेजक असल्याचें एका बंगाली लेखकानेंच (Racial History of India Chandra Chakraverty p.350) नमूद केलेलें आहे. मराठी समाजात व जानपद वाङ्मयात जवळ जवळ अशीच परिस्थिति आहे, वास्तव जीवनाला पराङ्मुख असलेल्या आधुनिक वाङ्मयात तें तसे आहे म्हणून या प्रथेचे पडसाद उमटलेले आढळत नाहींत. मराठी लक्षणातील 'भाऊजी' हा शब्द खीच्या तोंडी असतो तेव्हा तो नवऱ्याच्या धाकट्या मामाला, बहिणीच्या नवऱ्याला अगर आतेमामे भावडाना अनुलक्षून भावी वर विवा भूतपूर्व प्रियकर या नात्याने किंवा सवधाने योजलेला असतो त्याचप्रमाण बहिणी हा पुरुषानें वापरलेला शब्द भावाची बायको, बायकोच्या भावाची बायको आणि आते-मामे बहिणी यांना अनुलक्षून आपल्या व त्याच्या प्रेमसंबंधाच्या वनुरोधानें योजलेला असतो पुढ्याला मेहुणी म्हणजे (देशीनाममाला - १९४८) बायकोची बहिण, बायकोच्या भावाची बायको किंवा मामाची मुलगी आणि खोल्या मेहुणा म्हणजे मामाचा विवा आतोबाचा मुलगा अगर नवऱ्याच्या बहिणीचा नवरा. मेहुण हा शब्द मधुन यापामुनच मिळू शकितो आहे मेहुणा व मेहुणी याचा प्रेमसंबंध हा भागिनेय बहुमर्तृवृत्तेचा अवशेष आहे एका कुटुंबातील एकाचा कुटुंबातील एकीशीं विवाह झाल्यामुळे तिच्या बहिणीवरही त्याला वैवाहिक हक्क प्राप्त होणें ही भागिनेय-बहुमर्तृवृत्ता, जशी त्याचें भाऊ व तिच्या बहिणी यांनाही एकमेकांवर वैवाहिक हक्क प्राप्त होत दक्षिणेंतील रेड्डी जनातींत नवऱ्याच्या सर्व नातेसाह्यांना, विशेषत त्याच्या सर्व प्रकारच्या बंधूना बंधूवर वैवाहिक हक्क मिळत असत. दक्षिणेंतील मुद्रा या जनातींत एका कुटुंबातून नई बंधूने विवाह दुसऱ्या कुटुंबातील सर्व

भगिनीबरोबर होत असत, विशेषत वडील भावाची पत्नी त्याच्या धाड्या भावाना उपलभ्य असे आणि वधूच्या कनिष्ठ भगिनी मेहुण्यांना. वराची मिरवणूक माडवासमोर येईल त्या वेळी त्याचा भाऊ वधूबरोबर तोंडात फोंडलेला असला पाहिजे व त्यानेच तिला विवाहमण्डपांत आणली पाहिजे असा रिवाज खोटे जमातीत आहे. पश्चिम सातपुण्यांतील कोरु या जमातीत रिवाज आहे की लग्नापूर्वी दीराने वधूला एकाती सातवेळा आलिंगिले पाहिजे. लग्नापूर्वी दीराने एकातात वधूशी अश्लील गोष्टी केल्या पाहिजेत असा रिवाज शबर या वन्य जमातीत प्रचलित आहे. या व अशा अनेक वन्य परंपरांचे संस्कार मराठी मनावर झालेले आहेत. प्राचीन गाथासप्तशतीतील आणि अर्वाचीन लावण्यातील दीरभावजय आणि मेहुणामेहुणी यांच्या प्रेमाची गर्णी या संस्कारांना व वृत्तीला आणि अनुनयप्रथेला साक्षी आहेत.

सामान्यत आपले विवाह हे मातापित्यानी घडून आणलेले असतात. कोठला वर व कोठली वधू? परस्पराचाही विवाहपूर्व परिचय नाही, मग माहेर-सासरच्या मंडळींची ओळखदेख कशी असणार? यामुळे नव्या नवरीला सासरच्या अपरिचित वातावरणात आरंभी खोंदटल्यासारखे वाटते सासूमासरा, गुरुजन, योरले व घाऱ्हे दीर आणि जावानगंदा वगैरे मानाच्या नतिवाड्याबरोबर नववधूने किती आदधीने वागले पाहिजे याबाबत प्रत्येक कुटुंबात प्रचलित असलेल्या अनेक अलिखित निर्बंधांच्या काटेकोर अमलबजावणीमुळे तिला बुजल्यासारखे वाटणे अपरिहार्य आहे दिवसाउजेडी नवऱ्याबरोबर उघडपणे धोळ्याची तिला मनाई असे, एवढेच नव्हे, त्याच्याकडे मान वर करून पाहण्याचीही तिला चोरी असे. अशा परिस्थितीत नव्या नवरीशी कौण हसणार, खेळणार? एखादी चुंगचुणीत छोटी नणद? त्या तर अब्बल चहाडखोर! अज्ञान अहड असलेले धाकटे भाऊजी? होय. शेण्डेफळ म्हणून ते तर सर्वांचे लाडके या भाऊजींचे आणली लाड तीच करणार, त्याचे हट्ट हीच पुरविणार, त्यांना कुरवाळणार व विद्वासात घेणार त्याची मर्जी सामाळणे हिला भाग, कारण त्याच्या भलावणीमुळेच हिला सासरच्या मंडळाची सहानुभूति संपादन करता यणार समवयस्क असल्यामुळे दीरभावजयांना हसता हुदडताना एकामेकांच्या आगचटोस जाण्यास सववी व सवड मिळणार,

वासुळें स्नेहाचें पर्यवसान सलग्नांत आणि वासल्याचें पर्यवसान व्याभिचारांत होत असावें असें वाटतें.

वशा या शब्दाला छायेंत जवळ जवळ सर्वत्र धूप हा प्रतिशब्द दिलेला आहे. अता हें संशोधन सामान्यतः शाक्येतिहस अर्थानें वापरलेलें असलें तरी हा उद्धार सर्वस्वी निरर्थक आहे ससे मानता येणार नाही. मला वाटतें, यावरून महाराष्ट्रांत प्रचलित असलेल्या मातुलव्यापारिणयप्रथेचा भुगवा लागतो.

महाराष्ट्रीय ब्राह्मणामध्ये सातपुट्याच्या परिसरात शुक्र यजुर्वेदी माष्यदिन बहुसंख्य आहेत आणि सद्याद्रीच्या परिसरात ऋग्वेदी देशस्थ. आत्या, मामा व मावशी यांच्या अपत्याचे विवाह माष्यदिनांत होत नाहींत. ऋग्वेदी देशस्थात मामाच्या मुलीशी लग्न होतें, इतकेंच नव्हे, दक्षिण महाराष्ट्रात व कर्नाटकांत आतंघ्या व बहिणीच्या मुलीशीही लग्न करण्याचा रिवाज आहे. मातृप्रधान कुटुंबपद्धतीचा हा अवशेष असणे शक्य आहे. महाराष्ट्रांतील बहुसंख्य जमातींत मामाच्या मुलीला लग्न करण्याचा प्रघात जवळ जवळ सार्वत्रिक आहे. बालवित्त्य सृष्टांत व वीषायन स्मृतींत मातुलव्या विवाहाचे उल्लेख आहेत. दक्षिणापथात ही प्रथा सार्वत्रिक असल्याचा उल्लेख दमवेद्यालियचूर्णांत (१-१७) आहे. महाराष्ट्रातल्या ज्या जमातींवर यजुर्वेदाची छाप आहे तेथे आतपहीण व मामेवहीण यांच्याशी विवाह होत नाहींत, जेथे मराठी ऋग्वेदी देशस्थाचे वर्चस्व आहे तेथे मामे बहिणीशी विवाह होतात आणि कर्नाटकां ऋग्वेदी देशस्थाचा प्रभाव आहे त्यांमध्ये आलेवहिणींशीही. कारण बहुजन समाजाचा धर्म हा बव्हंती पुरोहितानुसारां असतो.

पितृप्रधान व मातृप्रधान कुटुंबपद्धतीच्या समन्वयाचें मातुलव्यापारिणय हे प्रतीक आहे. या प्रचारित विवाहामध्ये मामू ही वाषाचा वहीण असल्यामुळें पूत मामूय असा म्हणते या उल्लेखावरून दिसते की मायावसुगतांच्या काळीन सातपुट्याच्या परिसरातही महाराष्ट्राच्या कुटुंबसंघर्षर दजुर्वेदी माष्य-दिनांची छाप पडलेली नव्हती

निष्कर्षः

मायावसुगतांतून गृहपति हा मराठी बहुजनसमाजांतून जाणुळीच्या वेगतांत श्रेष्ठ कनिष्ठ भावाचा आद्य प्रमेता असावा. त्या गृहपतीच्या ससुणा-

वरून तो अर्थशास्त्राच्या अगोदरचा असावा असें दिसतें अर्थशास्त्राची अली-कडची कालमर्यादा ख्रिस्तोत्तर ३०० च्या सुमाराची आहे असें अनेक प्रमाणा-वरून डॉ. कीथ सांगतात (Classical Sanskrit Literature p. 105). अर्थात् गायामप्तशती हा ग्रंथ त्या पूर्वीचा असला पाहिजे असे या प्रमाणा-वरून ठरते

गाथासप्तशतीतील एमत्र कुटुंबाचा विस्तार मर्यादित आहे. सुपीक व मैदानां भागातील शेतें विस्तीर्ण असतात, मोठ्या प्रमाणावरला व्यापार व भाडवली उद्योगधंदे शहरात चालनात मोठी शती, मोठा व्यापार व मोठे धंदे चागतात तेथील एकत्र कुटुंबाचा विस्तारही मोठा असतो अशी परिस्थिति महाराष्ट्रात त्या काळात नव्हती किंवा ज्या भागात नव्हती तेथें गायामप्त-शतीची निर्भिति झाली असली पाहिजे

गायामप्तशतीतील वधू विवाहाच्या वेळा जाणती झालेली आहे गौतम (१८२०) सांगतो की ऋतुप्राप्तीनंतर तीन महिन्यांचे आत कुमारीचा विवाह वेळाच पाहिजे. बौधायन (८११४) व बसिष्ठ (१७५९) हे ही मर्यादा आणरी तीन वर्षांपर्यंत वाढवतात वन्येचा विवाह ऋतुप्राप्तीनंतर फार दिवस लावणीवर टाकू नये असा धर्मसूत्रकाराचा आग्रह आहे. मला वाटतें परवी याच्या आक्रमणामुळे ही मर्यादा हळू हळू कमी कमी होऊ लागली असावी. लि. पू. पहिल्या शतकात भारतावर शत्राची आक्रमणे सुरु झाली हेरोटोटस सांगतो (४१०४) शत्रु जमातीतल्या सर्व स्त्रिया सर्व पुरुषांना उपलब्ध असत त्यांनी भारतातही याच आचाराचा अवलंब केल्यामुळे त्याचा ज्या ज्या प्रांतात प्रवेश झाला त्या त्या भागात कन्याची लग्नाची वयोमर्यादा कमी कमी होऊ लागली ई. स. १०० च्या सुमारास कुमारिकाचे विवाह ऋतुप्राप्तीपूर्वी करण्याची प्रथा भारतात रूढ होऊ लागली (डॉ. अळतेकर पूर्वीक पृ ६६) आणि ई. स. २०० च्या सुमारास बालविवाह सर्वत्र प्रचारात आले (पूर्वीक पृ ८२) अर्थात् गायामप्तशतीत नमूद झालेली परिस्थिति यापूर्वीची आहे

१३ गायामप्तशतीतील धार्मिक जीवनः

हा विषय अनेक दृष्टानों महत्त्वाचा आहे एतद्विषयक उत्प्रेषावरून आपणास हिंदू दैवदेवतागणांच्या उत्क्रान्तीवर्षीं आगम गायामप्तशतीच्या काळाविषयी

कांही अनुमान वाढता येतील, तत्कालीन धार्मिक आचार व प्रचलित समजुती समजतील सामाजिक व वैवाहिक जीवनाशी संबंध असलेले आचार व उत्सव याचा येथे ओझरताही उल्लेख केलेला नाही, त्याची चर्चा प्रस्तावनेच्या त्या त्या विभागात करीत आढे प्रथम गायकवीनीं उघडिलेल्या देवदेवताची संकलित माहती अक्षरविल्हेने देतां आणि अखेरीस तत्कालीन धार्मिक जीवनाची चर्चा

(१) देवः

अग्नि अग्नी अग्नि (क्र १६२, ३२१), अग्निदहन अग्निदहन (क्र ७२१), घडवाग्नी घडवाग्नि (क्र ४०३), सिंही शिपिन् (क्र १४), हुअवहः हुतवह (क्र २११ २२७)

अग्नि हा आय वैदिक देव आहे ऋग्वेदाचा आरभच अग्निस्ताने झालेला आहे, कारण आय वैदिक सृष्टि ही प्राधान्येकरून यज्ञसृष्टि आहे अग्नि हा देवांनी सामान्य मानवासाठी (क्र १३६ १०) म्हणून निर्मिलेला असला व त्याला त्यानी मानवाचे चक्रवर्तित्व (क्र ६७१) दिलेले असले तरी तो विशेषत आर्यांचा पुरस्कर्ता आहे, तो आर्यांचा मार्गदर्शक (क्र १,५९,७) आहे व त्याच्या उत्कर्षाचे प्रतीक (क्र ८९२ १) आहे तरीही आर्यांच्या वसाहतीचे क्षेत्र विस्तृत होत गेले तसतसे आग्नीचे महत्त्व कमी कमी होत गेले आणि इन्द्राचे महात्म्य वृद्धिंगत होऊ लागले अग्नि हा गृहस्थांचा व वसाहतींचा देव आणि इद्र हा शौर्याचा व आक्रमकाचा देव, हे याच कारण असते असे वाटते शुद्ध ऋग्वेदाच्या उत्तर भागात अग्नाच महात्म्य आंतरलेले दिसते इतर देवदेवतांन मानवी जीवनाशी अग्नाचा संबंध विशेष निकटचा मनुष्याने अगाला मानताढवलं आणि अग्निने मानसाला त्याने कुटुंबसंस्था रियर केली, म्हणून अग्नि हा आय गृहपति (क्र १६० ४) व मानवाचा मित्र (क्र १ १४२ ४) म्हणून क्र १६३ मा गायत अग्नाचा वरम म्हटलेले आहे अग्नि हा मर्त्यांचा रक्षणकर्ता (क्र ६८७) व अग्निचा महारकर्ता (क्र ६-८-५) . क्र ७२१ मा गायत अगाला अग्निदहन म्हटलेले आहे देवासाठी यज्ञातील इषांचे हा प्रहण करतो (१ १४०.२), म्हणून त्याला हुतवह म्हणतात

अमाचें हें अभिधान क्र २११ या गाथेंत आलेल आहे हा मृत देहांत दहन करतो (१० १६ १-१४), म्हणून त्याला यमराजाचा मित्र म्हणतात क्र ३२१ या गाथेंत अन्नच्या या कार्याचा उल्लेख आलेला आहे अग्नि हा ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र आणि समुद्रातला अग्नि बडवामि हा बृहस्पतीचा पुत्र बडवामि समुद्रात राहून त्याचें जल शोषून घेतो जलात प्रज्वलित होणाऱ्या अग्नीचे उल्लेख वेदात (ऋ १० ४५ १, अथर्व १३ १ ५०) अनेक आलेले आहेत अग्नीला वार्धन्य कथाही प्राप्त होत नाही (१ ५८ २), तो वयस्क, मन्दप्रकाश झाला असें दिसतें न दिसतें तोंच तो फिरून तरुण तेज पुञ्ज (२ ४ ५) होतो अग्नाची वाति उज्वल आणि आसक्ति अनिवार, सदैव अतृप्त, जों जों भक्ष्य घाव तों तों तो अधिकाधिक प्रज्वलित होतो, म्हणून कामविकाराला कामाग्नि (क्र ७९३) म्हटलेल आहे आणि अग्नीला पारदारिष कल्पिलेले आहे ऋग्वेदात बधूचें चतुष्पतिकत्व (१० ८५ ४०-४१) सांगितलेलें आहे प्रथम सोम, नंतर गधर्व, पुढे अग्नि आणि अग्नेरीस मानव, पैकी सोम व गधर्व यांच्या पाळ्या दैत्यांत येत असल्यामुळे अग्नि हाच कुमारिकाच्या पहिल्या भोक्ता वैवाहिक विधींमध्ये बधू अग्नीर्भोवतीं प्रदक्षिणा घालते, त्यावरून ही कल्पना निघालेली असावी (ज्ञानकोश प्रस्तावनाखण्ड २ वेदविद्या पृ ३५) अग्नीच्या कल्पित पारदारिवत्वाचा पुराणांनीं परिपोष केलिला आहे एकदा यज्ञप्रमगी सप्तर्षींच्या क्रिया दृष्टीस पडतांच हा मोहित झाला त्या याच्या वान्यालाही उभ्या राहिल्यात म्हणून हा निराश होऊन देहत्याग करण्यासाठीं अरण्यात गेला दक्षकन्या स्वाहा हिची त्याजवर प्रीति होती ती त्याच्या नागोनाग वनांत गेली आणि सप्तर्षींच्या क्रियाचा रूपें क्रमान्मानें धारण करून तीन अमाला ससृष्ट केलें अमाला आहुती देताना 'स्वाहा' अशी घोषणा करावी लागते, ती हिच्याच साठीं मात्र यज्ञिष्ठपत्नी अरुपतीचें रूप तिला धारण करता आल नाही, कारण ती तपस्विनी व महापतिव्रता होती माकण्डेय पुराणांत सांगितलें आहे कीं माहिष्मती नगरीचा राजा नोत्पच याची कन्या स्वाहा, ही यज्ञप्रमगी अग्नि पुत्रविष्णाच्या मठपात येत असे, तिजवर अग्नि आसक्त झाला, इतका कीं इतराना परे वारूनही ती प्रज्वलित करता येईनासा सप्तर्षी, तिच्या सात्पुत्र और्ध्वतून निघणाऱ्या मुनीपित

निश्चयानुसारानुसार तो फुलेनासा झाला, म्हणून आपली कन्या त्याला अर्पण करणे राजाला भाग झाले, याचा मोनदला म्हणून अमीने राजाला अर्पण केले आणि नागरिकाना लैंगिक स्वातंत्र्य दिले (Sexual Life in Ancient India Dr Myer p 118) क १४ या गाथेत अमीच्या पारदारिकाचा उल्लेख आलेला आहे, सप्तर्षींच्या द्विधा व नीलध्वजाची कन्या यामोवती तो असाच घोंगावलेला आहे

क २११ या गाथेत हुतवह व वरुण याचा उल्लेख जोदीने आलेला आहे वरुणाचा हा उल्लेख सांकेतिक आहे वरुण हा सुवर्णाशी संबंध असावा असे दिसते हा सुवर्णाच्या निवासस्थानात राहतो (१-१३६२) व सुवर्णाची वस्त्रे परिधान करून (१-१५-१३) सुवर्णाच्या सिंहासनावर (५-६७-२) आरोहण करतो वरुण हा जलाचा स्वामी (२-२८४) त्याचा नाऊ अग्नि (४-१-२) हा पारदारिक व सप्तर्षींचा स्वामी म्हणून त्या उभयतांच्या कृपेने सोन्याच्या कडोऱ्याला नायिबेच्या जघनावर आरोहण करण्याचे भाग्य लाभलेले आहे अग्नि व वरुण याविषयीचे हे वैदिक सभेत गायकवर्णांना माहीत आहेत गायानुसार त्याची कोठे पूजा झालेली नाही

जैनांनी दिक्पाल म्हणून प्राण्यणी अग्नि स्वीकारलेला (Jain Iconography Bhattacharya p 149) आहे षोडशांची उठावणी प्राधान्येकरून वैदिकांच्या यज्ञसंस्कृतीविषयक असल्यामुळे त्यांनी बहुजनसमाजासाठी निर्मितल्या जातरादि प्रथात अग्नीची भरपूर गुरूती केलेली आहे एक जातराच्या सांगते एखादा एका प्राण्यणाने अज्ञात रूप ओतते, यामुळे आग भडकली व विषान्याची शोषटी जळून गेली आणि विचारते, असा या अग्नीच्या आराधनेने स्वर्गप्राप्ति करती होणार ! जो स्वतः पापी आहे व जो घरोघर पापगिरी करतो त्याला देव म्हणून कम भजावयाचे ! (Pre Buddhist India—Ratulal Mehta p 132) षोडशांच्या असा प्रचारामुळे निर्माण झालेली अग्नीच्या विषयीची उपहासशक्ती क. ११ या गाथेत प्रगट झालेली आहे व नगूद केलेल्या जातकवंधेला अनुसूत उत्तराशय क. १-३ हा गाथा रचलेली असावी कारण तसे प्रगटशक्य अगलाही वरुण म्हटलेले आहे. वैदिक देवतांमध्ये वरुणाचे स्थान अग्नि व इन्द्र यांच्या सोबत आहे षोडशांचे

यज्ञात पुष्कळ वेपे राहिल्लें आदे, राष्ट्र बदलतें हें मला आता पटलें जादे, अग्नि, सैन वरुण हे सुद्धा अंत करणातून टळतात, म्हणून मो इन्द्राचा स्वीकार करतो ” आर्यांनी निकृष्टतेच्या विनयाचा आनंद व्यक्त करण्यासाठी निवा आर्यांच्या समाहतीची प्रस्थापना जाहीर करण्यासाठी यज्ञसमारंभ साजरे करण्यात येत असत आर्यांच्या वसाहती चोहीकडे झाल्यानंतर यज्ञाचें प्रयोजनच नाहीस झाले पुढें पुढ्युपासनात प्राज्ञाग व क्षत्रिय यांच्या पांछेदाटीमुळें यज्ञस्था आणखी मागसली आणि यज्ञावेतें अनाथ झालीं पैशें इन्द्राला जैनांनी व योद्धानी इतक घेतल, त्यांच्या गधर्वा अप्परामह जैनांच्या देवतायतनात व शिल्पात इन्द्र व इन्द्रागी याना मद्देवाचें स्थान आदे बौद्धांच्या स्वर्गातील देवाचा एक शक्र-इन्द्र हा अमणी आदे, या स्वर्गांत सपन्न प्रासाद आहेत, रम्य उपनै व त्यात स्वर्ण-दाने फोडा वरणाया सुंदर अस्त्रा आहेत, इतकेंच नव्हे, पीशागडाया इन्द्राप्रमाणें बौद्धांचा इन्द्रही धमण ब्राह्मणांच्या तपधर्मने स्थानभ्रष्ट होऊ शकतो । असोकानंतर राजाधर्याच्या अमावा बौद्धांनी भरभराट फाही काळखंत ओसली आणि पतजलीच्या नेतृत्वागळीं गुणसातवाहनांनी यज्ञस्थेव पुनरुज्जावन घेल नाणघाटातील सातवाहनांच्या देवकुळातील शिल्पांत (स्युईच क १११०) प्रजापति, इन्द्र, वरुण इत्यादि बौद्ध देवताना अभिवादन केलेलें आहे त्याचप्रमाण सातवाहन कालात इद्रपूज महा-पगदी होत असत असें जल्मि तरी या देवताचें माहारम्य एकदां जे सोमरलें तें दळ दळ अजिबात नष्ट झाल

ऋग्वेदातील सनं देवतांमध्ये इन्द्रालाच स्वश, साकार स्वरूप प्राप्त झालेलें आदे त्याचें शरार व आयुष, सक्ती व म्यमने दिनचर्या व पराक्रम माची तशीलावर वर्णने ऋग्वेदात आढळतात एवढेंच नव्हे इन्द्राच्या मूर्तीचे ही उल्लेख आढळतात पहा “ त्या माझ्या इन्द्राला दहा गाई देऊन घोणी विकत घेईल । हे विकत घेणाराना, जेव्हा तो तुमचे शत्रु ठार कराल त्हा हा मुन्ही मला परत द्या ” (४ २४ १०) “ हे वज्रपुत्र इन्द्रा, विनाही मोठी प्रिमत मिळानी तरी मा तुला काणाग्रही देणार नाही हजाराला नाहा, दहा हजाराला नाही, अपरमित मयलि दिलो तरा नी तुगा घोणालाही देणार नाही ” (८ १०) माहिमेवर निघालेल्या हिंदी सेन्याच्या आघाटींग उष फाठीवर

उभी केलेली कृष्ण किंवा इन्द्र याची लाकडी मूर्ति असें असे, असे प्राचीन पाश्चात्य प्रवासी (Cambridge History of India Vol. I : p. 366) सांगतात.

क्र ८५८ या गाथेत इन्द्राच्या लाकडी मूर्तीचा उल्लेख आहे. या गाथेचें मर्म समजण्यासाठी इन्द्राचें चरित्र पाहिलें पाहिजे. इन्द्र हा अग्नीसारखाच पारदारिक-पुलोमा ह्या दैत्यक्रुध्येचे अग्नी अद्वितीय लैङ्गिक आकर्षण होतें, म्हणून इन्द्रानें तिच्याशीं विवाह केला. लम्बापूर्वीं यानें तिचा उपभोग घेतला होता असें तैत्तिरीय ब्राह्मणात सांगितलेलें आहे. स्कन्द पुराणांत सांगितलें आहे कां इन्द्र एकदा बलिराजास भिकून उत्पन्नाचे आश्रमात गेला असतां त्याच्या सुंदर स्त्रीवर यानें बलात्कार केला. हा वेप धारणात प्रवीण होता. गीतमाचा वेप घेऊन यानें अहिल्येचा उपभोग घेतला. वाचकनवि मुनीची स्त्री मुकुंदा ही रक्मागदा राजावर मोहित झाली होती, हें समजताच यानें रक्मागदाच्या वेपानें तिच्याशीं संभोग केला, अशी कथा गणेशपुराणात आहे यानें गुह्यपत्नीलाही सोडलें नाहीं. इन्द्रलोकातील व स्वर्गातील अप्सरा सदैव सेवेला, असूनही मर्त्य लोकांतील स्त्रियांच्या उपभोगाविषयी इन्द्र उन्मुक्त असतो. याची ही अशी कीर्ति असल्यामुळें या गाथेच्या लेखकाला वाटलें कीं हलिक सुंदरीच्या स्पर्शानें त्याच्या लाकडी मूर्तीलाही अंकुर फुटतील ! पण नाहीं. इन्द्राची असली तरी ही मूर्ति अगदी लाकडी ठरली !

कृष्ण :- कृष्णाच्या व त्याच्याशीं संबद्ध असलेल्या व्यक्तींच्या व प्रसंगाच्या उल्लेखाचे चार वर्ग पडतात : (१) खुद्द कृष्ण व त्याचीं अन्य अभिधानें : कण्ह = कृष्ण (क्र. ८९. ११२. ११४. ४४७. ९६८), दामोदर = दामोदर (क्र. ११२), माहव = माधव (क्र. ४४३), (२) विष्णुशीं सदश असें कृष्णाचें अभिधान - महामहण = मधुमथन (क्र. ४२५, ६५५), पैकीं फक्त क्र. ६५५ हा उल्लेख कृष्णाचा आहे, (३) कृष्णाचा गोतबळा : जसोदा = यशोदा (क्र. ११०. ६५०, ९९८), राहिजा = राधिका (क्र. ८९); (४) कृष्णाचे परिजन गौरी = गोपी (क्र. ११४, १०८, ६५५) : बभ्रवहू मजवधू (क्र. ११२), बल्लरी बल्लवी (क्र. ८९)

कृष्णकथा मराठी वाचकांच्या चांगल्या परिचयाची आहे. तरी जरूरीपरता काहीं तपशील येथे दिला पाहिजे.

माधवाच्या सहकार्याने भीम प्रबल झाला व त्याने कुहनाघाला उजव्या पायाने साय मारली, असा उल्लेख क्र. ४४३ या गाथेत आलेला आहे. द्रौपदीवल्लहरण प्रसंगी दुर्योधनाने आपले ढावे अथ उघडे केले होते, तेव्हा भीमाने त्याची दुर्भी माडी फोडण्याची प्रतिज्ञा केली होती. कौरवपाण्डव महायुद्धात दुर्योधनाची भीमाचे गदायुद्ध झाले ते वेळी भीमाचा पाडाव होण्याचा प्रसंग आला असता कृष्णाच्या सूचनेवरून अर्जुनाने ढावी माडी थोपवून भीमाला त्याच्या प्रतिज्ञेची आठवण करून दिली. भीमाने ती खून ओळखली आणि गदेच्या प्रहाराने दुर्योधनाच्या दोन्ही माज्या फोडल्या व त्यास लोळविले आणि नंतर त्याच्या मस्तकावर ढाव्या पायाने लाय हाणली व त्याचे मस्तक ढाव्या पायाने तुडविले महाभारताच्या शल्यपर्वातील यापदलाचा उल्लेख स्पष्ट आहे. क्र. ४४३ येथे मात्र भीमाने कुहनाघाला उजव्या पायाने लाय मारलेली आहे. या विनयतीचा उल्लेख होत नाही महाभारतात असा पाठ फोडला नाही.

दक्षिणे या शब्दाच्या अर्थाबद्दल संशय नाही. ज्याच्या परिभ्रमणाचा प्रवाह प्रथम पश्चिमेकडून पूर्वेकडे वहात होता त्याची दक्षिण दिशा व उजवी बाजू याचा समन्वय करारा हे साहाजिक आहे. उजव्या पायाची लाय लावण्यापेक्षा जास्त ओरवत, ही चतुर्स्थिति आणि ढाव्या पायाची लाय जास्त अरमानधारक, ही समजूत माझे मिन थी. अनंतराय करंदीसर या बाबतीत एक पर्माय सुचवितार्थ मूल गाथेत किंवा छायेंत पाद हा शब्द नाही, भीम हा धावूच्या प्रसंगाने पुताला प्राप्त झालेला पुत्र, त्याने कुहनाघाला धरून घेतले; भीमाचे दक्षिणवाताची सादरव दातावेणे हा या गाथेचा उद्देश आहे; किंवा दक्षिण ही यमाची दिशा, तपस येथे उत्तर व दक्षिण, उजवी वी ढावी - हा प्रश्न उपस्थित होत नाही

क्र. ६५५ मध्ये कृष्णाला मधुमहण = मधुमधन म्हटलेले आहे वस्तुतः हे अभिधान विपूर्व आहे या बाबतीची पधा गरी मधु व वैश्रम हे असुर प्रप्रदेशाच्या तपोगुणापासून उत्पन्न झाले तपस्यार्यंच्या सामर्थ्याने ते देवांनाही शक्तिशाली होते. या देव्यांशी विष्णूने पाच हजार वर्षे युद्ध केले व शेवटी त्यांना मांडीसर पेरून त्यांचा वध केली मधुमधनाची पथा हरिश्चतात (गविध्यपर्व अध्याय १९) आत्मो आहे कृष्ण व विष्णु यांचे एकच या बाबतीत प्रस्थापित होतं हे होते असे या उल्लेखावरून दिसते.

क्र ९६८ मध्ये पाचजन्य शलांचा उल्लेख आलेला आहे. सादीपनीने कृष्णाला वेदविद्या शिकविल्या व गायत्री मंत्राचा उपदेश दिला गुरुदक्षिणा म्हणून सादीपनीला त्याचा समुद्रात गडग झालेला मृत पुत्र दत्त हा कृष्णाने परत आणून दिला शररूप धारण करून समुद्रात राहणाऱ्या सहाद दैत्याचा पुत्र पंचजन ह्याचा या वेळी वध करून कृष्णाने त्याच्या अस्थीपासून पाचजन्य शर बनविला व तो बरोबर आणला अशा कथा आहे

कृष्णकथा मराठी वाचकांच्या चांगल्या परिचयाची असली तरी कृष्ण आणि गोपी व राधा, तसेच कृष्ण व भागवत धर्म अगर संप्रदाय याविषयीच्या आपल्या कल्पना अस्पष्ट असल्यामुळे या उपागाथी चर्चा थोड्याबहुत विस्ताराने केली पाहिजे कृष्णाचा गोपीबरोबरचा प्रेमसंबंध जातकात व महाभारतात आलेला नाही, उत्तरकालीन पुराणात व हरिवंशात आलेला आहे राधेचे नाव प्रथम नवव्या शतकात (श्री चतुर्था Bulletin of the School of Oriental Studies Vol VIII pp 457-466) ऐडू येते असे उल्लेख गाथासप्तशतीत आलेले आहेत सचव असे उल्लेख असलेल्या गाथा प्रक्षिप्त असल्या पाहिजेत, तसे नसेल तर संपूर्ण ग्रंथ उत्तरकालीन असला पाहिजे. असा काही संशोधकांचा निष्कर्ष आहे या आक्षेपाचे निराकरण करण्यासाठीही याबाबतचा तपशील पाहिला पाहिजे

गाथासप्तशतीच्या वेगवेगळ्या अकरा हस्तलिखितांचे वर्गीकरण करून श्री वेबर यांनी गाथाच्या उल्लेखानुल्लेखांचे एक कोष्टक (पृ ३५६ ते ३७१) तयार केले आहे गोपी व राधा यांचे उल्लेख असलेल्या गाथापैकी क्र, ८९, ११२ व ११८ या गाथा नऊ आणि क्र ४४७ व ६५१ या चार हस्तलिखितांत आलेल्या आहेत अम या कोष्टकावरून दिसून येते पहिल्या तीन गाथा नाहीत ती हस्तलिखिते शुद्ध आहेत या सर्व गाथा गगाधराने दिलेल्या आहेत. सचव या पाच गाथा प्रक्षिप्त आहेत असा उत्तर पक्ष करून विवाद्य मुद्याला बगल देता येत नाही

कृष्ण व वासुदेव आणि भागवत धर्म यांची परंपरा फार पुरातन आहे ऋग्वेदात (८ ७४ ३ ४) आश्रितम कृष्णाच्या सूक्तात कृष्णाचा उल्लेख आलेला आहे कौशिकरु प्रह्लादांत (३० ६) आणि छांदोग्य उपनिषदांत

(३.१७.६) देवकीपुत्र कृष्णाचो उल्लेख आहे. ऋग्वेदाच्या सहाव्या मंडलातील ३५ व ३६ ही सूक्तें नर या ऋषीची आणि पुरषसूक्त हे नारायणाचें. उत्तरकालात नर ऋषीचा समन्वय अर्जुनाशी व नारायणाचा वासुदेव कृष्णाशी केलेला आहे. यज्ञादि बाह्य साधनांनी परमेश्वराचें ज्ञान होण अशक्य आहे, ह्या विचारक्रान्तीतून ओपनिषदिक ज्ञानमार्ग निर्माण झाला आणि निर्गुणोपासक ज्ञानमार्ग हा बहुजनसमाजाच्या आटोक्याबाहेरचा आहे असें प्रत्यक्ष आल्यामुळे त्यांच्यासाठी सगुणोपासक भक्तिमार्ग वासुदेव कृष्णानें स्थापन केला. भागवत धर्म हें यज्ञसंस्थेविरुद्ध व वैदिक दैवताविरुद्ध धंड आहे. भागवतांत व पुराणांत कृष्णाच्या इद्राचरोबर झालेल्या युद्धाचे उल्लेख आहेत. भगवान् कृष्णाचा भागवत धर्म ख्रि. पू. पंधराव्या शतकाच्या सुमारास उदयास आला असावा असा डॉ. केतकराचा अभिप्राय आहे. ख्रि. पू. आठव्या शतकाच्या सुमारास पाणिनीनें अष्टाध्यायांत (४.३.९५-९९) वासुदेवाच्या भक्तिसंप्रदायाचा उल्लेख केलेला आहे. त्या अर्था यापूर्वीच कृष्णाला दैवताचे स्वरूप प्राप्त झालें असलें पाहिजे असें श्री. प्रीयर्सन (I A : 1908 p, 258) यांचें मत आहे. बार्दीसावा तीर्थकर अरिष्टनेमि याचा कण्ठ वासुदेव हा पुतण्या होय, असा उल्लेख उत्तराष्ययन सूत्रात आलेला आहे. ख्रि. पू. चवथ्या शतकात प्रचलित असलेल्या धर्माचा उल्लेख चौद सुत्तनिपातावरील निरेत या टीकेत आलेला आहे. यथे वासुदेवाच्या संप्रदायाचा निर्देश केलेला असून तो तुच्छ मानलेला आहे. धर्मसंस्थापक वासुदेव कृष्ण आणि महाभारतातील पण्डवराजा कृष्ण हे भिन्न आहेत असें आ. मॅकडोनेल यांचें मत (History of Sanskrit Language : p 457) आहे. मथुरेच्या आसनास स्थायिक असलेल्या शर-सेनामध्ये प्रचलित असलेल्या कृष्णरूपी विष्णूच्या पूजेचा उल्लेख आद्य मौर्यांच्या दरबारातला ग्रीक वकील मेगस्थेनिस यानें (मॅक्झिडलः पृ. २०१) केलेला आहे. ख्रि. पू. तिसऱ्या व दुसऱ्या शतकातील शिलालेखात (नागरी, घोसुंडी व बंसनगर) वासुदेव व संकर्षण यांच्या मूर्तीचा उल्लेख आलेला आहे. संकर्षण हा वासुदेवाचा सहचर असें पाणिनी सांगतो. संकर्षण व बलराम हे एकच असें काहीं आभार सांगतात कृष्णप्रमाणें बलरामाच्याही पूजेचे उल्लेख आढळतात. वैष्णव भागमालुसार ही नारायणाची रूपे आहेत. घोसुंडी व बंसनगर येथील

शिलालेखांवरून दिसते की परकीयानादि भागवत धर्माचा स्वीकार करता येत असे. बौद्धाप्रमाणे भागवतांनी या परावर्तनप्रयेचा उपयोग राजकीय कारणासाठी किंवा पुरस्कारासाठी करून घेतलेला दिसत नाही. गुप्त व मगध घराण्यांत अनुक्रमे भागवत व वासुदेव नावाचे राज्यकर्ते झालेले आहेत. क्रि. पू. दुसऱ्या शतकात पतञ्जलीने महाभाष्यात (४ ३, १८) कृष्ण वासुदेवान्या सांप्रदायाचा उल्लेख केलेला आहे.

क्रि. पू. तिसऱ्या शतकाच्या सुमारास भागवत धर्म महाराष्ट्रात बद्धमूल झाला होता याबद्दल निर्विवाद पुरावा उपलब्ध आहे. सातवाहन कुळातल्या दुसऱ्या राजाने नाव कृष्ण होते. ते पौराणिक वशावळीत, त्याचप्रमाणे नाशिकच्या पाण्डवलेण्यात नमूद आहे. हें लेखें बौद्ध आहे. नाणेघाटातील सातवाहनाच्या देवकुलातील नायनिकेच्या यज्ञेय्यात आरभी सन्मर्षण वासुदेवाना आणि वैदिक दैवतानाही वंदन केलेले आहे. यावरून अर्थ सातवाहन हे धर्मांनी वैदिक पण यज्ञीने भागवत होते असा निष्कर्ष मिळतो. त्याचप्रमाणे या काळात वैदिक व भागवत धर्मांचा समन्वय झाला होता असेही ठरते. शिवाय या उल्लेखावरून सातवाहनाच्या धार्मिक सद्दिष्टतेची खूबसा मिळतो. महाराष्ट्रातील सातवाहनाचे उत्तराधिकारी वाकाटक व त्यांचे समकालीन उत्तराण्यातील गुप्त सम्राट हे तर स्वतःला परमभागवत, परमवैष्णव म्हणवितात. हे त्यांच्या शिलालेखावरून व नाण्यावरून स्पष्ट दिसते.

ऋग्वेदात यदूचा उल्लेख एम्बचनी (१ १०८ ८ वगैरे) आणि यादवा अमा अनेकवचनीही आलेला आहे. इतिहासपुराणानुसार यदु हा ययातीचा ज्येष्ठ पुत्र यदूचे वंशज ते यादव शुक्राचार्यांच्या सापामुळे ययाताला वार्धक्य आले त्याने मागितलेचें तादृश त्याला देण्याचें यदूने नाकारले म्हणून ययातीने त्याचा राज्याधिकार नष्ट केला. तरी पुढे यदूला त्याच्या राज्याचा काही भाग मिळाला मात्र ययातीन यदूला राज्यभ्रष्ट केल्यामुळे यदूच्या कृष्णादि वंशजांना गवळी म्हणत, कारण यादवजन हे गोपालन करीत यादवजन यमुनेच्या परिसरात गधुरेपावून प्रयागपर्यंत स्थिरावले आणि कृष्णाच्या नेतृत्वाखाली सौराष्ट्रात व गोमंत पर्वताच्या परिसरात काही आधारातुषार भोज व भौमक हे यदुच भाऊ भोजाचे वंशज सौराष्ट्र अवस्थित व विदर्भ या भागात स्थायिक झाले. विदर्भ उर्फ भौमक उर्फ भौष्मक हा विदर्भाचा आद्य राज्यकर्ता,

पाणिंटर गाना यत्रातीला मनुपासून सहाय्या व विदमाला चाळीसाव्या पिडांत मांडला आहे (A I H I : pp 114-6) त्याची राजधानी कुण्डिनपूर येथे होती हा रक्षिमणीचा पिता व कृष्णाचा सासरा रममी हा भीमराजाचा पुत्र. याने भोजपूर येथे राजधानी स्थापन केली कृष्ण व रक्षिमणी याचा पुत्र प्रद्युम्न याचा विवाह रममीची कन्या शुभांगी हिजबरोबर झाला आणि प्रद्युम्नाचा पुत्र अनिरुद्ध याचा विवाह रममीच्या नातीशा झाला सक्वर्ण, वासुदेव, प्रद्युम्न व अनिरुद्ध या चौघावर व्यूहसिद्धांत आधारलेला आहे विदमालाचा दहावा वंशज भीमराज, याचे नाव भीमरायी उर्फ भीमा या नदीस मिळालेले आहे भोज व महाभोज याचे नातवाहनकालीन शिलालेख अपरान्तात मिळालेले आहेत कृष्णाच्या काळात यादव स्थायिक झाले होते त्याच प्रदेशात अर्वाचीन काळात यादवांच्या सरोचा उदय झालेला आहे नवव्या शतकात सेतणचंद्र यादवाने सेतण देशात, अर्वाचीन खानदेशात सेतणपुर येथे मांडलिकी राजधानी स्थापन केली आणि दहाव्या शतकात तैलप चालुक्यांच्या वतीने नर्मदेच्या परिसरात परमाराचा परामव वेला कर्नाटकातील होंयसळ बळकट व्हेही यादवच आहेत एकूण इतिहासपूर्व कालापासून महाराष्ट्रात यादवांचा प्रवेश व प्रसार झालेला आहे या गोपालांनी राधाकृष्णाच्या व कृष्णगोर्धनाच्या प्रेमाच्या लोकागीतांचा प्रसार या भागात केला अमला पाहिजे मातुलकन्यापरिणय हें यादव संस्कृतान्या महाराष्ट्रावरील प्रभावाचे द्योतक व गमक आहे

सातवाहन काळात महाराष्ट्रात अभीर जमात प्रविष्ट झालेली आहे महाभारतात (९ ३७ १) अभीर पश्चिम राजपुतान्यात मांडलेले आहेत पाणिनीच्या काळात अभीर सिंधत होते आणि अशोकनगरात सौराष्ट्रात गुडा शिलालेखात (E I XVI 285) माळव्याच्या रद्रसिंह क्षत्रपाचा सेनापति रद्रभूति अभीर याचा उल्लेख आहे ति पू पहिल्या शतकात अभीर पश्चिम भारतात घुमले असावेत असा पेरिप्लगवरून दिसते विष्णुपुराणात (Wilson II III. p 102 5)अभीर सौराष्ट्रात व परियान पर्वताच्या परिसरात मांडलेले आहेत आ जे मार्कण्डेय पुराणात (५७ ३५ ३६) अपरान्तात यज्ञश्री सातवाहनानंतर महा राष्ट्राची राजमत्ता अभांराचे हाती गेली असावी असे पाण्डव लेण्यातील ईश्वर दत्ताचे शिलालेखावरून दिसते याचे पूर्वज हे क्षत्रपाचे सेनापति असावेत असा पंडित भगवान लालाचा अंदाज आहे (J B. B R A S 1890:

p 631) पुराणात अमीराचे सात ते दहा राजे विरान्नीकरून दिलेले आहेत व त्यांना ६७ वर्षांचा राज्यकाल दिलेला आहे त्याचा राजधानी नाशिकच्या आसपास असावी अमीर या अभिधानाचा अर्थ गवळी असा आहे असे डॉ हेरास सांगतात ग्वालेर, गाविलगड, गोवळकोंडा, गोवळकोट वगैरे स्थाने ही अमीराच्या प्रमारांनी द्योतक आहेत मला तर वाटते की गोदावरीचे गोला हे प्राकृत प्राचीन अभिधान अमीर गोपालाच्या माहात्म्याचे द्योतक असावे गोदावरीच्या आसमतात आणि गिरणा तापी व प्राणहिता यांच्या खोऱ्यात दहर्णीही अमीरांनी वस्ती आहे त्याच्या प्रभावामुळेच गोदावरी या अभिधानाचा सबंध ग ईश्री जोडण्यात येऊ लागला असारा श्री राजारामशास्त्री भागवत सांगतात की अमीर हे अवैदिक व गार्ईची पूजा करणारे आणि ब्राह्मण हे वैदिक यज्ञ सस्थाभिमानी व गार्ईची हत्या करणारे या अवैदिक-वैदिकाच्या संघर्ष तात्त्विक, धार्मिक, बौद्धिक व राजकीय पार्श्वभूमीवर झाला असला पाहिजे इद्रध्वज महोत्सवाचे ऐवजी कृष्णाने पर्वत व गार्ई यांचा उत्सव करण्याचे ठरविले तो फसावा म्हणून इद्राने अतिवृष्टि केली तेव्हा कृष्णाने गोवर्धन पर्वत उचलून धरला आणि आपल्या अनुयायांचे रक्षण केले या कथेचे मर्म या संघर्षाचे द्योतक आहे अमीराच्या तत्त्वज्ञानाला बौद्ध अहिंसाधर्माचा पाठिंबा मिळाला आणि अहिंसाप्रधान व सहिष्णु भागवतधर्माचा त्या काळात विजय झाला अमीर हे बलदेव-कृष्णाचे पूजक त्यांनी कृष्णलीलेच्या काहा कथा बरोबर आणल्या व स्वतःच्या तृतीच्या द्योतक अशा काही प्रेमकथा निर्माण केल्या व प्रसृत केल्या वैदिक दैवताना मान्यता न देणाऱ्या जमातींना सामावून घेण्यासाठी त्यांच्या अवैदिक दैवताना पौराणिकांनी योजिलेल्या एकीकरणाच्या प्रचंड संघटनेत समाविष्ट करून घेतले आणि सामान्य ग्रामीणाना व नागरी रचिर्ना रचताल अशा राधाकृष्णाच्या प्रेममथा उत्तरकाशीन कवींनी निर्माण केल्या गाथासप्तशतातीठ कृष्णाचे रावा व गोपी यांशी संबंध असलेले प्रसंग असेच आहेत क ७०५ या गाथेत अमीरी बळजोरांचा उल्लेख आहे एकाद्या मराठी गवळणीत साजतील असे हे उद्गार आहेत धनुर्धर अजुनाच्या सरक्षणाखाली असलेल्या यादव त्रियाचही ज्ञानांनी अपहरण केले ते काय अशा एकाकिनिला सोडतल ?

गणपती गणवई = गणपति क्र ३७२, गणाद्विधई = गणाधिपति क्र ४०३
 गथासप्तशतीतील दैवतापैकी गणपतीचे बाधतीत कालनिर्णयाचे मुद्यावर सशो-
 घदामध्ये जे रण मानले होते ते मुख्यत्वेकरून क्र. ३७२ मधील उल्लेखावरून.
 कारण गणपति हे दैवत प्राचीन नाहा असा विद्वानाचा अभिप्राय आहे आणि
 येथे तर गणपति हा देव, त्याची मूर्ति व पूजा असा तिहेरी उल्लेख आहे हा
 उल्लेख उच्छिष्ट गणपतीची उपासना करणाऱ्या वाममार्गी गणपत्याचा असावा
 असे मत श्री राजारामशास्त्री भागवत (प्राकृत भाषेची विचिकित्सा पृ ७६)
 यांनी मांडले आणि वाममार्गी तान्त्रिक-संप्रदाय अर्वाचीन असल्यामुळे गथा-
 सप्तशती हा ग्रंथ सातवाहनकालीन नसून गुप्तोत्तर-कालाने व नवव्या शतकाच्या
 पुढाराचा असावा असा काही संशोधकांनी निष्कर्ष काढला गणपति हे दैवत
 शालिवाहन शकाच्या पहिल्या शतकात अस्तित्वात होते, असे उपरोक्त गथाच्या
 अनुराधाने प्रतिपादन करणारे लेख पुरातत्त्वभूषण श्री राजवाडे यांनी सरस्वती
 मंदिर या त्रैमासिकात (आश्विन व माघ शके १८२७) प्रसिद्ध केले या गथा
 प्रतिष्ठत, मातृपितृसपन्न व निश्चितवयस्क आहेत असे त्यांचे म्हणणे होते.
 या लेखाना विद्याभूषण श्री कृष्णशास्त्री घुले याना विविधज्ञानविस्तारात
 (जानेवारी व जून १९०६) उत्तर दिले आणि गणपतीच्या उल्लेखामुळे गथा
 सप्तशती हा ग्रंथ तेराशे वर्षांपलीकडे जात नाहा असे मत मांडले यानंतर
 अनेक वर्षांना हा वाद पुन्हा सुरू झाला श्री घुलेशास्त्री यांनी पूर्वपक्ष केला
 (वागीश्वरी वर्ष १, अंक १) आणि श्री राजवाडे यांनी गथासप्तशती व
 हाल सातवाहन यांच्यासंबंधी केलेली विधाने अविश्वनीय आहेत असा एक
 नवा मुद्दा मांडला ह्या लेखाला श्री अत्रपुद्ध यांनी आवेशपूर्ण उत्तर (वागीश्वरी
 वर्ष २ अंक १) दिले या उत्तराला शास्त्रीजींनी दिलेले प्रत्युत्तर वागीश्वरी-
 त्तच प्रसिद्ध झालेले आहे

श्री घुलेशास्त्री यांच्या विचारसरणीच्या गोपवारा असा

ऋग्वेदात गणपति हा शब्द आढळतो, पण त्या काळी गणपतीची पूजा
 होत होती असे या उल्लेखावरून सिद्ध होत नाही मैत्रायणी संहितेत व नारा-
 यणीयोपनिषदात गजाननाची गायत्री आहे आणि महाभारतात गजाननाचे
 उल्लेख आहेत, ते प्रक्षिप्त आहेत या काळात गणपति हे नाव महादेव या
 अर्थाने रूढ होत मानवृक्षात्प्रातलि उल्लेखावरून दिसते की विनायक ही

क्षुद्रदेवता असून ती अपायकारक आहे. मूळ विनायक अनेक होते, गृह्यसूत्रात त्याची सहा चारावर आली आणि याज्ञवल्क्य स्मृतीत त्याचे एकीकरण होऊन त्याला अश्विदेव्या माठीवर बसविण्यात आले, म्हणून त्याचे पितृपद महादेवाला मिळाले. या वेळी त्याला दोनच हात होते व अद्याप त्याला शुटा चिकटविण्यात आलेली नव्हती. न द्रुप्तच्या शिलालेखांत गणपति नाग वा राजाचें नार आलेले आहे व ललितविस्तारात गणपतीचा उल्लेख आहे पण त्याची पूजा होत होती असें या उल्लेखावरून सिद्ध होत नाही. गणपति ही देवता सहाव्या शतकाच्या सुमारास उत्क्रांत झाली असें सुद्धे वॉ. भांडारकर सांगतात, तेंच घरोबर आहे अर्थात या उल्लेखावरून गाथासप्तशतीचा काळ सहाव्या शतकाच्या पुढचा ठरतो

श्री अप्रबुद्ध यानी केलेल्या उत्तरपक्षाचा गोपवारा असा :

अधिकापुत्र विनायकाचें सकटनिवारणार्थ दूर्गादिकानी अर्घन करावें असें याज्ञवल्क्य सांगतो. याचा काळ तिसरें शतक गणपतीची पूजा त्यापूर्वी दोन तीनीशीं वर्षे तरी अस्तित्वात असली पाहिजे. महाशान पथाचा आद्य प्रवर्तक राहुलभद्र याला श्रीकृष्ण व गणेश याच्या उपासना माहीत होत्या असें लो-
टिकरानी तिवेटी प्रथाच्या आधारेनें गीतारहस्यात दाखवून दिलेले आहे. याचा काळ दि. पू. दुसरें शतक अर्थात् गणपतीची उपासना कमीत कमी त्या कालपर्यंत जाते सद्य गाथासप्तशती हा ग्रंथ धेधडक दुसऱ्या शतकांत ठेवतां येईल.

या वादाची भूमिका गाथासप्तशतीच्या कालनिर्णयाशीही सयद्ध असल्यामुळे या विषयाची चर्चा योव्याफार तपशीलातें करणें अवश्य आहे.

वैदिक दैवतात गणपतीला स्थान नाही ऋग्वेदातील 'गणानां त्वां गणपतिं' हा उल्लेख आलेला आहे त्या सूक्ताची (२ २३.१) देवता बृहस्पति किंवा ब्रह्मगस्पति ही आहे आणि ' नि सु गीद गणउपतेगणेषु त्वाम् आहु ' हा उल्लेख आलेला आहे त्या सूक्ताची (१० ११२ ९) देवता इद्र ही आहे ऐतरेय ब्राह्मणातील उल्लेखही (१ ० १) याच देवताना उद्देशून आलेला आहे या विधानावरील टीकाच्या आधारेनें वॉ दिवेकर (महाराष्ट्र विस्तारः वर्ष २० अंक १२) सांगतात. " देवतेषु म्हणत वर्द्धिही ज्योत्स, अत्यंत विद्वान्, गणाचो

गणपति, विघ्नापासून रक्षण करणारा व कोणतेही कर्म ज्याशिवाय होत नाही अशी एक देवता ऋग्वेदवाचीहि मानलेली होती " उपनिषद् कालपर्यंत बृहस्पति हीच ज्ञानाचा देवता होती गणपतीला हें स्थान बऱ्याच उशीरा मिळाले असे, तो पुढे गणपतीच्या हातीं आला, यावरून या दौऱ्या देवतांच्या मुळार्था एकच कल्पना असली पाहिजे, किंहुना गणपति हें बृहस्पतीचेंच उत्क्रांत स्वरूप असले पाहिजे असा श्री. राव (Elements of Hindu Iconography Vol I. Part I, p 45) यांनीं निष्कर्ष काढला आहे उत्तरकालीन पुराणाना या परस्पर मध्य परस्परामाची जोडलेला आहे यजुर्वेदात गणपतीचें कार्य घटान्ते गेल्ले आहे हें दिवेन्द्र सांगतात (पूर्वार्क) 'ऋग्वेदवाची जे मुलकर गणाधिपत्य बृहस्पति किंवा इन्द्रासारख्या देवाकडे होते त यजुर्वेदकाला विघ्नकूर इन्द्राकडे आलें मेषायणी सहितेंत (२ ६ १) गणपत्याचा उल्लेख आहे तैत्तिरीय आरण्यकात (१० १ ५) 'तत्पुरुषाय विघ्नह वक्रतुडाय धीमहि तन्नो दन्ति प्रचोदयात्' हा मंत्र आलेला आहे माननगृह्यसूत्रात विनायक हा चार देवतांचा सध आहे या समूहातून उत्तर कालात गणपति-विनायक हें एकमेव दैवत उरनात झाले. वीघायन धर्म सूत्रात (२ ५) एकदन्त, लम्बोदर, वक्रदन्त, इस्तिमुल वगैरे विशेषणें गणपतीला लावलेली आहेत याज्ञवल्क्य स्मृतीत (१ २७१) पुढील वचन आढळतें.

विनायक धर्मविघ्नसिध्यर्थं विनियोजित

गणानामाधिपत्येय ह्येन ब्रह्म ॥ तथा ॥

पुराणांची साधनें जीं कर्म त्यास विघ्नें करण्याकरितां विनायकास पुष्पदन्तादि गणाच्या आधिपत्याचे ठायीं योजिलेले आहे, अर्थात् विनायक ही दुष्ट देवता कर्मास विघ्न आणणारी असून पूजादिकाच्या योगानें सत्पुत्र घेती असेतां विघ्नाचा नाश करणारी आहे गणपतीला 'विघ्नहर्त्या' इष्ट दैवताचें स्वरूप पुराण कालांत प्राप्त झालेले आहे सर्व उपलब्ध पुराव्यावरून हें भाटारकर निष्कर्ष काढतात वी याज्ञवल्क्यान वर्णिलेले गणपति-विनायकाचें स्वरूप हें त्याचें आय स्वरूप असावे, विनायकाच्या शांतीच विधि श्रिस्तपूर्ववालीन असा वेत आणि पुराणांतलें स्वल्प स्थाना गुप्तोत्तर झालात, महाभ्या शतकाच्या सुमारात प्राप्त झालेले असावे (वैष्णविसम् अंश शैविसम् पृ १४९ व २११)

या व तत्त्वम पुराव्यावरून श्री खरे (मूर्तिविज्ञान पृ १५०) सांगतात वेद-काळीं यज्ञनाणीं लोकामध्य दौन परंपरा असल्यात, पैर्नी ऋग्वेद, बृहदारण्यक यगैरेंच्या पथामध्यें गणपताला महत्त्व नव्हतें, उलट मैत्रायणी सहिना, अथर्व यगैरेंना प्रमाण मानणा-याच्या पथांत वैदिक दैवतांप्रमाणेंच खद्रुद्रुभार्ताल देवता-नाही प्रामाण्य होतें आणि बौधायन सूत्रात गणप्रतीप्रमाणेंच अनेक देवतांच्या मूर्तीचे उल्लेख आलेले आहेत, त्यावरून त्या काळांही गणपतीच्या मूर्ति होत्या हें निश्चित

व्यासानीं महाभारत सांगितलें व तें गणपतीनें लिहिलें अशी कथा महा-भारताच्या प्रस्तावनात आहे याबाबत अनुमान करण्यात आलेले आहे की विनायक ही एक प्राचीन एतद्दृशिय जमात असावी, या जमातीतील कोणा व्यक्तीनें लेखनपद्धति शोधून काढली असावी आणि या सांस्कृतिक कार्याबद्दल त्याचा नायक गणपति ह्याला देवपद देण्यात आलें असावें महाभारतान्या दक्षिणात्य प्रतीत मान ही कथा आढळत नाही, सबब ती प्रक्षिप्त असावी असा सशोधकाचा कयात आहे तत्रमार्गानें ही दंतकथा स्वीकारलेली आहे शिवांनै गायत्रीमंत्र साधितलें व तें गणपतीनें लिहिलें (महानिर्वाणतंत्र अंबडें लॉन पृ ४. टीप) याचें प्रतीक म्हणून घोठ त्याच्या हातीं पोथी दिलेली आढळते पुराणकारानीं गणपतीच्या निर्मितीबद्दल अनेक कथा दिलेल्या आहेत सोमेश्वराची पूजा व यात्रा करणाराना शंकरान स्वर्गप्राप्तीचा ह्मी दिल्यामुळें वस्तुतः ज्याचें मरणोत्तर स्थान नरकात त्याची स्वर्गांत गर्दी झाली. इत्यादि देवांनीं याबद्दल तक्रार केला असतां त्यानें पापी भक्ताना दिलेला शब्द परत घेव्याचें नाकारलें तेव्हा देव पार्वतीकडे गेले स्वर्गप्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या नालायकांच्या निवारणासाठीं तिनें स्वतःच्या शरीरावरील उटण्यापामून विघ्नेश्वराची निर्मिती केली आणि स्वर्गप्राप्तीसाठीं केवळ सोमेश्वराच्या यात्रेवर विम-बणाऱ्यांच्या मार्गांत विघ्नें उत्पन्न करण्याची कामगिरी त्याजवर सोंपविली, मात्र जे तुझी शांति करतील त्यांना साथ कर असाही आदेश त्याला दिला शिवा तप करीत असता त्याच्या फण्याळातून प्रकट झालेल्या दिग्ब तेजाचें गण-पति हें मूर्त स्वरूप आहे असें ब्राह्मपुराणां सांगितल आहे याप्रमाणें गणपति हा आपल्या सहकार्याशिवाय निर्माण झालेला पाहून पार्वतीनें त्याला शाप

दिला की तुझे पोट डेवरें होईल व तुझे मस्तरु हत्तीसारगें येदव होईल पार्वती स्नान करीत होती व गणपति द्वाररक्षण करीत होता, त्यानें शंकरालाही मजाव केला, म्हणून शंकरानें याचें मस्तरु तोडलें पार्वतीच्या सांगण्यावरून शंकरानें त्याच्या घडावर इद्राच्या ऐरावताच्या पुत्राचें मस्तरु घसवून त्याला सजीव केले गणपतीच्या गजमुखाचें स्पष्टीकरण करण्यासाठीं पुराणात आणली एक कथा सांगितलेली आहे हिमालय पर्वतावर हत्ती व एक हत्तीण यांची कडा पाहून आपणही त्याच्या रूपात क्रीडा करावी अशी शंकरपार्वतींना इच्छा झाली त्यांनीं तशी क्रीडा केली व त्यांना गणपति झाला या व अशा आणली अनेक दंतकथांचा विचार केला असता दिसून येतें कीं परस्परविरोधी धार्मिक समुत्पत्ती गणपतीच्या निर्मितोच्या मुळाशी आहेत वैदिक व अवैदिक समाज व समुत्पत्ती यांचा संघर्ष समेट व संवर या दैवतात सामावलेला आहे

गणपतीला बौद्धानाही आपल्या देवतांमध्ये स्थान दिलेले आहे गणपतिहृदय शा नावाचा मंत्र सुद्ध बुद्धानें आनंद भिक्षूला राजगृह येथें सांगितला अशी दंत कथा आहे (Nepalese Buddhist Literature Mitra p 8J) या मंत्रात गणपतीचें ध्यान वर्णिलेले आहे जि पू तिसऱ्या शतकात सम्राट् अशोकाचो कन्या चाक्षुषी हिनें नेपाळात पशुपतिनायाच्या मंदिराच्या उत्तरेस गणेशाचें देवालय उभारले अशी नेपाळी दंतकथा आहे, पण ही कथा विश्वमनीय नाही असा संशोधकांचा अभिप्राय (South Indian Images Sastry p 108) आहे मद्रासान पयाचा आद्यप्रवर्तक रहुल्भद्र यात्रा श्रीगृण्य व गणेश यांचा उपासना होतया बुद्धाच्या परिनिर्वाणप्रसंगी मृषकथादन गणपति हजर असल्याचें उत्तर पुस्तकालीन शिल्प नारनाथ येथें आहे (Iconographic Buddhaque de l'Inde A Foucher Pl xxx) अमरावती येथेंही गणपतीची बभ्रुवदस मूर्ति प्राप्त झालेली आहे

या पारशी तंत्रिक गणपतीचा गणध अस-वामुळं त्याचाही विचार केला पाहिजे

'प्रहृण मापेरी विधिके वा' ही लेखाला 'न्यायमूर्तीच्या चरणां वादि लेत्री माळ' या शीर्षकाताने प्रसिद्ध झाली त्या काळात प्रहृण हा

तिरस्कारानें रूढि उद्भविल्याचा विषय होता. प्राकृत भाषा व साहित्य यांना अलीकडेच विद्वानांची व विद्यापीठांची मान्यता मिळालेली आहे. दरम्यानच्या काळात श्री राजवाडे यांचे लेख सरस्वतीमंदिरात प्रसिद्ध झाले. यापैकी पहिल्या लेखात ते म्हणतात “ या गार्थेत केवळ साधाच गणपति उल्लेखिलेला नाही तर वाममार्गी गणपत्य ज्या उच्छिष्ट गणपतीची पूजा करतात त्या सवलमन कामना पुरविणाऱ्या देवतेचा उल्लेख केलेला आहे ’ श्री धुले शास्त्री यांनी ही विधाने मान्य केली, कारण त्यांना गाथासप्तशतीचे प्राचीनत्व नाशावीत करावयाचे होते. प्राचीन ऐतिहासिक युगाच्या अखराच्या सुमारास तत्रमार्ग निर्माण झाला व मध्ययुगात त्याचा विशेष प्रचार झाला असे साधारणपणे सर्व सशोधक मानीत. उच्चार व पुनरुच्चार यामुळे या विधानाला सिद्धान्ताचे स्वरूप आले आहे. तानिक दैवते व त्याची पूजा ही कर्मात कमी वैदिक दैवते व त्याची पूजा यांच्याइतकी पुष्पतन आहेत. विंबहुना शक्त दैवते हीच आद्यदैवते आहेत, असा तत्रमार्गीयांचा आग्रह आहे. उभय पक्षाची अतिशयोक्त बगळली असता दिसून येते की तत्रमार्ग हा कर्मात कमी सि. पू. दुसऱ्या क्षतकाइतका प्राचीन असला पाहिजे. उच्छिष्ट-गणपति, कुड्मर्णव तत्र व महानिर्वाण तत्र या तत्र प्रथांचा आधारान गणपतीबद्दलची सकलित माहिती येथे देतां

तत्रमार्गीत गणपतीला महत्त्वाच स्थान आहे. कुड्मर्णव तत्रात त्याला गजमुख म्हण्टलेले आहे. महानिर्वाणात गणपतीचे ध्यान सांगितले आहे. त्याचा वर्ण शेंदरी असून त्याला तीन टोळे आहेत, मस्तकावर चंद्रकला आहे व सोडेत मघाचा कुंभ आहे, एक वरदहस्त असून बाकीच्या हातांत शंख, पाश व अक्षय आहेत. वाममार्गी शाक्तानी गणपती । शिवपार्वताहून अधिक महत्त्व दिलेले आहे. ब्रह्मचारी गणपतीला पौराणिकांनी बुद्धि व सिद्धि या भार्या दिलेल्या आहेत. तत्रमार्गी गणपतीची लक्ष्मी ही भार्या किंवा शक्ति. शक्त गणपतीचे पाच मुख्य प्रकार आहेत. उच्छिष्ट-गणपति, ऊर्ध्व-गणपति, विंगल गणपति, महागणपति व लक्ष्मी-गणपति. नवनीत गणपति, सतान गणपति, स्वर्ण गणपति व हरिद्रा गणपति हे प्रकारही काही आधारप्रथांत नमूद आहेत. त्याचा लक्षण सांगितले आहेत, ती अशी

मूर्ति	वर्ण	नेत्र	हस्त	हाती-	शक्ति
उच्छिष्ट-	लाल	—	४	डाळिव, वीणा, वमळ, पाश, अकुश, मोदक, धनुष्य बाण	विविध आलिंगित.
कर्ण-	पिवळा	—	६-८	उंसाचें धनुष्य, कर्णास व कुशाचा बाण	आलिंगित
पिंगल-	„	—	६	आवा, उस, कल्पकता, लाडू	श्री व समृद्धि या शक्ति
महा-	लाल	—	८, १०, १२	उंसाचें धनुष्य, डाळिव व कर्णाम	आलिंगित.
लक्ष्मी	शुभ्र	—	४, ६, ८	पोपट, कल्पकता, बाण, वमळ	पीतवर्ण शक्ति, हाती वमळ.
हरिद्रा	पिवळा	३	४	(उपासकाच्या दंडावर तप्तमुद्रांकित एकदन्त गजमुखार्चें चिन्ह)	

ध्यानदेतीर्थांच्या शंकरदिग्गजयात (दहावें शतक) सांगितले आहे कीं उच्छिष्ट गणपति पंथाचे शाक्त भक्त मूर्तीची पूजा हाव्या हातानें करतात, जातिभेद मार्यात नाहींत, स्त्रीसंभोगाचे बाबतीत कोणताही निबंध जुमानीत नाहींत, तांत्रिक उपासक पूजा करताना ' नमनारिरत', ' नारीयोनिरसाह्याद ' अशा गणपतीचें ध्यान करतात, ह्या पूजेचें पुण्य ' स्वपोनिषत् ' गोपनीय आहे. उच्छिष्टगणपत्युच्छिष्टवाग्जलिन्युपासना (संपादक श्री गोविंद परशुराम शास्त्री, प्रकाशक : श्री वैद्येश्वर स्टोम मुद्रणालय शके १८९९) या पोथीत उच्छिष्टगणपतीचीं ध्याने दिलेली आहेत, ती अशी -

चतुर्भुज रक्ततनुं त्रिनेत्र
पाशाक्षुती मोदकपात्रदेती ॥
करेदधान सरसारुहस्यम्
उन्मत्तमुच्छिष्ट गणेशमाडे ॥

ॐ शरान्धनुः पाशसुणी स्वहस्तिः
 दधानमारक्त सरोद्धस्यम् ॥
 विवस्त्रपत्न्यां सुरतप्रवृत्तम्
 उच्छिष्टमम्बासुतमाथयेहम् ॥

वेगवेगळ्या कार्यांच्या सिद्धीसाठी उच्छिष्ट गणपतीच्या पूजेचे वेगवेगळे विधि सदर पोथीत सांगितलेले आहेत; त्यापैकी काही येथे देतो:

“ अभिलषितबालाचिन्त्रोपरि गणेशं संस्थाप्य प्रत्यहमष्टोत्तरशतं जपेत्
 दिनत्रयादाकर्षयति । तं गणेशं नद्यां नीत्वा प्रक्षाल्य स्वमुखाद्वारचतुष्टयं प्रक्षाल्य
 तस्मात् पतितं किञ्चिद्दुकं भाडे निक्षिपेत् । तद्दुकं ये पिबन्ति ते सर्वे दृश्य
 भवन्ति । तं गणेशं ताम्ने रौप्ये वा निक्षिप्य कार्दमधनारिख्यो वर्या भवन्ति
 शत्रुगणः स्तंभीनवति । ” इत्यादि.

शिलालेखांतील स्पष्ट उल्लेखांच्या आधारेने पाचव्या शतकापूर्वी निश्चितपणे मांडता येईल अशी गणपतीची मूर्ति अद्याप उपलब्ध झालेली नाही. पण अनुमानाने शकपूर्व काळांत मांडता येतील अशा गणेशमूर्ति अलीकडे मिळाल्या आहेत. पेइ मुडियम् व पेरंवर येथे उत्खननात मिळालेल्या मूर्ति शकपूर्वकालांतील असल्याचें संशोधकांनी निश्चित केलेले आहे (A. S. I. : Annual Report : 1905-6 & 1908-9). अमरावती येथील सातवाहनकालीन स्तूपाभोंवतालच्या कठण्यावर एक मूर्ति आहे. तिच्या मस्तकावर महासर्पाचे वेटोळें किंवा द्रव्याची थैली आहे. तिचे डोळे, कान व अधर निःसंशय हत्तीसारखे आहेत. तिचे पोट डेबरे आहे. पण तिला सोंड मात्र नाही. ही मूर्ति गणपतीचीच असलेवद्दल श्री. वर्गेस, श्री. कुमारस्वामी व श्री. डुमेल यांचे एकमत आहे ही मूर्ति गणपतीचें यक्षोद्भव व सुचविते. सिंहलद्वीपातील मिहितले येथील स्तूपानजीक गजमुल गणपतीची मूर्ति उत्खननात मिळालेली (Ganesa: A Getty: Pl. XXII C.) आहे. हें शिल्पकृत्य पहिल्या, फार तर दुसऱ्या शतकातील असावे असें आसपासच्या शिलालेखावरून ठरते. कुशान राजा हुविष्क याच्या नाण्यावर (इडिबन म्युझियम-कलकत्ता) ब्राह्मी लिपीत ‘ गणेश ’ अशी लक्षरे आहेत. (J. A. S. B. 1897: Part I; p. ७ Pl. १) असें श्री. व्हिन्सेंट स्मिथ याचे म्हणणे आहे मात्र अन्य

सशोषकांनी याचें वाचन 'भवेश' असें केलेलें आहे शिवाय त्यावरील मूर्ति शिवाची आहे वाचन बरोबर असल तर काहीं विघडत नाहीं, कारण शिव व गणेश हे आरंभो एरच होते असा डॉ प्रिन्सली याचा सिद्धांत आहे अथर्वशीर्ष उपनिषदात रुद्र व विनायक हे एकच होत असें वचन आहे रत्नानें विनायक निर्विले असें याज्ञवल्क्यानेंही सांगितलेलें आहे भूमार येथें गणपतीची पाचव्या शतकातील अद्वितीय मूर्ति आहे या मूर्तीला सोंड आहे पण ती अगदी लहान आहे पोट सामान्य आहे किरीटाला घटा लावलेल्या आहेत आणि छातीवर घटाची माळ रूढत आहे या मूर्तीची चर्चा करताना डॉ आनंद कुमारस्वामी (Yakṣa Part I pp 7 14) यांनी एक तिथेटी दत्तक्या सांगितलेली आहे वैशालीचा द्वारपाल मेला व राक्षस झाला स्थाने गावकऱ्यांना दृगन्त दिल्या कीं माती प्र तेमा द्वारपालाच्या जागवर स्थापन करा तिच्या गळ्यात घटाची माळ घाला, गावावर सकट झाल कीं या घटा आगीआप व आगाळ वायू लागतील यामुळ गावकऱ्यांना सरसणाची तयारी करावास पुरेमा भवमर मिळेल गावकऱ्यांनी तप केले व यामुळ त्यांना शत्रूचा अचानक उपसर्ग झाला नाही या मूर्तीच्या गळ्यात असलेल्या घटाच्या माळवरून ते निष्कर्ष काढतात काहें गणपतीचें यक्षस्वरूप आहे कारण शहराच्या प्रवेशद्वाराचें सरसणाचें काम यक्षाकडे सोपविलेले असे

गणपतीला गजमुत्र धर्मसूत्र कालात प्राप्त झाल (बौधायन २५) उदीर हा वृदाचा पशु असें श्रौतमूनात सांगितलेलें आहे गणपति वृदापामून अलग झाला तेव्हा हें वाहन त्याला प्राप्त झालें गणपतीचें मुल व वाहन यावरून अनुमान करण्यात आले आहे कीं या दैवताचा वन्य पशुगुजवांशी (Religion & Folk lore of Northern India Crooke p 287) संबंध असला पाहजे गणपतीच्या वाहनावरून त्याचा सूर्याशी संबंध जाडण्यात आलेला आहे (Gubernatis Zoological Mythology p 68) त्याच्या हातांनील वणाम व ऊस बाँरे लक्षणावरून जेधर्ष काढण्यात आला आहे कीं हें दैवत शतकरी लोकाचे असतें गणपतीच्या एकदन्त या अभिधानाचें भाषांतर 'नागराचा फाळ' असें ही लोक गवतें, यावरून हा सप्तद्वि-देव असावा असही अनुमान (I A XXXV Nov

1906) करण्यांत आलेले आहे 'गणेश' या प्रबन्धान्यालेखिका मिस अॅलीस ग्रेट्टी यांचे अनुमान आहे की हे देवत द्राविडानी स्वतंत्रपणे निर्माण केलेले असावे तामीळ भाषेत गणपतीला पिळ्ळैयर अस नाव आहे पिळ्ळै म्हणजे बालक, पिळ्ळयर म्हणजे अभिजात बालक पळ्ळु व पेळ्ळ या द्राविडी शब्दाचा अर्थ दात हास्तदंत या पाली शब्दाचा अर्थ हत्तीचे पिल्लू या शब्दावरून लेखिका निघर्ष काढतात की गजमुख गणपति ही अन्य द्राविडाची एक स्थानिक देवता होती आणि आर्थे सस्कृतीशी ससर्ग होण्यापूर्वीच त्यानी ती उत्क्रांत केलेली होती

जीवसृष्टीतल्या दुसऱ्या कोणाच्याही पद्दुने हत्तीएवढी मनुष्यावर छाप टाकलेली नाही विशाल देह व विराट शक्ति, कुशाग्र बुद्धि व आज्ञा निर्घा यांचे हे प्रतीक म्हणूनच प्राचीन भारतीय मुद्रावर, युद्धसाहित्यांत आणि दंत कथामध्ये हत्तीला प्रमुख स्थान दिलेले आढळते, म्हणून गणपतीला देवपूजनांत अग्रस्थान मिळाले आहे सिंह व बाघ हे दिसावयाला अधिक आकर्षक असले तरी ते स्वभावतः हिंस्र असल्यामुळे व त्यांना माणसाळवणे अशक्य असल्यामुळे त्यांचा समावेश अतिमन्याव्यतिरिक्त कोणाच्याही दैवतात होऊ शकला नाही म्हणूनच, मला वाटते, नृसिंह हा अवतार विशेष लोकप्रिय झाला नाही बाघ व सिंह यावर मनुष्याला प्रभुत्व गाजविता येत नाही म्हणून ती शक्ति मनुष्याने आपल्या देवनांना दिली आणि या हिंस्र थापदाना त्यांच्या वाहनाचा दर्जा दिला अथर्व हे रोवा व चापल्य यांचे प्रतीक असले तरी तो इतका माणसाळतो की त्यांच्याबद्दल कोणालाही दरारा वाटत नाही, म्हणून हयप्रोवरूपी त्रिभूला पूजास्थान प्राप्त झाले नाही ममदैवतामध्ये व खुद्द रामायणात मारुतीचे स्थान महत्त्वाचे असले तरी आर्यांच्या व सुसृष्ट नागरिकांच्या दैवतात त्याचा दर्जा दुय्यम आहे आर्यांचे अनार्यांशी संघर्ष झाले, पण एकमेकांचा उच्छेद करण अशक्य आहे हे प्रत्ययास आल्यामुळे आणि दोघानाही याच भूमीत नादात्रयाचे असल्यामुळे त्यांना परस्परशी समेट केला वेदिक दैवते मागासली आणि पौराणिक दैवते पुढे सरसावली हे याचे प्रत्यंतर अनार्यांचे आर्यांकरण करताना आर्यांनी अनार्यांच्या दैवताचेही आर्यांकरण केले आणि त्यांपैकी काहींच्या गायत्री निर्माण केल्या आपल्या

प्रतिष्ठेया वक्षोवाहिरच्या वन्य व स्थानिक प्रानेशाचा समावेश आर्यानीं आपल्या देवतांच्या विराट समूहात करून घेतला, त्यांच्या विषयच्या प्राथमिक कल्पना संकीर्ण केल्या व प्रचलित ईतक्या-आधिरु आकर्षक केल्या. जंगली जनातींची मजोशिला, असंस्कृत शेतकऱ्यांचा कृषिदेव आणि नागरिकांचा द्वारपाल, शौद्राचा लम्बोदर यक्ष व आर्यांचा बृहस्पति यांच्या समिश्रणातून गणपतीचे पौराणिक स्वरूप उत्क्रांत झालेले आहे असे या विवेचनावरून दिसून येईल.

गणपतीच्या मूर्ति केव्हांपासून रूढ झाल्या ? या बाबतीत डॉ. भांडारकरांनी केलेला विधानानंतर बरेच संशोधन झालेले आहे. मिस् गेट्टी यांच्या प्रबन्धाच्या प्रस्तावनेत प्रो आल्फ्रेड फ्राउशर सांगतात.

The almost complete absence of ancient documents relating to Ganesa is somewhat disconcerting. Yet must one necessarily succumb to the habitual falling of the philologist whose learned candour leads one to infer that all things have their beginning from the time of their first mention in the texts? Such a conclusion would be absurd... One must be as short sighted as a bookworm to deduce from the lack of any mention of Ganesa in the early epics, that the God did not exist before the fourth or fifth century of our era... Whoever is experienced in the ways of that country knows well that by then the Elephant-god had already behind him century upon century, if not thousands of years, of silent waiting at the foot of the sacred tree of the pre-Aryan village, standing on the roughly built platform which he shares, with the other rustio deities Those more or less shapeless stones, once bathed in the blood of human victims and today still smeared with vermilion were so deeply rooted in an unfathomable past that the aristocracy of the new gods, introduced by the immigrant Aryans, were compelled to adopt them in some form or other. Had they not come to terms with them they would soon have found themselves estranged from the worship of the populace and their priests deprived of

gifts and followers It is probable that the 'Brahmins, the chosen interpreters of the Divine Will, submitted to this but reluctantly, yet; as Manu himself must admit, 'in all things, necessity constitutes law' (गणेश प्रस्तावना पृ १७)

प्राध्यापक महाशयाच्या विधानाचा गापवारा असा " गणेशाचा उल्लेख आद्य प्रयात नाहा, हें खर, पण पाहिला उल्लेख आढळतो तेथेंच त्याची उत्पत्ति झाला अम मानण अदूरदृष्टीच व हास्यास्पद ठरेल पढीक पण्डित हे प्रथाधारांचे वास्तवता वाळवीइतके अदूरदृष्टि आसतात प्राथिक आधाराचे अभावीं चवथ्या किंवा पाचव्या शतकापूर्वी गणपति अस्तित्वातच नव्हता असें मानणें योग्य होणार नाहा त्यापूर्वी कितीतरी शतक तो ओषध धोयड स्वरूपात अस्तित्वात असला पाहिजे या काळात त्याचें वास्तव्य वटवृक्षाच्या पारावरील ग्रामदेवता-मध्य अमावें त्याच्या मूर्तीवर शेंदूर चोपडण्यात येतो हा रुधिराभिषेकाचा अवशय असावा हिंदुस्थानात वसाहतीसाठीं आलेल्या आर्यांनी अशा स्थानक देवताचा समावेश आपल्या दैवतात करून घेतला नसता तर ते बहुजनसमाजाच्या धर्मभंगनाशा समरस होऊ शकल नसते " आर्यांनी ही प्रथा कनिष्ठ सांस्कृतिक पातळीवर असलेल्या बहुमूल्य अनार्यांच्या अनुरजनासाठीं केली कीं त्याच्या आर्याकरणाच्या नियोजित कार्यक्रमांनुसार, हा मुद्दा विषय आहे

या चवथ्या अनुरोधान गायामंत्रशतीतील गणपतीकडे पाहिलें असतां केषळ या उल्लेखारूपानच हा प्रथ अर्वाचीन ठरविता येणार नाहीं या मुद्याबाबत पढीक पण्डितांचेही समाधान हाईल अशी मत्रा आशा आहे प्राध्यापक महाशयाच्या विधानातील " at the foot of the sacred tree— " ' पवित्र वृक्षाच्या पारावर ' या शब्दांमडे मी वाचकांचें लक्ष मुद्दाम वेधू इच्छितों, कारण गाथा समजनातील गणपतीचा उल्लेख असाच आहे विशेषतः दक्षिण हिंदुस्थानात अशा आपवधायक गणपतीच्या मूर्ति उघट्यावर रस्त्याच्या वडेला चवाळ्यावर, वृक्षापार्श्वी किंवा त्याच्या पारावर नागशिलाचे जोडीनें मांडलेल्या अमतात अों श्री राव याना (पूर्वांक भाग २, पोटभाग १ पृ १७७) दाखवून दिलें आहे

गणपतीबद्दल ज्ञानकोशकारांनी (ग २४) काढलेला निष्कर्ष येथ देतो " ही देवता वेदपूर्वकाळान आहे वेदांत मानसस्कृतीच्या देवता आहेत व पुराणात

सूतसंस्कृतीच्या देवता आहेत. सूतसंस्कृति मानसंस्कृतीहून जुनी आहे आणि मानधर्म नष्ट होण्यापूर्वी धातसंस्था या स्वरूपात विकास पावला आणि या विकास काली मानसंस्कृति आणि सूतसंस्कृति यांचे म्हणजे वैदिक व पौराणिक घर्णांचे एकीकरण हात होत आणि यामुळे मैत्रायणीमारख्या साहतातून पौराण-
 देवताना उल्लेख येतो पण त्या पौराण देवतांचे अस्तित्व त्याहूनहि जुन आहे ”

येथर केलेल्या विवेचनच्या अनुराधान गायसप्तशतातील उल्लेखाची तपासणा केव असता दिसून येत का यथाल गणपति व गणाधिपति हा वैदिक, बौद्ध किंवा पौराणिक नाही आणि तांत्रिक किंवा उच्छिष्ट तर नाहीच नाही भव भूतीनें मालती माधवात गणपतीला नमन केळल आहे हें वर्णन उत्तरकालीन व संकीर्ण आहे त्याचा तुलना केली असता येथाल गणपतीच स्वरूप प्राचीन अस त्याचे पत्त उच्छिष्ट गणपतीचे उपासक सुरतप्रवृत्त देवतांचे ध्यान करतात, हें तर पण एवढ्यावरून क ३७२ मधील गणपताचा उल्लेख शाक्त ठरत नाही गणपतीची मूर्ति उशाला घऊन छान समोयाला प्रवृत्त व्हावे असा विधि उच्छिष्ट गणपतीच्या यावतीत पाठेही सांगितलला नाही गाथाच्या शिवेपान-
 वदच्या वडान्या झाडापालीं ताळण्यात शिदळना करणाऱ्या एका उनाड खाने वृद्धपणी हे उद्गार काढलले आहेत गणपतीची मूर्ति तिनें जाणून बुजून किंवा विधि म्हणून उशाला घेतलेली नाही थावाठा तिला नागाशलादी चालली असती शिवाय गणपतीची शाक्त किंवा ब्राह्मणी मूर्ति उशीसारणी वापरण अशक्य आहे यास ठी अनुभवाची किंवा सशाधनाचा जरूर नाही नायिकेनें उशीसारणी वापरलेली मूर्त सपाट शिला असावी, या म्हालवर काडीं जाकृति कोरलेली अमलीच तर ती अगदी प्राचीन व प्राथमिक अवस्थताल असली पाहजे ह उघड दिसते

क ४०, या गाथेंत गणपतीन साडेन पाणी ओहून समुद्र ओरडा केल्याचा व त्यामुळ वडवापन भटभन्त्याचा उल्लेख आहे पुढ्याच्या गणशाकृति (भाद्र पद १८५७) गणपतीच्या सहस्रनामाचा अभ्यास या ललात गणपतीचा अधिभूम्याप्रबलहम् समुद्रमथन व कराहन्निघ्नस्त भिधुमणिल या नावाच विवरण करताना सांगितल आहे की हा समुद्रावरोल शत्रूच्या आप्तय यलाचा नाश करण्यास समय असल्यामुळ त्याग ही नाव मिळालली आहेत समुद्रांत अग्नि

लपल्याचा उल्लेख ऋग्वेदात व महाभारतात आहे पण तेथे किंवा अन्यत्र त्याच्याशी गणपतीचा संबंध आलेला मला आढळला नाही

श्री वेवर यानीं वापरलेल्या दहा भिन्न हस्तलिखितांहीं मज्जु प्रतीत क्र ३७२ आणि सात प्रतीत क्र ४०३ या गाथा आलेल्या आहेत यावरून क्र ४०३ ही गाथा हालच्या मूळ संप्रदात समाविष्ट नसारी असा प्रा निराशी (युगवाणी मार्च १९४५) याचा अंदाज आहे क्र ४०३ ही गाथा मला तेवढी सशयास्पद वाटत नाही

क्र ३७२ या गाथेतील गणपतीचा पण्डितांनीं रगविलेला वाद मूळ गाथेच्या पहिल्या ओळीचे पाठभेद विचारांत घेतले असता सहज समळ सुटणार आहे हे पाठभेद असे

जो सीसम्मि दिण्णो मज्झ जुआणेहि गणवई आसि ।

१ वटअकलो, वडवखवे, वडखुरे = वटयक्षो, वटवृक्षो

२ साधारणदेवाच्या प्रतीतील पाठ वडअकलो जो मह सीसअम्मि दिण्णो पडरयुआणेहि । भाण्डारकर इन्स्टिट्यूटमधील भुवनपालाच्या हस्तलिखितात आहे तो पाठ असा वडजारको जो असिससयम्मि दिण्णो सुह जुआणहि ।

या गाथेकरितां टाबेंत वटयक्षावदल साधारण देव सागतो वटयक्ष वटतले स्थापित क्षेत्रपालादि प्रतिमा । तेलग प्रतीतील टीका समानार्थी आहे पूर्वम् यौवनदान् वत्स्य भ्य स्थिते यक्षागारके या यक्षप्रतिमा उपाधानीकृत्य युगभि सम बहलफाल सुरतमुल अनुभूय, इदानीम् विगलित यौवनमदा तामेव देवतामिति पूजयामि ।

वटवृक्ष हें सुरक्षित व रोदस्कर सकेतस्थान असल्याचा उल्लेख क्र ९४ या गाथेत आलेला आहे वडाग अनेक पारव्या असतात व त्याची छाया वडागार व अधरी असते वडाची झाडे बहुधा गांवावाहेर, निर्जन भागात किंवा नदीच्या वाटेवर असतात, म्हणून दिवसाउजेडीही सगमोत्सुक प्रेमिकांना या स्थानाचा आश्रय प्रिय वाटे, विशेषत प्रामाण हलिकाना व पशुपालांना हिंदुस्थानात वृक्षपूजा पार प्राचान काळापामून सर्वत्र प्रचलित आहे 'कठज्यातलें झाड' (Tree in Railing) हें चिन्ह अनेक प्राचीन मुंशांवर आढळतें वटपौर्णिमे सारखे सण हें या प्रपंचे मध्ययुगीन स्वरूप आहे यामुळे द्वियानाही या

स्थानाचा आश्रय सुलभ असे. क्षेत्रपालादि ग्रामदेवतांच्या शिला बहुधा पारावर वडाच्या बुंध्याला लावून ठेवलेल्या असतात. यक्षपिशाचादि बऱ्यावाईट देवतांची बस्तीही अशाच जागा असते. फार प्राचीन काळापासून यक्ष हे भारताच्या ओळखीचे आहेत. ऋग्वेद व अथर्ववेद आणि ब्राह्मणे व उपनिषदे यांत त्यांचे उल्लेख आढळतात. श्री. हीलब्रँट सांगतात की ही संज्ञा आर्यांना मानवाच्या आध्यात्मिक शजूची द्योतक होती; नंतर तिला अलौकिक सामर्थ्य व उच्च चारित्र्य प्राप्त झाले. यक्षाचे तीन प्रकार आहेत श्री, कुबेर व कामदेव यांसारखी सर्वमान्य देवते; शाक्यवाहन व सातगिरी यासारखी देशाची व कुलाची देवते, स्थानिक देवते, ज्यांचे कर्तृत्व ग्रामसामेच्या किंवा त्यांनी आश्रय घेतलेल्या वृक्षाच्या कक्षेच्या बाहेर प्रत्यक्षास येत नाही. स्थानिक यक्ष ख्रियाच्या चारित्र्यावर नजर ठेवतात आणि कधी स्वतःच कुमारिकोना भोगतात (उत्तरा-ध्ययन चूर्ण: पृ. ८९). किती जगांनी या समष्टीचा पगवडा घेतला असेल ते यक्षच जाणोत !

भटक्या टोळ्याचे देव स्थानिक व स्थायिक नसतात (Keith : Religion & Philosophy of the Vedas ' p.18). अतल्यान तर अशा देवांच्या मूर्ति प्रतीकात्मक, वजनांत हळक्या व हलकितो वेण्यासारख्या, म्हणून आकाराने आटोपशीर अशा असल्या पाहिजेत. यक्ष व यक्षी यांच्या अजस्र व सुंदर मूर्ति वोरण्याची प्रथा मौर्य कालात सुरू झाली. मात्र अशा मूर्ति विशेष विलयात अशाच स्थानी आढळणार हें उघड आहे. भटक्या टोळ्या स्थायिक होऊन येती करू लागल्या म्हणजे क्षेत्रपालादि स्थानिक व स्थायिक देवते निर्माण होतात. जसे लोक तसे त्याचे देव. या न्यायाने रोडवळाचे देव औबट-धोशडच जमणार. मग ती मूर्ति आर्यांच्या सत्सर्गिने उरकात झालेल्या गणपतीची वसो किंवा आदिशामोना भयप्रद म्हणून पूज्य वाटणाऱ्या नागाची असो. अशा देवतांच्याशिला आज ही रोड्यावाज्यातून आढळतात गाथासप्तशतीतील प्रस्तुत उल्लेखाला अभिप्रेत असलेला वडयक्ष अशाच स्वरूपाचा असल्या पाहिजे. राज्यपाल सातगिरी यक्षापासून सातवाहनाचा संभव झाला असा एक शिद्धांत आहे. सातवाहनाना गणपति हें देवत त्याच्या विविध स्वरूपांत माहीत असले पाहिजे. डेरपोट्या यक्षाच्या अनेक मूर्ति उरलनगांत उपलब्ध झालेल्या आहेत. गणपतीही यक्षजन्य व गजरूप असल्यामुळे त्यांचे

हे लक्षणं यालो मिकालेलें आहे. सातव्या सातवाहनं राजाचें नांव लम्बीदरं असें आहे. हे नांव त्याला त्याच्या पीढ्याच्या आकारावरून मिळालें असावें असें अनुमान करता येणार नाहीं.

प्रजापती=पभावई : क्र. ९६३; ब्रह्मन्=ब्रह्मः क्र. ८१०; विधिः = विधि क्र. २०७; २३५, ४२५, ९७६. क्र. ६५६ व ७८३ या गाथांत विधि हा शब्द देव या अर्थानें आलेला आहे. वेदांतील उल्लेखानुसार (क्र. १०.१२१) विधि हा सृष्टीचा निर्माता. म्हणूनच क्र. ९८० या गाथेंत त्याला ठेर-स्थविर म्हटलेलें आहे. त्याचे उल्लेख व श्रेय हीं उत्तरकालीन दिसतात. ब्रह्मदेवाची निर्मिति याच्याही नंतर झालेली आहे. ब्राह्मण व सूत्र वाङ्मयांत प्रजापतीला विशेष महत्त्व प्राप्त झालेलें दिसतें. या काळात प्रथम ब्रह्मदेव व बृहस्पति (ऐ. ब्रा. १.१९) आणि नंतर प्रजापति व ब्रह्मदेव एकरूप (आ. गृ. सू. ३.४) झालेले दिसतात. ब्राह्मणकारांनी प्रजापति अनेक कल्पिले आहेत. क्र. ९६३ या गाथेंत ह्याच कल्पनेची सूचना आहे. येथे वर्णिलेलें त्याचें कार्य क्र. २०७ मधील विधीच्या कार्याशी सदृश आहे. प्रजापति व ब्रह्मदेव, दोघेही लंपट. प्रजापति हा स्वतःच्या कन्यांवर मोहित झाल्याच्या कथा ऐतरेय (३.३३; ५.२) व शतपथ (१.७.४) ब्राह्मणांत आलेल्या आहेत. पण तीं उघड रूपकें आहेत. प्रत्यक्ष पिता संभोगार्थ मृग रूप धारण करून मृगी रूप धारण केलेल्या कन्येच्या मार्गे लागलेला पाहून रुद्र खवळला आणि त्याच्यावर घाण सोड्यागार्ठी नेम घेणार तोंच प्रजापतीनें विनवणी केली व पशुपति करण्याचें आश्वासन दिलें म्हणून रुद्रानें त्याचा वेध केला नाहीं अशी कथा आहे आणि ती मृग, रोहिणी व व्याध याना अनुलक्षून आहे ब्रह्मदेवही असाच. यानें आपल्या अर्धांगापाहून शतरूपा नावाची रूपरती स्त्री निर्माण केली. ती याला प्रदक्षिणा घालूं लागली. तेव्हा तो मोहित झाला मानसपुत्र भोवतीं असल्यामुळें तिच्याकडे मान बळकून बाळें भरून पाहता येईना, म्हणून यानें चार वाजूंना शिरे निर्माण केलीं आणि ती आकाशमार्गे निघाली तेव्हा वर आपली एक जटाधारी पांचवें शिर निर्माण केलें. हे शिर शंकरानें डाव्या पायाच्या आंगठ्याच्या नटानें घुडलें. एरुदां ब्रह्मदेवानें प्रभासक्षेत्री यज्ञ केला. त्याची पत्नी सावित्री यज्ञमज्जात वेळेवर आली नाहीं. यज्ञकर्मास विलंब होऊं नये म्हणून याच्या सांगण्यावरून

इदानीं एक गवळ्याची पोर आगली ती गायत्री या नावाने ब्रम्ह्याची स्त्री झाली या यज्ञात शकराने बरीच धामधूम करून मानाचे स्थान भिळविले यज्ञममा सीच्या दुमारास सावित्री तेंपे आली झाला प्रकार पाहून ती खषळली तुम्ही कोणा पूजा करणार नाही, असा तिने ब्रम्ह्याला शाप दिला तुम्ही लोभी व परान्नपुत्र झाल, पाप्मांबद्दहा यहाला जाल आणि द्रव्यसंययासाठीं मत्न कराल असा तिने ब्रह्मगाना शाप दिला ती यज्ञमदपादून निघून गेल्यानंतर गायत्रीने या शापताना बर दिले ही कथा स्कन्द पुराणात (७१ १६५) आहे ब्रह्मपति व ब्रह्मदेव याचे, ब्राह्म्याचे व त्याच्या या देवाच माहात्म्य नष्ट झाले आणि त्याचा उच्छेद सामान्य पशुपालाच्या पशुपति या देवाने केला आणि प्रत्यक्ष ब्रह्मेश्वाला गवळ्याचा पोर परती म्हणून स्वीकारावी लागली या कथाभागावरून ब्राह्म्याचे आंसरत व सामान्य जनाचे बाढते सामर्थ्य प्रत्ययात येते याथासत्तशातीत या दैवताना पूजेचा मान नाही आणि त्याचे कर्तृत्व सांकेतिक आहे

मदन अणङ्ग=अनङ्ग क्र २३३ (-निवास), २६० (-गज) ७४० (-बाग), ९९४ (शर), काम क्र १४८, १७७ (गुडिभाषणु=गुटिकाधनु), ३२६ (-शर), ४७३ (-चाप), ५८५ (द्वयभङ्ग-द्वयमल), ९४३ (आवड =आयुर) चाप क्र ४७३, ९८, कुसुमचाप क्र. ९८६ कुसुमयाण क्र ९८२, कुसुमावड=कुसुमायुध क्र ९४६, मअण-मयण=मदन क्र २१० (-शर) ३९५ (-चाप) ३८१ (-शर), ४४१ (बाण) ५४४ (-उत्ताव) ५७० (-अग्नी=अग्नि) ५८१ (-छुत्ता=छुत्ता) ७५८ युद्ध ८०७ (-मुद्दा=मुद्दा) ९८९ (-चाप), मअरद्वज=मकरध्वज क्र १०१, घम्मद्व=मन्मय क्र ७७६, ८८४ (-विवास), ९४८ सर=सर क्र ९९९

काम हा ब्रह्मदेवाचा पुत्र तो त्याच्या द्वयमलापावून निर्माण झाला ऋग्वेदात (१० १२९) सांगितले आहे प्रथम मनोरूप बोज उत्पन्न झाले आणि मनाचे ठायीं काम उत्पन्न झाला अर्थवेदान्त (३ २५) कामदेवाचा मंत्र आहे "कामदार प्रणर आहेत, त्यांना आसक्तीचा दड आहे, उरकण्ठेचे पत्र आहेत व सक त्यांचा काठ आहे त्यांना तुमते हृदय विद केले म्हणजे त्या या प्रणर उष्यतेनें तुमते आठ घोरडे होतील, जणू मी चावदाने फन्कारल्याप्रमाणें तू आपला पिता

घ पति यांचा त्याग करून मजकडे येतील, तुम्ही प्रतिकारशक्ति नष्ट होईल व तू मला वश होशील." तारकासुराने तप केलं व अमरत्व मागितलं असता ब्रह्मदेवाने हें नाकारलं व सात दिवसांच्या शिशुहस्तें मरण येईल असा त्याला धर दिला. यामुळे तो मस्त झाला. शंकराच्या औरस पुत्राच्या हातून मरण यावे असा देवांचा संकेत होता. या वेळीं शंकर विरुर होता. त्याची प्रथम पत्नी सती हिनें दक्षयज्ञांत देहत्याग केला होता. पुढें तिनें हिमालयाच्या पोटीं जन्म घेतला. सर्ताच्या वियोगामुळे तिचाचें कामधेतन्म नष्टप्राय झाले होतें. शंकर-गर्वतांचा परिणय व्हावा एतदर्थ देवांच्या विनंतीवरून कामदेवानें शंकराला सारात्रिद्व करून त्याच्या चित्तात कामप्रेरणा निर्माण करण्याचें मान्य केलें यानें बाण सोडला. त्याला सवेदना होताच त्यानें खडबडून तृतीय नेत्र उघडला. त्याच्या प्रखर तेजानें कामदेवाच्या शरीराचें भस्म झालें. पण देवांचा हेतू साधला. शंकरपार्वतीचें प्रेम जमलें, त्याचा विवाह झाला, त्यांच्या पोटीं स्कन्द आला व त्यानें तारकासुराचा घघ केला. क्र. ७५८ या गाथेंत मदन-शंकर युद्धाचा उल्लेख आहे. तेव्हां पासून धाम हा धनुर्ग झाला. याला अर्ग नसलें तरी ज्यांना तें आहे त्यांच्याहून दाचें सामर्थ्य अधिक आहे. याला मदनराज (क्र. ८०७) म्हटलेलें आहे यानें त्रैलोक्य (क्र. ९८९) जिंकलें आहे. याला शरीर नाही, तरी त्याच्या आगमनाची चाहूल लागताच स्तन दृढिगत होतात (क्र. ९४८) आणि ही आपल्या कर्तृवाची धूग म्हणून मदनराज स्थानर मोहोर (क्र. ८०७) करतो ! कवीनी कल्पिलें आहे कीं स्मराचा वर्ग श्यामल (क्र. ९९२) आहे, त्याचे धनुष्य कुमुमांचिं (क्र. ९४६) आहे आणि बाणही कुमुमांचेच आहेत. कोणी सांगतात हें धनुष्य नागकेशराच्या फादीचे असतें (Chandra Chakravarty : Cultural History of the Hindus : p 370) आणि रति-रहस्यकार (१-१) सांगतात, तें उंसाचें असतें व त्याची दोरी भ्रमरपंतीची असते. त्याचेपाशीं पांच बाण असतात. क्र. १७७ मध्ये कामाला शुद्धिकाधनु म्हटलेलें आहे. कोणी सांगतात—

अरविंदमसोकं च चूर्तं च तवमल्लिका ।

नीलोत्पलं च पश्येते पद्मबाणस्य सायकाः ॥

पेकीं क्र. ९९४ मधील धरामी आत्मजिरी आहे. हे धर यदु राते, पण ते भयें विजयग की (क्र. ३२५, ३२६) त्याची प्रकरता स्पर्शापूर्वी अतद्य

पाठते आणि त्यांनी झालेली जखम सुखावई ! मदन हा पुणधन्वा व त्याचे घर सुमुनाचे, कारण रतीचे सुगंधाशी साहचर्य आहे. क. ५८५ मध्ये त्याच्या दाती भाला आहे. कपोत हे त्याचे वाहन आणि त्याच्या भ्रजावर मकर (क. १०१) हे चिन्ह; कपोत, कारण सदैव वृजन करणारा कपोत हा खरा कामदेवा आहे. आणि मकर, कारण त्याचे अंगी विलक्षण कामसामर्थ्य आहे. अशी समजूत आहे.

पुणर्गान कोठे सांगितले आहे की मदन हा विष्णु व लक्ष्मी यांचा पुत्र. लक्ष्मी समुद्रमंथनातून निर्माण झाली तशीच प्रीकांचा मदन श्रोत याची आहे अशी मीट ही समुद्राच्या केंद्रानून प्रकट झाली. रोमन मदनाची माता व्हीनस ही रातिदेवता आहे, सवय लक्ष्मीसारखी सती नाही, ती अनेक देवांची रत होवे म्हणून असती आहे. मदनाची पत्नी राति ही मात्र सती आहे ! आपल्या-कडे बदामी व वेळू येथे कामदेवाच्या मूर्ति आहेत.

राम व लक्ष्मणः राम, सौमित्रो = (लक्ष्मण) : क. ३५. रामकथा मराठी वापकाच्या चांगल्या परिचयाची आहे आणि येथे अभिप्रेत असलेले वैशिष्ट्यही. लक्ष्मण हा सुमित्रेचा मुलगा, म्हणून त्याला सौमित्र म्हटलेले आहे. लक्ष्मण हा आदर्श धर्मिष्ठ धाता. प्राचीन रिवाजाप्रमाणे वडील भावाच्या पत्नीवर अगद विषोवर धाकत्या भावाचा टोळा व दफक असावयाचा. म्हणूनच मायागृहाच्या प्रथेची धोता याला टाफून बोलली असावी. पण याने तिच्याबद्दल मान वर कल्पन पाहिले गुदा नाही. पुढे ऋष्यभूक पर्वतावर वानरांनी दातविलेल्या गोतेच्या अलंकारांवेळी नूपुर तेवढे याने ओळखले या मंत्रो तो म्हणाला.

नाहं जानामि केचुरे, नाहं जानामि कुंडिले ।

नूपुरे राभिजातामि निग्यं पाशभिषन्दनात् ॥

मी नेदमां सीतामार्च्या पादां पडत अगल्यामुळे मला तिचे नूपुर सेपडे ओळखनात. क. ३५ च्या नाविकेने हाच प्रथम नितीवर रगविलेला अंगाचा. क ३११ या गाथेत लंकेचा मानिके अंगव आलेला आहे. त्यामज्जातीलोल रागाचा उद्रेक हादरवून आहे.

प्रि. पृ. ५२५च्या सतर्कात रामाच्या गापांच्या रक्षणांत अदिश्यात होती, परिहून बाप्पीचीन समान रपते अमं थी विटरनात याने गत (History of Indian Literature: Vol 1. pp. 209-210) आहे. ही

कथा गायतस्तशतीच्या काळांत रामायणाच्या स्वरूपांत महाराष्ट्राच्या बहुजन समाजाला अवगत होती हे या उल्लेखांवरून ठरते. रामायणाच्या स्वरूपांत, असे म्हणण्याचे कारण हे की दशरथजातकांत रामच्या विकृत स्वरूपात माडलेली आहे जातकात सीता ही रामलक्ष्मणाची सखी वहीण आहे आणि राम व सीता यांचा विवाह ती हिमालयातील वनवासातून परत आल्यानंतर झालेला आहे दशरथ जातकातील कथा जाणून घेऊन त्रिकृत आहे हे निःसंशय, कारण जयहिम जातकात रामाच्या दण्डकारण्यातील वनवासाचा आणि वेस्तार जातकात राम व सीता हीं पतिपत्नी असल्याचा उल्लेख आलेला आहे. नाशिकच्या पाण्डवलेण्यातील गौतमी बालाभ्रीच्या लेखात (नाशिक गॅझेटियर पृ ५५० ते ५५४) रामाच्या पराक्रमाचा व तेजाचा उल्लेख आलेला आहे या वरूनही बरील अनुमानाला बळगटी येते पातिव्रत्य व एकपत्नीव्रत याची प्रतीके म्हणून सीतारामाच्या भक्तीचा पय मात्र उत्तरकालान असून तो व्यभिचारी राधाकृष्णाच्या विकृत स्वरूपात प्रचलित झालेल्या भक्तिपथाला आढान म्हणून अस्तित्वात आला असावा

वामनः वामण = वामन = क्र ४०६ ४२५, याशी संबद्ध त्रिविक्रम = क्र ४११, बळि क्र ४०६, समुद्रमथन क्र. (सीरोअ) ११७, दुदसमुद्र ३८८, ४७५, अमृत क्र ४९३, कौस्तुभ क्र १५१.

वामन हा विष्णूचा पाचवा अवतार हरि व विष्णु हे एकच. हरीचा वामन हा अवतार, याची गायकवर्वांना स्पष्ट करपना (क्र ४०६) आहे विष्णूने तीन पावलांत जग व्यापलें व जेथें पाऊल ठेवलें तेथें सद्धर्माची स्थापना केली असा उल्लेख ऋग्वेदात (१ २२ १७-१८) आलेला आहे येथें बळीचा उल्लेख आलेला नाही यज्ञप्रमर्गी देव व दैत्य यांचे जागेबद्दल भाडण झालें असतां वामाचे आकाराएवढी जागा त्यांना देण्याचे दैत्यांनीं कबूल केलें, तेव्हा विष्णु जमीनी वर त्रिकला व पडल्या पडल्या एवढा वाढला का त्याने सर्व पृथ्वी व्यापून टाकली अशी कथा ऐतरेय ब्राह्मणात आलेली (१ २ ५) आहे तैत्तिरिय संहितेत सांगितलें आहे कीं (७ १ ३, २ ४ १२ २) बळीन घेतलेलें राज्य वामनानें श्वाला परत मिळवून दिलें बळी हा दैत्याचा राजा, हिरण्यकशिपूचा पणतू त्याला वृत्सिंहानें ठार केल व बाला वामनानें नामाहरण केलें या वरून या दोन अवतारास दोनच पिढ्यांचें अंतर दिसतें बळीचा पुत्र बाणासुर व

त्याची कन्या उपा. हिच्याशी कृष्णाचा नातू अनिरुद्ध याने गांधर्वविधीने विवाह
 केल्यावरून दैत्य व यादव यांमध्ये युद्ध झाले. या युद्धांत कृष्णाने भाग घेतला
 होता. वामन व कृष्ण यांमध्ये परशुराम व राम हे दोन अवतार होऊन गेले.
 अवताराच्या गोजनेनुसार या दोघांना आपआपले अवतारकार्य करण्यास
 काळाची पुरवणी सवडच रहात नाही. शुक्राचार्यांच्या सांगण्यावरून याने स्वारी
 करून स्वर्गाचे राज्य मिळविले. याने इंद्राची संपत्ति हरण केली, पण तो ती
 नेत अगता ती समुद्रात पडली. ती बाहेर काढण्यासाठी निष्णच्या सूचनेवरून
 देव गाला धरण आले म्हणून दैत्यांनी देवाशी सहकार्य करून समुद्रमंथन केले.
 मंथनाच्या सुरुवातीस देवांनी दैत्यांना मंदर पर्वताभोवती गुढाढलेल्या नाग-
 राजाच्या सु मची बाजू देऊन त्यांना विशेष उपसर्ग द्यावे अशी युक्ति केली
 आणि अलेरीस रत्ने त्यांच्या हातीं लावून दिली नाहीत, इतकेच नव्हे, अमृताच्या
 पावतीतही त्याची वंचना केली. या मथनातून चौदा रत्ने निघाली, असें
 काही आधार सांगतात आणि काही चौवीस रत्नांची यादी देतात. या रत्नांचा
 (क. ४७५) व त्यांची अमृत, कीस्तुम व लक्ष्मी यांचा उल्लेख गाथासप्तशतीत
 आलेला आहे. कीस्तुम हा पितृतामणि विष्णूने हृदयावर धारण केला आणि
 त्यानेच लक्ष्मीचाही स्वीकार केला. अमृताचे पावतीत फसगत झाल्यामुळे
 देव व दैत्य यांचे मोठे युद्ध झाले. या युद्धांत दन्द्राने वज्र फेकून बळीचा वध केला.
 पण शुक्राचार्यांनी त्याला सजीव घेत. यानंतर याने पुन्हा स्वर्ग जिंकला व
 विश्वोत्तमाचार्य संभर अश्वमेध केले. नर्मदातीरी मृगुच्छ येथे अक्षरचा वज्र
 पादू अगतां विष्णु वामनरूपांत यज्ञस्थानां आला. बळीने त्याची पूजा केली व
 यांनी तरी मागावे अशी त्याला निर्णेत केली. वामनाने तीन पात्रे जमीन
 मागितली. शुक्राचार्यांनी अतिथीचे रूप ओळखले व घडीला सूचना दिली. ती
 दिग्बालून याने वामनाच्या हातावर उदक सोदक. लगेच वामनाने विराट
 स्वरूप धारण केले व दोन पात्रे प्राप्त झाले. व्यापले हे पाहतांच काही दैत्य
 वामनावर धांवले. बळीने त्यांचे निवारण केले. चौथे प्रवर्गाने गांधर्व ओळखून
 पदताने घडीला वरुणवासाने बंद केले. नंतर वामनाने तिरंगे पाऊल ठेवण्यास
 आगा मागितली. वार वळी म्हणाला. हे कपटाने मोठा झालाच, माझे वचन
 हिरणार नाही. नंतर वामनाला पाऊल ठेवण्यासाठी बळीने त्याच्यापुढे मरुतक
 नमविले. मग वामनाने त्याच्या मस्तकावर पाय ठेवला त्यामुळे बळी पाताळांत

दडपला गेला नंतर कामनानं घडीचें राज्य मनुपुरांत दिलें व दैत्याना हाकून लावलें घडी हा चिरजाव आहे तो तेव्हापासून पाताळांत बायकांकरावर फासे रोळत बसला आहे त्रिविक्रमाचीं तीन पावलें ही सूर्यांदय, माध्याह्न व सूर्यास्त यांचीं द्योतक असतात असें काहीं सशोधकांच म्हुणणें आहे

शंकर गौरी-हृदयदयित क्र ४६७, पसुवहः क्र १,६९, परमहादिव= प्रम-
थाधिप क्र ४४८, रुद्र=रुद्र क्र ४५५, वासुकी क्र ६९, हर क्र ७००
७५८ ९८५ ऋग्वेदांत रुद्रावर तीन सूक्त आहेत तेथ त्याचें स्वरूप लोकोप-
कारक (१ ११४ ३) आहे आणि लोकघातक (१ ११४ १०) ही त्याला
गायापति, पशुपति (अथर्व ११ ० ९, शतपथ १ ७ ३ ८) व त्र्यंबक (७ ५९ १२)
म्हटलेलें आहे प्रजापतीनें दुहितृगमन केलें तेव्हा रुद्र त्याला शिक्षा करण्यासाठीं
धावला असतां याला पशुपतिच प्राप्त झालें शिवाच वाहन ह त्याच्या पशुपति
त्वाच द्योतक आहे (ऐ मा ३ ३३) त्र्यंबक याचा अर्थ बौर्णा त्रिनेत्र असाही
करतात ब्रम्ह्यान निर्माण केलेल्या अप्सरेकडे हा मोहित होऊन पहात आहे असें
दिसताच पार्वतीनें त्याचे डोळे झांकले, तेव्हां याच्या कपाळावर तिसरा डोळा
(स्कन्द ६ १५३) निघाला प्रमथ हा एक गण असून रुद्र हा त्याचा अधिपति
आहे रुद्राचें प्रमथाधिप ह अभिधान गुप्त कालानंतर लुप्त झालें बेबरनें परमहादिव
व डॉ गोप लाचारि यांनीं (Early History of Andha Country,
p 128) परमहादिव = परमताधिप असे पाठ दिलेले आहेत याची वृत्त तामस
असून हा गजचर्मासारखें अमगल व वासुकीसारखे भयप्रद पदार्थ धारण करतो
कापालिक हे याचे अनुयायी तपश्चया करीत असतां मदनानें याच्या चिंत्तात
विकार निर्माण केला, म्हणून यानें आपल्या तृतीय नेत्रातील अग्नीनें त्याला
जाळले हा अमगल व शिश्रदेव, म्हणून ब्रह्मदेवादि शिष्ट देव याला हीन स्थीत
दक्ष हा याचा सासरा उच्चनाच भावाच्या अभिनिवेशान त्यागें याचा अपमान
केला, तेव्हा यानें त्याचा यज्ञ उध्वस्त केला व त्याचा वध केला ब्रह्मदेवाच्या
यज्ञात याने जवरदस्तीनें मागाचें स्थान मिळविलें यानें त्रैलोक्यातील गंधर्व
व पित्रर यांच्या त्रियावर मोहिन्युत्तप्रयोग करून त्यांसह कैलासावर क्रीडा
केली ह समजताच पार्वतीन त्यांना चोपलें व शाप दिला म्हणून त्या चांडाल
व म्लेच्छ बौनीत जन्माला आल्या या कथा व त्यात नमूद झालेली लक्षणे
यावरून रुद्राच्या उत्क्रांतीतील काहीं टप्पे ओळखता येतात रुद्र हा शिष्ट यज्ञ-

कर्यांचा देव, विनायकाप्रमाणेच आरंभी विघ्नकारक व नंतर विघ्नहारक, तामसी व विलासी. आर्यांच्या भटक्या टोळ्या स्मिरावल्यानंतर त्याला पशुपतिदेव प्राप्त झाले. यामुळे व त्याच्या राहगीमुळे त्याचा दर्जा हिणावला व यज्ञादि समारंभांत त्याला जबरस्तीने स्थान मिळवावे लागले. मोहेंजो दारो येथे उपलब्ध झालेल्या अतिप्राचीन मूर्तिकामुदावर योगींद्र पशुपतीची मूर्ति आढळते आणि सिंध प्रदेशात उरलननात जागोजाग दगडी शिवलिंगे व योनि मिळालेल्या आहेत. सर जॉन मार्शल यांनी या पशुपतीला प्रोटो-शिव अशी सज्ञा दिलेली आहे. यावरून या काळात छत्रपूजेचा लिंगपूजेशी समन्वय झाला असावा असे दिसते. दोंगरी प्रदेशात शिवपूजा व मैदानी मुलगात विष्णुपूजा प्रचलित असल्याचे मेगस्थेनिस (ईलियट : २.१३७) सांगतो सघाद् अशोक हा आरंभी शैव (डॉ. स्मिथ : Early History of India . p 185) होता. पतंजलिनं (५.२.७६) शिवभागवताचा उल्लेख केलेला आहे. सातवाहनाचे समकालीन उत्तर हिंदुस्थानी सम्राट कुशान यांच्या नाण्यावर शंकराची प्रतिमा आढळते. शिव हा बहुजनसमाजाचा देव होता आणि प्राचीन द्रष्ट्यांनी योजिलेल्या आर्यांश्रणाच्या सघटनेत त्याला व त्याच्या अनुयायांना शिष्ट देवतांत व समाजात स्थान मिळालेले असावे, असा यावरून निष्कर्ष निघतो. वान्देरी, धाले, कुडा व पुनर येथील लेण्यातील शिलालेखात महादेव, शिव व स्कन्द या नाण्या अनेक व्यांके आढळतात. स्कन्द व शिव ही नामांके अगलेले राजे पुर माह-वाहन परांथात (५ स्कन्दस्तम्भ, ११ स्कन्दस्तम्भ, २० शिवस्वाति, २५ शिवध्री व २६ शिवस्कन्द) होऊन गेलेले आहेत यावरून गाथासप्तशतीच्या काळात शिवपूजा प्रचलित होती व शिवच्या योगाना अवगत होत्या असा निष्कर्ष काढावयास प्रत्यवाय नाही

शंकराचो उभारणीच शक्तीर्ण आहे वैदिक दशांचे रूद्र स्वरूप गाथासप्तशतीत राजपुत्र शांतेउ आहे शंकर हा शक्तीने तामग करा, परंतु दशवन्देच्या माहना गामाळगाविरवी तो दश (क १९) आहे. शंकर हा अपरिभ्रद शक्तीने समघानांत राहणारा, पण पार्वतीकडून प्रेरणा मिळताच आनन्दस्वर्गना र्वाधी योगायोग्यता विचारान न घेता गाथा करम्याविरवीच्या र्वाधना र्वाधनेवर्तुचना अनेक व्या मर्त्या व प्राहुत पाष्मनांन जागोजाग आढळतात. त्याची ही मूर्ति क ४१७ या गाथत वनत झालेची आहे. म्हणूनच त्याला वेंपे

गौरीहृदयेरा म्हटलेले आहे असं वाटते. संस्कृत सारस्वताच्या अभिजात फालात कालिदामाने कर्णिलेले शंकरपावतीचे विलास (क्र. ४५५) येथे मूळ स्वरूपात पद्मवयास मिळतात. शंकर हा जसा भोगी तसाच यौगी; म्हणूनच त्याचे मदनाला आव्हान (क्र. ७५८) आहे. शंकर हा देवाधिपतेव ररां, पण तोही सूर्याचे ध्यान करतो व गायत्री जपतो (क्र. १.४४८-७००), म्हणून हाल सातवादन हा वाद्यत शैव भासला तरी तो, सूर्यापाराक जसला पाहिजे धरें अनुमान होतं.

सूर्यः सूरः क्र. १. ३४, ३३२, ६५३, ७०० : सर्व प्राचीन संस्कृतींनी सूर्याला देवत्व दिलेले आहे. सभाळीं, दुमारीं व संध्याकाळीं गायत्री मंत्राचा जप करून सूर्याचे ध्यान करावयाचे आणि त्याला अर्घ्य द्यावयाचे, हा त्रेवर्णिकाचा सन्ध्याविधि हिंदुस्थानात वैदिक काळापासून (तै. आ. २.२) प्रचलित आहे. प्रजापतीची कन्या मंज्ञा ही सूर्याची पत्नी तिला सूर्याचे तेज सहन हीर्दना म्हणून तिने स्वतःची प्रतिमा अशी छाय्या ही स्त्री उत्पन्न केली आणि पतीची सेवा व मुलांचे पालन करावयाची कामगिरी तिजवर सोंपवून सज्ञा उत्तर कुंड देशात अज्ञातवासात राहू लागली. छायेच्या सापत्न भावामुळे सज्ञेच कृत्रिम सूर्याच्या लक्षात आले. या छायेचा क्र. ३४ या गाथेतील छायेशी कांही संबंध नाही सूर्य हा मूळचा अवयवहीन, त्याला तपश्याने सुंदर रूप दिले, पण तें कंबरपर्यंतच दिले. म्हणून याला अंतरिक्षांतले दैनिक परिभ्रमण त्याहळ होऊनच करावे लागते.

क्र. १६ या गाथेत चंद्राला अमृतमय, गगनशेखर व रजनीमुन्वतिलक म्हटलेले आहे. क्र. १८० या गाथेत संध्या ही चंद्राची प्रिया असल्याचे सांगितलेले आहे. पुराणानुसार सन्ध्या ही ब्रह्मदेवाची गानसकन्या; देहत्यागानंतर ती अहन्वती झाली क्र. १८० मर्घाल सन्ध्येचा हिच्याशी कांही संबंध नाही. चंद्र हा अमृतमयनातून निघाला. दक्षाने याला आपल्या सत्तावीस कन्या दित्या. त्याची नांव पुढे नक्षत्रांना मिळाल्या त्याचा पुत्र बृध ह त्याला बृहस्पतीची पत्नी तारा हिजपासून झाला. चंद्र हा अंतरिक्षांतल नक्षत्रांचा व पृथ्वीवरील औषधीचा राजा. क्र. ३४६ या गाथेत उदयसमयी चंद्राला फुले वाहण्याच्या प्रथेचा उल्लेख आहे. उगवत्या चंद्रावर फुले उधळण्याचा विधि मला अन्वय वाडळला नाही.

ॐ ५९८ या गायंत्र राहूचा उल्लेख अम्बुपिसाभ=अम्बुपिसाच या देशी नावाने आलेला आहे. समुद्रमन्थनानंतर सुरानी असुराना वगळून अमृत पान सुरू केले तेव्हा राहूने प्रच्छन्नरूपाने अमृतपानास सुरवात केली, परंतु ते अमृत याच्या गळ्यापर्यंत उतरले न उतरले तोच याचे कपट व मूळचे वैश्वरूप सूर्यचंद्राच्या प्यानी आले रवानी हे विष्णूला सांगितले लगेच विष्णूने याचा शिरच्छेद केला. तराही हा अमर झाला तेव्हापासून तो सूर्यचंद्राना प्राप्ततो. त्याच्या शिराला हेतु म्हणतात व धडाला राहू पुराणात राहूला-स्वर्मानु (विष्णु १२९) म्हटले आहे. स्वर्मानु असुराच सूर्य ग्रहणादि प्रताप ऋग्वेदात (५.४००-५-९) वर्णिलेले आहेत पौराणिकेच्या चंद्राला प्राणगान्या पिशाचाला गाथासप्तशतीत अम्बुपिसाभ म्हटलेले आहे असुर वेगळे, पिशाच वेगळे ह्या पिशाच्याची वस्ती पाण्थान असते अशी गाथाकवींची समजूत होती असे दिसते अर्थात् वैदिक स्वर्मानु व पौराणिक राहू यांशी याचा उच्चार अगर कल्पनादि साम्यासारखा फांगताही सक्थ नाही हे पिशाच लाड्याच्या रूपाने चंद्रसूर्यांना प्राप्त व आरडा ओरडा केला असता भयभीत होऊन पळते अशी प्राचीन धर्मनाची समजूत होती आणि ग्रहणप्रमर्गी तजमावाने आरडाओरडा करीत असत (A Biographical Dictionary of Puranic Personages, Akshaya Kumari Devi, p 2) आपल्याकडेही ग्रहणाच्या वेळी असाच आरडा होता हे पिशाच आर्यांचा भारतात प्रवेश होण्यापूर्वीचे असते असे यावरून अनुमान करण्यास प्रत्ययाम नाही

सूर्याच्या रपाला सात घोडे आहेत असे प्रतीकारात्मक विधान ऋग्वेदात (८.७२.१६) आहे म्हणून सूर्याला सप्तवाहन म्हणतात सातवाहन हे पुढील नाव आहे. तसेच व्यक्तिनामहा आहे ही सज्ञा सप्तवाहन या अग्निधानापासून निर्माण झालेली असावी अस माझे म्हणण आहे ते मी अन्यत्र (अनन्त्या. भांडारकर इन्स्टिट्यूट भाग १७ पृ २३७ २८७) विस्ताराने मांडले आहे. अनेक मातवाहन राजाच्या नावात अन्यथात वारवार आढळता-या कर्ण या शब्दाने रवाचे सूर्यजनकत्व सूचित होतंयें दिसते गाथासप्तशतीच्या भाष्य-तीच्या गायान दादराला वदन केलेले आहे. पण एव पशुपति हा सूर्याचे पान करीत आहे यावरून सूर्य हे सातशब्दांचे एव देवत असाव असा निष्कर्ष निघतो आणि तो माझ्या बरीच सिद्धे न्ताला पापक आहे

हरिः क्र १५१, ४०६, ४११, ८१०, ९८२ हरि व विष्णु हे एकच ऋग्वेदात विष्णुचा उल्लेख यो चाच सूक्तात (१.१५४, १५५, १५६, ७ १०० इ) आलेला आहे लोकाना राहण्यासाठी पृथ्वी योग्य व्हावी म्हणून विष्णून त्रैलोक्यात तीन पावलें (८-१० २७) टाकली. ऋग्वेदातील विष्णूचें वर्गन सूर्याशी जुळतें ब्राह्मणोगनिषद् काळात विष्णूचा यज्ञाशी (मै. उ ६ १६) समन्वय होऊ लागला याच काळात ब्रह्मा, विष्णु व महेश्वर हे त्रैरूप निश्चित झाले विष्णूच्या अवतारसंकेताचें मूळ ऋग्वेदांतही आढळतें क्र ४०६ व ४११ या गाथात वामनरूपी हरीचा उल्लेख आलेला आहे समुद्रमथनातून निघालेल्या रत्नापैकी कौस्तुभ व लक्ष्मी हीं विष्णूला प्राप्त झालीं त्यांचा उल्लेख क्र १५१ व १८२ या गाथात आलेला आहे विष्णूच्या नाभीतून निघालेल्या कमळात ब्रह्मदेवाचें आसन असतें, याला चार तोंडे असल्यामुळे त्याची नजर चतुर्विधें अशक्यप्राय असतें, कारण देव डोळे शांकीत नाहींत त्याला आपला प्रणयप्रपग दिमू नये म्हणून लक्ष्मीला विचाऱ्या बेसावध विष्णूचे डोळे झाकावे लागले, कारण विष्णूचे डोळे झाकले म्हणजे त्रैलोक्यात अधार होतो या सर्व संकेताचा उल्लेख क्र ८१० या गाथेत आलेला आहे लक्ष्मीला वाटतो तसा सकोच विष्णूला वाटत नाहातें दिसतें प्रसन्नराघवाच्या नान्दीत जयदेव सागतो, विष्णूनें एका हातानें ब्रह्मदेवाच्या कपाळां पुण्यवर्णावली काढली आणि त्याच वेळी दुसऱ्या हातानें लक्ष्मीच्या स्तनावर कस्तुरीनें मकराकार नक्षी काढली । सारंच विलक्षण ! समुद्रमथनानंतर विष्णूनें मोहिनी रूप धारण केल ही कथा क्र ९८२ या गाथेत सूचित आहे असा वाटतें

२. देवता

गाथासप्तशतीत देवाप्रमाणें काहीं देवतांचे उल्लेख आलेले आहेत क्र १९४ या गाथेत गृहदेवतेचा उल्लेख आहे घरोघर रोज गृह-देवतांची पूजा होत असे व त्याच्या गळ्यात ताज्या व सुगंधी फुलाची माळ घालण्यांत येत असे, असें या उल्लेखावरून दिसतें लक्ष्मीचे (लक्ष्मी क्र ४२, १५१, ३८८, ५७४, ५७७, ८१०, ९८७) उल्लेख अनेक आहेत पैकीं क्र ५७४, ५७७ व ९८७ या गाथांत अनुक्रमें मधुमासलक्ष्मी, प्राट्ठलक्ष्मी व जयलक्ष्मी यांचे उल्लेख आहेत क्र ४२ मधील लक्ष्मी ही अभ्युदय व ऐश्वर्य यांची द्योतक आहे समुद्रमथनातून

लक्ष्मी निर्माण झाली ही कथा गाथावर्षांना माहीत होती तिची गौरता वृद्धिंगत करण्यासाठीच जणू तिला क्र. ३८८ मध्ये दुग्धसमुद्रमंथनातून निर्माण वेली आहे क्र. १११ व ८१० या गाथातील लक्ष्मी ही त्रिणूच्या साक्षिण्यात असून विपरीत रत करीत आहे क्र. ८१० मधील लक्ष्मीने आपला विलास परक्याला दिसू नये म्हणून विष्णूचा सव्य नेत्र झाकला आहे या लक्ष्मीची क्र. ४५५ मधील पार्वतीची तुलना करण्यासारखी आहे. येथे पार्वतीने वटी केलेली आहे. क्र. १७७ या गाथेत वाणी=सरस्वतीचा उल्लेख आहे प्रमथ्याने स्वतःच्या अधोगा-पानून उत्पन्न केलेल्या शतरूपेलाच गायत्री, वाणी, सरस्वती व सावित्री ही वैदिक नावे आहेत असे काही व्याख्यान सांगतात ऋग्वेदात सरस्वतीचा उल्लेख (५ ४३.११) आलेला आहे. सिरि=श्री या देवतेचा उल्लेख क्र. ७१, ७०६, ८१० व १७१ या गाथात आलेला आहे पैर्का क्र. ७५ व १७१ या गाथातील उल्लेख जयश्रीचे असून क्र. ७७६ मधील उल्लेख मधुश्रीचा आहे. क्र. ४६ या गाथेत मजवद जिज्ञा=भगवति निशा व क्र. ८८७ या गाथेत माण=मानदेवता याचे उल्लेख आलेले आहेत या सर्व देवतापैकी कोणाच्याही पूजेचा उल्लेख गाथासप्तशतीत आलेला नाही

अजा = आर्या, (क्र. १७३), उमा (क्र. ९८७), गौरी = गौरी (क्र. १, ४६८, ४१७, ७००), पार्वई = पार्वती (क्र. ६९, ४५५, ९८५) हरवदू = हरवदू (क्र. ९८५).

आर्या ही आदिमाया, जनदम्बा, दुर्गा अज्जा हें दुर्गेचे शात स्वरूप (Jaina Life in Ancient India p 221) तिने दक्षाच्या घरी सती-रुमाने अवतार घेतला. त्याने ती महादवाला दिली. दक्षाने यज्ञ थारमिला. महादेव भगवत, म्हणून सतीला आमरण गेले नाही तरी ती यज्ञाला गेली. तेथे तिचा अपमान झाला तेव्हा तिने यज्ञकृगण उडी घेतली. नंतर तिने हिमालयाच्या उदरी जन्म घेतला पार्वतीच्या पोटाआली म्हणून तिला पार्वई = पार्वती हें नाव पडले. पूर्वपतीची प्राप्ति व्हावी म्हणून तिने तप आरभले तपानंतर तिला उमा हें नाव मिळाले. असीरियन भाषेत उम्मा म्हणजे आई. (Racial History of India. . Chandra Chakra- barty p 135) वायव्य सरहद्दीपट्टीकडील खट्टी जमातीत उम्मा

नावाचा मातृदेवता आहे अम्मा व उम्मा या एकत्र (Religion of the Vedas Keith p. 199) जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणात (४२०.१२) उमेचा उल्लेख आलेला आहे पार्वतीचा वर्ण सांगला होता, म्हणून तिला काली हें नाव मिळाले एकदा शंकराने तिच्या कृष्णवर्णाचा सवाधनपूर्वक उल्लेख केला तेव्हा ती चिडली नंतर ब्रह्मदेवाने तिला गौरवर्ण दिला म्हणून तिला गौरी हें नाव मिळाले पार्वती नेहमी शंकराच्या सन्निध असते (क्र १, ४४८, ७००) तिचा स्वभाव मोठा सशयी व मत्सरी शंकर मोठा विलासी, आणि पार्वतीही (क्र ४५५). तो कोठें इकडे तिकडे पहात आहे कीं वार यावर तिची दक्ष दृष्टि आहे आर्तार्ता साध्य करण्याविषयी ती शंकराला प्रोत्साहन देते (क्र ४५७) असते अनेक प्राचीन व मध्ययुगीन कथा या सकेतावर आधारलेल्या आहेत क्र ४५५ मध्ये पार्वतीने आपल्या ओठाना शंकराचा तृतीय नेत्र झाकल्याचा उल्लेख आहे या नेत्राच्या निर्मितीची कथा महाभारताच्या अनुशासन पर्वात उमामहेश्वरसंवाद या अध्यायात आलेली आहे एकदा उमेने महेश्वराचे नेत्र झाकले तेव्हा त्यावर अवलंबून असलेले जगचें चैतन्य एकाएकी नष्ट झाले तेवढ्यात शंकराच्या भाऊप्रदेशातून एक महान् ज्वालानिघाली व तेंचें प्रलयामोसारखा भयकर तृतीय नेत्र निर्माण झाला बुद्धमूर्तीच्या कपाळावर दिव्य दृष्टीचें प्रतीक असे जें ऊर्ण रत्न असतें त्याच हें ब्राह्मणीकरण असावें, असा श्री. हॅव्हेल (Ideals of Indian Art p 51) यांचा अंदाज आहे वस्तुस्थिति या विधानाच्या अगदी उलट असण्याचा संभव आहे

क्र १७० मध्ये अज्जापर असा उल्लेख आहे येथे देऊळ व मूर्ति याची स्पष्ट सूचना आहे गृहपतीने आपल्या मेलेश्या रेष्याच्या गळ्यातली मोठ्या घटाची माळ येथे लावलेली आहे यावरून दिसतें कीं ही ग्रामदेवता असावी आणि तिची मूर्ति ओवढ्योऱड किंवा केवळ शिलातळाची प्रतीकात्मक असावी.

शिवपार्वतीच्या पंचामध्ये आर्य व अनार्य यांच्या एकीकरणाचा, किंवा अनार्यांच्या आर्याकरणाचा प्रयत्न प्रत्ययास येतो किंवा पुरोहितानीं व पौराणिकांनीं आरंभिलेल्या अनार्यांच्या अनुरजनाचा

३. देवालय व मूर्तिपूजा :

गाथासप्तशतीत देवळाचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत अजाघर: क्र. १७२, देवउळ: क्र ६८, देउळ: क्र. १०९, ११०. देउळ हा शब्द देवपुल (कुल = घर) पासून मिळ झालेला आहे मराठीत बोनावा या अर्थाने देवळा हा शब्द वापरात आहे घराच्या भिंतीतला पहिला बोनावा गृहदेवतांच्या स्थापनेसाठी ठेवण्यात आला, असे तर नमेल ? गाथासप्तशतीत आलेल्या देवळाच्या वर्णना बरून दिसते की ती विशेष विस्तोर्ण नमाणीत फलाकृतीनी गजलेल्या वाधाव मदिराची प्रवा उत्तरकालीन आहे. गाथासप्तशतीतील मदिरावर शक्या आधाराने उभारलेले वाधीव फळस (क्र ६४) आहेत व त्याभोवती विस्तीर्ण पटागणे (क्र ११०) आहेत या पटागणात सार्वजनिक उत्सव होत असावेत, त्याचप्रमाणे ही गावकऱ्यांची जमण्याची जागा असावी देवळात प्रवाशाच्या सुकामाची काही (क्र १०९) सोय असावी काही देवळाचा सकेतस्थानासाठी उपयोग झालेला आहे, यावरून ती गावाबाहेर असावीत आणि ठराविक वेळापेरीज तिथडे बसविले नसावी असे वाटते क्र ६४ मधील देउळ पडके आहे. या अवस्थेला शकाचे आक्रमण जाववदार होते की काय ? की देउळ वाधावयाचे व त्याच्या डागडुजीची तरतूद करून ठेवावयाची नाही ही आजची दुर्दैवी प्रवा तेव्हाही प्रचारात होती ?

गाथासप्तशतीत मूर्तीचे उल्लेख फक्त तीन आहेत अजा, गणवई व सुरमाह पैसा अजाची मूर्ति आहे व ती देवळात आहे हे अजाघर या प्रयोगावरून निश्चित ठरते. मेलेल्या रेड्याच्या गळ्यातील माळ अजाघरात (क्र १०२) टांगलेला आहे त्याअर्थी ही अजा प्राणि, शिलास्वरूपी असावी गणपतीची मूर्ति दगडी आहे व उशीतारपी वापरता येण्याजोगी हल्की व चपटी आहे. गणपतीच्या देवळाचा उल्लेख नाही ही मूर्ति पारम्परिकी, शिलास्वरूपी असावी इत्यादी मूर्ति लाकडी व घरगुती आहे गृहदेवतेच्या मूर्ति घरोघर, देवळांत मांडलेल्या असाव्यात.

गाथासप्तशतीत देवांचीं ध्यानं व प्रार्थना (क्र ४८, ३०२) जागोजाग केवळी आहेत गणपति, त्रिविक्रम, पशुपति, रुद्र, यामन, विष्णु व सूर्य या देवांना गाथाकवींनी बंदन केले आहे किंवा त्यांचा जयकार

(क ३३२, ३५५, ४०६) केलेला आहे अशीच नमन मदनवणाना (क ३२५) व प्रेमाला (क ७४४) केलेली आहेत यापैकी मूर्ति अशी फक्त गणपतीची आहे अन्य नमने मानसिक व सांकेतिक आहेत मूर्तीची प्रत्यक्ष पूजा अशी फक्त गृहदेवतेची (क १९४) झालेली आहे क १६६ मध्ये नागराच्या पूजेचा उल्लेख आहे गाथाकवीना पूजेची प्रथा माहीत होती हे निश्चित क १५० या गाथेत स्तनावरील नलक्षताची पूजा नीलकमनाना केलेली आहे आणि क ३४६ या गाथेत चंद्रावर फुट्टे उधळली आहेत या गाथेचा सरस्वतीकण्ठाभरणांत (निर्णयसागर पृ ६५४) अग्नी चंद्रक असे शीर्षक दिलेले आहे सूर्याचा अर्घ्य व अजाले अर्पण (क १, ३३२, ३५५ ४७८, ७००) केलेल्या आहेत आणि इष्टदेवतांचे मनपूर्वक ध्यान केलेले (क ३३२, ७००) आहे प्रातःसंध्या व सायसंध्या (क १, ७००) प्रचारात होत्या पूजेसाठी मरकतभाजन व शलशुक्ति (क ३, ३००) यांचा वापर होता गान ही पूजा घरगुती देवाची आहे मूर्तिपूजा ही राजा ह्या आपण ज्या अर्थान वापरतो त्या अर्थाने ती गाथासप्तशतीच्या काळात अस्तित्वात नव्हती असे विमान करावयाचे प्रत्येकाय नाही मूर्तिपूजेचे हल्लीचे स्वरूप वीद्वर्मांच्या महायान पद्याच्या उत्तरकालीन आहे

४ दिव्ये व मते, मिथि व रिवाज

क २११ या गाथेत जमिनाचा दिव्याची सूचना आहे याचा तापशील मिताक्षरेंत (याज्ञवल्क्यस्मृति मिताक्षरामार वे शा स रा विष्णुशास्त्री वापट, पृ १९७ ९) दिक्तेज आहे “लोहाच्या शुद्धीकरिता चागला तापविलेला लोहपिंड उदकात टावून पुन अग्नात घातून लाळ करावा, नंतर पुन एकदा तसेच करून तिच्या वेळी लाळ झालेल्या त्याला सोभ्याच्या दान्डी हातावर ठावा त्याने लोहपिंड ओंजळीत घेऊन सात मडलातून सावकाश गमन करावे इतके करूनही हात जड्या नसेल तर तो शुद्धीस प्राप्त होतो” सो-याचा अडथार घडवताना तो वारवार अग्नात तापवावा व पाण्यात थंड करावा लागतो एवढ्यापुरताने या क्रियेचा दिव्याशी संबंध आहे क १८५ या गाथेत उत्रेविल्ले सामसवल = श्यामसवल दिव्य असेच आहे पण्डित मयुरानाथ शास्त्री टोकेंत सांगतात “श्यामसवल व्रतविशेष । पूर्वमसौ

प्रतिश्रय जज्ञे प्रविश्यते।" यामुळे शरीराला अपाय झाला नाही तर व्रतकर्ता निर्दोष आहे असे समजावे.

क. ४४८ या गाथेत प्रमथाधिप शंकर कोशपान कर्ता आहे. शंकराचे प्रमथाधिप हे नाव उत्तरकालांत लुप्त झालेले आहे. या दिव्याच्या तपशील याज्ञवल्क्यस्मृतीच्या व्यवहाराध्यायांत दिलेला आहे : देवानुग्रान्यमभ्यर्च्य कस्नानौदकमाहरेत् । संध्राव्य पायवेत्तस्माज्जलं तु प्रमृतित्रयम् ॥ ११२ ॥ अर्वाह् चतुर्दशादहो यस्य नो राजदैविकम् । व्यमनं जायत घोरं स शुद्धः स्थात संशय ॥ ११३ ॥ दुर्गा, आदित्य, इत्यादि उग्र देवांचे गघ-पुष्पादिकानीं पूजन करून व त्यांना अभिषेक करून त्यांचे स्नानोदक आणावे हे जल अभिषेकित करून न्यायाधीशाने त्यातील तीन ओंजळी जल शोच्याकडून पिववावे. घर्माचे आवाहन, सर्व देवतापूजन, होम, मस्तकावर प्रतिज्ञापत्र बाधणे, इत्यादि विधि यथाशास्त्र केल्यानंतर हे तीर्थपान करावे. गोमयाचे मंडल करून व त्यात शोथ पुष्ट्याला आदित्याभिमुख स्थापून कोशपान करावे. औ जयाच्या मऊ असले त्या देवाचे स्नानजल त्याच्याकडून पिववावे. तो सर्व देवांचे आर्षी समभाव ठेवत असल्यास त्यात आदित्याचे तीर्थ पाजवे. एखाद्याच्या निश्चात यावा म्हणून, एखाद्याविषयी काही संका आल्या असतां त्यांच्या निःश्रय्य व चित्तशुद्धीकरता कांशपान यावे. पानकर्ता आस्तिक व व्यसनरहित असला तरच त्याला हे दिव्य करावयास सांगावे. महापातकी, वर्णाभ्रमधमेरहित, पालंडी, कृतघ्न, नपुंसक, प्रतिलोमज, नास्तिक. नात्य दूरधादिकांकडून हे व्रत करवू नये. इतर व्रते व दिव्ये यांचा प्रत्यय तावडतोच येतो: पण कोशपानाच्या प्रत्ययाला अवधि लागतो हे दिव्य केल्यापासून चौदा दिवसांच्या आंत ज्याला राजाच्या निमित्ताने अथवा दैवी आपत्तीने घोर व धोर दुःख होत नाही तो शुद्ध होव असे जाणावे. वेणुत्यादी देह-यानाला अवरदु र होम अगदी अपरिहार्य आहे. महादुःखही चवदा दिवसांनीं नंतर सान्यात काही दोष नाही. अल्प अपराधाला अल्प अवधि सांगितलेला आहे. कोशपानव्रताचा तपशील इतरत्र वेगळा दिलेला आहे : ज्यात देवाची प्रतिमा प्रतिषेधित झालेली आहे अशा जलाजलीचे प्राशन यामुळे अपाय झाला नाही तर तो निरपराधी आहे असे समजावयाचे. कोशपान या गाथेत शुद्ध

शंकराने स्वतःचें निरपराधित्व मिद्ध करणासाठीं ह्या दिव्याचा अवलंब केलेला आहे. संदर्भावरून वाटते कीं येथे उल्लेखिलेलें नृत्य प्रतिमा-प्रतिविंबाचें असावें; याज्ञवल्क्यातील सर्वाणं स्वरूपाच्या दिव्याचें हें मूल स्वरूप असावें असें वाटते.

क २०५ या गाथेंत काकबळीची सूचना आहे. प्रत्यक्ष उल्लेख पिंडाचा आहे, पण त्यावर नजर कावळ्याची आहे, म्हणून हा उल्लेख काकबळीचाच असला पाहिजे. वैश्वदेव म्हणजे रोज भोजनापूर्वी अग्नीला आहुति देण्याचा विधि, यानंतर उरलेल्या भाताचा पिंड काकबळी म्हणून घराबाहेर ठेवण्यात येत असे. कावळ्याने पिंडाचें प्रहण केल्यानंतर यज्ञमानानें भोजन करावयाचें असा रिवाज होता. विपरीक्षासाठीं ही योजना असावी. मेघदूतात यक्षानें आपल्या पत्नीचें वर्णन (उत्तर : २५) 'बलिभ्याकुला' असें केलेलें आहे. मल्लिनाथानें याचा अर्थ 'देवताराधनेषु व्याकुला व्यापृता वा' असा दिला आहे. श्री. वामनशास्त्री इस्लामपूरकरांनीं आपल्या काव्यार्थ-दीपिका टांकच्या टीपेंत (पृ. २१०) बलि म्हणजे पूजा असा अर्थ दिलेला आहे. श्री. भार्गवशरण उपाध्याय (India in Kalidasa: p. 328) यांनीं मात्र याचा अर्थ काकबळी असा घेतलेला आहे. ते सांगतात : Kakabali was performed for the safety of a husband living in a distant land. The wife hung up flowers corresponding to the number of days her husband was expected to remain absent. She then threw them on the floor one by one to ascertain the number of days that they had passed alone हा अर्थ चूक आहे हें अगदीं स्पष्ट आहे. मला वाटते त्याच हें स्पष्टीकरण उत्तरमेघातील सत्ताविसाव्या श्लोकातील 'देहलीदत्तपुष्पैः' यावरील असावें व तें अनवधानानें बळीचे जाणी असेल असावें. मेघदूतातील बळीचा काकबळीशीं काहीही संबंध नाही. याज्ञवल्क्यस्मृतींत गृहस्थधर्म प्रकरणांत (मराठी भाषांतर : वे. शा. स. रा. विष्णुशास्त्री वापट : पृ ३२) सांगितलें आहे : "भूत-यज्ञ. पितृयज्ञ, देवयज्ञ व्रतयज्ञ व मनुष्ययज्ञ या पांच यज्ञांत बलिर्हम, स्वधा, हौम, स्वाध्याय व अतिथिभक्षण म्हणतात. स्वगृह्योक्त विधीनं वैश्वदेव ह्योम करून त्यांतून राहिलेल्या अन्नानें भूतास बलि द्यावा. त्यानंतर आपल्या सक्तीप्रमाणें कुत्रें, चाडाल, कावळे, कृमि, पापी, रोगी, पतित इत्यादींकरिता भूमिंवर अन्न ठेवावें.

क. ४९६ या गाथेत बळी देण्यासाठी गळ्यात माळा घालून चालविलेल्या रेंगाचा उल्लेख आलेला आहे. मुमस्कृत आर्य यज्ञप्रसंगी अनेक बळी देत. अश्वमेध व पुष्यमेध हे यज्ञ त्या त्या बळीवरच आधारलेले आहेत आर्यांचे बळी मौन्यवान व यज्ञविधि सर्वांगी होते आणि ग्रामीणांचे बळी सामान्य व विधि घोषट, एवढाच फरक.

क १०४ या गाथेची नायिका जणू स्मशानात बाधवाच्या अस्थि गोळा करीत आहे. ही मुक्ती उपमा असली तरी तिला हा विधि अभिप्रेत आहे. घरी कोणी पुष्य मनुष्य नसल्यामुळे तिला हे कार्य करावे लागत आहे असं दिसत नाही. प्रेत जाळल्यानंतर अशिश्ट अस्थि गोळा करून त्या एका पानान घाला वयाच्या व ते जमिनीत पुरावयाचे अशी पद्धत वैदिक काळात (१० १८-१०-१३) प्रचलित होती असे डॉ. विंटरनिट्झचे मत (Religion des Vedas : P 571) आहे. कौरवाच्या विषवानी आदादि कृत्ये केल्याचे उल्लेख महाभारतात आहेत. हे लिर्यांचे कर्तव्य व अधिकारही. गुप्तकालीन स्मृतिकारांनी त्यांचा हा हक्क हिरावून घेतला.

क १६५ या गाथेत शेतकऱ्याची घरघनीग नागराची पूजा करीत आहे. येथे जे पुष्पकृत्य चालले आहे त्याचे नाव सीतायज्ञ ऋग्वेद (४ ५७) व अपर्व वेद (४-१५) यात पृथ्वी व पर्जन्य यांची अनेक सूक्ते आहेत. नागरट सुरू करताना म्हणावयाचा तो मंत्र असा.

लाङ्गल पवीरवँ सुशैवँ सुमतिस्सह ।
उदिक्रयति गामविं प्रफर्यँ च धीवरीम् ।
प्रस्थानवदधवाहनम् ॥
शुन. न फाला वितदन्तु भूमिँ ।
शुन कीनासा आक्षयन्तु वाहान् ।
शुन पर्जन्यो मधुना पयोभि ।
शुनासीरा शुनमम्मासु धतम् ॥

“ नागर क्या अमावा १ वज्राप्रमाणे तीक्ष्ण, अनावासे चालवारा, जमीन खोल किंवा उषळ असेल त्या मानाने तीत घुसणारा नागराचे फाळ जमीन चांगली नागरोत शेतकरी घेत हारीन त्यामागून चालोत. सराबी न वरता पोषक व मधुर उदकाची वृष्टि पर्जन्य करी. सूर्य व वायु कृषिर्मात मुन्य देवोत.”

घृतेन सीता मधुना समन्ता
विश्वैश्वैरनुमता मद्यद्भ्र
उर्जस्वती पयसा पिन्वमाना
अस्मान्सात पयसाभ्रावश्व ॥

“ नागरलेख्या जमीनीवर तू व मध शिंपडा विश्वेव व मरुद्ग मरुद्
होऊन जमान सुगक होवा जमीनात गारवा व उदकाचा अश रावून
उेवणाच सामर्थ्य उत्पन्न होवो उदकान जमान पुत्र होऊन विपुल अन्नधान्य
उत्पन्न होवो ”

गाथासप्तशतीत असा मंत्रोच्चार झालेला नाही किंवा असे मंत्र म्हणणारा
पढिके इतक आमणान नाही तू व मधही नाहीत तानिके पूजाविधि
सेवडा आहे

गोभिल गृह्यसूत्रात (S B C XXX IV 4 28) व बृहद्रथ्यभाष्यात
(३३, ४७) सातायज्ञाचे उल्लेख आढळतात साता ही नागटाची वसुतिची
(म भा ७ १०५ १९) देवता निचा पूजा सातात कोठेही (Social &
Religious Life in the Grhya Sutras X 129) करावी असे सांगित
लेले आहे हा यज्ञ परधनेर्णीनच वरात्रयाचा (The Position of Woman in
Hindu Civilization Dr Altekar p 284) रिवाज होता

क ४०७, ६३३, ८५९ व ८७१ या गाथात सती-प्रथेचे उल्लेख आलेले
आहेत या गाथाच्या नायिका उच्च वर्णाच्या आहेत क ४०७ व ६३३ या
गाथातील उल्लेख गौरवपर आहेत आणि क ८५९ व ८७६ यातील उल्लेख कुचेष्टेचे
भासतात ऋग्वेदात या प्रथेचा उल्लेख (१० १८ ८) आहे अस मानण्यात येते,
पण ज्या पाठावरून हा निष्कर्ष काढण्यात येतो तो या प्रथेच्या उत्तरकालीन पुर
स्तर्यांनी रूढ केला असावा असा श्री. मॅक्समुलर (Selected Essays on
Language, Mythology & Religion I 335) यांचा अंदाज आहे
प्रह्लाण, सून व आय स्मृतिप्रथात या प्रथेला आधार नाही रामायण (७.
१७ १४) व महाभारत (१ १२. १. ७, १८ ५) या धीरमहाकाव्यात
आढळणारे सतीचे उल्लेख अपवादात्मक व अविश्वमनाय आहेत. हेरोडोटसने
सती प्रथेचा उल्लेख केलेला असून ती शक आदि जमातीत प्रचलित

(४,७१-७३) असल्याने सांगितलेले आहे उत्तर व पूर्व भारतातल्या त्यांच्या वसाहता फार प्राचीन आहेत. अलेक्झंडरच्या स्वारीनंतर मध्य आशियात राजकीय क्रांतीच्या वावटळी उठल्या यामुळे व नैसर्गिक आपत्तींमुळे स्थायिक जमाता मजकूर झाल्या ति पृ पहिल्या शतकात शकाच्या आत्मक टोळ्यांना सिंध-पंजाबात राज्ये स्थापिली. येथून ते पूर्वकडे सयुक्त प्रांतात आणि दक्षिणेकडे राजपुतान्यात व सौराष्ट्रान विस्तारले जेथे त्यांच्या वसाहती व राज्ये दीर्घशालपर्यंत टिकली अग्न जेथील बहुजनसमाजात ते समाविष्ट झाले त्या भागात सती, जोहार इत्यादि प्रथा प्रचलित झाल्या राज्यकर्त्यांशा सवद असलेल्या वर्गातच राज्यकर्त्यांचे रिवाज पुरस्कारले जात त आणि राज्य दाप शालपर्यंत टिकले म्हणजे असे रिवाज बहुजनसमाजापर्यंत पांचतात म्हणूनच या प्रजेचा पुरस्कार फक्त क्षत्रियाना केला व ते बहुजनसमाजापर्यंत पांचलाच नाही महाराष्ट्रातून वयाच उच्चाटन तरित चाल म्हणून येथे ही चाल फारशा रुढ झाली नाही

५. विवाह

विवाह या रिपयाला जनेक जमोरात आहेत यामुळ या रिपयाचें विवेचन अनेक शीपकार्याली समाविष्ट होऊ शकते तम तें येथे केलेही आहे या रिपयाची फोटविक व सामाजिक वाजू पूर्वी माणितली लक्षिक वाजू पुट रागेन, धामक तेमटी वाजू येथे सागता तराही सकर होणारच कारण या रिपयाचें जमं कोणतेहा अग नाही फा ज्या रिपया धर्मशास्त्रकाराना नियम केलेले नाहीत व निर्बंध घातलेले नाहीत साहजिक आहे कारण आमचें धर्म शास्त्र हेंच आमचें समाजशास्त्रही आहे

विवाहाच्या वेळा वधूचे वय प्रौढ आहे क १९८ च्या नायिकेने आपल हृदय प्रियकराला अर्पण केलेले आहे आणि मकथित सवधान्या शभ्यतेवद्दल माशकना निर्माण झाल्यामुळ ती वावरलेली आहे क ६४३ च्या नायिकेने तर विवाहापूर्वी अनेकावरोवर लक्षिक मीडा केलेली आहे वन्येचा विवाह ठरला का तिच्या मैत्रिणी विवाहमगलगीत (क ६४३) गाऊ लागतात ही प्रथा आता फारशी प्रचारात नाही काही जातात लक्षापूर्वी वधूवरान्या मरणाचा वायका वाया म्हणत निरवणुकीन जातात, पण तीं गाणां मगल

नमतात, भडवणीच्या स्वरूपाचा असतात विवाहान्या वेळां गायिका म्हणतात त्या मंगलगीतात वरान्या गोत्राचा म्हणजे नावाचा उल्लेख करण्यात येत असे विवाहाचे वेळां मंगलाष्टकें म्हणण्याचा मजा अगदा अलांकडेपर्यंत पुरोहिताना कावीच वेला होता शिक्षणाच्या प्रसारावरोवर ब्रिग्याच्या स्वातंत्र्याच्या मर्यादा विस्तृत होत आहेन आणि आता तर सुशिक्षिताच्या विवाहाच्या वेळा वधूवराच्या मैत्रिणार्नाच मंगलाष्टकं म्हणावयाची पद्धत रुढ झाली आहे क्र ६९ या गायत शिवपार्वतीच्या विवाहाचा प्रसंग वाणठेला आहे पाणिग्रहणापूर्वी पशुपतीने आपल्या हातावराल वासुकीचे वक्ण दूर केलें आहे वसुकी हा नागराज अतला तरी त्याचें साभिध्य लोकांचाराविरुद्ध व अमंगल म्हणून

क्र ६४४ या गायत चतुर्थांमंगलाचे दिवशां होणाऱ्या देवकार्याचा उल्लेख आर्येन आहे या विधात ऋतुस्नात वधु गृहीत आहे सूत्रकाळापर्यंत रजो दर्शनानंतर विवाह (History of Child Marriage Dr Bhandar lar Z D M G Band 47) होत असत म्हणूनच सूत्रकाराना गर्भाधान हा स्वतंत्र सस्कार माहीत नाहा मूत्रकाळात वधूवराची एकशय्या विवाहानंतर चवथ्या दिवशां होत असे चतुथाकर्म विवा चतुथामंगल हा विवाहान्या विधातीलच एक अपेरेचा आणि आवश्यक भाग होता (आध्यायन १११ ११४, बौधायन १ १, १७, हिरण्यकेशी ३ ३११) या विधीचे दान भाग असत एक धार्मिक व दुसरा व्यावहारिक विवाहानंतर चवथ्या दिवशा अग्नि, वायु, चंद्र व सूर्य यांना आहुति द्यावयाच्या, हा धार्मिक विधि त्या रात्रा वधूवराची एकशय्या व्हावयाची, हा व्यावहारिक विधि विवाहानंतर तीन दिवसपर्यंत वधूवराना व्रतस्थ रहावें लागे व समवयस्क भिन्नमैत्रिणांच्या सहवासात त्यांना परस्पराचा परिचय करून देण्यात येई या काळात त्यांनी एकाच सोळात पण वेगवेगळ्या विछान्यावर श्लोपावयाचें असा सक नियम (The Position of Woman in Hindu Civilization Dr Altekar p 95) असे हे तीन दिवस (नासदीयसूत्रभाष्य राजवाडे १ ३१३४) कामशात्राप्रमाण कन्या विद्यमगाचे, म्हणजे पुरुषान नवोद्रेक आणल्या, खर्चा, दुरुदुष्ट्येन, विद्यात व

रति धारण करण्यास विक्रविण्याचे होणे होमहवनानंतर चवथ्या रात्रा त्यांना पूर्ण एकात भिन्न असे या घटान्या काळ अधिक अमला अम जोभायनाचें (१७०) मत होणें आणि मनोनिग्रहानर आतिशय ताण पडत असत्यामुळ ही मुदत आणती कमी करावी अम अन्य सूत्रकाराचें कामसूत्रान्या तिगत्या अधिकारणाया दुसऱ्या अप्यायात वात्स्यायन सातो " विवाहवद्व ज्ञात्या ननर वधूवराना तीन रात्री मूर्नीवर शयन करून व्रजचर्य पाळाव एक सप्ताह पर्यंत मगलवाच व गायन यामह स्नान करावें, एकन भोजन कराव आस्रे व नट दर्शन घ्याव पहिया दहा रात्री वधूला एकातात नान्य उप चारानी विश्वासात घेण्याचा व तीं समोगास प्रवृत्त होईल अना प्रयन कराना चौपट कलाचा उपदेश करावा बलात्कार काहाही वरू नये चातुर्थिक होम ज्ञात्यानतर साक्षात् समोगक्रियेन नायिकेचा न दुस्रविता सतुष्ट करावें " वास्यायनाचें माहितलेल मत दहा दिवसाचे आहे अर्थात् त उत्तर काणन वाह

वृथमूत्रका ननतर म्हणने शि पू चोग्या शतकनतर हिंदुस्थानातील राजकीय धार्मिक व सामाजिक परिस्थिति क्षपाळ्यान बदल लागली धार्मिक आवर्त व रात्रवीय परचकें यामुळें निर्माण झालेया अस्थिरतेया काळात घरात प्रौढ अविवाहित कन्या असजे अमुरक्षित वाह लागले या परिस्थितीमुळें धर्मशात्र कार प्रतिपादू लागले का रचोदर्शनाननर कन्याना फार दिवम अविवाहित ठरू नये जो तो आपआपऱ्या अनुभवाप्रमाण मतप्रतिपादन करीत असल्यामुळें त्याया अभिप्रायात एकवाक्यना आटळत नाहा खिस्तोत्तर दुसऱ्या शतकान्या अलेरीस कऱ्याचे विवाह इतक्या बालवयात होळ लागले का वराची निमड करण्याची जबाबदारी सर्वस्वी वधूपित्यानर येळून पडला (Dr Altekar पूवाक्त पृ ८०) बालविवाह प्रचलित झाल्यामुळें परिस्थितीच्या अनुरोधाने उत्तरकाशीन सृष्टिकाराना गभाधान हा नवा सस्कार निर्माण व रुढ केग सृष्टिकाराना हा विधि माहात नाहा आणि सृष्टिकाराना चतुयाकर्म माहात नाहीं म्हणून कोणा चतुयाकर्मचा अन्य अर्थ लावतान आणि कोणा त्याचा उद्देश टाळतात (Dr Altekar पूवाक्त पृ ९६)

गायानसशर्तानीउ उल्लेख सकमण काळानत आह चतुभानगड या धर्म-

सूत्रकालीन वैशाखीक विधीचा उल्लेख येथे आलेला आहे, पण धर्मसूत्रकाराना या विधीचे ज स्पष्टीकरण दिलेले आहे त गाथेच्या सदर्भाशी जुळत नाही या निधीनंतर एकश्याच्या ष्टावयाची म्हणून वधूवराची प्रति गनागमोऽमुन असाय यास पाहिजे, पण येथे या विधीनंतर वियोग व्हाण्याचा म्हणून वधूवर व्हावु ललित शालेया आहेत या गाथेवरील टीकत गगाधर सांगतो की “चतुर्थ्याकर्म केल्यानंतर जामाताने स्वगृही जावयाच असा लैकव्यवहार” अमल्यासुक्त भावी वियोगाच्या दु तामुक्त तां व्हावुललित शाला आहेत मग हे चतुर्थ्याकर्म म्हणजे नुस्तेंच होमहवन करावयाचें की काय? वेदिक काळात वधूवराची एकश्या विवाहाच्या रात्राच वरगृहा होत (ज्ञानमंश बुद्धपूर्वजग पृ ३०१) असे. गाथेतील सदर्भारून दिसत का चतुर्थ्याकर्म समाप्त होईपर्यंत जावुसुवाच मुक्ताम वधूच्या गृहाच होत असे गाथासप्तशतीच्या काळात विवाहाच्या रात्राच एकश्या हांत असती तर क्र. ४७ मध्य आला आहे तसा आनंद पटाचा उल्लेख आला नसता क्र २४ या गाथेचा, विशेषत या गाथेवरील टीकाचा, आधार घेतला असता दिसून येत का गाथासप्तशतान्या काळात चतुर्थ्याकर्मनंतर, म्हणजे होमहवनानंतर काहा दिवसांनी, बहुधा वधूला एकदा रजोदर्शन होऊन गेल्यानंतर ऋतुशातीचा विधि करण्याचा प्रघात जुलीन सुट्यात रुढ शाला होता

या सर्व विधीसाठी पुरोहित अवश्य आहे हें मानलच पाहिजे, पण प्रत्यक्ष स्पर्ण त्याचा उल्लेख मात्र कोठेही आलेला नाही

६ समजुती .

समाजाच्या सांस्कृतिक पातळीचा अराबद्ध असा भोळ्या समजुती प्रत्येक देशात, प्रत्येक कालखंडात आढळून येतात हें लक्षण धुद्धिवादानुसार दीर्घत्यानें, पण त्यानें मूळ संस्कारात असतें, संकेतात असतें गाथावगाना समाजात प्रचलित अमलेल्या काहा समजुती संशब्द केलेल्या आहेत

देव नेहमां तरुण (क्र ५९३) असतात ते आपले डोळे कथा मिट्यात नाहीत (क्र १०१, ५९२) जाभि विण्णुवा उजवा डोळा मिटला ना सर्वत्र आधार (क्र ८१०) होतो देव व देव यांमदल त्याच्या कल्पना होत्या तस च

त्या आताही आढळनात. देवाची प्रार्थना केली की इष्टप्राप्ति (क. ४६, ४८, ८३८) होते. देवाची गति अवगम्य (क. १३२, २१२, २४५, २७९, ६५६, ७८३, ८३८, ९६९) आहे, आपण कर्म करावयाचें, त्याचें फळ मिळवें न मिळवें देवाधीन (क. २७९) असतें. क. ६५६ मध्ये देवाची एखाळ मुलाशी केलेली तुलना अत्यंत हृद्य आहे. धर्माचें साहचर्य असतें तेंच विज्ञान (क. ९५१) होय व धर्माक्षर योर्लगे हें जाणत्याचें कर्तव्य (क. १७८) होय अशी गायकवीची भावना आहे. धर्मात स्वार्थस्य वाटं देअशी त्याची प्रार्थना (क. ९८५) आहे. अमृतपान व स्वर्गाचें राज्य ही सुराची परिसीमा (क. ८७२) आहे आणि पृथिव्याच्याना नरकवास भोगावा (क. ८७२) लागतो अशी त्याची श्रद्धा होती पाप (क. १८३), पुण्य (क. १७४), पूर्वपुण्याई (क. ९९) व पुनर्जन्म (क. ३७५, ४४१, ८१०, ८३८) यावर लोकांचा विश्वास आहे अन्वरेच्या क्षणी जी इच्छा करावी किंवा त्याचें ध्यान करावें ती पुढील जन्मी तृप्त किंवा प्राप्त होतात अशी लोकांची श्रद्धा (क. ३७५) होती अशाच कल्पनाचा परिपोष पुढें पुराणकारांनीं केलेला आहे शाप (क. ३२४, ४४०) व शाप्य (क. ३३३, ३५७, ५१८, ७७०) याचे अनेक उल्लेख आहेत. मात्र येथें कोठेही या संज्ञा गभीर अर्थानें वापरलेल्या नाहींत, त्यात मुग्धेचा लाडिरुपणा आहे, मध्येची सूचकता आहे शुभ व अशुभ शकुनावर लोकांची श्रद्धा आहे लीचा डावा बोळा लगणें (क. १३७) हें शुभ मानलेलें आहे. मालतीमाधनात हीच समजूत आलेली आहे व ती आजही प्रचलित आहे. मात्र प्रेयसीनें प्रियकराला उजव्या डोळ्यानें सकेत वावयाचा असतो. वासाठीच या शकुनाचा उल्लेख गायकवीनें केलेला आहे. कोणी प्रवापाला जाणार असेल तर त्याला शुभशकुनासाठीं दारात मगल (क. १४०) व शुभमूषक (क. ५७५) प्रत्यानकलश मानण्यात येत असे, तो जलपूर्ण अपून त्यात कमळ (क. २५२) किंवा आंब्याची व्हाळी अथवा मोक्षेर (क. १४३) खोडलेला असे यावरून दिसतें कीं तत्कालीन पुरुषांच्या प्रवासाचा प्रारंभ पावसाळ्याच्या व हिवाळ्याच्या अवतरेत होत असावा, घराची शेताची कामें उत्तरवर्षानंतर अधिक द्रव्य संपादनार्थ करतां पुरुषान अन्यत्र जाण्याची रीत होती असें या संकेतावरून अनुमान होतें. प्रवापाला (क. २६१)

गंगळवार व पिष्टीचे दिवस आणि पलाशकुमुमांचे व पर्यायाने चौद्विभिर्द्वे दर्शन अशुभ (क्र. ३०८) मानण्यांत येत असे. आपण प्रवासांत असताना कृष्णसार रजश्रीकडून डार्याकडे गेला तर प्रवास किंवा यात्रा निष्फळ होणार असें मानून प्रवासा घराकडे परतत (क्र. २६) असत. दिवसा रजस्वलादर्शन (क्र. ४८०) व स्वप्रात होतृदर्शन (क्र. ७२२) अशुभ मानीत. भुतांच्या अस्तित्वावर (क्र. ५५७) व प्रह्लाधेवर (क्र. ३८६) लोकांचा विश्वास होता. यक्ष (क्र. ३७२) व विधाधर (क्र. ४४६) यांच्या अस्तित्वावर व कर्तृत्वावर त्यांचा भरवंसा होता. प्रह हा शब्द शतपथांत जादूसारखा परिणाम करणारी शक्ति या अर्थाने योजलेला आहे (ज्ञानकोश : बुद्धपूर्व जगः पृ. १९६). मोरपंखात मांहुनशक्ति (क्र. ५७२) असते अशी लोकांची कल्पना होती. दहोही फकीर-बैरागी मोरपंखाचा गुच्छ याच हेतूनें जवळ बाळगतात. हत्तींच्या गंडस्यळांत मोती (क्र. १७३) असतात, नागफणीत मणि (क्र. ९७०) असतो आणि भूभिगत संपत्ति सररक्षित (क्र. ५७६) असते अशी लोकांची समजूत होती.

७ धर्मपंथ :

गाथासप्तशतींत वैदिक व वेदांतर दैवतांचे व वीरदैवतांचे, त्याचप्रमाणे यज्ञ-संध्यादि वैदिक संस्था व विधि यांचे उल्लेख जागोजाग आढळतात. या उल्लेखांच्या स्वरूपावरून दिसते की तत्कालीन सुसंस्कृत समाज वैदिक धर्माभिरुची होता सुसंस्कृत व्यक्ति व कुटुंब हांच समाजाचें व धर्माच धारण करतात. त्यांची बहुजनसमाजावर छाप होती हें स्पष्ट दिसते

गाथासप्तशतींत मुख्यत्वेवरून ज्यांच्या भावना सशब्द झालेल्या आहेत त्या बहुजनसमाजात मात्र वैदिक दैवतांचे माहात्म्य ओसरलेले दिसते. येथें अग्नि परदारामोवती घोंटाळत आहे आणि प्रजापति सृष्टिनिर्मितीचें कार्य बाजूला ठेवून सुंदर स्त्रीची जडण करण्यात गढलेला आहे. अग्नि यज्ञस्थानी, तसाच चाडालकुट्यांतही पेटतो, अशा गामीर्यहीन विधानानें अग्नाची अवहेलना केलेली आहे. हा चौदाव्या प्रचाराचा परिणाम असावा.

गाथासप्तशतींत भागवत व शैव संप्रदायांचा प्रसार झालेला आहे. शैवात कापालिक पंथ सुरू झाला आहे पण भागवतांत प्रेमपंथ अद्याप सुरू झालेला

नाहा विष्णूच्या वामन या एकाच अवताराचा उल्लेख आला आहे नव्याजुन्या देवताबद्दल आवर्षक खगर भयानक कथा निर्माण होत आहेत, मान त्यांना अशाच पुराणातील सखीर्ण वा सघटित स्वरूप आलेले नाही दिव्य वचने आहेत पण पोटभरू पुराहितानी आपला महिमा व डविष्णासाठी किंवा योगक्षेम चाल विष्णासाठी उत्तर कालान निर्माण व पुराणात नमूद केली तशी ही व्रते नाहींत

गायामसंज्ञांत नरुगी धामिकावद्दल जागोजाग तिरस्काराचे उद्गार काढलेले आहेत प्रेमसामेच्छु युगलान्या सक्तात विघ्न आणणाऱ्या स्वर्गच्छु धामिकाला क्र १६७ या गार्थेत शाप दिलेला आहे गौडार्तारावराल निकुञ्जात निष्कारण कुड्कुडणाऱ्या भिन्या धामिकाला क्र १७१ या गार्थेत धमका दिला आहे मठात राहणारे धामिक महामूर्ख असतात अशी सूचना क्र ३४५ या गार्थेत आलेली आहे क्र ६०८ या गार्थेत परलोकव्यसनिकाचा निषेध केलेला आहे धर्माच्या नावाने भीक मागणाऱ्या भुक्कट धामिकाचा क्र ५५३ या गार्थेत उपहास केलेला आहे क्र ८७२ या गार्थेतील स्वसतुष्ट धामिकाला कडु लिखा वरचा विज म्हाटलेला आहे जे नदिचाने मिळाल त्यातच गुरुसर्वस्व आहे, व आपल्याला शिकविण्यात आले तेवढेच मत्स्य आहे असें मानणाराचा हा निषेध आहे क्र ५५३ मधील धार्मिक हा शिक्षकरी अमून पुरेशी भिक्षा पडत नाही अशी त्याची तक्रार आहे ज्याना त्याचा उपसर्ग होतो त्या त्यांग भिक्षा काय म्हणून वाढतील हे अतृप्त जीव धर्मान्या नावाचाला अन्याना व्यत्यय आणण्यातच समाधान मानतात, कारण त्यांना ज सौख्य प्राप्त होत असत किंवा होणार असत ते यांना मिळण्याचा यत्किचितही मभव नसतो व त मिळविण्याची यांना हिंमत नसते म्हणून याची लुडवुड प्रेमिकाना असल्या हाते ही धर्म नाही व शिष्टाचारही नाही अशी या गाथाची स्पष्ट मूचना आहे या गाथावरून निष्कर्ष निघू शकतो की त्या काळातही प्रेमिकाना उपसर्ग होण्या रतके हे नकली धार्मिक बोवाळले होते

क्र ४०८ या गार्थेत कापालिकेचा उल्लेख आला आहे ही स्मशानात आपल्या जाराऱ्या चित्तेंतली राज आपल्या अगाल लावात आहे कपालिक म्हणून शिव, हार्ता करटा धारण करणारा शिव या स्वरूपातल शिवाचे जे मक ते कापालिक हा एक पाशुपत शैव पथ आहे एक माळ, एक अत्कार

एक जुद्ध, एक चूडामणी, रात व यज्ञोपवीत या सहा मुद्रिका ते धारण करतात ते धारण करतात ती माळ नान्नी हाडाची असते व त्याचें यज्ञोपवीत केपाचें असतें ते शरीराला चिताभस्म फासतात आणि नरकपालातून मद्य मासादि खाद्येयाचे ग्रहण करतात पतजलीनें (३०९९) शिव-भागवताचा उल्लेख केलेला आहे त्याला समकालीन असलेल्या लक्ष्मीशानें पाशुपत पयाची प्रस्थापना केली अथर्व परिशिष्टत व उपनिषदात (मै. उ LXXXVII 22 432) त्याचा उल्लेख आलेला आहे वराहमिहिर, युआन च्वांग व भवभूति यांनी त्याचा उल्लेख केलेला आहे नाशकास कपालेश्वराच्या देवळात या पयाचे जोगी आढळतात कापालिक महाव्रतींचा चरितार्थ चालण्यासाठी पुलनेशी चालुक्याचा पुतळा नागवर्धन यानें इगतपुरीजवळचें एक खेडें दान दिलें आहे-

क्र ७२२ या गाथेंत (ह्रीं) होत्याचा उल्लेख आलेला आहे हा उल्लेख सामेतिक आहे स्वप्नात होत्याचें दर्शन अशुभ अशी स्वप्नाध्यायाची ग्राही आहे यज्ञप्रमाणा होत्यानें ऋग्वेदातील मन्त्र म्हणावयाचे असतात या व्यतिरिक्त गाथासप्तशतात ब्राह्मणाचा उल्लेख कोठेही आलेला नाही क्र १४४ मध्ये चतुथा मालाचें देवकार्य चाललेला आहे धार्मिक विधि करवून घेण्यासाठी तेथे पुरोहित हजर असलाच पाहिजे क्र १७५ या गाथेंत धरधनिणीनें कपाशीच्या शेतात नागराची पूजा केलेली आहे ह्या सीता-यज्ञाचा उल्लेख पारस्कर-श्रुत्य-सुत्रात (२ १७, ३ ८ १०) आलेला आहे या यज्ञाचा अधिपार फक्त धरधनिणीचा आहे हें पुण्याहमंगल चालू आहे—परंतु आसपास ब्राह्मण दिसत नाही नसेलही, पूजाविधि अगदा साधा असल्यामुळे, असेलही, विषयाला अप्रस्तुत म्हणून त्याचा उल्लेख आलेला नसेल, इतकेंच वराहकाला पासून आतापर्यंत ब्राह्मण हे अल्पसंख्यक आहेत, त्या काळात तर ते अत्यल्प संख्य असू शकते पाहिजेत प्रामाण्य जीवनासाठी त्याचा फारसा संबंध नव्हता अस दिसतें

गाथासप्तशतानां बोद्धाचा स्मृत असा एकच उल्लेख (क्र ३०८) आलेला आहे त्या काळात बौद्ध भिक्षु भागवो वनें परिधान करीत आणि रानावनातून गंगान भ्रमण करीत असे या उल्लेखावरून दिसतें येणें त्याची तुलना पत्र शतुनासा केलेली आहे गगावर पातळी कें पलाशशुभाप्रमाणें बौद्ध भिक्षुचें

दर्शन हा अपशमून मानण्यात येत असे. क्र. ७२० या गाथेत याचा उत्तरपक्ष केलेला आहे कां काय ? जननेच्या मनावर बौद्ध भिन्न्या प्रचाराचा पुष्कळ परिणाम झाला होता हे मान खरे. याचे प्रत्यंतर क्र. ६०१, ६१८ व ९१९ या गाथातील अहिंसेच्या पुरस्कारातही दिसून येते

८ निष्कर्ष :

गाथासंग्रहातील देवते मूलतः वैदिक आहेत त्यावर उत्तरकालीन सस्कार झालेले आहेत मुमस्कृताच्या या देवतांचे स्वरूप बहुजनसमाजाच्या आकलनीय व्हावे व आकर्षक वाटावे म्हणून त्याभोवता कथांची प्रभावळ बुद्धिपुर सर निर्माण करण्यात येत आहे व काही ग्रामीण दत्तक्या निर्माण झालेल्या आहेत. त्याचप्रमाणे ग्रामीण व स्थानिक देवतांचे आर्याकरण होत आहे.

नाणेघाटातील सातवाहन गुफेतल्या नायनिकेच्या शिलालेखात सात-कर्णाने केलेल्या अनेक यज्ञांचे व तन्निमित्त मुक्कहस्ताने दिलेल्या दानाचे उल्लेख आहेत, या लेखात इद्र व कुबेर या वैदिक आणि वामुदेव सकर्षण या भागवत देवतांना घंदन केलेले आहे यावरून दिसते का आद्य सातवाहन हे यज्ञ-संस्कारांचे पुरस्कर्ते होते व भागवत संप्रदायाचे अनुयायी होते आणि या लेखाच्या काळात महाराष्ट्रात वैदिकांच्या भागवतार्था समेट झाला होता

शुग-सातवाहन युगात म्हणजे ख्रि. पू. दुसऱ्या शतकात पतजलीच्या नेतृत्वा-खाली यज्ञ-संस्कारांचे पुनरुज्जीवन झाले, शुग-सातवाहनाना एकजूट होऊन इडो-प्रीकाचा पराभव केला. नाणेघाटातील यज्ञलेख हे या विजयाचे प्रतीक आहे वैदिक व भागवत देवतांच्या सघर्षाचे अनेक उल्लेख भागवत संप्रदायाच्या माहितीत आढळतात; त्यांच्या समन्वयाचा दाखला सातवाहनाच्या या आद्य लेखात मिळतो दुसऱ्या सातवाहन राजांचे नाव कृष्ण असे आहे आणि सोळाव्या राजांच्या नावाचे वैकल्पिक अन्त्यार्थ कृष्ण हेच आहे असे आहे तरीही सातवाहनाना भागवत हे निरुद्ध धारण केलेले नाही. कारण हा काळ गरुडगाथा होता पुढे शुग-वाकाटक काळात ते रुढ झालेले आहे

सातवाहन राजांच्या नामावलीवरून असेही दिसते की त्यांच्या काळात उत्तरोत्तर शैवाना प्रामुख्य येत आहे पशुपति हा मूळचा जनार्णवाचा देव.

गोहंजोदरां येथाल उत्पन्ननात योगीश्वर पशुपतीची मुद्रा मिळालेली आहे अनेक मशोभकाच्या मते ही मुद्रा वैदिक आर्यांचा हिंदुस्थानात प्रवेश होण्याच्या पूर्वीची आहे त्मदृश फ़द्राच्या उत्पन्ननात तिणे व दाल्दुमर्हा मिळालेल्या आहेत एकीकडे वैदिक रुद्राचा पशुपति शिवाची व दुमरीकडे शिवाचा लिंग-पूजेची समन्वय होत होता शिव हा पुरुष व लिंग हे त्याच प्रतीक आणि पार्वती ही प्रकृति व दाल्दुमर्हा हे तिचे प्रतीक, ही कल्पना पौराणिक आहे गाथासप्तशतीत तिचा मागमूसही आढळत नाही यावरून गाथासप्तशतीचे पुराणपूर्वकालीनत्व सिद्ध होते गाथासप्तशतीतील अज्जा ही मात्र प्राचीण मातृदेवता आहे आर्य व अनार्य यांच्या समन्वयाचे प्रतीक म्हणून मूळ ण्तदेशीयांच्या वापदेवाला हा आर्या अर्पण करण्यात आलेली आहे की काय ?

गाथासप्तशतीत आरगी व अलेरीम शिवाला नमन केलेली आहेत अस मुद्रदर्शना भाषत असले तरी वस्तुतः हा नमन सूर्याला केलेला आहेत सात वाहन हे अभिधान सूर्याच्या सप्तवाहन या संस्कृत नावाचे प्राकृत रूप आहे असें माझ म्हणण आहे त्याला हे उद्गम पोषक आहेत.

मौर्यकालीन शिल्पात यक्षयक्षींच्या प्रतिमा वेगवेगळ्या स्वरूपात आढळतात ति प. दुस या शतकापासून महाराष्ट्रात लेणा कोरण्याची प्रथा सुरू झाली त्यात अशा व अन्य घसाच्या मूर्ति आहेत नाणेघाटाताल सातवाहनाच्या देवकुलात राजघराण्यातील व्यक्तींच्या मूर्ति कोरलेल्या होत्या ज्याचे कर्तृत्व सातवाहनाना देण्यात येत त्या साचाच्या दक्षिण तोरणावरही मूर्ति आहेत अर्थात् त्रि प. दुसऱ्या शतकापासून महाराष्ट्रातील कारागिराना मूर्ति कोरण्याचा कल्पना अद्यत असली पाहिजे तरीही येथाल सातवाहनकालाना शिल्पात व गाथासप्तशतीतही देवतान्या मूर्ति आढळत नाहीत कायब्य सरहद्द, सप्तसिंधु व सयुक्त या प्रांतात इंडो ग्रीक व कुषाण राज्यकर्त्यांच्या अमदानीत बौद्धाना भव्य व सुंदर मूर्ति कोरण्याची व त्याची पूजा करण्याची प्रथा सुरू केली याचच पर्यवसान पुढे महायान पथाच्या प्रस्थापनेत झाले बौद्धांच्या या प्रथेचा पुरस्कार पुढे वैदिक धर्माचार्या केला मूर्तिपूजेचे हे लोण महाराष्ट्रात वाकाटक कळात आले गाथासप्तशतीत मूर्तिपूजा नाहा त्या अर्था हा कोश वाकाटकाच्या पूर्वीचा अमला पाहिजे

गाथासप्तशतीतील काही देवतांचे उल्लेख सर्वांग स्वरूपाचे असल्यामुळे हा कोश पुराणोत्तरकालीन असावा असा निष्कर्ष काढा. सशोधक काढतात हा निष्कर्ष त्रिपिण्यामारता नाही. स्मृतींचा व महाभारताचा रचनाकाल विवाच्य असला तरी तो पुराणपूर्व आहे हे निश्चित पुराणाची रचना साधारणतः गुप्त काळात झाली हा सिद्धांत मात्र बहुतेक सशोधकांना मान्य आहे आणि पुराणकारांनी प्राकृत जनात प्रचलित असलेल्या दंतकथांचे सस्कृतीकरण केले, हाही पौराणिकार्ना विशिष्ट हेतूने प्रेरित होऊन नव्या कथा रचल्या, अनेक स्थानिक देवतांचे आयाकरण केले आणि नवीं माहात्म्ये व व्रत निर्माण केली, हेही निर्विवाद आहे. त्यांनी समाजव्यवस्थेस ब्राह्मणाना अग्रस्थान दिले आणि धार्मिक कृत्यात त्यांना पुरस्कार अपरिहार्य केला. ही लक्षणे आढळत नसल्यामुळे गाथासप्त शती हा कोश पुराणपूर्वकालीन असला पाहिजे.

गाथासप्तशतीत उल्लेखिलेल्या देवतांपैकी अग्नि, इद्र, प्रजापति, रुद्र, वामन, सूर्य व हरि हे वैदिक आहेत. यापैकी वामन हा अवतार सर्वांत प्राचीन, वेदकालीन आहे. या देवतांच्या मूल स्वभावाच्या अनुसंधाने बहुजनसमाजात प्रचलित झालेल्या काही दंतकथा यथे आढळतात. पण त्यांना अद्याप पुराणातले स्वरूप प्राप्त झालेले नाही. प्रमथाधिप हे शकराचे व अपर्णा हे पार्वतीचे-ही अभिधान यथ आढळतात. पुराणकालात ती नष्टप्राय झालेला आहेत. या काळातील ज्या पथाल भागवत संप्रदाय अशी सज्ञा आहे त्याचे तत्त्वज्ञान सामान्य जनाना अनापलनीय असल्यामुळे त्यांनी त्यातला भक्तिमार्ग तेवढा स्वीकारला. महा राष्ट्रात कृष्णाचा विह्वल झाला. भक्ति व प्रीति यांचे साहचर्य आहे. गाथासप्त शतीत आहेत तशी गोपीगीते अर्वाचीन बारकरी वाङ्मयातही आहेत. राधेचा अन्यत्र समकालीन उल्लेख आढळत नाही म्हणून हा शोध नवव्या शतकाइतका अलीकडे ओढणे समजून ठरणार नाही. गणपति हे देवत्व मुख्यतः दक्षिणात्य आहे. अश्विनायक महाराष्ट्रातच आहेत. गोवर्नी पत्नीच्या लेखात रामाचा उल्लेख आलेला आहे. या सर्व उल्लेखांचा विचार केला असता त्यावरून हा कोश अर्वाचीन ओढण्याला काही सचळ कारण आहे असे दिसत नाही.

गाथासप्तशतीत जैन मुक्तीच नाहीत, बौद्ध कथित आहेत.

जैन सम्राट् कलिगाधिपति गारुडेल याच सातवाहनांसा शत्रुत्व होते. आपण सातव्याचा आणि भोजराष्ट्रिकाचा परामर्श केला असे तो आपल्या हाथीशुक्र

लेखात सांगतो विशेष खोलात न जाता म्हणता येईल की या विधानाचा खरेपणा सशयास्पद आहे या स्पर्धामुळे जैनाना येथील वातावरण प्रसाराला प्रतिकूल असावे आणि म्हणून त्याचा उल्लेख आलेला नसावा असे वाटते

हालाच्या काळात बौद्धांची निकृणवस्था शास्त्री होती हा क्रान्तिकाल होता महाराष्ट्रावर क्षहरात क्षत्राची सत्ता होती त्यांना सातवाहनाची सत्ता खिळ सिळी केली होती त्यांचा नेता महपान हा धर्मोत्तम बौद्ध होता हे त्याच्या लेण्यावरून दिसते मात्र या काळात बहुजनसमाजात बौद्धाना महत्त्व राहिले नव्हते अस दिसते कारण महपान व त्याचा जावई उपवदात यानी जी दाने दिली ती सुख्यत्वेकरून ब्राह्मणांना दिलेली आहेत, त्यांना सतुष्ट करण्याकरता, त्यांचा पाठिंबा मिळविण्याकरता, निदान त्यांचा विरोध विस्कळित करण्याकरिता पण याचा काही उपयोग झाला नाही खबरकच गोतमीपुत्राने क्षहराताचा समूळ उच्छेद केला, कुळाच्या, धर्माच्या व स्वातंत्र्याच्या नावाने, ब्राह्मण्याच्या व चातुर्वर्ण्याच्या नावाने विजयोत्सवार्थ त्याने आद्य सातवाहनाप्रमाणे यज्ञ मात्र केले नाहीत गोतमी पलश्रीच्या लेखात महाभारत व रामायण यातील वीरदवाचे व वीरपुरुषांचे उल्लेख आलेले आहेत त्यावरून मध्यतरीच्या काळात झालेल्या धार्मिक परिवर्तनाची कल्पना करता येते गाथासप्तशती हा कोश या संकलन काळातला आहे

अर्थात गाथासप्तशतीतील धार्मिक उल्लेखावरून प्रस्तुत कोशरचनेचा १७ व १८ शतकाच्या प्रथमार्धाचा अखरीत माडण्यास काहीही प्रत्येवाय नाही अगच प्रत्येवास येते

१४. गाथासप्तशतीतील सामाजिक जीवन.

यथार्थदर्शन (Positive Philosophy) शास्त्राचा जनक ऑगस्ट काट (१७९८-१८५७) याने समाजशास्त्र या संज्ञेची योजना प्रथम केली अर्थात समाजशास्त्र हे सर्व शास्त्रात अल्पवयी आहे पण त्याचा प्रभाव तीन पावलात त्रैलोक्य व्यापणाऱ्या वामनासारखा आहे यथार्थदर्शन त्याचा विस्तार शुद्धिगतत्व होत आहे अनुवशापासून अनुवशापर्यंत त्याची व्याप्ति आहे समाजशास्त्र म्हणजे समाजजीवनाचे शास्त्र अर्थशास्त्र राज्यशास्त्र वगैरे शास्त्रांचा समाज शास्त्रात समन्वय होतो या प्रकरणान्या शीर्षकात ही संज्ञा एवढ्या व्यापक

अर्थान योजलेला नाहा प्रामाणिक, कौटुम्बिक व धार्मिक या सामाजिक आंद-
तान्या अगाचा चचा शाली, जाथिक, राजकाय, लैङ्गिक, सांस्कृतिक वगरे
अगाचा उदापोह पुढे होत आहे त्या व्यतिरिक्त अशा जा सामाजिक जीवनाचा
अगें आहेत त्याचा विचार या प्रकरणात करावयाचा आहे आहार खाण व
पिणे विहार-कालहरण, खेळ व उत्सव वस्त्रे व अस्कार, आचार व आरोग्य
आणि जाता जमाती इत्यादि सामाजिक जावनाशा सरळ अशा विषयाची
माहिती या प्रकरणात देत आहे

(१) आहार

अणु = अन्न क्र ८०८, इच्छू = उस : ७३४, उच्छू = उस : क्र १४१,
कन्नि = काजि : क्र २८६, कलम = साळा • क्र ६९०, ६९१, गुड = गूळ
क्र ५१४, धिअ = घृत : क्र २२, २१९ चणअ = चणे क्र ५५७, जव =
यव क्र ४०२, तण्डुल = तांदूळ क्र ६८९ तिल = तीळ क्र ८, ६२७,
६९३, ७१३, तुप्प = तूप क्र २८९, तुवरी = तूर क्र ३१८, दुद्ध = दूध
क्र ६०७, ६३७, ७९५, ८०६, पहेणअ = प्रहेणक = मोदक क्र ६०३, ६४१,
पाठ = न्याहारी क्र ६९२, पिठ्ठ = पीठ क्र ३८८, ६२४, ६९९, ८००,
मिठ्ठ = मिष्ट, मृष्ट = मिष्टान्न क्र ७२, राइभा = राई = मोहरी क्र १७१,
लड्डुअ = लाडू क्र ६४१ लोण = लवण क्र ३१६, घीहि क्र ९५२,
मारि = साळी क्र ८, ९, ५६७, ७८२, ८१५ सिणेह = स्नेह = तूप
क्र ३१६, ७७९, सिन्धव = सन्धव क्र ६७९

इतिहासपूर्व कालापासून भारतीयांचा आहार साधा आहे ऋग्वेदात धान्य,
राज व यव या तीनच उद्भिज अन्नधान्याचा उल्लेख आढळतो तैत्तिरीयात व
वृहदारण्यकात दहा धान्याचा उल्लेख आहे दस ग्राम्यानि धान्यानि माहि
तांदूळ) यवाम्निचनापा (उडीद) । अणु (वरी) प्रियङ्गवो (राळे) गोधू
माध मसुराश्च रज्ज्वाश्च रत्नकुलाश्च (कुळीथ) ॥ वैदिक वाट्मयात मीर्हाचा
पहिला उल्लेख अधर्वात (६ १४० १) आढळतो ऋग्वेदात यवापासून सिद्ध
वेगळ्या राद्याने व उत्पन्न वेयाच अनेक उल्लेख आढळतात यज्ञ व सस्कार
कर्माने यवाच महत्त्व विशेष आहे तिळापासून तेल (अथर्व १ ७ २)
काढित व त मातीच्या घटात (अथर्व २० १३६ १६) ठेवीत नाग

यन आरण्यकात तेलाम्भ्यागाचा उल्लेख आहे आर्यांच्या कौटुंबिक जावनात धार्मिक विधात तिल व तैल याना विशेष महत्त्व आहे प्रियङ्गु म्हणजे रात्र (Watt Commercial Products of India p 988) श्री चंद्र चक्रवर्ती (Cultural History of the Hindus p 330) यानी याचा अर्थ चाजरी असा दिलेला आहे ज्ञानकोशात (सुद्धपूर्व जग पृ २१४) गोधूमाचा अर्थ मका असाही दिलेला आहे

वैदिक ब्राह्मण व क्षत्रिय हे हिंसात्मक यज्ञसंस्थेचे पुरस्कृत होते जसे लोचने तमे त्यांचे देव आर्य व त्यांचे देव मासानें भक्षण करीत अतिथि सत्कारासाठी व लग्नसमारंभात (१० ८५ १३) गाय, बैल व घोवड मारीत आर्य लोचने मासे शिजवून रात आणि अनाय वधें मास रात (७ १०४ २) राक्षसाना घोवडाचे व माणसाचें मास (१० ८७ १२) सेवन केल्याचा उल्लेख (१० ८७ १६) आढळतो मयसभा प्रवेशाचे वेळा धर्मराजानें घातलेल्या प्रयोजनात ब्राह्मणांना वराहान्या व हरिणाच्या मासाचा पक्वान्न सेवन केलेलें आहे मृगया हा क्षत्रियाचा रथ होता व हक्की होता मास भक्षणापासून परावृत्त होण्याची प्रवृत्ति महाभारत काळात बळावत चाललेली दिसते या प्रवृत्तीचा प्रारंभ वैदिक वाङ्मयातही आढळतो ऋग्वेदात गाईला अग्ना (८ १०१ १५) म्हटलेलें आहे बैलाची किंवा गाईची हत्या हें ब्रह्महत्यासारखें महत्पाप आं असे महाभारतकाळात मानण्यात येऊ लागलें बौद्ध व जैन धर्मांच्या प्रसारासुद्धे, गोपालकृष्णाच्या भक्तीच्या प्रसारासुद्धे ही आचार क्रांति झाली, असें श्री वैद्य याचें मत (महाभारत उपसंहार पृ ३६१-३६४) आहे यज्ञसंस्था मागसल्यानंतर ब्राह्मणांनी मासाहार वर्ज्य केला आणि क्षत्रियांनी मासा हारावायत काही नियम स्वीकारले

इष्ट, इच्छ व उच्छ हे शब्द उस चावून रस चोरताना होणाऱ्या आवाजावरून सिद्ध झालेले असणें शक्य आहे उसाचा सर्वांत प्राचीन उल्लेख अथर्ववेदातील (१ ३४ ६) एका प्रेम मत्तात आढळतो प्रियकर म्हणतो "प्रिये, मज विपर्या तुझ्या मनात अप्रीति उत्पन्न होऊ नये म्हणून मी तुझ्याभोंवतीं उसाचें चुपण लावलों आहे " अले वडाडरचा नाविक अधिकारी नेआर्वम सागतो का या देशात घोहमाररती एक वनस्पति असून तिच्यात मधमाशांच्या माध्यमा शिवाय नयार झालेला मध मिळतो मर्या दरघरातून भेगेंस्वनिम सागतो हे

बोळू जमोनांतले पाणी शोषून घेतात व डडक उन्हात हें पाणी शिजत व त्यापासून मध तयार होतो. छिनी व एरियन यांनी सच्छर, मच्छरीन या नावाने शर्कराशिंजाचा उल्लेख केला आहे. भरुवच्छ वदरातून रोमनडे सच्छर निर्यात होत असे परदेशात हे पिंड दुर्मिळ व महाग असल्यामुळे त्याचा उपयोग त्याच्या औषधी गुणधर्मासाठीच होत असे.

गाथासप्तशतीत तादूळ व यम या द्रव्यांचे अन्नधान्याचे उल्लेख आहेत. कम्म (कोळया), मोहि (देवभात) व सालि (माळ) या तादूळाच्या तीन जाती येथे आढळतात. शिरीडार (क ७१४) भात भरडीत आणि उरळात बुट्टन (क ६२६, ८२०) चिवा जात्यावर दळा (क ३८८) वान्याच पीठ करात भाकरी मानण्यापूर्वी पीठ आववीत (क ६९२) असावेत.

यम, धणक व तूर यांचा एक एकच उल्लेख आहे. क २८५ मधील कात्री तादूळाची असेल. चिवा यवाची चवीसाठी तीत मिठाचा सडा टाकलेला असेल. चिवा शर्करेचा मिठाचा उल्लेख दोनदा आला आहे. पैकीं सन्धवाचा उल्लेख सांकेतिक आहे आणि दुसरा उल्लेख मिठाच्या अभावाचा आहे. प्राचीन भारतात मीठ दुर्मिळ होते. ऋग्वेदात मिठाचा उल्लेख नाही. अथर्वत पत्र एक उल्लेख आहे. उत्तरकालीन ब्राह्मण प्रथात मीठ हा मौल्यवान पदार्थ गणलेला आहे. हीच परिस्थिति गाथासप्तशतीच्या काळातही होती, असे या उल्लेखावरून अनुमान होते. सातवाहन कालात मिठाचा मक्ता सरकारी (E I VIII Nasik Inscriptions) होता. अज्ञाना गोडा आणि प्यासाठा गुळाचा उपयोग (क ५५४) होत असे. प्रद्वेणक मिध्राज व लद्दू हीं योज पक्वान्नें उल्लेखिलेळीं आहेत, मात्र ता सुसपन्नानाच उपलब्ध आहेत असे स्पष्ट दिसते. क ५५७ या गाथेत यणे भाजण्याचा उल्लेख आहे. करज, तीळ व मोहरी हा तेल्याजें, आम्र, जम्बू व बोर हा वृक्षफळ आणि काकडी (तडसी क ५३४, चालुङ्कि क १०) व कोहळा (क ७६०-७६६) हा वेलफळ यांचे उल्लेख आलेले आहेत. तसा स्पष्ट उल्लेख नसला तरी गाथावर्तीन समाजानले काही वर्ग मानाहारी होते हें निश्चित. क ५९४, ६०१, ६१८ व १२९ या गाथात हरणाच्या शिकाराचे उल्लेख आलेले आहेत. हा शिकार केवळ रोक म्हणून होत असलेली दिसत नाही. क ६८० मध्ये ग्राहकाचा उल्लेख आहे. ता महिषाना हानात आह यावन्न अनुमान

राते या त्या काळात या मांसात्याही मागणी होती वैदिक काळातही हे मांस वापरत (Economic Life & Progress in Ancient India Bandopadhyaya p 197) होत क ५८० व ६९८ या गायत षोडश्याच्या आरवण्याचे उल्लेख आहेत वेदक पहाटे जाग आणण्यासाठी आरवण्याकरिता ते पाळवेड असतील अस समजत नाहा क ८१८ या गायेंत कमठ (कामर) व पाठीण (= पाढीण = मत्स्याविशेष) याच उल्लेख आहेत या व्यतिरिक्त आणि येथे ही मत्स्याहाराची सूचना नाहा हे विश्र्भज वागेंत शरण जेथ पाणी अतोड तेथें मासे असतातच उल्लेख प्रमाण अनुल्लेखावरून निष्कर्ष काढण सहसा शक्य नसतें तरी यावरून असें दिसत का समुद्राच्या किंवा मोठ्या नद्याच्या काठां राहणाऱ्या लोकांनीं गाथासप्तशतीच्या मासृतिक योजनेत विशेष भाग घेतला नसावा

गायासप्तशतीतील अन्नाच्या उल्लेखावरून दिसतें का तत्कालीन लोकांचा आहार अगदी साधा होता हा शब्दचिन्हें प्राचीण जीवनाचा आहेत आणि आमचे मंडित हे गरिवांत आयुष्य कठगारे कष्टाळू शेतकरी आहेत येथे तादळाच अनेक उल्लेख आलेले आहेत मिष्टान्नाच्या तीन उल्लेखांपैका दोन मोदकांचे आहेत मोदकाची पारी तादळाची असते आणि कारण गूळलोवण्याचें किंवा रंध्याचें असतं यावरून हे लोक , तादळ निपजणाऱ्या भागाचे रहिवासी असावेत अस दिसतें मत्स्याहाराचा व नारळाचा अनुल्लेख व लवणाची दुष्प्राप्यता यावरून हे लोक समुद्रकाठचे नसावेत असे अनुमान होतें म्गावतरणासारखीच गोदावरीची कथा पुराणात आलेली आहे उत्तर गंगेच्या अवतरणाचें श्रेय भगीरथाळा तरां दक्षिण गंगेच्या अवतरणाचें श्रेय गौतमाळा गातमानें जल्द पिकणाऱ्या साळीची लागवड करून या भागातील रहिवाशाना दुष्काळात वांचविल अशी कथा आहे या कथेवरून दिसतें कीं आर्य समाहृतकारांनीं या भागात साळीची लागवड सुरू केलेली असावा गाथामध्ये गोपालाचे गाईचे व दुधाच अनेक उल्लेख आहेत पण गिळाराची सूचना नाहीं क ६३७ मधील घागरभर दूध देणाऱ्या गाईचा उल्लेख चमत्काराच्या सदरात मोडावा असा माडलेख आहे यावरून दिसतें का तत्कालीन गाई गावळातील हर्षाच्या गाईसारख्या अल्पदुधी असाऱ्यात साधारणत अस दिसतें का घरच्या वायफांनीं दुपारी धिरींगवर गात भरडावें सकाळा किंवा सायंकाळा उरळान मिवा

जातवावर तादृळ काडावे, कुटावे किंवा दळावे, भातभाकराच जेवण घरा म्निवा
 शतावर, तुरीच्या आमटोन्रोवर किंवा तिळाच्या तेलानरोवर जेवाव स्वत
 गाय म्हम वाळगावी तब्दा दूध मिळावयाच, स्वत शिकार करावा तब्दा
 नास मिळावयाच, अधूनमधून चण्याच्या फाण्या मारावयाच्या, फक्त धाम
 ताती मिठाजाच सेवन करायचें, फक्त शहरच्या लोकाना स्वयंपाकात मांड व
 अवगत तूप वापरावयाच, असा त्या वेळाचा साधा आहार होता यज्ञ किंवा
 राज्य अगर सामाजिक उत्सव यांच्या निमित्तान इडणाच्या मेजवानीचा यथ
 मामूढी नाहा यें वेदकालीन समृद्धि नाहा, महाभारतकालीन विविधता
 नाहा आणि या दोहाचा कालीदासकालीन समन्वय नाहा जमा देश तमे
 तेथले रहिवासा तसा तेथील लोकांचा आहार

(२) मद्य च मद्यपान

चमर=चपक क १११, फालिह-स्फटिक) १०७ शुष्णमुरा क १०१,
 पाणवडी=पानकुटी क २७ महरा=मदिरा क ७० १०, ८६१, १०७,
 महुरस = मधुरस क १७८ सरथ = सरथ क १३४ सीधु क ४४
 सुरा क १७ ११७, ७१० क्रिया व मद्यपान क १७, ११७, १००,
 ११४ ५४४, ५००, ७१० ८६६, १११ १०७, १७८

अमरकानात प्रचलित मद्याच्या चौवीस महा दिलेच्या आहेत प्रत्येक
 प्रांतिय भाषेत आणता अनेक सज्ञा आढळतात या सख्यावाहून्यावरून
 त्याच्या प्राचीनत्वावरून सर जॉर्ज वॅट (Economic Dictionary
 IV 4 258) याना निष्कर्ष काढत आर्ट कॅ मद्यकिमितीची कंग भार
 तीकांना पार प्राचीन काळापासून अवगत होती आणि समाजाच्या सर्व वर्गांत
 मद्यपानाची प्रथा होती

वेदकाळात सोम व मुरा या मादक पयांच्या उपयोग करण्यात येत असे
 पंका सोमरस हा यज्ञपमना ऋत्विजावरून आवाहनपूर्वक मिद्र व सेवन
 केंग जात असे सोमरस त्रिकागठाद तयार केंग जात असे मुरा धान्या
 पासून (Cambridge History of India I p 102),
 विनायत यत्र व तादृळ यापामन (Hymns from Atharva Veda
 II p 192) तयार करण्यात यड सोम व मुरा यांचे निर्मात व विकें

एकच अगत, अगा निष्पर्य यजुवदातील सोमसुरा या जोड उल्लेखावरून (वेद प्रसाश-श्री पाठक, पृ ३१५) गिधू शक्ती सुरा हें पंच अशात्र व विशेष उत्तेजक अमृत्यामुळें किंवा व्यापारी सोमरसात सुरेची भेगळ करीत असल्या मुळ, त्यांना हीन लेगण्यात येत असावे अमें वाटते यज्ञप्रमर्गा ऋत्विजहि वशी भेगळ करीत अगत याविषयी यजुवदातील उल्लेख पाहा सुरे, मी तुला सोमरसार्शा युक्त करतां (१९ १), सोमदेवा, सुरामिधित झाल्यानें तू तीव्र होऊन मद उत्पन्न करीत आहेस (१९ ५) सोम हें सुराचें व सुरा हें मान वाचें पेय, सोम हा पति व सुरा ही पत्नी, असा उल्लेख तैत्तिरीय ब्राह्मणत (१ ३ ० ०) आढळतो सुरा बलयुक्त आहे व सोम शात आहे अस यजुवदात सांगितले आहे (१९ ७) सोमाचा उपयोग मुख्यत्वरून यज्ञ काळां, मिमन्वित व वरिष्ठ सनातात नित प्रमाणात होत अगावा आणि वेगळ व्यसनागाठी सुरेचा दुरुपयोग बहुजनसमाजाकडून केला जात असावा, म्हणूनच ऋग्वेदात सुरापानाचा निषेध करण्यात आलेला आहे पुढे आर्यांच्या वसाहतीचें क्षेत्र विस्तृत झाले, सोमवर्षी दुष्प्राप्य होऊ लागली आणि बदलत्या धार्मिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थितीमुळें आर्यांचें अनार्यांबरोबरचें सघटन वाढू लागलें, तसतसें सुरापानाचें प्रमाण वाढू लागलें ऋग्वेदापेक्षा यजुवदात सुरापानाचे उल्लेख संख्येनें अधिक व आसक्तीत तीव्र असे आढळतात परदेशातून जळ व स्थल मार्गांनी आक्रमक, व्यापारी व निर्वासित भारतात येऊन स्थायिक होऊ लागल्यानंतर निरनिराळ्या देशात प्रचलित असलेल्या, वेगवेगळ्या पदार्थांपासून मयें तयार करण्याच्या पद्धती येथील रहिवाशांना अवगत झाल्या आणि अधिकाधिक कडक, सचिर व सुगंधी मयें भारतात तयार होऊ लागली नि सारणाची (distillation) प्रक्रिया वाजसनेयी साहितेंत आढळते (Social and Religious Life in the Grihya Sutras Apte p 118) भट्टी लावून नि सारणानें दारू काढण्याची सुरवात परशुरामकालीन हैहय क्षत्रियान्या अमदानीत मुरू झाली, असा काहाचा कयास (Origin and History of the Shaundi Caste, Saha p 105) आहे नि सारणप्रक्रियेमुळें मद्यनिर्माणपद्धतात शालेत्या कान्ताचा सामाजिक व आर्थिक असा परिणाम झाला का साम व सुरा याचें निर्माण व विक्रमे याचे विभक्तीकरण झाले या विभक्तीकरणाचा पहिला उल्लेख याज्ञवल्क्यसाहितेंत (१

१६४ ' ३ ३६, ४०) आढळतो मद्याची उत्तेजकता वाढविण्यासाठी त्याचा मिश्रण करण्याची पद्धत वेदकालापासून भारतीयाना माहीत आहे सुरा तयार करण व विकणे हा धंदा करणाऱ्या वश्याना शोण्डिक जमी सज्ञा होती शुण्डा म्हणजे हत्तीची सोड नि सारण यत्रात तयार झालेले मद्य त्याच्या सोडिसारख्या तोंडातून येवार्थेवाने गळते हलक्याभारी मद्याची साठवण व नेभाण करण्या साठी प्राचीन काळा कातडी पत्राली व तुधले वापरीत असत पत्रालीच्या सोडिसारख्या मुसानून मद्य सुरईमारख्या भाजनात किंवा चपकात ओतण्यात येत असावे यावरूनच शुण्डा, शुण्डापान व शोण्डिक हे शब्द प्रचारात आलेले असणे नमवनीय आहे कलाळला देण्यात झालेली भजवान् ही सज्ञा उत्तर कार्लीन असावी दारुच्या दुकानदारांने आपल्या दुकानावर विशिष्ट धन स्वयंदा पाहिजे, असा कायदा होता भज लावणे म्हणजे अपवीत करून घेण हा अर्थ या प्रवेवरून निघालेला असला पाहिजे भजावरीड चिन्हाचा तपशील गळ अद्याप उपलब्ध झालेला नाही, पण मनुस्मृतीतील एक उल्लेखानून (९ ३७) ही चिन्हें सुराभाजनाची अमावांत अस घाटते या भजप्रवेवरून निष्पन्न वाढावारा घाटतो, वा या काळात मद्याची निर्मिती व विक्रय करण्याचा धंदा अगदा कनिष्ठ दर्जाच्या व्यक्तींच्या अथवा वर्गांच्या हाती गेलेला असावा

वेदकाळातील लोक सुरापान करीत होते हे निश्चित ऋग्वेदात सुरापानाचे दुष्परिणाम सांगितलेले असून कचिन् या व्यसनाचा निषेधहि केलेला आहे या व्यसनान्या व्याप्तीचा महाभारतात मुचलकपुरावा आढळतो श्री चितामण- राव वैद्य (श्रीमहाभारत-उपसंहार, पृ ३७० ३७२) सांगतात " भारतीय युद्धकाळा भारतीय आर्य मद्य पिणे अशाख मानत नव्हते इतकंच नव्हे, तर मद्यपानाबद्द ते पाश्चात्य आर्य—जर्मन लोकाप्रमाणेच प्रसिद्ध होते या कामात यादव अग्रणी होते बळराम अविशय दारु पिणारा होता श्रीकृष्ण मुदा मर्यादेन मद्य पीत असे हे निर्विवाद आहे " वधाच्या अनुरोधाने येणाऱ्या धार्मिक व नैतिक चर्चेत मात्र मद्यपानाचा निषेध केलेला आढळतो हे भाग प्रक्षिप्त असावे असे अनेक तशोधकांचे मत आहे (Position of the Ruling Castes in Ancient India Hopkins, p 121)

मद्यपानाचे वापरीत पुरुषाद्वय्याच जियाहि आगण हांत्या विराहानंतर नववधूर्त अण भिजेळ इतक्या सुरेच तिऱ्यावर तिचन करवें अण प्रपात,

कधी व्यसन म्हणून तर कधी कानोत्तेजक किंवा मर्दिर्यवर्धक म्हणून, कधी शिष्टाचार म्हणून तर कधी प्रियजनान्या आग्रहामुळे छिया मद्यपान (रघु ७. ११, ऋतु ५. १०) करीत अग्निमित्राचो राणी ईरावती मद्यपानानें झिंगल्याचें वर्णन मालविकामित्रांत आहे शिव स्वत मद्य पितो आणि पार्वतीलाहि पानतो (कुमार ८ ७७) अज तर इंदुमतीला स्वत न्या मुत्तातल्या मदिरेचा घोट पानतो. सर्वसाधारण लोकासाठीं असलेल्या रस्त्यालगतच्या गुत्त्याचा (सोष्टिआपण) उल्लेख शाकुंतलांत (पद्यमपठाकमध्ये प्रवेशक) आढळतो. वरिष्ठ वर्गातील लोक मद्यपानासाठीं स्वतंत्र पानभूमि (रघु ४. ४२) तयार करीत आणि उनाड छियासह ते तेथें चैन फरावयास जात (रघु १९ ११)

वैदकाळातील लोक सोम व सुरा या पेयाचा उत्तेजनासाठीं उपयोग करीत असत अगात तरतरी व मद येण्यासाठीं, युद्धांत वीरथी येण्यासाठीं, प्रतिभेच्या विकासासाठीं, वक्तृत्वाला भरती येण्यासाठी सोमाचा उपयोग होतो अस ऋग्वेदांत सांगितले आहे अन्वळ इमर्जातील सुधारक मद्यपानाचें समर्थन याच शब्दांत करीत असत वैदिक वाङ्मयांत कोठेंहि सोमपानाचा निषेध केलेला नाहा कारण, मला वाटतें, सोम हें ब्राह्मणाचें पय होत आणि आचारावर नियंत्रण घालण्याचा अधिकार ब्राह्मणाचे हातीं होता ऐतरेय ब्राह्मणांत राम भर्गवेयाचा विद्यतराशा झालेला सवाद दिलेला (३५ २७) आहे क्षत्रियांनी सोमाबद्दल आसक्ति धाळू नये, अस प्रतिपादन करणारा राजा सांगतो “सोमवली पत्रत ब्राह्मणांच्या उपयोगीं आहे क्षत्रियाना सोमवलीचा उपयोग केला तर त्याची पत्रा ब्राह्मणाप्रमाणें दानप्रतिग्रह घेणारी, भटकणारी, दरिद्री व युद्धाला निहययोगी होईल” साम हे पेय ब्राह्मणांचे, सामवली अगोदरच दुर्मिळ झालेली, अशा परिस्थितीत लडण्या क्षत्रियांना सोमरसाचें जबरदस्तानें हरण करू नये किंवा वाटेकरी होऊ नये, म्हणूनच हे प्रचारात्मक उद्गार ब्राह्मणप्रेरित क्षत्रियामार्फत काढवि लजे असोवत असे उघड दिसत सुरा हें पेय सोमाहून अधिक मादक सुरा पानामुळे मनुष्य उन्मत्त होऊन देवादिकांची निर्भत्सना करण्यास युक्त होतो सुरा व पासे हे दुर्वासना उत्पन्न करतात (ऋग्वेद ७ ८९ ६) अथ सागून वैदिक ऋष्यांना सुरापानाचा निषेध केलेला आहे

महाभारतांत शूराचार्यांची कथा आहे सुरापानामुळ आचार्यांची प्रतिष्ठा

नष्ट जाली त्याची मिया शत्रूच्या आर्सेन ज्ञान आणि त्याच्या अनुयायाचा नाश जाला म्हणून त्यांना स्वतः सुरापान बंद केले आणि प्रायणाचा मद्यपानाची मनाई केली. प्रायणातून ह्या व्यसन शुभान्यासांनी फार प्राचीन सार्डी, म्हणजे महाभारताच्या काळापूर्वी बंद केले असले पाहिजे असा शी. त्रैय यांचे म्हणणे आहे (उपमहार ५ ३७१) पुराणात शत्रुगारभाच्या धार्मिक राजकीय व सामाजिक परिस्थितीचे वर्णन केलेले आहे. प्रायण व क्षत्रिय याची स्पर्धा फार प्राचीन आहे. प्रायणाची प्रतिष्ठा क्षत्रियाना सले आणि क्षत्रियाच सामर्थ्य ब्राह्मणाना, आणि या उभय ताची प्रतिष्ठा व सामर्थ्य ही वैश्यशूद्राना सुद्धे आणि महावीर याना अवेदिक धर्माची प्रस्थापना केली त्यांना व त्यांच्या अनुयायांनी कधी राजसत्तेच पाठवले मिळून तर कधी प्रचलित राजसत्ता उलथून पाडण्यासाठी आक्रमकाना आणवून क्षत्रियाच्या सत्ताचा उच्छेद केला. वैश्यांना व शूद्रांना, आक्रमकांनी व धूर्तांनी या मोईस्कर धर्माचा स्वीकार केला. वैश्यांची संपत्ति व शूद्रांची सख्या, या सामर्थ्यांच्या जोरावर त्यांनी प्रायणाची प्रतिष्ठा नष्ट केली. स्वातंत्र्य ही राष्ट्राची प्रतिष्ठा या काळात माजलेल्या अदाधुदीमुळे भारताच स्वातंत्र्य नष्ट होण्याची दुःखिन्हें दिसू लागली म्हणून त्रि. पू. दुसऱ्या शतकात पतजलीन आणि नंतर स्मृतिकाराना राष्ट्राच्या व समाजाच्या सर्वांगीण पुनर्घटनेच्या योजना निश्चित केल्या. ब्राह्मण क्षत्रियाना परकीय आक्रमकांचा उच्छेद अनेक वेळा करावा लागला. राजकीय स्वैर्य स्थापन झाल्यानंतर समाजधारणेच्या दृष्टीने धर्मशास्त्रात बीजरूपाने अस्तित्वात असलेल्या निर्वंधाची व्याप्ति प्रसंगानुरोधे वाढविण्यात आली आणि बंदल्लेली परिस्थिति काढून आणण्यासाठी वेळावेळा नवे नवे निर्वंध निर्माण करण्यात आले. मद्यपानबंदी हा या योजनाचा एक भाग होता. तत्कालीन परिस्थितीच्या अनुरोधाने ही बंदी ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या तीन द्विजवर्गांवरच लादण्यात आली होती. कारण याच वर्गांना सामाजिक प्रतिष्ठेची मातबरी होती. स्मृतिकारानी निर्वंध निर्माण केले व कडक शासन निश्चित केले, पण न्यायालयामार्फत त्याची अमलबजावणी होत असावी असे दिसत नाही. कारण हे निर्वंध अनिर्वंध होते, त्याची निर्माति व्यवहायतेच्या नव्हे, केवळ नीतिनत्वाच्या अनुरोधाने करण्यात आलेली होती. या अनधिकृत कायद्याचा राजसत्तेने कधीच पुरस्कार केला नाही आणि बहुसंख्य प्रजेची

मान्यता त्यांना कशाच मिळाली नाही. मानव्या जनकात हिदुस्थानात प्रवास करणारा युआनच्यंग महाराष्ट्र वर्णनात मागतो ' युद्धाला निघताना सारे सैनिक मद्यपान करून धुंद होतात आणि मग एक भालात जत्र्या दहा हजार सैनिकांना भारी होतो. सम्राट हर्षवर्धनहि ह्या शूरवीर राष्ट्र जिंकू शकला नाही ' कायद्याची प्रतिष्ठा नामान्यत त्यांची अमलजबाबणी करणाऱ्या सर कारच्या सामर्थ्यावर अवलंबून असते. अम सद्दृशना घाटते तत्त्वत प्रजेची समति व सहकार्य ह्या नायद्याच अधिष्ठान स्मृतिकारान्या निर्वंधाना हे कथाच लाघले नाही. म्हणून दुर्बलाच्या मनोरथाप्रमाण त्याच्या योजना कोलमट्या पत्र वाङ्मयाना ही नियंत्रणे बळशा मानला. पण ती त्यानाच निर्माण केल्या शिवाय ती त्यांच्याच प्रतिष्ठेसाठी निमित्त आणि ते इतके अल्पसंख्य का या प्रयोगाच्या प्रस-अपवशाच्या मूयमापनात त्याची मान्यता पासगाचाहि फरक पाहू शकत नाही. कौशिकाने अथशात्रात नमूद केलेली नियंत्रणाची याजना अधिस शशास्त्री जाला त्याची योजना प्रातिविधिक नव्हती पण व्यवहार्य होती, आणि तिला राजसत्तेच प्रामाण्य लाघले हात एकडे प्राचीन व मध्ययुगीन, सस्कृत व प्राकृत ललित वाङ्मयातील नायक व नायिका आणि सामान्य पात्रेहि मद्यपानाने धुंद होत असलेले दिसतात तर दुसरीकडे स्मृतिभार मद्यपानावर कटक निर्बंध घालीत वसलेले दिसतात. सस्कृत ललित वाङ्मय हिहि पण्डिताना निर्माण केलेले असल्यामुळे त्यात जीवनाचे पदसाद किंवा प्रतिबिंब हा उमटत नाहीत असा आक्षेप घण्यात येतो, प्रस्तुत विषयापुरता तरी हा अपवाद सरा नाही.

गाथामण्यतात स्पष्टपण मद्यपानविषयक अकरा गाथा आहेत.

गाथासप्तशतीत मदिरा, मधुरम सरक मुरा व सीधु या मद्यांच्या जल्प केलेले आहे ही सर्व मधे पूर्वापातून ज्ञात असलेली अद्याप आहेत. यापुढे मदिरा, सरक व सीधु हा इच्छुमधे होत अस टीकाकार सांगतात. सरक ही यज्ञा श्राद्धमद्याची ही द्योतक आहे. गाथासप्तशतीच्या काळात ग्रीक व रोमन व्यापारी श्राद्धमद्य आणि अरबी व्यापारी एज्युरीच्या मद्याची जल्मार्मान पश्चिम किनाऱ्यावर आवात करीत (Commerce Between the Roman Empire & India Warmingtion p 265) असत. रिकामे रोमन मद्यपुढे दक्षिण भारतात व महाराष्ट्रात जागीतात उत्पन्ननात दिशेने आहेत.

मधुरस ही मोहाची आणि सुरा हा ताडुळाची (अष्टागहृदय सूत्रस्थान ५ ६७ ६८) कदम्बाचा व मधुकाची पुष्प गोळा करण्यासाठी जाणाऱ्या नायिकाचे उल्लेख गाथासप्तशतीत अनेक ठिकाणी आलेले आहेत कदवाच्या फुलापासून कादवरी, वारूणी व हलिप्रिया ही मद्य तयार होतात मोहाची फुल जगतात मुबलक व त्याचे मद्य लवकर तयार होते व कडक असते, म्हणून ते जगली जमातींना विशेष आवडते मधुकाची फुले गोळा करणाऱ्या गाथासप्तशतातील नायिका या वनवासिनी नसून नागरिका आहेत ज्याची फुले त्या वेचतात त्यापैकी बहुतेक सर्व मधूक वृक्ष मद्याचे काठाकाठावर आहेत आणि फुले गोळा करण्याच्या त्याच्या क्रियेत मुकेपेक्षा तहानच व्यक्त होत असल्याचा भास होतो यावरून वाटते की त्या ही फुले मद्याच्या निस्सारणाचे रसायन तयार करण्यासाठी गोळा करीत असाव्यात या सर्व उल्लेखावरून दिसते की जेथे ताडूळ व उस पिकतात व मधूक फुलतात तेथे गाथासप्तशतीची रचना झालेली असावी

क्रमांक १३४ व ५४३ या गाथामधील उल्लेख सुगंधित मद्याचे असावेत साधारणतः सगळी लोकच सुगंधित मद्याचा उपयोग करीत कारण ताज्या मद्याचा उग्र दर्प नष्ट होण्यासाठी ते बराच वर्षेपर्यंत नीटपण साठवून ठेवावे लागते आणि नंतर त्यावर सुगंधी द्रव्याची बरीच पुट चढवावी लागतात क्रमांक २३४ या गाथेतील मद्याला नीलोत्पलाचा सुगंध येत आहे

क्रमांक १९७ या गाथेत जुन्या (जीर्ण) सुरेचा उल्लेख आहे जुन्या सुरेचा हा सर्वांत प्राचीन उल्लेख आहे कालिदासानंदि 'पुराणशीघ्र' चा उल्लेख (रघु १६ ५२, ऋगु ४ ११) केवळा आहे "गुरुनिद्रोप जनन नव जीर्णमतोऽन्यथा।" — 'नवे मद्य जड असून दोषत्रयाचा प्रकोप करते, जुने त्याच्या विपरीत आहे,' असे वाग्भटाने अष्टागहृदयात (सूत्रस्थान-अध्याय ५ ६६) मागितले आहे निघटररत्नाकरातील पुढील श्लोक (निघटररत्नाकर दातार, ताम्हणकर, महाबळ व पाटील गुणदाप पृ ३१३) पहा 'जार्णमद्य भ्रामक त्याहीपेक्षा रुचिदृग्धु ॥ सुगंधिदृग्धु च स्रोतसा च विशोधक । लण्णेनविना सर्व रसैर्युक्त वसाहक । वात कृमीन गर्वरोगान्नाशयेदिनि कीर्तितम् ॥' जुने मद्य भ्रामक, रीपक, रुचि-कर, लण्णु, सुगंधि दृग्धु, द्वय स्रोतोविपयक, लवण रसासून मद्य रसानी युक्त व चक्र, ताम्बू, कृमि आणि मद्य राग यांचा नाश करित मद्य मद्य मादक

असतात, पण मादकता या एकाच गुणार मद्याच मूल्य व दजा हा अत्रलवृत्त नसतात कोणाला श्शुमद्य आवडेल तर कोणाला द्राक्षमद्य, कोणाला फक्त मोहाची दारू मिळू शकेल, तर कोणाला वृक्षमद्य परवडेल ज्याची त्याची रचि भिन्न व प्रकृतिहि सर्वासाधारणत मद्य जेवढे ताज तेवढे तें स्वस्त, मादक व जलाल तेवढ्या तीव्रतेनें तें घसा भाजतें आणि तेवढ्या त्वरेनें तें मद चढवितें मद्य जेवढें जुनें तेवढे तें महाग, तेवढी त्याच्या मादकतेची गति धिम्मी त्याची ऊव सुखकर आणि त्याचा स्पर्श परिव्रक्तेमुळे मृदु ताजें मद्य वातचक्रासारखें भिर भिरतें जमिनीवरील धूळ व कचरा वातचक्राचरोवर गिरक्या घेत आभाळांत उडतो, त्याचप्रमाणें ताज्या मद्यामुळें मनुष्यस्वभावातील हानश्रुति उत्तेजित होतात जुनें मद्य वाऱ्याच्या लहरीचरोवर झुलणाऱ्या पतंगासारखें आभाळांत चढतें ! म्हणूनच मुरब्बी मद्यपी मुरलेली मदिरा पसत करतात जीं मद्यें ताजेपणीं विशेष कडक असतात तींच जुनीं झालीं म्हणजे छसल्लुशीत होतात जुना म्हणजे किती जुना ? जाणते सांगतात, का नि सारणान तयार केल्यापासून पन्नास वर्षांनीं ब्रडीचे सर्व सद्गुण परिपक्व होतात आणि त्यान तर लवकरच तिचा आस्वाद घेतला नाहा तर तीहि थकते, म्दू होते (Handbook of Wines Todd p 93-4) आणि अपेक्षाचें समाधान करण्यास अक्षम होणे !

गाथासप्तशतीच्या अधिकृत आश्रुतात सातशें व सकलित्त आश्रुतांत सुमारे एक हजार गाथा आहेत यापैकी फक्त अकरा गाथामध्यें मद्यपानाचा उल्लेख आहे यापैकी दहामध्यें खियाऱ्या मद्यपानाचा उल्लेख आहे उरलासुरला एक उल्लेख पानकुटीचा आहे क्रमांक ९७, १९७ २७० ५४४ १५०, ७११ व ९२७ या गाथांच्या नायिका शृहिणी आहेत आणि क्रमांक ५३४ व ९७८ यांच्या नायिका स्वैरिणी आहेत क्रमांक २२७ व ७१० यांच्या नायिका वेदया अगर गणिका असणें सम्भवनीय आहे

गाथामसप्तशतीतील या नायिका मद्यपान करतात हें खरें, पण त्यापैकी एकालाहि मद्यपानाचें व्यसन असावें असं दिसत नाहीं प्रियकराच्या अनुरञ्जना साठी, मन्मथोन्माद यावा म्हणून किंवा प्रियकरानं आप्तह केला म्हणून त्या मद्यपान करतात क्रमांक ९७ या गाथेची नायिका प्रियकराच्या स्मरणतागाठा

राज होत आहे मन्मथोन्माद यावा म्हणून ती वविसवेतानुसार आम्हाद्वाराचे दर्शन घेते, त्याचप्रमाणे सुरेच सेवन करते क्रमांक ५३४ या गाथेची नायिका सरक मद्याच्या सेवनाने रतकी उन्मत्त झालेली आहे की ती सर्वस्वी विसट्टा अशा नायकावर आसत्त झालेली आहे क्रमांक ८६६ या गाथेची नायिका मद्यपानामुळे णवढी उन्मत्त झाली आहे की आपल्या तांडाल मद्याचा वाग येत आहे किंवा कसे याची शहानिशा करण्यासाठी ती नवऱ्याच्या समक्ष दाराशा लगट करीत आहे क्रमांक ९७८ या गाथेची नायिका वृद्धा आहे तिला मधुरसान्या सेवनाने जणु तारुण्याचा उन्माद आलेला आहे क्रमांक २७० व १५० या गाथांच्या नायिका मानिनी आहेत त्याचा रुमका नष्ट व्हावा व त्या उपभोगाला अनुकूल व्हाव्यात म्हणून नायिकांनी त्यांना स्वतःच्या मुखातल्या मदिराचे घुटके पाजलेले आहेत चिमणीच्या घोटाने मद्यपान करा वयाचे विना करवावयाचे ही मद्यपानाची एकातातील धृङ्गारिक पद्धत कुमार सभवात शकराने पार्वतीला याच पद्धतीने व अनल्गदीपनाच्या हेतूने मद्य पाजलेले आहे “मान्यभक्तिरथवा सखीजन सेव्यतामिदमनङ्गदीपम् । इत्युदारमभिधाय शकरस्तामपाययत पानमन्विकाम् ॥” ८७७ ॥ आणि रघुवशात अजाने इदुमतीला “मदिराशि मदाननाधित मधु पीत्वारसवत्कथ नु मे । अनुपास्यसि याण्यद्वपित परलोक्पतन जलाञ्जलिम् ॥” ८९८ ॥ क्रमांक ७१० व ९११ या गाथातील नायिकांनी मानिनी नायिकांना मद्याचे चपक दिले आहेत, तेवढ्याने त्यांचे समाधान होत आहे असे दिसत नाही वर नमूद केलेले अनुपान त्यांना हवे आहे की काय ? क्रमांक ९०७ या गाथेतील नायिकेच्या अधरावर स्फटिकचपकाचा आरोप केलेला आहे पूर्वी ते लालभडक होते, पण नायिकाने त्यातील रस शोषून घेतल्यामुळे ते पाढरे पटक पडले आहेत । मद्यपानामुळे त्रियाना धुदी येते व त्याचे मुख मुगधित होते आणि धुद सौंदर्य विशेष आकर्षक व उत्तेजक असते असे क्रमांक ५४४ या गाथेवरून दिसत पुण्यासवान्या सेवनाने त्रियाची नजर चचल होते व त्याच्या सौंदर्याला अनुपमय शोभा प्राप्त होते असे उद्गार कालिदामाने कुमारसभवात (३३८) काढले आहेत जात्या कुरूप असलेल्या त्रियाहि मद्यपानामुळे सुस्वरूप दिसतात का काय ? की अशा प्रसंगी त्याच्यापर मोदर्याचा आराप करणाराहि धुदांत असावा लागतो ?

सर्वसामान्य लोक चपक्कातून मद्यपान करात असत अस क्रमांक ५१०, १११ व १२७ या गाथावरून दिसत ऋग्वेदकाळीं दारु पिण्यासाठी काटल्याचें भाटें वापरत, त्याचें नाव कारोत्तर (बुद्धपूर्वजग, पृ ३५६) चपक्काचा उल्लेख खुवशातहि (७४९) आढळतो क्रमांक १२७ या गाथेंतील चपक स्पष्टिण्याचा आहे अजव्याच्या लेण्यात मद्यपानाचे प्रसंग चित्रित केलेले आहेत कोणी एकएकट मद्यपान करीत आहेत आणि कोणी जोडप्यानें येथें मद्याचा मुभ व चपक दोन्ही पहावयास मिळतात उत्पन्ननातही त्याचे नमुने उपलब्ध झालेले आहेत

क्रमांक २०७ या गाथेंत पानकुटीचा उल्लेख आहे पानकुटी म्हणजे गुत्ता गार्गवील सदर्म निश्चितपणें गुत्त्याचा निदश करीत नसल्यामुळं वेगवेगळ्या रीवाचारानीं निरनिराळे अर्थ दिलेले आहेत गगाधरानें 'चाण्डालकुटी', पण्डित मधुरानाथ शास्त्र्याना 'मदिरापानकुटी' श्री राजारामशास्त्री भागवताना 'महाराचें घर किंवा पिठा आणि वेचरन 'पर्णकुटी' असें अर्थ दिलेले आहेत गगाधरनें चाण्डालकुटी व भागवताना महाराचें घर असे अर्थ दिले, कारण पाणी या देशी शब्दाचा अर्थ नीच जातीचा पुरुष (देशीनाममाला VI 38) असा आहे पाण म्हणजे पान मद्यपान असें पण्डितजानीं गृहीत धरलें आहे आणि वेचरनें पाण म्हणजे पर्ण हा अर्थ स्वीकारलेला आहे अर्थशास्त्रात कौटिल्यानें गुत्त्याला पानागार असें अभिधान (अधि २, प्रक ४२) दिलें आहे पाना गारात स्वतंत्र रोज्या असाव्यात, त्यात बटकी व विछाने, पुष्पपान व पाण्याचे पडे असावेत अशी कौटिल्याची अनुज्ञा आहे पानागाराच्या मालकाला त्यानें वणिग् म्हटलेलें आहे गाथासप्तशतीतील पानकुटी ही अर्थशास्त्रातील पाना गाराहून रालच्या दर्जार्ची असावी असें उघट दिसते या पानकुटीचा रक्षक चाण्डाल असावा हें सगवनीय आहे गाथासप्तशतीतील शब्दग्नि प्रामीण जिवानर्ची आहेत जामच्या रतेगावात पाटलाच्या घरीही तूप-मीठ मिळण्याची पचारित, मग तेथल्या गुत्त्यात बटकी व पुष्पपानें जोडून मिळणार २ गाथा सप्तशतीत वणिले आहेत तम शोंपशातले गुत्त जोंगराळ भागातल्या रोज्या पाट्यामध्ये अर्लाकडेपर्यंत दिमत असत कौटिल्यानें वणिलेल्या पानागारात शौकीन लोक आपल्या दासींना किंवा रजेच्याना बरोबर घेऊन जात असत,

गाथासप्तशतीतील पानकुटी अगदी हलक्या दर्जाची असल्यामुळे वगैरे तें जाण्यास धजत नसाव्यात

समाजाला व्यसनापासून परावृत्त करणारे मुसकृत लोक नेहमाच अल्पसंख्य असतात त्यांच्या चारित्र्यावर राष्ट्राची प्रतिष्ठा अवलंबून असते मनुष्यमानाची नैसर्गिक प्रवृत्ति मुलाकडे असते निवृत्तीचा मार्ग दाखविणारे समाजाला नेहमाच अप्रिय वाटतात व्यसनाच्या प्रादुर्भावामुळे जणु हतप्रभ झालेला मनु (५ १६) सांगतो न मासभक्षणे दोषो न मये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफण ॥ प्रवृत्ति हा दोष नसले, पण निवृत्ति हें महापुण्य आहे, हें खास

(३) विहार .

मनुष्य किताहि उद्योगी असला तरी त्याला दररोज थोडानहुत फावला वेळ असतोच मनुष्याला मनोरंजन व विश्रांति ही आवश्यक असल्यामुळे त्यासाठी समाजनियंत्रकांनी ज्या त्या विभागातील नैसर्गिक परिस्थितीच्या अनुरोधाने व या ना त्या निमित्ताने काहां दिवस राखून ठेवलेले असतात हा काल व्यतीत करण्याच्या माधनावरून समाज स्थितीबद्दल अनुमाने काढता येतात

या विषयाचे स्थूलमानाने तीन विभाग पडतात (१) कालहरण, (२) खेळ जंगली, मैदानी व घरगुती आणि (३) उत्सव व सण शिवाय मंदीनी व जनानी असेही आपली विभाग पडतात यापैकी काहा अन्य विषयाचा सबद्ध असतात म्हणून या विभागात समाविष्ट होण्याजोग्या काहा विषयाची चर्चा त्यांच्या अंतर्गतान्या अनुरोधाने अन्यत्र केली आहे उदाहरणार्थ आढ्यान-करण व ध्रुव, हा उपाय सामान्यतः कालहरणासाठी योजण्यात येत असला तरी त्याचा समावेश सांस्कृतिक प्रकरणात केलेला आहे, लताप्रहार ही क्रीडा असली तरी तिचा समावेश लैंगिक प्रकरणात केलेला आहे शिकार हा उत्तरकालीन नागरिकांचा जंगली खेळ आहे, पण गाथासप्तशतीत हा बन्ध जमातीच्या चरितार्थाचा व्यवसाय आहे सचच हा विपण आर्थिक प्रकरणात दिला आहे उत्सव व सण याच अंतर्गत धार्मिक किंवा

सांस्कृतिक असल तरा त्याचें लौकिक स्वरूप व उद्दिष्ट मनोरंजन हेंच असल्या मुळ त्याची चर्चा याच प्रकरणात केलेली आहे

कालहरण :

उत्सव व व्रीडा वगळल्या तर तत्कालीनाना कालहरणाची फारच थोडी गांधन उपलब्ध असल्याचें दिसून येत आधुनिक प्रामाण जीवनाची सामान्यतः अर्शाच अग्रस्था आहे त्यातल्या त्यात मुसकृत अर्शा जोडपां, मग ता पति-पत्नी असोत किंवा प्रियकर-प्रेयसी, परस्परांचे साक्षिध्यात असताना कालहरण कर्म करीत ? ती एकमेकांचा अनुनय करीत, प्रथम प्रेमकल्ह, नंतर प्रेमलंग्ना अकारण किंवा सकारण, एकाचें रसावयाच व दुसऱ्याचें मनधरणी करावयाची किंवा सलीनें मध्यस्थी करावयाची आणि अखेरीस चातुर्वचनांनी त्यांचा समेट व्हावयाचा सकारणापेक्षा अनेक प्रेमकल्ह गौत्रस्पर्शानुळ किंवा प्रियकराच्या प्रेमापराध प्रयसीच्या प्रत्ययास आल्यामुळें झाल्ले आहेत कोणी परस्परांना गद्य आख्यानें सांगतात, कोणी काव्यपठन करतात आणि कोणी व्यंग्य अथवा प्राम्य गाथा ऐकवितात, कोणी कामकथाच ध्वण करीत व कोणी कामशास्त्राची चर्चा करीत कथा गायन, वादन व नर्तन यात कालकमणा करात केव्हा पति वाद्य वाजवा व प्रयसी नृत्य (क ३०४) करी नवविवाहित दापर्य ग्यासगा उद्यानात दोहद-झडा करात, प्रोत्साहन प्रियकराच व प्रत्यक्ष क्रिया प्रयसाची अर्शी व सामान्य जोडपा उद्यानाच्या दिवसात कुजविहार, उन्हाळ्यात जलकांड व चादण्यात जोस्तनिकेरी रात्राच्या पहिल्या प्रहरा मद्यपान नंतर कामकांड व अखेर एकशब्दनेत्र नेत्रा पति बाहेर गेल्या असल तर तो परत श्रेण्याच्या मुनाराम पत्नी दरवाजात त्याची वाट पहात (क १४० २५ ३०९) उभी राहेंत तो प्रशासाला गेलेल्या असल तर त्याच्या आगमनाचे दिवस पुन पुन मोजण्यात ती कालश्रेय करते प्रोपितभर्तृका विरहान्या काळात पूर्वीच्या प्रेम प्रमगाच्या आठवणी (क २९ ४४ ७१७) आळवतात मनोरथ (क १७, १३३) उडवितात किंवा आळसात काळ (क ६५, ६६, ३५८, ७९४) कोढतात माक्षर अमतात त्या पत्नीशा पत्रव्यवहार करतात त्याच्या मद्विणी त्यांना प्रशासा प्रियकराच्या कल्पित कथा (क ८३४) सांगतात ज्या प्रोपित

धुतिका ज्या प्रोपितपतिका उनाड असर्ताल त्या अभिसरण करतात, सकेतस्थाने पडतात व रार्ना धिंगाणा (क्र ५८) घालतात नव्या नवरीच्या नादी लागलेला व्याध आसकीमुळे दुबळा होतो व त्याचें पूरुचें धनुष्य त्याला पेलव म्हणून ती तें छिलून हल्ल (क्र ११९, १२०) करते

गाथाग्रसशतीच्या नायिकाना नटून थटून गावभर मिरवण्याची मोठी हांस मोदर्य-प्रमाधने व बचालकार यानां त्रिभूषित होऊन आजूबाजूने वावरणाऱ्या प्रेक्षकाना घायाळ करात (क्र २९, ३०) या ना त्या निमित्ताने त्या रस्त्यावरून भटपत (क्र २०, ४७, ५७, ४१५ ४१६) आहेत अगर मिरवत (क्र ३८, १७३, २४१, ३०८, ४५७) आहेत, कधी वायनें वाठण्याच्या (क्र ३२८) मववीवर, तर कधी बाजारहाट (क्र ५८८, ७८८, ८८३) करण्यामाठा या बाबतात त्या आधुनिक नगरी खियाणा हार जाणार नाहात कुळखिया घरातल्या घरात डोहाळे, गोत्रप्रहण इत्यादि क्रीडा करून कालहरण करतात नववधू प्रियकराच्या साभिध्यात दोहद क्रीडा करतात अशोक दोहदाला (क्र १११) सस्वतीकणभरणात अर्शाकोत्तसिका क्रीडा (पूर्वाक्त पृ ६६६) जसे शीर्षक दिल आहे आणि वात्स्यायनानें या क्रीडेसाठीं चैत्र शुद्ध अष्टमी नेमस्त मेलेली आहे वर उल्लेखिल्यापैकी काही क्रीडा नायिकांनी नायकांच्या साहचर्यांत केलेल्या आहेत आणि काही नायक व नायिकांना स्वतःप्रणें केलेल्या आहेत नायिका कालहरणार्थ किंवा काही हेतूनें बुडाच्या भितीवर चित्रें (क्र ३१) किंवा आकृति काढतात त्याचप्रमाणें नायक प्रेयसाच्या शरीरावर चित्र (क्र ८२४) रगवतो खियाप्रमाणें पुरुषही बाजारहाट करतात पण हें केवळ माळणीच्या सोदर्याच्या (क्र ५९८) निरीक्षणामाठीं मुलाची अर्शा एकच क्रीडा उल्लेखिलेली आहे पिन्याच्या पाठीवर आरोहण करून घोडा-घोडा' येळण्याची आणि हा उल्लेखही वात्सल्यानें प्रेरित झालेला नसून बन्धविशेष ध्वनित करण्यामाठीं झालेला आहे ! हिवाळ्यात थडीनें कुडकुडगारा मुलें शेफोटीमांवाता (क्र ७६४) घसून कालहरण करतात अमाही उल्लेख आढळतो आईच्या गालाला चावणें किंवा आईवापान्या मध्ये क्षोपणें या अजाण बालकांच्या लीला आहेत, त्यांना क्रीडा म्हणता येणार नाहीं

गोत्रग्रहण व गोत्रस्खलन यांना क्रीडा म्हटलेले असू तरा वस्तुतः हा एक कालहरणोपाय आहे. सबब त्याची चर्चा येथेच केला पाहिजे.

गोत्रग्रहण क्र. १२३, ३४३, ४४०, ८२७. गोत्रस्खलन क्र. १, १-१, ४५५, ४९६, ८९९, ९०१, ९०२, ९०३, ९३८, ९६१

गाथासप्तशतीत गोत्रहरण व गोत्रस्खलन यांचा उल्लेख क्रीडा किंवा अपराध म्हणून आलेला आहे. येथे गोत्र ही सज्ञा प्रचलित अर्थाने वापरलेली नाही. कुल किंवा कुलनाम या अर्थाने हा शब्द पक्कं एकदा. क्र. ८१७ या गाथेत योजलेला आहे. अन्यत्र त्याचा अर्थ व्यक्तिनाम असा आहे. गोत्रग्रहण म्हणजे नाव घेणे आणि गोत्रस्खलन म्हणजे नाव चुकणे. गोत्रग्रहणातले नाव पतीचे वा पत्नीचे किंवा प्रियकराचे वा प्रेयसीचे असते, बोललेले किंवा तिहितेले, आणि सामान्यतः गोत्रस्खलनातले नाव पुरुषाचे उच्चारलेले असते. घ तें प्रेयसाचे असते, तें जनकधानाने घेतले जाते, क्वचित् मुदाम, क्रीडा म्हणून, किंवा पुत्र, अन्यत्र विस मुतरयामुळे किंवा धुदात.

वात्स्यायनाचे कामसूत्रात (२ १० ४० ४५ प्रणयस्त्वद् प्रहरण) गोत्र स्खलनाचा उल्लेख केलेला आहे. वर्धमानप्रभया तु नायिका सपरनानामग्रहण तदाश्रयमालाप वा गोत्रस्खलित वा न मर्षयेत् नायक व्यगोच च ॥ ” नायकाचे सपत्नीचे नाव घेतले किंवा तिच्या नावाने आप्तास हाव मारली अगर् तिच्या मुगाचे वर्णन केले तर नायिका त्याची क्षमा करीत नाही, कलह करते. कम विस्मृत्यन टास्ते रज्जे व स्वतः त्या मासून घेतले तिचा प्रमगविशेषा नायकाचेहि कम उपपत्ते व त्यास ताडून करते. वाच्ययनमातो अशा प्रमगा नायकाचे प्रियभाषण करून तिचा जन्म तर पाया पत्नहि नायिकेच आर्जव करावेत आणि कुद्ध नायिकेन नायकाच्या मन्महावर पादप्रशारही करावा. पण दाराबाहेर मात्र जाऊ नये. कारण न्यामुळ घेअत्र होत.

सामान्यतः गोत्रग्रहण म्हणजे पत्नीचे नाव घेणे. नववधूचा मसूरम्व मंत्रिर्णिना पत्नीच नाव घ्याविषयी आग्रह करणे. तिचे ताडून आठवेडे पण ही मुग्धा नायिकाची लाडिक लीला किती प्राचीन आहे हे या उदाहरणाने दिसून येते. विशिष्ट प्रमाणाच्या अनुरोधाने पति हा आपण वरुण नमून घरी आहे असे क्र. १-३ च्या मध्या नायकाचे कल्याण वण गाणत्या गाणा

हसून म्हटलेलं आहे १ ८७ मधील कल्पना रम्य आहे, प्रवासी पर्तान पत्नीला गुशातीच पत्र लिहिलं, पण त्यात मजकूर असा काहाच नाहा, तिचं नाव पुन पुन लिहून त्यानं पत्र भरून काढलं आहे पर्ताच्या प्रीतीचा प्रत्यय आल्यामुळं विवाच्या प्रोपितपतिकेला किती धन्यता वाटला असे ?

गाथासप्तशतीत बहुबलभनायक (क ७२, १४७) आणि नायिकेच्या सवती याचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत, त्यावरून सिद्ध होतं का त्या काळात बहुपत्नीकत्वाची प्रथा रूढ होती यात गुप्त असं काहाच नव्हतं यामुळं सवतीना एकांमिकांचा नावं माहीत असत आणि अन्येच्या नामोच्चारांमुळ त्याचा मत्सर जागृत होत असे हळप्रमाणंच नेव्हाही कोठं कोठं व्यभिचार चालत होता त्याचा यथा होऊन आपली गणना स्वैरिणात हाऊ नये म्हणून विवाहित त्रिया घेतात तवडी खबरदारी पुरुष घेत नाहात व आपल्या विवाहबाह्य मयधान्या वाच्यतेची पुरुषांना तवडी घेतही वाटत नाही पण याचा तपशील अत पुरात वर्गापक्षणा दाखव होतो आणि पतीला याचं प्रत्यंतर पत्नीच्या अधृच्या किंवा उपाग्म्भाच्या द्वारं येतं या परिस्थितांतून व उतांतून गोत्र स्त्रनाचा संभव होतो

स्पष्टपणं क्रीडा म्हणून गोत्रस्त्रनाचा उल्लेख क ९६१ या गाथेत आलेला आहे नायिकेश चिडविष्यासाठी नायकानें अन्य स्त्रीया नावाने तिला संबोधिलेलं आहे क ९०१, ९०२ व ९०३ या गाथातीत उल्लेख असेच आहेत त्याचे नायक निरपराध आहेत क ३२ १३१, ४५० ४९६, ८९९ व ९३८ मधीत गोत्रस्त्रन क्रीडेसाठी चालेल नाही या गाथाचे नायक अपराधी आहेत व गोत्रस्त्रनामुळ त्याचा अपराध व प्रेमस्थान ही प्रश्न शाली आहेत गोत्र स्त्रनाची प्रतिमिथा ही पाहण्यामारली आहे कोणी लक्ष (क ९०८) ढाळतात कोणी अगतिकपण सहनशीलता व्यक्त (क १३१) करतात कोणी दयानुन उपाग्म्भोद्वार (क ३२ ४५२) काढतात आणि कोणी यातही आनंद मानण्याइतक्या (क ४१०) निडावतात क ४९६ मधील गोत्रस्त्रनाचा प्रकार विशेष हृदयद्रावक आहे हा प्रकार सगळे दिवशां किंवा नायिकेच्या वाढदिवशी सांग्य आहे नायिकेनं अलंकार धारण केले होते तिला अपेक्षा होनी कीतुकार्या पण हें तिच्या नदीची आ' तिला दाटलं

बर्ली देण्यासाठी रेडा सजवतात, तशाच आपली अवस्था आहे म ८११
 व १०१ ह्या गाथांच्या नायिका थोड्याबहुत तडफदार आहेत पतीबरोबर
 हाच क्रीडा करून उट्टे फेडण्याची त्याची तयारी आहे, पण तमें झालेलें मात्र
 नाहा म १०१ या गाथेंतील नायिकाची आई मुलाला सांगते का तुझी तर्शाच
 चंथा करण्याइतकी बुद्धि तुझ्या दुखावलेल्या बायकोलाही आहे अडल सर्वांना
 असते, हिंमत मात्र फार थोड्यांना हिंदुस्थानातील पुरपानाही स्वतःच्या
 स्वप्नावर किंवा हत्तावर झालेल्या आक्रमणाची चीडमुद्धा येत नाहा, मग
 प्रतिकाराची गोष्टच कशाळा ? आणि आपल्या स्त्रिया ? त्या तर पुरुषाहून अगतिक

गोनसल्लानाच्या पुन पुनरुच्चारामुळे या प्रकाराला सकेताच (motif)
 स्वल्प आलेलें आहे मी या सकेताला “ विरचिता सकेत ” अस अभिधान
 दिलें आहे विरचिता हा प्रत्सराज उदयनाच्या अत पुरातील दासां राजवा
 बाज्यातल्या दासी अगानें सुरक व पिंडाने उफा गान्या अनावधान्याच. उन्मा-
 दान्या क्षणा किंवा अनुकूल संधि मिळताच अत पुरातही थोडीबहुत गडबड
 चागयचीच उदयनाचा विरचितेशी सवध होता एकदा महाराज ‘ तयार ’
 होऊन अत पुरात जाले व महाराज्ञी वासवदत्तेच्या महालान धुमले मद्याच्या
 धुनात उदयन वासवदत्तेला विरचितेच्या नावानें सवोधून बुरवाळू लागला !
 मानी राणीच्या कानउघाटणीमुळे महाराज शुद्धीवर आले त्यानं रागचि पाय
 धरले व तिला प्रमत्त केले हा प्रसंग कथापरिस्मागरात (कथामुस लम्बक -
 नरग सहावा) बणिलेला आहे पुरुषाचें चाचल्य व स्त्रियाची सहिष्णुता हीं
 अमर्याद व दिक्कालातीत आहेत, हाच या सकेताचा निष्कर्ष प्रतिकार बाय
 करणार आणि करून तरी काय होणार ?

(२) खेळ :

खेळाचे जगली, मंदानी व घरगुती आणि जनानी व मर्दानी असे पोटभाग
 पडतात अस वर सांगितलं मंदानी खेळापैकी मजदुद हा मुख्य आणि घरगुती
 खेळामध्ये फुगडी व सांगल्या खेळ शूटा म्हणून खेळल्या जाणाऱ्या विहार
 प्रकाराची चर्चा येथे केलेली आहे लंडन आगय अगणाच्या क्रीडाशा विचार
 त्या प्रसंगाने केलेला आहे

उत्कृष्टिमा उत्पुलिभा, उत्कृष्टिभा, उत्कृष्टिभाइ : म ११६ फुगडी हा

बालिकाचा रंज्य भारतातल सर्व प्रदेशात प्राचीन काळापासून प्रचलित आहे
 गाण्याच्या साथ्यात चालणाऱ्या या रंज्यात करमणुकीबरोबर सर्व स्नायूना पुरेसा
 व्यायाम होतो आणि शरीराला व गतीला ढब येते, शिवाय आपल्या अन्य
 रंज्याप्रमाणे यालाही उपकरणे लागत नाहीत उत्फुल्लिका हा बालिकाच्या
 फुगडीचा एक प्रकार आहे उत्फुल्ल, प्रफुल्ल वगैरे शब्द विकसित पुण्याचें अगर
 अशीं फुल्लें ज्यावर उवरली जाहेत अशा वृक्षलताचे द्योतक आहेत कामशास्त्रात
 उत्फुल्लक ही सज्ञा विशिष्ट मभोगासन या अर्थानें वापरण्यात येते वास्त्यायन
 (०६८) मागतो शिरो विनिपात्योर्ध्वं जघनमुत्पुङ्ग्वम् । जयमग्न्यैत
 यशोवर मागतो शिरोभागमधस्ताच्छय्याया विनिपात्योत्तानमूर्ध्वं जघन
 दुर्यादितिभेदमेवरूप पश्चाद्वागेनेत्यर्थ । पादअमद्महृष्णवात उत्फुल्लिआचा अर्थ
 दिला आहे तो असा पाव पर बेंडवर वारवार ऊचा नीचा होना उत्फुल्लिका
 या बालिका क्रीडेवद्द गगाधर मागतो पादोपविष्टाना मुहुरुत्पतनोत्पतनरूपा
 क्रीडा उत्फुल्लिरेयुच्यते । आणि पण्डित मथुरानाथशास्त्री सांगतात उत्तान
 शयानस्य पादयोर्गविष्टाना बालाना मुहु पतनोत्पतनरूपा क्रीडा उत्फुल्लिके-
 र्याख्यायते । ह्या क्रीडेने बालिका वृक्षमध्या व जितधामा होणे, ती तशी व्हावी
 व पुरुषायिताचे प्रमणा तिग धाप लागू नये अशी या गाथेची अपेक्षा आहे
 येवरने 'पृष्ठाकृत्तिक' असा एका टीकनीत या क्रीडेचा अर्थ दिलेला आहे
 पुढे पुढे विकसित, फुडिअ = विकसित, विदारित अर्थ एकर

उत्फुल्लिका म्हणजे यम फुगडी

“मुनी व त्रियगाठी सचित्र मनोरजक गाणी व रंज्य या चोपत्र्यात
 धा गमोदर विनायक वागळ (आर्यमदन छारगाना) यांनी यमफुगडीचे
 नाव दिले आहे

एक भुटं गारवु गारवु । पाच गुरे माह माह ॥

एवं राज माठा मोठा । गटं आनी पोंटा पोंटा ॥

गटंया कानी मुज्या मुज्या । आम्ही गट फुग्या फुज्या ॥

(पकरा घाटून)

यम गुरी व गुरा वगुण । पाच गुरे माहगा माहगा ॥

एवं राज मोठा मोठा । गटं आनी पोंटा पोंटा ॥

मईच्या कानी युगळ्या युगळ्या । आम्ही खेळू फुगड्या फुगड्या ॥
असे चीट चांगले चांगले । वटाला नेऊन टांगले टांगले ॥

• ॥ फुई, फुई, फुई ॥

कोण गार नगरी
भोवताल्या तगरी
काट्याची कुलपे
गोत्याची कुलपे

आम्ही लेंकी थोराच्या । कानी युगड्या मोरांच्या ॥
एक भुरे सारवुं सारवू । पाच सडे माटूं मांडूं ॥
एक सडा उडाला उडाला । खिडकीत जाऊन बुडाला युडाला ॥
खिडकी मारी मायग मायगं । लाथा बुक्या म्हायग म्हायग ॥
लाथा बुक्या सोयेना सोयेना ।
जीव कसा जातो जातो । डोळे वासून पाहतो पाहतो ॥
डोळ्यात होता वाऊ वाऊ । वडील माडी जाऊ जाऊ ॥
बड्या कशा कापिती कापिती । गोफण कशी मारिती मारिती ॥
भाऊजीनी देखिली देखिली । गुठ्यालायी ठोकिली ठोकिली ॥
असा गुटा द्याड ग द्याड ग । हाताला आला फोट ग फोट ग ॥
हाताचा फांड फुटेना फुटेना । दारचा पाहुणा उठेना उठेना ॥
त्यानी घेतली म्हंस ग म्हंस ग । माडीमार्मां मडंग ग मडंग ग ॥

व्यायामक्रीडानील 'मुर्तीचे खेळ' या भागात (पृ. ३७६) मां. लक्ष्मीबाई सुजुमदार यांनी बगफुगडीचा तपशील दिला आहे " ही फुगडी दोन मुलांनी खेळावयाची असते. यात एका मुर्तीने गाला वारून व अर्धवट बगव्यागामने राहून (य ममोरच्या मुलीने हात घट्ट धरून गोल फिरावयाची अशी) फुगडी खेळावयाची असते या प्रसारात अर्धवट बगव्यागामने मुर्तीच्या पावारर जास्त जोर येतो व ममोरच्या मुर्तीच्या हातास जास्त मेहनत पडते या पेडी मुर्ती गालील गामे म्हणतात बगफुगडी बगुं ग । चतुर शिर्षी खलुं ग ॥ एरु पाय गोल्याचा । मीताराम रोलीचा ॥

बगफुगडी बगव्या प्रसारात गोल्याची या पद्धिची आद मुर्तीने बगव्या

हात ठवून चवथ्यावर बसावयाचें, एकेका झटवयारारक्षा एकदा उजवा व एकदा डावा पाय तिरपा ताणावयाचा आणि थोंडें थोडे पुढ सरकावयाचें, त्या बरोबर ऊर्वांग आजूबाजूला व मागेपुढें डोलवून एकदा या व एकदा त्या हाताच्या मुठात फू, फू करावयाचें, अशी ही फुगडी आहे एकीनें रेल्यावा किंवा अनेकीनीं, ओळीन किंवा यतुळात हीच फुगडी या गाथेला अभिप्रेत असावा असें तिच्यातील सूचनेवरून व रेल्याच्या सभाव्य प्रतिक्रिये वरून वाटतें

पुराणाचा कटिपश्चात्प्रदेश सिंहासारखा सकुचित असावा व माज्या पिळदार आणि प्रौढीचें नित्य पृथुल व जघन मांसल असावत अस आपल प्राचीन व मध्ययुगीन सौंदर्यतज सागत आले आहेत उपभोग्य सौंदर्याच्याच नव्हे, ससा राच्या प्रधान उद्दिष्टाच्या दृष्टीनेंही त्यानीं हां वैशिष्ट्यें आदर्श मानलीं होतीं जघन व नित्य हे मांसल व पृथुल, त्याचप्रमाणें चपल व भ्रमक्षमही असले पाहिजेत यासाठी देशोदेशीं बालिकाकडून विशिष्ट पद्धतीचें व्यायाम करवून घेण्यात येत असत नित्य भ्रमण या व्यायामाला अरब लोक 'घुग' म्हणतात आणि अवीसीनीयन लोक डक-डक म्हणतात स्वाहिजी त्रियाना हें नृत्य विशेष बमोशीनें शिकविण्यात येते नित्य-भ्रमण-नृत्यात प्रवीण झाल्यावांचून त्यांना विषीचा दर्जा प्राप्त होत नोहा (Chandra Chakraborty Sexology of the Hindus p 8) उत्फुल्लिका ही याच धर्ताची क्रीडा आहे, मग तिला क्रीडा म्हणा किंवा नृत्य श्री हॅव्हेरॉक एलिम सागतात (Psychology of Sex Sex in Relation to Society Vol II Part III pp 515-7) कां रति ही एक कला असून विवाहेच्छु व्यक्ति-मात्रानें ती सपादन करी पाहिजे हा सिद्धान्त ख्रिश्चन धर्माला अमान्य असल्यामुळ ग्रीक व रोमन काळात प्रचलित असलेल्या अशा नृत्याचा व व्यायामाचा युरोपात रोप झाला आपल्याकडेही अशा क्रीडा लुप्त झालेल्या असून त्याच पुनरुज्जीवन अशक्य झालेले आहे

जलक्रीडा क १८ १८९ २३१ २४ २७३ १५८ १९९ ९०९

गाथासप्तशतान्त्या नाथिकाना न्हाण्याची व स्नानाची, नर्दात दुवण्याची व पोहण्याची मोठी हास मग त न्हाण सणासुदीच अभ्यगस्नान (क ७९)

असो किंवा परमातलें उघड्यावरलें दैनिक स्नान (क ६८३) असो, प्रियकराच्या प्रलोभनार्थ अगाला उरणे लावून दिवसा धीमेपणें गोदावरीच्या घाटा वरलें स्नान (क १८९) असो किंवा अपरात्री पूर आलेल्या गोदावरीचा प्रचण्ट प्रवाह पोहून ओलाडताना अनिच्छेनें घडणार माहमी स्नान (क २३१) असो नर्मदेत (क ५४८, २७८, ५९९) आणि विशेषत गोदावरीत (क ५८, १०३, १०७, १७५, १८९, २३१, ३५५, ९४९) न्हाणाऱ्या व काठा वरील कुज्यात घुमणाऱ्या आणि जलाशयात (क १८६, ४७३, ५७८) उरणाऱ्या व हुब्री घेणाऱ्या प्रियकरासा गुप्त कामवीडा करणाऱ्या नायिकाच उरेंत पाहिले म्हणजे वरील विधान प्रययास येतं

जलक्रीडेची चर्चा वास्त्यायनांनं कामसूत्रान (१४४१, २६३) केल्ल्या आहे या क्रीडेचा अतर्भाव त्यानें उद्यानगमनात केल्ल्या आहे आणि ती प्रीष्म ऋतूत करावी अशी सिफारस केलेली आहे शिष्ट लोकाऱ्या व प्राचीन स्मृति काराऱ्या अनुरोधानं त्यानें जलातील मुरतक्रीडेचा निषेध केलेला आहे

पाशाक-शारि (क १३८) पामअ म्हणजे फासे आणि शारि = शारि म्हणजे मोंगट्या या शब्दाचा अर्थ फास व मना अमाही होतो पण तो येथें अभिप्रेत नाहीं अर्ग मदर्भावरून दिमतें उलट क २०५ या गाथेअ कामच अभिप्रेत आहे पाशाचा लेळ भारतात फार प्राचीन काळापासून घातत आहे पाशाच्या खेळासुळें होणाऱ्या सर्वनाशाच वर्णन ऋग्वेदात (१० ३४) आऱें आहे " सुळसुळणारे पामे मत्र वेभान करतात पाशाचा आवाज ऐकऱ्या-घरोघर व्यभिचारात्त चगवलेल्या स्त्रीप्रमाणें मी त्याच्याकडे धाड घेतों पामे हे मामापर्यंत रतणारे गळ आहंत तरीही जुगाऱ्याना त्याचा माह पडो यावरून हा वृत्तप्रसार होता हें निधित होते मात्र तो कया रेंडण जात अगे याचा रानीलायक तपशाल मिळत नाहीं ज्ञानकांडकारानां (सुदपूर्व जग पृ ३५१) वैदिक पाण्डुमपानीउ उरग व त्यावरील टीका विचारान घेऊन या खेळाची माडणी दिली आहे पाम पुत्रळ अगत व त टाकऱ्याकरिता जमीनात गोलाट जागा वरीत अगत अर्ग तेथें गागिनऱेंकें आहे महाभारताची कथानस्तु वृत्तापर आधारऱ्या आहे येथडो मघ व वृत्त या व्यगनापासून शातम राहऱ्याचा उपरेंग श्रीरुग्नात व नारदानें सुधिटिराग केळ्या आहे मटा

शुद्धस्थाना सर्वधित स्त्रीपुराणान्या समावेत त्याचप्रमाण स्त्रियांना अत पुरात व जोडप्यांना एकातात

मह्युद्ध क्र ६८४ व ६८५ या गाथात मह्युद्धाचे उद्भव आलेले आहेत मल्ल व मह्युद्ध यांचा थोडीफार माहिती व अनुभव असेल त्यांना हा शब्दचिन्ने नि सशय यथार्थ व हृद्य वाटतील क्र ६८६ या गाथेत 'जुष्णमल्ल' म्हणजे कसलेला पण रुद्ध मल्ल, तालमातला वस्ताद आणि भिन्ना मल्ल यांच्या सामन्याच्या गुरवातीचे वर्गन आलेले आहे जुष्णमल्लचे कान चढलेले व फाटलेले आहेत सलामीनंतर मुडीला हात घालण्याच्या निमित्ताने कानशिलावर तळहाताचा दणका देण्याचा मगचा प्रघात असतो प्रतिपक्षाची शक्ति व महनशीलता अजमावण्यासाठी, खिरटण्यापूर्वी त्याला चिडवण्यासाठी, त्याचे व्यवधान नष्ट करण्यासाठी त्याला झाज आणून आरर्भाच नामोहरम करण्यासाठी चुरशीच सामन्याचे वेळी अशा प्रहाराचा दुष्परिणाम होऊ नये म्हणून मळविद्येचे राक्षक कानशिलावर थपण मारून घेऊन जागाळ तयारी करून ठेवतात यामुळे कर्था कानाच्या गुठळ्या होताने तर कर्था ते फाटतात या मल्लाने कक्षाबन्ध चढविलेला आहे कच्छाबन्ध या शब्दावरून दिसते की हा लंगोटीसारखा काचा आहे गेटेगावात भरणाऱ्या हंगाम्यातले हीदी मल्ल हल्लीही गामान्यत अगार काचा धारण करतात स्त्रियांची जशी नीवि तमाच मल्लचा हा कक्षाबन्ध मल्लाना उत्तेजन याच आणि प्रेक्षकांच्या गलत्र्यामुळे त्याचे व्यवधान टक्क नये म्हणून हंगाम्याचे वेळां होतार कर्था वाचवित अमतात विचर्या मगची मिरवणूक त्यांच्याच कडकडाटात निघते क्र ६८७ या गाथेत मगचा रिचय दवडी वाचवून माजरा करण्यात येत आहे हा मल्ल विवाहित आहे आणि त्याच्या यशामुळे त्याचा पत्नी आनंदित होऊन नाचत आहे

भारतात मह्युद्धाचा प्रवा फार प्राचीन आहे पेंदिव यज्ञप्रसंगा मगचे गानने हांत अमावेत रामायणात व महाभारतात मारुती व भीम यांची केलेल्या मग्युद्धात अनेक पणन आलेली आहेत क्र ६८८ या गाथेत भीमान वृ नाथाशी केलेल्या मह्युद्धात जसेच आलेला आहे बाहुयुद्ध, वक्रगुं व गगनयुद्ध हे मह्युद्धाचे नीत प्रसार प्रचारात हात लढणाऱ्या मगानी युद्धाचे दिष्टमन्त निबंध काटेसोरपगान पाऊडे पाहिलेले अगा पचाचा व प्रेक्षकाचा आमह अग

शुक्नीतति चौसट्, रुद्राचो युद्धा आहे पैका (१९८) पदव्यासपूर्वक शंखिस धाननिक्षेप, (१९) सध्याघाताकृष्टि भेश्युक्त मळयुद्ध आणि (२०) बाहुयुद्ध निपीडन या कथा प्रस्तुत विषयांशा सबद्ध आहेत पवित्र्याच्या अनुरोधान सन्नसधान, माध्यामर आघात किंवा त्याचें आकर्षण आणि मोश्याच्या जागी मुष्टिप्रहार इत्यादि ही मय्युद्धाचा वशिष्टें असून त्यामध्ये प्रयत्नपूर्वक प्राविण्य प्राप्त करून घ्याव लागतें, म्हणून मर्दानी असल्या तरी या कलाच आहेत कला या सद्गैला अलीकडेच जनानी अभिप्राय आलेला आहे जातकातही मळयुद्धाचें रश्मि आढळतात ही युद्धे 'समज्ज' समया प्रामाण्यतात किंवा राजागणात होत असत राजघराण्यातील प्रेक्षकासाठी मध्य उभारण्यात येत अगणामोवती (युद्धमंडळ) असलेल्या पायऱ्यांवर प्रेक्षकांच्या वर्तुलाकार रागा (चक्रातिचक्रें मचातिमचे) वसत शहू ठोकणारे व माज्या थोपटणारे मळ मोठमोठ्यांन गर्जना करीत प्रतिपक्षावर तुटून पडत (Pre Buddhist India, Ratilal Mehta p 356) राजे व श्रीमंत लोक मंत्रना आश्रय देत आणि त्याच मामने करवीत सोपारय येथील सीहगिरी रानान रिजयी मळाना वक्षिसं ठेवत्याचा उल्लेख जातकात आहे गाथासप्तशतीतील मद्र मान केवळ लोकथ्र्यो वर पासलेले आहेत

सण व उत्सव

छण = सण = क्षण = उत्सव मग क .९ १८, ७९ ४२९, ४९५, ५३५ ६२६, ७३१, ७७८, ८००, ९५७, इन्द्रध्वजमहात्म्य १ क ८५८, फसगुच्छण फाल्गुनोत्सव क ३६९ मक्षण मदनोत्सव क ५४४, ५४५, वमतोत्सव व स्वागतोत्सव व ७७४

मनुष्य उत्सवप्रिय आहे ही हांस भागविण्याकरिता तो सण निर्माण करतो काही सणाचें माहात्म्य ऐतिहासिक किंवा सांस्कृतिक असतें आणि काही नैसर्गिक परिस्थितीवर आधारलेले असतात मागासलेल्या व सुधारलेल्या ममाजातील सणाचा तौलनिक अभ्यास करून डॉ. हॅन्डलॉक गलिस् (Psychology of Sex I 127) सांगता की सण हे सूर्याच्या स्थितीवर व कृषि सपत्तीच्या समृद्धीवर अवलंबून असतात मकर (winter solstice) मेष (vernal equinox) वरुण (summer solstice) व तूळ

(autumnal equinox) या रशात सूर्य प्रविष्ट होतो तेव्हा मनुष्य सामान्यत महत्त्वाचे सण साजरे करतो हा सिद्धान्त देश-काल-परि-स्थितीच्या अनुरोधाने विचारात घेतून पाहिले हें उघड आहे मकर सक्रान्तीचे सुमारास दिवस दीर्घ होऊ लागतो आणि कर्क सक्रान्तीचे सुमारास दिवस दीर्घतम झालेला असतो मेघ सक्रान्तीचे सुमारास रव्नी आणि तूळ सक्रान्तीचे सुमारास खरीप पिके हाता आलेला असल्यामुळे शेतकरी आनंदात असतात, म्हणून याच सुमारास होळी व दिवाळी यासारखे सण साजरे होतात सणा या भाडणीवरून समाजाच्या वैशिष्ट्याबद्दल, संस्कृतीबद्दल व स्वभावाबद्दल अनुमाने काढता येतात

काही सण दिवसा (वासर क्र ७९) व काही रात्री (राह क्र ६८, ४६६) साजरे होतात रात्रीचे सण सामान्यत पौर्णिमेच्या (क्र ६८, ४६६) सुमारास असतात सणाच्या दिवशी ख्रिया गरम व सुगंधी पाण्याने (क्र ७९) न्हातात आणि वेपभूषा (क्र ३९, ४९६) करतात कामकाजा निमित्त अन्यत्र गेलेला माणसे सणासाठी घरी परत (क्र ७७८) येतात आणि सणाचा आनंद लुटण्यासाठी ख्रियाही परठिकाणी पाहुण्या (क्र ७३१) जातात सणाचे दिवशी गोरगरीबही नवे वपडे घारण करतात असे उल्लेख जातनात (J III 446) आढळतात सणामाठी मुद्दाम पीठ दळून (क्र ६०४, ८२०) विशिष्ट प्रकारची पन्वजे तयार करण्यात येतात - क्र ८२० मधील सण हा वसन्तावताराच्या दिवशी साजरा करण्यात येणारा सुवसन्तक सक्रान्त सण आहे असे सरस्वतीकण्ठाभरणत (पूवांक पृ ६६४) सांगितले आहे वात्स्यायनाने या उत्सवाची तिथि माघ शुद्ध अष्टमी अशी दिलेली आहे सणाच्या निमित्ताने हाणारे उत्सव प्रामाण्यत चौकात रिवा देवळाच्या पटागणात (क्र १९०) अगर नदीकाठच्या बाळघटान (क्र ५८) साजरे होत उत्सव म्हटला म्हणजे बाडीबहुत गडबड, गोंधळ व धिंगाणा व्हावयाचाच क्र ५३५ या गाथेत नगारे धडाडत आहेत, वरमणुकीची स्थाने जाहीर करण्यापरितां, तिकडे गर्दी लोटत आहे, पाईसुळे व धक्कायुर्वांमुळे लोमाना रस्त्याची गुद राहिलेगी नाही, सर्वत्र गोंगाट चाललेला आहे जागरणाच्या निमित्ताने गोदातीरावर रात्री होणाऱ्या धिंगाण्याचे वर्णन क्र. ५८

या गार्थत आलेले आहे उत्सव भाटोपला की उत्साह ओगरतो आणि प्रभात-वाळा पौर्णिमेचा चंद्रही निस्तेज (क्र. ६८) होतो पौर्णिमेच्या रात्राच्या उत्सवामुळ उत्साहित झालेला क्र. ४६६ या गाथेचा नायक सधि साधून नायिकेला जनममदांन्या ओहोर्टातून पाहेर वाढतो व तिने प्रसन्न व्हावे म्हणून तिच्या आडोशाला नेऊन तिची प्रार्थना करतो जणू तो तिला सागत आहे का अशी सधि पुन्हा प्राप्त होणार नाही !

क्र. ४९६ मधील सण हा सार्वजनिक नसून बंधूच्या वाढदिवसाचा अमावा असून अनुमान करण्यास जागा आहे क्र. ७७४ या गाथेत वसतोत्सव व राजाच्या स्वागताचा उत्सव यांची तुलना केलेली आहे समाज स्वयस्फूर्ताने वसतोत्सव साजरा करतो आणि त्या मानाने राजाचा औपचारिक स्वागतात्सव वृत्तिम असतो राजाची मिरवणूक वातिकी पौर्णिमेला वाढीत असत अस जातकातील उल्लेखांवरून (J I 449, III 446) दिसते

इन्द्रध्वजमहोत्सव .

क्र. ८५८ या गाथेत इन्द्राच्या लाकडी मूर्तीचा उल्लेख आलेला आहे इन्द्राच्या मुताचे उल्लेख ऋग्वेदात व इन्द्रध्वजमहोत्सवाचे महाभारतात आढळतात कालिकापुराणात (अ ८८) सांगितले आहे का वापिक इन्द्रध्वजमहोत्सवाच वेळी ध्वजाबरोबर इन्द्राच्या वाद्य, मृत्तिका अगर धातु यापासून सिद्ध केल्या मूर्तीची पूजा करावी कालकाचार्य कथानकावरून दिसते का शालिवाहन राजाचे अमदानात महाराष्ट्रात पैठण येथे इन्द्रमहोत्सव साजरा करण्याचा प्रघात होता माझे येथील अखेरच्या लेण्यात ऐरावतावर आरूढ असलेला इन्द्र व त्याच्या मागे ध्वज धारण करणारा मानकरी असे शिल्प कोरलेले (History of Indian & Indonesian Art Smith Pl xiv, fig 51) आहे ते या प्रदर्शनी सवद्ध असण्याचा संभव आहे शिवाय सरस्वतीकण्ठाभरणात या गाथेला शत्रोत्सव (निर्णय पृ ६६८) असा शार्पक दिलेले आहे म्हणून या उत्सवाबद्दल माहिती देतो

इन्द्र हा विनयच्छु वाराचा सप्रामप्रवर्तक देव, आणि आर्यांच्या ध्वजाचा रक्षणकर्ता (ऋ १० १०१ ११) म्हणून सम्राटाना सामन्त व सैन्य यामह वरसात इन्द्रमहोत्सव साजरा करायचाचा प्रघात हाता महाभारतात चेदि

देशाचा राजा वसु उपरिचर (आदिपर्वः अंशावतरणपर्वः अ. ६१ : १-२१) याची कथा आहे. उपरिचराने उग्र तप केले तेव्हा संतुष्ट होऊन इंद्राने त्याला आर्तत्राणासाठी वेळूचा दण्ड दिला. हे इंद्राचे प्रतीक मानून त्याने तो वर्ष-प्रतिपदेला वस्त्रावगुंठित करून मैदानांत उभारला व त्याची पूजा केली. वराह-मिहिराने बृहत्संहितेंत (अ. ४३) सांगितले आहे का विष्णूपासून प्राप्त झालेला ध्वज इंद्राने वसूला दिला आणि ह्या ध्वजाच्या पूजेमुळे भरभराट होईल, राज्यांत अवर्षण पटणार नाही (कालिकापुराण) व प्रजा निरोगी होईल (वराहमिहीर) असा आशीर्वाद दिला. यानंतर सर्व राजे ध्वजपूजा करू लागले. महाभारतांत हा उत्सव पाढव्याचे दिवशी केलेला आहे. ब्राह्मणी आधारग्रंथांत याचा काल सामान्यतः भाद्रपद शुद्ध अष्टमी ते पौर्णिमा असा दिलेला आहे. शिल्पदिकारम् या महाकाव्यामध्ये त्याची सुरवात चैत्री पौर्णिमेला झालेली आहे. तेथे हा उत्सव अष्टावीस दिवसांचा आहे. पुरूत महोत्सव आश्विन शु. ९ ते १५ पर्यंत करावा असे जैन ठाणंगमुक्तांत सांगितलेले आहे. या उत्सवाचे रूपांतर नवरात्रांत झालेले आहे असे फेखलानंद स्मारक ग्रंथात श्री. बोपरकर सांगतात.

भाद्रपद शुद्ध अष्टमीला राजाने परिवारासह जंगलांत जाऊन एक उंच झाड पाहून त्याचा बावीस हात लांबीचा (देवीपुराण : अ. १२) सोट वाजत वाजत राजधानीत आणावयाचा आणि तो वस्त्रालंकारांनी सुशोभित करून राजद्वारी नवुत्तन्वावर उभारावयाचा, तो टगमगूं नये म्हणून चोहोवाजूंना ताण (मध्यमध्यायोग : १०४७) द्यावयाचे, पुढे राजाने पूजादिविधिपूर्वक पांच दिवस उत्सव करावयाचा आणि पौर्णिमेला त्याचे विसर्जन करावयाचे, अशी या उत्सवाची मांडणी होती. हा उत्सव गांवाबाहेर होत असे. उत्सवाचे दिवसांत कान्य-गायन, नाट्य, नृत्य इत्यादि करमणुकीचे कार्यक्रम सटागंमार्जन केलेल्या मैदाना-पर होत असेत, असे उत्तराध्ययन सूत्रात सांगितले आहे. बृहत्कल्प भाष्यात सांगितले आहे की या उत्सवाचे वेळी पाचशे कुम्रीन कुमारीका ऋतूत जन्मून सौभाग्यासाठी इंद्राला बळी अर्पण करीत. युरोपांत मे-पोल च्या समारंभांत असाच ध्वज उभारतात व त्या भोंवतालच्या मैदानांत सार्वजनिक व मित्र असे नृत्यगीतादि कार्यक्रम होतात, तेथेही स्थानिक व यथां आन्ध्रिया कुना-

रिका घोळक्यात मिसळतात आणि धिगाणा घालतात या साम्यावरून इद्र महोत्सव हाहा लेडिंगक उत्सव असावा असा काही सशोधकांनी निष्कर्ष काढला आहे इन्द्र हा पर्जन्याचा देव, म्हणून हा उत्सव पावसाळ्यात करावा असें हरिवंशात (२ १५ १९) सांगितले आहे या वैशिष्ट्यावरून हा समृद्धि (fertility) उत्सव असावा असा डॉ मायर (Sexual Life in Ancient India I p 288) याना निष्कर्ष काढलेला आहे

कालकाचार्य कथानकात (हार्वर्ड युनिव्हर्सिटी प्रत संपादक डॉ नॉर्मन ब्राउन) इन्द्रध्वजमहोत्सवाचा उल्लेख आलेला आहे उज्वयिनीत स्वत आमद्रून आणलेल्या (अधिक माहितीसाठी पहा कालकाचार्य व विरुमादित्य प्रसाद ऑक्टोबर : १९४७) शकांच्या अत्याचारांमुळे तस्त व प्रजेच्या अवहेलनेमुळे लजित झालेला कालकाचार्य पैठण येथे शालिवाहनाच्या आश्रयाला आला त्या वेळी तेथे भाद्रपद शुद्ध पंचमीला इन्द्रमहोत्सव होत असे पर्युषण हा जैनांचा सर्वांत मोठा उत्सव हा उत्सव श्रावणाच्या शेवटच्या दिवसात व भाद्रपदाच्या प्रारंभान्या दिवसात (ज्ञानकोश) पाळला जातो एकाच तिथीला आलेले दोन्ही उत्सव आपल्याला समारंभपूर्णक साजरे करता यावेत म्हणून पर्युषणोत्सव पुढे ढकलण्याबद्दल शालिवाहन राजाने आचार्याला विनंती केली असता अशी ढकलाढकल अपमानास्पद वाटल्यामुळे आचार्याने पर्युषणाचा उत्सव चतुर्थांला ठरविला यामुळे राजाला दोन्ही उत्सवांना हजार राहणे शक्य झाले तेव्हापासून महाराष्ट्राला जैनांनी श्रमणपूजालय हें नाव दिले आणि येथे हा उत्सव भाद्रपद शुद्ध चतुर्थांला साजरा होऊ लागला

वखालमारादि साधनांनी सुशोभित अशा ध्वजाचे आरोपण हें या उत्सवाचे वैशिष्ट्य मानले तर आता त्याचे रूपांतर गुडीपाडव्यांत झालेले आहे हा उत्सव वर्षप्रतिपदेला करावा असे महाभारतात सांगितलेले आहेही अवर्षणा पासून प्रजेचे रक्षण व्हावे म्हणून करण्यात येणारा पर्जन्यदैवताचा उत्सव हें प्रधान लक्षण मानले तर तो अशा वेळी साजरा व्हावयाला हवा की जीवर शेतांतील पिकाची तहान भागलेली नसते कृषिपर्चागांत हा काळ भाद्रपदात बसतो पुढले पाऊस भरपूर व वेळेवर पडतील किंवा कसे, याची शेतकऱ्याला काळजी असते, त्याच काळात त्रिमूर्त्यांच्या पूजनाचे प्रयोजन अमर्ते, हें

श्री शर्मा (आयेंत्सव-प्रवाश . पृ १८५) याचें वचन उद्धृत करून श्री अडरहिल (The Hindu Religious Year p 48) सांगतात का भाद्रपद शुद्ध चतुर्थापासून सुरू होणारा व अनंतचतुर्दशीला सपणारा गणेशोत्सव हा पूर्व-धान्ये (सरीप-कार्तिकी पिवें) भिववणाच्या शेतकऱ्याचा वपात्सव मानला पाहिजे इन्द्रमहोत्सवाचा गणेशोत्सवाच्या तिथि जवळ जवळ जमतात, शिवाय त्याप्रमाणें येथेही प्रतीकाचें विधिपूर्वक विसर्जन होतें आश्विन शुद्ध प्रतिपदेला सुरू होणाऱ्या नवरात्राचा इन्द्रमहोत्सवाचा सवध जोडता येईल असे वाटत नाही. विजयादशमीचे दिवसा होणारे शमीपूजन हें वृक्षपूजेचा आणि सल्लपूजन हें पराक्रमशील सवद्ध आहे एवढें मात्र खरें

फाल्गुनोत्सव, मदनोत्सव व यस्तोत्सव : फाल्गुनोत्सव म्हणजे होळीचा सण फाल्गुन पौर्णिमेला होळी होते, वय प्रतिपदेला घुळवट आणि वय पंचमीला रंगोत्सव होऊन शिमग्याचा सण सपतो घुळवटीच्या दिवशी अत्यन्ताने सगळें करून स्नान करावें असे सांगितले आहे हेमाद्रीने घत चिंतामणां घुट्टागीला भैरवोत्सव अशी सजा दिली आहे तो सांगतो, या दिवशी लोक भैरवाची मूर्ति करतात व मिरवणूक काढून ती घुट्टनात लोक बेद्योप होनात, त्या सोडतात व अस्मील गाणी गात गांभर भटपत्तान वास्त्याचनाने होळीउत्सवाचा उत्सव (कामपूत्र अधिकरण १ अध्याय ४४२) केलेला आहे पिवसा-रीत पट्ट्याच्या पुण्या रंगाने पाणी भरून तें आणि पुढ्या एगानेच्या अगारर फेंकणें, ही क्रीडा फाल्गुनी पौर्णिमेला करावी अग कामपूत्रातील टीकत यशोधर गागतो आता ही क्रीडा वय पंचमीला करतात वगोत्सव वयत पंचमीला होतो वास्त्याचनाने मुसकळीमायाचा उत्सव केलेला आहे यशोधर गागतो, मुसकळीमायाचा मदनोत्सव अगं नाव असून या उत्सवात गुर्य, रीत व पाय यांचे प्राधान्य अगें म्यान या उत्सवाची तिथि माघ शुद्ध पंचमी अशी दिवी आहे ऋत्वाव उरं वमनोत्सव या दिवशी वानदे-वाची पूजा करात. अगें मातुन्गातीउत्सवावमन दिगें वदनात विद्या वसुन्तरागादलित दुर्गे परिधान करणा अगा उत्सव ऋत्वाहारा (१४) आदेल्य आहे आता या तिथीला धीरवनी म्हणतात या दिवसा वगव्याव गरवणी पुजा होणे वय शुद्ध पंचमीपूजेची धीरवनी अशी सण

आहे सिंहासनवृत्तिशीच्या दाक्षिणात्य प्रतीत (हार्दर्ड सीरांज सपादक डॉ एड्गर्टन पृ १४१-६) ह्या उत्सवाची तिथि माघ शुद्ध सप्तमी दिवशी आहे हा उत्सव वसताचे सन्मानार्थ होतो, ऋतुदेवतेची पूजा होते, रात्रा नाट्य, नृत्य, संगीत याचे कार्यक्रम होतात आणि ब्रह्मवृद्ध व कलावन्त याचा नजराण्यानी सत्कार करण्यात येतो असेही येथे विधान आहे उत्तर हिंदुस्थानात उपलब्ध झालेल्या प्रतात हा उत्सव (पूवाक्त पृ ८०) चैत्रात माडलेला आहे मदनोत्सव उर्फ अनगपूजा हा उत्सव अर्वाचीन पंचांगात चैत्र शुद्ध त्रयोदशीला माडलेला असतो वात्स्यायनानें मदनोत्सवाचा उल्लेख केलेला आहे यशोधर सातो, या दिवशी मदनाचा पुतळा उभारून त्याची पूजा करतात रत्नावलीत श्री हर्षाने मदनमहोत्सवाचे वर्णन केलेले आहे (मराठी भाषांतर कर्त श्री. सबनीस अक १ पृ ५) “ वारुणीमुळे वेभान झालेल्या कामिनीनीं आपण होऊन करग्रहण केल्यामुळे आनदाने नाचणाऱ्या या नागरिकांनी एकमेकावर पिचकाऱ्यातील रगाने चालविलेल्या माऱ्यामुळे या मदनमहोत्सवाला फारच मजा आली आहे जिंकडे तिकडे ओंजळांनी फेंकलेल्या गुलालाने सर्व दिशा लालभडक होऊन गेल्या आहेत क्रीडाचतुर पुरुषांनी पाण्याने भरलेल्या पिचकाऱ्या अगावर उडविल्यामुळे मनोहर सीत्कार करणाऱ्या या वेद्यागनाचे हे विलास तर पहा ” आता मदनमहोत्सव फक्त उत्तर हिंदुस्थानात साजरा होतो, महाराष्ट्रात होत नाही येथे या तीनही उत्सवाचे विविध विधि फाल्गुनोत्सवात समाविष्ट झालेले आहेत, म्हणून त्याची चर्चा एकत्र केलेली आहे

वेदात सहाही ऋतूचा उल्लेख एकत्र आलेला आहे तेथे वर्षारंभ वसतापासून झालेला आहे पूर्वफाल्गुनी ज्या पूर्णिमेस येतात ती गत सवत्सराची शेवटची रात्र आणि उत्तरफाल्गुनी ही आगामी सवत्सराची पहिली रात्र होय असे तैत्तिरीय ब्राह्मणात सांगितलेले (११२६-८, ३१०४१) आहे आताची पूर्णिमेची रात्र व वय प्रतिपदेचा दिवस भिन्न होणाऱ्या चोवीस तासाना त्या काळात पूणमा अशी मजा होती श्री मोरेश्वर वामुदेव वर (आर्यांचे सण १ शिमगा पृ ४) सांगतात ‘ वर्षारंभ उत्तरायणारंभी करावा असे धर्म शास्त्रात सांगितले आहे इंग उत्तरायण पोषात सुरू होते सुमार सहा हजार वर्षांपूर्वी उत्तरायण फाल्गुनी पुनवेस होत असे फाल्गुनी पुनवेस सूर्य

नक्षत्रचक्रात दक्षिण दिशेच्या सीमेवर जाऊन उलटला म्हणून सीमग, सीमेप्रत आलेला दिसला . .शिमग्याचा सग म्हणजे शिवेवर आलेल्या सूर्याचा सग सस्कृत भाषेतील अ मराठीत आ होतो या नियमानें सीमग शब्द सीमगा झाला सस्कृत स बद्दल मराठीत कर्धा कर्धा श होतो या नियमानें सीमगाचें रूपांतर शीमगा झालें, नंतर गी न्हस होऊन शिमगा शब्द प्रचारात आला ” उत्तरफल्गुनीवर आधान करावें असें तैत्तिरीय ब्राह्मणांत सांगितलें आहे अभिरोक्ती यज्ञांमोचें आधान होमशाळेंत करीत आणि गावकरी लौकिकामोचें आधान शिवेवर किंवा चवाढ्यावर करीत उत्तरफल्गुनी नक्षत्राची देवता भग (तै स ४४१०, भारतीय ज्योति शास्त्र दीक्षित पृ ५५) ही आहे भग हें आदित्याचें एक अभिधान असून (२.२७१, ९१४४३) हें समृद्धीचें दैवत आहे, धान्यात्पादनाचें आणि प्रजात्पादनाचेंही पुढें भगदेवाचें शिश्रुदेवाचा समीकरण झालें म्हणून या रागा लौकिकामोचेंवती जमलेले गावकरी या देवतेच्या नावानें जयकार करीत असत लिंग हें सम्राट सूर्याचें प्रतीक आणि योगि हें सम्राज्ञी पृथ्वीचें, त्याच्या सहकार्यामुळें समृद्धि निर्माण होते म्हणून त्याच्या नावानें जयकार करण्यात येतो

होळीबद्दल अनेक दंतकथा प्रचलित आहेत होलिका या राक्षसीला लहान मुळें त्याच्याची चटक होती गावकऱ्यानी तिला वेढलें, मारलें व जाळलें याचें होळी हें प्रतीक तिच्या निर्भर्त्सनेसाठीं गावकरी बीभत्स अप-शब्दाच्या घोषणा त्या दिवशीं सालोसाल करतात होलिका ही हिरण्य कशिपूची कन्या प्रल्हादाला माडीवर घेऊन कापटानें जाळवें अशी पित्यानें तिला आज्ञा केली त्याप्रमाणें तिनें भावाला माडीवर घेतलें, पण विष्णूनें भक्ताचें रक्षण केळें आणि तिचेंच भस्म केळें होलिका ही सवताची बहीण फाल्गुनी पौर्णिमेला सवताचा अंत होता व त्याच्या चितेवर ती स्वतः ला जाळून घेते तारकासुराचा वध करण्यासाठीं शकराला जागृत करण्याची कामगिरी देवानी कामदेवावर सोंपविली त्यानें शकराचा तसोभग केला शकरानें रागानें ठोळे उघडते तेव्हा मरणाचें भस्म झालें हा प्रकार फाल्गुन पौर्णिमेला झाला शिमगात होणाऱ्या प्रकाराच समर्थन करण्यासाठीं या व अशा लौकिक कथा निर्माण व प्रचलित केल्या गेल्या असाव्यात

होळांसारखे उत्सव व या वेळां होतात तसे अश्लील बोभतम प्रकार देशो-देशी होतात आणि ते याच मुमारास होतात. लिबर व लिबरा या रोमन देवताचा उत्सव ता. १५ मार्च रोजी होतो. मातीची प्रचंड लिंगे तयार करून शेतकरी लोक ती मिरवणुकीने नगरच्या बाजारांत आणीत व येथे क्रिया त्याची पूजा करात; बुळीन व प्रतिष्ठित क्रियाही व्हीनसच्या उत्सवांत नागरी क्रिया लिंगाची मिरवणूक काढीत आणि देवळातल्या योनिसदृश, शालुकेंत त्याची प्रस्थापना करून त्याभोंवती फेर धरून नृत्ये करात. फ्लोरालियाच्या उत्सवाच्या दिवशी बेश्या भर रस्त्यातून नागच्या हिंडत असत. वसंतातले वातावरण कामोत्तेजक असतें असे संस्कृत कवि वारवार सांगतात. हें विधान कल्पनारम्य असलें तरी ते अतिरजित असावें असे अर्वाचीनांना वाटतें. पशु-पक्ष्यांचे संभोग हंगामी अमतात हें आपण पाहतों, पण प्रगतिशील मानव-जातीवर असे निबंध असतील अगर असावेत हें आपल्या व्यावहारिक दृष्टीला पटत नाही; कारण निसर्गाच्या प्रेरणाचें प्रदूषण करण्याची आपली क्षमता बुर्खल झालेली आहे आणि संभोग हें जीवनातील प्रधान व दैनिक कार्य मानण्याकडे आपली प्रवृत्ति झालेली आहे. सहकाराच्या मजिऱ्याचा सुगंध वातावरणात दरवळूं लागला कीं अंगली जमातीतील स्त्रीपुरुषाच्या मनोवृत्ति उचंबळतात. मुडा जमातातील पुरुष भल्या पहाटेस शिकारीला निघतात व सायंकाळीं परततात. शिकारीत अपेशी झालेल्या पुरुषावर जमातातल्या क्रिया शोणमार करतात आणि यशस्वी शिकार्याचें स्वागत करतात रात्री चादण्यात मेजवानी होते. जोडीला जाली मद्य असतेंच. वातावरण धुद झालें म्हणजे जंगी चर्मनाचें तालावर धडडूं लागतात त्याच्या गर्जनाचा तुताच्या भेद करतात मग सधर्तीत व सधळयें मुळ होतात एका बाजूला पुरुष व दुसऱ्या बाजूला क्रिया, एकमेकांच्या कपरेभोंवती हात घालून, मार्गे पुढें व आजू-बाजूना डुलत व डोलत मध्येंच एकादी त्री बेमान होऊन आपली राग सोडून रगणात येते, जशु जमातीच्या पक्ष्याला आव्हान देते आणि सामिनय नृत्य करू लागते इतक्यात एकादा पुरुष तिचें अनुकरण करतो ता एकमेकाभोंवती गिरक्या घेऊ लागतात मग रांग मोडतात आणि सामूहिक इंद्रगीतें व द्रव्यत्ये गुरू होतात या वेळां गाण्यात येतात ती गाणां कर्नालीचीं अश्लील असतात.

होळीसारख्या उत्सवात होणारे वांभत्स प्रकार आणि अश्वमेधातील सहिषी व भृताश्व प्रकरण याचा कामप्रधान-मानसशास्त्र (Sexual Psychology) व मन प्रधान समाजशास्त्र (Psycho-Sociology) याच्या दृष्टीने विचार करून अद्विताभि श्री. राजवाडे (नासदीयसूक्तभाष्य : उत्तरार्ध - पृ. १६५०) निष्कर्ष काढतात की " अतिगंभीर प्रमगा ग्राम्य व वखोल विनोद मनुष्याच्या नैसर्गिक वृत्ताला वाव देण्यासाठी मुद्दाम योजिला आहे. " प्रजाजननाचें हंगामी प्रमाण व वसंतातले उत्सव याचा तौलनिक अभ्यास करून डॉ. हॅव्हेलॉक एलिस् सांगतात (Psychology of Sex I. 123) की या ऋतूत मानवाला निसर्गत च प्रजोत्पादनार्थ संभोगाची प्रवृत्ति होते.

अर्थात्, होळीच्या उत्सवात एका सवत्सराच्या अंत व दुमऱ्याचा आरंभ समारंभपूर्वक जाहीर व साजरा करण्यात येतो कवाम्याची थडी सपून उबदार वसत मुरु झाला म्हणजे अशी परिस्थिति असेल तेथील रहिवाद्यांना किती आनंद होत असेल याची आपणा समशीलाने भागातील लोकाना कल्पनाही करता येणार नाही उत्सवार्थ अभि प्रज्वलित करण्याची परंपरा संस्थातिपूर्वकालीन आहे; या प्रवेचें ही प्रत्यतर या उत्सवात येतें नैसर्गिक प्रेरणामुळे उत्तेजित होणाऱ्या भावनांनाही या सणात वाव आहे. सवेदनाक्षमता सूक्ष्मप्राढी दाण्यामुळे आता प्रतिष्ठिताना प्रचलित रिवाजांपैकी काही द्यत नाहात हा भाग वेगळा

फाल्गुनोत्सवात कर्दभ-प्रमाणन निदोष जाहे अगा क ३६९ या गाथेचा निर्वाळा आहे एकमेवत्या अगावर विग्न उडवणें ही गरिबाची प्रान्य करमणूक आणि अर्थात्, शुगळ उधळणें ही श्रीमताची त्या काळात चियापरी कर्दभ-प्रयोग होत असे असे दिमत क ५८४ या गाथेच्या नायिकेने मदने-त्सवार्थ मद्यप्रादान वेचेलें आहे आणि क ५४५ या गाथेच्या नायिकेने कुमुन्वी कम्पुकी धारण केलेली आहे पशुकीना हा रंग मारिमाची अत करणें आकर्षित करतो, कारण ती धारण करणारीच्या कर्माचा तो घेतक अर्गा. आतांही पाहा, या प्रवृत्ती नगरी नरणी स्वप्नप्रवेने शुम्भोदरी रान पावळें प कुमुन्वी चोळ्या परिधान करतात !

(४) कापूस व कापड, वर्म व रेशभूषा :

कपास = कपाशी क ८०५, तूत = बीजरहित कपाशी क ६७९।
फलही = कपाशीचे झुडूप : क १६६, ३५९, ३६०, फलिह = कपाशीचे
झुडूप क ५४९, वेण्ट = घोंड क ३५९, ३६०

असुभ = अशुक (अशुक शुक्र (शूद्रण) वल्ल स्वादस्त्रामोत्तररीययो ॥
मेदिनी) क ५२०, ९६५, आणन्दवड = आनदपट क ४१७, कञ्चुभ =
काचोळी क ३९५, ५४९, ६००, ६७२, कञ्चुइ = क ६००, कच्छाबन्ध =
कक्षाबन्ध = कांचा क ६८४, कुण्यास = कोपरी, कोंपरापर्यंत बाह्या
असलेली चोळी (कपासत्वर्धचोळक ॥ हारावली) क ७२३, ८०५, गण्ठि =
गाठ क ३५९, ६४६, छल्लि = वल्कलें क ११५, णवरज्गभ = नवें
रगवलेलें वज्र क २४१, ३२८, ४६९, गिअसण = नेसण कमरेखाली नेसा
वयाचें वज्र क ३५९, ४६९, दसिआ = दशा क १८, दुऊळ = दुकूल =
तलम किंवा रेशमी कापड क ५६९ पटसुभ = पट्टाशुक = रेशमी वज्र क.
५२०, पड, पडअ = पटक, वज्र क. १८, ३२९, ५२०, पाइडि-पारिडी =
प्राकृति = वज्र क. २३८, पारअ = प्रावरण क ७७२, वडअ = पटक
क ३२९, वरय = वज्र क. १६०, ६४६, वरयदन्त = वज्राधान्त = पदर
क १६०, वेस = वेष क ४४९, साडली, साहुली = वज्र, अचल क
२६९, ६०५, सिअअ = नेसण क ८७१, सिअअ = सिचय क ५०७,
७१८, ८९२, सुत्त = सूत क ६३, सुई क ३९४, ५०१, ७००

कपाशीचे मूलस्थान कोणतें? खुद्द वेदांत कापसाचा स्पष्ट उल्लेख नाहा
आश्वलायन-श्रौत-गृह्यत (६४४७) कापसाचा पहिला उल्लेख. आढळतो
मोहेंजोदरो येथील उत्खननात कापसाचे धागे व सूत कातण्याच्या चात्या याचा
आढळ झाला (Marshall Mohenjo Daro & the Indus Civiliza
tion I p 33) तेव्हापासून हिंदुस्थान हेंच कापसाचें मूलस्थान, हा
सिद्धांत सशोधकाना मान्य झाला कापसाच्या बाबतीतलें युरोपियनांच अज्ञान
सांगण्यासारगें आहे कि पू पाचव्या शतकात हिरोडोटसनें नमूद केलें आहे
की हिंदुस्थानातल्या एका जण्टी ज्ञाडाल्य लोकरीचा फळ येतात व येंथील
लाक त्यांश घाग्याचा वज्रें विगतात १ कि पू ३५० चे सुमारास थिओ

क्रेन्सने सांगितले आहे की हिंदुस्थानात कापडाचा झुडपाची दारीने लागवड करतात अलम्पडरच्या स्वारीपासून युरोपियन वाजारपेठात लहदी कापडाची ख्याति झाली हिंदुस्थानातून निर्यात होणाऱ्या कापडाचा पहिला उद्योग पिस्तोत्तर पहिल्या शतकातल्या पेरिडसच्या प्रयात आढळतो

वैदिक वाङ्मयातील उल्लेखांवरून दिसते की तत्कालीन आर्यांची वस्त्रे मुख्यत्वेकरून लोकरांचा असत सूचिसिद्ध वस्त्रांचे उल्लेख (२ : २४, १० १०७ ८) आढळत असते तरी ते चर्म-वस्त्रावद्दल आहेत त्याचा नेहमीची वापरता वस्त्रे तशीं असावीत अस दिसत नाही वेदकालीन आर्यांचा पूर्ण पोषाक चार वस्त्रांचा असे (१) उष्णीष हें वस्त्र पेंड्यासारखें किंवा पागोव्या सारखें दोक्याग गुडावून व मानेजवळ गाठ मारून स्थिर करण्यात येत असे याचें धारण सामान्यतः ऐच्छिक व यज्ञासारख्या विशिष्ट प्रसंगी आवश्यक असे (२) अधिवास हें उत्तरीय उपरण्यासारखें रसाद्यावरून घण्यात येत असे अधिवास औघळल्यामुळे उपेचे स्तन उधडे पडल्याचा उल्लेख ऋग्वेदात (१ : २४) आढळतो (३) नीवी हें मलबद्ध, गुदागें झामण्यासाठा कापासारखें किंवा लगेटासारखें कमरेभोवती वाधण्यात येत असे हें वस्त्र रुद काढळीसारखें (Sarkar Some Aspects of the Earliest Social History of India p 63) असून त्याची गाठ नाभीजवळ मारून त्याचा धागेदार सोपा लोंबता सोडण्यात येत असे मुनीचें भववस्त्र चर्माचें असे आणि मुस्थितीतल्याचें मऊ, रणीत व रुद (अथर्व ८ २.१६) असे क्रियाच्या नीवीचा काही भाग सावरीचा कापूस भरून लेपासारखा केलेला असे नीवीची निवड ज्यानें त्यानें आपल्या हेमिप्रमाणें (Dr Moti chandra Indian Costume from the Earliest Times Bhartiya Vidya Vol I p 36) करावयाची अम (४) वस्त्र यात्रच परिधान, यसन वास म्हटले आढ हें अपोरत्र, नीवीवरून धारण करण्यात येत असे त्याची रुदी व पोत ही ते नेमगाराच्या मामात्रिच व तात्रनिह दनांवर अवलंबून असत

महाभारतकाळीन लावडी तानाचा असाव वस्त्रे वापरीत गाधारणत शिष्ट पुण्य दोन वस्त्रे वापरीत उत्तरीय व अधिवास जुद्धमर्गा शत्रिय लोच

शिरखाणावर उष्णीष धारण करीत अधिवास म्हणून क्षत्रिय मृगचर्में वापरीत आणि शूद्र लोक बैलाच्या किंवा बोकडाचीं कातडीं. त्यावर सूचिसंस्कार होत असलेच पाहिजेत क्षत्रिय हे शिकारी व शूद्र हे शंतफरी. ज्याला जें उपलब्ध व सोयीचे तें तो वापरी (Hopkins Position of the Ruling Caste in Ancient India p 105) क्रियाचें नेसण विवच्छ असे, त्याच्या लुगड्याला पदर असे व त्या तो उत्तरीयाऐवजीं घरातल्या घरात राखावरून घेत त्या अंगात चोळी घालीत नसत (वैद्य महाभारत : उपसंहार : पृ ३८६-५) दु शासनानें द्रौपदीला द्यूतसभेंत ओढून आणलें तेव्हा ती एकपत्नी-पतिताध्वखा - अधोनीवी अशा अवस्थेंत होती दु शासनानें तिचें नेसतें वल्ल फेडण्याचा प्रयत्न केला व त्या वेळां दुर्याधनानें आपली डावी माडी उपडी वेळी यावरून त्या काळची वल्लधारणाची पद्धत स्पष्ट होते, असें श्री वैद्य सांगतात पण हें सारेंच प्रकरण प्रक्षिप्त आहे असें काहीं सशोधकाचें अनुमान (Winternitz History of Sanskrit Literature I p 344) आहे

असीरिया, इजिप्त, जाल्दिया, बाबिलोन इत्यादि मध्य आशियातील व त्या-समीपच्या राष्ट्रांशीं भारताचे निकट संबंध होते, या विषयां अनेक पुरावे उपलब्ध आहेत असुर संस्कृतीशीं झालेल्या या सपर्काचा आपल्या राहणीवर व संस्कृतीवर पुष्कळ परिणाम झालेला आहे, मात्र त्याची व्याप्ति अदाजण्यापुरता तपशील अजून मिळालेला नाही महाभारत काळानंतर या संबंधात काहां काळपर्यंत रूढ पटलेला असावा जातकादि प्राकृत व अर्थशास्त्रादि संस्कृत ग्रथातील उल्लेखावरून आणि प्राचीन शिल्पकृत्यावरून महाजनपदकालीन आणि मौर्य व सातवाहन कालीन लोकांच्या राहणीवद्दल बराच तपशील मिळू शकतो या ग्रंथांतील अस्मल भाग कोणता व प्रक्षिप्त कोणता, प्राचीन शिल्पकृत्यातील आद्य कोणता व उत्तरकालीन कोणता, याची शहानिशा बव्हंशीं अनुमानावर अवलंबून असल्यामुळे त्यावरून निघणाऱ्या निष्कर्षांत थोडीवहुत अनिश्चितता असणारच हें उघड आहे अलेक्झंडरच्या स्वारीचा भारतावर सांस्कृतिक असा फारसा परिणाम झाला नाही इकडच्या व तिकडच्या मालमसाल्याची परस्परांनी माहिती होऊन जल व स्थल मार्गांना होणाऱ्या व तोंवर मदावलेल्या व्यापाराला फिरून ऊजितावस्था आली, इतकेंच अशोकान्या अमदानात बौद्ध धर्मप्रसाराच्या निमित्तानें भारतार्चें

परदेशाज्ञा, विशेषत मध्य आशियाशा सघटन वाढले. मार्यांची सत्ता पुर्वील
ज्ञानानंतर परकीय आक्रमक बौद्ध धर्म स्वीकारून इथे स्थायिक होऊ लागल
यापैरी काहींचे निर्गूढन जाले आणि काही भारताय समाजात विलीन होऊन
गेले त्यांच्या राहणीचा व रिवाजाचा आपल्यावर बराच परिणाम झालेला आहे.

मौर्य व सातवाहनकालीन शिल्पावरून त्या काळातल्या लोकांच्या घराची
तपशीलवार माहिती मिळते.

भरहूत व साची येथील पुरुषाच्या शिरावर उष्णीष आहे, पैकी काहाची
भाटणी साधी आहे व बापणी घरगुती आहे, काहाची रचना मुकुटासारखी
सन्धीर्ण असून त्यावर कोठे नक्षीच, कोठे जडावाचें काम केलेले आहे त्याची
बापणी धडेवार्दक पगडवदांनी केल्यासारखी दिसते. काले येथील सातवाहन
लेण्यातील जवनिबेवरील मूर्तीचें उष्णीष अगदा मराठी पेंच्यामारखें आहे.
भाजें लेण्यातील मूर्तीचें शिरज्जाण सकीर्ण स्वरुपाचें आहे. परराम येथील चक्षु
धोतर नेमला आहे व त्यानें छातीवर उपरण घेतले आहे. भरहूत येथील सर्व
पुरुष धोतरें नेमतात. नागार्जुनिकोंडा येथील राने उत्तरीय वेव्हाही धारण
करात नाहांत त्यांचा दर्जा ओळखण्याची हीच मुख्य खूण आहे. दरबारी
पुरुष अगात घट्ट अगरेला घालतात व पायात पायजमा चडवतात किंवा धोतर
नेमतात आणि निच्याचा सोग्यासारखा पटका लोवता सोडतात. येथीत घोडे
स्वार व मोतदार अगरेला घालतात पण धोतर किंवा पायजमा वापरीत
नाहात हीच त्यांचा दर्जा ओळखण्याची खूण (Naik Studies in
Indian Sculptures p 62) मराठी समाजाच्या बरिष्ठ व फनिष्ठ
दर्जाच्या पोषाकात नमसा हाच परक जावहा दिगतो अजक्यातने पुरुष रंगीत
व आडव्या पट्ट्याची अरुद धोतरें लागीमारला नेमतात आणि फनिष्ठ दर्जाचे
पुरुष लंगोट किंवा फनरुपद वापरतात. धोतरांची रुढी वाढल्यानंतर ती नेम
ण्याच्या विविध पद्धति प्रचारात आल्या. धोतरें वापरण मराठीना परबडत
नगाचें अगें दिवतें. भाजें व नागार्जुनिकोंडा येथे द्वारपाण्या मूर्ति आहेत.
रमांचा पोषाक उरळजराळ मारला आहे. मातागरदेत बाष्ठा व मुण्यादाराचा
लंब अजक्या लेण्यात अगरेला व त्याच पायजमा रमाना धारण करीत आटे
हे द्वारपाक दान अगारा अमा नागाभराद, वनाम आहे भरहूत येथे एक

मिहिरगृह (Barua Bharhut Vol II Pl Ixii Fig 71) आहे त्याने अगत कोट घातत्र आहे त्याची आषाडी गळ्याजवळ व कमरे-वर बदानी बांधणी आहे यावरून अनुमान होतं की भारतात सूचितिक वज्राचा वापर पूर्वापासून होत असला तरी शकाच्या आक्रमणानंतर ही प्रथा मार्वात्रिक झाली असावी पाहिजे प्रथम एतद्देशीय दरबारात व लष्करात आणि नंतर शहरात, अशा क्रमाने शिवलेखा वज्राचा वापर सुरू व प्रसृत झाला असला पाहिजे

मौर्य व सातवाहन कालीन शिल्पातील बहुतेक सर्व स्त्रिया उष्णीप व उत्तरीय धारण करतात अजव्यातील स्त्रिया उष्णीप वापरीत नाहींत वेद काळापासून प्रचलित असलेली ही प्रथा दरम्यानच्या काळात नष्ट झालेली दिसते अभिजात संस्कृत वाङ्मयात उष्णीपाचा उल्लेखही आढळत नाही अजठा येथील भित्तिचित्रातील स्त्रियांची केशभूषा विविध प्रकारची आहे केशपाशात कुमरीचे व मौल्यवान् अलंकार गुफलेले आहेत मला वाटते, केशभूषेच्या आणि अलंकार प्रदर्शनाच्या दृष्टीसुद्धे स्त्रियांनी बोजड उष्णीपाचा त्याग केला असावा समाजाचा सापत्तिक व स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा सुधारला असल्याचाही हा प्रचार द्योतक असावा असे वाटते उत्तरेन उष्णीपाची जागा ओढणीने घेतली, उष्णीप नष्ट झाले आणि उत्तरीय टावावरून माथ्यावर चढले उत्तरीयातून अवगुठन उत्क्रांत झाले असावे वासवदत्तेच्या अवगुठ नाला भासाने यवनिका ही राजा (स्वप्रवासवदत्त ११६) दिली आहे समवनीय आहे की आपण या वज्राची प्रथा प्रीकापासून घेतलेली आहे दक्षि णेत उष्णीप व उत्तरीय ही दोन्ही नष्ट झाली व त्याची जागा नेसत्या वज्राच्या पदराने घेतली उच्च वर्गीय स्त्रियांनी मात्र उत्तर कालात उत्तरीयाची न्यासि वाढवून त्याचा पडदा म्हणून उपयोग केला आहे गुप्त व वाकाटक कालीन शिल्पात व भित्तिचित्रात वेगवेगळ्या धर्तीच्या आढण्या दिसतात कीडे त्या ढळू नयेत म्हणून त्यांवर पट्टा बांधलेला असतो ओढणीची ओढ एका प्रकारची आणि पदराचा नखरा वेगळ्या प्रकारचा ओढणी सहसा ढळत नाही शिष्टाचार म्हणून माथ्यावरून पदर घ्यावयाचा, पदर्यासाच्या ठक्यात तो सहेतुकपणे ढळू द्यावयाचा आणि विचकत्या आविर्भावांने पुन्हा

पुन्हा सावरून प्यावयाचा, ह महाराष्ट्राय वपभूपेच वैशिष्ट्य बरचस उत्तर-
 कालीन आणि बहुधा सकळ वस्त्र धारण पद्धतीनतरचें असाव मान या प्रथाचा
 प्रारंभ शककालाच्या सुरवातीच्या सुमारास वानरूपानें झालेला असावा.
 भरहूत येथील स्त्रिया माथ्यावरून ओढणा घेतात (Barua Bharhut
 Pl lxxiii) आणि पहिल्या शतकातील गांधार हारिती (Grundwell -
 Buddhist Art in India p 104 fig 55) यांदावरून पदर घेते
 अमरावती, भरहूत, साची येथील वरिष्ठ वर्गाच्या स्त्रिया उत्तरीय क्वचितच
 वापरतात या सर्वांचे स्तन विवळ आहेत या नियमास अपवादही आहेत
 भरहूत येथील चण्डा यक्षिणीनें आख्ख बाह्याची कजुकी धारण केली आहे
 तिच्या अग्रे सूत्रानें वापरली आहेत काठिद्रासान्या काळातील सर्प स्त्रिया
 कजुकी धारण करतात बौद्ध युगातील स्त्रिया नीवी नेहमी धारण करतात.
 श्री नाईक (Studies in Nagarjunikonda Sculptures p 56)
 यानी नीवीस लंगोटी हा प्रतिशब्द वापरलेग आहे कथा अक्षर ह्माल
 कमरेभोंवती गुडाकून वाचा खोंवाचा अशी ती दिसते, तर कथा ती लावकचक
 पटीसारखी असून लंगोटासारखी कमलेली दिसते नीवीवरून वस्त्र प त्यावरून
 कमरबंद (Cunningham Bhilsa Tope Pl xvi) आणि मेलला
 धारण करायचा प्रघात होता पुरुष धोतर, नेसतात त्याच धतानें स्त्रिया वस्त्र
 नेसत (Motichandra Indian Costume from the Earliest
 Times Bhartiya Vidya Vol I p 49). या काळातील स्त्रियांचा
 वस्त्रे साधारणत तोकडी आहेत, लांबीस व घट्टीलाही त्याचा घोळ फार तर
 गुण्यापर्यंत येतो त्या नाभिदर्शन अगम्य मानीत नाहीत अजद्याची राज
 कन्या माया नम्र आहे मान ती अतर्हदा उभी आहे सिवाय तिनें इत्के
 अश्वार धारण केकेते आहेत की त्यामुळे तिच्या विवस्त्रावस्थेकडे लक्ष्य जात
 नाहा रस्त्यासरीस मिरवणुसत सामीस झालेल्या दुमन्या एका राजकन्येनें
 घोषतही उत्तरीय धारण केळें नाहा (Heringham Ajanta
 Pl xxxii) प्रमाथ या चित्रातील राजकन्येनें नीवी व मेगन्य धारण केली
 आहे व तिच्या दातारी उभ्या अगळेच्या स्थानस चामरगारिकनें मकळ वस्त्र
 परिधान केले आहे

गाथासप्तशतीत करारांचे उल्लेख कप्पास, तूड, पन्ही व घंट या शब्दात आलेले आहेत त्याचप्रमाणे कपाशीची लागवड, राखण व वेंचणी या तीन्ही व्यापाराचे उल्लेख आहेत आहेत निसर्गत राखण रगचा, लाव घाग्याचा व उच्च प्रतीचा कापूस आन्ध्र व बंगाल प्रांतांत पार पूर्वापासून विकविण्यात येत आहे गाथासप्तशतीत कापूस मात्र पाडरा शुभ्र आहे, कारण त्याची तुलना भवड हास्याशा (क्र ३६०) व शुभ्र मेघाशी (क्र. ९७९) केलेली आहे कपाशीची पेरणी करावयाचे वेळां नांगराची पूजा (क्र १६५) होत असे या पुण्याहमंगलाला घरधन्याच्या कुटुंबातील सर्व माणसें हजर असत हा विधि खुद्द घरधनिर्णानें करावयाचा असे घरच्या बायकाना कपाशीच्या देव रेसीचें व राखणीचेंही काम करावें लागे, मालकीण उच्चकुलोत्पन्न असली तरी क्र ३६० या गाथेची नायिका आर्या आहे, कपाशीच्या शेतांत ती सपेतासाठी गेली असावी असें सदर्भावरून दिसत नाही राखणीसाठी मोलाची माणसेंही ठेरीत असत अशा कप्पासरविंग्रकेचा उल्लेख महाननक जातकात (६ ३३६) आलेला आहे आडदाडपणा अर्गी असलेल्याची निवड (क्र ८०५) या कामासाठी होत असावी इकडे तिकडे हिंडताना राखणदाराची नजर चुकवून कपाशीची बोंडे उचलण्याचा उद्योग करणाऱ्या मडळींचा या काळातही उपद्रव होत आहे बोंडे वेंचण्यासाठी घरची माणसें शेतावर जातात या कामासाठी मोलाची माणसेंही ठेवलेली आहेत क्र ३१९ या गाथेत अशा एक तद्ग मोलकरणीचा व तिचे चाळे देहळणाऱ्या धनिणीचा उल्लेख आहे

गाथासप्तशतीत रगारी, विणकर व शिंपी यांचे उल्लेख नाहींत पण त्यानीं विणलेल्या, रगविलेल्या व शिवलेल्या कापडाचे व कपड्याचे अनेक उल्लेख आहेत हा वस्त्र सुईनें शिवलेली आहेत तलम सुताचा उल्लेख (क्र ६३) आहे, पण हें सूत विणकरी नसून माळकरी आहे सुईचे उल्लेख (क्र ३९४, ५०१, ७२०) आहेत पण ते साकेतिक आहेत सूतकर्तार्यांचा उल्लेख नाही रजक हाच रगारी असें जातकात (४ ८१) आढळते त्याचा सामाजिक दर्जा हलका मानण्यात येत असे त्याचप्रमाणें विणकाम करणारे ततवाय व भरतकाम करणारे पेशकार यांचाही (१ ३५६) जाळ्याभरण्या वस्त्राचें विण काम करणारे वस्त्रां अनार्य किंवा वन्य असावेत हें या गडाचें कारण

असा अर्थशास्त्राच्या सूत्राध्यक्ष प्रकरणात (अधिकरण २ अध्याय २२ प्रकरण ४०, इमजी भाषांतर डॉ. शामशास्त्री पृ. १०५) कौटिल्य मागतो "विधवा, पगु स्त्रिया, प्रव्रजिता, दृढ भरण्यास असमर्थ असलेल्या स्त्रिया वेद्यामाता आणि सेवानिमृत्त देवदासी यांच्याकडून सूत कातवून घ्याव. सानाजिक किंवा धार्मिक निर्वंधामुळ अंगर शारीरिक व्यंगामुळ ज्या स्त्रिया परावाहेर पडत नाहीत अथवा ज्याचे पति प्रमासाला गेलेले आहेत अशांना चरितार्थमाठी व्यवसायाची जरूरी असेल तर सूत राल्यातील मोल्करणाच्या करवी कच्चा माल त्यांच्या घरा पोचवावा धाम्याच्या पातळ प्रमाणात त्यांना वेतन द्यावे" वेदकालापासून गुप्त काळपर्यंत सूतकर्ताई हे काम स्त्रियांच्या हातां होतें या विधानाच्या मर्यादा येथे मिळतात अनाथ व अन्य व्यवसायाला असमर्थ अशा स्त्रिया हे काम करीत स्त्रीपुरुष घराघर चरणे फिरवीत आहेत आणि गावोगाव विणकरांचे हातमाग चाललेले आहेत कापडाचे वावतात प्रामसस्या स्वयपूर्ण आहेत, अशी परिस्थिति या काळात तरी नव्हती, असा यावरून स्पष्ट दिसतो

गायामस्रतात मर्दानी वस्त्राचे उल्लेख फार थोडे आलेले आहेत प्रामाणिक पुरुष फारशी वस्त्र धारण करीत नाहीत शृंगाराचा परिपोष वस्त्रामुळे स्त्रियांचे ठायी होतो तथा पुरुषांचे बापतीत होत नाही हीच याची कारणे अमावीत कक्षावध कमलेच्या पटाईत मणार्च वर्णन क. १८४ या गायेंत केले आहे त्याच्या अवमानाचे वर्णन नामी आहे नीवी हे मलव्य नेहमी धारण करावयाचे अमल्यामुळे त्याचे वध करवचून पाथता येत नाहीत म्हणून मंड बुद्धासाठी कक्षावध बापरावयाचा या उल्लेखूनच दिगत की तो चष्मिगारया किंवा जघियागारया मान्यावरून चढवावयाचा नसून लगाटागारया बाधा-वयाचा आहे कक्षावधाने हवीने मराठी नाव बाधा हा गाधारणवर्ण वीनभर रूढ व बाधभर नाव अमतो कडदारा व लंगोटी या दोहोंची कामे ता करतो लंगोटाचा अंगतात तग याचा पग नमतात वेडेगावातके हीसी मन्त पुष्पीगाठी मेशनात उतरताना अजूनही बाया कमतात गायामस्रतातील पटक ही मसा नमत्या वस्त्राची दालक आहे मग ते स्त्रीने धारण केले अगो

किंवा पुढ्याने क ३२९ मधील पटक नि मगय मर्दानी आहे क १८ मधील उल्लेख मात्र मदिग्ध आहे

गाथासप्तशतीत जनानी वस्त्राचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत अशुक, दुकूल, निवसन, पट, पटक, पट्टाशुक, वड, वस्त्र, साउली व सिचय हीं नावें ब्रियाच्या नेसत्या वस्त्राची आणि बच्चुक, कच्चुकिमा व कूर्पास हीं नावें स्तनाशुकाचीं इपीरियल गॅझटीयरच्या कूर्ग विभागात (भाग ११ पृष्ठ २४) कुप्पास या सशेचा अर्थ Long coat, open in front & reaching below the knees असा दिलेला आहे सर्वच ब्रिया नेहमी डोम्यावरून पदर घेत असत किंवा सर्वदा स्तनाशुक वापरीत असत असें दिसत नाहीं

अशुकाचा उल्लेख दोनदा आला आहे एकदा आकर्षक अडचण या नात्याने पट्टाशुकात व एकदा प्रसाद म्हणून देण्यात आलेल्या रक्षाशुकात. पटाहून पट्टाशुक भारी, हें क ५२० मधील उल्लेखावरून स्पष्ट दिसतें आपल्या नायिकाना हें उची वस्त्र परवडत नाहसिं दिसतें त्या वापरतात त्यातलें सर्वात तलम वस्त्र दुकूल त्यापैकी एक इतक्या नाजूक पोताचें आहे कीं त्यातून तिच्या स्तनावरील नरसक्त दिसतें खेडेगावात धडोती वाणच जास्त वापरला जाणार हें उघड आहे गिअसण, पटक, वत्थ व सिचय हीं वस्त्रे रोजच्या वापरातलीं आहेत आपल्या नायिकाना रगीत वस्त्रें विशेष आवडतात नवरङ्गक वस्त्राचा उल्लेख तीनदा आला आहे नवरङ्गक म्हणजे नवे व म्हणून टवटवीत रंग असलेलें वस्त्र विटल्यामुळें पुन्हा रंगवलेलें असा याचा अर्थ असेल असें दिसत नाहीं क ४६१ मधील नवरङ्गक हें नेसतें वस्त्र आहे वेवर सुचवितो त्या प्रमाणें हा उल्लेख कच्चुकीचा नाहीं क २४१ या गाथेची नायिका हलिक स्तुपा असून नवे वस्त्र नेसल्यामुळें ती इतकी फुगली का रस्त्यात मावेनाशी झाली विचारी अल्पसतुष्ट होती गावळ्या गावात हीच फुशारकी शिवाय कोऱ्या लुगळ्याचा थोडासा बोंग होतोच सणावाराच्या दिवशीं वायनें देण्या सार्थीं घरोघर हिंडावयाचें असल्यामुळें या वळी नवी व रगीत वस्त्रें नेसण्याचा प्रघात (क ३२८) होता या वस्त्राचे रंग कोणत होतें याचा खुलासा मिळत नाहीं मात्र हे रंग भक्क (क ४६१) होते पट या वस्त्राग निळा (क ५२०) आणि अशुक (क १६०) व दुकूल (क ५६९) याना लाल

रग दिलेल्या आहं हं आरक्त वल्ल नववधूचे आहे. क. ५४५ मधील कचुकीला कुमुम्बी व क. २२० मधील कचुकीला निळा रग आहे. कुमुम्बी हा उत्तमवाचा रग आहे, विशेषत मदनोत्तमवाचा हिंदुस्थान हें निळाचे मूलस्थान. म्हणूनच निळाला इडिंगो हें नाव आहे. येथे निळाचा उपयोग फार प्राचीन काळापासून केला जात आहे हिंदुस्थानातून निर्यात होणाऱ्या निळाचा उत्प्रेष झिनीने (XXXV 25 17) केलेला आहे. आजही सेव्वापाज्यात मुख्यत निळा व तांबडा हेच रग झियाच्या बख्रांत दिसून येतात, आणि सुसंस्कृत समाजातही. लग्नप्रसर्गा वधूवराना लालभडक वस्त्रे (भूच्छ १०.४४) नेमवांत, ऋतुमहारातत्या नववधूने आरक्त कंचुकी (६.१९) धारण केलेली आहे. उर्वशीने (विक्रमोर्वशीय ५३) व राधेने (गीतगोविंद निर्णय-सागर पृ ८१) अभिसरणामाठी नीलाशुक धारण केलेले आहे. ही वस्त्रे केवढा होती? ती कशी नेसली जात?

गाथासप्तशतीत उर्ष्वापाचा, तसाच उत्तरीयाचा उल्लेख नाही. समकालीन शिऱ्यात ही वस्त्रे आढळतात येथे मात्र त्याची जागा नेसत्या वस्त्राच्या पदराने घेतलेली आहे. क. १६० व २६९ या गाथात अनुक्रमे वस्त्रार्थान्त व साहुळि याचे उत्रेण आलेले आहेत. कर्पूरमञ्जरीतील नायिकेचा पदर राजाने ओढून धरला, तेव्हा तिने अग घुसळले, ती त्याच्या तावडीतून निसटली आणि "वरिल" तेवढे राजाच्या हाती राहिले (अक ३) हें नि मंशय सुटें उत्तरीय आहे. क. १६० मधील नायकाची अशी बाळवण झालेली नाही, शिवाय येथील उल्लेख वस्त्रार्थान्त असा स्पष्ट आहे. यावरून हा पदर नेसत्या वस्त्राच्या अमला पाहिजे असे ठरते. क. २६९ मधील पदर माथ्यावरून घेतलेला आहे. गाथासप्तशतीतील नायिकाची वस्त्रे लावोरदोला तोवडी होती आणि त्यांनी वस्त्रधारण दिले व गळ्यात हातें क. ५०७ व ६०५ या गाथांच्या नायिकाची वस्त्रे इतकी तोवडी की ती वान्याने पडपडतात त्याच्या जपनाचे दर्शन होते अजयट्यांतील शिऱ्याची वस्त्रे अशीच तोवडी आहेत त्याच्या जपनाचे दर्शन अनिर्धारित अगल्यासुद्ध या अक्षयपाठ तिनेच पाहण्यासारगे वादी आहे असे कायांच पाठत नाही गाथासप्तशतीत असे प्रथम आवर्तून मागितलेले आहेत म्हणून ते अपवादामक अगोरत असे दिगते. क. २४१ मधील वस्त्र

मात्र लावण्य असावे असे दिसते कारण त्याचा बागा झालेला आहे व त हलिकस्तुपेला दुष्प्राप्य असल्याचें तें सांगितलेलें आहे क्र १२२ या गार्थेतील नाथिकेचें वस्त्रधारण इतकें गल्थान की भिक्षेकऱ्याला नाभिदर्शन होतें भरहूत व साची येथाल शिल्पातले वस्त्रधारण ह्याच पद्धतीचें आहे तेंथेही नाभिदर्शन होतें पण तेंथें जो नियम तो येथें अपवाद आहे येथें तिच्या शेथिल्यावर भाव- नोद्रेकाची सबब लादण्यात आलेली आहे गाथासप्तशतीत नीवीचा किंवा तत्सदृश वस्त्राचा उल्लेख आलेला नाही सातवाहन कालीन शिल्पात नीवी या वेदका लीन मलववस्त्राचा उपयोग स्त्रीपुराणी केलेला आढळतो या काळात विकच्छ च सकच्छ या दोन्ही परिधानपद्धति प्रचारात होत्या पेशावर सम्रहालयातील हारीति (Handbook of Sculptures in the Peshawar Museum Pl VII) आणि पहिल्या शतकातील अजिंलितेस याच्या नाण्या वरील देवता (Catalogue of Coins in the Punjab Museum Vol I pl XIII No 334) याचें वस्त्रधारण सकच्छ आहे अर्गा उदा हरणें अन्यत्र ही (Cunningham Bharhut Tope Pls VIII, XIII, XLV, Fergusson Tree and Serpent Worship Pls XXV, XXXVII Ars Asiatica Vol XVI Pls VI, XI XIV) आढळतात नागार्जुनीकोडा (Archeological Survey Reports 1930 34 Pls 39 40) व अजंठा (Yazdani History of the Deccan Vol I Part VIII Fine Arts) येथील दासाच्या दर्जाच्या स्त्रियाचें वस्त्रधारण सकच्छ आहे आणि वरिष्ठ वर्गायाचें विकच्छ कालिदासानें नीवी ही सज्ञा जघनवासस् (कुमारमभव १३८), वस्त्र- धारणार्थ फरकवलेली रक्षना (कुमारमभव ३७७ ६२) आणि वस्त्रग्रन्थि (कुमारमभव ८४ मेघदूत उत्तर ५) या अर्थांनी वापरली आहे 'नीवीग्रन्थोऽवमितशिथिल' या मेघदूतातीत श्लोकातील नीवीचा अर्थ मल्लि नाथानें ' वनग्रन्थि आणि स्थिरंदमान ' न्यासविशेष ' असा दिलेला आहे राजशेखरानें नीवी हा शब्द ' निच्याची गुटिका ' (काव्यमीमाना ३८) या अर्थानें वापरलेला आहे गाथासप्तशतीत (क्र ६४६) वथगण्डि अशीच अमरी पाहिले क्र ३११ मधीत नायक वस्त्राची गाठ सांगितली आहे, क्र ७१८

मधील नायक मार्ग सापडत नसल्यामुळे गोंधळून गेलेला आहे हा बस सक्कळ असावीत असे वाटत निश्चित अनुमान करता येत नाही कारण वस्त्रप्रस्थि ही दोन्ही वस्त्रधारणपद्धतांत आवश्यक आहे ऋ २८९ व ५०३ या गाथात रजस्वलाची वस्त्रधारणपद्धति सांगितलेली आहे त्यावरून ही उलगाडा होत नाही फार तर त्या वरचा पदर कमरेभोंवती गुडाळून घेत असत, एवढेच अनुमान करता येईल दासी व नर्तकी यांची वस्त्रे सक्कळ व बरिष्ठ वर्गायाची विस्त्र असावीत यावरून अनुमान होतं की सपळ हालचालींना अत्यळा होऊ नये म्हणून कनिष्ठ वर्गातील स्त्रियांनी ही पद्धति मुरु केली, त्याची वस्त्रे रुदात तोकडी होती नंतर सोवर्क्य व सौंदर्य याचा प्रत्यय आल्यामुळे बरिष्ठ वर्गातील मर्मज्ञ स्त्रियांनाही (Heringham Ajanta Pis II, X, XI, XIV, XXVIII) तिचा स्वीकार केला, यामुळे परिधानाची रुढी वाढली नेसत्या वस्त्राची लांबी तोकडी असल्यामुळे सक्कळ परिधान पद्धतीला प्रथम पदराची जोड नव्हती कातकरी, वारली वगैरे वन्य आणि कोळी वगैरे किनारी जमातींतल्या स्त्रिया ह्या नेसतात तशी वस्त्रधारणपद्धति गाथासप्त शतान्या काळात प्रचलित असावी असे वाटतं ही वस्त्रे नितबावर घट्ट बसतात त्याच्या अप्राची गाठ ओटीपोटावर असते आणि वान्याच्या क्षोताबरोबर वस्त्र फडफडले का माळा उघड्या दिसतात

खरें पाहिले असता उल्लेखाच्या सल्लेच्या अनुरोधाने कञ्चुकीचा विषय प्रथम हाती घ्यायचा पण हे वस्त्र उत्तरीय, शिवाय उत्तरवालीन, म्हणून त्याची चर्चा अपेरीस घेतली आहे

समकालीन शिल्पातील अनेक स्त्रियांचे स्तन व वस्त्र असल्याच आढळते विवस्त्र प्रतिकृतींचे दर्शन व प्रदर्शन प्राचीन भारतीयाना असन्य किंवा अश्लील वाटत नसे (Fergusson Tree and Serpent Worship pp 102 103) स्तन हे भावृत्वाचे प्रतीक असल्यामुळे त्याच्या विवस्त्र प्रदर्शनात शिष्टाचाराचा भंग होत नाही असा प्राचीन शिल्पकारांचा सकेत होता (Altekar Dress and Ornaments of Hindu Women Journal of the Benares Hindu University Vol II No 3 p 408) तत्कालीन स्त्रिया विवस्त्र अवस्थेत वावरत असल्यात असे धु

मान आपत्याला त्यावरून काढता येणार नाही या शिल्यावरील वस्त्रें रगात दाखविलेलीं असावात, असे त्याचें समर्थन करावें तर अजव्हान्या चित्रपटात फक्त नीवी वारण करून मिश्र समाजात वावरणाऱ्या स्त्रिया दृष्टीत्पत्तीस येतात गाथारासशर्तातील सर्वच स्त्रिया आणि रावेंदा कञ्चुकी धारण करीत होत्या असें दिसत नाही मलितयौवनाच्या उदरपतित व निराधार पयोधराचा उल्लेख क्र ६५२ या गाथेत आहे वृद्धा नारी अनिर्वन्धा ! क्र १४५, १५०, ६२४ व ८०७ या गाथांच्या नायिका तरुणी आहेत व त्यांचे स्तन विवर्ज आहेत घरात-कामकाजांत, माजघरात व अतर्घटात कञ्चुकी वापरण्याचा प्रघात नसावा असें या उल्लेखावरून वाटत क्र ३६९ मधील उल्लेख घराबाहेरचा असावा असें सहृददर्शनां भासतें, पण तो तसा नसावा असा भोंवतालच्या परिस्थिती वरून निष्कर्ष निघतो क्र ८५७ मधील उल्लेख मात्र निःसंशय घराबाहेरचा आहे नसत्या वज्राप्रमाणें तत्कालीन कञ्चुकी ही तोकडी असावी, वारण कृष्ण-मेघातून चद्रबिंब थोडेसे वाहेर पडावें, तशी नीलकञ्चुकीतून डोकावणारी स्तनाची कोर शोभत आहे असा उल्लेख क्र ३९५ या गाथेत आलेला आहे पण शाकुन्तलातील सूचनेप्रमाणें हा दोष नायिकेच्या वधिष्णु यौवनाचाही असणें संभवनीय आहे स्त्रियाना उत्सवप्रसर्गां अलंकारानीं सजून मिरवण्याची हौस असते क्र ५४५ या गाथेची नायिका भ्रामतरुणी असून अलंकाराचे अभावामुळे सदृष्ट झालेली आहे पण तिचे स्तन पुष्ट होते आणि त्यावर वसलेली कञ्चुकी कुमुभ्यो हांती काहीं गुण सोनियाचा व काहीं सवागांचा ! हें यौवनाचे ठमठशीत आभरण असा असल्यावर त्यावर आणखी अलंकार कशात ? नाही तर ' निन्दति कञ्चुककार प्राय शुष्कस्तनी नारी ' या वयात अलंकाराची हौस अगते हें खरें, पण त्याची अडचणही (क्र ४२९, ९८८) याच वयात विशेष जाणवते या कञ्चुकीची कदाई कशी होती याचा गुलासा क्र ६२० या गाथेत मिळतो नायिकेनें निळ्या गडद रंगाची कञ्चुकी धारण केलेली आहे कवि सांगतो, या कञ्चुकीच्या आवरणानून मोकळ्या राहिल्या दुधोटी फटांतून जणू ती आपत्या यौवनाचा नमुना रमिराना दाखवात आहे यावरून दिसतें की ही कञ्चुकी मराठी चाळीमारसी अनाथी कारण, चोळीला अमतात तसे पण नमल्यामुळे काचोळीला मध्य फट नसते गडददुधो या प्राकृत, काष्णगत अंगाच उल्लेख आहे

यण-मज्झ-च्छवि-तार कुप्पासन्तरमणङ्गणासम्मि ।

उद्धव लोयण तिणयणस्स वन्दीकय जाहि ॥ ७५७ ॥

या कचुकांचे बंद बाधल्यानंतर मध्ये मोकळ्या राहिलेल्या स्थलाला शकराच्या तृतीय नेत्राचा उपमा दिलेली आहे तिच्या वक्षस्थलावर ठमठरीत तीळ होता का इद्रनीळ जडवलेले पदक रुळत होते तें न कळे या कचुकात व आपल्या चौळात फरक इतनाच का हिच्या अप्राना बंद आहेत आणि चौळीच्या पाख्यांच्या अप्रानाच गाठ मारलेली असते क ६७२ मधील कचुका कुडत्या-सारणी शिवलेली असल्यामुळे ती डोक्यावरून काढावी घालावी लागते, म्हणूनच येथे ती काढतांना नायिकेच्या मुखचंद्राच्या सर्व कलाचे दर्शन शालेले आहे

काचौळी, चौळी इत्यादि नावाने ओळखली जाणारा स्तनाशुक वापरण्याची प्रथा आपण शकापासून घेतलेली आहे असा काहा सशोधकाचा अभिप्राय आहे (The Vakataka Age p 153) वैकिट्यात या वलाला अथाप चौल हा शब्द प्रचारात आहे (Moti Chandra Indian Costume from the Earliest Times p 44) स्कन्धावर सूत्रमण्चि असलेल्या वल्कलाचा उल्लेख शाकुन्तलात (१ १९) आलेला आहे भरहुत (Cunningham Bharhut Tope fig XV) व सची (Catalogue of the Museum Pl XXIII) येथील दासींच्या दर्जाच्या स्त्रियांना चौळ्या चढविलेल्या आहेत अजठा येथील दरबारी नर्तकिने लाव बाढ्याचें कुडतें घातलेले आहे (Yazdani Indian Art of the Buddhist Period Pl XVI) मालतीमाधवातील रेशमी चौलक (६० ८३-८५) श्यासारखे लाव आहे गाथासप्तशतातील कचुकी मात्र तग आहे असे क ५४५ मधील उल्लेखावरून दिसते स्तनाच्या उडवणाऱ्या अनुरोधानें शिवलेली तटतटीत चौळा ही भारतीय स्त्रियांच्या उपभूषण महाराष्ट्राची देणगी आहे

५ अलंकार ।

मदानी • अवधस = अवतम (जम्बूदल) = १८०, आहरण = आभरण
(श्री सहोदर रत्न) १८२ कर्कम (वामुकि) ६९, कौस्तुभ = कौस्तुभ १५१,
१८२, सेहर = शेपर १९

जनाना = अवजय (सिद्धिपेहुण = मोरपीण) १५३, आठेरण (कुवलभ =) ८१०, भोमालिभा = अवमातिका १९४, कण्ठभा = कण्ठिका (पोम्मराभ = पधराग माणिक, मरगभ = मरकत् पाचू) ७२, कणभडोर = मोन्याचा करगोटा २११, कण्णऊरठप्पल = कर्णपूरोत्पल : १७६, कण्णगभचूअमजरी = मोहोराची मजरी ८००, कण्णरइअ कुवलभ = कर्णरचित कुवल्य ३०३, कण्णवअस = कर्णावतस ४३९, कण्णाहरण = कर्णाभरण (इदणील = इदनीळाचे इल) २०२, कण्णुप्पल = कणात्पल ७१९, कुण्डल (कणअ = कनक -) ३९८, ४४६, णेउर = नूपूर १८८, सालवेण्ट = ताण्टुन्त ३९८, धम्मिल्ल = गजरा घातलेला रोपा १९०, पसाहण = प्रसाधन (गअमो तिभरइअ = गजमौनितवरचित) १७३, मण्डण = मण्डन (वेहव्य = वैधव्य व सोहग्ग = सौभाग्य) ६३३, मेहल = मेतला (कसणमणि = कृष्णमणि मेतला) ५७४, मेहलिभा = मेतलिका ४६३, मोहणपिच्छि मोहन पिच्छिका = मोरपीत . ५७२, वलभ = वलय ७८०, ८१६, ९००, अविहवळवत्तण = अविधवालक्षण ५३९, जालवलभ = जाल्वलय ८० वलअसइ = वलयशब्द २८३, ३९२, ६८३, ९५३, वेहव्वमण्डण = वैधव्यमण्डन ६०३, सिठिल वलभ = शिपिलवलय १३३, २०५, ४५३, ४९३, ७८०, सोहग्गअं = सौभाग्यक ६३३, हार = ४२९, ९८८, ९९०, हारलत्ता ४४६

वज्राची लावरीरुदी व त्यासाठी वापरण्यात येणारा कच्चा माल, त्याचा पोत व त्यावरील जरतारी काम आणि त्यांवर होणारे सूचिसत्कार यावरून ती वापरणाऱ्या व्यक्तींच्या व त्या वापरीत असलेल्या समाजाच्या सापत्तिक व सांस्कृतिक स्थिताबद्दल अनुमाने माडता येतात हा ज्या परिमाणावरून काढण्यात येतात तांचे अडकारानाही लागू पडतात अलंकार व त्याची विविधता त्यासाठी वापरण्यात येणारे धातुरत्तादि पदार्थ आणि त्यावरील कुसर इत्यादि खाद्यतावरून अनेक अनुमाने काढता येतात

भारतीयाची अडकाराची आवड सुप्रसिद्ध आहे गेल्या शतकात तर ती कुप्रसिद्ध मानण्याइतकी सुशिक्षिताची मजळ गेली हाती वैदिक व बौद्ध वाङ्मय आणि रामायण महाभारतादि आद्य आधार ग्रंथ यात स्त्रीपुरुषांच्या

अनेक अल्काराचे उल्लेख आलेले आहेत त्यांतील अनेक सज्ञांचा आता आपणाल स्पष्ट अर्थबोधही होत नाही अलीकडे जागोजाग झालेल्या वस्तुननात काचेचे, मुवर्णाचे व रत्नजडितअसे अनेक अल्कार मिळालेले आहेत शिवाय बौद्ध शिल्पावरून तत्कालीन अल्काराबद्दल स्पष्ट कल्पना होऊ शकते नाट्यशास्त्रात (२१ १० - १२) प्रथम मालाभरणाचें विवरण वरून नंतर अल्काराबद्दल भरत सांगतो

चतुर्विध तु विज्ञेय देहस्याभरण बुधै ।

आवेध्य बन्धनीय च प्रक्षेप्यारोप्यके तथा ॥

अल्कार चार प्रकारचे असतात १ आवेध्य-शरीराच्या वेधावर धारण करावयाचे-कुण्डलादि, २ बन्धनीय-श्रीभिसूत्रादि, ३ प्रक्षेप्य-नूपुरादि, ४ आरोप्य-हेमसूनादि अल्काराच्या या सर्व जाती गायामित्रशर्तात आढळतात

गायामित्रशर्तात आढळणारे मर्दानी अल्कार फक्त देवादिफार्ना धारण केलेले आहेत क्र १६ मधील मुकुट गगनाने धारण केलेला आहे हा मुकुट रत्नयुक्त नसावा, शिरावर धारण केलेला शुभ्र पुण्याचा गुच्छ असावा, असे सर्दभार्वरून दिसतें अथर्ववेदात (५ १३८ ३) कुभाकार शीर्षालकाराच्या उल्लेख आहे कौस्तुभ (क्र १११) हें श्री-सद्योदर रत्न (क्र ९८२) समुद्र मयनातून प्राप्त झाले व तें विष्णूने हृदयावर धारण केलें, त्याचें तेज सूर्यासमान आहे वासुकीचें वक्त्र पशुपर्ताने (क्र. ६९) धारण केलेले आहे वासुकि हा वश्यप व ऋदु याचा पुत्र आणि सर्पांचा अधिपति, हा शक्राच्या शरीरावर बसतो क्र १८० च्या हलिक नायकानें कानावर जामळाची डिकशी ठेवलेली आहे वस्तुत हा अल्कार नाही सक्त स्थानाची आलंकारिक सूचना आहे

यापसून दिसतें कां गायामित्रशर्तातले पुण्य ग्रामीण व साधेसुधे आहेत सम कालीन दक्षिणी शिल्पातील पुरुषांनीही एवढेच अल्कार धारण केलेले आहेत, कांल, कोंडाण व वेडस येथील पुण्य मूर्तींच्या अंगावर एवढेच अल्कार आढळतात उत्तरकालीन भित्तिचित्रात शिल्पात व माहित्यात मात्र विविध व प्रभूत मर्दानी अल्कार दिसतात

पुरुषाच्यापेक्षा स्त्रियांच्या अल्कारात अधिक महाईता, रसिकता व विधि धर्ता दिसून येते शरिराचा जो जो भाग अल्कारांनीं सजविण्याजोगा तो तो

गाथानाथिकानी विविध आभरणानी अलहून केडेया आहे अलहार धारण करानयाचे ते केरळ पतीच्या प्रगततेसाठी, अशी त कालीन स्त्रियाची मानना होती, म्हणूनच प्रोषितपतिना अलकार धारण करीत नाहीत, सकृताप्रमाणे प्रियकर आला नाही म्हणचे नायिकेला अलहार धारण निश्कळ वाटते आणि अदमानितेला अगावरील अलहार धळी देण्यासाठी मजविलेत्या रेज्याच्या गळ्यातील माळासारखे वाटतात !

कटदोरा, कुण्डल व हार हे अलहार सुवर्णाचे आहेत, पैकी काहीं कुण्डल व हार रत्नरूपित आहेत क ३०७ मधील डल इन्द्रनीलाचे आहेत क ७५ मधील कण्ठिबैत पाचू व माणकें जडविलेले आहेत क ८० मधील जालवलय सुवर्णाचेच असले पाहिजे क ९८८ व ९९० मधील हार सोन्यामोत्याचे आहेत क १८८ मधील नूपुर रूपाचे असोवत क १७३ मधील नायिकेच्या सवर्ताना धारण केडेया अलकारात गजगण्डस्थळातील मोती जडविलेली आहेत व्याधाना अशी मोती शिकारात उपलब्ध होतात असा कविसवत आहे जगलात मोती गुजांच्या जोडीने सापडतात (क ३१०) अशी सामान्य जनाची समजूत होती तरीही गाथासप्तशर्तात गुजानाच मोती म्हटलेले आहे असे विधान करता येणार नाही पद्मविंश ब्राह्मणात (५६) मोत्याचा उल्लेख आहे क २ या गाथेत मोत्याच्या शिंपलीचा उल्लेख आहे पाचूच्या सुईने मोत्याना वेध घेण्याच्या प्रयेचा उल्लेख क ३९४ या गाथेत आलेला आहे अर्थात् गाथासप्तशतान्या काळात मोती व त्यापासून सिद्ध केलेले अलकार अस्तित्वात होते हे निश्चित पण त्याच्या उपलब्धीचा स्थाने सामान्य जनाना माहीत नव्हता क ५७४ मधील मेखला कृष्णमण्याची आहे विशिष्ट जातीच्या प्रस्तर रण्डाना पासून इष्ट तो मण्याचा आकार धावयाच्या, नंतर त्यावर इष्ट वर्णाला अनुकूल अशी रासायनिक क्रिया करावयाची, अखेर ते मदीत भाजावयाचे व कमाला उतरतील ते मणि अलकारान धावरावयाचे अशी प्रथा त्या काळां प्रचलित होती वन्य जमातातच नव्ह नागरिकातही या मेखलेतील मणि ह्याच पद्धतीने सिद्ध केडेया असोवत

क १७३ व ५७७ या गाथांच्या नायिकाना केशपाशात आघाडीला मोहक मोरपीस साचलेला आहे क ९९२ च्या नायिकेने खोप्यावर गजरा घातला

आहे क्र १७, ३२३ व ७१९ या गाथांच्या नायिकांनी वानावर छोटा वमळें ठेवलेली आहेत, आणि कोणी आभ्रमजरी (क्र ८००) तर कोणी ताल कृत (क्र ३९८) धारण केलेले आहेत यातूनच शिरोभार्गा धारण करावयाचे उत्तरकालीन अल्कार उत्क्रांत झालेले आहेत सध्यादातल्या वन्य जमाती असे अल्कार आजही धारण करतात

कोंडाग्यांच्या लेण्यातील छियांनी जवळजवळ स्वधापर्यंत स्त्रुणारें उष्णीप धारण केलेले आहे सबब येथे शीर्षालकाराना वाव नाही कात्यायन्या लेण्या तील छियांनी चद्रकोर व बिंदी यासारंगे शीर्षावतस व वर्तुळाकार कुण्डलें धारण केलेली आहेत झाडी ती क्रान्ति दरम्यानच्या कालात झालेली असावी गाथासप्तशतीतील सुगधित निकुरभार (क्र ५७७), शीर्षावतस (क्र १७३) व धम्मिल्ल (क्र ९९२) हीं आभरणें या क्रान्तीचा द्योतक आहेत कालिदासानें उल्लेखिलेली (कुमारसभव १४, मेघदूत उत्तर ११) मुक्ताजाल व रत्नजाल हा शीर्षाभरणें आणखी उत्तरकालीन आहेत या दोन्ही लेण्यातील छियांनी कणिका, वलय, मेलल व नूपुर हे अल्कार धारण केलेले आहेत त्यांनी लमाणी धर्ताची वलयाची चवड चढविलेली आहे व त्याचे नूपुर वाळ्याच्या धर्ताचे आहेत गाथासप्तशतात आढळतात तसे शिलिपिच्छावतस व धम्मिल्ल अजट्यांच्या भित्तिचिह्नात पहावयास मिळतात येथील क्र १ या लेण्यातील पाठमोऱ्या स्त्रीनें अबाज्यावर गजरा चढविलेला आहे आणि क्र १० या लेण्याताल छियांनी सीमतस्थानी मारपिसे लावलेली आहेत कोर्णा केंमात अनेक अल्कार गुफले आहेत कोर्णा बाजूवद बाधले आहेत व कोर्णा वलयाना धुगुर लावले आहेत हे अल्कार नि श्शय उत्तरकाशीन आहेत

कानाच्या पाळ्याना वेध घेऊन त्यात अल्कार अडकविण्याची प्रथा बरीच प्राचीन आहे शरीरस्वास्थ्यासाठी कानाच्या पाळींन वेध घेऊन त्यात औषधी मुळी वसविण्याची योजना सुधुतात सांगितलली आहे वर्णछिद्रें व वर्णाल्कार याचा दृष्टीवर चागला परिणाम हातो हें आता सशोधकाना मान्य होऊ लागलें आहे क्र ७२० या मार्थेन कर्णछिद्राचा उल्लेख आलेला आहे मौर्य-मातवाहन-कालीन शिल्पातील कुण्डलें जड व वर्तुळाकार आहेत मग हा पोंडपणा शिल्पाचा असो किंवा अल्काराचा गाथासप्तशतीतील वर्णभर

त्या मानान नाचूक आहेत त्यात रतनेही जडविलेली आहेत वर्णाभरणातील रतनांच्या प्रभेच्या परावर्तनामुळे कपोगना प्राप्त होणाऱ्या शोभेची क्वाना व रसिकाना पूर्ण जाणीव होती

मौर्य—सातवाहनकालीन मूर्तींच्या मनगटावरील वलयें जाटजूड आहेत आणि त्याची सख्याही मोठी आहे ती हलक्या वजनाची, भारी धातूची व पोकळ असावीत गाथासप्तशतीतील वलयें नाजूक व सैल आहेत विरहात ती शिथिल होतात आणि अगविक्षेपासरशी सशब्द होतात वकणरव ही एक काव्य कणिकाच आहे। क ४२८ मधील वलयें प्रेमप्रसगात पिचली आहेत ती वाचेचीच असला पाहिजेत मौर्य—सातवाहनकालीन काचच्या रागीवैरगी बागव्याचे तुकडे उत्पन्ननात जागोजाग मिळालेले आहेत

क ८० मधील जालवलय्याचा अर्थ गगाधरानें 'केशसमार्जिनी' - पणी असा दिलेला आहे श्री राजारामशास्त्री भागवतानीं तो स्वीकारलेला आहे पंडित मथुरानाथ शास्त्री यानीं 'जालप्रधान वलयम्' - वरकव्कण असा अर्थ दिला आहे श्री शिवरामभूर्ति (Amaravati Sculptures p 112) यानींही 'जाळीची बागडी' असाच अर्थ घेतलेला आहे मीं ह्याच अर्थ घेतलेला आहे गाथेंतील सदभं आहे तो असा नायिका न्हात आहे, न्हाण्याला वसण्यापूर्वी तिनें अगला हळद लावली हाती, पाण्याबरोबर ती ओघळली व जालवलय्यात अडकून बसली, तेव्हा तिनें एक किलची घेतली व बागडीत अडकवेली हळद करून काढली न्हाण्यापूर्वी हरिद्रा अगला लावतात, केसांना लावीत नाहींत केसांना क्वचित प्रसगां उटणीं लावतात, पण त्यात हरिद्रा मिसळलेली नसते सामान्यत वरिष्ठ वर्गातील स्त्रिया न्हाताना पणी घेऊन बसत नाहात किंवा फणीचा उपयोग करीत नाहींत बहुजनसमाजातील स्त्रिया मात्र हातीं पणी असल्याशिवाय न्हात नाहींत स्त्रिया न्हाताना सामान्यत जाळीच्या बागव्या काढून ठेवतात हें रारें, पण त्या तशाच राहिलेल्या असल्या तर त्याच्या जाळीत दडावरून ओघळलेल्या हरिद्रेच अवशेष अडकून राहणार हें उघट आहे बाणाऱ्या चाण्डालस्येचें वग्य रत्नखचित आहे अडकलेला मळ वाढण्यासाठी रत्नखचित किंवा जाळीच्या बागव्या वेळोवेळीं किलचीनें किंवा राठ केसांच्या घांतेकेंने साफ कराव्या लागतात

क ४६३ मधील मेखलिका जघनावर ओघळलेली आहे कार्याच्या लेण्या तील जवळिकेवरील खियाच्या मेरला अशाच आहेत या मेरला गोल मण्यांच्या व पाच पदरी आहेत वज्रटीकेचे सर एकामेकापासून अलग होऊ नयेत म्हणून ते आतल्या आगच्या गादीला शिवलेले असतात तशीच योजना मेरलेच्या सरामाठा केलेली असावी मेरला आणखी राला ओघळू नये म्हणून आघा वीच्या पदकात गुफलेले आणखी काही सर कमरेवरून घेण्यात येत असत, अस कार्याच्या लेण्यातील नृत्ययुग्मावरून स्पष्ट दिसते उत्तरकालात या मेरला रत्नसंचित व रुग्णान्या शाल्या क २११ मधील नायिकेने कनकडोर धारण केलेला आहे नेसत्या वखाची प्रथि, निच्याचें आपाडीचें केळें किवा कासोव्याची पट्टी कडदोन्याला फिरकी देऊन पकी केलेली असते सपन्न प्रामाण तरण व कचित् उनाड प्रामीण नर्तिका असे कडदोरे हल्लीही धारण करतात

६ आरोग्य

गाथासप्तशतातील जनता मामान्यत निरागी आहे जर=ज्वर (क ५० ५१, २५९, ८०८) आणि सलोहिय पित्त = रक्तपित्त (क ५६२) या दोनच आजारानें उल्लेख आलेले आहेत ज्वरामुळे क ५१ च्या नायिकेच्या अगला दुर्गंध येत आहे तिला हा ज्वर अपचनामुळ, अमाशामुळे अगर जागरणामुळ आलेला आहे सारखी तहान लागणें, अगाची लाही होणें, अगावर वारवार काटा उभा राहणें, अन्नावर घासना नसणें व जीव वासावीस होणें हीं मुरलेल्या ज्वराचा लक्षण क ८०८ या गाथेत नमूद केलेली आहेत वस्तुत हा लक्षण कामज्वराची आहेत क २५९ मधील ज्वराचा उल्लेख आजाराचा द्योतक नसून लैंगिक सुप्रप्राप्तीच्या दृष्टीनें केलेला आहे क ६६७ मध्यें राताधव्याचा उल्लेख आहे हा विकृति मोठी सोईस्कर आहे विशेषत प्रवासान परगुहा पयारी पसरणाऱ्या पाहुण्यांना सोईस्कर कारण व्याधि आहे म्हटलें तर आहे नाही म्हटलें तर नाही रोगाचा पुरावा काहीच नाही आणि त्यावर औषधही नाही पण त्याचा लक्षणें मान माठी अवलक्षणी! प्राचीन व मध्ययुगीन प्राकृत व सस्कृत कवींनी या लक्षणावरून वा विकृतीस सक्ताचें स्वरूप दिलेल आहे रत्तिभ्रमिभ याचा अर्थ कामाध असाही घेता येईल पाहुण्याचें लक्षण पाहून नायिकेनें व्याधीचे निदान कलें! रुग्णाचा समाचार हा शिष्टाचार

(क १०, ११, ३१७) पाळला जात अस गाथासप्तशतात सर्पपुष्कळ आहेत विपारी सर्पही आहेत पण त्यांना कोणाला दश केपेला नाही न २३७ च्या नायिकेला विंचू चावला आहे, दटावर, दरवाजाच्या बाहेला टेकून विचारी कोणाची तरी वाट पहात होती तेवढ्यात या दुष्टाने दावा साधला ! ती कगोन्यात विंचू आहे हें पाहून तिने सधि साधली ? दोन्ही हात झटकणे हें मान दाग आहे

गाथासप्तशतात वैद्य (क २३७, ३६३ ६००, ८०८) आहेत सामान्यत रुग्णांना वैद्याकडे (क २३७) नेतात दरिद्री गावात (क ६००) वैद्य नमावेत असे दिसते औषधापैकी (क २७०, ३१७, ३३६, ४५८, ५५०, ८४१) सजीवनौषधि (क ३३६) साकेतिक आहे आणि जरमेवरील पट्टी (क ४५८) सूचित आहे जरमेवर मलम आणि रसव्यावर मदिरा ही औषधे सर्वांना माहीत होती क ३१७ मधील उल्लेखावरून दिसते की रुग्णाळा काढा गरम करून देत असत आणि पिण्याला तापवून गरम केलेले पाणी (क ५३) देत असत क ८४१ मधील रसायन कामोत्तेजक असावे असे वाटते कारण त्यामुळे चित्त अस्वस्थ झालेले आहे

जाती व जातीयता

जात म्हणजे जन्मसिद्ध गट, वर्ण, वास्तव्य व व्यवसाय आणि श्रुति, सृष्टि व सस्कृति यांची संवद्ध जातीयता म्हणजे एतद्विषयक अभिनिवेश व अनेक स्वरूपात व्यक्त होणारी श्रेष्ठ कनिष्ठ भावना

समाजार्थ अस्तित्व व स्वास्थ्य सहजीवनावर अवलंबून असल्यामुळे या भावना सामान्यत सुसावर्धत अमतात स्पर्धमुळे सहजीवनाचा तोंड दळतो तेव्हा त्या व्यक्त होतात

सामान्यत लोकवाङ्मयात असे विषय उल्लेखिले किंवा चर्चिते जात नाहीत अधून मधून अस्पष्ट व ओसरते उल्लेख होतात, अभाषितपणे युचाळीसाठी किंवा वेदना व्यक्त करण्यासाठी

यदिह वाङ्मयात चानुर्वण्यमिद्वान्त आहे, आणि स्पर्धाजन्य श्रेष्ठकनिष्ठ भाव ही पण समाजार्थ जाणत वर्गीकरण झाले नाही पुढे वमाहतीचे क्षेत्र विस्तृत

ज्ञान, पाण्ड्याची स्पर्धा जाणवू लागली, परभ्याचा आक्रमण आला व हिंदी धर्माचा स्वीकार करून स्थिरावला यामुळे समाजाचे स्वरूप विराट् व सर्वांगी वल्ले आणि विविध समस्या निर्माण झाल्या अशा परिस्थितीत व तिच्या अनुरोधाने, स्मृतिकारांना अनेक योजना आणल्या मूलत त्या सवलनात्मक होत्या, पण विकृत परिस्थितीमुळे त्यांचे पर्यवसान विघटनेत झाले मूलभूत चातुर्वर्ण्य सिद्धान्तातून सक्कर-सिद्धान्त निर्माण झाला मूलत हा सिद्धान्तही भिन्न व मिथ जातीयाना चातुर्वर्ण्यांत व आर्य सस्कृतीच्या क्षेत्रेत समाविष्ट करण्यासाठीच प्रतिपादन करण्यात आलेला असावा परंतु परिस्थितीच्या प्रादुर्भावामुळे, सक्कराच्या समाज्य परिणामाच्या धास्तीमुळे आणि पोटभरू भिक्षुकांच्या हेकटपणामुळे जातींच्या मर्यादा अल्प्य झाल्या आणि वर्गा करणाचे पर्यवसान विभक्तीकरणात झाले

पुरातत्त्वभूषण श्री राजवाडे यांनी राधामाधवविलासचपूण्या प्रस्तावनेत पाणिनि (शकपूर्व सुमारे १०००) व पतञ्जलि (शकपूर्व सुमारे २००) यांच्या काळातली सामाजिक परिस्थिती विस्ताराने वर्णिली आहे ती येथे कारणापुरती व संक्षेपाने देतो

पाणिनीच्या काळा चार वर्ण होते, परंतु ते पक्के जाति झाले नव्हते पद् कर्माधिकारी ब्राह्मण हे राजाचे पुरोहित असत, प्रसंगविशेषी ते राजाना पदच्युत किंवा पदाधिष्ठित करीत सर्वत्र ब्राह्मण कुलशास्त्रान्, विद्वान् किंवा अभिक्वर्मरत नसत क्षत्रिय हा सामान्य वाचक शब्द असून राजन्य हा अभि पितृवदय क्षत्रियाचा वाचक असं क्षत्रियाचा एकच धदा, देशसरक्षण करण्या साठी लढण्याचा पुरोहितांचे जें प्रवराध्यायप्रसिद्ध गोन तेंच क्षत्रियाचे असे कृषि, पाशुपाल्य व वाणिज्य हे त्रिकर्माधिकारी वैद्याचे धदे शूद्र केवळ उच्च प्रकारचे पशु गणले जात शूद्र दोन प्रकारचे असत अनिरवसित म्हणजे आत येण्याचे नि शेष वद न केलेले चातुर्वर्ण्यांत अशत समाविष्ट केलेले, समानाच्या कमीजास्त उपयोगी पडणारे उदा सुतार, लोहार वगैरे, अनिरवसित, आत येण्याचे नि शेष वद केलेले समाजान्या उपयोगी न पडणारे उदा चढाल, निषाद वगैरे वश दोन प्रकारचे असत मातृवश व पितृवश, पैका मातृवशपद्धति कुत्सित मानली जाऊ लागली होती अनार्य व अब्राह्मण श्रियान

आर्य व ब्राह्मण करून घेण्याची चाल पाणिनीय कालान्या पूर्वा केव्हा तरी अस्तित्वात होती सपत्नीकत्वाची चाल होती शूद्र वर्णातील स्त्रीला इतर वर्ण भार्या करीत ब्राह्मण स्त्रीला क्षत्रिय व वैश्य भार्या करीत वर्णबाह्य भार्यांना पत्नी हें सन्मान्य पद मिळत नस पत्नीला यज्ञकर्मात पतीच्या वरोवरीनें सहा अधिकार असे वर्णावर्गातील सबंध गौण समजला जाऊ लागला होता, पण सकरजाति स्वतत्पणें अस्तित्वात आल्या नव्हत्या सामान्यतः चातुर्वर्णिक समाज ब्राह्मणाचा अनुयायी होता पाणिनि व पतञ्जलि यांच्या दरम्यानच्या काळात सामाजिक परिस्थितीत ठळक फेरफार झाले, बौद्ध जैन वगैरे सनातन धर्मद्वेष्या लोकांचा समाजात सुळसुळाट झाला क्षत्रियवैश्यापकी काहा बुद्ध-जिनानुयायी बनले आणि काहीं यज्ञादि वैदिक क्रियांचा लोप झाल्यामुळें वृषल, म्हणजे शूद्रसम बनले क्रियाकर्मांतर व धर्मधर्मांतर या बाबतीत जे परिवर्तन झालें त्याचा मुळें क्रिया व शूद्र यांच्याशी ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यादि त्रैवर्णिकाचे शेंकडी वष जें वर्तन घडत येत होतें त्यात गुरफटलेली आहेत अनार्यांचा समूळ विध्वंस अशक्य आहे हें आर्यांच्या प्रत्ययास आलें काहीं अनार्ये आर्यांच्या उपयोगी पडतात व आर्यधर्माधिपत्या आदर बाळगतात हें निदर्शनास आल्यावर आर्यांनी शूद्राला वर्णव्यवस्थेंत नियतस्थान दिलें, याहून जास्त लग्न राजरोस करू दिली नाही त्रैवर्णिक स्त्रीकडे त्यानें डोळे बर करून पाहि लेंही रसत नसे कालांतरानें या दुरीभावात फरक पडला तोंड वैश्यद्वारां पडलें परीदारा, शेतवाडीत, हाटबाजारात सर्व व्यवहार शूद्र साहाय्यानें होई अर्थात् शूद्रातील नरमायांच्या वैश्यगृहातील स्त्रीपुण्याशी एकान्ती लोकान्ती सबंध पडे आणि अधर्म्य शरीरसंबंध होई ब्राह्मण क्षत्रिय समाजात हा चोरटा व्यवहार थड्या विषय होऊन बसला होता अश्वमेधाची प्रक्रिया चालू अपता क्षत्ता म्हणतो शूद्रीण वैश्याशी चोरून रत होते, तेव्हा तिचें समाधान म्हणून होत नाही, यावर पालागली म्हणते शूद्र पुरुष वैश्य स्त्रीशा रममाण होतो तेव्हा त्याची तरी तूमि कोठें होते ? कालांतरानें या असद्व्यवहाराचा फेडव क्षत्रियात व ब्राह्मणातहि पसरला हें पाहून तत्कालीन प्रशासकांनी त्रैवर्णिकाना शूद्रस्त्रियाशी विवाह करण्याची परवानगी दिली पाणिनी काळापर्यंत त्याची अपत्यें पितृजातीय गमजत यामुळें पितृमवर्ण शूद्र व मानृसवर्ण कृष्ण अमे दोन

रंगीचे ब्राह्मण दिसू लागले कृष्ण वर्णायाचा वैवारी वैशपायन आणि शुक्रवर्णा याचा पुरस्कर्ता याजवल्क्य या मामेभाच्याची स्पर्धा हें ब्राह्मणातील या दोन वर्णांच्या वमनस्याचें व स्पर्धचें प्रतीक आहे हें भाडण पाणिनीपूर्वी नुकतेंच घडलें असावें पुढें जैन बौद्धानां चातुर्वर्ण्यव्यवस्था मोडून सर्वांची एकजात व एकमतता करण्याचा उपदेश व उद्योग आरभला, यज्ञयागाना दुष्ट ठराविलें, शूद्रादि लोकांना न ममजणाच्या संस्कृत भाषेला वाट दिला आणि समजणाच्या प्राकृत भाषाचा पुरस्कार केला आणि शुद्ध त्रैवर्णिकाची व सामान्य प्राकृत जनतेची ताटातूट करून टाकली बहिष्कारामुळें वाद्धान्या संख्येंत भर पडू लागली म्हणून त्रैवर्णिकांनी निष्कासनाचा मार्ग न धरता शूद्रनियमनाचा उपाय पत्करला आणि शूद्रस्त्रीचूनय अपत्यें पितृसवर्ण न समजता मातृसवर्ण मानावात असा कायदा केला पण कमीपणा येतो म्हणून मातृवर्णही त्यांना आपल्यात गावील करून घेईना म्हणून स्वतंत्र जाति निर्माण झाल्या साम्राज्य सत्ता शूद्रवर्णा नदाच्या हाती गेली तेव्हा ब्राह्मणसंस्कृतीची दैना झाला रूपल मौर्यांच्या अमदानीत बौद्ध धर्माला राजसत्तेचा पाठिंबा मिळाला शुंग, काण्वायन व शातवाहन या घराण्यांच्या राजवटात ब्राह्मणधर्मानें डोकें वर काढलें व गुप्तान्या कारकीर्दीत बौद्ध धर्मावर पूर्ण विजय मिळविला यामुळ संस्कृत भाषा व यज्ञयाग ह्याची समाजात पुन्हा स्थापना झाली

निख्यात जमन प्राच्यपंडित थो रिचर्ड फिक् याच्या Die Sociale Gliederung im Nordostlichen Indien zu Buddhas Zeit या प्रवाचें मराठी भाषांतर "बुद्धकालीन भारतीय समाज" श्री कालेलकर यांनी केलेले आहे त्यातून प्रस्तुत विषयापुरती माहिती संक्षेपानें देतो

पूर्व भारत ही जैन व बौद्ध धर्मांची जन्मभूमि या भागातील बहुजनममाज वैदिक संस्कृतीच्या निकट सहवासात कथाव आला नाहीं या प्रदेशातील क्षत्रिय अधिपति हे मूळचे अनाय अनावेत चातुर्वर्ण्यसिद्धान्त हा स्वयंसिद्ध असल्याचें पालि धर्मग्रंथकारांना व चातकाच्या लेखकांना मान्य आहे त्याचा विरोध आहे तो केवळ जन्मावरून ब्राह्मणांना समाजाचे नेते म्हणून मिरवण्याला ब्राह्मणाच त्यांना धर्मगानां घेतले इतकेंच क्षत्रिय हे राजसत्तेचे प्रतिनिधि बौद्ध सधर्मेत त्यांना अप्रस्थान मिळाले यामुळें क्षत्रिय हे ब्राह्मणांनी उद्धट-

पमान वागू लागल मुद् युद्धांन वेम्प र मुद् जातात कथाही जन्म घेतलेग नाहा, मर्त्तच अशा क्षत्रिय विना प्राण्ण जातातच जन्म घेतलेला आहे सुद्धकाळात प्रातिष्ठित मध्यम वर्ग अस्तित्वात आला व वैदयाना विगेष महत्त्व प्राप्त झाल, त्याची सपन्नता शूर्द्धिगत झाली व समाजातलें स्थानही उंचा वलें भर्मशास्त्रातील चानुर्वर्ष्य व वर्णसंकरामुळें उत्पन्न होणाऱ्या जाती वावडल जातनात काहाच उल्लेख नाहीं व्यापारी व कारागीर, हलके धंदे करणारे लोक व अनार्य मानववश हे मात्र गुणविशेषामुळें जाताऱ्या सदरात येण्यासारखे आहेत

या विवेचनाच्या अनुरोधानें गाथासप्तशतीतील वर्ग व वर्ण विषयक उल्लेखाची पाहणी करावयाची आहे

गाथासप्तशतीत आर्य नाहींत आर्य म्हणजे शिष्ट, विशिष्ट प्रकारानें यजन करणारे लोक बहुजनसमाजासा व ग्रामीण जीवनाशी त्याचा सवध इचित्तच येणार शिवाय या काळात त्याचें माहात्म्य नष्टप्राय झालें होतें गाथासप्तशतीत आर्य नराले तरी आर्यां मात्र अनेक आहेत

अज्ञा-आर्या क्र ७२, १०, १७०, १७२, १९८, २४९, ३६०, ३७९, ३९५ ५७०, ६८३, ७९७, ८३०, ८५० ही सजा अनेक अर्थांनी व टिलाईनें वापरलेली आहे

क्र १७२ मधील अज्ञा ही प्राम किना ग्रामीण देवता आहे क्र ७९, २४९, ३१०, ३७९, ५७२, ७९७ व ८५० या गाथामधील अज्ञा या शब्दाचा अर्थ काहीं टाकाकाराना आढ्या - उच्च व सपन्न कुलोत्पन्ना असा दिलेला आहे या पैकां क्र ७९, २४९ ३१० व ३७९ या गाथातील आर्यांचा लक्षणें या अर्थाला मानेशा आहेत न ३७९ मधील आयला असती, तरुणी इत्यादि पाठभेद भिन्न हस्तलिखितात दिलेले आहेत हिलाच असती का म्हणावयाचें याचा मात्र खुलासा होत नाहीं क्र २३७, ५७०, ६८७, व ७९७ मधील अज्ञा या फक्त पाठभेदात आलेल्या आहे स्वाकृत पाठात त्याना अनुक्रमें बाला, मुग्धा, वधु व विलासिनी म्हटलेले आहे क्र १७० व १८९ मधील आर्या या पतिव्रता आहेत आणि पाठभेदातील आया वगळल्या असता क्र १९८, २४९, ३६०, ३७९ व ८५२ मधील आर्या या असती आहेत

क्र १० १० ३६० व ३७९ या गाथातील आर्या नायिकाना त्याच्या

वरिष्ठ दर्जाची जाणीव आहे किंवा त्याचा दर्जा गाथाकारांना अभिप्रेत आहे असे दिसते. क्र. ७९ या गाथेतील आंयेंला अनेक सवती आहेत. या सवती म्णामुदीच्या दिवर्गा मुगंधी जलानें न्हाऊन व वस्त्रालंकारांनीं नटन मज्ज्ञान्या आहेत, पण आंयेंने-श्रेष्ठ किंवा धर्मपत्नीनें मात्र स्नानाविषया अनादर दागविलेला आहे. या वृत्तीचा अनेक कारणें संभवतात. या आंयेंला आपल्या वरिष्ठ दर्जाची जाणीव आहे आणि तां तिनें संयमानें, पण स्पष्टपणें व्यक्त केलेली आहे. ही आर्या गलितयौवना असेल व या सवती बहुधा बहुजनममाजातील असतील. त्याच्या यौवनावर लुब्ध होऊन आमक आर्यानें त्याची प्रतिलोम विवाह केले असतील आणि त्याचें साहचर्य आर्या नाईलाजानें सहन करीत असेल. किंवा हा मण शिष्टमंत नसल्यामुळे कनिष्ठ वर्गात रुढ असलेल्या त्या दिवर्गाच्या रिवाजापासून तां अलिप्त राहिली असेल. किंवा तरुण सवतीच्या नाचरेपणाचा तिला नि शब्द निषेध करावयाचा असेल. किंवा या सवती पतीची सवर्ण असून ही एकटी उच्च वर्णाची असल्यामुळे प्राप्त परिस्थितीबद्दल तिला स्वतः वाटत असेल; कोणताही पर्याय स्वीकारला तरी त्याला आंयेंचें हें ना तें वैशिष्ट्य अभिप्रेत असल्याचें स्पष्ट दिसते. क्र. १५० मधील आयचे नेत्र निळे आहेत. निळे डोळे हे थंड पठारावरून आलेल्या व वंशशास्त्रान्वये वरिष्ठ दर्जाच्या लोकांचें एक वैशिष्ट्य मानण्यात येते. बहुजनममाजातील लोकांचे डोळे काळे किंवा अन्यवर्णमिश्रित काळमर असतात. म्हणून निळ्या डोळ्याची अपवाद वाटते. नील नेत्र हें अनेक अन्य गाथातही नोंदव्यलक्षण म्हणून नमूद केलेले आहे; पण निळा बुबुळे असलेल्या अन्य नायिकाना आर्या म्हटलेले नाही. क्र. ३६० या गाथेतील आर्या नायिकेचा हलिकानें सुकताच उपभोग घेतलेला आहे. त्याचा अडाणी आवेग व तिचें मुसंस्कृत सोडुमार्य हा वैशिष्ट्ये श्रेष्ठ कनिष्ठ भावांनं या गाथेला अभिप्रेत आहेत असें दिसते. क्र. ३७९ या गाथेतील परंदाज आंयेंला रात्री मुक्कामाला आलेल्या अपरिचित व सामान्य पथिकाबद्दल तिरस्कार वाटला, पण या वृत्तीबद्दल तिला पुढें पश्चात्ताप झालेला आहे.

या आयचे अगां आपल्या दर्जाबद्दल अभिमान आहे, पण दर्प नाही. द्विजापैकी किंवा त्रैवर्णिकांपैकीं त्या कोणत्या वर्णाच्या आहेत याबद्दल अनुमान करण्याला काही माधन नाही.

आहिर-जर्भार, अभीर . क्र. ८० . हा उद्देग उत्तरार्धातला आणि

एकच एक असंग तरी त्यावरून व क्षतिहासावरूनही गाथासप्तशतीच्या काळात महाराष्ट्रात त्याचा नुकताच प्रवेश हाऊ लागलेला असावा असे अनुमान करता येते सिंध (पतञ्जलि), राजस्तान व सोराष्ट्र (महाभारत), माळवा (क्षत्रप) व महाराष्ट्र (सातवाहन) या मार्गांनी व त्या त्या काळात त्याचे आक्रमक परिभ्रमण झालेले आहे अभीर हे एतद्देशीय कां परदेशी ? श्री स्मिथ (Early History of India , p 290) सांगतात कां ते परदेशी आहेत आणि श्री वनकसभे (Tamil Land 1800 Years Ago p 57) सांगतात कां ते एतद्देशीय आहेत वसे ही असोत, महाराष्ट्रातले त्याचे आगमन अल्प प्रमाणात शकान्या आगेंमार्गे, म्हणजे शकपूर्व पहिल्या किंवा शकोत्तर पहिल्या शतकात झालेले आहे मौर्य व क्षत्रपाचे राजवटीत हे त्याचे सैन्यात होते. त्यांनी तिसऱ्या शतकात सातवाहनाचा महाराष्ट्रात पाडाव केला सातवाहनोत्तर काळात ते वाकाटकाचे माण्डळिक झाले आणि कदम्बाना त्याचा उन्हेद केला अडदाऱ्यापावडल ते पूर्वापासून प्रसिद्ध आहेत ज्याना अर्जुनाचा काफिला लुटला ते काय रानावनात एकाकी अवलेचा विनयभंग करण्याला डरणार ? भायेंत मुजोरी व कूर्तात वळजोरी याशिवाय सहनशालि नमाजातही नवागताचा निभाव लागत नाहा क ८०५ या गाथतील अहीराची वृत्ति अशीच आहे. शक जाले तम गेले किंवा नामशेष झाले अल्पसंख्य असल्यामुळे बहुजन-नमाजात सामावून गेले गाथासप्तशतीतल्या लोकगीतात त्याचा उल्लेख आढळत नाहा त्या अर्था त र्देव्यापाठ्यापर्यंत पोचले नसावेत अहीर मात्र गोपाल अवलम्बामुळे र्देव्यापर्यंत पाचणे त्याच्या व यादवाच्या साहचर्यामुळे व परिभ्रमणामुळे बहुजनसमाजात प्रसृत झालेल्या वृष्णकथाचा परामश या पृथ्वी घेतलेला आहे अहीर व यादव हे आरम्भ मुख्यत्वेकरून गोदावरीच्या परिग रान, उत्तर भागात, मोठ्या संख्येत स्थायिक झाले आजही त्याची वस्ती व छाप या भागावर, येथील भाषेवर आहे या भागातील ब्राह्मणांपैकी बहुसंख्य माध्यादि शास्त्रीय आहेत त्यांपैकी ज्यांनी अभीरांचे पौरोहित्य पत्करले त्याना अभीर ब्राह्मण हें अभिधान प्राप्त (एतद्देश वऱ्हाडातील माध्यादिन शरदा प्रकरण श्री शंकर गावाळ जोशी पृ ६५) झाले सृष्टिकारानी जातान्या शेट्यात अभीराचा समावेश केग तेव्हा त्याना स्थान दिले तें असे ब्राह्मण पुरुष × वैश्य स्त्री = अक्षय ब्राह्मण पुरुष × अक्षय स्त्री = अभीर हें समीकरण

बनावट आहे हें उघट आहे तरीही सररमरेतात याचें स्थान वरेंच उच्च दर्जाचें आहे

खाडिअ : खडिअ : क्र ६८० (दे ना २ ७०) = खाडिअ या उहे खाला जातीयतेचा गंध नाहा, पण या काळात जातीय समजला जाण्याइतका हा धदा निशिट वगणाया हाता होता

गोप क्र २३७, गोवी क्र ११० (त्रयध्र), ११४, १२८, १५५, २१०, ६९० (रुमगोपी), ७२६ (पिंडार) हे उहेल जातीचे धोतक असावेत अस दिसत नाहीं असलेच तर ते अहीराचे असावेत पाइअसइमह ण्णावात या शब्दाचे दिलेले अथ आहेत ते असे गोव = गौआं का रक्षक, ग्वाला गोवी = (दे ना २ ९६) कन्या, कुमारी, बाला, लडकी, आणि गोपाङ्गना अहारीन अहीर हे अडदाड, कष्टाळ, निर्भय व सशक्त म्हणून आज ही प्रसिद्ध आहेत म्हणूनच क्र ८०१ मध्य त्यांनकडे कपाशीच्या राणणीचें काम दिलेले आहे आणि क्र. ६९० व ६९१ मध्य गोपीकडे भातशेतातलीं कर्णाची कामे ही मडळी रोजदारीवर काम करणारी दिसतात क्र ६३७ मधील गोप हा गोदोहनात कुशल आहे यथें त्याचें हस्तकाशल्य आणि पर्यायानें लैडिगक उपचारचातुर्य वाणिलेले आहे पटाईत गवळी गोदोहनासाठा घरोघर जात असत असोहा यावरून दिसतें गाथानील गोपाचे अगा असलेलें कामवरूनैपुण्य व लालित्य मोहविणारें आहे क्र ११२ व ११४ मधील गोपी वृष्णाभावता घेताळत आहेत क्र ११४ मधील गोपीचें नर्तननैपुण्य व त्यांपैकी एकीच चुबनचातुर्य वाणिलेले आहे त्रियाची अझूनही प्रचलित असलेली गरबा, फेर यांमारखी सघटत्य हा भारतान्या सस्कृतीला गोपाची देणगी आहे क्र १२८ मधील गापी हृदय विद्ध करणारा विरहगीतें गात आहेत क्र २१० मधील गोपाच पाळल तिरप पडलेले आहे नखन्यामुळ असो किवा चिप्लामुळ असो तिरपें असो किवा वाकड असा आठरण ठेवण्याजोग, एवढ साप रागज्जा बहुजनसमाजात ही लक्षणें उठून दिवतात म्हणूनच त्यानें लालित्य काव्यवद् झालेले आहे क्र ७२, मधील पिंडार, पंडार हाही गवळीच आहे देशीनाम भावन पिंडार याचा अर्थ 'गोपाल, महिपपाल' असा दिवेग आहे सरस्वती वृष्णापरपात पिंडार बाला प्रतिशब्द 'अहीर' असा दिलेला आहे वृष्णाच्या अरागत्यात पवा नेहमा जाटळतो ह व्यक्तीनाम पिंडार, पॅन्डार यावरून तर

निघालेलें नसेल? क ७०६ मधील पिंडार हा स्वतः गोपालन करणारा आहे-
या गार्थेतील न्याहारी आणणाऱ्या त्याच्या कारभारणीच्या उल्लेखावरून दिसते
की त्याची गोशाळा त्याच्या राहत्या घरापासून बरीच दूर असावी पाठभेदा
वरून दिसते की कुरणातील गोठ्यात पतिपत्नींना जोडीने राह करण्याचा
रिवाज होता गोष्ठ या शब्दाचा गायरान असाही अर्थ (ऐ ब्रा ३ १८ १४,
वा स ३ २१) आहे

चण्डाल क २२७, ८०४ क २२७ मधील पानकुटीचा अर्थ काहा टाका-
कारांनी चण्डालकुटी अमा दिला आहे आणि काहींना पानकुटी क ८०४
मध्य चण्डालाच्या हाती मैना लागलेली आहे अथर्व वेदात चण्डाल ही जमात
मागासलेली आहे आणि वाजसनेयि सहितेंत असृष्ट्य मानलेली आहे चण्डाल
हा मकरज जातिविशेष शूद्र पुरुष व ब्राह्मण स्त्री यापासून निपजलेला, म्हणून
ब्राह्मणाना असह्य आणि ब्राह्मणी वर्चस्व अमलेच्या समाजातून बहिष्कृत मनु
(१० १० ५१) सांगतो चण्डालाना ग्रामाबाहेर रहावे, दिवसा राजाच्या
परवानगीने व चिन्हांनी युक्त होऊन ग्रामात कामकाजानिमित्त यावे आणि
रात्रा ग्रामात येऊ किंवा राहू नये दारू गाळण व विकणे आणि पालेरे पकडून
ता विकणे हे चण्डालाचे व्यवसाय हे व्यवसाय निषिद्ध किंवा निर्दय, म्हणून
बहुजनममाजातही ते तिरस्कृत जातकातही चण्डालाची अवस्था अशीच
आहे, अधर्मता व हीनता याची द्योतक म्हणून ही सजा जातकाः अनेकदा
योजलेली आहे श्री फिर् (पूवाक्त पृ ५८) सांगतात “ हीन जातीयाना
पञ्चज्जा स्वीकारण्याचा अधिकार असला व जातकामध्ये चण्डाल पञ्चजिताचा
उत्प्रेत्य अमला तरी त्याचा आर्याशां संबध येऊ न देण्याबद्दल जे निबंध घालण्यात
आले हाते त्यामुळे आध्यात्मिक उन्नतीला ते पारंगे झाले होते ” चण्डाल या
अनार्य जातीबद्दलच्या वरिष्ठ वर्गाच्या भावना बुद्धपूर्वकालीन आहेत आणि ब्राह्मण
क्षत्रियाना घालून दिलेल्या मयादा बांदांनीहा उलघिल्या नाहात

चण्डाल क २९१ ४१७ देशीनाममालेंत (३ ०) याचा अर्थ
न्यासी अमा दिलेला आहे क २९१ मधील उत्प्रेत्य व्यावसायिक असून
क ४१७ मधील उत्प्रेत्य जातीयतेचा यातच आहे न्हाव्याचा धदा राहृर्दानी
आळ असण्यामुळे तो करणाऱ्या लोकांचे सामाजिक स्थान हीन मानण्यात
यद निघाल जातकात न्हापितपुताची कथा आहे एसा न्हाव्याच्या मुगने

लिच्छवि राजकन्येवर प्रेम वगले तो पित्याला म्हणाला, राजकन्या मला पत्नी मिळाली नाही तर मी जगणार नाही यावर बाप म्हणाला, तू न्हाव्याचा मुलगा, हीन जातीचा आहेस, लिच्छवि राजकन्या उच्च जातीची क्षत्रियकन्या आहे, म्हणून अशक्य गोष्ट मिळविण्याची आकांक्षा धरू नकोस

नापितपुत्रानें थोडा दम धरला असता अगर व्यवहार सनाळला असता तर त्याची आकांक्षा नव्हे, आसक्ति तरी तृप्त शाली असती याचे प्रात्यक्षिक क्र. ८१७ या गाथेत आढळते. बायकाबायकाचें भाडण चाललें आहे, एक दुसरांला व तिच्या मैत्रिणींना छिनाल म्हणते लोच दुसरी म्हणते, काय, आम्ही छिनाल? तू मोठी पतिव्रता, आमच्या पासून दूर रहा, नाहातर आमच्या ससर्गामुळें तुझ्या कुळाला वड्डा लागायचा पण हें पहा, आम्ही छिनाल आहोंत पण आम्ही उत्तम नायकावर तरी आसक्त आहोंत तुझ्याप्रमाणे आमची वागणूक एकाचा बेदयेसारखी नाहा किंवा आम्ही न्हाव्याकडेही जात नाही!

नापिताच्या व्यवसायाची वैशिष्ट्ये विचारात घेऊन वात्स्यायनानें त्याची गणना नायकाच्या व्यवसायप्राप्त मित्रात व दूतात (१ ६ ३७) केलेली आहे, आणि त्याच्या पत्नीची दूतात सुसपन्न व सुसंस्कृत नागरी स्त्रीपुरुषाची सजावट त्याच्या कारागिरीवर अवलंबून असते या व्यवसायासाठी दुकान माटण्याची प्रथा नसल्यामुळ त्यांना गिन्हाइकान्या घोघर जावें लागे, त्याशीं गण्यागांष्टी छाटण्याची व लगट करण्याची साधे मिळे, म्हणून त्यांना दौत्य करावयास सवड मिळे या वरून दिसतें का वात्स्यायनान्या काळात त्याचा सामाजिक दर्जा बराच उचावला होता अशीच परिस्थिति अलीकडे पुन्हा निर्माण होऊ लागली आहे यामुळे इतर गडाबरोबर हाही नष्ट होणार अशा चिन्हें दिसत आहेत

दास क्र ९१ डॉ फेत्कर (बुद्धपूर्व जग पृ ३८) सांगतात की आर्य व दस्यु हा भेद यजनविषयक असून आर्यांच्या कृष्णवर्णांयाशी सवध येण्यापूर्वीचा आहे. ऋग्वेदात कृष्णवर्णांयाना दास म्हटलेले (१. १३० ८, ९ ४१) आहे आणि जित दासान्या काहा पुढान्यानी आर्य जेत्याबरोबर समेट केल्याचें नमूद आहे सद्दत्तनी व सुमपन्न दाताना आर्यत्व रापादन शक्य (६ २२ १०) होतें प्राचीन युरोपियन व मध्य एशियाटिक आणि मध्ययुगीन लिथन व इस्लामी देशांच्या इतिहासात दिसतें तें गुलामीचें रीत व कण

स्वह्य भारतांत आढळत नाहीं. लडाईत कैद, दरबारांत किंवा न्यायालयांत शिक्षा, दारिद्र्य आणि कर्ज फेडण्याचें असामर्थ्य हीं दास्याचीं कारणें बौद्ध वाङ्मयांत नमूद आहेत (थेरांगया; ४४४ : विनय : १. ७२.). सैनिकांप्रमाणें दरबतेष्वोरही एकटलेल्या खीपुराणांता दास म्हणून विक्रीत वसत. गाथासप्तशतातील क्र. ५४, ५५, ११८ व ५२७ या गाथांतील वन्दिनी याच सदरांत पडतात. हे दास धन्यांच्या घरांत कुटुंबीयांप्रमाणें (सिरिकालकाण्णि जातक) रहात, धन्याचा विश्वास संपादन (नंद जातक) करीत; धन्याचा दासाशा (कटाहक जातक) आणि दासांच्या श्रेष्ठांच्या कन्येसा (चुल्ल सेट्ठि जातक) प्रेमसंबंध जमल्याचा ही अनेक उदाहरणें आढळतात. शाक्य राजपुत्र म्हनाम, याचो दासो नगमुदा, यांची कन्या वामवखलिया हिला शाक्यमुलोत्पन्ना मानण्यास लिच्छवी जमातीनें नकार दिलेला आहे आणि दासांना भिक्षुसंघात घेण्याला मनाई केलेली आहे. ब्राह्मण व क्षत्रिय यांनाही दास्यांत पडावें लागे. (वेस्सन्तर जातक). मात्र आर्य दास्याला पात्र नाहींत अशी अर्थशास्त्राची स्वाही (नत्तेवार्यस्य दासभाव. १. ३. १३. ६५.) आहे. दास्य, मग तें कोणत्याही अवगुठनाखाला अमो, शक्य तोवर नष्ट, कर्मांत कर्मा सहा करण्याकडे कोटिल्याचा कळ आहे. गाथासप्तशतीतील दास हा सामाजिक किंवा आर्थिक अवस्थेचा ग्योतक नाहीं. ' तत्पर नोकर ', ' माळकिणीची मजा संपादन करण्यात कुशल ' या अर्थानें तो या गाथेंत आलेला आहे.

पुलिंद : क्र. ११६, ३१०; पुलिंदी : क्र. ६३४ : पत्तेरेय ब्राह्मणांत (७.१८) पुलिदांचा उल्लेख आन्ध्र, पुण्ड्र, शबर व मूतिव यांच्या जोडांनें आलेला आहे. हे विश्वामित्राचे पुत्र, त्याच्या शापामुळ बहिष्कृत होऊन दक्षिणापयात आलेले. महाभारतांत (१२. २०७. ४२) पुलिंद दक्षिणापयांत मांडलेले आहेत. मत्स्य (११४. ४६. ८) मार्कण्डेय (५७. ४५. ८.) व वायु (४५. १२६) पुराणांत त्यांना दक्षिणापयांत आणि अमोर, आन्ध्र, दण्डर, कुंतल, विन्ध व वैदर्भ यांच्या साभिध्यांत मांडलेलें आहे. त्याचा राज्यें विन्ध्याच्या परिसरांत असण्याचें कथामरित्नागरांत (४. २२.) सांगितलेले आहे. टॉलेमीनें त्यांना नर्मदेच्या किनाऱ्यावर मांडले आहे, त्याच्या कथनावरून दिमतें कां हे लोक कंदमुळें व कच्छे मास यावर निर्वाह (Tribes of Ancient India : Dr Law : p 175.) करीत. गाथामसगतांतले पुलिंद हे विन्ध्य पर्वताचे

(क ११६) रहिवासी आहेत ते पुनरमृगयासक्त व वन्य असून नागरी व्यवहाराविषयां इतके अज्ञान आहेत की त्यांना मोत्यापेक्षा गुना (क. ३१०) अधिक आकर्षक वाटतात

भोइअ = भोगिक क १५६, भोइणि क ६०३, ७३२, ७७० गगा धरानें क ५२६ या गाथेंतील भोइअ या शब्दाचा अर्थ पडिस्तरक = प्रतीक्षक या पाठाच्या अनुरोधान 'भोगिको भोगासक्तः' असा दिव्य आहे आणि पडिस्तर = प्रतिस्तर = असहिष्णु या पाठाच्या अनुरोधान 'भाक्ता ग्रामाधिकारी' सरस्वताकण्ठाभरणात (पृ ६७० क ३१९) भाइआ याला प्रतिशब्द भोगिको असा दिलेला आहे क ६०३ या गाथेंतील भाइण या शब्दाचा अर्थ गगाधरानें 'ग्रामव्यापारिक स्त्रा' असा सांगितला आहे व पण्डित मयुरानायकांनीं ता स्वीकारला आहे अन्य टीकाकारांना क ७३२ व ७७० मधील भोइणीचा अर्थ 'ग्रामप्रधानहिला' असा दिव्य आहे आणि क ७३२ मधील भोइणीचा 'ग्रामव्यापारमहिला' असाही दिव्यनाममालत व पाइअसहमहण्णवांत भोइ व भोइअ याच अर्थ ग्रामाध्यक्ष, ग्राम या मुखिया भोगासक्त, विवासी असे दिले आहेत आणि भोइणाचा अर्थ ग्रामाध्यक्षार्थी पत्नी पाइअसहमहण्णवांत भोइ व भोइया या शब्दाचे अर्थ भार्या, स्त्रा, वर्या असे दिलेले आहेत गाथासप्तशतीतील तेंही भाइणा अगता आहेत क ६०३ व ७३२ मधील भोइणी या धामतिणा आहेत या भोइणी शत्रिया असोत विवा वैद्या त्यांच्या नादां लागून पुरुष मात्र बहुजनसमाजातले आहेत या उल्लेखांपैकी क ५२६ शिवाय इतरांना वर्ग भावना अभिप्रेत आहे असे वाटते

या भोगिकाचा समन्वय काणाशा करावयाचा ? भोज या प्राचीन जमाताशा ? कां भोगिक या गुप्तकाठीन रत्ननाथिवाच्याशा ? डॉ फनकर यांच्या अनुमानांनुसार (प्राचीन महाराष्ट्र प्रकरण ४१) भोइ या जनानाशा ? प्राच्य फोशांनुसार शत्रिय मुखियाशां कां शाहा टीकाकारांच्या अनुरोधान वैश्य व्यापार्याशा ?

भोजाचा पहिल्या उल्लेख वेदंतांत (३ ५२ ७) आढळला देखें त्यांना पंचाधान मांडून आहे पत्तरय प्राच्यशास्त्र (८ १० १४ १७) त्यांना शत्रियत्वातय म्हटून आहे आता त्यांना वस्तुतः शत्रिय व्यापार्यां आहे आणि भोज्य राजधनज्ञति Hindu Polity Dr Jayaswal p 36) उल्लेख

केलेची आहे महाभारतातले भोज यादववंशीय असून ते विदर्भात माडलेले आहेत दण्डकारण्य या अभिधानाला अभिप्रेत असलेला दण्डक्य हा भोज होता असे अर्थशास्त्रात सांगितलेले आहे अशाक व खारवेल यांच्या शिलालेखातील भोजाचे उल्लेख 'स्थानिक व वशापरंपरागत राज्यक्त' या अर्थाने आलेले आहेत जे रामट्टण भांडारकरानी या भोजाना बऱ्हाडी ठरविलेले आहे. सातवाहन साम्राज्यातील भोजाचे शिलालेख कोंकणात, महाड व कुडा येथील लेण्यात मिळालेले आहेत येथे त्यांना भोज व महाभोज आणि त्यांच्या छियाणा भोजिणी व महाभोजी म्हटलेले आहे भोजाचा महाराबरोबर सबंध आल्यामुळे महाभोज हे राष्ट्रनाम सिद्ध झाले असावे अस जे केतकराचे (प्राचीन महाराष्ट्र पृ ३३४) अनुमान आहे मान याला पुरावा असा काहीही नाही क्षत्रप व महाक्षत्रप, तसेच भोज व महाभोज नाहींतर भारताचा विस्तार महाभारतात झाला तोही याच कारणामुळे, असे ही अनुमान करता येईल भोज या मत्स्योपजीवी (Poona Gazetteer I p. 387) जमातीची समन्वय करण्यामाठा भोज हे आरंभ मत्स्योत्पादक होते व पुढे ते वृणव्यात समाविष्ट झाले अस त्यांनी गृहीत धरले आहे आणि कृषिकर्म करणाऱ्या भोजांपैकी जे देवपुजारीपण करणारे ते भोजक ब्राह्मण झाले असेही निष्कर्ष त्यांनी काढले आहेत, त्यांनाही काही पुरावा नाही

ग्रामणी हा गावचा पाटील, प्रजेचा प्रतिनिधि, भोजक हा राजपरारण्याची किंवा राज्यकारभाराची सबंध अमलेला करमाफ इनामदार, राज्यकर्त्यांचा प्रतिनिधि, गृहपति हा सरकारी कर देण्यास पात्र असा जमानदार, प्रतिष्ठिताचा प्रतिनिधि, असे मानले तर गावगाव्यातली त्यांची स्थाने निश्चित होतात गाथासप्तशतीच्या काळात गावोगावी सरजामदाराच अस्तित्व जितके असभाव्य तितकेंच किराण्या व्यापाऱ्याच मभाव्य म्हणूनच भोजीचा अर्थ भी वाणीण असा घेतला आहे

वाणिभज = वाणिज्य क १८१ वाणि, वाणि, वाणिअ, वाणिअय यांचा अर्थ पाइअतदमहृणवात वनिया, वनियाचा लडका, वैश्य, व्यापारी असा दिलेला आहे हा वाणी पक्ष वृत्तीने वैश्य आहे वर्णाने वैश्य असलेला व्यापारी व्याघ्रवर्म. ह्यमिदत अशा वस्तूंचा व्यापार इतील हे निदान त्या काळात तरी समजत नाही अमलग तर तो लपट आहे, मातंगरेदी ही जुगती सबंध आहे-

आणि केवळ व्याधाची सुंदर स्मृति पडायी म्हणून तो तिच्या झोपडी-
भोंवती घोंटाळत आहे या गार्थेल्या जात त्रिजा जातीयता अभिप्रेत नाहा.

विज्ञाहारि = विद्याधरी क्र ४४६ विद्याधर हे दिवसा स्मशानात, एका
पायावर उभे राहून सूर्यतपस्या करतात आणि रात्री स्त्रियांचे अपहरण करून
त्याचा उपभोग घेतात, असा उल्लेख धजविहेट जातकात आढळतो. जैन प्रयात
आणि बृहत्कथेत त्यांना विशेष महत्त्व दिलेले आहे त्यांना देवयोर्नात घातले
आहे व अद्भुत शक्ति दिल्या आहेत विद्याधर हे विन्ध्य पर्वतान्या परिसरात
म्यायिक झालेले शरणी असावेत असें डॉ केतकरांचे अनुमान (प्राचीन
महाराष्ट्र प्रकरण २७) आहे या गार्थेतल्या विद्याधरीला अतरिक्षातून गमन
करण्याची शक्ति आहे सामान्य त्रिजाप्रमाणे विद्याधरी वेणी घालीत नाहात,
भुरभुरते वेंम मोकळे सोडतात असें या उल्लेखावरून दिसत अजब्याच्या
गुंतेतील विद्याधरीचे चिन्म तुलनेसाठी पाहण्यासारखे आहे

वाह = व्याध क्र १०० ६०१, ६१८, ६२९, ६६३, वाही = व्याधी =
व्याधधू, व्याधत्री क्र ११९, १२०, १२१, १७३, ५९७, ७३६, ७८८.
गाधासप्तशतीत, त्रिजा अन्यत्रही, व्याध ही मजा जात या अर्थाने आलेली
नाहा. व्याध म्हणजे शिकारी, वन्य शिकारी, शिकारावर उपजाविका चाल-
निणारे, म्हणून रानात वस्त्या करून राहणारे त्याच्या झोपड्याचे गट अगलेले
दिसत नाहात (क्र १०१, ९४०) हे व्याध धनुष्यबाणाने शिकार करतात
धनुष्यबाण हे त्यांचे व पुलिंद्राचे (क्र ११६) आयुध वादां शिकारी असे
मर्मथ (क्र ६३०) की ते एका बाणांत हत्तीला लोळवीत. अस्वल (क्र ७३६)
गव (क्र १२१, १७३, ७३६, ९४०), गवा (क्र ७३६), गेंडा (क्र ७३६)
मग (क्र ६०१, ६१८, ६२९) शरभ (क्र ७३६) व शार्दूल (क्र ७३०,
९४०) या राना व हिंश्र पश्यां हे शिकार करतात, हत्तीची त्याच्या गट
पथळातील मोत्यागळी (क्र १७३) व हस्तिदतागळी आणि म्याघाची त्याच्या
चर्मागळी (क्र ९४०) सितळ हरणारी दृश्या करणे हे दूरग आहे असें
त्याच्या शिवादी (क्र ६२९) मानतात एकाचा शिकान्याचा रानाग अगा
दरारा असे व त्याच्या धांतीने हिंश्र धारदे त्याच्या वस्तीच्या आगवाग
भिरकत नगत वग मों भेदा (क्र १२१) शिंश त्याची पायथे वयां आणि
(क्र ७३६) म्हणजे या शिकारीना जणू अभय मिळीं जात्या पिडीने देणा

पिढाला नावे ठेरावयाचा ही मनातन प्रथा गाथासप्तशतीत धनुष्य-सकेताच्या रूपात (क्र. ११९, १२०, १२१, ६३०, ६३३) सशब्द झालेला आहे नव्या वायकोच्या नादानें व्याध दुबळा होतो, त्याला धनुष्य पेलन नाही, यातच ता धन्यता मानते पण समार तर चालला पाहिजे म्हणून त्याची वायको त छिल्लून हळकें (क्र. ११९, १२०) करते, किरा यात वेइज्जन आहे हें जाणन तोच तें एकान्तात छिऱतो (क्र. ६६३) किंवा न पेलणारं धनुष्य व वाणाचा मारा साधावर टाकून शिकारीसाठा म्हणून नो जगलात जातो, पण शिकार मात्र करू शकन नाहा (क्र. ६३०) त्याचे हें दोबल्य पाहून भविष्याच्या काळजीनें त्याची आई रडते (क्र. ६६३), पण तिच्या अजाण नवतरण्या मुनेला चिता वशी ती माहीत नाहा. आपण तामलेल्या धनुष्याच्या छिल्ल्या आभाळात वातचकार उडालेल्या दिसल्या कां जणू आपत्या सौभाग्याचा ध्वजच फडकत आहे (क्र. १२०) असें तिला वाटतें तिच्या ठायीं व्यवहारज्ञानाचा अभाव तर इतका कीं सवतानीं धारण केलेल्या मोत्याच्या अल्काराचें मृत्य तिला समजत नाही आणि स्वतः धारण केलेल्या मोरपिसाच्या तुऱ्याच्या तोऱ्यातच ती भिरवते ! प्रत्यक्ष व्यवहारात व्याध व हिंसा याच आहे तेवढेंच व्याध व अहिंसा यांचे साहचर्य प्रचारक्यात व गीतात आढळून येतें त्यावरून त्याचें बुद्धोत्तरकालीनत्व सिद्ध होतें महामारताताल अर्जुन विपाद व रामायणातील काचवध हे प्रसंग या सदरात पडण्याजोगे आहेत गाथासप्तशताताल क्र. ६०१, ६१८ व ५९४ या गाथा नि सशय बुद्धप्रणीत अहिंसेच्या सिद्धांन्तानें प्रेरित आहेत या गाथा कृत्रिम व प्रचारकी थाटाच्या नाहात प्रियकर व प्रियसी यांच्या परस्परावरील अदृग्निम प्रीतीमुळें त्या नि सशय विशेष हृदयगम व हृदयद्रावक वाटतात

जातीयता, एतद्विषयक श्रेष्ठ कनिष्ठ भावना आणि सामाजिक परिस्थिति :

गाथासप्तशतीचें संपादन झालें तेव्हा दक्षिणापथात आर्यांच्या वमाहती प्रस्थापित व स्थिर हालत अनेक शतकें लोटला होता आता उत्तरप्रमाणे दक्षिणेतही आर्य व अनार्य यांचा मर्घर्ष समला होता झाडावर बसून कच्च माम राजाच्या अनार्य राक्षसांची आठवण आता नेत्रळ श्लेषजन्य उपमेपुरता (क्र. ३११)

राहिली होती. आर्य या सभेतला दर्प नष्टप्राय झाला होता आणि दरारा क्षत्रियामध्ये केंद्रित झाला होता. मात्र आर्याविपर्या व त्याच्या आचाराविपर्या सत्राना आदर वाटत होता; आर्य हे आपल्यापेक्षां वरिष्ठ आहेत अशी सामान्य जनाना जाणीव होती.

म्हणूनच एतद्देशीयांनीं ग्रामदेवतेला अज्जा हें अभिधान दिलेले आहे.

आर्य स्त्रियांना आपल्या दर्जाची जाणीव आहे. सामान्य व्यवहारात ही प्रत्ययाला येईल इतकी ती त्याच्या घृतीत मुरलेली (क. ७१) आहे.

सामान्यतः स्त्री ही तिच्या वैशिष्ट्यामुळे व्यासपीठावर अधिष्ठित असलेली व्यक्ति आहे, देव्हान्यात प्रस्थापित असलेली देवता आहे अशी ममाजातील सर्वसाधारण लोकांची समजूत अमते. वर्गभावना जागृत असते तेथें आणि ती सुप्तावस्थेत असली तरी उच्च वर्णाय स्त्रियाबद्दल कनिष्ठ वर्गीयामध्ये ही भावना विशेष प्रबळ असते. श्री. हेन्री शापाली यांनीं White Women, Coloured Men या विषयाचें सोदाहरण विवेचन केलेलें आहे तें जिजासूंनीं अवश्य पहावें. वर्गभावना असते, म्हणूनच सामान्य जनाना वरिष्ठ वर्गांतल्या स्त्रिया विशेष आकर्षक वाटतात मग ती ग्रामणीची दुहिता (क. ५९२) असो किंवा गृहपतीची स्तुपा (क. २५४) असो, तरुण भोइणि (क. ६०३) किंवा वयस्क शेटाणी (क. ७७०) अमो आणि तिचा उपभोग घेणारा हलिक (क. ३६०) किंवा चरक चालविणारा मजूर (क. ५५६) अगर राखणदार अहीर (क. ८०५) असो. अर्गी गुणवैशिष्ट्ये आहेत अशी ज्यांची स्थायि त्या वरिष्ठ वर्गातील स्त्रियांना त्याच्या तथाकाथित व्यासपीठावरून राली ओढून त्याचा उपभोग घेणें, सुरतमग्रामात आपलें सामर्थ्य त्याच्या अनुभवास आणून देऊन त्याचें तोंवरचें प्रतिष्ठित जीवन किती शुष्क होतें हें त्याच्या प्रत्ययास आणून देणें आणि नंतर त्याच्याबद्दल समव्यमनिकान्या समुदायात चवाठ्यावर चर्चा (क. ७७०) करणें, हीच आपल्या पोरपाची घृतार्थता, अर्गी अनेकांची इच्छा व कल्पना असते, पण एकाडे वेळा गाठें उरळते आणि त्याच्या दिवाळ पौरुपाला कुचकामी म्हणून दूषण (क. १५४) देण्यात येतें! आणि पूवा त्याला चटक लाश्यासाठी प्रहेणक (क. ६०३) देणारी आता त्याला गूळपोवरें देण्यालाहा राजी नसतें. अर्गीच आम, कनिष्ठ वर्गातील स्त्रियांना वरिष्ठ वर्गातील पुरपाबद्दल (क. ६०८) वाटने

अस आहे तरी एवढं सर र्जा एकादा दुमरा हलिक आयना (क ३६०) किना कुलवालेगा (क १७०) लगट करीत असला तरी तिचा दर्जा व तिच्या बाधबाधा दरारा यान्या वास्तीनें त्या वेळाही त्याच्या जिनाची धाकधुक होत असतेच

गायासप्तशतीचं सपादन झाल त्या वेळा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वश्य व शूद्र, या वर्गांत समाजाच वगाकरण होऊन अनेक शतके लोटली होती पण या वर्गांचा वा वर्गांचा येथें मागमूसही आटळत नाही येथें वर्णक्रम आहे पण तो केवळ भिति चिनात (क ६१०, ७३०), सामाजिक जीवनात नव्हे !

आर्य सस्कृतीचा गूळधार मानलेल्या यज्ञसंस्थेची येथें हेटाळणी (क २१७) केलेली आहे येथें ब्राह्मणाचा दर्जा इतका खालावलेला आहे का जे धार्मिक व परलोकव्यसनिक ते खेप्यापाड्यातल्या उज्या वायकाच्या उपहासाला पान झालेले आहेत आणि हें कोणाच्या राज्यात ? नाणे घाटातील शिलालेखाच्या पुराव्यानें ज्याचा यज्ञपुरस्कार शर्थात होतो त्या सातवाहनाच्या राज्यात, नाशिकच्या पाण्डवलेण्यातील गौतमी बलश्रीच्या शिलालेखाच्या पुराव्यानें ज्याचें एकनाम्य सिद्ध होत त्या सातवाहनाच्या राज्यात हा सारा बौद्धाच्या प्रचाराचा परिणाम हें उघड आहे गाथासप्तशतीत बौद्धाचा व त्याच्या आय तत्वाचा स्पष्ट उल्लेख आलेला आहे शिवाय हा राजकीय पारतंत्र्याचाही परिणाम असणे शक्य आहे या फाळात महाराष्ट्रावर क्षहरात क्षत्रपाची सत्ता होती आपल्या सत्तेच्या पुरस्कारार्थ त्यांनीही ब्राह्मणांना दान दिलेला आहेत पण ती तेजस्वी ब्राह्मणांना दिलेली नाहीत, पौढाचा भिभुजाना दिलेली आहेत ख्रिस्तोत्तर पहिल्या शतकात नाग घेण्याजोगा पवर्हा आचार्य महाराष्ट्रात निप पला नाही अतर्थांनी सर्जावनीच स्फुरण असलेल्या शुकाचार्यांची जागा काळ पोढ्या शुधाचार्यांनी यळवावली म्हणजे अमच ध्वावयाचें !

गायासप्तशतीतील प्रामणी हा प्रामाच्या गरक्षणापहल जबाबदार असल्या मुळ क्षत्रिय आणि मान्दार असल्यामुळे गृहपति हा वैश्य अमण शक्य आहे श्री फिन् (पृष्ठा पृ २०३) सांगतात " वैश्य या शब्दाचा पूर्ण समा नार्थक असलेला आणि विशिष्ट वर्गसूचक असा गृहपति हा शब्द पालि वाङ्म यान गर्भव्र आढळतो द्युपतिशास्त्रदृष्ट्या सान्य अर्थ गृहस्थ किंवा पुत्राच्या गुण्य नसा अमग्य तरी गर्वनाधारणपूर्ण हा शब्द जर्मनार किना उद्यजातीय

धनाढ्य व्यापारी यान्याबद्दलही वापरण्यात येतो राजवगाय रक्षित्यानतर ताबडतोब येणारा हा मुलवस्तु मध्यमवर्ग रक्षितियाप्रमाणेंच या गृहपताना स्वतःच्या श्रेष्ठत्वाचा व आर्यत्वाचा इतका तोंड अभिमान होता वा त्यामुळ स्वतः हून हीन दर्जाच्या लोकांशा समतेच्या नात्यान वागणें त्यांना शक्य नव्हतें स्वजातीबद्दल तीव्र अभिमान व परजातीयांशा विवाहाची वदी यामुळ गृहपताचा एक स्वतंत्र वर्ग बनला होता वान्हेरी (त्यूडर्स क्र १००३) व कुडा (त्यूडर्स क्र १०७३) येथील शिलालेखातील गृहपति ही सहा मेष्टि या अर्थानें आलेली आहे गृहपति हे वैश्य असावेत अस ठों जयस्वाल यांचेहा मत आहे पण गाथासप्तशतातील गृहपति वैश्य किंवा व्यापारी दिसत नाहात वॉ फिक् यान्या अखेरच्या विधानाचा क्र ६०० या गाथेंतील गृहपतिमुता व तिचा हलि वनन्दन पति या जोडन्याशा समन्वय केला असता गृहपति हा सामान्य हलिक वर्गांशा नात्यानें समृद्ध अमल्यामुळें त्याच वर्गांतून आधक, राखणीय व सामाजिक दृष्ट्या वैरिष्ठवर्गांत प्रविष्ट झाला असलेला दिसतो सामान्य बहुजनाचा पाठिंबा असल्यामुळेंच त्यांच्या नावाचा व तरवारीचा दरबडेजोराना दरारा वाटतो

गाथासप्तशतांत पुलिंद व व्याध या वन्य जमानाबद्दल तिरस्कार किंवा विद्वेष प्रदर्शित झालेला नाहा नागरी किंवा ग्रामीण जननेशा त्यांचा फारसा संपर्क येतच नाहा लगट करणाऱ्या लपट अहाराबद्दल तरुणाने कलेभ्या तक्रार जातीयतेची तीव्रता नाहा चडालाचा उल्लेख विवाध आहे निरवसित शूद्र असल्यामुळें तो गावाबाहेर राहता व कलालाचा निषिद्ध धंदा करतो हें खरे, पण येथें प्रकट झालेला तिरस्कार त्यांच्याबद्दल नसून यज्ञसंस्थेबद्दल आहे निर्दयता या गुणविशेषाच्या अनुरोधानें साटकाचा उल्लेख आलेला आहे तिरस्कार स्पष्टपणें व्यक्त झाला आहे तो पत्त चदिलाबद्दल वास्त्यायनानें नापिताला नायकाच्या परिवारात दिलेले स्थान उत्तरकालीन असावें आणि गाथासप्तशतातला समान नापितावर अवलंबून राहण्याइतका सुमस्कृत झाला नव्हता असें या उल्लेखावरून दिसतें हे सव उल्लेख स्मृतांचें अखेरचें गुप्तमालीन मस्करण होण्याच्या पूर्वीचे आहेत अस्मिन्मचय व मीतायज्ञ हे धामक विधि गाथासप्तशतातल्या रक्षित्यानीं केलेले आहेत, गुप्तमालीन स्मृतिकारानीं त्यांचे धार्मिक हक्क हिरावून घेण्यापूर्वीची ही परिस्थिति आहे ह उघट आहे

जातीयतेची भावना ऐहिक वा धामक मत्ता व स्थानिक वा प्रादेशिक सख्या

याच्या अनुरोधानं मामान्यत. आकमक किंवा आकदक स्वरूपात प्रकट होते. तथा प्रकार गाथासप्तशतीत प्रत्ययाला येत नाही यावरून निष्कर्ष निघतो कीं समाजाचें थोडेंबहुत वर्गीकरण झालेलें असलें तरी तें तोंवर बोंचक झालेलें नव्हतें-

आचार :

गाथासप्तशतीतील कौटुम्बिक व धार्मिक आचार त्या त्या प्रकरणात सांगितलेले, आहारविहारादि आचार चालू प्रकरणात ज्या त्या शीर्षकाखाला सांगितले, आता सामान्य आचार सांगतो.

गाथासप्तशतीतल्या पुरुषाचे केंम लाव (क १०८, १८८) आहेत ऋग्वेदात (१ १७३ ६) व अजय्याच्या चित्रपटातही असे उल्लेख आढळतात व दृश्यें दिसतात लावसडक केंस हें स्त्रियाच्या सौंदर्याचें लक्षण (क ५६६, ५७०) मानण्यात येई स्त्रिया केंमाचा अवाडा (क. २७३, २९१, ५५०) बाधतात

गाथासप्तशतीतील समाजाला आभिजात्य (क ३८, २६१, २६६, १३९) व कुलीनत्व याची जाणीव आहे आभिजात्यामुळें पुरुष परार्थीन (क. २६५) असतात. बाहेरची ओढ असली तरी त्याजवर कुटुंबाचा दाब इतका असतो कीं सायकाळां घरा येऊन पादप्रक्षालन (क. १३०) केलें कां पुन्हा चकर टाकायला बाहेर पडू शकत नाही. अनुर्लीन (क २५३), कृपण (क ६८, ८३), दु शिक्षित (क ५६, ९१, २७४, ७३२, ८७०), नकली धार्मिक (क ६०८), पळपुटे (क ६३१) व छुद्र शिकारी (क ६०९) याबद्दल गाथानीं तिरस्कार व्यक्त केलेला आहे दाक्षिण्य (क. ८५, ९३८), परोपकार (क १७२, १९५, १००६), शिष्टाचार (क ५०, ५१, ३१७, ६१४, ७५४) व शौर्य (क ५०८) याची प्रशंसा केलेली आहे त्यावावरून मिरवून गुणीजनाचा (क १९१) व नगारे वाजवून विजयी मन्नाचा (क. ६८५) सत्कार केलेला आहे, नालायक व निरक्षरांचा समाजाकडून गौरव होत अगलेला पाहून त्याबद्दल नापसंदी (क १९१) व्यक्त केलेली आहे उदार (क २३०) व रतिक (क ७३३) याच्या वाठ्याला आलेल्या दारिद्र्याबद्दल दैवाला दोष दिला आहे

गायमसगतातल्या अनेक गाथा त्रियाना लिहिलेल्या आहेत (अन्धलक्ष्मी क १७, २२८, २६३, ४७२, ४७५, १०५, १०५, २८२) रुज्जरगी उर्फ कुरगी क ६१८, ८९४, गुणमुग्धा क ४७४, ग्राममुष्टिका क ८८, १२८, ३०१ झेज्जा क ५८४, नाथा क ४१, प्रहता क ८६ पृथिवी क ८६ पेशा क ४४६, मृगाङ्गलक्ष्मी क ४२६ रेखा क ४१२, ५०६ रेखा क १२३, रेवती क ८७, रेवा क ८७, ९०, रोहा क ४१ रोहा क ६३० शशिप्रभा क ३०६, मिरिसत्ता क १४० हस्तिनी क ७१७) यापैसा काहा नावें एकाच लेखिकेचीं अमण ग्रन्थ आहे अनेक सामान्य त्रियाही सुगिर्क्षित आहेत त्या पतीचा पत्रव्यवहार (क २४४, १७१, ८०६, ८२७, ८३५) करतात ज्या अशिक्षित आहेत त्या पतीच्या प्रसासचे दिग्गम मोचण्यासाठी भितीवर रेखा काढतात किंवा काढलेल्या पुढे तात (क १७०, २०६, २०८, ८६१) अगर निरहाचे दिवस हातापायाच्या बोटांनी (क ३०७) मोजतात दहाना व वीमानी गणना करण्याच्या पद्धति बोटांच्या सख्येवर आधारलेल्या अमाव्यात

माहेरी श्रीमता व सामरा दारिद्र्य असल तरी कुलवडू सामरच्या आभि जात्याचा अभिमान (क ३८) बाळगते एकाती ती पतीला आज्ञा देत असली (क २३) तरी अन्यत्र ती त्याची अवज्ञा करित नाहीं कुलवधूचा पति वृद्ध असला तरी तो तिला प्रिय (क २९३) असतो पति उदामीन अमला तरी ती त्याला आदरानें (क २९६) वागवते आणि केवळ औपचारिक दाक्षिण्यात गमाधान (क ८१ ३५३) मानते प्रियकराचा निषध करावयाचाच झाला तर तोहा ती मर्यादा राखून (क ५१३, ७०९) करते पातिन्य हच त्रियाचें भूषण जाणि लज्जा हच कुलत्रियाच प्रसाधन (क ८०) होय कुलीन विरहिणीचा विभ्रम त्याच्या पतीवरोवर प्रसाती (क २७४, ८६५) होतो कुलत्रिीनें वामकुक्षी (क ६५, ६६) करू नये, प्रियकराच्या चारित्र्याची चचा (क ६७७) करू नये गुरुजन पति व मासू याविषयां आदर (क ४९३) बाळगावा परिचय अमला तरी स्त्रीनें पुढपाकडे त्याच्या पत्नीची चहाडी करू नये (क ७४४) पुढ्याशीं रस्त्यात बाळू नये (क ११४ ७०६) दृष्टि क्षेपात्र मात्र मनाई नाहीं अमा एक उल्लेख आढळता आणि अन्यत्र (क ७१०)

मात्र परिचित पुरुष छीकइन ओपचारिक अभिवादानाची अपेक्षा करतो कुलत्रियाचा अपमान करावयास कोणी धजत नाही (क ९७०) त्याना उपसर्ग देणाराला शासन (क १३८) करण्यात येतें हें सरें, पण आभिजात्यामुळेंच विट त्याचा पायदा (क ९३९) घेऊ शकतात

गायासप्तशतींतल्या त्रिया निर्भय व स्वतंत्र दिसतात ओसाड रस्त्यानें त्या एकट्या हिंडतात (क १०७, १९३, ८७१, ९५५) आणि चरितार्थाचे व्यवसाय नि सकोचपणें (क ४९, ५९८, ८१५) करतात, गीतें गातात (क १२८, ८३७) आणि सामूहिक नृत्यें (क ११४) करतात इतकेंच नव्हे, उघड्यावर परसात (क ६८३) किंवा नदीवर (क २४६) अर्धनग्न (क १२५) स्नान करतात प्राचीन काळात नग्नता आजच्या इतकी गर्ह्य मानण्यात येत नसे समाजान्या मनावर हा सस्कार मुसलमानान्या आगमना नंतर झालेला आहे असें काही सशोधकाचें (Tree and Serpent Wor ship p 102) म्हणणें आहे

गायासप्तशतीनें वाचकासमोर काहीं आदर्श मांडले आहेत घरकाम (क २३), स्वयंपाक (क १३) इत्यादि गृहवृत्त्यें आनदानें करते ती मुग्रहिणी सहन शीलपणें कट्ट्याची विषटना होऊ देत नाहा (क ५९) व विनयानें वागून सत्कार मुलाचा करते (क ८६०) ती सुमहिला सुल्लदु गीत सहभागी असतो तो आदर्श पति (क ९९) आणि भावजयीकडे मान वर करून पहात नाही तो आदर्श दीर (क ३५) सकळात त्याग करात नाहा (क ३७) व नेहमा सन्मुख (क २१७) असतो मित्र धीर सोडीत नाही (क ९७२) व सतापत नाही (क २५०) तो मुजन आणि मुजन हेच (क ९४) देशाच अन्कार

नमिकानाही उघड्यावर नागवें हिंदू नये (क ७३५) व घरांत उकटत असलें तरी मुत्रांनी अगणात शोषू नये (क ७२८) असें गायकवि सांग तात या गाथाना भोळ्या समजुतीचा आधार व व्यंग्य अर्थ असला तरी हा आचार सामान्य असावा प्रोपितपतिवनें स्वत चें व दरिद्री शेजारणीचेंही शीत (क ३६) साभाळणें, रात्रां गावधपणें जागवें (क ३३६), प्रवासी मुकामांत आल्याच तर त्याच पवारीला अगणात जागा (क ३७९) घाई अस गायकवानीं सांगितलें व मुचरितलें आहे पाहुण्या (क ७३१, ९५७) व

पाहुणे (क २५४, ३७९, ७३९, ८०९, ९५७) यांचे घरोघर स्वागत होत आहे शिष्टाचार (क ५९४, ७५४,), शेजारधर्म व सुलुप्ट्यञ्छा (क ५०, ५९, ३९७) याचा समाजाला जाणीव आहे सक्कसमयी परस्वराशी सहकार्य (क २२९) आणि शरणागताला अभय (क २९७) हा गृहस्थाचा व गृहिणाचा कर्तव्ये मानलेल्या आहेत उनाड स्त्रीपुरुषानाही जनवादाची (क. ५७, २०९, ५०९) कदर आहे

१० निष्कर्ष :

गायामत्स्यशर्तीतील समाजाची वृत्ति अत्यसदुष्ट आनंदा, वाटक सहकारी व साधामोळी आहे

गायामत्स्यशर्तीतल सामाजिक जीवनात प्राचीन कालान सहजता पदोपदा प्रत्ययास येते, गुप्तकालीन सभ्यता व समृद्धि आणि स्मृतिकालीन दृढता व सकीर्णता येथे कोठेही आढळत नाहीत येथे जातीय किंवा धार्मिक अभिनिवेश अगर अवहेलना आढळत नाही येथे सहजीवन आहे, सघर्ष नाही यौदान्या अशाककानन व जैनाच्या खारवेलकालीन उठावर्णाच्या ओहोटी नंतरची आणि गुप्तकालीन ब्राह्मणा उठावर्णाच्या भरती पूर्वाची परिस्थिति येथे प्रदाशत झालेली आहे

गायामत्स्यशर्तीतील समाजाचा आहार साधा आहे सामान्यत प्राणीण जनता गोपालक, शाकाहारी व शेतकरा आहे आणि वय जमाती शिकारी व मासाहारी आहेत वेदकालात विहित असलेले महिष - मारा (५२९ ७८, ६९७ ९९) अद्याप निषिद्ध झालेले नाही अहिंसेचा आझरता उल्लेख केवळ अश्रुतरम्य स्वरूपात झालेला आहे तादृक्ष हे या समाजाचे मुख्य अन्न आहे पकाचेही तादळाची किंवा मुख्यत्वेकरून तादृक्ष पंदा होता त्या प्रदेशात पिक्वणाच्या पदाथार्चा आहेत मात्र त्यात नारळाचे साहचर्य आढळत नाही त्याचप्रमाणे मासे व मीठ याचा तुटवडा दिसता या प्रमाणा वरून घाटें का हे लोक समुद्रकाठच्या प्रदेशातले रहिवासी नसावेत ते सध्या द्रीच्या घाटमाथ्याच्या लगतच्या प्रदेशातले व मावळातडे रहिवासी असावेत हे लोक करतात ती शिकार या भागात सुवलक आढळते, विशेषत- विन्ध्याच्या साक्षिच्यात या समाजातले लोक मद्याचे सेवन करतात, त्यांना सोम

माहांत नाहां, तरी कोणी इद्रागारने इगलेने दिसत नाहंत या मद्यमानात अपूर्वाई नाही, निपिद्धताही नाही ही मद्य घरगुती घनावटीची आहेत श्रीमतांची मद्ये सुगंधित आहेत आणि त्यांना मुरलेल्या मद्याच्या माधुरीची जाणीव आहे येथे आढळतात तीं मद्य मुख्यत्वेकरून ऊम, तादूळ व मोहाचीं फुलें यापामून सिद्ध झालेलां आहेत हा कच्चा मालही वर निदिष्ट रेलेल्या प्रदेशात मुगळक मिळतो चांगल चालपीत अमलेल्या पानकुटीच्या उल्लेखावरून दिसते की त्यांना नि मारणाची प्रक्रिया नुस्तीच अवगेत झालेली असावी

गाथासप्तशतीतला समाज हा साधा व सामान्य जनाचा बहुजनसमाज आहे हे त्यांच्या विहारावरून ही दिसून येत या लोकांचे घरगुती व मैदानी खेळ आणि मार्वाजनिक उत्सव विनयचा आहेत सारवलेल्या अगणात किंवा माजघरात सागट्या व फुगज्या होतात ग्रामागणात जत्रा भरतात आणि मैदानात रानदले या हौद्यात कुस्त्या रोळल्या जातात, आणि गावालगतच्या तळ्यात चळनीच्या मस्कृत प्राकृत मधर्पावदूळ विख्यात असलेली मातवाह नाची जलकीडा मान अत पुरातील वार्धाव तलावात झालेली असावी फाल्गुनेत्सव हा त्याचा मुख्य उत्सव त्यातही त्याची शक्ति दिसून येते या उत्सवाला उत्तरकालात आठे श्रीमती व सर्गीर्ण स्वरूप येथे दिसत नाही बहुजनसमाजाच्य आरोग्य चांगल दिसत अशोकाच्या लेखात उल्लेखिलेल्या आरोग्य सस्था मान येथे कोंठ दिसत नाहात एका सोन्या चार रंगीवेरंगी वस्त्रें गुडाळून तो चावडीसमोर उभारला वा इद्रध्वजमहोत्सवाची तयारी झालो ! जेजुरीला काठ्याचा उत्सव असतो, त्यासाठीं सगमनेरापामून अशा शृंगारलेल्या काठ्या वाजत गाजत येतात ही प्रथा ध्वजपूजेसाठीं सबद्ध आहे कां काय ?

गाथासप्तशतीतल्या समाजाचा बख साधा आहेत स्त्री-पुरुषाचा बखें सामान्यत कापसाच्या धाग्याचा आहेत समकालान शिल्पात आढळणाऱ्या उत्तरीय व उष्णीय ह्या वज्राचा बहुजनसमाजात वापर असलेला दिसत नाहा सामान्यत हे लोक वापरतात ता वस्त्रें जाडभरडा घडाती व तोकडा आहेत श्रीमत स्त्रिया मान शिरशिरीत वस्त्रें वापरतात त्याच वज्रधारण विरच्छ होतें कां मकळ यावावत स्पष्ट उल्लेख आढळत नाहा नेमत्या वज्राच्या आठन न्या नीवी धारण करीत अमाव्यात अम वाटने स्त्रिया डोक्यावरून

पदर घेत असल्यात त्या केशपाशात अलमार व फुले माळतात, आघाडीला मोरपिंसे गोंचतात त्या अर्धा त्याच्या माथ्यावरला पदर वेळापेला टळत अमावा त्रिंया त्याची फारशी मातवरी नसावीसं दिमत गाथासप्तशतीच्या काळातही मराठी धताची चोळी वापरात अमलेली दिसते गाथासप्तशतीची रचना झाली त्या भागात करणी बरीच भिन्न अमावी चरणा व हातमाग गावोगाव चालत असते तर त्याचा उल्लेख झाल्यापाचून न राहता.

गाथासप्तशतीच्या काळातल्या ममाजाचा साथी राहणी त्या लोकांच्या अलमारावरून प्रत्ययान येते गुप्तवाकाटमहालीन अलमाराची विपुलता व विविधता तत्कालीन भित्तिचित्रात, शिल्पात व साहित्यात दिसून येते तशी परिस्थिति येथे आढळत नाही मातवाहन कालान विविध अलमार उत्कानच शाले नव्हते अमेही म्हणता येत नाही येथे धीमत त्रिंया तेजश्या धोंडेबहुत अलमार वापरतात, त्यात क्वचिन् रत्नेही जडविलेला आहेत पण ती मार्व-त्रिक सुसप्ततेचा स्रोतक असावात असं दिमत नाही पाने व फुलें हेच सामान्य जनांचे अलमार आहेत

गाथासप्तशतान वण आहेत, पण वर्णाभिनिवेश नाही, व्यसमायजन्य जाति आहेत, पण जातीयता नाही वरिष्ठ वर्गांना दर्प नाही, सामान्यांना दोनगड नाही आर्यांना व क्षत्रियेस्य श्रीपुराणांना लगट करण्याची दृष्टि श्रीपुराणांना दौग आहे, ती वेदळ कुतूहलजन्य आहे, तीत आक्रमक जातीयतेचा आविष्कार दिमत नाही परचक व तज्जन्य अगर सामान्य मकर यांच्या निवारणाची जाति मत्स्या ही एक सामाजिक योजना आहे, मग हे चक रात्रवीय अर्गा, त्रिंया आर्थिक, धार्मिक अगर सामाजिक अर्गा, ही मत्स्या समाजाच्या आक्रमणेनी त्रिंया प्रतिवारितेनी स्रोतक नादा, पराभूतेनेची स्रोतक आहे परचकाविन्द्र दोगांच्या उदात्तपणे प्रथम त्रिंया प्रोत्साहक नेत्रुव स्वीकारणाच्या व्यक्तीना व वर्गांना प्रथम छट गोमावा लागता, मानित यत्सवः शर्ती म्हणने प्रभु व प्राप्त होणे आणि युगप्रस्थाच्या अनुरोधाने ममाजाची पुनपटना होत नेत्याच्या नावतपनामुळे आणि त्याच्या वर्गांच्या प्रतिशरामुनामुळे अगा व्यसनेन अक्षमिबन होत आणि ती ममाजाच अगच होत मग पुन्हा मानित होत, कारण ममाजाचे चरित्र हे

सत्त्व चिरजावी आहे अशा कान्तीन्या अनुरोधाने व्यक्ताना व वर्गाना जाताना व जमाताना श्रेष्ठ-कनिष्ठता प्राप्त हाते गाथासप्तशतातला समाज प्रामीण आहे येथील रेष्यापाख्यात प्राध्यानाची वस्ती दिसत नाहा, त्याचें नाव ही निघत नाहा, त्याचें तथाकथित सांस्कृतिक प्रभुत्व व सामाजिक नेतृत्व नष्टप्राय झालेलें दिसतें बौद्धही हतप्रभ झालेले दिसतात समाज जिवट ग्रामसंस्थांच्या जिवावर जगत असलेला दिसतो हां परिस्थिति पारतन्व्यजन्य असावी, राज्य संस्थान्या विस्कळितपणाची द्योतक असावी असें अनुमान होतें गाथासप्तशतीतल्या समाजाचा आचाराचा वारसा शिष्ट समाजाला साजेसा आहे, थोडीवहुत भ्रष्टता दिसते तिचा सदर्म वरील परिस्थितीशाच लावला पाहिजे.

पहिल्या सातकर्णानें यज्ञसंस्थेचा पुनरुद्धार केला, नंतर वैदिक धर्माचा परागति झाली गोतमीपुत्र सातकर्णानें क्षहरात क्षत्रपाचा उन्हेद करून चातुर्वर्ण्याची पुन स्थापना केली त्या दरम्यानच्या काळातली ही परिस्थिति आहे, असें या साधनावरून अनुमान होतें

१५. गाथासप्तशतीतील आर्थिक जीवन

१ आर्थिक जीवन

गाथासप्तशतीतला साळा सम्राज वन्य व प्रामीण आहे मळईच्या मुमपत्र प्रदेशात स्थायिक झालेला नाहा किंवा औद्योगिक व व्यापारी केंद्राशी संबद्ध नाहा. जसा देश तसे लोक, जसा देश तसे व्यवसाय

गाथासप्तशतातील या विषयाशा संबद्ध अशा उल्लेखांचा सदर्म समजण्यासाठी प्रथम तत्कालीन आर्थिक परिस्थितीचें सिंहावलोकन केलें पाहिजे

त्या काळात कन्हाड, जुन्नर, नगर, नाशिक, पैठण व वैजयंती (वनवामी) हीं शहरे भरभराटीत होता अजय्याच्या घाटातून जाणाऱ्या हमरस्त्याने पैठणची पेट उत्तर हिंदुस्थानातील उज्जयिनी आदि याचारपेठाशा जोडलेली होती पाण्टवलेग्यावरून जाणाऱ्या मार्गानें गावधन व नाशिक हां ठाणीं गोपाऱ्यानीं आणि नाणेघाटान जुन्नर व काऱण घाटाने कालें कऱ्याणशां संबद्ध होत भद्रोच, गोपारा, कऱ्याण व चोल हा यदर भरभराटीत होता जयगड, दामोळ, वाणकोट, राजापूर व विजयदुर्ग या यदरातूनहा परदेशाशी

व्यापार चालू होता, रुप, पोटिन व ताम या धातूंची नाणां अतर्गत व्यवहारात चालत होता व्यापारी व कारागार यांचे सघ होते आणि त्यांचेकडे सुपूर्त केलेल्या ठेवांवर ते दरसाल दर शेंकडा नऊ ते बारा रुपये व्याज देत असत समकालीन शिलालेखात पुढील कारागार उल्लेखिले आहेत आवेसणि (Artisans), ओदयत्रिक (Fabricators of hydraulic engines), कढिचक (Brick layers), कमार (Iron workers), कासाकार (Braziers), कुलरिक (Potters) कोलिक (Weavers), गधिच (Perfumers), गोलिक (Herdsmen), चम्मकार (Leather workers), तिलपिशक (Oil pressers) नेमकार (Polishers) घन्गिक (Corn dealers), मणिकार (Jewellers), मालाकार (Florists), मीठिक (Stone polishers), लेखक (Writers), लोहवाणिय (Iron mongers), बढकि (Carpenters), सुवर्णकार (Goldsmiths), सेलबढकि (Stone-masons), हालिक (Agricuiturists) यापैकी ओदयत्रिक, कासाकार कुलरिक, कोलिक तिलपिशक तैसकार व घम्गिक यांच्या श्रेणांचा ही या शिलालेखात उल्लेख आलेला आहे हे उद्योगधंदे सामान्यतः व्यापारा शहरातच चालत असले पाहिजेत शेतकऱ्यांच्या दैनंदिन जीवनाशी व व्यवसायाशी संबंध असतील तेवढेच व्यवसाय ऐज्यापाज्यात चालणार व गाथान्तशततात उल्लेखिले जाणार हे उघड आहे गाथासप्तशतीला सपन्नता व दारिद्र्य या दोहांचीही चामली जाणीव आहे J

सपादकाला त्यांच्या पूर्वजांच्या व त्यांच्या समकालीनांच्या सपन्नतेच्या स्मृति असल्याच पाहिजेत नद व अशोक आणि नागेशाटातील देवमळातील शिलालेखात ज्यांच्या राजातील महादानाचा उल्लेख केलेला आहे तो सातमणा यांच्या अपरपार मपत्ताची व दानशरतेचा आठवण त्याला असतच पाहिजे विपनांदारात ज्याच वृत्त व शकराच्या तोडाच त्या शाकवाहनाच स्मरण (क्र ४९७) त्याने नदनपूर्वक केलेले आहे कुशल मनाहवाला ऋक्ष मुद्रा वक्षीय देणान्या निनमादित्याचा उल्लेख (क्र ६६४) ऋक्ष आहे आणि चार गाथाना दशकोटि मुद्रा मानधन ऋक्ष (क्र ९९९) दानुवर व रगिकना या मुद्रात त्याने पुनागिनिवार वडी केलेली आहे

वाराहा सहन (क २३८) होत नाहा उदरचितेनें सुख काळवडत (क ८३), पात्र मनुष्याला लेंचट (क १३४) करत, उसनवारी (क १९२) करायला लावत, मिथो मोक मागायला (क १६१, १९५, ५१३) लावतें क २९० व ४७२ मयाल डोहाळे लागलेच्या बध्ची स्थिति सहृदयाला पीळ पाडणारी आहे

गरेदा करावयाच्या मालाचा नमुना (क ६२०) पाहण, त्याच मूल्य (क ६९८) विचारण, महाग (क १६८) का सवग (क २८७) त उरविण, तराजूनें तालव (क १९१) किंवा मापानें मोजून (क १५२) माल घेण, रोखीने (क ६८) किंवा वस्तुविनिमयानें (क २३८) मूल्य येण ही व्यवहारपद्धति प्रचलित असतना दिसून येते घाऊक व व्यापारी व्यवहाराचा उल्लेख कोठेही आलेला नाहा लोकांमतात त्याचा आढळ होणें शक्यही नाहीं

भारत हा आताप्रमाणच तेव्हाही कृषिप्रधान देश होता शेतकरी व शेतात पैदा होणारे पदार्थ याच्या उल्लेखान्या मध्येवरून गाथासप्तशतीच्या काळातही अशाच परिस्थिति अमत्याचें दिसून येतें

• शेत, शेती व शेतकरी

गाथामसशतात शन जमीनीला लिप्त (क ९) व छेत्त (क १६८, १६९, १७०, ७९१) = क्षेत्र या सजा योत्तयेच्या अहित समकालीन शिगलेप्यात शेत हा सजा आढळते क्षेत्र म्हणजे लागवडीपालची लागवडीला आणण्याजोगी किंवा सुद्धाम पड टेंवणी जमान शताचा सीमादर्शक किंवा जलविरोधक बाध (क १६८) अहित आणि वापाना कुण (क ९६ ५१३, ६३५) अहित हा शेतें प्रामसमेला भिडयेली (क ६०२) अहित काळीची मर्यादा दर्शविण्यासाठी प्रामसमेवर तणपुरिस-तृणपुरण (क ७४०) चुनगायच्या मारणा उभा वेत्तेग आहे लागवडीला लावत असयेच्या जमीनापलीकडे कुण अमत व त्यापलीकडे अरथ्यें वेदकाळान जमीनीचां क्षत्रपळ मोजून त्याची क्षेत्रात विमाणी वरणान येत अस (१ ११०) आणि त्यावर शतकन्याचा मारकी रक (८ ९१ २-६) अम गानसाहनकागत जमीनमोजणीसाठी निवतण = निवर्तन हें भव (Nasik Gazetteer Pandu I enj Inscr १० 4) वापरात हान ६ हान = १ दण्ड, १० दण्ड = १ रज्जु आणि

३ × ३ रज्जु = १ चौरस निरर्तन असा तपशील कौटिल्याने अर्थशास्त्रा
(Shamsastry P 118) दिलेला आहे महाराष्ट्र राजदकोशात दिला
आहे तो अर्थ असा १. गुजराथेंतील चार विघे जमीनीचें परिमाण २ दहा
हात लावीन्या वीस काठ्याचें माप, औरस चौरस ४००० हात ३ औरस
चौरस तीनशें हात जमीनीवर शेतकऱ्याचा मालकी हक्क असे आणि शेत
जमीनीवर कर घेण्याचा किंवा करमाफी करण्याचा सरकारला अधिकार असे
हेंही त्या लेखावरून दिसून येत

जमीन नागरण्यासाठी हल (क ३२४, ६९०, ७८९) व लड्गल
(क १६५) वापरलेले आहेत हल हा हलका नागर हलक्या जमीनीसाठी
वापरण्यात येत असावा आणि लड्गल हा मोठा व वजनदार असून तो भारी
जमीनीसाठी वापरण्यात येत असावा क ६९० मधील हल भात शेतात
फिरलेला आहे क. ३२४ मधील हल चिखलात चारलेला आहे, त्याचा फाळ
चारवार आणि ओहून काढावा लागत आहे अशी नागरट फक्त भातशेतात
सभवते क. ७८९ मधील ' कठिन रर-वीर ' अशी खडकाळ जमीन प्रथमच
नागरण्याकरता हल वापरलेला आहे रर = कठोर (दे ना २७८) =
खडकाळ आणि विर = भागणें (हेम ४ १०६) यावरून तर करवीर हें
ग्रामनाम सिद्ध झालेलें नसेल ? भातजमीनीसाठी वापरण्यात येणारा हलका
नागर मावळातले शेतकरी हल्लाही रयाथावरून घरातून शेतकडे वाहून नेताना
दिसतात क १६५ मधील लड्गल कपाशीच्या शेतात उभा आहे कपाशीला
कसदार जमीनात सोल नागरट करावी लागते या दोन्ही जातीच्या
नागरांना लोखंडी फाळ बसविलेले आहेत, तसें नसतें तर क ७८९ मधील
खळकाळ जमीन नागरताना ठिगण्या उडाल्या नसत्या नागराला जुपलेला
जनावरें जुवाला ओस = योक्न = कासच्यानें धाधलेला असत आणि त्यांना
अवहासिणी-वेराणी घातलेल्या (क ६९२) असत नागर ओढण्यामाठा
बेल व रेडे या दोहोंचा उपयोग होत असावा प्रत्यक्ष उल्लेख मान आलेला
नाहा तराही क २३८ व ६९३ मधील उल्लेखावरून पैलावद्दल निश्चित
अनुमान करता येते सामान्यत नागरास दोन बैल (Jataka II 165,
300) जुपीत असत नागराची पूर्वा नागराची पूजा करीत असत क ३५८
या गथेंत प्र यज्ञ पेरणोच एरुव उल्लेख आलेला आहे ह्याप्रमाणच तेव्हाही

मुठींन बी पेरीत अमत. नागरणी व पेरणी हीं मेहनतींच्या कामें पुरवणाना केलेंत आहेत आणि शेेत राउणीचें (क्र. ६९०, ६९१, ८१५, १००६) आणि न्याहारी (उबहारिआ, पाउहारी) पोंचवण्याचें (क्र. ६९२, ७२९) अशा कमी मेहनतीच्या कामें मोलाच्या व घरच्या क्रियांनी केल्ल्यां आहेत.

गाथासप्तशतीतील पिकें मुख्यवेंवरून पावसाळी आंहेत क्र ५६७ मधील साळीचें शेेत पाण्यानें भरलेले आहे आणि क्र. १९० मधील शालिक्षेत्रातून तर पावसाळी पाण्याचा प्रवाह वाहलेला आहे अशा दरें आजही मावळात दिसतात पावसाळी पाण्यावर पिकणाऱ्या जमीनीला केतु आणि विहीरीच्या पाण्यावरच्या जमीनीला सेतु अशा संज्ञा दोजलेल्या आढळतात. पाण्याच्या भरपूर पुरवठ्यावाचूंत उत्तम्वे पीक निघणें शक्य नाहा, मग हें पाणी काळव्याचें असो किना विहीरीचे. क्र ४९० या गाथेंत रहटघडि-रहाट-गाडग्याचा उल्लेख आहे। या यंत्राला इंग्रजांत पशियन व्हील, इराणी चाक अशी संज्ञा आहे. भूमिगत जलप्रवाहाचा व जलाशयाचा शेतीसाठीं उपयोग करण्याच्या अनेक योजना इराणात वापरात आहेत त्या अर्वाचीन आहेत असें युद्धीत धरून गाथासप्तशतीचा काळ अलीकडे ओढण्याचा कांही सशो-धकाचा प्रयत्न आहे तो योग्य नाहीं. ऋग्वेदात (१०.१०१.५-६) रहाटगाडग्याचा उल्लेख आहे श्री यिन्नावशात्री याच्या भाषांतरावरून त्यावहल स्पष्ट कल्पना होत नाहीं, शिवाय या सूत्रात एतद्विषयक संज्ञा प्रत्यक्ष आलेली नाहीं. वाद्यानी परस्परानी वाघलेला भाडी आणि विहीरींतून ओढलेल्या पाण्याचा अरउड प्रवाह याचा समन्वय अशा यंत्राचें अस्तित्त मागल्याशिवाय होऊ शकत नाहीं अर्थात् हे यंत्र अर्वाचीन किंवा परकी आहे असें मानण्याचे वाहांच कारण नाहीं

हालअ = हलिक (क्र ३१७, ३६०, १६७, ६९३), हलिकपुत्र (क्र ८४, १८०, ३७३, ४५८, ६००, ६०३ ७४० ८१९), हलिक-पुत्रि (क्र. ३८८, ८५७, ८५८), हलिक स्तुपा (क्र १०७, १४१, १५३)

हल धारण करतो तो हलिक, नागच्या, शेनरुी हाता पळी पोथी धारण करतात म्हणून स्वत ला वरिष्ठ म्हणवून घेणाऱ्या काहा जमाती हाता हल धारण करणाऱ्याना हलके गणतात ही गती दाबिवाक आहे, गान्धुतिरुच

नव्वे व्यावहारिक दृष्ट्याहो वस्तुतः हरी हा हलाचा पुतारा रलयोरभेद या नियमानुसारही हल ह प्रतीक धारण करण्यात हलपर बलरामाग कमीपणा वाटला नाहा हाती हल घेऊन जमीनीच वयण करण्यात स्वपणालाही हलपेपणा वाटला नाहा

गाथासप्तशतातला हलिक अडाणी (क्र १८०) आहे, अल्पसंतुष्ट (क्र ३१७) आहे, त्याचें मनगट बळकट (क्र ७८९) आहे आणि तो कशाळ (क्र ३०४) आहे तो नागरतो (क्र ३२४), पेरतो (क्र ३५८), राखतो (क्र १५०), रापणी करतो (क्र ८९), मळणी करतो (क्र ६८८) हलि कायैकी बरेच पामर (१, १९, २३८, ३५८, ६८९, ६९०) आहेत क्र ८४ मधील हलिक सधन असावा न १३८ मधील हलिक इतना दरिद्री का चैल सरदेदी साठी त्याला पाघरणे विकावा लागतात हलिकाच आपल्या शेतापर पोटच्या पोरणवढे प्रेम (क्र ५६७) असतें हलिकाची कामासक्ति अनेक गाथात वर्णिलेली आहे विशेषत त्याग आर्य त्रियावदल वाण्णारें आकर्षण (क्र ८४) आणि त्यामुळ आर्यांच्या रोपाची धास्ती (क्र ३९०) हलिकान्या त्रिया दुग्धसमुद्रातून निघालेल्या लक्ष्मीसारख्या (क्र ३८८) मुदर आहेत, त्याचे स्तन पुष्ट (क्र ८०७) आहेत एवढेच नव्हे एरडाच्या पानाएवढे विस्तीर्ण (क्र २५७) आहेत देशीत एरडाग पचगुळि (दे ना ६ १७) अशी सज्ञा आहे, ता मोठी अन्वर्धक आहे हलिक त्रिया इतक्या अल्पसंतुष्ट आहेत ना त्यांना नवें वस्त्र मिळालें (क्र २४१) का अस्मान ठेंगण वाण्णें आणि पतीची मना साभाळण्याविषयी इतक्या तत्पर व एवढ्या महनगील री त्या त्यांच्यासाठ स्वत दौत्य कराययासहो माघार घेणार (क्र ८४) नाहात हलिक पुरुषाना आर्य त्रियावदल वाटत तस आकर्षण हलिक त्रियाना गृहपति पुत्रावदल (क्र १०७) वाण्णें न ४१८ व ८५८ या गाथात लैङ्गिक विकृताचे उल्लेख आले आहेत

हलिकान्या जीवनमंत्र कणचा मफाळा शतावर फेरी (क्र ९९) टाकावी दिवसभर दमछाक होईपर्यंत चित्तलान पावसात नागरट (क्र १०४) करावी आणि घरा जायें तर रात्री शक्ये दोत उदरानी कुरतडावें (क्र ७६२) किंवा रेण्णानी तुडवाव (क्र २४९) रात्रा उवदार, जवानीने तटतल्ल्या, सावळ्या राणाग कशात घेऊन झोंपार आणि विधुर अमल्यास घराच उदासवाणें घडून

रहावे (क. ३७३) किंवा काम नमले तरी शेतातच वस्ती (क. १६९) करावी आनंद काय तो एकदाच- एखाद्यावर पाड्या शुभ्र तादळाची रास पडेल (क. ६८९) तेव्हा'

गाथासप्तशतीत पुढील पिकाचे उल्लेख आलेले आहेत, ऊस (इच्छु, उच्छु, पुडइच्छु, क. ५८१, ५५८, ७३४, ७६९, ७७०), कपाशी (कप्पास, तूल, फलही, फलिहः क. १६५, ३५९, ३६०, ५६९, ६७९, ८०१), कांदाळा (क. ७६०, ७९६), चणे (चणअ क. ५१७), तादूळ (कलम क. ६९०, ६९१, ग्रीहि क. ९, ५६७, ५६८, ६८९, ६९०, ७८०, १००३), तिल (क. ८, ६९०, ७१३), तूर (तुवरी क. ३५८), मोहरी (राइआ क. १७१), यव (क. ८००) बालुडकि (क. १०) आणि शण (क. ९) आणि गवतापैकीं तृण (तण क. ७७, ३७९, ३९६, ५०६), पलाल (क. १०९, ३३०) व सिप्पिर (३३०)

या उल्लेखावरून स्पष्ट दिसते की गाथासप्तशती निर्माण झाली त्या प्रदेशाच तादूळ हेच मुख्य अन्न व पीक आहे आणि जा तृणें उल्लेखिलेली आहेत तीही भातशेतीच्याच भागातला आहेत छप्पर, बिठाना व शेकोटी या तीन्ही कार्यांसाठी भाताच्याच पेंढ्याचा उपयोग होऊ शकतो मात्र येथे नारळीची झाडे नाहीत आणि क. ७८० मधील साळीच्या शेताचा उल्लेख विन्ध्याच्या गाह्यच्यांत आलेला आहे गाथासप्तशतीच्या निमितीची स्थलनिश्चिती करताना हे आणि कपाशीचेही उल्लेख विचारात घेतले पाहिजेत

येथे तादळाच्या तीन जातीच उल्लेख आलेले आहेत त्यांच्या ओळखीबद्दल मतभेद आहेत सामान्यतः कलम म्हणजे कोळबा, सालि म्हणजे गरवी आणि ग्रीहि म्हणजे हळवी गरवीचे पीक सुमारे सहा महिन्यात तयार होतं क. ५६८ मधील साळीचे पार हिवाळ्यातलें दव पडलं तरा तयार झालेले नाहा क. १८९ मधील साळीच्या तादूळ शरद ऋतून तयार झालेला आहे हळवाच पीक सामान्यतः तीन ते साडेचार महिन्यात तयार होतं आणि कोठें गाठ दिवसात ऋतूवेदात तादूळाचा उल्लेख नाहा आणि ग्रीहि हा प्रथम अथवांत (बुद्धूर्व जा पृ. २९१) आढळता गौदावरीच्या पारमरात पल्ल्या दुष्काळात गातमानें जलर राडणारा नादळ च। वात लागवडली, ती हीच तर

नसेल २ तादळाच्या शेतात पाणी तुंबविण्यासाठी उतारावर बाध घालणे, घिरिटावर भात भरडणे आणि उरळ्यात मुसळानें तोंदूळ काडणे, या पद्धति तेव्हाही प्रचारात होत्या असें क्र. ५६७, ५६८, व ७९४ या गाथावरून दिसते. खळ्यावरली नव्या तादळाची पादरी शुभ्र रास आणि शरद् ऋतूतील काटेरी चादणे यांची क्र. ६८९ मधील तुलना नवकाव्यातली असावी असें वाटण्याइतकी अंकल्पित आहे. वैदिक वाङ्मयात क्षेत्रे व मुलें याचा उल्लेख एकाच भावनेनें केलेला आढळतो (बद्धपूर्वजग पृ १७८), तसा उल्लेख क्र. ५६७ या गाथेतही आढळतो.

भारतीयाना ऊस अथर्व कालापानून (१२४.७. १२.२.५४) माहीत आहे व ७३४ या गाथेत उसाच्या पुण्ड्या जातीचा उल्लेख आहे ही जात मूळची परकी (Watt. Commercial Products of India P 936) असली तरी ती अनेक शतकापासून हिंदुस्थानात स्थायिक झालेली आहे. पुण्ड्याच्या जातीपैकी पुणेरी, बनारसी व सहराणपुरी या विशेष विख्यात आहेत. या उसाची उत्तमागनेशा तुलना केलेली आहे, वाळली सुकली तरी तिची गोडी कमी होत नाही म्हणूनच पुण्ड्याची लागवड लोकमतीच्या आसमंतात आणि साखर कारखान्याच्या आसपास करण्यात येते.

गाथासप्तशतांत कमाशीचे सहा उल्लेख आलेले आहेत. एकादाच उल्लेख असता तर अपवाद म्हणून किंवा ग्रामीण जीवनाच्या आर्थिक स्वयंपूर्णतेचे लक्षण म्हणून वासलात लावता आली असती. सहर्जी उडवता येण्यासारखे हे उल्लेख उपरे नाहीत. गभीर नांगरपूजेपासून बोंडाच्या छिचोर हास्यापर्यंत त्यांची व्याप्ति आहे. त्रादूळ व कापूस शेजारा पिकत नाहीत. त्यांच्या दरम्यान कोरडवाहू रुद पट्टा असतो. तादळी प्रदेशात पडतो तेव्हा पावनात कमाशी कुजून जाईल आणि कपारी पिकते त्या भागातल्या उष्णतेनें तादूळ कोळपून जाईल. शिवाय या जमीनीचा कमही वेगळा असतो. म्हणून गाथासप्तशतीच्या निर्मितेसाठी सद्य व विन्ध्य यांच्या परिसरातील निसर्गत भिन्न अशा प्रदेशातील कवींचे सहकार्य झालें असलें पाहिजे असें निश्चितपण सांगता येतें.

तांदळापेक्षा कपाराचें पीठ मौल्यवान् हें तत्कालीननाही मान्य होतें असें स्पष्ट दिसते. तादळाच्या शेतात चोरून चरणान्या पोळाला घरधन्याचीच धास्ती.

(क्र. ९५२) आणि कपाशीच्या शेतात रेडा घुसला तर त्याला हुसकायला घरदार धाव (क्र. ५४९) घेतें तादळाच्या पिर्काची राखण घरच्या पोरी (क्र. १००३) व मोलाच्या बाया (क्र. ६९०, ६९१) करतात तर कपाशीची राखण करण्यासाठी अडदाड अहीराची योजना करण्यात (क्र. ८०५) येते ! पिकल्या तादळाची रास उघड्या खळ्यावर घालण्यात येते (६८९) तर कपाशीची बोंडें वेंचण्याचें काम चालू असतांना खुद्द गृहपतिमुता (क्र. ३५९) हजर राहते !

कपाशीच्या तालोखाल तिळाचे उल्लेख आलेले आहेत. तीळ जितके उप-युक्त तितकेच पवित्र. अथर्व वेदात तिळाचे अनेक उल्लेख (१२.८.३; १२.२.५४) आलेले आहेत. तीळ व तादूळ हीं पिकें एकामेकाच्या साहचर्यात वाढतात. इतर पिकांपैकीं मोहरीचा उल्लेख गोदावरीच्या साहचर्यात आलेला आहे एवढाच मुद्दा लक्षात घेण्याजोगा आहे

३ शिकार :

शिकार हा गाथासप्तशतीतील वन्याचा चरितार्थाचा व्यवसाय आहे. रघुवंश व शाकुन्तल, कादंबरी व हर्षचरित इत्यादि उत्तरकालीन ग्रथात शिकार ही वरिष्ठ व सरन्न वर्गाची क्रीडा झालेली आहे. हें साहित्य कृत्रिम, बहुजन-समाजविन्मुख व वरिष्ठ वर्गाधिष्ठित झालें असल्याचें यावरून निःसंशयपणें दिसून येतें.

गाथासप्तशतीतले व्याध करतात ती शिकार व्याघ्रादि हिंस्र प्राण्यांची (क्र. ९८५), हत्तींची (क्र. १२१, ६३०) व हरणाची (क्र. ६०१, ६१८, ६२९, ९४५,). पुलिंदाचा उल्लेख कुजरभृगयासक्त (क्र. ११६) म्हणून आलेला आहे. व्याघ्राची व हरिणाची शिकार होते ती त्यांच्या चर्मासाठी आणि हत्तींची त्यांच्या दातासाठी हरणाचें मांस हें मासोत्तम म्हणून प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे मिरवणुकांत किंवा लढाईत डका धारण करण्यासाठी हत्ती पकडण्यात येत (क्र. ९९३) असत. प्राचीन भारतीय युद्धपद्धतात हत्तांचें स्थान आघाडीचें व महत्त्वाचें होतें सांप्रदायिक विधींसाठीं भृगाजिनें व यज्ञप्रमर्गी प्रमुख फर्यांसाठीं व्याघ्राजिनें वापरण्याची प्रथा वेदकालापासून प्रचलित आहे. अशीं चर्म विक्रीकरिता खरेदी करण्यासाठीं पेरीवाले याणी व्याघ्राच्या घरोघर

(क. १८१) जात असत. दांतामाठां हत्ताची शिकार होत अमयाचें अनेक उल्लेख जातकाल (१-३२०) आढळतात. आरगाचे दाडे, बागच्या, फाग्या- इत्यादि रस्तु वनविषयामाठां हस्तिदांताचा वापर झालेला तेथें व मर्मकालीन शिल्पात आढळतो. २

[पुल्लिंद व व्याध शिकारींसाठी धनुष्यबाण हेंच आयुध वापरतात. पित्याने धनुष्य वारसानें पुत्राकडे (क ६६३) येत असे. एकेका व्याधाचा रानात असा दरारा असे (क. १२१) की त्याच्या ह्यातात त्याच्या वस्तीच्या आसपास फिरकण्यासही हत्ती धजत नसत. क. ६३० मधील व्याध असा जवरदस्त होता की तो एका बाणात हत्तीला लोळी; पण लग्नानंतर बायकोच्या नादानें तो इतका वावचळला की आता त्याला पूर्वीचें धनुष्यही पेलेंनामेलें. जालें, हीच व्याधवधुंची फुशारकी आपल्यावरील आसणीमुळें दुर्बल झालेल्या पतीचे धनुष्य त्याला पेल्यावें म्हणून तें हलकें करण्यासाठी त्या तें उघड्यावर छिल्लून आपलें सौभाग्य प्रकट (क ११९, १००, १००) करतात ! वाना- पयंत धनुष्याची दोरी ओढून (क ५९४) बाण सोडला की जणूं बीज कडा- उरत्यासारखा शिजिनीचा घोष (क ५४, ५५) होई चितळ हरगाची शिकार करणें हे कर्तृत्वात कमीपणाचें लक्षण होय असे व्याधप्रियाली (क. ६०९) मानीत असत. ३

धनुष्य (क. ११६, ११९, १२०, १००, १००, ४२४, ४७३, ५०४, ५८४, ६०१, ६१८, ६६३, ७०७, ८०२, ९८६), बाण (क. १०१, २१०, ३०५, ३२६, ३८१, ४०४, ४४१, ५०४, ६०१, ६३०, ९४६, ९८०, ९९४), भाळ (क ५८६, ५९४) आणि शिजिनी (क. ५४, ५५, १००, ८०४, ५९४, ६०१)

शत्रुनाशक हा एवढाच निपय येथें घेतो कारण गाथासप्तशतात धनुष्यबाण हे आयुध मुख्यत्वेकरून व्याधानी व तेंही शिकारींसाठीच वापरलेले आहे पहा. क १००, ४७३ व ९८६ ही धनुष्ये मदनानाची व क ५८४ व ७०७ हा ह्याचा क १०४ हें धनुष्य भुवनेश्वरीचें आणि क ८०२ हें चंद्रानें, आणि बाणापर्क क. १०१, २१०, ३०५, ३२६, ३८१, ४०४, ४४१, ५०४, ६०१, ६३० व ९९४ हे शर मदनाने व क ५०४ मधील अर्धचंद्राकृति बाण दृष्टीचा

क १४ व ५५ मधील शिजिनीघोष चन्दिनीच्या प्रियकरा या टणकाराचा उपमा व सकेत वगळले म्हणजे राहतात ते धनुष्यबाण व्याधुर्लिदाचें

धनुष्य हें वेदकालीन आयांच मुख्य शस्त्र ऋग्वेदातलें (१० १७ २०) धनुष्य लाकडाचें असून त्याची दोरी स्नायूची आहे महाभारतमळात कार्मुक (४ ३८ १०) या लाकडाचें धनुष्य बनवीत असेत कौटिल्यानं (ग्राम शास्त्री पृ ११०) धनुष्याचे कार्मुक कोंदण्ड द्रुण व धनु ह प्रभार दिलेले असून ते अनुक्रमे ताल बावू टारु व शृंग यापासून बनविलेले असत असे नमूद केले आहे पुढे धातूची निमित्ति वाटली व त्याचा उपयोग अस्त्रासाठी होऊ लागला धनुष्यासाठी शिंग व लोखंड याचा जोडीनें उपयोग करावा असे अभिनुराणात (१४५ १-१०) मागितलेलें आहे तरी हेरोडोटसच्या (७ ६१) काळापर्यंत मुख्यत्वेकरून बावूचाच धनुष्ये वापरात होती चोड वाकणाचा धनुष्ये परीं उत्तरकाशीन असावात महाभारतातलीं धनुष्ये (१ २५ ८-९ ६ १०० १२) रगविलेला आहेत त्यावर मुग्धाकृति व रत्नें जडविलेला आहेत धनुष्ये ता वापरणाराच्या उचीच्या व शक्तीच्या मानानें लहान मोठी असत सामान्यत त्याची लांबी तालमात्र असावी असें महाभारतात सांगितलेलें आहे याहून मोठी धनुष्ये शक्तीच्या (क ६६३) किंवा निशाणाच्या स्पर्धेसाठी वापरण्यात येत असत शिजिनी म्हणजे धनुष्याची दोरी वेदकाळात ही दोरी बलाचें कातडें किंवा स्नायू याची असे मूर्ध, तृण, शण, बावूची साल वा स्नायु यापासून धनुष्याची शिजिनी सिद्ध करावा असें कौटिल्यान (पूर्वाक्त) मागितलेलें आहे शिजिनीच्या प्रत्येक टोंकाला फाम असें पंथां एक फाम धनुष्याच्या वरल्या आतना मजक टोंकाशा असलेल्या राचत नेहमां गुतविलेला असे धनुष्य वापरण्याच्या वळाच दुसरा फाम ग्वालच्या ग्वाचेंन समाविण्यात येत असे नाहां तर धनुष्याच्या कमानाची शक्ति नष्ट व्हाव याची धनुष्य वापरण्याच्या वेगवेगळ्या मजा वाचनेयी सहितेंत दिनेच्या आहेत आंतन = धनुष्यावर दोरी चढविलें प्रतिज्ञा = बाण लावण आयमु = धनुष्य वाकवण आणि अस् = बाण मोडण बाण जोडून शिजिनी नाशून, नेम धरण्याला सधान ही सजा इतरत्र दिलेला आहे धनुष्याचा मध्यभाग

व बाणान् अग्र आणि स्वयं ही उघड्या लोळ्याच्या पातळात येतील एवढे धनुष्य उचलून सधान साधावयाचे महाभारतातले योद्धे धनुष्य उभे धरतात आणि होमरचे योद्धे ते आडवे धरतात गुड्ड्यावर चसून किंवा अतराळातील सधान साधावयाचे असेल तेव्हा धनुष्य आडवेच धरावे लागते आपले योद्धे धनुष्याची दारा कानापर्यंत (क १९४) ओढतात व त्याचे छातीपर्यंत आपले योद्धे दोरी उजव्या हाताने ओढतात, एका अर्जुन मात्र मव्यसाची हांता ऋग्वेदात, अथर्व वेदात व पुराणात बाणाचे शोतक अस अनेक शब्द दिलेले आहेत मल्ल (क ५९४) हाही बाणच आहे असं हॉपकिन्सचे (Position of the Ruling Caste in India p 273) म्हणणे आहे अर्धचंद्राकृति बाण हा भामाचा विशेष आवटता क ५८ मधील हस्तमल्ल हा मात्र भाग्य असावा वेदकालीन बाण वेताचे असत त्याचा फळें शिंगाची, तांब्याचा अगर पंचधातूचा असत ती ज्वालितारंगी अणकुचीदार असत ऋग्वेदात व अथर्व वेदात आलाक्षा व दिग्ध या विपारी बाणाचा उल्लेख आलेला आहे अशा विपारी बाणाचा वापर धर्मयुद्धात करावयाचा नाही असा सक्त नियम होता अनार्याचे जमाव व हिंस्र श्वापदे यासाठी त्याचा उपयोग होत असावा कौटिल्यानं नाराच या लोखंडी बाणाचा उल्लेख केलेला आहे बाणाची लांबी रथाच्या आखाएवढी (म भा ७ १६६ १८) म्हणणे वाकभर असे मध्ययुगीन बाणाची लांबी अडीच ते तीन फूट (Egerton Hand Book of Indian Arms) अस बाणाच्या आघाडीचे शल्य व पिछाडीचे पिस हा काचाला तातीने बांधलेला असत बाणाचा भाता (काण्डकरण्डअ क ६३०) पाठीवर अस त्यात दहा ते वीस बाण असत ऋग्वेदातील धनुष्याच्या दोऱ्या (१० २७ २०) स्नायूच्या आहेत महाभारतातल्या मूव तृणाच्या अगर लतेच्या आहेत अग्निपुराणात कातच्याच्या दोऱ्याची शिफारस केलेली आहे क ५४ व ५५ या गाथात शिबिनीच्या टणत्काराचा उल्लेख आलेला आहे शूभना ओश्रवण्यामुळ पीळ उचलून शिबिनी निरुपयोगी होत असावी असे क ६०१ मधील उल्लेखाने दिसते रणधुमाळात धनुष्य मोडतात व दोऱ्या तुटतात आणि बाण मरतात, म्हणून त्याचा साठा जवळ बाळगावा लागत असला पाहिजे वनुधराना सोडण्याचा बाणानी आकाश भरून गेऱ्याची वर्णन

आढळतात पण त्या मानाने हानि झालेली दिसत नाही म्हणून या अत्राचा कार्यक्षमता कमी लेखण्याकडे पाश्चात्य सगोधनाचा कळ आहे

फामेपारधी पाश लावून पापर पकडतात, असे क १३८ व १०० मधील उदाहरणाने दिसते ऋग्वेदातही या पद्धतीचा उल्लेख (३४०१) आढळतो क ७८३ मध्ये हत्ती पकण्यासाठी पाश लावलेले आहे हत्तीचा आटोपर्शीर कळप आटोम्यात आलेला पाहून शिकारी गळ्या जगलाला दोर्दीकडून आणून गवतात आणि भेदलेल्या हत्तींना पकडतात या पद्धतीचा उल्लेख क ७८४ मध्ये आढळतो हत्तींच्या हात्तीच्या चालू असतील अशा प्रदेशात रडू म्हावयाचे, ते काट्यांनी भरून त्यावर गवत व माती पसरून भोंबताल्या निनीमारम्य सरावयाचे आणि पकण्याकडच्या हत्तीला पसवून त्यात जाणून अडकवायाने ही पद्धत क ७८९ या मध्ये निसून येते येथे हत्तीला पसविण्यासाठी रडूपात कृत्रिम हत्तींज उभी केलेली आहे हत्तींज घ्राणद्वय फार तीक्ष्ण असते त्या मानाने त्याची दृष्टि मदच असते तथात ते माताला आणि म्हणून स्वतःच्या मदान्या गंधाने ते जणू अंध होतात आणि सोडने कर्मांनीचा ठाव घेण्याचा नेहर्मांचा सराव विमळून वेभानपण रडूपातल्या दृष्टीकडे धार घेतात आणि बधमान पडतात ही पद्धत म्हैसूर राज्यात गेल्या शतकापर्यंत चालू होती व अतिदक्षिणेकडे अजूनमुद्धा चालू आहे म्हैसूर गेझेटीयर (Vol I p 126-7) मध्ये श्री जी आर नारायणराव सांगतात ' Pits were artfully disposed along routes frequented by wild elephants or near about the pools and trees which they love to visit and being lightly covered over by a net work of bamboos leaves and earth were steadily overgrown with grass after the early showers so as to remove all causes for suspicion The animals usually so cautious saw nothing to rouse their suspicion and precipitated themselves in to the pits When the captive elephants fairly completely filled the pits there was no space in which

to throw fodder and there was absolutely no means of watering them and the period which elapsed between the fall and the rescue was usually one of starvation for them. After noosing the captive with the help of the Kunkies (or tame elephants), the pits which by now would be slightly enlarged by the struggles of the captive beasts, were filled in with twigs, leaves and other rubbish, with the result that the animals elevated themselves automatically. This method which on account of the cruelty involved, is very rarely resorted to in Mysore at the present day still flourishes in South India & Malabar." शिकारीच्या या पद्धतीचे उल्लेख गाथासप्तशतीच्या उत्तरभागातले असले तरी त्या मात्र उत्तरकालीन नाहीत. मृगयात (५०७६४) व सर्पळ्यांत (१००८१०) अडकवून सिंहाची शिकार केल्याचे उल्लेख ऋग्वेदांतही आढळतात.

व्यवसाय :

गाथासप्तशतीत अनेक व्यवसायाचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष उल्लेख आलेले आहेत; उदाहरणार्थ, चंदिलाचा प्रत्यक्ष उल्लेख आलेला आहे आणि प्रमाण-सूत्रावरून (क्र. १५३) अरेकमाचा व्यवसाय अप्रत्यक्षपणे सूचित केलेला आहे. या व्यवसायापैकी काही वन्य आहेत व काही नागरी; काही स्वतंत्र व काही गावगाव्याची संवद्ध; काही स्थायिक व काही फिरते सामान्यतः नारेच व्यवसाय बहुजनसमाजाचे आहेत, त्यांना केलेले व त्यांच्यासाठी केलेले मुशीक्षिताचे व मुमस्कृताचे व्यवसाय अपवादात्मक आहेत यापैकी काही व्यवसायाचा येथे तात्पुरता निर्देश करतो.

पशुपत्नीची पारध हा वन्य जमातीचा चरितार्थाचा प्रमुख व्यवसाय. चर्म, अस्थि, हनायु, दात, शिंग, पित्त, चरबी व मांस इत्यादि पदार्थांचा व्यापार हा जमाती करीत असत.

मुवर्णसिद्ध अल्कार, र्यात जडविण्यासाठी नील (क्र ३०२), पाम्मराव
 (पद्मराग = माणिक न ७१), मणि (क्र. ८०३, ९७०, ९७६) व मरगज
 (हेम ११८० मरकत = पद्मा क्र ४७५) इत्यादि स्थलीद्वव आणि
 प्रवा (क्र १७८) व मोती (क्र ६६९, ९९८) इत्यादि जलीद्वव मौल्यवान्
 रत्नें, अकुश (क्र ९९३) करवत (क्र १५०) गन्ग (क्र ७८७),
 विलसत (क्र ९९७), तरवार (क्र ७८७ ९९७), नागराचा फळ
 (न ६९० ७८९), वाणाची अग्नें, मेरा व शूल (क्र ६४), शुक्ला
 (क्र ७८०), मुद्दे (क्र ३९४ ७२०) इत्यादि लोह (= लोखंड क्र ९९७)-
 सिद्ध वस्त्र (क्र १३९, १४० ४५६, ५७६, ८३१), पात्र (क्र २४०)
 या नामसिद्ध घटा (क्र १०९, १७०) इत्यादि वस (वस पाणिनि
 ४३ १६८ ५१-५) - सिद्ध धातुरग (क्र ६९८), हरिताल (क्र ९)
 इत्यादि धातुसिद्ध प्रसाधन-साहित्य हे नित्योपयोगी, व्यवसायोपयोगी व युद्धो-
 पयोगी वस्तूंचे उद्येग निसिद्धिपूर्ण सिद्ध करतात कीं गाथासप्तशतीच्या
 काळात धातूच्या व रत्नाच्या रगणी अस्तित्वात अमल्याच पाहिजेत, निर्मितीच्या
 किंवा लगतच्या प्रदेशात आणि इषुकार, तावट, मणिकार, लोहार, शिक्ककार
 सोनार वगैरे व्यवसाय ही या धातूच्या रगणी व हे व्यवसाय भारतात वेद-
 कालापासून चार आंहत सृष्टि जातुपान मुद्दे तयार करणाच्या कम्माराच्या
 उद्येग आहे ही मुद्दे अशी सूक्ष्म कीं ती पाण्यावर तरगत व अग्नी तीक्ष्ण कीं
 गेरणीचा भेद करते (जातक ३ २८१) विलगत व तरवार हे उद्येग गाथा
 सप्तशतीच्या उत्तर भागात आले आहेत, ते उत्तरकालीन मानते पाहिजेत.
 गातवाहनकालीन शणारी अग्नें पुष्कळ मिळालेले (Excavations at
 Brahmapur 1945-6 Dr Sankalia & Dr Dikshit p 121)
 आहेत म्यासिक किंवा फिरल्या (जातक ३ २८१) अयस्तरांनी तीं धनविद्येची
 अमाचीत क्र १०१ मध्य गोनाराच्या नागडीचा स्पष्ट उद्येग आहें. आणि
 क्र. १०९ मध्य बंगोटीवर रत्न पावणाऱ्या अशाणी जवाहिर्याचा गाथासप्तशतीत
 उद्येगितीची मरकतभाजन व शक्यपति आदि पूजापत्र या मणिकारानींच तयार
 केलेली आहेत हिंदुस्थानात जागोजाग झालेल्या व्यवसाय प्रचीन व रगी
 बरगी अग्नें कायेचे व रगडी मणि मिळालेले (Itched Beads 17

India Dr Dikshit) आहेत मण्यावर रंग चढविण्यासाठी त्यावर रासायनिक क्रिया करून ते भट्टात भाजण्यात येत असत गाथासप्तशतात उल्लेखिले आहेत तसे काळे मणि ब्रह्मपुरांन्या उत्पन्ननात मिळालेले आहेत काचेच्या वागळ्या (क्र १३३, २८३, ५८९, ६८३) व चपक (क्र ७१०, ९११) या उल्पावरून काचकार व कासार यांचे धंदे सूचित होतात. प्रामुख्याने काशाच्याही वागळ्या वापरीत, म्हणून वागळ्याचा व्यवसाय करणारांना कासार हे नाव मिळालेले असावे वागळ्या भरण्याच काम कासारणी करतात असा स्पष्ट उल्लेख क्र ५३९ या गाथेत आलेला आहे त्याचा हा व्यवसाय फिरस्ता असला पाहिजे ब्रह्मपुरीच्या उत्पन्ननात निळसर रंगान्या सात वाहनमागीन वागळ्या मिळालेल्या आहेत, त्या रोमन असल्यात असा डॉ दीक्षित याचा अंदाज (पूवाक्त पृ ११७) आहे मद्य माचविण्यासाठी व पिण्यासाठी वापरावयाचा उची भाडी हा सातवाहन कालात रोममधून आयात होत असत क्र २०४ या गाथेत आरशाचा उल्लेख आहे प्राचीन भारतातील आरसे धातूचे असावेत मिल्किंदपन्हो (४१६०) मध्ये तसा उल्लेख आहे प्राचीन ग्रीक व रोमन लोक असच आरसे वापरीत असत दत्तकारांनी केलेल्या हस्तिदती मुठी आरशाना बसवीत अना जातकात (V No 531 p 138) उल्लेख आढळतो गाथासप्तशतीला समकालीन असलेल्या मथुरा व माची येथील शिल्पात हाती आरसा घेतलेल्या यर्क्षान्या मूर्त आढळतात अजव्यातहा असाच प्रमग रंगविलेला आहे क्र १३८ व ९४० मधील फास दत्तकारांनी तयार केलेले हस्तिदती असणें शम्भू आहे पिरिटी (क्र ७९४), चटुक व करडूक हां भिक्षापानें (क्र १६२), चरक (क्र ५७४, ७६९, ७७०), नागर (क्र १६०, ६९०, ६९२, ७८९) प्रमाणसून (क्र १५३), मुसळ (क्र १०१), रहाटगाटगें (क्र ४९०), सागळ्या (क्र. १३८) इत्यादि काष्ठमिद वस्तूवरून बरेकम व सुतार यांच अस्तित्व सिद्ध होतें क्र १७, ३४ व १६५ मध्ये रथान उल्लेख आलेले आहेत आणि क्र ७४० मध्ये जहाजाचा रथकाराचा व्यवसाय नागरी आणि जहाजें तयार करणाराचा धंदा समुद्रकिनारी अमला पाहिजे या स्थलचर व जलचर वाहनाच उल्लेख ऋग्वेदापासून आढळतात वेदकालीन नौका अध्याच्या (१ १३० ८ १००१७ १), युधा पोखरून केलेल्या अमत

सातवाहनकालीन लेण्याच्या माडणीवरून तव्हाच्या घराच्या उभारणीची कल्पना करता येते. सुतार व गवडी यांचे सहकार्य असल्यावाचून घराची किंवा देवळाची कामे होणे शक्य नाही. कार्याच्या लेण्यातल्या छताच्या लाकडी कामानी व स्तूपावरील लाकडी छत्र ही कामे सातवाहनकालीन सुताराना केलेलीं असावात असा मशोधकाचा अंदाज आहे. त्यावरून त्यांच्या कौशल्याची कल्पना करता येते. क्र. २७ या गाथेत पापाणरेचे उल्लेख आहे तो सेलवढकीच्या-पापाणावर कोरीव काम करणारे-कार्याला अनुलक्षून असावा. क्र. ६९८ मध्ये कोंवडा आरवून प्रवाशाना सागत आहे की जागे व्हा, मुकाम हला, ओझ्याची जनावर हाका ही सूचना निमनय लमाणाना अनुलक्षून आहे. क्र. ७४० मधील डोलफाठी व कावळा यांचे साहचर्य स्पष्ट केले पाहिजे. समुद्रातून प्रवास करणाऱ्या नाकेची दिशा निश्चित करण्यासाठी प्राचीन नावाडी कोणती यांत्रिक साधन वापरीत याचा तलास लागलेला नाही, पण भर समुद्रात अंदाज अशक्य असता जमीन जवळपास आहे किंवा कम हे निश्चित करण्यासाठी ते जहाजावर दिशाकाक (जातक क्र. २६७) पाळांत आणि हे शिक्कलेले कावळे जातील त्या दिशेला जमीन असली पाहिजे असे अनुमान (Social & Rural Economy of Northern India Bose p 299) करीत, ऋग्वेदकालीन, फिनिशियन व बालीलोनियन नावाडी ही याच युक्तीचा उपयोग करीत मूतकनारी, रगारी व विणकर याच धंदे भरभराटीत असले पाहिजेत, त्याचा प्रत्यक्ष उल्लेख मात्र येथे आढळत नाही. या वक्राच्या रंगारून (युमुष्वी क्र. ३०८, ३२८, ४६१ ५४० नीळ क्र. ३९५, ६९०) दिगते की हे रगारी स्थानिक वनस्पतिजन्य रंग वापरीत कुड (क्र. २२९), कुभ (क्र. ६५४), घट (क्र. २२०), रहाट हाडग (क्र. ६९०) इत्यादि मृत्तिसापानाच्या उल्लेखावरून कुभारा या धंदा भरभराटीत असून पाहिजे असे अनुमान होत. क्र. ६३ व ६९२ मध्ये कामन्यार उल्लेख आहेत आणि क्र. ५०७ मध्ये सुराचा युरुड व दोर वळणार या रंगव्यवसाय त्यावरून मूर्तित होताना हे रंग ही व्यवसाय आताप्रमाणच तव्हा ही स्थानिक स्वरूपाचे असले पाहिजेत. दुदुभि (क्र. ९६०), पट्ट (क्र. १९६०) व गृदग (क्र. २५१) या वाद्यांची भाषी मानाया, लाकडी अथवा पातुरी अंगावीत त्यांना लागणारे कामावळेंत

पातळ कातडे पुरविणारे वन्य चाभर तत्कालीन समाजात असले पाहिजेत क्र १३३, १३५, ५४७, ८३० या गाथांत तेलवातीवर उजळणाऱ्या दिव्याचे उद्देग आलेले आहेत त्यावरून तेल्याचा व्यवसाय सिद्ध होतो तिलपिणकान्या थ्रणाचे उद्देग ममकालीन गिलालेखात आलेले आहेत गौळवाडे गावाबाहेर असले (क्र ७०६) तरी धार काढण्यासाठी गवळी घरोघर (क्र ४६२, ६३७) जात असावेत असे दिसते क्र ५७६ मध्ये हस क्षीर सेवेत आलेला आहे तेव्हाही गवळी लोफ दुधात पाणी घालीत असत असा निष्कर्ष यावरून काढावयाचा का काय? क्र २०७ मध्ये कळालाचा अग्रयक्ष उद्देग आहे क्र २९१ व ४१७ मध्ये न्हाण्याचा आणि क्र ६८० मध्ये ग्राटकाचा असे प्रत्यक्ष उद्देग आलेले आहेत वस्तूच्याने हजामत करण्याची प्रथा कर्मोत कमी तैत्तिरीय ब्राह्मणाइतकी (१५६) पुरातन आहे यज्ञामध्ये, देवाना हविर्भाग म्हणून अर्पण केल्या जाणाऱ्या पशूना मारण्याचे व मोलण्याचे काम करणाऱ्या शमित्यामधून यज्ञ-सस्थेच्या अपकर्षाच्या काळात ग्राटकाचा व्यवसाय उक्तात झाला असला पाहिजे

गाथासप्तशतीत दास हा शब्द एकदाच (क्र ९१) व तोही तत्पर सेवक या अर्थाने आलेला आहे] दास्य (Slavery) या पाश्चात्य मतेने जें कार्य सूचित होतें तें जातककथात कर्षा कर्षी प्रत्ययास येत असलें तरी त्याच्या मानानें याची व उत्तरकालीन हीन जातीयाची ही जीवनपद्धति मानवतेशा अधिक सुसंगत होती, म्हणूनच भारतात दास्य अस्तित्वात नसल्याचा निर्वाळा मेरुस्थेनिसून दिलेला आहे [क्र ६२८, ६२७, ७६१ ८३२ या गाथात परिजन हा शब्द आश्रित किंवा घरगुती नोकर या अर्थाने आलेला आहे यापैका कांहीं गडी आहेत व काहीं बाया असाव्यात हे लोक धन्याच्या कुटुंबाची समरस झालेले आहेत शेतकामासाठी, विशेषत हंगामाच्या दिवसात मोलांन माणस लावण्यात येत असावात नागरटीसाठी (क्र. ६१२), राखणीसाठी (क्र ६९०, ६९१, ८०५, ८१५, ९६०) कापणीसाठी (क्र ८, ९) व कपाशीचा बोंडें वेचण्यासाठी (क्र ३५९) यापैका क्र ६९०, ६९१, ८१५ व १००३ मधील उद्देग कलमगोपाचे आहेत क्र ८९ मधील गाई वळणाऱ्या बळवी या घरच्या आहेत का मोलाच्या, हे निश्चित करता येत नाहीं क्र ५५४,

७६९ व ७७० या गाथात चरकाचे उल्लेख व चरक्याचे उद्धार आलेले आहेत आजूबाजूला बेल दिसत नाहीत, त्या अर्था हे हातचरक असावेत हा चरक उभा होता की आडवा आणि त्याला दान्याचा चकं होती किंवा कसे हे निश्चित सांगता येणार नाही. भरपूर रस निघेल असे हे यत्र असले पाहिजे हे मात्र निश्चित व्यवहारभाष्यात जतमालेचा उल्लेख आहे (१० ४८ ४) त्यावरून वाटते की उंसाची लागवट होणाऱ्या प्रदेशात चरक चालविण्याचा हंगामी धंदा चांगल्या प्रमाणात चालत असावा असे चरक चालविणे हे काम विशेष मेहनतीचे व भरपूर मोबदल्याचे असावे धनी व कामगार यांच्या काम व मोबदला याबाबत विशेष अपेक्षा आहेत, कामगार धिप्पाट जमावा आणि त्याच्या अगा बळ, तितकंच कीशल्य असावे अशी मालकिर्णाची व मालमण सडळ व मरग असावी अशी कामगाराची उमाच्या रमापामून गृह नयार व्हावयाचा आहे आणि कामगाराला मेहनतीचा मोबदला गुळाच्या रूपात मिळावयाचा आहे मजुरीच्या विशिष्टीभवनाचा हा गाथासप्तशतीतला परमेव उल्लेख आहे या गाथांतले गुळ्याचे उद्धार बारा गावांचे पाणी प्यालेल्या उनाड हंगालाच्या तोंडा ग्यासगी घेऊन येतील असेच आहेत गाथामसप्तशतीत पामर (क १६४, १६९, २३८, ३०८, ३३१, ३५८, ६९१, ६९८) हा शब्द अटागी (क १६८), छोटा शेतकरी (क १६९ - ३८ ३५८), दरिद्री (क. ३३१) बेकार आणि मजूर (क. ३०४, ६९१, ६९४) या अर्थांनी आलेल्या आहे क. २३८ मधील पामराने पाघरणे विठून बेल गुरेदी घेतले आहेत आणि क ३५८ मधील तर परेणारा पामर पीर हाती येण्याची अपेक्षा बाळगून आहे, त्या अर्था ते छोटे शेतकरी जमले पाहिजेत क ६९० मधील नागच्याला त्याचा व्यवसाय अवगत नाही, तरी तो बाही अन्वय हेतुने कामावर राहिल्या आहे, त्या अर्था त्याचा तापुरता पेशा अगावर किंवा रोजगारीवर काम घेणाऱ्या मजुराचाच अगला पाहिजे या सर्व कामव्यवसाया निष्ठपारा मोबदला व तो पुरेसा असे किंवा कसे याबद्दल अनुमान करावयाचे नाही यातून गाथेतून पोटाला पुरेगादी मोबदला निष्ठत नाही अगा उल्लेख मालिकेदार जातकात आश्रिता आपण ज्या शेतांत काम करे तेथे भरपूर पीर आणून पाहून

आलेले आहेत नटीन मुसाला हरितालयने प्रमाण लाललेले आहे. नर्तिकांचा उल्लेख रंगभूमीच्या माहचर्यांत आल्या आहे यापैकी नटी ही हीर्णा आहे का धेदेवार्क याचा खुलासा होत नाही नर्तिका ही मात्र साकेतिक व धेदेवार्क असावी असे वाटते. येथे मागितलेले तिच वैशिष्ट्य कामशास्त्राक आहे नट व नर्तक यांच्या लियाना व्यभिचार निषिद्ध नाही असे रामायणात सांगितलेले (२ ८३ १० आहे) आहे गवई व गायिका, नट व नटी, नर्तक व नर्तिका गटाने गावोगाव हिंडून चरितार्थ चालतात त्यांचे कार्यक्रम गामान्यत शहरातून किंवा प्रामाण जत्रातून होत असोत तालपुताच्या नाटकमंडळांत पाचवे नटी होण्या आणि ही मंडळी येत्यात, नगरात व राजधानीत कार्यक्रम करीत असे, असा उल्लेख धेरी गाथेत (क. १०९० टीका) आलेला आहे ।

गाथासप्तशतीत ज्योतिषविषयक अनेक उल्लेख आलेले आहेत व ८३० मध्ये निकोषाकृतीत उडणाऱ्या बलाकापद्मतीचा होराशास्त्रज्ञान वाटलेल्या रेखाशी ममन्वय केलेला आहे फलज्योतिषी काडतान तगा मुटलीच्या या रेखा आहेत हे उघड आहे क ६७० मध्य चंद्रतिथीचा उल्लेख आहे क. ३१९ व ७९८ मध्य राहुचा आणि क २६१ मध्ये वार व विष्टि (विष्टि) याचा, क ३८६ मधील प्रह्लाधेचा उल्लेख आणि अन्यत्र आढळणाऱ्या भयन, ऋतु, माग, मुहूर्त इत्यादि महा ही ज्योतिष विषयांसाठी अप्रत्यक्षपणे सबंद आहेत ।

मुख्यत्त्वकरून श्री शंकर बालकृष्ण दीक्षित यांच्या भारतीय ज्योतिष शास्त्रातून व अन्य आधार घेतातून संकलित केलेली एतद्विषयक माहिती येथे देतां वर्ष शब्दाचा मास जो अर्थ आपण समजतो त्या अर्था वर्ष शब्द ऋषयु - महितीत आणू नाही, सतपथ श्राद्धात (२ ० ३) आणू आदि वेदकाली महिती वाद होत आणि वर्ष गौर हात शतपथश्राद्धात (२ १ ३) भयन म्हणजे कोणता काळ हे स्पष्ट केलेले आहे वैदिक शास्त्रमयात ऋतुविषयक वर्णना स्पष्ट नाहात तैत्तिरीय श्राद्धात एका जागा पाच ऋतु आहेत व अन्यत्र महा वगत हा त्यातला मुख्य आढे चत्वारद महा महितीप्रदानकारी प्रकारात नमूदच्या चौथोतकी, शतपथ आणि परारिण या श्राद्धांत वैशाखी महा आहेत व ते भाग शक्यता ...०० भाग १००० मध्ये मध्ये काढते आहेत

वाराचा सात नाव वदात कोठेही नाहात दिवसाचे मुहूर्तसंज्ञक १० विभाग आणि तसेच रात्रीचे १५ विभाग तैत्तिरीयब्राह्मणात (३ १० ९) सांगितलेले आहेत सूर्याला ग्रहण लागत म्हणजे आमुर स्वर्मानु तमाने सूर्याला आच्छादितो, अस ऋग्वेदात (५-४०) वचन आहे आच्छादितो म्हणजे गिळतो ही कल्पना उत्तरकालीन आहे श्री सिद्धेश्वरशास्त्री चिन्नाव यांना ऋग्वेदान्या भाषांतरात स्वर्मानूचा राहशा समन्वय केलेला आहे ग्रहाच ज्ञान वैदिक काळा होते शतपथ ब्राह्मणात जादूसारग्या परिणाम करणारी शक्ति या अधान (बुद्धपूर्व जगः पृ १९६) योजलेला आहे अधर्ववेदज्योतिषात मेपादि राशि नाहात, पण वाराचा नावें आहेत आदित्य सोमो भौमश्च तथा बुधःशुक्रस्वती ॥ भार्गव शनेश्वरश्चैव णते सप्त दिनाधिपा ॥ ९३ ॥ महाभारतात (उद्योगपर्व अध्याय १४- ९) अगारक म्हणजे भगळ असा उल्लेख आलेला आहे याज्ञवल्क्यस्मृतांतही मगळ वाराचा उल्लेख आहे. अहोरात्राचे होरा नावाचे ४ विभाग करतात होरा म्हणजे अहोरात्र यातील पहिलें व शेवटचें अक्षर काढून टाकून राहणारा शब्द असें वराहमिहिरानें सांगितलें आहे र्नाल्डियाच्या लोकात होरा हा काल विभाग फार प्राचीन काळापासून प्रचारात होता व मात वार आमच्या हळान्या प्रमाण होतें त्यांना राशि व वार ड म पूर्वी ३८०० पूर्वीच माहीत होते ते त्या लोकावडून शक पूर्वे १५०० नंतर, श पू १००० चे सुमारास आमच्या देशात आले कुडली माडून भविष्य वर्तविण्याची प्रथा थोडीशी उत्तरकालीन असावा तान्यावरून भविष्य वर्तविण्याची रावीलोनी प्रथा अलेक्झंडरच्या स्वारीनंतर भारतात आली व चवथ्या शतकाच्या सुमारास सार्वत्रिक झाली शिलालेखानळा वाराचा पहिला उल्लेख इ स ४८४ च्या एरण येथील बुधगुप्तान्या लेखात (Fleet Gupta Inscriptions p 88) आढळतो त्या अर्थी गाथा सप्तशतीच्या काळात या सज्ञा असण समवनीय आहे महामहोपाध्याय श्री कणे (केवळानंद स्मारकग्रथ पृ १७) सांगतात का वाराचा आपलेकडील नावें इसवी सनापूर्वी फार तर चार पाचशें वर्षांहून प्राचीन नसावीत अर्थात् या उल्लेखावरून गाथासप्तशतीचा काळ अलीकडे ओढण्याचा काहा सशोधकाचा प्रयत्न आहे तो टिकण्यासारखा नाही असें या विवेचनावरून दिसून येईल

गाथासप्तशतीत आलेले वैद्य व व्याधि यांचे उल्लेख पूर्वी आरोग्य परिच्छेदात

नमूद केले आहेत। क्र २३७ मधील वैद्य वैषधारी आहे की व्यभिचारी आहे याचा खुलासा होत नाही, तो मात्रिक असावा अस वाटते खेडे गावात वैद्य नमतो आणि ही परिस्थिति नागरी राहणीला चटावलेल्याना असल्या (क्र ६००) वाटते गाथातले वैद्य म्हणाना औषधे (क्र २७०) काढे (क्र ३१७), मन्त्र (क्र ४०८) व रसायने (क्र ८४१) देतात आणि जरमावर शुभ्र पट्ट्या (क्र ६१८) लावतात ७

आयुर्वेदाचा मूळ आरंभ मन्त्रतत्वातून (वेदविद्या पृ ५६) झालेला आहे रोग वर ऋष्यासाठी व विषाचा प्रतिकार ऋष्यासाठी वगैरे याजावयाचे मन्त्र ऋग्वेदात आहेत अथर्ववेदात तर वशीकरण, मपत्नीनिवारण इत्यादि मन्त्र आहेत वदकालीन ऋष आपधाबरावर मन्त्रतत्वाचा उपयोग करीत वैद्यांचा धर्मा यजुर्वेदात तुच्छ मानलेला आहे अभिचार विधेचा जैन, बौद्ध व ब्राह्मण प्रथातही निषेध केलेला आहे तरी प्राचीन वाङ्मयात या तीव्ही धर्मांचे मात्रिक व वैद्य आढळतात एरे व लटके स्वार्थासाठी किंवा धर्मासाठी संपादित विद्याचा उपयोग करणारे रोडेगावात ज्योतिष व वैद्यक याचा बुडबुडा समन्वय झालेला दिसतो म्हणूनच पोटभरू व लटके ज्योतिषी (मनु ३ १६२), वैद्य (म भा ५ ३८४) व सामुद्रिक (म भा १३ ९० ७) याचा जागोजाग निषेध केलेला आढळता

गाथासप्तशतीत चित्रकार (क्र २१७ ६१-६६१ ६५६ ७००) व मूर्तिकार (क्र ८५८) याच उल्लेख आलेले आहेत

सातवाहन कालात चित्रकला व मूर्तिकला परिणत स्थितीप्रत पांचेडेडी होती हें सद्यार्दीतीत तत्कालीन लेण्यावरून प्रत्ययास येते या लेण्यातील मूर्ति प्रमाण बद्ध आहेत आणि आरंभा त्या रंगीत होत्या हे निश्चित भावाच्या चैत्यातीत स्तभावरंगी रंगीत चित्र त्यावर कळल्या रासानिक क्रियमुळे अंगीकडेच प्रसन्न झालेला आहेत शृष्टभागावर प्रथम तुगाचा गिगावा करावयाचा, त्यावर अल्याच्या टरफला इतक्या जाडीचा रंगाचा भग होणार नाही अगा टिकाऊ लेप चढवावयाचा (चुनरंग ८ १७१ मिल्हि ३३१), या क्रियेने स्थान विनुद्धि (ठणभिमुद्धी क्र ७३०) झाल्यानंतर त्यावर वनिकानी (बही क्र

६११) प्रथम (क ६१०) रेखाचित्र काढावयाच आणि नंतर रंगगर्ताच्या अनुरोधान त्यात रंग भरवावयाच अशी या चित्रकाराची पद्धति होती अशी चित्र घराऱ्या भितीवर (क. २१७ ७३०) व पन्नावरही (क ६५६) काढीत असत. इनका हुयट्टन की चित्रातंग लाडू गरा समजन यावर एकदा अटाणी (क ९४१) हात मारावयाचा उत्तमरामावरित (१३९), प्रतिमा (३), प्रतिज्ञा योगन्धरायण (३१), माऱ्नीमाधव (१३३ ९-१०), मालविकाग्निमित्र (. .), मृच्छत्रिका (४१) शानुन्त (६१३ १४) स्वप्नवासवदत्त (६१३) या नाटकात चित्र व मूर्ति वगैरे उच्च उच्च आऱ् आऱ् उक्कणा विनोदने हं आलेख्याचें प्रयोजन हाय अस वचने मालती माधवात आह प्रतिर्गती रगीत भित्तिचित्रयुक्त लग्न, यथार्थदर्शी आहे स्वप्नवासवदत्तती वासवदत्तेची प्रतिमा ओळख पटण्याइतकी यथार्थ आहे चित्र कितीही यथार्थ असल तरी मूर्तीच्या मानान प्रतिकर्तात वाति विसवाद असतोच असं विधान मालविकाग्निमित्रात आहे प्रतिमानाटकातील मूर्ति पापणाच्या आहेत, तरी त्या क्रियामधुर आहेत, भावपूर्ण आहेत त्रिविक्रमाऱ्या नलचम्पूत शलाकालेख्याचा उल्लेख आहे शलाकेऱ्या सूक्ष्मगानं पृष्ठभागावर रखाचित्र काढण्यात येत आणि तारीच्या कसाच्या झुपऱ्यासारख्या वतिकेने ती रंगविण्यात येत गद्यचितामणात व नाट्यसाक्षात (० ८८-९०) भित्तिचित्राच उल्लेख आहेत गुप्तकालीन विष्णुधमातर पुराणात चित्रकलेला एक सपूर्ण अध्याय दिलेला आहे या उपेखावरून तस्कालीन कल्पप्रवाहाचा दिशा अजमावता येते

चरितार्थासाठी सरकारी नोकरीवर अवटून अमणाऱ्याचा विचार अन्यत्र केलेला आहे

गाथासप्तशतीत व्यापारी व सावकार याच अनेक उल्लेख आलेले आहेत भरभराटीऱ्या काळात सचित सपत्ति सुरक्षिततेसाठी अगर व्याजासाठी सावकाराकड किंवा औद्योगिक अगर नागरिक थंगारुडे ठेव (गिक्खेव = निक्षेप क १५४) म्हणून ठेवण्यात येते मदीच्या दिवसात ठेवीदाराची फेडीची मागणी सावकार पुरी करू शकत नाहीत असुरक्षिततेच्या काळात सपत्ति भूमिगत (गिहाण निधान क ३१८ २७३ ५०७ ५७५) होते याचाही उदाहरणं गाथासप्तशतीत आलेल्या आहेत. क १०९, पक्षे सुलेऱ्या उल्लेख

आहे ती निरक्षर असते म्हणून जें हलकें तें उचलून धरते तुलेचा उल्लेख वाजसनेयि सहितेंत व शतपथ ब्राह्मणात आलेला आहे क्र २३८ मध्ये पाषरुण विकून बैल खरेदी केव्याचा उल्लेख आहे वेदकालात बैल हे मूल्यमापनाच साधन (वेदविद्या पृ १२) होतें, तें आता केवळ उत्पादन साहित्य झालेले आहे क्र ०५० या गाथत धान्य मोजण्याच्या मापाचा उल्लेख आहे आणि क्र ८०२ मध्ये गारि या द्रवमापनाचा धी वीम-(पूर्वाक्त : पृ २७७) यानां अनेक प्रमाणावरून गारि म्हणजे १२८ गेर अगें ठोकळ मानानें ठरविलें आहे

गाथामसदातात दारिद्र्य आहे, भिकारी आहे पण बेकारी दिमत नाहीं क्र. १६२ व ५२२ या गाथामध्ये भिक्षेकरी आहेत, पण पहिला भिकारी बेपधारी आहे व दुसरा वामिक आहे, मग तो भिक्षु असो अगर भिक्षु ह पराश्रपुथीच यांतक आहे बेकारीच नव्हे चोर व दरोडेगोर हे गरे बेकार ने पुष्कळ दिमतात निष्कर्ष.

गाथासप्तशतीच्या काळात जाताप्रमाणेंच भारत हा शेतर्कप्रधान देश होता आताप्रमाणच त्या काळात ही नगरे व बंदरे होती आणि उद्योगधंदे व व्यापार भरभराटात होता

हल्लींच्या अर्थयुगात ही पिकाची लागवड नैसर्गिक परिस्थितीच्या अनुरोधानें व जास्तीत जास्त नफा मिळविण्याचे दृष्टीन करण्यात येते, स्वयंपूर्णतेच्या नष्टे व्यावहारिक दृष्टीन शेतर्क करणाराची दृष्टि आताप्रमाणच तेव्हांही उत्पादकाच केंद्रित असली पाहिजे ऊस व कपाशी यांची पैदाग हाच निष्कर्ष निश्चित करते अन्य व्यावसायिकावर अवलंबून अगत्यामुळे अशा व्यापारी पिकाचें उत्पादन भाड्यावाटे शेतकरीच करीत अगेंत पाहिजेत

आमची प्राचीन प्रामाण अधिभ्यवस्था स्वयंपूर्ण हाती असा गामान्य समज आहे तो मरा नाही सर्वस्वी स्वयंपूर्ण अशी गमाचपटना अभयतच नाही उत्पादन व विविधय गाथनाच्या अनुषंगानें गमागाची आर्थिक पटना उचलत शेत अगेंते महत्कार्य व स्पशा यानुद्धेय महत्त्वाचन दाय्य होतें

गाथामसदातीतल्या गमागाच्या नैमित्तिक व भावगादिक गरजा भागानेनार धारागार निरस्त नसच व्याधिक होतें स्वभादात्त कायमचा वाच अगेंत

अशा मोठ्या गावान ते स्थायिक अमत पावताळा सपला का फिरस्ते कारागीर सहकुटुंब व गटाने भ्रमतीला निघत असूनही अनेक धंदेवाईत यात मार्गाचा अवलंब करतात

आमच्या ग्रामीण स्वयंपूर्णतेची कल्पना अलुतेदार व बलुतेदार या सत्येवर आधारलेली आहे यजुतेदार बारा असून त्याचे तीन वळ असतात (१) लोहार, सुतार, महार व माग, पैका महाराला इतरापेक्षा दुप्पट मुशाहिरा मिळतो (२) कुभार, चाभार, परीट, न्हावी, (३) भट, मुलाणी, गुरव, फोळी कोठे त्याचे वळ बदलण्यात येतात आणि कोठे पाटील, कुलकर्णी, चौभरी, पोतदार व देशपाटे यांनाही यजुतेदारात समावेश करण्यात येतो तेली, तांबोळी साळी, माळी, जगम, कळवन्त, टवरी, ठाकूर, घडशी, तराळ, सोनार व चांगुला हे बारा अलुतेदार हा व्यवस्था मकळित माहितीवर आधार लेली आहे अजुतेदार व यजुतेदार याचा गपूर्ण सच आजवर कोणत्याही गावात आढळलेला नाही स्वयंपूर्ण ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची ही योजना व्यव हारात अगस्यप्राय आहे या मडळापैकी लोहार, सुतार, कुभार, चाभार, न्हावी, तेली, साळी, माळी, कळवन्त, परीट (रगारी), सोनार इत्यादि व्यावसायिक गाथासप्तशतीत आढळतात पण प्रत्येक गावात त्याचा सच होता किंवा त्यांना यावयाचा मोबदला बलुतेदारीप्रमाणे पाचुद्याच्या प्रमाणात ठरलेला होता असे दिसत माहीं

या व्यवसायामध्ये भ्रमविभाजन (Division of labour), स्थानिकी भवन (Localization), यंत्रीकरण (Mechanization) विशिष्टीकरण (Specialisation) कितपत झाले होते हे अजमाविण्यास साधन नाही तत्कालीन अर्थव्यवस्था येथवर आली नव्हती जगलातला झाडे तोटण्यापासून इमारतीची उभारणी होईपर्यंतचा सर्व कामे सुताराना केल्याचा उल्लेख जातकान (II 18) आलेला आहे सुतारानी जगलात कापलेले ओंडके वाहतुकीसाठी प्रवाहात सोडण्यात येत असावेत असे क्र १०५ मधील उल्लेखावरून दिसते चरक रहाटगाडगे व हातमाग एवढाच व्यावसायिक यंत्र त्यावेळा उपलब्ध असलेला दिसतात क्र ४३६ मधील दोरपजच्या उल्लेखावरून यारीच अस्तित्व संभवते पाण्डुरलेण्यातील एका लेखात ओदयत्राचा उल्लेख आहे हे यंत्र

पाण्याच्या शक्तीवर चालत असे अन्न उघड दिमत, पण त्याबद्दल जास्त सुलामा मिळत नाही डागरातून व नदीकिन्यावरून वावडानां व झारेन्च्यानां नागरी लोहाराना व मोनाराना लोसट व सांनें आपून वाववयाच आणि याना भट्ट्या लावून त्यापासून उपयुक्त वस्तु व मोल्यवान् अल्हार घडवावयाचे एण्डच विभाजन त्या काळात चालू असावे क २११ मधील अग्निपानीय व्रताचा उल्लेख मोनारी भट्टीचा द्योतक आहे

लेण्यातील शिलालेखात व्यावसायिकांच्या श्रेणाचे उल्लेख आढळतात उदाहरणार्थ गोवर्धन येथे कोलिस्श्रेणी-विणकरमघ-होती नाशिक येथे तेली व कुभार यांच्या श्रेणी होत्या पाणिनीन ही श्रेणाचा उल्लेख (२१ - २२ केलेला आहे श्रेणी हा नागरी श्रेणीचा अध्यक्ष ज्येष्ठ हा व्यवसायिकाचा आणि भोक्ता हा (Social & Rural Economy in Northern India) Bose p 261) ग्रामीण अधधुराण कत्याण, चालू मुपारा येथून व्यापारी जल्मगार्गनें मालाची आयात निर्यात करीत रुष्की वाहतूक लमाण करीत, क ७४० या गर्थेत जहाजी व क ६९८ या गर्थेत लमाणी वाहतुकीची सूचना आहे बदरा व व्यापारी मागणी व पुरवठा यांच्या अनुरोधानें स्थानिक व्यापारी सरेंदी व विक्री करीत आणि कारागीर निर्मिती करीत मांड्या प्रमाणावर उत्पादन होऊ शकेल असे आणि भोगसाहित्य (Luxury Goods) निर्मितीचे व्यवसाय शहरात चालत व गघणित होत

वैदिकाची समाजव्यवस्था धर्मकारणावर आधारलेली होती, त्यांनी प्राश्नाना अग्रस्थान दिलें अर्थव्यवहार उत्क्रान्त होण्याइतका त्या काळां गमाज स्थिर वा उत्क्रान्त झाला नव्हता यज्ञसभ्या हें वा युगाचें वैशिष्ट्य आहे राजकारण व अर्थकारण यावर योद्धांची समाजव्यवस्था आधारलेली होती त्यांनी क्षत्रियाना अग्रस्थान दिले आणि वैश्याना स्वातंत्र्य दिले यामुळे अशोकामारगे राजकीय व अनाधर्षिकागारगे आर्थिक मत्साद गभवते अहिंसाप्रधान धर्मराज्याचा अशोकाने केलेला पुरस्कार कर्तव्य राजकीय व आर्थिक मत्सागवर्धनाचा पोंपक झाला अशोकाच्या काळात व्यापाराचा ओपवायव्य मरहरीवरील पाटातून वदान

होता सागरी व्यापारामुळे या काळात भडोच व सुपारा या बदराना आंतर-राष्ट्रीय महत्त्व प्राप्त झाले होते. अशोकानंतर मौर्य साम्राज्य कोलमडले आणि वायव्य सरहद्दीपलीकडील भागातल्या राजकीय उलाढालामुळे खुष्कीचा व्यापार मदावला यामुळे पश्चिम किनाऱ्यावरील बदराचे महत्त्व वाढले ही समृद्धि स्थिर करण्यासाठी सातवाहनानी नाणे घाट गोंदविला आणि यज्ञनगर जुन्नर वरून व्यापाराला मार्ग मोकळा करून दिला सातवाहनानी सघटित केलेल्या अर्थव्यवस्थेत ख्रिस्तोत्तर पहिल्या शतकात शकान्या आक्रमणामुळे व्यत्यय आला याच काळात गाथासप्तशतीच संपादन झालेले आहे, यामुळे आणि ही प्रामीण लोकगीते असल्यामुळे या घटनेचे आर्थिक परिणाम येथे व्यस्त झालेले नाहीत

चौल, कल्याण, सुपारा व भडोच ही सातवाहनांची पश्चिम किनाऱ्यावरील मोठा भरभराटलेली बदरे, पैका भडोच येथे क्षहारात क्षत्रपाना आपल्या सत्तेचे केंद्र स्थापन केले नर्मदेच्या अस्थिर प्रवाहामुळे भडोच बदर धोक्याचे झाले तरी तेथील सागरी व्यापाराला धोका येऊ नये म्हणून शकानी अनेक तजविजा केल्या, एवढेच नव्हे, त्यांनी सातवाहनांचे कल्याण बदर कावीज केले आणि इकडे येणारा जहाजे ते जबरदस्तीने भडोचला ओढून नेऊ लागले या काळातला सागरी व्यापार मौराष्ट्र, कच्छ, इराण, अरबस्तान, असा काठा काठाने चालत असे यामुळे या व्यापारावर अरबाची छाप होती पहिल्या शतकात हिप्पालसने मोसमी वाऱ्याचा शोध लावला यामुळे हिंदुस्थानशा बुरोपियन व्यापार अलेक्झांड्रियावरून जहाजांतून नाइलमधून सुमार पावणे तीनशे मैलावरील कोण्टस पर्यंत, तेथून उटावरून सुमार दोनशे मैलावर असलेल्या सिनाइ द्वीपकल्पाच्या मुखाजवळील जफातीन वेदानजीकच्या आफ्रिकन किनाऱ्यापर्यंत आणि तेथून पुन्हा जहाजातून लाल समुद्रातून मोकोला वेटाला वळसा घालून भर समुद्रातून थेट कल्याण बिचा भडोच जगर मळवार किनाऱ्याकडे, असा वाहू लागला या व्यापारावर रोमची छाप होती या व्यापारामुळे देशाची समृद्धि झाली तिचे प्रत्यंतर गोतमीपुत्र सातवणा वासिष्ठीपुत्र पुलुमावि यांच्या अमदानीत पहावयास सापडते

१६ गाथासप्तशतीतील राजकीय जीवन आणि ऐतिहासिक उल्लेख

गाथासप्तशतातील गाथा हा लोकगीत आहेत अशा गांताचे अनेक प्रकार
 नभवतात पोवाडा व लावण्या हे पहिले वगाकरण पोवाड दोन प्रकारचे असतात
 प्राचीन पौराणिक व्यक्तीचे आणि अर्वाचीन ऐतिहासिक व्यक्तीचे वैदिक
 वाग्मयातील पोवाड्यांना ओत्तेनवर्गने आख्यानसूक्त ही सजा दिलेला आहे
 उदा ऋग्वेदान्या दहाव्या मंडलातील यमयमी (१० १०) आख्यान आणि
 उर्वशी पुढरवा (१० १५) आख्यान अशा आख्याने यज्ञप्रमगा म्गाण्यात
 येत लावण्या दोन प्रकारच्या असतात कथागीत व भावगीत ह्या कथा-
 गीतातील कथानक वेगळ कल्पनिक असत आख्यानसूक्तात ज्याचे कर्तृत्व
 सांगितलेले अमते त्या व्यक्तांना सर्वमान्य साकेतिक व्यक्तिमत्त्व प्राप्त झालेले
 अमते पोवाडे प्रोत्साहनार्थ गाण्यात येतात आणि लावण्या मनोरजनार्थ गाथा-
 सप्तशतातील गाथा ही भावगीते आहेत, म्हणून त्यात ऐतिहासिक किंवा
 राजकीय उल्लेख अपेक्षिते व्यर्थ आहे भावगीतात असे उल्लेख आलेच तर ते
 उष्मान्या किंवा दत्तकथाच्या स्वरूपात येतात, त्याचा अर्थ मदर्भावरून लावला
 पाहिजे व निषणारा अनुमाने सावधगिरीने स्वीकारला पाहिजेत

(१) ऐतिहासिक उल्लेख :

असा प्रकार प्रयत्न अगर अप्रयत्नपूर्ण उल्लेखिलेच्या पौराणिक अगर
 ऐतिहासिक व्यक्तीची माहिती कालानुक्रमाने सांगता

क्र. ८८६ या गायत पराशराचा उल्लेख आहे याची मरुलित माहिती प्राचीन
 चरित्रकोशात दिलेली आहे शक्ति हा वसिष्ठ अरधती याचा ज्येष्ठ पुत्र
 ऋग्वेदातील काही मंत्राचा हा द्रथ आहे गौदामान्या यज्ञात शक्तीने विश्वा
 मित्राचा पराजय केला म्हणून पुढे त्याने किंवा त्याच्या नेकरानीं याला जाऊन
 मारला पुराणात सांगितले आहे वी वन्मापपादाने वसिष्ठाने शभर पुत्र भक्षिते
 त्यात यालाही भक्षण केले हा मला तेव्हा याची पर्जा अद्भ्युती गरोंदर होती
 पराशर हा तिचा पुत्र ऋग्वेदातील काही सूक्त याच्या नावावर आहेत याने
 मन्व्यर्गधेच्या अगाच्या दुर्गंध घालविला व तिच्या अगाच्या मगध एक योजनपर्यंत

दरबळेल अशी योजना केली यान्यापासून तिला वेदव्याम द्वैपायन हा मुलगा झाला पराशर हा सप्तशास्त्रपारंगत व पुराणवक्ता होता यानें मैत्रेयाला विष्णु व भागवत हां पुराण सांगितलां यान्या ज्योतिषशास्त्रावरील ग्रथातील वचनावरून याचा काळ ख्रि पू तेराव अंगर चवदावें शतक असावा यान्या नावावर सालील ग्रथ प्रसिद्ध आहेत होराशास्त्र, धर्ममहिता नीतिशास्त्र, वास्तुशास्त्र, वैद्यकशास्त्र याची स्मृति कलियुगाला प्रमाण आहे अनेक प्राचीन व मध्ययुगीन पुराणकारांनी व स्मृतिकारांना यान्या वचनाचा आधार घेतला आहे गार्गेतील सदर्म कालमहिम्याला अनुलक्षून आहे तारुण्यात मत्स्यगंधेवर अनुरक्त झालेला पराशर पुढें स्मृतिकार झाला, भावगीताचें गुजने करणारा कवि शुष्क स्मृति वचनाचें विवेचन करू लागला

क्र ६१७ या गांतील धिक्काराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमि असावी अगा साझा कयास आहे

दत्तक्येनुसार शालिवाहन राजा जारज होता त्याची माता ब्राह्मणी, कुमारी किंवा विधवा होती प्रतिष्ठान येथील नागहृद सरोवरावर किंवा गोदावरीच्या दोहावर ती पाणी आणावयास गेली असता नागराज शैषान तिचा उपभोग घेतला व या विवाहवाह्य सबधापासून शालिवाहानाचा जन्म झाला ही दत्तक्या मर्वतोमुर्ती असल्यामुळें कोठें सातवाहन ही सज्ञा जारज सततीला अनुलक्षून योन्यात (नेपालका इतिहास मिथ पृ ७८) येई खि पू चवथ्या शतकात मगध देशावर शिशुनाग घराण्याचे राज्य होतें महानन्दिन् हा या घराण्यातील शेवटचा राजा कटियस् या समकालीन लेखकानें याच्याज्जुलची एक दत्तक्या नमूद (The Invasion of India by Alexander Mc Crindle p 122) करून ठेवली आहे राजान्या परिचयसाठी अगदी अत पुरात प्रविष्ट होण्याची सधि असलेल्या एका देवण्या, धूर्त व महत्त्वाकाक्षी न्हाव्यानें याच्या राणीशां सघान बाधलें, अनेक असतुष्टान्या पाठवळाने कट करून राजाचा विश्वासघातानें म्बून करविला आणि सर्वसत्ताधारी होऊन राजपुत्राचा व राज कुलाचा उच्छेद केल्यानंतर त्याना आपल्या पोटचा पोरगा गादीवर बसविला पुराणांनी याचें नाव महापद्मनन्द असें दिलें आहे थ त्याला शुद्गभाद्मव म्हटलें आहे जैन परिशिष्ट पवांत सांगितलें आहे की नन्द हा एका गणिकेला

म्हाव्यापासून झालेला मुलगा. नदाचे साम्राज्य कुतल प्रदेशापर्यंत (Dynasties of the Kanarese Districts : Fleet · p 284) पसरलेले होते. नन्दांच्या कलिगावरील प्रभुत्वाचा उल्लेख खारवेलाच्या हाथीगुफा शिलालेखात आढळतो. म्हणजे गाथासप्तशतीचे सकलन झाले त्या भागात जारज मातवाहन व नापितोभद्रव नन्द यांच्या दत्तकथा प्रचलित होत्या एफादें राज-पराणें नष्ट होऊन अनेक शतके लेटला तरी ऋणानुबधामुळे त्याचे पक्षपाती अवशिष्ट राहतातच. या दोन पराण्यातील श्रेष्ठ कनिष्ठ भावाची चर्चा त्यांच्या त्यांच्या पक्षपात्यामध्ये जातीय अभिनिवेशानें व छिद्रान्वेषी भावनेनें, पाणवठ्यावर किंवा चवाठ्यावर झालेली या गाथेला अभिप्रेत असावी अस अनुमान होते

क ३ या गाथेंत आणि प्रत्येक शतकाच्या अगोराय अमलेच्या प्रशस्तिगाथेंत गाथासप्तशतीचा संपादक कविवन्सल हाल याचा उल्लेख आलेला आहे, आणि क ४६७ व ९९९ या गाथात सालाहण नरेंद्राचा त्याचप्रमाणे क ४६४ या गाथेंत विक्रमादित्याचा क ९९९ मधील सालाहण हा हाल सातवाहनच असला पाहिजे कारण क ३ प्रमाणे येथें ही त्यानें गाथासप्तशतीसाठी गाथाकवना मानधन दिलेले आहे शिवाय सालाहण व हाल हा नावें एकाच व्यक्तीची आहेत असें देशीनाममालेंत (८ ६६) सांगितलेले आहे. क ४६७ मधील सालाहण उर्फ शालिवाहन हा आपल कुर्याचा उध्दारकर्ता आहे. क ४६४ मधील विक्रमादित्य हा गुणज्ञ व उदार आहे

प्रथम मातवाहन उर्फ शालिवाहन या घराण्याचा इतिहास सांगता.

सातवाहन हा महाराष्ट्राचा पहिला ऐतिहासिक व भारताचे गम्राट्पद संपादन करणारा महावंश होय राज्यकन, राज्यमाल व राज्यविस्तार आणि मुद्रा, शिलालेख व स्थापत्य या बाबतात त्याने प्राचीन भारतातील स्थान अग्रगण्य आहे धार्मिक सहिष्णुता, राजकीय स्वातंत्र्य व प्राहत पुरस्कार या महाराष्ट्र-मस्तूनीच्या प्रधान वैशिष्ट्यांची प्रस्थापना त्यानीच केली हिंदुस्थानात ज्या दोन बालगणना पद्धति प्रामुख्याने व मातंग्याने चालू आहेत त्यांची शय गृहक पद्धतीचे जनकत्व त्यांचेच आहे

पुराणात या वंशाचा उत्पन्न आन्ध्र या नावाने किंवा आन्ध्रजातीय असा केलेला आहे मनु संहितेत आन्ध्र ही जात अस्तुरय मानलेली आहे या वंशातील सातवर्णाने अधमेधादि यज्ञ केले गौतमीपुत्र सातकगाला पाण्डुर लेण्यातील लेखात एकादश्या व चातुर्वर्ण्य सस्थेचा पुरस्कर्ता म्हटलेला आहे त्याच नावावर चाणूरा शक धर्मद्वयात ब्राह्म मानलेला आहे यावरून ते हीन जातीय नव्हते असे ठरते सातवाहन राजे एकाही लेखात स्वतःला आन्ध्र म्हणवीत नाहीत त्याचे बहुसंख्य शिलालेख महाराष्ट्राच्या सहाद्रीलगतच्या भागात आढळतात आणि नाणी देश या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या महाराष्ट्राच्या पठारी प्रदेशात आणि मराठवाडा व बऱ्हाड या भागात त्याचा आद्य शिलालेख नाणेघाटातील देवमुळात कोरलेला आहे येथे आद्य सातवाहनांच्या प्रतिमाही कोरलेल्या होत्या या व अन्य प्रमाणावर त्याच मूळस्थान आन्ध्र साबळ हे असावे असे माझे अनुमान आहे (Annals of the Bhandarkar Institute Silver Jubilee Volume 1917 1942 The Home of the Satavahanas) आपल्या यशाची निशाणी आपल्या मूलस्थानाच्या आसपास माढवी हा मनुष्य स्वभाव आहे नाणेघाटातले लेखात उल्लेखिलेले यज्ञ जुन्नर (यज्ञ नगर जण्ण = यज्ञ क २०७) येथे शाल असावेत असेही माझे अनुमान आहे

सातवाहनांच्या दत्तकथा संस्कृत, प्राकृत भाषात रूढ आहेत ऋषीच्या शापाने सिंहरूप प्राप्त झालेल्या सात नामक यक्षांच्या पाठीवर बसलेला बालक द्वीपकणा राजाला मिळाला म्हणून याने त्याला सातवाहन ह नाव दिले अशी कथा कथासरित्सागरात आहे यक्ष सात हा राजगृहाचा प्रपालक, असे संयुक्तवस्तुत (३१) विधान आहे ब्राम्हणी विधवा व शेष नाग यांचा सातवाहन हा पुत्र, तो कुमारवाच्यात वाढला, तो आपल्या सवगळ्यांना मातीचे हत्तीघोडे करून देई म्हणून त्याला सातवाहन हे नाव मिळाले अशी कथा जिनप्रभसूरीच्या प्रतिष्ठानपुरकल्पात सांगितलेली आहे विक्रमाने पठणवर स्वारी करी तेव्हा शेषाने पुरविलेल्या अमृताने त्याने हे हत्तीघोडे सजीव केले व विक्रमाचा पराभव केला अशी कथा सिंहासन वृत्तिर्गात आहे डॉ. प्रिन्सली यानी सातवाहन या संज्ञेचा अर्थ ' अश्वपुत्र ' असा लावला (J R A S

1929) आहे, कारण मुड भाषेत सादम् म्हणजे घोडा आणि हप्पन म्हणजे पुन कारण अश्वमेधात अश्व व महिषी याचा समोग होतो ! श्री अरवमुयन् (The Kaveri, Maukharī & Sangam Age) सागतात की वाहिन व कर्णा ह्या समानार्थी शब्दाचा अर्थ वल्हे असा असल्यामुळे ज्याचे हुकमतीत शंभर नावाडी तो सातवाहन पुरातन्वभूषण श्री राजवाडे सागतात पाणिनि काला शालिवाहन याचा अर्थ भातगाडी असा असल्यामुळे हे ज्याचे देवक ते शालिवाहन कुल आणि ज्याच्या बैलाचे कान कापलेले आहेत ते-शाता कर्णा येषाम् ते सातकर्णा -अशा अनेक व्युत्पत्ति सशोधकानी छापलेल्या आहेत त्या सर्व विचारात घेऊन मी ही एक व्युत्पत्ति माडली (Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute : XXVII pp 237-287 " Satavahana & Satakarni ") आहे. ती अशा मातवाहन ही सप्ता सूर्यवश द्योतक (सप्तवाहन सूर्य) आहे, सातकर्णा म्हणजे सूर्यकिरण किंवा सूर्य शर, मातवाहनाच्या नाण्यावर जे विशिष्ट चिन्ह आढळते ते सूर्याचे द्योतक आहे

गायामत्सरातीचा टीकाकार कुलवाल्देव मागतो की शालिवाहनाने 'आदिम ध्यानेषु' इष्ट देवताप्रत नमस्कार गाथा घातल्या आहेत अशा गाथा तीनच (प्र १, ३३० व ७००) आहेत प्रथम पशुपति ज्याला नमन करतो तो सूर्य हेच शालिवाहनाचे इष्ट देवत आहे यात सशय नाही गायामत्सरातीच्या काळाने तार्पाचे ठायी विशेष पावित्र्य अगत्याचे क. २३९ या गाथेवरून दिसते. दुसऱ्या कोणत्याही नदीला पवित्र म्हटलेले नाही तपती उर्फ तार्पा ही विवस्वान् सूर्याची कन्या हे अनेक आधारांवरून सिद्ध आहे म्हणूनच येथे तिला पुत्रप्रद म्हटलेले अगळे पाहिजे

अशोकाच्या मृत्यूनंतर मगधाना ममथ व मगध आणि मर्घाटन व मुग मृत अशा मौर्य साम्राज्याची शक्ती उडाला आणिक, राजकीय व सत्कारी मघदनेवर साम्राज्याचे मामध्य अवलपून अगत अशोकाने धर्मराज्याचा पुरस्कार केल्यामुळे गजिना रिता शास, राज्यकारभाराने दिग्गई आणि आणि सत्कारी मामध्य गचून गे. अमलीन तर महाराष्ट्रावर अशोकाची गणा नामनाय होती अशोकाच्या मृत्यूनंतर मातवाहन कुलोत्पन्न सिमुक आणि

चेतकुलोत्पन्न महामेघवाहन रारवेल याच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्र व कलिंग देशा स्वतंत्र झाले अशोकाचे उत्तराधिकारी वनृत्वशून्य व प्रतिकार पराट्मुल निघाले शेवटचा मौर्य राजा बृहद्रथ याचा वध करून पुष्यमित्र शुंगाने मौर्य साम्राज्य निकालात काढले व शुंग साम्राज्य प्रस्थापित केले

मातवाहन वशात तीस राजे होऊन गेल वेगवेगळ्या आधारग्रथान ही सख्या कर्मा लागविलेगी आहे सामान्यत सर्व मशोधमाना मान्य अशी या राजाची अनुक्रमपुरती वशावळ आणि समकालीन उल्लेख इतिहास यावरून मी अनुमानाने वसविलेला त्याचा काळ याच कोष्टक येथे देतो अनुमानित काळ हा पुराणातील राज्यकाळावरून वसविलेला आहे

मगधमन्त्रा पुष्यमित्र शुंग प्रथम महाराष्ट्राधिपति व नंतर दक्षिणापथपति था सातकर्णा सातवाहन, कलिंग मन्नाट महामेघवाहन रारवेल आणि सिंध-पजावचा ग्रीक अधिपति मीनंडर हे समकालीन व प्रतिस्पर्धी पुष्यमित्र व मातकर्णा हे ब्राह्मण व यज्ञसंस्कृतीचे पुरस्कर्ते मीनंडर हा परावर्तित बौद्ध आणि रारवेल हा जैन बौद्ध व जैन राजांनी एकममयावच्छेदकरून वैदिक संस्कृतीच्या पुरस्कर्त्यांविरुद्ध उठावणी के-यामुळ त्याच्या सामन्यात काही संशोधक धर्मयुद्धाच स्वरूप देतात पहिला सामना क्रि पू १७१ च्या सुमारास रारवेल व सातकर्णा यांच्या दरम्यान झाला रारवेलाने महाराष्ट्रावर दोन स्वान्या केल्या, प्रथम सातवाहनाच्या मूपिकनगरीचा नाश केला व नंतर त्याच्या राष्ट्रिक-भोजक सामन्ताचा पराभव केला मूपिकनगरी म्हणजे उदीर गाव असा डॉ यदुनाथ सरकार याचा अंदाज आहे मग वाटते, हा नगरी मुशी नदीच्या खोऱ्यात शोधरी पाहिजे तीनशे वर्षांपूर्वी नन्दानी कर्त्तव्यातून राजगृही नेलेल्या तिन मूर्ति परत मिळविण्याच्या निमित्ताने त्याने मगधावर दोन स्वान्या केल्या पहिल्या वेळा पुष्यमित्राने वचावासाठी मथुरेपर्यंत माघार घेतली आणि दुसऱ्या वेळा त्याचा पराभव झाला बौद्ध साहित्यात मिलिंद या नावाने विख्यात असलेल्या मीनंडरने गंगा यमुना दुआब व साराष्ट्र हे प्रदेश कापीत केले आणि त्याचा मैन्ये उज्जयिनीकडे व पान्थीपुत्राकडे वळले या प्रत्येक विषयाच्या चर्चाईमुळे भारताच स्वातंत्र्य धाक्यात आले

क्र. सं.	नाम	राज्यारोहणकाल		टीप
		श्री. बखले	माझ अनुमान	
१	गिमुब	सि पु २२०	सि पु २००	याची प्रतिमा नाणेघानान आहे महाराष्ट्राचा पहिला स्वातंत्र्य सत्यापक
२	दृष्य	, १९७	, १९७	याचे राजवटीतल लेग पाडवणेण्यात आहे
३	श्री गातरणी (१)	, १७९	, १७९	याची प्रतिमा व यज्ञलेख नाणेघाटात आहे पुष्यमित्र शुग, सारवेठ व मीनंडर याचा ममकालीन राणी नायनिका साची तोरणवरील लेग यांचे राजवटीतील अगवा दक्षिणापथपति माळवा धताचा नाणी
४	पुगात्मग	, १६९	, १२१	यांचे शुगाचा पूर्ण उच्छेद केला असतावा
५	सत्यधन्वस्मि	, १५१	, १३३	
६	गातरणी (२)	, १३३	, ११०	याने मालवगणाने नेतृत्व पत्तरून शकाचा पराभव केला असतावा साची तोरण लेग नाणी
७	गुम्बादर	, १०४	, १९	
८	आपीच	, ८६	, ४१	यांचे नाण मध्य प्रातात मिळाले आहे
९	मेघन्वाति	, ७४	, २९	स्वाति नाव धारण करणारा वक्ष वेगळाच, अस काहीच मत
१०	स्राति	, ५६	, ११	
११	स्वन्दस्वाति	, ४०	, १६	स

क्र. सं.	नोंव	राज्यारोक्षणकाल		टीप :
		श्री. बखले	माझे अनुमान	
१२	मृगेंद्र स्वातिकर्ण	३९	८	
१३	कुंतल स्वातिकर्ण	३७	११	याचा उल्लेख वास्त्यायनाच्या कामसूत्रांत आलेला आहे.
१४	स्वातिवर्ण	२९	१९	
१५	पुलोमावि (१)	२८	१९	
१६	अरिष्टकर्ण	४	४३	
१७	हाल	ई. स.	४३	गाथासप्तशतीचा संपादक.
१८	मंतलक	२६	४४	
१९	पुरोद्रमेन	३१	४९	
२०	सुंदर सातकर्ण	४२	५३	
२१	चक्रोर सातकर्णा	४३	५३	सिध याचा समन्वय वासिष्ठीपुत्र विळ्ढिवायकुराशा करतो.
२२	शिवस्वाति	४३	५३	
२३	गोतमिपुत्र सातकर्णा	६०	७६	यानें शहरात क्षत्रपांचा उच्छेद केल्या न शकल्यापना केली. नाशिक येथें लेख. जोगळटंबीचा मुद्रानिधी.
२४	वासिष्ठीपुत्र पुलोमावि	८५	९१	कालें, नाशिक, अमरावती, काव्हेरी येथें लेख. नौका चिन्हांकित मुद्रा.
२५	अ सातकर्णा	११३-१२७	११९	तच्छळा नाणी.

क्र.सं.	नाव	राज्यरोहणकाल		गीप
		श्री बखले	साठें अनुमान	
२५	शिवश्री	११२ १२८	१८८	अमरावती शिग्रेग्य नाणा
२६	शिवस्कर	११३ १२८	११८	तहाळा नाणा
२७	यज्ञश्री मातरणा	१२७	१८५	नाशिक साहेरी साठें विद्यगणम येथें गग्य क्षत्रप धर्तारे
२८	विजय	११६	१७४	एक नाणें सातवाहन धर्तारेने अनेक नाणां तहाळा नाणा
२९	चंद्रश्री	१६०	२००	साडवोल शिग्रेग्य, नाणा
३०	पुणेमावि (३)	१७२ १८०	२१० २१८	तहाळा नाणां म्याकदीनी शिग्रेग्य

शकाचा उच्छेद करणाऱ्या मातवाहनाचा उल्लेख आहे या व अन्य पुराव्या-
वरून समन्वयाने ऐतिहासिक घटना निश्चित होतात, त्या अशा

जैन आचार्य कालक हा ऋषप्रमार्थ उज्जयिनीस आला असता त्याची
रूपवती वहीण सरस्वती हिला तेथील राजा गर्दभिल उर्फ गधर्सेन याने
अत पुरात ओढले तिची मुक्ता करण्याचे सर्व प्रयत्न विफल झाल्यानंतर
आचार्याने उज्जनिवर स्वारी करण्यासाठी शकाना आमन्त्रण आणले या वेळा
वायव्य सरहद्दीवर यवनाची राज्ये होता व मध्य आशियातील कुपाण टोळ्या
शकाचा उच्छेद करण्यास उद्युक्त झाल्या होत्या त्यांना टाळून शक टोळ्या वोलन
घाटातून हिंदुस्थानात घुमत्या होत्या त्रि पू पहिल्या शतकाच्या पहिल्या
चतुष्टकात शक सिध-पजावात स्थायिक झाले होते आचार्यांच्या पुरस्कारामुळे
त्यांना स्वारीच्या संचासाठी अलोट संपत्ति आणि सौराष्ट्र गुजराततील स्थानिक
राज्यकर्त्यांचे सहकार्य मिळाले आचार्याला उज्जयिनीचा भेद माहीत होता
त्याचा फायदा मिळाल्यामुळे शकानी गर्दभिलाचा पाडाव करून उज्जयिनी
काबीज केली सरस्वतीची मुक्ता झाली, पण ठरल्याप्रमाणे शक परत जाईनात
ते तेथेच रमले व प्रजेवर अत्याचार करू लागले त्यांच्या पाठिंब्याने फुडार
लेल्या आचार्यांचा आता अपमान उपहास होऊ लागला म्हणून तो पैठणला
मातवाहनाच्या आश्रयाला आला कारण शकाना विरोध करण्याला समर्थ
अशी ही एकच सत्ता त्या काळात अस्तित्वात होता शिवाय सातवाहनाचा
मालव्यार्या पूर्वापार सवध असल्यामुळे शकाविरुद्ध त्याची सहानुभूति संपादन
करणे शक्य होते आचार्यांन उज्जयिनीची परिस्थिति मातकणाला समजावून
दिली नंतर जुने लागेबावे उचळून सातकणाने मालव्यावर स्वारी केली
उज्जयिनी जिंकली आणि मालवगणाच्या मदतीने शकाना पिटाळून लावले

त्रि पू पहिल्या शतकात उज्जयिनातून शकाचे उन्चाटन केल्याच श्रेय
परपरेने विक्रमादित्याला दिले आहे याचे ऐतिहासिकत्व अत्यंत सशयास्पद
आहे याचा एकही शिलालेख किंवा नाण आजवर मिळालेला नाही, किंवा
कोण समकालीनाच्या लेखात त्याचा उल्लेख आलेला नाही या काळात
मालव्यात मालवगणाचा नाणा मिळालेला आहेत उज्जयिनीत होणारे अपशब्दन
राज्यक्रांतीच शोतक आहेत अस भविष्य ज्योतिष्यांनी वर्तविल्यावरून आणि

ज्याची आई अडीच वर्षांची असेल त्याच्या हातून तुला मृत्यु येईल असेही त्याजकडून सांगण्यात आल्यावरून विक्रमानें वेताळाला सभाव्य शत्रूचा शोध करावयास पाठविलें शालिवाहन हा असा बालक वेताळाला पैठण येथें आढळला. लगेच त्यानें विक्रमाला बर्दा दिली. शत्रूचा उठावणीपूर्वीच नि पात करण्याचें ठरवून विक्रमानें पैठणवर स्वारी केली शालिवाहनानें आपल्या खेळातले मातीचे हत्ती, घोडे व सैनिक शोपाच्या रूपेनें सज्जि व केले आणि त्यानिर्शा विक्रमार्शा युद्ध केलें या युद्धात विक्रमाचा पराभव झाला व त्याच्या सेन्यानें उत्तरेकडे पळ काढला. शालिवाहनानें विक्रमाचा पाठलाग केला, त्याला गाठलें आणि सोडण्यानें बंदूक ठार केलें. शेवटी विक्रमाचें सैन्य नर्मदापार झालें आणि पाठलाग करणारे शालिवाहनाचे सैन्य नर्दातून वाहून गेलें या विक्रम-शालिवाहन कथा वेताळ पंचविशी व सिंहासनवत्तिर्शा या लोचकथासंग्रहात थोड्याबहुत फरकानें आलेल्या आहेत. हे कथासंग्रह नि सशय उत्तरकालीन आहेत गर्दभिल्ल विक्रमादित्याची परपरा ब्राह्मणी आहे असे म्हणावें तर पुराणातील बशावळांत त्याचा उल्लेख नाही गर्दभिल्ल व शक याचा उल्लेख आहे, तरीही ही परपरा जैन आहे असें म्हणावें तर खुद्द कालकाचार्य कथानकात सांगितले आहे की शकोच्छेदक विक्रमादित्य हा प्रतिष्ठानहून उज्जयिनीस आला होता. मग हें सोंग मात्रे करण्यासाठी गृहीत धरावयाचे कां शकाकडून गर्दभिल्ल मारला गेल्यानंतर त्याचा पुत्र विक्रमादित्य हा पैठणला सातवाहनान्या आश्रयाला आला असला पाहिजे ! अडीच वर्षांच्या आईचा मुलगा म्हणजे ज्यानें नुस्तेंच राज्य स्थापन केलेलें आहे असा शालिवाहन राजा होय, असा डॉ. जयस्वालाचा अभिप्राय आहे. सिमुक हा सातवाहन कुलाच्या राज्यकर्तृत्वाचा संस्थापक, याबद्दल सर्वांचे एकमत आहे. ज्या व्यक्तीवरून या कुलाला सातवाहन हे नाव प्राप्त झालें तो यान्याही पूर्वी होऊन गेला असला पाहिजे हे आहं कारण सिमुकाला कोणीही शालिवाहन म्हणून संबोधिलेले नाही राजा सातवाहन असें नाव असलेलें एक ताब्याचें चौकोनी नाणें माझ्या मगर्हा आहे. अक्षर धाटणीवरून तें पहिल्या सातवणाच्या ही पूर्वीचें अमावे अमें सशोधकाचें अनुमान आहे. डॉ. जयस्वाल यांचे अनुमान स्वीकारले तर सातवाहन राज्यसंस्थापक शालि

या परचक्रान्या प्रतिहारार्थे शुगसातवाहनाना आपला शामध्ये एकत्रित केली आणि मीनडरचा पराभव (रि पू १७३) केला

या विजयान्या उत्सवार्थे आणि सार्वभौमत्वाचे निदर्शक म्हणून पुष्यमित्र व सातकणा याना पतजरीच्या प्रेरणेने अश्वमेधादि यज्ञ केले नाणे घाटातील सातवाहनान्या देवकुळातील देवी नागनिम्बेचा लेख याला साक्ष आहे हा घाट व ही गुफा पाहिली असता ग्यात्री पटते ना हा दोन्ही काम ममशालीन असला पाहिजेत भारतातला हा पहिला यज्ञलेख आहे या लेखात सातकणाला अप्रतिहतचक्र व दक्षिणापथपति म्हटले आहे यज्ञ प्रसंगा केलेल्या दानाचा उल्लेख या लेखात आलेला आहे अशोकाच्या धर्मराज्यामुळे व बौद्धान्या प्रचारासुळे ब्राह्मणाची अवस्था कैविलवाणा झाली होती या आपन्नाना आश्रय आणि दाने देऊन सातकर्णाने त्याचा उद्धार केला यावरून वाटत का क्र ४६७ मधील मालाहण तो हाच असला पाहिजे शिष्या या काळात महा राष्ट्रात भागवत धर्म प्रस्थापित झाला होता आणि धार्मिक सहिष्णुता वाणली होती अस ही या लेखावरून प्रत्ययाम येते मीनडरच्या आक्रमणाला महा भाष्य आणि पुष्यमित्राच्या पराक्रमाला मालविशामिमित्र साक्षी आहेत

या विजयानंतर काहां काळपर्यंत माळव्यावर सातवाहन व शुग या दोन्ही घराण्याची सत्ता असावी असं दिसते, उज्जयिनी येथे सातवाहनाची आणि विदिशा येथे शुगाची पहिल्या सातकणाची माळना धर्ताराचा नाणा मिळतात याचे हेंच कारण असला पाहिजे माळव्यातल्या अनेक गणाच्या राजान्या नाण्यावर उज्जयिनी चिन्ह आढळते हे सातवाहनाचे भांडारिक असावेत असे माझे अनुमान आहे

क्र ४७१ या गार्थेत ऐतिहासिक घटना सूचित असावी असे अनुमान टोकेत व्यक्त केले आहे दक्षिणात्य राजाच्या शत्रुनी उत्तरेकडे पलायन केले असा सदर्थ आहे हा राजा कोण आणि त्याचे हे शत्रु कोण ? नन्द, चद्रगुप्त व अशोक मौर्य, विक्रमादित्य महाक्षत्रप रुद्रदामन्, समुद्रगुप्त व हर्षवर्धन या उत्तर हिंदुस्थानी राजांनी दक्षिणेवर आक्रमण केल्याचा इतिहास अगर दतकथा आहेत पैका पलायन अस फक्त विक्रमादित्यान केले कालक्रमानुरोधाने या गार्थेतील सूचित घटनेशी या कोणाचा ही ममन्वय होत नाही

मीनंडरविद्ध झालेल्या उठावणात पुष्यमित्र शुग व सातकूणा सातवाहन हे सहकारी होते या स्वातंत्र्य युद्धानंतर लवकरच हे दोघेही दिवगत झाले त्यांच्या उत्तराधिकार्यांमध्ये म्नेहभाव दिसत नाही पुष्यमित्रानंतर त्याचा पुत्र अग्निमित्र हा राज्यावर आला कालिदासाच्या मालविकाग्निमित्र नाटकाचा हा नायक यज्ञसेन व माधवसेन हे भाऊ भाऊ व विदर्भ सत्तेचावत प्रतिस्पर्धा अग्निमित्राने विदर्भावर स्वारी केली व राज्य या दोघामध्ये वाटून दिले असा कथाभाग या नाटकात आलेला आहे स्तारवलाच्या लेखात कृष्णवेणूचा उल्लेख आहे श्री वल्ले आणि अनेक अन्य सशोधक (E I XX p 83) या नदीची ओळख कृष्णशी पटवितात आणि श्री मिराशी व अनेक अन्य सशोधक हे वैनगवेली मिळणाऱ्या कन्हान नदीशी या आणि अनेक अन्य प्रमाणावरून दिसते, का स्तारवलाच्या काळापासून विदर्भावर सातवाहनाची सत्ता होती अर्थात् यज्ञसेन व माधवसेन हे सातवाहनाने माडलिक असले पाहिजेत आणि अग्निमित्राच्या आक्रमणासुद्ध शुग-सातवाहनामध्ये सघर्ष निर्माण झाला असला पाहिजे राजाच्या अल्पकालीन कारकीर्दी हे कान्ति कालाचे लक्षण आहे पुष्यमित्राच्या उत्तराधिकार्यांमध्ये ते दिसून येते शुगाच्या उच्छेदाचे श्रेय पुराणांनी काव्वांना दिले आहे काही आधुनिक सशोधक (Shivarammurti: Amaravat: Sculptures p 11) हे श्रेय पूर्णात्सगाला (पूर्णम् उन्क्रान्त शुगान्) देतात मला हे मत प्राय वाटत सातवाहनाच्या नौवती जड लागताच शुगाची सैन्ये नर्मदापार झाली असला पाहिजेत

दुसरा सातकूणा हा सहावा सातवाहन राजा याने छप्पन वर्षे राज्य केले सातवाहन राजात याची कारकीर्द सर्वांत मोठी 'रणो सातकूणिस' असा लेख असलेल्या नाणा ती याची असं डॉ रेप्पन याचे अनुमान आहे यापैकी काही नाणा उज्जेन धर्ताची वर्तुलाकार आहेत व काही एरण धर्ताची चौकोनी आहेत काही नाण्यावर श्व घेणाऱ्या सिंहाची आकृति आहे आणि काही वर साठ उभारलेल्या हत्तीची हा दोन्ही प्रतीके अन्वर्थक आहेत साची स्तूपान्या दक्षिण तोंडावर सातकूणांच्या कारागिराचा पुडारी वासिष्ठीपुत्र आनंद याचा दानलेख आहे कालकूचार्थ कथानकात उज्जयिनी येथील

वाहनाला सि. पू. तिसऱ्या शतकाच्या द्वितीयांशत माडलें पाहिजे. त्या काळाशी जुळेल असा विक्रम परपरंत एकाही तपशील नाहा पहिल्या शतकात गोतमीपुत्रानें क्षहराताचा निपात केला, चवथ्या शतकाच्या अरेरच्या चतुष्टकात दुसऱ्या चद्रगुप्तानें क्षत्रपाचा उच्छेद केला आणि पाचव्या शतकाच्या अरेरच्या चतुष्टकात यशोधर्म्यानें हृणाचा या चद्रगुप्तानेंच प्रथम विक्रमादित्य हें विरद धारण केलें सि पृ पहिल्या शतकातील विक्रमादित्याच्या कथा अर्थातच यानंतर निर्माण झाल्या असल्या पाहिजेत.

मग क्र ४६४ मधील विक्रमादित्याच्या उल्लेखाची सगति कशी लावावयाची? चद्रगुप्त विक्रमादित्यानंतर विक्रमकथा अस्तित्वात आल्या असे मानलें तर गाथासप्तशतीचें संपादन पाचव्या शतकात झालें असलें पाहिजे असें मानावें लागतें अशी आपत्ति टाळण्यासाठी डॉ. अळतेकर (Vikrama Volume Riddle of Vikrama Era p 9) सांगतात की हा उल्लेख प्रक्षिप्त उत्तरकालीन असला पाहिजे या कोड्याला अशी वगळ देण्याचें कार्हाच कारण नाहा ऐतिहासिक विक्रमादित्याव्यतिरिक्त परपरेला आणरी दोन विक्रमादित्य माहीत आहेत, एक कालकाचार्य कथानकातला वीर विक्रम, शकाचा उच्छेदक आणि प्रतिष्ठानचा राजा, ज्याचा समन्वय दुसऱ्या सातव्याशी होऊ शकतो, आणि उत्तरकालीन सिंहासनवत्तिशीचा नायक उदार विक्रम गाथासप्तशतीला गर्दभिळ फुलातला वीर विक्रम माहीत नाहीं, लोककथातला उदार विक्रम माहीत आहे जो सर्वस्वा काल्पनिक आहे, लोककथाव्यतिरिक्त ज्याला अस्तित्त्व नाहीं प्रथ उत्तर कालीन असला तरी सिंहासन वत्तिशीत प्रथित केलेल्या कथा प्राचीन वाळापासून चालत आलेल्या आहेत त्याचें मूळ जातकाहून किंवा कमीत कमी त्याच्या इतकें प्राचीन असावे अम वाटतें

आठवा सातवाहन राजा आपीलक याच ताब्याचें मोठें वर्तुलाकार नाणें मध्यप्रांतात मिळालें आहे या नंतर सातवाहन सत्तेला उतरती कळा लागलेली दिसते राजाचे राज्यकाल अल्प आहेत, त्याचे शिलालेख आढळलेले नाहींत व नाणें मिळालेली नाहींत फक्त पहिला पुलोमावि व शिवस्वाति यांनीच बरीच वर्षे राज्य केलेलें आहे तेरावा सातवाहन राजा कुतल सातकर्णा याचा उल्लेख

पाल्प्यायनान्या कानमूवात लक्ष्मि विट्नीच्या अनुपगानें आलेला आहे "कर्तव्या
 उन्तल शातकाणि शातवाहनो महादेवा मलयवता जघान । या उत्तरेसारून
 अनुमान करण्यत आले आहे का याचा जन्म धुनरात झाला असेही अनुमान
 होतें हा याच्या काळात शातवाहन मत्ता वृष्णासाठच्या गोऱ्यात मात्र अस्तित्वात
 अगारी मन्तरात शातवाहन राजा हाल हा गारामत्तसतीचा सपादक याची
 मत्ता मावळान व ऽऱ्यादि पर्वतालगत गादावरीच्या परिमरात मात्र होता

उत्तराधिनीच्या पराभवानंतर तेथे ल शकाना उत्तरेकडे पलायन केले दरम्यान
 मोरम व अक्षम या शक नेत्याना पत्तान व गगायमुना दुआर या भागात
 प्रभुत्व मिळावले होत तक्षशिला,पुष्कलावती व मथुरा येथे त्याचा मुख्य ठाणी
 हाती मथुरा येथील क्षहरात क्षत्रपापका ममर यानें साराशूत क्षत्रपसत्ता
 प्रस्थापित केली त्याच्या उत्तराधिकारी नहपान यानें माळवा, राजस्तान, मौराष्ट्र,
 गण्ट व उत्तर महाराष्ट्र या भागात आपली मत्ता प्रस्थापित केली नाशिक,
 जुन्नर व काले येथे त्याचे लेख आहेत सि पृ पहिल्या शतकाच्या चवथ्या
 शतकात स्वाति हे उपनाम धारण करणाऱ्या शातवाहनाच्या काळात क्षह-
 राताच्या महाराशूत प्रवेश झाला असाव स्वाति हे आदि मध्य किंवा अत्य
 नाव धारण करणाराविपर्या पुराणाचे उल्लेख एकमुळा नाहीत क्षत्रपाच्या आक
 मगामुळ हे राजे देशांघडीला लागले असावेत किंवा दुर्हीत मारले गेले असावेत
 क्षहराताचा शिल्पकृत्ये व धर्मकृत्ये यावरून त्याची सपन्नता व राजकीय धोरण
 प्रययास येतात मानडरनें फक्त बांधना आश्रय दिल्यामुळे त्याला ब्राह्मण
 क्षत्रियाचे सहकार्य किंवा महानुभूति हा मिळाला नाहीत क्षहराताची बहुजन
 ममाजामाठी अन्नछत्रे घातली, धर्मशाळा बांधल्या, नद्यावर घाट बांधले व
 घरमत्तरी मुरू केऱ्या हजार ब्राह्मणांना भोजने घातली व दाने दिली पहिल्या
 मानकणानें यज्ञात दाने दिली ती प्रत्यक्ष प्रक्रियेत भाग घेणाऱ्या ब्राह्मणांनाच
 दिला असली पाहिजेत हें उघड आहे पण त्यानें दानग्रहण करणाऱ्या वर्गाचा
 उल्लेख केलेला नाही क्षहराताचा अना उल्लेख केला, कारण ते स्वत देशाला परके
 होते व विशिष्ट वर्गाचा मनुष्ट ठेवण्याला उत्सुक होते नहपानाच्या मुलाच नाव
 दत्तमित्रा व नावयाच रूपभदत्त नहपानाच्या नाण्यावरील लेख त्याच्या प्रजेला

परकी असण्या सरोष्टी व ग्रीक आणि परिचित अशा देवी त्राची लिपात आहेत यावरून दिसते की क्षहारात हे प्रवेशा ममरम होण्याम उत्सुन दिसले तरी आपले व्यक्तितम्व अनाधित रागण्याविपर्या दक्ष हांत

या पारतन्यावर्त काळात सातवाहन राजाना मल्ल्याद्रीच्या जमलात निरा कर्नाटकात आश्रय घेतरेग असाया या काळात महाराष्ट्रातील वदराचा व्यापार प्रथमपूर्वक उन्वस्त करण्यात आया कयाण वदरात मागची चढउतर करावयास आलेया जहाज यवनाना सैनिकांच्या वदायस्तान मडेचला हाकून नेण्याची प्रथा परिप्लमने नमूद केणेगी आहे

वासीमाया सातवाहन राजा शिवस्वाति याला भागयने पुराभात अरिंदम म्हटलेके आहे यावरून याने क्षहाराताविहृद्ध उठायगी आरमिगी असागी याची राणी महादेरी गोतमी हिच्या सारंगी भाग्ययती आजयर भारतात झाली नादा रात्रपि शिवस्वाति हा तिचा पति, शरुमर्ता गोतमीपुत्र मातरुणी हा योचा पुन आणि महाराज यामिष्टीपुत्र पुळुमावि हा नातू तिचा लन प्राण्डपलेण्यातील क्र ३ या गुफन आहे त्यातील काहा विधाने येरे देता ती स्वत सत्यवचनशनशमाहिसानिरत, नपोदमनियमोपयानतत्पर अशी हांती तिने पुनाचे माहात्म्य वगन केके आहे ते अस एकशर एकत्रायण, एकधनुधर सातवाहनकुत्रयशप्रतिष्ठावनकर क्षत्रियदर्पमानदमन शकयवनपल्हयनिपूदन त्रिममुद्रपीततोयवाहन द्विजवरकुटुम्नवर्वाधन त्रिनित्रानत चातुर्वण्यमकर नाशिक जित्यात सिन्नर ताडुम्यात जोगळट्रेम्मी येरे नहपानान्या तेरा हजार राज्यमुद्राचा निवि आढळून आला त्यापम दोन तृतीयाग नाण्यावर गोतमा पुत्राच्या नामाच व सातवाहनान्या मुद्राचिन्हाच ठम ठोकण्यात आलेके आहेत क्षहाराताचा नि पात केयाच स्योतम म्हणून ह पुनमुद्रण करण्यात आल असळ पाहिले सातवाहन व नहपानाच उतराधिकारी क्षहरात क्षत्रय याचा निर्णायक उधय, कड, जुनरव नाशिक ह्या सयाद्रागतया भागात आया अया राहिचे या मघयांत गोतमापुत्र विचया झाला म्हणूनच नी त्याग जालियहन शककर्ता म्हणतो.

गोतमीपुत्रानतर त्याचा पुन वासिष्ठापुत्र मुळुमावि हा राज्यावर आला न हाराद्रात मले व नाशिक आणि आन्रात अमरायती व धरणीसोद, मेथ याने

लेख मिळालेले आहेत. याचा नाणा महाराष्ट्रांत व आन्ध्रांत मिळाली आहेत. कारोमांडल किनाऱ्यालगतच्या प्रदेशांत मिळालेल्या याच्या नाण्यांवर डोळ्याळी असलेल्या जहाजाची प्रतिमा आढळते.

गोतमी बलश्रीच्या लग्नांत गोतर्मापुत्राच्या अवन्तिविजयाचा उल्लेख आहे. ई. स. ७८ पासून उज्जयिनीस महाक्षत्रप चष्टण याच्या घराण्याची मत्ता सुरू झाली. या घराण्याचे राज्य अवन्तिमौराष्ट्र भागात ई. स. ३९५ पर्यंत टिकले. चष्टण हा कुषाणांचा क्षत्रप असावा. क्षहरातांणी गोतर्मापुत्राचा महाराष्ट्रांत मंत्राभि सुरू असता त्यात टिकाई आगण्याकारितां किंवा त्याचा फायदा घेऊन चष्टणांनै हें शाक्यमण केलें असावे, या घराण्यातला दुसरा राजा जयदामन् हा फक्त क्षत्रप होता. या घराण्यातला तिसरा महाक्षत्रप रुद्रदामन् याचे लेख अंधो व सुनागड येथे मिळालेले आहेत. या लेखावर अनुक्रमे ५२ व ७२ असे वपाक आहेत. दक्षिणापथपति सातकर्णी याचा आपण दोनदा पराभव केला, पण तो नर्जाकचा नातेवाइक असल्यामुळे त्याचा समूळ नाश मात्र केला नाहीं असे सुनागड लेखात त्याचे विधान आहे. या लेखाचा क्रंकाळ ७२ + ७८ = ई. स. १३० असा मद्रेनानुसार ठरतो. कान्हेरीच्या लेखांतील एका संस्कृत लेखात वासिष्ठी-पुत्र सातकर्णाच्या राणी कार्दमकुलोत्सव महाक्षत्रप ह्म याची कन्या होती, असा उल्लेख आढळतो. या उल्लेखावरून अनुमान होते की क्र. २४ अ-सातकर्णा-याचे जयदामन् याचा पराभव केला असावा आणि समेटादालल जयदाम्याने आपल्या नात व रुद्रदाम्याचा कन्या शिवश्रीला दिली असावी, पुढे महाक्षत्रप रुद्रदाम्याने शिवश्रीचा पराभव केला असावा.

मत्ताधिमावा यानवाहन राजा यज्ञश्री सातकर्णा याचे लेख कान्हेरी, नाशिक व चिन्नगंडम येथे मिळाले आहेत. मोपारा येथील स्तूपांतील करंठकांत यज्ञश्रीचे धत्तप धनाचे नाणे मिळालेले आहे. अशा नाणां गुजरातमौराष्ट्रांतही 'मिळालेला आहेत. यावरून अनुमान करण्यांत आले आहे की हे प्रदेश यज्ञश्रीने धत्तपांधामून जिंकून घेतले असले पाहिजेत. याचा नाणा तऱ्हाळ्या निधीत मिळालेला आहेत. एकापनिमावा राजा चंद्रश्री याचा लेख, पूर्व गोंडावरी जिऱ्यांत कोटवडि येथे मिळालेला आहे आणि तिसावा राजा, पुळुमाविऱ्याचा लेख

बदारी जिल्ह्यात अशेना तालुक्यात म्याकरोनी या सैद्यात भिकालेडा आहे यावरून यज्ञश्रीनंतर सातवाहन मतेचा "हास व स्थलांतर प्रथयास येते

मातराहन सत्तेचा अस्त क्मा शाला यावरून काहांही माहिती उपलब्ध नाही महाराष्ट्रात सातवाहनानंतर अर्भोरानी राज्य केले शिवदत्त अर्भोराचा पुत्र माढरीपुत्र इश्वरमन याने उत्तर महाराष्ट्रात, नाशिक खानदेश भागात, सातवाहन सत्तेचे उच्चाटन केले अभाव याचा लेख पाणडवलेण्यात आहे आन्ध्रात सातवाहनानंतर इक्ष्वाकु घराण्याचे राज्य आले वासिष्ठीपुत्र ज्ञातमूल हा या राक्षसघराण्याचा मूल पुरुष राज्यप्राप्तीनंतर त्याने अश्वमेध, वाजपेय इत्यादि यज्ञ केले यावरून सातवाहनाचा सघष होऊन त्यात याचा जय झाला असावा वनवार्सा येथाल बुद्रु हे सातवाहनाचे सामन्त ते ही स्ततत्रपण राज्य करू लागले. बऱ्हाडत वाकाटक हे सातवाहनाचे सामन्त होते सातवाहन दुर्बल झालेले पाहून विन्ध्यशक्ति वाकाटक स्वतंत्रपणे राज्य करू लागला या उपराधिकारी घराण्यापैकी वाकाटक तेवढे पुढे विशेष प्रसिद्धीला आले आणि महाराष्ट्र मस्कृतीचा आणखी विकास करते झाले

(२) राज्यव्यवस्था .

देश (क्र ९४) व जन्मभूमि (क्र ३४०) या सदा गाथासप्तशतीत आलेल्या आहेत मात्र गाथासप्तशतीला त्या राजकीय मदभात अवगत नाहात बुजून हा देशाचा अलंकार आहे आणि स्तेत्यासोऽतथाऽन्या साहचर्यामुळे जन्म भूमीचे दर्शन प्रिय वाटते, अशा भावना या गाथात व्यक्त झालेल्या आहेत हे दोन्ही उल्लेख उदात्तवाणे आहेत आणि क्र १६ मधील क्षत्रमीमेच्छा दर्शनाने उचरळणाऱ्या भावनाशी तोंडून पाहण्यासारखे आहेत क्र. ९८९ मध्ये एकच्छत भुअणरजजाचा उल्लेख आहे, पण हे एक राज्य मदनाचे आहे

राजा णराहिव = नराधिप क्र ३४४, पुढवीस = पृथ्वीश क्र ७७८, महाराओ = महाराव क्र ८१४, राओ = राज क्र ३९६

क्र. ३६४ मधील राजस्तुति ही मध्ययुगीन ताडपुणेपणाला मापेशी आहे क्र ४९५ मधील उद्गार यंताठिकारे आहेत असे मध्ययुगीन गगाधराने धागितेही आहे क्र. ३९६ मध्ये राजशेहारी कुनवृज आणि क्र ९९३ मध्ये

राजनिष्ठेचो घोषणा आहे हा राजद्रोह तत्कालीन परक्या राजकन्यांविरुद्ध असणे समाव्य आहे. क्र ५९६ मधील घटनेशी तुलना करी असता हे अनुमान विशेष समाव्य वाटते आणि स्वदेशी राज्याच्या शत्रूची अवस्था किती करुणास्वरुप होते हे दिसून येते. रणरस व रणदुद्रुभि (क्र १२०) व जयश्री (क्र. १७१, १७७) आणि राज्याच्या शत्रूची शरणागति (क्र ४७१, १७६) व पलायन याचा वर्णने पाहण्यासारगा आहेत क्र ७७४ या गाथेत पत्नीराच्या कृत्रिम स्वागतोत्सवाची तुलना वसन्तोत्सवाच्या उत्स्फूर्त उत्साहाशी केलेग आहे क्र ८१४ मधील महाराव हा उघटपणे उत्तरकालीन आहे आणि हत्ताना त्याचा आश्रय आहे यानच त्याचा आहे तो मोठेपणा आहे. मेण स्थेनिम सागतो का हत्ती वाळगण्याचा हक्क फक्त राजाना होता साहचिक आहे दुसऱ्या काँगाला हत्ती पौसवणार / आणि राज्याचे माहात्म्य जाहीर करणारा टका (टका क्र २२८) धारण करणाचे सामर्थ्य त्याच्याच अगा असते गुप्त बातम्या सांगण्यासाठी प्रभून्या कानाला लागणाऱ्या हेराचा उग्य क्र ८१७ या गाथेत आलेला आहे

काही मानवाहन रात्रे मानुशुलाचा नाव धारण करित असले तरी त्याचा राज्यावर यण्याचा अनुक्रम पित्यामागून पुत्र अमाच असल्याच शिगल्यग्रातील व पुराणातील उल्लेगावरून ठरत आहे श्री चट्टोपाध्याय (Satakarni Succession & Marriage Rules J R A S V 1939 p 317) यांनी हा अनुक्रम मातृप्रधान प्रथेने होत असता अस अनुमान वेत आहे पण ते मशाधकाना मान्य झाले नाही वारस वयात आणून नमला तर नावर त्याचा चुलता राज्यकारभार चाऱ्शी राजा हा शाततेच्या वाळान समानाचा व धर्माचा आणि युद्धात सनेचा अग्रणा असे धर्मशास्त्राना समत असतील तेरुच कर ना वसू करी महाभात व महारठी हे त्याचे नानेप्राईक व सामन्त आणि भातक व रठिक ह त्याच स्वानिक सरजामदार वामिष्टीपुत्र स्वामी था पुत्रुभावि ह्यांच्या लग्नात महामेनापति या पदाचा पहिल उल्लव आढळता दशाचा विभागणी आहारात केलेली होती, उदा गोवर्धनाहार, मानालाहार याच क्षेत्र अर्वाचीन जिल्ह्याएवढ असवे, त्यावर अमर-अमात्य हे अधिकारी असत राजाशा साक्षर करण्याची व त्याच्या

अमठ्यतावणीची जबाबदारी या अतिक्रम्यवर अस बादाया धामिक सस्थाचा कारभार महामात्र गजक सभणाच्या हाता अस ह सर्व अधिकारी नागरी अमल्यासुद्धे त्यापैकी एकही अधिकार्याचा उद्भव माथामत्तगतात आल्या नाही

गज = ग्राम हा आहाराग्याच्या सशक्तिभात त्यावर गामिक गामाणि = ग्रामिक ग्रामणि याचा अधिकार अस

गामाणि क्र. ४४९ ४ ९ ३१ गामाणि - उत्त = पुत्र क्र ३१,
 - णम्दण नम्न क्र ० १०८ धूआ = दुहिता क्र ३७०
 ४१० ५९ पत्रीपति क्र ६२२ पाण्डव क्र ४६८ ४८९

वदिक ग्रामाणि हा ग्रामीणाचा नेता परचक्र व स्थानिक आक्रमण यामातून ग्रामाच संरक्षण करण्याची जबाबदारी त्याच्यावर अस यावरून पत्करी नेतृत्व ही त्याच्याकडेच उसाव अस मित गतपथ ब्राह्मणात त्याचा समावेश राज्यकर्तारामध्ये (३४१७ १३२९ १८) करून आह हा राजसत्तेचा प्रतिनिधि तसाच जनसत्तेचा हा राज्याराहणाचे निमित्तान हाणा या यज्ञसमारभान जनतेचा प्रतिनिधि या नात्याने तो ह्जार अस व अशा प्रगमा त्याचा मान समान करण्यात येत अस (न चयसाल Hindu Polity p 202) यजुर्वेदाच्या मनायणी महिनेत वेद्य (२६५ ४३८) आणि शाखायनू धीत सूत्रात मृत (१६१६) ग्रामणाचा उद्भव आह यावरून हे पत्र ज्ञातिनिष्ठ नसाव जसे पाण्डे सभिय विदिसारान प्रथम राजाचा एक असा पेशी ह्जार ग्रामणाची सभा भरविण्याचा उद्भव महाभारतात (S B L XVII p 1) आणि ग्रामणांनी राजाची निवणूक वयाचा उद्भव जुत्र साम पातकात (J V 9) आह्मण आह ग्रामणा हा राजान नेमल्या अस विना प्रजेने निवडण्या अस याबद्दल आधारभवात व सगाधकात एकमत नाही अथगात्रात (V III) याचा समावेश पगारा नाकरात केला नाही यावरून ता लक्षनियुक्त असावा आणि ता आप काम ग्रामणांच्या मल्ल्याने करीत अमात्रा अमात्रा रीत्ये पाधरी याचा अदान (Political History of Ancient India ; 240) आह ग्रामणाप प्रारंभान्त्रि पुरुषेन प्राप्त हान अगाव अजर ग्रामात्रा वृमाहत करणाच्या वृत्राचा प्रतिनिधि

म्हणून हे पद मन्मद्या घराण्यात वडापरपरेने चालत असावे मध्यवता सुद्धारस्ये सामर्थ्य वाढ लागल तेव्हा सत्ताधाऱ्यांच्या उमातातून त्याची नेमणूक करण्याची प्रथा सुरू (डॉ मदनगर J R A S 1934 p 348) झाला असावी न्यायिक न्यायगनाचे काम त्यांच्याकडेच असावे असा अर्थशास्त्राप्रकृत दिसते मूळमंडिताताल नागरी न्यायार्थांशाला 'अधिकरणभोजक स्ट्रलेलें (निष्पत्तीसंगर शास्त्री व परव अंक ९ पृ २००) आहे अदाबुद्दीन्या व परचक्रान्या भाळात भारतातील प्रजा व्यक्तिमत्त्वमह तगविण्याचे श्रेय ग्राम-वृद्धांच्या सुत्याने चालणाऱ्या ग्रामांगीच्या नेतृत्वाच्या मघटित झाले या ग्राम मत्स्यानाच दिल पाहिजे

गाथामत्तशतान्या ग्रामांगीचा दर्जा स्थानिक राज्यकर्त्यांसारखा असावा अस त्यांच्या पक्षीपति (क ६३२) या अभिधानावरून दिसते या काळात अशाधुदा असांगी सार्वजनिक सुरक्षितता बोकात असावा असे दिसत. क १४ व ५० या गाथान्या नाथिमा सरकारी नुहात असून त्यावर हद्दी चढवा पति जाऊयाला साडवून नईल अशी त्याची अपेक्षा आहे क १२७ च्या नाथिनेग चार पळवून नेत आहेत, तिचाही अशाच अपेक्षा आहे. क ५८ चा नायक दरखडेपोराच्या पाठलागला जि्या परचक्रनिवारणान्या मोहिमेवर गेल्या आहे अस टीकाकाराच अनुमान आहे क ११८, १२७ १७१ १९८ व ७८७ या गाथात चाराच उत्पन्न आहेत त्याच्या धार्स्ताने नागरिकाना जागरण (क ३३१) करावा लागत आहेत एहपतान्या दरान्याने क ७८७ मधाल चोराची पांगापाग चालेगी आहे क ६०८ व ६३१ मधील उभेय परचक्राचे असावत क २१ मधाल ग्रामणापुत्राची छाती अखगान्या घणाना मडवडात झालेला जाह क ६०८ मध्ये पाटलाच्या पुत्राने आपल्या वस्ताच रक्षण माठगा शितावान केलेले आहे क ६१ मधील ग्रामणि आसन्नमरण असला तरी पादकन्याना प्रतिहार वाळन सुरक्षितमाठा अगगत पळ काडण्याचा भाषा ऐकण्यासहा त्याच नहा ग्रामणाचा हुद्दा अनुभासक असावा क २०६ मधाल ग्रामणापुत्र पयान एहान अगला तरी पियपाठीमागन ग्रामरक्षणाची जबाबदारा त्यांच्यावर पाटली जाह क ३११ मधील ग्रामाण आपले नाव गाभाळ

प्याविषयां पुत्राला उपदेश करीत आहे. गृहपतिपुत्र व गृहपति दुहिता या प्रमाणे ग्रामणोनेदन (क. ३०, १०८) व ग्रामणीदुहिता (क. ४१०) यांजवर ग्रामतरुणांची व ग्रामतरुणांचा आमक्त नजर आहे; आणि पाटलि-
र्णावरही (क. ४६८-४६९) क. ५१० मधील ग्रामणीदुहिता इतकी सुंदर की तिच्याकडे पाहताना गांवकरी पापण्या मिटण्याचे विसरतात, क. ४१० मधील ग्रामणीदुहिता बाळपणांत एवढा उन्मादक का हा तरुणपणा अनर्थ करील अशी जाणव्याना धास्ता वाटते आणि ग्रामणानन्दन? तो तर गांवकऱ्याच्या गळ्यातला ताईत आणि ग्रामतरुणाचा प्यार! त्यानें बायकोच्या कक्षात राहूं नये आणि सधि मांपडेल तेव्हां आपल्यानरोवर रमावे (क. ३०) अशी या सुंदरीची अपेक्षा! पाटलिर्णाशीं ग्रामान्यानें मधान बाधण्यातला धोका क. ४६८ व ४६९ या गाथात व्यक्त झालेला आहे आर्यांच्या वाचतात पूर्वी सांगितले ते येथेही लागू पडते. अमेही असावे की बहुजनसमाजाच्या मानाने ग्रामणाचा थंग अधिक शुद्ध अमल्यामुळे त्याचे शारीरिक सौष्ठव वरिष्ठ दर्जाचे असावे आधुनिक पाटोल व देशमुख यांच्या घराण्यांतही हे निदर्शनास येते

पाटोल या शब्दाची व्युत्पत्ति महाराष्ट्र-शब्दकोशात पडकाल अर्शा दिलेली आहे. पट्ट, पट्टक म्हणजे ग्राम, जमिनीचा तुकडा किंवा इनामी मनद, कुळांची यादी, हे तपशील नोंदून सांभाळण्याची जबाबदारी पाटलावर अमे. गाथा-सप्तशतीच्या काळांत ही सजा प्रचलित होऊं लागली असावी असे क. ४६८ व ४६९ या गाथातील 'पाटलाच्या अगणात पाटलांचें झाड' या श्लोपावरून अनुमान होतें.

क. ५१६ या गाथेत तित्तित्र असा पहारेकऱ्याचा उल्लेख आलेला आहे. याला छायेत कोणी दो गाधिक आणि कोणी चिनापर हे प्रातिशब्द दिले आहेत. पाइयमहमहणवान नात्तित्र व तित्तित्र या शब्दाचे अर्थ अनुक्रमे तत्पर व द्वारपाल असे दिलेले आहेत आपटे कोशात दो गाधिक याचा अर्थ door-keeper, porter असा आहे हे अर्थ विचारान घेऊन मां तित्तित्र हा पाठ स्वीकारला आहे. गाथातील उगणपटपू स्त्री-पुरुषांवर याची नजर आहे.

न्यागदानाचें काम करणाऱ्या अधिकाऱ्याला मृच्छकटिकान (निर्णयमागर :

शास्त्री व परच : पृ २०२) अधिकरण - भोजक म्हटलेले आहे. क्र. ५४ व ५५ या गाथांतील उल्लेखांवरून वाटते की ब्रियांमाठी वेगळा तुदंग असावा. क्र. ४२५, ५५५ व ७८३ या गाथांत बन्धनाचा उल्लेख आहे आणि क्र. ७८० मध्ये शृंगलेच्या बन्धनाचे धावतात गुन्हेगारी पहात, कुल विचारात घेतले जात नसे (क्र. ७८३). गुन्हेगारांना सुळावर चढवतात असे क्र. ६४, ५३६ व ५६३ या गाथावरून दिसते क्र. ५३६ या गाथेतील चौराल स्मशानांतील झाडावर फासा दिलेले आहे. स्त्रीचे अपहरण करणाराला न्यायालयांत नेण्याऐवजी गावऱरी परस्पर बंदइन काढात (क्र. ३३१) असावित.

क्र. २९ या गाथेतील उल्लेखावरून दिसते की गुन्हेगाराला सुळावर देण्यासाठी चालविलेले अमताना वाटत त्याच्या गुन्हेगारीच्या घोषणा करण्यात येत असत मृच्छकटिकाच्या दहाव्या अंकात या प्रजेचा तपशील आढळतो चारुदत्ताच्या गळ्यात लालभडक करवार पुष्पाची माळ घातलेली आहे, अगाला रक्तचट्टनाचा उठा लावलेली आहे थळा देण्यासाठी चालविलेल्या पशुप्रमाणे चाण्डाल न्याला रस्त्यातून मिरवतात नेत आहेत, चौकाचौकात थापून ते त्याच्या गुन्हाची व त्याला झालेल्या शिक्षेची घोषणा करीत आहेत आणि प्रजेला वजावतात आहेत की कोणी असा गुन्हा केला तर त्याचा दर्जा विचारात न घेता त्याला अर्जाच कटक शिक्षा देण्यात येईल. चारुदत्तावरील आरोपाच्या घोषणेची योजना शूद्रकाने नाट्यप्रस्तूच्या परिपोषासाठी हेतुपुरःसर केलेली आहे कारण ही घोषणा काना आला नसती तर कोणाला कोणत्या गुन्हासाठी बध्दस्तंभाकडे नेण्यात येत आहे याचा उलगडा वसंत-मनेला झाला नसता आणि तेव्हा प्रकट होऊन तिला चारुदत्ताचे प्राण वांचवता आले नसते गुन्हाच्या अशा घोषणेचा मकत शूद्रकाच्या काळात प्रचलित होता हे निश्चित नायाधम्मकहा (२ p ५३) आणि समराड्चकहा (पृ. ८९०-९) या प्राकृत प्रधात अशा घोषणाचा उल्लेख आलेला आहे मृच्छकटिकाच्या काळ अनिश्चित असला तरी त्याची गणना सस्त्रतांतील वाय नाटकात करण्यात येते काहा मनांधक तर सिमुक या आद्य मानवाहन रुपाचा शूद्रकाशा समन्वय करतात या वादाच्या तपाशिलात शिरणे अप्रस्तुत आहे ण्वटे मात्र मरे का गाथासप्तमर्ताला अगदी जवळ असलेल्या या

नाटकानां प्रा. प्र. चे. ठळक-उल्लाप आलेल आहें कीटिल्यान दुनाला फाशीची शिक्षा सांगित्शी आहे आणि (अर्थशास्त्र पृ. ११९, अथर्वभाषा पृ. २४७) गुन्हेगारांला दोसऱ्यांजना गिरफदार करून चाण्डालाकरवा त्याची रस्त्यातून धिड काढावी असे सांगितलें आहे घोषणेचा उल्लेख नेत्रेना नाहा, यावरून ही प्रथा शुभ कालात दुसऱ्या झालेली असावी असे अनुमान होते.

निष्कर्ष

गाथामुद्रांसाठी सकलित केलेल्या गाथा हां घासीण भावगीतें असल्यामुळें त्यात ऐतिहासिक असे उल्लेख फारसे आढळत नाहीत, इतरथा न लोकांथा मान पुष्कळ आढळतात

नन्द् व सातवाहन या वंशाच्या म्हात्तीच्या कुटाळ रथा बहुजनमजाजाला मारत आले भाडणें होतात विशेषतः प्रियाचा, नेव्हा अतयोमातळ सचित निष उफाळून प्रकट होतें

पशुपति व सूर्य हा शारिवाहनाचा दैवते आहेत जाणनाचा पशुपतितुल्य उदारकर्ता शारिवाहन हा पहिला सातव्या अमावा शकर पर्वती विसाना लून प्रवास करात असता म्हाद्या आपलाचा अवस्था पार्वतीच्या दृष्टीस पडते व तिच्या प्रेरणेन तो त्याचा उदार करतो, असा अनेक कथा लोकनाम्नयात आढळतात गाथामुद्रांसाठीच्या काळातहा असा रथा प्रचलित होत्या, म्हणून शकराशा आपलोदारक शारिवाहनाची तुम्हा करण्यात आलेली अमावा उत्तरेकडे पलायन करणारे दक्षिणात्य रावाचे क्षत्रु हे बहुधा शुभ असावेत

भारताला विक्रमाच्या दोन परपरा असून आहत वार विक्रमाची व उत्तर विक्रमाची गाथामुद्रांसाठी वार विक्रम मारत नाहा आणि विश्वना नाव इतिहासातहा म्हाभक्त कुणाच्या वीर विक्रमा व नृपच नव त्या व आस्त्यात म्हाभक्त आहें प्रामाणा विक्रम हा उत्तरकालात असून त्याची आळव चडशुभ विक्रमादित्याशा पत्नी वन विक्रम हा प्रामाणाचा राजा असून त्याची जाळव दुसऱ्या म्हात्तीसाठी पत्नी उदयनाच धर्म व अर्धाय शक्तिप्रदा प्रकृत असे या वनक गाथी लोकनाम्नयात आढळतात, त्यापैकी काही

विक्रमाच्या अगा लवलेल्या दिमतात. लोकव्याप्त्यात असा प्रकार वारंवार आढळतो.

१. गाथासप्तशतीत दरवारा व वरिष्ठ अधिकारी मंडळाचे उद्देग आढळत नाहीत, ग्रामणाचे उद्देग मात्र बहुत आढळतात. ग्रामव्यवस्था आणि ग्रामाणाने संरक्षण हा त्यांच्याच हाता आहेत. केंद्रमत्ता दुर्बल असावा आणि अदाभुक्षाची परिस्थिती असावी, ग्रामव्यवस्थेचा व ग्रामीण जनतेशा केंद्र, सत्तेचा विशेष मध्य नसावा असे यावरून अनुमान होणे. ही परिस्थिती निःशक्य गुप्तपूर्वकालीन आहे.

१७ गाथामत्तशतीतील लैङ्गिक जीवन

गाथामत्तशतीतील भावगति ही प्राधान्ये करून प्रमर्गिते आहेत आणि त्यातील काहाचा अभिप्राय लैङ्गिक आहे, तरी हा टीकाकारांनी व साहित्यशास्त्रज्ञांना त्यावर लादले आहेत ते अर्थ कामक्रोडिगनाही पटण्यागारम्ये नाहीत. मगच टीकाकारांच्या अवाच्या अनुरोधाने तत्कालीन लैङ्गिक जीवनाचे विवेचन करणे अशक्यप्राय आहे. भारतातील सामान्य वाचकांसाठी कामशास्त्रातील सिद्धान्ताची मूल माहिती असते. हे गृहीत घेऊन हे प्रकरण लिहिले आहे. काणाच्छा लैङ्गिकतेच्या कल्पना अवास्तव असतात, तर कोणाच्या मध्यतेच्या भावना विरुद्ध असतात. शक्य तोंवर या दोन्ही मर्यादा नामाळून, या विषयाची चर्चा केलेली आहे. शिवाय गाथासप्तशतीच्या या आठव्याच्या उत्तरार्धातील उद्देगाचे विवेचन विशेष केलेले नाही. कारण हा भाग प्रसिद्ध तगाथ उत्तरकालीनही आहे.

गाथामत्तशतीच्या काळात प्रतिष्ठित पण्डितही कामशास्त्राचे अध्ययन व अध्यापन आणि तत्वाचा व तंत्राचा उदापोह (४०) करीत असलेले दिसतात, उतक्या रक्षणं वा हा काण्टाट्ट ऐकणाऱ्या विद्वाना विषयाची शिसारी यात्री. माहजिद आहे कारण या विद्वानाची वृत्ति व ज्ञान हा जीवनविन्मुक्त असतात कारण या लक्ष्यप्रतिष्ठिताना आपसात होणारी कामशास्त्राची चर्चा शकते, पण बहुजनममाजाला रचणाऱ्या श्रमिक प्राकृत गाथा मात्र सादरत तादत' कामशास्त्राच्या अध्ययनाने जीवनाचे रसद्रव्य करण्याची वृत्ति

जा विदग्धता ती सर्वाधत होते अस सांगण्यात येत, पण ही प्रतिक्रिया सर्वत्र प्रत्ययास येते असें मात्र नाहा दुविदग्ध पण्डितांनै शास्त्रोक्त मार्गांनै शिरीषा सारख्या नाजूक नायिकेचा चुरगळा केल्याचा प्रसंग क्र १६ या गाथेत आलेला आहे.

ज्ञानप्राप्तीमाठा शास्त्राचें अध्ययन करावंच लागत कामतत्र मात्र कोणा कोणाला शिकवावे लागत नाहा कारण कामोद्भव अतः प्रेरणाग्या नैर्नागिक उन्मेषावर अवलंबून असतो म्हणूनच वात्स्यायनान सांगितल आहे 'अचिन्त्यदासि र्भगवाननङ्ग ।' कोणा काहा न शिकविता न ८१९ च्या चिमुरड्या नायिकेला सारें काही माहीत आहे रीतवृत्त (यूनो प्रहरणाज्जात पाडा व्यति-कृत भवेत् । गलादिजातो य शब्द विशेषतदि मीत्वृत्तम् ॥ रतिरन्न प्रदीपिका). सीत्कार हा पूरक आणि सुस्कारा हा रेचक सीत्कारात पक्षाच्या विहताच अनुकरण अमते (कामसूत्रम् २ ७ ८) मणित (मणित रतिवृजित). मुग्धवप हस्तनप आणि वारण केल्या अलमाराच शिञ्जित हे नगरे क्र ३९० या गाथेच्या नायिकेला काटेरी कुमुम्भान गिकधिल्लळ आहेत क्र ६२१ च्या नायिकेचे विलास निमःप्रेरित होते पण ते पाहून ती बहुशिक्षिता असावा असा नायकाला सशय आऱ्यावाचून राहिला नाही ! म्हणूनच वात्स्यायनांनै सांगितल आहे का मुशिक्षितांच्या स्वप्रातही येणार नाहात अम भाव सुरतव्यवहरात प्रययास येतात

ममाजान्या धारणेला इष्ट तमेच अनिष्ट, लैंगिक आचार गाथासप्तशताच्या काळात प्रचलित होते ममाज नावर स्मृतिकारांच्या कथात आलेला दिसत नाही

पौर्णिमेच्या रात्रा उघल्या अगणात झोंपणाऱ्या मुलाना राहू क्षपाडतो (क्र ७९८) अशी भोळ्यांची समजूत होती चांदण्यात चित्तगति उत्तेजित होतान व प्रक्षोभक स्वप्न पडतात. आजूमाजूचा विजानी इत्य दिरातात व आपल्या बेभान शरिरावर राजान्याची नजर लागण्याचा सभव असतो, हें या निबंधाचे व्यावहारिक व शास्त्रशुद्ध कारण, राहूची वास्ती ही असमजसाच्या समाधानासाठी सभव मुलींना रस्त्यातून नागवें हिंडू नये (क्र ७३५) हा शिष्ट समाजाचा आचार आणि तो मुलाना ही लागू आह, पण येथे याला

ज कारण दिलेल आहे ते निवृत्त मनोवृत्तीच योत्तक आहे हें खरे असले तरी ते अगदाच असलेले आहे अम म्हणता येणार नाही मुलांना कामशास्त्राच घरगुर्ता शिक्षण दिले जात होते मित्रां रुमें यावद्दल अनुमान करण्यास साधन नाही एवढें मात्र खरे का सुरतक्षमतेला पोषक असे उत्फुल्लिकेमारगे (क १९९) व्यायाम त्याचकडून घरोघरा करवून घेण्यात येत असेत पुरुषांना प्रसन्न करण्याचे मार्ग कुमारिकांना मराठत मंत्रिणांच्या सहसासात अवगत होत असा असे (क ६४) दिसत मन्मथोद्दीपनासाठा नायकांनं नायिकेला अश्लील गमस्या व ग्राम्य नावा एकावाच्यात असे वास्तव्यायनात (१० ६) व जय मङ्गलत यजोधरानें मागितले आहे याचा प्रत्यय क १०९ या गाथावरून येतो गाथासप्तशतात श्रीविदातया अनेक कथा माराश रूपात आलेल्या आहेत अशा गोष्टी श्रीपुरुषांनी परस्पराना माग्याची प्रथा असावी असे त्यावरून अनुमान हात गेल्या पिडातत्या कुमारिका प्रसंगानुरूप औष्या उखाणे पाठ करून ठेवात, या प्रवेचें मूळ रिती रोल आहे हें या उल्लेखावरून दिसून येतें गाथासप्तशतात यार्त्विवाहाचा एकही उल्लेख नाही सर्वत्र प्रौढ विवाह प्रचालित आहेत यामुळे कुमारिकांच्या चित्तात वैवाहिक जीवनावद्दलच्या अपेक्षा (क १०८) निर्माण झाल्या आहेत मुग्धा जीवनासाठी मनाजोगता जोडीदार निवडण्यावद्दल कुमार व कुमारिका उत्सुक (क ६५०) आहेत, अनुरूप नायकाचे अभावा क. १०९ ची कुमारिका नायिका उडारली आहे, क १०७ व ६४३ या गाथांच्या कुमारिका नायिकांनी तर विवाहापूर्वी लैङ्गिक अनुभव घेतले आहेत क. १६ या गाथेतला उल्लेख फसलेल्या कुमारीचा अभावा विवाह प्रौढपणा होत असले तरी ते विवाहपूर्व अनुनयावर आधारित होते असे दिसत नाही निदान तसा स्पष्ट उल्लेख कोठही आलेला नाही क ६४१ या गाथेची नायिका मगलाष्टकात उच्चारले जाणारे पतीचें गोत्र एवण्यास उत्सुक आहे क १४१ ची नायिका पतीच्या डोळ्याला डोळाही भिडवीत नाही यावरून त्याचा परस्पराराशा एव परिचय नसावा असे अनुमान होतें चतुर्थासंगतानंतर वधूवरागा एवशय्या होत असे आनन्दपत्र हें याचें प्रात्यक्षिक

आनन्दपट

४

बधूच्या मंत्रिणी आनन्दपट मिरवीत आहेत आणि तिच्या कामायाताल प्रियकर हे दृश्य पाहून चकित झाला आहे असा प्रसंग ११७ या गाथेत वागितेला आहे हा पट वृत्रिम आहे असे कवींनी स्पष्ट सांगितले आहे

गगाराने टीकित आनन्दपटाचा अर्थ सांगितला आहे 'आनन्दपट प्रथमपुण्यनाचरम् । प्रथमरजोदर्शने जाते तदत्र वन्दुभिर्गणक्यु प्रदश्यत शत देशविशेषे आचार । जारस्यवदृष्ट्याणितया अस्यां सभ्रमदर्शनन चारस्य हाम इति वाच्यम् । साधारण देव मागती आणि वड हा शब्द गेशी असून वृत्रिम म्हणजे 'सुरतांवासाईनातक्षतचम् दृष्ट्वा रचस्वलेऽयम् उति वृत्वा वृत्रिमम् । हा आचार दक्षिण देशात प्रचलित होता अस आणि एक टीकाकार (वेवर प १९४) मागती आनन्दपट म्हणजे ऋतुप्राप्तीचा रचाने वागळलेले वस्त्र का प्रथम सभागाचे वळा शांत्या रचगतामुळे जारकत झाले वत्र 'गाथासप्तशतीच्या काळात विवाहाचे वेळा बध्वर सामान्यतः प्रौढ वयाचे असत रजोदर्शनापूर्वी कन्याचे विवाह करावेत हा प्रथा चराचे उत्तर कालीन आहे हे आपण पाहिले विवाहानंतरच्या पहिल्या रजोदर्शनाचे वेळा आनन्दपट भिरविण्यात काहा सुद्धा रिमन नाही गिराय व तसे अमते तर बधूचा पूर्वाभ्रमाचा प्रियकर ते पाहून एवढा चकित झाला नसता म्हणून अनुमान होते का हा आनन्दपट हे सभोगवस्त्रच असाव

स्पेन, रशिया, अरबस्तान तुर्कस्तान, दक्षिण अमेरिका वगैरे देशात प्राचीन काळा आनन्दपटान्या मिरवणुकीसारखे रिवाज (Sexual Life in Ancient India Dr Myer Vol I p 43) प्रचलित होते मारक्को देशात गभाशानाचे राजा बध्वराना शयनमंदिरात सोडल्यावर सैमारभासाठी उभेले पाहुणे बाहेर दिवाणगान्यात बसून राहतात प्रथम सभोगाचे वेळा शांत्या रचगगाने भितले वस्त्र नवच्याने दासीच्या हाती दिले की ती ते फर्गारात दिवाणगान्यात येते आणि ते कुडुवीच्याना व पाहुण्यानी पाहिल्यानंतर भेटवानी सुरू होते दुर्दैवाने अस होऊ शकले नाही तर बधूला तिच्या पितृश्री अपमानपूर्वक पाठविण्यात येते आणि पाहुण्याना

उपाशी पोत घरोघर जावं लागते (Curiosa Sexualis p 14) ज्ये
तेर अशा वधूच न्याय्याना चेंचून ठार मरीत चीनमध्य आनन्दपगच
वत्र रगमी व शुभ्र शम आणि त्यावर अपेक्षित चि ह आटळत नाहा तर
वधूच आत्महत्या करावा गगत

नमाननियत्रक कारण नगासाठा काहा प्रमा हतुपुर सर निमाण करतात
नुकरणा व नेहेतुकरणें या ममाजात प्रचलित होतात मूळ हतु नष्टप्राप्त
हाना आणि रिशानाचा वाच मान क्वचू लागता मग त्यातून निसर्ग्या
मार्ठी पळवाय निघतात आणि पोसरणी प्रमा कागतरेतन नष्ट होत या
याचानें धानपटाची रमाथीची प्रधा नष्ट जायगी आह

वर दिनेया मद्रमाना या मायर याना धानामचा गोष्ट दिनेया आह
नापण अक्षत आहात अन सद्ध करण्यामार्गी या कथती नामनेन रत्तरमाची
पुरचुगी वरावग जाळण्याचा म्बरदारी घनी होता पत्नीचा श्रगा प्रकार
पयसण करणाया श्राग कौशिकानें पोशक दग्याचा दण्ड साधितय्य आह
असें या मायर सागतात मळ मद्रम जगशात्रा या कथा प्रकरणात आण्य
गदें नो अगा

कथाम या दशयिगाऽना प्रयच्छतशतया दण सुयाया हानाया द्विगुण ।
प्रमथ्यनुमानाक्षनुष्यचागतो नण । सुकथयममिणि व प्रतिदद्यात् । अन
मय नउचात पणत्तना इगुण दयार् । यन्वगोणेतापया द्विगता दण्ड ।
नियामिशगिनः । पुस य क्वदयमाण गयेर ।

[जामात्रा याना या परिउेणार्थे भार्यातर दिनेया जा (Artha-
Vidya p 253) न अथ

If a person substitutes in marriage another maiden
for the one he has before shown he shall if the substi-
tute is of the same rank be fined 100 panas and 200
panas if she is of a lower rank. The substitute maiden
shall be fined 54 panas while the offender shall also
be compelled to return both the nuptial fee & the

amount of expenditure (incurred by the bridegroom)
When a man refuses to give in marriage a particular maiden as agreed upon, he shall pay double the above fine When a man substitutes in marriage a maiden of different blood or is found to have bestowed false praises (on her quality), he shall not only pay a fine of 200 panas & return the nuptial fee, but also make good the expenditure

या परिच्छेदाचें टों मायर दानीं केलेलें भापातर पहा

" A wife having intercourse with her husband before puberty shall be fined 54 panas & also repay the Sulka & the amount of expenditure If her immaturity is proved by the blood caused by the intercourse she shall pay double the fine If another woman's blood is substituted for her own she shall pay 200 panas A man uttering a lie under such circumstances shall be equally fined He shall also lose his Sulka & the amount of expenditure "

या दोन्ही भापातराची मूळ परिच्छेदार्शा तुलना केली असता डॉ मायर याचा या बावतांतला अभिप्राय पटण्यासारखा नसल्याचें दिसून येईल

गाथासप्तततीत वरील गाथा उद्धृत करून डॉ मायर सांगतात की आनन्दपटाची भिरवणूक गर्भाधानाच्या दुसऱ्या दिवशी सकाळी काढण्यात येत असे या गाथेंतील पटावरील चिन्हे कृत्रिम आहेत असें ही त्यांना मागितले आहे नाथिकेनें मोगती युक्ति योजला असेल / उत्तर एक रीति अनेक ही चाल बंद झाली, धरें झाल, कृत्रिमता टळली, अशूबचावणी

यव्वरावा परम्परागां परिचय व्हावा म्हणून दोहद काडचा अवग्रह ररण्यात येत असे

दोहद :

(अशोक क्र ४४०५ कुरवक क्र -, दोहाळे क्र १५,२९०,४७२)

भारतीय साहित्यातील विख्यात दोहद संकेतान्या विविध स्वरूपाच विवेचन श्री जेम्स जेम्स (J A O S XL pp 1-24) यांनी केले आहे. यापासूनचर्चा ही सज्ञा तीन अर्थांत आलेली आहे : १) ऋतुवृत्त्याची इच्छा (२) दोहाळे, (३) उद्यानकांडा ऋतुप्राप्तानंतर स्त्री सभोगाला योग्य व गर्भधारणेला मिळू शकते प्रजाजनन हे तिचे नियोजित कार्य असल्यामुळे तिचा ऋतुवृत्त्यात सभोगेच्छा तृप्त वरून घेण्याची नैसर्गिक प्रेरणा होते या सूचित अर्थाने ही मजा क्र ६ या गद्यंत आलेली आहे. दोहद म्हणजे दोहाळे, या अर्थाने ही मजा क्र १५,२९० व ४७२ या गाथात आलेली आहे. गर्भधारणा विषय वस्तुस्थिती वासना किंवा विद्वेष वाटतो दोहाळतुलीच्या इच्छा या भावो मततीच्या प्रगल्भ्या योक्तक अगत्यात असे सामान्यत मानण्यात येते. या इच्छेला आधार, थोडासा अतृप्त हास आणि वराचमा आण्ड नंतरा, या अनुमानाला आधार, थोडामा पवित्र अनुभव आणि वरीचरी गूढरम्य वचना सामान्यत पहिल्लकरणीचे दोहाळे काव्यिक परिस्थितीच्या अनुरोधाने पुरविण्यात येतात म्हणूनच क्र २९० व ४७२ या गाथांच्या नायिकांनी आपल्या इच्छा भक्षक वरून नाहीं उद्यानकांडा या अर्थाने ही मजा क्र ४,९ व ४०५ या गाथात आलेली आहे. दोहद म्हणजे त्रिमत्या प्रत्यक्ष स्पर्शामुळे किंवा त्याच द्वारा वरविठेच्या उपचारांमुळे वृक्ष किंवा रत्ता (J I S O A III 110-124) फळापुलांनी समृद्ध करविणे

छाणा स्पर्शात् त्रिमय विक्रमति वस्तु मीधुगणपमेकात्
पादाघातादशोकस्तिरुत्तरवयो वीक्षणात्किंगनाभ्याम्
मन्दारो नमनाम्बालदु गृधु हसनाचम्भस्ये यदप्रवातात्
चूतो गीताभनेनविमनि च पुरोक्षतेनाम्भविदार ॥

वृक्षताना फळापुलांचा पहर येण्यासाठी त्रिमत्या घाणते उपचार करणे / त्रिमत्या स्पर्श करावा, मुगात मदिना घेऊन तिची चूट वस्तुकारा टाकणे, भतोक्षा सन्नाह्वार करावा, तिच्याकडे दृष्टिसे टाकावा, इ.

वकाला आलिंगन दावें, मन्दाराशा मृदु भाषण करावें, चम्पनाला हास्य ऐकवावें आम्नाला फुकर घालावा, नमेल्ल्या गायन ऐकवाव आणि काणिकारा समीर नृत्य कराव प्राकृत मस्कृत कवास्तक्याच तत्कालान तरुणी, हे वृक्ष व रत्ना धन्य ! कल्पना करा, योवनानें मुसमुसलेली युवता, उद्यानात काढेला येत आहे या ऋतूत या व त्या ऋतूत त्या, वृक्षतान्या अतर्यामाच्या इच्छा ती पुरवीत आहे एकदा ता प्रियकरावरोवर वनभोजनासाठी आली त्यानी वक्रुळाराला बैठक माडली पण फुल मात्र ढळेनात वक्रुळाचा खोड तिला माहीत होती त्या दिवशाचे मद्य जरा कडकच हातें, तिने त्याच्या खोडावर चूळ टाकली तों काय आश्चर्य ? मद्याचा रंग व मद सुगंध वक्रुळीच्या फुलाच्या नाजुक पाकळ्यापाकळ्यानी धारण केला आणि मद्यमानानंतर त्याना परस्परा कडे पाहिलें तेव्हा तीच छटा त्याच्या नेत्रातही प्रकट झालेली दिसली एकदा ती उद्यानात आली, तेव्हा तिने पायात पेंजण घातले होते व तळव्याना अळिता लावला होता पावसाळ्याच्या प्रारंभा नभात मेघाचा गडगडाट चालू होता तो पेटून अशोक फुटतो असे तिने ऐकले होत पण यथे पहाव तर हा शुभ आपला सस्कृतिसरक्षकामारण्य उभा तेव्हा चिह्न त्याग डाव्या लथिने ठोकरण ता काय आश्चर्य ! अशोकावर अळित्याच्या रंगान्या शेवडों फुलाचे चुपक एनाएका उवरणे जणू निमगाच ललित्य तेथे प्रकट झाले तेव्हा तिने याही संकेताचा प्रत्यय आला !

सस्कृत साहित्यात व मध्ययुगीन शिल्पात दाहदाच अनेक उत्तम आढळतात मघनूतात (२२८) अशोक व वक्रुळ आणि ऋतुसहारात (४१०) प्रियंगु दोहद आढळतात भुवनेश्वर येथील राचारणी मंदिरात अशोक दोहदाची मूर्त (Ideals of Indian Art Havell Pl \ II) कोरलेली आहे

दाहद संकेत निमाण करणारे कवि अधिक रसिक का हे उपचार करवून घेणाऱ्या वृक्षलता अधिक भाग्यवान् ? संकेतानुसार दाहद विधि करणाऱ्या त्रिया तरुण सुंदर व त्रिदग्ध असल्या पाहिजेत नाहातर विद्याच्या श्रमतावर कठिण प्रमत्त ओढवता ! संकेतानुसार तिच्याची सस्वारधमता विशद दिसते कुरवक दोहद कोना का मानवण कोण जाणे ! काराणाचे वाट पाहिजे म्हणजे हा दोहद की हें दिव्य असा प्रश्न पडतो का कोणा वुरूप वा पाषाण

इदयी स्त्रीच्या आलिंगनाची आपत्ति टाळण्यासाठी कोराट्रीला एकाएकी काढ पटले? विद्याच्या भारतीय स्त्रिया, पुष्पाच्या प्रेरणेनुसार व त्याच्या मुखा समाधानासाठी त्या दिव्यर्हा करतात, मग दोहदाचा काय क्या? दोहद हा सक्त आढिनीय आहे आणि पृणतथा भारतीय आहे आणि, मग वादते, आमच्या प्राचीन कवना कल्पित्या सर्व सजेतात अत्यंत रमणीय आहे श्कलताची सस्वारक्षमता वा जगदीशचंद्राना अलीकचेच सप्रयोग सिद्ध करून पारविल्ल्या आहे जणू हाच निदात आमच्या प्राचीन कवना अतर्ज्ञानान अपेक्षित होता।

रजस्थला —

रजोधम या स्त्रीजीवनातील नैमिगिक अवस्थेबद्दल गाथासप्तसातात अनेक उल्लेख आलेले आहेत

(आलिंगन क. १२८ आसक्ति क. १२९४३, एकशय्या ५०२
शुवन क. २०५१९ दशन क. ४८० पुष्पवद्द पुष्पवती क. ४८
४८९, ५०८, ५०९ ९४३ ९४४ वर्णघृत क. २०, २८९, ५१९, ५२८
बले क. २८२ ५०३, ९४३ स्पर्श क. ४८९, ५०९ ९४४)

ही ही पुर्याची दासा या स्वामिनी? धमधारिणा का अधर्मप्रेरिणी? काण जाण? जशी दृष्टि तसा निर्णय मनातनी व सुधारक सारगेच दोषेहा तिज दास्यात ठवतात एक सामान्यत समान हक्क अनान्य करून व दुसरा ते मान्य करून पण तिला तिच्या नसागक वैशिष्ट्यांना असुरूप अशा सवलता नाकारून। प्राचीन भारतीयाना स्त्रीला ससारहतु अशी सज्ञा।दल्पी आहे आणि ती अमर्दा यथार्थ आहे गृहस्थाच्या दर्शनी व सन्याशा या हा ऋतुप्राप्ति हा स्त्रीजीवनाच्या नसागक प्रस्ताची आणि मानवी जीवनाच्या चिर तनत्याची पहिली घोषणा। बाल्याचा उपसहार भोगक्षम यौवनाची प्रस्तावना स्त्रीजीवनातगी पहिला क्वान्ति उत्क्रान्ताच्या तालबद्धतचा पहिला प्रत्यय।

ऋतुप्राप्तीनंतर स्त्रियावा ठराविक मुदतीनंतर रजादशन होळ लागते हा मुदत ज्या त्या देशातील नैसर्गिक परिस्थितीवर अवलंबून असत उदाहरणार्थ,

एस्किमो त्रिया वर्षांतून दोन किंवा तीन वेळाच रजस्वला होतात रजो-
दर्शनाना आरंभ व अत नैसर्गिक परिस्थितीवर अवलंबून असतात रजोदर्शन
का हातें / शास्त्रज्ञाना याची मीमांसा अद्याप लागलेली नाही कोणी सांगतात,
प्रथम गर्भाशयाच्या मिदतेमुळें, पुढें गर्भाशयाच्या आकुचनानुळें, जणू गर्भ
धारणेसाठी निर्माणें करून ठेवलेली सिद्धता विफल झाल्यामुळें, जणू हा एक
लट्वा गर्भपातच ! हे मिद्वान्त कवळ कल्पनारूप मानावे लागतात ऋतुप्राप्तामुळें
स्त्री सभोगाला योग्य होते आमक्ति व तृप्ति हे अत करणाचे गुणधर्म, त्याचप्रमाणें
शरीराचेही, सभोग हे त्याचें माध्यम, सुख हें सभोगाचें तात्कालिक आणि
मतति हें अंतिम फल म्हणूनच प्राचीन व प्रामाणिक भारतीयानी ऋतुप्राप्ति हा
उत्पन्नक्षण (क २४) व ऋतुतृप्ति हें वैवाहिक कर्तव्य म्हणून नेमस्त बेललां
होता सभोगाची इच्छा ही वर्तमानकाळात व्यक्त होणारी भविष्याची प्रेरणा,
अम धर्मशास्त्रकार मानतात प्रजाजननाच अनुष्ठान वा दृष्टीने ते सभोगाकडे
पाहतात ऋतुप्राप्तीमुळे सभोगाची इच्छा निर्माण होत आणि ऋतुकालातील
अतृप्तीमुळे किंवा सधमाच्या अतिरेकामुळें ऋतु व्यर्थ होतो, अतृप्तीमुळ अध-
र्माचरण घडतें आणि प्रसंगविशेषा वर्णसकराचा ही धोका निर्माण होतो,
म्हणून ऋतु व्यर्थ होणार नाहा अगर आड मार्गाला लागणार नाहा अशी उप
बधुच्या पित्यानी खबरदारी घ्यावी अशी धर्मशास्त्रकाराची आज्ञा आहे रजो
धर्माचा काल संपल्यानंतर चारा ते सौळा दिवसाच्या अवधीला ऋतुसमय
अशी सज्ञा आहे या मुदतात गर्भधारणा सहज होते व स्त्री पुरपाचा सभोग होणें
इष्ट असतें असें प्राचीन भारतीयाचे मत आहे पाश्चात्य सशोधकानाही हें
तत्त्व मान्य आहे याज्ञवल्क्य स्मृतातील पुढील उल्लेख पहा षोडशपर्तुनिशा
स्त्रीणा तस्मिन्युग्मासु सविशेत् । प्रथमायन पर्वण्ययाथाश्चतस्रश्च वर्जयेत् ॥३०७९॥
या काळात पतिपरनानी ऋतुपूर्वत केरीच पाहिजे हा गृहस्थाचा धर्म आहे
व पत्नीचा हक्क आहे या कर्तव्यात व्यत्यय आणणाऱ्या पुरुषाला रामायणात
दुरात्मा म्हटलेलें आहे महाभारतात (१३ २०१ ११) तर सांगतलेले आहे
का या काळात पत्नीशा गमन केल्याने पतीचें ब्रह्मचर्य नष्ट होत नाहा ।

हा जसा धर्म त्याचप्रमाणें रजस्वला कोणत्याही प्रकारचा व्यवहार करणें
हा अचर्म तेत्तिरीय सहितेंत (२ १ १ २-७) पुढीं वृत्तात आढळता

इंद्रानें ऋचाची हत्या केली प्रचलितेच्या पातकाचा भार त्याला सहन होईना, म्हणून त्याचा चतुर्यांश त्यानं छी जातीवर लादला तेव्हापासून त्रियाच्या मासिक धर्माची मुरुगात झाली वृहत्कल्पभाष्य या जैन ग्रंथात ही कथा वेगळ्या स्वरूपात दिलेली आहे इंद्रानें उडकाच्या पर्त्नीशा व्यभिचार केला हें समजताच उडकानें शाप देऊन वृहत्कल्पेच पातक त्याच्या मस्तकावर लादलें त्याच्या भारापासून इंद्राच मुक्त करण्यासाठी देवाना वृहत्कल्पेचे चार भाग केले आणि यापूर्वी एक भाग त्यांना छीवर लादला त्रियांना हें लफडें लावून घेतलं, पण मोवदल्यात इंद्रापासून एक वरही मिळविला ऋतुमालात प्रजोत्पादनार्थं सभोगाचा हक्क हाच ता वर त्रियांना सभोगमुल मिळू लागलें आणि एव्हा पासून गर्भधारणेनें प्रजोत्पादन होऊ लागलें भागवत पुराणात (६९९) तर सांगितलें आहे का केवळ सभोगमुलाच्या अपेक्षेनें त्रियांना या पातकाचा स्वाकार केला ! यापूर्वी केवळ सकल्यानें प्रजोत्पादन होत अस हा शाप का वर / त्याचे त्याच जाणोत ! अग्नि हा व्यभिचाराचा स्वामी आणि इंद्र हा बीजधारणाचा इंद्र व इंद्रिय याचें बीज एकच आहे इंद्राच पाप स्वीकारल्यामुळें महिनाभर केलेल्या पापातून त्रिया चार दिवसात मोक्षळ्या होऊ लागल्या सकल्पित (मनु - १०८) किंवा प्रयश्च (याज्ञवल्क्य १ ७०) व्यभिचाराच, अगर कोणतही (वसिष्ठ २८१) पातक रजोधर्मांमुळें नष्ट होतें असें स्मृतिकारानां सांगितलें आहे कारण, पराशर (१० २०) सांगतो, स्त्री ही भूमीप्रमाणें असल्यामुळ ती सर्वस्वां त्याज्य अशी कथाहि होऊ शकत नाहीं भूमि दरसाल नवी होते आणि स्त्री दरमहा, एवढाच फरक !

धर्मसिंधूत (आश्रुति १ तृतीय परिच्छेद पृ ३) रजस्वल्च्या दिनचयचे नियम सांगितले आहेत त्यापैकी काहीं येथें देतो तान दिवस पर्यंत कोणालाही स्पर्श करू नये रजस्वलांना परस्परांनाही दंतधावन तलाभ्यग कानळ व गंधपुष्पधारण गारस भक्षण, मासाशन व तावूल सवन श्मिस्पर्श, सूर्यदशन व प्रवास हा वर्ज्य करावात पाटावर रिवा चोरगावर वसू नये, वातकुक्षी करू नये भूमीवर शयन करावें, उदकात बुडो मारून स्नान करू नये ' मिताक्षरेंत (याज्ञवल्क्यस्मृति मिताक्षरासारं थ्रा वापटशास्त्री, चित्रशाळा पृ २३) सांगितलें आहे का रजस्वलन तीन राती अपवित्र मलिन वस्त्रें नेसून रहावें, वीर्यवृद्धि करणाऱ्या पदार्थांचें सेवन करू नये

रजस्वलाच्या दैनिक व्यवहारांवर धर्मशास्त्रकाराना एवढे सूक्ष्म व कडक नियम कां घातले कारण रजोधर्मान्या काळात त्रियाचे दोष व पापें त्याच्या शरीरातून बाहेर पडत असतात, म्हणून त्याच्या भावतालचे वातावरणही अनिष्ट व अशुद्ध झालेल असते आणि त्याच्या भोंवती विघ्नकार्यां शुद्ध देवता घोंटाळत असतात प्रथमेऽह्नि चाण्डाली द्वितीये चर्मकारिणी (व्रजघातिनी) । तृतीये रजकी प्राम्ता चतुथऽह्नि शुष्यति (स्नानमाचरेत्) ॥ अम आर्त्तिसाहितत वचन आहे एकेक दिवस जातो तम त्याच अपावित्र्य म्मी होत जातें श्रौतसूत्रात चरम्या दिवशीं अमिक्रम निहित आणि मनुनें मान वर्ज्य मानलेलं आहे यज्ञप्रमर्शा रजस्वला आजूबाजूच असलीं तर देवता (म भा १३ १२७ १३) किंवा पितर (मार्कण्डेय पुराण ३० ०५) हरिर्भाग्ये प्रहण करीत नाहींत रजस्वलेनें स्पर्शिलेच अन्न भक्षण करू नये (मनु ४.२.०८) एवढेंच नव्हे, ज्या अज्ञानाचे तिची सुस्ती नजर गेलेली अगेल तेंही द्राघणाने सेवन करू नये, अमा दण्डक आहे भोळ्या भारतातच नव्हे, सर्वच दशांत स्था-यावर असेच निरंध घातलेले आहेत आणि त्याच्या अनिष्ट प्रभावाविषयां अनेक समजुती प्रचारात आहेत छिनी सागतो का रजस्वलेनें स्पर्शिलेल्या बीजाला अकुर फुटत नाहींत आणि वस्तुन्याची धार गजून घोषटते मध्ययुगान तिस्ती मदिरात प्रवेश करण्याची त्यांना मनाई (Duffor History of Prostitution Vol III 'p 115) होती मास नासेल म्हणून त्यांना स्वयंपाकघरात व गतिदर्शकता मिघडेल म्हणून होकायनाच्या आसगास फिरकू देत नमत हॅव्हेलॉक एलिमनें (Psychology of Sex Vol I Part I p 295) एका ततकाराच मत गमूद वेच आहे रजस्वला आजू बाजूच आली का तनुवाद्याच्या तारा आपोआप व एकाएका तुटतात ।

रजाधर्मान्या काळात त्रियाच्या चामना उत्तजित होतात आणि सयमशक्ति दुर्बळ होते नैमागक प्रवृत्त्याच्या आवर्तात भिरभिरत्यामुळ या काळात त्या पुरुषाच्या भोंवती घोंटाळतात अस सुधुतात सांगितलेलं आहे म्हणूनच रजस्वलेनें द्राघणाला सहेतुक स्पश केला तर तिला न्यायकानें फोडून काढावें अस विष्णु पुराणात (१ १०५) सांगितलें आहे पहिलें शीलरगडन याच काळात हातें असा निष्कप अनेक पुराव्यावरून मानस-काम शास्त्रज्ञानी काढलेल्य (हॅव्हेलॉक

ग्लिस . पूत्राक्त : पृ. १०३) आहे. रजोधर्माच्या काळात चित्तवृत्ति उत्तेजित झाल्यामुळे कुतीने सूर्याला आवाहन केले आणि कर्णाला जन्म दिला (Dr. Myer Sexual Life in Ancient India : Vol I p 29.). म्हणूनच धर्मशास्त्रकारांना त्याची दिनचर्या नियंत्रित केली आहे आणि आरोग्य व नीतिनियमाना घामिक अवगुंठन देण्याच्या त्याच्या नेहर्माच्या पद्धतीने सांगितले आहे का रजस्वलेर्शा सभोग केल्याने ब्रह्महृत्येचें पातक लागते आणि आयुष्य क्षीण (म भा १०.२८०.४३) होतें. सहा महिनेपर्यंत ओलां वस्त्रें परिधान करावेंत आणि राखेवर शोषावें असे या पापाला प्रायश्चित्त महाभारतात सांगितलेले आहे. रजस्वला पत्नीशी गमन करणाऱ्या पतीला शरतुष्टानें दोनशें फटक्याची शिक्षा (Scented Garden Dr. Stern. Vol I p 174) सांगितलेली आहे

धर्मशास्त्रकारांना या वानतात घालून दिलेले नियम गाथासप्तशतीच्या काळात बहुजनममाजालाही मान्य व अवगत होते असें वर नमूद केलेल्या उल्लेखावरून दिसतें. रजस्वला-समागमावद्दलचे हे उल्लेख पाहोपर्यंत माझी समजूत होती का हा अनाचार अगदीं अर्वाचीन आहे; पण नाहीं, मनुष्य स्वभावाचे गुणधर्म दिव्यकालातीत आहेत. जसा धर्म, तसाच अधर्मही सनातन आहे अलिप्तचे सभावित वाच्यता करीत नाहींत, एवढेच, एक राहिलें, कौगा या विषयास नुस्ता हात घातला तर त्याची हुरवडी करण्यास मात्र ते सदैव सज्ज अमतात !

गाथासप्तशतीतील रजस्वला मलिन वस्त्रे (क. १४३) धारण करतात आणि धारण केलेले जुनेर दुहेरी गुंडाळून (क २८९, ५०३) घेतात. गजबजलेल्या कुटुंबात त्या सनोचानें वावरतात आणि कोठ तरी, कोपऱ्यांत, धंग चोरून, अधोमुख, सडक अशा उभ्या राहतात. कौटुंबिक आचार म्हणून अधोमुख, या अवस्थेंतही आरण प्रियकराला किती हव्या आहोंत याची जाणीव अमल्यामुळे मलज्ज ' गोविंदाप्रजाचो पुष्पवती अशीच सलज्ज आहे आपले दर्शनही अमगल व निषिद्ध (क. ४८०) मानण्यात येत अमल्याची न्याना जाणोव आहे तरीही त्याच्या अगप्रयंगात अनग आपल्या अने

आयुधासह सज्ज होऊन ठाकलेला आहे असे प्रियकराला (क १४३) वाटत आणि त्याच्या स्वर्दान आयुष्य क्षीण होत हे माहात (क १४४) असले तरी त्याच्या समागमात मोक्षमुग्ध आहे असे पुष्पाना (क ४८०) वाटते आपला अवस्था प्रगणित करण्यासाठी त्या मुराला वर्णघृत लावतात, तराही त्याचे पति त्यांना चुवन तरी देण्याविषया आग्रह (क २०५१९) करतात त्यापुढ त्याच काहा चालत नाही हा अनाचार कोंणान्या दृष्टीस पडणार नाहा आणि मुग्धाला लावलेल चिकट मलम प्रियकरान्या ओठाना लावणार नाहा एवढी स्मरणदारी त्या घेतात, हेतुपुर गर मित्रा अभावितपणे प्रियकराला स्पर्श झालाच तर तो मां केला नाहा, माझ्या हातून झाला, असे सांगून (क ४८१) हे वृत्त्य परस्पर झटून टाकण्याचा स्तपट करतात या स्पर्शासाठी स्वतःचे हात स्फुरत्याचे नायिकेने येथे मान्य केले आहे रात्री त्या पतीच्याच खोल्यात, पण वेगळ्या निछान्यावर (क ५१२) शोपतात, पण ह्या निर्वधाची अमलवजावणी कोठवर ? दाराला आतून कडी लागली नाही तोंवर पतीने एकातात एकदाग्येचा आग्रह केला तर तो तिला मोडवत नाहा मग, दुसऱ्या दिवशा, पतीच्या बाहुळ्यावर वर्णघटाचे डाग उमटलेले पाहून (क ५२८) रागिडता सवती ढसढसा रडतात क १४४ या गद्येची पुष्पवती नायिका प्रियकराचे निवारण करीत आहे, त्याचेच आयुष्य क्षीण होऊ नये म्हणून पण म्हणतात ना, ज्याचे करावे वर, तो म्हणतो माझेच वर ! आयुष्य क्षीण होईल ही भीति वशाला घालतेम, आजप मेळो तरी फिकार नाही, तू मात्र विनाकारण कालहरण करू नकोस ! वारवार विनवणी केल्यामुळे विनयवताचाही धार चेंपतो पती विना प्रेयसी धर्म रक्षणार्थ उत्सुक असली तरी प्रियकराच्या हृष्टापुढे निभाव कसा लावणार ?

गाथासप्तशतीच्या काळात रजस्वला मुराला वर्णघृत लावीत असत

वर्णघृत

(तुप्पलिअ क ५२८, तुप्पाणणा क. २८९ वणअघअल्पि क ५१९, वणधिअतुप्प २२)

तुप्प हा शब्द देशी असून त्याचा अर्थ लिप्त असा आहे. घिन्न म्हणजे विलेपनपक. श्री. कुल्लुष्ण सांगतात : “ ‘ स तुप् = हिंसायाम् ’ या घातूशा ह्या शब्दाचा सत्रय दूरान्वयानें लावण्यामारग्या आहे. मारिलेल्या पशूला चरवी हा ‘ तूप ’ या शब्दाचा मूळ अर्थ होय हिंसा बंद झाल्यावर दुधातून घुसळून काढलेल्या पदार्थाला तूप म्हणू लागले गाथासप्तशतात “ तुप्प ” हा शब्द आटळतो ” गाथासप्तशतात तुप्प हा शब्द आहे हे रते, पण येथे तो लिप्त या देशी अर्थानेच आलेला आहे. तुप्प या कानडी शब्दाचा अर्थ तेल असा आहे तूप या अर्थाने ‘ सिण्ह ’ हा शब्द क्र. ३१६ या गाथेत आलेला आहे छायाकाराना मात्र तुप्पाला घृत हाच समानाथा शब्द दिलेला आहे वण्णघिअ म्हणजे वणघृत. गगाधरानें याच म्पष्टाकरण दिले आहे त असे : “ हरिद्रावर्णप्रधान घृतम् वर्णघृतम् । कुकुमहरिद्रा साधितम् । देशविशेषे रजस्वलामुक्तम् चिन्हाय वर्णघृतम् लिप्यत इति आचार । ” हा आचार कौण्डीणत्या देशात प्रचलित होता हें त्यान मागितलेलें नाहा. डॉ. मोतीचंद्र (*Costume & Coiffure in Ancient India Journal of the Society of Oriental Art : Vol. VIII · 1940 : p 106*) गाथासप्तशतीतील उद्योगाचा निदेश करून सांगतात. ‘ Ghee mixed with some colouring material was used for painting the body ’ हें स्पष्टीकरण मूळ विधानाहून व्यापक आहे मवांगाला वर्णघृत लावण्याचा उद्योग मुळात नाहा गाथासप्तशतीतील रजस्वला फक्त मुंगाला वर्णघृत लावीत, त्यातही ओंठाना लावीत नमत (क्र. २२) आणि टीकाकार सांगतात, वर्णघृत लावीत तेही वेगळे ‘ चिन्हाय ’. मूल जन्माला आल्यानंतर त्याला पहिली आघोळ घालतात तेव्हासून प्रत्येक सप्साराचे वेळा सर्वांगाला हळद लावण्याचा आपल्याकडे प्रघात आहे मलाप्रहारक व वणाउज्वलक म्हणून, आणि म्हणून मंगल मराठात ‘ तोंडाला हळद लावणे ’ असा वायनाप्रशय आहे. महाराष्ट्र-वायनाप्रशय-बोशाल त्याचा अर्थ दोष देण, नापसती दर्शविणे असा दिला आहे वणघृतान्या प्रयत्न तर तो निघालेला नसेल ?

गाथासप्तशतात कानडाडला महज अमरुत्या प्रहार, वण क्षत आदि रीयांचे अनेक उद्योग आलेले आहेत

वेदना च संवेदना :

वेदना या शारीरिक पीडेच्या द्योतक आणि संवेदना या तज्जन्म मानसिक संख्येच्या द्योतक, या अर्थाने आणि कामवीडेच्या सदर्भाने या सज्ञा येथे येअलेल्या आहेत पीडा देण्याची इच्छा (Sadism) आणि पीडा करून घेण्याची इच्छा (Masochism) या काम भावनाचा वा व्यथाचा अलीकडे पाश्चात्य लैडिन मानसशास्त्रज्ञाना पुष्कळ अभ्यास केलेला आहे, तरीही वेदना आणि संवेदना यांचे साहचर्य हे आजपर न उलगडलेले कीडे असल्याची त्यांनी ग्वाही दिलेली आहे हा सिद्धांत गाथासप्तशर्तात क. ३२२ या गायेंत माडला आहे “ कामेश्वर कुमुदमय रुरे, पण असे प्रलर की त्याचा प्रताप स्वर्शाभूती असद्य वाटतो आणि ते शरीराला विद्ध करतात तेव्हा सुल वाटते. ”

गाथासप्तशर्तात कामवीडेनाचे पुढील उल्लेख आलेले आहेत

केशावर्षण क १०८, १८८, दत्तव्रण क ७८, ९६, २००, ५०७, ६०५
९७५, नरव्रण क १००, १४५, १५०, २३३, ८०९, ४२७, ४३६, ४६३,
४७४, १६९, ५७०, ७०७, ९३१, ९६५, नवलतिका क २८, ४१९,
८५२, प्रहार : क ८६, ८९२, ९१०.

क १०८ व १८८ या गाथांच्या नायिका प्रियशरारर वद्ध झालेल्या आहेत, त्यांचे प्रियकर त्यांना प्रमन्न करण्यामाठा त्यांचा अनुनय पादवदन-पूर्वक करीत आहेत आणि या नायिका मात्र त्या विचायाचे वेंम अगुश्रात किंवा नूपुरात गुनवून त्यांचे हाल करीत आहेत नायिकाना हे सुनमारक वाटत आहे की पुढाल सुगावर नजर ठेवून ते हें सहन करीत आहेत, कोण जाणे !

पात्स्यायनाने कामभूनात चुननविकल्प (२.३), नरवृष्टेय (२.४) व दशनवृष्टेय (२.५) या प्रकरणात या प्रयोगाचा विहित स्थाने दिल्या आहेत कृताट, अलक (कपाळावर भुरभुणारे केंम), कपोल, नयन, वक्ष (छाती), स्तन, ओंठ आणि अतमुरस (जांभ) ही चुननस्थाने, यापेका वरचा ओंठ, अतमुरस व टोळा ही दर्शनाला वज्ये गाथासप्तशर्तातल चुबनाचे अनेक उल्लेख (क. २०, २२, ११४, १७६, ४५५, ४६५, ४९५, ५२०, ६३९,

१४९, ८-१ ८-२, ८९२, ९१७, ९३८) आलेले आहेत क ४५५ मध्ये नेत्राचें व क ८२१ मध्ये अधराचें चुजन घेतलें आहे वाकाचीं सारीं कपोल-चुम्बन आहेत क १० मधील चुम्बन हें वात्स्यायनानुसार (२ १ २६-२७) रागदीपन विवा चलितक चुजन आहे क २२ मधील चुजन हें व्याख्येनुसार स्पृष्टक (कामसूत्र २ २ ९) आलिंगन आहे क. ११४ व १२८ मध्ये नायिकेच्या आदर्श-सदृश कपोलावर उमटलेल्या प्रतिबिम्बाचें चुजन घेतलें आहे वात्स्यायनांनं याला सकान्तम् (१०-३०-३१) अशी सज्ञा दिलेली आहे गाथासप्तशतात दत्तत्रणाचे अनेक उल्लेख (क ७८, ९६, १००, १०७, १०५ ७३१ ९२, ९७५) आहेत यापेक्षा क ७८ मध्ये नायकांनं नायिकेचा अधरोष्ठ दातात धरलेला आहे क ७३१ मध्ये अधरावरील व्रण स्पष्ट दिसत आहे क ९६ मधील दत्तत्रणाला वात्स्यायनानुसार मणिमाला (२ ५ ११) ही सज्ञा आहे क १०७ मधील व्रण नायिकेच्या माडीवर आणि क ६०५ मधील व्रण जघनावर उमटलेला आहे क ५०७ मधील 'उरू चा अर्ध स्तन असा घेतला तर तो निधानकल्मशास अधिक युक्त होतो वात्स्यायनानुसार (२ ५ १४) गल्कलवर्षक्षणाप्रदेश दत्तक्षताला विहित आहेत हा क्षतें कालांतरानें दृश्यमान होण्यास्तमां स्पष्ट आहेत काण, स्तन, गळा, पाठ, जघन व माथ्या एवढ्याच नग्नस्थेय स्थानें वात्स्यायनांनं नमूद (२ ४ ४) केला आहेत अन्यत्र (२ ४ १२) त्यानं हनुवटी व अधरोष्ठ हा स्थानें अनुद्गतलेग्न असा नग्नप्रयोगासाठीं सांगितली आहेत स्मरदीपिकेंत सांगितलें आहे : ' कक्षा कण्ठ कपोल च नाभि श्रोणि कुची तथा । भगस्कन्धी कर्णमूले प्रयादश नरालया ॥ ' वात्स्यायन विचारतो नरक्षताचे अनेक प्रकार असून त्याच वर्णन करण्यास कोण समर्थ आहे ? प्रथम समागमाचे घेळां अगर कामवागना प्रचल शक्ती अमता, प्रवामाला जाताना किंवा परत आल्यावर, मानिनी प्रसन्न झाली अमता अगर मद्यमान उन्मत्त शक्ती असताच नरक्षते करावात परत्वाचें ठायी नरक्षत करू नये स्मरणाय करावयाचें शक्य तर तें शुभ भागां करावे, असे निबंध त्यानें घातले आहेत गाथासप्तशतात नग्नक्षताचें अनेक उल्लेख आहेत (क १००, १४१ १५० २३३, ४०९ ४२७, ४३३, ४६३, ४७४, ५९९, १७०, ६५३, ७०७ ९३१, ९६५) आलेले आहेत पैसा क ६५३, ९३१ व

६६५ या गाथातील क्षतें नायकाच्या शरिरावर दिसत आहेत आणि हा भूपणें त्यानें घराबाहेर सपादन केलेला आहेत वात्स्यायन सागतो (२४ ३०) फीं पुरुषाचे शरिरावरील क्षतें श्रियाचें स्थिर चित्तही चचल करतात क. २३९ ची नायिका रुद्धा आहे आणि क. ४७४ ची वेश्या क. १०० व ४०९ मध्यें नरक्षतामुळे पुलमोद्धव झालेला आहे वीररावा न उमटता केवळ स्पर्शानें रोमाञ्चोद्धव करणाऱ्या नरक्षताला वात्स्यायनानें आन्दुरितक (२४ १२) अशी सज्ञा दिलेली आहे क. १४१ मधील क्षताला शशान्तक आणि क. ५६९ व ५७० मधील क्षताना अर्धचंद्रक (कामसूत्रः २४ १३) अशा सज्ञा आहेत क. ४६३ मधील नरपक्षिक जघनावर उमटलेली आहे वात्स्यायनानुसार याला मडल (२४ १६) किंवा उत्पलपत्रक (२४ २१) या सज्ञा देता येतील दत्तक्षत व नरक्षत यासारखें प्रेमजागृतीच व प्रेमवृद्धीचें साधन नाहीं अशी त्याची स्वाही आहे वल्लभानें दुःख दिलें तरी तें सुखकारक असतें हें तत्त्व खुद्द गाथासप्तशतींतच (क. १००) आलेल आहे

नासदीयसूक्तभाष्यात अहिताग्नि राजवाडे सागतात, नगच्छेय व दशनच्छेय ह्या फ्रीडा अलिंगनानुसारी आहेत, आलिंगन व नरच्छेय यात वीरडा त्वक्स्पर्श आहे आणि चुवन व दशनच्छेय यात त्वक्स्पर्शावरोवर रसस्पर्शहा आहे या स्पर्शाना संवेशनाचो जोड गिळाळी का तयें अत स्पर्शन घडून येतें, रूप, शब्द, गंध, रस व स्पर्श तृप्त होतात

गाथासप्तशतात नवलतिका प्रहाराचे तीन उत्रेण आहेत तीनही नायिकाची उमर कोंबळी आहे कोंबळ्या फोकान्या प्रहारानी त्या रोमाचित होत आहेत क. २८ ची नायिका देवरानुरक्त आहे, क. ४१६ चा नायक हल्लिस्तुन आहे आणि क. ८५६ ची नायिका हल्लिस्तुपा आहे क. ८६ व ८९२ या गाथान्या नायकाना नायिकाना फटकारल आहे आणि यामुळें त्याची अनुरक्ति वृद्धिगत झालेली आहे

सरस्वतीमण्डाभरणात क. २८ या गाथेच्या प्रस्तावात (निर्णय पृ. ६६७) सांगितल आहे कां नवलताप्रहार ही चूतलतिका सज्ञक कामवोडा आहे भोज-देवानें या मीटेचा तपशील दिला आहे तो असा “ यत्न वस्ते प्रियतम इति पृच्छद्भि पलाशादि नवलताभि प्रियो जनो हन्यते सा चूतलतिका । ” नवलता-

प्रहार प्रश्नपूर्वक करण्यात येत असत असे दर्शविणाऱ्या दोन गाथा हेमचंद्राने देशीनाममालेत (पृ ५६७) दिल्या आहेत.

अथ. पलासलयाए जणेहि पङ्गाम पुच्छिया जुवई
अत्रहन्ती गिह्णिज्जइ गिअमविसेमो लण्णया सा ॥
दोलाविलासममये पुच्छन्तीहिं सहीहि पङ्गाम
लट्ठीहि ह्णिज्जन्ती बहुआ णवलयवय भरइ ॥

गाथामत्स्यतातील प्रहार प्रश्नपूर्वक झालेले नाहात ध्वन्यालोकात (निर्णय. पृ ६२) अर्थाचे ममानाथा गाथा दिलेली आहे.

अज्जाए पहारो णवलदाए दिण्णो पिण्ण थयइ
भिअओ नि दुगहो विअ जाओ हिअए सवत्तीणम् ॥
[भार्याया प्रहारो नवलतया दत्त प्रियेण स्तनपुष्टे
मृदुवोऽपि दु संह इव जातो हृदये सपत्नीनाम् ॥]

लोज्जन छायेंत 'अज्जा'चा अर्थ 'कनिष्ठ भाया' असा दिलेला आहे जिला प्रथम प्रहार झाला ती रोमानित झाली आणि तिजवरील प्रीतीच्या या प्रदर्शनामुळे तिच्या सवती सण्डित व व्यथित झाल्या क. १७५. या गाथेत वेदना व सवदनाचे असेच सरुमण झालेले आहे.

वात्स्यायनाने कामसूत्राच्या नागरक प्रकरणातील 'देश्या घाटा' या परिच्छेदात चूलतिका क्रीडेचा उल्लेख केलेला आहे देश्या म्हणजे प्रादेशिक, विशिष्ट प्रदेशात प्रचलित असलेल्या चूलतिका म्हणजे 'चूलणवावतसनम्' अर्थात जयमङ्गलेंत नागितलें आहे, म्हणजे आन्याचा क्रीडणी पानें रुड्ढन ती अवतम म्हणून धारण करण' या क्रीडेचा प्रेश मूलकारानें किंवा टीकाकारानें नागितदेश्य नाहा. अनगरण वदर्षचूडामणि नागरमर्त्य, पद्मनायक वगैरे कामशास्त्रवरील मध्यगुणान प्रयात या क्रीडेचा उल्लेख आढळत नाहा याच्या यनानें प्रहृणन प्रकरणात काला कर्तारि विद्वा वगैरे प्रकाराचा उल्लेख केण आहे 'पैरु' कर्तारि मज्ज मुंष्टिप्रहारानें शातवाहन कुंगेपन्न कुतल शातकानें महाराणा मन्थवतीला मारले असा उल्लेख केट्टेण (१७७०८) आहे; यावरून म्यत्ता महाराष्ट्रातील कामप्रथा अवगत हाया असे स्पष्ट दिसते तरीही त्याने

नवलतिकाप्रहार या क्रीडेचा उद्देश केलेला नाही यावरून वाटते की गुप्त कालाच्या सुमारास ही क्रीडा उत्तमप्रय झाली असावी

नवलताप्रहार, मग ती लता कितीही कोंवळी किंवा पुताना डवरलेली असो, म्हणजे केवळ पुष्पवर्षाव नव्हे, कीं त्यापासून नाजूक नवांडेला सुगमप्राप्ती व्हावी गाथासप्तशतीतील उल्लेखावरून दिसते की या क्रीडेत चार दोन शिपय्या उडविण्यापलीकडे विशेष काहा केडे जात नसावे मानवी शरीर संवेदनाक्षम आहे तोंवर नाजूक प्रहारानेही त्याला वेदना या होणारच वेदनाचो संवेदनात परिणति (Love & Pain) या विषयाला जे हब्लेल्क एलिस यानी Psychology of Sex मध्य सुमारे सवासे पाने दिल्ली आहेत लॅटिंगक मानसशात्राचा हा सिद्धान्त गाथासप्तशतीच्या क्र १०० या गायेंत सूत्ररूपात मांडलेला आहे. अटनी अॅण्ड क्लिओपेंट्रा या नाटकात शेम्प्लीयर सागतो,

Like the lovers pinch which hurts & is desired.' प्रियकर चिमटा घेतो तो दुःख देतो, तरी इष्ट वाटता दंतक्षत व नगरक्षत या सार्थक किंवा साप्रशयिक प्रणाहून लताप्रहराचे वळ ह किती तरी पटीनी अधिक हृदयगम, हृदयद्रावक द्वद्वात प्रतिपक्षावर प्रहार करणे हें पौरुषाचें किंवा विजिर्गापु सामर्थ्याचें लक्षण, प्रहारामुळे प्रतिपक्षाला होणाऱ्या वेदना प्रत्यक्ष पाहणे हें त्याचे सार्थक प्रेम हेंही द्वद्वाच आहे मनुष्य जन्मपात शिकारी आहे मनुष्य शिकार आहारासाठी करतो, हें खरें, पण केवळ आहारासाठी तो शिकार करतो अस म्हणता येणार नाही कौशल्यामुळे किंवा शक्तीमुळे शिकार विद्ध झालेली पाहणे हेंच शिकार्याचें खरें समाधान मनुष्यानं शिकारी पेशा अनेक शतकापूर्वी सोडलेग असला तरी शिकारी वृत्ति त्याच्या सस्कारशरीरात दड बद्धमूळ झालेली आहे वधूच्या बाधवाशा युद्ध करून तिच्या जवरदस्तीनें पळवून आणणे व तिच्याशा विवाह करणे ही आसुर विवाहाची प्रथा याच वृत्तीची खांतक आहे प्रहणन प्रयोगामुळे पुरपाला यशस्वी शिकार्यांचे समाधान प्राप्त होतें प्रतिपक्षाच्या वेदना पाहणे हा विजयी जेत्याचा आनंद, त्याला या प्रयोगामुळे अनुभवावयास मिळता प्रतिपक्षाच्या असह्यायततहा लॅटिंगक आकर्षण असतें प्रहार होत असताना प्रतिपक्षाच्या द्रुत अगविक्षेपामुळे पुरुष उत्तेजित होतो सात्कार, मणित, मुखवेप, हस्तकप आणि ककणाचें व नूपुराचें शिजित

ही सुरतमग्रामाच्या लक्षणें (क ३२०) त्याच्या अनुभवावयास मिळतात. स्तन, नितंबादि नेहमी वज्रान्छादित असणाऱ्या अवयवांवर हे प्रहार होत असल्यामुळे कार्याचा आवेग ओसरल्यानंतर सांत्वनासाठीं शुधूपा करतानाही पुरप आनदित होतो आणि स्त्री व कामशास्त्रज्ञ मागतात की स्त्री ही जात्या विपुलनितंबिना असल्यामुळे (नासदीयमूक्तभाष्य पृ ८०६) “ वयात येण्याच्या सुमारास त्या अवयवांवर फटके मारून घेण्याची शक्ति सर्वसामान्य असते, इतकी का ती विकृति मानण्याचे ऐवजा युक्त शक्ति मानण्यास हरकत नाही, म्हणून कित्येक जार्तान विवाहविधांत वरानें बधूच्या दुगणावर फटके मारण्याची चाल आहे ” प्रेमसग्रामात तीही काहीं काळपर्यंत द्वंद्व भावनेनें भाग घेते. ती जिकते, तशीच जिकली जाते. शिकार शिकान्याला झुलवते, झुलवते; त्याच्या तावडातून निसटण्यासाठीं. छाही पुरुषाला झुलवते, झुलवते; त्याला जिकण्यासाठीं, त्याच्याकडून जिकली जाण्यासाठी तिच्या वेदना व संवेदना या त्या त्याच क्षणा निर्माण होतात व विरान होतात. कोठवर व वात्स्यायनानें घातलेल्या मर्यादेपर्यंत या मर्यादेपलीकडे कार्याचा भाग सुरू होतो. भारतापेक्षा पाश्चात्य देशात लैटिंगक कार्याची तीव्रता व व्याप्ति अधिक.

आपल्या चूतलतिकेमारख्या कीडा पाश्चात्य देशातही प्राचीन काळापासून प्रचलित आहेत Flagellation म्हणजे छडीमार किंवा कोरडेमार, याचे प्रकार दोन फटके मारणें वा फटके मारून घेणें, कामकीडा म्हणून वा धार्मिक प्रायश्चित्त म्हणून. रोमचा विल्यात विल्यासी बादशहा नेरो (ई.स. ३७ ते ६६) याचा नर्मसचित्र पेट्रोनीयस याच्या मॅटिरेडिऑन या काव्यात पाश्चात्य वाग्मयाताल लता-प्रहारप्रयोगाचा पहिल्या लक्ष्मण आटळतो अतिसभोगामुळे दुर्बळ झालेल्या तरुणाना पक्षघातामारगना नपुमकन्याचा झटका येतो त्यावर रामबाण इलाज म्हणून त्याच्या पोटावर ग्वाजकुचरीच्या फोकाचे फटकारे उज्विण्यात येत असेही त्याने मागितलें आहे रोमन मोर्दर्थदेवता व्हीनम हिला तद्देशीय गणिका आपल्या सुरतकांशल्याचा प्रतीक म्हणून लगाम व चावक अपण करीत असत दरमाल ता. १५ फेब्रुवारी रोजा प्राचीन रोमन लोक लपरकम् या देवताच्या लुटीसाठी लपरकाली या नावाचा उत्सव साजरा करीत. लपरकम् म्हणजे पन, याचे शरीर कमरेपासून वर पुरुषाचें व खाली नोकडाचें असतें. याची वस्ती झोगरकपाराव गुहेंत

असतें पेनेलोप ही तरुणी आपल्या मेंढराची राखण करीत असताना मर्क्युरीनें बोकडाचें शरीर धारण करून तिचा उपभोग घेतला व हें वाळू जन्माला आलें, अशी कथा (Classical Dictionary Dr Charles Anthon) आहे उपरोक्त उदसवाच्या दिवशीं रोमन ह्रीपुरुष जगळात जमत, अगावरले कपडे उतरून ठेवीत आणि जवळ जवळ नगावस्थेंत असलेल्या एकामेकावर, विशेषत ख्रियावर कोरझाचे फटके उडवीत समकालीन इतिहासकार सांगतात का या ख्रिया हे फटकारे चुकविण्यामाठां यत्किंचितही प्रयत्न करीत नसत, एवढेंच नव्हे, आपणुपांनीं प्रहारपथात येण्याचा प्रयत्न करीत असत, कारण या प्रहाराचें वळ धारण करण्यामुळें देव सतुष्ट होतो आणि त्याच्या कृपाप्रमादानें सतानप्राप्ति होते अशी तत्कालीन ख्रियाची समजूत होती (Prof. R G Van Yelys . The Whip & The Rod pp. 16-17) कालागरांनीं हा उत्सव नष्ट झाल्या आपल्याकडाल कडकत्तमीच्या आसूड आणि काळुवाईचा चाबूक व वेत हीं प्रतीकही लैङ्गिकच आहेत हें यावरून ध्यानात येईल प्रतोदप्रहारांनीं प्रमदा बहुफलप्रद होतात ही समजूत नष्ट झाली, पण प्रतोद प्रहारप्रथा मान उद्दीपनाचें साधन म्हणून योजण्यात येऊ लागली.

पाश्चात्य कामवाङ्मयात ग्रहणन प्रयोगावर अनेक ग्रंथ आहेत त्यावरून दिसतें कीं काहीं विकृत इतीत्या व्यक्तीची कामजागृती किंवा तृप्ति कौर्या-शिवाय होतच नाही, किंनहुना कौर्यामुळेंच होते माम्बस द सेड (१७४०-१८१४) हा या कूरकर्म्यांचा आधुनिक आचार्य . त्याच्या नावावरूनच लैङ्गिक कौर्यांवा अनुलक्षून वापरण्यात येणारा सॅज्जिस्म् ही सजा सिद्ध झालेली आहे त्याच्या लिगणात, तशांच प्रत्यक्ष कृतीत लङ्गिक विवृति व अधोगति याची परिसीमा दिमून येते त्या मानानें वास्त्यायनानें नमूद केलेले प्रयोग पोरपेळासारखे साम्य आहेत. त्याचार्हा त्यानें कडक शब्दात निषेधच केलेला आहे

रुताप्रहार व प्रतोदप्रहार हीं एकाच कामक्रीडेची रूप आहेत या विषया वें ह्वेलेलॉक एलिसचा अभिप्राय (Psychology of Sex Vol I Part II - p 138) अखेरचा मानण्याइतका यथार्थ आहे प्रतोद-प्रहार

क्रोणी दिलेले असोत अगर सोसलेले असोत, त्यामुळे राग व भीति या भावना जाणवत होनात माननी वृत्तात या भावना मूलभूत आहेत आणि त्या अनुरागाशा सवद्ध आहेत लैंगिक भावना सुस्पष्ट झालेल्या नसतात तेव्हाही प्रहारप्रयोगामुळे त्या जाणवत होतात हे संस्कार कधीही नष्ट होत नाहीत आणि तारुण्यात ते कामकांडेच्या स्वरूपात प्रकट होतात

संकेत व संकेतस्थानं .—

मकेत म्हणजे इगारा, खूग, प्रतीक मकेतस्थान म्हणजे (rendevous) प्रेमभेट्टीसाठी ठरलेले ठिकाण.

गाथासप्तशतात संकेताचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत. क. २५४ या गाथेत सुनेने पथिनाम इशारा दिलेला आहे, क. ४९ या गाथेत प्रपापालिकेने पथिकाला विधानीसाठी छायानृशाची खूण केलेली आहे, क. १८० या गाथेत श्यामलेने हलिकपुत्राला संकेताच्या प्रतीकादाखल जाभळ्याची डिकशी दिलेली आहे. कामशास्त्राखाल मध्ययुगीन लेखकांनी संकेताचे शास्त्रच उल्कात केलेले आहे कथासरित्सागरातले (कथापीठलम्बक तरंग ७ प्रमाशक यदे पृ ५१) पुष्पसंकेताचे उदाहरण जिज्ञासूनी अवदय पहावे

गाथासप्तशतात संकेतस्थानाचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत, पैका नि मदिग्ध व प्रत्यक्ष असे फार थोडे आहेत, बरेचसे अप्रत्यक्ष किंवा आरंभित आहेत गाथान्या नायिका व्यभिचारिणी आहेत असे गृहीत धरून उत्तरकालीन टीकाकारांनी त्याची सख्या अवास्तव फुगवलेली आहे

संस्कृत व प्राकृत साहित्यातील संकेताचे व संकेतस्थानाचे उल्लेख सामान्यत व्यभिचारी प्रीतीशा सवद्ध आहेत सांकेतिक प्रतीकाचा अभिप्राय ओळखता आला नाहा म्हणजे धोंदाळे होतात, पण व्यभिचारी प्रीति हा मामला मुळातच चोरीचा असल्यामुळे अशा गफलती अपरिहार्य असतात

गाथासप्तशतातील संकेतस्थानाचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष उल्लेख टीकाकारांनी नमूद केले आहे ते असे :

संकेतस्थान भगण ३२२, ३७९, अरण्य ११६, ४९४, ७७५, ९८१ ; अशोड ३१३, कदम्ब . ३७, १७७, कपाशी-शेत . १६५, ३५९, ५४४.

८०५, करञ्ज १६७, ५५३, कादा-भूमि ४३४, कुञ्ज ३७, १८, १०२, १०३, २१८, २३२, २३९, ३६५, ३६६, ४०२, ६०६, ६४३, १७४, ६८०, ७५४, ८७०, ८७९, ९५७ ९५८, ९९५, कुसुम्भ १४७, ३९२, गोदातट १८, १०३, १७३, १७४, २३१, ३५७, ८७९, ९५८, घरी ८, ६३, ७७, १५९, २३७, ३२०, ३३६, ३५५, ५४९, ६६७, ७२९, ९५५, ९५९ जम्बू १८० तळ्याचे पाळी : ४, ८, ११०, १८६, ८१४, ४९५, ५७४, ६२२, ६९३, ९४७, तापी-तट ३६९, ५७८, ५९९, तिलक्षेत्र ८ ६९३, ७६३, तुवरीक्षेत्र ३७८ तृणलतागृह ३९४, देऊळ ६३ ६४, १०९, १९४, परसू ३१३, ८३, ९५३, ९५७, पलाश ७७७, पाणपोई ४९, १६१ पाणवठा ८७४, ८७५ ९५४, प्रियङ्गु : ९५७, मधूक १०३, १०४, १५९, ९५८, महिषशाला ५६०, माधवी ३२० यव ४००, लतागृह ३९४, ५५९, लिंब ८७२, वट ९४, १६६, २६३, २९७, ५५९, वंश ६७४ वानीर ३१८ विन्ध्य ११६, वेतस ५९९, ६३५, ६४३, ७५४, ८६८, ८७० माहिक्षेत्र ९५२ शणवाटिका ९ शालिक्षेत्र ९, ५६२, ५६७ ५६८, ६११, ८९०, ६९१, ९५० शेत ६९३, ७९१, शेफालिका ९५३ हरिजाल ९ हरिद्रा ८५७

सकेतभग ६८३ ८१३, ९५६

सकेतस्थानभग ८, ९, ३७, १०२, १०४, १०९, २६३, ४०२ ४०३, ४१६, ४२२, ५४९, ६००, ७०५, ७६३

समागमोत्सुक अपरिचिताया परस्परार्था परिचय करून देणें परिचिताची अनुनयाला अनुमति मिळविणें, अनुमूलाना एकातासाठीं सकेतस्थान उपगन्ध करून देणें आणि आगतुक आपति वा सभाव्य व्यत्यय याबाबत इपारा देण्यासाठीं सकेतस्थानामोवतां टेहळणा ठेवण हा काम दूताची किंवा सराचा, दूताचा किंवा चेटाचा आणि नायकाचा वेद्यास। व गणिवाशा स्नेह जळविणें व तो टिकवणे हें कार्य विटाचें

गायासप्तशतींत दूती व सरांचे याचे अनेक उल्लेख आणले आहेत या सराची योजना विशेष विचक्षणें केलेली नसल्यामुळ त्याचे अनुक्रमाक एवत्र करून देतो ४, ९, १० १२, १५ २८, ३०, ३२, ३७, ३९, ४५ ८९,

५७, ६०, ६०, ७६, ७७, ८४, ९१, ९२, ९६, १०१, १०२, ११४, ११९,
 १३१, १३८, १४०, १४४, १४५, १५०, १५७, १६८, १८१, १९३,
 १९८, २०४, २११, २३७ २४१, २४५, २४४ २४९, २५६, २५९,
 २६४, २८४, २९८, ३५२, ३८१ - ८६, ४१९, ४४०, ४५३, ४८०,
 ४८६, ५१७, ५०१, ५१०, ५१३, ५१८, ५१९ ५०४, ५३७, ५५१, ५९४,
 ६०४, ६११, ६१८, ६३४, ६४५, ६४८, ६४९ ६५०, ६७०, ६५४, ६५५,
 ६७३, ६७४, ६७५ ६७९, ६८०, ६८९, ६९१, ६९४, ९२९, ९३०, ९४९,
 ९५०, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५ ९५६, ९५७, ९९०

कामसूत्रान्या पारदारिक अधिकरणात् वात्स्यायन सागतो

प्रियेक्षणिका दासा भिक्षुणा शिल्पकारिका

प्रविशत्याशु विश्वास दूतीकार्यं च विद्वती ॥

“ विधवा, शकुन सागणारी दासा, भिक्षुणी व कलावता ह्या इष्टस्थानीं क्षत्यायासानें प्रविष्ट होऊन व विश्वास संपादन करून दूती कार्य सिद्ध करतात ”

अनङ्गरङ्ग (अध्याय १६), नागरमर्वस्व (८८), पञ्चसायक (चतुर्थ सायक - १) व रतिरहस्य (१३ १०३) या कामशास्त्रावरील ग्रथात दूती कर्मांला योग्य असे पुढील वर्ग नमूद केले आहेत कोष्टीण, गवळण, चेटी, घात्री (दाई), धोवीण, नटी, प्रव्रजिता (जैन सन्यासिनी), फेरीवाली, मणि कारिणी, माळीण, शिपीण, शेजारीण, सखी, सर्वधिनी व सैरन्धी (अंत पुर-दासी). अनङ्गरङ्गात प्रतिगोहिका हा आणखी एक वर्ग नमूद केलेला आहे श्रियान्या समारभासाठी घरोघरा आमंत्रणें देण्यासाठी हिंडणारी ही निरोपी वसावी पण्टरीविट्टलाच्या दूतीकर्मप्रकाशात (निर्णयसागर : काव्यमाला : शुच्छ १३) एकवीस दूतीची यादी दिलेली आहे समाजाची माडणी सवोण होऊ लागली आणि श्रियाना अधिक व्यवसाय उपलब्ध होऊ लागले तमतना वात्स्यायनाच्या यादात भर पडू लागली व्यवसायान्या निमित्ताने या श्रियाना अतर्गहातही सहज प्रवेश मिळतो एतद्देशीय व परदेशी जाणते सागतात का दान या किंवा तत्सम व्यवसायातल्याच श्रिया दूताकर्म करीत असतात दैत्यकर्म जसे नाजूक व विश्वासाच तसच धोम्याचें व जिवावरचें म्हणून दूतीचा दर्जा दासीहून थेट सखीचा दर्जा त्याहून थेट सदा हा नायिकेच्या दर्जाची

नव्हे; समयवस्क, विशेष विधासातली, न्कटवर्तिनी परिचारिका. दूतीकर्म-प्रकाशात सरतीची व्याख्या दिलेली आहे: "सरती विश्वासविधामरिणी पार्थचारिणी । मण्डनोपालम्भ शिक्षा परिहारादिका यथा ॥" गाथासप्तशतीत अनेक गाथांत आई, आत्या, भगिनी, मामी अशी संबोधनें अलेलीं आहेत तीं सर्व सामान्यतः दूर्ताना अथवा सख्याना अनुलक्षून योजलेलीं आहेत. "माता वृद्ध स्त्रीणा सम्बोधने भगिनी समयवस्कस्त्रीणा सम्बोधने ।" दंत्य-वर्मासाठी वीणता गुणमुच्यय अंगी असणें अवश्य आहे? वात्स्यायन

१-६-४०) सागतोः वान्चातुर्यं, धार्ढ्यं, इद्गिताकारज्ञता, अनामुल्लव, परमर्मज्ञता, प्रतारणत्व, देशज्ञान, कालज्ञान, संकटसमयी स्थिरबुद्धि, प्रमग जाणून तावटतांब उपाय योजण्याची बुद्धि दूती ही प्रागल्भ्यवती वमौक्ति-भिभूषिता असावी असे कुट्टनीमतात (क. ८९) सांगितलेले आहे. आदिपुराणात (५० ३९-४०) दूतीची पौडशविध कर्मे सांगितलेली आहेत: मुनेपता दुःस-साहिष्णुताच । मुशीलता कौमल्यवान्यताच । सन्मन्थिताऽऽच्छादित मन्त्रिता च । च्छन्दानुवर्तित्वमलम्बिताच । प्रोत्साहनं गुणकथाकथन कलाना । विश्रम्भणं बहु-लता धनदर्शनं च । गाढानुराग वचनस्य सिद्धिः । कर्मति पौडशविध कथयति दूत्या । चेष्ट व विट याचे गुण भरतानें नाट्यशास्त्रात (अध्याय २४) दिले आहेत: कल्पप्रियो बहुकथो विरूपो गन्धसंवक । मान्यामान्यविशेषज्ञश्चेटो ह्येव विध. स्मृतः ॥ वेदयोपचार कुशलो मधुरो दक्षिणः कवि. । उद्वापाह क्षमो वाग्मी चतुरश्व विटो भवेत् ॥

नायिकेला विरहकालात गोष्टी सांगणें (क. ८३४) आणि विलासानंतर तिचें चित्त विनोदानें आणखी प्रमत्त करणें (क. १४५), नायिकेला धीर देणें (क. १०) व नायकाला प्रोत्साहन देणें (क. ३८६), नायकाची भलावण करणें (क. २८४) व नायिकेला अभिमुख करणें (क. २५६, २८७), नायिकेसाठी घरात पुरव आणून ठेवणें (क. ७७) व नायिकेला सक्तासाठी घरा बाहेर काढणें (क. २३७, ९५६), सक्तेस्थान निश्चित करणें (क. ४) विया बदलणें (क. ९) व त्याबाबत जरूर त्या सूचना देणें (क. ४०२), सक्त स्थानाच्या सुरक्षिततेबद्दल भरंवसा देणें (क. ७९४) व धोऱ्याची सूचना (क. ९१२, ९३३) देणें वगैरे कामें गाथासप्तशतीतत्या दूर्ताना केलेला आहेत

बेळोवेळा विश्वासाचा कामें बेल्यामुळें द्रुताला नार्थिकेच्या अतर्यामात प्रविष्ट होण्याचा (क २६४) आणि प्रसंगविशेषा नायक-नायिकाचा निर्भर्तना (क ४१२-१७८) करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो, हा तिने (क १८१) अशा कौशल्याने वापरायचा का अडलेले काम पुरें झालें पाहिजे आणि प्रण मात्र होता कामा नये क ५४ या गाथेंत पत्नीदूतीच हृदयदानक वृत्त सांगितलें आहे क ४९, ४४०, ६६७, ८७३ वगैरे गाथाच्या नायिका या स्वयंदूती आहेत नायिकेचा प्रतारणा करून नायकाशा स्वतःच रममाण होणाऱ्या दूती व सरली (क ७१३, ८५५) या अधम आहेत महाभारतात देवयानीची सरली शामष्ठा ययातीला सांगते, समानेतां मतां राजन्पति सख्याश्च य पति । सम विवाहमित्याहु सख्या मेऽसि वृत पति ॥ देवयानी ही तुझी भार्या व माझी सखी, सबब आम्ही दोघीही तुला भोग्य ! पण सर्वच नायिकाना हें सहन होतें असें नाहीं आपल्या गालावर उठलेले सखीचें प्रतिबिंब (क ९३२, ९३३) नायकानें घुवावें हेंही नायिकेला सहन होत नाहीं

क ४ या गाथेवरील टीकेंत गगाधरान रतिरहस्यातील (५३) वचन उद्धृत केलें आहे तेथें श्री सिद्धपण्डित कौककोक सांगतो वाहत्या नदीच्या तीरावरील मुख, वनातील गर्द राई व पर्वतातील गुहा हा सोईस्वर सकेत स्थानें आहेत क ८ या गाथेवरील टीकेंत गगाधर सांगतो का तिलक्षेत्र व कमळाचें तळ हा छान सकेतस्थानें आहेत दामोदर गुप्तान्या कुटुनीमतावरील रमरीपिका टीकेंत श्री त्रिपाठी यानां वचन दिलें आहे “ अटव्यामन्धकारे वा शून्ये वाऽपि सुरालये । उधाने वा सरिरकुथे प्रवेशे गहितेऽथवा ॥ परदारेषु सकेत कर्तव्यो रतिसिद्धये । दूतीमन्त्रेण निश्चित्य स्वयं तत्र पुरा प्रजेत ॥ ” कल्याण-मलानें अनङ्गरहगात त्याज्य स्थानाविषया वचन दिलें आहे “ वह्निब्राह्मण पूज्यवर्ग निकटे नया च देवालये । दुर्गादां च चतुष्पथे परगृहेऽरण्ये श्मशाने दिवा ॥ सङ्घान्तां शशिसत्क्षये (अमात्रास्यायाम्) च शरदि प्रीप्ते ज्वरातीं मते । सन्ध्याया च परिश्रमेषु मुरत कुर्यान्न विद्वान् षचित् ॥ ” विष्णुपुराणात हा वर्ज्य स्थानाचा तपशील दिलेला आहे “ देवद्विजगुरुणा च व्यवयी नाश्रमे भवेत् । चैत्यघत्तरसरिषु न चैव च चतुष्पथे ॥ ” गाथाकवानी किंवा त्याच्या टीकाकारांनी ह्यापैकां बहुतेक सर्व निबंध शुभासन दिलेले आहेत एवढें मात्र

शरें का गाथासप्तशतीत उल्लेखित्याप्रमाणे प्राचीन भारतात सुरत व्यवहार पुष्कळदा उघड्यावर, पार तर वृक्षादिकांच्या आश्रयानें होत असत म्हणूनच हेरोडोटमने (III. 101) कुप्रसिद्ध विधान केढें आहे की हिंदुस्थानातले लोक जनावराप्रमाणें उघड्यावर सभोगकिया करतात. शिवाय त्यांचें रेतही 'कृष्णवर्ण' असतें ! नीतीच्या व धर्माच्या दृष्टीनें व्यभिचार जितका हीन तितकीच शिष्टाचाराच्या दृष्टीनें उघड्यावरील सभोगकिया गर्ह्य, मग ती मिथुनाना कितीही प्रिय किंवा सोईस्कर वाटो !

गाथासप्तशतीत संकेताचे व संकेतस्थानाचे प्रत्यक्ष व सज्ञापूर्वक असे उल्लेख फारच थोडे आहेत व ३१८ मधील संकेतस्थान वेळच्या वनात आहे व ३६५, ६२६ व ९१८ मधील मुजात आणि व ६९१ मधील शालिक्षेवात गाथासप्तशतीतील संकेतस्थानाचे वगाकरण केले असता दिसून येतें की यातील बहुसंख्य स्थाने खेडेगावच्या परिसरातील असून प्रामाण जीवनाशी सवद्ध आहेत शेतकीतील विशेष मेहनतीचा कामें पुरुषांनी करावयाचा आणि कामकायाना न्याहारी पांचविणें, शेताची राखण करण, कपाशोचा चोंडे खुडणें वगैरे कमी श्रमाचां कामें स्त्रियांनी करावयाचा, अशी पद्धत ह्याप्रमाणचें तेंव्हाही प्रचलित होनी यामुळें हलिक स्त्रीपुरुषांना संकेताची साथ सहज मिळत असे त्याचें प्रतिध्वान किंवा प्रतिधिवें या गाथात उमटलेला आहेत प्रियकरानें नागरटीचें काम पत्करावयाचें व न्याहारी घेऊन येणाऱ्या प्रेयसीला त्याची भेट व्हावयाची, हा व ६९२ मधाल प्रसंग उल्लेखनीय आहे अशा सवलती उपलब्ध नसल्यामुळें नगरच्या नाराना निराळ्या युक्त्या योजनां लागतात कामकाजा निमित्त पुरुषांना पुष्कळ दिवसासाठीं प्रसासाला जावें लागे, ती साथे नागरिक साधतात येथील संकेतस्थाने बहुधा घराच असतात, किचहुना जेथें गृह हे संकेतस्थान आहे तो संकेत नागरिकाचा आहे असें अनुमान वसविण्यास हरकत नाहा व २३७ या गाथेच्या नाथिकेनें विचू चावल्याचे ढोंग केले आणि सन्धिने संकेतानुसार तिला दंडाला घळून बैद्याच्या घरा नेले ! व ३३५ व्या गाथेचा स्वयदूता नाथिका शेजाऱ्याला रात्रीचा संकेत ठरवीत आहे शहरातले लोक परगासां जातात, त्याचप्रमाणें बाहेरगावचे लोक लक्ष्मण घ्यासाठी किंवा ख्यालखुशातीसाठी शहरात येतात आणि वहा नगराबाहेर

सावून एखाद्या ओळखीच्या घरां मुक्कामाचा सोय लावून घेतात चार दौन वेळा ये जा झाली का साहजिकच त्याची घरातल्या घरात बरी वार्डिट सोय लागत असे क २५४ च्या नायिकेच्या प्रोत्साहनामुळे पथिकाने अगणाएवजा आसरीवर पथारी लावला आहे परक्या घरा पुरुष पाहुण्याची वर्दळ असे, त्याचप्रमाणे नायागेत्यातल्या किंवा थोज्यावद्दत ओळखीच्या खिचाही भरल्या घरात पाहुण्या म्हणून उतरत असत आणि घरातील दूतीमाफत त्याच्या अनुकुरतेचा ठाव घेतला जात असे क ११७ गार्थेत प्रत्यक्ष भावनीने दूतीकर्म केलेडे असून पाहुणीला प्रियङ्गु मण्डपात बसविले आहे

गाथासप्तशती हे अठ्ठनिम जानपद ग्रांम्य आहे, बहुतेक गाथातील प्रसंग, भावना व विचार प्रत्यक्ष ग्रामीण जीवनातून निवडलेले आहेत आणि या गाथां ग्रामीण कराना बहुजनसमाजाकरिता रचलेल्या आहेत, साहित्यशास्त्रातील सिद्धान्ताचा उदाहरण म्हणून रचलेल्या नाहात उल्लेखीय गाथासप्तशतीवरील गीता पंडितानी पंडितासाठी लिहिलेल्या आहेत त्याच्या कल्पकतेचें कौतुक करावे तेवढें थोडेच होणार आहे ज्या संकेताच्या सूक्ष्म सूचना आहेत अस ते सांगतात त्याचा सावेतिक अथ समजण्याइतका चाणाक्षपणा सामान्य मनुष्याच्या अगा संभवण अशक्यप्राय आहे या टीकाकारानी उभारलेला संकेताचा डोलारा इतका घमकुपत आहे का जरा डिवचले का तो बोलमउतो सामान्य बुद्धीच्या माणसानां अशा संकेताचा भानगडात पडू नये हच श्रेयस्कर नाहातर हिरमोड व वर बोभाटा पदरा पडावयाचा क १८६ मधील दयामतेचा जम्बूदल संकेत हलिनाला कना समनणार त्याच्यापासून चाणाक्षपणाची अपेक्षा करीं हाही अडाणापणाच

गाथासप्तशतातील संकेतस्थानांचे बगाकरण केल असता दिसून येते का त्या काळा नदीकाठ ह सवात लोकप्रिय संकेतस्थान होते त्याच्या गालोपाल वेळचीं बने व भातगेत वराचशा संकेतस्थान तळ्याच्या पाळा व ओसाड देवळा माड लेला आहेत या सख्या अशा असाव्यात हें तत्कालीन भागोत्तिक व सामानिक परिस्थितीशा जुळत आहे अन्न व पाणी या प्राणीमात्रांच्या प्राथमिक गरजा वृषि युगातच मानवी ब्रमतिस्थानें नद्यांच्या काठाकाठान असत स्नानासाठी व धुण्या

पाण्यासाठी प्रार्थनांना सवाळीं सध्यावाळीं पाणवळ्यावर जावेच लागते, नवीनच देवळे व त्यांच्या ओत्रांच्या असतात यामुळे नैमित्तिक कामानंतर तरुणांना रकडे तिकडे चकर टाकण्यास सज्ज सापडते म्हणूनच हा संकेतस्थान इतकी लोकप्रिय आहेत गोदावरीचा परिसर जगात सुंदर अस पुराणात सांगितलेले आहे खुद्द गाथासप्तशतात गोदातटावावहल (प्र ३५५) वाढलेले उद्गार पहा, गोदावरी कूलानि शीलेन्मूलानि' गाथासप्तशतात याविषयी उद्युक्त असलेल्या मन्त्रार्चाच या परिसरात विशेष वर्दळ आहे मध्ययुगीन व आधुनिक पंडित मात्र गोदावरीच्या तीरावरील तीर्थांची प्रशंसा करात असतात गाथासप्तशतीतील संकेतस्थानें मुख्यत्वेन भरुन गोदा, तापी, व नर्मदा यांच्या वाठार विखुरलेली आहेत, विशेषत गोदावरीच्या महाराष्ट्राच्या मावळ भागात भातशेती पार प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे वेळ्या वनें हा मुख्यत्वेकरून याच भागात आढळतात प्रेमप्रसंग होतात तीच स्थानें मनुष्याच्या विशेष आनंदीची असतात व ती त्यांच्या वसतिस्थानाच्या आसपास असतात आणि तीच त्यांच्या काव्यात निदर्शिली जातात या न्यायानें गाथासप्तशतीच्या निमित्ति स्थानावहल्ही या प्रमाणावरून अनुमान करता येते

व्यभिचार .

गाथासप्तशतात व्यभिचाराचे अनेक उदाहरण आढळतात. व्यभिचार भावनेच्या सक्त्वापासून सिद्धीपर्यंतच्या प्रत्येक अवस्थेबाबत, अनुभावित अपेक्षाच्या उद्गमापासून अपेक्षामगपर्यंत काहा प्रोत्साहक व काहा निषेधपर, हाहा ललित व काहा प्राम्य

स्त्रीपुरुषांचे अप्रतिबध लक्ष्मिक सवध विवाहसंस्थेनं निर्वधित केले ही सत्त्वा कोठें करारावर आधारलेली आहे तर कोठें धार्मिक सत्कारावर समाजानें वैवाहिक शपथाच्या भगावानत शासनं उत्क्रांत केला या व्यवस्थेला अनेक शतके लोटला, तरी स्त्रीपुरुषांची व्यभिचारी वृत्ति लोपली नाहीं, अद्याप धाटोव्यात आली नाहा इतनेच नव्हे, उलट रुद्धिगत होत असल्याची चिन्हे दिसत आहेत, काव्यातच नव्हे व्यवहारातही

डॉ. हॅन्सेलॉक एलिस (पूवाक II III p 296) सांगतो वा वैवाहिक

जीवनात काहा वेंपें कठल्यावर स्त्रीपुरुषाचे ठायी वैचित्र्याची अश्लेष अपेक्षा वा आसक्ति उद्भूत होते, ती भागविण्यासाठी प्रचलित परिस्थितीच्या अनुरोधानें उपलब्ध साधनाचा उपयोग करण्यात येतो. वैदिक तृपा असते ते गणिकाना आश्रय देतात आणि केवळ लेडिंगरू मूक लागते ते वेद्याना, सामान्य लोक शेचारींपाजारां (क्र. ७६२, ७९९) हांस भागवतात, कौणी वृद्धेकडे धाव घेतात (क्र. १९) तर कौणी बलिभामर्दनात (क्र. ४४४) सुलसर्वस्व शोधतात. भ्रमराचा दृष्टात धेऊन (क्र. १३९) कवि सागतो कीं भ्रमर फुला फुलाचा अनुयय व परित्याग करतो हा दोष फुलाचा, त्याच्या नीरसतेचा ! भ्रमरार्च हें चात्रल्य पाटला नष्ट करील असें कनीला (क्र. ६१९) वाटते. पण तसे कथां होत नाहीं. सभोगाच्या वेळांही मनातत्या मनात तुळना चाललेली असते व तींमुळें विमनस्कता मात्र (क्र. ४४) पदरीं पडते. पुरुषाप्रमाणें त्रियाच्याही चित्तात विकल्प निमाणे होतो आणि व्यभिचारासाठी त्या नाना निमित्तें (क्र. १०३, १०४, १५९, २३७, ३२८, ८०८, ८१५, ८७४, ८७५, ८८१, ८८२, ८८३, ९५४, ९५६, ९८१) व सधि शोधून काढतात. त्यावर खंविदातत्या अनेक श्रुतिकथा आधारलेल्या आहेत. माचीवरून पिकाची राक्षण करीत असताना कौणा मार्गपृच्छा केणी (क्र. ८१५) किंवा कौणा रस्त्यात अडविलें (क्र. ९५९) तर त्यातही कौणी धन्यता मानतात. महाभारताच्या वनपर्वतांत द्रौपदी-हरणपर्वत जयद्रथाच्या आज्ञेवरून कोटिकास्यानें द्रौपदीला अडवून प्रश्न विचारलेला आहे. यात स्त्रीचा बहुमान आहे असा या प्रसंगावरून डॉ. मायर निष्कर्ष काढतात, तो मात्र अप्रासंगिक आहे. कौणाचा पति स्थविर (क्र. १९७, २९३) असतो तर कौणाला स्वभर्त्याविषया वैराग्य वाट लागतें (क्र. २६७) म्हणून त्या व्यभिचाराला प्रवृत्त होतात, कौणाला रसिकाच्या सहवासाची (क्र. २२८) हांस असत तर कौणा शेटाणीला हमालाच्या (क्र. ५५४) आणि कौणा आर्यला हलिमाच्या (क्र. ३६०) स्त्रीचें परपुरुषाच वेद क्र. ८८१ व ८८२ या गाथात पराकोटीला गेलेचें आढळतें. एकांतरस पुरुष सद्गुणी त्रियानाही प्रिय वाटत नसावेत (क्र. ४८) अस दिसतें. कारण एकनिष्ठाना नाहीं दोषाची जाणीव, नाहीं गुणाची पारख ! बारा गाथांतलें पाणी प्याल्याशिवाय पुण्याच्या पाण्याची माधुरी कदा कळणार ?

गाथासप्तशतीत व्यभिचार प्रसंगाच्या अनेक गाथा आहेत त्या मानाने पति प्रताचे माहात्म्य कथन करणाऱ्या गाथा फारशा नाहीत, हे खरे आहे पण हा लोकांगीताचा धर्मच आहे तरीही व्यभिचाराच समर्थन द्यायचे केलेले आहे आणि जेथे केले आहे तेथे तो परिस्थितिजन्य आहे व्यभिचाराचा निषेधही केलेला आहे प्रथमोद्गतशीलम्-डनाची पारलरानाही लज्जा (क २१८) वाटलेली आहे कुल्लुखावर वैपयिन प्रेम करणे हें पाप आहे याची गाथासप्तशतीला जाणीव (क १८३ १७०) आहे अनीतीचा प्रसार होऊ नये म्हणून ग्रामाधिकार्याने पहारेकरी (क १५६) नेमलेले आहेत स्वरिणीला हद्दपार करून कुप्रामात वदात ठेवलेले आहे

व्यभिचार हा मनुष्यमात्राच्या अतर्यामात अनादिकालापासून मुरलेला ताप आहे आसक्ति जागृत होते तेव्हा जणू त्याचेंच हांव भरतें व तें जीवनाचा धरकाप करते

वेद्या —

गाथासप्तशतीत वेद्याचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत, पैया नामपूर्वक असे उल्लेख फारच थोडे (क १५६ ४७४, ८८४) आहेत समाजपरिस्थिति व साहित्यप्रवाह यांच्या अनुरोधाने उत्तरकागीन टीकाकारांनी आणखी अनेक गाथांच्या नायिकांना वेद्या ठराविलेले आहे, त्यापैकी काहीं या मदरात समागिष्ट येण्यासारख्या (क २१, ५३, ५६, ८८, २०३, २११, २८७, ७१०, ७१३, ८८४, ९३९) आहेत क १३४ या गाथेत कुट्टनी व क ९३९ या गाथेत विट याचा उल्लेख आलेला आहे टीकाकारांनी या मदरात आणखी अनेकाना मांडलेले आहे

वेद्याव्यवसाय हा जगातच जुन्यात जुना व्यवसाय असे समाजशास्त्रज्ञ सांगतात यिनभाडवली, फारत्या वेळात अल्पायासाने कोठेही करता येण्या सारखा, पुरेशा विदागीचा असा हा एकच व्यवसाय स्वरिणीला उपलब्ध आहे आणि कुट्टिनी व विट याचा व्यवसाय हा दुमरा (The Second Oldest Profession Dr Reitman) कारण ते विदागीसाठी वेद्या व भुजग याची भेट घडवून आणण्याकरिता जरूर त्या त्या तजविजा करतात.

ऋग्वेदात सामान्य वेद्येचा उल्लेख साधारणा (१ १६७ ४) या सज्ञेने केलेला आहे गुप्तपणे गर्भपात करणाऱ्या व्वाभिचारिणी (० ०९ १), नवऱ्याचा घात करणाऱ्या स्वैरिणी (४ ५ ५) आणि भ्रात्याचा आग्रार नमल्यामुळ (ऋ १-१०४ ७ अथवा १ १७ १) चरितार्थासाठी देहत्रिक्य करणाऱ्या कुमारी व विधवा याचेही उल्लेख वैदिक वाङ्मयात आलेले आहेत. वैदिक समाजात वेद्याना प्रतिष्ठा नाहा समाजात मुसपन्न व मुसस्कृत वग निर्माण झाल्यानंतर गणिकाचा प्रतिष्ठित वर्ग अस्तित्वात आला महाभारतात वेद्याऱ्या विलासाचे व धिगाण्याचे अनेक उल्लेख आढळतात वाद कालात व वाङ्मयात वेद्याना प्रतिष्ठा प्राप्त झाल्याचे दिसते वाराणसाची मुल्सा ही नगरशोभना (जातक ३ ४३५) मानण्यात येई तिच्या परिवारात पाचश वर्णदामी असत एका रात्रीला एक हजार मुद्रा असा तिचा भाव होता वैशालीची विख्यात गणिका अवपालिका उर्फ आम्रपात्री ही जशा मुदर तशाच गायन-नर्तन-वादन प्रमाण होती तिच्यामुळे वैशालीची भरभराट हात असलेला पाहून श्रेणिक विवि साराने राजगृह येथे मोंदयस्पधचा मेळावा भरविला आणि सौंदर्यसम्राज्ञीपद मिळविल्ली रात्रच्या शीलवती हिला वस्यापण दिले ती मुदर तशाच मुसस्कृत होती, एका रात्रीला शंभर मुद्रा असा तिचा भाव होता अशा गणिकाऱ्या निवासासुळ नगरीत शाभा येई व सरकारला करभार मिळे मुदर श्रियावरून समाजात मधुर्य निमाणे होऊ नये म्हणून लिच्छवी जमातात त्यांना विवाहवद्ध होण्याची मनाई करण्यात येई आणि अतिसगविधाने त्या सर्वांनी उपभोगात उपलब्ध ठेवण्यात येत असत वाद वाङ्मयात कुटुणग्याऱ्याचे (वेनियाघर) आणि तावृलमानाऱ्या मप्रदानाने प्राप्त होणाऱ्या हीन वेद्याचे (जातक II ३०९, ३७९) हा उल्लेख आढळतात गणिका श्रामतामाळ आणि वेद्या श्रमिकासाठी ' काट्टिया'ने अर्धशाभ्रात वेद्यानियत्रगाला एक प्रकरण (० २७) दिलेले आहे निवडक गणिकाना रात्राभय असे, कलागुण रतिगुण, यौवन व सौंदर्य याऱ्या अशुरोपान त्याची निवड करण्यात येत असे त्याच्या शिक्षणाचा खर्च राजगातून करण्यात येत असे रात्रछत्र धारण करणे, शकुनाचा सुवणकभ घाहणे आणि चवरी दाळणे हा दरवारी कामे त्याचेकडे मोंपविश्रेंद्रा असत. भोगभ्रम गणिकाचा वग सरकारी कोठेत किंवा मुद्रपाक्याऱ्यात लावण्यात येत

असे रूपज्ञीवा वेद्याना दरमहा दोन दिवसाची प्राप्ति सरकारात कर म्हणून भरावी लागे वास्त्यायनानें कामसूत्रात वेद्याना एक सपूर्ण अधिकरण दिलेंच आहे वेद्याना आपली आकर्षकता व उपयुक्तता आणि गुणसंपन्नता व सुसंस्कृतता श्रद्धिगत व सर्वांत करण्याविषया त्यात विस्तृत विवेचन केलेलें आहे शुद्ध कटिमाची नायिका वसतसेना ही तर संस्कृत साहित्याचें भूषण मानलेली आहे तेथे वेद्याची तुलना स्मशानसुमनाशा केलेली असून त्या वर्जनीय आहेत असे सांगितलेचें आहे आपण वसतसेनेवर आसक्त झालों ह्या आपल्या चारित्र्याचा दोष नसून थावनाचा आहे असें चारुदत्त सांगतो तरी तिच्या किंवा त्याच्या बद्दल वाचकाला किंवा प्रेक्षकाला घृणा वाटेच अशी नाटकाची मांडणी नाहीं दामोदरगुप्तानें कुट्टनीमतम् आणि क्षेमंद्रानें समयमातृका हे प्रथम तर कुट्टनी व वेद्या या विषयावर लिहिलेले आहेत प्राकृत व संस्कृत वाङ्मयाची निर्मिति होत होती तोंवर गणिकाचा किंवा वेद्याचा दर्जा भ्रष्ट झालेला नव्हता असे दिसून येतें मग ह्या परिणाम वाङ्मयाच्या जनतापराड्मुखतेचा असो किंवा सामाजिक मूल्यांच्या भिन्नतेचा असो दरवारी रिवाजाच्या प्रभावाचा असो किंवा तोंवरच्या तथाकथित फिरग रोगाच्या अभावाचा असो वेद्याच्या वावतात हिंदी समाजाची वृत्ति आरभापासून सहिष्णुतेची आहे, ह्या जी घृणा दिसते ती अगदी अलीकडची आहे आणि सुशिक्षिताव्यतिरिक्त अन्यत्र तीही विशेष तीव्र नाही

वास्त्यायनानें वेद्याचें वर्गाकरण केले आहे तें असें (१) कुम्भदासो चरितार्थामाठी हलका कामें व फावल्या वेळां वेद्याव्यवसाय करणारी, (२) परिचारिका सेवाशुश्रूषेपासून सुरवात करून धन्याची रपेली झालेली, (३) कुलटा नवरा असलेली, त्याच्या धास्तीनें गुप्तपणें परगृहा व्यवसाय करणारी, स्वतःचें कुल सोडून अन्य कुलाचा आश्रय करणारी, (४) स्वरिणी नवरा असलेली त्याच न जुमानता स्वगृहा व परगृहा व्यभिचार करणारी, पती शिष्याय पाच जणां सवध ठेवणारी, (५) नटी व्यवसायानें नटी, सधि साधेच तेव्हा निरडक पुरुषां सवध ठेवणारी (६) शिल्पकारिका सहृद्दीनां हस्तव्यवसाय करणारी, छपून व्यभिचार करणारी, (७) प्रकाशविनया जिची व्यभिचारी वृत्ति लोकप्रसिद्ध आहे अशी (८) रूपज्ञीवा मध्यम

दर्जाची वेदशा, जिच्यापाशा खोत्र व रूप एवढीच सामुग्री आहे, (९) गणिका शील रूप-गुण सपन्न, सन्मान्य, सुसंस्कृत आणि नीतिनियम पाळणारी

वेदशा कोणाला म्हणाव ? पात्रापात्र विचार न करता संप्रदानार्थ सभोग देते ती वेदशा, अशी व्हाटनची व्याख्या (Law Lexicon) आहे कायद्याच्या काटेकोर दृष्टीने ती धरोबर आहे सामान्य व्यवहारासाठी वा व्याख्येला "व्यवसाय म्हणून संप्रदानाथ " अशी पुस्ती जोडली पाहिजे, नाहा तर कनवठीला किंवा चर्चात रासगी व हासेसाठी, चार पैसे असावेत म्हणून आजवाटेने जाणाऱ्या स्वैरिणांसाठी या वर्गात समावेश करावा लागेल कोणत्या वर्गातील स्त्रिया या व्यवसायाचा आश्रय करतात / मिशनरी लोगन याने लंडन येथील वेदशाव्यवसायावर लिहितेल्या The Great Social Evil या अर्थातील याबाबतचे अवतरण जे हॅव्हेलाक एलिसने दिले आहे (१) घरात किंवा दुकानात हल्का कामे करणाऱ्या मोलकरणी, म्हणजे वात्स्यायनाच्या कुमदासी, (२) वारसान्यातल्या कामकरणी म्हणजे वात्स्यायनाच्या शिल्पकारिका, (३) भुजग, कुटिणी व विट यांच्या भुलथापानी फसलेल्या खेडबळ स्त्रिया (४) आळशी, उथळ, उन्मत्त, उपाशी स्त्रिया, स्वैर प्रवृत्तीमुळे चरितार्थासाठी परिश्रम करण्यास प्रतिकूल किंवा व्यभिचाराविपर्या नि सग असणाऱ्या स्त्रिया सामान्यत याच वर्गातील स्त्रिया आर्थिक किंवा नतिक दौर्बल्यामुळे या व्यवसायात पडतात आपल्याकडे आहे तसा वेदशाचा आनुवंशिक वर्ग फक्त जपानमध्ये आहे नटी, नतिका, व गणिका या आपआपल्या पेशासाठी लहानपणापासून शिक्षण घेतात

पुरुष वेदशागमन का करतात / कारण बुडुवात उपलब्ध असा सर्वधिन व श्रमगुणाचा अविष्कार विदग्ध (क्र ८८४) गणिकाचे ठायी (क्र - ७३) सुसपन्नाना व सुसंस्कृताना मित्राच समवेत अनुभवता येतो कारण वेदशा या कुत्रजियाहून अधिक आकषक (क्र १५४) असतात, चाखोपचारकुशल (क्र. ७५३) असतात गणिक व वेदशा याना लहानपणापासून मोहनतन शिकविण्यात आलेले असते सौंदर्य सामान्य असले तरी त्यांचे अर्गी निग्नपणा (क्र ८८५) भरपूर असता आणि कोणाकोणाला, नव्हे अनेकाना (क्र ६८७), त्यांचीच हास असते क्र ११६ व ८८४ मध्ये त्यांच्या वैतवयुक्त रतिकौशल्याची प्रशंसा केलेली आहे शगारदीपिरेत (क्र ८) सांगितले आहे शय्या

वत्समसुरते तुरगारोहेव पोष्ये भावे । वल्लीव वधसुरते—“ पुरुषाच्या ऐहिक
 अपेक्षा व विकृति त्या भागवतात धनार्जन हाच वेद्याचा पुरुषार्थ गणिकाना
 विट व वेद्याना कुट्टनी गिहाइकें आपून देतात विट म्हणजे नुस्ता दलाल
 नव्हे नाट्यशास्त्रात भरत सागतो “वश्योपचार कुशलो मधुरो दक्षिण वनि ।
 उद्घापोहक्षमो वाग्मी चतुरक्ष रिटो भवेत् ।” कामसूत्रात (१-४-४५) वात्या
 यन् व कलाविलासात् (१ ३९) क्षेमंद्र सागतो का आरभा सुसपन्न व सुसंस्कृत
 असलेला व तारण्यात मर्ग उपभोग भोगलेला, भागलेला, भोगी विभवक्षया
 नंतर चरितार्थासाठी या व्यवसायाचा अवलंब करतो, तो अशी सेवा करित
 असला तरी अर्गा कलाज्ञान असल्यामुळें नागरिकांच्या समेत त्याला सन्मानानें
 वागविण्यात येत यशोधर सागतो, विटति म्हणजे परस्पराना निरोप सागतो
 तो विट क्र १३९ या गाथेंत विटाचा व त्याला अनायासें मिळत असलेला
 दलालीचा उल्लेख झालेला आहे क्र ३३ या गाथेंत मित्रमडळात निस्तेज
 होणाऱ्या सतेज व कलापूर्ण चंद्राचा उल्लेख आहे तो विटाला अनलक्षून असावा
 सामाजिक समेलनात विट भाग घेत असत (साहित्यदर्पण ३ ४१) क्र १३४
 या गाथेत कुट्टनीची फावळ्याची तुलना केलेली आहे, जितकी मामिक तितकीच
 हृदयद्रावक “ कुट्टयति छिन्नति नाशयति स्त्रीणां शीलम् ” ती कुट्टिनी संप्रदान
 (क्र ६८) म्हणजे सभोगद्रव्य गाथासप्तशतीतल्या वेद्या कर्पा हें आगाऊ
 घेतात (क्र २५१) तर कथा सभोगोत्तर (क्र ६८) कुट्टनीमतातील उल्लेख
 वरून (क्र ३६८) दिसतें की सभोगद्रव्य म्हणजे ग्रहणक आगाऊ घ्यावयाचें
 आणि सुरतकोणल्याचद्द वक्षीस म्हणून संप्रदान सभोगोत्तर मागावयाचें संप्र-
 दानही आश्रयक मानण्यात येत असावें अस दिसतें हा आपला व्यवसाय
 असल्यामुळें पुरुष वग्राही कोणत्याही वर्गातच असला तरी त्याला टाळू नको
 असा उपदेश वेद्यामातेनें दुहितेला केलेला (क्र २२७) आहे जणू त्या
 आपल्याकडे न आलेल्या भोगी सपत्नाची नोंद ठेवीत (क्र ४७४) असात,
 व्याधिता मथ्रना ध्यमा रात्रकर्मपरायणा असा वेद्याना गिन्दाइक नाकार
 दण होता अस याशकव्यय स्मृतीवरून दिसतें

क्र. २१ या गाथेंत वेद्याच्या व्यवसायाचें रहस्य विशद केलेलें आहे,
 “ साजसुगाराला विंमत्त नादा, घटका साधरी पाहिजे ती हुकली कीं

आसक्ति शिथिल होते आणि चित्तांत विकल्प येतो." वेद्यामातेच्या या उद्गारात अनुभवाचें सारसर्वस्व सांठविलेलें आहे. मुळगी तरुण आहे, सुंदर आहे, कलावती आहे, पण अहङ्ग आहे, नवशिकी आहे. या व्यावहारिक लाचान्त्रोचा तिला कोणी तरी शिकविल्याशिवाय कशा उमगणार ! म्हणूनच वास्त्यायनाने नियम घालून दिल्या आहे कां तरुण वेद्येने हरघडीला मातेचा सल्ला घ्यावा आणि तिच्या आज्ञेचें उल्लघन करूं नये. मुलीला प्रसाधनाचें महत्त्व अधिक वाटले तर तिच्या आईला घटकेचे महत्त्व विशेष वाटलें. आसक्ति तोंड आहे तोंवर प्रसाधनाकडेच नव्हे तर रूपगुणाकडेही पुरुषाचें लक्ष जात नाहीं. आसक्ति ओसरल्यानंतर त्याची विचारशक्ति जागृत होते, ती तुलना करतो-बिदागीवद्दल घासार्घ्यास करून शून्य तर टाळाटाळीचा प्रयत्न करूं लागतो. म्हणून आत्मसुखाच्या उमळीवरचा फेस विरला नाहीं तोंवर बैठकांत हजर झालेच पाहिजे असा आदेश तिने कन्येला दिला मनुष्यस्वभावाचें ज्ञान आईला होतें व तें तिने अनुभवाचें मिळविले होते विशेष विचक्षण अशा विशिष्ट व्यक्तीचे बाबतीत कधी कधी व्यावसायिक अनुभवामुळेही फसगत होते असें क्र. ५३ या गाथेवरून दिसून येतें. नायक निर्धन होता तेव्हा वेद्यामातेने त्याला नकार दिला होता, नंतर त्याला वैभव प्राप्त झाले, तेव्हा त्याला आवा, ह करण्याविषयी ती दुहितेला प्रोत्साहन देऊ लागली. यावर कन्या म्हणते, ही वंचना आहे, हा अपराध आहे, त्यातलें केंतव त्याच्या लक्षात येईल आणि तें त्याला रुचणार नाहीं. कन्येचे हे उद्गार अतःकरणापासून निघालेले आहेत आणि ते रारेही आहेत. भग तिच्या मातेने असें वैर साधण्यासारखें वर्तन कां केलें ? कारण तिने मनुष्यस्वभावाचें ज्ञान निरीक्षणानें मिळविलें होतें आणि तें अनुभवाच्या कमेटीवर पारखून ठेवले होते वास्त्यायनाने मागितलें आहे कां आमंत्रण आल्यावरोंतर तीने घाडघाईने त्याचा म्बीकार करू नये, कारण अत्पायामानें प्राप्त होणाऱ्या स्त्रीवद्दल पुरुषाला आदर नाटत नाहीं. मुली, त्यानें शिष्टी वाजविण्यावरोंवर वासोठ्याचा गोंडा घोळीत त्याच्यामागे धावावयाला तू काय मानान्य पुत्री आहेस / ही वचना त्याच्या ध्यानांत आली तर फेस होईल असें तू मला विचारतेस / पूर्वाच्या श्रुतांताची आटवणही होणार नाहीं अशा प्रकारे तू त्याला रमविले पाहिजेस एवढा मर्च करून

तुला सर्व कला शिकविल्या त्या काय हा प्रश्न ऐकण्यासाठी ? कोणतीही वतावणी जमली नाही तर माझ्या खाष्टपणाची व लोभी स्वभावार्था हवी तेवढी निंदा कर वेदयामातेने अत करण कठोर व दृष्टि लोभी ठेवावी असे वात्स्यायनाने सांगितलेच आहे शिवाय विदागीचा अप्रह वरावयाचा नाही तर हा व्यवसाय कशात वरावयाचा आणि आपल्या इतमामाला लागणारा रच कसा भागवावयाचा ?

वेदयेचे विदागीशिवाय चालणार नाही, हें रघु, पण ती तिने घासाघीत करून ठरवावयाची नसते, तर पुसुपाला सतुष्ट करून पण त्याच्या मनोवृत्तीचा अदाज अगोदर बाधता आला पाहिजे, नाही तर फसगत व्हावयाची क १८ मध्ये वेदयामाता थोडे गीड, थोडे तिगट चोळून विदागी मिळविण्याचा प्रयत्न करीत आहे मुलीने तुम्हाला नाखूप तर नाही ना वेळे ? माता म्हणते मला आपली शका आली आणि वाटले का म्हणून तुम्ही हात आणडता घेतला असेल तसे वाहा नाही ना / मग हें पाहा सतुष्ट क्षाट्यानतर विदागी न देण्यात शोभा नाही आणि फार ताणून धरलेत तर तुमची शोभा होण्याला वेळ लागणार नाही ! निर्वाणीच शत्रु निघाल्यावर कोणत्याही सभ्य नागरिकाची काय हिंमत लागून गेली आहे की या महानाळीची मागणी तो पुरी करणार नाही ?

क २०३ या गाथेत गुणगविता गणिकेचे उद्गार आहेत ती म्हणते, नायकाचा काय दोष / माझ्याच अर्गी गुण नसावेत छे, छे, असें कसें म्हणता येईल तुमचे गुण साऱ्यांना नाहीत आहेत आणि त्याची रसिकताही विख्यात आहे गुणाना किंमत राहिलेली नाही गुणाची किंमत कशी करता येईल बरे / आम्ही जी किंमत देता ती आमची किंमत, तुमची नव्हे त्याचा वायको गुणी असेल ? तशी असण सभवनीय आहे तस पाहिले तर कोणाच्या लग्नाच्या वायका गुणा नसतात / त्या गुणी नसतात म्हणून का कारण तुमच्याकडे येतात / ही एक तहान आहे, तौत्य आहे आढ आहे आलेल्यास सतुष्ट करण्यात तुम्हीच पुचराई वेगी असेच आणि आता वसत्रा आहात विचार करात का आणि वस ।

वेदयेनें पुलुपाला सतुण केनें पाहिने, हें सरें, पण हें कर्म किती कठिण आहे? त्यासाठीं त्या विचान्याची काय दुर्दशा होते याची आप याला कल्पनाही करता येणार नाही क १८ मध्ये ग्रामप्रधानांनी वेदयेची ओढाताण केलेली आहे क ५, मध्ये शिरापासारख्या नाजूक नायिच्या सुरतदुःखदग्धानें चुरगळा केलेला आहे हृदिक असता तर लगुडप्रहार केला असता, मूर्ध् असता तर हाकून दिला असता पण हे पडले बरिष्ठ वर्गांतले, स्वतःला विदग्ध मानणारे! महामूर्ध् परतडला, कानउघाडणी केली म्हणजे मान खाली घालून निघून जाईल, पण हे पडले पडतमूर्ध्! निषेध केला तर झालेल्या सुरत व्यवहारावर सशास्त्र व सटीक प्रवचन सुरु करायच !

अडाण्यानीं चुरगळलेल्या वेदयाचें काय होतें ? त्या बाजारबसव्या होतात, योग्यायोग्यतेचा विवक कस शकत नाही क २२७ मधीं उद्गार वेदयामातेचे आहेत असें गृहीत धरून पहा कोणी धनिक वश्येनड गेला तो हलकट वायमाकडे जातो असें तिनें ऐकलें होतें म्हणून ती त्याच नाकारणार होती तिचा मनोदय ओळखून तिगी आई म्हणते, तो बसा या असेना, आपल्याला फक्त त्याचें धन हवें आहे ! पोट्यात निरतारे घालणें म्हणतात तें याला

अशा लोभी व कनिष्ठ वेदया बहुधा त्याच्या मातापेक्षाही हीन अशा कुटिणांच्या हातीं पडतात त्या कुटिणाचें आयुष्य तरी सुखाचें असतें का काय ? मुळीच नाही त्याची अवस्था क १३४ या गायेंत वर्णिलेगी आहे

या व्यवसायाचें व तो करणाऱ्या व्यक्ताभोंवतीं घोंगावणाऱ्या परोपजीवि व हीन व्यक्तींचें जीवन व त्याचें पर्यवसान भांपण आहे हें सरें, तरीहि वेदयाचें प्रेम ही चीज अजब आहे यात शका नाही क १५६ ही गायी खुद्द हात सातवाहनाची आहे त्यानें येथें वेदयाच्या प्रेमाची व त्याच्या वैतवपूर्ण सुरताची प्रशंसा केलेली आहे वेदयाच प्रन नसें लवाडीचें, तशाच कवाची प्रशंसाहि कौटुंबिक जीवनाच्या मर्यादासुद्धें गृहिणी परतन असत तिच्या प्रेमात लवाडी, नि शकना विविधता व आवश कमा असणार ?

वेदयाचें अस्तित्व सनातनीवनाला अपकारक आहे का उपकारक ? वैयक्तिक जीवनाला नि सशय अपकारक पण सनातशास्त्र सांगतात कां वेदयाव हा

समाजजीवनाला उपकारक आहे, कौटुंबिक स्वास्थ्य व वैवाहिक जीवनाचें स्वर्य याच्या सरक्षणासाठीं प्रतिष्ठेच्या सीमेवर उभारलेली ही सरक्षक पळी आहे।

स्त्री-सौंदर्य .

सौंदर्याचा विचार दोन अंगांनीं केला पाहिजे स्थिर (Static) व चल (Dynamic) अवयव व रूप हीं सर्वांनाच असतात, त्याची बाधणी भिन्न असते, कोठें ढबदार, कोठें वेदव, कोणा सुस्वरूप असतात व कोणी बुरूप बाधणीच्या दृष्टीनें सौंदर्याचीं गमकें देशोदेशा व युगायुगीं भिन्न असतात जीवनाच्या गतीमुळे व भावनाच्या प्रेरणेमुळे चल सौंदर्याचा आविष्कार प्रत्ययास येतो.

शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध यांचें ग्रहण हीं ज्ञानेंद्रियाचां कार्यें श्री राजवाडे (नासदीयसूक्तभाष्य पृ ७०२) सांगतात " हे पाची विषय स्पर्शमयच आहेत त्याचें स्पर्शनकर्म त्वक्स्पर्शाकडून चक्षुस्पर्शाकडे उत्तरोत्तर अधिकधिक सूक्ष्म वनत जातें म्हणून मूळ स्पर्शनाची सुरतात चक्षूंचे ठिकाणा रूपदर्शनात होते "

प्रेङ्गला प्रथम रूप दिसतें आणि त्यात ही कान्ति, शरीराचा वर्ण , गाथासप्तशतीला दोन वर्ण माहीत आहेत गौर व श्याम गौरव या सन्नेला गौरता अभिप्रेत आहे असें भासत असलें तरी गाथासप्तशतीत उल्लेखानुसार श्यामला बहुसंख्य आहेत गौर म्हणून किती ? अधारात ज्योतीसारखा तेव पारा (क ४१५) आणि चादण्याशीं एकरूप (क ६०७) होणारा उदित गौरी गौरीपान आहे आणि अनुलक्षित वाली श्यामला गौरी जराशी रामाला आली की तिचे गाल लाल (क १९०) होतात, आणि श्यामला घाटते, जणू गडद मेघावर कोंकळे विरुण प्रभांशले आहेत, किंवा अतर्यामातली धीन चमकती आहे ! कोमलता दोर्धाचेंही अर्गी आहे, शिरीपासारखी (क ५६), अल्प आयासानें अवयव धरकारावे एवढी (क ५२), छिरणानाही संभ्रम पडावा की अधिक कोमल वोग (क. २६९), कमठ की कमला ! आणि श्यामकेर्षी कोमलता (क १६३) तर आद्वितीयच !

सौंदर्य न्याहाळताना प्रथम दिसते आनन ते तिलवाने (क १७९) मुशो-
मित असते गायसप्तशतात मुलाग मुख्यतःरून चद्राची व सख्येच्या
अनुरोधाने त्या सालोसाल कमलाची उपमा दिलेली आहे म्हणजे गायान्याचा
आनडता मुलाचा आकार पूर्ण चद्रासारखा वर्तुलाकार किंवा उमलत्या वा
अवोमुल कमलासारखा अडाट्टति आहे सौंदर्य शात्रानुसार त्रियान्या मुलाचे
हेच आकार अभिजात मानण्यात येतात सामान्यत वर्तुल्वदना सासारिक
जीवनाशा सत्वर समरस होतात आणि कमलानना बौद्धिक जीवनाशी वाना
तल्या हुगला जडवलेल्या इद्रनीलाची कान्ति कपोलावर प्रकटली (क ३०२)
किंवा अश्रुवरोधर काजळाची छटा गालावर ओघळली वा मृगाह्काची उपमा
देण्याची सोय चद्रामुळे होते आणि मुलाचा वल (क ९, १०, ३७०),
प्रफुल्लता (क ३४३), वदनाचा परिमल (क ७८) व निश्वासाचा सुगध
(क ३६६) याची सगति कमलामुळे लावता येते हेलावणाच्या कमलाभोवती
भ्रमर, त्याचप्रमाणे प्रघ्राणत शीर्षाभोवता ओघळलेले अल्क (क ७८) डोल-
तात क ९६६ च्या नायिकेचे मुल चद्राहून सुदर आहे आणि क. २६६
च्या नायिकेचे कमलाहून कोमल क १३ व ६४५ आणि क. ४९० व ५१०
या गायामध्य वाणलेले मुलाचे चल सौंदर्य तुठना वरून पाहण्यातोंगे ओह

गायसप्तशतात नायिकाचे केश काळेभोर (क ७८) व लाव (क ५५५,
५६५), मळ (क २५९) व सुगधित (क ५७२) आहेत ते पणीने
विचरून (क. ३८०), मध्ये भाग पाहन (क ६८२) त्याचा अवाडा
(क. ७८, ६१४) घातलेग आहे यमुनेच्या लोटेवर फेसाचा पुजवा असावा तसा
त्यावर सुगधी गजरा (क ९९२) चटाविलेग आहे क. ५० च्या नायिकेचे
केश भुरभुरीत असावेत आणि क ६१४ च्या नायिकेचे कुरळे निराहिणानी
पेंस विचारावयाचे नाहात (क २७३) असा आचार प्रचारात होता साह
जिक आहे पत्तिनतचें (क ८५) यावन, विभ्रम व सौंदर्य हा पतीचरावर
प्रसासाग जावयची, मग केश विचारावयाचे वसाग व फोंगासाठी ? का ते
विस्करत्याचें आसाच्या ध्यानी येळ नये म्हणून हा रिवाज पडला होता ?
आवशपूर्ण पुनन घेण्यासाठी (क २१३) किंवा हसवा नष्ट करण्याकरिता
मदिरा पाण्यासाठी (क ५००) केश धरून प्रियेचे मुल उत्तान करण्याची

प्रगयी जनाना फार हौस असावी गाथासप्तशतातील नायिकाचे गाल गुबगुबीत (क्र ४३९, ६३९) व गोरेपान (क्र १८२, ३००) आहेत, रसव्यानें ते लाल (क्र ११२) होतात त्याची कान्ति आरसपानी (क्र. ११४, ८१८) आहे इतनी, कां आनूनाजूठ बावण्याया व्यक्तींचा प्रतिबिंब त्यावर दिसतात, अर्थात् तां जखळून पाहिल्यापाचून दिसत नाहांत आणि म्हणून त्याचें चुवन पेतलें गेलें म्हणजे नायिकेक जणू त्या प्रतिबिंबाचीही चाहूल लागते। श्रानां (क्र ११४) तसेव भावनेनें (क्र ९३२) ते ओले होतात आणि त्यावर चंद्रधनुष्याची शोभा (क्र ८०२) प्रकट होते हर्षाने ते विकसित (क्र २३, ८५०) होतात व मत्सरानें खोल (क्र ३८०) जातात प्रियकर त्यावर दन्तमण्डलें (क्र ९६, ३००, ९७१) उमटवितात आणि केव्हा केव्हा प्राती-मुळ स्वेदाचें (क्र ९३२) अगर मत्सरामुळें सवेदनाचे ऐवजीं सर्वांच्या ठायां वेदनाचें सक्रमण (क्र ९७५) होतें। ह्या नायिकाचे अधर आरक्त (क्र ८०२, ९२७) व भरदार (क्र ९८२) आहेत विवाधराची उत्तरकालीन उपमा उत्तरभागातच आलेली आहे शिब्जिनी जुळवून समारासमोर ठेवले ल्या धनुष्याची, कामशराचा उल्लेख आलेला असूनही कामधनुष्याच्या जोडीची उपमा गाथाकवना कशी सुचनी नाहीं कोण जाणे, कदाचित् त्या काळात दुहेरी वारुणाचों धनुष्ये वापरात नसावात, म्हणून क्र १०६ या गाथेच्या नायिकेनें आंठावा अधर राग लावठेग आहे सहृद्दर्शना वाटतें तितनी ही प्रया अर्वाचीन नाहां मान पिपासाजुठ प्रियकराला त्या केवळ अधर राग अर्पण करीत नाहात। अधर-खण्डन (क्र ७८, ७१३, ७९१, ८८०, ९९५) अधर-चुवन (क्र २१३, ८२१, ९२७, ९८५), अमृतोपम अधर-रम-प्रहण (क्र २१३, ८२१) व पिना होईर्यात अधर-शापण (क्र ९२७, ९८४) या प्रगयी जनाच्या आवडत्या प्रनगीक आहेत अधराचें आनाहन (क्र. ८२१) व स्फुरण (क्र ९१०) आणि मगाल निव्हेचें स्पर्शन (क्र ७९५) या रीग कवनाच्या सूडन निरीक्षणान्न चोतर आहेत या नायिकाया नृपुटि धनुष्यावर (क्र. ५०४) आहेत आणि रमतया असता भिर्वर त्या अशी आठी पडवतीक वी.वानाचें—

। गायकनामां सर्वांत सूक्ष्म व सहृदय निरक्षिण व वर्णन जर धशाचें फेले
बसेल तर तें नायिकांच्या नेत्राचें व नजरेंचें

या नायिकांचे नेत्र विशाल (क ४७०, ४८२, ८४६, ९१४, ९१७, ९६७),
आकर्ण (क ३३८, ८१७) व तेजस्वी (क ७५८) आहेत नायिकेला नेत्रावरून
धमिधान फक्त एवच दिलेले आहे मृगाक्षी (क ३००, ४६६, ९४४) त्यावर
राज पापण्या (क ४७०) आहेत आणि जणू त्यांना धार यावी म्हणून त्यात
धजन (क ८६४) घातलेले आहे त्याचें बाह्यांग धवल (क ८१७) आहे
आणि रौद्र (क ८३२) व मद (क ५०४), मत्सर (क ९०२, ९३५) व
मय (क ८२०) यामुळें त्यावर क्वचित् आरक्त छटा उमटते त्याचें अतरंग
काळभोर (क ४७०, ८१७) किंवा नीळ (क ५, १४०, १५०, ८०२,
८२६, ८४४, ८४६) आहे सामान्यतः ज्यांच्या नेत्राचें अतरंग काळभोर
असतें त्याचें अतर्याम स्वच्छ असतें तरीही निळा चुबुळें अधिक आकर्षक
रिसतात हेंच परें अशा नेत्राची नजर कधी चंचल व तीक्ष्ण असून मन्मथाला
प्रेरक (क ७१८) असते, तर कधी ती विलासी जागरणामुळें (क १४८,
९००) किंवा भावनाच्या भारामुळें जड व सुस्त (क ३७१) भासते
जन्तल्या जमायात गुरफटलेल्या प्रियकराच्या शोभासाठी कधी ती तरल
(क ८७४) होते आणि अतरांच्या अपेक्षेनें टकमक (क ९०३) पाहते,
तर कधी प्रमसमाधीमुळें निश्चल (५५८) किंवा मुकुलित (क ५, ३२३)
होते. भरत सागतो रतान्ते च थमे चैव सुलसभोगिभावने । गन्धे स्पश च
ह्य च मुकुश दृष्टिरिष्यते ॥ क. ४७० सा गार्थे कवि सागतो ढोळे सर्वांनाच
असतात, फाहीचे ढोळे सुदरदा असतात, पण अशा नेत्रानीं पहावयाचें धरें
हें सर्वांनाच समजतें अस नाहीं. गायकनामां नेत्ररूपाचा अनेक आसनें नमूद
केला आहेत त्यांपैकी काही येथे देतो अनिभिष प्रियच्या अवयवारर रौद्र-
छेली (क. ७३), अपाङ्ग नि शब्दहृदयनिवदन (क ३७०) अर्धतारक प्रोत्साहक
(क २५४) अर्धाक्षि [आड (क. २५, २०५), यवव्यामुळें (क ५२),
रहस्यापूर्ण (क ८७८) हिरमोगमुळें (क १८०)] अलंब्यक्ष (क २९६),
अवधीरणवशविसृष्टव्यक्तयनार्धहाष्टि (क. १४६) अकितृष्ण तहानी
(क ९३, ९९), वद्विम (क. ४९२), उरकुम्भ (क ८२२), उन्मत्त (क ७०३),

ऊर्ध्वाक्ष (क. १६१), कटाक्ष (क. ५८१, ८८१); कृत्रिम (क. ३५७);
 घूर्णनशील (क. १४८, ३३८, ९३१); तिर्यक् (क. १४८); दरवलित
 (क. २५४); दिशामुलप्रचारित (क. ५७); निमीलिताक्षिः मनोमय प्रिय-
 करारच्या आलिंगनामुळे (क. १३३), ध्यानस्थ (क. ८३६), सरावासाठी
 (क. २४९); परितोपविकसितः अनुरागजन्य (क. ३४१); प्रफुट्टः
 प्रियकरारच्या गुणध्वन्यामुळे (क. ८६४) प्रचारितः चेष्टेने (क. ९०३),
 पाहिलें न पाहिलें (क. ७१५); प्रेमहीन (क. ३५३); बाष्पाकुलित
 (क. २५); भृकुटिभङ्गसज्ज (क. ९१४, ९१५); मत्सरग्रस्त (क. ९०२);
 मन्थर (क. ३७१), रक्तविषम (क. १०४); रागीट (क. ८९२); वक्त्राक्षि-
 प्रेक्षण (क. १७४); विनिमीलितार्वाक्षि (क. ५२); शून्य (क. ८६४);
 स्नेहसद्भावभरित (क. १९९); हासोन्मिथ्र (क. ४५७).

प्रौढावस्थेत पदार्पण करतांना मुग्धेने एवढे नेत्र-विलास संपादन केले तर
 तिला अजिन्य असा पुरुष आढळणार नाही. कटाक्षाने महात्मेदी विद्ध व
 व्यथित होतात (क. ८८१), मग सामान्यजनांची काय कथा? तारुण्यांत
 मुक्तेचे पदार्पण केलेले कितीतरी स्वसंतुष्ट लोक किती तरी, काष्ठपर्यंत गुसत्या
 कटाक्षावर (क. ५८१) झुलतात! कोणी एरोएरीच अड्ड असतात म्हणून
 लाडें लाडें पाहतात (क. २५) आणि कोणी अभिप्रायाच्या सारणार्थ (क. २२५)
 जाणून तसें ढोंग धारण करतात. जे चतुर असतात (क. ८७८) पिवा जाणते
 (क. २५४) असतात ते दृष्टिक्षेपाचें रहस्य तावडतोय उमजतात! कांहीं
 पहावयाचेंच असलें तर कुलवधूनें मात्र मुल वर न उचलतां पाहिलें पाहिजे
 (क. ५२५) असा दंडक होता - आणि आहेही!

कृश व नाजूक उदर (क. ३०९, ३१३, ३६२, ७९७) हें गायारुचीनी
 संस्मृत कवीप्रमाणेंच सौंदर्यलक्षण मानलेलें आहे. उदरावर त्रिमली (क. २७८,
 ४२५) आहे. भावनोद्रेकामुळे नेमते वज्र सैल झाल्यानें क. १६२ च्या नायि-
 केच्या नाभीचें भिलाचराला दर्शन घडतें आहे. उदराला कृत्रिम कृशता
 आगण्यासाठी कांसटसारला काही उपाय मात्र सांगितलेला नाही. कृशोदर हें
 सौंदर्याचें तसेंच सधम संसाराचें रक्षण आहे. उदरभरणाच्या चितेनें चित्त
 धारकें ही एका काळीं जनत असलेल्या स्तनानाही उदराचाच आश्रय

(क. ६५२) ध्यावा लागतो; मात्र तेव्हां त्याच्या कृशांतची ही द्रव नष्ट (क. ३०९) झालेली असते.

जसे दृष्टीचे, तसेच स्तनांचे अनेक उल्लेख गाथासप्तशतीत आलेले आहेत, स्तनांना उपमाही अधिक दिलेल्या आहेत: कच्छ (क. १४०, २५६, ३६८, ३६९, ५७६), घट (क. २६०), पिक्के धेलफळ (क. ५७९) आणि राज-हंसाची जोडी (क. ६२४). सर्वच नायिकांचे स्तन कंचुकीत बद्ध (क. ७३०) आहेत; दोष कंचुकीचा असो किंवा गुण योवनाचा (क. ७३६) असो, स्तन बंधन जुमानीत नाहीत आणि चंद्रकळेच्या (क. ३९५) आकारांत प्रकट होतात। कारण, त्यांचे अंत स्फुरण (क. ५९६) व स्वयंबर्धन (क. ७३६). स्तन कसे असावेत? निदाप (क. ७०८) व सुंदर (क. ९७०); वर्णाने उज्ज्वल (क. ७०९), गोरे (क. ८२०) व लाल (क. २६०, ७०९, ७२७); आणि त्याची अग्ने लाज (क. ८३); गर्भधारणेनंतर तो काळी पडतात, किंवा दृष्ट्यांत रूतनाचा निधि साचल्यानंतर त्यांवर त्यांवर नदनराजाची काळी मोहोर केली (क. ८०७) जाते. स्तन असावेत आकाराने उत्तुंग (क. १५०, २५६, २५८, ३८२, ४२५, ४२७, ५७९, ८७३), उन्नत (क. ४३४, ४२८, ८५३, ८७३, ९१८), गंभीर (क. ४२८), घोर (क. ९१९), पीने (क. ७०७, ९१८), पुष्ट (क. ५४९, ५९७, ६६९, ७०७, ७९७, ८५७), पृथुल (क. ७९७, ८४६) व विशाल (क. २६८, ५७५, ९६७); स्तन असावेत स्पशाला उद्यदार (क. ७७, २३८, ७६६), फळिण (क. २६९, ५७९) व भरदार (क. २५८, २६८); स्तनयुगल (क. ८२४) निरंतर (क. २५८, ४२७, ६६९); स्तन सालंहर (क. ४२८), मग ते अलंकार नलक्षताचे (क. २३३, ४२७, ४२८, ७०७) असेत वा प्रेनचिप्रांच (क. ८२४); किंसा हारादि. (क. ९८८) लौकिक मृग्याचे असेत. भरदार स्तनाचा भार (क. १६०) कृशाकटीला (क. ३६२, ७९७) पेलत नाही. स्वप्नदृग्नाला प्रियकर उत्तुंग (क. ७२३, ८०९) अगतो आणि तो गात्र आदिग्न देतो तेव्हां जजू (क. २७६) ते त्याच्या छातीत दननात. पग प्रियकर व प्रेनगो असे नाते नसेल तेव्हां फोणाची छाती लागून गेली आहे युताच्या छाताचा इतके (क. ९७०) फरमाचो!

डों. ग्लास व बाटलस यांनी आपरया स्त्रीविषयक प्रचण्ड प्रथात स्तनांचे चार वर्ग ठेवणीच्या अगुरोधानें केल्ले आहेत: bowl-shaped, hemispherical, conical, elongated. श्री. राजवाडे यांनी या संज्ञाना प्रतिशब्द दिले आहेत: पूर्णमण्डलाकार, दीर्घवर्तुलाकार, उच्छ्रित फोनाकार व नत नलिकाकार. पुष्ट, विशाल, उन्नत व नत हे प्रतिशब्द मला अधिक अन्वर्थक व सोपे वाटतात. हे सर्व वर्ग गाथासप्तशतीत आढळतात. स्तनांचा आकार केवडा असावा? ओव्हिड सागतो, सुठीत भावेल एवढा. सामान्यतः याहुन ते मोठे असतात. क्र. ७९ च्या नायिकेच्या स्तनाचा आकार केवडाएवढा किंवा बेलफळा एवढा आहे. कुक्कोकानें त्याचा आकार श्रीफलाएवढा असावा असे सांगितलें आहे. स्तनांना प्राकृत-संस्कृत कवीनां कलश, कुंभ व घट यांच्या उपमा दिलेल्या आढळतात. सामान्यतः याहुन ते लहान असतात. बालकाच्या पोषणासाठीं पुरेसें दूध धारण करणें हें त्यांचें नैसर्गिक कार्य; तेवढे ते पुष्ट असणें हेंच सौंदर्याचें लक्षण. स्तनांचें काठिण्य वर्णन करण्याची प्राचीन व मध्ययुगीन कवीना फार दौस, आणि त्यांच्या तालर्मात तयार झालेल्या अर्वाचीनांनाही. 'वाटे सहजाचे कठिण कुचावर फुटेल सुपारी', हे लावणीकाराचे उद्गार रसिकतेचे द्योतक व व्यावहारिकतेचे? कीं केवळ यमक साधनेचे? क्र. २६१ या गायेंत अशी अतिशयोक्ति आढळत नाहीं. भावनावेशानें स्तनांना झालेल्या स्पर्शानें, मग तो कामविकारानें प्रेरित असो किंवा वाल्सल्यानें, स्तनाप्रें उत्थापित, रोमाथित होतात, हा सिद्धांत गाथासप्तशतीत आलेल्या आहे. पुत्राच्या नखस्पर्शानें मातेचा एक स्तन पान्हयला व पतीच्या नखस्पर्शानें दुसरा रोमाथित झाला, हें क्र. ४०९ मधील भावसंकराचें उदाहरण साहित्यांत अद्वितीय आहे. या प्रतिक्रियेच्या कारणाबद्दल इंद्रियविज्ञान व मनोविज्ञान यां शाखांच्या निष्पत्तांत दुमत आहे. पांचजन्य शंकर फुंरतेवेळीं शृण्वाला यशोदेच्या स्तनाचें स्मरण व्हावें (क्र. ९६८) हा उल्लेख साहित्यांतील नवसाप्रदायिकाना गुदगुल्या केल्यावाचून राहणार नाहीं. स्तनांना नखार्ची व दंतांची एवढी क्षतें धारण व सहन करावा लागतात-कारण त्याचें ग्रहण, चूपण व मर्दन पुण्याच्या अंत प्रेरणेनें होत असतें. हिंदुस्थानात तर या विधीला जणूं

धर्मशास्त्राची प्रेरणा आहे, कारण स्मृतांना स्त्रीपुरुषांना सकृद्युक्तरतापासून परावृत्त केल्ले आहे !

गाथासप्तशतीत बाहूना व कराप्राणा फारसे महत्त्व नाही बाहुल्यता हें आलिंगनाचें साधन मात्र (क १३३, २७६, ३५४, ७८०, ८४४) आहे क ८४४ या गाथेत बाहूना कमळाच्या देंठाची उपमा दिलेली आहे कराना कमलाची (क ४११) आणि कमलदलाची (क ८५५) क ४०४ या गाथेत कराप्राणा अशोक पत्र्याची व क ६७८ मध्ये प्रवालजङ्कुराचा उपमा दिलेली आहे क ६७८ च्या नायिकेचे तळहात स्वाभाविकपण प्रवाळासारखे लाल आहेत, ज्याचे हात अस नसतात त्या त्यांना धातुरंग लावतात क १९६ या गाथेची नायिका बाला किंवा मुग्धा असून ती उत्कृष्टिका रोजत आहे प्रौढावस्थेत जघन जड व विशाळ झाले तरी पुरुषायितान्या वेळां श्रम नये म्हणून हा व्यायाम करावा असा गाथेचा अभिप्राय आहे सुरतोत्तर विवस्त्र जघन ज्ञाकण्यासाठी क ४५९ ची गाथिका उत्सुक आहे जघनाला कड-दोन्याची मिठी (क २११) आहे, त्यावर नलाचे ओरखडे (क २३३) व नलक्षते उठलेला आहेत (क ४६५), इतकच नव्हे, दत्तव्रणही (क ६०९) दिसत आहेत ! हा अपेरेचा विधि विहित नाही शिवाय फडफडत्या लुगट्या-मुळें जघनावरले व्रण प्रकट वसे हांगार, याचा नाट उलगडा होत नाही ' जघन काशीपद कथ्यधोगत पुरोवर्त प्रदेश तस्य पथाद्गतो नितव ' अशी व्याख्या आहे या नायिकाचें नितव पृथुल (क ८२६), विपुल (क ८४६), विशाल (क ७९७) व विस्तीर्ण (क ३९३) आहेत हत्तीच्या सेंद्री-सारख्या माळा (क ९१६) आहेत, म्हणूनच नायिकेला त्याचा भार (क ७९७) पेलत आहे ! नितबावर नलक्षताच ओरखडे (क. २३३) आहेत, घामामुळ त्यांना पातळ चिक्कते (क ७१८) व क्वचित् तें आढारें (क ८७१) लागतें रस्त्याने चालताना नितवाना हेकावा देण्याची प्रवृत्ति नायिकाना होस (क. ३९३) असावी असें दिसतें आणि नितवाना गुह्यत्व आलेलें नसतें तेव्हाची चपल चाल कशी फुलपाटारासारकी (क १७४) असते !

स्त्री तन्वगी असावी हें रटें, पण कशी असावी ? श्रेणीभारादलसगमना स्ताकनमास्तनाम्याम् ! स्त्री सौंदर्याचा हा लक्षण नैसागक आहेत, कारण थाणी

ही प्रजोत्पादनाशीं संबद्ध आणि स्तन प्रजापोषणाशीं ! जघन-नितंबाचा गौरव हीं उत्क्रांति व सुसंस्कृति याचीं लक्षणें आहेत. चतुष्पादात जघनगौरव घाला महत्त्व नाहीं; रानटी स्त्रियांचे हे अवयव पुरुषासारखेच अमतात. या परिणामानुसार गाथासप्तशतीच्या नायिका सुधारलेल्या समाजातील असल्या पाहिजेत असे अनुमान होतें. येथेंही हीं लक्षणें वन्य नायिकांचे बाबतींत प्रत्ययास येत नाहींत हें लक्षात घेण्यासारखें आहे.

। सौंदर्याचा प्ररूप गतीत असतो. क्र. ६७ च्या नायिकेची चाल संथ आहे, कारण तळव्याना चिरल लानूं नये आणि प्रियकराच्या पावलावर आपलें पाऊल पडून अप्रत्यक्ष स्पर्शाचें श्रेय मिळावें याविषयी-ती दक्ष आहे। क्र. ४६३ च्या नायिकेची चाल मंद आहे, कारण तिनें धारण केलेली मेलणी तिच्या जघनावरील नरक्षतांवर घांसत आहे. क्र. ६९० मधील कल्मषपाच पाऊल तिरपें पडलेलें आहे, ही चाल घाटते तितनी अर्वाचीन नाहीं. गाथासप्तशतीत नायिकापैकी सर्वांत मोहक चाल घोणाची असले तर ती क्र. १७३ च्या नायिकेची, नागमोडी ! क्र. १२७ च्या नायिकेची पावले स्वाभाविकरूपेनें लाल आहेत; ज्याना हें वैशिष्ट्य लाभलेलें नसतें त्या त्याना आळिता लावतात; पूर्वा आणि हर्षाही.

गाथासप्तशतीतील नायिका भिन्न वर्गांतल्या आहेत. क्र. ११९ व ७८८ या गाथाच्या नायिका या व्याधस्त्रिया आहेत, पहिली रूपयौवनोन्मत्त आहे आणि दुसरीचें शरीर मलिन आहे. क्र. ५४५ ची नायिका प्रामीण आहे; तिला आभरणांची अगर प्रसाधनाची जरूर नाहीं. क्र. १८२, ५१६ व ७५४ या गाथाच्या नायिका सुतनु व सडपातळ आहेत; क्र. ५६ व २७८ या गाथाच्या नायिका नाजूक आहेत. क्र. ४१० ची नायिका बाला आहे, तरी तिच्या अंगीं लैङ्गिक आकर्षण इतकें आहे वा प्रेक्षकाला त्याचा प्रभाव विपरीतसारखा जाणवत आहे. क्र. ५९२ च्या नायिकेचे सौंदर्य न्याहाळतांना प्रेक्षकाना पापण्या मिटण्याचेंही भान रहात नाहा. ज्यांचे आकर्षण व लावण्य नावाजण्यात येतें त्याची निर्मिति (क्र. २३५) अमृत व विष याच्या मिश्रणानेंच झालेली असते ! देहात यौवनाचा (क्र. २९२) आणि मनात मन्मथाचा सचार मुरू झाला म्हणजे अंगप्रत्यंगांत सौंदर्य भळें

लागते, इनके कौं जण तें नायिकेच्या शरीरात मावत नाहीं (क्र २७८) आणि (क्र. २३४, २७१) प्रेक्षवालाही तें सपर्णपणें पहाता येत नाहां ।

आजाल सुगंध असण हें सौंदर्याचेंच एक अग मानण्यात येतें कामशास्त्र-
चाराना गंधाचे अनुरोधानें त्रियाचें वगाकरण केलेलें आहे मत्स्यगधेला
शौचनगंधा म्हटलेचें आहे कारण तिच्या अंगाच्या गंध योचनपर्यंत दरवळत
असे मत्स्यगंध हा कामवर्धक असल्यामुळें पराशर हा ब्राह्मण व शतनु हा
क्षत्रिय हे दाधेही तिच्याकडे आकापत झाले द्रौपदीही वर्णानें श्यामल व
नीत्रोत्पगंधा होती मानव देहात अशी एकहा अत लावक किंवा बहि लावक
अथि नाहा की जी जात्या गंधवती नाहां विशेषत त्रियाच्या देहातून सूर्या-
दयाच्या व सूर्यास्ताच्या वेळीं आणि आकाशात मेघाचा गडगडाट सुरू होतो
तें वेळा मादक गंध दरवळतात गाथासप्तशतात क्र ५१ व २८१ या गाथात
अगसुगंधाचा आणि क्र १८ ८९, ८९, ३१७, ३६९ या गाथात निश्वास
सुगंधाचा 'प्रसन्नं बभिलेला' आहे यास्त्यायनानें फामसूनोत, घायबलातील
सालोमनच्या रीतात आणि शेख नेफनवीन Perfümed Garden या
मध्ययुगीन प्रयात सुगंधाचे माहात्म्य वर्णिलें आहे मनुष्याच्या अतर्यामावर
अगसुगंधाद्वारा कशाचाही उत्तेजक परिणाम होत नाहां अकाल (क्र ४९७),
कंद (क्र १७७), कुरवक (क्र २१०), आबेमोहार (क्र ४९९), शेफा
लिका (क्र ४१२) याचा सुगंध आपल्या नायिकाना विशेष चामोत्तेजक
घाटतो असें विसतें

श्यामला

(सामांी क्र. १०६, १८०, १८९, २३८, ७१८, सामा क्र ९९३
सामांी क्र १८०, ४३९- सामांी क्र ५१५)

प्राचीन व मध्ययुगीन सस्कृत व प्राकृत साहित्यात, विशेषत काव्यात,
प्याता श्यामला व श्यामा या संज्ञा लावण्यात येतात अशा सुदरी
धारवार भेटतात सामांीत श्याम व श्यामल हा वर्णवाचक विशेषणें आहेत
श्याम, श्यामल म्हणजे काळा वळसावळा आणि श्यामा, श्यामला म्हणजे
काळीसावळी पण कोदाकाराना व टिकाकाराना उदभाच्या अनुरोधानें या

संज्ञांचे वेगवेगळे अर्थ दिले आहेत व छटा दाखविल्या आहेत. शिवाय फवार्नाही त्याची योजना थोड्याबहुत ढिलाईने केलेली आहे, म्हणून या संज्ञांचे विवेचन करणे भाग आहे.

अमरकोशात श्याम व श्यामल हे शब्द धा व वर्णांत आलेले आहेत : ' कृष्णे नीलासित श्याम काल श्यामलमेचका : ' = कृष्ण, नील, असित, श्याम, काल, श्यामल व मेचक हीं सात नांवां वाळ्या रंगाचां. हे शब्द केवळ प्रतिशब्द नाहींत, त्यांमध्ये सूक्ष्म भेद आहेत. कोशकारांनीं व टीकाकारांनीं या शब्दांनीं व्यक्त होणाऱ्या छटांची सोदाहरण फोड करून सांगितलेली नाहीं. विशिष्ट वर्णांत असलेली दुसऱ्या वर्णाची छटा व्यक्त करण्यासाठीं जो तो शब्द निवडून वापरायचा, अशी योजना असली पाहिजे. अमरकोशांत पांडऱ्या वर्णांला पांडुर व गौर हे शब्द दिलेले आहेत. त्यांमधील फरक उलगडून न सांगतां ही उमजण्यासारखा आहे. गौर हा शब्द पिवळ्या रंगाचाही वाचक आहे असेंही अमरकोशांत सांगितलेले आहे. यावरून अनुमान होतें कीं श्वेत वर्णांत पीत वर्णाची छटा असली म्हणजे त्या कांतीला गौर म्हणावयाचें; आणि तसा प्रघात आहेही. त्याचप्रमाणें कृष्ण अगर नील वर्णांत गौर वर्णाची किंवा गौर वर्णांत कृष्ण अगर नील वर्णाची छटा असली म्हणजे त्या फांतीला श्याम किंवा श्यामल म्हणावयाचें, असा संकेत असला पाहिजे असें घाटतें.

श्याम व श्यामल हे शब्द वर्णयोक्तक आहेत हें निश्चित; कारण ते पुरुषांना, त्याचप्रमाणें स्त्रियांना अनुलक्षून वापरलेले आहेत.

उत्तररामचरितांत (४, १९) अरुन्धतीनें लवाच्या फांतीचें वर्णन केलें आहे : ' कुबलपदलस्निग्धश्याम ' = नीलकमलाच्या पापळीसारखी तक्तकांत व श्यामवर्ण. मात्र नील कमलाचा वर्ण काळा भासण्याइतका गढद कधीच नसतो. श्यामकंठ म्हणजे नीलकंठ, शंकर. हलाहलप्राशनानें त्याचा कण्ठ फाळवंडला होता. मेघदूतात (१, १५) कालिदासानें गोपबेपधारी विष्णूच्या व मेघाच्या वर्णांला अनुलक्षून श्याम हा शब्द वापरलेला आहे. " येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते । बहणव स्फुरितरचिना गोपबेदाथ विष्णोः । " = श्री कृष्णाचें श्याम शरीर मयूरपिच्छांच्या मुकुटांनें शोभतें, त्याप्रमाणें तूझें फाळें-

भोर शरीर इन्द्रधनुष्यामुळें शोभायमान् दिसेल खी गीतातही कृष्ण काळा आहे, पण काळा कुळकुळीत नाहा त्याची काति सावळी आहे, शिवाय तो सुदरही आहे, म्हणूनच त्याला श्यामसुदर म्हणतात आभाळात काळेभोर मेघ दाटले असें आपण म्हणतां, पण ते काळेवुट्ट कऱ्हाही नमतात, शिवाय त्यांना नीउनभाची पार्श्वभूमि असते तसाच कृष्णाचा वण होता म्हणून त्याला घननीळ, मेघ श्याम म्हणतात जो वर्ण आवडता तो सावळा आणि नावडता तो काळा असें मात्र नाहीं मेघदूतात (१, २३) तर कालिदासानें दशार्ण देशाला श्यामकान्त ठरविलें आहे 'त्वय्यासन्ने परिणत फलश्यामजम्बूवनान्ता' = फळान्या पक्वतेनें श्यामवर्ण झालेलीं जाभूळवनें ज्यान्या ठायीं आहेत असा देश येथें श्याम शब्दाचा अर्थ गडद जाभळा किंवा काळा िळा हा अभिप्रेत आहे

श्यामा व श्यामला या शब्दाचें आणखी काही अर्थ पहा

श्यामा म्हणजे रजनी, विशेषत कृष्णपक्षातली, श्यामा म्हणजे उपरसाळी कुळस, दुर्वा, निशोत्तर, प्रियंगु श्यामा म्हणजे काली, दुर्गा, यमुना श्यामा खी म्हणजे यौवनमध्यस्था एक व्याख्याकार सांगतो 'अप्रसूता भवेत् श्यामा श्यामा षोडशवापकी । श्यामा च श्यामवणाच श्यामा मधुरभाषिणी ॥' पाहिल्या ओळाळ पाठभेद आहे तो असा 'अप्रसूता भवेत् श्यामा तन्वी च नवयौ वना ।' आणखी एक व्याख्याकार सांगतो 'शीते मुखेष्ण सर्वाङ्गी प्रोप्ते या सुलसीतला । तप्तवाचनवर्णाभा सा खी श्यामेति वदयते ॥' अनगरगात पद्मिनीच्या वर्णनांत तिचा वर्ण श्याम सुवर्णचपकनिभ असल्याचें सांगितलेलें आहे. श्री मुळे यानीं प्रकाशित केलेल्या आष्टीत या भागाचें भाषांतर दिलें आहे 'काळी नसता तारुण्याच्या भरामुळें श्यामवर्ण भासणारी' गोऱ्या छीची काति यौवनाच्या भरामुळ अधिक सतेज दिसेल, श्यामल कशी होईल ? शिवाय पद्मिनीनें यौवन ओलाडलें कां तिचें पद्मिनीत्व नष्ट होतें कां काय ?

ही वचनें, वर्णनें व व्याख्या विषय सुगम करण्याऐवजा निज्ञानूत्र अधिवच षोटाळयात मात्र पाडतात गार वर्णाच्या श्रेष्ठत्वाबद्द ननात पूर्वग्रह घोंगळत असल्यामुळेंच या बाबतींत त्याची श्रुति अशी सप्रमित असावी अस वाटतें

कालिदासानें अनेक नायिकांचें शब्दाचिनें रगविलेलीं आहेत त्यांपिंथी मेघ-

दूतातला नायिका हीच काय ती त्यानें सपूर्णतया स्वतंत्रपणें निर्माण केलेली आहे त्यानें केलेलें तिचें वर्णन पहा

तन्वी श्यामा शिररिदशना पक्वविवावरोष्ठी
मध्ये क्षामा चवितहरिणी प्रेक्षणा निम्ननाभि ॥
श्रोणी भारादलसगमना स्तोवनम्रा स्तनाभ्याम्
या तत्र स्याद्युततिविषये सृष्टिराद्येव हेतु ॥

विदग्ध व त्रिलासी प्राचीन भारतीय तरुणाच्या स्त्रीविषयक अपेक्षाचें सार सर्वस्व कालिदासानें या श्लोकात प्रथित केलेलें आहे या श्लोकात त्यानें श्यामा या सज्ञेचा जाणता उपयोग केलेला आहे टीकाकारांनीं मात्र वयक्तिक प्रवृत्तीच्या व उपलब्ध वचनाच्या अनुरोधानें या सज्ञेचे वेगवेगळे अर्थ केलेले आहेत मल्लिनाथ सागतो “ श्यामा युवाति श्यामा यौवनमध्यस्था इति उत्तमालायाम् । ” स्थिरदेव मात्र मुळापासून ढळलेला नाही, तो (डॉ. पराचपे संपादित आशुति १९३१ पृ ९४) सागतो “ तन्वी वृशतनु इत्याकारचरता । श्यामा श्यामला इति वर्णाभिरामता । ” सर विल्यम जोन्स यानीं या श्लोकाचें भाषांतर करताना (Calcutta Edition 1901 p. 23) श्यामा हा शब्द अजिबात गाळता आहे श्री वामनशास्त्री स्लामपूरकरानीं (काव्यार्थदीपिका पृ २०५) ‘ तारुण्याच्या ऐन भरात आलेगी ’ हा अर्थ स्वीकारला आहे “ श्यामास्वङ्ग चवित हरिणी प्रेक्षणे दृष्टिपातम् । ” या मेघदूतातील वचनावरील टीकेंत मल्लिनाथ सागतो “ श्यामासु प्रियङ्गुलतासु । अङ्ग शरीरमुत्तश्यामि । सौकुमार्यादिसाम्यादङ्गनिति त्र्वश्यामीत्यर्थ । ” आणि स्थिरदेव सागतो “ श्यामासु प्रियङ्गुलतासु अङ्ग वपु । श्यामत्वतनुत्वाभ्यां तत्सादृश्यम् । ” या टीकावरून दिसून येईल कीं मेघदूतातील श्यामा हा शब्द नायिकेच्या वयाचा द्योतक नसून तिच्या कातीचा वाचक आहे

गाथासप्तशतीत आलेल्या श्यामा व श्यामला या सज्ञाचा अर्थावहल बरीच अनिश्चितता आहे सान्याजणी तरुण, मुदर व मुडुमार आहेत, एवढं मात्र खरें

क १२३ मधील श्यामलेला प्रसूति-वैराग्याची लहर आलेली आहे, म्हणून येथें ‘ अप्रसूता ’ हा अर्थ लागू पडत नाही येथें गगाधरानें श्यामलेचा अर्थ

‘वरुची’ असा दिलेला आहे. हा शब्द येथे वर्णवाचक आहे असें म्हणता येणार नाही. क. १८० मधील सदर ‘सामाङ्ग सामलिज्जङ्ग’-श्यामाया : श्यामलायते, असा आहे. हा उल्लेख नि संशय वर्णवाचक आहे. क. १९८ या गाथेतील श्यामला सुकुमार आहे. हा उल्लेख वर्णवाचक नसावा असें सदृशर्शा वाटते; पण करानें जम्बूकपायाची योजना करून तिचा वर्ण सूचित केलेला आहे. क. २३८ या गाथेची नायिका ‘शीते मुखोष्ण सर्वांगा’ अशी आहे; तिची अगव्यति धगधगीत अंगारासरसी आहे. तप्तकाचनाचा वर्ण असाच असतो. कोळसा सर्वांग व काळा आणि सांने महाम व पिवळें, म्हणून ती तावली असतां त्याच्या वर्णांत फरक पडेल को काय ? क. ४३९ या गाथेच्या नायिकेबद्दल गगाधर सांगतो ‘श्यामाया उत्तमनायिकायाः।’ ही पौडशवा-पिंकी नसावी, यौवनमध्यस्था असावी असें वाटते. हिचा वर्ण ध्वनीनेही सूचित केलेला नाही. क. ५५५ या गाथेची नायिका श्यामलाङ्गी आहे असें मुळातच सांगितलेलें आहे. शिवाय वाळ्याभार लांबसडक देशांच्या साह-चर्याची जोड दिलेली आहे. क. ७५८ मध्ये नायिकेच्या वर्णाची सूचना नाही; मात्र, शरीराचा वर्ण श्यामल आणि नेत्राच्या बाह्यागाचा धवल, असें असले म्हणजे त्याची शोभा विशेष आकर्षक असते. क. ९६३ या गाथेतील श्यामलेची कांति अद्वितीय आहे. हिला पाहून कवीला वाटलें की तुम्हाआम्हाला निर्माण करणाऱ्या सर्वसामान्य प्रजापतीकडेच हिचें कर्तृत्व असावें हें खरें वाटत नाही. पर दिलेल्या कालिदासाच्या उद्गाराशी ही भावना तोलण्याजोगी आहे.

भारतांत सुलकारक काय असतें ?

कूपोदकं, वटच्छाया, शामा स्त्री, इष्टिकाग्रहं -

आणि ही सुलकारक का असतात ?

शीतकाले भवेदुष्णं ग्रीष्मे काले च शीतलम् ॥

आजचें त जें पाणी, उन्हाळ्या तःप्रवृत्तीला मानवेल व रुचेल एवढेंच गार असतें, कुत्रिनपणें गार केलेलें पाणी रुचतें पण मानवत नाही. कूपोदक हिंवा-ळ्यात कोमट असतें, कारण भोंवतालच्या भूमीत मुरलेला उष्ण तें धारण करतें. सरोवरांचा विस्तार मोठा असल्यामुळें त्याचें पाणी हिंवाळ्यांत फार पड असतें. वडाची छाया दाट असते, पाणें मोठीं असल्यामुळें त्यानधून ताजी

हवा खेळती राहते. त्याच्या फांदा व पारंब्या भुईसरपट असल्यामुळे हिवाळ्या पावसाळ्यांतही वज्रपाळी निवारा मिळतो. घर बांधावयाचें तें विटाचे बाधावें. विटा उष्णतावाहक नसल्यामुळे उन्हाणें भित्तींचो बाहेरली वाजू तागली तरी घराच्या अंतर्भागांतील गरमा नाहासा होत नाहीं. स्त्री कशी असावी? विशेषतः हिंदुस्थानांत? अर्थात् आपली! श्यामला! का? कारण ती 'शीते सुलोष्ण सर्वाङ्गी प्राग्धे या सुलशीला।' अशी असल्यामुळे सर्व ऋतूत सुल-कारक असते. शिवाय त्याच्या शरीराला सुगंधहि विशेष असतो असे जाणते सांगतात. श्री. राजवाडे सांगतात (नासरीय-सूक्त-भाष्य पृ. ७३६), योजनगंधा मस्त्यगंधा ही श्यामला असावी, कारण तिला पराशरापासून झालेला पुत्र वर्णानें काळा होता. गौरवर्ण ब्रिया संसाराच्या धक्काधर्मांत, विशेषतः हिंदुस्थानांत, टिकाव धरू शकत नाहींत हा सिद्धांत शास्त्रीय प्रमाणांनी प्रस्थापित होण्याजोगा नसला तरी तो अनुभवाच्या कसोटीला उत्तरलेला आहे. सर रिचर्ड पर्टन हाही या अनुभवाशी सहमत आहे. 'काळी नार, सकत फार' हें एका कावणीतील वचन येथे उद्धृत करण्याचा मोह आणत नाहीं. या वचनातील उत्तान सूचना बगळली तरी व्यावहारिक सिद्धांत या दृष्टीने त्याचें महत्त्व सहज पटण्याजोगें आहे. पण सध्याचें सुधारलेलें व सुसकृत म्हणवून घेणारें जग घर उद्धृत केलेल्या सुभाभिताची प्रचीति घेण्याच्या मनःस्थितींत नाहीं. विश्रयंतेंतही "Gentlemen Prefer Blondes, ब्रिचान्या Brunettes।

गौरवर्ण हा पाढरपेशाचा आवडता आणि श्यामवर्ण बहुजनसमाजाचा. गोरा म्हणजे पाढरा शुभ्र नव्हे आणि श्याम वर्ण म्हणजे काळा कुट्ट नव्हे. श्यामला म्हणजे निमगोरी वीं निसकाळी? कोण जाणे! श्यामला म्हणजे सापळी, हेंच खरें. प्रतिशब्द नाहीं, उपमाही नाहीं, धारण देश, काल व वैयक्तिक आणड याच्या अनुरोधानें या वर्णाचो छटा गडद किंवा फिकट होते, इतकेंच नव्हे, त्याच व्यक्तीच्या धानतात विशिष्ट परिस्थितीच्या अनुरोधानेंही वर्णाची बळविचर होणे छाल रंगाला जसा भोतिया, किंवा निळ्या रंगाला जसा अस्मानी-तमाच दृष्णवर्णाला श्यामळ! उन्हाची तिरोप लागली वीं 'धरा मळत झाल्यामुळे काळार झाल्यास' अमृतो-पण आणरी निरखून पाहिलें

घीं त्यावर मोतियाचो फिफ्फो छटा आळेरें असावसि वाटतें ! आणि सावलीचा आश्रय मिळताच तो पूर्वपदावर येतो, मनोराजि उत्तेजित होताच गौरतेवडे झुकतो आणि स्थिरस्थायीर होताच पूर्वपदावर येतो; असा हा वर्ण आहे ! गंगा व यमुना याचा संगम होतो तेथें गंगेचा गौर व यमुनेचा श्यामल वर्ण याचा प्रत्यय येतो, असे सांगतात. वल्पना करा गंगा व यमुना या दोन्ही नद्यांना उन्हाळ्यातला पूर आलेला आहे हिमालयात उगम पावणाऱ्या या नद्यांना वर्ष वितळल्यामुळे उन्हाळ्यातही पूर येतो आणि भितळणारें पाणी सुख्यामातीवरून छोटत नसल्यामुळे पूर आला तरीही या नद्याचें पाणी गडूळ होत नाही, गंगा व यमुना यांच्या पुराण्या पाण्याधरोबर वाहणारें फेंगाचे पुजके समावर एकमेकात भिसळतील तेव्हा त्याचा ओ दिसेच तो श्यामवर्ण !

आणि श्यामला ? म्हणजे अशा वर्णाची स्त्री निमगोरी, निमवाळी, श्यामला पण तक्ररतीत श्यामला ही सौंदर्याची सीमा, समाधानाचें निधान; अग्रमृता-पण बाला नव्हे, यौवनमध्यस्था-यौवन व प्रेटय यांच्या चंचल सीमारेपेवर, एक पाऊठ जरा झुकडे वीं दुमरें जरा तिफडे, अशा तरल अवस्थेत असलेली; अळड भूतराळाकडे अपांग दृष्टानें अवलोकन करीत असलेली, आणि भविष्यातील उपभोगाकडे आतुर व आसक्त दृष्टिकेन करणारी !

श्यामला हें एक स्वप्न आहे, मुग्धस्वप्न आहे, जें वस्तुस्थितीत कधी अवतरत नाही, पण प्रत्यक्षान्तर स्वप्नाचा आरोप केला जातो, रतकेंच.

प्रसाधन :

शारीरिक स्वास्थ्य व सौंदर्य समर्थन यांसाठीं गायतासवतींतील स्त्रीपुष्ट्य अनेक प्रसाधनाचा उपयोग करतात.

त्रिधा केंमाना मुंघी तेठ (क्र. ८०, २९९, ५७२) लावून न्हातात, केंस कोरडे होईपर्यंत ते मोरुळे (क्र. २९९) ठेवतात, नंतर आरशात (क्र. २०४ ८०८, ८१३, ८१७) पाहून भाग (क्र. ६८२) षडतात व वेर्णासणा (क्र. ८०) करतात, अमळ (क्र. २९३) लावून अवाडा (क्र. २९९) घाघतात आणि त्यात फुडें (क्र. २९९) माळतात व ओषळता गजरा (क्र.

१९२) धारण करतात. कालिदासाच्या नायिका धुराच्या धुरांत (ऋतु : १-४
५-१२; कुमार : ७-१४) केंम वाळवतात. भांग काढणे हे सीभाग्याचें लक्षण
(E. 1 : I. 129) मानण्यांत येत असे. अयवत शंभर दांत्यांच्या फणीचा
(१४-२-६८) उल्लेख आहे. युक्तिरत्नरुत (पृ. ७८-७९; ९१-९७)
प्रसाधनीचें वर्णन केलेलें आहे :

काष्ठजा धातुजा चैव शृङ्गजाता यथाक्रमम् ।
गुरुता लघुता चैव तथा घनशलाकता ।
मनोहरत्वमुदितं प्रसाधन्या गुणग्रहः ॥

स्नानानंतर सुवासिनी कपाळावर तिलक (क्र. १६, ११६, १७९) लावतात.
डॉ. स्मिथ यांनी History of Fine Arts in India & Ceylon मध्ये
(Pl LVII) अजंढ्याच्या भित्ति चित्रांतील एकाची प्रतिकृति दिली आहे;
त्यांतील सर्व त्रियांनी तिलक धारण केलेला आहे. क्र. १७९ या गार्थेतील
ललाटिका संज्ञक आर्लिगनानें उपनायिकेच्या मुलावरील तिलकाचा रंग प्रथम
नायकाच्या मुलावर व नंतर नायिकेच्या चरणांवर परिवर्तित झालेला आहे;
त्या अर्था तत्कालीन तिलक तैलमिश्रित ओलसर अमावा असें अनुमान होतें;
क्र. ९ या गार्थेत नटीनें मुखराग म्हणून हरितालाचा वापर केलेला आहे.
त्रिया न्हातांना अंगाला हरिद्रा (क्र. ५८, ८०, २४६) किंवा जम्बूकशाय
(क्र. १८९) लावीत; शरिराला कान्ति येण्यासाठी हरिद्रा आणि अंगांचा
तेलकटपणा जाण्यासाठी जांभळाचें उटणे. रजस्वला मुलाला वर्णघृत (क्र. २२;
२८९, ५१९, ५२८) लावीत. पुरुषही जम्बूकशाय वापरीत असें क्र. १८९
मधील उल्लेखांवरून दिसतें. मुखरागानंतर डोळ्यांत शलाकांवर घेऊन अंजन
(क्र. ८६४) किंवा काजळ (१५३, ३०२) घालीत आणि अधरांवर राग
(क्र. १०६, ४५८, ८०२) लावीत. डोळ्यांत घालावयाचें ते अंजन व
आंठाना लावावयाचें तें रंजन असा भेद भरतानें नाट्यशास्त्रात (२३-२०)
केलेला आहे अधरराग मेणांत (क्र. ४५८) तयार केलेला असे. पुरुषही
मेणाची गुटिका व आळियाचा हात अधारांवरून फिरवीत असें वात्स्याय-
नाच्या उल्लेखांवरून (कामसूत्रम् : १-४-१६) दिसतें. हल्लीप्रमाणेंच तेव्हांही

अधररागमुळें गुप्त प्रीति प्रफुट होत (क. १०६) असावी अस दिसतें, प्रीणताप किंवा कामताप सहन व्हावा म्हणून स्त्रीपुरुष अगाल चंदनाचें उटणें (क. २८८) लावीत स्वागताचे वेळां प्रियकराच्या अगावर सुगंधी चूर्ण (क. ३१२) उघळीत असत कौपीतकी उपनिषदात अप्सराना चूर्णहस्ता म्हट्टेचें आहे यानरून हा रिवाज फार प्राचीन असावा पायासप्तशतातील त्रिया हाताना धातुरग (क. ६७८) व पायाना लाक्षारस (क. ४६४) किंवा आळित्याचा रग (क. ९४०) लावीत या प्रसाधनानाही प्रीति बोलणी करण्याची खोड दिसते आमंत्रित प्रेयसी व वेद्या कसोशीने प्रसाधन करीत असें क. २१ मधील उल्लेखावरून दिसतें

क. ४०८ मध्ये कापालिकेने प्रियकराच्या शरिराच्या रक्षेचें प्रसाधन धारण केलेलें आहे अवनालिका-धारण (क. १९४) व उच्छिष्ट-ग्रहण (क. १८९, २४६) आणि पावलावर पाऊल (क. ६८), बोंड (क. ३५९) व मदिरा-चपळ (क. ९११) हीं प्रियकर किंवा प्रेयसी यांच्या अप्रत्यक्ष स्पर्शामुळें प्राप्त होणाऱ्या सभेदनाजन्य सुखाचा प्रतीक मानला पाहिजेत प्रतीयासक्ति (Fetichism) ही लैंगिक विकृति अर्वाचीन मानसशास्त्रज्ञांनी सूक्ष्म दृष्टीने अभ्यासिली आहे क. ३६९ च्या नायिकेने फाल्गुनोत्सवात कर्दम प्रसाधन धारण केलें आहे, अशा अभिमानानें का तो जणू कस्तुरीचा लेप आहे! क. ६३३ या गायेंत वैधव्यमण्डनाचा उल्लेख आहे प्रस्तुत विषयापुरता याचा सबंध विस्तरट्टेल्या वेणीशा आहे सुतकात वेणीफणा करावयाचा नाहीं या रिवाजाचा उल्लेख अथर्ववेदात (११९१४) आलेला आहे प्रियकराकडून सौभाग्यवर्तीचीही कधीं अशी दशा करण्यात येते! म्हणून तें सौभाग्यलक्षणही ठरत कानाळावर भरलेल्या मळवटाशीही या उल्लेखाचा सबंध असण शक्य आहे

अजन, अळिता, तिलक, मेंदी, हळद वगैरे प्रसाधनाचीं साहित्यें घरोघर तयार करण्यात येत लक्ष्मणारस मान कारागीर तयार करीत हा व्यवसाय महत्त्वाचा होता असे उल्लेख अनेक प्राकृत (निर्यावल्याओ ३५ आवश्यक टीका हरिभद्रः पृ. ३९८) या प्रपात आढळतात

सुप्त :

सुरत हें तारिखक दृष्ट्या मानवी सत्तासच्या सात-याचें साधन आणि व्याव-
हारिक दृष्ट्या काम भावनेचें साध्य.

सरोसर, प्रेम बहुभिन्नी (क १२६) आहे. त्याचा रक्षो प्रिरीत
(क ८०३) वाटतात प्रेमाची धा प्रिरीत, ओल्या हृदयात ती पेटते व
फोरल्या हृदयात विझते (क ४३०), घुंगाररमाच्या मिचनानें प्रेनाभि प्रज्व-
लित होतो (क ७२३), मात्र तप्त हृदयावर प्रेमरमाचा बिंदु पडला व्हां तें
तडकें (क ७९०) परंतु प्रीतीची गति वक (क १०, ९०४) असते
आणि वतवरहित प्रीति ही वतवनाच अशक्य कोटातीठ (क १०४) आहे.
प्रेनामुळे दु सातही मुग्न (क १००) वाटतें, नरयात स्वर्ग निर्माण
(क ८७०) होतो. पग केव्हा प्रीति सकळ होईल तेव्हा अशा प्रीतीची प्राप्ति
पूर्वपुण्यावाचून (क १७४) होत नाही. प्रेम देवघेनीवर अवलंबून नसतें.
(क २८७) हें खरें पग तें तस असत तरी स्वागताहें (क ७३८) आहे.
मृण्ण कवीनें प्रार्थना केरी आहे, (क ८३८) वा देवा, मला मनुष्यजन्म
देंऊ नवी, रितास तर प्रेमात गुंतवू नवी, गुनलेंस तर अप्राप्य अशा टिसाणां
गुंतवू नवीम !

अनुनय, आळिान व चुनन हे सुरतरुं मिथि.

एनाकिनीची अडनगृक (क ८७१, ९११) किना पाठग्रा (क ३३१)
हें अनुनयाचे आसुरा प्रकार, होय, अनुनयाचेच अनिभिर आराधना
(क ९३३) किना लाडागोडी (क ६८६) हे शिष्ट प्रकार लक्षिष्ट साध्य
होण्याभाठा प्रेनिवाचे ठायी थोडाचहुत निर्लज्जपणा असावा लागतोच !

गाथासतशतात अनुनय ही सज्ञा (क १७, ८७, ९१, १०१, २७७,
४००, ८८६, ९०८ ९०९, ९१०, ९२१, ९२४, ९३५) निवाहनुं प्रिनारा-
धन, कोटशिर या अथानें वापरणेची नाहीं या गायात मानिनी आणि विन्मुग्न
(क २७, ३३, ८७) नभिकेग प्रपन्न व सन्नुप वरण्यासाठा नायक
अनुनजन परीत आहे, प्रभुत्याच्या प्रदर्शनानें नव्हे दास्य गतीनें (क ९१);
पादरदनपूर्वक (क ११, ३००, ४३२, ८८८, ९०४, ९१०, ९४०), कर्षा

एकाता तर वधा सवतीच्या (क १०१) देरत, वधां हें मानधारण केनळ अनुनयान्या अपक्षेनें (क १०१) फेलेलें आहे तर वधा अपराधाचा (क २७७) कबुलीजबाब मिळविण्यासाठी, वधा अनुनय सफल झालेला आहे तर वधा त्यामुळच प्रमाचें पर्यवसान ऐद, चाड व पराउमरुता (क ४००, १०९) यात झालेलें आहे प्रेयसीच्या हृदयात प्रताचा प्रादुर्भाव झाल्याचें पुलक (क. २०, २८, ५५, ७७, ८७, ९६, १००, २१६, ३१४, ४०६, ७१६, ७१९, १८२, ८३०, ९२३, ९६८) हें पाहिल प्रमादाचिन्ह प्राकृत-संस्कृत साहित्यात पुलकाग आहे तेराठे महत्त्व अन्य भाषात आढळत नाहा या गाथावरून वधांचें सूक्ष्म निरीक्षण प्रत्ययास येतें क २० मध्ये गण्डपारिचुवनानें अलीकप्रसुप्तक नायक रोमान्चित झाला आहे आणि क २१६ च्या नायिकेच्या शरिरावर उमललेले पुलक तिच्याच अधूचा भेद करीत आहेत क ७७ ची नायिका अप्रत्यक्ष स्पर्शानें आणि क ८३० ची नायिका स्प्रात आलिंगनाच्या अपेक्षेनें पुग्नित झालेली आहे !

आलिंगनाचे अनेक उल्लेख गाथासप्तशतात (क. ९८, १३३, २७६, २८८, ३४४, ३५१, ३५४, ३८८, ४२९, ४१९, ७८०, ८२९, ९१५, ९२३, ९२८, ९८८, ९९०) आलेले आहेत आलिंगन ही सज्ञाच सुरतद्योतक आहे, आलिंगन हा रतिनाटकाच पूर्वसंग आहे असें क ३४४ या गाथेत सांगितलेलें आहे क ३५१ मघाउ आलिंगन तसें आहेही, आणि क ९८८ व ९९० मध्येही. पण तें नेहमाच अस असतें असें नाहीं क ४१९ मधील आलिंगन सुरतोत्तर आहे आलिंगनाचा महिमा काय सांगावा ? चन्दनानें नव्हे, आलिंगनानें फामताप शात (क २८८) ह्यातो, त्यासाठी बाहुलता (क ३५८) स्वयस्मृतानें सरसावतात आणि त्याचा आवेश काय वर्णावा ? त्यामुळें जणू नायिकेच स्तन नायकाच्या छातत रुततात, आणि केनळ आवेशाच्या दर्शनानुळ चिरडण्याच्या धास्तीनें नायिकेचा कृत्रिम (क ९२८) मान आपोआप ओसरतो क १० मधील आलिंगनाच वात्स्यायनानें स्पृष्टक (- २ ९) अशी सज्ञा दिलेली आहे ह्याच्याउ बुद्धिपुर सर हांत आहे असा कोणाला सशयही वेणार नाहीं अश रतीनें, काहा तरा बहाणा करून शराराचा शरीराला कोठेंतरी स्पर्श करणें क १५९ मधील आलिंगन हें वात्स्यायनाच्या ललाटिका (२. २. २७) वांगें

येतं मुले मुलमासज्याक्षिणी अक्ष्णोर्लगेटेन लशटमाहन्वात्माळ्ळाटिका ॥
 क्र २७६ मधील आर्लिगनाचं नाव विद्वक (२ १ १०), कारण येथें स्तनानें
 शल्याप्रमाणें वेध झालेला आहे क्र. १३३ व ८०९ मधील आर्लिगनं मनोमय
 प्रियराला दिलेला आहेत आर्लिगन हें चुम्बनापेक्षा ठसठशीत व दीर्घकालीन
 असल्यामुळें त्याची तद्दान हाताला हात (क्र ७४३) लावून किंवा अडचणीत
 आधार (क्र १९३) घेऊन थोटक आर्लिगनानें भागवावी लागते क्र २२
 मधील रजस्वलेचें आर्लिगन असेंच त्रोटक आहे पण क्र ५२८ मधील मात्र
 दीर्घकालीन असलें पाहिजे आर्लिगनाचें व स्तनाचें गोत्र जुळतें (क्र २७६,
 ३६८), पण, किंवा त्यामुळेंच त्याचें हाराशा (क्र ४२९, ९८८, ९९०)
 सूत जमत नाहीं !

गायासप्तशतींत चुवनाचे अनेक उल्लेख (क्र २०, २२, ८९, ९६, १००, ११४,
 १७६, २००, २१३, ३००, ४५५, ४५८, ४६५, ५०७, ५१९, ६०५ ६६१,
 ७२९, ८२०, ८२१, ८२४, ८६६, ८८८, ८९२, ९१७, ९२७, ९३२, ९६५
 ९७२) आलेले आहेत चुवनाला आर्लिगन, अत शोषण व गंधग्रहण हां आभि
 प्रेत आहेत आर्लिगन हा मुख्यतेंवरून स्तनाचा गौरव आणि चुवन हा अध-
 राचा त्यामुळें घालेला एकाएका स्त्रीत्व प्राप्त होतें कधी कधी चुवनातील आवे-
 शाचें पर्यवसान दत्तव्रणात होतें ह्या क्रीडा कोणो कोणाला शिक्वाव्या लागत
 नाहींत (क्र. ६६१), हेंच खरें वात्स्यायनानें विहित चुवनस्थानें (२ ३ ६)
 सांगितली आहेत ललाट अल्क कपोल नयन वक्ष स्तन ओष्ठ अन्तर्मुद्गेषु
 चुम्बनम् । क्र २० मधील चुम्बनाला वात्स्यायनानें रागदापन (सुतस्य मुल-
 मवलोक्यन्त्या स्वाभिप्रायेण चुम्बनम्) म्हटलेलें आहे, आणि क्र. २२ मधील
 चुम्बनाला स्पृष्टक व क्र ११४ मधाल चुवनाला सकान्तक (प्रतिभाया चुम्ब
 नम्), अनङ्गरङ्गात क्र. ८२१ ला स्फुरित (९ १४) क्र. ८८८ ला मिलित
 (९ १३ वात्स्यायनाचें निमित्त) (क्र ९२७) ला सपुत्रक (९ १८)
 सलता रत्न रण वाढण्यासाठीं झोळ्यात फुन्नर घालणें हें पहिलें चुवन घेण्याचे
 जुनेनिमित्त आहे असं क्र ८९ व १७६ या गाथावरून दिसतें आजूबाजूला माणसें
 बावरत असला तरी ह् निमित्त वेळ निभावून नेतें दिवसा उजडी तोंडाचा
 वास घेणे ह्ही असेच सोईस्कर निमित्त (क्र ८८६) आहे येथें हें नायिकेनें

मोठ्या साहसाने योजलेडे आहे दिवसा उजेडीं अधाऱ्या रोजात हा विधि (क ७२९) लोलाग्ण उरकता येतो। क्षत पडलेच तर रानावनात वावरणाराना मधमाशीची सवय (क ६३४, ८८०) उपलब्ध असतेच पुर्याला व खालाही. क ४५९ मध्ये पार्वतीने शंकराच्या नेत्रांचे चुवन घेतले आहे. आणि क ८०४ मध्ये नववधूने नवऱ्याचे, अनेकदा, ओठ सुकेपर्यंत. क ०२ व ५१९ मध्ये नायकाने रजस्वलेचे चुवन घेतलेले आहे क २४९ च्या नायकाने नायिकेचा अधर दातात धरलेला असून त्याच्या पफडातून सुटण्यासाठी ती शीर्षप्रधूर्णन करात आहे साहित्यदर्पणात सांगितले आहे “वेशस्तनधरादीना भ्रूदे ह्यपि संभ्रमेत्। प्राहु बुद्धमित नाम शिर वरविधूननम् ॥” क २१३ मधील चुवन श्रावणपूर्ण आहे आणि क. ९२७ मधील दीर्घकालीन वसंहा असले तरी सिद्धान्त एकच. अधर एवच असला तरी स्वयस्कृताने त्याचे चुवन मिळाले तर त्यापासून अनेक रसाची प्राप्ति होते।

गाथासप्तशतातील व्यभिचारो सुरतक्रिया सामान्यत उघड्यावर, दिवसा उजेडी, नि शंकराणे (क. ६३५, घृक्षादिकाच्या आभयाने (क ९५३) चालतात कदमुळासाठी किंवा शिकारोसाठी जंगलात वावरणाऱ्या व शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या समाजात, लोकवस्ती तुरळक असलेल्या भागात भ्रंशच रिवाज प्रचलित असलेले दिसतात. कुलीन व विहित सुरतव्यवहार साधारणत घरा व रात्रा, कथा अधारात आणि कथा सदीन (क २६४, ५४७, ५८९) व्यभिचारिणा ही स्वरिणा होईपर्यंत पतिव्रत्येची अद्वय राखते आणि चौथरताला अन्यत्र अवसर नसला तर ते रात्रा, अधारात (क ३३३) उरकण्यात येते ही सामान्य पद्धति झाली, अपवाद आहेतच वेळ फाय, कोणताही, सधि मिळेल तेव्हा क ४९ व २९९ मधील सुरत दुपारा झालेले आहे सुरतासाठी आवाहन कोण करतात? क्रिया की पुष्ट? क्रियांचे शील विषडविष्याची जबाबदारी पुरुषावरच पडते ही सामान्य समजूत परंपरागत दाक्षिण्यात व प्रचलित व्यवहारातही धरून असला तरी प्राचीन व मध्य युगान साहित्यात ती निदर्शनाला येत नाहा सुरत व्यवहाराचे आवाहन क्रियांनी करावयाचे ही योजना गाथासप्तशतातही आढळते, मग ती तत्कालीन रिवाजाच्या अनुरोधाने केलेली असो किंवा कवानी सजातीयाच्या दोष-

प्रच्छादनार्थं वेलेली असो क १६१, २००, २५४, ८७३, १९५५ या गाथा-
 तलें आवाहन जिन्यानां वेजेजे आहे ज्या गाथात कथावस्तु आहेत तेथें तर
 हा प्रसार जमळ जमळ सवत्र आटळतो सुरतासक्ति ही भावना खणिक आहे,
 विलयानें ती ओसरते, हा कामशास्त्रातला व्यावहारिक सिद्धान्त क. २१ या
 गाथेंत माजलेला आहे आळवली तर ही भावना चित्ताचाच नव्हे, शरिराचा
 च जीवनाचाही कर्मजा घेतें कामदशा ही या भावनेची साहित्यातील
 आळवणी, साहित्यदर्पणात कामाच्या दहा दशा सांगितलेल्या आहेत :
 “ अभिग्रापक्षिन्तास्मृति शुण्मथनोद्धासप्रग्रापाक्ष । उन्नादोऽथ व्याधिर्जडा
 स्मृतिरिति दशाच कामदशा ॥ ” कामविहार प्रबल होण्यापूर्वीच
 आवरण तर मनाला व्यथा होते (क ८११) पण तो मनातल्या मनात
 जिरू शकतो, या अनुभवावरच कामविन्मुक्ताची निवृत्ति आधारलेली आहे.
 बाला (क ७५१, ७९१), गर्भिणी (क ९२ (व नवप्रवृत्ता) क २००)
 या सुरतव्यवहारात त्यांच्या अमल्याचें सांगितलेलें आहे गर्भधारणेनंतर
 सातव्या महिन्यातून बालाला दात येईपर्यंत सुरताला मनाई होती तरीही
 मासप्रवृत्ता (क २१९) ही अस्मिन्मुक्तायिनी अमल्याचा उल्लेख आटळतोच ।
 फलिका उमळली वा मधुरराला (क ७१९) मन आवरत नाहा, कधी तो
 फलिकेचें उत्फुल्लकरण मोठ्या र्थ शल्याने व साववारीरीने (क ४४२) करतो
 आणि कधी तर ती उमळण्यापूर्वीच तिचें मर्दन (क ४४४) निर्दयपणें
 (क ६१३) करण्यास उद्युक्त होतो ! प्रेमाचे सवच व्यवहार अनिर्बंध
 हेच रतें !

स्त्री पुरुष सुरतासाठां भिन्न आसनाची योजना वा करतात ? कारण रसिक
 मन्थ्य (क ४७६) ऋजुकरतानें सतुष्ट होत नाही !

कामशास्त्रकारांना नमूद केलेल्या आमनामेका गाथासप्तशतात फक्त पुरुषा-
 यिताचा नामपूर्वक (क ४, ५०, १५१, १९६, ३९३, ४४१, ४८३, ६१४,
 ६१४, ८१०, ९८८) पुन पुनरुच्चार झालेला आहे अन्य आमनें आरापित
 आहेत पुरुषायित मानवाना आमडत, तसच गधर्न देवादेवनाही
 (क. १५१, ४६९, ८१०) पैगबरानें मात धर्मविद्वद्द म्हणून पुरुषायिताचा निषध
 केलेला आहे (राजवाडे : पूनाक . पृ ८२८), तरीहा शैल नफजवी यानें

(The Perfumed Garden : पृ. 81) त्याचा उल्लेख केव्हा आहे. गर्भिणीना हे आसन अयोग्य (क्र. ४८३) मानलेले आहे, इतकेच नव्हे, निररीत संभोगाने गर्भसंभन होत नाही (क्र. ६५४) असाही उल्लेख आलेला आहे. वात्स्यायनाने (२. ८. ३२) नवप्रसूतेला पुरुषायिताची मनाई केव्हाही आहे. पुरुषायिताने गर्भसंभन होत नाही असे यशोधराने जयमङ्गलेंत (काव्याङ्कार सुपरकर शास्त्री प्रत : पृ. २६३) सांगितले आहे. क्र. ११ मध्ये धेनुका-सनाची सूचना आहे असे टीकाकार सांगतात. वात्स्यायनाने याचे लक्षण (२. ६. ३७) सांगितले आहे : " भूमौ वा चतुष्पदवदास्थिताया. घृषलील्यां-पस्कन्दनं धेनुकम् ॥ " क्र. ४११ व ४२५ मध्ये त्रिविक्रमबंधाची सूचना आहे असे टीकाकार सांगतात. क्र. ५२१ मधील सुरत हे मार्जार सुरतासारखे भासते. क्र. ५५८ मध्ये जलकाडेचा उल्लेख आहे जलातील आसनप्रयोग सुलभ असल्याचे मुवर्गनाभाचे मत उद्धृत करून वात्स्यायन (२. ६. ३३) सांगतो की जलामध्ये सुरतक्रिया शिष्टजनांनी निषिद्ध मानली आहे, सर्व ही अयोग्य आहे. क्र. ८८४ या गाथेत गौयूथिकरताची सूचना आहे असे टीकाकार सांगतात. त्याचे लक्षण वात्स्यायनाने (२. ६. ४१) सांगितले आहे : " बह्नाभिश्च सह गौयूथिकम् । " गाईच्या खिळारांत एक घेल जसा धावरतो तसा एक पुरुष खी-समूहात रममाण होत असत्यामुळे गौयूथिक ही सर्वां पूर्णतया समुचित आहे, असे या सूत्रावरील टीकेत यशोधराने सांगितले आहे.

सुरतममयी अनेक विकल्प व विभ्रम संभवतात. नववधूला सुरतविधीची माहिती नसते. लज्जा व घास्ती मात्र बहुत असते, म्हणून ती लोब्ध्याला लोळां भिडवात नाहा (क्र. ६४५) व सविष्टितोह (क्र. ६४६) असते; तिला अनुकूल करून घेण्याला अनेक टाकपेच लढवावे लागतात; तराही, तिचा म्हणूनच, तिचा समागम रळलेल्या प्रथमगृहिर्गपेक्षा अधिक सुखदायक (क्र. ४७९) वाटतो. प्रियकराला सजुष्ट करण्याची तिचा इच्छा असते, पण विरामस्थिते माहात नसते (क्र. १५५), यामुळे प्रियकराचा मात्र विरस होतो, सुरतच्या सामर्थ्याबद्दल साराकता वाटते; माहितगार महित्र मात्र धवसानानंतर परस्पर चा धनभार हलका करण्याचा यत्न (क्र. २९९) करतात. हा विधीच असा विलक्षण आहे की परतीच्या मनांत पताविपयी किताही

भादर असला तरी ती सुरतसमयीं त्याला एम्पचनात धाज्ञा देण्याला धनते ! सामान्यत विवाहित स्त्रीपुरुषांना एकनिष्ठेची अपेक्षा असते पति अन्येन्या नादी लागला किंवा आहारिं गेला किंवा तसा सशय आला वा पत्नीला मत्सर (क १, ३३, ४३, ७२६, ७३१, ८६०, ९०२, ९३२) वाटता प्रतिधिवाचा (क ९३२) आणि आख्यानांतील नायिकेचा (क ८६२) ही एकादीच अशी उदार असते वा ती मत्सर आवरून स्वतः पतीसाठी दौत्य (क ८४) करावयास सिद्ध होते पण ज्याचे अगा विशेष गुण असतात व याची जागीव असते त्यांना त्याचें चीज व्हावें अशीही अपेक्षा असते म्हणूनच क ४८ च्या गुणी नायिकेला एकान्तरस पति अरसिक वाटतो मानवाची मनोशुक्ति सवीर्ण असते, म्हणूनच क ४४ च्या नायकाला अन्यमहिलाप्रसर्गां स्वमहिलेची आठवण झालेली आहे; म्हणूनच क ६६१ च्या नायकाला सुरतरसिक भार्या बहुशिक्षिता असावी असा सशय आलेला आहे ! वस्तुतः सुरतातील विलास कोणी कोणाला शिक वीत नाहा, फार तर कुसुम्भ (क ३९२) कुमारिकाना विभ्रम शिकवतो, पण स्नेहानुबध (क ४७७) हाच त्याचा एकमेव आचार्य ! अर्थ तो तोच असला तरी ' कांशल्य मोठें रचनेत आहे ' क ४४० चा नायक फलिकाभङ्गप्रसर्गां अनुभवसिद्ध कांशल्य उपयोजीत आहे क ४६२ या गार्थेत हाच सिद्धान्त कुशाळ गवळ्याचा दृष्टात देऊन मांडलेला आहे अनुभवसिद्ध कांशल्य हेही वेव्हा वेव्हा तांत्रिक किंवा यांत्रिक वाटतें, चर्वितचर्वणासारखें (क ३७४) वाटतें, इतकेंच नव्हे, दुर्विदग्धसुरत सशास्त्र असलें तरी दु रपद (क ५६) होतें रसिकाशा सुरताचा सक्त्व ठरण्यात (क ६१) होतें तेवढें सुरत, मग भले तो सनेत सिद्धीस न जावो तेवढें समाधान वाहा अविदग्धार्शा होणाऱ्या सभोगाने होत नाहा जो सुरतरसिक असतो तो सौंदर्याच्या पुरेपूर आस्वादा साठी सदीप सुरत (क ५४७) रमतो, इतकेंच नव्हे, सुरतानंतर स्त्रीच्या विकलागाऱ्या निरीक्षणाने वैदग्ध्य प्रकट (क ४३३) करतो, एवढेंच नव्हे, दुमऱ्या दिवशा तिच्या मुलावर प्रकट होणाऱ्या छटा पहावयास अधिक उत्सुक (क २०९, ७१२) असतो !

गाथासप्तशतीच्या नायिका सामान्या सुरतसमयीं विवस्त्र (क ३५१, ४५५, ४५६, ४६१, ५२०, ७१८) आहत, हेरोडोटस (३ १० १) सागतो त्या-

प्रमाणें पराबहिरच (क. ४६१) नव्हे, परातही, असा रिवाजच (क. ५२०) असवा. कुलवधूला सुरतोत्तर एकातांतही याची लाज (क. ४५९) वाटते. क. ३१६ व ८७३ या गाथात ग्रामात्री सुरत सूचित आहे. कुग्रामातल्या स्वयंपाकात तूप मीठ नसते, सापें अन्न मात्र पोटभर असतें, त्याप्रमाणें ग्रामात्रां सुरतात वाढोपचार मिळणार नाहात पण कुचराई होणार नाहा, कुग्रामांत मज्ज शय्या मिळणार नाहीं, पण उन्नत पयोधराचा आश्रय मिळेल क. १५६ व ८८४ मध्ये वेदयासुरताचा उल्लेख आहे. हें सुरत रसिकाला संपूर्णतया सुसंतुष्ट करतें, कारण या बाबतात पुण्याच्या ज्या ज्या अपेक्षा व त्या असतात त्या त्या तरेने भागतात, आणि गौयधिकेची व्यवस्था अन्यत्र अशक्यच! क ३३३ मधील चौबरेताचा उल्लेख वास्तवपूर्ण आहे असें टीकाकार सांगतात। यासाठीं आणखी कोणती सावधगिरी घेतली पाहिजे याविषयी सूचना क. ४१५, ९५२, ९५३ या गाथात दिलेल्या आहेत अगावर कोठें औररुढा किंवा गालावर नाजूक काटा उमललेला दिसला का सशयाला सधि मिळावयाची, अशा चाणाक्षाच्या टर्षितून अधरवण (क. ८८८), धाप (क. ८७५) किंवा भ्रमवलय (क. ४३८), सुगंध (क. ५१), स्वेद (क. ३५८, ३५९, ४०७, ४०८, ४४०, ७१८, ८२२, ८२८, ८७५, ९३२), इत्यादि चिन्हे कशा निसटणार? रतिसमयो प्रकट होणाऱ्या विभ्रमावढल वात्स्यायन (२.७) सांगतो. रतिचक्रप्रवर्तस्य नास्ति श्राव न च क्रम. १... . स्वप्रेष्यपि न हृदयन्ते ते भावास्ते च विभ्रमा. ॥ क. ५ या गाथेत सांगितलें आहे वा नैसर्गिक विभ्रम हे तृप्तापर्यंतच व्यक्त होतात, अन्य विभ्रम हे कृत्रिम होत. कुलवधाचा शृंगार (क. ८७२) व विभ्रम फक्त पतीसाठीं असतात आणि तो प्रवासाला भिषाला ही तेही, इतकेंच नव्हे, तिचें यावन व सौंदर्य हीही त्याच्याबरोबर प्रवासाला जातात, असे सांबैतिक विधान क. ८६५ या गाथेत आढळतें

सुरतासाठीं वेदप्रमाणेंच चरक चालविणाऱ्या घडधाकट पुरुषानें नीरस व वयस्क नायिकेसहून मोचदर्याची अपेक्षा केलेली आढळते. प्रांडाला किंवा वृद्धालाही याला हवीशी वाटते, म्हणून बालिकेचें समोपन हा केलें जातें, त्याचप्रमाणें वृद्धालाही तरुणाची हौस वाटते (क. १९, ७७०) असें दिसतें. एवढेंच वाय, मद्यपान वेलें असता (क. ९७८) ती आकर्षकही दिसते।

श्रुद्धेच्या समानामुळे तरुणांसाठी पदत्रय येतं असा फानशास्त्राचा इपारा आहे; तो पत्करत असेल त्यानेच अस साहस करावं ! क्र ४०० या गाथेतल्या प्रमा कुटुंबतत्त्वाना चारचार अनुभवाग येणारा आहे, पण तथाकथित सुसंस्कृत साहित्यात प्रचलित समेतामुळे असे उल्लेख करावयास वागी घनत नादात

निष्कर्ष

संस्कृत नाम, नाट्य व साहित्य शास्त्रकारांनी शरीराच्या अन्ना अतोपात व मऊ प्रत्यंगे कटिलेली आहेत, अग मस्तक, रक्क, वक्ष, कटि, पार्श्व, हस्त व पाद, उपातं भुज, मणिवन्ध, जघा व ऊर प्रत्यग मुग्न, भ्रू, दृष्टि, कपोल, नासिका, अधर, दंत, तिन्हा व हनु या सर्व अंगप्रत्यगाचे उल्लेख गाथासप्तशतात अनेकदा आणून आहेत आणि त्याहां व्यक्त होणारे व्यक्तिमत्त्व व सौंदर्य गाथासप्तशतात प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्षपणे चारचार प्रत्ययास यत प्राचीन व मध्ययुगीन संस्कृत व प्राकृत काना जीसौंदर्यवर्णनाचे अनेक समेत रूढ केले आहेत त्याचा तेवढा योना यथ केले आहेत नाहा गाथासप्तशताच्या समाप्तीकालात हे समेत एतडे रूढ झाले नसावेत शिवाय त्याच्याप्रमाणे स्थिर सौंदर्यवर्णनाकडे गाथाकाराचा कड नाहा, आणि स्वीकारलेल्या माध्यमाच्या शुद्धि स्वरूपामुळे यांना तेवढी सवउही नाही गाथाकारांना चल सौंदर्यच अभिप्रा आहे आउपड्याच्या व कृत्रिमतेच्या अभावा, सामान्य व्यवहारात, भावनाया प्रणाना, गानाच्या चलनवठनामुळ व्यक्त होणारा सौंदर्याचा आविष्कार गाथाकारांनी वाणला आहे गाथाकारि स्थिर अवयवाभावती घुटमळत नादात, त्यांना उपमा देण्यात रगत नादात नायिनेच नम्रदर्शन झाले तरी, तर त फार तर श्वास रोधून धरतीउ चार दोन शब्दात प्रसगाचे बाह्य व स्पूड चित्रण करून गाथाकारि अत प्रेरणाकडे वळतो आणि त्याच ही दिग्दर्शन तेवढ्याच शट्टपात चार दोन शब्दात अस करतो वा त्रिग जन्माचा चटना लागवा ! ह्या चित्राया ठळक बाह्यरेपामध्ये छायाप्रकाशाच्या किंवा रंगिनेगी छग भरल्या नसल्या तरी त इतक स्वयर्ण असतं की जणू निव तपणा सनोर उभे ठाकतं !

गाथासप्तशतीच्या नाटिकेच्या सामूहिक (Composite) स्वरूपाबद्दल काही अनुमाते काढता येतात

गाथासप्तशतीच्या नायिका मुख्यत्वेकरून तीन वर्गांच्या आहेत आर्य हल्कि व वन्य आर्य या वरिष्ठ वर्गात क्षत्रिय व वश्य हे समाविष्ट होतात हे र्वा हलिनांना हलके लपतात, हे एरें पण त वेवळ आथक व सास्कृतिर दृष्ट्या आर्यांचे अर्वा अमगेल्या गुणांचे वैशिष्ट्य सामान्य जनतेला मान्य आहे त्यांच्या साहचर्यामुळे त्यांचे गुणावगुण सामान्य वर्गांमध्ये अनुस्यूत होत आहेत आणि मुख्यत्वेकरून ज्ञियाचे मार्फत सामान्य वर्गांचे उत्थापन हात आहे आर्य व द्रविड यांच्या समन्वयाने दक्षिणापथाची वसाहत झालेी असावी या अनुमानात गाथासप्तशतीत आधार आढळत नाहा वरिष्ठ वर्गातील ज्ञिया व्यग्रस्थितपणे वेपधारण करतात प्रमाधने वापरतात आणि आभिजात्यांच्या बधनात वाचरतात हल्कि व वन्य ज्ञिया सामान्यत कृत्रिमोपासून अल्प आहेत त्यांची शरीररयष्टि मजबूत आहे आणि चाल ताठ आहे उन्नत स्तन व पृथुठ ित्र यामुळे त्यांच्या गतीला गाभीर्य आगळे आहे पण कुलीनतेच्या कृत्रिम बंधनांच्या भारामुळे त्या आपल्या अवयवांचा गारव छपावेण्यासाठी पाठीला पोंक आपणूत ित्रा आग खोरून चालणार नाहात हिंदा एतन्नाउमयात आटळणारे व म्हर्गांत समाविष्ट करून गौरविणाले ' मरहटानिचे कुच ' गाथासप्तशतीत वारवार दिसतात गाथासप्तशतीच्या नायिका दिखुणस मननामळ्या आहेत, निर्भय आहेत पण त्या काळाच्या मानाने निर्भळ नाहात नदीवर स्नानात ित्रा वनात विहाराला चक असं त्रियकराने ित्रा मैक्षिणाने मुचविण्याच्या अथक श का लाच आढवळ न घता ता घरावाहेर पडक ित्रननिगीच्या समवेत वाळवटात ित्राणा घालीक आणि फामधामात ित्रा पुरपाशा बरायरांन सहकार्य करण्यात उरणार नाहा पतीने वाच हाता घेतके तर त्याच्या ताअर ती नाचक ित्रा सुरावर गाण म्हणत त्रियकराने सुरागाठा आता हुन केके तर ता आडोशासाठी अउणार नाहा इतकच नह काठे व वहा याचा नेम नाहा, स्वयंप्ररपेने सुरताची माण्णा बराक आणि सामान्यत ह्याचे चौलदळ अस्वीक मानवीक अस उद्वार सुरासमया सीत्कारपूर्वक दाडण्यात आनंद मानीत प्रपगाच व्यग्रधान साभाळीक आणि साह्यात प्रहृत हार्दल अशी हा दिलदार व हाशी आहे

गाथासप्तशतीच्या सामूहिक नायिकांच्या लैंगिक गुणदावाचे विवेचन

उरेंच आहे; सातवाहन कुत्र्याच्या थोरवीची तुलना उजुंग व विस्तीर्ण हिमा-
लयाशीच होऊ शकते आणि गोदावराच्या परिसरात सातवाहनाएवढी कीर्ति
दुसऱ्या कोणत्याही कुत्र्याने आजवर सरादन केलेली नाही. मौथे युग हे श्रद्धाचें
सुवर्णयुग आणि गुप्त युग हे वैदिकांचे. या युगांच्या दरम्यानच्या कालखंडाला
सातवाहनयुग हेंच अभिधान द्यावें लागतें. या युगाला महाराष्ट्राचें पहिलें
सुवर्णयुग असें अभिधान दिलें तर तें यथार्थ ठरेल. अशोकाच्या काळात बौद्ध
भिक्षुना राजाश्रय मिळाला आणि गुप्त काळांत संस्कृत कवीना व पण्डितांना,
स्मृतिकाराना व पुराणिकाना. गुप्त काळात वैदिकाना जे यज्ञ लाधले त्याचा
माया सातवाहनानींच घातलेला आहे. पहिल्या सातवर्षीनें यज्ञ संस्थेचा पुन-
रुद्धार केला आणि गोतमीपुत्र सातवर्षीनें चातुर्वर्ष्याची प्रस्थापना केली. हाल
सातवाहनाचे वर्तुष्य असेंच अखिल दर्जाचें आहे त्याने स्वतंत्र प्राकृत साहित्याची
निर्मिति केली व करबिली आणि प्रचलित लोकागीताचें संकलन केलें.

उत्तर हिंदुस्थानांत अशोक व दक्षिण हिंदुस्थानात पहिला सातवर्षी, हे
प्राकृतांचे भाष्य पुरस्वर्ते सम्राट्-पर्वजाच्या या परंपरेला अनुसरून हाल सात-
वाहनाने महाराष्ट्री प्रकृतात आणि गाथा या महाराष्ट्री वृत्तात (Colebrooke :
Sanskrit and Prakrit Poetry : Asiatic Researches : X :
p. 415) गाथासप्तशती या गाथाकोशात लोकसाहित्याचा संग्रह केला. गुणाढ्यानें
पेशाची भाषेत लिहिलेला वृह कथा हा कथासंग्रह आणि कातम्ब स्याकरण याचा-
ही हालशी (Smith : Z. D. M. G : p (2)) सर्वत्र जोडण्यात येतो. या
विषयी अनेक दनकथा प्रचलित आहेत. हाल शालिवाहन हा दर चार दिवसांनीं
चार वर्षांतील एकेका सुदरीशीं लग्न करून अंतःपुगात भरती करूं लागला. या
मुळे तक्षणांना बधू मिळतेनात. तेव्हा एका द्विजाने देवीची प्रार्थना केली. देवीनें
सुदरीचें स्वरूप धारण केलें व एकातात राजाला भेटून भेडसावले. तेव्हापासून
राजाचा चायकाचा नाद सुटला (लीलाइः प्रस्तावना : डॉ. उगाध्ये). सात-
वाहनाच्या अंतःपुगात पाचशें राण्या होत्या. पैकीं चंद्रलेखा ही पट्टगणी. एके
दिवशी ती सख्यामह प्रतिष्ठानच्या देवीकृति नामक तडागात जन्मक्रोडा करीत
असता राजा तिच्या अगावर पाणी उडवू लागला. माझ्या अगावर पाणी उडवूं
नको असे राणीने त्याला संस्कृतात सांगितलें. मोदकैः हा समास ऐकून

राजाला वाटले की राणीला मोदकाचा मार हवा आहे. त्याने पाकशाळेतून मोदक मागवले व ते राणीच्या अगावर पकले. तेहा राणीने मैत्रिणींसमक्ष राजाचा उपहास केला. ही राणी सुसंस्कृत म्हणून घेणाऱ्या घराण्यातील असावी. अशा घराण्याशी सोयरीक करण्याची पद्धत सातवाहन कुलग वारवार आढळते. संस्कृत विश्वचें पुनरुज्जीवन हा पतञ्जलि प्रेरित काठीचा एक परिणाम उत्तर हिंदुस्थानात विशेष प्रसृत झाला होता. अपमानामुळे व्यथित झालेल्या राजाने सरस्वतीची आराधना केली प्रबन्धकोशात सरस्वतीला भारती म्हटलेले आहे. देवी प्रसन्न झाली तेहा हालाने वर मागितला की माझ्या राजधानीतले सारे नागरिक व राज्यातले सारे लोक कवि व्हावेत. त्याप्रमाणे झाले. या नवकर्त्रींनी लिहिलेल्या एक कोटि, कोणी सागतात दहा कोटि गाथा जमवून हालाने त्यापैकी सातशे गाथा निवडल्या आणि त्याचा गाथासप्तशती या सुभाषितकोशात संग्रह केला. हालाने चार गाथाना दहा कोटि मुद्राचे मूल्य दिले अशी कथा प्रबन्ध चिंतामणीत सांगितलेली आहे. संस्कृत व्याकरण शिकविण्याविषयी राजाने आपल्या पण्डिताना आवाहन केले असता गुणाढ्याने ६ वर्षांची मुदत सांगितली आणि शर्ववर्माने सहा महिन्यात राजाला व्याकरणात पटाईत करण्याची प्रतिज्ञा केली शर्ववर्माने कार्तिकेयाच्या कृपेने कातन व्याकरण संपादन केले व ते राजाला शिकविले. युत्पन्न राजाने प्रसन्न होऊन शर्ववर्माला भरकच्छची सुभेदारी दिली. ही कथा कथासरितागरात आलेली आहे.

अगदी अलीकडे श्री सोहनी यानी "कालिदास, हाल सातवाहन व चंद्रगुप्त II" हा लेख लिहून प्रसिद्ध केला (Journal of the Bihar Research Society Vol. XLI Part 2 1955 pp 229 244) आहे. त्याचा सारांश येथे दिल्यावाचून राहवत नाही :

“मेषदूतात् कालिदास सागतो

हिवा हालामभिमतसा रेवतीलोचनाकाम्
बन्धुप्रीत्या समरविमुरो लागली याः सिपेवे
कृवा तासामभिगममपा सौम्य सारस्वतीनाम्
अन्तः शुद्धस्वमपि भविता वर्षमानेण कृष्णः ॥

अमरकोशावरील टीकेत श्रीरस्वामी सागतो, 'जहाति लज्जामनया हाला ।'

देश	आचार	आळिगन	कुचमर्दन	चुंबन	दंतशत	नलशत	प्रहणन	सुरत
अपरान्त- राट		उत्सुक	मंद	अविरत -रत	मंद	मंद	मंद -रत	रतिललित
अवनति				विरक्त	विरक्त	विरक्त		चित्तरत- प्रिय
आन्ध्र	आचारअष्ट		असह्य					रतिप्रिय
आमीर		प्रिय	अतिप्रिय	प्रिय	प्रिय- विरक्त	प्रिय- विरक्त	प्रहणन- साप्य	
मध्यदेश	आयंप्रगान सात्त्विक	उत्सुक		विरक्त	विरक्त	विरक्त	मध्यम- प्रयत्ति.	चित्ररत
महाराष्ट्र		प्रिय		प्रिय	प्रिय	प्रिय	प्रसिद्ध	उषज्जावर

सुरसतमयां सीत्कार, आळिगन
समयां प्रियकराचे गळ्यांत िठी.
नायकाच्या शरिरावर शतें
करण्याविषयां उत्सुक.
अपशब्द आवडतात.
अमंगल आवडी.

क्षतांनीं जलम करीत नहोत.

गीतवाद्यादि चौसष्ट कलांच्या (?)
(आसनांच्या) प्रयोगांनं संतुष्ट
अश्लील व कठोर शब्द धीटपणें
रतांत प्रवृत्त - स्वयंप्रवृत्त - स्वतः
आरेभतात.

पाटलीपुत्राच्या स्त्रियांची लक्षणे
बशांच आहेत. पण त्या मुरतास
उषज्जावर नव्हे, अंतःपुराच्या
एकांतीच प्रवृत्त होतात.

येथेवर वेलें, त्यावरून तिच्या प्रादेशिकत्वाबाबत काही निर्णय घेता येत नाही. किंवा कसे तें आता पाहू वात्स्यायनादि कामशास्त्रकारांना हिंदुस्थानातील देशोदेशाच्या त्रियाची लैङ्गिक वैशिष्ट्ये देशोपचार प्रकरणात सांगितली आहेत. त्या त्या देशातल्या स्त्रीशा प्रयोग आला असता तिचे रजन कस करावें या अनुरोधानें त्यांनीं ह्या लक्षणें सांगितलेली आहेत त्यांनीं नमूद केलेल्या तऱ्हेील कारणानुरता दिला आहे

कामशास्त्रकारांनीं सांगितलेली हीं लक्षणें त्याच्या वैयक्तिक निराक्षणावर आधारलेली आहेत की पारावर घचिल्या जाणाऱ्या प्राम्थ गोष्टींवर, हें सांगता येणार नाही. हीं लक्षणें त्या त्या देशातील व्यक्तिमात्राचे ठायीं दृष्टकून आढळतीलच असा भरवसा महपि म्हटल्या जाणाऱ्या वात्स्यायनालाही देता येणार नाही सामान्यतः अशी लक्षणें अपेक्षार्थित एवढच त्याचें सांगणे आहे तीं लक्ष्यात घेतली असता निर्गम्य निघतो वा गाथासप्तशतीच्या नायिकांच्या ठायीं दृष्टोत्पत्तीस येणारे गुणदोष विशेषत अपरान्त, अभीर, लाट व महाराष्ट्र या देशातील त्रियाचे अर्गी आहेत अशी या शास्त्रकाराची ग्राही आहे महाराष्ट्रात स्वाधिक झालेल्या समाजात अभीर आहेत, तसेच पाटली-पुत्राहून आलेले लोक ही आहेत, असा समाजशास्त्रज्ञाचा सिद्धान्त आहे. त्याला या वर्गीकरणाचा पाठिंबा आहे आणि गाथासप्तशतीतील नायिकांच्या लैङ्गिक वैशिष्ट्याचाही ।

१८ सर्कीर्ण : सांस्कृतिक व साहित्यिक

शतक नुगनकात निर्माण झालेल्या संस्कृत व प्राकृत साहित्यात नमूद असलेल्या अनेक उल्लेगांनीं गाथासप्तशतीच्या कर्तुं चाचे भेप एतद्गुणाने हाल सात-वाहनाला दिलेले आहेत

सातवाहन कुशाचा गौरव करणाऱ्या दोन अनामिक गाथा उल्लेख आहेत.
उत्तरभा हिमव-तो दान्तिभो सालवाहणो राभा
समभारभङ्गता तेण पस्वत्थए पृथ्वी ॥
सच्च भण गोटावरि पुंभवसमुहेण साहिआसन्ती
सालाहण कुलसरिस जइ ते वृले कुल अत्थि ॥

सुरेंच आहे; सातवाहन कुलाच्या थोरवीची तुलना उत्तुंग व विस्तीर्ण हिमालयाशीच होऊ शकते आणि गोदावराच्या परिषरात सातवाहनाएवढी कीर्ति दुसऱ्या कोणत्याही कुलाने आजवर सरादन केलेली नाही. मोथे युग हें बौद्धाचें सुवर्णयुग आणि गुप्त युग हें वैदिकाचें. या युगाच्या दरम्यानच्या कालखंडाला सातवाहनयुग हेंच अभिधान द्यावें लागतें. या युगाला महाराष्ट्राचें पहिलें सुवर्णयुग असे अभिधान दिलें तर तें यथार्थ ठरेल. अशोकाच्या काळात बौद्ध भिक्षुना राजाश्रय मिळाला आणि गुप्त काळात संस्कृत कवीना व पण्डितांना, स्मृतिकाराना व पुराणिकाना. गुप्त काळात वैदिकाना जे यज्ञ लाघले त्याचा माया सातवाहनानीच घातलेला आहे. पहिल्या सातवर्षीने यज्ञ संस्थेच्या पुनरुद्धार केला आणि मोतमीपुत्र सातवर्षीने चातुर्वर्ष्याची प्रस्थापना केली. हाल सातवाहनाचे कर्तृत्व असेच अव्वल दर्जाचें आहे त्याने स्वतंत्र प्राकृत साहित्याची निर्मिती केली व करविली आणि प्रचलित लोकागीताचें सकलन केले.

उत्तर हिंदुस्थानात अशोक व दक्षिण हिंदुस्थानात पहिला सातवर्षी, हे प्राकृताचे भाष्य पुरस्वतें सम्राट् पूर्वजाच्या या परपरेला अनुसरून हाल सातवाहनाने महाराष्ट्रा प्रकृतात आणि गाथा या महाराष्ट्री वृत्तात (Colebrooke : Sanskrit and Prakrit Poetry : Asiatic Researches : X : p. 415) गाथासप्तशती या गाथाकोशात लोकसाहित्याचा समग्र कला. गुणाढ्याने पेशाची भाषेत लिहिलेला वृहत् कथा हा कथासमग्र आणि कातम व्याकरण याचाही हालाशी (Smith. Z. D. M. O : p 60) सत्रव जोडण्यात येतो. या त्रिपथी अनेक दनकथा प्रचलित आहेत. हाल शालिवाहन हा दर चार दिवसांनी चार वर्षांतील एकेका गुदरीशीं स्मरून अन.पुगांत भगती करूं लागला. या मुळे तरुणाना बधू मिळेनात. तेन्हा एका द्विजाने देवीची प्रार्थना केली देवीने सुदरीचे स्वरूप धारण केले व एकातान राजाला भेटून भेटसावले. तेन्हासुन राजाचा बायलाचा नाद सत्रा (लीलाः प्रस्तवना : डॉ. उगाथे). सातवाहनाच्या अत्रःपुगात पाचशें राण्या हो या पैकीं चंद्रलेपा ही पट्टगणी. एके दिवशी ती सख्यापह प्रतिष्ठानच्या देवीकृते नामक तढागान जन्मोढा करात असतां राजा तिच्या अगावर पाणी उडवू लागला. माझ्या अगावर पाणी उडवू नको असें राणीने त्याला संसृतात सांगितले. मोदनेः हा समास ऐवून

राजाला वाटले की राणीला मोदकाचा मार ह्या आहे. त्याने पाकशाळेतून मोदक मागवले व ते राणीच्या अंगार पॅकले, तेहा राणीने मैत्रिणीसमक्ष राजाचा उग्रहास केला ही राणी सुसंस्कृत म्हणून घेणाऱ्या घराण्यातील असावी. अशा घराण्याशी सोपरीक करण्याची पद्धत सातवाहन कृष्णत वारवार आढळते. संस्कृत विद्येचे पुनरुज्जीवन हा पतञ्जलि प्रेरित काठीचा एक परिणाम उत्तर हिंदुस्थानात विशेष प्रसृत झाला होता. अपमानामुळे व्यथित झालेल्या राजाने सरस्वतीची आराधना केली प्रबन्धकोशात सरस्वतीला भारती म्हटलेले आहे. देवी प्रसन्न झाली तेहा हालाने वर मागितला की माझ्या राजधानीतले सारे नागरिक व राज्यातले सारे लोक कवि भावेत त्याप्रमाणे झाले. या नवकवींनी लिहिलेल्या एक कोटि, कोणी सांगतात दहा कोटि गाथा जमवून हालाने त्यापैकी सातशे गाथा निवडल्या आणि त्याचा गाथासप्तशती या सुभाषितकोशात समग्र केला. हालाने चार गाथाना दहा कोटि मुद्राचे मूल्य दिले अशी कथा प्रबन्ध चिंतामणीत सांगितलेली आहे. संस्कृत व्याकरण शिकविण्याविषयी राजाने आपल्या पण्डिताना आवाहन केले असता गुणाढ्याने ६ वर्षांची मुदत सांगितली आणि शर्ववर्माने सदा महिन्यात राजाला व्याकरणात पटाईत करण्याची प्रतिज्ञा केली शर्ववर्माने कार्तिकेयाच्या कृपेने कातन्म व्याकरण संपादन केले व ते राजाला शिकविले. युपत राजाने प्रसन्न होऊन शर्ववर्माना मरुच्छची सुभेदारी दिली ही कथा कथासरित्सागरात आलेली आहे.

अगदी अलीकडे श्री सोहनी यानी "कालिदास, हाल सातवाहन व चंद्रगुप्त II" हा लेख लिहून प्रसिद्ध केला (Journal of the Bihar Research Society Vol XLI Part 2 1955 pp 229 244) आहे. त्याचा सारास येथे दिल्यावाून राहवत नारी :

“नेपदूतान् कालिदास सागतो

दिश्या हालामभिमतस्ता रेवतीलोचनाकाम्
 यधुपीत्या समरधिमुगा लागली या लिपेये
 कृत्वा तासामभिगममया सौम्य सारश्वतीनाम्
 अन्तः शुद्धसरमपि भविता वर्षमानेन कृष्णः ॥

अमरकोणावरील टीकेत श्रीरसामी सांगतो, 'जहाति लज्जामनया हाण ।'

मल्लिनाथ टीकेंत सागतो, “ अभियुक्त देशभाषा पदमिष्यन्न सूत्रे ह्यल्ल इति देशभाषापरदमप्यतीव कविप्रयोगात् साधु । ’ काव्यालंकारसूत्रांत वामन सागतो, ‘ अतीव कविभिः प्रयुक्तं देशभाषापदं योज्यम् । यथा-योपिदिति अभिल्लाप न ह्यल्लम् । इष्यन्न ह्यल्ल देशभाषापदम् । ’ गाथासप्तशतींत सांगितलें आहे कीं प्राकृत काव्य हें अमृतासारलें आहे. प्राकृत काव्य हें ‘ ललित, मधुराक्षर व सश्रृंगार ’ असतें असे वज्जालगात वचन आहे. आढ्यराजाची प्रजा प्राकृतभाषी आणि साहसाऱ्याची संस्कृतभाषी, असें विधान भोजानें सरस्वतीकडाभरणांत केलेलें आहे. साहसाऱू म्हणजे चद्रगुप्त विक्रमादित्य. त्याच्या अतःपुरात संस्कृत व कुंतल सातवाहनाच्या अतःपुरात प्राकृत भाषा चालत, असें राजशेखरानें काव्यमीमांसेत सांगितलेलें आहे. कुंतल सातकर्णा सातवाहनानें कर्तारि प्रयोगानें महादेवी मलयवतीला मारलें असे वाःस्यायनानें कामसूत्रांत सांगितलेलें आहे. गाथासप्तशतीच्या एका प्राचीन हस्तलिपितातला अखेरचा मजकूर डॉ. पीटर्सन यानीं प्रसिद्ध केला आहे. ‘ गाथासप्तशतीचा कर्ता श्री सातवाहन नरेंद्र हा कुंतलजनपदाचा राजा होता, त्याची राजधानी पैठण येथें होती व त्याचीं उपनामें हाल व शतकर्ण अशीं होती; द्वीपकर्ण हा त्याचा पिता आणि मलयवती ही त्याची राणी, शर्ववर्मा हा त्याचा मित्र होता व तो गुणादयाचा आश्रयदाता होता. ’ या वचनावरून निष्कर्ष निघतात ते असेः— वाःस्यायनाचा कुंतल सातकर्णा व गाथासप्तशतीचा हाल सातवाहन हे एकच. मलयवती ही हानाची राणी होती असें लीलावती या प्राकृत काव्यावरूनही दिसून येतें, वाःस्यायनानें तिचाहि उल्लेख केलेला आहे. भोजाचा आढ्यराज हा ही हाल सातवाहनच. हाल सातवाहनचें दातृ व विख्यात आहे. क्र. ४६७ या गाथेंतील शालिवाहनाची ओळख हालाशौच पटते. क्र. ४६४ या गाथेंतील विक्रमादित्य हें अभिधान हालाचेंच आहे त्याच्या दानशौर्याचें वर्णन भद्रबाहूच्या निर्युक्ति भाष्यांत आलेलें आहे. कालिदासाला हाल माहीत होता, एवढेंच न-हे, त्यानें गाथासप्तशतीचा सूक्ष्म अभ्यास केला होता. कालिदासाच्या ऋतुसंहारावर गाथासप्तशतीची छाप जागोजाग दिसते. गाथासप्तशतीतील शिव-पार्वतींचा कालिदासानें कुमारसभव व मेघदूत यांत उपयोग केलेला आहे. कुमारसभ्यातील (१-३९६ ५-२४) बालिवयाचें उगमस्थान क्र. २७८ या

गायेंत आढळतें, आणि मेघदूतातल्या अकराव्या श्लोकाचें उगमस्थान ऋ ४७१ या गायेंत सापडतें.”

त्याचें माहात्म्य बहुजनसमाजाच्या जीवनाशीं एकरूप होतें त्याच्याच दत्त-कथा समाजात रुढ होतात. गाथासप्तशतीतल्या काहीं गाथा लभ्यट आहेत, म्हणून हालच्या लघुतेची कथा छिद्रान्वेषी लोकांनीं निर्माण केली असावी. संस्कृत पण्डितांनीं जीवनाला, बहुजनसमाजाला विन्मुक्त होऊन ध्वन.पुरतें उच्च पातळीवरलें संकेताधिष्ठित सांस्कृतिक विश्व निर्माण केलें आणि त्या भोवतीं तत्वज्ञान, व्याकरण इत्यादि आर्य विद्यांचे तट उभारले आणि उच्च सत्ताधारी व संपन्न वर्गाच्या आश्रयानें प्राप्त झालेल्या आसनावर भरल्या पोटीं माडा ठोकून उच्च भिव्यानीं प्राकृत जीवनाची व सारस्वताची हेटाळणी आरंभली तेहा मोदकाची कथा निर्माण करण्यात आली असावी. हालची रसिकता व विद्वता आणि त्यानें विद्वानाना व लोककथोना दिलेल्या आश्रयाची सत्यता नाकारतां येण्याजोगी नसल्यामुळें आणि स्वतःच्या राजाश्रयाच्या अपेक्षा सशब्द करावयाच्या असल्यामुळें उत्तरकालीन पण्डितांनीं व कविप्रवृत्तींनीं अतिशयोक्त पारितोषिकाच्या कथा निर्माण केल्या असाव्या. हालसारख्या अत्युत्पन्न व महाराष्ट्रीय प्राकृत कवीना प्रतिभेचें श्रेय देणें जिरावर आल्यामुळें त्यानींच भारतीच्या वरदानाची अद्भूत कथा प्रसृत केली असावी असें वाटतें

एगट् मात्र परे कीं जगू अगा काहीं वरदानाचाच प्रभाव अत्तेच असे भाषाये एवढें सांस्कृतिक उधारन हालच्या कारकीर्दीत शालें असायें असे गाथासप्तशतीवरून प्रयत्न येत हालानें प्रथम संस्कृतित केल्ल्या गाथाच्या संरचनेवरूनच नव्हे, त्यानें निघडलेल्या गाथांच्या दर्जावरून, या गाथा रचणाऱ्या कवींच्या व कविविप्रींच्या संख्येवरून आणि हा गाथानिर्मितीचा उद्योग चालण होता त्या क्षेत्राच्या विस्तारावरून.

गाथासप्तशतीच्या कृत्याबद्दल प्राचीन व मध्ययुगीन लेखकांची एक-पाकरता असली तरी अनूक्त आधुनिक संशोधकांनीं वेगवेगळ्या भूमिका-बन्धन या धारनीत वेगवेगळे आधार उरिधन केलेले आहेत त्यांचा ठाला सुरण विचार केण पाहिजे.

डॉ. देवदत्त भांडारकर (Bhandarkar Commemoration Volume : p. 188) सागतात : या संग्रहात राधा, वार व विक्रमादित्य यांचे उल्लेख आढळतात, त्या अर्थी त्यांचे सकलन सहाव्या शतकाच्या सुरवातीस झाले असले पाहिजे आणि साहित्याच्या प्राचीनतेबद्दल प्रचलित असलेल्या अनेक अन्य दंतकथाप्रमाण गाथासप्तशतीबद्दलच्या कथा अप्राप्य मानल्या पाहिजेत. विद्यामूषण श्री. युलेशास्त्री (वागीश्वरी : वर्ष १ अंक १) त्यांच्याशी सहमत आहेत. कापालिक, गणरती व होरा या उल्लेखाबद्दल आणखी काही संशोधकांनी गाथासप्तशतीचे संकल्पन आणखी अलीकडे ओढण्याचा आग्रह धरलेला आहे. महामहोपाध्याय श्री. ओझा (प्राचीन लिपि माला पृ १६८) व डॉ. जयशवाल (I. A : Vol 47 : p. 112) यांनी डॉ. देवदत्ताच्या आक्षेपांचे निरासन केलेले आहे. त्या त्या विषयाच्या अनुरोधाने मी या आक्षेपाची चर्चा केलेली आहे. खुद्द डॉ. बेबर यांनी गाथासप्तशतीचा काळ तिसऱ्या शतकापूर्वी जात नाही असे विधान (Vorwort : p xxii) केलेले आहे. गाथासप्तशतीतील व्यंजनांच्या स्थानावरून डॉ. कीथ यांनी अनुमान (History of Sanskrit Literature ; p. 224) केले आहे की हा ग्रंथ ई. स. २०० ते ४०० च्या दरम्यान माडला पाहिजे. सर्वांत अघातरी अभिप्राय डॉ. मॅकडोनेल (Sanskrit Literature : p. 344) याचा आहे; ते सागतात हा ग्रंथ दहाव्या शतकापूर्वी केव्हा तरी सिद्ध झाला असावा. डॉ. विंटरनिट्झ (Geschichte der Indischen Literatur: Vol. III. p. 102) यांनी मात्र गाथासप्तशतीचा काळ पहिले किंवा दुसरे शतक असा निश्चिन केला आहे. त्याचप्रमाणे डॉ. विन्सेंट स्मिथ (Z. D. M G, 1902 · p 661) यांनी सांगितले आहे आहे की गाथासप्तशती हा कोश आन्ध्र राजा हाल शातवाहन याच्या पुरस्काराने ई. स. ६० ते ७० चे दरम्यान संकलित झाला असल्याबद्दल आणि वृद्धकथा व कातन्न व्याकरण हे ग्रंथ ही त्याच मुमारास सिद्ध झाले असलेबद्दल आपली खात्री झालेली आहे. यापैकी कातन्न व्याकरणाचा काळ डॉ. वेलवळकरांनी पहिले शतक (Systems of Sanskrit Grammar : p. 83) असा ठरविला आहे. या सिद्धान्तापैकी डॉ. स्मिथ यांचेच मत मज्जा

ग्राह्य घाटते. हे आक्षेप घेतले गेले तेव्हापेक्षा आतां अधिक संशोधन झालेलें आहे आणि संशोधकांची वृत्ति अधिक सहिष्णु झालेली आहे. ज्याचा काळ निश्चिन ठारविता येतो अशा साहित्यात किंवा शिञ्जलेचांत आढळणाऱ्या उल्लेखांचें आरम्भस्थान तेंच किंवा त्यांच्या आसपासच असलें पाहिजे असें एहीत घरण्याचा आग्रह संशोधकांनीं आता सोडला आहे; आणि साऱ्या दंत-कथा या भाकड आहेत असें मानण्याची वृत्ति ही आतां बदलली आहे या बाबतीत पूर्वी उद्भूत केलेल्या डॉ. फ्राउडर यांच्या विधानावर मी विसंबूं इच्छितों.

महामहोपाध्याय डॉ. निराशी यांनीं Indian Historical Quarterly च्या १९४५ सप्टेंबरच्या अंकात Some Royal Poets of Vākātaka Age आणि डिसेंबर १९४७ च्या अंकात The Date of Gāthāsaptas'arī हे लेख लिहून मुख्यर्वेकरून लेखकाच्या नामसादृश्याच्या अनुरोधानें गाथासप्तशतीचा काळ अलीकडे ओढण्याचा प्रयत्न केला आहे. बाणमहानें प्रसंसिलेल्या सुभाषितरत्नाच्या कोशाला असलेलें 'कोश' हे अभिधान हस्तलिखितात नसल्यामुळें लोकांपुढें आतां असलेला गाथासप्तशती हा ग्रंथच वेगळा असला पाहिजे, हें डॉ. देवदत्त मांडारकराचें अनुमान, एवढा अविश्वास ठीक नाही, म्हणून त्यांनीं उडवून लावलें आहे. भांडारकर इन्स्टिट्यूट मधील क्र ३८६ सन १८८८-८९ आणि क्र ३८५ सन १८८७-९१ या हस्तलिखिताचें अभिधान 'गाथ-होश' असेंच आहे; शिवाय काहीं शतकांच्या अमेरीस येगाऱ्या गाथेत गाथासप्तशतीला 'कोशच' म्हटलेचें आहे गाथासप्तशतीनील विक्रमादिय हा चंद्रगुप्त विक्रमादिय आहे, त्याच्या तथाकथित दानशौर्याचा उल्लेख अमोघवर्ष राष्ट्रकूटानें केलेला आहे. अशी गाथा विदर्भांत रचली जाणें समजण्याजोगें आहे असा त्याचा अभिप्राय आहे. गाथासप्तशतीच्या हस्तलिखितात गाथाकरीचीं नावें दिलेली आहेत. महामहोपाध्यायांनीं मध्ययुगीन ऐतिहासिक व्यक्तीशीं त्यांचा समन्वय केलेला आहे.

वर्ण : क्र. ५४ वगैरे गाथांचा कवि = तन्दाळा मुद्रानिर्धीन (J N S. 1: II. 83) च्याची नाणी मिळालेली आहेत तो " कव गातकवि " = वर्ण गातकवि = सातिवर्ण = चंद्रधो (२२९ ते २३८ इ).

प्रथमेन : उर्क प्रथ, प्रथराव, प्रथसेनः क्र. ४५ वगैरे गाथांचा कवि =

दण्डि, बाण, आनन्दवर्धन इत्यादिकांनी प्रशंसिलेल्या सेतुबंध उर्फ रावणवहो या प्राकृत काव्याचा कर्ता, वाकाटक वंशातील द्वितीय प्रवरसेन (४२० ते ४५० इ.)

सर्वसेन : क्र ५०२ वगैरे गाथाचा कवि = ~~सर्वसेन~~ आलंकारिकांनी प्रशंसिलेल्या हरिविजय या प्राकृत काव्याचा कर्ता = वाकाटकाच्या वसगुप्त शाखेचा संस्थापक पहिला प्रवरसेन याचा पुत्र. ज्याच्या नावाचे द्वितीयार्ध 'सेन' असे आहे, जयसेन, मकरदसेन, मल्लसेन, महासेन विश्वसेन, सत्यसेन, हे ही किंवा त्यापैकी काही वाकाटक वंशातील असणे अनुमानाने शक्य आहे.

मानः क्र १०१ वगैरे गाथाचा कवी = सातारा जिल्ह्यातील माण - मानपुर येथील राष्ट्रकूट घराण्याची (A. B. O. R. I. XXV. pp 363) संस्थापक मानाडक

देवराज = क्र १३८ वगैरे गाथाचा कवि = मानाडक राष्ट्रकूटाचा पुत्र. दुसऱ्या चंद्रगुप्त गुप्ताचा पिक्रमादियाचा प्रतिनिधी म्हणून कालिदास याच्या दरबारी आला होता. याने देशी शब्दाचा कोश तयार केला होता.

आढ्यराज = ऊर्फ अर्धराज्य : क्र २६ वगैरे गाथाचा कवि = बाणभट्टाने हर्षविराट प्रशंसिलेल्या आख्यायिका या ग्रंथाचा कर्ता. याच्या अमदानीत सर्व प्रजा प्राकृत भाषिक असल्याचे भोजाने सरस्वतीकंठाभरणात सांगितले आहे. त्या अर्थी तो प्राकृत कवि असला पाहिजे. आख्यायिका हा ग्रंथ प्राकृत असणे शक्य आहे. आढ्यराज हे शालिवाहनाचेच नाव असल्याचे टीकाकार रत्नेश्वराने सांगितले आहे. पण हे नाव पुराणातील सातवाहनाच्या यादीत आढळत नाही. त्याचा हलाशी समन्वय होत नाही.

वाकरविराज = क्र १५ वगैरे गाथाचा कवि = मधुमथनविजय व गउडवहो या प्राकृत काव्याचा कर्ता; भवभूतीचा समकालीन, कनोजच्या यशोवर्म्याचा आश्रित : काळ आठव्या शतकाचे द्वितीय चतुष्टक.

महामहोपाध्यायाच्या पूर्वी पुरातत्वभूषण श्री. राजवाडे (शानेश्वरी : प्रस्तावना. पृ ४५) यानी कालिरात्र व कालह्व (क्र २१ व २६ चे कवि) याचा कालिदासाशी समन्वय केला होता आणि प्रवरसेन हा कालिदासाचा आश्रयदाता असून त्याच्या ही गाथा गाथासप्तशतीत असाऱ्यात असा बळकट संशय व्यक्त केला होता. पण या अनुमानाचा त्यानी पाठलाग केला नाही. महामहोपाध्यायाच्या या दोन लेखांतील अनुमानाना नामसादृश्य आणि यापैकी

काहींचे कुल्ल्याविषय याऱ्यतिरिक्त कोणताहि आधार नाहीं. शिवाय त्यानीं गृहीत घरलेलीं गाथाकवींची नावे अनधिकृत आहेत, तीं फक्त मध्य-युगीन टीकात आढळणारीं आहेत आणि त्यांच्या बाबतींत टीकाकाराची एक-याक्यता नाहीं. त्यानीं कलिलेच्या कवींची प्राकृत भाषा व त्यानीं योजिलेलीं वृत्तं गाथासतशतीं हून स्वप्तरणें भिन्न आहेत. या ग्रथावर निर्विवादपणें अभि-जात संस्कृत काव्याची छाप आहे. खुद्द प्रवरसेनाचें सेतुबन्धकूर्तंन विवाद्य आहे. गुद्द सातवाहन घराण्यात सेन हें अय नामाधे असलेल्या पुरींद्रसेन पुराणानीं नमूद केलेला आहे. केवळ सेन या अव्यार्थावर आधारलेलें हें नामसादृश्याचें गमक मान्य केले तर त्यापामून हास्यास्पद निष्कर्ष निघू शकतील. सबब या बाबतींत अधिक व विश्वसनीय पुरावा हातीं आल्याशिवाय अस्तिरधीं निर्णय घेता येण्यासारखा नाहीं असेच म्हटलें पाहिजे.

अर्थात् हाल सातवाहनाचा जो काळ मी घरलेला आहे त्या काळात म्हणजे पहिल्या शतकात गाथासतशतीतील बहुसंख्य गाथाची मादणीं करण्यास काहींही प्रत्यवाय नाहीं.

गाथासतशतींतल्या व त्या काळातला बहुजनसमाज सुधारलेला आहे, सुसंस्कृत आहे. या बाबत पुरेसा अतर्बाह्य पुरावा उरल्ल्ध आहे. आर्थिक, धार्मिक व सामाजिक परिस्थिति व प्रगति यांची चर्चा पूर्वी केली. आतां तऱ्हालींन गुंथरकृतविषयी माहिती सागतों.

गाथासतशतीचें सकलन होण्यापूर्वीं नाणेपाट व तेथील देवमुक्त आणि कोडागें, भाजें, वेडसे इत्यादि लेणीं लोडून हार्ल्ये होनीं. त्यावस्तुन येथील कारागिरांची स्थानत्य व शिल्प या विषयांतील गति भज्जमावता येते.

सद्दात्रीतील लेण्याच्या मादणींनूच भारतीय मदिद्याची घाटणी उत्रान सालेली आहे, एवढेंच नव्हे, याभाऱ्य दिवस्ती मदिद्यानी ही हें प्यानीं आगले म्हणजे या लेण्यांच्या कर्तृत्वाला जबाबदार असणाऱ्या शिल्पेश्वराचें माहा म्य भज्जमावता येतें.

सद्दात्रीतील लेणीं लोडण्यासाठीं महायज्जानें परदेशचे शिल्पा अन्वय प्रदेशांतले कारागीर आगले होते असा प्रबुद अलीकडे रुढ झाल्ल्या अमून विशिष्ट विचारसरणीच्या वावडुकीत व रिदनातही तो विशेष मिर आहे. पण तो पत्रा

नाहीं. हे कारागीर महाराष्ट्रीयच होते. या विधानात सत्याचा अपलाप नाही आणि भारतीय दृष्ट्या अराष्ट्रीय असें काही नाहीच नाही. हे विधान सर्वमान्य होईपर्यंत पुनः पुनः टासून सांगण्यात सकोच घालण्याचे काही कारण नाही. माझे मित्र श्री श्रीपाद टिकेकर सांगतात की सिंहलद्वीपातलीं लेणीं कोरण्याकरता महाराष्ट्रातले कारागिर तिकडे नेले होते अशी परंपरा तेथे अद्याप प्रचलित आहे. आणि आपल्याला कोणी संकुचित वृत्तीचे असें म्हणू नये म्हणून आम्ही मान ह्या त्या सिद्धान्ताला मान तुकावण्यास सिद्ध होत आहो. गाथासप्तशतीच्या संपादन कालातही हा लेणीं कोरण्याच उद्योग चालू होता हे निश्चित मग त्याचे पडसाद येथे का उमटले नाहीत? अजडा व वेरूळ येथील उत्तर कालीन लेण्याबाबतचे उल्लेख तरी आमच्या साहित्यात कोठे आले आहेत? प्रसिद्धी व व्यवहारपराङ्मुखाता हा आमचा स्वभावघर्मच आहे. म्हणूनच आम्ही जे निःसंशय आमचे ते वारवार गमावून भडग होऊन बसलो आहोत!

सह्याद्रीच्या लेण्यातील भिंती व स्तंभ रंगीत आकृतींनी व चित्रांनी अलंकृत केलेले होते, हे निश्चित. आता ओबड धोबड दिसतात त्या मूर्ती ही एकेकाळी गिलाव्याने गुळगुळीत करून रंगविलेल्या होत्या याच्या पुरावासाठी त्या मानाने अर्वाचीन अशा अज्ञान्यापर्यंत यात्रयास नको. खुद्द भाजाच्या लेण्यातील स्तंभावर अस्पष्ट अशी रंगीत चित्रे अस्तून ही दिसतात. बुद्ध, बुद्धभिक्षु आणि आडव्या रंगीत पट्ट्याचे वस्त्र नेसलेली स्त्री ही चित्रे तर अगदी स्पष्ट दिसतात प्रसंगाची, बस्तुची व न्यक्तीची रेषा व रंगीत चित्रे गाथासप्तशतीत जागोजाग दिसतात. क्र. ३५ या गाथेत लक्षणाचे चित्र कुलवधूने भिंतीवर रंगवलेले आहे हे चित्र आहे की हा चित्रपट आहे याचा खुलासा मिळत नाही क्र. ६१२ या गाथेत रेषाचित्र व रंगीत चित्र याचे उल्लेख आहेत. क्र. ७३२ मधील चित्र सनला लावलेल्या भिंतीवर काढण्याचे आहे, घडेवाइक चित्रकाराना स्थानशुद्धीची व वर्णक्रमाची माहिती असलीच पाहिजे असें ही या उल्लेखावरून दिसते. क्र. ६३२ या गाथेत चित्रात रंग भरण्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. चित्रकाराच्या वर्तिकांचा उल्लेख क्र. ६५६ या गाथेत आलेला आहे. क्र. ६४१ मधील चित्र हे वस्तूचे चित्र आहे, प्रयत्न वस्तु नाही, हे ज्याला माहीत नाही तो त्याच्या दर्शनाने फावा, इतके ते दृष्टेहूष आहे. या चित्रापैकी काही

घंदेवाईक कारागिरांनी काढलेली आहेत आणि काही या कलेचे शिक्षण न घेतलेल्या घरगुती छियांनी. लक्ष्मणाचे चित्र रंगवणाऱ्या कुलवधूचा उल्लेख मला विशेष महत्त्वाचा वाटतो. येथे तिच्या कलाकौशल्याची वाग्राणणी आवर्जून केलेली नाही. हा मुद्दा आणखी महत्त्वाचा, घरंदाज स्त्री हे समाजाचे अंतर्गम. अपवादात्मक नव्हे, सामान्य म्हणून जे गुण तिच्या अंगी असतील ते समाजाचे गुण मानावयास प्रत्ययाय नाही. चित्रकला समाजाच्या अंगी मुरलेली असणे हे निःसंशय सुसंस्कृततेचे लक्षण आहे.

क्र. ९ या गाथेत हरितालमण्डितमुरी नटोचा उल्लेख आलेला आहे आणि क्र. २५९ या गाथेत रंगोत्तीर्णा नर्तकेचा. क्र. ३४४ या गाथेत रंगभूमि व पूर्वरेड्ढ या संज्ञा आलेल्या आहेत. रंगभूमीवर होणारी नाटके व नृत्ये ग्रामीण बहुजनसमाजाला ही पूर्णपणे परिचित असली पाहिजेत असे या उल्लेखावरून दिसून येते. त्याचप्रमाणे लेग्हा नाटकांत छियांची कामे छियाच करित असत असे ही शक्तीत होते. मुसलमानी अमदानीत महाराष्ट्राचे धारदीकरण झाले आणि आमच्या परंपरागत नाट्यप्रियतेचा आःहात्या विस्तर पडला, याचे येथे स्मरण झाल्यावाचून रहात नाही.

गाथासतशतीत गायन, नर्तन, वादनाचे अनेक उल्लेख झालेले आहेत.

क्र. ३८१ व ६८९ मधील गीते पुरुषांनी गाइलेली आहेत, पैकी पहिले हृदयविदारक विरहगीत आहे व दुसरे प्रसन्न समृद्धिगीत आहे. दोतांत मालाची तयारी होत असताना किरा तपार माल बाजापाकडे चालविला असताना अशी समृद्धिगीते वारवार ऐकू येतात. " पिकला गहं ग हरभरा " या लावणीचे पर्यवसान शृंगारिक असले तरी मूळतः हे समृद्धिगीतच आहे. फार काय, लावणी हा गीत-गायन प्रकार भाताच्या रोगाच्या सामूहिक लावणीची संवद असावा अशी कल्पना वारवार माझ्या मनांत येऊन गेलेली आहे. क्र. १२८, ३३४ व ८८७ मध्ये उल्लेखिलेली गीते ही विरह गीते असून ती छियांनी म्हटलेली, आहेत. क्र. ६४२ व ६४३ मध्ये विवाहाचे वेळी म्हणायच्या भंगरगीतांचे उल्लेख आहेत. अशी गाणी वधूच्या मैत्रिणींनी म्हणायची अशी प्रथा गाथासतशतीच्या काळात प्रचलित होती असे त्यावरून स्पष्ट दिसते. उत्तरसर्गांत त्यांत दो एक भटतींनी व्यापोज येता. अनेक शतकांनंतर अगदी

अलीकडेच हा मान पुन्हा त्याचेकडे आलेला आहे. क्र. १२८ मधील गीत हे विरहगीत असून ते गोपीनी रानात गाइलेले आहे. आणि क्र. ११४ मध्ये कृष्ण-गोपींच्या सामूहिक नृत्याचा उल्लेख आलेला आहे. सामूहिक नृत्य गायने ही भारताला अभीर व याद व याची देणगी आहे. गोपालक व कृपिप्रधान देशात गोप व गोपी यांच्या गाण्याना व नृत्याना प्राधान्य असणारच आणि त्याचा आशय शृंगारिकच असणार. आपल्याकडे त्यांना तसा आशय व तसे महत्त्व होतेही. म्हणूनच अनेक कवींनी गोड गोड गवळणी रचल्या. पण पुढे उच्चभूतनी गवळणींचा कवजा केला आणि सामूहिक नृत्यावर भृकुटि बरू केल्या; यामुळे आमच्या सामाजिक जीवनातले हे जिवंत व रसरशीत वैभव नष्टप्राय झाले. ज्यांनी हे अंग संवर्धित केले त्यांचा त्याबद्दल हेवा वाटत असूनही ते अनिष्ट होते म्हणूनच आपण ते नष्ट केले अशा नैतिक फुशारकीत आपण स्पर्शुष्ट समाधान मानून घेत आहोत ! क्र. ३०४ व ३६१ या गाथात कुन्दीच्या नृत्याचे उल्लेख आहेत. क्र. ३०४ मध्ये पति वाद्य वाजवीत आहे व पत्नी त्याच्या तालावर नृत्य करीत आहे. ह्या विलासासाठी आपण पारखे झालो आहोत. गाथासतसतीत अनेक वाद्यांचे उल्लेख आलेले (डुण्डुअ = घंटा; क्र. १७२; ढक्कं = डंका; क्र. ५२६; तूर = तूर्य = तुतारी, क्र. ५३६; पटह; नगारा; क्र. २९, ६८५; मुरअ = मुरज = मृदंग; क्र. २५१; वज्र = वाद्य; क्र. ४२०; वंस = वंश = बासरी; क्र. ५५७; वीणा; क्र. ५६०) आहेत. पैकी घंटा ही आकाराने मोठी असून रेड्याच्या गळ्यात बाधावयाच्या माळेतील आहे आणि डंका हे राजकीय प्रभुत्वाचे द्योतक असून येथे तो हत्तीने धारण केलेला आहे. दरवारी मिरवणुकांत उंटावर डंका लादण्याची प्रथा उत्तरकालीन आहे. देवळात घंटा बाधण्याची प्रथा अद्याप मुरू झालेली नाही. पटह हे वाद्य हफासारखे असावे. दोन मळानीं त्याचार घेतलेल्या आड्या दाड्याला धातुचा वाटोळा डोल बांधलेला असून त्यावर हातातल्या दाडा हाणून ते मोठा नाद काढणार आहेत, असे दृश्य अजंठ्यात रंगवलेले आहे. ही धार्ये भारताने फार प्राचीन काळारासून यापरीत आहेत, साध्या व मुधारलेल्या स्वरूपांत, जंगली जमातींसासून राजपानीतल्या नागरकांमर्यात. अजंठ्याच्या पहिल्या प्रनाफाच्या लेण्यात पाश्चात्य गीताराच्या धर्तीची वीणा मांडीवर

घेतलेल्या बैठ्या पुढ्याचे चित्र आहे आणि उडत्या गंधर्वांनी खाद्यावर घेतलेली एरुतारीसारखी भोवळा बसविलेली वीणा (श्री हेरिंगहॉम : Ajanta Frescoes : Pl 36. 40) अठराव्या लेण्यात रंगविलेली आहे. वीणा हें वाद्य ऋग्वेदापासून वापरात आहे. गाथासप्तशतीच्या काळातलें हें वाद्य झळारानें सुर धरण्यापुरतेंच असावें असें वाटतें.

गाथासप्तशतींत कवि (क्र ३, ९७७) व त्यानीं रचलेलीं आख्यानं (क्र ५१७, ८६२) आणि गाथा व काव्यें (क्र २, ३, ४२८, ८०९) यांचे अनेक उल्लेख आलेले आहेत सुशिक्षित लोक काव्याचे पठण व मर्मग्रहण करीत असत आणि अशिक्षित स्त्रियाना आख्यानं ऐकवीत असत, असें अनुक्रमे क्र ४९८ व क्र ८६२ या गाथावरून दिसते. क्र. ६७१, ७०३ व ९८५ या गाथात पण्डित व शास्त्री यांचे उल्लेख आहेत. हाल गुणी जनाचा एवढा आश्रयदाता, तरी क्र ६७१ मघोल पण्डित दारिद्र्यी आहे, म्हणून जणूं दारिद्र्य हें पाण्डिताचें अनादिसिद्ध लक्षण च आहे, आणि भूयण ही ! क्र ८८६ या गार्थेन.कविव व व पाण्डित्य याचा आणि क्र २ या गाथात पाण्डित्य व वैदग्ध्य याचा संघर्ष सूचित केलेला आहे. अन्धकारकोठड्यांतील एकांतवासाहून भयंकर अशी शिक्षा कवीनें अरसिकाला क्र ८०९ या गार्थेन मुनावलेली आहे. क्र. ४२१ व ७३३ या गाथात कलावन्ताचे उल्लेख आहेत. गुणी जनाचा गौरव होत असलेला पाहून निर्गुणी जनानाही हस्तकामार्फत आपला गौरव करवून घेण्याची बुद्धि होते किंवा उत्सव प्रिय निर्गुणी जन आपल्यातल्याच एकाचाचा गौरव करण्यास प्रवृत्त होतात. ही वस्तुस्थिति क्र. १९१ या गाथेच्या असद्य झालेली आहे.

क्र. ७३३ या गार्थेतील सूचित उल्लेख निःसंशय गोष्टीचा आहे. गोष्ट म्हणजे गाई चारारयाचे कुरण (ऐ ब्रा : ३-१८-१४), गाई वापण्याचा गोठा (१.१९१.४). रानात जनावरें चरायला सोडलीं म्हणजे त्यावर फक्त नजर ठेवायची असते. येथेंच एकाचा छायावृक्षाखाली गोप-गोपी गप्पागोष्टी करीत बसतात. गोष्टी म्हणजे गीतवळा, समा, समाज, समेकन : फावत्या वेळीं मित्र मंडळीनीं गप्पागोष्टी करण्याचें ठिकान. गोष्टी हा एक नाव्यप्रकार ही आहे. मग वाटतें कथा या अर्थानें गोष्ट हा शब्द या शब्दाशीं संबद्ध आहे. प्राकृत वाङ्मयात गोष्टी हा शब्द मित्रमंडळाचें समेलन या अर्थानें वारवार (Nisi

Cu 8 : p. 502: Acā II 1 3 : 245) आढळतो. या संस्थानाशी वराच पैसा असे व समाजाच्या बैठकीत अनेक प्रकारची चैनवाजी (Nāyā 16. 174) चाले. उःसव, सण, यज्ञ, यात्रा ही ही समाजिक व सांस्कृतिक समेलनेच; धर्माच्या नावाने संपटिन झालेली, इतकेच. गणिकाच्या दिवाणान्यातही अशीं संमेलने भरत. कोणी काव्यशास्त्रविनोदात कालहरण करीत आणि कोणी नृत्य गायनात, कोणी मंत्रमानान व कोणी गौयूथिकादि सुरतोःसवात. अशा चैनी सुसंपन्नाच्या मेळाव्यात एकादे वेळीं दरिद्री कलावन्ताची, गुणवन्ताची हेटाळणो व्हावयाचीच. घनिकाना कलावन्ताचा सहवास हवा असतो तो 'केवळ स्वतः' गुणीजनाचा आश्रयदाता म्हणवून घेण्यासाठी; मनातल्या मनात व सामान्यतः ते यात्रा सुप्रमस्कन्याहून अधिक किंमत देत नाहीत !

गाथासतशतीच्या काळाच्या सुसंस्कृततेचे मुख्यमापन एवढ्याच उल्लेगाच्या पुराव्यावर करून भागणार नाही. हा सुभाषितकोश राजाश्रयाने सिद्ध झालेला आहे, हे खरे, येथे कालिदासासारख्या एकाद्या अपवादात्मक महाकवीच्या प्रतिभेचे दर्शन होत नसून महाराष्ट्राच्या सामुदायिक सद्दयतेचे व सुसंस्कृततेचे अतर्थात येथे दृष्टोत्पत्तीस येते, हे ही तितकेच खरे; कारण, गाथासतशती हा अनेक कवि कवियित्रीकृत सुभाषिताचा सग्रह आहे. कारण, या कवि कवियित्रींची सुसंस्कृतता त्यांना शालेय शिक्षणाने प्राप्त झालेली नाही; कारण आपल्या अभंग, ओवी लावणीकाराप्रमाणे हे लेखक व लेखिका ग्रामीण आहेत आणि त्यांचे कवित्व, संस्कृत कवीप्रमाणे शिक्षण व सकेत यावर आधारलेले नसून, आत्मपयथावर उभारलेले आहे. आणि भारताचे आद्य लोकसाहित्य म्हणून गाथासतशतीचे महत्त्व अद्वितीय आहे.

गाथासतशतीची साहित्यिक चर्चा सुरू करण्यापूर्वीच सागून ठेवतो की या भागातून रस व ध्वनि, नायक व नायिका, प्राकृत शब्दांची रूपे इत्यादि त्रिपय विस्तारभयास्तव हेतुपुरःसर वगळले आहेत.

गाथासतशती हे भारताचे आद्य लौकिक लोकवाङ्मय आहे आणि महाराष्ट्राचे आद्य अभिमानस्थान आहे. मी असे म्हणतो, याला अनेक कारणे आहेत.

संस्कृत ही मुसंस्कृत आर्यांच्या धर्मविधींची व सारश्याची भाषा; अभि-

जात व अलौकिक, प्रौढ व व्याकरणबद्ध; बहुजनसमाजाच्या न्यावहारिक जीवनापासून एवढी अलित की जणू म्हणूनच तिला देवभाषा म्हणण्यात येते ! प्राकृत ही बहुजनसमाजाची भाषा; अभिनव व ऐहिक, अविगम व अनिर्बंध; प्रकृतिसिद्ध, वर्धनशील व सर्वव्यापी. आर्यांची संस्कृति वर्गनिष्ठ झाली, बहुजनसमाजाला वि-मुक्त झाली; म्हणूनच बुद्धाने धर्मकान्तीसाठी प्राकृताचा आश्रय केला; किंवा त्याने प्राकृत धर्माचा प्रसार केला असे म्हणा हवे तर. धर्म प्रसारार्थ बौद्धानां प्राकृतात धार्मिक साहित्य निर्माण केले आणि प्रचार कथा रचल्या. वैदिक साहित्यापेक्षा जातकथा बहुजनसमाजाला जगळ्या व सहज समजण्यासारख्या असल्या तरी त्या विशिष्ट हेतूने लिहिलेल्या असल्यामुळे आजही हे धर्मसाहित्य कृत्रिम वाटते. गाथासप्तशतीत समाजाचे अतर्क्य प्रकट झालेले आहे आणि ते ही अकृत्रिमरणे. येथील भावना उस्फूर्त आहेत आणि ऐहिक आहेत; म्हणूनच म्हटले आहे की हे भारताचे आद्य लौकिक लोकसाहित्य आहे.

अहंमन्य व स्वसंतुष्ट संस्कृतनिष्ठ पण्डितांनी मराठीची अवहेलना माडलेली अश्ली तरी माझ्या मूलातून सशब्द होणारी मराठी वचने ही अमृताते जिंकतील ही ज्ञानेश्वराची प्रतिज्ञा आणि गाथासप्तशतीतील प्राकृत काव्याच्या अमृतमधुरवाची ग्वाही याची तुलना करण्यासारखी आहे. ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानाभोवती पण्डितांनी उमारलेली कोंडी फोडली आणि गाथासप्तशतीने काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत हिंदुस्थान जिंकले; बाणभट्टासारख्या महापण्डिताचे उद्गार आणि अलंकार वाङ्मयात समाविष्ट झालेली गाथासप्तशतीतील असख्य वचने ही या विधानाचा साक्षी आहेत.

शुक्राचार्यांच्या लब्धप्रतिष्ठितेविरुद्ध उठावणी हा महाराष्ट्राचा स्वभावधर्मच आहे व तो साहित्यात वारंवार प्रकट झालेला आहे.

वाङ्मयाचे मुख्य वर्ग दोन : शिष्टवाङ्मय व लोकवाङ्मय. शिष्टसाहित्य वर्गनिष्ठ असते, कृत्रिम व साकेतिक असते. लोकसाहित्य हे लोकनिष्ठ असते, जीवननिष्ठ असते, नैसर्गिक व न्यावहारिक असते. शिष्ट साहित्यातील नायक-नायिकाचे गुणावगुण साकेतिक असतात, शास्त्रोक्त असतात, बोलताना अलंकार साधण्याला उभुक असतात, जगू हा अलंकार अमुक याची त्यांना जाणीव असते,

किंबहुना तो साधण्यासाठीच ते बोलले जाते. लोकसाहित्य हे बहुजनसमाजातील कवींनी बहुजनसमाजासाठी निर्माण केलेले असते, बहुजनसमाजाच्या भाषेत लिहिलेले असते आणि त्यात बहुजनसमाजाचे जीवन सशब्द झालेले असते. या दृष्टीने पहिले असता भर्तृहरिचे शतकत्रय शिष्टसाहित्यात समावर्ते आणि गाथासप्तशती लोकसाहित्यात. गाथासप्तशतीतल्या अनेक गाथा समाविष्ट झालेल्या असल्या तरी उत्तरकालीन वज्जाल्गागर शिष्टपणाची अधिक छाप पडलेली दिसते. ज्ञानेश्वरीचा समावेश शिष्टवाङ्मयातच केला पाहिजे. ज्ञानेश्वर हे परोपरीच ज्ञानाचे ईश्वर होते. त्यांनी हा ग्रंथराज मराठी बहुजनसमाजासाठी लिहिला. भारतात तुलसीदासाच्या रामायणाइतके दुसऱ्या कोणत्या ग्रंथाचे अध्ययन किंवा पठण होत असले तर ते ज्ञानेश्वरीचेच; अर्थात् हा पुरस्कार बहुजनसमाजाचाच, हे निर्विवाद. तरी हा ग्रंथ महापण्डितांनी पण्डितांसाठी लिहिलेला आहे, निदान ज्ञानेश्वरांनी शक्यकरिता; हे कोणीहि नाकबूळ करणार नाही. आणि नामदेव-तुकारामाच्या गाथाचा समावेश लोकावाङ्मयातच करावा लागेल, कारण या गाथा बहुजनसमाजाच्या जीवनाशी एकरूप आहेत. शिष्टसाहित्य हे संस्कृतीशी एकनिष्ठ असते पण बहुजनसमाजाच्या व्यावहारिक जीवनाशी एकरूप नसते. लोकवाङ्मय हे संस्कृतीशी एकनिष्ठ असते आणि जनतेशी एकरूप असते. या दृष्टीने पाहिले असता गाथासप्तशती हे अजल दर्जाचे लोकसाहित्य आहे, संस्कृतीशी एकनिष्ठ व बहुजनसमाजाच्या जीवनाशी एकरूप असे लोकवाङ्मय आहे, असे दिसून येते.

आणि गाथासप्तशती हे महाराष्ट्राचे आद्य लोकसाहित्य आहे.

कारण गाथासप्तशतीतील गाथा महाराष्ट्री प्राकृतात लिहिलेल्या आहेत आणि महाराष्ट्री प्राकृतापामुनच मराठी भाषा उक्तात झालेली आहे. महाराष्ट्री प्राकृतात अशी अनेक वैशिष्ट्ये आहेत की जी फक्त मराठीतच आढळतात. मराठीत आणि मराठीतच आजही अनेक शब्द असे आढळतात की ज्यांचे मूळ प्राकृत व देशी प्रयोग गाथ सप्तशतीत आढळतात. संपादकाचा यंश व भौगोलिक उल्लेख यावरून तर गाथासप्तशतीचे महाराष्ट्रीत्व निःसंशय सिद्ध होते. म्हणूनच डॉ. घाटगे सांगतात (Mahārāstri Language & Literature : पूर्वोक्त : पृ. ३२) की गाथासप्तशती हा पूर्णतया महाराष्ट्री

प्रथम आहे.. या विषयी डॉ. कीथ (Classical Sanskrit Literature : p. 115) सांगतात की महाराष्ट्री प्राकृतात व वृत्तात रचलेल्या या गाथात प्रत्ययास येणारी सहजता ही मराठी वृत्तीतील रोखठोक वस्तुवत्तेची द्योतक आहे.

गाथासप्तशतीतील अनेक गाथा अश्लील आहेत असा आक्षेप वारवार घेण्यात येतो. प्रा. दत्तात्रय केशव केळकर (काव्यालोचन : आवृत्ति दुसरी : पृ ६ व १०) सांगतात, “हालाच्या सप्तशतीतील पाचकळ कवनें मोठमोठ्या भट्टा आचार्य, राजानक, पंडित, दीक्षित वगैरे घंडानों उच्छृष्ट काव्याचे भिद्यस नमुने म्हणून जिपल्या चाटोत वाचकास सादर करावीत हें नवल होय. यातील बरीच उदाहरणे प्राकृतातील असताही, तत्कालीन प्राकृतोद्भव अर्वाचीन भाषातील भक्तिपर वाङ्मयाकडे संस्कृत काव्यशास्त्रानें दुकूनही पाहिलें नाहीं.” याचप्रमाणें ते सांगतात : “हालाच्या प्राकृत सप्तशतीमधील अश्लील लावण्यातील ध्वनि उकळून मिटक्या मारणारे व त्यावर ध्वनिशिद्धाताची इमारत उठविणारे रसिक मराठी लावण्यास मिळाले नाहींत. त्यामुळें लावणी वाङ्मयाची काव्यशास्त्रदृष्ट्या मीमांसा निर्माण झाली नाहीं. पोवाड्याची तीच गत. पोवाडे रचणारे शाहीर हे जातिवत कवि होते, पण काव्यमीमांसकास लागणारे विद्वत्प त्याच्या गावोंही नव्हतें आणि त्याचा पोशिंदा व चाहता रसिकपुर्ण हाहि तात्त्विक चर्चेनें रसिकता प्रकट करण्यापेक्षा खूप झालेल्या शाहिराच्या अंगार हातातलें सोऱ्याचें कडें किंवा कमरेचा भरजरी शालू फेकण्यात अधिक धन्यता मानणारा होता सतकवि संस्कृत पदवीच्या विद्वत्ताप्रचुर काव्यापासून जसे दूर रहात तसेच या शाहिरी व शृंगारी काव्याचाही विंगळ मानीत. भगवद्भजनाभ्यतिरिक्त सर्व काव्य हलक्या दर्जाचें होय हा त्याचा काव्यशास्त्रीय सिद्धान्त होय. रामदास म्हणतात “कामिक रसिक शृंगारिक । वीरहास्य प्रास्ताविक । कौतुक विनोद अनेक । या नाव घोट पाठ । ” हें सर्व काव्य घोटगाठ म्हणजे दुस्पम व हलक्या दर्जाचें होय. ”

उतारा थोडासा लावला, पण तो घेतला कारण ही विचारसरणी विशिष्ट वृत्तीची प्रातिनिधिक आहे. न २ या गायेंतला संघर्ष कामशास्त्र व आवृत्त गाथा यामधल्या आहे, तो ही गाथासप्तशतीला मानवला नाहीं. येथें तर अध्याम व शृंगार यामधल्या संघर्ष प्रतीत झालेला आहे. पोवाडे व लावण्या

रचणाया कवींचे ठायीं विद्वत्ता नव्हती हें तरे, नैसर्गिक शृंगाराच्या आवि-
ष्काराला शाखाघार लागत नाही, तसाच काव्यालाही. आणि शृंगार सर्वस्वी
वर्ष्य मानावयाचा तर सत्यानी शृंगारिक गवळणी का रचल्या ? रामदास हे
सत्पुरुष होते हें तरे, पण म्हणून त्याचे साहित्यिक सिद्धांत ग्राह्य मानावयाचे
की काय ? त्याच्या विधानाप्रमाणें घोटपाठ म्हणून विनोद, वीर, शृंगार व
हास्य हे साहि यातून बाद केले आणि रसिकावरही बहिष्कार घातला तर साहि-
त्यात व जीवनात राहिले काय ? क्षुद्र अहकाराला अध्याम आणि समाज-
स्वास्थाची आस्था ही फार मानवतात, निदान वेळोवेळीं हें प्रत्यक्षपणें
प्रत्ययास येतें, हें मात्र अगदीं खरें.

कायद्यानें अश्लील-साहित्य-प्रकाशन हा गुन्हा ठरविलेला आहे; पण अश्लील-
तेची व्याख्या हेतुपुर सर केलेली नाही, कारण समाजाच्या विनयमुदीला आज
जें अश्लील वाटतें तें उग्रा तसे वाटणार नाही, असा संभव असतो, म्हणून.
आक्षिप्त साहित्याची प्रवृत्ति सत्कारक्षम वाचकाला दुराचाराला प्रवृत्त किंवा शील
भ्रष्ट करण्याकडे असेच तर त्याला अश्लील म्हणावें, अशी जस्टिन् कोकबर्न
याची व्याख्या आहे (Regina v. Hicklin (1868) Law Reports :
Queen's Bench, at p 371r) समाजाच्या विनयमुदीला जें साहित्य
गर्ह्य वाटतें आणि ज्यामुळें सत्कारक्षम वाचकाच्या लेडिंगक वासना उफाळून
येतात तें साहित्य अश्लील होय असा अमेरिकन फेडरल कोर्टाचा (Dy-
sart V. United States, 4 Fed (2) (765, 1925) निर्णय आहे
ज्याची सत्कारप्रवृत्तता अति चपल किंवा अति जड आहे त्याच्या अभिप्रायावर
विसंभू नये, असाही अमेरिकन फेडरल कोर्टाचा निर्णय (United States
V. Harmon, 45 Fed 417 (1891) आहे समाजाच्या विनयभावनेचा
भंग कशांनें होईल याचा नेम नाही. पहा— बोस्टनमध्ये पुढील पुस्तकें
आलेसाहं ठरलेली आहेत : ब्रॅड रसेल . What I Believe, अष्टन
सिकलेअर : Oil, एन् जी वेल्स : The World of William
Clissold, हेमिंग्वे : The Sun Also Rises, जज्ज लिंडसे, The
Revolt of Modern Youth मराठी वाचकाना माहीत असलेले लेखक
व त्यांची पुस्तकें, तेवढीच येथें दिलेली आहेत, कारण सरकारी यादी फार
मोठी आहे.

समाजाच्या विनयपुढीचे परिवर्तन किती झाले हे होत आहे याचे प्रयत्न श्री. स्टॅन्टन कॅम्पबेल यांच्या फिलंडरस या कादंबरीवाक्यत झालेल्या खटल्यावरून प्रत्यक्ष येते. ही कादंबरी अश्लील आहे असे सरकारचे म्हणणे होते, नऊ पुरुष व तीन स्त्रिया 'अशा' वारा पंचाना दिलेल्या निर्णयानुसार प्रकाशनास दोषमुक्त ठरविण्यात आले. पंचाना खटला समजवून देताना न्यायमूर्तिनी केलेले वक्तव्य The All England Law Reports : 1954: Vol. II : p. 683 मध्ये प्रसिद्ध झालेले आहे. त्यानीच निवडक उतारे येथे देतो : या कादंबरीच्या नायकाचे व्यक्तिमत्त्व आकर्षक आहे. खीजपत्रक आसक्ति हा त्याच्या वृत्तीचा मध्यबिंदू आहे. लेखकाने व्यभिचाराची प्रकाश किंवा समर्थन केलेले नाही. मद्यपानाच्या अतिरेकाचे दुष्परिणाम माहीत असून ही त्यापासून परावृत्त होणे अशक्य झालेल्या व्यसनी इसम सारखी त्याची अवस्था झालेली आहे वाळवणी मनावर झालेल्या संशयाने त्याच्या वृत्तीचे मूलकारण आढळते. कादंबरीचा विषय उबडपणे लैङ्गिक आहे, लैङ्गिक भावना ही मानवी जीवनाची महाशक्ति आहे यात संशय नाही ही भावना अजिबात व्याप्य ठरविण्याइतकी मानवजात अद्याप सुधारलेली नाही. तेवढी सुधारणा झाली तर मानवजात नष्ट होईल. एक वाळ असा होता की तेवढ्याचे पाय मनुष्याच्या नागच्या पायासारखे दिसतात म्हणून त्यावर आवरण घालीत. लैङ्गिक बाबतीत लपनाछत्रव केल्याने नाशच संभवतो; आणि नागना संभोग-साहित्याने ही साहित्याने सुगर्णमध्य साधल पाहिजे. केवळ नागनाची करमणूक हे कादंबरीचे उद्दिष्ट नाही कदंबरीकाराला विशिष्ट मारखंडातील समाजजीवनाचे यथार्थ चित्र रंगवण्याचे असते. मुलामुलींना लैङ्गिक ज्ञानापासून अलिंगित ठेवणे हे त्यांना नकाशा, सुराणू व होकार्येन यांच्या अभावी मनाच्या जबाबदारीवर महासागराच्या पर्यटणत पाठविण्यासारखे सर्वनाश कारक आहे. पोटे सत्यद सारख्या बदरात मिष्टणारे संभोग-साहित्य यही माराचा योग्य आहे यात संशय नाही. या प्रकारच्या लिखाणाला साहित्य ही मंडा देता येणार नाही पण म्हणून आपण कौजदारी कायद्याची धितेजे अवैधविक्र विस्तृत केली पाहिजेत असे मान म्हणता येणार नाही. असे झाले तर कायद्याची प्रतिष्ठा राहणार नाही. एखादा ग्रंथ सभ्य आहे की ग्राम्य आहे हे ठरविणे हे आपले उद्दिष्ट नाही, यामुळे समाजाची नीति

भ्रष्ट होईल किंवा कसें हें आपण पहावयाचें आहे. शाळेंतल्या चौदा वर्षांच्या परकऱ्या पोरीच्या दृष्टीनें वाढण्याची इष्टानिष्टता मोजणें केव्हाही योग्य होणार नाही. आजवर कोणत्याही न्यायाधीशानें एवढ्या प्राणळरणें या विषयी वक्तव्य केलेलें नाही आणि पंचांनीं ही एवढ्या निर्भयानें मतदान केलेलें नाही म्हणूनच वर म्हटलें आहे की समाजाच्या विनय बुद्धीचें परिमर्तन क्षणान्क्षणें होत आहे, तें या निकालामुळें स्पष्टरणें प्रयत्न केतें.

प्राचीन व मध्ययुगीन साहित्याला आणि विख्यान लेखकांना एवढ्या वागणूक घ्यावयाची असा न्यायालयाचा शिरस्ता आहे. श्री फ्रेड्रिक सीवर्ट (Rights & Priviledges of the Press, p 241,) सांगतात :

“ Classical immorality, as opposed to modern indecency, has received special treatment at the hands of courts. Works of renowned authors which have survived the test of time as literary masterpieces can be printed without fear of prosecution ”

या न्यायानें Hasley v New York Society for the Suppression of Vice 234 N. Y I (1922) या नदरह्यात गोटाएरची मादमोझेल् द मोपिन ही कादंबरी दोषमुक्त ठरविण्यात आली, आणि या निर्णयाने विसवून पेट्रोनियसचें सॅटिरिकॉन हें ही पेनचें अरेबियन नाइट्स्, ओव्हडचें अट ऑफ लंड, डिफेंसेरॉन्, हेप्टेंसेरॉन् इत्यादि ग्रंथही दोषमुक्त ठरले आहेत. सायमॉन्जी ऑफ सेक्स, लेडी चॅटरलेज लंडन वगैरे पुष्कळतर न्ययालयां रणें माजून तीं दोषमुक्त ठरलीं आहेत.

लोकसाहित्यातील अश्लीलता ही वस्तुतः ग्राम्यता असते हा केवळ ग्राम्य विनोदबुद्धीचा आधिधार असतो शिष्ट साहित्यातील अश्लीलता ही सामान्यतः सहेनुक असते आणि लोकसाहित्यातील अश्लीलतेच्या लैङ्गिक आवाहन नसतें. ग्राम्य विनोदाचा परिनाक हास्यान होतो, चित्ताच्या कल्पितेंत होत नाही, लैङ्गिक क्षुब्धतेत होत नाही. म्हणूनच अशा विनोदाचा अश्लील म्हणण अन्वयाचाचें होईल क १५ मध्यें खरुपानीं नायिकेच्या दोहदप्रश्न विचारलेला आहे तेव्हा तिनें प्रियकराकडे दृष्टिशेष केलेला आहे. क १२३ मध्यें नायिका नुकतीच प्रसूत झालेली आहे आणि तिच्या मैत्रिणी तिच्या नयनाचें नात्र घेण्याविषयी आग्रह करीत असून ती त्याचें नुसतें नात्रही घेण्याला तयार नाही. ह्या गाथाही

काही वर्षांपूर्वी भस्मीय मानण्यात आल्या असल्या, लोकसाहित्याविषयीची आपली सहानुभूति वृद्धिंगत होईल आणि बहुजनसमाजाच्या अंतर्गमाचा आपल्याला टाव लागेल तेव्हा एकही गाथा अश्लील आहे असे म्हणण्याचे साहस कोणालाही होणार नाही.

गाथासप्तशतीची आरंभीची मांडणी नाटकासारखी केलेली आहे; निदान अधिकृत आवृत्तीत ती तशी झालेली आहे.

नाटकाच्या प्रास्ताविक भागाला पृथ्वरग अशी संज्ञा आहे. नाटकाचा आरंभ नान्दीने ग्हावयाचा असा संकेत आहे. भरताने नाट्यशास्त्रात (५.२४) नान्दीचे लक्षण सांगितले आहे:

आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यश्मात् प्रयुज्यते ।

देवद्विजन्मवादीना तस्मान्नान्दीति सञ्ज्ञिता ॥

सूत्रधाराने मध्यम स्वराचा आश्रय करून देवद्विजादिमाना वंदन करणारी नान्दी म्हणावयाची असे भरताच वचन आहे. प्राचीन नाटकांत नान्दीचा एकच श्लोक असे, उत्तरोत्तर त्याची संख्या वाढत गेलेली आढळते. नान्दीनंतर सूत्रधार व पारिभाषिक याचे माफक लेखनाने स्वतःची माहिती सांगायची आणि प्रथम श्रोत्याची प्रशंसा आणि नंतर त्यांना असह्य होणार नाही एवढी आत्मस्तुति करून नाटकाचे प्रयोजन सांगायचे, आगामी पात्राचा परिचय करून द्यावयाचा, अशी प्रथा होती. नाट्यवस्तूचा ओसरता परिचय हे प्रस्तावनेचे उद्दिष्ट होय. उपसंहारातही लेखनाने भरतशक्य म्हणून देवस्तुति करायची असते, मंगलचरण हे नाटक निर्विघ्नपणे सिद्धीस जावे म्हणून आणि भरतशक्य हे ते अपेक्षेप्रमाणे निर्विघ्नपणे सिद्धीस गेले म्हणून.

गाथासप्तशतीत आरंभी नान्दी व भस्मीय भरतशक्य आहे. या गायत शालिवाहनाने इष्ट दयताची प्रथना केलेली आहे. येथे संवादक हाच सूत्रधार आहे. माह्यनः बाहीही व्यवहार चाललेला असला, तरी व्यक्तिमात्राच्या अंतर्गमात, सामन्यतः कामचिचारावें स्पर्दन सुरू असतें हा ऐंद्रिक मानसशास्त्रांत सिद्ध न्त देवस्तुतीच्या, गौरीच्या मुत्राच्या आरस्ततेच्या मिषानें शालिवाहनानें पहिल्याच गाथेत माह्यन गाथातील व्यङ्ग्योक्तीची सूचना केली आहे. दुसऱ्या गाथेत विषयोरुपास आहे. या भागात नाट्याचे बीज असावे असा भरताचा सिद्धान्त आहे. प्रकृत काव्य स्तुतीच्या निमित्तानें, जणू विदग्ध

नायिकेच्या मुग्रानें त्यानें नव्यप्रतिष्ठित पंडितांची हजिरी घेतलेली आहे. आपण आपसात लैडिंगरु चर्चा केली तर तो विद्वतेचा आविष्कार; कोठवर ? जोवर ती संस्कृतात चाललेली आहे आणि प्राकृतजन चर्चेत भाग घेत नाहीत तोवर ? बहुजनसमाजाला आवडणारें व समजणारें प्राकृत काव्य मान एकांतांत वाचतांना किंवा निपडक व मोजक्या मंडळींत ऐकतांना ओठ उडवलेच पाहिजेत अशी ज्यांची वृत्ति त्यांना तीव्रदल शरम कशी वाटत नाही, असा उघड सवाल अप्रबुद्ध नायिकेनें प्रबुद्ध पण्डिताला दुसऱ्या गायेंत केलेला आहे. या गायेंत गाथासप्तशतींत संकलित केलेल्या गाथांच्या विषयाची व वृत्तीची चुणूक टाखविलेली आहे. हा गाथाकोश आपण केवढे परिश्रम घेऊन सिद्ध केलेला आहे हें तिसऱ्या गायेंत संवादकार्णे सांगितलेलें आहे. प्रतिष्ठित सूत्रधार पहिल्या गायेंत देवस्तुति करतो आणि दुसऱ्या गायेंत विदग्ध नटी त्याची रेवडी उडविते, असेही मानता येईल. चवथ्या गायेंत बिसनीपत्रात जशी ब्रजाका, मरकत भाजनात जशी शंखशुक्ति, तशी रगभूमी-वरल्या हिरण्यागर बैठकीवर नायिका निश्चल बसलेली दिसत आहे; जणूं ओळगा मासे अंतर्धाम, असे तिचें प्रेक्षकांना आव्हान आहे- आणि जणूं म्हणूनच आलंकारिकांनी या गाथेचें सूक्ष्म विश्लेषण केलेलें आहे.

नाटकान नाट्यवस्तूच्या सूत्रानें अंगोराग बांधलेली अमतात. समा प्रकार संकीर्ण कोशात संभरणे शक्य नाही. आरभी मात्र नाट्यवस्तूशी साधर्म्य दिसतें.

शिवाय गाथासप्तशतीतल्या अनेक गाथांमध्ये नाट्यवस्तु बीजरूपात आढळतात.

ऋग्वेदांत अनेक आख्यान व संवाद सूक्ते आहेत ज्यात कथावस्तु असते तें आख्यानसूक्त आणि ज्यात विशिष्ट भावनेचा विकास संभाषणाच्या माध्यमानें केलेला असतो तें संवाद सूक्त वृहत्सतीची त्रयसो जुद्द हिचे अपहरण व पुनराष्ट्र याचा वृत्तांत ऋग्वेदात (१०-१०९) सांगितलेला आहे; हें आख्यान सूक्त; त्यात वर्णिलेली घटना प्रत्यक्षात घडलेली असणें संभवनीय आहे. यम व यमी यांचें (१०-१०) संभाषण, हे संवाद सूक्त. या दोन्ही प्रकारात नाट्यवस्तु स्पष्ट दिसते. आख्यान सूक्तान अनेक पत्र आहेत आणि संवाद सूक्तांत फक्त दोन ऋग्वेदान स्वगत भाषणाच्या ही अनेक पत्रा आहेत. असे प्रथम रगभूमीवर दिग्दर्शित केले जाण असत किंवा वसे यावद्दल निश्चिा अनुमान करण्यास साधन नाही. ऋग्वेदातर्गत माध्यंदिन वाङ्मनेयि

सहितें जील एकोणतिसाव्या अध्यायातील प्रसंगच असा आहे की तो केवळ स्टॅला जात असावा, फार तर प्रतीकाच्या द्वारे दिग्दर्शन केला जात असावा. अशी प्रकल्पने ब्रह्मण ग्रथातही आढळतात. अशा सूक्तात सांकेतिक गूढार्थ भरलेला असून त्यान सुष्टीची व मानवाची उत्पत्ति व उत्क्रांति आणि आर्यांचे ऐहिक व धार्मिक उपयोग याचा इतिहास आलेला आहे असे अनेक विद्वानांचे प्रतिपादन आहे. हा शिष्टममत विद्वान्त गणळणींच्या राबनींतही योजण्यात येतो. गाथासतघतीचा टीकाकार पीतामर यानें तर गाथाच्या बाबतीत ओढून ताणून तो लागू केलेला आहे। यामुळे असा प्रश्न उत्पन्न होतो की हे सकेत खरे तर ते अशा ठळान प्रसंगाच्या अनुरोधानें व लैडिंगरु सदभात का सांगण्यात आले पण हा न तुटणारा वाद आहे. कसेही अतो, या सूक्तात भारतीय नाट्याचें मूळ स्वरूप दृष्टीस पडतें, हें मान अगदीं परें, आणि सर्वमान्यही.

नाट्यशास्त्र, दृश्यरूपक, साहित्यदर्पण इत्यादि प्राचीन व मध्ययुगीन ग्रंथात नाटकाचे अनेक प्रकार सांगितलेले आहेत प्रत्यक्ष हें तानात्म्यतः एकाही असून यात मुख्य वेंकरून दृग्गार व हास्य या रसाचा परिपोष करण्यात येतो; यान लबाड व बदमास लोकान चालू असलेले कल्हनिग्रहादि प्रकार वर्णिलेले असतात; यातील पान आपआपच्या प्राकृतात बोलतात. भाण हा नाट्य प्रकार विट हा एकच नट करून दाखवितो. भाण हें मूळ नाटक किंवा नृत्य यारासून परिणत झालेले आहे. गोष्टो या एकाही नाटकात कामदृग्गाराचा परिपोष केलेला असतो. यान हक्का दजोचे नऊ दहा पुरुष आणि पाच सदा स्त्रिया याचें नाम असतें. रामरु या एकाही नाट्यप्रकारात वडाई व भड्गोक्ति आणि गीत व नृत्य यावर भर असतो.

गाथासतघतींतल्या अनेक गथांमध्ये नाट्यवस्तु आहेत आणि क. ११७ व ८६२ या गाथांत आख्यानाचे उल्लेख आहेत अनेक गाथांत प्रचलित लोक-कथांचा संदर्भ आढळतो असे टीकेंत जागोजाग सांगितले आहे. मध्ययुगीन वाङ्मयांत शोध घेतल्यास आणवी अनेक कथा आढळतील इ. १६२ या गाथेंत सूचित असलेली कथा कथापरि सांगण्याच्या लाजाणक लक्षणात पहिल्या तरगांत आली आहे. न. १८१ मध्ये सूचित असलेल्या कथेसारखा प्रसंग कथापरि-सांगण्याच्या मदनमञ्जरी लक्षणाच्या सातव्या तरगांत श्रुतसेनाच्या कथेत आलेला आहे नाट्य वस्तु असलेल्या गाथा ही आणकडची अभावीं व त्याच्या अनु-राधानें ग्रामीण फट नटक रगवीत असावेत असे मना व टर्तें.

व-य समाजाची ही शब्दचिन्ने आहेत, त्यात एकरूपता दृष्टोपत्तीस येत नसली तरी कृत्रिमता मान आढळत नाही. यावरून अनुमान-होते की गाथासप्तशतीच्या काळात नागर किंवा शिष्ट संस्कृति, हल्लीं आपण या सशा वंपरतो त्या अर्थाने, उत्क्रांत किंवा सघटित झालेल्या नव्हत्या.

एकादा निष्णात चित्रकार कुंचलीच्या दहा पाच टळक फंटकाऱ्यात अभिःप्रेत चिन्ने जणु सजीव करू शकतो नवशिका चित्रकार मान प्रभासाठी रेखाऱ्या सूक्ष्मतेवर व छायाप्रकाशाच्या यथार्थतेवर विसवतो व त्यातच प्रसता गाथासप्तशतीतील शब्दचिन्ने निष्णात चित्रकारप्रमाणे रमीत कमी शब्दान आणि उरमा व अलंकाराच्या जगाची हा असा उदापान व घटारीने निर्माण केलेली आहेत की त्यात सस्कृत प्रकृत व ड्मपात तोड नही. कमीत कमी पात्रांच्या कार्यावा किंवा भावनाचा सरप अगर सम-य करून एकादा नुटित प्रसंग अगदी अल्प सामग्रीनिशी असा उभारलेग आढळतो की त्यात जणु जीवन नाटयाचे सर्वस्य समोर उभे राहते सृष्टिर्मादर्याचे वर्णन जेवढया सफाईने केलेले आढळते तेवढोच कुशलता कवींनी केलेल्या मनोविश्लेषणातही आढळते. आता मनोविश्लेषण हा विषय विशेषतः साहित्यिकामध्ये एवढा प्रिय आहे की काही साहित्य जणु त्या साठीच हेतुपुर.सर निर्माण करण्यात येत आहे, पण त्यानले घरेचसे एवढे कृत्रिम असते की त्याचा उधळणगा अज्ञानत्यालाही जाणवतो. गाथासप्तशतीन मनोविश्लेषणाची अशी किती तरी उदाहरणे आढळतील की ज्यात नामयत नवसाहित्यिकानाही नावि-य वाटेल! गाथाकवींचे निरीक्षण सूक्ष्म आहे व त्याच्या कल्पनेचा पछा अमर्याद आहे. गाथाव्या रचनेत प्राकृत्यांचे लालि य प्रफट झ लेले आहे, एवढेच नाही, शब्दसृष्टीची तारुबद्धता ही येथे प्र यवास येते शिष्ट साहित्यात वारवार प्रत्ययास येण री कृत्रिमता कोठेही आढळत नाही, मुभापितागरी, गाथा कवींचे नायक व नायिका आणि त्यांनी यक्त केलेले प्रसंग सजीव यादतात एवढेच न-दे, ते मजीव आहेतच, आणि झोळे असतील त्याला ते ह्मणडी भोवती घडत असनांना रिषतीत. कारण गाथाकवि प्रामाणिक अ हेत आणि जीवनाशी एकरूप आहेत.

ज्ञानेश्वरीवाठो । जो बोवी करील मन्हाटी ।

तेणे अमृताचे ताटी । जण नरोटी ठेविली ॥

जणु याच भावनेने मराठी कवींनी गाथासप्तशतीनंतर अनेक शतके लेवणी हाती घेतली नाही ।

॥ श्री महार प्रभुस्यार्पणमस्तु ॥

शुद्धिपत्र

विशेष महर्वाच्या आणि विशेषतः प्राकृत भांगातील
चुका यथे दिलेल्या आहेत.

क्र. न.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२४	२	दंसणं ग	दंसणं च गह
३५	१०	खणे	छणे
३९	३	दट्ट	दट्टु
४०	११	धारणा	धारणे
४७	२	यथास्या	यथास्या
४७	१८	मज्जाभा	मज्जाभा
५५	४	प्यहारा व्य पुण्णिम	प्यहाअ व्य पुण्णिमा
५७	१८	पार्वत्या	पार्वत्या
५८	१०	तामिच्छामि	तमिच्छामि
६०	१०	सासुसएण	साणुसएण
६३	८	सणेण	सणेण
६५	७	महिला	महिलो
६६	२	मुहावास	मुहावेसि
७१	७	गुरुई	गुरुइं
७३	१६	कवाल	कवोले
७८	४	तवि	तोअ
७९	५	पूरण	पूरेण
७९	१९	गलिप्यास	गलिप्यासि
८३	१४	कू	कु
९०	२०	रम्य	रम्य
९३	१३	कइअव	कैअव
९३	१४	अइ	अह
९४	३	महत्त	मुहत्तं

उदाहरणार्थ क्र २३१ या गाथेतील प्रथम पदा, शुक्रवहात्तरीतील कथेची या गाथेतील वस्तूचें किती साम्य आहे ! लावणीचा किंवा पोवाड्याचा एक एक चौक सपला की रगभूमीवरील सर्वजण मिळून धृमपद घोकून म्हणतात, जणू एक एक प्रवेश संपल्यानंतर तोंवरच्या नाचगाण्यामुळे व हातभावामुळे, गद्य व प्राम्य वक्त्यामुळे भावावलेल्या शोल्याना सदर्माची आठवण करून देण्यासाठी, तशाच या गाथा धृमपदासारख्या वारवार म्हणण्यात येत असाऱ्यात असे मला वाटते.

हे मान्य झाले तर मराठी पोवाडा व लावणी यांचे मूळ आख्याना गाथासतततीत समजलेसे होईल !

उदाहरणार्थ "सगनभाऊच्या लावण्या" ह्या सप्रश्नत समाविष्ट झालेली "कस्तुरीचा सुगंध" ही सिद्धनाथाची लावणी (सारस्वत प्रकाशक मंडळी : पृ. २६) घ्या, या लावणीचें धृमपद असे आहे :

कस्तुरी वाळवित होती माडीवरती ।

चेदरची कामसेना चतुर गुणवती ॥ धृ ॥

एके दिवशी ती अशी कस्तुरी वाळवित अमता मद वरा सुटला आणि कस्तुरीचा दरबळना श्वास दोलताशेस राव बाऱ्यापती गेला. व दशहाने दिवाणला विचारल, कस्तुरी कोणावाशी श्वास मारिती ? ॥ धृ ॥ दिवाणने कामसेनेचे नाव घेतले. चादशहाला खोटे वाटले. त्याने घमर्फी दिली, खोटे ठरले तर हंके मरीन. मग व दशहाने पत्र देऊन चेदरला जामूद जोडी पाठविली. पत्रांत त्रिचारले होते की तुम्ही कोणते दिवशी, कोणते वेळी कस्तुरी वाळवली. ॥ धृ ॥ वेळाला गणिनेने काळवेळ लिहून उत्तर पाठवले. दरवागन साबाजी अनताने तें पत्र वाचून दागवले. वाचण्याने दिवाणला शाशस्फी दिली. ॥ धृ ॥ तिरुडे कामसेना मनात शुरु लागली. तिने अलफार धारण केले, द्रव्य गाठी घेतले. गाडीत असून चादशहाच्या भेटोला निघली. स्वर्गातून रभा मुत्रासाठी अली दोलताशेने नामर टेंफडीजवळ तिने वरती घेतली ॥ धृ ॥ तिने गाणे मुरू केले ती गौरा रागिणी गऊ लागली तेव्हा रातातली हरण तें गाणे एकायना आली, तिने गळवांतला हार काढला, त हरिणच्या गळवांत घेतला. गाणे सरेले तेव्हा हरणे पळानी मग तिने हाराच्या चारी बहल व दशशकडे त्रियाद दिली दिवा हार दिवा मिळवून घ्या अमा व दशहाने दिवाणला हुर्म दिली ॥ धृ ॥ साबाजी अना कामसेनेचे

चोरीच्या बागी आला त्याने तिला हकीगत विचारली. फाय झाले अगर्वे ते त्याने ओळखले. तो ही गुणी होता. त्याने गर्णे सुरु केले. ते ऐकून हरणाचा मेळ जमला. त्यात हाराचा धनीही आला तो त्याच्याकडून मागून घेऊन साबाजीने दरमारा हजर केला ॥ धृ ॥ फिर्नादीपासून तीन दिवसात मुद्देमाल हजर झालेला पाहून बादशहा गुपी झाला. त्याने कामसेनेचा तबकमर मोहरा दिल्या तो तिच्यावर पिदा झाला. ती म्हणाली, मासा हेत आदे साबाजी अनंतर, मला एक रात, चार घटका या बादशहा घरे म्हणाला, त्याने सामाजीने तिचे उज्वर सांगितले ॥ धृ ॥ साबाजीने तिला माडीवर चोरावला. शिडीचे पायरी त्याने अगोदरच कडून ठेवली होती. तेथे ती फुटली, साबाजीला म्हणाली, मला हात धा. साबाजी उठला त्याने तिचा हात दिला. पजा घरातच तिचा मदन उठला कामसेनेचा गर्भ हला. ही नाथपथी सद्दनाथाची कविता आहे ॥ धृ ॥

क ३०१ माथेय आरुणहवे आणि टोकेत दिलेली शुक्रवहात्तरीतील गाष्ट याचा मेळ कथा बसतो ते पहा, म्हणजे आरण माझ्या वरील अनुमानाला आपणपीने दुजोरा द्याल

नागरी, ग्रामीण व अन्य असे वर्ग समाजाने नेहमीच असतात. या वर्गांचे विशिष्ट प्रकारचे सांस्कृतिक व्यक्तिमत्त्व ही उक्तात होत असते. गाथ सप्तशतीच्या काळात या वर्गांच्या संस्कृती, प्राहुन व पैशाची या भाषा होत्या काळ जरा वेळ राज्या ठेवण्या तर म्हणता येते की अनुक्रमे कालिदास, हाण व गुणादय हे या या वर्गांचे प्रतिनिधि आहेत. पण गुणादयच्या नावावर हल्ली उपास्य अवलोकना प्रयात घेव संस्कृति प्रयास येत नाही ह्या हा प्रतिष्ठानचा राणा होता हे नि सहाय, पण परचत्रामळ त्याचे राण्य अस्थिर व अनुचित झालेले असावे, त्याला नरचर्चे अयुष्य सानतजीव्या लोड्या प झ्यात, वदाचित अरु तत्रासान काढावे ल गटे असावे ह्या हे व्यक्तिनाम दुर्भाव आहे. त्याला ह्या ही सरा प्रिय ह ती, हाण हे त्याचे आयुष्य होत, तो स्वतः हलिक होना, अशा विवाह सागण्यात आलेल्या आदे कोण जाणे कोणी तर सागत त की त्रि ह्या हा हलिक होतात आणि कथित सल श्री ह्या हा याचा आश्रयदाता होता कोण जाणे व सप्तशतीत प्रमीण जीव नाचे उल्लेख बन्धन आहेत. हे उल्लेख नि हाळशाचे आहेत कवि ग्रामीण जीवनाची एकरूप शल्याच नाररून दिवून येते गाथ सप्तशतीत नागर व

पान नं.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
९६	८	महुअर	महुअर
९७	२२	होऊ	होउ
१००	४	भूत	भूते
१०१	१	पाप्य	पोष्य
१०५	८	णीससिअं जाव	णाससिअ वराइअ जाव
११०	१५	याँवना	याँवनो
११९	२२	वक्क	वंकं
१२३	११	परिहरम्	परिहरन्
१२६	१०	उट्कळ	वड्कुळ
१२६	११	उड्कु	वड्ख
१३२	१	मुख	मुख
१३४	१३	मणु	मणु
१४८	२	भ्रमद्धदय	भ्रमद्धदय
१४९	६	व्वि	व्व
१६०	१७	यया	यथा
१६४	१३	णीसाहो	णीसहो
१८२	१६	पसूअ	पसूअं
१९५	१२	हआसाइ	हआसाइ
१९९	१३	दूसह	दुसह
२००	७	वट्टिअ	वेट्टिअ
२०४	२	जल्पत्य	जल्पत्य
२११	१९	अकअ कअ	अवअं कअं
२१४	३	गुञ्जाओ	गुञ्जाओ
२१५	१४	हरिसूससिआए	हरिसूसइआइ
२१८	१७	जण	जह
२२०	११	काऊं	काउ
२२०	२२	कुरह	करह

पान न.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२२३	४	दुन्वन्ति	दुन्वन्ति
२२४	१६	गिक्क्व	गिक्किक्व
२३८	६	अम्हि	अम्हेहि
२४२	८	तुअ	तुह
२४६	०	किरज्जए	खिज्जए
२४९	१०	सुत्तव्व	सुत्तुव्व
२५३	१७	तत	तव
२५४	१९	भूतोच्चर	भृतोच्चर
२६०	१०	जेत्तिओ	जेन्तिओ
२६१	३	समुहुत्तरन्त	समुहुत्तरन्त
२६१	५	समुद्र	समुद्र
२६६	१६	क्के	का
२६७	५	अण्णअ	अण्णुअ
२६९	१५	दट्ठण हु	दट्ठण हू
२७४	२	सिञ्जिर	सिञ्जिर
२७४	१८	निपण्णया	निपण्णया
२८३	१६	ब्भमर	भमर
२८३	१६	भरग्ग	भरभग्ग
२८४	१०	इदानीम्	इदानीम्
२८५	३	उज्जुअस	उज्जुअस्स
२९०	४	भणन्नप्रियं	भणन्नप्यप्रियं
२९९	१२	गविरो	गविरो
२९९	१३	गुण	गुणे
३०१	१८	वअणाइ	वअणाइ
३०१	१९	अहदतर	अहरंतर
३०५	३	कररस	करस्स

शान न.	शोळ	भगुद्ध	शुद्ध
३०५	५	प्रहरस्य	प्रहरस्य
३०५	१३	वट	वटं
३०६	१८	आलिङ्गनेन	आलिङ्गनेन
३०८	४	रन्तस्यकउम्पया	रन्तस्यकउम्पया
३०९	७	प्रगुणं	मगुणं
३१०	१६	पगण्ण	पगण्णे
३११	६	रुमि	रुमि
३१४	१	पक्षम	पक्षमल
३१४	०	जानाति	जानन्ति
३१५	६	दुग्गअ	दुग्गअ
३१८	१५	वण्णमिणव	वण्णमिणव
३२४	१६	वानेन	वानेव
३२८	१२	पट्टिहाइ	पट्टिहाइ
३३७	८	दण्डुम्म	दण्डुम्म
३३७	१६	णिग्गुणा	णिग्गुणा
३४२	०	वाहोह	वाहोह
३५४	१०	विवरन्तगलिअ	विवरन्तरगलिअ
३५५	४	निवृत्ति	निवृत्ति
३६०	५	कार्पास्यपि	कार्पास्यापि
३६१	९	जीहइ	जीहाइ
३६१	१०	माहिस	माहिस
३६६	१६	चपआ	चणआ
३६७	०१	पिसुणन्ति	पिसुणन्ति
३७०	७	पुसुवाण	पुसुवाण
३९०	१५	यथुविता	यैथुम्बिता
३९१	१३	पहिआअ	पहिआण
३९५	११	अवेज्जइ	अवेज्जए

पान न.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३९८	१५	पहेणं	पहेण
४०८	८	सिणेह	सिणेह
६१०	१	कपाटपिनद्ध	कपाटकपिनद्ध
४१९	९	निर्घांत शला	निर्घांतशिला
४२१	७	पेच्छइ	पेच्छह
४२३	१४	जुअणेहिँ	जुआणेहिँ
४२५	६	णववर	णववरं
४२६	१४	हान्ति	होन्ति
४२६	१४	विकसान्त	विकसन्ति
४३१	५	ज ज	ज ज
४३४	०	मस्था :	मस्था :
४४०	११	सआरा	मचारा
४४४	३	जण	जल
४५१	०	निर्वर्तित	निर्वर्तित
४५३	१५	दट्ठण	दट्ठण
४६३	०	रोत्तु	रोत्तु
४६३	३	मेत्तमइ	मेत्तम्मइ
४६४	१६	गधेन	गधेण
४६५	११	प्रसव	प्रवस
४६९	०	मिते	मिते
४७६	५	अभुत्तण	अब्भुत्तण
४७८	५	णिस्सारइ	णिस्सरइ
४९०	१०	उच्छंगियायँ	उच्छंगियाएँ
४९३	७	पहियस्य	पहियस्स
४९३	७	धूमरस्य	धूसरस्स
४९८	७	दिहओ	दिअहो
४९८	१३	णिहेण	सिणेह

पान न.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
५०७	१३	रोआविण	रोआविअ
५०७	१३	पहिएअ	पहिएण
५२६	१७	मुहअं...उलोइरी	मुहअंदपुलोइरी।
५२७	६	ताई	ताइं
५२७	७	अज्जुण्ह	अच्चुण्ह
५३२	९	ई	इ
५३८	१०	णीसस	णीसार
५३९	८	जंपेसु	जपसु
५३९	१०	अद्धाच्छि	अद्धच्छि
५५१	२	जह	जइ
५५१	१६	हंभिअ	हंभिअ
५५३	१७	मिअंकलेहें व्व	मिअंकलेहॉव्व
५५४	३	मण्णुआ	मण्णुणा
५५७	१५	तो	ता
५५८	३	मुणिणो	मुणिओ
५६८	३	मविसइँ	माविसइ
५६९	१६	दइअ	दइआ
५७०	११	क्षे म्	क्षेत्तम्
५७५	७	जावउ	जारउ
५८१	१३	कंदाराहिँ	कंदरहिँ
५९१	११	तदो	तदा
५९३	३	भास	भात्ति

कविचत्मल श्री हाल मातवाहन संपादित

॥ गाथासप्तशती ॥

प्रथमं शतकम्

१ महल :

1. Obeisance.

● सूर्य 'उगवता' आहे हें मूळ गाथेंत सांगितलेलें नाहीं. गाथासप्तशतीच्या आरंभी व अखेरीस शकरानें केलेल्या सध्यावंदनाच्या किंवा सूर्यनमनाच्या गाथा आहेत; म्हणून पहिल्या गाथेंत उगवत्या व अखेरच्या गाथेंत मावळत्या सूर्याला अञ्जली देण्यात येत असल्याचे गृहीत धरलें आहे. या गाथेंतील 'अरुण' या शब्दानें ह्या तर्काला पुष्टि मिळते; अखेरच्या गाथेंत हा शब्द नाहीं. प्रेमराज सागतो कीं ग्रंथकारानें शिष्टाचार-परिपालनार्थ ग्रथारंभी इष्ट देवतेला नमन केलेलें आहे. कुलशाल्यदेव सागतो कीं शालिवाहनानें ग्रथाच्या आरंभी, मध्ये व अखेरीस (आदिमध्यातेषु) इष्टदेवताप्रत नमस्कार-गाथा लिहिलेल्या आहेत. गाथासप्तशतीत शंकराला उद्देशून लिहिलेल्या अनेक गाथा आहेत; प्रत्यक्ष पशुपति ज्याला नमन करतो तो सूर्य हेंच शालिवाहनाचें इष्ट दैवत असलें पाहिजे असा तर्क केला तर हे वचन यथार्थ आहे असें दिसून येतें; कारण गाथासप्तशतीत सूर्यनमनाच्या गाथा तीनच आहेत आणि यापैकी मधली गाथा (क्रमांक ३३२) ही मूळ ग्रथाच्या मध्याच्या आसपास आहे. गाथासप्तशती हा ग्रंथ शृंगारप्रचुर आहे असें 'रोफारुण' या शब्दावरून ध्वनित होतें असें एका टीकाकाराचें मत आहे. गगाधर सागतो, मानिनी नायिकेचा प्रणयरोप असद्य झालेल्या नायकाप्रत हे दूतीचे उद्गार आहेत ! पार्वतीला गायत्रीबद्दल मत्सर वाटला, शकरालाहि मत्सराचें लक्ष्य व्हावें लागलें, मग मनुष्याची काय कथा ? स्त्रियाना संशयाची व मत्सराची लहर वेज्झा, कोणाबद्दल व कोणत्या कारणानें येईल, याचा अंदाजहि करता येणार नाहीं; या वारतीत स्वभावतः विशेष चाणाक्ष असणाऱ्या स्त्रियानाहि ! चंद्राला सौंदर्य आहे, पण तो फिकट आहे, पौर्णिमेच्या पहाटे मात्र तो लालसर असतो आणि गौरीचें मुख लालतुंद आहे; चंद्राला सौंदर्य आहे, पण सुगंध नाहीं, उमेच्या मुखचंद्राला कमलाचा सुगंध आहे ! पदा : चंद्रंगता पद्मगुणाश्च भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिल्याम् । उमामुख तु प्रतिपद्य लोला द्विसश्रया प्रीतिमयाप लक्ष्मी ॥

२ प्रयोजन :

2. Nectar.

अमिअं पाउअकव्वं पढिउं सोउं अ जे ण आणन्ति ।
कामस्स तच्चंतन्ति कुणान्ति ते कहे ण लज्जन्ति ? ॥ २ ॥

[अमृत प्राकृतकाव्यं पठितुं श्रोतुं च ये न जानन्ति ।
कामस्य तच्चर्चितां कुर्वन्ति ते कथं न लज्जन्ते ॥]

अमृतासारखें प्राकृत काव्य वाचणें किंवा ऐकणें ज्यांना माहीन
नाहीं ते कामशास्त्रातील तत्वांची चर्चा मात्र करीत असतात.
त्यांना लाज कशी वाटत नाही ?

● व्युत्पन्न नायकाप्रत विदग्ध नायिकेची उक्ति. पण्डितानां विचारलें,
काय आम्ही प्राकृत पहावयाचें ? प्राकृत चाळग्र्य मूदानां किंवा स्त्रियांनां
वाचावें. ' बालजीमूदमूर्खाणा नृणा चारिषवाङ्मणाम् । अनुप्रदार्थं
तत्त्वश्रीः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः ॥ ' (दशवैकालिक टीका. पृ. ११३). नायिका
मागते, प्राकृत गाथा मनोरंजक आहेत, त्या मदनागारदूती आहेत, काम-
कौशल्याच्या शिथिला आहेत; सम्योचित ललित गाथा ऐकविल्याने विदग्ध
यनिता प्रसन्न होतात. म्हणून, साधारणदेव सागतो, कामशास्त्राच्या पल-
प्राप्तीच्या इच्छुकानें गाथाचा संग्रह अवश्य करावा. कामशास्त्राचें शुष्क
चर्चितचर्चण ऐकून कंटाळलेली व ताटपळलेली विदग्ध नायिका प्राकृत
काव्यस्तुतीच्या निमित्तानें व्युत्पन्न नायकाप्रत म्हणते, आतां हें संस्कृत पुरें
नाहीं का झालें ? धैर्याच्या उत्तरार्धांत प्राकृताची मागणी होते, याचा
रमिकांना अनुभव आहेच ! कामशास्त्रातील तत्वांची या तंत्राची चर्चा
करताना पण्डिताना संकोच वाटत नाही, कारण अशी चर्चा पण्डितानां

१. अमभं, अमयं. २. अमय पाददव्यं पढिउं सोउं अ जे न य नन्ति
(वज्रालास). ३. कामस्य. ४. तत्तत्तत्ते, तत्तानि. ५. तन्प्रचिदम्.
६. वातांम्.

पण्डितासाठी केलेल्या असते. स्त्रियांनी किंवा प्राकृत जनांनी त्यांचे अनुकरण केलं तर ते मात्र अश्लाघ्य, किंवा अश्लील ! कारण यानुळे आपली प्रतिष्ठा कमी होईल अशा या लब्धप्रतिष्ठितांना धास्ती वाटते ! प्राकृत काव्य रसाळ आहे, मधुर आहे, जिवंत आहे; कारण त्यांत हृदयांतल्या भावना प्रामाणिकपणे सशब्द केलेल्या असतात; एवढेच नव्हे, अमृतमय आहे, कारण त्याच्या श्रवणाने नवचैतन्य प्राप्त होते ! अमृताच्या स्पर्शाने वस्तुमात्राला चैतन्य व चिरंजीवन प्राप्त होते, असा संकेत आहे. मग प्रत्यक्ष अमृताचे घारण कोणी व कसे करावयाचे ? समुद्रमंथनाचे वेळी देवदानवांनी हा प्रश्न कसा सोडविला असेल तो असो !

३ ग्रंथस्वरूप :

3. Patron.

सप्त सताईं कइवच्छलेण कोडीअ मज्झआरम्मि ।
हालेण विरइआइं सालङ्काराणं गाहाणम् ॥ ३ ॥

[सप्त शतानि कविवत्सलेन कोटेमध्ये ।

हालेन विरचितानि सालंकाराणां गाथानाम् ॥]

एक कोटी गाथांमधून अलंकारांनी सजलेल्या अशा सातशे गाथा निवडून कविवत्सल हालाने हा संग्रह केला.

● प्राकृत-पिड्गलात गाथालक्षण सांगितले आहे : ' पढमं बारह मत्ता बीए अष्टारएहिं संजुत्ता । जह पढमं तह तीअं दहपञ्चविहूसिआ गाहा ॥ ' संस्कृतात जी आर्या ती प्राकृतात गाथा. हेमचंद्राने काव्यानुशासनात (अ. १ : सू. ११) काव्यलक्षण सांगितले आहे : ' अदोपी सगुणी सालंकारी च शब्दार्थो काव्यम् । ' गाथासप्तशतीला गाथाकोश अशीही संज्ञा आढळते. हेमचंद्राने (पूर्वोक्त : अ. ८ : सू. १३) कोशलक्षण सांगितले आहे :

१. सयाई. २. वत्सलेण. ३. सालवाहनेन, शालिवाहनेन.

‘ स्वपरकृतसृक्तिसमुच्चयः कोशः । यथा सप्तशतकादिः । ’ साहित्यशास्त्रावरील अनेक संस्कृत ग्रंथात अलंकारांची उत्कृष्ट उदाहरणे म्हणून गाथासप्तशतीतील अनेक गाथा उभृत केलेल्या आहेत. त्याचें कोष्ट इतरत्र दिलेले आहे. त्यावरून त्याचें सालकारित्व सिद्ध होतें. ‘ हालेन विरचितानि ’ या प्रयोगावरून आधुनिक टीकाकार अनुमान करतात की वेगवेगळ्या कवींनी रचलेल्या गाथावरून हालानें अस्मेरचा हात फिरवून त्या सालंकृत केल्या असाव्यात. मध्ययुगातील पण्डितानाही सातवाहन वंशाचा एवढा विसर पडला होता की एकानें ‘ कविवत्सल ’ हें व्यक्तिनाम असल्याचें नमूद केलें आहे !

४ चकष्यान :

4. All Quiet.

उअ णिच्चलणिप्पन्दा भिसिणीपत्तंभि रेहइ बलांआ । ७
णिम्मलमरगअभाअणंपरिट्टिआं संखसुत्ति व्व ॥ ४ ॥

[पश्य निश्चलनिःस्पन्दा भिसिनीपत्रे राजते यत्काक् ।
निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरिव ॥]

पहा, कमळाच्या पानांमध्ये वगळी कशी एकावा, निश्चल वसलेली आहे. जणू निर्मळ पाचूच्या पूजापात्रात मोत्यांची शिपली ठेवावी तशी ती शोभत आहे.

● निश्चल व निःस्पन्द या शब्दांच्या अर्थोमधील भेद काव्यप्रकाशावरील श्री नागेशमहाशय्या उद्योत टीकेत स्पष्ट केलेला आहे. ‘ चलन शरीरक्रिया । स्पन्दस्त्वययवक्रिया । ’ मुग्धासागर टीकेत श्री भीमसेन दाशित सांगतातः ‘ निश्चलत्व स्वप्रयत्नार्थानक्रियाद्यत्वे, निःस्पन्दत्वं स्वार्थानक्रियाद्यन्यत्वमिति न पीनद्वयम् । ’ अलकारकौस्तुभाच्या टीकेत श्री विश्वेश्वर पण्डित सांगतातः ‘ चलनमयवक्रिया, स्पन्दस्त्वययवक्रिया. ’ शंखशुक्ति या प्रयोगाचा

१. कत्तम्भि. २. मळाळा. ३. मायशुक्ति. ४. पट्टिप्टिळा. ५. निःस्पि.
६. प्रतिष्ठिता.

नाट उलगडा होत नाही. उद्योतात सांगितलें आहे: 'शंखशुक्तिः शुक्त्याकारशंखघटितं पात्रम्।' शुक्ति म्हणजे मोत्याची शिंपली अथर्ववेदात हा शब्द या अर्थानें वापरलेला आहे (ज्ञानकोश: बुद्धपूर्व जग: पृ. ४६१). चंद्रनासाठीं कचोळें असतें तसे हें पात्र असावें मध्ये शंख व त्यामोंवतीं मोत्याच्या शिंपा, असें तर हें पात्र नसेल? अलंकारकौस्तुभाच्या टीकेंत श्री विश्वेश्वर पण्डित सांगतात: 'शङ्खशुक्तिः शंखनिर्मितं शुक्त्याकारपात्रम् इति काव्यप्रदीपः।' काव्यप्रकाशात दिलेला या गाथेचा व्यंग्य अर्थ असा: 'अत्र निष्पन्दत्वेन आश्वस्तत्वं, तेन च जनरहितत्वम्, अतः संकेतस्थानमेतदिति कयाचित् कञ्चित्प्रत्युच्यते। अथवा, मिथ्या वदसि, न त्वमत्रागतोऽभूरिति व्यज्यते।' अलंकारकौस्तुभातील विवेचन पहा: 'कच्चिद्विषप्रतिविंबभावेन धर्मोक्तिः। स च वस्तुतो भिन्नयोरपि सारूप्यादेकत्वाध्यवसानम्।' गाथासप्तशतीवरील व अलंकार ग्रंथावरील टीकाकारानीं ही व्यङ्ग्योक्ति आहे असें गृहीत धरून या गाथेंतून अनेक अकल्पित अर्थ काढले आहेत, त्याचें कौतुक करावें तेज्जें थोडेंच! गगाधरानें रतिरहस्यातील उतारा (५-३) दिला आहे: 'कल्लोलिनी काननकदरादौ दुःखाश्रये चार्पितचित्तवृत्तिः। मुदुक्रमारंभमभिन्नवैर्यं श्लथोऽपि दीर्घं रमते रतेषु॥' तो सांगतो, या गाथेंत दीर्घरताची सूचना आहे! प्रेमराजानें आपल्या टीकेंत अमर्यातकातील 'शून्यं वासगृहं विलोक्य', हें वचन उधृत केलें आहे. एका टीकाकाराला या गाथेंत विपरीत रताची सूचना दिसते! भुवनपाल सांगतो, विसिनीपत्रावरून नायिका पद्मिनी आहे असें ध्वनित आहे! मग ती गोरीपान असावी व तिनें हिरवें वस्त्र परिधान केलेलें असावें असा तर्क का करू नये? बलाका म्हणजे बगळी किंवा लाडकी. संकेताप्रमाणें ती तळ्याच्या पाळीं तुर्जा वाट पहात बसली आहे, अशी दूतीची सूचना. माणसाची चाहूल लागली कीं बगळे उडून जातात. बगळी निश्चल बगली आहे, अर्थात् आजूराजूला कोणी नाही, निर्धास्तपणें येथें बसण्यास हरकत नाही, व्यत्यय येणार नाही, असें सुरतासत्ताचें परस्पराना आश्वासन. संकेतस्थाना कडे मी जाऊन आलों असें तुम्ही सांगता, पण तेथें तर बगळी निश्चल बसली आहे; तुम्ही तिकडे गेला असता तर ती केव्हाच उडून गेली असती,

म्हणून मला वाटते, तुम्ही तिकडे गेलांच नाहीत, अशी दूतीने केलेली नायकाची निर्मत्सना. काव्यप्रकाश, साहित्यदर्पण वगैरे ग्रंथात या गायेच्या अनेक छटा चर्चित्या आहेत. त्या वाचून एवढेले श्री. राजारामशास्त्री भागवत (प्राकृत भाषेची विचिकित्सा : आवृत्ति दुसरी, पृ. ६४) म्हणतात : ' ती काव्यप्रकाशकाराने उत्तमपैकी ठरवून तिचा शिरस्त्याप्रमाणे जार जारिणीशी संबंधही त्याने लावून टाकला आहे... अलंकाराने समंगपणा आलेली स्वभावोक्ति (' स्वभावोक्तिः... किरारूपवर्णनम् । ' काव्यप्रकाश; उद्योत : ' साधारणस्वभाववर्णनस्य स्फुटतन्नामालकारत्वम् । असाधारणस्तु लोकसिद्धोऽपि प्रतिमामात्रवेद्यत्वादलौकिकप्रज्ञातीत्यलंकारः ') उघड झळकत असताना मुद्दाम आडवाटेने जाऊन जारिणीचा उजू किंवा दावीच्या द्वारा जारशी संबंध लावणाऱ्या काव्यप्रकाशकारास श्रृंगाराची कावीळ झाली, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ति होईलशी वाटत नाही... संस्कृत आलंकारिकानी जी भलतीच वाट दाखविली त्या वाटेने प्राकृत ग्रंथावर टीका करणारे मद्र व शास्त्री डोळे मिटून गेले ही बंधपरंपरा दाडगी नरे काय ! ' खुद्द शास्त्रीबुवांनी गाथासप्तशतीतील श्रृंगाराकडे पक्षपाती डोळेझाक केलेली असल्याचे त्यांच्या टीकाकारानी दाखवून दिले आहे.

५ विभ्रम :

5. Dalliance.

तावच्चिररत्नसमये महिलानां विभ्रमा विराजन्ति ।

जाव णे कुयलअदलसेछेअई मडलेन्ति णअगाईं ॥ ५ ॥

[तावदेव रत्नसमये महिलानां विभ्रमा विराजन्ते ।

यावन्न कुयलयदलसच्छायानि मुकुलीभवन्ति नयनानि ॥]

नालकमद्रसारणी कांति असलेटे डोळे रत्नसमयी तृप्तनें मुकुलित झालेले नाहीत तोंपर्यंतच सियांचे विभ्रम मनोहर वाटतात.

● गंगाधर सागता का ह उद्गार नायकाने ।वपरातरतप्रसर्गा सदर्प नायिकेला उद्देशून काढलेले आहेत ! हाय म्हणजे स्त्रियांच्या शृंगारचेष्टा; याचे विलास, विव्वोक, विभ्रम, ललित, हेला व लीला असे सहा प्रकार आहेत. ' स्त्रीणा विलासविव्वोकविभ्रमा ललितं तथा । हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः । ' (अमरकोष, प्रथम काण्ड, नाट्यवर्ग). ' विभ्रमस्वरया काले भूपास्थानविपर्ययः ' हे धनंजयाने दशरूपकात दिलेले लक्षण येथे लागू पडत नाही. भरत सागतो : ' कामौत्सुक्यकृताकारं रूपयौवनसंपदा । अनवस्थितचेष्टत्व विभ्रमः परिकीर्तितः ॥ ' नागरसर्वस्वांत पद्मश्री सागतो : " श्लोघं स्मितं च कुसुमाभरणादि याञ्चा । तद्दर्जनं च सहसैव विमंडनं च । आक्षिप्य कातवचनं लपनं सखीभिः निष्कारणोत्थितगतं वत विभ्रमं तत् ' ॥ (१३।१३) ॥ विभ्रम म्हणजे कामौत्सुक्याने प्रेरित अशा शृंगारचेष्टा. विभ्रम हा विलास भ्रूसमुद्भव आहे. गंगाधराने असाच अर्थ घेतला आहे. तो सागतो : ' सुरतावसानोपचाराचनभिज्ञतया रतान्तेऽपि कटाक्षमुजप्रक्षेपादि विभ्रम कुर्वन्ती नायिका प्रति सख्याः शिक्षोक्तिरियम् । ' ह्या टीकेचा उत्तरार्ध मात्र अग्राह्य आहे; कारण नायिका कितीही अनभिज्ञ असली व तिची सखी कितीही जिवलग असली तरी अशा प्रसंगी त्यांचे साहचर्य संभवत नाही; शिवाय, काय हॅही शिकवायें लागते ? आणि, काय जें वृत्रिम तें अनुभविकाला ओळखणार नाही ? कामशास्त्रज्ञ सागतात की तृतीमुळे स्त्रियांचे नेत्र मिटतात : ' नारी विस्पृष्टकुसुमेपुजला रतान्ते । नृत्यं करोति बहुवल्गनरोदनेच । कैवल्यमेतिमुकुञ्जीकृतचारुनेत्रा । शम्नोति नो किमपि सोढुमतिप्रयासम् ॥ ' (अनङ्गरङ्ग : तृतीय स्थल ॥ ११ ॥ : काशी संस्कृत सीरीज). हॅव्हेलॉक एलिस सागतो की दोघाचेही नेत्र मुकुलित होतात. प्रेमराज सागतो की तृतीमुळे पुरुषाचे डोळे मिटतात. म्हणून, आणगी एक टीकाकार सागतो, नायिके, तुझे समाधान झाले नसले तरी नायक तू झालेला आहे हें बाह्य चिन्हांवरून ओळखून तू विभ्रमाचा त्याग करावा, हें उक्त ! या गाथेची नायिका मर्या आहे असे धनंजयाने दशरूपकात (२-१६) सांगितले आहे.

६ कोरांटी :

6. Longing.

णोहंलिअमप्यणो किं ण मग्गसे मग्गसे कुरवअस्स ? ।

एअं तुह सुहग हसइ वलिआणणपड्डअं जाआ ॥ ६ ॥

[दोहदंमात्मनः किं न मृगयसे मृगयसे कुरवकस्य ।

एवं तव सुभग हसति वलिताननपद्मज जाया ॥]

सुभग, (हीसेनें लावलेल्या) कुरवकाला (फुलें यावीत म्हणून त्याचा) दोहद पुरविण्यासाठी (त्याला आलिंगन घावें म्हणून) तुम्ही प्रियेला प्रोत्साहन देता: पण आपला पहिला दोहदही पुरवीत नाही, म्हणून तुमची पत्नी मुख तिरवें फिरवून (तुमच्या अडाणीपणाप्रदल) तुम्हाला हंसत आहे.

● नायिकेची सखी नायकाला विचारते, तिच्या हंसण्याचा गर्भित अर्थ कळू नये, एवढे तुम्हा अडाणी वसे ? आता ती लहान नाही; पहा, कशी बहरली आहे ! किंवा पत्नी स्वतःच सूचित करते की मी पुष्पिता आहे आणि मलाही स्वतःच्या अशा आशा व इच्छा आहेतच; त्या अगोदर का पुरवीत नाही ? एक टीकाकार सांगतो, यात प्रथम रजोदर्शनाची सूचना आहे ! दुसरा सांगतो, पत्नी गर्भिणी आहे, तिला स्वतःलाच टांहाळे लागले आहेत आणि हे पतीच्या लक्षात येत नसल्यामुळे ती त्याला हंसत आहे. मुननपाल सांगतो की या नायिकेची नायिका कुल्या आहे !

७ अशोक :

7 Revenge

ताविज्जन्ति अमोएहिं लडहवणिओओं दट्टअविरहम्मि । ।

किं महइ कोणे कस्म वि पाअपहारं पट्टप्पन्तो ? ॥ ७ ॥

१. दोहदल्लिख, दोहदल्लम्. २. सु. ३. सुद. ४. न्यदहदम्. ५. त्यम सुभग, एवं मल्ल सुभग स्त्री. ६. विल्लिखीत्.

[ताप्यन्ते अशोकैर्विदग्धवनिता दयितविरहे ।

किं सहते कोऽपि कस्यापि पादप्रहार प्रभवेन ॥]

प्रियकराच्या विहारामुळे (विकल झालेल्या) विदग्ध स्त्रियांना अशोकही तापदायक वाटतो. सामर्थ्य असूनही कोण कोणाचा लता प्रहार सहन करील ?

● अशोकाला शोक माहीतच नाही, मग तो परपीडिला कसा उद्युक्त होईल ? पति सत्रिध असताना, त्याच्या प्रोत्साहनाने किना त्याच्या पाठिंब्यावर विसवून तिने केलेल्या लताप्रहाराची अशोकाला आठवण असेल, आता बसतात तो फुलानी डवला आहे, मस्त झाला आहे, पति सत्रिध नसल्यामुळे ती विकल झालेली आहे, तिच्या पूर्वीच्या घाष्ट्याबद्दल जणू तिचा सूड घेण्याला अशोक उद्युक्त झाला आहे, आवेशाने लालजुद झाला आहे, पुष्पित अशोकाचे दर्शन तिला कसे सहन होईल ? नोपित भर्तृका विरहाच्या अलेरच्या अवस्थेत आहे, शिवाय बसत सुरू झाला आहे, त्वरेने घरी जा, अशी दूतीचा प्रवासी पतीला सूचना, किंवा बसतात प्रवासाला सज्ज झालेल्या पतीचा निषेध

८ तळ्याच्या पाळी :

8 Withered stalks

अत्ता ! तह रमणिज्जं अहं गामस्स मण्डणीद्विअम् ।

लुअतिलवाडिसरिच्छ सिसिरेण कअं भिसिणिसण्डम् ॥ ८ ॥

[श्वश्रु तथा रमणीयमस्माकं ग्रामस्य मण्डनीभूतम् ।

लूनतिलवाटीसदृश शिशिरेण कृत विसिनीपण्डम् ॥]

१ ललित, मनाहर २ पुष्पित ३ अत्त तह ४ गामस्स ५ मण्डनीभूतम्
६ लुअ ७ वि सिणिण्ड ८ अण्डम् ९ हे मातस्तया, अत्यस्त

आल्यानाई, आपल्या गांवाला शोभा देणाऱ्या रमणीय तळ्यांताळ कमळांची थंडीनें कोण दुर्दशा केली आहे (ती पाहिलीत का) ? तिच्याचें सुंदर पीक कापल्यावर नुस्ते बुडवे राहातात ना, तसे तळ्यांत आतां कमळांचे दाडे मात्र राहिले आहेत.

● तिळ्याडोत संकेत ठरला होता; पीक तयार झाल्यामुळे कापर्णाळा शेतकरी तिकडे जाताळ, म्हणून संकेतस्थान बदलून तळ्याच्या पाळीं जागा ठरविल्याची सूचना. हिवाळ्यातल्या थंडीनें कमळे करपलेली असल्यामुळे आता तिकडे कोणीही जाणार नाही व एकांत मिळेल अशी उपपत्तीला सूचना. या दोन्ही ठिकाणीं जमणार नाही, म्हणून घरीच संकेत ठरविला आहे, अशी या गाथेत सूचना आहे, असें एका टीकाकाराचें म्हणणें आहे ! तामूच्या देवत मुनेनें आणली किती स्पष्ट बोलावयाचें ? पण जें बोलावयाचें तें एवढें संदिग्ध, तर निचान्या प्रियकरानें जावें तरी कोटें ?

९ तागाच्या शेतांत :

9. Hemp.

किं रुआसि ओणअमुही धवलाअन्तेसु सालिछित्तेमु ? ।

हरिआलमण्डिअमुही णडि व्य सणवाडिआ जाआ ॥ ९ ॥

[किं रोदिप्यवनतमुष्ठी धवलायमानेषु शालिक्षेत्रेषु ।

हरितालेमण्डितमुष्ठी नटीच शणवाटिका जाता ॥]

माळांचें शेत विकून पादरें शालें आहे. (तें कापण्याला शेतकरी येतो व एकांत मिळणार नाही) म्हणून मान ग्याडी घाटून कां रटनेम ! नटांनैं भुगाला हरितालाचा रंग लावून सज्ज व्हावें साप्रमाणें तागाचें शेत (तिंबळ्या धमरा फुटांनीं) नटलें आहे.

● 'हरितालमण्डितमुखा' हा पाठ स्वीकारून केलेले भाषांतर घर दिलेले आहे. 'हरितालमण्डितमुखा' असाही पाठ आहे. हरि म्हणजे माकड, ज्याचे प्रवेशद्वार माकडाच्या घराच्या जाळ्याने मण्डित झाले आहे असे तागाचे क्षेत्र, असा अर्थ गंगाधराने दिला आहे. प्रवेशद्वाराशीच ही अडचण आहे, म्हणून तेथे संनेताला योग्य असे निर्जन स्थान व्यक्त होते, असे त्याचे म्हणणे. 'हरिताल' म्हणजे मुख्या खाणारा प्राणी किंवा पक्षी, असाही अर्थ आढळतो. मान खाली घालून रडतेस कशाला ! दुसरीकडे सकेत टरवून मी आले सुद्धा; उठ, डोळे पूस, मुखराग लावून सज्ज हो आणि ती तिकडे पिवळी पट्टी दिसते आहे ना, त्या तागाच्या शेताकडे जा, अगदी प्रसन्न चित्ताने जा, शृंगारनाट्याची सामुग्री तैथे तयार आहे, अशी वृत्तीची सूचना.

१० काकडीचा तंतु :

10 Tendril.

साहे ! ईरिसिन्ध्विअ गर्ड, मा रुव्वसु तंसवलिअमुहअन्दम् ।

एआणं वालवालुङ्कितन्तुकुडिलाणं पेम्माणम् ॥१०॥

[सखि ईदृश्येव गतिर्मा रोदीस्तिर्यग्वलितमुखचन्द्रम् ।

एतेषां वालकर्कटीतन्तुकुटिलानां प्रेम्णाम् ॥]

सखे — मुखचंद्र तिरपा फिरवून रडू नको. प्रेमाची गती काकडीच्या कावळ्या तत्सारखी (नाजूक व) वाकडीच असाव्याची.

● फलहान्तरितेप्रत सखीचे उद्धार. प्रियकराच्या प्रीतीत वक्रता दिसली, म्हणून एवढे जिवाला लावून घेऊ नको, अपराधी प्रियकर पुन्हा अनुनयासाठी आला तर फार ताणूनही धरू नको प्रेमाची गति वक्र असते, इतकेच नव्हे, अनुबन्धाचा तंतु नाजूक असतो, ताणल्याने तो सरळ होत नाही, तुटतो मात्र, हे जाणून, हे मानिनी, आता तूच त्याचा अनुनय कर.

११ नवव्यावर स्वार :

11. Cavalier.

पाअपडिअस्स पईणो पुट्ठिं पुत्ते समारुहत्तम्मि ।

दढमण्णुदुण्णिंआएँ वि हासो घरिणीँ णेकन्तो ॥११॥

[पादपतितस्य पत्युः पृष्ठं पुत्रे समाबृहति ।

दढमन्युर्दूनाया अपि हासो गृहिण्या निष्क्रान्तः ॥]

क्रुद्ध गृहस्वामिनीच्या पाया पडणाऱ्या पर्तीच्या पाठीवर पुत्र वसला. परती आतिशय रागात होती, तरी हें दृश्य पाहून ती खुद्कन हंसली.

● पत्नीनें मान धारण केला होता आणि पति तिची मनधरणी करीत होता. पति स्वाधीन अष्टव्यामुळे तिच्या मनात त्याच्याविषयी थोडासा अनादरही होता. ती पुनवती, अर्थात् गलितयौवना; तरीही त्याच्या मनात मान तिच्याविषयी स्नेहातिशय होता. अलंकारकौस्तुभात श्री विबेधरपण्डित सागतो, पुत्राच्या विलक्षण चेटेमुळे तिचा मान ओसरला. गंगाधर सागतो, बन्धविशेषमरणामुळे ती इल्ली ! कदाचित् हे उद्गार सगतींचे असावेत, असाही त्याचा तर्क आहे ! अलंकारकौस्तुभात समाधि अटकाराचें उदाहरण : ' भवति समाधिः मुक्रे हेत्वन्त-समवधानतः कार्ये । '

१२ योग्य :

12. Praiseworthy.

संचं, जाणइ दडुं ! सरसैम्मि जणम्मि जुज्जुए राओ ।

मरउ, ण तुमं भणिस्सं, मरणं वि सलाहणिज्जं से ॥१२॥

[सत्यं जानाति द्रष्टुं सदृशे जने युज्यते रामः ।

ध्रियतां न त्यां भाणिष्यामि मरणमपि त्रशघनीयं तस्याः ॥]

१. दठ. २. दूमिभाएँ, दुम्मिभाएँ. ३. दृढमन्युर्दूमनस्क याः ४. सचिअ.
५. सरिअ. ६. सेव. ७. अस्वा.

अनुरूप व्यक्तीवर अनुराग करावा हें योग्य आहे. (तिनें तुझी निवड केली यावरून दिसून येतें कीं) तिची निवड चांगली आहे. (आता तुझ्या विरहानें) ती गतप्राण झाली तर तेही प्रशसनीय होईल; मी तुला बोल लावणार नाहीं.

● तिचें चित्त तुझें ध्यान करण्यात गुंतलेलें असताना ती गतप्राण झाली तर पुढील जन्मीं तरी तूं तिला प्राप्त होशील ! नायक व नायिका परस्परांना अनुरूप आहेत अशी प्रशंसापूर्ण प्रस्तावना करून सखी नायकाला प्रोत्साहन देते, नंतर त्याची निर्भत्सना करते व अखेरीस त्रागा करून सांगते कीं तुझ्या समागमासाठीं तिनें प्राणातिक्रम अनुष्ठान मांडलें आहे आणि तिची अवस्था आसन्नमरण झालेली आहे. अलङ्काररत्नाकरात ही गाथा व्यत्यासाचें आणि अलंकारकौस्तुभात आक्षेपाचें उदाहरण म्हणून उदाहृत केलेली आहे. ' दोषगुणयोरन्यथास्वं व्यत्यासः ' ॥६६॥ अलङ्काररत्नाकर. ' इष्टस्याप्यपिधातु योऽर्थस्य विशेषबोधाय । स्वयमेव प्रतिषेधः स वक्ष्यमाणोक्तविषय आक्षेपः ॥ ' अलंकारकौस्तुभ.

१३ चंद्रा :

13. Full Moon.

घरिणीं महानसकर्मलग्गमसिमलिङ्गण हत्येण ।

छित्तं मुहं हसिज्जड चन्द्रावस्थं गतं पङ्णा ॥१३॥

[गृहिण्या महानसकर्मलग्गमपीमलिनितेन हस्तेन ।

स्पृष्टं मुखं हस्यते चन्द्रावस्थां गतं पत्या ॥]

स्वयंपाक करीत असताना हाताची काजळी लागण्यामुलें गृहिणीचें मुख मलिन झालें होतें. पण पतीनें तिच्या मुखाला प्रेमानें हात लावताच ती हसली व तिचें प्रफुल्ल मुख चंद्रासारखें दिसूं लागलें.

१. महलिङ्गण, महलिङ्गण. २. छिपवं.

● गाथेच्या परिचयात गगाघर सागतो की हे उद्गार गृहकृत्यपराङ्मुख गृहिणीला उद्देशिलेले आहेत, आणि टीकेंत सागतो की जें ज्याचें उचित कर्म तें करीत असताना त्यामुळें वैरूप्य प्राप्त झालें तरी तें भूषणावह असतें. तिची काति उजळ आणि मुख निष्कलक असल्यामुळें चद्राहून सुंदर होतें. अशा सुंदरींना चूलखण्डाविपर्या योडानहुत अनादर असतोच. तिच्या निष्कलक सुरावर काजळी उडाल्यामुळें तें मलिन झालें, पण तें प्रेमस्पर्शांमुळें उजळलें. तिचें मुख व वस्त्र मलिन असलें तरी दुर्लभ करू नको, अशी दृतीची सूचना. या गाथेंत शृङ्गार व हास्य यांचा हास्यप्रधान सङ्गर आहे असें साहित्यमीमासाकाराचें म्हणणें आहे. अलंकारकौस्तुभात निदर्शना अलंकाराचें उदाहरण. 'उपमापर्ययसन्नो यत्रार्थोऽन्योन्यमन्ययानहं । यच्च क्रियया कारणकार्यान्वयधीर्निदर्शना शोक्ता ॥' सरस्वतीकण्ठाभरणात विकृत प्रपञ्चोक्तिचें उदाहरण: 'साम्योत्कर्षापकर्षोक्तेरुपमानोपमेययो । प्रकृता विकृता चेति प्रपञ्चोक्तिः प्रदर्शयते ॥'

१४ रंगोल अग्नि :

14. Scent.

रन्धणकर्मणिपुणिए ! मा जूरंसु, रत्तपाडलसुअन्धम् । १
मुहमारुअं पिअन्तो धूमाड सिही, ण पज्जलड ॥१४॥

[रन्धनकर्मनिपुणिके मा शुभ्येस्व रक्तपाटलमुगन्धम् ।
सुरामारुत पिचन्धुमायते शिरी न प्रज्वलति ॥]

तू स्वयंपाक करण्यात निपुण आहेस. चूळ पेटत नाही म्हणून रागावू नकोस. तुझ्या आसाला लाल पाटल पुण्याचा सुगंध आहे. त्याचा स्वाद घेण्यासाठी अग्नि धुराच्या रूपानें तुझ्या मुग्धाभोक्ती घोंटाळत आहे व मुद्दामच प्रज्वलित होत नाही.

● चूळ पेटली की तू आणखी पुष्कार नाहीस. सुलीपासून दूर जाशील आणि प्रज्वलित अग्निला तुझ्या मुग्धाजवळ घोंटाळता येणार नाही, म्हणून

१. ह्यसु. २. शिथल, शदिदि.

केवळ तुझ्या सहयासासाठी तो धुमसत आहे, इंधन ओलें आहे म्हणून नव्हे; अघर आरक्त व सरस आहेत, म्हणून ! अग्नीच्या पूजेला रक्तपाटलपुष्पे विशेष उचित. घुराच्या रूपाने प्रत्यक्ष अग्निदेव तुला विलगत आहे; त्याला जें आकर्षक घाटते तें आम्हालाही मोहविते, आम्हीही तुझ्याभोंवती घोंटाळत आहोंत, आमच्या अंतःकरणात आसक्ति अशीच धुमसत आहे; पण तूं आपल्याच नादात गर्क आहेस, जरा मान चर करून पहा तर खरी, अशी अभिलाषसूचना. एक टीकाकार सांगतो, या गाथेची नायिका केवळ रघुनकरमातृच निपुण आहे असे नाही ! सरस्वतीकण्ठाभरणांत गन्धरतीचे उदाहरण म्हणून ही गाथा उधृत केलेली आहे.

१५ विचारी :

15. Innocence.

किं किं दे पाडिहासइ ? सहीहिं पुच्छिआएँ मुद्धाए ।

पढमुग्गअदोहणीए णवरं दइअं गआ दिट्ठी ॥१५॥

[किं किं ते प्रतिभासते सर्वाभिरिति पृष्ठाया मुग्धायाः ।

प्रथमोद्गतदोहदिन्याः केवलं दयितं गता दृष्टिः ॥]

मुग्धेला प्रथमच डोहाळे लागले होते, सख्यांनीं तिला विचारलें, तुला काय काय आवडतें ? (लगेच) तिची दृष्टि फक्त प्रिय पतीकडे गेली (वेडी विचारी !)

● मुग्धेची प्रेमपरीक्षा. वेडी, कारण तिला प्रसूतीच्या वेदना माहीत नव्हत्या; विचारी, कारण लवकरच बहुप्रसूता सपत्नीच्या अवमालिकेंत हिचा समावेश होणार होता ! णवरं = केवळ, णवरं = नवरा; तिनें फक्त आपल्या प्रिय पतीकडे पाहिलें आणि सुचविलें कीं मला याच्याशिवाय कोणाचीहि, कशाचीही हौस नाही !

१६ स्पर्शसंक्रमण :

16. Divine Touch.

अमममअ गअणसेहर रअणीमुहतिलअ चन्द दे छिअसु । १
 छित्तो जेहि पिअअमो ममं पि तेहिं विअ करेहिं ॥१६॥

[अमृतमय गगनशेखर रजनीमुखतिलक चन्द्र हे स्पृश ।

स्पृष्टो ये प्रियतमो मामपि तैरेव करै ॥]

हे चंद्रा, तू अमृतमय आहेस, गगनाचा मुकुट आहेस, रजनीच्या मुखावरील तिलक आहेस. प्रियकराला स्पर्श करशील त्याच किरणानों मलाही स्पर्श कर

● चंद्रा-नुझे किरण अमृतमय आहेत असे लोक म्हणतात, पण त्याची सजीवनशक्ति माझ्या प्रत्ययास येत नाही, तुझे दर्शन आल्हादजनक आहे असे लोक म्हणतात, पण मला तुझ्या सौम्य किरणाची प्रसरता सहन होत नाही, कारण मी विरहिणी आहे. ज्या किरणानी तू माझ्या प्रियतमाला स्पर्श फेलास ते, ते मात्र मला शीतल व सुगंध घाटतील, त्याचा स्पर्श शाला तरच मला विरहवेदना सहन होतील तू रजनीच्या मुखावरील तिलक आहेस, ज्यातून अरलाचा पथपातां आहेस, त्याच्या सोमाग्याचें प्रतीक आहेस, म्हणून मी तुझी प्रार्थना करीत आहे, प्रियकराला त्वरित घराफटे परतण्याची प्रेरणा दे. परिकर अलङ्कार (अलङ्कारकौस्तुभ) : 'साभिप्रायाविशेषेण विन्यास परिकर प्रोक्त' । मुगधाच्या संक्रमणाबद्दलचे भरभूतीचे (मालतीमाधव अंक : १०३८) उद्गार पहा :

उन्मीलन्मुकुलरालकुन्दकोश प्रथीतदन मकरन्दगंधवन्धो ।

तामीपत्त्रचलविलोचना नतार्द्राम् आलिङ्गन्पवन मम शशाङ्गमद्गम् ॥

१७ मनोरथ :

17. Day Dreams.

ऐहड मो पि पउत्थो, अहं अ वृप्पेज्ज, मो पि अणुणेज्ज ।

इअ कस्स पि फल्ड मणोरहार्णे माला पिअअमम्मि ॥१७॥

१ एदिज्ज, एदिह. २ वृप्पयज्ज.

[पर्यति सोऽपि प्रोपितो अहं च कुपिष्यामि सोऽप्यनुनेष्याति ।
इति कस्या अपि फटति मनोरथानां माला प्रियतमे ॥]

प्रवासी प्रियकर परत येईल, मग मी त्याच्यावर रागावेन, नतर तो माझी मनःप्रणी करील, कोणा भाग्यशालिनीच्या अशा मनोरथाची माळ फुलेल, (माझी नाही.)

● सखि, आणखी शुरु नको, उद्या किंवा परवा तुझा पति प्रवासाहून परत येईल आणि आला की तो तुझ्या सान्या होसा पुरवील, अशी आश्वासने देणाऱ्या मैत्रिणींना उद्देशून प्रोपित-भर्तृकेचे नैराश्योद्गार. समजा, तो परत आला तरी मी मान धारण करू शकणार नाही, कारण त्यातील काव्य समजण्याइतकी रसिकता त्याच्या अर्गी नाही, माझी मनधरणी करण्याइतके आर्जव त्याच्या ठायी नाही किंवा त्याचा धिक्कार करण्याइतका धीर माझ्या अर्गी नाही. मी दुर्दैवी, हेंच खरे.

१८ दुर्दशा :

18 Poverty.

दुग्गअकुडुम्ब^३अट्टी कहे णु मए धोइएण सोढव्या ।

७ दसिओसरन्तसलिलेण उअह रुणं व पडएण ॥१८॥

[दुर्गतकुटुम्बा^३कृष्टि कथ नु मया धीतेन सोढव्या ।

दशोपसरत्सलिलेन पश्यत रुदितमिव पटकेन ॥]

दरिद्री कुटुबात कपड्याचीसुद्धा इतकी दुर्दशा व ओढाताण होते की (ती असह्य झाल्यामुळे) धुकून बाळत घातल्यावर, विचारा दशातून गळणाऱ्या पाण्याच्या रूपाने अश्रु टाळतो. '

१. आगमिष्यति २ अनुनामिष्यति ३ कुडुम्ब, कुडम्ब, कुडम्ब. ४ कुटुम्बकृष्टि
५. दशावसरन्.

● वख विरलें तरी तें वापरावेंच लागतें, एकानेंच नव्हे, अनेकानीं, जितकी दुर्गति अधिक तितकी ओढाताण जास्त अनेक महिलांची मर्जा सामाळू पाहणाराची अशीच दुरवस्था होते. वेश्येला ग्रामप्रधान द्रव्य देत नार्हीत आणि ओढाताण मात्र भरपूर करतात, तिनें कुट्टनीप्रत वाढलेले हे उद्वेगाचे उद्गार असावेत, असें एक टीकाकार सागतो ! दामोदरगुप्ताच्या कुट्टनीमतातील पुढील समानार्थी उद्गार पहा ' प्रिय सखि लोक समस्त नगरप्रमुणा इठेण नीताऽस्मि । एव तु नो कदाचिद्विगुणार्थप्रार्थने कृतो न्याय । ' (श्री तनसुएराम त्रिपाठी संपादित प्रत गुजराती न्यूज प्रेस) दुसरा टीकाकार सागतो कीं अनेक महिलांचा पति असलेल्या दुर्दैवी दुर्बलाचे हे उद्गार आहेत ! आणखी एक टीकाकार सागतो, ही चण्डिका नेहर्माच माक्षी अशी ओढाताण करते, ती मला यापुढें कशी सहन होईल, या विषयनेनें व माघी आपत्तीच्या धास्तीनें वख अशु दाळीत आहे !

१९ उंडारलेलें वासरूं :

19. Curse

कोसंभ्रकिसलअण्णअ तण्णअ ! उण्णामिएहिं रुण्णेहि ।

हिअअंठ्ठिअं घरं वच्चमाण धवलत्तणं पाव ॥१९॥

[कोशाम्राकिसलयचणं तणं क उण्णामिताभ्यां कर्णाभ्याम् ।

हृदयस्थित गृह्व व्रजन्धवलत्व प्राप्नाहि ॥]

आंब्याच्या कोयींतून निघालेल्या घोंबळ्या पानासारखा (तावूस) रंग असलेल्या वासरा, तुला घान उचळून आपल्या आवडत्या घरात घुसना येतें. तुला तरी वृत्तार्थता प्राप्त होवो.

● वासरा-तुस्या जातीला व घयाला उडारणें जमतें व शोभतें. तुला घरलत्व प्राप्त होवो. घवलत्व म्हणजे श्रेष्ठता वासरा, तुसें वय ल्हान आहे, तरी तुला सनातीयामध्ये श्रेष्ठत्व प्राप्त होवो, घवलत्व म्हणजे शुभ्रत्व व सरा, तुला वर्ण तावूस आहे, तरी तुला शुभ्रत्व, यरा प्राप्त होवो, घवलत्व म्हणजे पदत्व तरणा, मी वयस्क व इभ्रतीच्या दोंगामुळें पत्ताधीन, म्हणून

१ हिअइठिअ २. हृदयेपितम्.

मला माझ्या आवडीच्या टिकाणी जाता येत नाही. तुझ्यासारख्या लालबुद, उंडारलेल्या तरुणापुढे माझा टिकाय कसा लागणार ! पण लक्षात ठेव, तू जिच्याकडे जात आहेस ती घयस्क आहे, तिच्या मानाने तू अगदी बछडा आहेस; अशा संभोगामुळे तुला म्हातारपण मात्र लवकर प्राप्त होईल ! तू माझा मनोमद्ग वेलास, या पापाचे फळ म्हणून तुला पंढर्य प्राप्त होवो ! नाथिकेच्या घरात बेघडक घुमण्याचे नायकाला दूतीचे प्रोत्साहन. नाथिकेबद्दलचा आपला अनुराग आणि पराधीनतेमुळे प्राप्त झालेली अगतिकता व्यक्त करण्यासाठी नायकाने तिच्या घराच्या आवारात उंडारणाऱ्या वासराला किंवा प्रतिस्पर्धी तरुणाला उद्देशून वाढलेले उद्गार.

२० लाडीगोडी :

20. Horripilation.

अलिअपमुत्तअ विणिमीलिअच्छ ! दे सुहअ मज्झ ओआसम् ।
गण्डपरिउम्बणापुलइअङ्ग ण पुणो चिराइस्सम् ॥२०॥

[अलीकप्रसुप्तरुविनिमीलिताक्ष हे सुभग ममावकाशम् ।
गण्डपरिचुम्बनापुलकिताङ्ग न पुनश्चिरयिष्यामि ॥]

हे सुभग, तू झोपेचे सोंग घेऊन (विछान्यावर) डोळे मिटून पडला आहेस; मला (तुझ्याशेजारी) जागा दे. (ढोंग्या, तू जागा आहेस) मी तुझ्या गालाचे चुंबन घेतले तेव्हा तुझे अग पुलकित झालेले मी पाहिले. हे पहा, मी पुन्हा उशीर करणार नाही, बरे का ?

● भावजिज्ञासेने त्याने निद्रेचे ढोंग केले, ते तिने पहिल्या दृष्टिक्षेपातच ओळखले. तिनेही त्याच्या भावनाच्या तीव्रतेची पारख पाहिली. आपण त्याला पाहिजे आहोत हे तिने त्याच्या शरीरावर फुललेल्या

१. देसु घअ मज्झ, देसु हअ मज्झ. २. अम्ह. ३. उणो. ४. ददस्व, देदि.

पुलकावरून ओळखले. आधुनिक ज्ञानात असे प्रसंग किती तरी येत असतील ! एक रथाकार सागतो, हे उद्गार उपपत्तीला उद्देशून आहेत; तुझ्या हृदयात अनेक महिलाना स्थान आहे, हे मी जाणते; त्यातच मलाही थोडा जागा दे, असा आशय. अलंकाररत्नाकरात उद्धेदाचें उदाहरणः 'निगूढस्य प्रतिभेद उद्धेद ॥ १०१ ॥' माझे मित्र श्री. मोरेधर दीक्षित यांना त्रिपुरी येथील उत्सवनात कलचुरां वाळात कोरलेल्या एका शिंप्यात गाथासप्तशतीतील हा प्रसंग दिव्दर्शित केलेला आढळला आहे. त्या साली आहे तो लेख त्याच्या वाचनाप्रमाणे असा. 'अलिअपसुत अविलिमीलिअच्छि दे दु अ उवाभ । गण्डपरिच . म ..णापुलद . अ वाणउणो विराइ...॥' मला लिहिलेल्या पत्रात ते कळवतात 'गाथासप्तशतीतील श्लोक उद्धृत केलेले हे पहिलेच शिल्प आहे.' त्याच्या वृत्तेने प्राप्त झालेले या शिल्पाचें छायाचित्र मी या प्रथाच्या आरंभी दिलेले आहे.

२१ घटकेचें महत्त्व :

21. Crucial Moment.

असमत्तमण्डेणाविअ वच घग् से सकोउहहृस्म । ३

७ वोलाविअहलहलअम्स पुत्ति चित्ते ण लग्गिठिसि ॥२१॥

[अममासमण्डनेष यज गृह तस्य मकीतूहलस्य ।

व्यतिश्रान्तीत्सुक्यस्य पुत्रि चित्ते न लग्गिप्यामि ॥]

(अनुभवां पुत्राण सांगते) मुर्गा, तुला मात्रागार पुरा श्राया नमला तरी तो उत्सुक आहे तोवरच आटेम नशाच त्याच्या घरी जा. (आरण) घटका साधला पाटिजे. (वेळ गमाव्यास तर) त्याची आम्हाजि

१. मण्डने दिअ, मण्डन विअ. २. इत्यत्रं. ३. तस्य. ४. व्यतिश्रान्तीत्सुक्यस्य-
१९६६, स्थितिक. १९६६६६६६६६

शिथिल होईल आणि मग तू (कितीही नटलेली असलीस तरी)
त्याच्या मनाने भरणार नाहीस

● वेग्यामातेचा दुहितेला उपदेश ह्या व्यावहारिक खाचाखोंचा
नरशिकीला कसा करणार ? अनुभवासारखा शिषक नाही ! मगावर
सागतो, बाजीरावाचा अनुचर आमरण घेऊन आला तेव्हा अतर्क्यात
भुजग बसला होता, विटाला योषविण्यासाठी, भुजगाला सूचना देण्यासाठी
आणि कप्येला सावध करण्यासाठी घरवालीने हे उद्गार काढलेले आहेत !

२२ तें चुंबन :

22 Forbidden Kiss

आअरपणामिओट्टु अघडिअणासं असंहअणिडोलम् ।
वर्णघृतिअतुप्पमुहिए तीए परिउम्बणं भरिमो ॥२२॥

[आदरप्रणामितौष्टमघटितनासमसहतलळाट्टम् ।

वर्णघृतल्लित्तमुट्यास्तस्या परिचुम्बन स्वराम ॥]

(रजस्वला असल्यामुळे) तिने मुखाला वर्णघृत लावले होते
(मी इच्छा दर्शविल्यामुळे केवळ माझा मान राखण्यासाठी) तिने मला
चुंबन देण्याकरता आदराने ओंठ लावविले, घृताचे चिह्न लागू नये
म्हणून तिने नाकाचा अगर कपाळाचा स्पर्शही होऊ दिला नाही,
त्या चुंबनाची आठवण होते

● सदाचार साभाळण्यासाठी पत्नी उत्तुक व तत्पर असली तरी पतीच्या
आग्रही प्रीतीपुढे तिचा निग्रह कसा टिकणार ? एकूण, हा अनाचार
भासविण्यात येतो तितका आधुनिक नाही ! टीकाकार सांगतात की या

१ असगय २ अघध ३ अमवाल ४ गिलाद, गिदाद, लिलाड ५ घिभल्लित्त,
घमल्लुप्प ६ निटिलम्

गायेंतील चुंबन हा अनुरागातिशयसूचक अशा आलिंगनाचाच एक प्रकार आहे; त्याचें नाव स्पृष्टक. वात्स्यायन त्याचें लक्षण सांगतो : 'संमुखागताया प्रयोज्यायामन्यापदेशेन गच्छतो गात्रेण गात्रस्य स्पर्शनं स्पृष्टकम् ॥ (साप्रयोगिकमधिकरणम् । अध्याय २; निर्णयसागर प्रत; पृ. ९७). हे उडतें चुंबन तिने ओणव्याने दिलेले असावे ! या गाथेवरून चौरपञ्चाशिकेची आठवण होते !

२३ तीच का ही ?

23. Contrast.

अण्णासआइँ देन्ती तह सुरए हरिसंविअसिअकवोला ।

८ गोसे वि ओणअमुही अह सेत्ति पिआं ण सदाँधिमो ॥२३॥

[आश्वासनानि ददती तथा सुरते हर्षविकसितरूपोला ।

प्रातरप्यवनतमुखी इयं सेत्ति प्रियां न ध्रद्दध्मः ॥]

सुरतकाळी आनंदानें गाल फुललेले असतात तेव्हा ती (उद्दाम वृत्तानें) प्रियकराला शेकडों आज्ञा देते. सकाळ झाली घी मान सारली घाटून कामाला लागते आणि ती प्रिया हीच हें खरेही वाटत नाही.

● सनातनी समाजात मर्यादेच्या मर्यादा अमर्याद आहेत. मात्र मर्यादेचें क्षेत्र केवळ समाजांत. प्रीति एवान्ती कोणतीही बंधनें जुमानित नाही. पतीच्या अर्घ्या वचनात असलेली गभीर वृत्तीची पतिप्रताही पतीला एकाती शेकडों आज्ञा देते, अगदीं एकवचनानें संरोधून ! विनय व विलास हीं मुग्दिणीचीं लक्षणें व भूषणेंही !

१. हरिसंविभाषेअ. २. ओणय, ओणह. ३. अहमेत्ति, महमेत्ति.
४. सदाँधिमां. ५. सहना प्रियेति न.

२४ कुलीन :

24. Etiquette.

पिअविरहो अप्पिअदंसणं गरुआइँ दो वि दुक्खाइँ ।
जीएँ तुमं कारिज्जसि तीएँ णमो आँहिजाइँए ॥२४॥

[प्रियविरहोऽप्रियदर्शन च गुरुके द्वे अपि दुःखे ।

यया त्वं कार्यसे तस्यै नम आभिजात्यै ॥]

(मला श्रुतु प्राप्त शाल्यामुळें लोकाचारासाठीं तुम्हाला इकडे यावें लागलें. यामुळें) तुम्हाला तुमच्या आवडतीचा वियोग झाला व नावडतीचें दर्शन झालें. हीं दोन दुःखें ज्यामुळें सहन कराहीं लागलीं त्या कुलीनपणाला नमस्कार असो.

● कुलीन नववधूचे उद्देगोद्वार. कुलीन घराण्यातल्या एका उनाड तरुणाचें दुर्वर्तन या गाथेंत सूचित केलेलें आहे. गाथेच्या नायिकेची लग्न होण्यापूर्वीच त्यानें दुसरीकडे विन्हाड थाटलेलें असावें. ही विन्हाडकरीण हलक्या कुळातली किंवा बिनलग्नाची असल्यामुळें त्याची घरघनीण होऊ शकत नव्हती. यडील माणसाच्या आग्रहामुळें, घराण्याच्या इज्जतीसाठीं, त्याला नायिकेची विवाह करावा लागला असावा असें दिसतें. लग्न केलें, मग गर्भाधान केलेंच पाहिजे, आणि त्यासाठीं, त्या रात्रीपुरता तरी आवडतीचा वियोग व नावडतीचा सहवास सहन केलाच पाहिजे. बाह्यात्कारी शिशाचाराचें पालन हाच कुलीनपणा ! आणि यालाच मध्य युगात बगाल्यात आत्यंतिक स्वरूप प्राप्त झालें.

२५ ओले डोळे :

25. Antelope.

एको वि कळ्हेसारो ण देइ गन्तुं पआँहिणवलन्तो ।

किं उण बाहाउलिअं लोअणजुअलं पिअअमाए ॥२५॥

१. आँहिजाइँए, आहियाइँए. २. कालसारो, विष्णुसारो. ३. दआहिण, पाहिण. ४. वडन्तो.

[एकोऽपि कृष्णसारो न ददाति गन्तु प्रदक्षिण वलं ।
किं पुनर्वाष्पाकुलित लोचनयुगल प्रियतमाया ॥]

एक काळवीट उजवाकडून वळून आडवा गेला तर प्रवास घात्रवाग लागतो, मग (हरिणाक्षी) प्रियेच व्याकुल व ओले असे दोन डोळे तिरपे आडवे आल्यावर प्रवास रहित झाला तर काय नवल ?

● कृष्णसारदशनानें प्रवास विफल होतो, याना निष्फळ होते, जशी समजूत प्रचलित होती, अर्थात् व्याधानें विद्ध केलेला कृष्णसार दिसण तरी प्रवाधानें परतलेच पाहिजे नायकानें प्रवासाची तयारी केली होती, पण तो का गेला नाही ? भावी विरहाच्या वेदनानी व्याकुळ झालेले प्रियेचे आलावलेले व वळलेले कालेशर डोळे दिसताच विद्ध कृष्णसारानी अगलेलें त्याचें साम्य घ्यानी आल्यामुळे त्याने प्रवासाचा रेत रहित केला अल्हटाररत्नाकरात अर्थापत्तिच उदाहरण ' दण्डापृषिक्यापतनमर्थापत्ति । कस्यचिदर्थस्य निष्पत्तावर्थादर्थातरस्यापत्तिरिति । '

२६ मा तशी नाही :

26 Decept

ण कुणन्तो विप्र माण णिसासु सुहसुत्तदरविबुद्धाणम् ।
सुण्णइअपासपरिमूसणवेअणं जइ मि जाणन्तो ॥२६॥

[नाकरिप्य पय मानं निशासु सुपसुत्तदरविबुद्धानाम् ।
शून्योऽतपार्थपरिमोदणवेदना यद्यज्ञास्य ॥]

रात्री सुप्तानें शौच लागल्यानंतर गोट्या घेतान जरागी जाग धागी, पाहिले तो पत्नी शजारी नाही ' (मां पतिन्ता अमन्धामुते) अशा

१ चत्वार, घटता २ सुप्तम अर्थावुत्तितम् ३ सुह २४ ४ मगग, म्दमग, मुमग ५ वदता ६ विबुद्धाम्, ७ परिमर्षण

फसवगुकीच्या वेदना तुम्हांला माहीत नाहीत, म्हणून सांगते, माझ्या-
वरोवर असे ताठ्यानें वागूं नका.

● अनुनयाचें ग्रहण करण्यात अनौत्सुम्य दालविणाऱ्या पतीला उद्देशून
उद्धिग्न पत्नीचे उद्गार. मला सान्याचें सारें काहीं माहीत आहे, सर्तीचे
दंग व तुमचीं ढोंगें. तरीही मी तुम्हाला प्रसन्न करून घेण्याचा प्रयत्न करीत
आहे. मी पतिव्रता आहे, हाही माझा दोषच आहे. स्त्री-वेदातल्या एकाद्या
श्रीतीवर ही गाय आघारलेली असावी, असें वाटते.

२७ ढोंग :

27. Pretense.

पण अकुविआणं दोह्व वि अलिअपसुत्ताणं माणइंल्लाणम्
णिच्चलणिरुद्धणीसासदिण्णकण्णाणं को मल्लो ॥२७॥

[प्रणयकुपितयोर्द्वयोरप्यलीकप्रसुप्तयोर्मानवतोः ।

निश्चलनिरुद्धनिःश्वासदत्तकर्णयोः को मल्लः ॥]

दोवांनींहीं रागामुळें झोंपेचें ढोंग घेतलें आहे, श्वास रोधून धरला
आहे; दोघेहि निश्चल आहेत, पण (एकामेकांच्या हालचाली) कान
देऊन ऐकत आहेत. हें भाडण प्रेमाचें, पण तेंही सहन करण्याचें सामर्थ्य
कोणालाही नाही, (मग घृथा कलह कां ?)

● पति-पत्नींनीं एकशय्येवर एकमेकाकडे पाठ फिरवून झोंपेचें ढोंग केलेलें
आहे हें नि.श्वासनिरोधनावरून उभयताच्याही लक्षात आलेलें आहे.
अगोदर कोण कुशीवर वळतो याचीच जणू चढाओढ चाललेली आहे.
पण त्याचें एकमेकावर प्रेम असल्यामुळें दोघेहि दुर्बल आहेत आणि हें
प्रेमच त्याची खोडकी जिरवणार आहे. परस्पराना पराङ्मुख असताना
एवढी प्रीति, मग सन्मुख झाल्यावर त्याला केवढी भरती येईल ! पतिपत्नींचा

समेट करूं पाहणाऱ्या सखांचे उद्धार. सखांला अंतर्गृहांतही अनिर्वेध प्रवेश होता की काय ? ' को मह्यः ' हा प्रयोग प्रथमदर्शनी अपरिचित वाटतो व अभिप्रेत प्रसंगामुळे अप्रयोजक वाटतो, पण तो अन्वयिक आहे, इतकेंच नव्हे, बहुवाचि आहे !

२८ फोंक :

28. Birch.

णव्वलअपहरं अङ्गे जहिँ जहिँ मह्य देवरो दाउम् । ७
रोमञ्चदण्डराई तहिँ तहिँ दीसइ व्हूए ॥२८॥

[नवलताप्रहारमङ्गे यत्र यत्रेच्छति देवरो दातुम् ।
रोमाञ्चदण्डराजिस्तत्र तत्र दृश्यते वध्वाः ॥]

कोंवळ्या फोंकानें दीर तरुण भावजयीला जेयें जेयें प्रहार करूं पाहतो तेयें तेयें अगोदरच रोमांचांची रांग उभी राहते.

● प्रहारापूर्वीच जणूं वळ उमटतात; जणूं प्रीतिचिन्ह व्यक्त होण्यापूर्वीच त्याच्या रक्षणार्थ सभोवार रोमांचांच्या रागा उमलतात ! एवढी प्रतिक्रिया व्हावी इतकी सहसंवेदना अनुरक्तीमुळे त्याच्या अंतःकरणात निर्माण झाली होती, की वधूचें अघर्मापासून निवारण करण्यासाठी हें कुंपण उभारलें गेळें होतें ! प्रस्तुत गाथेंतील नायिका देवानुरक्त असल्यामुळे असाध्य आहे अशी तिचा अभिव्यक्त करणाऱ्या कामुगाला दूतीची सूचना. साहित्यमीमांसेत या फ्रांसेला ' नालतिफा ' अशी संज्ञा दिव्हेली आहे. भुवनपालानें नयलतिवेणेंजी कुचलय प्रगाह केच आहे !

२९ मेघगर्जना :

29. Thunder.

अज्ज मए तेण विणा अणुहूँअसुहाइँ संभरन्तीए ।

अहिणवमेहाणं रवो णिसामिओ वज्झपडहो व्व ॥२९॥

[अद्य मया तेन विना अनुभूतंसुखानि संस्मरन्त्या ।

अभिनवमेघानां रवो निशामितो वध्यपटह इव ॥]

अगोदरच त्यांचा वियोग आणि त्यात ही पहिली मेघगर्जना. या गर्जनेमुळे भोगलेल्या सुखांची आठवण होऊन मी व्याकुल झाले आहे गुन्हेगाराला वधस्तंभाकडे (नेताना त्याच्या गुन्हांची घोषणा करून) नगारा वाजवनात, त्याच्या आवाजासारखी ही गर्जना मला भासते.

● मेघाचा गडगडाट ही आलिंगनाला केवढी सख ! कालिदास (मेघ-दूतः१-३) सागतो: 'मेघालोके भवति मुनिनोऽयन्यथा वृत्ति चेतः । कण्ठा-श्लेष प्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥' मेघाच्या नुसत्या दर्शनाने चित्तवृत्ति एवढ्या उच्चबळून येतात, मग त्याच्या गर्जनेने हृदयात केवढी खळबळ उडत असेल ! गुन्हाची घोषणा (प्रस्तावना पहा) होते त्या वेळी गुन्हे-गाराला आपल्या अपकृत्याची आठवण होते, त्याचप्रमाणे मेघगर्जना ऐकून विरहिणीला पूर्वी उपभोगलेल्या सुखाची !

३० जायाभीरुक :

30. Henpecked

णिक्किव जाआभीरुअ दुहंसणं णिम्वईडसारिच्छ ।

गामो गामणिणन्दण तुज्झ कए तह वि तणुआइ ॥३०॥

१. अणुभूअसुहाइ. २. अहिणवमोहणरवो ३. अनुभूतसुरतं. ४. वज्रपटह.
५. णिक्किअ. ६. दुहस्मण ७. णिम्वकीड.

[निष्कृप जायाभीष्टक दुर्दर्शन निम्बकीटसदृशे ।

ग्रामो ग्रामणीनन्दन तव कृते तथापि तनुकायते ॥]

पाटलाच्या पोराने, तू वायकोच्या तत्रानें वागतोस व तिला भितोस; कडू लिंबाच्या झाडावरील किड्यासारखा आहेस तू कोणावरही कृपा करीत नाहीस, (आम्हाला) तुझें दर्शनही होत नाही तरी गान तुझ्यासाठीं झुरत आहे.

● पाटलाचा पोराने कसा म्बच्छन्ही, निर्भय व कृपालु असला पाहिजे, पण हा—हा काहीं करीत नाही, कोणावर प्रसन्न होत नाही, लग्नाच्या वायकोच्या तत्रानें वागतो आणि तिला भितो, शिवाय ही वायको कशी ? लिंबाच्या पानाच्या रसासारखी कडू कडू लिंबाच्या झाडावरील किड्याला कडू रसातच स्वारस्य वाटतें, कारण मधुर रसाची गोडी त्यानें कधीं चाखलेलीच नमते, शिवाय तो कधीं गेहेर दिसतही नाही, तसाच हा. रायकोला सोडून घरातून बाहेर पडला तरच तो गानभरान्याना दिसणार ! त्यापैकी एकीनें त्याला पाठविलेला निर्दोषाचा निरोप ह्या गाथेत ग्रथित केलेला आहे.

३१ निर्धास्त :

31 Hero.

पहरवणमगगविममे जाआ किच्छेण लहड मे णिदम् ।

गामणिउत्तस्म उरे पल्ली उण सा सुहं सुवर्डे ॥३१॥

[प्रहारवणमार्गविममे जाया कृच्छेण लभते तस्य निद्राम् ।

ग्रामणीपुत्रस्योरसि पल्ली पुन सा मुख स्वपिति ॥]

पाटलाच्या पुत्राच्या छातीवर जन्ममाचे वण आहेत सारा गात्र त्या छातीवर विसतून सुप्तान शौचला आटें (मात्र त्याच्या सडप्रदांत छातीवर मस्तक टेंकून शेजारीं पड्डलेल्या) त्याच्या पत्नीला शौच येत नाही

● ती सुजासक्त आहे, विलासिनी आहे, तिला मऊ मऊ उशाची सवय आहे. अशा खडगडीत छातीवर मस्तक टेंकून तिला शोंप कशी येणार ? प्रीतीमुळे नव्हे, भीतीमुळे, अनिच्छेने, केवळ कर्तव्य म्हणून तिने त्याच्या छातीवर मस्तक टेकले आहे गावकरी निर्धास्त असल्यामुळे गाढ शोंपले आहेत, आणि तोही. धास्तीमुळे तिला माघ शोंप नाही. ती सुसाध्य आहे, जागी आहे, तळमळत आहे, निर्धास्तपणे तिच्याकडे जा व खूप कर, कोणताही अडथळा येणार नाही, अशी दूतीची भुजङ्गाला सूचना पक्षी उर = पुर, डोंगरी ऐव्याकडे जाण्याची पहाडी वाट लाव आणि अवघड वळणाची व चढउताराची आहे, म्हणून तिच्याकडे सहसा कोणी फिरकत नाही, शिवाय पाटलाच्या मुलाच्या शौर्यावर गावकऱ्यांचा पूर्ण विश्वास असल्यामुळे रात्री पहारेकरीही हिंडत नाहीत यामुळे तुला निर्धास्तपणे कार्यभाग साधता येईल, असे दूतीचे भुजङ्गाला आश्वासन.

३२ संभावित :

32 Creditable

अह संभाविअमग्गो सुहअ तुए जेव्वं णवरं णिव्वूढो ।

एहिं हिअए अण्णं अण्णं वाआइ लोअस्स ॥३२॥

[अय संभावितमार्गं सुभग त्वयैव केवल निर्व्यूढ ।

इदानीं हृदयेऽन्यदन्यद्वाचि लोकस्य ॥]

नेहमी खरे बोलणे हाच खरा संभावितपणा, (तुम्ही खरे तेंच बोललात) आणि खरे बोलण्यात संभावितपणाच दाखविलात नाही तर इतरांच्या हृदयात असते एक व ते बोलून दाखवितात दुसरेच.

● गाथासप्तशतीत नामस्खलनाच्या अनेक गाथा आहेत पुनरुच्चारामुळे या विषयाला संकेताचे स्वरूप आलेले आहे या संकेताला मी ' विरचिता-संकेत ' (प्रस्तावना पहा) ही संज्ञा दिली आहे भावप्रकाशात सुभग-लक्षण

दिलेले आहे : ' सपत्नीनपदतादिचिन्हं यस्य न दृश्यते । विस्मयमाणमाने-
नेर्घ्यः सुभगः सोऽभिधीयते ॥ ' तुमच्या हृदयात सदैव असणाऱ्या सहचरीचे
नाव धेऊन तुम्ही मला कुखाळता; तिच्यावरच तुमचे खरे प्रेम आहे; म्हणून
तुमचे हे उद्गारही खरे आहेत. नेहमी खरे बोलणे हाच सारा संभावितपणा.

३३ पराङ्मुखा :

33. Repentence.

उल्लाहं णीससन्तो किति मह परम्मुहीणं सअणद्धे ।

हिअअं पलीविअ वि अणुसएण पुंठ्ठिं पलीवेसि ॥३३॥

[उष्णानि निःश्वसन्किमिति मम पराङ्मुख्याः शयनाद्यं ।

हृदयं प्रदीप्याप्यनुशयेन पृष्ट प्रदीपयति ॥]

विछान्याच्या अर्घ्या भागावर मी तुमच्याकडे पाठ फिरवून पडले
आहे. (सवतीच्या नत्सराने) तुम्ही प्रथम माझे हृदय पेटविले आणि
धाता ऊष्ण नि श्वासाने माझे पाठ का तापविते ?

● प्रणयमुपिता नायिका एकशय्येवर पतीकडे पाठ फिरवून पडली
आहे, शेजारी अस्वस्थ पति निःश्वास टाकीत आहे, पत्नी पराङ्मुख झाल्यामुळे
त्याचे हृदय तापले होते, म्हणून त्याचे निःश्वास उष्ण होते. पण नायिकेला
वाटले, कारण तो अपराधी आहे असे तिने गृहीत धरले होते, की त्यातून त्याचा
अनुताप व्यक्त होत नसून त्याची सपत्नीबद्दलची अनुरक्ति प्रतीत होत
आहे; म्हणूनच या छटक्या दाक्षिण्याची धग तिला अस्वस्थ वाटली.

३४ विकल :

34 Languid.

तुह विरहे चिरआरअ ! तिण्णो णिवटन्तवाहमडलेण ।

रइरहामिहरधएण व मुहेण छाहि विअ ण पत्ता ॥३४॥

१. उष्ण विभिन्न. २. वेद. ३. पेटलेप्यासे. ४. उष्णं विनिघटन्. ५. तिस्त्वा.

[तव विरहे चिरकारक तस्या निपतद्वाप्पमलिनैः ।
रविरथाशिखरध्वजेनेव मुखेन च्छायैव न प्राप्ता ॥]

सूर्याच्या रथावरील झेंड्याला केव्हांही छाया मिळत नसल्यामुळे तो नेहमी मळल असतो. तुझ्या विरहामुळे तिचे मुख संतत अश्रु-धारांनी मलिन झाले आहे व त्यावर थोडीही छाया (कांति) राहिलेली नाही

● प्रसाधनाच्या अमावी आणि अश्रूंच्या ओघळामुळे तिचे मुख निष्प्रभ व मलिन झालेले आहे. तुझ्या सहवासाच्या सावलीच्या अमावी आणि विरहाच्या तापामुळे तिच्या मुखावर कांति राहिलेली नाही. आता तरी तिच्यावर अनुकंपा कर अशी दूतीची विनंती. विरहिणीच्या अवस्थेचे दूतीने केलेले वर्णन.

३५ लक्ष्मण :

35. Ideal.

दिअरस्स असुद्धमणस्स कुलवधू णिअअकुड्डलिहिआइं ।

दिअहं कहेइ रामाणुलग्गसोमिच्चिचरिआइं ॥३५॥

[देवस्याशुद्धमनसः कुलवधूर्निजककुब्जलिखितानि ।

दिवसं कथयति रामानुल्लससौमिच्चिचरितानि ॥]

अशुद्ध मनाच्या दीराला (सन्मार्ग दाखविण्यासाठी) रामाशीं एकनिष्ठ असणाऱ्या लक्ष्मणाच्या चरित्राचा घृत्तान्त कुलवधू भितीवर दिवसभर लिहित वसते.

● दीराचा अभिप्राय तिने ओळखला होता. त्याची वाच्यता केली तर कुटुंब मोडेल या भीतीने कुलवधू त्याचा उघड निषेध करित नाही, पण आपली प्रतिकूलता विनयाने प्रकट करते. भावजयशीं दीराने कसे वागवें

याचा आदर्श. लक्ष्मणानें नजर वर कलून सीतेचें मुण कर्षी पाहिलें नव्हतें; अवयवापैकीं पावलें व अलंकारापैकीं नूपुर, एवढेच त्याच्या परिचयाचे होते; तुम्ही माझ्याशीं लक्ष्मणासारखे वागा, सुग्रीवासारखे वागूं नका, अशी माउर्जांना सूचना देण्यासाठीं तिनें लक्ष्मणाचें चित्र रंगविलें किंवा चरित्र लिहिलें. कदाचित् जावेनें आपल्या पतीचा अभिप्राय ओळखून व नववधूचा अलङ्कपणा पाहून हा उपदेश केलेला असावा.

३६ शील :

36. Syllogism.

चत्तरवरिणी पिअदंसणा अ तरुणी पउत्थवईआ अ ।

असई सअंजिआ, दुग्गआ अ, ण हु खण्डिअं सीलम् ॥३६॥

[चत्वरंगुहिणी प्रियदर्शना च तरुणी प्रोपितपतिका च ।

असतीप्रतिवेशिनी दुर्गता च न खलु खण्डितं शीलम् ॥]

तिचें घर भर चौकात आहे; ती तरुण आहे, सुंदर आहे; तिच्या शेजारणी छिनाल आहेत; तिचा पति प्रमासात आहे, तिची कौटुंबिक दुर्गति आहे; तरीही तिनें आपली शील टळूं दिलें नाहीं.

● असतीचें आत्मसमर्पन. गंगाघर सागतो हा विशेषोक्ति अलंकार : ' विशेषोक्तिरतण्डेषु कारणेषु फलावच : । ' अलंकारकौस्तुभात् समुच्चयाचें उदाहरण : ' एकस्मिन्सति हेतौ हेत्वन्तर्गोः समुच्चयः कथितः ॥ अत्रैवा व्रतभङ्गहेतुत्वादवता योगः । '

३७ भोंवरा :

37. Whirlpool.

तालूरभमांडलरुडिअकेसरो गिरिणईए पूरेण ।

दरधंठुउवुडुणिवुडुमहुअरो हीरइ कलम्पो ॥३७॥

१. चरपर. २. पद्मा. ३. सपञ्जिआ, सभञ्जिआ, सदाञ्जिआ, सभञ्जिआ.
४. चतुर. ५. सहस्रसिनी, प्रतिवेशिका. ६. स्फुटित. ७. मनगवंतुडिअ.
८. पुडुपुडुगिण्युड, पुडुगिण्युड.

[जलावर्तभ्रमाकुलखाण्डितकेसरो गिरिनद्याः पूरेण ।

दरमज्ञोन्मज्ञानिमैश्रमघुकरो द्वियते कदम्बः ॥]

डोंगरांतील नदीच्या पुरांत वाहत आलेली कदम्बाची फांदी भोंवऱ्यांत सांपडल्यामुळे तिच्यावरील फुलांचे पराग तुटून गेले आहेत (व मकरन्द धुऊन गेला आहे). त्या फुलांना विलगलेला भ्रमर जरा बुडतो, जरा वर येतो, पुन्हा बुडतो, तरी तो त्यांवरील आपला स्नेह सोडीत नाही.

● नदीतीरावरील कदम्बाच्या कुंजात संकेतस्थान निश्चित केले आहे किंवा कदम्ब कुंजांतील संकेतस्थान नष्ट झाले आहे, अशी दूतीची सूचना. क्विया : ठरल्याप्रमाणे मी संकेतस्थानी गेले आणि पुष्कळ वेळ वाट पाहिली, पण तो आलाच नाही, अशी नाथिकेची दूतीजवळ तक्रार. दुरवस्थेतही सज्जन स्वधर्माचा त्याग करित नाहीत, हे सरळ तात्पर्य; तिचे बौवन नष्ट झाले, तरी सज्जन प्रियकराने तिचा त्याग केला नाही; आणि तू, निर्दया, तिच्याकडे डुकूनही पहात नाहीस; ह्या टीकाकाराच्या सूचना.

३८ अभिमान :

38. Dignity.

अहिआअमाणिणो दुग्गअस्स छाहिं पअस्स रक्खन्ती ।

णिअबन्धवाणं जूरइ चरिणी विहवेण एत्ताणम् ॥३८॥

[आभिजात्यमानिनो दुर्गतस्य छायां पत्न्यू रक्षन्ती ।

निजवान्धवेभ्यः क्रुध्यति गृहिणी विभवेनागच्छेभ्यः ॥]

१. भ्रमास्वाण्डित. २. स्फुटितकेसरो. ३. दरमज्ञोन्मज्ञानिमैश्रमघु. ४. निर्मल.
५. पइअस्स, पइस्स, पिअस्स. ६. पत्ताणं, ७. सिद्यति, निन्दति, ८. प्राप्तेभ्यः

माहेरचीं माणसें घाटमाट करून (अगर मदत म्हणून द्रव्य देण्याला) आलीं तर गृहिणी त्याजवर रागावते; कारण तिच्या नवऱ्याला आपल्या उच्च कुलाचा अभिमान आहे आणि विपन्नावस्था आलेली असली तरी तिला त्याच्या अभिमानाचें रक्षण करावयाचें आहे.

● पतिव्रता नायिका. टीकाकार सांगतात, तिला पैशाचा लोभ नाही, पतीपुढें तिला बंधुजनांचेही महत्त्व नाही, मग तिला कामीजनाची पर्वा कुठली ! ती असाध्य आहे, अशी सूचना.

३९ असाध्य :

39. Duty.

साहीणे वि पिअअमे पत्ते वि खणे ण मण्डिओ अप्पा ।
दुग्गअपउत्थवइअं सअज्झिअं सण्ठन्वतीए ॥३९॥

[स्वाधीनेऽपि प्रियतमे प्राप्तेऽपि क्षणे न मण्डित आत्मा ।
दुर्गतप्रोपितपतिकां प्रतिवेशिर्नी संस्थापयन्त्या ॥]

प्रियकर स्वाधीन आहे व उत्सव सुरू आहे. तरी ती वेदभूषा करित नाही, कारण तिच्या गरीब शेजारणीचा पति प्रवासाला गेला आहे व हिला तिचें सांत्वन करावयाचें आहे.

● पतिव्रता नायिका. तिच्या अंगावर अलंकार नाहीत म्हणून ती दरिद्री आहे असें समजू नको; किंवा अलंकाराच्या आमिषानें ती वश होईल अशी अपेक्षा करू नको. तिचा पति प्रवासी आहे आणि प्रवासी पतीच्या पत्नीनें अलंकार धारण करावयाचे नाहीत, वेणीफणी करावयाची नाही, असा आचार आहे. आणि उत्सवाच्या निमित्तानें अलंकार धारण केले तर आपली गरीब

शेजारीण उद्विग्न होईल अशी तिला काळजी वाटते, सवन ती असाध्य आहे, अशी दृतीची सूचना. पहा-भेधदूत. १-८ त्वामारूढ पवनपदवी-मुद्ग्यहीतालकान्ता ।

४० अनुराग :

40 Reason

तुज्झ वसड ति हिअअं इमेहिं दिट्ठो तुमं ति अच्छीहिं ।
तुह विरहे किसिआडं ति तीएँ अद्धानं वि पिआडं ॥४०॥

[तव वसतिरिति हृदयमाभ्या दृष्टस्त्वमित्याक्षिणी ।

तव विरहे कश्चितानीति तस्या अद्धान्यपि प्रियाणि ॥]

हृदयात तू आहेस म्हणून तें, दृष्टीला तू दिसतोस म्हणून ती व तुझ्या विरहानें अग कृश होतें म्हणून तें, तिला प्रिय आहे

● नायकाला अनुकूल करून घेण्यासाठी नायिकेच्या अनुरागाबद्दल दृतीचे उद्धार.

४१ अस्थानीं आसक्ति :

41 Prosperity.

सवभावणेहभरिए रक्ते रज्जिज्जइ ति जुत्तमिणम् ।
अणहिअअे उण हिअअं जं दिज्जइ तं जणो हसडं ॥४१॥

[सद्भावस्नेहभारिते रक्ते रज्यते इति युक्तमिदम् ।

अन्यहृदये पुनर्हृदय यद्दीयते तज्जनो हसति ॥]

सद्भाव व स्नेह यांनीं युक्त असलेल्या व्यक्तीवर अनुरक्त होण

१ अच्छिद्रम २ कश्चितानीति, कृशानीति ३ रत्तिज्जइ, रश्चिज्जइ ४ असह
५ रक्तीभयते ६ स्नेहमये, स्नेहभूते

योग्य आहे. (ज्याने आपले हृदय दुसऱ्याला दिले आहे त्यावर म्हणजे) अस्थानी भासक्ति ठेवल्यास लोक उपहास करतात.

● खण्डिता नायिका. अन्यहृदय म्हणजे दुष्टहृदय, अन्यासक्तहृदय किंवा असदृशहृदय. सद्भावाचा रंग शुभ्र आणि प्रीतीचा आरक्त. ज्याला रंग द्यावयाचा ते पत्र शुभ्र व स्वच्छ असले तर त्यावर रंग चांगला चढतो; पत्र मलिन असले किंवा त्यावर दुसऱ्या रंगाची छटा असली तर ते चांगले रंगत नाही !

४२ लक्ष्मी :

42. Success.

आरम्भन्तस्त घुञ्जं लच्छी मरणं वि होइ पुरिसस्त ।
तं मरणमणारम्भे वि होइ लच्छी उण ण होइ ॥४२॥

[आरम्भमाणस्य ध्रुवं लक्ष्मीर्मरणं वा भवति पुरुषस्य ।
तन्मरणमनारम्भेऽपि भवति लक्ष्मीः पुनर्नभवति ॥]

कार्याला सुरुवात करणाऱ्या पुरुषाला लक्ष्मी प्राप्त होते किंवा मृत्यु तरी येतो. जो कार्याला आरंभच करित नाही त्याला मरण तर येतच, लक्ष्मी मात्र मिळत नाही.

● साशङ्क नायकाला प्रोत्साहन. अति विचार व अति शङ्का यांनी कार्यनाश होतो, साहसाशिवाय कार्यसिद्धि होत नाही, हे तात्विक.

४३ आशाबन्ध :

43. Hope.

विरहाणलो सहिज्जइ आसाबन्धेणवल्लेइजणस्त ।
एकग्गामपवासो माण् ! मरणं विसेसेइ ॥४३॥

[विरहानलः सख्यत आशाबन्धेन वल्लभजनस्य ।

एकभ्रामप्रवासो मातर्मरणं विशेषयति ॥]

आई ग, प्रवासाला गेलेला प्रियकर परत येईल या आशेवर विरह कसा तरी सहन करता येतो; पण तो गांवातऱ्या गांवांत इतरत्र गेला तर मरणाहून अधिक त्रास होतो.

● कारण तो सवतीच्या मोहात गुरफटऱ्यामुळे आपऱ्याकडे परत येईल अशी आशा करावयाला जागा नसते आणि विरहाहून मत्सराच्या वेदना अधिक तीव्र असतात.

४४ अन्य महिला :

44. Memory.

अर्कखडइ पिआ हिअए अण्णं महिलाअणं रमन्तस्स ।

दिट्ठे सरिसम्मि गुणेऽसरिसम्मि गुणे अणीसन्ते ॥४४॥

[आखेलाति प्रिया हृदये अन्य महिलाजन रममाणस्य ।

दृष्टे सदृशे गुणे असदृशे गुणे अदृश्यमाने ॥]

अन्य महिलेबरोबर विलास करीत असताना प्रियेची आठवण झाल्यामुळे वल्लभ विमनस्क होतो, कारण प्रियेसारखे कांहीं गुण त्याला हिच्यात आढळतात तर कांहींचा अभाव दिसून येतो.

● अन्यमनस्क होऊ नको, तिच्यापेक्षा सरस असा एकादा गुण येथेही तुला आढळेल, असें दृतीचें आश्वासन. 'पृथ्वीप्रदक्षिणा' करून आलेल्यानेंही न पाहिलेलीं अशीं अनेक रम्य स्थळे भूतलावर असतातच. आपण जग पालथें घातलें आहे अशी पुशारकी मारण्यात अर्थ नाही !

१ दुर्लभजनस्य २. आवडइ, अखडइ ३. अईसते, अदीसते.
४. असरिस्पम्मे. ५. स्मृतिं याति ६. अतिशयेवेति

४५ अनित्य :

45. Effervescence.

ॐ णइऊरसुच्छहे जोव्वणम्मि अइपवसिएसु दिअसेसु ।
अण्णिअत्तामु अ राईसु पुत्ति किं दह्वमाणेण ॥४५॥

[नदीपूरसदृशे यौवने अतिप्रोषितेषु दिवसेषु ।
अनिवृत्तासु च रात्रिषु पुत्रि किं दग्धमानेन ॥]

मुलां, तारुण्यं ह्ये नदीच्या पुरासारखें अनित्य आहे. दिवस व रात्री
निवून गेल्या की त्या कायमच्या जातात. मानिनी, मग तूं मानां
स्वत ला कां जाळून घेतेस ?

● यौवन नभ्र आदे, दुर्लभ आदे, ते फुकट घालूं नकोस; तारुण्याची
महती नदीच्या पुरासारखी आदे, पाहत्या नदीच्या पाण्याच्या धारत्या
पृष्ठमानासारखी यौवनाची गति आहे, पाहत्या गंगेत डुवून घे, अर्था
मानिनी नाविकेला महानुभरी दूतीची सूचना.

४६ रजनी :

46. Night.

कल्लं किलं सरहिअओ पवसिइहि पिओत्ति सुण्णइ जणाम्मि
तह वइठ भअवइ णिसे जह से कल्लं विअ ण होइ ॥४६॥

[कल्पं किल गंगद्वयः प्रयन्स्यति प्रिय इति ध्रुयते जने
तथा यद्यम् भगवति निदो यथा तस्य कल्पमेव न भवति ॥]

१. सरवहे. २. निदोयद्विद्व. ३. दिअहेसु. ४. अण्णिअत्तासु ५. नित्य-
प्रोषितेषु, अनिप्रोषितेषु ६. किर. ७. पवसिदि, पवसिदिद, पवसिदिद. ८. सुण्णद.
दग्धे. ९. मत्र.

पहाट शाली कीं निष्ठुर पति प्रवासाला जाणार असें लोकाकडून ऐकते, भगवती रजनी, तूंच वृद्धिंगत हो, म्हणजे सकाळच होणार नाही.

● पति उद्या सकाळीं प्रवासाला जाणार आहे, तेव्हा उद्या ये अशी स्त्रीनिर्णय उपपत्तीला दिलेली सूचना. पतिपत्नीचें विशेष रहस्य दिसत नाही, कारण पतीच्या प्रवासाची बातमी तिनें इतरेजनाकडून ऐकलेली आहे. पंडित मथुरानाथशास्त्री यांनीं टीकेच्या टीपेंत सदृश हिंदी पद दिलें आहे. सजन सकारै जाँयगे नैन मरैगे रोय । विधिना ऐसी रैन करि, भोर कबहु ना होय ॥

४७ उद्यांची तरतूद :

47. Farewell.

होन्तंपहिअस्स जाआ आउच्छणजीअधारणरहस्सम् ।

पुच्छन्ती भमइ घरं घरेण पिअविरहसहिरीओ ॥४७॥

[भविष्यत्पाथिकस्य जाया आपृच्छनजीवधारणारहस्यम् ।

पृच्छन्ती भ्रमाति गृहं गृहेण प्रियविरहसहनशालाः ॥]

जिचा पति प्रवासाला निघणार आहे अशी पत्नी सहनशील विरहिणींच्या घरोघर जाऊन त्यांना (आर्जवून) विचारते कीं विरहात जीव धारण करण्याचें रहस्य, (जें तुम्हाला माहीत आहे, तें) मला सागा.

● पतिव्रता नायिका. पति प्रवासाला गेला तर पत्नीला जीव कसा धारण करवेल याबद्दल सशय व्यक्त करून सखी नायकाला प्रवासापासून परावृत्त करीत आहे; कुलटा नायिका : तिचा पति लवकरच प्रवासाला जाणार आहे, तोंघर घोर घर, अशी वृत्तीची कामुकाला सूचना; तिचा पतीच्या प्रवासाची वरदा ती स्वतःच इष्ट अशा उपपत्तीच्या अगर समानशील मैत्रिणींच्या घरोघरी जाऊन देत आहे, अशा सूचना.

१. मोन्त. २. आउच्छण, आउच्छग, उच्छग. ३. सहस्यम्. ४. आगामिशन, पुनर्दर्शनप्रश्न. ५. साहसम्

४८ अहंकार :

48. Confidence.

अण्णमहिलापसङ्गं दे देवै करेसुं अहं दइअस्स ।

पुरिसा एवँन्तरसा ण हु दोसगुणे विआणन्ति ॥४८॥

[अन्यमहिलाप्रसङ्गं हे देव कुर्वन्साकं दयितस्य ।

पुरुषा एकान्तरसा न खलु दोषगुणौ विजानन्ति ॥]

देवा, अन्य महिलाशीं माझ्या पतींचा संबंध होऊं दे, (म्हणजे तरी त्यांना माझे गुण समजतील). एकनिष्ठ पुरुषांना गुण समजत नाहीत व दोषही उमगत नाहीत.

● पतिव्रता व सहिष्णु नायिकाः रविकाला अपराधाची क्षमा होते, आणि खुषामत्यालाही, ती अशी. पति अन्यत्र गेला तरच त्याला हिच्या गुणाची जाणीव होणार. स्वैरिणी नायिकाः पति अन्यत्र गेला तरच हिलाही अन्यत्र जाण्याला सबळ मिळणार. स्थायीनभर्तृना नायिकाः स्वसौभाग्याचें वर्णन. गुणगर्विता नायिकाः अगणित गुणाची व दोषरहित-त्याची सूचना. जाणावळीत जेवून आल्याशिवाय घरच्या अन्नाची रुचि उमजत नाही, हेंच खरें ! अहंकाररत्नाकरात ' परभाग ' अहंकाराचें उदाहरणः ' अनुभूतस्यार्थान्तरोपलब्धौ परभागः ॥ '

४९ ऐन दुपारीं :

49. Matinee.

थोअं पि ण णीसँरई मज्झण्णे उह सरीरतललुक्का । ८

आअवभएण छाई वि, पहिअ ता किं ण वीसमसि ॥४९॥

[स्तोत्रमपि न नि.मरति मध्यान्दे पश्य शरीरतललुक्कां ।

आतपमयेन च्छायापि पथिक तत्किं न विद्याम्यसि ॥]

१. देख, देव. २. कुणु. ३. मरति. ४. एववत्त. ५. एववरसा. ६. णीइ
इमा. ७. दुग्गा. ८. विरीप. ९. एमा, ममा.

ऐन दुपारीं छायासुद्धा शरीराच्या तळांशीं लपून बसते, जणू उन्हाच्या धास्तीनें इकडे तिकडे थोडीसुद्धा सरकत नाही. मग पथिका, अशा या वेळीं तूं जरा विश्रांति का घेत नाहीस ?

● स्वयंदूती, स्वैरिणी, माध्यान्हाभिसारिका नायिका. एका टीकाकाराच्या मते हे उद्गार प्रपापालिकेचे-पाणपोईवर पाणी घालणाऱ्या स्त्रीचे आहेत, उन्हातून तापून आलेल्या पथिकाला उद्देशून स्वाभिप्राय व्यक्त करण्यासाठी ते काढलेले आहेत. आणखी एक टीकाकार सांगतो, रतार्थिनी अंगुलिनिर्देश करून पथिकाला विश्रांतिस्थान दाखवीत आहे, किंवा आता थोडी विश्रांति घ्या, असें सुचवीत आहे. म्हणून 'अभिनय' अलंकार.

५० थोर तुझे उपकार :

50. Thanks.

सुहउच्छ्रं जणं दुल्लहं पि दूराहि अम्ह आणैन्त ।

उअआरअ जर ! जीअं पि णेन्त ण कआवराहोसि ॥५०॥

[सुखं पृच्छकं जनं दुर्लभमपि दूरादस्माकमानयन् ।

उपकारक ज्वर जीवमपि नयन्न कृतापराधोऽसि ॥]

मला ताप येत आहे असें समजल्यामुळे माझ्या प्रकृतीची चौकशी करण्यासाठी दुर्लभ प्रियकर दूर अंतरावरून आला. ज्वरा, तू माझ्यावर उपकारच केलास, आता तूं माझा जीव घेतलास तरी मी तुला अपराधी मानणार नाही.

● तिला ज्वर आला आहे असें समजले, म्हणून तो तिच्या समाचारासाठी आला. त्यानें मुलाची पृच्छा केली, मुलाची अपेक्षा केली नाही; तो आला तो केवळ लोकापवादाच्या भीतीमुळे, प्रीतीमुळे नव्हे, कुशल विचारले तें औदासीन्यानें, उत्सुकतेनें नव्हे; आणि तेवढ्यानेंही तिला किती समाधान

वाटले! विरहोत्कण्ठितेचे उपालम्भोद्धार. अलंकारकौस्तुभात 'परिवृत्ति अलंकाराचें उदाहरण: 'सदृशासदृशैरर्थैरर्थाना विनिमयस्तु परिवृत्तिः।' सरस्वतीकण्ठाभरणात अप्रस्तुतप्रशंसने उदाहरण.

५१ स्वास्थ्य :

51. Formality.

आमं जरो मे मन्दो अहन्न ण मन्दो, जणस्स का तन्ती ।
सुहउच्छअ सुहअ सुअन्धअन्ध मा अन्धिअं छिवसु ॥५१॥

[आमज्वरो मे मन्दोऽथवा न मन्दो जनस्य का चिन्ता ।
सुखैपृच्छक सुभग सुगन्धगन्ध मा गन्धितां स्पृश ॥]

च ! उगाच माझ्या स्वास्थ्याची चौकशी कशाळ करतां ? माझा ज्वर मन्द झाला आहे की नाही याची चौकशी लोकांनी कशाळ करावी ? हे सुभग, (अन्य महिलासंगामुळे) तुमच्या अंगाला सुगंध येत आहे आणि (या ज्वरामुळे) माझ्या अंगाला दुर्गंध; म्हणून सांगते, मला स्पर्श करूं नका.

● स्वमार्थेविपर्यो उदासीन य अन्यमहिलासक्त पति आणि खण्डिता, ज्वरार्ता पत्नी. विषय पूर्वाचाच, प्रतिक्रिया वेगळी; कारण तो सुखपृच्छे-सार्ता लायनरून आला होता आणि हा बहुधा गायातल्या गावातून; कारण अन्यमहिलासंगाचे वेळीं याच्या अंगाला लागलेला सुगंध अचाप घमघमत आहे; कारण त्याच्यापेक्षा याची सुखपृच्छा अधिक औपचारिक आहे. उदासीन पति पत्नीलाहि परका वाटतो. आमज्वर म्हणजे जागरणामुळे किंवा अमाशामुळे आलेला ज्वर. आम हा शब्द ईर्ष्यासूचकही आहे.

१. आमज्वरो. २. तन्ती. ३. सुहउच्छअ सुहउच्छअ. ४. गधिअं, गंधिअं, गिधिअं. ५. सुभ.

५२ मोरपंखी :

52. Dishevelled.

सिंहिपिच्छलुलिअकेसे वेवन्तोरु विणिमीलिअद्वच्छि ।
 दरपुरिसाहरि विसुमरि जाणसु पुरिसाणँ जं दुःखम् ॥५२॥

[सिंहिपिच्छलुलितकेशे वेपमानोरु विनिमीलितार्धाक्षि ।
 ईपत्पुरुषायिते विश्रामशीले जानीहि पुरुषाणां यद्दुःखम् ॥]

थोडा वेळ पुरुषाचें अनुकरण केलेंस, तर तेवढ्यांत तुझे केश मोराच्या पिसान्यासारखे विकुरले, मांड्या थरकापूं लागल्या, डोळ्यांवर झांपड आली व तूं यकून गेलीस. थोडा वेळ विश्रान्ति घे आणि पुरुषांना किती श्रम होतात याची कल्पना कर.

● अल्प आयासानेही श्रान्त झालेल्या सुकुमार नायिकेला उद्देशून नायकानें काढलेले सहासोद्धार. प्रोत्साहनार्थ कीं प्रशंसार्थक ! तिच्या डोळ्यांवर आलेली झांपड कसली ! धुंदीची ! कीं तृतीची ! कीं अतृतीची ! कीं केवळ परिश्रमाची ! कीं अपेक्षेची ! कीं हा नुसता अभिनय !

५३ वेचव :

53. Tasteless.

पेम्मस्स विरोहिअसंधिअस्स पच्चक्खदिट्ठुविलिअस्स ।
 उअअस्स व ताविअसीअलस्स विरसो रसो होइ ॥५३॥

[पेम्णो विरोधितसंधितस्य प्रत्यक्षदृष्ट्यलीकस्य ।
 उदकस्येव तापितशीतलस्य विरसो रसो भवति ॥]

१. वेवन्तोरु. २. अर्धनिमीलिताधिष्ठी सती शमेन श्रामयति । पुरुषाणाम् अस्माकं यद् दुःखम् तन्न विनास्त. ३. विलभस्स. ४. सद्वितस्य. ५. विलयस्य.

प्रथम त्याला शिडकारलें आणि आता त्याचें प्रेम जोडूं पाहत आहेस. (या सोटेपणातील) अपराध दृष्टोत्पत्तीस आला म्हणजे तुझें प्रेम त्याला तापवून गार केलेल्या पाण्यासारखें वेचव वाटेळ.

● पूर्वी त्याचा अनुनय अमान्य केलास, कारण तेव्हा त्याचें वैभव नष्ट झालें होतें. आता त्याला पुन्हा वैभव प्राप्त झालेलें आहे, म्हणून त्याचें प्रेम जोडण्यासाठीं तूं उत्सुक आहेस; प्रेमाला सोटेपणा सहन होत नाही; असा अपराध पुरुष विसरत नाहीस; सलीचे नायिकेच्या निर्भर्त्सनेचे उद्धार. नायक गरीब होता, तरी माझी खुशी होती, तेव्हा तूं मला त्याच्याकडे जाऊं दिलें नाहीस आणि आता तो संपन्न झालेला आहे म्हणून त्याच्याकडे जाण्याविषयीं तूं मला प्रोत्साहन देत आहेस; हा अपराध त्याच्या लग्नात आला तर समागमात त्याला नुप्त वाटणार नाही; तरुण वेश्येनें मातेला उद्देशून काढलेले किंवा आत्मनिंदेचे उद्देगोद्धार. प्रेम हें जिवंत झाल्याच्या पाण्यासारखें असतें. साठवून ठेवलेलें पाणीसुद्धा वेचव लागतें. तापवून गार केलेलें पाणी फक्त अनुपानासाठीं, विवृतिजन्य शोष शमविष्यासाठीं घ्यावयाचें असतें; नैसर्गिक व तीव्र तृपा त्यानें कशी शमणार !

५४ टणत्कार :

54. Women in Bondage.

वज्रवडंणाइरिक्कं पडणो सोऊण सिञ्जिणीपोसम् ।

पुसिआइं करिमरिण्णं सरिसवन्दीणं पि णअणाइं ॥५४॥

[वज्रपतनातिरिक्तं पत्युः श्रुत्या शिञ्जिणीघोषम् ।

प्रोञ्जितानि घन्या सवृशयन्दीनामपि नयनानि ॥]

ती वंदिवास्तात होती. पटणाऱ्या पिजेच्या कडाडण्यापेक्षांही मोठा असा पतीच्या धनुष्याचा टणत्कार ऐकून तिनें आपल्यासोबत वंदिन अमगान्या शिवाचे वायू पमटे (व जगूं त्यांना सुटकेचें आघामन दिवें.)

१. पडणा. २ सारि. ३. अरडीहि. ४. मो.उतानि, प्रोवित्रानि. ५. सरण्.

● वज्र कडाडून कोसळते, अचानकपणे; त्याच्यापुढे कोणाचा निभार लागत नाही. तुरुगावर अकल्पितपणे हृष्टा चढवून, पहारेकऱ्यांचा निःपात करून, प्रियकर आपली सुटका करीलच, अशी बन्दिनीला खात्री होती, इतकी त्याच्या साहसी सामर्थ्यावर तिची श्रद्धा होती; कारण तिला पूर्वासे अनुभव आलेले होते. दुरवस्थेत असणाऱ्या सहभाग्याच्या उद्दारासाठी सज्जन सदैव सज असतात.

५५ उत्साहभंग :

55. False Expectations.

करिमरि ! अआलगाजिरजलआसणिपडनपाडिरवो एसो ।

पडणो धणुरवकड्डिरि रोमश्चं किं मुधा वहसि ॥५५॥

[वन्दि अकालगर्जनशीलजलदाशानिपतनप्रतिरव एषः ।

पत्युर्धनुरवाकाङ्क्षर्णशीले रोमाश्चं किं मुधा वहसि ॥]

अकाली गर्जना करणाऱ्या मेघांतून पडणाऱ्या विजेच्या कडाडण्याचा हा प्रतिध्वनि आहे. पतीच्या धनुष्याच्या टणत्काराची वाट पाहणाऱ्या बन्दिनी लिये, वृथा कां रोमांचित होतेस ?

● पतिशौर्याभिमानिनी बन्दिनीचा उत्साहभंग करण्याच्या हेतूने तिचा अभिलाष करणाऱ्या तरुण चोराचे उद्धार. रोमाञ्चरूपाने रसोद्भव.

५६ दुर्विदग्ध :

56. Rude.

सहइ सहइ त्ति तह तेण रामिआ सुरअदुन्विअद्वेणं ।

पम्माअसिरीसाइं व जह से जाआइं अङ्गाइं ॥५६॥

१. सांकिणि, २. वाङ्किणि, काङ्किणि. ३. रमिआ. ४. अद्द्वेण. ५. पम्माइअ, पच्चआअ, पच्चाअ (म्ला ऐवजी वा-वर : ८-२१; हेम : ४.८)

[सहते सहत इति तथा तेन रमिता सुरतदुर्विदग्धेन ।

प्रम्लानशिरीषाणीव यथात्या जातान्यद्गानि ॥]

(त्याने कामशाखाच्या सिद्धान्तांचें अव्ययन केलें होतें व आपल्याला सारें कांहीं समजतें असा त्याला दुरभिमान होता.) ती सर्व कांहीं सहन करीत आहे हें पाहून तिला सारें कांहीं सहन होतें अशा गैरसमजुतीनें त्या अडाण्यानें तिचा अनेक प्रकारें यथेच्छ उपभोग घेतला आणि यामुळें विचारीचें शरीर चुरगळलेल्या शिरीष कुसुमा-प्रमाणें म्लान होऊन गेलें.

● शिरीष हें पुष्पसृष्टीतील अत्यंत नाजूक फूल, केवळ स्पर्शानें किंवा निःश्वासाच्या झळीनें म्लान होतें ! आणि तेंही या निर्दयानें चुरगळलें ! वनस्पतिशास्त्राचा अभ्यापक असावा ! एक टीकाकार सांगतो, हे वेश्यामातेचे उद्गार आहेत, भुजंगनिंदा हें निमित्त आहे व अभिप्रेत अर्थ आपल्या कन्येच्या सौकुमार्याची, सौंदर्याची, सुरतनैपुण्याची व सहनशीलतेची भलावण हा आहे. वीं भुजङ्गाची निंदा हा आहे ! अडाण्याला सूचना देतां येते, शिकवितां येते, चुचकारता येतें व प्रसंगविशेषीं चमकावतांही येतें. पण पण्डिताशी प्रसङ्ग म्हणजे प्राणाणीं गांठ !

५७ लोकमर्यादा :

57. Immodest

अगणिअसेसजुआणा बालअ घोलीणलोअमञ्जाआ । -

अह सां भमइ दिसामुहपसारिअच्छी तुह कण्ण ॥५७॥

[अगणिताशेषयुवा बालक व्यतिप्रान्तलोकमर्यादा ।

अथ सा भ्रमाति दिशामुपप्रसारिताशी तव कृतेन ॥]

अरे बाळ, तुझ्याशिवाय बाकीचे तरुण तिच्या गणतीत नाहीत. तुझ्यासाठी तिने लोकमर्यादा सोडून दिल्या आहेत. तुझ्या दर्शनासाठी दिशांच्या क्षितिजाकडे नजर लावून ती भटकन आहे.

● दहा कामदशापैकी जडता ही नवरी अवस्था. श्रृंगारतिलकात (२-५) सांगितले आहे; 'अभिलाषोऽथ चिंता स्यात्स्मृतिश्च गुणकीर्तनम् । उद्वेगोऽथ प्रलापः स्यादुन्मादो व्याधिरेवच ॥ जडता मरणं चैव दशम जायते धृवम् ।' दूती नायकाला सांगते, 'यापुढे तिची उपेक्षा करू नको, नाहीतर तुला स्त्रीहत्येचे पातक लागेल. प्रेमानुळे दृष्टि झुंथ्य होते, मर्यादा नष्ट होतात व लज्जेचे विसर्जन होते. तिने जनलज्जा सोडली आणि शटा, तू तर मनलज्जाही सोडलीस !

५८ धिंगाणा :

58. Dissolute.

अज्जं व्वेअ पउत्थो उज्जाअरओ जणस्स अज्जे अ ।

अज्जे अ हलिदापिअराई गोलाणइतडाई ॥५८॥

[अद्यैव प्रोषित उज्जागरको जनस्याद्यैव !

अद्यैव हरिद्रापिअराणि गोदानदीतटानि ॥]

आजच पति प्रवासाला गेले; आज लोक रात्रभर जागरण करताल आणि गोदावरीचे कांठ हळदकुंकुमवाने रंगतील.

● हा तिकडे प्रवासाला गेला, इकडे लोकानी जागरण का करावे ? कारण, टीकाकार सांगतात, तो गावचा पुढारी होता, शूर होता; त्याच्या हजिरीत गावकरी निर्घास्त असत, त्याच्या गैरहजिरीत त्यांना स्वसंरक्षणार्थ

१. अज्ज चेअ, च्चेय, व्वेअ. २. उज्जागरओ, उ'इअगिरओ. ३. गोलावइ, गोलाइ. ४. तुहाई, तीराई, रुहाई, तोहाई. ५. तीराणि, सोतासि, तोयाणि, फूलाणि.

सज्ज राहणें भाग होतें. हें पटत नाही. तसें असतें तर गोदातीरावर हळद-कुंकवाचा सडा कां पडता ? एक टीकाकार सुचवतो, तो स्वतःच दरवडें-खोर होता; दुसरा सागतो, तो चौथेरतार्य इतरत्र गेला होता ! मराठी स्त्रियांची गोदावरीवर आंघोळ करण्याची हीस प्रसिद्ध आहे. कोऊहल क्वि लीलावई काव्यांत (संपादक डॉ. उपाध्ये : भारतीय विद्याभुवन. गाथा क्र. ६१) सांगतो : 'मरहट्टिया पओहर हल्लिह परिर्विजरंयुवाहीए। धुव्यनि जत्य गोलाणईए तद्वियसियं पाव ॥' आज पति प्रवाशाला गेला, तो घरी होता तोंचर त्याच्या स्त्रिया ताटाखालच्या मांजरासारख्या चोर पावलांनीं गावरत होत्या, तो गेला न गेला तोंच त्याचा धिगाणा सुरू झाला. अमती मवती अमिशाराताटीं सज्ज झाल्या आहेत अशी ज्येष्ठ व साधरी पत्नीचो सासूहळ तकार. टीकेत वेवरनें जर्मन म्हण दिली आहे : Ist die Katze fort, haben die Mäuse frei Tanzen : मांजर नसलें कीं उदार नाचूं लागतात !

५९ विकल्प :

59. Option.

असरिसचित्ते दिअरे सुद्धमणा पिअअमे विसेमसीले ।

ण कहइ कुट्टुम्भविहडणभएण तणुआअए सोह्लां ॥५९॥

[असदृशचित्त देवरे शुद्धमनाः प्रियतमे विषमशीले ।

न कथयति कुट्टुम्भविघटनभयेन तनुकार्यते स्तुपा ॥]

भाऊर्जांच्या चित्तांतील विकल्प तापट नवऱ्याजकळ प्रकट वेला तर कुटुंब मोडेल म्हणून शुद्ध अंतःकरणाची सून काही बोलत नाहीं, इश मात्र होते.

● सासू-सासऱ्यांची व कत्यां दीरांची सत्ता असलेल्या मामां वनें यागांवे यावहल नण-देनें भावजयाला केलेला हा उपदेश आहे, अनें एक टीकाकार सांगतो. कीं एका जागेनें दुसरीया ! अशेल नागधूच्या वृशतेनें कारण.

१. विषमशीले. २. विहडण. ३. मुखा. ४. तनुमाति मुख.

६० शून्य कलह :

60. Quarrelsome.

ॐ

चित्ताणिअदइअसमागमम्मि कअमण्णुआइँ भरिऊण ।
 सुणं कलहाअन्ती सहीहिँ रुण्णा, ण ओहंसिआ ॥६०॥

[चित्तानीतदयितसमागमे कृतमन्युकानि स्मृत्वा ।
 शून्यं कलहायमाना सखीभी रुदिता नोपहंसिता ॥]

नवऱ्याची भेट झाली न झाली तोंच रागाच्या गोष्टी आठवून निरर्थक कलहाला प्रवृत्त होणाऱ्या स्त्रीच्या अवस्थेबद्दल तिच्या मैत्रिणींना खेद होतो; (सहानुभूतीमुळे) त्या तिचा उपहास करीत नाहीत.

● सात्वन-कोणाचें ? कलहान्तरितेचें ? प्रोत्साहन कोणाला ? अनुनय विफल झालेल्या प्रियकराला ? की पतीच्या गैरवर्जित ती आपल्याशीच बढबडत होती ?

६१ संकल्प :

61 Log.

१ हिअअण्णएहिँ समअं असमत्ताइँ पि जह सुहावन्ति ।
 कज्जाइँ मणे ण तहा इअरेहिँ समाविआइँ पि ॥६१॥

[हृदयैः सममसमाप्तान्यपि यथा सुखयन्ति ।
 कार्याणि मन्ये न तथा इतरैः समापितान्यपि ॥]

हृदय जाणणाराशीं (नुसता संकल्प ठरला आणि) समागम साधला नाही तरी त्यामुळे होतें तेवढें सुख अडाण्याबरोबर समागम पूर्ण होऊनही प्राप्त होत नाही.

१. चिन्ताणिइल. २. भगिऊण. ३. उवहंसिआ. ४. न पुनहंसिता. ५. अणुएहिँ अणुएह. ६. समागिआइँ. ७. समाप्तान्यपि.

● गंगाधर सांगतो, या गाथेची नायिका विदग्धा, कुलजामिसारिका असावी आणि नायक सदभिरुचिसंपन्न प्रच्छन्नरताभिलाषी नागरिक असावा. किंवा, अडाणी पामर पतीविषयी नायिकेचें औदासीन्यप्रकटन; किंवा, दूतीनें केलेला अधमानुरक्तीचा निषेध.

६२ कोंब :

62. Sprout.

दरफुडिअसिप्पिसंपुडणिलुकहालाहलग्गळेप्पणिहम् । ॐ
पक्कम्वाट्टिविणिगगअकोमलमम्बङ्कुरं उअह ॥६२॥ ॐ

[ईपस्फुटितशुक्तिसंपुटनिर्लीनहालाहलाप्रपुच्छनिभम् ।
पक्काम्रास्थिविनिर्गतकोमलमाम्राङ्कुरं पश्यत ॥]

अधंवट उघडलेल्या शिंपल्यांत लपलेल्या हलाहल सर्पांचें शेंफूट थोडेसें बाहेर राहते. पिकलेल्या आंभ्याच्या कोर्यांतून जरासा बाहेर आलेला थोवट्या कोंब तसाच दिसत आहे.

● कोर्यांना कोंब फुटूं लागले, आतां लवकरच पावसाळ्य सुरू होणार, या दिवसांत तुम्हीं प्रवासाला गेलांत तर या कोंबच्या कोंबांचें प्रदर्शन मला सर्पदंशासारखें असल्य धाटेल. पतीच्या नियोजित प्रवासाचा निषेध.

६३ चकुळी :

63. Spider.

। उअह.पडलन्तरोईण्णाणिअतन्तुद्वपाअपडिलग्गाम् ।
दुल्लखसुत्तगुत्येक्कवउलकुसुमं व मक्कडअम् ॥६३॥

१. विक्व. २. निडस. ३. ओ।सण्ण. ४. गुच्छेयव.

[पश्यत पटलान्तरावतीर्णनिजकतन्तूर्ध्वपाद्प्रतिलग्नम् ।
दुर्लक्षसूत्रप्रथितैऋयकुलकुसुममिव मर्कटकम् ॥]

पहा, कोळी स्वतः निर्माण केलेल्या व पटईपासून लोंबणाच्या तंतूला पाय वर करून लटकला आहे. सूक्ष्म धाग्यात बकुळीचे एकच एक फूळ गुफावे, तसा तो दिसत आहे.

● दिवसा उजेडी परक्या घरीं जाराला वाटणारी धाकधुक दूर करण्यासाठीं येथें निर्धास्त एकान्त असल्याची सूचना या उद्गारात ध्वनित आहे असें गगाधर सागतो कामशास्त्रावरील संस्कृत ग्रंथात असें एकादें आसन असतें तर तेंही अभिप्रेत आहे असें सागावयास टीकाकारांनीं कमी केलें नसतें.

६४ पारवा :

64 Pigeon.

उअरि दरदिद्वथणुअणिलुक्पारावत्राणं विरुएहिं ।

णित्थणइ जाअवेअणं सूलाहिण्णं व देअउलम् ॥ ६४ ॥

[उपरीपट्टशड् कुनिलीनपारावतानां विरुतैः ।

निस्तनति जातवेदन शूलाभिन्नामिव देवकुलम् ॥]

पडझड झालेल्या देवळावर पारवे घुमत आहेत. फळस कोंसळ्यामुळे मेख वर दिसत आहे. जणू शूलानें भेद केल्यामुळे पारव्याच्या रूपानें देऊळच स्फुदत आहे.

● सकेतस्थानाची सूचना किंवा दीर्घकालीन एकान्ताचे आश्वासन. गगाधरानें ' कल्लोलिनीमाननद्दगादौ ' हें वचन या गायेवरील टीकेतही उद्धृत केलेलें आहे. ता सागतो, वर पारवे वृजन करीत आहेत आणि आत आपण, असा ध्वनितार्थ आहे । मग विपरीत रताची सूचना का

१ सणुअणिलाण, सणुअ २. दउअलम्, देउउलम्. ३ उपरि दरदृत्थाणुकुनिलीन.

नाहीं ? एक टीकाकार सांगतो, जीर्णावस्था सर्वानाच प्राप्त होते, देवळानाही; हे ध्यानात धरून समर्थानीही घर्माचरण वेलें पाहिजे, हें या गाथेचें तात्पर्य आहे.

६५ माजलेली पारडी :

65. Calf.

जइ होसि ण तस्स पिआ अणुदिअहं णीसहेहि अङ्गेहिं ।

णवसूअपीअपेऊसमत्तपांडि व्य किं सुवासि ॥६५॥ ☞

[यदि भवासि न तस्य प्रियानुदिवस निःसहैरङ्गी ।

नवसूतपीतपोयूपमत्तमद्विधीवत्सेव किं स्वापिपि ॥]

तू म्हणतेस कीं मी त्याची लाडकी नाही. मग तुझे अंग असें विकळ फा ? कोवळें दूध पिऊन माजलेल्या तान्हा पारडीसारखी तूं दिवसभर फा झोंपून राहतेस ?

● सपत्नीचे उद्गार; तू नाही नाही म्हणतेस, तरी तूं नवऱ्याची लाडकी भाडेसच, अलीकडे रोज रात्री ते दुःश्चाकटेच असतात, म्हणूनच तूं दुपारभर झोंपून राहतेस, दिवसभर सुस्तीत असतेस. लाडकी नाही असें पुन्हा म्हणणार असलीस तर साग, रात्री कोणाबरोबर धिगाणा घालतेस !

६६ लोकापवाद :

66. Scandal.

हेमान्तिआमु अइदीहेरामु राईमु तं सि अग्निदिदा ।

चिरअरपउत्थवइए ! ण सुन्दरं जं दिआ सुवासि ॥६६॥

[हैमन्तिकास्वतिदीर्घासु रात्रिषु त्वमस्यविनिद्रा ।

चिरतरप्रोपितपतिके न सुन्दरं यद्दिवा स्वापिपि ॥]

तुझा पति प्रवासाला जाऊन बरेच दिवस झाले आहेत. हिवाळ्यांतल्या रात्री फार मोठ्या असतात; तरी रात्री पुरी गाढ झोंप मिळत नाही म्हणून तुला दिवसां झोंपावें लागतें; हें ठीक नाही, बरें का !

● जनापवादांमुळे भयभीत झालेल्या बन्धुवधूचे उद्गार. विरहामुळे डोळ्याला डोळ्या लागत नाही म्हणून, कीं रात्री कोठे भटकायला जातेस म्हणून ? कोण जाणे, डोळे लाल दिसतात खरे. कुलस्त्रियांनीं दिवसां झोंपणें हें सुद्धा लोकापवादांला कारण पुरतें.

६७ पावलावर पाऊल :

67. Step on Step.

जह चिक्खल्लभउप्पअपअमिणमलसाइ तुह पए दिण्णम् ।

ता सुहअ कण्ठइज्जन्तमङ्गमेहिं किणो वहसि ॥६७॥

[यदि कर्दमभयोत्प्लुतपदमिदमलसया तव पदे दत्तम् ।

तत्सुभग कण्टकितमङ्गमिदानीं किमिति वहसि ॥]

तिची चालच संय आहे; पायांना रस्त्यावरला चिखल लागू नये म्हणूनच ती माझ्या पावलांवर पावलें टाकित आहे, असें तुम्ही म्हणतां; हे सुभग, हें जर खरें, तर तुमच्या अंगावर हे रोमांच काय म्हणून ?

● ती त्याच्या मागें आली, कीं मागोमाग आली, कीं मागावर आली ! मी तिच्या मागें लागलों असतो किंवा मागोमाग चाललों असतो तर त्याबद्दल आक्षेप घेता आला असता; पण आहे या परिस्थितीत माझ्यावर कोणताही अपराध सिद्ध होत नाही, असा आरोपिताचा बचाव. आणि

१. हैमन्तिका. २. अतिदीर्घतरासु. ३. कण्ठइज्जन्तं, कण्ठइज्जुतं. ४. चिक्खल्ल.

हे रोमांच ! ओले पाय व पावसाळ्याची थंडी ! फिर्यादांचा अखेरचा आघार, परिस्थितीचा पुरावा !

६८ विरस :

68. Disgust.

पत्तो छणो ण सोहइ, अइप्पहाए व्व पुण्णिमअन्दो
अन्तविरसो व्व कामो, असंपआणो अ परिओसो ॥६८॥

[प्राप्तः क्षणो न शोभते अतिप्रभात इव पूर्णिमाचन्द्रः ।

अन्तविरस इव कामो असंप्रदानश्च परितोषः ॥

प्रभातसमयी पौर्णिमेचा चंद्रहि निस्तेज होतो; सण संपला म्हणजे उत्सवाला शोभा राहत नाही. अखेरीस विरस झाला तर सुरतांत मौज नाही. त्याचप्रमाणे संतुष्ट केल्यानंतर विदागी न देण्यांत शोभा नाही.

● येथेच्या कन्येवर मुजंग अति अनुरक्त होता. त्याने एकदा तिला विदागी दिली नाही. म्हणून त्याची निंदा करतांना आपल्या मुलीला शिक्षण देणाऱ्या अनुमती वृद्धगणिकेचे उद्गार; अशा प्रसंगी शोभा राहत नाही इतकेंच नव्हे तर शोभा केली जाते !

६९ पार्वतीचें सौभाग्य :

69. Bracelot

पाणिग्गहणे विअ पव्वईएँ णाअं सहीहिँ सोहग्गम् ।
पमुवइणा वामुइकइणम्मि ओसारिए दूरम् ॥६९॥

[पाणिग्रहण एव पायस्या स्नातं स्त्रीभिः स्त्रीभाग्यम् ।

पशुपतिना वामुकिरुद्धणेऽपसारिते दूरम् ॥]

१. सगा, स्थगो. २. अइप्पहाअम्मि. ३. प्राप्तोऽतिमन्तः. ४. प्रगाने पूर्णिमा.

पार्वतीच्या सौम्याची कल्पना तिच्या पाणिग्रहणाचे वेळींच तिच्या सख्यांना आली; कारण त्या वेळीं पशुपतीने आपल्या हातावरील वासुकीचे कंकण दूर सारलें.

● मेघदूतातील कालिदासाचे (१.६३) उद्धार पहा : ' हित्वा तस्मिन् भुजगप्रलयं शम्भुना दत्तहस्ता । क्रीडाशैले यदि च विरहोत्पादचारेण गौरी ॥' नागकन्येला नागाची भीति वाटत होती म्हणून नव्हे, मंगलप्रसंगी अमंगल दिसणारे व लोकविरुद्ध असणारे सर्पकंकण धारण केलेले नसावे, म्हणून पशुपतीने वासुकीचे वेढोळे दूर केले.

७०

अपन्हुति :

70. Dark Peaks.

गिह्ने दवग्गिमसिमइलिआइँ दीसन्ति विज्झसिहराई ।

आससु पउत्थवइए ! ण हौन्ति णवपाउसब्भाई ॥७०॥

[श्रीपे दवाग्निमपीमलिनितानि दृश्यन्ते विन्ध्यशिखराणि ।
आश्वसिहि प्रोपितपतिके न भवन्ति नवप्रावृडभ्राणि ॥]

विन्ध्य पर्वताची शिखरे काळींभोर झालेली पाहून तुला वाटत आहे कीं पाणकळ्याच्या आरंभीचे मेघ आकाशात दाटले आहेत. प्रोपितपतिके, धीर धर. हे मेघ नाहीत, उन्हाळ्यांत पेटणाऱ्या वणव्यांच्या धुरामुळे पर्वतशिखरं काळवंडली आहेत.

● मेघाच्या भ्रातीने आर्त झालेल्या प्रोपितपतिकेला सखीचे आश्वासन, कीं धीर सोडू नको, पति परत येण्याची वेळ अजून टळलेली नाही. उन्हाळा संपण्यापूर्वीच तो खास धरी येईल. सरस्वतीकण्ठाभरणात औपम्यवति अपन्हुतीचे उदाहरणः 'अपन्हुतिरपन्हुत्य किंचिदन्यार्थदर्शनम् ।'

७१ लोंढा :

71. Uniform.

जेत्तिअमेत्तं तीरुडुं णिव्वोदुं, देसु तेत्तिअं पणअम् । ?

ण अणो विणिअत्तपैसाअदुक्खसहणक्खमो सव्वो ॥७१॥

[यावन्मात्रं शक्यते निर्वाहुं देहि तावन्तं प्रणयम् ।

न जनो विनिवृत्तप्रसाददुःखसहनक्षमः सर्वः ॥]

जेवढें प्रेम कायमचें देतां येईल तेवढेंच चा, कारण प्रेमभंगाचें दुःख सहन करण्याचें सामर्थ्य सर्वांनाच नसतें.

● पहिल्या भेटीत अनुरागातिशय प्रकट करणाऱ्या बहुवल्लभास, मी अल्पसंतुष्ट आहे, माझ्या अपेक्षा वाढवू नका, मला मनोभंगाच्या वेदना सहन होणार नाहीत.

७२ मिठाईची मिठी :

72 Short & Sweet.

वहुवल्लहस्स जा होइ वल्लहा कह वि पञ्च दिअहाइं ।

सा किं छट्ठं मग्गइ ? कत्तो मिट्ठं^१ च वहुअं अ ॥७२॥

[बहुवल्लभस्य या भवति वल्लभा कथमपि पञ्च दिवसानि ।

सा किं पष्टं मृगयते कुतो मृष्टं च वहुकं च ॥]

ज्याला पुष्कळ खिया आहेत त्याचें प्रेम (वर्तमान) वल्लभेवर फार तर पांच दिवस असणार; आणि तीही सहावा दिवस कशाळा मागेळ ! जें गोड तें विपुल कसें असेळ !

१. णिव्वोदुं. २. ण अणो विअअमत्तअमाणभंगदुक्खनयसामो सव्वो.
३. निर्वाहयितुं ददस्व. ४. बहुलं. ५. मागयात. ६. मिष्टं.

● फारा दिवसानीं फिरकलेला प्रियकर स्थिररस्तेही मानिनीचें सात्वन करु लागला, तेव्हाचे तिचे उद्धार; किंवा प्रियकर गेले चार दिवस आला, आज आला नाही, म्हणून खिन्न झालेल्या नायिकेचें सात्वन करण्यासाठीं सखीचे उद्धार. मिष्टान्न सेवनानंतर उपोषण करावेंच लागतें ! किंवा उपोषणानंतरच साधें अन्नही मिष्ट वाटतें !

७३ सांवरी पदर :

73. Exhibition.

जं जं सो णिज्झाअइ अङ्गोआसं महं अणिमिसच्छो ।

पच्छाएमि अ तं तं इच्छामि अ तेण दीसन्तम् ॥७३॥

[यद्यत्स निर्धायत्यङ्गोवकाशं ममानिमिपाक्षः ।

प्रच्छादयामि च तं तामिच्छामि च तेन दृश्यमानम् ॥]

माझ्या ज्या ज्या अवयवावर त्याची दृष्टि स्थिर होते तो तो (वस्त्र सांवरून) झाकून घेण्याचा मी प्रयत्न करतें. तरीही तो त्याला दिसावा अशीच माझी इच्छा असते.

● स्वार्थीनभर्तृका, स्वसौभाग्यमर्विता नायिका. नायिकेनें ही इच्छा केवढ्या प्रामाणिकपणे प्रकट केलेली आहे ! तिचे अवयव प्रमाणबद्ध असून तिला याची जाणीव असावी. या गाथेच्या नायिकेचाच काय, जिचा पिढ भरदार असतो त्या प्रत्येक प्रमदेचा पावलोपावलीं हाच प्रयत्न प्रत्ययास येत असतो; तें पदर सावरणें, निःश्याचा घोळ आवरणें ! प्रदर्शन हेंच अवगुंठनाच्या शैलीचें रहस्य !

७४ मुठींतली वाळू :

74. Handful of Sand.

दिदमण्णुदूणिआँएँ वि गाहिओ दइअम्मि पेच्छह इमाए ।

ओमरइ वालुआमुट्ठि उव्व माणो सुरसुरन्तो ॥७४॥ ○

१. अणं आसम्मि. २. अणं पार्थे मम ३. दद. ४. दूमिआइ.

[दृढमन्युदूनयापि गृहीतो दयिते पश्यतानया ।

अपसरति बालुकामुष्टिरिव मानः सुरसुरायमाणः ॥]

मनांत क्रोध व खिन्नता दाटलेली असली तरी प्रियकराला पाहतांच तिचा मान मुठीतल्या बाळूसारखा सुरसुर ओसरून जातो.

● पतीला अनुनयाचें प्रोत्साहन देणाऱ्या कलहान्तरितेच्या सखीचे उद्धार.

७५ पाचू-माणकांचा हार :

75. Necklace.

उअ पोम्मराअमरगअसंवलिआ णहअलाओ ओअरइ ।

णहसिरिकण्ठभट्ट व्व कण्ठिआ कीररिञ्छोली ॥७५॥ १

[पश्य पद्मरागमरकतसंवलिता नमस्तलादवतरति ।

नमःश्रीकण्ठभ्रष्टेव कण्ठिका कीरपङ्क्तिः ॥]

पहा, पोपटांची रांग आकाशातून उतरत आहे, जणू नमःश्रीच्या कण्ठातील पाचूंचा व माणकांचा कण्ठाच ओघळत आहे.

● हे उद्धारही मनसिजोदीपनार्थ, प्रियकराला अन्यमनस्क करण्यासाठी आहेत असे गंगाधर सांगतो !

७६ घोंचणी :

76. Prick.

ण वि तह विएसवासो दीर्गच्चं मह जणेइ संतावम् ।

ओसंसिअत्यविमणो जह पणइजणो णिअत्तन्तो ॥७६॥

[नापि तथा विदेशघासो दीर्गत्वं मम जनयति संतापम् ।

औशंमितार्थविमना यथा प्रणयिजनो निवर्तमानः ॥]

१ दुर्मनस्क्या. २. भास्तिरिव. ३. ओमरइ, आवरइ, ओतरइ. ४. दोइअय. दुग्गते, दीगच्चं. ५. आसंधिअत्य. ६. विमुदो. ७. औभगंधितायै.

परठिकाणीं दारिद्र्यांत राहावें लागतें याबद्दल खेद होत नाही. जिवाला बोंचतें तें हें कीं आवेशानें अपेक्षिलेलें प्राप्त न झाल्यामुळें यापुढें प्रियजनाला निराश होऊन परत जावें लागणार.

● दुर्बतनी पत्नीला पतीनें परदेशीं, कुप्रामात, बंदीत, दारिद्र्यात ठेवले. तिला हें बोंचलें नाही; सल्लें हें कीं आता प्रियजनाना आपली भेट कशी होणार ! आज जमणार नाही, माझ्यावर पहारा आहे, परत जा, अशी प्रियकराला सूचना.

७७ स्तनोष्मा :

77. Radiation.

खंन्धग्निना वणेसुं, तणेहिं गामम्मि, रक्खिओ पहिओ ।
णअरवसिओ णडिज्जइ सासुसएण व्व सीएण ॥७७॥

[स्कंन्धाग्निना वनेषु तृणैर्ग्रामे रक्षितः पथिकः ।

नगरोपितः खेद्यते सानुशयेनेव शीतेन ॥]

रानात मुक्काम होता तेव्हां ओंडक्याच्या धर्मीनें व खेड्यांत आला तेव्हां गवताच्या शेकोटीनें पथिकानें थंडीपासून रक्षण केलें. आतां तो या नगरांत आला आहे. आतांपर्यंत तो आपल्या तडाक्यांतून सुटल्यामुळें रागावलेली थंडी त्याला तस्त करीत आहे.

● दूती सखीला सागते, या निर्दय नगरात, शरद् ऋतूंतल्या थंडगार रात्री, या अगतिक पथिकाला तुझ्याशिवाय कोण आश्रय देणार ! प्रियकराला ओसरीजवळच्या लाकडें व गवत ठेवतात त्या कोठींत लपवला आहे, तेथें विचारा कुडकुडत वसला आहे ग ! अशी दूतीची नायिकेला सूचना. गंगाघर सागतो, हे उद्गार स्वयंदूतीचे असून ती आपला आश्रय प्रवाशाजवळ प्रकट करीत आहे !

७८ कमला :

78. Black & White-

भरिमो से गहिआहरघुअसीसपहोलिरालआउलिअम् ।

वअणं परिमलतरलिअभमरालिपइण्णकमलं व ॥७८॥

[स्मरामस्तस्या गृहीताघरघुतशीर्षप्रघूर्णनशीलालकाकुलितम् ।
वदनं परिमलतरलितभ्रमरालिप्रकीर्णकमलमिव ॥]

मी तिचा अघर दांतांत धरला तेव्हां सुटण्यासाठी ती मुख हलवू लागली; यामुळे तिचे केस सैल झाले व ते तिच्या मुखावर ओघळले. सुवासाने चंचल झालेले भुंगे कमलाभोवती जमावे, तसे तिचे मुख दिसू लागले. तेव्हांची आठवण अजून होते.

● अशी एकादी आठवण कशी जन्मभर जीवाला सलत राहते !

७९ पारोशी :

79. Superiority.

हल्लफल्लण्णपसाहिआणं छणवासरे सवत्तीणम् ।

अज्जाएँ मज्जणाणाअरेण कहिअं व सोहग्गम् ॥७९॥ १

[उत्साहतरलत्वस्नानप्रसाधितानां क्षणवासरे सपत्नीनाम् ।
धार्यया भजनानादरेण कथितामिव सीमाग्यम् ॥]

सणांच्या दिवशीं मोठ्या उत्साहाने उष्ण सुगंधी जडाने न्हाऊन घाटमाट करून सेवती-सज्ज झाल्या. श्रेष्ठ पत्नीने मात्र स्नानाबद्दल अनादर दाखवून आपले सीमाग्य प्रकट केले.

१. पहुण्णभासभा, पहोदभासभा. २. भिमता, मसरा. ३. पइण्ण ४. हल्लण्णल, हल्लण्णल. ५. विधिदुग्गणुगन्धिधिदुग्गणुगलस्नान, हारिद्विअरस्नान. ६. रंधमुतया.

● अभिमानामुळे तिने स्नानाबद्दल व प्रसाधनाबद्दल पूर्ण आणि प्रियकराबद्दल कृत्रिम अनादर दाखविला आणि आपले सौभाग्य प्रकट केले, तिच्या सवती मात्र न्हाल्यानंतर केस सडकतांना बाहुमूले दाखवून प्रलोभनाच्या खटपटीला लागल्या. ही पत्नी श्रेष्ठ व आर्या होती आणि तिच्या सवती अनार्या होत्या असे कवीला सुचवावयाचे आहे की काय ? आर्या या शब्दाचा अर्थ पुत्रवती असाही आढळतो. या आढ्यतेमुळे तिने अनादर दाखविला की काय ? देशी नाममालेत (१. ५०) अजा या शब्दाचे अर्थ असती व नववधू असेही दिलेले आहेत. नवऱ्याला प्रसन्न करावयाला नववधूला स्नान-प्रसाधनाची काय जरूर ? की ती असती असूनही आपले सौभाग्य प्रकट करित होती ! विब्वोक अलंकारः ' विब्वोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ' । साहित्यदर्पण.

८० जाळीच्या बांगड्या :

80. Blessed.

ह्लाणहलिद्वाभरिअन्तराईं जालाईं जालवलअस्त ।
सोहन्ति ! किलिञ्चिकण्टकेण कं काहिसी कअत्थम् ॥८०॥

[स्नानहरिद्राभृतान्तराणि जालानि जालवलयस्य

शोधयन्ती क्षुद्रकण्टकेन कं करिष्यासि कृतार्थम् ॥]

तुं न्हालीस तेव्हा तुझ्या अंगावरून ओघळलेली हरिद्रा तुझ्या बांगड्यांच्या जाळीत अडकून बसली. त्या बांगड्या तुं बारीक कांठ्याने स्वच्छ करित आहेस. साग, तुं कोणाला धन्य करणार आहेस ?

● जालवलय या शब्दाचे अर्थ गंगाधराने केशसंमार्जिनी व कडूकण असे दिलेले आहेत. मी ' जाळीची बागडी ' असा अर्थ घेतलेला आहे. फणीच्या दात्यात किंवा बागडीच्या जाळीत अडकलेली हरिद्रा शोधण्याचे निमित्ताने बाहुमूलाचे दर्शन देणाऱ्या उन्नतस्तनीला पाहून कोणा प्रेक्षकाने

१. क्षुद्रकण्टकेत, काष्ठशलाक्या.

हे अभिलाषोद्धार काढलेले आहेत. एक टीकाकार सागतो कीं हें न्हाणें पुष्पवर्तीचें आहे; प्रेक्षक विचारतो, तूं कोणाला घन्य करणार आहेस ? कीं कोणालाही नाहीस ? गाथेंतील किलिखिअ या देशी शब्दाच्या उपयोगावरून टीकाकार निष्कर्ष काढतात कीं या गाथेची नायिका स्वैरिणी आहे असें ध्यनित होत आहे. कोणाला घन्य करणार आहेस, या प्रभावरूनही हाच ध्यनि निघतो.

८१ प्रवास :

81. Stale.

अदंसणणे पेम्मं अवेइ, अइदंसणेण वि अवेइ ।

पिसुणजणजम्पिणण वि अवेइ, एमेअ वि अवेइ ॥८१॥

[अदर्शनेन प्रेमापैत्यातिदर्शनेनाप्यपैति ।

पिशुनजनजल्पितेनाप्यपैत्येवमेवाप्यपैति ॥]

अदर्शनामुळे किंवा अतिदर्शनामुळे प्रेम नाहीस होतें; त्याचप्रमाणें नीचाचे शब्द ऐकून किंवा अकारणही प्रेम नष्ट होतें.

● म्हणून म्हणतें, तुम्ही चार दिवस प्रवासाला जा, म्हणजे आपलें अवतरलेलें प्रेम पुन्हा टक्कवीत होईल. पण पार दिवस परदेशी राहूं नका हें !

८२ प्रेमनाश :

82. Lost Love.

अदंसणेण महिलाअणस्स, अइदंसणेण णीअस्स ।

मुअउस्स पिसुणअणजम्पिणण, एमेअ वि उलस्स ॥८२॥

[अदर्शनेन महिलाजनस्यातिदर्शनेन नीचस्य ।

मूअस्य पिशुनजनजल्पितेनैवमेवापि उलस्य ॥]

फार दिवस दर्शन झाले नाही तर स्त्रियांचे, फार दर्शन झाले तर नीचांचे, हलकटांच्या शब्दांमुळे मूर्खांचे व काहीं कारण नसता दुष्टांचे प्रेम नष्ट होते.

● प्रियकराच्या संकल्पित प्रवासाचा निषेध. माझ्यावरले तुमचे प्रेम नष्ट होणार नाही असा मला भरंवसा वाटतो; कारण तुमचे हृदय उदार, उदात्त व विवेकी आहे. सज्जनांचे प्रेम चिरंजीव असते.

८३ काळवंडलेले माणिक :

83. Dark Ruby.

पोट्टपडिएहि दुःखं अचिञ्ज्जइ उण्णएहि होऊण ।

इअ चिन्तआणं मण्णे थणाणं कसंणं मुहं जाअम् ॥८३॥

[उदरपतिताभ्यां दुःखं स्वीयैत उन्नताभ्यां भूत्वा ।

इति चिन्तयतोर्मन्ये स्तनयोः कृष्णं मुखं जातम् ॥]

(प्रणयाचा मान मिळत होता तोवर) स्तनाप्रे करी उंच (व लालबुंद) होती. (गर्भधारणेमुळे) आपणांला अवनत होऊन पोटावर पडून राहावे लागेल, या चिंतेमुळेच जणू स्तनांचीं मुखे काळवंडलीं आहेत.

● गर्भधारणेनंतर स्तनाप्रे कृष्णवर्ण होतात. एका छत्तीसगढी लोकगांतांत सांगितले आहे की हे वर्णांतर सातव्या, महिन्यांत होते. (Folk Songs of Chhattisgarh : Verrier. Elwin : p. 4.) गर्भावस्थेत असलेल्या बालकाचे प्रसूतीनंतर पोषण करण्याची जबाबदारी आपल्यावर आहे ही जाणीव असल्यामुळे जणू अगोदरपासूनच त्यांचीं मुखे चितेने फाळवंडतात ! किती तरी प्रसूतीनंतर आणि किती तरी काळानंतर त्यांना अवनतावस्था यावयाची असते, जणू या माधी

परिस्थितीची आतापासूनच शरम वाटू लागल्यामुळे त्याचीं मुखें काळवंडताते. हा झाला रसिकाच्या सौंदर्यदृष्टीचा वस्पनाविलास. जीवसुष्टीच्या दृष्टीनें मात्र हीच त्यांची कृतार्थता ! तिचे स्तन शिथिल झाले व त्याचीं अंगें कृष्णवर्ण झालीं तरीही तिची सर्व जबाबदारी तुझ्यावर आहे अशी दूतीची नायकाला सूचना.

८४ पत्नीदूती :

84. Messenger.

सो तुङ्ग कए सुन्दरि ! तह छीणो सुमाहिला हलिअउत्तो ।
जह से मच्छरिणीए वि दोळचं जाआए पडिषण्णम् ॥८४॥

[स तवकृते सुन्दरि तथा क्षीणः सुमाहिलो हालिकपुत्रः ।
यथा तस्य मत्सरिण्यापि दौत्यं जायया प्रतिपन्नम् ॥]

सुंदरी, शेतकऱ्याचा मुलगा तुझ्यासाठीं झुकून इतका क्षीण झाला आहे कीं त्याची पत्नी सुंदर व मत्सरी आहे, तरी (त्याच्या जिवासाठीं) दूतीकर्म करावयास स्वतः सिद्ध झाली आहे !

● या गाथेंतील नायिका उच्चवर्णीय असावी असें दिसते. दूतीची मलावण. केवळ तो शेतकरी आहे म्हणून त्याचा तिरस्कार करूं नको किंवा तो तुझ्या अनुपगाल्य लायक नाही असें मानूं नको. त्याच्या पत्नीकडे पाहा आणि त्याच्यावर, निदान तिच्यासाठीं दया कर ! आता तूं त्याच्यावर कृपा केली नाहीस तर तुला पुरुषवधाचें व तिला वैधव्य आणत्याचें पातक लागेल ! त्याच्या पत्नीचें सौंदर्य पाहा, म्हणजे तो तुझ्यावर अनुरक्त झाल्य हें तुझेंच सद्भाग्य आहे अशी तुझी रात्री पटेल. तो स्वतः हालिक, नांगऱ्या नाही, संपन्न जमीनदाराचा पुत्र आहे, अघाही एका टीकाकारानें श्लेष काढला आहे !

८५ दाक्षिण्य :

85. Taunt.

दक्षिण्येण वि एन्तो सुहअ सुहावास अह्व हिअआइं ।
णिकइअवेण जाणं गओसि का णिव्वुदी ताणम् ॥८५॥

[दाक्षिण्येनाप्यागच्छन्सुभग सुखयस्यस्साकं हृदयानि ।
निश्कैतवेन यासां गतोऽसि का निर्वृतिस्तासाम् ॥]

सुभग, केवल दाक्षिण्य म्हणून तुम्ही माझ्याकडे येतां आणि त्यामुळेही मला इतके सुख होतें. मग ज्यांच्याकडे तुम्ही निष्कपटपणें जातां त्यांना किती आनंद होत असेल ?

● फारा दिवसांनीं फिरकलेल्या पतीला पत्नीनें ऐकविलेले उपालभ्म-
मिश्रित स्नेहोद्धार. बहुबलमाला जागोजाग हेंच एकावें लागतें.

८६ अयाईऽ !

86. Slap.

एकं पहरंविण्णं हत्थं सुहमारुएण वीअन्तो ।
सो वि हसन्तीएँ मए गहिओ चीएण कण्ठम्मि ॥८६॥

[एकं प्रहारोद्धिन्नं हस्तं मुखमारुतेन वीजयन् ।
सोऽपि हसन्त्या मया गृहीतो द्वितीयेन कण्ठे ॥]

मीं त्यांना एक चानट मारली तर माझ्या हाताला कोण शिण-
शिण्या आल्या ! तेन्हां माझा दुखता हात हातीं घेऊन ते त्यावर
फुंकर घालूं लागले. मग मीही हंसत हंसत तो हात एका हातानें
धरून ठेवला व दुसरा हात त्यांच्या गळ्यांत घातला.

● स्वाधीनभर्तृकेचै सौभाग्यकथन. असा मार कोणाकोणाला मिळत असेल, कोण जाणे ? ज्याचें भाग्य व भोग्य, त्याचें त्यालाच ठाऊक ! आणि तो फारसा लागतही नाही ! असे सांगतात !

८७ सन्मुख :

87. Inclination.

अवलम्बिअमाणपरम्मुहीएँ एन्तस्स माणिणि ! पिअस्स ।

पुट्टुपुलउग्गमो तुह कहेइ संमुहँट्टिअं हिअअम् ॥८७॥

[अवलम्बितमानपराङ्मुख्या आगच्छतो मानिनि प्रियस्य ।

पृष्टपुलकोद्गमस्तत्र कथयति संमुखास्थितं हृदयम् ॥]

मानिनी, तुझा प्रियकर अनुनयासाठी आला आहे व तू रुसवा धरून त्याला विन्मुख होऊन बसली आहेस; पण तुझ्या पाठीवर उमललेल्या रोमाचावरून दिसते की तुझे हृदय मात्र त्याजकडे सन्मुख आहे.

● अधीरा नायिका. प्रियकराची चाहूल लागताच ती मुस फिरवून बसली; पण त्याच्या नेत्रानून ओसंडणाऱ्या प्रीतीमुळे तिच्या पाठीवर पुलकांचा उद्भव झाला. यावरून तिच्या पाठराखणी सलीला समजले की ती प्रियकराला घरीरानें पराङ्कमुस असली तरी हृदयानें ती त्याला सन्मुख आहे. सली सांगते, पुष्कळ शालें, आतां हा लटका मान सोडून दे.

८८ विनय :

88. Modesty.

जाणइ जाणावेउं अणुणअविदँविअमाणपरिसेसम् ।

१) अइरिक्कम्मि वि विणआवलम्पणं सच्चिअ कुणन्ती ॥८८॥

१. पुट्टु. २. मम्मुहट्टिअं, ठिअं. ३. विरविर, विदुरीष, विदंगरीष. ४. पर रिक्क भिअ, रइ विक्कमम्मि.

[जानाति क्षापयितुमनुनयविद्राघितमानपरिशेषम् ।

विज्ञेनेऽपि विनयाबलम्बनं सैव कुर्वती ॥]

खरोखर, पतीनें मनधरणी केल्यानंतर मन द्रवलं तरीही शिष्टक राहिलेला मान एकान्तांतही केवळ विनयाने कसा व्यक्त करावयाचा हे, तीच जाणते.

● मानधारणाचें शिक्षण, गूढ मानधारिणी, उदात्ता नायिका. या गाथेंतील भावना पार सूक्ष्म आहेत. मनधरणीनंतरही मान शिष्टक राहतोच; अपराधाबद्दल शिक्षा भोगली किंवा क्षमा मिळविली तरीही जिऱ्याबिऱ्हा आपण अपराध केला तिच्या अतःकरणात आपल्या अपराधाची स्मृति राहतोच; त्याप्रमाणें मान राहिला आहे हे व्यक्त करावयाचें नाहीं आणि मान सर्वस्वी सोडला आहे हेंही दिसू द्यावयाचें नाहीं, अशी बाह्यतः औपचारिक व अंतर्गामी सहृदय सहानुभूतीची संकीर्ण वृत्ति या गाथेत आहे; राग व अनुराग, रिमत व उपहास याचें बहारदार संमिश्रण.

८९ गोरज :

89. Excuse.

मुहमारुण तं क्लृ । गोरअं राहिआएँ अवणेन्तो ।

एताणँ वल्लवाणं अण्णाण वि गोरअं हरासि ॥८९॥

[मुपमारुतेन त्वं कृष्ण गोरजो राधिकाया अपनयन् ।

एतासां वल्लवीनामन्यासामपि गौरवं हरासि ॥]

कृष्णा, संध्याकाळीं परतणाऱ्या गाईच्या पावलांमुळें उडालेले धुळीचे फण राधेच्या डोळ्यांत गेले. ते गोरज फाटण्यासाठीं तूं तिच्या डोळ्यांत पुंकर घालतोस आणि गजऱणीचा व इतर क्रियांचाही गौरव व गौरता हरण करतोस.

● कृष्णाची चाहूल लागताच डोळ्यात गोरज गेल्याचें निमित्त करून राधा डोळा चोळूं लागली. कृष्ण पाळतीवर होताच. डोळ्यात पुंकर धालण्याच्या निमित्तानें त्यानें तिचें मुख जरा तिरपें करून आणि स्वतःचें मुख जरा ओणवें करून तिचें चुबन घेतलें. निमित्त खरें होतें कीं खोटें, राम जाणे-पण तिला काय हयें होतें तें कृष्णानें मान जाणलें. हें इतर गोपीनीं पाहिलें. त्याच्या देखत झालेल्या या प्रकारामुळें त्याचा सौंदर्याभिमान दुखावला गेला आणि त्या काळवंढल्या. गोरज, गौरव व गौरवर्ण याना प्राकृतात गोरअम् हा एकच शब्द असून त्याच्या श्लेषावर या गार्थेंत चमत्कृति निर्माण केली आहे. कृष्णानें इतर गोपींचा अपमान केला आणि जणू त्यांना कृष्णरूप देऊन त्याचा गौरव केला ! बहुवृत्त नायक एकावरच अनुरक्त असलेला पाहून अन्ये कृष्णाच्या निमित्तानें काढलेले उद्गार.

९० निर्लज्ज :

90. Shameless.

किं दाव कआ अहवा करोसि कारिस्सि सुह्रअ ! एत्ताहे ।
अवराहाणं अलज्जिर ! साहसु कअए रामिज्जन्तु ॥९०॥

[किं तावत्कृता अथवा करोषि करिष्यसि मुमगेदानीम् ।
अपराधानामलज्जाशील कथय कतरे क्षम्यन्ताम् ॥]

निलज्जा, साग, मी तुला आतां कसली क्षमा करूं ! फेलेल्या अपराधाची, कीं करीत आहेस त्यांची, किंवा करणार आहेस त्या अपराधांची ?

● राण्डिता नायिका, बहुवृत्त नायक. तो तिची मनघरणी करीत होता. त्याचा काही अपराध नुक्ताच तिच्या निदर्शनाला आला होता. तो म्हणाला, मिये, क्षमा कर. ती उत्कटून विचारते, निलज्जा, क्षमा क्षेण-

१. कादिधि. २. बहेगु. ३. करिष्यसि वा मुमय एतावत्कृते.

कोणत्या अपराधाची करूं ! निपेधांतही अनुराग अधुक्पर्णें व्यक्त झालेला आहे. आजवर अनेक वेळा तुझ्या अपराधांची मी तुला क्षमा नाहीं का केली ? म्हणूनच आपला खेह कायम राहिला, तूं माझा अंत कोठवर पाहणार ? बहुवल्लभ असल्यामुळें नायकाला सुमग म्हटलेलें आहे. होय, जे असे सुमग असतात ते निर्लेखही असतातच ! किंवा त्यांना लज्जा सोडावी लागते.

९१ मालक :

91. My Lord.

गुंमेन्ति जे पहुत्तं कुविअं दासां व्व जे पसाअन्ति ।

ते व्विअ महिलाणं पिआ, सेसा सामि व्विअ व्वराआ ॥९१॥

[गोपायन्ति ये प्रभुत्वं कुपितां दासा इव ये प्रसादयन्ति ।

त एव महिलानां प्रियाः शैषाः स्वामिन एव व्वराकाः ॥]

रागावलेल्या स्त्रियांचा अनुनय करतांना जे त्यांच्यावरील आपले प्रभुत्व प्रकट करीत नाहीत, उलट दासाप्रमाणें त्यांची मनधरणी करतात, तेच त्यांना प्रिय असतात. वाकीचे विचारे नुसते नांवाचे मालक !

● दुर्विदग्ध नायकाला दूतीनें केलेला अनुनयाचा उपदेश, दण्डप्रयोगानें प्रभुत्वाला मान्यता मिळेल, पण प्रेम निर्माण होणार नाही किंवा प्राप्तही होणार नाही. प्रियकर हृदय नाचवतो आणि मालक फार तर देहावर सत्ता गाजवतो. प्रेम ही छूट नाही, प्रेम हा प्रसाद आहे. सरस्वतीकण्ठाभरणात 'दुर्मति जे मुहुत्तं'—'दूनयन्ति ये मुहुर्तम्' असा पाठ दिला आहे : "जे महिलाना धणभर चिडवतात आणि नंतर दासाप्रमाणें त्याची सेवा करून त्यांना प्रसन्न करून घेतात तेच त्यांना प्रिय असतात." समानार्थी

१. न०शुगमि, गुंमंति, दुर्मति, गुंमेन्ति. २. मुहुत्तं, पहुत्थं. ३. दामव्व.
४. न शुर्वन्ति, नमन्ति.

सुभाषित पहा : “ आश्लिष्टा रमसाद्विलीयत इवाक्रान्ताऽप्यनङ्गेन या,
यस्याः कृत्रिमचण्डवस्तुकरणाकृतेषु खिन्नं मनः । कोऽयं काऽइमिति प्रवृत्तसुरता
जानाति या नान्तरं, रन्तुः सा रमणी स एव रमणः शेषौ तु जायापती ॥”
अमरक : सुभाषितावली.

९२ मालती :

92. Pregnant.

तइआ कअग्ध महुअर ! ण रमसि अण्णासु पुप्फजाईसु ।
वद्धफलभारगुरुई मालई एहिं परिच्चअसि ॥९२॥

[तदा कृतार्थं मधुकर न रमसेऽन्यासु पुष्पजातिषु ।
वद्धफलभारगुर्वी मालतीमिदानीं परित्यजसि ॥]

मधुकर, तू पूर्वी फक्त मालतीचें पूजन करांत होतास व दुसऱ्या
कोणत्याही जातीच्या पुष्पामध्ये रमत नव्हतास; पण आता मालतीनें
फल वारण केलेलें पाहून तू तिचा त्याग केलास.

● उदासीन नायकाप्रत दूतीचे निषेधोद्धार. किंवा, गर्भधारणेमुळे आता
ती उपभोगाला योग्य नाही, विपरीतरताला अक्षम आहे, अशी भ्रमराच्या
निमित्तानें दूतीची सूचना. फुलें होती तोंवर मकरन्द होता आणि
त्याभोंवती त्याच्या लोमानें भ्रमर धागावत होता. आता फलधारणामुळे फुलें
नाहींत व मकरन्दही नाही. म्हणून भ्रमरानें तिचा त्याग केला. कृतप्लः!

९३ नाहीं मनिंची हांस फिटली :

63. Thirsty.

अविअह्लपेक्कुरणिज्जेण तक्खणं मामि ! तेण दिट्ठेण ।
सिधिणअपीएण व पाणिएण तण्ह च्चिअ ण फिट्ठा ॥९३॥

१. विअग्ध, सिअग्ध. २. कृतप्ल, कृतार्थ. ३. वेणुशिख्य.

[अवितृष्णप्रेक्षणीयेन तत्क्षणं मातुलानि तेन दृष्टेन ।

स्वप्नपीतेनेव पानीयेन तृष्णैव न भ्रष्टा ॥]

मामी, मी त्याच्याकडे क्षणभरच सतृष्ण नजरेनें राखून पाहिलें. स्वप्नांत पाणी प्याल्याने तहान मिटत नाही तसें झालें व मी अतृप्तच राहिलें.

● मामीनें अगोदरच त्याची भलावण केली होती. तेवढ्यावरून नायिका त्याच्यावर अनुरक्त झाली होती. त्याचें प्रत्यक्ष दर्शन झालें तेव्हां तिनें केलेलें चर्चन त्याच्या गुणाच्या पासंगालाही पुरेसें नाही, असें नायिकेच्या प्रत्ययाला आलें. मामीनें त्याचा संकेत ठरवून दिला व नंतर त्याची भेट झाली. नंतर मामीनें विचारलें, कसें काय जमलें ? नायिका उद्वेगानें सांगते, मला दृष्टिसुख मुद्दा पुरेसें मिळालें नाही ! स्वप्नांतला घोट, ओंठही ओला झाला नाही, मग तहान कशी फिटणार ?

९४ देशलंकार :

94. Desolate.

सुअणो जं देसमलंकरेइ, तं विअ करेइ पवसन्तो ।

गामासण्युम्मूलिअमहावडट्टाणसारिच्छम् ॥९४॥ १

[सुजनो यं देशमलं करोति तमेव करोति प्रवसन् ।

ग्रामासन्नोन्मूलितमहावटस्थानसदृशम् ॥]

आपल्या निवासानें सुजन देशाला अलंकृत करतात, त्यानीं त्यागलेला देश उदासवाणा दिसतो. आमच्या गांवाच्या शिवेवरला मोठा वड, (जणू गांवाचा अलंकार, तो होता;) उन्मळून पडल्यामुळें आतां पार कसा उजाड दिसत आहे.

● महावडाजखळ भेट ठरली होती, कारण तेथें पारंग्याच्या आसऱ्याला दिवसाही अंधःकार असे. तो ब्रह्म सहावातात कोसळल्यामुळें संकेतस्थानांत

१. अतुलितेन. २. नापयता, नष्टा. ३. भासण्युम्मूलिअ.

बदल झाल्याची सूचना; किंवा, बडाज्वळ तुझी बराच वेळ वाट पाहून प्रियकर परत गेल्याची सूचना. मुजनांच्या देशातरामुळे प्रजा दुःखित होते, त्याचप्रमाणे बढ पडल्यामुळे स्वैरिणी दुःखित झाल्या.

९५ आठवण :

95. Remembrance.

सो णाम संभरिज्जइ पब्भसिओ जो खणं पि हिअआहि ।
संभरिअव्वं च कअं गअं, च पेम्मं णिरालम्बम् ॥९५॥

[स नाम संस्मर्यते प्रभ्रष्टो यः क्षणमापि हृदयात् ।
स्मर्तव्यं च कृतं गतं च प्रेम निरालम्बम् ॥]

क्षणभरच कां होईना, जें हृदयांतून नष्ट होतें त्याचीच आठवण करावी लागते; आणि ज्याची आठवण करावी लागते तें प्रेम अगोदरच निराधार झालेले असतें.

● आमची आठवण राहाल ना ? प्रियकरानें परत जाताना विचारलें. या प्रश्नाला प्रेयसीचें उत्तर जें निराधार तें नष्ट व्हावयास पारसा वेळ लागत नाही. मन्दस्नेह, विरलदर्शन किंवा भविष्यत्यधिक नायनाप्रत अनुरागरुचन.

९६ कांटेरी कुंपण :

96. Barbed Fencing.

णासं व सा क्वाल अज्ज वि तुह दन्तमण्डलं घाला ।
उड्ढिण्णपुलअवइवेढेपरिगअं रक्खइ वराई ॥९६॥

[न्यासमिथ सा कपोलेऽपि तव दन्तमण्डलं घाला ।
उड्ढिण्णपुलकृत्युतिवेष्टपरिगतं रक्षति घराकी ॥]

तू बालेच्या गालावर दन्तत्रणांचें मण्डल उमटविलेस. आपल्याकडे जणूं ही ठेव ठेवलेली आहे ह्या भावनेनें विचारी त्याभोवतीं रोमांचांचें कुंपण उभें करून त्यांचें अजून रक्षण करीत आहे.

● ती दन्तमण्डलाचें रक्षण करीत आहे, कारण तुझी ही ठेव परत मागण्यासाठीं तू येशील अशी तिला आशा व भरंवसा वाटत आहे. तिला तुझी आठवण होते तेव्हा तिच्या गालावर रोमाञ्ज उभे राहतात आणि तुझी आठवण हृदयात सारखी स्फुरत असल्यामुळे रोमाञ्जही सदैव फुललेले असतात. ती बालिका मुग्ध व निष्कपट आहे; तिला पुरुषाच्या चारित्र्याचा अनुभव नाही. विचारी ! कारण आपण फसलों आहोंत याची तिला दादही नाही; आणि, शठा, तू मात्र तिला गुंतवून अन्यत्र भटकत आहेस. मन्दस्नेह, विरलदर्शन नायकाला अनुकूल करून घेण्यासाठीं वृत्तीचे उद्धार.

९७ कोण कोणाचा ?

97. Forlorn.

दिट्टा चूआ, अग्घाइआ सुरा, दक्खिणाणिलो सहिओ ।

कज्जाइं विअ गरुआइं, मांमि ! को वल्लहो कस्स ? ॥९७॥

[दृष्टाश्चूता आम्राता सुरा दक्षिणाणिलः सोढः ।]

कार्याण्येव गुरुकाणि मातुलानि को वल्लभः कस्य ॥]

मामी—(मन्मयाचा उन्माद यावा म्हणून) मी आम्राड्कुंरचें दर्शन व मद्याचा आस्वाद घेतला आणि मलयानिलाची झुळूक अंगावर घेऊन मी सज्ज झालें (पण पति प्रवासाहून परत आले नाहींत). माझ्या-पेक्षा त्यांना आपल्या कामांचेंच महत्त्व अधिक वाटतें. (एवढी निराशा झाली तरी मी जगलें.) कोण कोणाचा प्रियकर ? (आणि कोण कोणाची प्रिया ?)

● तुझा वल्लभ लवकरच परत येईल, असे आश्वासन देणाऱ्या मामीला उद्देशून नायिकेने काढलेले उद्देगोद्धार; किंवा स्वनायकाबद्दल वैराग्य प्रकट करणारे स्वयंदत्ती प्रोषितभर्तृकेचे उद्धार. प्रमासात असलेल्या पतीने काय आम्नाड्कुर पाहिले नसतील ? कीं आम्बेवनात फेरी टाकली नसेल ? कीं मद्याचा आस्वाद घेतला नसेल ? काय वसंतागम त्याना जाणवला नसेल ? ते माझ्यावर अनुरक्त असते तर अशा दिवसात हजार कामे सोडून घरीं आले नसते काय ! खात्रीने, ते दुसरीकडे रमले असतील आणि सुखासाठीं हेंच करीत असतील; हींच त्याचीं महत्त्वाचीं कामे ! मग मीं तरी पातिव्रत्य का साभाळावें ! मलयानिलाची झुळूक वाहूं लागली कीं स्त्री-पुरुषाना कसलेही मान राहत नाही, हेंच खरें.

९८ पाहिलें पाऊल

98. First Step-

रमिऊण पअं पि गओ जाहे उवऊहिऊं पडिणिउत्तो ।

अहअं पउत्थंपइआ व्व तक्खणं सो पवासि व्व ॥९८॥

[रन्त्वा पदमपि गतो यज्ञोपगृहितुं प्रतिनिवृत्तः ।

अहं प्रोषितपतिकेव तत्क्षणं स प्रवासीव ॥]

रममाण झान्यानंतर (ते प्रमासाला निघाले), एक पाऊल गेले न गेले तोंच मला आलिंगन देण्यासाठीं ते परत आले; आणि मध्यंतरीच्या त्या एकाच क्षणीं मीं विरहिणी झालें व ते प्रवासी झाले.

● स्नाधीनभर्तृकेचे उद्धार. एका क्षणात आमची अशी अग्रथा झाली. मग ते खरोखरीच लायच्या प्रमासाला गेले तर काय दशा होईल ? पतीनें अधूनमधून प्रमासाला जात असावें आणि पत्नीनें मान धारण करावा, स्वाधिवाय प्रेमविलासना रंग भरत नाही, असे सांगणाऱ्या खलीला नायिकेचे उत्तर.

१. पअं पि ग गओ. २. उवऊहिउं पडिणिउत्तो. ३. पडलव्दम्ब.
४. रमित्वा, रमित्वा. ५. प्रतिनिवर्तमानः ६. अयाहं.

९९ पूर्वपुण्याई :

99 Accumulated Merit.

अविइण्हपेच्छणिज्जं समसुहदुःखं विइण्णसन्भावम् ।

अण्णोण्हिअलग्गं पुण्णेहिं जणो जणं लहइ ॥९९॥

[अवितृष्णप्रेक्षणीय समसुखदुःख वितीर्णसद्भावम् ।

अन्योन्यहृदयलग्न पुण्यैर्जनो जनं लभते ॥]

ज्याच्याकडे कितीही वेळ पाहत राहिले तरी तृप्ति होत नाही, जो आपल्या सुखदुःखात सहभागी असतो, सद्भावना प्रकट करतो व हृदयार्शां एकरूप होतो असा पुरुष पूर्वपुण्याईमुळेच प्राप्त होतो.

● मन्दरनेही पतीला अनुकूल करण्यासाठी पतिव्रतेचे उद्धार. पतीबद्दल वैराग्य व उपपतीवर प्रीति असणारी कुलटाही असेच म्हणेळ. प्रियकराच्या किंवा प्रियेच्या प्राप्तीचाही पूर्वपुण्याईशी संबंध असतो तर !

१०० संवेदना :

100. Pain & Pleasure.

दुःखं देन्तो वि सुहं जणेइ जो जस्स वैल्लहो होइ

दइअण्हदूणिआणं वि वडुइं थर्णाणं रोमञ्चो ॥१००॥

[दुःख दददपि सुखं जनयति यो यस्य वल्लभो भवति ।

दयितनसदूर्नयोरपि वैघंते स्तनयो रोमाञ्चः ॥]

१. अविअण्ह, अविण्ह. २. दुक्खसुहम्. ३. अणुण्ण. ४. देतो, देतो, दितो.
५. सरस्वतीकण्ठाभरणातील व साहित्यमीमासेतील पाठः जो जस्स द्विअण्हदइणो
दुक्ख देन्तो वि सा सुहं दइ. ६. दुम्मिआण, दूमिआणं. ७. वडुइ, वट्टइ, वट्टइ.
८. थणआण, थणआण ९. दुर्मनस्कयोरपि, दु सितयोरपि. १०. वर्तते.

जो जिचा वल्लभ त्यानें तिला (वाह्यत) दु ख दिलें तरी त्यामुळें तिला (अतर्यामी) सुखच वाटते. प्रियकराच्या नखाचे वण उमटले तरी प्रियेच्या स्तनावर रोमाचच उमळतात.

● नायिकेच्या अत करणाचा ठाव घेऊ पाहणारी दूती विचारते, तो तुला एवढें दु ख देतो, तरी त्याच्यावर तुझें इतकें प्रेम कसें ? या प्रश्नाला पतिव्रतेचें उत्तर जो जिचा प्रियकर त्यानें तिला दु ख दिलें तरी त्यापासून प्रेयसीला सुखच होतें, किंहुना योव्यावहुत दु खावाचून सुख समवतच नाही कामशास्त्राचा हा सिद्धान्त अनादिसिद्ध व अनाघित आहे क्षत तामस, प्रेम राजस आणि रोमाञ्च सात्त्विक, या तिघाचा संयोग हीच सौख्याची परिमीमा ।

● ● ●
रसिअत्रणाहिअअइणु कवइच्छल्पमुहसुकइणिम्मविण् ।

सत्तसभाम्मि समत्त पडम गाहामअ णअ ॥

[रसिक जनहृदयदयिते कथिवसलप्रमुरससुकविनिर्मिते ।

सप्तशतके समास प्रथम गाथाशतकमेतत् ॥]

● ● ●

द्वितीयं शतकम्

१०१ अनुपान :

101 Prescription.

धरिओ धरिओ विअलइ उअँएसो पिहसहीहिँ दिज्जन्तो ।

मअरद्वअवाणपहारजज्जरे तँअ हिअअम्मि ॥१॥

[घृतो घृतो विगलत्युपदेशः प्रियसखीभिर्दीयमानः ।

मकरध्वजवाणप्रहारजर्जरे तस्या हृदये ॥]

मधून मधून प्रियकरावर रुसत जा, असा प्रिय सख्यांनी वारंवार दिलेला उपदेश ऐकून तिने मान धारण केलाच तर प्रियकराचे दर्शन होतांच मकरध्वजाच्या वाणांच्या प्रहारांनी जर्जर झाल्यामुळे तो तिच्या घ्यानांतच राहत नाही.

● प्रियकराने वारंवार आपला अनुनय करावा अशी स्त्रियांना इच्छा व अपेक्षा असते. प्रेमविवाह झालेला असल्यास विवाहापूर्वी केलेला अनुनय फलद्रूप झालेला असल्यामुळे आणि साधा विवाह झालेला असल्यास संसारातील अडचणीत गुरफटल्यामुळे, किंवा काही अन्य कारणामुळे पतीला ही अपेक्षा उमजत नाही किंवा पुरी करता येत नाही. ही आपली अपेक्षा, असे स्त्रियांना वाटते. यामुळे पतिपत्नीच्या प्रेमात, कधी वास्तवः तर कधी अंतर्धर्माही, अंतर पडते. कोमेजलेल्या प्रेमाला टवटवी आणि आणण्यासाठी कृत्रिम उपाय योजावे लागतात. रुसण हा असाच एक प्रकार आहे; कधी तो स्त्रियांच्या मनाच्या बाधणीत असतो, तर कधी तो अपेक्षा-भंगाच्या पोटी जन्माला येतो. नायिका सांगते, आमचे प्रेम इतके उज्ज्वल आहे की ते फुलविण्यासाठी कृत्रिम उपायाची जरूरच भासत नाही; रुसण्याचा विचारच माझ्या मनात येत नाही आणि कोणी भरवून दिलाच

तर प्रियकराचें दर्शन होतांच ओढून ताणून धारण केलेला मान आपोआप व एकाएकी गळून पडतो; अनुनयाची इच्छा-अपेक्षा याचें मानच राहत नाही.

१०२ पूर :

102 Flood.

तडसंठिअणीडेकन्तपीलुआरकखणेकदिणमणा । १

अगणिअविणिवाअभआ पूरण समं वहइ काई ॥२॥

[तटसंस्थितनीडैकान्तशौवकरक्षणेकदत्तमनाः ।

अगणितविनिपातभया पूरेण समं वहति काकी ॥]

पूर आलेल्या नदीच्या तीरावरील झाडावरल्या घट्यांत आपल्या पिलांचें रक्षण कसें होईल या विचारानें घृत्ति एकाप्र झाल्यामुळें स्वनाशाची पर्वा न करणारी एकाकी कावळी पुरावरोबर वाहून गेली.

● संकेतरयानभंगाची सूचना; किंवा नदीला पूर आला होता तरी संकेताप्रमाणें मी झाडाखाली नायकाची वाट पाहत बसलें होतें, पण तो आलाच नाही अशी नायिकेची दूतीजवळ तक्रार. पुरयापेक्षा क्रियाचें प्रेम दृढ असतें, अशी सूचना.

१०३ निमित्त :

103 Arbour.

वहुपुष्पभरोणा॥मिअभूमीगअसाह सुणसु विष्णत्तिम् ।

गोलातडाविअडकुडङ्ग महुअ ! सणिअं गलिज्जामु ॥३॥

[बहुपुष्पभरावनामितभूमांगतशास्त्र शृणु विशतिम् ।

गोदातटाविकटानिकुञ्जमधूरु शनैर्गलिष्यास ॥]

मधूक घृक्षा, गोदातीरावरील गर्द राईत तुझ्या फांबा फुलांच्या भारानें जमिनीपर्यंत लवल्या आहेत. माझी विनंति ऐक. तूं आपलीं फुलें अगदीं हळू हळू ढाळ.

● म्हणजे ती वेंचाययास खूप वेळ लागतो या निमित्तानें माझें अभि-
संरण पूर्ण होईल. स्वैरिणी नायिका. मोहाचीं फुलें वेंचण्यासाठीं मी
नदीतीरी जाणार आहे, मला खूप सवड आहे, अशी सूचना. मोहाची
निशा आणि गोदेचें सान्निध्य !

१०४ बहाराची अखेर :

104 Last Blossoms.

णिष्पच्छिमाई असई दुःखालोआई महुअपुष्पाई ।

चीए बन्धुस्स व अड्डिआई रुअई समुच्चिणइ ॥४॥

[निष्पच्छिमान्यसती दुःखालोकानि मधूकपुष्पाणि ।

चितायां बन्धोरिवास्थीनि रोदनशीला समुच्चिनोति ॥]

मधूकपुष्पांचा हंगाम संपत आल्यामुळें असतीचें अंतःकरण व्यथित झालें आणि ती अश्रु ढाळीत उरलीं सुरलीं फुलें वेंचूं लागली. हें पाहतांना वाटते कीं जणूं ती आपल्या बांधवांच्या अस्थीच गोळा करीत आहे.

● मधूकाचा बहर संपला आणि स्वैरिणीला मुतकू आलें. आता दिवसा-
उजेडी नदीकाठच्या झाडींत रेंगाळण्याला सवय राहिली नाही व सोडकर
असें संकेतस्थानही नष्ट झालें.

१०५ ऑडका :

105. Drifting Log.

ओ हिअअ मडहसरिआजलरअहीरन्तदीहदांरु व्व । ८
ठाणे ठाणे व्विअ लगमाण केणावि डज्झिहसि ॥५॥

[हे हृदय स्वल्पसरिज्जलरयन्हियमाणदीर्घदारुवत् ।
स्थाने स्थाने एव लगत्केनापि घक्ष्यसे ॥]

थोडें पाणी असलेल्या पण वेगानें धांवणाऱ्या ओढ्यांतून मोठा
ओडका अडखळत वाहत जातो, कोठें कोठें अडकतो व शेवटीं कोणी
तरी तो ओढून घेऊन जाळतो. माझे अस्थिर हृदय असेंच वाहवत
चाललें आहे. हृदया, तुलाही कोणी तरी असेंच दग्न करील.

● पाणी उचळ व त्याला खळखळ, म्हणून ओडका अडखळत वाहत
आहे. त्याची मूळची वृत्ति स्थिर, पण प्रवाहपतित झाल्यामुळे त्याचा इलाज
चालत नाही. त्या वाहत्या ओढक्याला मुद्दा किनारा जागोजाग आश्रय
देतो. डोहाचा आधार मिळाला की तो स्थिर होईल. माझे हृदय अस्थिर
आहे, हें खरें, पण म्हणून मी वृत्तीनें अघम आहे असें मात्र नाही. माझ्यावर
योडा तरी विश्वास ठेव व अनुभर पहा; मी त्या ओढक्याइतका नीरस
रासच नाही. तुझे हृदय विशाल आहे. तेथें मला आश्रय दे, अशी
नायकाची विनवणी.

१०६ अघरराग :

106. Lip-Stick.

जो तीर्णे अहरराओ रत्ति उच्चासिओ पिअअमेण ।
सो व्विअ दीसइ गोसे सवत्तिणअणेमु संकन्तो ॥६॥

[यस्तस्या अधररागो रात्राबुद्धासितः प्रियतमेन ।

स एव दृश्यते प्रातः सपत्नीनयनेषु संक्रान्तः ॥

तिने ओंठाना लावलेला (लाल) रंग रात्रीं प्रियकरानें आपल्या ओंठांनीं पुसून घेतला. सकाळीं (हें दिसलें तेव्हां) जणू तोच रंग तिच्या सवतींच्या नेत्रांचे ठिकाणीं प्रकट झाला.

● सवतींच्या अंतःकरणात ईर्ष्या आहे. त्या अतृप्त व सुसाध्य आहेत, असा दूतीचा अभिप्राय. परिवृत्ति अलंकारः ' व्यत्ययो वस्तुना यस्तु यो वा विनिमयो मिथः । परिवृत्तिः ' : सरस्वतीकण्ठाभरण.

१०७ अपेक्षा :

107. Helping Hand.

गोलाअडट्टिअं पेछिऊण गहवइसुअं हलिअसोण्हा ।

आढत्ता उत्तरिउं दुःखुत्ताराएँ पअवीए ॥७॥

[गोदावरीतटास्थितं प्रेक्ष्य गृहपतिसुतं हलिकस्तुषा ।

आरब्धा उत्तरीतुं दुःखोत्तारया पद्भ्या ॥]

घरधन्याचा मुलगा गोदावरीच्या तीरावर उभा असलेला पाहून शेतकऱ्याची सून मुद्दाम अवघड वाटेनें नदी उतरूं लागली.

● आपली अडचण ओळखून त्यानें आधारासाठी हात धावा म्हणून. कांहीं साधावयाचें असलें म्हणजे बायकांना अडाणीपणाचें दोंग सहज साधते. ' इस्तावलंबदानेन आवयोरहसंगमः । ' तो तिचा पति होता की प्रियकर ! की ती अगर तिचा नवरा कामाला होती त्या घरधन्याचा मुलगा ? गंगाघर सांगतो, तो तिचा पति होता. मग त्याचा उल्लेख असा तिन्हाइतांसारखा का ! भाव अलंकारः ' अभिप्रायानुकूल्येन प्रवृत्तिर्भाव उच्यते । ' : सरस्वती-कण्ठाभरण.

१. आरष्ट, आढत्ता. २. दुःखस्ताराइ. ३. अवतरितुं, उत्तर्तुं. ४. प्रारब्धा.

१०८ केशाकर्षण : 108. At the Feet of the Mistress.

चलणोआसणिसण्णस्स तस्स भरिमो अणालवन्तस्स ।

पाअङ्गुष्ठावेद्धिअकेसदिढाअड्ढेणसुहेल्लिम् ॥८॥

[चरणावकाशनिपण्णस्य तस्य सरामोऽनालपतः !

पादाङ्गुष्ठावेद्धितकेशदृढाकर्षणसुखम् ॥]

माझा राग शात करण्यासाठी तो माझ्या पायांजवळ गुपचुप पडला होता आणि त्याचे केंस पायाच्या अंगुष्ठाला गुंडाळून मी ओढीत होतें. यांतच त्याला सुख वाटत होतें. त्याची अजून मला आठवण होते.

● काळ बदलला. आता हें सुख किंवा दुःख अप्राप्य झालें आहे. विलास विवाजाशी समान्तर असतात. नवरा माझ्या इतका आधीन आहे, तरी मी तुझ्यावर अनुरक्त आहे, हें तुझे भाग्य. माझा अनुनय तूंही तशाच लीनतेनें केला पाहिजेस, अशी स्वैरिणीची नायकाला सूचना.

१०९ अस्वल :

109. Bear.

फालेइ अच्चमहं व उअह कूग्गामदेउलदारे ।

हेमन्तआलपाहिओ विज्झोअन्तं पलालग्गिम् ॥९॥

[पाटयत्यच्छमहमिष पश्यत कुग्रामदेवकुलदारे ।

हेमन्तकालपाधिको विध्मार्थमानं पलालाग्निम् ॥]

हिंवाज्यांत कुग्रामांतील देवळाच्या दारांत प्रवाशाचा मुकाम आहे. फाडलेल्या अस्वलासारखी दिसणारी, विज्ञत आलेली, माताच्या पेट्याची शेफोटी पुलविण्यासाठी (पुंस्कर घाटून) तो ती फोडीत आहे.

१. वेदिअ, वेदिअ, वेदिअ. २. अट्टण, कट्टण. ३. मुक्कल्लिम्. ४. फालेइ.
५. पुग्गामन्तम्. ६. मल्लम्. ७. निर्वाणमाणं, निर्वाणं.

● देवळात संकेत ठरविला होता, पण आता तेथे एकान्त राहिलेला नाही, अशी नायकाला दूतीची सूचना : किंवा संकेताप्रमाणे तू तिकडे गेली नाहीस म्हणून नायक अस्वस्थ झाला आहे, अशी नायिकेला दूतीची सूचना. अस्वलाचे शरीर फाडताना त्याच्या शरीराचा लालमडक अंतर्भाग दिसतो, तशीच ती शेकोटी दिसत आहे.

११० उताणें आभाळ :

110. Reflection.

कमलाअरा ण मलिआ, हंसा उड्ढाविआ ण अ पिउच्छा ! ।
केणोवि गामतडाए अब्भं उत्ताणअं व्वुड्ढम् ॥ १० ॥

[कमलाकरा न मृदिता हंसा उड्ढायिता न च पितृष्वसः ।
केनापि ग्रामतडागे अब्रमुत्तानितं क्षितम् ॥]

आल्यावाई, आपल्या गावच्या तळ्यांत कोणी तरी आभाळ उताणें टाकलें आहे, (तें पाहिलेंत का ? तरीही तळ्यांतील) कमळाचे ताटवे तुडवले गेलेले नाहींत आणि हंसही उडवून लावले गेलेले नाहींत.

● नवकवीला अकल्पित घाटेल अशी कल्पना. एवढें मोठें आभाळ कोणी तरी पाण्यांत टाकलें; पण येथे झटापटीच्या खुणा दिसत नाहींत, हें कसे ? पहाटे संकेत ठरविलास पण तिकडे गेला नाहीस म्हणून दूतीने केलेला नायकाचा निषेध: किंवा तळ्याजवळ निर्धास्त एकान्त असल्याची सूचना.

१११ विपनाधा :

111. Poisonous Words.

केण मणे भग्गमणोरहेण संलौविअं पवासो ति ।

सविसाईं व अलसाअन्ति जेण बहुआएँ अझ्जाई ॥ ११ ॥

[केन मन्ये भग्नमनोरथेन संलापितं प्रवास इति ।
सविपाणीवालसायन्ते येन वध्वा अङ्गानि ॥]

फोणा भग्नमनोरथिनीने वाटते प्रवास हा शब्द उच्चारला आणि लोच वधूचें अंग विपवाधा झाल्यासारखें जट झाले.

● गंगाघर सागतो, पति प्रवासाला जाणार अशा समजुतीने तिची अशी अवस्था झाली, सबब ती असाध्य आहे, अशी दूतीची कामुकाला सूचना; किंवा, जार प्रवासाला जाणार असे वाटल्यामुळे ती विमनस्क झाली आणि हें घ्यानी आलेल्या सासूचे हे उपालम्भोद्धार आहेत; दुसरा टीकाकार सागतो, ज्येष्ठ सवतीने सासूजवळ काढलेले हे उद्धार आहेत; किंवा पतीवर अनुरक्त, पण गृहकृत्यपराङ्मुख वधूची सासूने केलेली निंदा.

११२ इङ्गित :

112. Secret.

अञ्जवि वालो दामोअरो त्ति इअं जम्पिए जसोआए ।
कळ्ळुमुहपेसिअच्छं णिहुअं हसिअं वअवहाहं ॥१२॥

[अद्यापि वालो दामोदर इति इति जल्पिते यशोदया ।
कृष्णामुसप्रेपिताक्ष निभृतं हसितं व्रजवधूभिः ॥]

वाळ दामोदर अजून लहान आहे, हो, आहेच लहान, असे यशोदा म्हणाली, तेव्हां कृष्णाकडे पाहून तरुण गोपी चोरून हंसल्या.

● या प्रस्तावनेनंतर गोपींना राहवले नाही, त्यांनी चोरून काष्ठा डोळ्याने बालकृष्णाकडे पाहिले. यशोदा कृष्णाला कुरवाळ्यांत होती व तो भोंवतालच्या गोपींना दटावीत होता. त्यांना यशोदेची मर्यादा राखायची होती आणि त्यांचे हंसं तर ओढांत मावत नव्हते; कारण त्यांची रहस्ये

१. प्रंग प्रस्तावांत. २. किर. १. प्रहितार्थ.

एकीमेकीना माहीत होती; म्हणून त्या वदन वेळावून हंसल्या. इद्दिगतगोपन-
शिक्षा. पर्याय अलंकारः 'मिषं यदुक्तिभद्दिगर्यावसरो यः स सूरिभिः ।
निराकाङ्क्षोऽथ साकाङ्क्षः पर्याय इति गीयते ॥' ऐं साकाङ्क्ष, कारण
'अत्रानेकेनार्थजातेन साकाङ्क्षता व्यक्तैव ।'

११३ वारसा :

113. Heritage.

ते विरला सत्पुरिसा जाण सिणेहो अहिण्णमुहराओ ।

अणुदिअह वैड्डमाणो रिणं व पुत्तेसु संकमइ ॥१३॥

[ते विरलाः सत्पुरुषा येषां स्नेहोऽभिन्नमुखरागः ।

अनुदिवसवर्धमान ऋणमिव पुत्रेषु संक्रामति ॥]

ज्याच्या मुखावरील भाव कधीही पालटत नाही व जो दिवसानु-
दिवस घृद्धिगत होत जातो असा दृढ स्नेह ठेवणारा सत्पुरुष विरळा.
वडिलोपार्जित कर्जाप्रमाणे अशा स्नेहाचा वारसा पुत्राकडे येतो.

● व्याजामुळे ऋण दिवसानुदिवस वाढत जाते. अदालतीच्या नव्हे,
दुर्गतीच्या धास्तीमुळे वडिलार्जित ऋण फेडवेंच लागते. सज्जनाच्या स्नेहात
व्याज नसते, तो निर्व्याज असतो, म्हणूनच आदिमध्याती अभिन्न असतो.
ऋण नष्ट होते, पण असा स्नेह मंद होत नाही. उलट, खलाचा स्नेह
आरभी दृढ असतो, पुढे तो विरल होतो आणि अखेरीस त्याचे परिवर्तन
द्वेषात होते. सज्जनस्तुतीच्या निमित्ताने मन्दस्नेह नायकाला उपदेश. प्रीति
दृढयाच्या, उरोजाच्या नव्हे, दृढतेवर अवलंबून असते.

११४ कौतुक :

114. Proxy.

णच्चणसलाहणणिहेण पासपारिसाठिआ णिउणगोवी ।

सरिसगोविआणं चुम्बइ कवोलपडिमागअं कण्हम् ॥१४॥

[नर्तनश्लाघननिभेनै पार्श्वपरिसंस्थिता निपुणगोपी ।

सदृशगोपीनां चुम्बति कपोलप्रतिमागतं कृष्णम् ॥]

नाचण्याच्या श्रमांमुळे गोपीना घाम आला होता, त्यांच्या ओल्या गालांवर कृष्णाच्या प्रतिमा उमटल्या होत्या. एक निपुण गोपी मागे (प्रेक्षकांच्या घोळक्यांत) उभी होती. नर्तिकांच्या कौशल्याची स्तुति त्यांच्या कानांत सांगण्याच्या निमित्ताने ती पुढे झाली व त्यांच्या गालांवर उमटलेल्या कृष्णाच्या प्रतिविंबांच्या चुंबनांचे श्रेय तिला (अनेक वेळा) मिळाले.

● इतर गोपींप्रमाणे तीही कृष्णावर अनुरक्त होती. पण तिला तोंवर अनुकूल संधि मिळाली नव्हती. मनातली प्रीति जनात प्रकट न करता तिने प्रियकराच्या अप्रत्यक्ष चुंबनाचे श्रेय एकदा नव्हे, अनेकदा मिळविले, हेंच तिचे नैपुण्य. चार चौघासमष्ट, पण त्याच्या ध्यानींमनींही येऊ न देता, प्रसंगाला साजेल अशा सवशीवर, तृतीचे श्रेय मिळविण्यासाठी अंगी असे नैपुण्य असावे लागते, अशी नायिकेला सखीची सूचना.

११५ वल्कल :

115. Bark Garments.

सन्वत्थ दिसांमुहपसोरिहं अण्णोण्णकडअलग्गेहिं ।

छल्लि च्व मुअइ विञ्जो मेहेहिं विसंघडन्तेहिं ॥१५॥

[सर्वत्र दिशामुखप्रसृतैरन्योन्यकटकलत्रैः ।

छल्लीधिव मुञ्चति विन्ध्यो मेघैर्विसंघटमानैः ॥]

सर्व दिशांच्या क्षितिजावरून येणारे आणि कळ्यांवर एकांभेकांना भिडून अलग होणारे मेघ, हींच जणू वल्कलें, विन्ध्य सोडून ठेवतो, (आणि नवे सौंदर्य धारण करतो)

● गंगाघर सागतो, वर्षांगमवर्णनाच्या निमित्ताने प्रयासाला न जाण्या-
यद्दल कांता पतीची विनवणी करीत आहे.

११६ पुलिंद :

116. Vindhya.

आलोअन्ति पुलिन्दा पर्व्वअसिहरट्टिआ घणुणिसंण्णा ।
हत्थिउलेहिं व विञ्झं पूरिज्जन्तं णवब्भेहिं ॥ १६ ॥

[आलोकयन्ति पुलिन्दाः पर्व्वतशिखरस्थिता धनुर्निपण्णाः ।
हस्तिकुलैरिव विन्ध्यं पूर्यमाणं नवाब्धैः ॥]

विन्ध्य पर्वतावर नवे मेघ हत्तींच्या जमावाप्रमाणे दाटत आहेत
आणि पर्वतशिखरांवर धनुष्यांना टेंकून उभे असलेले (कुंजरमृगया-
सक्त) पुलिंद त्यांकडे पहात आहेत.

● टीकाकार सागतात, पुलिंद व शबर हे एकच ! रानात हिंडणारे
हत्तींचे कळप व डोंगरावर वावरणारे धनुर्धर वन्य यांचे हे शब्दचित्र
वास्तविक व फार मनोहर आहे. इतके लोक आजूबाजूला वावरत
असल्यामुळे आता वनाभिसार अशक्य आहे अशी सूचना ध्वनित आहे.

११७ तुषार :

117. Spray.

वणदवमासिमइलङ्गो रेहइ विञ्झो गंणेहिं धवलेहिं ।
खीरोअमन्थणुच्छलिअदुद्धसित्तो व्व महुमहणो ॥ १७ ॥

[वनदधमपीमलिनाङ्गो राजते विन्ध्यो घनैर्धवलैः ।
क्षीरोदमथनोच्छलितदुग्धसिक्त इव मधुमथनः ॥]

वणव्यांमुळें काळवंडलेल्या विन्ध्य पर्वताच्या फड्यांवर पांढरे ढग मुरमुरले, तेव्हांची शोभा पाहून वाटलें कीं जणूं क्षीरसागराचें मंथन चाललें आहे व मधुमंथन कृष्णाचे अंगावर दुधाचे तुपार उडत आहेत.

● विन्ध्याचा वर्ण काळा, दुरून पाहिल्यास निळा. कृष्णाचा वर्णही तसाच. क्षीरसागर मंथनाचे वेळीं कृष्णाच्या अंगावर उडालेले तुपार पाहून प्रेक्षकाल्य वाटलें असतें कीं जणूं आभाळात नक्षत्रे उडत आहेत. प्रयागी पति लवकरच परत येईल असें प्रोषितभर्तृकेला सखीचें आश्वासन.

११८ गुणग्रहण :

118. Appreciation.

वन्दीअ णिहअबन्धवविमणाइ वि पक्कलो ति चोरजुआ । ७

अनुराएण पलोइओ, गुणेषु को मच्छरं वहइ ॥ १८॥

[चन्ध्या निहतवान्धवविमनस्क्यापि प्रवीर इति चोरसुवा ।
अनुरागेण प्रलोकितां गुणेषु को मत्सरं वहति ॥]

ती (चोरांच्या) कैदेंत होती. (त्यांच्याबरोबर झालेल्या झटापटीत तिचे) बान्धव मारले गेल्यामुळें ती विमनस्क होती. तरी विजयी चोरांच्या तरुण नेत्याचें शौर्य प्रत्यक्ष दिसल्यामुळें तिनें त्याच्याकडे प्रेमानें पाहिलें. गुणांवंदल कोणाला मत्सर वाटेल ?

● पत्नीनें परपुरुषाकडे कौतुकानें पाहिलें, तिच्या अभिप्रायांवंदल साशंक झालेल्या नायकाला सखीचें आश्वासन. स्निग्ध दृष्टि सुरतेच्छेचीच द्योतक असते असें नाहीं. पाहण्यापाहण्यात परक असतो; तो सूक्ष्म असतो; त्याचें निदान करण्यास अंगीं विदग्धता पाहिजे आणि सहिष्णुताही.

१. एक्कलो. २. विन्दिक्वितो, विलोभितो.

११९ उन्मत्त :

119. Heavyweight.

अज्ज कइमो वि दिअहो वाहवहू रूवजोव्वणुम्मत्ता ।
सोहग्गं धणुरुम्मपच्छलेण रच्छोसु विकिरइ ॥ १९ ॥

[अद्य कतमोऽपि दिवसो व्याधवधू रूपयौवनोन्मत्ता ।
सौभाग्यं धनुस्तष्ट्वक्छलेन रथ्यासु विकिरति ॥]

आज काहों दिवस झाले, रूपयौवनोन्मत्त व्याधली नवन्यात्रें धनुष्य तासून त्याच्या छिळप्या रस्त्यांत विखरीत आहे. जणू या मिथानें ती आपलें सौभाग्यच प्रकट करीत आहे.

● नायिकेरील आसक्तीमुळें तो इतका दुबळा झाला कीं पूर्वीचे जाड-जूड धनुष्य त्याळा पेलेनासें झालें. म्हणून तिनें तें तासून हलकें केले. उन्मत्त धनिक रस्त्यावर द्रव्य उघळतो; त्याचप्रमाणें रूपयौवनोन्मत्ता नायिका जणू आपल्या सद्भाग्याचे कण उघळीत आहे. अत्यासक्तीच्या दुष्परिणामाचें प्रात्यक्षिक किंवा नायिका असाध्य आहे अशी सूचना.

१२० वातचक्र :

120. Whirlwind.

उक्खिप्पइ मण्डलिमारुएण गेहङ्गणाहि वाहीए ।
सोहग्गधअवडाअ व्व उअहू धणुरुम्मपरिच्छोली ॥ २० ॥

[उत्क्षिप्यते मण्डलीमारुतेन गेह्वाङ्गणाद्वाघस्त्रियाः ।
सौभाग्यध्वजपताकेव पश्यत धनुं सूक्ष्मत्वक्पङ्क्तिः ॥]

१ रम्य २ रथ्यासु ३ विकिररइ ४ धनुस्तक्षण, धनुश्छिपन.
५ धणुहरोरम्य ६. गेहाङ्गणाद्वाघात् ७ धनुर्मनोरम्परिच्छोली, पश्य
धनुस्तक्षणरिच्छोली, सूक्ष्मकणपङ्क्ति, धनूरजत्वक्पङ्क्ति

व्याधस्त्री घराच्या अंगणांत धनुष्य छिलीत वसली होनी, इतक्यांत सोसाऱ्याचें वातचक्र आलें व छिलप्यांची रांग आभाळांत उडाली, जणूं तिच्या सौभाग्याच्या ध्वजाची पताकाच आकाशांत फडफडूं लागली.

● विकुरलेल्या छिलप्या वावळींच्या सोंसाऱ्यासरशीं आभाळांत प्रथम फिरत्या खांबासारख्या वर उडाल्या आणि धान्याचा जोर ओसरल्यावर त्याच्या रांगा वरच्यावर पागल्या व हळू हळू पालीं उतरताना पताकासारख्या फडफडल्या. तिनें नपन्याला जिंकलें व याची रूण म्हणून झेंडा फडकावला. क्र.११९ या गाथेची नायिका रूपयौवनोन्मत्ता आहे आणि या गाथेची नायिका स्वसौभाग्यगर्विता आहे. दोर्धीच्या कृति त्याच. त्याच्या स्वमात्रातील परक त्याच्या आसनांवरून दिसून येतो. ती रस्त्यालगत ओठ्यावर बसलेली आहे आणि ही घराच्या अंगणात.

१२१ मद् :

121. Rut.

गजगण्डस्थलणिहसणममइलीकअकरञ्जसाहाहिं ।

एत्तीअ कुलहरोओ णाणं वाहीअ पइमरणम् ॥२१॥

[गजगण्डस्थलनिघर्षणमदमलिनीकृतकरञ्जशाक्याभिः ।

आगच्छन्त्या कुलगृहाज्जातं व्याधस्त्रिया पतिमरणम् ॥]

व्याधस्त्री माहेराहून परत येत होती, हत्तींनीं गंडस्पष्टें घामन्यामुळें मदानें मलिन झालेल्या फरंजांच्या फांचा निडा वाटेवर दिसल्या. तेन्हांच आपल्याला वैधव्य आल्याचें तिनें ओळखलें.

● तिचा पति श्यात होता तोंवर त्याच्या घास्तीनें त्या रानांत हत्ती निरवत नगत, आतां ते उन्मत्त होऊन निघांतपणें जंगलांत धुमाकूळ पावूं लागले आहेत, हें पाहून तिनें आपणें दृढेंच ओळखलें, आपल्या

१. पराभो गर्भं

गैरहजिरीत तो अन्य स्त्रीच्या नादां लागला असावा आणि म्हणून हत्ती माजले असावेत, अशीही कल्पना तिच्या मनात येऊन गेलेली असावी. स्त्रियांच्या अनुमानाना बुद्धिप्रामाण्याचा आधार नसतो. तीं केवळ स्वभाव-प्रेरित असतात, म्हणून तीं चुकीचीं असतात असें थोडेच आहे ?

१२२ नवीं वायको, जुनें धनुष्य :

122. Burden.

गववहुप्रेममतणुइओ पणअं पढमभरणीअ रक्खन्तो ।

आलिहिअदूपरिअल्लं पि णेइ रणं धणुं वाहो ॥२२॥

[नववधूप्रेमतनूकृत. प्रणयं प्रथमगृहिण्या रक्षन् ।

तनूकृतदुराकर्षमपि नयत्यरण्यं धनुष्याघः ॥]

नव्या वायकोच्या प्रेमांमुळे व्याध दुबळा झाला आहे; तरीही प्रथम गृहिणीवरील प्रेमाचें तो रक्षण करीत आहे. जुनें धनुष्य छिन्न हलकें फेळें, तरीही आता तें त्याला पेलत नाहीं. मात्र (आपलें दौर्बल्य दिसू नये म्हणून) तो तेंच घेऊन अरण्यात भटकतो.

● दौर्बल्य व वार्धक्य शांक्रण्यासाठीं किती तरी लोक तरतरीत व तरुण दिसण्याच्या खटपटीत असतात, त्यातलाच हा प्रकार. वोरें करतरीत, लवचिक व कमानदार धनुष्य हातीं आलें म्हणजे जुनें धनुष्य बोजड, अवजड, अघटलेलें वाटावयाचेंच ! व्याधाची प्रथम पत्नी सुसाध्य असल्याची दूतीची सूचना !

१२३ प्रसूति-वैराग्य :

123. Woman's No.

हासाविओ जणो सामलीअ पढमं पसुअमाणाए ।

वह्लहवाएण अलं मम ति बहुसो भणन्तीए ॥२३॥

१. अलिहिअ. २. दुप्परिअल्ल, दुप्परिगेइल्लम्, दुग्गेज्जम् ३. अलिहितमतनू-
कृतम्. ४. राण

[हासितो जनः श्यामया प्रथमं प्रसूयमानया ।

बल्लभवादेनालं ममेति बहुशो भणन्त्या ॥]

(सुकुमार) श्यामला प्रथमच बाळंतीण झाली, तेव्हां बल्लभाचें नांव घेण्याबद्दल तिच्या मैत्रिणी तिला आग्रह करूं लागल्या. तेव्हां ती पुन्हा पुन्हा म्हणाली, ' त्याला माझा बल्लभ म्हणूं नका ग वायांनों; यापुढें मी त्याचें नांवसुद्धां घेणार नाहीं.' मग साऱ्या जणीं हसूं लागल्या !

● प्राचीन कौटुम्बिक विनोदाचा एक उत्कृष्ट नमुना. पहिलदृक्कणीला बाळंतपणात क्लेश होतातच. हिची कुडी लहान व नाजूक, म्हणून हिला विशेष त्रास झाला होता. तिचे त्राग्याचे उद्गार ऐकून ज्या हंसल्या त्या माहेरच्या मैत्रिणी असाव्यात; ज्या हंसल्या त्यांना सराव झालेला असावा; कदाचित् त्यानींही आरंभीं असेच उद्गार काढले असतील !

१२४ मानवी प्रेम :

124. Mortal Love.

कदअवरहिअं पेम्मं ण त्थि त्थिअ मांमि ! माणुसे लोए । १

अइ होइ कस्स विरहो ? विरहे होत्तम्मि को जिअइ ? ॥ २४ ॥

[कैतवरहितं प्रेम नास्त्येव मातुलानि मानुषे लोके ।

अथ भवति कस्य विरहो विरहे भवति को जीवति ॥]

मामी, मनुष्य लोकांत निष्कपट प्रेम नसतेंच ! असतें, तर विरह कां होता ? आणि विरहानंतर जीव कसा राहता ?

● प्रोषितभर्तृका नाथिका; विरहातही मी जीव धरून राहिलें आहे, यावरूनच दिसतें कीं माझ्याही प्रेमात लवाडी आहेच. विरहामुळे मी आसन्नमण झालें आहे, यावरून माझ्या प्रेमाची अलौकिकता सिद्ध होते, असाही श्लेष निघतो.

१. वचनेन, रागेण. २. भगिनि, मातुलि. ३. भक्न्यपि.

१२५ अमृतानुभव :

125. Exultation.

अच्छेरं व, णिहिं विअ, सग्गे रज्जं व, अमअपाणं व ।

आसि म्ह तं महत्तं विणिअंसणदंसणं तीए ॥२५॥

[आश्चर्यमिव निधिमिव स्वर्गे राज्यमिदामृतपानमिव ।

आसीदस्माकं तन्मुहूर्ते विनिवसनदर्शनं तस्याः ॥]

मी तिला क्षणभरच नग्गावस्येत पाहिली. त्याक्षणी मी आश्चर्यचकित झालें; जणूं मला (परमसुखाचा) निधि सांपडला, स्वर्गाचें राज्य मिळालें; जणूं मी अमृताचा घोंट घेतला.

● गुप्त घन अकल्पितपणे सांपडलें म्हणजे प्रथम आश्चर्याचा इटका बसतो, नंतर आनंदाला उकळी येते; वाटते, सर्व सुखें हातीं आलीं. तोंच मीतीनें छाती खरारते; गुप्त संपत्तीचें रक्षण करणारे महासर्प आजूबाजूस बाधरत असावेत अशी धास्ती वाटते; क्रीणा प्रतिस्पर्धांची आपल्यावर नजर तर नाही ना, अशी शंका मनांत येते. जें आपल्याला आढळलें तें आपलेंच आहे, असें मानण्याकडे मनुष्यमात्राची वृत्ति असते. वस्तुलाभांत भागीदार नसावा, असेंही वाटते. या गाथेंतील दृश्य पाहणाराच्या मनांत असेच विचार आले असतील. अमृतसेवन म्हणजे तृप्तीची परिसीमा. अमृत म्हणजे मद्य नव्हे, कीं त्याचे अनेक घोंट घेण्याची लालसा वाटावी. या दृष्टीनें पाहतां अधररसाला अमृत का म्हणतात याचा उलगाडा होत नाही ! आणि या दृश्याचा प्रेक्षक नुसत्या दर्शनानें एवढा तृप्त व उन्मत्त कसा झाला याचाही.

१२६ यां चिंतयामि : 126. The Way by All Flesh.

सा तुज्झ वल्लहा, तं सि मज्झ, वेसो सि तीअ, तुज्झ अहम् ।

बालअ ! फुडं भणामो पेम्मं फिर बहुविआरं ति ॥२६॥

[सा तव वल्लभा त्वमसि मम द्वेष्योऽसि तस्यास्तचाहम् ।

वालक स्फुट भणाम प्रेम किल बहुविकारमिति ॥]

तुमचें प्रेम तिच्यावर आणि माझे तुमच्यावर, ती तुमचा द्वेष करते व तुम्ही माझा, तुम्ही वालकासारखे अजाण आहात, स्पष्ट सांगतें, खरोखर, प्रेम बहुविकारी आहे

● मी तुमच्या शेजारी, ती तुमच्या हृदयामाझारी, तरीहि ती मला बोंचते आणि मी तुम्हाला. पति, पत्नी व प्रेयसी हा त्रिकोण अनादिष्ठिद आहे. ह्या त्रिकोणाचें वैशिष्ट्य असें की त्याच्या मुजा प्रसगानुरोधानें लहान मोठ्या होत अवतात आणि कोनाचे अशी !

१२७ मॅदी :

127 Footprints

अहं लज्जालुङ्गणी, तस्स अ उम्मच्छैराडं पेम्माई ।

सहिआअणो वि णिउणो, अल्लाहि किं पाअराण ? ॥२७॥

[अहं लज्जालुस्तस्य चोन्मत्सैराणि प्रेमाणि ।

सखीजनोऽपि निपुणोऽपगच्छ किं पादरागेण ॥]

मी अशी लज्जाळू, त्याचें प्रेम उत्कट; आणि माझ्या मैत्रिणी तर अशा हुशार (की त्याच्यापासून काहीं ल्पायचें नाही), जा-माझी पावले मूळचींच लाल आहेत, त्यांना आणखी रग कशाळा ?

● पावलाना रग लावण्याला आलेल्या दासीप्रत स्वाधीनमर्तृकेचे उद्धार. पावलाना रग लावला व तो घेळेवर नीट वाळला नाही तर त्याच्या

१ वल्लभा मम त्व द्वेष्योऽसि वल्लभा त्वमसि मम प्रियस्त्वमसि तस्या
२ लुदरी, रज्जुअरूआ ३ उम्मत्तमाइ, उम्मन्यराइ ४ हलाओ
५ ऋजुकरूपा, लज्जावती ६ उन्मत्तकानि, उन्मस्तकानि

अंगावर अगर कपड्यावर फोडें तरी खूण उमटाययाची आणि तीसुळें रहस्याचा स्फोट व्हावयाचा अशी तिला धास्ती पडली होती. एक टीकाकार सांगतो. 'प्रेमावेशवशः माम् अमर्यम् पुरुषायितम् कारयिष्यति, सदा निपुणस्सलीजनः शय्यागतैस्सालकतकपदैः पदाकैस्तदनुमायाऽपहसेयु ।' पतीचें वैदग्ध्य व आपलें सौभाग्य याचें नायिकेनें केलेलें वर्णन. 'उद्धेदप्रच्छादनं व्याजोक्तिः' अलंकाररत्नाकर.

१२८ झंकार :

128. Spring.

मधुमासमारुआहअमहूअरझंकारणिवभरे रण्णे ।
गाअइ विरहकखरॉवद्धपहिअमणमोहणं गोपी ॥२८॥

[मधुमासमारुताहतमधुकरझंकारनिभरेऽरण्ये ।
गायति विरहाक्षरावद्धपथिकमनोमोहनं गोपी ॥]

रानांत वसंताचा वारा भरला आहे, त्याच्या झोतांनं झपाटलेल्या मधुकरांचा झड्कार घुमत आहे आणि (विरही) पांयस्यांचें अंतःकरण व्याकुल होईल अशी विरहगीतें गोपी गात आहेत.

● संकेताप्रमाणें गोपी रानांत तुझी वाट पाहत आहे, अशी सूचना.

१२९ सुसंधि :

159. Reaction

तह माणो माणधणाएँ तीअ एमेअ दूरमणुवद्धो ।
जह से अणुणीअ पिओ एकग्गाम विअ पउत्थो ॥२९॥

[तथा मानो मानधनया तथा एवमेव दूरमनुवद्धः ।
यथा तस्या अनुनीय प्रिय एकग्राम एव प्रोपितः ॥]

१. माणहणाएँ. २. मानहताया. ३. तस्या मे अदूरमनुवद्धः

मानधन मानिनीने मान (निष्कारण) इतका ताणून धरला की अनुनय करूनही प्रियकर (तिला प्रसन्न करू शकला नाही व तो) गांवांतल्या गांवातच प्रवासी झाला.

● निष्कारण मानप्रदणाने प्रेमाचा नाश होतो, प्रियकर पराधीन होतो, अधिक ताणून घरू नको, असा सखीचा उपदेश. किंवा, नवरा घरी नाही अशी नायकाला आणि प्रियकर आला आहे अशी स्वेरिणी नायिकेला झूठीची प्रच्छन्न सूचना.

१३० पादप्रक्षालन :

130. Fetters.

सालोएँ विवअ सूरै घरिणी घरसामिअस्स घेत्तूण ।
णेच्छन्तस्स वि पाए धुअइ हसन्ती हसन्तस्स ॥३०॥

[सालोक एव सूर्ये गृहिणी गृहस्यामिनो गृहीत्वा ।
अनिच्छतोऽपि पादौ घावाति हसन्ती हसतः ॥]

(चंचल पतांचें इंगित ओळखून) पत्नीने सूर्यास्त होण्यापूर्वीच, त्याची इच्छा नव्हती तरीही त्याचे पाय धरून ते धुतले. एकमेकांनी एकमेकांचें मनोगत ओळखलें आणि दोघेहि हंसू लागलीं.

● भंगार पडल्यावर जरा चकर मारून येण्याचा त्याचा विचार होता. नायिका मनकण्ठी राहिली. पादप्रक्षालनानंतर परावाहेर पडणे निषिद्ध असल्यामुळे तिने या युक्तीचा अवलंब केला. प्रयोग करून पाहण्या-सारखा आहे ! पादप्रक्षालनाने दृढप्रक्षालनही होते ही शाय !

१३१ उपालम्भ :

131. Censure.

वाहरउ मं महीओ । तिस्मा गोत्तेण किं त्वं भणिण्णं ?
धिरपेम्मा होऊ जहिं तहिं पि, मा किं पि णं भणद्द ॥३१॥

[व्याहरतु मां सख्यस्तस्या गोत्रेण किमत्र भणितेन ।
स्थिरप्रेमा भवतु यत्र तत्रापि मा किमप्येनं भणत ॥]

त्यांनीं मला दुसऱ्याच नावानें हांक मारली म्हणून काय झालें ?
तेथें तरी त्यांचें प्रेम स्थिर होऊं द्या, म्हणजे झालें. मात्र त्यांना कोणी
काहीं बोलूं नका.

● विरचिता संकेत. पतीनें पत्नीला मलत्याच नावानें संबोधलें. हें
ऐकून तिची सखी चमकली. 'अलीकडे यांची दृष्टि दुर्बल झालेली आहे कीं
काय ?' सखीनें विचारलें. पतीला महातारपण आल्याचा उल्लेख कोणी
केलेला स्त्रियाना रुचत नाहीं, त्याला मद्यपी किंवा 'बाहेरख्याली' म्हटलें तरी
चालते, अशी एक अवस्था स्त्रियाच्या जीवनात येत असते. सखीच्या
कुशंकेचें निवारण करून पत्नी म्हणते, जी त्याची आयडती ती मीच आहे
अशा धुंदीमुळें त्यांची गैरसमजूत झालेली आहे; तरीही त्यांचा सहवास
मिळत असल्यामुळें मी संतुष्ट आहे; मात्र वस्तुस्थिति त्याच्या निदर्शनास
आणून कोणी माझ्या सुखात व्यत्यय आणूं नका.

१३२ वैशिष्ट्य :

132. Speciality.

रूपं अच्छीसु ठिअं, फरिसो अङ्गोसु, जम्पिअं कण्णे ।
हिअअं हिअए णिहिअं विओइअं किं त्थ देव्वेण ॥३२॥

[रूपमङ्गणोः स्थितं स्पर्शोऽङ्गेषु जल्पितं कर्णे ।

हृदयं हृदये निहितं वियोजितं किमत्र दैवेन ॥]

त्यांचें रूप माझ्या नेत्रांत स्थिर झालेलें आहे आणि स्पर्श अंग-
प्रत्यंगांत, बोल कानांत आणि हृदय हृदयांत. आमचा वियोग दैवाला
तरी कोठें करतां आला ?

१.. कुत्रापि. २. पंसो. ३. हिअएण समं. ४. वियोजितं तु खलु दैवेन.

● दुष्ट इती प्रोपितभर्तृकेच्या हृदयाचा ठाव घेत होता. असा कसा तुझा पती, तुझ्या ऐन ज्वानीत याची फिरती ! नायिका सांगते, प्रत्यक्ष दैव आमच्या प्रेमांत व्यत्यय आणू शकलें नाहीं, तें काय तुझ्या गळीला बळी पडणार ! अलंकारकौस्तुभात तुल्ययोगिता व विशेष या अलंकारांचें उदाहरण : ' प्रकृतानां तादृक्त्वे भिन्नानां यापि तुल्ययोगित्त्वे । ' ' रियति-राघाराभावे वृत्तिरनेकेषु युगपदेकस्य । एककरणेन दुष्करकार्यान्तरविदिरिति विशेषः । '

१३३ मनोमय प्रियकर :

133. Self-Embrace.

सअणे चिन्तामइअं काऊण पिअं णिमीलिअच्छीए ।

अप्पाणो उवऊट्ठो पसिठिलवलआहिँ वाहाहिँ ॥३३॥

[शयने चिन्तामयं कृत्वा प्रियं निमीलिताद्या ।

आत्मा उपगूढः प्रशिथिलघलयाभ्यां घाह्भ्याम् ।]

विद्यान्यावर पडल्या पडल्या तिनें मनोमय प्रियकर निर्माण केला आणि (विरहामुळे) ज्यांवरील बांगल्या सैल झाल्या आहेत अशा (कृश) वाहूंनी त्याला आलिंगिलें. तेव्हां (वाटलेल्या मुष्टामुळे) तिचे डोळे अर्धे मिटले.

● अर्धेन्मोलित नेत्र हें प्रेमवृष्णें आणि निमीलित नेत्र हें प्रेमवृत्तीनें लक्ष्य. वस्तुतः तिनें स्वतःलाच आलिंगिलें होतें, ' स्वप्नात मुष्णाची (सख्याची !) मुष्ट पाहुनि गोमटी । बाबुची उर्शा करदून मारिते मिटी ॥' ती विरहाच्या उन्मादापर्यंत होती. तिच्या भेटांला त्वरित जा, नाहींतर ही हातीं सागणार नाहीं, अशी इतोंची पत्तोला सूचना.

१३४ कुंटीण :

134. Procurress.

परिभूण वि दिअहं घरघरभमिरेण अण्णकज्जम्मि ।
चिरजीविण इमिणा खविअहो दड्ढकाएण ॥३४॥

[परिभूतनापि दिवसं गृहगृहभ्रमणशीलेनान्यकार्ये ।

चिरजीवितेनानेन क्षपिताः स्मो दग्धकायेन ॥]

लोकांनीं तिरस्कार केला व पुन्हां पुन्हां हांकून लावले तरी कावळा अन्नासाठी लोंचटासारखा पुन्हां पुन्हां घरोघर जातो व जळकें जीवन चिरकाल जगतो. (म्हातारी कुंटीण म्हणते) वारंवार अपमान झाला तरी तो सोसून मला पोटासाठी लोकांच्या घरोघर हिंडावे लागते; खूप जगले, दुष्ट शरीर खंगले आणि जन्मभर केले काय ? दुसऱ्यांचीं कामे !

● अन्नकार्य व अन्यकार्य आणि दग्धकायेन व दग्धकायेन या शब्दांच्या श्लेषावर रचना. एक सुभाषित व दुसरे कुभाषित. “ पोटासाठी आम्हाला असा लोंचटपणा करावाच लागतो, धुडकावून लावले तरी निलाजरेपणाने फिरून यावे लागते. आमचे आयुष्य कावळ्यासारखे, टपून राहावयाचे, टिपून घ्यावयाचे. तुम्हा राजहंसीना आमच्या अपेष्टाची काय कल्पना ! ” चूड कुंटीणीची कार्यसाधु आत्मनिंदा. इतर उपाय हरले म्हणजे या मार्गाने कार्यसिद्धि होते असा तिचा अनुभव असावा ! कलहान्तरिताच्या समजावणी-साठी हेलपाटे घालून निराश व प्रस्त झालेली दूतीही असेच उद्धार काढील.

१३५ काजळी :

135. Soot.

वसइ जहिं चेअ खलो पोसिज्जन्तो सिणेहदाणेहिं ।
तं चेअ आलअं दीअओ व्व अइरेण मइलेइ ॥३५॥

१. परिभूण. २. चिरजीवितामुना खादिता स्मो.

[वसति यत्रैव खलः पाप्यमाणः स्नेहदानैः ।
तमेवालये दीपक इवाचिरेण मलिनयति ॥]

दुष्टाला स्नेहभावानें वाढविला व रक्षिला तरी तो दिव्याप्रमाणें आपल्या आश्रयदात्याला लवकरच काळिमा आणतो.

● स्नेह म्हणजे मैत्री आणि तेल; या अर्थाच्या श्लेषावर रचना. दिव्यात तेल घातलें व निवान्यासाठी तो देवळीत ठेवला तरी तो कोनाच्याला काजळी चढविल्यावाचून राहत नाही. उघड्या ज्योतीच्या दिव्याच्या युगात सालीं अघेर, वर काजळी, शिंयाय आगीची घास्ती; म्हणूनच तो कामापुरता वापरावयाचा व दूर ठेवावयाचा. खलाशीं स्नेह करूं नये, त्यांना आश्रय देऊं नये, रहस्यें सांगूं नयेत, नाहीतर ते आश्रयदात्याला काळोखी आणल्या-वाचून राहणार नाहीत.

१३६ दुपारची छाया :

136. Futile.

होन्ती वि निष्फलञ्चिअ धगरिद्धी होइ किविणंपुरिसस्स ।
गिह्माअवसंतत्तस्स णिअअच्छाहि व्व पहिअस्स ॥ ३६ ॥

[भवन्त्यापि निष्फलैव धनक्रद्धिर्भवति कृपणंपुरुषस्य
ग्रीष्मातपसंतप्तस्य निजकच्छायेव पथिकस्य ॥]

उन्हाळ्यांतल्या उन्हानें तापलेल्या प्रवाशाला स्वतःच्या छायेचा उपयोग होत नाही, त्याचप्रमाणें कृपणाची संपत्ति व समृद्धि हीं निष्फल असतात.

● कृपण भुजङ्गाला दानोन्मुख करण्यासाठी कुंठिणीनें केलेली निंदा. ती छायेसारखी तुझ्या सन्निध असली तरी तुझ्या चिक्कूपणामुळे तिला काही प्राप्ति होणार नाही आणि तुलाही मुल मिळणार नाही, अशी सूचना.

१३७ डावा डोळा :

137. Tremour.

फुरिए वामाच्छि ! तुए जइ एहिइ सो पिओ ज्ज ता सुइरम् ।
संमीलिअ दाहिणअं तुइ अवि^१ एहं पलोइस्सम् ॥३७॥

[स्फुरिते वामाक्षि त्वयि यद्येभ्यति स प्रियोऽद्य तत्सुचिरम् ।
संमील्य दक्षिणं त्वयैवैतं प्रेक्षिष्ये ॥]

माझा डावा डोळा लवत आहे. या शुभ शकुनामुळें प्रियकर परत आला तर (कृतज्ञता दर्शविण्यासाठी) उजवा डोळा मिटून फक्त डाव्या डोळ्यानेच मी त्याच्याकडे डोळा भरून पाहीन.

● आणि खरोखर, सुलोचनेने दोन्ही डोळ्यांनी त्याच्याकडे पाहण्यापेक्षा हेंच त्याला अधिक आवडेल !

१३८ सोंगटी :

138 Gambler's Luck.

सुणअपउराम्मि गामे हिण्डन्ती तुह कएण सा धाला ।
पासअसारिच्च घरं घरेण कइआ वि खौज्जिहिइ ॥३८॥

[शुनकपचुरे ग्रामे हिण्डमाना तव कृतेन सा धाला ।

पाशकशारीव गृहं गृहेण कदापि खादिष्यते ॥]

हा गावात हुंगन हिंडणारी कुर्त्री पुष्कळ आहेत. वाला तुझ्यासाठी पटावरल्या सोंगटासारखी घरोघर फिरत आहे. तूं त्वरा केली नाहीस तर फोणीही फासा टाकून तिला खाऊन टाकील.

१. दाहिणणयण. २. अविअण्हं. ३. स्वया अवितृष्णम्, अविभं.
४. प्रलोकयिष्ये, प्रलोकयिष्यामि. ५. ररुपेज्ज, दक्षिणदिशि.

● पासअ म्हणजे फास आणि सारि म्हणजे मैना; पासअ म्हणजे फासा आणि सारि म्हणजे सोंगटी. फासेपारधी पांखरें पकडण्यासाठी जंगलात जाळी पसरतात आणि त्याभोंवती असे आवाज व हालचाली करतात की बिचारी मोहित होऊन, वावरल्यामुळे किंवा स्वसंरक्षणासाठी आपखुर्षीने पाशात चालून येतात; उडत बागडत, चिचिचि करीत, खिथाना, विशेषतः अलड तर्णाना गटविण्यासाठी भुजझानी टाकविलेले पाश अधिक आकर्षक असतात. अज्ञाताच्या किंवा अज्ञानाच्या कुतूहलामुळे अगर आसक्तीच्या आवेशामुळे त्या जणू पाशात गुंतण्याला उत्सुक असतात. फास व फासा यात फरक फार थोडा. दैव अनुकूल असलें व हार्ती कौशल्य असलें की हेरलेली सोंगटी कितीही भटकली तरी उडविता येते. गायात हुंगती कुर्ची सारखी हिडत असतात. हुंगावयाचें, जरा उचेजन मिळालें की गोंडा घोळायचा, लाडी-गोडी लावावयाची, जमलें तर पाय चाटायवयाचे, धुडकावलें तर भुंकायचें. नायिकेच्या भोंवती कुर्ची मंडल करीत आहेत; हीय, तुझ्याशी तुलना केली तर ती कुर्चीच आहेत; ती तिच्या मागावर आहेत. तिच्या मार्गावर पाश टाकले जात आहेत, तिच्यासाठी फासे टाकले जात आहेत, दानें पडत आहेत. ती तुझ्यावर अनुरक्त आहे, तरीही कोणीही फर्शी पाडावें अशा अवस्थेत आहे; वावरल्यामुळे पटावरल्या सोंगटीसारखी आश्रयाच्या शोधार्थ ती घरोघर हिडत आहे. म्हणून त्वरा कर, तिला कटीवर आश्रय दे, अशी नायकाला दूतीची विनवणी.

१३९ दोष कुणाचा ?

139. Honey.

अण्णणं कुसुमरसं जं किर सो महेंइ महुअरो पाउम् । ①

तं पीरसान्णं दोसो कुसुमाणं णेअ भमरस्त ॥३९॥

[अन्यमन्यं कुसुमरसं यत्किल स इच्छति मधुकरः पातुम् ।

तन्नीरसानां दोषः कुसुमानां नैव भ्रमरस्य ॥]

। आज ह्या, उद्यां त्या, वेगवेगळ्या फुलांचा आस्वाद घेण्याची भ्रमर इच्छा करतो; हा दोष फुलांच्या नीरसतेचा, भ्रमराचा नाही.

● वेगवेगळ्या फुलातील मधुपान हे लोलुप मधुपाला स्वाभाविक आहे. पुष्पमात्राचे ठायीं कमीअधिक रस असतोच, रूप, रंग व गंध हीं प्रसिद्धीचीं साधनें अनुकूल असलीं तरच पुष्पाकडे मधुप आकर्षित जातो. स्वगुणगर्विता स्वाधीनपतिका नायिका आपल्या अजाण सखीला सांगते, 'मां माझ्या गुणांनीं प्रियकराचें चाचल्य शमविलें, तुलाही तसे करता येईल. तूं रसपूर्ण आहेस व तो रसज्ञ आहे; पण तुला स्वताचे गुण व त्याची शक्ति माहीत नाहीत; जरा कळी खुलव, मग पाहा, तुझा मधुकर तुझ्या भोंवतीच भ्रमण करित राहील.

१४० वाट बघत द्वारि उभीं—

140. Blue Carpet.

रत्थापङ्कणअणुपला तुमं सा पडिच्छए एन्तम् ।

द्वारणिहिएहि दोहि वि मङ्गलकलसेहि व थणेहि ॥४०॥

[रथ्याप्रकीर्णनयनोत्पला त्वां सा प्रेतीक्ष्यते आर्यान्तम् ।

द्वारनिहिताभ्यां द्वाभ्यामपि मङ्गलकलशाभ्यामिव स्तनाभ्याम् ॥]

तीं तुझी वाट पाहत दरवाजांत उभी आहे. तुझ्या सुस्वागतासाठीं दरवाजाच्या बाह्यांना तिनें आपल्या स्तनाचे मंगलकलश लावले आहेत आणि दृष्टिक्षेपांनीं रस्त्यावर नील कमलाची पायघडी पसरली आहे.

● दारात उभी राहणारी, नजर अशी गहिरी, यौवनाची अशी उमारी, कौतुकाच्या नाना परी. अमरशतकातील समानार्थी वचन : "दीर्घा वन्दनमालिका विरचिता दृष्टयैव मेन्दीवरैः । पुष्पाणा प्रकरः स्मितेन रचितो ना कुन्दजात्यादिभिः ॥ दत्तः स्येदमुचा पयोधरभरेणार्धो न

कुम्भाम्भषा । स्वैरेवावयवैः प्रियस्य विशतस्तन्व्या कृत मद्गलम् ॥ ”
 दरवाजात उभे रहावयाचा रिवाज आणि निळ्या डोळ्याचें आकर्षण हीं
 सकृदर्शनी वाटतात तितकीं आधुनिक नाहींत । पाठभेदातील दूती
 विचारते, ‘मुली, तू कोणाची वाट पाहत आहेस ? मला साग, मी त्याची
 दुस्ती भेट घडवून आणीन.’

१४१ दया करा, प्रियकरा—

141. Mercy.

ता रुणं जा रुव्वइ, ता छीणं जाव छिज्जए अड्गम् ।

ता णीससिअं जाव अ सासा पडुप्पन्ति ॥४१॥

[तावद्दुदित यावद्दुद्यते तावत्क्षीण यावत्क्षीयतेऽङ्गम् ।

तावन्नि श्वसित वराक्या यावत् श्वासा प्रभवन्ति ॥]

रडणें शक्य होते तोंवर ती रडली, शरीराला शक्य होतें तेवढें
 शिजली, श्वासोच्छ्वास चाडू आहे तोंवर त्रिचारी नि श्वास टाकीत आहे

● तुझ्या अनुनयाचा स्वीकार केला नाहीं याचा तिला पश्चात्ताप
 झालेला आहे, कलहान्तरिता आता आसन्नमरण अवस्थेंत आहे, अपराध
 तिचाच असला तरा आता तिची उपेक्षा करू नको, अशी पतीला
 दूतीची सूचना.

१४२ स्मरण व मरण :

142 Life & Death

समसोक्खसुदुक्खपरिवड्ढिआणं कालेण रूढपेम्माणम् ।

मिहुणाणं मरइ जं, त खु जिअड. इअरं मुअं होड ॥४२॥

[समसौख्यदुःखपरिवर्धितयो कालेन रूढप्रेम्णो ।

मिथुनयोर्ध्रियते यत्तत्खलु जीवति इतरन्मृत भवति ॥]

सम सुखदुःखांत वरोवर वाढल्यामुळे कालांतराने प्रेमाला स्थिरता येते. अशा दांपत्यापैकी जी व्यक्ति आगोदर मरते ती (दुसऱ्याच्या हृदयांत) जिवंत राहते व जी जिवंत राहते ती मृतवत् होते.

● विरहाने दुःख जीवाला जाळते, त्यापेक्षां मरण पुरवते. सजीव व्यक्ति सदैव मृताच्या धितनात असल्यामुळे मृतवत् होते आणि अशा स्मरणामुळे जणू निर्जाव व्यक्ति सजीव होऊन सजीवाभोंवतीं वावरत असते.

१४३ प्रस्थानकलश :

143. Blossom.

हरिहिङ्ग पिअस्स णवचूअपल्लवो पढममञ्जरिसणाहो ।

मा रुवसु, पुत्ति ! पत्थाणकलसमुहसंठिओ गमणम् ॥४३॥

[हरिष्यति प्रियस्य नवचूतपल्लवः प्रथममञ्जरीसनाथः ।

मा रोदीः पुत्रि प्रस्थानकलशमुखसंस्थितो गमनम् ॥]

मुली, (पति प्रवासाला निघणार, म्हणून) खिन्न होऊं नको. (शुभशकुनासाठीं मी दाराबाहेर ठेवलेला) प्रस्थानकलश (घराबाहेर पडतांना) त्याला दिसेल, त्यांतलीं आंब्याचीं कोंवळीं पानें व ताजा मोहोर पाहून (त्याला वसंताच्या आगमनाची जाणीव होईल आणि) तो प्रवास रहित करील.

● वसंतातले वातावरण विलासाला अनुकूल, म्हणून तो प्रवास तहकूब करील असें कुलवधूला विदग्ध सखीचें आश्वासन. अलंकाररत्नाकरात हे अलंकाराचें उदाहरण : ' परप्रत्यायकं लिङ्गं हेतुः । '

१४४ चोरकामुक :

144. Paramour.

जो कहँ वि मह सहीहिं छिदं लहिऊण पेसिओ हिअए ।

सो माणो चोरिअकामुअ व्व दिट्ठे पिए णट्ठो ॥४४॥

[यः कथमपि मम सखाभिश्छिद्रं लब्ध्वा प्रवेशितो हृदये ।

स मानश्चोरकामुक इव दृष्टे प्रिये नष्टः ॥]

सख्याच्या प्रोत्साहनामुळे प्रणहकलहाचे छिद्र साधून मान माझ्या हृदयात कसा तरी शिरला. पण पतीला पाहताच चोरकामुकाप्रमाणे मान नष्ट झाला.

● अमरुशतकातील समानार्थी वचन : ' जाता नोत्कलिका कुचौ न लुलितौ गात्रं न रोमाञ्चितं । वक्त्रं स्वेदकणान्वितं न वदनं यावत्छटेनामुना । दृष्टेनैव मनो हृतं धृतिमुषा प्राणेश्वरेणाद्य मे । तत्केनापि निरूप्य माननिपुणो मानः समाधीयताम् ॥ ' पति कलहान्तरितेचा अनुनय करू लागला; ती सांगते, मी आपण होऊन मान धारण केला नाही, मैत्रिणींनी काही तरीच मनात भरवले, पण आता रुखा गेला, गोडवा आला.

१४५ कुसुम्भपुष्पे :

145. Petals.

साहिआहि भण्णमाणा थणए लग्गं कुसुम्भपुष्पं ? ति ।

मुद्भवहुआ हसिज्जइ पप्फोडन्ती णहवआई ॥४५॥

[सखाभिर्मण्यमाना स्तने लग्नं कुसुम्भपुष्पमिति ।

मुग्धवधूर्हस्यते प्रस्फोटयन्ती नखपदानि ॥]

मुग्धवधूच्या स्तनावरील नखक्षते (युक्तीने पाहिल्यावर) यद्रेखोर मैत्रिणींनी तिला सांगितले की त्यावर कुसुम्भाचीं फुले चिकटलीं आहेत. (विचारीला तें खरेच वाटले आणि ती टिचकीने) फुले झटकून आगली, तेव्हा त्या हसू लागल्या.

● सख्याचे बोलणे तिला खरे वाटले, कारण तिने कुसुम्भाच्या कुज्जात क्रीडा केली होती. एक टिकाकार सांगतो, ती फुले बेंचण्याच्या निमित्ताने,

पण वस्तुतः प्रियकराला भेटण्यासाठी तिकडे गेली होती, तेथे तिचे शीलखंडन झाले. हा अर्थ लादणे जड वाटते; कारण, तसे असते तर सख्यानी तिचा उपहास केला असता, की कोणत्याही परिस्थितीत समानशील सख्या हंसल्याच असत्या ? आणि पक्त सपत्नीचीच उपहास केला असता ? तिच्या स्तनावर शशप्लुत (Jump of a Hare) नखचिन्ह उमटलेली होती. नागरसर्वस्यात पद्मश्री याचे लक्षण (२२.४) सागतो ' शशप्लुतं पद्म नखत्रणानि । सान्द्राणि पृष्ठस्तनगुल्फदेशे ॥ स्तनस्य पृष्ठे विरलानि तानि । निगद्यतामुत्पलपत्रमेतत् ॥ ' अनद्गर्गद्गात कल्याणमल्ल सागतोः ' एकपाद शशप्लुतसर्वनखेः कुचाग्रेः । ' हेतु व अभिनय-अलंकार.

१४६ अवहेलना :

146. Disdain.

उम्मूलेन्ति व हिअजं इमाइँ रे तुह विरज्जमाणस्स । ,

अवहीरणवसविसंठुलवलन्तणअणद्धदिट्ठाइँ ॥४६॥

[उन्मूलयन्तीव हृदयं इमानि रे तव विरज्यमानस्य ।

अवधीरणवसविसंठुलवलन्तयनार्धदृष्टानि ॥]

अरे प्रेमहीना, मला टाळू पाहणारी व तिरस्काराने भरलेली तुझी चंचल व वाकडी नजर पाहिली की माझे हृदय जणू उन्मळून पडते.

१४७ कर्मभोग :

147. Punishment.

ण मुअन्ति दीहसासं, ण रुअन्ति चिरं, ण होन्ति किसिआओ ।

घण्णाओ ताओ जाणं बहुवल्लह ! वल्लहो ण तुमम् ॥४७॥

१ अवहीरअसविसंठुल २ अवधीरितसविसंठुल ३ विरहाकिमिआओ

[न मुञ्चन्ति दीर्घश्वासान्न हृदन्ति चिरं न भवन्ति कृशाः ।
धन्यास्ता यासां बहुवल्लभ वल्लभो न त्वम् ॥]

हे बहुवल्लभ, तू ज्यांचा वल्लभ नाहीस त्या स्त्रिया धन्य होत. त्यांना (आमच्याप्रमाणे) दीर्घ निःश्वास टाकावे लागत नाहीत, चिरकालपर्यंत अथ्र टाळावे लागत नाहीत आणि कृश अवस्था प्राप्त होत नाही.

● आम्ही तुझ्या नादीं लागलों व फसलों, शारीरिक स्वास्थ्य व मानसिक समाधान गमावून बसलों ! निराशेमुळें उसासे टाकावे, आठवणी काढून रडावे आणि जागरणें करून शिजावें, हेंच तुझ्यावरील आमच्या प्रेमाचें फळ !

१४८ तिरछी नजरियां :

148. Glance.

निद्रालसपरिघुम्भिरतंसवलन्तद्वतारआलोआ ।

कामस्त वि दुर्विसहा दिद्विणिआवा ससिमुहीए ॥४८॥

[निद्रालसपरिघूर्णनशीलतिर्यग्वलदर्धतारकालोकाः ।

कामस्यापि दुर्विपहा दृष्टिनिपाताः शशिमुख्याः ॥]

(पहाटेच्या अंधुक प्रकाशांत) पापण्या अर्धवट उघडून चंद्रमुखी मजकडे रोंखून पाहत आहे. रातीच्या जाग्रणामुळें तिची नजर अजून सुस्त आहे; तिरकी, आस्थिर, भिरभिरती आहे. असा दृष्टिक्षेप प्रत्यक्ष मदनालाहि असह्य होईल.

● त्या नजरेत काय नाही ! भूत, भविष्य व वर्तमान; तृप्ति, अपेक्षा व स्मृति; तृप्तीची सुस्ती व अतृप्तीची मस्ती; स्वप्नाची चंचल तरलता व सिद्धीची जड वास्तवता !

१. विरहकृशाः

१४९ निरगांठ :

149 Entanglement.

जीविअसेसाइ मए गमिआ कहँ कहँ वि पेम्मदुदोली ।
एह्लि विरमसु, रे डडूहिअअ, मा रज्जसु कहिं पि ॥४९॥

[जीवितशेषया मया गमिता कथ कथमपि प्रेमदुदोली ।
इदानीं विरम रे दग्धहृदय मा रज्यस्व कुनापि ॥]

मी आतापर्यंत कसानसा जीव धरून राहिले आहे व प्रेमाची
निरगाठ उकडू दिलेली नाही. दुष्ट हृदया, आता तरी थाप आणि
यापुढे कोठेही गुतू नको.

● निपेधातही अनुगम. गगाधर सागतो, ही अनुरक्ति व्यभिचारी
असावी. यस्तुत पतिपर्लोचा धर्मसंबंध हाच निरगाठीसारखा असतो.
आणि जणू म्हणूनच त्यातून सुटण्यासाठी स्त्री-पुरुष घडपडत असतात !

१५० पूजा :

150. Admiration.

अज्जाएँ णवणहक्खअणिरीक्खणे गरुअजोव्वणुत्तुङ्गम् ।
पडिमागअणिअणअणुप्पलच्चिअं होइ थणवड्डम् ॥५०॥

[आर्याया नवनखक्षतनिरीक्षणे गुरु यौवनात्तुङ्गम् ।
प्रतिमागतनिजनयनोत्पलार्चित भवति स्तनपृष्ठम् ॥]

विशाल व यौवनामुळे उत्तुंग अशा आपल्या स्तनावरील तार्जी व
पहिली नखक्षतें आर्येने कौतुकाने पाहिली, तेव्हा तिच्या स्तनपृष्ठावर
तिच्या नील नेत्राचें प्रतिबिंब उमटलें, जणू तिने त्याची नीलकमलानीं
पूजा केली.

१ दुदोगी, ददोलि २ णवणहक्खअणिविकरणे ३ स्तनतट, स्तनपट्टम्

● आरक्त कमलदलांची नीलोत्पलांनी पूजा वाघली. जें असाधारण तेंच विशेष आकर्षक वाटते, उदाहरणार्थ नीलनेत्र !

१५१ कौस्तुभ :

151. Jewel.

तं णमह जस्स वच्छे लच्छिमृहं कोत्थुहम्मि संकन्तम् ।

दीसइ मअपरिहीणं ससिविम्बं सूरविम्बं व्व ॥५१॥

[तं नमत यस्य वक्षसि लक्ष्मीमुखं कौस्तुभे संक्रान्तम् ।

दृश्यते मृगपरिहीनं शशिविम्बं सूर्यविम्ब इव ॥]

ज्याच्या वक्षस्थलावरील (हारामधील) कौस्तुभ-रत्नांत प्रतिबिंबित झालेले लक्ष्मीचे मुख — निष्कलंक चंद्राचे प्रतिबिंब सूर्यावर उमटावे तसे दिसत आहे, त्याला नमस्कार असो.

● गंगाघर सागतो, स्त्रीसेवाविमुख नायकाला अभिमुख करण्यासाठी आणि विपरीतरताविपरीत अनभिज्ञ असलेल्या नायिकेच्या शिक्षणासाठी दूतीने हे विपरीतावस्थेतील लक्ष्मीचे वर्णन केलेले आहे. ही टीका निःसंशय विपरीत आहे !

१५२ मान :

152. Conceit.

मा कुण पडिवक्खसुहं अणुणेहि पिअं पसाअलोहिह्लम् ।

अइगहिअगरुअमाणेण पुत्ति रासि व्व छिज्जिंहिसि ॥५२॥

[मा कुरु प्रतिपक्षसुखमनुनय प्रियं प्रसादलोभगुतम् ।

अतिगृहीतमुद्यकमानन पुत्रे राशिरिव क्षीणा भविष्यसि ॥]

१. कोत्थुहम्मि, पोथु, कोठ, कोछु. २. सूरविम्बे. ३. सिमिहिमि, सिहितहिमि.
४. प्रसादलोभिष्टम्, लोभयुक्तम्.

मुली, फार मान फरू नको, ज्यामुळे तुझ्या सवतींनाच आनंद होईल असे वागू नको. प्रियकराची मनधरणी कर; त्याला अनुनयाची आवड आहे. धान्याची रास कितीही मोठी असली तरी मोठ्या मापाने तिच्यातले धान्य काढले तर तीही क्षीण होते, त्याप्रमाणे या मानामुळे तुझी तूच क्षीण होशील.

● रास कितीही मोठी असली तरी तिच्यावर मोठे वजन ठेवले म्हणजे ती खचते, असा या गाथेचा आशय आहे असे गंगाधर सांगतो. राशीतले धान्य मोठ्या मापाने काढले असता ती ओसरते, हा अर्थ अधिक अन्वर्थक वाटतो. प्रियकर व प्रेयसी यांचे एकामेकावर कितीही प्रेम असले तरी स्वव्यामुळे त्याला ओहोटी लागते, असा आशय.

१५३ काजळ :

153. Collyrium.

विरहकरवत्तदूसहफालिज्जैन्तम्मि तीअ हिअअम्मि ।

अंसू कज्जलमइलं पमाणसुत्तं व्व पडिहाइ ॥५३॥

[विरहकरपत्रदु सहपाठ्यमाने तस्या हृदये ।

अश्रु कज्जलमलिन प्रमाणसूत्रमिव प्रतिभाति ॥]

१ तिला विरह दु सह शाला आहे. काजळामुळे काळवडलेले अश्रु तिच्या हृदयावर ओघळले आहेत व त्यानी उमटलेली काळसर रेपा जणू प्रमाण दर्शविण्यासाठी अरेकसाने ओढलेल्या रेषेसारखी दिसत आहे; जणू विरहवेदनाच्या करवतीने तिचे हृदय कापले जात आहे.

● लाकूड कापण्यासाठी अरेकस त्यावर कोळशाची रेष अजूनही ओढतात. तिचे हृदय कापले जात होते व त्यासाठी जणू प्रमाण रेपा तिची तिनेच आपली होती.

१५४ आकर्षक :

154. Depcsit.

दुष्णिक्खेवअमेअं, पुत्तअ । मा साहसं करिज्जासु ।
एत्थ णिहिताइं मण्णे हिअआइं पुणो ण लब्भन्ति ॥५४॥

[दुर्निक्षेपकमेतत्पुत्रक मा साहसं करिष्यसि ।
अत्र निहितानि मन्ये हृदयानि पुनर्न लभ्यन्ते ॥]

पुत्रा, असे साहस फळं नको. अशा आकर्षक ठिकाणी हृदय
मुतविलें की परत न मिळणाऱ्या ठेवीप्रमाणें तें कधींही परतून येत नाही.

● ज्या सावकाराचे व्याजाचे दर आकर्षक असतात व सिन्हाइकाची
सरयराई चाललेली असते तेथेच ठेवी ठेवावयास लोक उत्सुक असतात,
पण शेवटीं तेथें मुद्दलही बुडवें. व्यवहारकुशल लोक अशा सावकाराबद्दल
सावधगिरीचीच सूचना देतात. सुंदर व विदग्ध, म्हणून आकर्षक, अशा
स्त्रियांना आपण आपलें अतःकरण अर्पण करतो, पण त्या प्राप्त होत नाहींत
आणि हृदयही परतून येत नाहीं; म्हणून सावधगिरीची सूचना, की पुत्रा,
ती पार आकर्षक आहे, तिच्यापासून दोन पायलें दूरच राहा.

१५५ अथाङ्ग :

155 Innocent.

णिव्युत्तरआ वि चट्ट मुरअविरामट्टिइं अआणन्ती ।
अविरअहिअआ अण्णं पि किं पि आत्थि ति चिन्तेइ ॥५५॥

[निर्धुत्तरतापि घट्ट मुरतविरामस्यनिमज्जानती ।
अधिरतहृदयान्यदापि किमप्यस्ताति चिन्तयति ॥]

१. दुष्णेकत्व २ उणो ३ विणियुत्त ४ अवगान

ती स्वतः तूत झालेली आहे, पण सुरताची विरामस्थिती अनुभविलेली नसल्यामुळे आणि तुला तूत करावयाची इच्छा असल्यामुळे सुरत सपूर्ण झाले तरी या समारंभाने धाणखी काही तरी (विप्री) असेल अशी त्या अजाणतीची समजूत आहे

● मुंग्या नायिका. सशयप्रस्त होऊ नको किंवा खत करू नको. तुझ्याकडे काही दोष नाही, त्याचप्रमाणे तिच्याकडेही. ती स्वतः सतुष्ट झालेली आहे, तुला सतुष्ट करायचा ती विशेष तत्पर आहे, एवढेच !

१५६ वेद्यांचें प्रेम :

156 Hail Harlot

णन्दन्तु सुरअसुहरसतह्लावहराडं सअललोअस्स ।

बहुकैअमग्गविणिम्मिआइ वेसाणं पेम्माडं ॥५६॥

[नन्दन्तु सुरतसुखैरसंतृष्णापहराणि सकललोकस्य ।

बहुकैतमार्गविनिर्मितानि वेद्याना प्रेमाणि ॥] ;

सर्व (प्रकारच्या) लोकाची सुरतसुखाची तहान भागवणारे आणि अनेक लबाड्यांनी भरलेले वेद्यांचें प्रेम विजयी होवो

● प्रसन्नतेही निंदा गर्भित आहे वेद्यांचें प्रेम सकल लोकाची, म्हणजे उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ पुरुषाची तृष्णा हरण करतें, इतकेंच नव्हे, ज्याची ज्या वेळीं जशी वृत्ति तशी तिला अनुकूल साथ देण्यात त्या पटाईत असतात, कारण कालपरत्वे व कारणपरत्वे मनुष्याच्या वृत्तीतही क्षणिक बदल होत असतात सुरत द्विविध असतें, बाह्य व अन्व्यंतर बाह्य सुरतात वेद्या विशेष प्रीण असतात, कारण जोडीदाराला त्यातच अधिक गोडी पाटते, हें त्यांना

१ बहुमग्गविणिम्मिआइ २ सुरआइ ३ शुभ ४ सुरते सुरमसाणि
५ बहुपतिकाना मार्ग विनिर्मितानि

ठाऊक असतें. गृहिणी प्रेमासक्त व विदग्ध असली तरी कौटुंबिक जीवनाच्या मर्यादांमुळे ती परतंत्रच असणार. तिच्या विलासांत विविधता, निःशंकता व आवेश कसा असणार ? आणि लढाई तर मुळींच नाही. पुरुषाच्या मागण्या किती विविध व केव्हाकेव्हा किती अस्वाभाविक असतात हे मनोविश्लेषण-शास्त्राचे तज्ज्ञ जाणतात; आणि वेद्या त्याचे सर्व आग्रह पुरवितात, म्हणूनच त्या पुरुषाना प्रिय वाटतात. त्या प्रेम करतात व करवितात, एवढेच नव्हे, प्रेम प्रत्यक्ष निर्माण करतात.

१५७ मत्सर :

157. Jealousy.

अप्यत्तमण्युदुःखो किं मं किसिअत्ति पुच्छसि हसन्तो ? ।

पावसि जइ चलचित्तं पिअं जणं ता तुह कैहिस्सम् ॥५७॥

[अप्राप्तमन्युदुःखः किं मां कृशेति पृच्छसि हसन् ।]

प्राप्स्यसि यदि चलचित्तं प्रियं जनं तदा तव कथयिष्यामि ॥]

तू कृश कां झालीस, असें तुम्ही मला हंसून विचारतां. (संताप येतो, पण इलाज चालत नाही, अशा) क्रोधाचे दुःख तुम्हांला माहीत नाही चवचाल घृतीच्या पण प्रिय वाटणाऱ्या खांच्या प्रेमपाशांत तुम्ही गुरफटाल तेव्हां मी तुम्हांला माझ्या कृशतेचे कारण सांगेन.

● प्रियापराधजनितश्चित्तशोभो मन्युः ।

१५८ इपारा :

158. Warning.

अवहत्थिऊण सहिजम्पिआइं जाणं कएण रमिओसि ।

एआइं ताइं सोवखाइं, संसओ जेहि जीअस्स ॥५८॥

१. पुटिस्सम्. २. मानदु.स ३. प्राशुहि याचलचित्तं प्रियं जनं तावप्रश्यामि ।

४. एक ण, कए तुमं रमिओ.

[अपहस्तयित्वा सखीजल्पितानि येषां कृतेन रमितोऽसे ।
पतानि तानि सौर्यानि सशयो वैर्जावस्य ॥

सख्याचा इपारा न जुमानता ज्या सुखासाठी मी तुला रमविले तें
तर मला मिळाले नाहीच, तुझ्यामुळे माझे जीवन मात्र धोक्यात आले

● किंवा, सख्याचा सडा झुगारून मी तुला सतुष्ट केले नाही - यामुळे
सुख तर मिळाले नाहीच जीव मात्र धोक्यात आला जे करू नये ते केले
किंवा जे करावे ते केले नाही म्हणजे जे होऊ नये ते होते

१५९ घर मोकळे :

159 At Home

ईसालुओ पई से रत्ति महुअं ण देइ उचेउम् ।
उरुचेइ अप्पण च्चिअ माए ! अइउज्जुअसुहाओ ॥५९॥
[ईर्ष्याशील पतिस्तस्या रात्रौ मधूक न ददात्युच्चेतुम् ।
उच्चिनोत्यात्मनैव मातरतिऋजुकस्वभाय ॥

वाई ग, तिचा पति इतका सशयी आहे की मधूकाची पुष्पे वेंचण्या-
साठी तो तिला रात्री बाहेर जाऊ देत नाही आणि इतका सरळ
स्वभावाचा आहे की (तिच्यासाठी) तो (रात्री अपरात्री रानावनात
हिंडून) स्वतःच फुले गोळा करून आणतो

● मधूक-निकुञ्जात सकेत ठरला होता, तिऋडे न जाता तिच्या घरीच
जा, अशी दूतीची नायकाला सूचना की घर तिच्यावर टाकून तिच्या
पतीला दुसरीऋडे जावयाचे होते ! गगाधर सागतो, शेजारणीच्या वर्णनाच्या
निमित्ताने दूती मधूककुञ्जात सकेत देत आहे

१६० पदराला धरूं नको, सोड ! :

160. Scarf.

अच्छोडिअवत्थद्वन्तपत्थिए मन्थरं तुमं वच्च ।

चिन्तेसि थणहराआसिअस्स मज्झस्स वि ण भङ्गम् ? ॥६०॥

[चलादाकृष्टवस्त्रार्धान्तप्रस्थिते मन्थरं त्वं व्रज ।

चिन्तयसि स्तनभरायासितस्य मध्यस्यापि न भङ्गम् ॥]

तूं घाईनें जायला निघाली आहेस, म्हणून मी तुझा पदर जोराने ओढून धरला आहे. आता निदान हव्हे तरी चाल; नाही तर स्तनांच्या भाराने आधीच लवलेली तुझी कंबर नाही का मोडणार ?

● तूं माझे मन मोढून जाऊं नकोस, हिसकाहिसक केलीस तर विचारी पातळ कंबर मात्र मोडेल !

१६१ पाणपोई :

161. Water-Stand.

उद्धच्छो पिअई जलं जह जह विरलङ्गुली चिरं पहिओ ।

पावालिआ वि तह तह धारं तणुई पि तणुएइ ॥६१॥

[ऊर्ध्वाक्षः पिवति जलं यथा यथा विरलाङ्गुलिश्चिरं पथिकः ।

प्रपापालिकापि तथा तथा धारां तनुकामपि तन्नूकरोति ॥

पाणपोईवरील पाणी घालणारी खां (तहानलेल्या) पयिकाच्या ओंजळीत पाणी ओतीत आहे. त्याने तिच्यावर नजर रोंबली आहे. ओंजळीची वोटें तो विरल करीत आहे व पाण्याची धार ती अधिकाधिक वारीफ करीत आहे.

१. अयकोलिअ, अकपोट्ट, अंछोडिअ. २. कम्बकदेश ३. पपापालिआ, पावलिआ. ४. तन्वीमपि तन्वी करोति.

● पाणपोईवर पुष्कळ माणसें असावीत; म्हणून तर हे संभेत चालले आहेत. ती त्याच्यावर अनुरक्त झाली, त्याचें सान्निध्य अधिक काळपर्यंत लाभार्थें म्हणून तिनें पाण्याची धार बारीक केली. तो तहानलेला होताच. ऊर्ध्व दृष्टीनें तो तिचे हावभाव हेरीत होता; त्यानें तिचें इद्दमित ओळखलें आणि तिच्या संकेताला मान्यता दर्शविण्यासाठीं त्यानें बोटें विरळ केलीं. आजूबाजूच्या कोणाला संशय आलाच तर अडाणीपणाची सधर आद्वेच. अलंकारकौस्तुभात अन्योन्य अलकाराचें उदाहरण : 'अन्योन्यं वस्तूना परस्परोत्कर्षहेतुत्वे ।' श्री अप्पय्य दीक्षितानीं कुवलयानन्दात (निर्णयसागरः पृ. ११४) याच वचनाचा अनुवाद दिलेला आहे, 'यथोर्ध्वाक्षः पिरत्यम्बु पथिनो विरलाङ्गुलिः । तथा प्रवापालिकापि धारा वितनुते तनुम् ॥' श्री. ताम्बे यानीं याच गाथेरून 'पाणपोईवाली' ही कविता (समग्र कविताः पृ. २६६. क्र. २०५) लिहिलेली आहे कीं काय ? "झाली ती ओणवी, तों पदर उरिं सरे सैल झाला झुले तो । पाणी दे पाणपोईं जवळ उभि, पिता, ऊर्ध्वदृष्टी फुले तो ! बोटें तीं ओंजळीचीं विरळ, मग तिची धार बारीक झाली, मध्येचू काय पीतो अविचळ, मदिराक्षी तरी काय झाली ।"

१६२ दोषांचें प्रेम, तिसऱ्याचा लाभ : 162 Disguise.

भिच्छोअरो पेच्छइ णाहिमण्डलं, सावि तस्स मुहअन्दम् ।

तं चेटुअं.अ करङ्कं दोह्ण वि काआ विलुम्पन्ति ॥६२॥ ?

[[भिक्षाचर. प्रेक्षंतेऽनाभिमण्डलं सापि तस्य मुखचन्द्रम् ।

तच्चैटुकं च करङ्कं द्वयोरपि काका विलुम्पन्ति ॥]

तीं भिक्षेकऱ्याला वाढीत आहे तो तिचें नाभिमण्डल पाहत आहे व ती त्याचा मुखचंद्र, आणि दोषाच्याही हातातीच पातें कावळे उडवीत आहेत.

● नणंदाजावानीं भरलेल्या घरातल्या प्रियेचें दर्शन कसें घ्यावयाचें ! त्यानें भिक्षेकऱ्याचा वेप घेतला व दारासमोरून आवाज दिला. ओळख पटताच त्याची प्रिया स्वतःच त्याला वाढावयास आली व मान विसरली. सूनवाई एवढा वेळपर्यंत कोठें रेंगाळल्या, म्हणून चौकशी सुरू झाली. तेव्हा कोणी तरी चुगली केली. प्रियकराच्या अचानक दर्शनामुळे तिचें वस्त्र शिथिल झालें व नाभिमण्डल उघडें पडलें. दोघेंही बेमान झालेली पाहून कावळ्यानीं अत्रांवर ताव मारला. भिन्न पाठः सा तस्य पेच्छइ मुइ भिन्नयते णाहिमण्डल तिस्था । दोण्हं पि करड्कं चट्टुअ च काया विलुपति ॥

१६३ जीवनाधार :

163. Fire.

जेण विणा ण जिविज्जइ अणुणिज्जइ सो कआवराहो वि ।

पत्ते वि णअरदाहे भण कस्स ण नल्लहो अग्गी ॥६३॥

[येन विना न जीव्यतेऽनुनीयते स कृतापराधोऽपि ।

प्राप्तेऽपि नगरदाहे भण कस्य न वल्लभोऽग्निः ॥]

ज्याच्यावाचून जीवन जगताच येत नाही त्यानें अपराध केला तरी उलट त्याचीच मनधरणी करावी लागते. आगीमुळे गाव जळून जाण्याचा समय आला तरी अग्नि काहीं कोणाला अप्रिय होईल काय ?

● मुळातील प्रयोगाचा शब्दसंग्रहः अर्थः 'साग, अग्नि कोणांचा वल्लभ नाही ?' अग्नि हा प्रसिद्ध पारदारिक, लीजनाचा ध्यायवस्तु आहे, असा संकेत आहे.

१६४ कुग्रामनिंदा :

164. Reproach.

वयं को पुलइज्जउ, कस्म कहिज्जउ मुहं व दुक्खं वा ।

केण समं व हमिज्जउ, पामग्पउमे हअग्गामे ॥६४॥

१ वयं, वरिय २ वग्गामे ३ तिहमिज्जउ

[घनं कः प्रलोभ्यतां कस्य कथ्यतां सुख वा दुःख वा ।
केन समं वा हस्यतां पामरप्रचुरे हतप्रामे ॥]

क्षुद्र माणसांनी भरलेल्या या कुग्रामांत मी वांफड्या नजरेने कोणाकडे पाहूं ? सुखदुःखे कोणाला सांगूं ? आणि कोणाबरोबर हंसूं ?

● स्वच्छंदचारिणी ऐक्यात गेली व तेथील जीवनाला उचगली. अचानक पूर्वपरिचित मित्र भेटला; त्याने कुशल विचारले, त्याला उत्तर. ग्रामनिंदेच्या निमित्ताने स्वतःच्या वैदग्ध्याची सूचना.

१६५ नांगराची पूजा : 165. Plough-Worship.

१) फलहीवाहणपुण्याहमङ्गलं लङ्गले कुणन्तीए ।
असईअ मनोरहगभिणीअ हत्था थरहरन्ति ॥६५॥ ①

[कार्पासीक्षेत्रपुण्याहमङ्गलं लाङ्गले कुर्वत्याः ।
असत्या मनोरथगभिण्या हस्तौ थरथरायेते ॥]

कपाशीच्या शेतात पेरणी सुरू करण्यापूर्वी नांगराची पूजा करतांना मनोरथाच्या आवेगामुळे शेतकऱ्याच्या छिनाल खांचा हात थरथरता.

● मनोधिकार प्रबळ झाले म्हणजे शरीर आपोआपच थरथरते. शेत पिकले म्हणजे त्याच्या आडोशाला काय काय करावयाचे हे तिने अगोदरच ठरवून ठेवले होते. की तिला गेल्या हंगामाची आठवण झाली ? शेतात पेरणी होण्यापूर्वीच ती मनोरथगभिणी झाली होती, हा शब्दप्रयोग आकर्षक वाटतो. नांगराच्या पूजेच्या वेळीही मनोरथाना प्रेरणा व्हावी, हा रिपय आधुनिक मनोविश्लेषणाला योग्य आहे ! नांगराची पूजा चालली आहे, पण आसपास ब्राह्मण दिसत नाही !

१६६ युक्ति :

166. Ruse.

पहिउल्लरणसङ्काउलाहिँ असईहिँ बहलतिमिरस्स ।

आइँप्पणेण णिहुअं वडस्स सित्ताइँ पत्ताइँ ॥६६॥

[पथिकच्छेदनशङ्काकुलामिरसतीभिर्वहलतिमिरस्य ।

आलेपनेन निभृतं वटस्य मिक्तानि पत्राणि ॥]

गर्द छाया असलेल्या वडाचीं पाने वाटसरू खुडतील या शकने
व्याकुल झालेल्या छिनाल खियांनी त्याच्या पानांवर घोरून पिठाचे
पाणी शिंपडले.

● वाटसरूनी पत्रावळीसाठी पाने तोडलीं तर आपलें संकेतस्थान नष्ट
होईल अशी त्यांना धास्ती वाटली. पिठाच्या पाण्यामुळे वाटसरूंना
अस्वच्छतेची शंका येईल व ते दुसरीकडे उतरतील अशी त्यांची अपेक्षा.

१६७ धार्मिक :

167. Vigilant.

भञ्जन्तस्स वि तुह सग्गं गामिणो णइकरञ्जसाहाओ ।

पाँआ अज्ज वि धम्मिअ ! तुह कहँ धरणिं विह छिवन्ति ॥६७॥ १

[भञ्जतोऽपि तव स्वर्गगामिनो नदीकरञ्जशायाः ।

पादावद्यापि धार्मिक तव कथं धरणीमेव स्पृशतः ॥]

१ आलपणेन २ आतपणेन. ३ गवग्ग. ४ षण षट् पात्रा अज्ज वि
धम्मिअ धरणि. दोणि वि धम्मिअ अज्ज वि धरणि विअ. ५. तव कथं
पादावद्यापि धार्मिक धरणीमेव.

नदीकाठच्या करज्ज घृक्षाच्या फाया तू तोडल्यास ? हे धार्मिक, तुला स्वर्गांत जाण्याची इच्छा आहे ना ? मग अजून तुझे पाय जमिनीवर वसे आहेत ?

● तू मरत का नाहीस ? दुसऱ्याच्या संकेतस्थानाचा भंग करणारा मनुष्य अवश्य धार्मिकच असला पाहिजे ! धर्माच्या नागासाठी अर्शा पापे करणारा स्वर्गाला जात नाही, अधोगतीलाच जातो. एक टीकाकार सांगतो, धार्मिकाने करजाच्या शापा दंतघावनार्थ तोडल्या. हे शक्य दिसत नाही. करजाची झाडे बहुश. नदीतीरावर असतात; तेथे कोणा स्वैरिणीचे संकेतस्थान होतें. त्याचे मुल पाहवले नाही म्हणून म्हणा, किंवा अधार्मिक अनाचाराला अवसर मिळू नये म्हणून म्हणा, धार्मिकाने पुष्कळ फाया तोडून संकेतस्थान उध्वस्त केले, आणि म्हणूनच तिचा एवढा सताप झालेला असावा. आणखी एक टीकाकार सांगतो : करजाच्या झाडाखाली एक शिवलिंग होतें. त्याची पूजा करण्याच्या निमित्ताने ती तिऱ्हे जाई व पुष्कळ वेळपर्यंत पूजा करित बसे. तिच्या देवाला चांगली सावली होता. ती या दुष्ट पुजान्याने नष्ट केली, म्हणून तिचा सताप झाला. प्राकृतापेक्षा प्राकृतात सागावयाचे म्हणजे ती म्हणाली असेल, तुझा मुडदा गेला ! स्त्रीवेदातल्या एकाद्या दुसऱ्या कथेवर ही गाथा आधारलेली असावी.

१६८ औत्सुक्य :

168 Embankment.

अच्छुड दाव मणहरं पिआइ मुहदंसणं अइमहग्घम् ।
तग्गामल्लेत्तसीमा वि ज्ञैत्ति दिट्ठा सुहावेइ ॥६८॥

[अस्तु तावन्मनोहर प्रियाया मुखदर्शनमतिमहार्घम् ।
तद्द्रामक्षेत्रसीमापि ज्ञटिति दृष्टा सुखयति ॥]

प्रियेच्या अलभ्य, अमूल्य व मनोहर दर्शनाचा आनंद तर राहू वा,
ती राहते त्या गावातल्या शेताचा वाय दिसला तरी दृष्टीला सुख वाटतं

● आत्मनिष्ठ आवडीमुळे आपण वस्तुस्थितीवर आकर्षकतेचा आरोप
करतो आसक्ति ओसरली की प्रत्यक्ष अगदीं रुख वाटतं तो बाध
पाहताच सुख का वाटतं ? वाटतं, की सधि सापडताच आपण तिला येथे
धेऊन येऊ व याघाऱ्या आडोशाला बसून तिच्याशी चार गोष्टी करू

१६९ मृतभार्या :

169 Rustic

णिक्रमाहि वि छेत्ताहि पामरो णेअ वच्चए वसइम् । ॐ

मुअपिअजाआसुण्णइअगेहदुःकरं परिहरन्तो ॥६९॥ *

[निष्कर्मणोऽपि क्षेत्रात्पामरो नैव व्रजति वसतिम् ।

मृतप्रियजायाशून्यीकृतगेहदु ख परिहरम् ॥]

प्रिय पत्नी मृत झाल्यामुळे शून्य झालेल्या घरी जाण्याचें दु ख नको
म्हणून विचारा शेतकरी काम नसलें तरी शेतातच बसतां करतो

● तो विचारा गरीब आहे व नागऱ्या आहे म्हणून त्याचें कोणी
कौतुक करित नाहीं आणि तुम्हीं ? तुमची भाया जिवत आहे व ती
तुमच्या छदानुसार वागणाऱी आहे, तरी तुम्हीं बाहेरच भटकत असता—
आणि तुमचें मात्र सर्वत्र कौतुक चाललें आहे । कारण तुम्ही विदग्ध
आहात ।

१७० झञ्झावात :

170 Storm

झञ्झावाउत्तिणिअघरविवरपलोइसलिलधाराहि । ॐ

कुड्डलिहिओहिदिअह रकरइ अज्जा करअलोहि ॥७०॥

१ चित्ताहि छित्ताहि २ झञ्झावाउच्छलिअघर ३ मुखा

[श्लञ्जावातोत्तृणीकृतगृहविवरप्रपतत्सलिलधाराभि ।

कुड्यलिखितावधिदिवस रक्षत्यार्यां करतले ॥]

श्लञ्जावातामुळें छपरावरील गवत उडून गेलें व छिद्रातून गळणाऱ्या पाण्याच्या धारामुळें भित्तविर काढलेलीं पतींच्या प्रवासाचे राहिलेले दिवस मोजण्याचीं चिन्हें धुपून जाऊ लागलीं तेव्हा त्यावर आपले हात धरून आर्यां त्याचें रक्षण करू लागलीं.

● विरहकालाचे दिवस मोजण्यासाठीं देहलीवर पुष्पें ठेवणारी कालिदासाची नायिका (मेघदूत २-२७) गाथासप्तशतीतील नायिकाहून जास्त सुशिक्षित व उत्तरकालीन दिसते.

१७१ माकडचेष्टा :

171. Mustard.

गोलाणइए कच्छे चर्क्यन्तो राइआइ पत्ताइं । १

उप्फंडइ मकडो खोक्खणइ पोइं अ पिड्ढेइ ॥७१॥ १

[गोदावरीनद्या कच्छे चर्चयन्राजिकाया पत्राणि ।

उत्पतति मर्कट खोक्खशब्द करोत्युदर च ताडयति ॥]

माकडानें मोहरांचीं पानें खाल्लीं गोदावरीच्या काठावर आता तें खोखरत आहे, पोट पिटीत आहे आणि या फादीवरून त्या फादीवर उड्या मारत आहे

● त्या माकडासारखीच नायिकाची अवस्था शाली आहे, आपण कोठें आहोंत तें तुला कळावें म्हणून तो सारखा लोक्त आहे, तू कोठें आहेस तें कळावें म्हणून झाडावर चढून आजूबाजूला पाहत आहे सकेताप्रमाणें त्याचा त्वरित भेट घे अशी नायिकेला सूचना आणि चिडल्या माकडाच्या धास्तीनें तिकडे फिरकू नये म्हणून इतराना धोक्याचा सूचना

१ वपावातोच्छलितगृहविवरप्रवर्तमानसलिल, श्लञ्जावातोत्तृणीकृतगृहविवरप्रत्या चर्तमानसलिलधाराभ्य २ उत्तानित ३ चिक्क्यन्तो ४ उप्फंडइ, उक्फंडइ

१७२ घंटांची माळ :

172. Row of Bells.

गह्वङ्गणा म्रुअसैरहडुण्डुअदामं चिरं वहेऊण ।

वर्गसआइं णेउण णवरिअ अज्जाघरे वद्धम् ॥७२॥ ।

[गृहपतिना मृतसैरिभवृहध्वंटादाम चिरमूढ्वा ।

वर्गशतानि नीत्वानन्तरमार्यागृहे वद्धम् ॥]

आपल्या मेलेल्या रेड्याच्या गळ्यातील मोठ्या घंटाची माळ तशाच एकाद्याच्या गळ्यांत घालावी म्हणून घरधन्यानें ती शेकडों कळपांकडे नेली आणि नंतर त्यानें ती चण्डिकेच्या देवळ्यात बांधली.

● त्या घंटाच्या जोगता रेडा त्याला कोठें आढळला नाही. ' मृतस्य अलंकारादिक देवब्राह्मणयोर्देयम् इति धर्मः । ' तो अडाणी असूनही धर्मोचरण करित आहे आणि तुम्ही ? तुम्ही तर आपल्या जिवंत भार्येचे अलंकार क्षणिक सुखासाठी दुसरीला देण्याला सज झाला आहात.

१७३ मोरपीस :

173. Peacock Feathers.

सिहिपेहुणोवअंसां बहुआ वाहस्स गच्चिरी भमइ ।

गअमोत्तिअरइअपसाहणाणं मज्झे सवत्तीणम् ॥७३॥

[शिखिपिच्छावंतंसा वधूर्वर्याघस्य गर्विता भ्रमति ।

गर्जमौक्तिकरचितप्रसाधनानां मध्ये सपत्नीनाम् ॥]

१. दुदुभदाने. २. मग्गसयामि. ३. डण्डुम. ४. यूय. ५. जेहुणा. ६. सिहिपिच्छवण्णजरा. ७. गह्व ८. सुत्ताफल. ९. काव्यानुशासन व ध्वन्यालोक यातील पाठ सिहिपिच्छवण्णजरा जाआ वाहस्स गच्चिरी भमइ । सुत्ताफलरइअपमाहणाणं मज्झे सवत्तीण ॥ १०. वर्णपूरा ११. सुत्ताफल.

हत्तीच्या गंडस्पर्शान्तील मोत्यांचे अलंकार सवतींनीं धारण केले आहेत. व्याधाची नवी वधू मात्र मोरपिसांचा तुरा धारण करून त्यांच्यामध्ये गर्वानें मिरवत आहे.

● नव्या नवरीच्या नादानें व्याध हत्तीकां दुषळा झाला की आता तो फक्त मोरांचीच शिकार करूं शकतो, हत्तीच्या पाटेला जात नाही; त्याची शक्ति नष्ट झाल्याबद्दल तिला खेद वाटत नाही, कारण त्याच्या दौर्बल्याच्या मार्वा परिणामाची तिला कल्पना नाही. तो आपल्या आधीन आहे, यांतच तिचा आनंद व अभिमान आहे, मग तो किती का अविवेकी असेना !

१७४ पौडशी :

174. Sweet Sixteen.

वङ्कच्छिपेच्छिरीणं उङ्कल्लविरीणं वङ्कभामिरीणम् ।

उङ्कहसिरीणं पुत्रञ्च पुण्येहि जणो पिओ होइ ॥७४॥

[चक्राक्षिप्रेक्षणशीलानां चक्रोल्लपनशीलानां चक्रभ्रमणशीलानाम् ।
चक्रहंसशीलानां पुत्रञ्च पुण्यैर्जनः प्रियो भवति ॥]

काण्या डोळ्यानें धवते, लाडे लाडे बोलते, भिरी भिरी चालते, गालांतल्या गालांत हंसते; पुत्रा, अशा स्त्रीची प्राप्ति लाडण्यास पुण्याई लागते.

● गाथासप्तशतीतलें अत्यंत मनोहर वर्णन. नुकत्याच अंगी आलेल्या हत्तीच्या मारानें जड झालेल्या पापणीच्या आडोशाने फेंकलेली साभिप्राय नजर, रसरशीत व अर्धस्फुट ओठातून निघणारे व जिवाला भेदून जाणारे लाडके बोल, नितंब वेळावून टाकलेलें मुरकतें पाऊल, नाजूक जिवणीला जराशी कलाटणी देऊन केलेलें खळीचें स्मित—कोणाला वाटेल आधुनिक सायंतारकार्नी किंवा रजततारकार्नी हीं लक्षणें अलीकडेच आत्मसात् केलेलीं असावीत; पण

१. चक्रोद्दीपनशीला.

नाहीं. अशी नखरेबाज स्त्री दिसणें हे भाग्य, तिचा परिचय होणें हें परम-
भाग्य आणि तिच्या प्रेमाची प्राप्ति - धन्य, धन्य ! अशा भाग्याची आम्हा
पामराना कल्पनाही होणार नाही. असा वस्तुलाभ होण्याला जन्मजन्मात-
रींची पुण्याई अवश्य असावी यात काय आश्चर्य ! का कोण जाणे, गाथा-
सप्तशतीचे सर्व टीकाकार सांगतात कीं भुजंगप्रलोमनासाठीं वेद्येनें हें आपल्या
मुलीचें केलेलें वर्णन आहे. विचारे !

१७५ भुक्कड :

175. Loafer.

भम धम्मिअ ! वीसंत्यो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण । ७

गोलाअंडविअडकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥७५॥ ८

[भ्रम धार्मिक विश्वब्धः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन ।

गोदातटविकटकुजवासिना दरीसिहेन ॥]

हे धार्मिक, गोदातीरावरील निविड निकुञ्जांत निवास करणाऱ्या
विक्राळ सिंहानें आजच तें कुत्रें मारून टाकलें आहे. तुला आता
निर्धास्तपणें हिंडण्यास हरकत नाही.

● आनन्दवर्धनाच्या ध्वन्यालोकाच्या भाषातराच्या टीपेंत श्री. वीरकर
(महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका, अंक ८३) सांगतात : “ कोणा एका तरुणीचें
हें संवेतम्यल आहे. आपल्या प्रियकराची मार्गप्रतीक्षा करीत ती तेंथें
उमी असताना फुलें वगैरे गोळा करावयास आलेला एक भित्रा पण धर्मा-
चरणी मनुष्य, तिला जवळपास हिडावयाला नको आहे. म्हणून मोठ्या
चातुर्यानें वरील वाक्य उच्चारून ती त्याला तेंथें भटकण्यापासून परावृत्त
करूं पाहते. येथें ‘ हिंड ’ हा वाक्यार्थ आहे, पण श्लोक जरा गारकाईनें
वाचल्यावर ‘ हिंडूं नको ’ असा अर्थ सूचित होतो. कुना मेला; पण

१. वीसद्धो. २. देण. ३. गोलाण्डकच्छ. ४. तड. ५. विश्वब्ध, विप्रस्त
६. दरीसिहेन.

मारणारा क्रुद्ध सिंह इथल्या जाळोंत आहे, हे सांगण्याने, ' तू इथे हिंडू नकोस ' हेच ती सुचवीत आहे. " वाच्य अर्थाहून व्यङ्ग्य अर्थ वेगळा असतो याची उदाहरणे म्हणून गाथासप्तशतीतील ही व ६६७ या गाथा ध्वन्यालोकात दिलेल्या आहेत; वाच्य अर्थ विधिरूप व व्यङ्ग्य अर्थ निषेधपर, या प्रकाराचे उदाहरण म्हणून ही आणि वाच्य अर्थ निषेधपर व व्यङ्ग्य अर्थ विधिरूप याचे उदाहरण म्हणून ती. जेथे चागले संकेतस्थान असेल तेथेच, किंवा जवळपास धुनी अगर समाधि लावून बसण्याची किंवा निवान्तपर्णे विचार करण्याच्या निमित्ताने भटकण्याची, बऱ्याच धार्मिकाना मोठी होस असते. पण हा काही खरा धार्मिक दिसत नाही; असता, तर तो कुठ्याला म्याला नसता आणि लोकप्रिय संकेतस्थानाच्या भोंवती घुटमळला नसता; किंवा आपल्या एकान्ताचा भंग होताच तेथून निघून गेला असता. पण नाही; काही धार्मिक असेच असतात की ते स्वतः काही करीत नाहीत अगर करू शकत नाहीत आणि दुसऱ्याच्या संकेतात विघ्ने आणतात किंवा डोळे टक्कारून आजूबाजूला उगाच लुडबुडत राहतात. मला वाटते ते चाबरे कुत्रे गावातले असावे आणि त्याच्या भीतीने या धार्मिकाने गावात हिंडावयाचे सोडलेले असावे. नायिका त्याला सांगते की ते कुत्रे भेले, आता खुशाल गावात भोक मागत हिंड; येथे घोंटाळलास तर तुझी हड्डी नरम करण्यास उत्सुक असलेला माझा क्रूर प्रियकर लवकरच येथे येणार आहे ! श्रीजयदेवाच्या चंद्रालोकावरील राकागम व्याख्येत श्रीगागामठ या गाथेवरील टीकेत सांगतात : अत्र गोदावरीतीरे सिंहोऽस्तीति तत्रायं मा गच्छत्विति व्यङ्ग्यम् । तद् यद्यपि वस्तुतात्पर्यविषयं, तथापि तन्मदीय संकेतस्थानमिति व्यङ्ग्यमुपेक्षाविषयं सहृदयैकवेद्य च ।

१७६ वारियाने कुण्डल हाले : 176. Lotus Pollen.

वाएरिएण भरिअं अच्छि कणऊरउप्पलरण ।

फुकन्तो अविड्हं चुम्बन्तो को सि देवाणम् ॥७६॥

[वातेरितेन भृतमक्षि कर्णपूरोत्पलरजसा ।

फूत्कुर्वन्नवितृष्णं चुम्बन्कोऽसि देवानाम् ॥]

कानावरील कमळांतील परागांना वाऱ्याने प्रेरणा दिल्यामुळे त्यांवरील रज.कण निच्या डोळ्यांत गेले. ते काढण्यासाठी डोळ्यांत फुंकर घालण्याच्या निमित्ताने तू तिचे पुनः पुनः चुंबन घेत आहेस. तू धन्य आहेस.

● डोळ्यात रज गेलासं घाटले म्हणून ती पापणी चोळू लागली. कदाचित् तिने त्याच्याकडे काण्या डोळ्याने, सस्मित, साभिप्राय पाहिले असेल. एवढे निमित्त त्याला पुरले. इंगित ओळखणे हे चातुर्य, त्याला व्यावहारिक स्वरूप देणे हे साहस; ही ज्याच्या अंगा असतील तो प्रिय घाटतो व यशस्वी होतो. टीकाकार सांगतात, तू देवच असला पाहिजेस, कारण देवापासून काही लपून राहत नाही, कारण देवाचे डोळे कधी मिटत नाहीत; आणि विचारतात, तू कोणता देव आहेस ? कारण अशी दुर्मिळ व अमूल्य संधि मिळविणारा देवही विशेष भाग्यवान् म्हटला पाहिजे. 'देवानाम्' याचे हे स्पष्टीकरण पटले नाही, म्हणून मी 'धन्य' हा अर्थ घेतला आहे. परिवृत्ति अलंकार.

१७७ गलोल :

177. Sling.

सखि ! दुम्मेन्ति कलम्बाइं जह सं तह ण सेसकुसुमाइं ।

णूणं इमेसु दिअहेसु वहइ गुंडिआघणुं कामो ॥७७॥

[सखि व्यथयन्ति कदम्बानि यथा मां तथा न शेषकुसुमानि ।

नूतमेसु दिवसेसु वहति गुटिकाघनुः कामः ॥]

१. कर्णरचितोत्पल, कर्णावतंसीकृतोत्पल. २. जह ण तहा. ३. गुलिआ.
४. दूनयति, धन्यमाने

साखि, दुसरीं कोणतीही फुलें मला व्यथित करीत नाहीत, कदम्बाचीं फुलें मात्र मला या दिवसांत व्याकुल करतात; तीं कामदेवाच्या गळोलांतीळ गोठ्यांसारखीं दिसतात.

● कदम्बाचीं फुलें गोंड्यासारखीं असतात. गुटिकाधनु हें कामदेवाचें अभिधान अपरिचित आहे. धनुष्यावरून गुटिका कशा सोडता येतील ! म्हणून या कुसुमान्नासाठीं धनुष्याऐवजीं गळोल वापरला आहे. टीकाकारानीं न सांगितलेला एक श्लेष देतो. कलम्ब म्हणजे कदम्ब वृक्ष आणि वाण. 'कलम्बमार्गणशरः' अमरकोश; 'कलम्बी शाकभेदेऽपि कदम्बशरयोः (स्याद्वडशरयोः) पुमान्।' मेदिनी. वसंतातल्या विरहापेक्षा पावसाळ्यातला विरह अधिक तापदायक. पुष्पित वृक्षाच्या छायेत मुमुक्षु वसत नाहीत; ते जणू प्रेमिकासाठीं राखून ठेवलेले असतात. अशा या स्थानीं संकेत निश्चित केल्याची सूचना.

१७८ धर्मकृत्य :

178. Religious Duty.

णाहं दूर्ध्वं न तुमं पिओ त्ति, को अम्ह एत्थ वावारो ।

सा मरइ, तुज्झ असो, तेण अ धम्मखरं भणिमो ॥७८॥

[नाहं दूर्ध्वं न त्वं प्रिय इति कोऽस्माकमत्र व्यापारः ।

सा प्रियते तवायशस्तेन च धर्माक्षरं भणामः ॥]

मी तिची दूर्ध्वं नाही आणि तं प्रियकरही नाहीस. आम्हांला या व्यवहाराची काय पंचाईत ? पण ती मेली तर तुझी अपकीर्ति होईल, म्हणून धर्माला अनुरूप अशीच गोष्ट मी तुला सांगत आहे.

१. ण तुमम् २. बालअ । णाहू दूर्ध्वं तस्स पिओसि त्ति ण मह वावारो ।
३. णाहं दूर्ध्वं सुदर तीए पिओ सि ण अम्ह वावारो । सा मरइ तुज्झ विरहे एअ धम्मखरं भणिमो ॥ ४. नाह दूर्ध्वं सुदर तस्या प्रियोऽस्मीति नास्माकं व्यापार ।

● सागणार नव्हतें, पण राहवत नाही. मला कशाचीही अपेक्षा नाही. तू तिचा प्रियकर आहेस किंवा कसें हेही मला माहीत नाही. तरी सागणें, तिची अधिक उपेक्षा करू नको. दूतीलाही पारमार्थिक पचाईत आक्षेप अलंकार 'वस्तुनो वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये । निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगो द्विधा ॥' साहित्यदर्पण.

१७९ केशरी काडें :

179 Puzzle

तीअ मुहाइ तुह मुहें, तुज्ज मुहाओ अ मज्ज चलणम्मि ।
हत्थाहत्थीअ गओ अइदुक्करआरओ तिलओ ॥७९॥

[तस्या मुखान्तव मुख तव मुखाच्च मम चरणे ।

हस्ताहस्तिकया गतोऽतिदुष्करकारकस्तिलक ॥]

ह्या तिलमाने किती विकट कामे केलीं, पाहा, तिच्या मुखावरून तुमच्या मुखावर, त्यावरून माझ्या चरणावर, त्याच्या हालचाली किती हातोहात झाल्या

हे केशरी काडें वात्स्यायनानें उलगडलें आहे 'मुखे मुखमासज्जाक्षिणी अक्षोर्ललाटन ललाटमाह्न्यासा ललाटिका' या आर्लिगनप्रकारामुळें हा चमत्कार झाला. एकीच्या पाया पडण्यापूर्वी दुसरीनें अर्पण केलेलीं प्रेमचिन्हें पुसून न टाकल्याचा परिणाम । तिलकाची हालचाल हाताच्या मध्यस्थी-शिवाय झालेली असूनही मुळातला हातोहात हा प्रयोग ध्यानात घेण्याजगा आहे पर्याय अलंकार.

१८० जाभळाचें पान माझ्या कानावरी : 180. Symbol

सोमाइ सामलिज्जइ अद्वच्छिपलोइरीअ मुहसोहा ।

' जम्बूदलकअकण्णाअंसभरिए हलिअपुत्ते ॥८०॥

[श्यामायाः श्यामलायतेऽर्धाक्षिप्रलोकनशीलाया सुप्रशोभा ।
जम्बूदलकृतकर्णावितंसभ्रमणशीले हलिकपुत्रे ॥]

जामळाची डिकशी फानावर वारण करून शेतकऱ्याचा पोरगा भटकू लागला. श्यामलेनें हें दृश्य अर्धा मिटलेल्या डोळ्यांनी पाहिलें. तेव्हां तिच्या मुखावरील शोभा काळवंडली.

● श्यामलेनें श्यामला जामळाची डिकशी दिली, जामळीजवळ भेटेन अशी सूचना देण्यासाठी. विचान्याला संकेत समजला नाहीं. तिच्या हातून डिकशी मिळाली एशब्दावरच खूप होऊन ती फानावर ठेवून तो गावभर भटकू लागला. पिचारीचा केवढा प्रसन्न झाला ! आपला अनुराग कोणाला समजू नये म्हणून ती डोळ्यांनी वर करीत नव्हती, पण आता तिला मान राखी घालावी लागली. शिवाय त्या अडाण्याच्या बडबडीमुळे शोभा झाली असेल ती वेगळीच ! रुद्रटाच्या काव्यालंकारात समानार्थी उल्लेख आहे : 'ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम् । पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरा मलिना मुत्तच्छाया ॥ ३ ॥ ७९ ॥ अलंकाररत्नाकरात गूढ अलंकाराचें उदाहरण : 'गूढसाकाक्षोपनिबद्धं गूढम् ।' व सरस्वतीकण्ठाभरणात सूक्ष्म (प्रतीयमान) अलंकाराचें.

१८१ खाज :

181. Diplomacy.

दूइ ! तुमं विअ कुसला, ककखडमउआई जाणसे वोल्लुम् । ①
कण्डइअपण्डुरं जह ण होई, तह तं करेज्जामु ॥८१॥

[दूति त्वमेव कुशला कर्कशमृदुकानि जानासि वक्तुम् ।
कण्डूयितपाण्डुरं यथा न भवति तथा त करिष्यसि ॥]

दूती, व कुशल आहेस; कठोर केव्हा बोलाव्याचें व मृदु केव्हा, तें तूं जाणतेस. खाज सुटली म्हणजे खाजवळें तर पाहिजेच, पण (अशा हलक्या हातानें कीं) ब्रण होता कामा नये. जरूर ती खबरदारी घेऊन योग्य तें कर.

● आणि आमचा समेट घडवून आण.

१८२ कृश :

182. Emaciation.

महिलासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ सा अर्माअन्ती ।

दिअेहं अणण्णरुम्मा अङ्गं तणुअं पि तणुएइ ॥८२॥

[महिलासहस्सभृते तव हृदये सुभग सा अर्मान्ती ।

दिवसमनन्यकर्मा अङ्ग तनुकमपि तनुकरोति ॥]

सुभग, तुझ्या हृदयात सहस्र स्त्रियांना स्थान आहे; त्यात मावता यावें म्हणून ती मूळची कृश आहे तरी स्वतःला आणखी कृश करून घेण्यातच दिवसभर गढलेली असते.

● श्रीजयदेवाच्या चंद्रालोकावरील श्रीगागाभट्टाच्या रात्रागम व्याख्येतील (चौखम्बा : पृ. १४२) संस्कृत पाठ थोडा वेगळा आहे: 'कान्तासहस्र भरिते हृदये सा न मात्यत । तनुकरोति सुतनुस्तनून्यद्गान्यपि द्रुतम् ॥' अलकाररत्नाकरात उत्प्रेक्षेचें उदाहरण. 'विपयित्वेन सम्भावनमुत्प्रेक्षा ।' व साहित्यदर्पणात विशेषोक्तीचें.

१८३ गुप्त पाप :

183. Sin.

रणमेत्तं पि ण फिड्डं अणुदिअहविईण्णगरुअसंतावा ।

पच्छण्णपावसङ्के व्व सामली मज्झ हिअआओ ॥८३॥

१ ठाणमल्लहन्ती २ अणुदिणम् ३ भरिते ४ स्थानमलमन्ती ५ चुकड*

६ दिण्ण

[क्षणमात्रमपि नापर्यात्यनुदिवसवितर्गं गुरुकसंतापा ।
प्रच्छन्नपापशङ्केव श्यामला मम हृदयात् ॥]

श्यामलेची आठवण हृदयांतून क्षणमात्रही नष्ट होत नाही. या आठवणींमुळे होणारा त्रास दिवसानुदिवस वाढतच आहे. गुप्तपणे केलेल्या पापाच्या आठवणीप्रमाणे ती माझ्या हृदयांतून जात नाही.

● आमचें एकामेकांवर प्रेम आहे, पण त्याची सागता कशी व्हावयाची ? प्रेमाची वाच्यता झाली तर तिच्या कुलीनत्वाला धक्का बसेल आणि विरोध निर्माण होईल. हें पाप आहे हें समजतें, पण आठवण बुजत नाही, इच्छा नष्ट होत नाही. मित्रा, मी हें आजवर कोणाला सांगितलें नाही, तुला प्रथम सांगत आहे, कारण तूं माझा जिवलग आहेस.

१८४ अनभिज्ञ :

184. Ignorant.

अज्ज्ञ ! नाहं कुविआ, अवऊहसु ! किं मुहा पसाएसि ! ।

तुह मन्युसमुत्पाअएण मज्झ माणेण वि ण कज्जम् ॥८४॥

[अज्ञ नाहं कुपिता उपगूह किं मुधा प्रसादयसि ।

तव मन्युसमुत्पादकेन मम मानेनापि न कार्यम् ॥]

हे अज्ञ, मी रागाला आलेली नाही (व तूं माझा अपराधही केलेला नाहीस). तूं जा बघू ! मला प्रसन्न करण्याचा व्यर्थ प्रयत्न कां करीत आहेस ? माझ्या रुसव्यामुळे तुला राग मात्र आला; असा मान मी कशाला धारण करूं ?

● मनधरणीच्या अपेक्षेनें केलेलें मानधारण धर्य झालें, कारण त्यामुळे अनुरागाऐवजों राग निर्माण झाला. तुझ्यासारख्या अनभिज्ञाला त्याची काय चर ? 'माने विसवादन,' सरस्वतीकण्ठाभरण.

१८५ श्यामशबल :

185. Hot & Cold.

दीहुल्लुपउरणीसासपआविओ वाहसलिलपरिसित्तो ।

साहेइ सामसवलं व तीएँ अहरो तुह विओए ॥८५॥

[दीर्घोष्णप्रचुरनिःश्वासप्रतप्तो वाष्पसलिलपरिसिक्तः ।

साध्यति श्यामशबलमिव तस्या अघरस्तव वियोगे ॥]

दीर्घं व उष्णं निःश्वासांनीं तप्तं जालेल्या तिच्या अत्रावर अशुंचें सिंचन होत आहे. जगू तुझ्या विरहांत ती श्यामशबल व्रत करीत आहे.

● उन्हाळ्यात ऊन्ह आणि पावसाळ्यात पाऊस किंवा हिवाळ्यात होंव सोसणें, या व्रताला श्यामशबल किंवा अमिगानीय व्रत म्हणत. ' यत्र अमी प्रविश्य जले प्रविश्यते तत् ' असेंही एक टीकाकार सांगतो.

१८६ सरोवर :

186. Lake.

सरए महद्वृदाणं अन्ते सिसिराई वाहिरुह्लाई ।

जाआई कुविअसज्जणाहेअसरिच्छाई सालिलाई ॥८६॥

[शरदि महाहृदानामन्तः शिशिरौणि यद्विरुष्णानि ।

जातानि कुपितसज्जनहृदयसदृक्षाणि न्नलिलानि ॥]

शरद शरतंत मोठ्या सरोवराचें पाणी रागावलेल्या सज्जनांच्या हृदयाप्रमाणे वाढेरून उष्ण, पण खानून पंड असतें

१ मिषन्तो २. अमिगानीयव्रतानिच ३ महद्वृदाणं. ४. गीआई, गीयाई.

• जीतानि

● मध्यान्हाभिसारिका सरोवराचे काठी जाऊन तुझी वाट पाहत बसली आहे अशी सूचना.

१८७ पहिले साहस :

187. First Venture.

आअस्स किं णु करिहिम्मि? किं बोळिस्सं? कंहं णु होइहि ईमं? ति ।
पढमुग्गअसाहसआरिआइ हिअअं थरहरेइ ॥८७॥ ॐ

[आगतस्य किं नु करिष्यामि किं वक्ष्यामि कथं नु भविष्यति इदम् इति ।
प्रथमोद्गतसाहसकारिकाया हृदयं थरथरायते ॥]

तो आला म्हणजे मी काय करूं ? काय वोलूं ? काय होईल ?
अशा विचारांनी अभिसरणाचें साहस प्रथमच करावयास निघालेल्या
स्त्रीचें हृदय थरथरतें.

● हे विचार कोणाचे ? नायिकेचे ? आरंभी सर्वानाच अशी धास्ती
वाटत असते. दूतीचे ? सान्याच दूती नायिकाबद्दल नेहमी असेच सागत
असतात !

१८८ नूपुर :

188. Anklet.

णेउरकोटिविलग्गं चिउरं दइअस्स पाअपाडेअस्स ।

हिअअं पउत्थमाणं उम्मोअन्ती व्विअ कहेइ ॥८८॥

[नुपुरकोटिविलग्नं चिकुरं दयितस्य पादपतितस्य ।

हृदय प्रोषितमानमुन्मोचयन्त्येव कथयति ॥]

१. किं णु काहम् किं वोच्छम्, वोचिस्सं. २. इमि ति. ३. साहसबाए
परिणिदियं. ४. साहमिकाया हृदय भयेण कम्पते. ५. चिहुरं. ६. पायलगस. ७.
अहिअ माणपउत्थं उम्मोअं ति चिअ कहेइ. ८. मानमदोत्यमुन्मुक्तमित्येव-
९. उन्मूलयन्त्येव.

प्रियकर प्रियेच्या पायां पडला तेव्हा त्याचे केस तिच्या नूपुरांच्या जाळीत गुंतले, ते सोडवितांना जणु तिने त्याला सांगितले, गेला, माझा रुसवा गेला.

● ती क्रुद्ध होती पण या लीनतेने प्रसन्न झाली. नूपुरात अडकलेले केस तिने हलक्या हाताने सोडविले, तरी त्याला त्रास झाला असेलच. तरीही तो म्हणाला असेल, हा सारा माझाच अडाणीपणा; माझ्या ओढा-ताणीमुळे नूपुर तुझ्या घोंठ्यावर घासला नसला म्हणजे झाले; तुझ्या हृदयातून मला असाच काढून टाकू नको.

१८९ उच्छिष्टग्रहण :

189. Unguent.

तुज्जङ्गराअसेसेण सामली तह खरेण सोमारा ।

सा किर गोलाऊले ह्याआ जम्बूकसाएण ॥८९॥

[तवाङ्गरागशेपेण श्यामला तथा खरेण सुकुमारा ।

सा किल गोशकूले स्नाता जम्बूकपायेण ॥]

श्यामला सुकुमार आहे, तरी तुझ्या अंगाला लावून राहिलेले जांभळाच्या रसाचे कडक उटणे आपल्या अंगाला लावून ती गोदा-तरावर स्नान करीत आहे.

● ते कडक उटणे तिने प्रत्यक्ष अंगाला लावले की प्रवाहाच्या धारेत खालच्या बाजूला न्हाऊन तिने उटणे लावण्याचे अप्रत्यक्ष श्रेय मिळविले ! उच्छिष्टग्रहणांतही अङ्गसंगाभिलाषाचीच मायना असते.

१९० ओसाड :

190. Deserted.

अज्जं व्वेअ पउत्थो, अज्जं व्विअ मुण्णआइं जाआइं ।

रैत्थामुहदेउलचत्तराईं अहं च हिअआइं ॥९०॥

१ सोनाला. २ श्यामली ३. रथामुह देवऊड चत्तराई अहं च गिहनाइ मुग्गाइ ।

[अद्यैव प्रोषितोऽद्यैव शून्यकानि जातानि ।

रथ्यामुखदेवकुलचत्वराप्यस्माकं च हृदयानि ॥]

माझे पती आजच प्रवासात्र गेले आणि म्हणून गांवातील चौक, देवळातील पटागणें व आमचीं हृदयें आजच ओसाड झालीं.

● त्याच्या विरहामुळे जीवनातलें स्वारस्य नष्ट झालें. माझे एकटीचेंच नव्हे, आम्हा सर्वांचीं हृदयें शून्य झालीं. अलंकारकौस्तुभात समुच्चय अलंकाराचें उदाहरण.

१९१ गौरव :

191 Elevation.

चिरिडिं पि अत्राणन्तो लोआ लोएहिं गौरवग्महिआ ।

सोर्णारतुले व्य णिरक्षरा वि खन्धेहिं उव्वन्ति ॥११॥

वर्णावलीमप्यजानन्तो लोका लोकैर्गौरवाभ्यधिकां. ।

सुवर्णकारतुला इव निरक्षरा अपि स्क्रन्धैरुहान्ते ॥]

सोनाराच्या नागडीप्रमाणें निरक्षर असलेले लोकसुद्धा गौरवास पात्र मानले जाऊन खाद्यावर घेतले जातात.

● या गाथेचा समाधानकारक खुलासा होत नाही. व्यक्तीच्या वाचर्तित निरक्षर म्हणजे ज्याला अक्षराचा संस्कार झालेला नाही असा; तुलापदी 'अक्षरेखारहित' (गंगाधर), 'अक्षरेखारहित' (कुलबालदेव). या अर्थावरून कर्नाटक कॉलेजातील संस्कृतचे प्राध्यापक श्री. रा. ना. यळे, एम्. ए., पाण्. डी. यांनी मला पत्रद्वारे (ता. ४-१०-४९)

१ चिरिडि, विण्ड, विरिडि. २ सुण्णार. ३. विनतिमप्याजानन्तो (विनति सिद्धिपादिका सिद्धिरस्तु इत्यादिकाम् इति कुलबालदेव), सिद्धिरस्तु इत्यादि वर्णावली, वर्णमप्यजानन्तो ४ गौरवाभ्यर्हिता, गौरवगृहीता, गौरवेणार्चिता ५. अक्षरेखारहिता

कळविलें तें असें : “ निरक्षर शब्दावरची कोटी वाढ्यात वारंवार येते. सोनाराचा ताजवा ‘ बोलका ’ नव्हता. आज वजन किती झालें हें रेधानी व आकड्यानी दर्शविणारे लहान मोठे बोलके काटे अनेक आहेत. तथापि आपल्याकडील सोनाराचा नाजूक काटा अजून तसाच आहे. स्वतःपणें वजन किती झालें हें तो काहींच सांगू शकत नाही. सोने तोलायचा काटा म्हणजे त्याचा भाव फेवडा, पण अश्लेच्या नागानें पूज्य, त्याला सोने आणि गुंजा सारख्याच. सोन्यातील गुणदोष अथवा सोन्याचा कस राहू या, पण निदान आपण किती वजन केले याची अक्षरें तरी दाखवावी की नाही ? ” हें स्पष्टीकरण पटत नाही. कर्पूरमञ्जरीत (सः डॉ. मनमोहन घोष. कलकत्ता युनिव्हर्सिटी, पृ. ८७) असाच उल्लेख आलेला आहे. ‘ जदो तुव गाराओ विअ गिरक्खरो वि रअणतुव्वाए णिउञ्जीअसि । अह पुण तुल व्य लद्धक्खरा वि ण मुरण्तोलणे णिउञ्जिआमि । ’ संपादकीय टीपेत (पृ. १५४) ते सांगतात : ‘ गाराओ वि गिरक्खरो : As unlettered as jeweller's apparatus in which are used small gunjas and no weight pieces marked with letters ’, “ तुल व्य लद्धक्खरा—“ one who has got letters like a big weighing machine which uses big pieces of stone marked with figures indicating weights ” डॉ. घोष यांनी टीपेत या गाथेचा मुकाबला दिलेला आहे. यावरून दिसनें की तुलापत्री निरक्षर या शब्दाचा सदर्थ तराजूकडे नवून त्यांतील पजनाकडे आहे. पण्डित मधुरानाथशास्त्री सांगतात : (पाठ्यमाला प्रत. पृ. ९२) ‘ मुरणंकारतुला अशतोऽधिकमतोलयन्त्य [निरक्षर रान्तीति निरक्षरा] अपि गौरवाग्रधिनाः दत्ताधिकगौरवा स्कन्धैर्नीयन्ते साशयानं नीयन्ते । घोडशमाप्येण इत्यमरः । धैयकमते तु तोलकद्रयमितः । ’ मुरणंकारतुला दोन तोळ्यांपेक्षा किंवा मोठ्या माशापेक्षा अधिक तोलू शकत नाहीत, तरीही जास्त वजन तोलणाऱ्या तागदीपेक्षा त्यांना अधिक गौरव मिळते. कारणताही अर्थ घेतल्या तरी ‘ तागदीपमात्रेण ग्रांथावर घेतले जाणें ’ या प्रयोगाचा तुलाता होत नाही. मानाराच्या तागदीपे जे तोलून जातें ते गागरीपेक्षा मौल्यवान् अमते, तरीही मोनार तागदीप ग्रांथावर टाकतो,

पण म्हणून ती काही सोन्यापेक्षा जास्त मौल्यवान् ठरत नाही; शिवाय ज्या वेळीं तागडीत वजन नसतें किंवा तोलाययाची वस्तु नसते त्या वेळींच ती खाद्यावर टाकली जाते; त्याचप्रमाणें ज्याना काहीही मूल्य नाही किंवा वजन नाही अशीं निरक्षर माणसें इतरांनीं खाद्यावर घेतलीं म्हणून तीं मोठीं ठरतात असें नाही. तरीही प्रश्न राहतोच, सामान्य भंगारवाल्याप्रमाणें सोनार तागडी खाद्यावर कशाळा घेईल ! म्हणूनच वर म्हटलें आहे कीं या गाथेचा समाधानकारक खुलासा होत नाही.

अंगीं एवढी गुण नसलेल्या साधारणीची भुजड्गानें केलेली अवास्तव प्रशंसा असद्य ज्ञाल्यामुळे गुणगर्विता गणिकेनें हे उद्गार काढलेले असावेत. किंवा, या चिमुरडीला अद्याप चिरडीमुद्रा नेसता येत नाही, पण केवढा तिचा उदो उदो ! किंवा फुगारखोर पतीची वा उपपतीची नायिकेनें केलेली निंदा.

१९२ लाल गाल :

192. Touch Me Not.

आअम्बन्तकपोलं खलिअक्खरजम्पिरिं फुरन्तोड्ढिम् ।

मा छिवसु चि सरोसं समोसरन्ति पिअं भरिमो ॥९२॥

[आताम्रान्तःकपोलां खलिताक्षरजल्पनशीलां स्फुरदोष्ठीम् ।

मा स्पृशेति सरोपं समपसर्पन्तीं प्रियां स्वरामः ॥]

गाल लालसर झाले आहेत, बोलण्यात अक्षरे गळत आहेत, ओंठ परपरत आहेत, अगाला हात लावूं नका, असें रागानें सांगत आहे, त्या प्रियेची आठवण होते.

● कलहान्तरिता. ती एवढी रागाला का आली होती ! एक टीकाकार सांगतो, ती रजस्वला होती; आणि एवढेही पुरत नाही म्हणूनच कीं काय कोण जाणे, आणखी एक टीकाकार सांगतो, शिवाय ती परस्त्री होती !

१९३ पवित्र पाप :

193. Sacred Sin.

गोलात्रिसमोऽरच्छलेण अप्पा उरम्मि से मुक्को ।

अणुअम्पाणिदोसं तेण वि सा आढमुवऊढा ॥९३॥

[गोदावरी विपमायतारच्छलेनात्मा उरसि तस्य मुक्तः ।

अनुकम्पानिर्दोषं तेनापि सा गाढमुपगूढा ॥]

गोदावरीचें पात्र ओलाडताना उतार अवघड असल्याच्या निमित्तानें तिनें त्याच्या छातीवर भार टाकला. (केवळ अनुकम्पेमुळें त्यानें तिला हान दिला होता व आता निवळ नाइलाजामुळें त्यानें) तिला आलिंगन दिलें. खरोखर तो अगदीं निर्दोष आहे

● विषय पूर्वाचाच (क्र. १०७), प्रणयी सुगुलाची आता थोडी प्रगति झाली आहे, एवढेंच. सर्वच पापें प्रारंभी सरळ किंवा सरळ सखीवर आधारलेली असतात आणि प्रथम पवित्र भासतात. बोभाटा झाला म्हणजे त्यातील रहस्य किंवा रम्यता नष्ट होते आणि पापाचा सागाडा भेडसावूं लागतो. मत्स्यमृष्टीच्या निकपावर स्वप्नसृष्टीचा कस कसा चमकणार ? मरुतरीमृष्टामरणात अन्योन्य (प्रतीयमान) अलंकाराचें उदाहरण.

१९४ निर्माल्य :

194 Worn Garland.

सा तुइ सहस्रदिणं अज्ज वि रे सुहअ गन्धरहिअं पि ।

उव्वत्तिअणअरपरदेवदे व्व ओमालिअं व्हइ ॥९४॥

[सा स्थया स्वहस्तदत्तामद्यापि रे सुभग गन्धरहितामपि ।

उदसितनगरगृहदेवतेय अर्धमालिकां पृहति ॥]

१ गाई २ हर ३ गोमालिअ, गोमागिअ. ४. नवमालिका, निमालिक.

सुभग, तूं तिला दिलीस ती माळ गंधराहित व शिर्डी आहे, पण ती तूं धारण केली होतीस व तूं ती तिला आपल्या हातानें उतरून दिलीस म्हणून उध्वस्त नगरांतील गृहदेवतेच्या गळ्यांतील माळेप्रमाणें तिनें ती अद्याप धारण केली आहे.

● अचमालिका म्हणजे कोमेजलेली माळ. उध्वस्त नगरातील गृहस्थानें परागंदा होण्यापूर्वी गृहदेवतेची पूजा करून तिच्या गळ्यांत माळ घातली, नंतर देवतेवर अवकळा आली व माळ सुकून कोळ झाली; त्याचप्रमाणें तुझ्या प्रियसीची अवस्था झालेली आहे; तिच्यावर कृपा कर, असा निर्घृण नायकाला दूतीचा संदेश. एक टीकाकार सागतो, निर्जन देवळांत संकेत ठरविल्याची या गाथेंत सूचना आहे.

१९५ उधार-उसनवार :

195. Lease & Lend.

केलीअ वि रूसेउं ण तीरए तम्मि चुक्कविणअम्मि । ६

जाइअएहिँ व माए ! इमेहिँ अवसेहिँ अङ्गेहिँ ॥९५॥

[केल्यापि रुपितुं न शक्यते तस्मिंश्च्युतविनये ।

याचितकैरिच मातरेभिरवशैरङ्गेः ॥]

आई, त्याला विनय कसा तो माहीतच नाही; तरीही त्याच्यावर यष्टंतसुद्धां मला रागावतां येत नाही. दुसऱ्याकडून भीक मागून उसर्नी आणल्याप्रमाणें माझीं गात्रेंही माझ्या आर्वांन राहिलेलीं नाहीत.

● आसक्तीमुळे त्याचा विनय नष्ट झाला आहे आणि माझाही. त्याचा अनुनय इतका आकर्षक व आग्रही आहे कीं त्यापुढें माझा निग्रह नष्ट होतो, माझीं परार्थीन गात्रें त्याच्याच छंदानें क्रिया करतात. त्याच्या अपराधाची आठवणही होत नाही; कारण माझे लील्य किंवा त्याचें कौशल्य.

१९६. उल्फुल्लिका :

196. See-Saw.

ॐ उल्फुल्लिआइ खेळुउ, मा णं वारोहि, होउ पैरिऊढा ।
मा जहणभारगरुई पुरिसाअन्ती किलिम्मिह्मिइ ॥९६॥

[उल्फुल्लिकया खेळतु मैनां वारयत भवतु परिक्षामा ।
मा जघनभारगुर्वी पुरुपायितं कुर्वती क्लमिष्यति ॥]

ती वसफुगडी खेळत आहे, मोकळेपणाने खेळू द्या, निवारण करू नका, म्हणजे तिचे शरीर आघोपशीर होईल आणि पुढे तिचे जघन विशाल व जड झाले तरी ती पुरुपायेनाचे वेळीं दमणार नाही.

● फुगडी खेळणाऱ्या मुलींना उत्तेजन देण्याच्या निमित्ताने आपण स्वतः कृशमप्या, जितश्वासा व विपरीतबुद्धला असल्याची नायिकेची सूचना. 'उल्फुल्लिकया खेळतु' हा प्रयोग 'पत्न्यानी खेळू या,' 'शोक्याना घेऊं या' असा कोल्हापुरी घाटाचा भासतो.

१९७ जुनें मद्य :

197. Old Wine.

पउरजुवाणो गामो, मधुमासो, जोअणं, पई ठेरो ।
जुण्णसुरा माहीणा, असई मा होउ, किं मरउ ? ॥९७॥

[प्रचुच्युवां ग्रामो मधुमासो यौवनं पतिः स्थधिरः ।
जोर्णसुरा स्वार्धीना भसती मां भवतु किं क्षियताम् ॥]

१. उप्पुडिआ, उफलिआ, उफलिआ, उप्पुडिआ, उप्पुडिआ, उप्पुडिआ, मन्दुडिआद. २. परिवाणा. ३. भाग. ४. किलिम्महद, किलिस्मिहद. ५. उत्तरा-
लिका. ६. परिगूढा पखिगु. ७. घेरो. ८. अस्तमीमालम् भवतु.

तो तरुण व स्वतंत्र आहे. तिचा पति घृद्धत्व तिच्या आधीन आहे; गावांत पुष्कळ उनाड तरुण आहेत, वसंत ऋतु आला आहे आणि तिच्या संप्रर्हीं जुनें मद्य आहे अशा स्थितींत तिनें स्वैरिणी होऊं नये तर काय मरावे ?

● येथे स्थविर याचा अर्थ वृद्ध (घेरडा) असा घ्यावयाचा कीं बुद्धामिश्र ? ज्याच्या वेदना त्याला ठाऊक. अशा परिस्थितींत प्रतिकारशक्ति नष्ट झाल्यामुळे शीलखण्डन झालें तर तो अपराध होणार नाही. हें प्रोत्साहन कीं समर्थन ? कीं सात्वन ? एकूण जुन्या मद्याची लज्जत काहीं नवी नाही ! अलंकारकौस्तुभात तुल्ययोगिता य सरस्वतीकण्ठाभरणात् आक्षेप (रोध) या अलंकाराचें उदाहरण : ' विधिनाथ निषेधेन प्रतिषेधोक्तिरत्र या । शुद्धा मिश्रा च साक्षेपो रोधो नाक्षेपतः पृथक् ॥ ' ' क्रियासूत्तिष्ठमानस्य वारणं कारणेन यत् । उक्त्या युक्त्या च रोधो य आक्षेपः सोऽव्यमुच्यते ॥ प्रति- कूलोऽनुकूलश्च विधौ रोधोऽभिधीयते । निषेधेऽयुक्तियुक्तिभ्या द्विप्रकारः स कथ्यते ॥ '

१९८ ढाँग :

198. Pretext.

बहुसो वि कहिज्जन्तं तुह वअणं मज्झ हत्थसंदिट्ठम् ।

ण सुअं ति जम्पमाणा पुणरुत्तसअं कुणइ अज्जा ॥९८॥

[बहुशोऽपि कथ्यमानं तव वचनं मम हस्तसंदिष्टम् ।

न श्रुतमिति जल्पन्ती पुनरुक्तशतं करोत्यैर्या ॥]

माझ्या हातून तुम्ही पाठविलेला निरोप मी तिला किती वेळा तरी सांगितला म्हणून सांगूं ? पण नीट ऐकूं आला नाही, असें म्हणून आर्येनें तो शंभर वेळां तरी सांगावयाला लावला.

● पत्र दिलें होतें असा उल्लेख नाहीं व सूचनाही नाहीं, तरी निरोप 'हातून' पाठविलेला आहे, हा प्रयोग विशेष लक्षात घेण्याजोगा आहे; पूर्वी आलेल्या 'तिलकाची हातोडात हालचाल' या प्रयोगाप्रमाणेंच. नायकावरील प्रेमासुद्धें नायिकेला निरोप पुनःपुनः ऐकावासा वाटला. अलंकाररत्नाकरात विनोदाचें उदाहरण : 'अन्यासद्गतात्कौतुकविनोदो विनोदः ।'

१९९ संवरण :

199. Hide & Seek.

पाँअडिअणेहसव्भावणिव्भरं तीअ जह तुमं दिट्टो ।

संवरणवावडाए अण्णो वि जणो तह व्वेअ ॥१९९॥

[प्रकटितस्नेहसद्भावनिर्भरं तथा यथा त्वं दृष्टः ।

संवरणव्यापृतया अन्योऽपि जनस्तथैव ॥]

तिनें तुझ्याकडे प्रेमपूर्ण दृष्टीनें पाहिलें; तशाच स्निग्ध दृष्टीनें ती इतरांकडेहि पाहते; मात्र हें तुझ्यावरील आपल्या प्रेमाचा बोभाटा होऊं नये म्हणून.

● ती तुझ्यावर खरोखरच अनुरक्त आहे. सर्वांकडे ती स्निग्ध दृष्टीनें पाहत असल्यासुद्धें इतरेजनाची समजूत झाली की ती अहड आहे, अद्दर-दृष्टि आहे; पण गरी दूरदृष्टि तिचीच. सरस्वतीकण्ठाभरणात तद्रुण अलंकाराचें उदाहरण : 'वस्त्वन्तरतिस्कारो वन्मुना मीलितं स्मृतम् विहिता विहिते चैव तद्गुणातद्गुणौ च तत् ॥'

२०० दंतग्रण :

200. Tooth Marks.

गेह्लेह ! पलोअह इमं ! पहेसिअवअणा पइस्स अप्पेइ ।

जाँआ सुअपडमुग्मिण्णदन्तजुअलाङ्किअं धोरम् ॥२००॥

१. पअडिअणेहसव्भावविभ्रमन्तिअ २. प्रकटितस्नेह सद्भावविभ्रमतया.
३. निर्भरतया ४. जन कथं तथैव ५. गिह्लह, गेह्ल, इद, इदि.
६. विपणियवयना - गयना ७. धरिणी.

[गृण्हीत प्रलोकयतेदं ग्रहसितचदना पत्युरर्पयति ।
जाया सुतप्रथमोद्भिन्नदन्तयुगलाङ्कितं वदरम् ॥]

मुलाला पहिले दात आले. त्यांचे वण उमटलेले बोर पतीला दाखवून हंसतमुखानें पत्नी म्हणाली— ध्या, हें वया.

● काही प्रतीत 'वदरम्' ऐवजी 'वदनम्' असा पाठ आढळतो. मुलाच्या दाताचे वण पत्नीच्या गालावर उमटले होते, ते तिनें पतीला दाखविले आणि जणूं त्याच्याकडून त्याची अपेक्षा केली. कीं मुलगा यापाच्या वळणावर आहे हें सुचविलें ? गंगाधर सागतो, त्या बोरावरील वण तिच्याच दाताचे असावेत य ते तिनें अगोदरच करून ठेवलेले असावेत. नाहींतर ती हंसती कशाला ? धर्माचारानुसार प्रसूतीनंतर काही कालपर्यंत संभोग वर्ज्य असतो. अत्रिस्मृतीत (Dharma Sastra or the Hindu Law Codes, Text. Vol. I : P. 195) सांगितले आहे: 'पण्मासान्कामयेन्मर्त्यां गर्भिणीमेव च स्त्रियम् । आदन्तजनतादूर्ध्वमेवं घर्मो विधीयते ॥' : सातव्या महिन्यापासून मुलाला दात येईपर्यंत संभोग करूं नये. म्हणून पत्नी हंसून विचारते, आता मुलाला दात सुद्धा आले, आणखी किती यावायचें ? अपत्यस्त्रेहाचा अतिरेक मातापित्याच्या स्त्रेहातही व्यत्यय आणूं शकतो ! सरस्वतीकण्ठाभरणात (सोद्रेद) भाव अलकाराचें उदाहरण: 'अभिप्रायानुकूल्येन प्रवृत्तिर्भाव उच्यते । सोद्रेदोऽथ निरुद्रेदश्चैकतश्चाभितश्च सः ॥ ५

रसिअजणहिअभदइए कइवच्छलपमुहसुकइणिम्मइए ।
सत्तसअम्भि समत्तं वीअं गाहासअं एअम् ॥

तृतीयं शतकम् ।

२०१ निंदेसही अपात्र :

201. Beyond Censure.

अच्छुड ता जणवात्रो, हिअअं विअ अत्तणो तुह पमाणम् ।
तह तं सि मन्दणेहो जह ण उवालम्भजोग्गो सि ॥१॥

[अस्तु तावज्जनयादो हृदयमेवात्मनस्तव प्रमाणम् ।
तथा त्वमसि मन्दस्नेहो यथा नोपालम्भयोग्योऽसि ॥]

लोकप्रवाद कांहींही असो; तुमचें अंतःकरण हेंच खऱ्याखोड्याचें प्रमाण. मजबरील तुमची प्रीति इतकी मंद झालेली आहे कीं आता निंदा करण्याइतकीही तुमची लायकी नाही.

● 'लोक काय वाटेल तें बोलतात, त्याच्या तोंडाला कोण हात लावणार ?' 'कबूल, तुम्ही तरी छातीला हात लावून सागाल का, कीं हा बोभाटा सर्वेस्वी लोटा आहे !' निंदा कोणाची करावयाची ? ज्याचें अंतःकरण स्निग्ध असेल त्याची, कारण त्याचे अर्गी दासिण्य असतें व म्हणून त्याचें परिवर्तन शक्य असतें. पण तुम्ही तर पूर्ण उदासीन आहांत; तुमच्यावर अशा मृदु अस्त्राचा काय परिणाम होणार ! हीमुद्दां निंदाच आहे, पण ती स्निग्ध आहे. आशेन अलंकार.

२०२ स्वच्छन्दी :

202. Self-Willed.

अप्पच्छन्दपहाविर ! दुल्लहलम्भं जणं वि मग्गन्त ! ।
आआसपहेहि* भमन्त हिअअ ! कइआ वि भज्जिहिसि ॥२॥

१. अप्पणो.

[आत्मच्छन्दप्रधावनशील दुर्लभलभ्यं जनमपि मृगयमाण ।
आकाशपथैर्भ्रमहृदय कदापि भङ्क्ष्यसे^१ ॥]

हृदया, तूं स्वच्छंदानें धावत आहेस, जें अप्राप्य त्याची हांव धरीत आहेस, आभाळात भरान्या मारीत आहेस; केव्हां ना केव्हां तरी तूं भग्न होशील.

● आभाळांतली भरारी सारखी निराधार, कारण मनोरथांच्या सिद्धीला दूतीचाही आधार नाही. तुझें स्वच्छंदी भ्रमण कोण स्थगित करूं शकेल !

२०३ गणिका :

203. Courtesan.

अहव गुणव्विअ लहुआ, अहवा गुणअणुओ ण सो लोओ ।
अहव ह्मि णिगुणा वा, बहुगुणवन्तो जणो तस्स ॥३॥

[अथवा गुणा एव लघवोऽथवा गुणज्ञो न स लोकः ।

अथवास्मि निर्गुणा वा बहुगुणवाञ्जनस्तस्य ॥]

जगांत गुणाना किंमत राहिलेली नाही; किंवा त्याला गुणाची पारख नाही; किंवा मीच निर्गुणा आहे; किंवा त्याची प्रिया गुणी आहे.

● गुणगर्विता गणिकेचे उद्गार. गणिका म्हणजे साधारणी वेश्या नव्हे. गणिकाच्या अंगच्या अगणित गुणाचा संस्कृत साहित्याला परिचय आहे. अशा अनमोल गुणाची किंमत कशी करता येईल ? रसिक विदागी देतात, ती त्याच्या रसिकतेची किंमत, किंवा दानमर्यादा. या गाथेचा नायक अरसिक

१. आत्मच्छन्दप्रभविष्णु दुर्लभलभ्यं जन विमार्गमाण. २. आयासवरी.
३. आत्मच्छन्दप्रभावशीले दुर्लभलभ्य जनमपि मार्गमाण । अशपथैर्हृदयक्रियापि भग्ना भवति ॥ ४. गुणअणुओ, गुणअएलओ. ५ बहुगुणो क्व अणो जणो तस्स. ६ बहुगुणवन्तो जनास्तस्य.

नाही, कारण त्याला स्वजनांच्या गुणांची पारख आहे. गणिकेने गुण उधेळले असतील, म्हणूनच तो आता तिला टाळीत असावा; किंवा चारुदत्ताप्रमाणे दारिद्र्यामुळे.

२०४ आरसा :

204. Mirror.

फुट्टन्तेण वि्वि हिअएण मामि ! कहि णिव्वरिज्जे तम्मि ।
आदंसे पडिविम्भं वि्वि ज्जेम्मि दुःखं ण संकमइ ॥४॥

[स्फुटितापि हृदयेन मातुलानि कथं निवेद्यते तस्मिन् ।

आदर्शे प्रतिविम्बमिव यस्मिन्दुःखं न संक्रामति ॥]

मामी, माझे हृदय दुःखाने फुटत आहे; पण हे मी त्याला कशाचा सांगू ? आरशांतल्या प्रतिविम्बाप्रमाणे माझे दुःख त्याला दिसले तरी ते काही त्याच्या अंतर्प्राप्तांत प्रविष्ट होणार नाही.

● त्याचे हृदय आरशासारखे आहे; स्वच्छ, गुळगुळीत व चकचकीत; पण अक्षिप्य; त्याला माझ्याबद्दल आसर्फीच नाही, फी तो अन्यायक्त आहे ! मी मात्र त्याच्यावर अनुरक्त आहे. माझे प्रेम कसे यशस्वी होईल !

२०५ काकयलि :

205. Hesitation.

पासासङ्की काओ णेच्छेदि दिण्णं पि पाहिअघरणीए ।

ओअन्तकरअलोगलिअवलअमज्झट्टिअं पिण्डम् ॥५॥

[पाशाशङ्की काको नेच्छति दत्तमपि पथिकगृहिण्या ।

अर्धनतकरतलायगलितवलयमध्यस्थितं पिण्डम् ॥]

१. अहाए. २. जम्मि. ३. स्फुटितेनापि हृदयेन कथं भगिनी निर्शंसीभूयते तस्मिन् । ४. स्फुटं तेनापि हृदये मातुलि कथं निवारिते तस्मिन् । ५. अवदाते. ६. ण छिवदं, णेच्छवद. ७. ओणन्त, ओवन्त ८. न स्फुटाते दत्तमपि पथि. ९. उधत.

पति प्रयासाला गेल्यामुळे कृश झालेली गृहिणी काकबली ठेवण्या-
घरतां खाली बांकली, तेव्हां तिच्या हातांतली बांगडी गळून पिंडाभोवतीं
पडली. हा फांस असावा अशा शंकेनें कावळ्यानें त्याला स्पर्श
केला नाहीं

● पुष्कळ खटपट करून नायिकेचें मन वळविलें, निमित्त साधून तिला
घराबाहेर काढली आणि आता नसत्या शंका घेऊन तूं टाळाटाळ करीत
आहेस. नायकाला दूतीचें आश्वासन व प्रोत्साहन.

२०६ भिंतीवरील रेधा :

206. Calendar.

ओहिदिअहागमासंकिरीहिँ सहिआहिँ कुड्डलिहिआओ ।
दोतिणिण तहिँ विअ चोरिआएँ रेहा पुसिज्जन्ति ॥६॥ १

[अवधिदिवसागमाशङ्किनीभिः सखीभिः कुड्यलिखिताः ।

द्वित्रास्तत्रैव चोरिकया रेखाः प्रोञ्च्यन्ते ॥]

प्रयासाला गेलेल्या प्रतीच्या आगमनाची मुदत टळली असावी अशा
शंकेनें मैत्रिणींनीं कुडावरील रेधा वाढविल्या; पण पत्नीनें त्यांपैकीं
दोन तीन चोरून पुसून टाकल्या.

● वायच्याप्रमाणें पति परत आला नाहीं तर तिची अवस्था कठिण
होईल अशी सख्याना घास्ती वाटली म्हणून त्यांनीं रेधा वाढविल्या.
प्रयासासाठीं ठरलेल्या दिवसाइतक्या रेधा भिंतीवर काढावयाच्या आणि
दिवस उलटला कीं त्यांपैकीं एक रेध पुसावयाची असा रिवाज असे.
मैत्रिणींनीं रेधा वाढविल्या हें पत्नीच्या लक्षात आलें. त्यामुळेच त्याचें
आगमन लावणीवर पडेल या भीतीनें किंवा अधीरतेमुळे गृहिणीनें त्यापैकीं
काहीं पुसल्या.

१. तीएँ लिहिरीए. २ भिति ३. संकीर्तिनीभिः सखीभिस्तस्यालिखन्त्या. ।
द्वित्रास्तस्मिन् चोरिकया रेखा प्रोक्ष्यन्ते ॥

२०७ विधिघटना :

207. Creation.

तुहं मुहसारिच्छं ण लहइ ति संपुण्णमण्डलो विधिणा ।
अण्णमअं व्व घडइउं पुणो वि सण्डिज्जइ मिअङ्को ॥७॥

[तव मुखसादृश्यं न लमत इति संपूर्णमण्डलो विधिना ।

अन्यमयमिव घटयितु पुनरापि सण्ड्यते मृगाङ्कः ॥

पौर्णिमेच्या पूर्ण चंद्रालाही तुझ्या मुखाचें सादृश्य व सौंदर्य लाघत नाही हें पाहून जणू दुसऱ्या कोणत्या तरी द्रव्यापासून चंद्र पुन्हा घडवावा म्हणून ब्रह्मा जणू चंद्राचे कलाकलांनी तुकडे करीत आहे.

● तुलनेसाठी पाहा : "In moon, that waxing waning shines as spots appear, Are any spots discerned in face of maiden here?" (The Sacred Kural of Tiruvalluva Nayanar Rev G. U Pope p 154) वैशिट्यांची नवी मिश्रणे करून ब्रह्मा सौंदर्याचे नेनेने नमुने निर्माण करीत असतो. तुहं सौंदर्य पाहून तो स्वतःच चकित झाला. जणू त्याला विरतन स्वरूप देण्यासाठी तो या नमुन्यावर चंद्राची घटना-विघटना करीत आहे. लुशामतीची परिणीमा. प्रतीप अलंकार : ' उपमानानर्थक्यं प्रतीपमस्थोपमेयत्वम् । ' अलंकारबोस्तुभ.

२०८ गणित :

208 Calculation

अज्जं गओत्ति, अज्जं गओत्ति, अज्जं गओत्ति, गणरीए ।
पडम विअ दिअहद्वे कुट्टो रेहाहि चित्तालिओ ॥८॥

[अद्य गत इत्यद्य गत इत्यद्य गत इति गणनशीलया ।

प्रथम एव दिव्यसार्धं कुल्य रेखाभिधिश्रितम् ॥]

१ मुग्धा २. अज्जयनज्ज ३ घट्टे ४ पुन पुन

आज पति प्रवासाला जाणार असें पत्नीला कळलें. ते आज जाणार, आज ते गेले, ते आजच गेले, असें म्हणत ती भिंतीवर रेघा काढूं लागली आणि पहिल्या दिवसाच्या प्रथमार्धातच तिनें सारी भित रेघांनीं चिह्नित केली !

● तरी विचारीची गणना पुढी झाली नाही. प्रवासाला निघालेल्या पतीला पत्नीची विरहविकलावस्था दाखवून त्याला प्रवासापासून परावृत्त करण्याचा दूतीचा प्रयत्न.

२०९ सलज्जा :

209. Bashful.

ण वि तह पढमसमागमसुरअसुहे पाविएवि परिओसो ।

जह वीअदिअहसविलक्षलक्षिए वअणकमलम्मि ॥९॥

[नापि तथा प्रथमसमागमसुरतसुखे प्राप्तेऽपि परितोषः ।

यथा द्वितीयदिवससविलक्षलक्षिते वदनकमले ॥]

(रात्रीच्या आठवर्णामुळें) सलज्ज झालेलें तिचे मुखकमल दुसरे दिवशीं पाहतांना होतो तेवढा आनंद काहीं प्रत्यक्ष प्रथम समागमात होत नाही.

● गंगाधर सागतो, तिनें प्रथम त्याला शिडकारलें होतें; पुष्कळ प्रार्थना-नंतर तिनें संमति दिली. समागमामुळें ती सतुष्ट झाली. इतकी, कीं समतीला विलंब लावला याबद्दल विमनस्क झाली. तिच्या मुद्रेवरील भाव पाहून नायकाला स्वतःच्या गुणाबद्दल धन्यता वाटली. प्रथम समागमात आनंद असतो हें खरें, पण तो दुष्कर असतो, तोही आपण सुकर केला, याबद्दल नायकाला अभिमान वाटला. त्या लाजच्या मुद्रेंत संतोष व अपेक्षा, पश्चात्ताप व कृतार्थता यांचें मधुर समिश्रण होतें.

३ जह वीअदिअहरम्भे चुम्बणवलिण वअणकमलम्मि । २ सुरेनापि भवति परितोष ३ द्वितीयस्तारम्भे चुम्बनवलिते.

२१० मदनशर :

210. Arrows of Love.

जे संमुहागअवोलन्तवलिअपिअपेसिअच्छिविच्छोहा । १

अम्हं ते मअणसरा, जणस्य जे होन्ति ते होन्तु ॥१०॥

[ये संमुखागतव्यतिक्रान्तवलितप्रियप्रेषिताक्षिविक्षोभाः ।

अस्माकं ते मदनशरा जनस्य ये भवन्ति ते भवन्तु ॥]

(अनुनयासाठी) प्रियकर सन्मुख आला. (मी त्याला उत्तेजन दिले नाही म्हणून) तो विन्मुख होऊन (जाऊ लागला.) जाता जाता त्याने उध्कपठेने वळून पाहिले. यामुळे माझे अंत करण क्षुब्ध झाले. त्याचे दृष्टिक्षेप मला मदनाच्या वाणांसारखे भासले; इतरांना काय वाटत असेल ते असो.

● मदनाचे वाण खरोपरच फुलांचे असतात का ग ! या सखीच्या प्रश्नाला उत्तर.

२११ कडदोरा :

211. Through Fire & Water.

इअरो जगो ण पावइ तुह जहणारुहणसंगमसुहोद्विम् । १

अणुहवइ कणअडोरो हुअवहवरुणार्णं माहप्पम् ॥११॥

[इतरो जनो न पाप्नोति तद्य जघनारोहणसंगमसुखकेलिम् ।

अनुभवति केनकदोरो हुतवद्ववरुणयोर्माहात्म्यम् ॥]

तुझ्या जघनांवर आरोहण करण्याचे किंवा त्यांना मिठी घाटून होलण्याचे सुख इतरेजनांना मिळत नाही व ते तुझ्या सोन्याच्या कड-दोन्याला मिळते. हे क्षमि व वरुण यांच्या वृषेचे माहात्म्य.

१. पमुग्गागअ. २ ये प्रमुत्तागतव्युत्थानदलितप्रियेप्रशिताक्षि. ३. कनकमूश हुतवद्ववरुणार्णमाहात्म्यम् .

● कनकडोर म्हणजे कमरपट्टा नव्हे, कडदोरा. चपटा कमरपट्टा कमरे-
भोंवती गच्च बसतो आणि भरदार कडदोरा सैल असून नितबावर व
जघनांवर ओघळतो आणि तो कडोसरीत गुरफटलेला किंवा कांसोट्यात
गुताविलेला असल्यामुळे शरीराच्या हालचालींशी ताल धरतो. प्राचीन शिल्पात
कडदो-याचे अनेक नमुने आढळतात, आणि आतां, क्वचित्, ग्रामीण
जीवनात सोनार प्रथम सोने तापावितो आणि तप्त सुवर्णावर कौशल्याचे
सस्कार केल्यानंतर पाण्यात बुडवतो. यामुळे अलकाराना आपोआप
अग्निपानीय व्रताचें श्रेय व फळ मिळते. व्रतखडात असे कांहीं फळ
सांगितलेले असते तर ते कितीतरीनी स्वीकारले असते !

२१२ आश्चर्य :

212 Wonder

जो जस्स विहवसारो तं सो देइ त्ति किं त्य अच्छेरम् ।
अणहोन्तं पि खु दिण्णं दोहग्गं तइ सत्तीणम् ॥१२॥

[यो यस्य विभवसारस्त स ददातीति किमत्राश्चर्यम् ।
अभवंदपि खलु दत्त दौर्भाग्य त्वया सपत्नीनाम् ॥]

आपल्या वैभवाचें सार असे जें धन तें मनुष्य दुसऱ्यांना देतो,
यात आश्चर्य फसले ? तुझ्यापाशीं नसलेले दौर्भाग्य त् आपल्या सवतींना
देतेस, हें खरें आश्चर्य

● विरोधालंकार “ अविरोधेऽपि विरोधो यत्रोक्त स्याद्विरोध स ।
स्याज्जातेर्गुणकर्मद्रव्याणा स्वस्वपरयोगात् ॥ ” अलंकारकौस्तुभ. अलंकार
रत्नाकरात विशेषोक्तीचें उदाहरण ‘ हेतुसाकल्ये फलानुत्पत्तिर्विशेषोक्ति ।’

२१३ निरुपम :

213. Unique.

चन्द्रसरिसं मुहं से सरिसो अमअस्स मुहरसो तिस्सा ।
सकअग्गहरहंसुज्जलचुम्बणअं कस्स सरिसं से ॥१३॥

[चन्द्रसदृशं मुखं तस्याः सदृशोऽमृतस्य मुखरसस्तस्याः ।
सकचग्रहरमसोज्वलचुम्बनकं कस्य सदृशं तस्याः ॥]

तिचें मुख चंद्रासारखें व अररस अमृतासारखा आहे. तिचें केस धरून बलात्कारानें, घाईनें व आवेशानें तिचें चुवन घेतलें, त्याला उपमा कशाची ?

● निरुपम म्हणून अद्वितीय की तोंवर अननुभवित म्हणून ? 'उज्ज्वलं मनोसं,' सारस्वतीकण्ठामरण. अलंकारखीस्वुमात उपमानलुनोपमेचें उदाहरणः 'वाक्यसमासोभयगोपमानलुप्ता...अत्र सकचग्रहरमसदृशचुम्बनं कस्य सदृशमिति उपमानस्याप्रयोगः ।' अलंकाररत्नाकरात सङ्कराचें उदाहरणः 'अह्गत्वे तु सङ्करः'

२१४ विचक्षणा :

214. Caution.

उप्पणत्थे कज्जे अइचिन्तन्तो गुणागुणे तम्मि ।
चिरैआलमन्दपेच्छित्तणेण पुरिसो हणइ कज्जम् ॥१४॥

[उत्पत्तायें कार्येऽतिचिन्तयन्गुणागुणी तस्मिन् ।
चिरैकालमन्दप्रेक्षित्वेन पुरुषो हन्ति कार्यम् ॥]

१ अमअगरिच्छो अ मुहरसो २ रदुम्बेल, रदगाअल. ३ रमगोदेल, रमगदठ, गहनप्रदणभागाअल ४ अइ मुन्दर मुखपेच्छित्तणेण ५ अतिमुन्दर-
अन्वप्रशित्वेने, चिरैकालान्वप्रेक्षित्वेन, चिरैकालम्

यशापयशाच्या सभाव्यतेची व गुणावगुणाची फाजील विचक्षणा करणारा मनुष्य सावकाशपणे विचार करण्यात काळ दवडतो आणि सिद्ध होत आलेल्या कार्यांचा नाश करतो.

● हे शुद्ध सुभाषित आहे; तरीही गंगाधर सागतो, दीर्घसूत्री नायफाला हे दूतीचे प्रोत्साहन आहे.

२१५ रागानुराग :

215. Motive.

वालअ ! तुमाहि अहिअं णिअअं विअ वल्लहं महं जीअम् ।
तं तइ विणा ण होइ, ति तेण कुविअं पसाएमि ॥१५॥

[वालक त्वत्तोऽधिकं निजकमेव वल्लभ मम जीवितम् ।

तस्यया विना न भवतीति तेन कुपितं प्रसादयामि ॥]

वालक, तुझ्यापेक्षा मला फक्त माझा जीवच जास्त प्रिय आहे. तुझ्याशिवाय जीव राहत नाही, म्हणून राग आवरून तुला प्रसन्न करण्याचा मी प्रयत्न करीत आहे.

● राग न अनुराग, दोषाचाही वर्ण आरक्त, परक फक्त छटेचा. रागामार्गे प्रतिपक्षाचा अपराध असतो तर अनुरागामार्गे अनुनय; त्या मार्गे अहकार, या मार्गे आसक्ति. मी तुझा अनुनय करीत आहे, म्हणून तुझा अपराध माझ्या निदर्शनास आलाच नव्हता किंवा मी तुझ्यावर अप्रसन्न झालेच नव्हते, असा गौरसमज करून घेऊ नको.

२१६ पुरावा :

216. Evidence.

पत्तिअ ! ण पत्तिअन्ती, जइ तुज्झ इमे ण मज्झ रुअईए ।
पुट्ठीअ वाहविन्दू पुलउम्भेण भिज्जन्ता ॥१६॥

१ त्वतोऽप्याधिक २ नियतमेव ३ पत्तअ ण पत्तअन्ती

[प्रतीहि न प्रतीयन्ती यदि तवेमे न मम रोदनशीलायाः ।

पृष्ठस्य चाप्पविन्दवः पुलकोद्भेदेन भिद्यमानाः ॥]

जीव तोडून सांगितलें तरां तुला माझा विश्वास वाटत नाही. पहा, तुझे अथ्र माझ्या पाठीवर पडत आहेत आणि माझ्या अंगावर उमलणारे रोमाञ्च त्यांचा भेद करीत आहेत.

● प्रथम मनघरणी केली, नंतर पायघरणी; तेव्हा तिचे अश्रु त्याच्या पाठीवर पडून लागले व त्याचें शरीर रोमांचित झालें. खऱ्या प्रेमाधिवाय पुलकोद्भव होत नाही. रोमाञ्च हाच निरपराधित्वाचा पुरावा व प्रेमाचा प्रत्यय. दुर्जनाच्या चुगत्त्वावर विसंबून नको, माझ्या वचनावर विश्वास ठेव, प्रेमाचें प्रमाण पाहा आणि प्रसन्न हो, अशी नाथिनेची विनवणी.

२१७ सन्मित्र :

१17. Friend Indeed

तं मित्तं काअव्वं जं किर वसणम्मि देसआलम्मि ।

आलिहियभित्ति वाउल्लंअं व ण परम्मुहं ठाइ ॥१७॥

[तन्मित्रं कर्तव्यं यत्किल व्यसने देशकालेषु ।

आलिखितमिच्छिपुत्तलकमिध न पराड्मुपं तिष्ठति ॥]

अमा मित्र करारा फां जो कोणत्याही फांती, देशी व प्रमंणी पराड्मुख होणार नाही आणि भितीवर चित्रित केलेल्या वाट्टीप्रमाणें नेहमी मन्मुस राहिल.

● भारतातील सर्व प्राचीन चित्रे व शिल्पे सन्मुसच असतात.

२१८ हाय ! हाय !!

218 Wail.

चहुआइ णइणिउल्ले पढमुंगअमीलणण्डणविलक्खम् ।

उट्ठेइ विहंगउलं हा हा पक्खेहिं व मणन्तम् ॥१८॥

[वध्वा नदीनिकुञ्जे प्रथमोद्गतशीलखण्डनविलक्षम् ।

उड्डीयते विदंगकुलं द्वा द्वा पक्षैरिव भणत् ॥]

नदीतीरावरील कुञ्जांत वधूचें शीलखण्डन झालें, हें दृश्य पाहून
शाढांबरील पक्ष्यांना लाज वाटली आणि त्यांचा समूह पंख फडफडवीत,
जणूं हाय ! हाय ! असे उद्गार फाटीत तेथून उडून गेला.

● हें शीलखण्डन होत आहे, हे पक्ष्यांना कसे उमजले ? त्यानाही
पातिव्रत्याची जाणीव असते कीं काय ! शिकारी सांगतात कीं परक्याच्या
आगमनाची जाणीव जंगलांतल्या जनावराना देण्यासाठीं कांहीं पक्षी
शिकान्याच्या माथ्यावर चीत्कार करीत उडत राहतात आणि ही सूचना
मिळताच शिकार सावध होऊन इतरत्र छुडपांत आश्रयाला जाते. या
गार्थेतल्या पालरानीं दिलेली साद कुञ्जातल्या मिथुनाला सावध करण्यासाठीं
दिली, कीं वाट पाहणाराला जोडीदाराच्या आगमनाची बर्दी देण्यासाठीं ?

२१९ वसन्तोन्माद :

219. Hot Season.

सच्चं भणामि, बालअ ! णत्थि असकं वसन्तमासस्स ।

गन्धेण कुरवआणं मणं पि असइत्तणं ण गआ ॥१९॥

[सत्यं भणामि बालक नास्त्यशक्यं वसन्तमासस्य ।

गन्धेन कुरवकाणां मनागप्यसतीत्वं न गता ॥]

बालक, मी खरेंच सांगते, (उन्मादक) वसंतांत काहीही अशक्य
नाहीं. कुरवकांचा सुगंध दरवळत असूनही ती थोडीही चळली नाही.

● बालक, तुला जीवनाचा अनुभव नाही, विरहवेदनाच्या तीव्रतेची
कल्पना नाही, वसंतमास व कुरवकांचा सुवास याच्या सामर्थ्याची जाणीव
नाहीं. त्वरा कर, घरीं जा, नाहीतर तिच्या शीलाचा भरंवसा नाही.

२२० पिंजऱ्यांतलें पांखरूं :

220. Cage Bird.

एकेकमवइवेठणविवरन्तरदिण्णतरलणअणाए ।

१) तइ चोलन्ते, बालअ ! पञ्जरसउणाइअं तीए ॥२०॥

[एकैकवृतिवेष्टनविवरान्तरदत्ततरलनयनया ।

त्वयि व्यतिक्रान्ते बालक पञ्जरशकुनायितं तथा ॥]

बालक, तूं गेलास तेव्हां कुंपणाच्या एकेका छिद्रांतून तिने चंचल दृष्टीने तुझ्याकडे पाहिलें, पिंजऱ्यांतलें पांखरूं पाहतें तसें.

● पिंजऱ्यांतलें पांखरूं एकेका काडीआडून मान बांबून भिरभिरत्या नजरेने बाहेर पाहत पाहत धातल्या आडव्या दांडीवर अत्यरक्षणें हालचाल करीत असतें; जणूं कोटून, कमें व वेड्या बाहेर पडता येईल याचाच विचार त्याच्या मनात सदैव चाललेला असतो. ती परतंत्र नसती व तूं साद दिली असतीस तर पाखरासारखी ती तुझ्यामागे उडत आली असती.

२२१ कुंपण :

221. Fence.

ता किं करेउ, जइ तं सि तीअ वइवेठ्ठपेच्छिअथणीए । १

पांअइगुठ्ठद्वक्खित्तणीसहङ्गीअ वि ण दिट्ठी ? ॥२१॥

[तत्किं करोतु यदि स्वमसि तथा घृतिवेष्टनप्रेरितस्तनया ।

पादोद्गुष्ठाघांक्षितनिःसहाङ्गयापि न दृष्टः ॥]

कुंपणाला अगदीं छातीं भिडवून आणि रंग लागेपर्यंत पायांच्या धव्या अंगुष्ठांवर उभे राहून विचारीनें तुंसें दर्शन व्हावें म्हणून तडफड फेटीं, पण तूं तिला दिसलाच नाहींस. मग तिनें विचारीनें काय करावें ?

१. वइवेठणविवरन्तरतरलदिण्णअणाए. २. एककम. ३. च्युत्तानति.

४. पाअइगुठ्ठद्वक्खित्त. ५. पादागुष्ठाभेतिशस.

● संकेताप्रमाणें मी तिच्या दारावरून फेरी टाकली पण ती दिसली नाही, या नायकाच्या तक्रारीला दूनोचें उत्तर; माझे आणि तुमचें, दोघांचेही दुदैव, दुसरे काय ! आणि कुंपणाचें सुदैव !

२२२ अश्रु :

222. Tears.

पिअसंभरणपलोद्दन्तवाहधाराणिवाअभीआए ।

दिज्जइ वङ्कगीवाएँ दीवओ पहिअजाँआए ॥२२॥

[प्रियसंस्मरणप्रलुठद्वाप्पधारानिपातभीतया ।

दीयते वक्रग्रीवया दीपकः पथिकजायया ॥]

प्रियकराच्या आठवणीमुळे डोळ्यांत दाटलेल्या अश्रुधारा ओघळून ज्यात विश्लेष या भीतीने प्रवाशाच्या पत्नीने मान वळवून दिवा दिला.

● प्रोपितपतिकेचा अभिलाष करणाराला ती असाध्य आहे अशी दूतीची सूचना.

२२३ लवचिक :

223. Fragile.

तइ वोलन्ते, बालअ ! तिस्सा अङ्गाइँ तह णु वलिआइँ ।

जह पुट्टिमज्झणिवंतन्तवाहधाराओँ दीसन्ति ॥२३॥

[त्वयि व्यतिक्रामति बालक तस्या अङ्गानि तथा नु वलितानि ।

यया पृष्ठमध्यनिपतद्वाप्पधारा दृश्यन्ते ॥]

बालक, तू जाऊं लागलास तेव्हा (तुझ्याकडे पहात पहात) तिने आपले अंग वसल्या जाणें इतकें वळविलें कीं तिचे अश्रु तिच्या पाठीच्या मध्यावर पडतांना दिसले.

● तुझ्यावरील प्रेमासुळें तिच्या शरीराची अशी देना झालेली आहे.

१. धरणीए. २ प्रगलत्, प्रपतद्. ३. णिवलंत, णिवदंत.

२२४ चालेल :

224. Common Man.

ता माञ्जिमो व्विअ वरं, दुज्जणसुअणेहिँ दोहिँ वि ण कज्जम् ।
जह दिट्ठो तवइं खलो, तहेअ सुअणो अईसन्तो ॥२४॥

[तन्मध्यम एव वर दुर्जनसुजनाभ्यां ह्याभ्यामपि न कार्यम् ।
यया दृष्टस्तापयति खलस्तथैव सुजनोऽदृश्यमानः ।]

तो मध्यम गुणी आहे, हेंच ठीक आहे. दुर्जन व सज्जन या
दोघांचेहि कार्य नाही. दुर्जनाचें दर्शन तापदायक असतें आणि
सज्जनाचें तर दर्शनही होत नाही.

● सज्जन दुर्मिळ व भेटला तरी निरूपयोगी; जगदुंदारावर प्रयत्न करू
करावयाचा; दुर्जन भेटला वी आमुध्याचें मातेरें द्हावयाचें. म्हणून ज्याचे
गुणदोष सामान्य आहेत असाच पुढप त्रिपाना अधिक इष्ट घाटतो; तसें
नसतें तर सामान्य जनाना कोण विचारता !

२२५ कटाक्ष :

225. Side Glance.

अद्वच्छिपेच्छिअं मा करेहि, साहाविअं पलोएहि ।
सो वि सुदिट्ठो होहिइ, तुमं पि मुद्दा कलिज्जिहिसि ॥२५॥

[मर्धाक्षिमेक्षितं मा शुरु स्यामाधिकं प्रलोकय ।
सोऽपि सुदृष्टो भविष्यति त्वमपि मुग्धा कलिष्यसे ॥]

तूं त्याप्याकडे कटाक्ष टाकूं नकोन, साहाविकरणेंच पहा; म्हणजे
तो तुला नीट दिसत आणि फार तर लोफ तुज अड्ड म्हणनीट.

१. अदीगन्तो. २. न मे कार्यम्. ३. शिर्या भविष्यति.

● आपल्या पतीकडे षण्णा डोळ्याने पाहणाऱ्या स्त्रीप्रत पत्नीचे इंध्योद्धार, अलंकार-रत्नाकरांत तंत्र अलंकाराचें उदाहरण: 'नानाफलप्रयुक्तः तन्त्रम् ।'

२२६ गुपचुप :

226. Silent Surrender.

दिअहं गुंडक्किआए तीए काऊण गेहवावारम् ।
गरुए वि मण्युदुःखे भरिमो पाअन्तसुत्तस्स ॥२६॥

[दिवसं रोपमृकायास्तस्याः कृत्वा गेहभ्यापारम् ।
गुरुकेऽपि मन्युदुःखे स्मरामः पादान्तसुतस्य ॥]

दिवसभर ती घुश्यांत होती, गुपचूप होती. कामधाम आटोपल्यावर रागाचें दुःख विशेष असतानांही ती माझ्या पायांजवळ येऊन शॉपली, त्याची आठवण होते.

● जो अपराधी, त्याच्याच पायाचा विचारीला आश्रय करावा लागला. कारण ती कुलीन, पतिप्रता होती. दशरूपकात औदार्याचें उदाहरण.

२२७ उपदेश :

227. Counsel.

पाणउडीअ वि जलिऊण, हुअवहो जलइ जण्णवाडम्मि ।
ण हु ते परिहरिअन्वा विसमदसासंठिआ पुरिसा ॥२७॥

[पानकुट्टामपि ज्वलित्वा हुतवहो ज्वलति यज्ञवाटेऽपि ।
न खलु ते परिहर्तव्या विषमदशासंस्थिताः पुरुषाः ॥]

अग्नि काय, शॉपडींत पेटतो, तसाच यज्ञस्थानींही प्रज्वलित होतो पुरुषाना विपन्नावस्था प्राप्त झालेली असली तरी त्यांना टाळूं नको.

● पानकुटी म्हणजे चाण्डालकुटी (गगाधर), पर्णकुटी (घेर), महाराजें घर, पिठा (भागवत), शौण्डिककुटी (सरस्वतीकण्ठाभरण) आणि मदिरापानकुटी, गुचा (मधुरानाथ) पण गुत्पात अमीचें काय प्रयोजन ? कीं गुत्पातच हातभट्टी लावीत असत ? गगाधर सांगतो, अधम स्त्रीसगामुल्लें वृषित झालेल्या धनिकाला झिडकारण्याच्या विचारात असलेल्या दुहितेला व्यवहारचतुर बेश्यामातेनें केलेला हा उपदेश आहे सरस्वतीकण्ठाभरणात वक्र निदर्शनेचें उदाहरण ' वृष्टात् प्रोत्सासिद्धयै य सिद्धेऽर्थे तन्निदर्शनम् । पूर्वात्तरसमत्वे तदनु वक्र च कथ्यते । '

२२८ मूलकारण :

228 Basic Principle

ज तुज्झ सई जाआ, असईओ जं च सुहअ ! अहो वि ।

ता किं फुट्टु ? बीअ तुज्झ समाणो जुआ णत्थि ॥२८॥

[यच्च सती जाया असत्यो यच्च सुभग वयमपि ।

तर्किं स्फुट्तु बीज तच्च समातो युवा नास्ति ॥]

सुभग, तुझी पत्नी सती आहे व आम्ही असती आहोंत, याचें मूलकारण स्पष्ट सांगत, तुझ्यासारखा तरण (तिला प्राप्त झाला व आम्हाला लाभला) नाही

● आम्ही मित्राबरोबर एक तरुण एका गणिकेकडे गेला त्याच्या आसुध्यातला हा पहिलाच प्रसंग तिचा निरोप घेताना, तिच्या मदिरात पाऊड टाकताना नव्हे, त्यानें विचारलें, तुम्ही इतक्या सुंदर, एवढ्या गुणी, या मार्गांत कशा पडलात ? त्याला तो प्रश्न नवा होता, तिला नेहमीचाच होता, कारण नवाशिके बाचीराव आरभी हाच प्रश्न विचारतात गिःहाइकाची व त्याच्या धमपत्नीची स्तुति हें गणिकाच्या कैतवाचें एक वैशिष्ट्य आहे आणि तेंच गृहस्थाला गुणवितें ।

२२९ हाताला हात :

229. Co-operation.

सञ्चस्सम्मि वि दंद्धे तहवि हु हिअअस्स णिव्वुदि च्चेअ ।

जं तेण गामडाहे हत्थाहत्थि कुटो गहिओ ॥ २९ ॥

[सर्वस्येऽपि दग्धे तथापि खलु हृदयस्य निर्वृतिरेव ।

यत्नेन ग्रामदाहे हस्ताहस्तिकया कुटो गृहीतः ॥]

गावाला आग लागली, तांत तिचे सर्वस्व जळून गेलें; तरीही प्रियकरानें तिच्या हातातून घडा घेतला तेव्हां तिच्या हृदयाला परम सुख झालें.

● आग विक्षिप्यासाठीं गावकऱ्यानीं पाणवट्यापासून राग लावली होती. पाण्यानें भरलेला घडा शेजाऱ्याला देताना तिच्या हाताला त्याचा हात लागला. त्या परिस्थितीत व मनःस्थितीत एवढ्यानेंही तिला सुख वाटलें.

२३० चारुदत्त :

230. Poverty.

जाएज्ज वणुद्देसे कुज्जो वि हु णीसाँहो श्शंडितपत्तो ।

मा माणुसम्मि लोए ताई रँसिओ दरिदो अ ॥ ३० ॥

[जायता वनोद्देशे कुज्जोऽपि खलु निःशाखः शिथिलपत्रः ।

मा मानुषे लोके त्यागी रसिको दरिद्रश्च ॥]

एकाद्या निर्जन जंगलत वेड्यावाकड्या व खुरटलेल्या, फाद्या नसलेल्या व पाने झडलेल्या वृक्षाच्या जन्माला आलों तरी चालेल, पण

१. दड्ढे, डडे, दड्ढे २. कुण्डो ३. कुज्जो ४. खलुओ. ५. गलित, पडिअ, क्षडिअ ६. एककरमो ७. स्थाणुको गलितपत्र, घटितपत्र, शदितपत्रः

मनुष्यलोकांत मात्र दानशील व रसिक, पण दरिद्री, अशाच्या जन्माला येऊं नये.

● गंगाघर सागतो : 'दरिद्रो निर्धनः । अवसररहितश्च ।' आणि रसिक म्हणजे 'सानुरागः शृंगारी च ।' धनाचे अभावीं दरिद्री रसिकाला इच्छित स्थानीं प्रवेश मिळत नाही, त्याप्रमाणें गृहकृत्यांमुळे मला भेटीला येण्याला सगळ नाही, असा असर्तानें दरिद्री भुजंगाला वृत्तीकरवीं सुभाषित रूपात पाठविलेला निरोप. गुणी परंतु दरिद्री चारुदत्तावर अनुरक्त होणारी वसतसेना विख्या. अलंकाररत्नाकरात विध्याभासाचें उदाहरणः 'अनिष्टविधानं विध्याभासः ।'

२३१ साहस :

231 Daring.

तस्स अ सोहगगुणं अमहिलसरिसं च साहसं मज्झ ।

जाणइ गोलाऊरो वासांरत्तोद्धरत्तो अ ॥३१॥

[तस्य च सौभाग्यगुणममहिलासदृशं च साहसं मम ।

जानाति गोदापूरो वर्षारत्नैर्धरत्नश्च ॥]

महिलांचे ठायीं सहसा वादळणार नाहीं वसें माझे साहस आणि त्याचें सद्भाग्य हीं दोन्ही गोदावरीच्या पुराला व पावसाळ्यांतील मध्यरात्रीला माहीत आहेत.

● साहसावाचून अपूर्व फललाभ होत नाही. वेवरनें टीकेंत हेरो व लेअँडर यांच्या कथेचा उल्लेख केलेला आहे. हेरो ही अँफ्रोडीट या सौंदर्य-देवतेची पुजारीण. तिला भेटण्यासाठीं लेअँडर हा रोज रात्रीं हेलेस्पॉटची सामुद्रधुनी पोहून तिच्या मठात येत असे. एका रात्री तो वादळात बुडून मेला. त्याचें प्रेत पाहतांच हेरोनें लमुद्रात उडी घेऊन आत्मार्पण केलें. या

गाथेची नायिका अधिक साहसी. शुक्रवहात्तरीत कथा आहे: भ्रमवती नदीतीरी शेपपुर गावी सुराक्षस नामा शेती होता. त्याची स्त्री कालिका. नदीपार सिद्धेश्वरपुरीत एक ब्राह्मण होता. पालथ्या वागरीचे साह्याने नदीपार होऊन ही त्याशी संग करी. हे वर्तमान कर्णोपकर्णी समजल्यावरून शोध करावा म्हणून सुराक्षस कृत्रिम निद्रा करता झाला. रात्री कालिका चालली, तिचे पाठीमागून आपण गेला, नदीपार गेला. तिने पति पाहिला. घागर पाण्याने भरून ती सिद्धेश्वराचे देवळात गेली व उदकाचा अभिषेक करून म्हणाली - 'देवा ! तूं स्वप्नात सांगितलेस कीं जर मध्यरात्रीत मजला अभिषेक केलास तर तुझा पति पाचेल, नाहीतर पाच दिवसात मरेल यास्तव अभिषेक केला. आता शतायु होऊं दे.' तिची सखी अधारात उभी होती. ती तथास्तु म्हणाली. ही आकाशवाणी ऐकून सुराक्षस सतुष्ट होऊन मागचे मार्ग घरास माघारी आला आणि पाठीमागून स्वकार्य साधून कालिका स्वग्रहास परत येती झाली. असेच काही साहस, कदाचित् ते समजालीन असेल, या गाथेत अभिप्रेत असावे असे वाटते.

२३२ गेले ते दिवस :

232. Bygone Days.

७ ते वोलिआ वअस्सा, ताण कुडङ्गाण थाणुआ सेसा । ७
अह्ने वि गअवआओ मूलुच्छेअं गअं पेम्मम् ॥३२॥

[ते व्यतिऋन्ता वयस्यास्तेषां कुञ्जानां स्थाणव. शेपा. ।

वयमपि गतवयस्का मूलोच्छेद्य गतं प्रेम ॥]

ते आमचे मित्र गेले, त्या कुञ्जातील वृक्ष वटून त्याची खोडे शालीं, आम्ही वृद्ध झाले आणि आमचे प्रेमही समूळ नष्ट झाले.

१ एणुआ, एणुआ, खुणुआ २ व्यतीता वेतसा ३ कुरङ्गाणा

४ स्थाणुमा

● या ना त्या निमित्तानें वयस्क असती ग्रामतक्षणांना जागोजाग व वेळोवेळीं भेटत असे आणि त्यांची अडळी कामें करीत असे. बरेच दिवस या पापमूर्तींचें दर्शन झालेलें नमल्यामुळें एका उनाड तक्षणानें विचारलें, का हो, अलीकडे कोठें भेटत नाही ? या उपहासगर्भ प्रश्नाला बटलेल्या वृद्धेचें उत्तर : आज तुम्ही मूर्तींत आहात, उद्या तुम्हीही वयस्क बाल, तुमचे समानशील दोस्त सोडून जातील, उतारावरून घसरत असताना आठवणी करता येतील असें काहीं तरी या वयात करून ठेवा

२३३ हिरवें खोड :

233 Strumpet

थणजहणाणिअम्बोवरि णहरंङ्का राअवआणं वणिआणम् ।

उव्वसिआणङ्गणिवासमूलवन्ध व्व दीसन्ति ॥३३॥

[स्तनजघननितम्बोपरि नखराङ्का गतवयसां वनितानाम् ।

उद्वसितानङ्गनिवासमूलधन्धा इव दृश्यन्ते ॥]

वय उलटून गेलेल्या स्त्रियांच्या स्तनजघननितनावरील नखाचे ओरखडे मदनाच्या उध्वस्त निवासस्थानाच्या अवशेषासारखे दिसतात

● निवासमूल = भित्तिमूल = घराचा पाया ओसाड घराच्या पायातले दगडही शेजारीपाजारी उकळून नेतात, मग पायाचे खदक जमीनीवर ओढलेल्या ओरखल्यासारखे दिसतात.

२३४ सौंदर्य :

234 Beauty.

जस्स जहं विअ पढमं तिस्सा अङ्गम्मि णिरडिआ दिट्ठी ।

तस्स तहि चेअ ठिआ सव्वङ्गं केण वि ण दिट्ठम् ॥३४॥

[यस्य यत्रैव प्रथमं तस्या अङ्गे निपतिता दृष्टिः ।
तस्य तत्रैव स्थिता सर्वाङ्गं केनापि न दृष्टम् ॥]

तिच्या ज्या अवयवावर दृष्टि पडते तेथेच ती खिळून राहते. (दुसरांफडे पाहावयाचे भानच राहत नाही.) यामुळे तिचे संपूर्ण सौंदर्य कोणीच पाहिलेले नाही.

● तिच्यावर अनेकांची नजर आहे, पण आजवर ती कोणालाही वश झालेली नाही.

२३५ विप व अमृत :

235. Poison & Nectar.

विरहे विसं व विसमा, अमअमआ होइ संगमे अहिअम् ।
किं विहिणा समअं विअ दोहिं वि पिआ विणिम्मिअआ ? ॥ ३५ ॥

[विरहे विपमिव विपमामृतमया भवति संगमेऽधिकम् ।
किं विधिना सममेव द्वाभ्यामपि प्रिया विनिर्मिता ॥]

तिचा विरह विपासारखा असह्य व समागम अमृतासारखा सुखद आहे. विधीने विप व अमृत यांचे मिश्रण करून प्रिया निर्माण केली की काय ?

● तुलनेसाठी पहा: ' नामृतं न विषं किञ्चिदेका मुक्ता नितम्बिनीम् ।
सैवामृतलता रक्ता विरक्ता विषवह्वरी ॥ ४४ ॥ ' ' मधु तिष्ठति वाचि योपिता ।
हृदि हलाहलमेव केवलम् ॥ अतएव निर्पीयतेऽधरो । हृदयं मुष्टिभिरेव
ताड्यते ॥ ६० ॥ ' (शुद्धगारुडशतकम् : भट्टहरी : निर्णयसागर : श्री. पणशीकर)

२३६ ओंजळींतलें पाणी : 236. Handful of Coins.

अहंसणेण पुत्तअ ! सुट्टु वि णेहाणुबन्धघट्टिआइं ।

हत्थउडपाणिआइं व कालेण गलन्ति पेम्मंआइं ॥ ३६॥

[अदर्शनेन पुत्रक सुप्सुवपि स्नेहानुबन्धघटितानि ।

हस्तपुटपानीयानीव कालेन गलन्ति प्रेमाणि ॥]

पुत्रा, सतत स्नेहांनें दृढ झाल्लें प्रेमहीं दर्शनाभावामुळें ओंजळींतल्या पाण्यासारखें कालान्तरानें नष्ट होतें.

● दुहितेच्या दोषपरिहारार्थं वेश्यामातेचे भुजंगाप्रत उद्गार. गेल्या खेपेला तुम्हां ओंजळ भरून द्रव्य दिलें होतें, त्याची मलाही आठवण आहे; इतक्या दिवसात राजणरी झिरपून कोरडा झाला असता, मग ओंजळोची काय कथा ! तिनें तुम्हाला ओळखलें नाही यात त्या विचारीचा काय बरें दोष ?

२३७ विंचू :

237. Scorpion.

पइपुरओ विअ णिज्जइ विच्छुअदट्टेत्ति जारवेज्जघरम् ।

णिउणंसहीकरधारिअ भुअजुअलन्दोलिणी वाला ॥ ३७॥

[पतिपुरत एव नीयते वृश्चिकदष्टेति जारवैद्यगृहम् ।

निपुणसखीकरधृता भुजयुगलान्दोलनशीला वाला ॥]

१. वन्धिहियआणं, बन्धगहिआइ २ वालन्ति. ३ गृहीतानि, स्नेहानुबन्ध-
मनसो ४ विंचुअट्टा, विंचिअदक्खे, विंचुआउक. ५. महीकरलम्बिअकरवल-
अन्दोलिणी, सहिअअसहीअणपमारिअ. ६ सहृदयसखीजनप्रभारिता.

विंचू चावल्याचें ढोंग करवून निपुण सखीनें दोन्ही दंडाना झटके देणारी वाला नवऱ्यासमोरून हात धरून जार वैबाच्या घरीं नेली.

● वेबर सागतो, स्त्रीवेदात अशा अनेक युक्त्या आढळतात. विंचू चावल्याचें ढोंग करून विपवैद्याच्या वेपात परपुरुपाला सखीच्या साहाय्यानें घरीं आणणाऱ्या धान्यकूटच्या तनुकेची गोष्ट शुक्रवहाचरींत आहे. भूत उतरविणाऱ्या मात्रिकासह छप्परपलंगावरून गावच्या रस्त्यावरून मिरवून घेणाऱ्या व्यभिचारिणीची गोष्ट श्रुतस्मृतींत आहे । ' विंचु मोठा रगेला सईवाई, माझा उतरून गेला चेहरा । येती मज लहरावरती लहरा । कोणी तरी माणूस धाडा शहरा । ' (लावणी-संग्रह पृ. १५२). सखी सागते, मी निपुण आहे, माझ्यावर विश्वास ठेव, काहीं तरी युक्ति काढून मी तिला धरातून काढीनच.

२३८ ब्रैल :

238 Hearth.

निक्रिण्ड माहमासम्भि पामरो पाईडि वड्लेण । ?

णिध्दूममुम्भुर विवअ सामलीअ थणो पडिच्छन्तो ॥३८॥

[विक्रीर्णते माघमासे पामर प्राघरण चलीवदेंन ।

निर्धूममुम्भुरनिभौ श्यामल्याः स्तनां पश्यन् ॥]

धूमरहित व अग्निगोलासारखे लकाकणारे आपल्या श्यामळ पत्नीचे स्तन पाहताच गरीब शेतकऱ्यानें ऐन हिवाळ्यात आपली ऊबदार पाघरणें देऊन त्याच्या मोबदल्यात बैल खरेदी केला

● माघातली थडी आणि यौवनाचा उष्मा— दोन्ही कल्पनांनीं हुडहुडी भरते ! काश्मीरात अगत ऊबदार कपडे व त्यावर गरम पाघरणें असलीं

१ विक्रिण्ड २ पारड, पारिडि, पावलि ३ मुम्भुरसच्छहे ४ णिअच्छन्तो

५. निर्धूमसङ्गारसदृशयो श्यामल्या स्तनयोर्नियच्छत

तरी आत पेटती शेगडी टेवाकी सागते. तेवढी थंडी आपल्याकडे नसते. म्हणून नव्या नवरीच्या उपस्थितीत एकीकडच्या थंडीची त्याला दिवत वाटली नाही. नामस्तीसार्टी त्याला बेल घ्यायचाच होता. या गाथेतील वस्तुविनिमयाचा व्यवहार लक्षात घेण्यासारखा आहे. परिवृत्ति अलंकार. 'रतिरूपेण हीनपात्रेषु रसाभासः' सरस्वतीकण्ठाभरण.

२३९ ओड :

239. Magnetism.

सचं भणामि, मरणे द्विअस्मि, पुण्णे तडम्मि तावीए ।

अज्ज वि तत्थ कुडङ्गे णिवडइ दिट्ठी तह चेअ ॥३९॥

[सत्य भणामि मरणे स्थितास्मि पुण्ये तटे ताप्या. ।

अद्यापि तत्र निकुञ्जे निपतति दृष्टिस्तथैव ॥]

खरें सागतें, तापीच्या पवित्र तीरावर मी आसन्नमरण अवस्थेत पडलें आहे, तरी काठावरच्या कुंजाकडे भांडी दृष्टि अजून ओढ घेत आहे.

● छोटें वय झालें तरी तिचा भरवसा देता येत नाही असें पुरुषवेदात यचन आहे. आसन्नमरण अवस्थेत मनात कोणते विचार व आठवणी येतात ? या प्रश्नावर एकमत होणें शक्य नाही ।

२४० संकट :

240. Calamity.

अन्धअचोरपैतं व माउआ ! मह पइं विलुम्पन्ति ।

ईसाअन्ति महं विअ, छेप्पाहिन्तो फणो जाओ ॥४०॥

१ तत्थ तर्हि चिय वलति णयणा कुडङ्गम्मि २ गृहीतमरणप्रताऽस्मि

३ कुरङ्गे ४ अन्धलयवयर ५ पत्थि

[अन्धकरवदरपात्रमिव मातरो मम पतिं विलुम्पन्ति ।

ईर्ष्यन्ति मह्यमेव लाङ्गूलेभ्यः फणो जातः ॥]

आई, आधळ्याच्या हातातल्या भांड्यांतलीं बोरें छुटलीं जातात; त्याचप्रमाणें इतर स्त्रियांनीं माझ्या पतीचे प्रेम छुटलें; आणि वर त्याच माझा मत्सर करतात. सर्पांला शेंपटीकडे आणखी एक फणा फुटावी, तशांतलाच प्रकार !

● त्यांना काय वाटतें, मीही आधळीच आहे !

२४१ ऐट :

241. Display.

अप्पत्तपत्तअं पाविऊण णवरङ्गअं हलिसोणहा ।

उअह ! तणुई ण माअइ रुन्दासु वि गामरच्छासु ॥४१॥

[अप्राप्तप्राप्तं प्राप्य नवरङ्गकं हलिकस्तुपा ।

पश्यत तन्वी न माति विस्तीर्णास्वपि ग्रामरध्यासु ॥]

आपल्याला कधी मिळेल अशी कल्पनाही नव्हती असें नवें रंगीत लुगडें शेतकऱ्याच्या सुनेला मिळालें. यामुळें ती इतकी फुगली की ती अगारें सडपातळ होती व गावातले रस्ते रुद होते तरी ती त्यात मायेनाशी झाली !

● अल्पधनप्राप्तीनेही नीचांचे अंगी गर्वातिशयाचा संचार होतो. शेतकऱ्याची तरणी बांड, अवलळ य हीशी सून अल्पात साध्य आहे अशी वृत्तीची सूचना. आठवड्याच्या बाजारांत व सणामुदीच्या दिवशी अशी हदयें रोव्यापाण्यात दिसतातच.

१. अन्धस्य केलिपलकण्डोल. २. मायाविन्य ३. ईर्ष्यायति मह्यमेव पुच्छात्फेणा १ कुमुम्भवन्न, रघवन्न

२४२ बोलणें :

242. Argumont.

आपैखेवआई पिअजम्पिआई परहिअणिव्बुदिअराई ।

विरलो खु जाणइ जणो उप्पणो जम्पिअव्वाई ॥४२॥

[वाक्क्षेपकाणि प्रियजल्पितानि परहृदयनिर्वृत्तिकराणि ।

विरल. खलु जानाति जन उत्पन्ने जल्पितव्यानि ॥]

बोलणें कसें असावें ? ऐकणाराला संतोष होईल व गोड वाटेल आणि प्रतिपक्षाला निरुत्तर करील असें असावें. वेळप्रसंग पाहून योग्य तें बोलणें सुचतें अशीं माणसें विरळा.

२४३ शोभा :

243. Grace.

छुज्जइ पडुस्त ललिअं, पिआइ माणो, खमा समत्थस्त ।

जाणन्तस्स अ भणिअं, मोणं च अजाणमाणस्स ॥४३॥

[शोभते प्रमोर्ललितं प्रियाया मानः क्षमा समर्थस्य ।

जानतश्च भणितं मौनं चाजानतः]

सशक्ताची क्रीडा, प्रियेचा रुसवा, समर्थाची क्षमा, जाणत्याचें बोलणें व अजाणत्याच मौन हीं शोभतात

● दैनिक व्यग्रदारात व राजकारणातही ह्या सुमापितांतील आशय प्रत्ययात येतो. तूं नावडती आहेस, सबच तुला मान शोभत नाहीं. अलंकार-कौस्तुभात दीपक अलंकाराचें उदाहरण 'प्रकृताप्रकृताना यद्येकान्यवितास्ति दीपक तत्यात् ।'

२४४ पत्रलेखन :

244. Letter.

वेधिरसिण्णकरङ्गुलिपरिग्गहस्वसिअलेहणीमग्गे ।

सोत्थि विअ ण समप्पइ पिअसाहि ! लेहम्मि किं लिहिमो ? ॥४४॥

[वेपनशीलस्विन्नकराङ्गुलिपरिग्रहस्वलिनलेखनीमार्गं ।

स्वस्थेव न समाप्यते प्रियसखि लेखे किं लिखामः ॥]

बोटें धरकापत आहेत, स्वेदानें ओळीं झालीं आहेत; त्यांतून लेखणी घरंगळत आहे. प्रियसखी, ' स्वस्ति ' एवढेही लिहून होत नाही, मी पत्र कशी लिहिणार ?

२४५ वाळूचें घर :

245. House of Cards.

देव्वम्मि पराहुत्ते पत्तिअ ! घट्टिअं पि विहडइ णराणम् ।

कज्जं वालुअवरणं व्व कहे वि वन्धं विअ ण एइ ॥४५॥

[दैवे पराङ्मुखे प्रतीहि घटितमपि विघटते नराणाम् ।

कार्यं वालुकावरण इव कथमपि बन्धमेव न ददाति ॥]

माझ्यावर विश्वास ठेव; दैव फिरलें म्हणजे माणसानें कामाची कशीही उभारणी केली तरी ती कोसळते; वाळूचा तट उभारून पहावा, तो धर वरत नाही, तसें होतें.

● तुझे काम यशस्वी करण्यासाठी मी फार खटपट केली, जमलें नाही, यात माझा दोष नाही.

१. करालियलेयणीसमग्गे २ परसस्विन्नकराङ्गुली ३. वालुअउडम्.
४. देह, लहई. ५. वालुकाप्राकारमिव कथमपि बन्धमेव न गच्छति ।

२४६ घोट :

246. Draught.

मांमि ! हिअअं व पीअं तेण जुआणेण मज्जमाणाए ।
ण्हाणहलिदाकडुअं अणुसोचजलं पिअन्तेण ॥४६ ॥

[मातुलानि हृदयमिव पीतं तेन यूना मज्जन्त्याः ।
स्तानहरिद्राकटुकमनुस्रोतोजलं पिबता ॥]

मामी, मां नदीत नहात होतें, तो प्रवाहांत खालें उभा होता. माझ्या अंगावरील हळदीनें कडू झालेल्या पाण्याचा घोट घेऊन त्यानें जणूं माझ्या हृदयाचा घोट घेतला.

● औषधें कडू पण परिणामी मधुर असतात. त्यानें घेतलेला घोट हरिद्रेमुळें कटु होता, पण तिच्या संसर्गामुळें तो तिला मधुर वाटला. त्याचें कडू झालें तोंड गोड कसें करावें याबद्दल मामीमार्चीत वाटाघाट चालली आहे.

२४७ अशाश्वत :

247. Problem.

जिविअं असासअं विअ, ण णिवत्तइ जोव्वणं अतिकन्तम् ।
दिअहा दिअहेहिं समा ण होन्ति, किं णिटुरो लोओ ? ॥४७॥

[जीवितमशाश्वतमेव न निवर्तते यौवनमतिक्रान्तम् ।
दिवसा दिवसैः समा न भवन्ति किं निष्टुरो लोकः ॥]

जीवन अशाश्वत आहे; तारुष्य उलटलें कीं तें परत येत नाही; दिवसासारखे दिवसही येत नाहीत; मग माणसें निष्टुर कां होनात ?

१. हरिद्रायुरभिरामुस्रोतो. २. जीवं असासिअं. ३. जीवमशाश्वतमेव.

● जीवित क्षणमंगुर आहे, अशी संधि पुन्हा येणार नाही. निष्ठुर होऊं नको, कृपा कर, अशी विनंति.

२४८ कृष्णहट्टी :

248. Black Market.

उप्पाइअदव्वाणं वि खलाणं को भाअणं ? खलो च्चेअ ।

पक्काइं वि णिम्वफलाइं णवरं काएहि खज्जन्ति ॥४८॥

[उत्पादितद्रव्याणामपि खलानां को भाजनं खल एव ।

पकान्यापि निम्बफलानि केवलं काकैः खाद्यन्ते ॥]

दुष्टानीं द्रव्य संपादन केलें तर ते त्याचें दान कोणाला करतात ?
अर्थात् हलकटानाच. लिंबाचीं फळें पिकलीं तरी तीं कावळेच खाणार.

● कृष्णहट्टी म्हणजे काळ्या बाजार करणारे व्यापारी. ते असहाय लोकाना लुटतात आणि याना कडवनी, कलाल व कोतवाल लुटतात. सफेत वरें परिधान करून व लोकोपयोगी संस्थाना दानें देऊन पापक्षालन करण्याची व मानमान्यता मिळविण्याची प्रथा मात्र आधुनिक आहे. सारेच कावळे. अलंकारगत्नाकरात सम अलंकाराचें उदाहरण. अलंकारकौस्तुभातील व्याख्या पहा : ' अन्योन्यसंगमाहो संबध्येते यदा समं तत्स्यात् । '

२४९ शतपावली :

249. Practice.

अज्ज मए गन्तव्वं घणन्धआरे वि तस्स सुहअस्स ।

अज्जा णिमीलिअच्छी पअपरिवाडिं घरे कुणइ ॥४९॥

[अद्य मया गन्तव्यं घनान्धकारेऽपि तस्य सुभगस्य ।

आर्या निमीलिताक्षी पदपरिपारिं गृहे करोति ॥]

अंधार असला तरी आज रात्री भाग्यवान् प्रियकराची भेट घेण्याला जायचें ठरलेलें असल्यामुळें ती घरांतल्या घरांत डोळे मिटून चालण्याचा सराव करीत आहे.

● कोणी तरुणी डोळे मिटून अंगणात शतपावली करीत होती. तरी तिचें इंगित ओळखलें गेलें ! माजर डोळे मिटून बसलें तरी त्याच्यावर इतरांची नजर असतेच !

२५० सुजनप्रशंसा : 250. In Praise of Goodness.

सुअणो ण कुप्पइ विवअ, अह कुप्पइ विप्पिअं ण चिन्तेइ ।

अह चिन्तेइ ण जम्पइ, अह जम्पइ लज्जिओ होइ ॥५०॥

[सुजनो न कुप्यत्येव अथ कुप्यति विप्रियं न चिन्तयति ।

अथ चिन्तयति न जल्पति अथ जल्पति लज्जितो भवति ॥]

सुजन सहसा संतापत नाहीत, संतापले तरी कोणाचें अप्रिय चिंतीत नाहीत, चिंतीलें तरी बोलून दाखवीत नाहीत आणि बोललेच तर त्यांना स्वतःची लाज वाटते.

● अलंकाररत्नाकरात अतिशय अलंकाराचें उदाहरण : 'सम्भावना-यान्वया वातिशयोऽतिशय :'

२५१ गुणप्रशंसा : 251. Reality.

सो अत्थो जो हत्थे, तं मित्तं जं गिरन्तरं वसणे ।

तं रूअं जत्थ गुणा, तं विण्णार्णं जहिं धम्मो ॥५१॥

[सोऽथो यो हस्ते तान्मित्रं यन्निरन्तरं व्यसने ।

तद्रूपं यत्र गुणास्ताद्विज्ञानं यत्र धर्मः ॥]

प्रत्यक्ष हातात असतें तें धन; संफटात अंतर देत नाहीं तो मित्र;
गुणांचें सात्रिध्द्य असतें तेंच रूप; धर्मांचें साहचर्य असतें तेंच विज्ञान.

● गंगाघर सागतो, कोरडी वचने देणाऱ्या भुजंगाच्या आहारीं
चाललेल्या सौंदर्यगविता दुहितेला हा वेश्यामातेचा उपदेश आहे ! अलंकार-
कौस्तुभात परिसंख्या अलंकाराचें उदाहरण : ' पृष्ठमपृष्ठं चोक्तं यद्वद्ग्यं
वापि वाच्यं वा । फलतीतरव्यपोह परिसंख्या सा तु संख्याता । '

२५२ चांदणी रात :

252. Moonlit.

चन्द्रमुहि ! चन्द्रधवला दीहा, दीहच्छि ! तुह विओअम्मि ।

चउजामा सअजाम व्व जामिणी कहँ वि वोलीणा ॥५२॥ ↑

[चंद्रमुखि चंद्रधवला दीर्घा दीर्घाक्षि तव वियोगे ।

चतुर्यामा शतयामेव यामिनी कथमप्यतिक्रान्ता ॥]

चंद्रमुखी, दीर्घाक्षी, चार प्रहराची चांदणी रात तुझ्या वियोगामुळें
शंभर प्रहराएवढी दीर्घ शाली. ती मीं कशी घालविली तें माझें
मला माहीत.

● चंद्रदर्शनामुळें चंद्रमुखीची आठवण शाली आणि यामिनीच्या
दीर्घत्वामुळें तिच्या दीर्घांशाची. आठवणीमुळें एकान्त असल्ल शाला. प्रगसाहून
परत आलेल्या पतीचें पत्नीशीं चातुषचन. ' पहलें शुभ्र चांदणें, वाय मीं
करूं । अशा चांदण्यामध्ये नाहीं पातरूं ॥ ' (सगनभाऊ, लावण्या_व
पोवाडे. पृ. ३१.) विरोधालङ्कारध्वनि.

२५३ मृदंग :

253 Drum

अउलीणो दोमुहओ, ता महुरो भोअणं मुहे जाव ।

मुरओ व्प खलो, जिण्णम्मि भोअणे विरसमारसइ ॥५३॥

[अकुलीनो द्विमुखस्तावन्मधुरो भोजन मुखे यावत् ।

मुरज इव खलो जीर्णं भोजते विरस्तमारसति ॥]

अकुलीन दुतोंडे असतात, भोजन चालू आहे तोंवर ते गोड बोलतात, खल हे मृदगासारखे असतात, तोंडावरला (पिठाचा) लेप जरा कमी पडला (किंवा सुकला) की लगेच बदसूर होतात

● ज्या तोंडानें जेवावयाचें त्याच तोंडानें बोलावयाचें असल्यामुळें भोजन चालू आहे तोंवर अकुलीनाची वाणी मिठास असते, तोंड बद झालें किंवा फिरलें की लगेच निंदा सुरू होते मुखलेप कमी झाला की खल यजमानाची निंदा त्याच्या परोक्ष सुरू करतात दुर्जन मुखी पिंडदान केलें पाहिजे, सारखें पिंडदान करित राहिलें पाहिजे

२५४ चिथावणी :

254 Instigation

तह सोण्हाइ पुलइओ दरवल्लिअन्तद्वतारअं पहिओ ।

जह वारिओ वि घरसामिण ओलिन्दए वसिओ ॥५४॥

[तथा स्नुपया प्रलोकितो दरवलिन्तार्धतारक पथिक ।

यथा वारितोऽपि गृहस्वामिना अलिन्दके सुप्त ॥]

१ एव इव खञ्जीणो भाजने २ अतद्, वक्, अवह्ग ३ मनावव्रित-
तिर्यक्तारक, दरविव्रितार्धतारक, अन्तर्द्वारकम्

घरधन्यानें पथिकाला (पथारी पसरण्याला) मनाई केली; पण तेवढ्यात सुनेनें नखन्यात मान वेळावून अपाग दृष्टीनें त्याच्याकडे असें पाहिले कीं तो नि.शंकपणें ओसरीवर झोंपला.

● या गाथेंतील गृहस्वामी हा शब्द स्तुपेच्या साहचर्यात आल्यामुळे त्याचा अर्थ सासरा असाच घेतला पाहिजे. तिचा पति प्रवासी होता किंवा घरी असूनही ती त्याला जुमानीत नव्हती. सासऱ्याचीही सुनेपुढें मात्रा चालत नव्हती. तिनें पथिकाला सुचविलें, विन्मुख जाऊं नको, देवडीवर नोकर माणसें झोंपतात, तूं ओसरीवर पथारी लाव आणि माझी वाट पहा. ही नाट्यवस्तु असावी असें वाटते.

२५५ फुशारकी :

255. Braggling.

लहुअन्ति लहुं पुरिसं पव्वअमेत्तं पि दो वि कज्जाइं ।

णिन्वरणमणिव्वूढे णिव्वूढे जं अ णिन्वरणम् ॥५५॥

[लघयतो लघु पुरुषं पर्वतमात्रमपि द्वे अपि कार्ये ।

निर्वरणमनिर्व्यूढे निर्व्यूढे यच्च निर्वरणम् ॥]

मनुष्य पर्वताएवढा मोठा असला तरी दोन गोष्टी त्याला तावडतोव लघुता आणतात; कार्य केलेलें नसता तें केले आहे अशी फुशारकी मारणें आणि जें काहीं केलेलें असेल त्याबद्दल प्रौढी सागणें.

● पुनर्भेटीची अपेक्षा असेल तर बन्ना करूं नये; संकेत ठरला असेल तर बकवा करूं नये. प्रेमाचे स्वरूप रहस्यात असतें.

२५६ अर्धकमल :

256. Lotus Offering.

कं तुङ्गथणुखित्तेण पुत्ति ! दारट्टिआ पलोएसि ।

उण्णामिअकलसाणिवेसिअग्घकमलेण व मुहेण ॥५६॥

[क तुङ्गस्तनोत्क्षिप्तेन पुत्रि द्वारस्थिता प्रलोकयसि ।
उन्नामितकलशनिवेशितार्थकमलेनेव मुखेन ॥]

मुली, उच कलशावर पूजेचें कमळ ठेवावें त्याप्रमाणें उभार उरोजावर मुख ठेवून, दारात उभी राहून तू कोणाची वाट पहात आहेस ?

● दारात उभी राहणारी (' द्वारावस्थितिशीलिका ' अनगर ८. १७) स्त्री सहजसाध्य असते असा कामशास्त्राचा सिद्धान्त आहे. ती संकेतानुसार उभी होती की संकेतासाठी ? दूरचें दिसावें म्हणून आपण मान थोडी खाली, थोडी पुढें करतो व छाती फुगवतो, नंतर नजर एकाग्र करतो, तसाच हा प्रकार दिसतो दूती विचारते, तू कोणाची वाट पहात आहेस ? साग, मी त्याला घेऊन येते, आणि सुचविते, तू कोणीकडेही येण्याला तयार असलीस तर तसें साग.

२५७ प्रसिद्धि :

257 Advertisement.

वइविवरणिग्गदलो एरण्डो साहइ व्य तरुणाणम् ।

एत्थ घरे हलिअवहू एइहमेत्तत्थणी वसइ ॥५७॥

[वृत्तिविवरनिर्गतदल एरण्ड साधयतीव तरुणेभ्य ।

अत्र गृहे हलिकर्णधूरेतावन्मात्रस्तनो वसनि ॥]

कुपणाच्या छिद्रातून बाहेर डोकावणारीं एरंडाचीं पानें तरुणाना जाहीर करतात की त्या पानाएवढे विशाल स्तन असलेली शेतकऱ्याची तरुण स्त्री येथें राहते

● नायिकेच्या घराचा नका पत्ता दूती नायकाला समजावून सागत आहे पांचहि शेट थोडी वाकवली की एरंडाच्या पानासारखी दिसतात.

एरण्ड हा खल, स्याच्या तोंडीं रहस्य राहतच नाही; घरघनीर्णाच्या सौंदर्याचे दिग्दर्शन तो प्रतीक रूपानें येणाऱ्याजागान्याला दाखवीत आहे. अभिनयअलंकारः ' तदाभूतार्थविज्ञानजनकत्वेन हेतुना । नास्मादभिनया-लेख्यमुद्राविम्बादयःपृथक् ॥ ' सरस्वतीकण्ठाभरण.

२५८ गजगति :

258. Slow Motion.

गअकलहकुम्भसंनिहघणपीणणिरन्तरेहिं तुङ्गेहिं ।

उस्संसिउं पि ण तीरइ किं उण गन्तुं हअथणेहिं ॥५८॥

[गजकलभकुम्भसंनिभघनपीननिरन्तराभ्यां तुङ्गाभ्याम् ।

उच्छ्र्वसितुमपि न तीरयति किं पुनर्गन्तुं हतस्तनाभ्याम् ॥]

हत्तीच्या छाव्याच्या गंडस्पळासारखे मोठे, भरदार, उंच व मय्ये अंतर नसलेले असे स्तन असल्यामुळे तिला नीट आसही घेतां घेत नाहीं, मग झपाझप चालतां कसे येईल ?

● केव्हा केव्हा गुण हे अवगुणासारखे वाटतात, अडचण करतात, अडवणूक करतात.

२५९ रतिरहस्य :

259 Love Technique.

मासपसूअं, छम्मासगट्ठिमणिं, एकदिअहजरिअं च ।

रद्गुत्तिण्णं च पिअं पुत्तअ ! कामन्तओ होहि ॥५९॥

[मासप्रसूतां पण्मासगर्भिणीमेकदिवसज्वरितां च ।

रद्गोतीणो च प्रियां पुत्रक कामयमानो भव ॥]

अतिसुख देणारी स्त्री कोणती ? एक महिन्याची बाळणीण, किंवा सहा महिन्याची गर्भिणी; एकच दिवस ज्वर येऊन गेलेली अगर नृत्य संपवून नुकतीच रंगपटात आलेली. पुत्रा, अशा स्त्रीवर प्रेम कर.

● गंगाधर सागतो, नृत्यकुशल कन्येची कुट्टिनीने केलेली ही भलावण आहे. सुखसाध्य व सुखदायक स्त्रीबद्दलचें 'अनङ्गरङ्गा'तील वचन पहा: 'रङ्गाद्विभ्रातदेहा चिरविरहवती मासमात्रप्रसूता । गर्भालस्या च नव्यज्वर-युततनुका त्यक्तमानप्रसन्ना ॥ स्नाता पुष्पावसाने नवरातिसमये मेघकाले वसन्ते । प्रायःसम्पन्नरागा मृगशिशुनयना स्वल्पसाध्या रते स्यात्' ॥४०३६॥

२६० स्तनप्रशंसा :

260. Glowing Globes.

पडिषक्खमण्णुपुञ्जे लावण्णउंडे अणङ्गगअकुम्भे ।

पुरिससअहिअअधरिए कीस थणन्ती थणे वहसि ? ॥ ६० ॥

[प्रतिपक्षमन्युपुञ्जौ लावण्यकुटावनङ्गगजकुम्भौ ।

पुरुपशतहृदयधृतौ किमिति स्तनन्ती स्तनौ वहसि ॥]

तुझे स्तन तुझ्या सवतींच्या क्रोधाच्या पुजासारखे आहेत; जगू सौंदर्याचे घट आहेत, मदनरूपी हत्तींच्या गण्डस्थळासारखे आहेत. शेंकडों पुरुपाचीं हृदयें त्याचा अभिलाप करीत आहेत. सौंदर्याची गर्जना करणारे हें वक्ष स्थल एवढ्या गर्वांनं तू कोणासाठी धारण करीत आहेस ?

● स्तन कसे असावेत ? क्रोधपुञ्जासारखे लाल, लावण्यघटासारखे घट, अनङ्गगजाच्या गण्डस्थळासारखे विशाल !

१ उञ्जे > उले ३ थणन्ती (थुण्ण इत्त) श्री मथुरानाथशास्त्री.

२६१ शुभ :

261. Auspicious.

घरिणिघणत्थणपेहणसुहेह्लिपडिअस्स होन्तपहिअस्स ।

अवसउणङ्गारअवारविट्ठिदिअहा सुहावेन्ति ॥६१॥

[गृहिणीघनस्तनप्रेरणसुखकेलिपतितस्य भविष्यत्पथिकस्य ।

अपशकुनाङ्गारकचारविष्टिदिवसाः सुखयन्ति ॥]

गृहिणीच्या घट्ट स्तनांच्या प्रेरणेमुळें सुखद वाटणाऱ्या क्रीडेंत रत झालेल्या भविष्यत्पथिकाला प्रवासाकरितां अशुभ असलेले मंगळवार व विष्टीचे दिवस शुभ वाटतात.

● शुक्लपक्षातील द्वितीया, सप्तमी व द्वादशी हे विष्टीचे दिवस आणि मंगळवार हे प्रवासाला अशुभ होत. ते गृहस्थामािला शुभ वाटले, कारण त्याच्या सबंधीवर त्याला प्रवास लावणीवर टाकता आला. जें विरोधी तेंही अनुकूल होऊ शकतें.

२६१ वन्दनमालिका :

262. Expectancy.

सा तुह कएण, बालअ ! अणिसं घरदारतोरणणिसण्णा ।

ओससई वन्दणमालिअ व्व दिअहं विअ वराई ॥६२॥

[सा तव कृतेन बालकानिशं गृहद्वारतोरणनिपण्णा ।

अवशुष्यति वन्दनमालिकेव दिवसमेव वराकी ॥]

बालक, तुझ्या दर्शनासाठीं तीं घराच्या दरवाजावरील गच्चीवर सारखी बसून आहे दारावर बांधलेल्या तोरणासारखी बिचारी कोमेजून गेली आहे.

१. साहित्यमीमासंतीत पाठ : सातुग्धज्जणबालअणिच्चघरदारतोरणिणाओ ।
सूरवन्दणमालिणव्वदिअहमिक्खिहाहिच्चिरं अवारां ॥

● घरदार म्हणजे घराचें दार. हा शब्द हल्लीं आपण प्रपंचाचा पसारा या अर्थानें वापरतो. तोरण म्हणजे घरदारावरील गच्ची किंवा गवाक्ष, वदनमाला म्हणजे त्यावर लावलेली माळ, हल्लीं आपण वदनमालेलाच तोरण म्हणतो.

२६३ वठलेला वड :

263 Flock of Parrots

हसिअं सहस्रतालं सुकृत्तवडं उवगएहिं पहिएहिं ।

पत्तअफलाणं सरिसे उड्डीणे सूअविन्दाम्मि ॥ ६३ ॥

[हसित सहस्रताल शुष्कवटमुपगतै पथिकै ।

पत्रफलाना सदशे उड्डीने शुक्वृन्दे ॥]

(पर्णफलांनीं गर्द दिसणाऱ्या) वडाजवळ वाटसरू आले तेव्हा त्याची चाहूल लागताच झाडावरल्या पानाफळ्यासारखा दिसणारा राधूचा समुदाय उडून गेला व वृक्ष शुष्क झाला. हें पाहताच ते टाळ्या वाजवून हंसले.

● पोपटाचीं शरीरें हिरवीं व चोंची लाल, तशींच वडाचीं पानें व फळें नियोजित सकेतस्थानाजवळ परक्याचा मुक्काम पडल्यामुळें सकेत रद्द केल्याची सूचना, किंवा, तीं पानें फळें जशीं लटकीं तसाच तुझा अनुराग, अशी निर्मर्त्तना, किंवा, अगावर अल्कार चढविले तरी शुष्कपणा लोपत नाही, अशी सूचना, किंवा, मूर्खानें वैदग्ध्याचें अगर वृद्धानें हिरवटपणाचें दोंग आणलें तरी तें टिकत नाही सरस्वतीकृष्णभरणात भ्रातीचें (अतत्त्वे तत्त्वरूपा वाधिता) उदाहरण ' भ्रातिर्विपर्ययज्ञान द्विधा सापि प्रमुञ्चते । अतत्त्वे तत्त्वरूपा च तत्त्वे चातत्त्वरूपिणी ॥ अतत्त्वे तत्त्वरूपा या त्रिविधा सापि पठ्यते । अनाधिता वाधिता च तथा कारणवाधिता ॥' (३ ३५-३६)

१ पत्तफलसारिच्छे २ प्सवग्गमि

२६४ दृष्टिसुख :

264 Key-hole.

अज्ज म्हि हासिआ, मामि ! तेण पाएसु तह पडन्तेण ।

तीए वि जलन्ति दीववत्तिमब्भुण्णअन्तीए ॥६४॥

[अद्यासि हासिता मातुलानि तेन पादयोस्तथा पतता ।

तथापि ज्वलन्ती दीपवर्तिमभ्युत्तेज्यन्त्या ॥]

पति अनुनय करताना पत्नीच्या पाया पडत होता आणि ती दिव्याची ज्योत उजळवीत होती. मामी, हें पाहून मी मात्र हंसत होतें.

● अनुनयाचें दृश्य दाखवीन असे पत्नीनें सखीला कबूल केलें होतें, सारा प्रकार दिसेल अशा जागीं बसविलें होतें आणि स्पष्ट दिसावें म्हणून दिव्यातली वात ती पुढें पुढें सरकवीत होती. अशी व याहून अधिक जिव्हाळ्याचीं दिलखुप दृश्ये अधूनमधून आजूबाजूला दिसतात; पण एवढ्या सोयी करणाऱ्या मित्रमैत्रिणी विरळा. फार वर्षापूर्वी वाचलेली व आता संदर्भ विसरलेली एक जर्मन गोष्ट आठवते. कथावस्तु अशी: राणीचें संपूर्ण सौंदर्य व कौशल्य निरपेता यावें म्हणून राजानें जिवलग मित्राला अतः-पुरावील सूक्ष्म गवाथाआड लपवून बसविलें. राणी इतकी नाजूक व पतिव्रता कीं परक्याच्या दृष्टिक्षेपानीं तिचें अंग भाजलें. याचें रहस्य ओळखून तिनें दोषानाही या अत्याचाराचें योग्य प्रायश्चित्त दिलें. तसा कांहीं प्रकार येथें झाला नाहीं. शारीरिक पावित्र्याच्या दृष्टीनें परस्त्री व परपुरुष दोघेही सारखीच; पण मनोवृत्तींत व प्रतिक्रियेंत केवढा फरक !

२६५ सांजन्य :

265 Mask.

अणुवत्तणं कुणन्तो वेसे वि जणे अहिण्णमुहराओ ।

अप्पवसो वि ह्नु सुअणो परव्वसो आहिआईए ॥६५॥

१. अभुत्तअतीए २ उज्वलयन्त्या, अभ्युत्तयन्त्या ३ अभिण्ण.

[अनुवर्तन कुर्वन्हेप्येऽपि जनेऽभिन्नमुखरागः ।

आत्मवशोऽपि खलु सुजनः परवशः कुलीनतायाः ॥]

सुजन हा घृत्तीनें स्वाधीन असला तरी आभिजात्यामुळे पराधीन असतो. त्याला द्वेष्याना तोषवावे लागते आणि मनोविकार मुखावर प्रकट होणार नाहीत अशा खबरदारी घ्यावी लागते.

● सखी सात्वत करत की पति सरतीकडे स्नेहामुळे किंवा स्वखुषीने गेला नाही, कुलीनत्वामुळे, नाइलाज म्हणून गेला.

२६६ आदर :

266. Honour.

अणुदिअहवडिआअरविष्णाणगुणेहिं जणिअमाहप्पो ।

पुत्तअ ! अहिआअजणो विरज्जमाणो वि दुल्लक्खो ॥६६॥

[अनुदिवसवर्धितादरविज्ञानगुणैर्जनितमाहात्म्यः ।

पुत्रकाभिजातजनो विरज्यमानोऽपि दुर्लक्ष्यः ॥]

पुत्रा, ती कुलीन व विदग्ध आहे. दिवसानुदिवस ती तुझ्याबद्दल अधिकाधिक आदर दर्शवीत आहे. आपले गुण व ज्ञान ही तिच्या प्रत्ययास आल्यामुळे आपले माहात्म्य वाढले आहे असा गौरवसमज करून घेऊ नको. ती तुझ्याविषयी विरक्त होत आहे आणि तू तिच्याकडे दुर्लक्ष करित आहेस.

● विदग्ध व कुलीन वनिताच्या वर्तनाचे रहस्य तुला समजत नाही. तुम्ही अन्यवनितासक्ति तिच्या निदर्शनास आलेली आहे. हा आदर औदासीन्याचा चोतक आहे. तिची विरक्ति दृढ होण्यापूर्वीच तिला प्रसन्न करून घे.

२६७ लज्जा :

207 Disgrace

विष्णाणगुणमहग्धे पुरिसे वेसत्तणं पि रमणिज्जम् ।
जणणिन्दिए उण जणे पिअत्तणेणावि लज्जामो ॥६७॥

[विज्ञानगुणमहार्घे पुरुषे द्वेष्यत्वमपि रमणीयम् ।
जननिन्दिते पुनर्जने प्रियत्वेनापि लज्जामहे ॥]

ज्ञानी, गुणां व पूज्य अशा पुरुषाबरोबर वैर केलेले पुरवले, पण
लोकनिंदेला पात्र झालेल्याबरोबर स्नेह केला तर त्यामुळे लज्जा प्राप्त होते.

● गगाधर सागतो, नायिका नव-याबद्दल वैराग्य आणि अन्य विदग्धा
बद्दल अभिलाप प्रकट करीत आहे !

२६८ अस्थिर :

268 Transitory

कहं णाम तीअ तह सो सदावगुरुओ वि थणहरो पडिओ ।
अहवा महिलाणं चिरं को वि ण हिअआम्मि संठाइ ॥६८॥

[कथ नाम तस्यास्तथा स स्वभावगुरुकोऽपि स्तनभर पतित ।
अथवा महिलाना चिर कोऽपि न हृदये सतिष्ठते ॥]

स्वभावत भरदार व विशाल अशा तिच्या स्तनांचे अथ पतन कसे
झाले ? खरोखर, महिलाच्या हृदय त काहीही चिरकाल राहू शकत नाही

● सौंदर्याचा व यौवनाचा गौरव करण्यासाठी निसर्ग स्तनाना उच्च
स्थान व उजुग स्थिति देतो प्रजात्पादनामुळे होणारे त्यांचे अथ पतनही
नैसर्गिकच आहे. स्त्रियांच्या हृदयात प्रेम तरी चिरकाल कोठे टिकते ! जे
चंचल ते उच्च कसे असणार !

१ दासत्तण २ स्तनयुग्म ३ हृदये न सस्यायी, हृदय को नाम सतिष्ठति

२६९ माध्यावर पदर :

269. Veil.

१) सुअणु ! वअणं छिवन्तं सूरं मा साउलीअं वारेहि । १)
एअस्स पङ्कअस्स अ जाणउ कअरं सुहप्फंसम् ॥६९॥

[सुतनु वदनं स्पृशन्तं सूर्यं मा वस्त्राञ्जलेन वारय ।

पतस्य पङ्कजस्य च जानातु कतरत्सुखस्पर्शम् ॥]

सुंदरी, तुझ्या मुखाला सूर्यकिरण स्पर्श करीत आहेत. पदरानें त्याचें निवारण करूं नकोस. कमलाचा स्पर्श अविक सुखदायक की तुझा, हें सूर्याला कळें दे.

● मला वाटतें, तिनें माध्यावर पदर घेवला होता. तिचें सौंदर्य नीट दिसावें, म्हणून ही खुशामत चालली आहे.

३७० रुसव्यावर औषध :

270. Dose.

माणोसहं व पिज्जइ पिआइ माणंसिणीअ दइअस्स ।

करसंपुडवल्लिउट्टाणणाइ मइराइ गण्डूसो ॥७०॥

[मानौषधमिव पीयते प्रियया मनस्विन्या दयितस्य ।

करसंपुटवल्लितोर्ध्वाननया मदिराया गण्डूपः ॥]

रुसलेल्या प्रियेचें मुख दयितेनें ओंजळीत धरून वर उचललें, जरासें वळवलें आणि आपल्या मुखातील मदिरेचा घोंट तिला पाजला. रुसव्यावरील औषध म्हणूनच ती तो प्याली.

● औषध पावताना थोडीबहुत जबरदस्ती करावीच लागते. जणूं तिला तें किंवा ती नकोच होती ! आणि या औषधाचा गुण तरी किती त्वरित !! मात्र तें अनुपानासह दिलें तरच ! ! !

२७१ दौर्बल्य :

271 Weakness

कहँ सा णिव्वणिज्जइ जीअ जहा लोइअम्मि अङ्गम्मि ।

दिट्ठी दुव्वलगाई व्व पङ्कपडिआ ण उत्तरइ ? ॥७१॥

[कथ सा निर्वर्ण्यता यस्या यथालोकितेऽङ्गे ।

दृष्टिर्दुर्वला गौरिव पङ्कपतिता नोत्तरति ॥]

चिखलात रुतलेल्या दुबळ्या गाईला पाय बाहेर काढता येत नाही; सुंदरीच्या एकेका अवयवाकडे पाहताना दृष्टि तशीच, तथेच खिळून राहते; तेव्हा तिच्या सपूर्ण सौंदर्याचे अवलोकन फसे करायचे ?

● गाथा क्र. २३४ पहा; पुनश्चि.

२७२ मैत्री :

272 Friendship

कीरन्ती विअ णासइ उअए रेह व्व खलअणे मेत्ती ।

सा उण सुअणम्मि कआ अणहा पाहाणरेह व्व ॥७२॥

[क्रियमाणैव नश्यत्युदके रेत्नेन खलजने मैत्री ।

सा पुन सुजने कृता धनघा पापाणरेत्नेन ॥]

खलाची मैत्री, पाण्यावरली रेघ, ओढली न ओढली तोंच नष्ट होते. सज्जनाची मैत्री, पापाणावरली रेघ, एकदा कोरली की कायमची.

● अलकाररक्ताकरात उपमेचे उदाहरण 'उपमानोपमेयस्य सादृश्यमुपमा।'

२७३ जटा :

273. Matted Locks

अव्वो दुवरआरअ ! पुणो वि तन्ति करोसि गमणस्स ।

अम्म वि ण होन्ति सरला वेणीअ तराङ्गिणो चिउंरा ॥७३॥

१. पाहाण. २. चिहुरा.

[अब्बो दुष्करकारक पुनरपि चिन्तां करोपि गमनस्य ।

अद्यापि न भवन्ति सरला वेण्यास्तरङ्गिणाश्चिकुराः ॥]

माझ्या कॅसाच्या जटा धजून सुटल्या नाहीत, तोंच तुम्ही फिरून प्रवासाला जाण्याचा विचार करीत आहात. च् च् ! तुम्हांला अवघड कामांचीच आवड भारी.

● पति प्रवासात असताना पत्नीने वेणीफणी करावयाची नसते. गुंत झालेल्या जटाच्या हुलत्या सौंदर्यबटा होण्याला किती तरी काळ लागतो !

२७४ चर्चितचर्चण :

274. Repetition.

ण वि तह छेअरआईं वि हरन्ति पुणरुत्तराअरसिआईं ।

जह जँस्थ व तत्थ व जह व तह व सव्भावणेहरमिआईं ॥७४॥

[नापि तथा छेकरतान्यपि हरन्ति पुनरुत्तरागरसिकानि ।

यथा यत्र वा तत्र वा यथा या तथा वा सद्भावस्नेहरमितानि ॥]

अंत.करणपूर्वक झालेला संभोग, मग तो कोणत्याही जागी व कशाही प्रकारे केलेला असो, त्यामुळे रसिकाना होतें तेवढें सुख सुरतशास्त्रोक्त समागमात होत नाही.

● कारण तें शिळें, तांत्रिक, चर्चितचर्चणासारखें वाटतें. खऱ्या प्रेमाला शास्त्राधार लागत नाही. त्याला कामशास्त्राचे तात्त्विक ज्ञान नाही, म्हणून त्याचा अर्थ करूं नको. काव्यालकाराचें विवरण फक्त पण्डितानाच करता येईल, पण रसग्रहण कोणाही विदग्ध रसिकाला. गंगाधर सांगतो, दुर्विदग्ध धनिवाचा घसमुसलेपणा झावण्यासाठी धूर्ता स्नेहमंसा करीत आहे !

१. सुरवाई. २. रमिवाई. ३. जत्यव तत्थव. ४. सव्भावमिवाई.

२७५ सवतींचें ओझें :

275. Load.

उज्झसि पिआइ समअं तह वि हु रे भणसि कीस किसिअं ? ति ।
उवरिभरेण अ अण्णुअ ! मुअइ वइल्लो वि अज्जाइ ॥७५॥

[उह्यसे प्रियया समं तथापि खट्टु रे भणसि किमिति कृशेति ।
उपरि भरेण च हे अन्न मुञ्चति वलीवदोऽप्यङ्गानि ॥]

कां ग, तूं एवढी कशानें वाळलोस, असें तुम्ही मला विचारतां;
माझ्या हृदयांत तुम्ही आलांत आणि तुमच्याबरोबर तुमच्या प्रिया व
माझ्या सवती. हे अन्न, एवढें ओझें लादलें तर बैल सुद्धां कृश होईल.

● आणि मी तर बोलून चालून अवला. बैल वाळला ओझ्यानें, बायको
सुकली मात्सरानें ! तुम्ही एकटे असे मला कधीं दिसतच नाही; एकान्तातही
त्या तुमच्याभोंवतीं दिसतात, त्या सान्या जणी माझा उपहास करीत
आहेत अशा मास होतो. सरस्वतीकण्ठाभरणात सहोक्तीचें उदाहरणः
' कर्त्रादीना समावेशः सहान्यैर्यः क्रियादिषु । विविक्तश्चाविविक्तश्च सहोक्तिः
सा निगद्यते ॥ वैसादृश्यवती चैयमुच्यमाना मनीषिभिः । सहेवादिप्रयोगेषु
ससादृश्याच दृश्यते ॥ ' (४:५७-५८)

२७६ गांठभेट :

276. Knot.

दिढमूलवन्धगण्ठि व्व मोइआ कहुँ वि तेण मे वाहू ।
अम्हेहिँ वि तस्स उरे खुत्त व्व समुक्खआ थणआ ॥७६॥

[दिढमूलवन्धग्रन्थी इव भोचितौ कथमपि तेन मे वाहू ।
अस्माभिरपि तस्योरसि निष्पाताविव समुत्पाती स्तनी ॥]

ज्यांची जणू घट्ट गांठ बांधलेली आहे असे माझे वाहु त्यांनी कसे तरी सोडविले आणि माझे स्तन जणू त्यांच्या छातीत रुतले होते ते मी उपसून काढले.

● जें मौल्यवान तें अवगुंठित करताना गाठ जरा घट्टच मारावी लागते; जें मौल्यवान तेंच पुरून ठेवण्यात व उकरून काढण्यात येतें.

२७७ अगणित :

277. Innumerable.

अणुणअपसाइआए तुज्झ वराहे चिरं गणन्तीए ।

अपहुत्तोहअहत्थङ्गुरीअ तीए चिर रुण्णम् ॥७७॥

[अनुनयप्रसादितया तवापराधांश्चिरं गणयन्त्या ।

अप्रभूतोभयहस्ताङ्गुल्या तया चिरं रुदितम् ॥]

अनुनयामुळे प्रसन्न झाल्यानंतर ती तुझ्या अपराधांची गणना करू लागली; मोजतांना दोन्ही हातांची बोटे संपली; तेव्हां ती रुई लागली.

२७८ घाम :

278. Sweat.

सेअच्छलेण पेच्छह ! तणुए अङ्गम्मि से अमाअन्तम् ।

लावणं ओसरइ व्व तिवलिसोवाणवत्तीए ॥७८॥

[खेदच्छलेन पश्यत तनुकेऽङ्गे तस्या अमात् ।

लावण्यमपसरतीव त्रिवलीसोपानपङ्क्तिमिः ॥]

नाजूक शरीरात लावण्य भावत नाही, म्हणूनच जणू घामाच्या रूपाने व त्रिवलीच्या मार्गाने तें ओसंडत आहे.

● नर्तनाच्या परिश्रमामुळे स्वेदयुक्त झालेल्या दुहितेच्या सौंदर्याची वेश्यामातेने प्रलोभनार्थ केलेली प्रशंसा; किंवा, चौर्यरतगोपनार्थ सखीची उक्ति. या गार्थतील त्रिवलीची योजना यथार्थ वाटत नाही.

२७९ समाधान :

279. Fate.

देव्याअत्तम्मि फले किं कीरइ, एत्तिअं पुणो भणिमो ।

कङ्केल्लिपल्लवाणं ण पल्लवा होन्ति सारिच्छा ॥७९॥

[दैवायत्ते फले किं क्रियतामियत्पुनर्भणामः ।

कङ्केल्लिपल्लवानां न पल्लवा भवन्ति सदृशाः ॥]

पुन्हां सांगते, आपण फक्त कर्म करावयाचें, फळ मिळणें न मिळणें दैवाचे हातीं असते. अशोकासारखी सुंदर पाने दुसऱ्या कोणत्याही झाडाला येत नाहीत.

● अशोकाला सुंदर पाने फुलें असतात, पण आंब्यासारखी मधुर फळें नसतात, म्हणून काय त्याचें सौंदर्य हिणकस ठरते ? गुणी नायकापासून द्रव्यलाभ झाला नाही तरी हरकत नाही, मिळेल त्यात समाधान मानलें पाहिजे, कारण त्याच्या सहवासात मुखसर्पस्वाची प्राप्ति होणार. अलंकारकौस्तुभात संकराचें उदाहरण : 'साधकबाधकमानाभावाच्चैकस्य निर्णयाभावे ।' श्रीविश्वेश्वर पण्डित टीकेंत सांगतात : 'अत्र प्रकृष्टगुणनायकप्रतीतिः प्रकृताशोकवृत्तान्तेनेति समासोक्तिः । किं वा अप्रस्तुताशोकवृत्तान्तेन प्रस्तुतपुरुषप्रतीत्या अप्रस्तुतप्रशंसेत्युभयसंभावात्संदेहः । प्रकरणादेर्निवाहकस्याभावान् ।'

२८० कलङ्क :

280. Spot.

धुअइ व्व मअकलङ्कं कवोलपाडिअस्स माणिणी, उअह ! ।

अणवरअवाहजलभरिअणअणकलसेहिं चन्दस्स ॥८०॥

१. रक्तशांशकपल्लवा, पल्लवानामन्यथा.

[धावतीव मृगकलङ्कं कपोलपतितस्य मानिनीं पश्यत ।
अनवरतवाष्पजलभृतनयनकलशाभ्यां चन्द्रस्य ॥]

पहा, तिच्या गालावर प्रतिविंबित झालेला चंद्र हा जणू चंद्रावरील मृगकलङ्कासारखा दिसत आहे; जणू नेत्राच्या फलशातून सारख्या वाहणाऱ्या अश्रूंच्या धारानीं मानिनी हा कलङ्क धुवून काढीत आहे.

● कलहान्तरिता नायिकाः वस्तुतः अश्रूबरोबर ओषळगाऱ्या काजळामुळे तिच्या आरसपाणी गालावर चंद्रावरील मृगाङ्कासारखा कलङ्क निर्माण झाला होता. ' चंद्र तुझा पहा मुखचंद्रावर येउनिया बैसला कसा । प्रत्यक्ष भासतो फणीवर त्या नागाचा मणी जसा ॥ ' [अनतफदी : लावण्या पृ. ८०.]

२८१ अङ्ग सुगन्ध :

281. Aroma.

गन्धेण अप्पणो मालिआणं णोमालिआ ण फुट्टिहइ ।

अण्णो को वि हआसइ मंसलो परिमलुग्गारो ॥८१॥

[गन्धेनात्मनो मालिकानां नवमालिका न च्युता भविष्यति ।]

अन्याः कोऽपि हताशया मांसलः परिमलोद्धारः ॥]

नवमालिकेचें फूल इतर फुलाबरोबर माळेंत गुफळें तरी तें आपल्या सुगंधापासून च्युत होत नाही. हा गर्द सुगंध इतराहून वेगळाच असतो व तो इतराना हताश करतो.

● तिचा पति बहुबल्लभ असला तरी हिचे गुण अद्वितीय आहेत, म्हणून तो तिच्यावर अत्यंत अनुरक्त आहे, म्हणून ती अप्राप्य आहे अशी सूचना; किंवा, निराश होऊ नको, तिला अनेक सवती असल्यामुळे ती आज नाही उद्या अनुकूल होईल, असें आश्वासन. देहाचा विशिष्ट सुगंध मासल या शब्दानें व्यक्त केलेला आहे, कीं केवळ गर्द गंध अभिप्रेत आहे ?

२८२ संपत्ति—विपत्ति ; 282. Prosperity & Adversity.

फलसंपत्तीअ समोणआइँ तुङ्गाइँ फलविपत्तीए ।
हिअआइ सुपुरिसाणं महांतरूणं व सिहराई ॥८२॥

[फलसंपत्त्या समवनतानि तुङ्गानि फलविपत्या ।
हृदयानि सुपुरुषाणां महातरूणामिव शिखराणि ॥]

• मोठ्या झाडांच्या फांद्यांप्रमाणे मोठी माणसे संपन्न झाली की नष्ट होतात आणि विपत्काळी उन्नत होतात.

● फलभाराने फाट्या लवतात. वैभवप्राप्तीमुळे सुजन विनीत होतात आणि समृद्धीचा बहर संपला की उन्नत होतात. तुलनेसाठी (नीतिशतकम् : ६१) ' भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्भवैर्नवान्मुभिर्दूरविलंबिनो घनाः । अनुद्धताः सत्पुरुषा समृद्धिभिः स्वभाव एवैप परोपकारिणाम् ॥ त्याचप्रमाणे ' विपदिधैर्यमथाम्युदये क्षमा ' हे महात्मनांचे लक्षण होय असे भर्तृहरिने (नीति : ५२) सांगितलेले आहे. गंगाधर सागतो, या गाथेतील उद्धार कुट्टिनीचे आहेत व ते नष्टधन भुजंगाला उत्साहित करण्यासाठी फाटलेले आहेत ! ' दीपकअलकार. '

२८३ घुगाधुगी :

283. Pulsation.

आसासेइ परिअणं परिवत्तन्तीअ पहिअजाआए ।
णित्थाणुवत्तणे वलिअहत्थमृहलो वलअसदो ॥८३॥

[आश्वांसयति परिजन परिघर्तमानायाः पधिकजायायाः ।
नि.स्थामघर्तने वलितं हस्तमुपररो वलयशब्दः ॥]

प्रवासाळा गेलेल्या पर्तीची जाया विरहाच्या दुःखामुळे दुवटी शाली आहे कुशीवरून वळताना तिच्या वागड्याचा आवाज होतो व तेवढ्याने नोकर माणसाच्या जीवात जीव येतो

२८४ सूर्यास्त :

284 Setting Sun

तुङ्गो चिअ होड मणो मणंसिणो अन्तिमासु पि दसासु ।

अथमणम्मि वि रङ्गो किरणा उद्ग चिअ फुरन्ति ॥८४॥

[तुङ्गमेव भवति मनो मनस्विनोऽन्तिमास्वापि दशासु ।

अस्तमनेऽपि रवे किरणा ऊर्ध्वमेव स्फुरन्ति ॥]

मोठ्या मनाचे लोक निवृष्टावस्थेस पोंचले तरी त्याचा स्वाभाविक मोठेपणा कायम असतो मूर्य अस्तमानाला जात असताही त्याचे किरण उर्व्वं दिशेलाच स्फुरण पावतात

२८५ उद्गार :

285 Natural Inclination

८ पोडु भरान्ति मउणा वि माउआ ! अप्पणो अणुच्चिग्गा ।

विहलुद्धरणमहावा हुवन्ति जड के पि सत्पुरिसा ॥८५॥

[उद्ग विभ्रति शकुना अपि हे मातर आत्मनोऽनुद्धिशा ।

विहलौद्धरणस्वभावा भवन्ति यदि केऽपि सत्पुरसा ॥]

आई, पाखरे सुद्धा पाट भरतात, त्यांना कशाचीही काळजी नसत पण जे सपुरुष असतात त्याचा स्वाभाविक प्रवृत्ति दीनाचा उद्गार करण्याकडे असतो

● पत्नी मासभक्षक असतात, आपल्या उदरभरणासाठी इतराची हिंसा होते याची त्यांना जाणीव नसते, दुसरा तुप्त झाला आहे किंवा कसे याची पर्वा नसते. दूती सांगते, नायकाची विपन्नावस्था असली तरी ती त्याला विह्वलोद्धारामुळे प्राप्त झालेली आहे; त्याला विन्मुख पाठवू नको, तो गुणी आहे, त्याचा उद्धार कर.

२८६ कांजी :

286. Old-Fox.

ण विणा सवभावेण ग्वेप्पइ परमत्थजाणुओ लोओ ।

को जुणमज्जरं कञ्जिण वेआरिउं तरइ ? ॥८६॥ १

[न विना सद्भावेन गृह्यते परमार्थज्ञो लोकः ।

को जीर्णमार्जरं कञ्जिक्रया प्रतारयितुं शक्नोति ॥]

ज्ञानी मनुष्य सद्भावाशिवाय आपलासा होत नाही. काजी दाखवून म्हातान्या मांजराला कसे फसवितां येईल ?

● कृत्रिम हावभावानीं हुरळण्याइतका तो प्रेमव्यवहारात नवला नाही, अशी विदग्ध सखीची सूचना.

२८७ प्रेम :

287. Love.

रण्णोउ तणं रण्णाउ पाणिअं सव्वअं सअंगाहम् ।

तह वि मआणं मईणं अ आमरणन्ताइं पेम्माइं ॥८७॥

[अग्न्यात्तृणमरण्यात्पानीयं सर्वतः स्वयंग्राहम् ।

तथापि मृगाणां मृगीणां चामरणान्तानि प्रेमाणि ॥]

अरण्यांत पाणी व तृण आपोआप व हवें तेवढें मिळतें. मृग व मृगां एकमेकाना काहीं देत घेत नाहींत, तरी त्याचें प्रेम आमरण कायम असतें. प्रेम देवघेवीवर अवलंबून नसतें.

● कवूल केल्याप्रमाणें त्यानें अलंकार आणले नाहींत म्हणून असंतुष्ट होऊ नको, त्याचा अद्देर करू नको अगर त्याचें प्रेम शिथिल झालें आहे असें मानू नकोस. कुशल वृत्तीचें आश्वासन व प्रोत्साहन. अलंकार-कौस्तुभात अप्रस्तुतप्रशंसेचें उदाहरण. 'अप्रस्तुतप्रशंसा प्रकृतप्रतिपत्तिरेया यत्र । कार्ये हेतौ व्याप्यव्यापकयोऽन्यगीः समेतस्य ॥'

२८८ चन्दन :

288. Sandal Paste.

तावमचण्डे ण तथा चन्दणपङ्को वि कामिमिहुणाणम् ।

जह दूसहे वि मिम्हे अण्णोण्णालिङ्गणसुहेल्लो ॥८८॥ ^D

[तापमपनयाति न तथा चन्दनपङ्कोऽपि कामिमियुनानाम् ।

यथा दूःसहेऽपि प्रीप्से अन्योन्यालिङ्गनसुखकेलिः ॥]

असद्य अशा प्रीप्सातही प्रेमा जोडप्याचा ताप चन्दनाच्या लेपानें नष्ट होत नाहीं, आलिङ्गनाच्या विलासामुळे प्राप्त होणाऱ्या सुखानेंच तो शांत होतो.

● उन्हाळ्यात कोणी जवळपास फिरकलें तरी काहिली होते, स्वतःच्या अवयवानाही परस्पराचा स्पर्श असद्य होतो. पण प्रेमाचें तंत्रच वेगळें. प्रेमाचा उद्भव मनस्तापजनक व आलिङ्गन ऊष्मीत्पादक. तरीही आणि उन्हाळ्यातही प्रेमांमुळे तें सुखकारक व शीतल वाटतें. चंदनाची मध्यस्थीही असद्य होते. विरहिणी म्हणते, सख्यानां, माझ्या अंगाला चंदन कशाला

लायता ! या तापाचे नीट निदान करून योग्य तो उपाय अनुपानासह योजा. अलंकाररत्नाकरात संकराचें उदाहरण : ' अङ्गत्वे तु संकरः । ' ' अत्र चन्दनपङ्ककुरुपादुपमानादन्योन्यालिङ्गनस्याधिक्येन तापापनयाद् व्यतिरेकस्य तापजनकाद् गाढालिङ्गनात् तापस्योपशम इति व्याघातसंकरः । '

२८९ नहाणुली :

289. Face Cream.

तुष्पाणणा किणो चिद्वसि त्ति पडिपुच्छिआएँ बहुआए ।

विउणावांठ्ठिअजहणत्थलाइ लज्जोणअं हसिअम् ॥८९॥

[घृतलिप्तानना किमिति तिष्ठसीति परिपृष्ट्वा यथा ।

द्विगुणावेष्टितजघनस्थलया लज्जावनतं हसितम् ॥]

तूं तोंडाला तूप लावून कां उभां आहेस, असें बधूला विचारलें, तेव्हां तिनें लाजून, जरासें हंसून, मान खालीं घातली आणि नेसतें वख जघनाभोंवतीं दुहेरी गुंडाळून घेतलें.

● ती कांहीं बोलली नाही, कारण रजस्यलेला पतीशी बोलणेंही निषिद्ध आहे. आरंभी तरी असे आचार पाळीत असत असें दिसतें.

२९० विलीन :

290. Merger.

हिअअ च्चेअ विलीणो ण साहिओ जाणिरुण घरसारम् ।

यान्धवदुव्वअणं विअ दोहलंओ दुग्गअवहूए ॥९०॥

[हृदय एव विलीनो न काथितो ज्ञात्वा गृहसारम् ।

यान्धवदुर्वचनमिव दोहदो दुर्गतवध्वा ॥]

दरिद्रा कुटुंबांतच्या वधूनें घर्चा परिस्थिति जाणून डोहाळे कोणाला सांगितले नाहींत. कानीं आलेल्या वान्धवांच्या दुर्बचनांप्रमाणें तेही हृदयांत जिरवून टाकले.

● दरिद्रा कुलबंधूला परिस्थित्यनुरूप संयमाचा व मौनधारणाचा उपदेश.

२९१ अंबाडा :

291. Barber.

धावइ विअलिअधम्मिल्लसिचअसंजमणवावडकरग्गा ।

① चन्दिलभअविवलाअन्तडिम्भपरिमग्गिणीं घरिणीं ॥९१॥

[धावति विगलितधम्मिल्लसिचयसंयमनव्यापृतकराग्रा ।

चन्दिलभयविपलायमानाडिम्भपरिमार्गिणीं गृहिणीं ॥

म्हाव्याच्या धास्तीनें धांवणाऱ्या मुलगाला धरण्यासाठीं पळणारी गृहिणी आपला सैल झालेला अंबाडा बोटांनीं सावरीत आहे.

● धावपळीमुळें सैल झालेला अंबाडा तीं बोटांनीं सावरीत आहे, हातानीं नव्हे; एवढ्या गडवडींत केवढा नखरा ! आणखी हें पाहिलेंत का ? तिचा पदरही जाग्यावर नाहीं. यामुळें प्रकट झालेली शोभा कवि दाखवीत आहे. गगाधराच्या मते हे उद्गार तिच्या स्वतीचे आहेत. मुलगा एन्ढा मोठा झाला आणखी ही निलाजरी भररस्त्यांतून उंडारल्यासारखी, वगला दाखवीत, धावपळ करीत आहे; कुलस्त्रियाना हें शोभत नाहीं, असे सपत्नीचे निषेधोद्गार. अलंकाररत्नाकारात स्वभावोक्तीचें उदाहरण : 'सम्यक् स्वभाववर्णनं स्वभावोक्ति' ।'

२९२ भरती-ओहोटी :

292. Ebb & Tide.

जह जह उव्वहइ व्हू णवजोव्वणमणहराई अझाईं ।

तह तह से तणुआअइ मज्झो, दइओ अ पडिवक्खो ॥९२॥

१. मग्गोसिणि, मग्गोसिणी

[यथा यथोद्धृते वधूर्नवधौवनमनोहराण्यङ्गानि ।

तथा तथा तस्यास्तनूयते मध्यो दयितश्च प्रतिपन्नः ॥]

वधूच्या अंगप्रत्यंगावर नवधौवनाचें सौंदर्य बहूंसं लागलें; तसतशी तिची कंवर, तिचा पति व तिच्या सवती कृश होऊं लागल्या.

● तुल्ययोगिता अलंकार

२९३ पक्व प्रेम :

293. Ripe Love.

जह जह जरापरिणओ होइ पई दुग्गओ विरूओ वि ।

कुलवालिआणें तह तह अहिअअरं वल्लहो होइ ॥९३॥

[यथा यथा जरापरिणतो भवति पतिर्दुर्गतो विरूपोऽपि ।

कुलपालिकानां तथा तथाधिकतरं वल्लभो भवति ॥]

पति दरिद्री व कुरूप असला तरी तो जसजसा म्हानारा होत जानो तसतसा कुडीन पत्नीला तो अधिकच प्रिय होतो.

● विजवराबहल किंवा वयस्क पतीबहल उदासीन असणाऱ्या तरुण वधूप्रत पतिव्रता सखीचे उपदेशोद्धार. समसुखदुःखामुळे व माहचर्यामुळे पतिपत्नीचें प्रेम अकृत्रिम व निरूपाधिक असतें; तें रूप, वय, गुण यांवर अवलंबून नसतें. एक टीकाकार सांगतो, दारिद्र्यामुळे व बुद्धावस्थेमुळे तो यापुढें इतरत्र प्रेमप्रसंग करू शकणार नाही म्हणून तो पत्नीला अधिकाधिक प्रिय होतो.

२९४ पाळी :

294. Queue.

एसो मामि ! जुवाणो वारंवारेण जं अडअणाओ ।

गिम्हे गामेऋवडोअअं व किच्छेण पावन्ति ॥९४॥

[एष मातुलानि युवा चारंचारेण यमसत्यः ।

श्रीधमे ग्रामैकवटोदकमिव कृच्छ्रेण प्राप्नुवन्ति ॥]

मामी, गांवांतल्या वडाखालच्या एकाच एका विहिरीचें पाणी उन्हाळ्यांत मोठ्या कष्टानें, पाळीपाळीनें मिळतें; त्याचप्रमाणें या एकाच एका तरुणाचा लाभ येथील स्वैरिणींना फार आयासानें होतो.

● आणि तो मला अनाथासें प्राप्त झाला असे असतीचे अभिमानोद्धार.

२९५ हर्षखेद :

295. Falling Leaves.

गामवडस्स, पिउच्छा ! आवण्डुमुहणीं पण्डुरच्छायम् ।

हिअएण समं असईणं पडइ वाआहअं पत्तम् ॥९५॥

[ग्रामवटस्य पितृप्यस आपाण्डुमुखीनां पाण्डुरच्छायम् ।

हृदयेन सममसतीनां पतति वाताहतं पत्रम् ॥]

आत्यावाई, गांवाजवळच्या वडाचीं पानें वाऱ्याच्या सोंसाळ्यांनें गळून पडत आहेत आणि एकेका पानाबरोबर एकेका असतीची मुदा पादरी फटफटीत होत आहे; जणूं एकेकीचें हृदयच गळून पडत आहे.

● संकेतस्थान नष्ट झाल्यामुळे आपला परसुरतलम्पट पति याउपर तिकडे जाणार नाही म्हणून कुलवधूला संतोष वाटल्या आणि अमतीला खेद.

२९६ प्रथमानुराग :

296. Inaudible.

पेच्छइ अलद्धलक्खं, दीहं णीससइ, सुण्णअं हसइ ।

जह जम्पइ अफुडत्थं तह से हिअअट्ठिअं किं पि ॥९६॥

[पश्यत्यलब्धलक्ष्यं दीर्घं निःश्वसिति शून्यं हसति ।

यथा जल्पत्यस्फुटार्थं तथा तस्या हृदयास्थितं किमपि ॥]

ती विमनस्क दृष्टीनें पाहत आहे, दीर्घ निःश्वास टाकीत आहे, शून्य मुद्रेनें हंसत आहे, अस्फुट व असंबद्ध बोलत आहे; तिच्या मनांत कांहीं तरी घोटाळत आहे.

● प्रथमानुरागातील विप्रलंभ.

२९७ सारवासारव :

297. Bold.

गह्वइ ! गओम्ह सरणं रक्खसु एअं त्ति अडअणा भणिरी ।^१

सहसागअस्स तुरिअं पडणो विवअ जारमप्पेइ ॥९७॥

[गृहपते गतोऽस्माकं शरणं रक्षेनमित्यसती भणित्वा ।

सहसागतस्य त्वरितं पत्युरेव जारमर्षयति ॥]

पति अकल्पितपणें घरीं आलेला पाहताच पुढें होऊन व्यभिचारिणी म्हणाली, फारभारी, हा आपल्याला शरण आलेला आहे, आतां तुम्हीच याचें रक्षण करा. एवढें बोलून तिने आपला जार पतीच्या हवाली केला.

● प्रत्युत्पन्नमती असती. ती पतीला गृहपति, घरधनी म्हणते; विचारा फक्त घराचा धनी होता. स्त्रीचरित्रात अशा आशयाच्या अनेक गोष्टी आहेत. सावकार व त्याचा पुत्र, किंवा प्रधान व त्याचा पुत्र, दोघेही एकमेकाना न वळत अगर चुकवून व्यभिचारिणीकडे येत असत. एके दिवशीं संकेताच्या गफलतीमुळे पुत्र आत असताना पिताजी दाखल झाले. तिने त्याला कांहीं तरी सवत्र सागून बाहेरच्या बाहेर वाटेला लावले. तोंच नवराही हजर झाला ! परक्या पुरुषाला घरातून बाहेर पडताना

१. जार समप्पइ, कठम्मि लाएइ. २. रक्षस्वैनमित्यतिनिपुणं भणित्वा.

पाहून नवऱ्याला संशय आला. हें ओळखून तिनें आत लपलेल्या व या घटनांमुळे थरथर कापत असलेल्या पुत्राला बाहेर बोलावले. बापलेकाच्या भाडणामुळे बापाला चुकविण्यासाठीं हा आत लपला होता, एवढा वेळपर्यंत मी याचें रक्षण केलें आणि मुलगा येथें आहे कीं काय याची चौकशी करावयास आलेल्या त्याच्या पित्यालाहि मी वाटेला लावले, आता याचें रक्षण तुम्ही करा, असें सांगून तिनें त्याचा परिचय करून दिला. संशयास्पद परिस्थितीचा हा उलगडा त्याला पटलाही. नशीब, कीं हा ढवा बापलेकाचा समेट करण्यासाठीं पुन्हा बाहेर गेला नाही. अलंकाररत्नाकरात व्याजोक्तीचें उदाहरणः ' उद्वेदप्रच्छादनं व्याजोक्तिः । '

२९८ मूर्च्छा :

298 Swoon.

हिअअट्टिअरस दिज्जउ तणुआअन्ति ण पेच्छह पिउच्छा ? ।

हिअअट्टिओम्ह कंतो भणिउं मोहं गआ कुमरी ॥९८॥

[हृदयेप्सितस्य दीयतां तनूभवन्ती न पश्यथ पितृप्वसः ।

हृदयेप्सितोऽस्माकं कुतो भणित्वा मोहं गता कुमारी ॥]

आत्याबाई, हीं दिवसानुदिवस कृश होत आहे हें तुम्हाला दिसत नाहीं का ? तिच्या मनात जो कोणी असेल त्याला तीं देखून टाका. सखीचें हें बोलणें ऐकताच ती म्हणाली, माझ्या हृदयात कोण असणार ? एवढें बोलून ती बेशुद्ध झाली.

● कुमारीला हृदयेप्सित कोठले ? अशा मनोवृत्तीच्या आत्याबाई व प्रियकराचें चिंतन करणाऱ्या कुमारिका, सकृददर्शनी वाटतात तितक्या अर्वाचीन नाहीत.

२९९ ओला केशभार :

299. Wet Locks.

खिण्णस्स उरे पइणो ठवेइं गिम्हावरणहरमिअस्स ।

ओलं गलन्तकुसुमं ष्हाणसुअन्धं चिउरभारम् ॥९९॥

[खिन्नस्योरासि पत्युः स्थापयति श्रीम्भापराह्वरमितस्य ।

आर्द्रं गलत्कुसुम स्नानसुगन्धं चिकुरभारम् ॥]

भर उन्हाळ्यात ऐन दुपारीं तिनें पतीला रमविलें. तो दमला तेन्हा त्याचा श्रमपरिहार करण्यासाठीं न्हाल्यामुलें ओलसर, सुगंधित व मऊ झालेला व ज्यातून फुलें गळत आहेत असा आपला केशभार तिनें त्याच्या हृदयावर टाकला.

● गगाधर सागतो, सुरतावसानोपचारचातुर्थाचें हें वर्णन वृत्तीनें भुजग-प्रलोभनार्थं केलेलें आहे. वर्णनाचे निमित्तान देण्यात येणाऱ्या शृंगार-शिक्षणातील हा एक पाठ असण्याचा संभव आहे. उन्हाळ्यातल्या दुपारीं ओल्या अवाध्याचें आकर्षण उत्तेजक असतें. रवींद्रनाथाच्या 'नौकाडुर्बी'त असाच प्रसंग वर्णिलेला आहे. सरस्वतीकण्ठाभरणात या गाथेची नायिका 'वयःकौशलाभ्या सपूर्णा प्रगल्भा' असल्याचें मागितलें आहे.

३०० मध्यरात्रीं चांदण्यांत :

300. Moonlight.

अह सरसदन्तमण्डलकवोलपडिमागओ मअच्छीए ।

अन्तो सिन्दूरिअसह्ववत्तकरणिं वहइ चन्दो ॥१००॥

[असौ सरसदन्तमण्डलकपोलप्रतिमैगतो मृगाक्ष्याः ।

अन्तः सिन्दूरितशङ्खपात्रसाहस्य वहति चन्द्रः ॥]

१ खिण्णस्स २ ठवेइउ ३ गिम्हावरणहरणमिअस्स ४ उप्फ, फुअ.

५ मत्रान्तप्रतिबिंब

दंतव्रणाच्या मण्डलानें युक्त अशा ह्या मृगाक्षीच्या गोन्या गालावर प्रतिबिंबित झालेला चंद्र जणूं आत शेंदूर ठेवलेल्या शखपात्रासारखा दिसतो.

● चादण्यात क्रीडा करण्याची हौस असलेल्या रसिक तरुणाचे उद्गार, तिच्या सौंदर्याची प्रशंसा व स्वतःच्या कौशल्याची प्रस्तावना, अशा गालावर चंद्राचें प्रतिबिंब उमटलेलें पाहून रसिकाला केवळ उपमासाधल्या-साठी किंवा प्रतिबिंब स्थिर करण्यासाठीं दंतव्रण करण्याची स्फूर्ति व्हावयाची !

रसिजजणहिअभदइए कइवच्छलपमुहसुकइणिम्मअए ।
सत्तसभाम्मि समत्तं तीअं गाहासभं एअम् ॥

चतुर्थं शतकम्

३०१ माहेरचा मित्र :

301. Family Friend.

अह अम्ह आअदो अज्ज कुलहराओ ति छेच्छईं जारम् । १
सहसागअस्स तुरिअं पइणो कण्ठं मिलावेइ ॥१॥

[असावस्माकमागतोऽद्य कुलगृहादित्यसती जारम् ।
सहसागतस्य त्वरितं पत्युः कण्ठे लगयति ॥]

अकस्मात् नवरा घरीं आला तेव्हां हा आमचा, माझ्या माहेरचा, आजच आला, असें सांगून व्यभिचारिणीने त्या उभयतांची गळामेट करविली.

● माझ्या एकटीच्या ओळखीचा नव्हे, आम्हा सर्वांच्या परिचयाचा, आतांच माझ्या माहेराहून आला. कथावस्तु असलेली गाथा. शुक्रवहात्तरीत जवळ जवळ अशीच गोष्ट आहे. दाभोळचा ग्रामाधिकारी विलोचन याची पत्नी रंभिका, जलाशयावर गेली असता एका तरुणाशी संकेत करती झाली. तिने सांगितले, आपण पाठोपाठ घरीं यावे व भ्रताराला नमस्कार करून बसावे, पुढचे साधन मी करीन. त्याप्रमाणे तो येऊन ओसरीवर बसला. त्याला पाहताच रंभिका घरातून बाहेर आली व भ्रताराप्रत बोलली, याला ओळखले नाहीं काय ! हा माझे मावशीचा मुलगा. हें ऐकून विलोचन त्यास गळा मेटता झाला व स्त्रीला म्हणाला, आपले बंधूस वर नेऊन भोजनादिक सत्कार करावा. भोजनानंतर तिने विषय काढला, तेव्हा तिचा निषेध करून तो म्हणाला, आता तूं माझी बहीण झालीस. ती म्हणाली ही नुसती सवय-हल्लीं सगळेच प्रथम एकमेकाना भाऊ-बहीण म्हणवितात ! तिने अनेक प्रकारे विनविले, पण तो ऐकेना. तेव्हा तिने मोठ्याने पुकार

१. अटअणा, चिच्छइ, छिच्छई. २. कण्ठम्मि लाएइ, लावेइ.

केल-घावारे घावा ! भयभीत होऊन तो म्हणाला, मी तुझे वचन मान्य करतो-२ण आता माझे रक्षण कर. लगेच त्याला जमिनीवर लोळावयास सांगून तिने भात चहुंकडे उडविला आणि शेगडीतला अंगार ती फुलवू लागली. पुकार ऐकून विलोचन माडीवर आला; त्याला तिने सांगितले, याला अकस्मात् मोडशी झाली, सबब पुकार केला, आतांच सावध झाला. एवढे बोलून ती त्याचे पोट शेकू लागली. हे सत्य मानून विलोचन खाली गेला. पुढे मोडशीच्या निमित्ताने हा महिनाभर तेथे राहिला !

३०२ डूल :

302. Ear Rings.

पुसिंआ अण्णाहरणेन्दणीलकिरणाहआ ससिमऊहा ।

साणिणिवअणाम्मि सकज्जलंमुसङ्काइ दइएण ॥२॥

[प्रोञ्छिताः कर्णाभरणेन्द्रनीलकिरणाहताः शशिमयूखाः ।

मानिनीवदने सकज्जलाश्रुशङ्कया दयितेन ॥]

मानिनी चांद्रण्यांत बसली होती. तिच्या कानात इंद्रनीलांचे डूल होणे. नीळार पडलेल्या चंद्रकिरणांचे परावर्तन झाल्यामुळे तिच्या मुखावर निळसर छाया उमटली. काजळ घातलेल्या डोळ्यांतून अश्रु ओघळले असावेन अशा कल्पनेने दयिताने तिचे गात्र हलक्या हाताने पुसले.

● अलंकारकौस्तुभ व अलंकाररत्नाकर यात भ्रातिमान् अलंकाराचे उदाहरणः ' तदभाववती मतिन्तत्प्रकारिका भ्रातिमान्भवति । '

३०३ विनजोड :

303. Matchless.

एइहमेत्तम्मि जए सुंदरमहिलासहस्सभरिए वि ।

अणुहरइ णवर तिस्सां वामदं दाहिणद्वस्स ॥३॥

१. पुञ्छित. २. कणा ३. एहमेते भुवने सुंदरमहिलासहस्रसंदिग्धे ।
४. तिग्गा.

[एतावन्मात्रे जगति सुदर महिलासहस्रभृतेऽपि ।

अनुहरति केवल तस्या वामार्धं दक्षिणार्धस्य ॥]

जगात हजारां सुदर स्त्रिया आहेत, पण हिच्यासारखी सुदरी होच.
हिच्या डाव्या अगाला तोड हिच्याच उजव्या अगार्चा.

३०४ नृत्य :

304. Dance

जह जह वाएइ पिओ तह तह णच्चामि चञ्चले पेम्मे ।

गल्ली वलेड अड्गं सहावर्थद्वे वि रुक्खम्मि ॥४॥

[यथा यथा वादयाति प्रियस्तथा तथा नृत्यामि चञ्चले प्रेम्णि ।

गल्ली वलयत्यङ्ग स्वभावस्तन्धेऽपि वृक्षे ॥]

प्रियकर जसें वाद्य वाजवीत आहे तशी मी प्रेमचञ्चल होऊन
नाचत आहे. वृक्ष स्वभावत स्तऱ अमनो, तरी वेली आपले अङ्ग
त्याच्याभोंवतीं वळविते.

● ' तुझ्या अर्गी एवढासासुद्धा अभिमान कसा नाही ? अन्य महिला
तुझ्या पतीला बोटावर नाचवितात आणि हें माहीत असूनही तू त्याच्या-
भोंवतीं नाचतेस ! हें कसे ? ' ह्या सखीच्या प्रश्नाला नायिकेचें उत्तर.
स्त्रिया स्वभावत च पतिछदानुवर्ती असतात. नाजूब वेली आधाराशिवाय
उभी राहू शकत नाही, नीरस ओढक्याला किंवा ओबडधोबड बुध्याला
स्वभावत विळखा घालते, तशीच स्त्रियाची स्थिति असते, आणि येथें
तर पति नृत्यसंगीतात रगला आहे ! मग मी प्रेमाच्या उन्मादानें चचल
व्हावें व तालार नाचावें यात आश्चर्य कसलें ? पति वृत्तीनें अधम व
नाटकी असला तरी किती रसिक आहे तें पाहा. त्याच्या जाधाराशिवाय
मी जगूही शकणार नाहीं वादन व नर्तन याचा टेका जमला म्हणजे कसा

रंग येतो तें पहा; दंपत्याचा संसारही असाच तालबद्ध असला पाहिजे. या उत्तरामुळे सगरीचें उद्दिष्ट साधलें नाहीं. तुझ्या मनासारखा उत्तम नायक मला मिळवून दे अशी नायिकेची दूतीजमळ पिनपणी या गाथेंत सूचित आहे असें गंगाधर सांगतो.

३०५ यातायात :

305. Effort.

दुखखेहिँ लभ्भंइ पिओ लद्धो दुखखेहिँ होइ साहीणो ।

लद्धो वि अलद्धो विअ जइ जह हिअअं तह ण होइ ॥५॥

[दुःखैर्लभ्यते प्रियो लब्धो दुःखैर्भवति स्वाधीनः ।

लब्धोऽप्यलब्ध एव यदि यथा हृदयं तथा न भवति ॥]

प्रियकराची प्राप्ति करून घेव्याला आणि नंतर त्याला स्वाधीन ठेवावयाला केवटी यातायात करावी लागते! आणि एवढें करूनही त्याचें हृदय अनुकूल झालें नाहीं तर तो मित्राला न मित्राला, सारखाच.

● विशिष्ट गुणसंपन्न असेल अशा समजुतीने, महत्प्रयासानें नायकाची प्राप्ति करून घेतली; त्याच्या अनभिज्ञतेमुळे निराशा झाली; शिवाय तो आतां हृदयानुवर्तनही करित नाहीं; यामुळे रुष्ट झालेल्या नायिकेचे उद्गार. अलंकाररत्नाकरात अतिशय अलंकारानें उदाहरणः 'सम्भाषनयान्यथा यातिसयोऽतिशयः ।'

३०६ अनुनय :

306. Courtship.

१) अच्यो ! अणुणअमुहकद्विरीअ अकंअ कअ कुणन्तीण ।

सरलमहावो वि पिओ अविणअमगं चलणीओ ॥६॥

१. लम्भंइ. लम्भट.

[कष्टमनुनयसुखकाङ्क्षणशीलयाकृतं कृतं कुर्वत्या ।

सरलस्वभावोऽपि प्रियोऽविनयमार्गं यलाञ्छितः ॥]

अरेरे ! तिला अनुनयाच्या सुखाची अपेक्षा होती. म्हणून, त्याने पूर्वी कधी केलें नव्हतें तें तिने त्याला करावयाला लावले. तिचा प्रियकर सरळ स्वभावाचा होता; तिच्याला तिने जवरीनें अविनयाच्या मार्गाला लावले.

● सरल व निरपराध नायकाला छळगारी स्वच्छन्दी नायिका.

३०७ गणना :

307. Calculus.

हत्थेसु अ पाएसु अ अङ्गुलिगणणाइ अइगआ दिअहा ।

एण्हि उण केण गणिज्जउ ति भणेउ रुअइ मुद्धा ॥७॥

[हस्तयोश्च पादयोश्चाङ्गुलिगणनयातिगता दिवस्ताः ।

इदानीं पुनः केन गण्यतामिति भणित्वा रोदिति मुग्धा ॥]

पति प्रवासाला गेल्याचे दिवस मोजतांना हातांपायांचीं बोटे संपलीं. आतां गणना कशांनें करूं, असें बोलून मुग्धा रडूं लागली.

● वीस हें मूलमान मानून त्याच्या गुणकांत अजूनही खेडोपाडीं गणना करण्यात येते. या गणनापद्धतीची बैठक थोड्याच्या सख्येवर असावी असें यावरून दिसते.

३०८ बुद्धभिक्षुसंघ :

308. Buddhists.

कीरमुहसच्छहेहिं रेहइ वसुहा पलासकुसुमेहिं ।

बुद्धस्य चलणवन्दणपडिएहिं व भिक्खुसंघेहिं ॥८॥

१. गणणाहिं. २. भणज.

[कीरमुखसदृशै राजते वसुधा पलाशकुसुमैः ।

बुध्दस्य चरणवन्दनपातितैरिव भिक्षुसंघैः ॥]

पोपटाच्या चोंचीप्रमाणे लालभडक अशा पलाशपुष्पांनी पृथ्वी शोभायमान झालेली आहे. जणू बुद्धाच्या चरणांशा वंदन करण्यासाठी लोटांगण घालणाऱ्या भिक्षुसंघासारखे हे दृश्य दिसत आहे.

● पलाशपुष्पे लालभडक असतात; ती वसंतांत रानावनांत फुलतात. इतकी, की जणू जगलात वणवा पेटल्यासारखे भासते. ही गाथा लिहिली त्या काळात महाराष्ट्रात पुष्कळच बौद्ध भिक्षू असावेत. त्यांचे कपडे पलाशपुष्पासारखे लालभडक असत. प्रवासाला किंवा यात्रेला निघताना पलाशपुष्पांचे व बौद्धभिक्षूंचे दर्शन अपशकुनी मानण्यांत येत असे. म्हणून या गाथेत पर्तीच्या संकल्पित प्रवासाचा निषेध ध्वनित आहे असे गंगाधर सांगतो. तथा अर्थ निघत नाही असे वेधर सांगतो. आणखी एक टीकाकार सांगतो की हे स्तनपृष्ठावरील दंतव्रणांचे व नखधतांचे वर्णन असून त्यांच्या दर्शनामुळे व्याकुल झालेल्या नायिकेचे हे उद्गार आहेत !

३०९ झुरणी :

309. Pining.

जं जं पिडुलं अङ्गं तं तं जाअं किसोअरि ! किसं ते ।

जं जं तणुअं तं तं पि णिड्डिअं, किं त्थ माणेण ॥९॥

[यद्यत्पृथुलमङ्गं तत्तज्जातं कृशोदरि कृशं ते ।

यद्यत्तनुकं तत्तदपि तिष्ठित किमत्र मानेन ॥]

तुझा जो जो अवयव भरदार असावयाचा तो तो कृश झाला आहे व जो नाजुक असावयाचा तो शुष्क झाला आहे. कृशोदरि, निष्कारण मानधारणाने दुसरे काय प्राप्त होणार ?

● अनुनयाचा स्वीकार करण्याची मानिनीच्या मल्लीची विनंति.

३१० भडक :

310 Gaudy

ण गुणेण हीरड जणो हीरड जो जेण भाविओ तेण ।
 मोत्तूण पुलिन्दा मोत्तिआई गुज्जाओ गेहन्ति ॥१०॥
 [न गुणेन हियने जनो हियते यो येन भावितस्तेन ।
 मुक्त्वा पुलिन्दा मौक्तिकानि गुञ्जा गृह्णन्ति ॥]

नुसत्या गुणार्नाच मनुष्य वश होतो, असें नाहीं ज्याला जें आवडतें तें त्याला मिळालें म्हणजे तो प्रसन्न होतो. जगलातले पुलिंद पहा, मोतीं टाकून देतात व गुजा वेंचतात.

● दूतीनें केलेली नायकाची निर्भर्त्सना. तूं माझ्या गुणी सखीचा त्याग केलास आणि तूं अलीकडे जिऱ्यावर आसक्त झाला आहेस तिच्या गुणावगुणावरून वाटतें धीं तूं अधिश्म, जगली आहेस. किंवा नायकाचा दूतीला प्रश्न . ती एवढी गुणी आहे असें तूं सागतेस, मग तिला तिच्या नवऱ्यानें का टाकलें ? या प्रश्नाचें उत्तर.

३११ बहर :

311 Red Blossoms.

लङ्कालआणं, पुत्तअ ! वसन्तमासेवलद्धपसराणम् ।
 आपीअलोहिआणं वीहेड जणो पलासाणम् ॥११॥
 [लङ्कालयानां पुत्रक वसन्तमासैकलब्धपसराणाम् ।
 आपीतलोहितानां विभेति जन पलाशानाम् ॥]

१ श्री मथुरानाथ शास्त्री याचा पाठ धमान्त्रमार्गकलब्धविभवानाम ।
 २ वज्जालगातील उाया लङ्कालयेभ्य (शाग्यालयेभ्यो) पुत्रक वसन्तमान (वसान्प्रमासे) लब्धप्रमरेभ्य । आपीतलोहितेभ्यो (रुधिरभ्यो) विभेति जन पलाशेभ्य (राशसेभ्य) ॥

पत्रसाच्या फाद्यावर पिवळसर तावडीं फुलें डंबरलीं आहेत. मुला, या व्हरात वसंताचें सामर्थ्य दिसत अमल्यामुळें लोकांना त्याची भीति वाटते.

● लड्का म्हणजे वृक्षाची, येथें पळसाची फादी; पलाशपुष्पें वसतात फुलतात. तीं पाहून विरहिणी व्याकुल होतात. लड्का म्हणजे राक्षसगरी. 'पळ साममदन्ति भक्षयन्तीति पलाशा राक्षसा' पळसाची फुललेली फादी पाहून मामभक्षक राक्षसाची आठवण होऊन लोक व्याकुल, भयभीत होतात. लड्का म्हणजे कुलटा, वेश्या, पिवळी धमक व लालभडक वस्त्रें परिधान केलेली वेश्या वादरताना पाहून लोकांना घास्ती वाटते की ही या वसतात काय अनर्थ करील कोण जाणे! अलकाररत्नाकरात श्लेषाचें उदाहरण. " ' विशेषस्थापि साम्ये द्वयोर्वाच्यत्वे श्लेष । '...अत्र तरुणः वाच्यत्वं प्रमुताना निशाचरणा व्यङ्ग्यत्वम् । "

३१२ गन्धोदक :

312 Powder and Paste

१) वेत्तूण चुण्णमुष्टि हरिमूसासिआए वेपमाणाए ।

भिसिणेमिच्चि पिअअमं हत्थे गन्धोदअं जाअम् ॥ १२॥

[गृहीत्या चूर्णमुष्टिं हर्षोत्सुकिताया वेपमानाया ।

अवकिरामीति प्रियतम हस्ते गन्धोदक जातम् ॥]

प्रियकराच्या अंगावर उधळण्यासाठी तिनें सुगामि चूर्ण हातीं घेतलें होतें. त्याचें दर्शन होताच तिचें हृदय हर्षोत्सुक झाले आणि तिचें शरीर थरारलें तिला घाम आला आणि तिच्या हातातच्या चूर्णाचें गन्धोदक झालें

१ भगंमि, भसिणेमि - २ चूर्णमुष्टि ३ हर्षोत्सुकिताया ४ प्रहरामि, विदुरामि

● वाञ्छितप्राप्तींशुल्लं सात्त्विक स्वेदोद्भव. येथें मेषदूतात (२-८) रत्नदीपावर फेंकलेल्या चूर्णमुष्टींची आठवण होते; 'अर्चिस्तुद्धानभिमुलमपि प्राप्य रत्नप्रदीपान् । न्हीमूढाना भवति विफलमेरणा चूर्णं मुष्टिः ॥' चूर्ण म्हणजे 'कर्पूरादिसुगंधिद्रव्यधूलिः' याचा वशीकरणाताठीही उपयोग करित असत.

३१३ अंकोट :

313. Tell-Tale.

पुष्टिं पुससु, किसोअरि ! पडोहरङ्गोल्लपत्तचित्तलिअम् ।

छेआहि दिअरजाआहिँ उज्जुए ! मा कलिज्जिहिसि ॥१३॥

[पृष्टं प्रोञ्छ कृशोदरि पश्चाद्गृहाद्दोष्टपत्रचित्रितम् ।

विदग्धाभिर्देवरजायामि ऋजुके मा कलिष्यसे ॥]

तुमच्या घराच्या परसातल्या अंकोटाची पानें तुझ्या पाठीला चिकटली आहेत. कृशोदरि, पाठ पुसून टाक. तूं सरळ स्वभावाची आहेस. तुझ्या चतुर जावांना तुझ्या रहस्याचा मागमूसही लागू देऊं नकोस.

● नायिका दीरावर अनुरक्त आहे. सपत्नी म्हणते, मी तर वेव्हाच ओळखले आहे, पण मी बभ्रा करणार नाही. जावाना ओळखू देऊ नकोस, म्हणजे मिळविलें.

३१४ कदम्ब :

314. Filaments.

अच्छीईं ता थइस्सं दोहिँ वि हत्थेहिँ वि ताँस्सि दिट्ठे ।

अङ्गं कलम्बकुसुमं च पुल्लइअं कइँ णु ढक्किस्सम् ॥१४॥ १

[अक्षिणी तावत्स्थगायिष्यामि द्वाभ्यामपि हस्ताभ्यां तारिमन्द्रे ।
अङ्गं कदम्बकुसुममिव पुलकितं कथं नु च्छादयिष्यामि ॥]

प्रियकर दृष्टीस पढतांच मी दोन्ही हातांनी डोळे झाकून घेतले; पण कदम्बाच्या अंगप्रत्यंगांवर फुलें डंवरतात, त्याप्रमाणें माझ्या सर्वांगावर रोमाञ्च फुलले, ते कसे झाकू ?

● त्याला पाहतांच तिचा रुखा ओसरला. हें त्याच्या लक्षात येऊं नये व त्यानें अनुनय करावा म्हणून तिनें डोळे झाकून घेतले. कदम्बपुष्पाना केसर असतात, म्हणून त्याचें रोमाञ्चांशीं विशेष साम्य.

३१५ विद्युत् :

315. Lightning.

अञ्जावात्तुत्तिणि ए घरम्मि रोरुण णीसहणिसण्णम् ।
दावेइ व गौअवइअं विज्जुज्जोओ जलहराणम् ॥१५॥

[अञ्जावात्तोत्तुत्तिणित्ते गृहे रुदित्वा निःसहणिसण्णाम् ।
दर्शयतीव गतपतिकं विद्युद्योतो जलधराणाम् ॥]

तिचा पति प्रवासास्य गेला आहे; अञ्जावातानें घराचें छपर उडून गेलें आहे; असाहाय पत्नी घरांत रडत बसली आहे वीज चमकून मेघांना तिचें दर्शन करवीत आहे.

● विद्युत् ही सहृदय प्रमदा आणि मेष निष्ठुर पुरुष. मेघाना तिची दया याची व त्यांनीं वर्षांय स्थगित करावा म्हणून विद्युत् त्यांना तिचें दर्शन करवीत आहे. मृच्छकटिकात (५ : ३२) अशीच कल्पना आहे : ' यदि गर्वन्ति वारिधरो गर्जतु तन्नाम निष्ठुराः पुरुषाः । अयि विद्युत्प्रमदाना त्वमपि च दुःखं न जानासि ॥ '

३१६ गांवरान :

316. Village Maiden.

भुज्जमु जं माहीणं, कुतो लोणं कुग्रामरिद्धमि ? ।

सुह्रअ ! सलोणेण वि किं तेण, सिणेहो जहि ण तिथि ॥ १६ ॥

[भुज्ज्व यत्स्वाधीनं कुतो लवणं कुग्रामरिद्धे ।

सुभग सलवणेनापि किं तेन स्नेहो यत्र नास्ति ॥]

कुग्रामातल्या स्वयंपाकात मीठ कोटून मिळणार ! आणि मीठ मिळाले व तूप नसले तर काय उपयोग ? सुभग, जे आहे त्याचे सेवन कर.

● लोण = लवण व लावण्य; सिणेह = स्नेह = घृत व प्रेम; या जोड अर्थाच्या श्लेषावर रचना. सेट्टेगावात समर्धित मींदर्य कोटून मिळणार ! हिची धाटणी ग वढळ आहे, वेधभूषा आकर्षक नाही व सौंदर्य दिखाऊ नाही, म्हणून अ हेरू नसोम. कलमी आभ्यासारखा गावरान आवा गोंडस नसला तरी रंगदार व रसपूर्ण असतो; शिवाय प्रत्येक झाडाच्या पळाची चव जवळ जवळ अद्वितीय असते.

३१७ नमाचार :

317. Scented Breath.

सुहपुच्छिआइ हलिओ सुहपङ्कअसुरहिपवणणिव्वविअम् ।

तह पिअइ पअडकदुअं पि ओसहं जण ण णिट्ठाइ ॥ १७ ॥

[सुसपुच्छिकाया हलिको सुसपङ्कजसुरभिपवननिर्वापितम् ।

तथा पिपति प्रकृतिकदुकमप्यौषधं यथा न तिष्ठति ॥]

आजारी शैतकन्याच्या प्रवृत्ताची चौकशी करावयाम आलेल्या खानें त्याच्यासाठी आणविलेलें काढ्याचें औषध आपल्या मुखाच्या कमलसदृश सुगवि नि आसानीं निवविले. ते कडू होतें, तरी तो तें अमे प्याला कीं त्यातला थेंपही राहिला नाहीं.

● जें नीरस तेंच अनुपगामुळें सुरम होते. अलकारकौस्तुभात् तद्गुणाचें उदाहरण. ' परकीयगुणतिरोहितगुणस्य भान तु तद्गुण प्रोक्तः । '

३१८ शोधुं कुठें ?

318. Buried Treasure

अह मा तहि तहि त्विअ वार्णारवणम्मि चुक्कसंकेआ । ७

तुह दंसणं विमग्गड पढ्भट्टणिहाणठाणं व ॥१८॥

[अथ सा तत्र तत्रैव धानीरवने विस्मृतसंकेता ।

तव दर्शन विमार्गति प्रभ्रष्टनिधानस्थानमिव ॥]

सरुताप्रमाणे ती वेळच्या वनातच गेली आहे. वनातलें ठरलेलें नक्की स्थान तिच्या ध्यानात राहिलें नसेल व ती तुला शोवण्यासाठी इकडे तिकडे भटकत असेल ठेव पुरून ठेवावी व जागेचें विस्मरण व्हावें, तशी निची अवस्था झाली असेल

● मी ठरल्याप्रमाणें जागेवर गेलों, पण ती आलीच नाहीं, या नायकाच्या तक्राराला दृतीचें उत्तर सरस्वतीरुण्ठाभंग्यात विप्रलब्धेचें उदाहरण

३१९ राहु :

319 Eclipse.

ददरोसकलुप्तिअस्स वि मुअणस्स मुहाहिं पिप्पिअं कत्तो ।

राहुमुहम्मि वि समिणो किरणा अमअं विअ मुअन्ति ॥१९॥

[दृढरोपकलुपितस्यापि सुजनस्य मुखादप्रियं कुतः ।

राहुमुखेऽपि शशितः किरणा अमृतमेव मुञ्चन्ति ॥]

कितीही राग आला तरी सज्जनांच्या मुखातून अप्रिय वचने निघत नाहीत. चंद्राला राहून घासले तरी त्याचे किरण अमृतमयच असतात.

● तो रुष्ट असला तरी रहस्यस्फोट किंवा प्रेमभङ्ग करणार नाही, अगर मर्मभेदक वचने बोलणार नाही; त्याचा रोप अल्पकालीन आहे, असे सखांचे आश्वासन. अलंकाररत्नाकरात दृष्टान्ताचे उदाहरण: ' प्रतिबिंबेन दृष्टान्तः । '

३२० मानापमान :

320. Reception.

अवमाणिओ वि ण तहा दुम्मिज्जइ सज्जणो विहवहीणो ।

पडिकाऊं असमत्थो माणिज्जन्तो जह परेण ॥२०॥

[अवमानितोऽपि न तथा दृयते सज्जनो विभवहीनः ।

प्रतिकर्तुमसमर्थो मान्यमानो यथा परेण ॥]

ज्याचे वैभव नष्ट झालेले आहे अशा सज्जनाचा कोणा सत्कार केला तर त्याचा फेड करता येत नाही याबद्दल त्याला जितके दुःख होते तितके त्याचा कोणा अपमान केला तरी त्याबद्दल त्याला वाटत नाही.

● तो तुझ्यावर अनुरक्त नाही असे नाही; आपण विरक्त आहो असे तो भासण्यात आहे; कारण तू त्याचा स्वीकार करशील किंवा कसे, याबद्दल त्याला संशय वाटत आहे.

३२१ रहस्य :

321. Secret.

कुलहन्तरे वि अविणिग्गआई हिअआम्मि जरमुवगआई ।

सुअणकआई रहस्ताई डहड आउक्खए अग्गी ॥२१॥

[कलहान्तरेऽप्यविनिर्गतानि हृदये जरामुपगतानि ।

सुजनथुर्तानि रहस्यानि दहत्यायुःक्षयेऽग्निः ॥]

मज्जनांनीं ऐकलेलीं रहस्ये कलहांतही त्यांचे तोंडून वाहेर पडत नाहीत. तीं त्याच्याबरोबर धुद्ध होतात व अंती त्याच्याबरोबर दग्ध होतात.

३२२ माधवी :

322. Bower.

लुम्बीओ अङ्गणमाहवीणं दारगलाउ जाआउ ।

आसासो पान्थपलोअणे वि पिट्टो गअवईणम् ॥२२॥

[स्तवका अङ्गणमाधवीनां द्वारार्गला जाताः ।

आश्वासः पान्थप्रलोकनेऽपि नष्टो गतपतिकानाम् ॥]

पत्नी प्रवासी पतीची मार्गप्रतीक्षा करीत होती. अंगणांतल्या माधवाला गुच्छ आले व त्यांनीं जणूं दाराला अडसरच घातला. ते झुपके पाहून प्रोषितपतिकाचा धीर खचतो

● वसंतागमामुळे उत्कण्ठित झालेली नायिका माधवीच्या कुंजात तुझी वाट पाहत बसली आहे. दाराला अडसर लावलेला आहे व बेलोला फुलाचे धोंस लागले आहेत, म्हणून एकान्ताचा भंग होणार नाही, अशी नायकाला पत्नीची सूचना. अलंकाररत्नाकरात अर्थापत्तीचें उदाहरण.

३२३ निळे डोळे :

323. Blue Lotus

पिअदंसणसुहरसमउलिआईं जइ से ण होन्ति णअणाईं ।

ता केण कण्णारइअं लक्खिज्जइ कुबलअं तिस्सा ॥२३॥

१. कृतानि. २. लुम्बो अलाबुलताः ३. अङ्कण. ४. नष्टो. ५. कण्णलग्न.

[प्रियदर्शनसुखरसमुकुलिते यादृ तस्या न भवतो नयने ।

तदा केन कर्णरचित लक्ष्यते कुचलय तस्या ॥

प्रियकराच्या दर्शनामुळे झालेल्या सुखामुळे तिनं डोळे अर्धे मिटले. ती ते न मिटनी तर तिच्या कानावरील नील कमलाकडे कोणाचं लक्ष गेलं असतं ?

● अलंकाररत्नाकरान विवेकाचें उदाहरणः ‘तस्या कुतश्चिद्विवेको विवेकः ।’...‘गुणनाम्याद्भेदाप्रतीतौ सत्यामपि केनचिन्निमित्तेन वैलक्षण्यागते-
त्रिवेको विवेकः ।’ मरुत्वतीकण्ठाभरणात् मीलितार्थे उदाहरणः ‘वस्तुन्तर-
तिरस्कारो वस्तुना मीलित स्मृतम् । पिहितापिहिते चैव तद्गुणात्तद्गुणौ च तत् ॥’

३२४ शाप :

324. Ploughman.

चिक्विपल्लगुत्तहलमुहकड्डणसिठिले पंडाम्मि पासुत्ते ।

अप्पत्तमोहणसुहा घणसमअं पामरी सवड ॥२४॥

[वर्दममंशहलमुखकर्पणशियिले पत्थी प्रसुत्ते ।

अप्राप्तमोहनसुया घनसमय पामरी शपति ॥]

जमीन नागरताना चिक्विलात स्तणारा फाळ वारवार ओढून फाट्या लागल्यामुळे शेतकरी दमला व गाढ झोंपला, म्हणून त्याच्या पनीला मोहनसुय मिळाले नाही, म्हणून तिनं पावसाला शाप दिला.

● शेतात दिवसभर ऊर फुटेपर्यंत काम करून दमून भागून सव्याकाळी घरी आल्या शेतकरी आता गाढ झोंपला असेल; तो घरी असला तरी धान्तीचं कारण नाही ती सुसाध्य आहे, जागी आहे, अशा दृष्टीची सूचना.

१. मुदिण २. पिबाम्मि. ३. शिस ४. परिश्रान्ते ५. प्रिये

३२५ मदनवाण :

325. Love Arrows.

दुम्मेन्ति देन्ति मोक्षसं कुणान्ति अणुराअअं रमावेन्ति ।

अरडरइघ्नन्धवाणं णमो णमो मअणवाणाणम् ॥२५॥

[दूम्बन्ति ददति सौख्यं उर्ध्वन्त्यनुराग रमयन्ति ।

अरतिरतिवान्धवेभ्यो नमो नमो मदनवाणेभ्य ॥]

प्रथम अनुराग निर्माण करून मनुष्याला मदनवाण व्याकुल करतात आणि नंतर त्यामुळेच सुखवितात. सुखदुःखाना बाध करणाऱ्या मदनवाणाना नमस्कार असो.

३२६ कामशर :

326. Flowery Arrows.

कुसुममथा वि अइखरा अलद्धफंसा वि दूसहपआवा ।

भिन्दन्ता वि रडअरा कामस्स सरा बहुविअप्पा ॥२६॥

[कुसुममया अप्यातिखरा अलग्धस्पर्शा अपि दुःसहप्रतापाः ।

भिन्दन्तोऽपि रतिकरा. कामस्य शरा बहुविकल्पा ॥]

कामशर फुलासारखे मृदु, तरी असे तीक्ष्ण असतात कीं स्पर्शापूर्वाच त्याचा प्रताप असहा वाटतो, आणि असे विलक्षण कीं ते शरीराचा भेद करतात तेव्हा सुख वाटतें.

● विरोध अलकार 'विरोधाभासत्व विरोध ।'

३२७ बहुगुणी :

327 Effect.

ईसं जणेन्ति, दावेन्ति मम्महं, त्रिपिअ सहावेन्ति ।

विरहे ण देन्ति मरिउं, अहो ! गुणा तस्स बहुमग्गा ॥२७॥

[ईर्ष्या जनयन्ति दीर्षयन्ति मन्मथं विप्रियं साध्यन्ति ।

विरहे न ददाति मर्तुमहो गुणास्तस्य बहुमार्गाः ॥]

प्रियकर मनात ईर्ष्या उत्पन्न करतो, प्रेम जागृत करतो, जें अप्रिय तें सहन करावयास लावतो आणि विरहांत मख्खी देत नाही; असे विविध बहुगुण त्याचे अंगी आहेत.

● प्रियकर अन्य स्त्रियाबद्दल आसक्त असेल अशा कल्पनेने स्त्रियाच्या मनात ईर्ष्या उत्पन्न होते, इतरापेक्षा आपण त्याला अधिक रमवावे अशा ईर्ष्येने त्याच्या प्रेमचेष्टामध्ये कौशल्य व विविधता निर्माण होते; त्याचा हिरमोड कलं नये, या इच्छेमुळे अनुनयाचे वेळी त्या अनेक अप्रिय गोष्टी सहन करतात; आणि त्याचे संगतीत मिळणारी सुखे पुन्हा मिळावी म्हणून विरहातही जीव धरून राहण्याची शक्ति निर्माण होते.

३२८ वायन :

328. Sweets.

णीआई अज्ज णिाक्खि ! पिणद्धणवरङ्गआई वराईए ।

घरपरिवाडीअ पहेणआई तुह दंसणासाए ॥२८॥

[नीताग्यद्य निष्कृप पितध्दनवरङ्गकया चराक्या ।

गृहपरिपाठ्या प्रहेणकानि तव दर्शनाशया ॥]

- १ दावेन्ति, वदेन्ति. २. मम्महं. ३. दर्शयन्ति, वर्धयन्ति. ४. मनोरथं.
५. साध्यन्ति. ६. वहेणअणाइ. ७. परिपाला पयिनयनानि.

अरे निर्दया, तुझ्या दर्शनासाठीं विचारी नवें रंगीत वस्त्र नेसून वायने देण्याच्या निमित्तानें घोघर हिंडली.

● केवळ तुझ्यासाठीं तिनें सारा शृंगार केला होता. ज्याच्यावर प्रेम असतें त्याला आपलें दर्शन सुवस्त्रालंकारविभूषित होईल अशी स्त्रिया खबरदारी घेतात. वस्तुतः तुझ्या दर्शनासाठीं तुझ्या एकट्याच्याच घरीं तिला जावयाचें होतें, पण तसे केलें तर तिन्हाइताना व तुझ्या मंडळींना संशय येईल, म्हणून विचारीला घोघर हिंडावें लागलें.

३२९ दरिद्री :

329. Tattered Garment.

सूइज्जइ हेमन्ताम्मि दुग्गओ पुफ्फुआसुअन्धेण ।

धूमकविलेण परिविरलतन्तुषा जुण्णवडएण ॥२९॥

[सूच्यते हेमन्ते दुर्गतः करीपाग्निमुग्धेन ।

धूमकापिलेन परिविरलतन्तुना जीर्णपटकेन ॥]

हिंवाळा सुरू झालेला आहे, तरी त्याच्यापार्शीं एकच वस्त्र आहे, तेंही जीर्ण व मळकट झालेलें आहे; शिवाय त्याच्या विरलेल्या तंतूंना रानशेणींचा वास येत आहे. यावरून दिसतें कीं तो दरिद्री असला पाहिजे.

● अशा दरिद्याच्या नादीं लागूं नको अशी दूतींची सूचना.

३३० ओरखडे :

330. Grass.

खरसिप्पिरँउल्लिहिआइँ कुणइ पहिओ हिमागमपहाए ।

आअमणजलोल्लिअहत्यफंसमसिणाइँ अङ्गाइँ ॥३०॥

१. फुफुआ, फुफुआ. २. अइ. ३. पडएण. ४. सिप्पिरँउल्लिहिआइँ.

[तीक्ष्णपल्लोलोह्लिखितानि करोति पथिको हिमागमप्रभाते ।
आचमनजलाद्रिंतहस्तस्पर्शमसृणान्यङ्गानि ॥]

खरखरीत गवतातून जाताना प्रवाशाच्या अगावर ओरखडे उठले
हिवाळ्यात पहाटे आचमनासाठी घेतलेल्या पाण्याने हात ओले
करून त्याने खरखरीत झालेले आपले अंग मऊ केले

● सिंधिर = पल्ल = पेंढा, भातशेतात कापणी झाल्यानंतर राहणारे
तीक्ष्ण बुडबुडे, सिप्प = शिपी = शिपी = एक प्रकारचे गवत, शिपटी = फोंक.
प्रवाशाने प्रमिलेला मार्ग भात शेतातला असला तरी तेथे अगावर ओरखडे
उठण्यासारखे बुडबुडे असणे सभवनीय नसल्यामुळे गवत हा अर्थ घेतला
आहे हेमतवालातील प्रवाशाचा निषेव.

३३१ पाठलाग :

331 Pursuit

णक्खुक्खुडिअं सहआरमज्जरिं पामरस्य मीसम्मि ।
वन्दिम्मिअ हीरन्तीं भमरजुआणा अणुसरन्ति ॥३१॥

[नखोत्खण्डितां सहकारमज्जरीं पामरस्य शोपे ।

वन्दीमिअ द्वियमाणां भ्रमरयुवानोऽनुसरन्ति ॥]

नखानी ओरबाडलेला आव्याचा माहोर शिरावर घेऊन चाललेल्या
पामराचा भ्रमरांनी पाठलाग केला, अधम पुरुष एकाद्या खील जवरीने
पळवून नेऊ लागला म्हणजे त्याचा तरुणाकडून असाच पाठलाग होतो.

● तो सद्दय असता तर त्याने मोहोर हलक्या हाताने खुटला असता.
मग त्याचा घमघमाट इतका मुटला नसता आणि मुग त्याच्या मार्गे
लागले नसते तो मवाली नसता व त्याने जबरदस्ती करून तिला ओढली
नसती तर गावच्या तरुणांनी त्याचा पाठलाग केला नसता तिच्या मर्जी

विरुद्ध तो तिला घेऊन जात आहे, त्याचा पाटलाग करून तिला सोडव, भ्रमराएवढाही रसिकता व धैर्य तुझ्या अर्गा नाहीत काय !

३३२ अञ्जलि :

332 Oblation.

सूरच्छलेण पुत्तंअ ! कस्स तुमं अञ्जलि पणामोसि ।
हासकडवरुम्मिसा ण होन्ति देवाणं जेक्कारा ॥३२॥
[सूर्यच्छलेन पुत्रक कस्मै त्वमञ्जलिं प्रणामयसि ।
हास्यकटाक्षोन्मिथा न भवन्ति देवानां जयकाराः ॥

मुला, सूर्याच्या निमित्ताने तू कोणाचे प्यान करीत आहेस, कोणाला अजलि अर्पण करीत आहेस ' सस्मित मुखाने व काप्या नजरेने देवाचा जयजयकार करावयाचा नसतो.

● वेबरने ' मुला ' ऐवजी ' मुली ' हा पाठ स्वीकारला आहे. भारतात स्त्रियांनी सूर्याला अञ्जलि दिल्याचे उल्लेख आढळतातही. 'मुली, तुला कोणाची आठवण झाली आहे ते साग, मी तुझी इच्छा पुरी करीन', असे जाश्वासन. जेकार, जोकार हें जोहाराचें मूळ स्वरूप असें यावरून स्पष्ट दिसते. अल्काररत्नाकरात उद्रेदाचे उदाहरण.

३३३ चौर्यरत :

333. Rendezvous.

मुहविज्झविअपईवं णिरुद्धसासं सैमङ्किओल्लावम् ।
सवहसअरक्खिओट्टं चोरिअरमिअं सुहावेइ ॥३३॥

१ पुनश्च - जोकारा, जोत्कारा, जोङ्गारा - अर्पयसि, मनर्पयसि.
४ ज्योत्कारा - समन्वित्ताव, समन्वित्ताम

[मुखविध्मापितप्रदीपं निरुध्दश्वासं सशङ्कितोल्लापम् ।
शपथशतरक्षितोष्टं चोरिकारमितं सुखयाति ॥]

फुंकर घालून दिवा विझविण्यात आला आहे, श्वास रोधून धरला आहे, बोलणें कुजबुजत चाललें आहे, ओठांच्या सुरक्षितनेसाठीं शंभर शपथा घालण्यांत आल्या आहेत; असें चोरटें रत फार सुख देतें.

● कोणाला दिसूं नये, चाहूल लागूं नये, स्वरावरून ओळख पटूं नये, काहीं खूप राहू नये, म्हणून भरल्या घरात एवढी एवढारी घ्यावीच लागते. हाताच्या झटक्याने ज्योत विझवता आली असती, पण काकणाचा आवाज झाला असता, म्हणून निषिद्ध असलें तरी फुंकर घालून ज्योत विझविली आहे. चौथरताच्या सुखाची कल्पना अनुभवाशिवाय येणार नाही अशी दूतीची सूचना.

३३४ धनाश्री :

334. Song.

गेअच्छलेण भरिउं कस्स तुमं रुअसि णिब्भरुक्कण्ठम् ।

मण्णुपडिरुद्धकण्ठद्धणिन्तखलिअक्खरुल्लावम् ॥३४॥

[गेयच्छलेन स्मृत्वा कस्य त्वं रोदिपि निर्भरोत्कण्ठम् ।

मन्युप्रतिरुद्धकण्ठार्धनिर्यत्स्खलिताक्षरोल्लापम् ॥]

दुःखानें कण्ठ रुद्ध झाल्यामुळे तुझ्या गाण्याचे स्वर अस्पष्ट आहेत. तुझे गायन इतकें करुण आहे कीं वाटतें गाण्याच्या निमित्तानें तूं रुदन करीत आहेस. तुला कोणाची आठवण झाली आहे ?

● दूती सांगते, माझ्यावर विश्वास ठेव, तुझे रहस्य मला साग, मी तुझे दःख दूर करीन.

३३५ आमंत्रण :

335 Invitation

बहलतमा हअराई, अज्ज पउत्थो पई. वरं सुण्णम् ।

तह जग्गेसु सअज्जिअ ! ण जहा अम्हे मुसिज्जामो ॥३५॥

[बहलतमा हतरान्निरद्य प्रोषित. पतिर्गृहं शून्यम् ।

तथा जागृहि प्रतिवेशिन्न यथा वैय मुष्यामहे ॥]

मेली अगरी रात मोठी दुष्ट आहे. पति प्रवासाळा गेले आहेत. घरात मी एकटीच आहे म्हणून म्हणते, शेजाऱ्या, जागा राहा, म्हणजे आपल्या घरी चोरी होणार नाही

● स्वयंभूती नायिका, शेजाऱ्याला आमंत्रण. मध्ययुगीन कवींनी या संकेताचा वारवार उपयोग केलेला आहे. सअज्जिअ = शेजारी, यापासून स्याजी हें विशेषनाम साधित असावे.

३३६ पहारा :

336. Watch.

संजीवणोसहिम्मिव सुअस्स रक्खइ अण्णवावारा ।

साध्व णअब्भदंसणकण्ठागअजीविअं सोह्मम् ॥३६॥

[संजीवनीपधिमिव सुतस्य रक्षत्यनन्यव्यापारा ।

श्वधूर्नवाभ्रदर्शनकण्ठागतजीवितां स्नुषाम् ॥]

आभाळात अश्रे आल्यामुळे विरहिणी सुनेचे प्राण कठी आलेले आहेत तिच्या पतीच्या अनुपस्थितीत तिचे रक्षण हाच आपला एकमेव व्यवसाय असे तिची सासू मानते आणि ती आपल्या पुत्राची संजीवनीपात्रे आहे हें जागून तिचे रक्षण करते ।

१ सआवअ, मयाज्जअ २ बहलान्धकारा ३ अस्मान्मुण्णायु, वय समुदिजाम

● सासूचा बंदोबस्त फार कडक आहे अशी सूचना. अशा पहान्यांतून निसटणाऱ्या मुलाच्या अनेक गोष्टी श्रीचरित्रात आहेत. अलंकाररत्नाकरात हेतु अलंकाराचें उदाहरण.

३३७ रहस्यस्फोट :

337. Double Entry.

पूर्णं हिअत्रणिहित्ताइ वससि जाआइ अम्ह हिअअम्मि ।
अण्णह मणोरहा मे सुहअ क्हं तीअ विण्णाआ ? ॥३७॥

[नूनं हृदयनिहितया वससि जाययास्साकं हृदये ।

अन्यथा मनोरथा मे सुभग कथं तथा विज्ञाताः ॥]

हे सुभग, तुम्हांला मी माझ्या हृदयांत स्थान दिलें आणि माझ्या दुर्दैवानें तुमच्याबरोबर तुमची पत्नीही येथेंच ठाण देऊन राहिली आहे. तसें नसतें तर आपल्या गुप्त गोष्टी तिला कशा समजत्या ?

● गंगाधर सागतो, या गाथेची नायिका खण्डिता अवून तिनें हे उद्गार प्रातःकालीं, नखदन्तधृताङ्कित स्थितींत, तिच्या दारी आलेल्या पतीला उद्देशून काढलेले आहेत. हे पटत नाहीं. तसें असतें तर हिनें तिचा उद्देश करताना 'जाया' हा शब्द वापरला नसता. या गाथेची नायिका ही त्याची प्रिया, त्याच्या पत्नीची सखी असावी; नाहीं तर या दोघातलें रहस्य तिला कळलें आहे हें दिला कसें समजलें असतें ?

३३८ अश्रुंची अञ्जलि :

338. Release.

तइ सुहअ ! अईसन्ते तिस्सा अच्छीहिं कण्णलग्गेहिं ।
दिण्णं घोलिरवाहेहिं पाणिअं दंसणसुहाणम् ॥३८॥

१. मे कथय कथं, मे शंग कथ.

[त्वयि सुभग अद्देश्यमाने तस्या आक्षिभ्यां कर्णलग्नाभ्याम् ।
दत्तं घूर्णनशीलवाष्पाभ्यां पानीयं दर्शनसुखेभ्यः ॥

. सुभग, तूं तिच्या दृष्टिपथांतून गेलास तेव्हां तुझ्या दर्शनाच्या कौतुका-
मुळे तिचे डोळे इतके विकसित झाले कीं ते जणूं तिच्या कानांना
जाऊन भिडले. अश्रु ओघळत असलेल्या डोळ्यांनीं तिनें तुझ्या
दर्शनसुखावर पाणी सोडलें.

● आकर्ण नेत्र हें सौंदर्यलक्षण तिला अनुपागातिशयामुळे प्राप्त झालें.
काय, ती रडली ? नाही, तिनें सुखाना जळाञ्जलि दिली. छेकोक्ति.

३३९ उत्प्रेक्षा :

339. Imagination.

उत्प्रेक्षागत तुह मुहदंसण पडिरुद्धजीविआसाइ ।
दुहिआइ मए कालो किचिअमेत्तो व्व णेअव्वो ? ॥ ३९ ॥

[उत्प्रेक्षागत त्वन्मुखदर्शनप्रतिरुद्धजीविताशया ।
दुःखितया मया कालः कियन्मात्रो वा नेतव्यः ॥

तुझे दर्शन मला केवळ कल्पनेंत मिळत आहे; त्याच्या आधारानें
मी आतांपर्यंत जीव धरून राहिलें आहे. अशा दुःस्थितां मी आणखी
किती व कसा काल काटावयाचा ?

● मी तुझीं स्तुतिस्तोत्रं ऐकलीं; त्यावरून तुझी मूर्ति मी कल्पनेनें
निर्माण केली आहे; उपमा व उपमेय यांची तुलना करावयाची संधि तूं
मला कधीं देणार ? भेट कधीं होणार व कोटें ?

३४० अलक्षित :

340. Desolate.

वोलीणालक्खिअरूअजोवणा पुत्ति ! कं ण दुम्मेसि ? ।
दिट्ठा पणट्टपोराणजणवआ जम्मभूमि व्व ॥४०॥

[व्यतिक्रान्तालक्षितरूपयौवना पुत्रि कं न दुनोपि ।
दृष्टां प्रणष्टपौराणजनपदा जन्मभूमिरिव ॥]

मुली, तूं कोणाच्याही मनांत भरण्यापूर्वीच तुझे यौवन फुकट गेलें व सौंदर्य नष्ट झालें, लहानपणचे स्नेहीसोबती नष्ट व्हावे आणि नंतर धापण जन्मभूमीचें दर्शन घ्यावें, म्हणजे मनाला दुःख होतें; त्याप्रमाणें आतां तुझ्याकडे पाहून कोणाला खेद होणार नाही ?

● पूर्वी तुझ्या नुसत्या दर्शनासाठीं गर्दी जमत असे, आता कोणी हुंकूनही पाहत नाही. निर्मनुष्य झालेल्या गावाच्या दर्शनानें खेद होतो, त्याचप्रमाणें तुझी ध्वस्तता पाहून दुःख होतें. या स्थितींत जें मिळत आहे त्यातच समाधान मानलें पाहिजे.

३४१ अङ्गीकार :

341. Acceptance.

परिओसविअसिएहिं भणिअं अच्छीहिं तेण जणमज्झे ।
पडिवण्णं तीअ वि उव्वमन्तसेएहिं अङ्गेहिं ॥४१॥

[परितोपविकसिताभ्यां भणितमक्षिभ्यां तेन जनमध्ये ।
प्रतिपन्नं तयाप्युद्धमत्स्वेदैरङ्गैः ॥]

१. दिट्टपणट्ट. २. व्यतिक्रान्तोपलक्षित, व्यपलीन. ३. दुर्मनायमाना भवसि.
४. दृष्टा प्रनष्ट.

लोकाच्या समोर त्याला तिच्याशी बोलता आले नाही; पण (अनुरागजन्य) आनंदाने फुललेल्या नजरेने तिच्याकडे दृष्टिक्षेप करून त्याने आपल्या भावना प्रकट केल्या; त्याच्या नजरेला नजर मिळताच तिच्या अगप्रत्यगाना घाम आला आणि जणू तिने त्याचा अङ्गीकार केला.

● अलंकाररत्नाकरात उद्धेदाचे उदाहरण: 'यत्र किञ्चिदाच्छादित्वेन निगूढमपि कुतश्चित्प्रतिभित्यते प्रकटीभवति स उद्धेद ।'

३४२ संदेश :

342. Message.

एकैकमसंदेशाणुरावड्ढन्त कोउहल्लाई ।

दुःखं असमत्तमणोरहाई अच्छैन्ति मिहुणाई ॥४२॥

[अन्योन्यसंदेशानुरागवर्धमानकौतूहलानि ।

दुःखमसमाप्तमनोरथानि तिष्ठैन्ति मिथुनानि ॥]

एकामेकाना संदेश जातात. त्यातील प्रेमासुळे उत्सुकता घुडिंगत होते. मनोरथ सिद्धीला जात नाहीत तोंवर जोडपी दुःख अनुभवत राहतात.

● आणि मनोरथ सिद्धीला गेल्यानंतर अपेक्षा व अनुभव यातील विसवादासुळे कुरापती काढून असंतुष्ट होतात ।

३४३ प्रफुल्ल :

343 Bloom.

जइ सो ण वल्लहो विअ गोत्तंग्गहणेण तस्स सहि ! कीस ।

होइ मुहं ते रविअरफंसव्विसँदं व तामरसम् ॥४३॥

१ एकैकम्, एकैक २ वच्छन्त, वृत्त, बाहुन्त ३ भट्टति ४ एकैक-
प्रसदर्शनानुराग, एकप्रसमदेशानुराग ५ सन्ति. ६ नाम ७ विसष्ट,
विसत्र, विमद

[यदि स न बल्लभ एव गोत्रग्रहणेन तस्य सखि किमिति ।

भवति मुय तव रविकरस्पर्शविकसितमिव तामरसम् ॥]

तो तुझा बल्लभ नाही ना ? मग सूर्यस्पर्श होताच कमळ विकसते, तसे त्याचे नुसते नाव घेताच तुझे मुख प्रफुल्ल वा होते ।

● रजनी अरुणाचे नाव घेऊन लाजते, तेव्हा पृथ्वीवर लाल कमळ फुलते ।

३४४ पूर्वरङ्ग :

344 Prologue

माणदुमपरुसपणम्स मामि ! सव्वङ्गणिव्बुडअरंस्म ।

अउण्हणस्स भदं रडणाडअपुव्वरङ्गस्स ॥४४॥

[मानद्रुमपरुपपवनस्य मातुलानि सर्वाङ्गनिवृत्तिकरस्य ।

अउगूहनस्य भद्र रतिनाटकपूर्वरङ्गस्य ॥]

मामी, सर्वे गात्राना सुख देणाऱ्या व रतिनाटकाचा पूर्वरङ्ग असणाऱ्या आलिंगनाचे फल्याण असो सोसाट्याच्या वाऱ्याने वृक्ष उन्मळून पडतो, त्याप्रमाणे आलिंगनाने मानाचा वृक्ष कोलमडतो.

● नाटकाच्या पूर्वरङ्गात रङ्गदेवतेला आवाहन असते, विघ्नाच्या शान्त्यर्थे नान्दी वगैरे योजना असतात आणि कथावस्तूचा प्रस्ताव असतो पूर्वरङ्गाप्रमाणेच आलिंगनाला स्वतंत्र अस्तित्व नाही. आलिंगनात आवाहन आहे आणि प्रस्तावही. नाटकात जशी पार्श्वे तशी येथे गाथे, अशी आणखी किती साम्ये सागावीत ! रूपक अल्कार 'आरोपो रूपम् ।' अल्कार-कौस्तुभातील निवरण पाहा 'मानरत्योर्दुमनाटकाभेदारोपोऽत्र उपगूहनपवनपूर्वरङ्गाभेदारोपे निमित्तम् । अत्र विरोधितासवन्धेनानुप्राह्यानुप्राहकभावपति विशेष ।'

३४५ नि शङ्क :

345 Misplaced Confidence.

णिअआणुमाणणीसङ्क हिअअ ! दे पसिअ, विरम एत्ताहे ।

अणुणिअपरमत्थजणाणुलग्ग ! कीस म्हे लहुएसि ? ॥४५॥

[निजकानुमाननि.शङ्क हृदय हे प्रसीद् विरभेदानीम् ।

अज्ञातपरमार्थजनानुलग्न किमित्यस्मांल्लघयसि ॥]

हृदया, कृपा कर, जरा थाव तू स्वन वरून तर्क केलास की त्याच्याही हृदयात प्रेम असेल. या स्वच्छर्दी विचारानें तू नि शक झाला आहेस. दुसऱ्याच्या सुखदुःखाची पर्वा न करणारावर तू आसक्त आहेस. मला कर्मीपणा का आणतोस ?

● त्यालाही विरहवेदना जाणवत असतील अशा कल्पनेने मनोरथ-भङ्गावद्दल नि.शक झालेल्या हृदया, जरा थाव, प्रियकर स्वच्छर्दी आहे, आसक्तोमुल्लें तूं मला कर्मीपणा मात्र आणशील, थाव, यापुढें कोणाच्याही आधीन होऊं नकोस.

३४६ मंत्रपुष्पाञ्जलि :

346. Moon-Worship.

ओसंहिअजणो पडणा सलाहमाणेण अईचिरं हसिओ ।

चन्दो, ति तुज्ज वँअणे विइण्णकुसुमञ्जलिविलवग्गो ॥४६॥

[आर्घसथिरुजनः पत्या श्लाघमानेनातिचिर हसित. ।

चन्द्र इति तय घटने वितीर्णकुसुमाञ्जलिविलक्ष ॥]

१ अथुत २ अवगहइजणो, ममुहि संहिअणो ३ एचिर. ४ मुहममुह-दिण्ण ५ विक्किण्ण, विमुक्क ६ आवगायिका, अवशहत, मुमुति मलीजनेन. ७ वितीर्ण

मठात राहणाऱ्या धार्मिकांना तुझे मुख पाहून वाटलें कीं हा चंद्रच आहे. या कल्पनेनें त्यानीं तुझ्यावर फुलें उधळलीं. आपली चूक समजून आल्यानंतर ते लज्जित झाले. तेव्हां तुझ्या पतीनें तुझी स्तुति व त्यांची यज्ञ केली,

● चंद्राचा उदय झाला कीं त्यावर फुलें उधळणें हें एक व्रत होतें. ओहो, काय हें सौंदर्य ! असें उद्गारून तुझ्या प्रियकरानें तुझ्या मुखचंद्रावर फुलें उधळलीं, मठातल्या धार्मिकांनीं हें पाहिलें; तेव्हा त्यांनीं तुझी स्तुति केली व त्याचा उपहास; तेव्हा तो लज्जित झाला. अलंकारकौस्तुभात भ्रान्तिमान् अलंकाराचें उदाहरण.

३४७ श्लो :

347. Impertinence.

सिञ्जन्तेहिं अणुदिणं पचचक्खम्मि वि तुमम्मि अङ्गेहिं ।

बालअ ! पुच्छिज्जन्ती ण आणिमो कस्स किं भणिमो ॥४७॥

[क्षीयमाणैरनुदिनं प्रत्यक्षेऽपि त्वय्यङ्गैः ।

बालक पृच्छ्यमाना न जानीमः कस्य किं भणामः ॥]

बालक, मीं रोज कृश होत आहे हें तुला प्रत्यक्ष दिसत आहे. तूं विचारतोस, याचें कारण काय ? या प्रश्नाचें उत्तर कोणत्या काय घावें, तेंच फळत नाहीं

● प्रथम तूं प्रवासाला गेलास म्हणून मी कृश झालें. परत आल्यानंतर तूं सवतीच्या हातीं गेलास, म्हणून मी दुबळीं झालें. हें मी माझ्या सख्याना कसें सागूं ! आणि हें तुला सांगायला का पाहिजे !

१, सिञ्जन्तेहिं

३४८ यातना :

348. Anguish.

अङ्गानां तणुआरअ ! सिक्खावअ दीहरोइअव्वाणम् ! ।

विणआइक्कमआरअ ! मा मा णं पम्होसिज्जासु ॥४८॥

[अङ्गानां तनुकारक शिक्षक दीर्घरोदितव्यानाम् ।

विनयातिक्रमकारक मा मा एतां प्रस्मरिष्यसि ॥]

तुं शरीर कृश करतोस, दीर्घरुदन शिकवितोस आणि विनयाचा अतिराम करवितोस. नको, नको, तिची आठवण सुद्धां फाडूं नकोस.

● मन्दस्नेहादर नायकाला अनुकूल करण्यासाठी दूतीचे उद्धार. तुझ्यासाठी तिनें गुरुजनाच्या आज्ञाचे उल्लंघन केले आणि तुं तिचे शीलखण्डन केलेस. तिचे चित्त विकल झाले, शरीर रंगले. तुझ्यासाठी तिनें अब्रूवर पाणी सोडले, आता ती प्राणावर पाणी सोडण्याच्या तयारीत आहे आणि तुला तिची आठवणही नाही, तिनें सोसलेल्या यातनाची जाणीव नाही. एवढा निर्दय होऊं नकोस ! त्वरा कर आणि तिचे रक्षण कर.

३४९ विनोद :

349. Remedy.

अण्णह ण तीरइ च्चिअ परिवड्ढन्तेगरुअं पिअअमस्स ।

मरणविणोएण विणा विरमावेउं विरहदुक्खम् ॥४९॥

[अन्यथा न शक्यत एव परिवर्धमानैर्गुरुकं प्रियतमस्य ।

मरणविनोदेन विना विरमयितुं विरहदुःखम् ॥]

१. मा माणं. २. विन्दुरिज्जासु. ३. शिक्षापक, शिक्षायक ४. प्रधनय.

५ पटिवड्ढन्तस्य गेहअपेम्मस्य. ६ विणिवारंके. ७ परिवर्धमानस्य गुरुकप्रेम्य

प्रियतमाच्या विरहामुळे होणारं दुःख दिवसानुदिवस वाढतच आहे. मरणाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही उपायाने तें विरमणार नाही.

● विनोद म्हणजे परिहार. ह्या दुःखाचा परिहार करणारा विनोद म्हणजे मृत्यूच.

३५० प्रमाद :

350. Mistake.

वर्णयन्तीहिं तुह गुणे बहुसो अम्हिं छिञ्छडपुरओ ।

बालअ ! सअमेअ कओसि दुल्लहो, कस्स कुप्पामो ? ॥५०॥

[वर्णयन्तीभिस्तव गुणान्वहुशोऽस्माभिरसतीपुरतः ।

बालक स्वयमेव कृतोऽसि दुर्लभः कस्मै कुप्यामः ॥]

बालक, आम्ही तुझ्या अनेक गुणांचे वर्णन स्वैरिर्णीच्या समोर केले ही आमचीच चूक. आम्ही आपण होऊन तुला दुर्लभ करून घेतले; आता आम्ही कोणावर रागवावे ?

● आम्हीच त्यांना तुझा परिचय करून दिला. त्यांनी तुझे अनुरजन आमच्याहून अधिक केले म्हणून तू आम्हाला पारखा झालास. आमच्या अविवेकाची फळे आम्ही भोगित आहोत. आम्ही स्वतःवरच रुष्ट झालो आहोत. तू मात्र आमच्यावर रुष्ट होऊ नकोस, अशी पत्नीची पतीला विनवणी. आक्षेप-अलंकार.

३५१ निरीगांठ :

351. Knot on Folds.

जाओ सो वि विलक्खो, मए वि हसिऊण गाढमुवगूढो ।

पढमोसरिअस्म णिअंसणस्स गण्ठि विमग्गन्तो ॥५१॥

१ छिछरी

[जातः सोऽपि विलक्षो मयापि हसित्वा गाढमुपगूढ ।

प्रथमापखृतस्य निवसनस्य प्रथिं विमार्गयमाण ॥]

तो माझ्या वस्त्राची गाढ शोभात होता व तीतर अगोदरच सुटलेली होती त्याची हालचाल लक्षात आली तेव्हा मी हमून त्याला गाढ आलिंगन दिले, तेव्हा तोही लाजला.

● गगाधर सागतो, अनुरागातिशयामुळे प्रियकराच्या स्पर्शाच्याही अगोदर तिच्या वस्त्राची गाढ शिथिल व स्खलित झाली होती. वेचर सागतो, आपोआप नव्हे, तिच्या हस्तभौशल्यामुळे पण अगोदर कोण लाजले ?

३५२ अपराध व शिक्षा : 352 Crime & Punishment.

कण्डुज्जुआ वराई अज्ज तए सा कआपराहेण ।

अलमाडअरुण्णपिअम्मिआईं डिअहेण मिक्खविआ ॥५२॥

[कौण्डर्जुका वराकी अद्य त्वया सा कृतापराधेन ।

अलंसायितवदितयिजुम्भितानि दिवसेन शिक्षिता ॥]

पिचारी अगदी सरळ स्वभावाची आहे, दिवसभर ग्यानि आल्या-मारग्यां आळसान प्रसून राहते, जाभया देते व रटते. अपराधी व आणि शिक्षा मात्र तिच्या !

● कण्ट-कण्टे, वाडी, घेर, वाण, मोट ही वृत्तीने सरळ व कणम्वर. ताट-ताट्यात नव्हे-चालणाऱ्या स्त्रीला उदरेण कण्टे हा शब्द प्राभ्य नभेन ऐकलेला आटवतो. दिवसभर तिची अवस्था अशी असते व रात्री

१ कण्डुज्जुआ २ कण्डुज्जुआ ३ अज्जुदा ४ अमाहअरुण्णपिअम्मिआईं

१ कण्डुज्जुआ २ कण्डुज्जुआ, कण्डुज्जुआ ४ अंसायितवदितयिजुम्भितानि

तर विचारी ढसढसा रडत असेल. ' कर्णदुर्बला ' हा पाठ स्वीकारला तर-
ती वदंतावर विसंबून विकल झाली आहे. अ-यासक्त नायकाला अनुकूल
करून धेण्यासाठी दूतीचे उद्गार.

३५३ शिष्ट :

353 Courtesy.

अवराहेहि वि ण तथा पत्तिअ ! जह मं इमेहि दुम्मेसि ।

अवहत्थिअसब्भावेहि सुहअ ! दक्खिण्णभणिएहिं ॥५३॥

[अपराधैरपि न तथा प्रतीहि यथा मामेभिर्दुनोपि ।

अपहस्तितसद्भावैः सुभग दाक्षिण्यभणितैः ॥

सुभग, तुझ्या सम्य पण प्रेमहान अशा बोलण्याने व स्नेहाच्या
लटक्या प्रदर्शनाने मला जितका त्रास होतो तितका तुझ्या अपराधांनी-
सुद्धा होत नाही.

३५४ स्वयंस्कृति :

354. Inspiration.

मा जूर पिआलिङ्गणसरहसभभिरीणं वाहुलंइआणम् ।

तुल्लिक्कपरुण्णेण अं इमिणा माणंसिणि ! मुहेण ॥५४॥

[मा क्रुध्यस्व प्रियालिङ्गनसरभसभ्रमणशालाभ्यां वाहुलतिकाभ्याम् ।
तूष्णीकप्रदितेन चोनेन मनस्विनि मुपेन ॥

मानिना, मुकाट्या मुकाट्याने रडून रडून तुझे मुख मळल झाले
आहे. प्रियकराला आलिंगन देण्यासाठी स्वयंस्कृतीने व आवेशाने
सरसावणाऱ्या आपल्या वाहुलतांवर रागावू नको.

१. मामेतेरपदूर्मनायसे, मामेभिर्नादयसि. २. अपहस्तित. ३. सुण्णोवासभभिरीण
वादाण. ४ अयि सुवसु मणंसिणि मुहेण ५. अयि स्वपिदि मनस्विनि मुपेन.

● प्रियर अपराधी होता, पण चतुर होता. तो तिच्या अनुनय करू लागला. तिच्या अंतःकरणात राग होता, तसाच अनुरागही होता. अनु-रागाच्या आदेशानुसार बाहु स्फुरण पावले आणि अपमानामुळे उद्विग्न झालेले मन यथरणाच्या बाहूंचीच निर्भर्त्सना करू लागले. विरोधी वृत्तीच्या संपर्कामुळे शिथिल झालेल्या मनाचा शरीरावर ताबा राहत नाही आणि अवयवाची हालचाल प्रबल अतःप्रवृत्तीच्या अनुरोधाने होते. तिच्या बाहूनी अंतर्थांनीचा भाव प्रकट केला.

३५५ गोदातीर :

355. River Side.

मा वच, पुष्फलाविर ! देवा उअअञ्जलीहि त्सन्ति ।

गोआअरीअ पुत्तअ ! सीलुम्मूलाई कूलाई ॥५५॥

[मा प्रज पुष्पलवनशील देवा उदकाञ्जलिभिस्तुप्यन्ति ।

गोदावर्याः पुत्रक शीलोन्मूलानि कूलानि ॥]

वाळ, गोदातीरीं फुलें वेंचायला जाऊं नकोस. उदकाच्या अञ्जलीनेही देव संतुष्ट होतात. गोदावरीच्या तीरावर शीलखण्डन होतें.

● त् गोदातीरीं कशासाठी, कोणासाठी जात आहेस तें मला माहीत आहे. आमच्या चलतीच्या काळात आम्ही पुष्कळ मानगडी पाहिल्या आहेत, सबबी ऐकल्या आहेत. तुझ्या सक्तेला माझा विरोध आहे असे नाही, पापा देऊं नकोस, एतदेच.

३५६ अनवधान :

356. Listless.

वअणे वअणम्मि चलन्तसीससुण्णावहाणहुंकारम् ।

सहि ! देन्ती णीसासन्तरेसु कीस म्ह दुम्मोसि ॥५६॥

१. गोलार्द्धअ, गोआवरिअ.

[वचने वचने चलच्छीर्षशून्याघधानहुकारम् ।

सखि ददती नि श्वासान्तरेषु किमित्यस्मान्दुनोपि ॥]

सखि, आमच्या त्रोलण्याकडे तुझे लक्ष नाही, तू अधूनमधून मान टोलावतेस, केव्हा हुकार देतेस व बर्धी नि श्वास सोडतेस. आमच्यावर कशाला रागावतेस ?

● आम्हा मैत्रिणींना विश्वासात घे, आम्ही तुला मदतच करू.

३५७ शपथ :

357. Oath.

सवभावं पुच्छन्ती बालअ ! गोआविआ तुअ पिआए ।

णत्थि विअ कअसवहं हासुम्मिस्मं भणन्तीए ॥५७॥

[सद्भाव पुच्छन्ती बालक रोदिता तव प्रियया ।

नास्येव कृतशपथ हासोन्मिथ्र भणन्त्या ॥]

बालक, तुझ्यावर प्रेम आहे की नाही असे मी तुझ्या प्रियेला विचारलें, तेव्हा शपथेवर नकार देऊन ती कृत्रिमपणें हसली हें पाहून मला मात्र रडू आलें.

● दूती सांगते, प्रेमव्यवहारात तू किती अन्न आहेस आणि ती किती मुग्ध आहे व तुझ्यापारलें तिचें प्रेम किती उत्कट आहे हें तत्पर्णी माझ्या लक्षात आलें

३५८ तूर :

358 Sowing.

एत्थ मए रमिअव्वं तीअ सम चिन्तिऊण हिअएण ।

पामरकरसेओह्ला णिअअइ तुवैरी वविज्जन्ती ॥५८॥

१ सन्धा - तारङ्ग

[अत्र मया रन्तव्यं तथा समं चिन्तयित्वा हृदयेन ।

पामरकरस्वेदाद्रां निपतति तुर्वरी उप्यमाना ॥]

गरीव शेतकरी तूर पेरीत होता. (पीक आल्यावर) क्षाण येथें प्रियेशीं रममाण होऊं असा विचार त्याच्या मनांत आला व (मनो-विकारांच्या आवेगामुळे) त्याच्या हातांतली तूर ओली झाली.

३५९ बोण्ड :

359. Nipple.

गंहवड्सुओच्चिण्णसु वि फलहीवेण्णेषु उअह ! बहुआए ।

मोहं भमइ पुलइओ विलगसेअड्गुली हत्थो ॥५९॥

[गृहपतिसुतावचितेष्वपि कर्पासवृन्तेषु पश्यत वध्वाः ।

मोघं भ्रमति पुलकितो विलगस्वेदाड्गुलिर्हस्तः ॥]

घरधन्याच्या मुलांने कापसाचा पुंजफा देंठावरून काढून घेतला होता. तरी वधू त्या देंठावरून उगाच हात फिरवूं लागली. यामुळे तिचा हात घरघरला आणि पुलकित व स्वेदयुक्त झाला.

● मोलांने कापूस वेचायला आली; आली न आली तोंच आपल्या पतीवर अनुरक्त झाली, अशी मुनेची सखीजवळ तक्रार. कामकरणीचा कापूस वेचण्याचा बहाणा सफळ झाला नाही. या तक्रारीत अमूयेचा अंशही नाही, पतीच्या आबंगत्वाबद्दल अभिमानाची छटा मात्र आहे. अलेकाररत्नाकरात उद्रेदाचे उदाहरण.

१. तुर्वरी वयमाना, बोसातका उप्यमाना. २. गहरदमु ३. पल्लंभिमु
४. वाटेमु, वाटेमु, बोण्डेमु, स्वण्डेमु ५. मेदलदग्गुली ६. शरतेर्वाच्यतेपु.
७. पल्लंभिनेपु ८. वाटपु, वाटेपु

३६० कपाशी :

360. Cotton.

अज्जं मोहणसुंहियं मुंअत्ति मोत्तू पलाइए हलिए ।

दरफुंडिअवेण्टभारोणआइ हसिअं व फलहीए ॥६०॥

[आर्यां मोहनसुंखितां मृतेति मुक्त्वा पलायिते हलिके ।

दरस्फुटितवृन्तभारावनतया हसितमिव कार्पास्या ॥६०॥]

मोहनसुखानें तूत झाल्यामुळें आर्येनें डोळे मिटले, तेव्हां नांगऱ्याला वाटलें कीं ती मेली. म्हणून तिला तें तशीच सोडून त्यानें पळ काढला. नुकत्याच उमललेल्या बोंडाच्या भारानें लवलेली कपाशी ही हें दृश्य पाहून हंसली

● आर्या = श्रेष्ठा, कनिष्ठ भार्या; ईश्वरसुता, ग्रामनेत्रसुता; नववधू, पुत्रवती; आर्यकुलोत्पन्ना, अस्ती; असे अनेक व परस्परविरोधी अर्थ आढळतात. मुरतनृतीमुळें स्त्रियांचे नेत्र मिटतात हा कामशास्त्राचा सिद्धान्त माहीत असण्याइतका हलिक विदग्ध, रसिक वा डोळस नव्हता. तिचे डोळे मिटलेले पाहून त्याला वाटले कीं ती मेली. हलिकाला वाटलें, आपला आवेग आर्येला कसा सहन होणार! आपला आवेग असह्य आहे असें कोणाला वाटत नाही! त्याला स्वतःच्या अडाणीपणाची जाणीव होती, तशीच तिच्या नाजूकपणाचीही. आपल्यावर तोहमत येऊं नये म्हणून तो पळाला. थोडा वेळ थावता तर त्याला आढळतें कीं एवढ्या तेवढ्यानें स्त्रिया गतप्राण होत नाहीत. कपाशी ही तशी स्त्रीच; तिला स्त्रियांचीं रहस्ये माहीत; त्याची घांदल व तिची अवस्था किंवा अभिनय पाहून ती हंसली. हास्याचा रंग धवल, असा कविसंकेत आहे. कपाशीची उमललेली बोण्डें पादरी शुभ्र असतात, यावर उत्प्रेक्षा. साहित्यदर्पणात विश्वनाथ सांगतो, 'यशासिधवलता वर्ण्यते हास्यकीर्त्या ।' या गाथेंत आहे तशी दंतकथा

१. सिद्धिल, सुटिअं, सुडिअ. २. मुअन्ति. ३. फुलिअ. ४. वींट, वेठ.

५. भारण्गयाहि, भारोण्णआहि ६. ईश्वरसुता, वरतनु. ७. मुरतशिथिला.

स्त्रीवेदातर्ही आहे. काश्मीरचा राजा जयापीड कर्कोटक (७७९-८०८) याचा मुख्य मंत्री दामोदर गुप्त याच्या कुट्टनीमतम् (शम्भलीमतम्) या काव्यात ह्या गाथेसारखाच आर्या आढळते: श्रुणु सखि कौतुकमेकं ग्रामीणकामिना यदद्य कृतम् । सुरतरसमीलिताश्च मृतेति भीतेन मुक्ताऽस्मि ॥३९९॥ श्री. तनसुखराम त्रिपाठी याचरील टीकेन सामतात: ' अत्र हीनपात्रत्वात् दृंगारस्य रमाभावेऽपि अद्भुतहास्ययोः श्वलत्व स्पष्टमेव । ' या उद्धारावर टीका न करणेच बरे.

३६१ धन्य :

361. Accursed.

णीसासुकम्पिअपुलङ्गहिं जाणान्ति णच्चिउं धण्णा ।

अम्हारिसीहिं दिट्ठे पिअम्मि अप्पा वि वीसरिओ ॥६१॥

[निःश्वासोत्कम्पितपुलकितैर्जानन्ति नर्तितुं धन्याः ।

अस्मादृशाभिर्दृष्टे प्रिये आत्मापि विस्मृतः ॥]

प्रियकराचें दर्शन झालें कीं आम्ही देहमानही विसरतो. नि.श्वास, कंप व रोमाञ्च यांनीं युक्त अमूनही ज्यांना नाचण्याचें भान राहतें त्या धन्य होत

● आत्मनिर्देशा निमित्तानें सपतीची निदा. त्यांना धन्य म्हटलें आहे, पण खरें म्हणावयाचें आहे दग्ध. त्यांना विभ्रम मुचतात, आम्हांला तर देहमानही राहत नाही. व्यतिकालकार: ' उपमेयादन्यस्य न्यूनत्व प्रति-च्युत्त्वं या व्यतिकेकः । ' (अलकाररत्नाकर). तुलनेसाठीं पदा: ' धन्याऽसि या कथयसि प्रियमद्गमेऽपि । विद्यन्धचाटुक्शतानि रतान्तरेषु ॥ नीर्याम्प्रति प्रणिहिते नु क्वे प्रियेण । मन्यन् शयामि यदि किञ्चिदपि भ्रमामि ॥ (शार्दूल-विक्रिका).

३६२ मध्यस्थ :

362. Mediator.

तणुएण वि तणुइज्जइ खीएण वि विणुज्जेए चला इमिणा ।
मज्झत्थेण वि मज्झेण पुत्ति ! कहँ तुज्झ पाडिवक्खो ॥६२॥

[तनुकेनापि तनूयते क्षीणेनापि क्षीयते चलादनेन ।
मध्यस्थेनापि मध्येन पुत्रि कथं तव प्रतिपक्षः ॥]

मुली, तुझी कंवर कृश व दुर्बल आहे आणि मध्यस्थ आहे, तरी ती तुझ्या प्रतिपक्षीयांना कृश व दुर्बल करते; हँ कसें काय ?

● खरे पाहिले असता मध्यस्थांनी त्रयस्थाप्रमाणे उदासीन राहिले पाहिजे. तुझी कमर पातळ व दिसण्यात दुर्बल आहे, तरी तिच्या प्रभावाने प्रतिपक्षीयाना दौर्बल्य प्राप्त होते. अपि या शब्दामुळे विरोधाभास. दूतीने कार्यसिद्धीसाठी केलेली व्याजस्तुति.

३६३ असह्य :

363. Unbearable.

वाहिव्व वेज्जरहिओ धणरहिओ सुअणमज्झवासो व्व ।
रिउरिद्धिदंसणम्मिव दूसहणीओ तुह विओओ ॥६३॥

[व्याधिरिव वैद्यरहितो धनरहितः स्वजनमध्यवास इव ।
रिपुक्रद्धिदर्शनमिव दुःसहनीयस्तव वियोगः ॥]

वैद्याशिवाय व्याधि, संपत्तीवांचून नातेवाइकांचे घरी निवास आणि शत्रूंच्या वैभवाचे दर्शन, ह्यांप्रमाणे तुझ्याशिवाय जीवन असह्य वाटते.

● माहेरी गेलेल्या पत्नीला पतीने दूतीबरोबर पाठविलेला निरोप. अलंकारकौस्तुभात मालोपमेचे उदाहरण : 'मालोपमोपमेयेऽप्येकस्मिन्नेन्द्रहूपमानसंबन्धः, 'अत्र दुःसहत्वं सर्वत्रैको धर्मः ।'

३६४ पयोधर :

364. Milk & Water.

को त्व जअम्मि समत्यो थइउं विस्थिण्णणिम्मलुत्तुङ्गम् ।
हिअअं तुज्झ, णराहिव ! गअगं च पैओहरं मोत्तुम् ॥६४॥

[कोऽत्र जगति समर्थः स्थगयितुं विस्तीर्णनिर्मलोत्तुङ्गम् ।

हृदयं तव नराधिप गगनं च पयोधरान्मुक्त्वा ॥]

राजा, तुझे हृदय आकाशासारखे विस्तीर्ण, निर्मल व उत्तंग आहे; तें व्यापण्याचें सामर्थ्य पयोधरांशिवाय जगांत कोणाला आहे ?

● पयोधर=दग व स्तन; 'हृदये स्तनः गगने मेघः ।' विलासी राजाच्या भुलावणीसाठी कन्येची भलावण करताना येद्यामातेचे उद्गार.

३६५ चाल चवड्यावर :

365. Lightfoot.

आअण्णेइ अडअणा कुडङ्गहेट्ठम्मि दिण्णसंकेआ ।

अग्गपअपेह्छिआणं मम्मरअं जुण्णपत्ताणम् ॥६५॥

[आकर्णयत्यसतो कुञ्जाधो दत्तसकेता ।

अग्रपदप्रेरितानां मर्मरकं जीर्णपत्राणाम् ॥]

१. अर्णयत्तणा. २. वां तीरअ समत्थेउ विस्थिण्णं निम्मलं समुत्तुग । धो तरद मनुत्तरिउं विठ्ठण निम्मलं समुत्तुग ३. पांर. ४. क. ममयो भवति विधणयित्ठु विमोःणे निर्मलं समुत्तुग

संकेतानुसार असती कुञ्जाकडे येत आहे. वाळलेल्या पाचोळ्यावर पावले वाजू नयेत म्हणून ती चोरपावलांनी चालत आहे व मधून मधून फान देऊन ऐकत आहे.

● किंवा, ती कुञ्जात दुर्गा वाट पाहत बसली आहे, तुझ्या पावलावर चित्त एकाग्र करून बसली आहे, अशी दूतीची सूचना. - - -

३६६ अपराजित :

366. *Fragrance.*

अहिलेन्ति सुरहिणीससिअपरिमलावद्धमण्डलं भमरा ।

अमुणिअचन्द्रपरिहर्व अपुव्वकमलं मुहं तिस्सा ॥६६॥

[अभिलीयन्ते सुरभिनिःश्वासितपरिमलावद्धमण्डल भ्रमराः ।

अज्ञातचन्द्रपरिभवमपूर्वकमलं मुख तस्याः ॥]

चंद्राकडूनही पराभव माहीत नसलेले तिचे मुखकमल अपूर्व आहे; निश्वासाबरोबर दरवळणाऱ्या सुगंधासाठी मुंगे त्या भोवती मंडल करीत आहेत.

● भ्रमर व भुजंग, दोघेही भ्रमणशील. भ्रमरांना वाटले, हे कमल अपूर्व आहे, कारण याचा विकास चंद्रसूर्यांवर अवलंबून नाही. भुजंगाना वाटले हा मुखचंद्र चंद्राहून सुंदर व शीतल आहे; कारण हा निष्कलंक आहे, सुगंधित आहे आणि जे हाते त्याला पोचू शकत नाहीत ते याला बुरवाळू शकतात; तो फक्त उच्चेजन देतो आणि हा समाधानहि !

३६७ धीर :

367. *Hidden Grief.*

धीरावलम्बिरीअ वि गुरुअणंपुरओ तुमम्मि बोलीणे ।

पडिओ से अच्छिणिमीलणेण पम्हट्टिओ वाहो ॥६७॥

१. अभिलम्बन्ति सुरभिनिर्माषित २ जणमज्जे

[धैर्यावलम्बनशीलाया अपि गुरुजनपुरतस्त्वायि व्यतिक्रान्ते ।
पतितस्तस्या अक्षिनिमीलनेन पद्मस्थितो चाप्पः ॥]

तिचा पति प्रवासाला गेला तेव्हां वडील माणसें आजूवाजूला
होतीं; म्हणून तिनें धीर धरला; तिनें डोळे मिटले तेव्हां पापण्याच्या
आडोशाला असलेले अश्रु ओघळले.

■ गुरुजनाचा असा दरारा की त्याच्यासमोर अश्रुसुद्धा टाळवयाचे
नाहींत. ती अनुगमन करू शकली नाही, अश्रूनी मात्र अनुसरण केले.

३६८ समेट :

368. Compromise.

भरिमो से सअणपरम्मुहीअ विअलन्तमाणपसराए ।

कइअवसुत्तव्वत्तणथणकलसप्पेहणसुहोह्मिम् ॥६८॥

[स्मरामस्तस्याः शयनपराद्मुर्या विगलन्मानप्रसराया ।

कैतवसुप्तोद्धर्तनस्तनकलशप्रेरणसुखकेलिम् ॥]

ती माझ्यावर रुसून तोंड फिरवून पडली होती. तिच्या मानाचा
जोर हळू हळू ओसरत होता. झोपेचे सोंग घेऊन मीही विठान्यावर
शेजारीच पडलो होतो. इतक्यांत तिनें एकाएकी वळून स्तनकलशांनीं
मला आलिंगन दिले. त्या ऋडेची आठवण होते.

३६९ फाल्गुनोत्सव :

369. Mud Ornament.

फग्गुच्छणणिद्दोमं केणं वि कइमपसाहणं टिण्णम् ।

धणअलममूहपलोद्धन्तसेअघोअं किणो धुअसि ? ॥६९॥

१. अलमुहपेहण, धणलुअलमुहपेहण, धणकलमार्याहण, धणअलमवेहण.
२. क्षेपण ३. फग्गुच्छव, फग्गुणहण ८. नेण इम मुह

[फाल्गुनोत्सवनिर्दोषं केनापि कर्दमप्रसाधनं दत्तम् ।

स्तनकलशमुखप्रलुठत्स्वेदधौतं किमिति घाघयसि ॥]

फाल्गुनोत्सवांत निर्दोष असणारा चिखलाचा अलंकार कोणा तरी तुझ्या अंगावर चढविला आहे, ज्यानें हें केले त्याच्याबद्दलच्या प्रेमामुळे सुटलेल्या घामाच्या धारानीं तुझे स्तनकलश अगोदरच धुतले गेले आहेत, आता ते आणखी कशाला धुतेस ?

● 'पश्चिमदेशे फाल्गुनपौर्णमास्याम् नानापिधाः क्रीडाः म्रियन्ते ।' अशाच अर्थाची गाथा सरस्यतीकण्ठाभरणांत आढळते : अञ्ज वि सेअजलोहं पव्वाद् ण तीअ हलिअसोण्हाए । फग्गुच्छणचिक्खिल्लं जं तद् दिण्ण थणुच्छङ्गे । अलंकाररत्नाकरात विचित्र अलंकाराचें उदाहरण, 'विपलः प्रयत्नो विचित्रम् ।'

३७० अपाङ्ग :

370. Look.

किं ण भणिओ सि, बालअ ! गामणिधूआइ गुरुअणसमक्खम् ।
अणिमिसमीसीसिवलन्तवअणणअणद्धदिट्ठोहिं ॥७०॥

[किं न भणितोऽसि बालक प्रामणीपुत्र्या गुरुजनसमक्षम् ।

अनिमिपर्मापदीपद्वलद्वदननपनार्घदृष्टैः ॥]

बालक, गुरुजनांच्या समक्ष पाटलाच्या मुलांनें मुख जरासें वळवून अर्घ्यां मिटल्या दृष्टीनें तुझ्याकडे राखून पाहिलें, तिच्या त्या नजरनें काय सांगितलें नाहीं ?

१ पौर्णमास्युत्सव. २ प्रवर्तमान. ३. ईमन्तसवलन्तवअणणअण, अणिमिगतिरिछदरवलिअवअण, अनिमिससीमुव्वत्तणरत्तलंतणअण, वंक्कवलंतअआणण. ४. स्तुपया ५. अनिमिपशीपोंद्वर्तनवलन्नयना, अनिमिपर्मापदीपद्वलद्वलन. ६. तिर्यग्बदनवलिन.

● गुरुजनासमोर मानही वर करावयाची नाही असा शिष्टाचार अमल्या-मुळे ती तुझ्याशी बौद्ध झाली नाही. एका दृष्टिनेपानेहि आपले मनोगत तुला अग्रगत होईल अशी तिची कल्पना होती. तू इतरां अनभिज्ञ, शुभ अमशील याची विचारीला काय कल्पना ?

३७१ नेत्रपल्लवी :

371. Sematology.

णअणभन्तरघोलन्तवाहभरमन्थराइ दिड्डीए ।

पुणरुत्तपेछिरीए चालअ ! किं जं ण भणिओ सि ? ॥७१॥

[नयनाभ्यन्तरधूर्णमानवाप्पभरमन्यरया दृष्ट्या ।

पुनरुत्तप्रेक्षणशीलया चालरु किं यन्न भणितोऽसि ॥]

वाल्क, तिच्या डोळ्यात अश्रु दाटले आहेत व त्यांमुळे तिची नजर जड झाली आहे. सुस्त नजरेने, पण उत्कण्ठेने, ती पुनः पुनः तुजकडे पाहत आहे. तिच्या त्या दृष्टीने काय सांगितले नाही ?

● तुझ्या दर्शनाने तिला इतका आनंद झाला की तिच्या नेत्रात अश्रु दाटले. ओलाण्याने वस्त्र जड होतें, तशीच दृष्टीही ! तू तिला इवा होतास, आहेस व अमशील. माझा होशिलका ! हा प्रश्न तिच्या नजरेत भरलेला आहे.

३७२ गणपति :

372. Pillow.

जो मीसाम्मि विङ्गो मज्झ जुआणेहिं गणंवई आसी ।

तं च्चिय एहिं पणमाणि, हअजरे ! होहि संतुट्ठा ॥७२॥

[यः शीघ्रं धितीर्णो मम युयभिर्गणपतिरासीत् ।

तमेवेदानीं प्रणमामि इतजरे मय सन्तुष्टा ॥]

१. मूर्धा-उत्तराया (' मूर्धा-उत्तराया गुणभाषितम् ' इति कुलवाक्येन).

२. वटवपुत्री, वटवपुत्री, वटवपुत्री.

तारुण्यात समवयस्कांशीं क्रीडा करतांना मी गणपतीची मूर्ति उशीसारखी वापरली. आता म्हातारपणीं मी त्याच गणपतीला प्रणाम करतें दुष्ट वार्धक्या, संतुष्ट हो.

● या गाथेची नायिका दमली भागली, देवपूजेला लागली. गणपती-पेशां बटयज्ञ हाच पाठ अधिक इष्ट वाटतो. तो अधिक हस्तलिखितात आढळतोही. तोच मूळचा पाठ असला पाहिजे. शिवेवरल्या बडाखालीं क्षेत्रपालाच्या मूर्ति असतात आणि तिकडेच असल्या भानगडी चालावयाच्या. अलंकारकौस्तुभात पर्यायाचें उदाहरण: ' एकमनेकमनेकैकस्मिन्क्रमतोऽस्ति स पर्यायः । '

३७३ विधुर :

373. Widower.

अन्तोद्भूतं डज्जइ जाआसुण्णे घरे हलिअउत्तो ।

उक्खाअणिहाणाइँ व रमिअट्टाणाइँ पेच्छन्तो ॥७३॥

[अन्तरभिमुखं दह्यते जायाशून्ये शृङ्गे ह्यालिकपुत्रः ।

उत्खातनिधानानां वि रमितस्थानानि पश्यन् ॥]

शेतकऱ्याचा मुलगा विधुर झाला होता. पुरलेलें द्रव्य उकरून काढल्यानंतर ती जागा जशी भकास दिसते, त्याप्रमाणें आपल्या जायाशून्य घरांतील पूर्वी विलास केलेल्या जागा पाहतांना तो उदास होतो.

● तो पामर तरी एवढा कष्टी झाला आहे ! तूं स्वतःला रसिकचूडामणि म्हणवितोस पण प्रियेच्या विरहाचें तुला यत्किंचितही दुःख झालें नाहीं, असा तूं निष्ठुर आहेस. गंगाघरानें वेगळाच अर्थ दिला आहे; धर्मपत्नीच्या

वियोगामुळे पामर मनांतल्या मनांत कुढतो आणि तूं ! तुझ्यावर चोरटें प्रेम करणाऱ्या महिलेच्या मृत्यूबद्दल उघड शोक करतोस; हें युक्त नाहीं, कारण यामुळे तुला व तिलाहि कमीपणा येणार आहे, जशी सखीची सूचना.

३७४ अशक्य :

374. Impossible.

निद्राभङ्गो आवण्डुरत्तणं दीहरा अ णीसासा ।

जाअन्ति जस्स विरहे, तेण समं कीरिसो माणो ? ॥४७॥

[निद्राभङ्ग आवाण्डुरत्वं दीर्घाश्च निःश्वासाः ।

जायन्ते यस्य विरहे तेन समं कीदृशो मानः ॥]

ज्याच्या विरहामुळे निःश्वास दीर्घ होतात, पांडुरता येते व शोप उडते नाही त्याच्यावर रुसून कसें चालेल ?

● मानधारणाची सूचना देणाऱ्या सखीला नायिकेचें उत्तर. किंवा, तूं माझ्यावर रागावलीस ? या प्रश्नाला घीरा नायिकेचें उत्तर.

३७५ पुनर्जन्म :

375. Rebirth.

तेण ण मरामि मण्णूहिँ पूरिआ अज्ज, जेण, रे सुइअ ! ।

तोग्गअमणा भरन्ती मा तुज्झ पुणो वि लग्गिस्सम् ॥७५॥

[तेन न म्रिये मन्युभिः पूरिताद्य येन रे सुमग ।

त्वद्गतमना म्रियमाणा मा तत पुनरपि लगिष्यामि ॥]

सुमग, तुझ्या धोराराजामुळे माझ्या मनांत राग धुमसत आहे, तरीही मी जीव धरून राहिलें आहे; कारण मनांत तुझ्याविषयीचे

विचार असतांना मरण आलें तर पुढल्या जन्मीही तूंच नशीबीं येणालि वशी मला धास्ती वाटत आहे.

● 'मरणे या मतिः सा गतिः ।' हे उद्गार प्रणयरोपाचे आहेत. मी इतकी कष्टी झालेली आहे तरी अनुनयानें प्रसन्न होण्यास राजी आहे; जन्मजन्मातरीं तूंच लाभावास अशीच माझी अंतर्दामींची इच्छा आहे.

३७६ उपरोध :

376. Tolerance.

अवरज्जसु वीसद्वं ! सर्वं ते सुहृअ विसहिमो अम्हे ।

गुणाणिभरामि हिअए पत्तिअ ! दोसा ण माअन्ति ॥७६॥

[अपराध्यस्व विस्रंभं सर्वं ते सुभग विपद्दामहे वयम् ।

गुणनिर्भरे हृदये प्रतीहि दोषा न मान्ति ॥]

सुभग, तूं निःशंकपणें अपराध करीत रहा; आम्ही सर्व कांहीं निमृदपणें सहन करूं शकतो. तुझ्या गुणांमुळें आमचें हृदय भरलेलें असल्यामुळें त्यांत तुझ्या दोषांना जागाच नाही.

● परस्त्रियाविपर्यां आसक्त आणि स्वस्त्रियाविपर्यां उदासीन असणाऱ्या पतीप्रत क्रुद्ध पत्नीचे उद्गार.

३७७ पाझर :

377. Grief.

भरिउच्चरन्तपसरिअपिअसंभरणापिसुणो वराईए ।

परिवाहो विअ दुक्खस्स वद्दइ णअणट्ठिओ वाहो ॥७७॥

[भूतोच्चरन्तप्रसृतप्रियसंस्मरणपिशुनो वराक्याः ।

परीवाह इव दुःखस्य वहाति नयनस्थितो वाप्यः ।]

१. विसत्वं. २. जाणसु. ३. विधस्त. ४. जानाहि. ५. भरिओघरन्त, भरिउद्धरन्त ६. मृतोचरन्, भरितोद्धरन्, भृतोद्धियमाणा, मृतोच्छलन् ७. सूचको.
८. परीवाहमिव

त्रिचारीचें हृदय प्रियकराच्या आठवणींनीं भरून आलें आहे तिच्या डोळ्यातून वाहणारे अश्रु पाहिले म्हणजे वाटतें कीं तिचें विरहदुःख तिच्या नेत्रातून ओघळत आहे.

● तिची प्रीति अथाग, तिच्या दुःखाचे आवर्तही अपरिमित हृदयातून जोसडणाऱ्या आठवणी अश्रूच्या रूपानें ओघळत आहेत

३७८ अनुकरण :

378 Imitation.

जं जं करोसि, जं जं जंपसि, जह तुम णिअच्छेसि ।

तं तमणुसिभिररीए दीहो दिअहो ण संपडइ ॥७८॥

[यद्यत्करोपि यद्यज्जल्पसि यथा त्वं निरीक्षसे ।

तत्तदनुशिक्षणशीलाया दीर्घो दिवसो न संपद्यते ॥]

त जसे पाहतोस, बोलतोस व वागतोस तसे तमें पाहणें, बोलणें व वागणें शिकण्याचा तों प्रयत्न करीत आहे. यासाठी दिवस दीर्घ आहे, तरी तो तिळा पुरत नाही

● ती तुझे अनुकरण इतकें करते कीं जणू स्वतःचें जीवन जगतच नाही त्वन्मयतेच्या तन्मयतेत तिचे दिवस व्यतात होत आहेत. त्रियन-चेष्टानुवृत्तिलांला.

३७९ अनुभव :

379 Love on the Haystack.

१) भणन्तीअ तणाडं सोत्तुं दिण्णाडं जाडं पडिअम्म ।

ताडं शेअ पहाए अजा आअट्टइ रुअन्ती ॥७९॥

१ नियमयाणि निर्भायाग २ तदनुशिक्षणच्या ३ स्वीकृत ४ गमायन, परगति ५ पदाद ६ आअट्ट आअट्ट आअट्ट

[भर्त्सयन्त्या तृणाणि स्वप्तुं दत्तानि यानि पथिकस्य ।
तान्येव प्रभाते आर्या आकर्षति रुदती ॥]

पथिकावदलचा तिरस्कार व्यक्त करण्यासाठी आर्येने त्याला शोंपण्या-
करितां गवताच्या पेंढ्या दिल्या; आणि पहाटेस रडत रडत (त्याचे
गुण आठवून) ती तेंच गत कुरवाळूं लागली.

● गवताचा स्पर्शाने जणू त्याच्या अंगस्पर्शाने श्रेय तिने पुनः पुनः
मिळविले.

३८० सत्पुरुषलक्षण :

380. Imperterbable.

वसणम्मि अणुव्विग्गा, विहवम्मि अगव्विआ, भए धीरा ।
होन्ति अहिण्णसहावा समेसु विसमेसु सत्पुरिसा ॥८०॥

[व्यसनेऽनुद्विग्ना विभवेऽगर्विता भये धीराः ।

भवन्त्यभिन्नस्वभावाः समेषु विषमेषु सत्पुरुषाः ॥]

सत्पुरुष दुर्दैवाच्या फेऱ्यात उद्विग्न होत नाहीत, वैभवप्राप्तीमुळे गर्विष्ठ
होत नाहीत; संकटात धीराने वागतात; परिस्थिति अनुकूल असो अगर
प्रतिकूल असो, तीमुळे त्यांच्या स्वभावांत बदल होत नाही.

३८१ सहसंवेदना :

381. Provocation.

४ अज्ज सहि ! केण गोसे कं पि मणे वल्लहं भरन्तेण ।
अम्हं मअणसराहअहिअव्वणफोडनं गीअम् ॥८१॥

१. असती, तरुणी, वानिता, ईश्वरसुता, वरततू २. वैभवे ३. धैर्योन्विताः
४. म्हरतेण

[अद्य सखि केन प्रातः कामपि मन्ये बल्लभां स्मरता ।

अस्माक मदनशराहतहृदयवणस्फोटनं गीतम् ॥]

आज पहाटे कोणी तरां आपल्या बल्लभेची आठवण काढून प्रेमगीत गात होता. सखि, मदनबाणाच्या आघाताने माझ्या हृदयाला झालेली जखम त्या गीताच्या आघाताने पुन्हा उकलली.

● ते विरहगीत असले तर त्याच्या करुणस्वरांनी आणि ते प्रेमपूर्तीचे आनंदगीत असले तर त्यातील मधुरस्वरांनी तिला स्वतःचे विरहदुःख विशेष जाणवेलें. पीतांबर सांगतो, प्रभातकाळीं ब्राह्म सुदूर्तांबर शानी जनानीं सुप्रदुःखाची आठवण काढू नये, फक्त धर्माचे स्मरण करावें, असा या गायेचा निष्कर्ष आहे.

३८२ विषण्ण :

382 Dejection.

उद्वन्तमहारम्भे थणए ददृष्टण सुद्वबहुआए ।

ओसण्णकपोलाए णीसत्तिअं पढमघरिणीए ॥८२॥

[उत्तिष्ठन्महारम्भे स्तनीं दृष्ट्वा मुग्धवध्याः ।

अवसन्नकपोलया निःश्वसित प्रथमगृहिण्या ॥]

आरम्भाच उठावदार असणारे नववधूचे रतन पाहून खोल गाळ गेलेल्या प्रथम गृहिणीने ति घास सोडला.

● पतितमूर्ती व्यतीतयौवना प्रथमपत्नी नववधूचे सौंदर्य पाहून बाबरली. तिला घाटने, मुग्धावस्थेन एवढे सौंदर्य, प्रौढावस्थेत ते आणखी वृद्धिंगत होणार, यापुढे आपण केवळ गृहिणी राहणार! पीतांबर सांगतो, इतरांच्या उत्कर्षाचा हेरा करू नये हा धर्म, शत्रूंचे रक्षण करू नये ही नीति व संसार दुःखमग असतो ही युक्ति !

१. ओसिण्ण २. दुष्क.

३८३ उद्विग्न :

383. Anxiety.

गरुअद्भुआउलिअस्स वि वल्लहकरिणीमुहं भरन्तस्स ।
मरसो मुणालकवलो गअस्स हत्थे च्चिअ मिलाणो ॥८३॥

[गुरुकक्षुधाकुलितस्यापि वल्लभकरिणीमुख स्मरतः ।
सरसो मृणालकवलो गजस्य हस्त एव ग्लानः ॥]

हत्ती भुकेनें अत्यंत व्याकुळ झाला होता. कमळाच्या देंठाचा सरस घास त्यानें सोंदेंत घेतला, तोंच त्याला हत्तिणीच्या मुखार्चा आठवण झाली व तो घास तेथेंच सुकून गेला.

● मन्दस्नेह नायकाला अनुकूल करण्यासाठीं दूर्तानें दिलेला दृष्टान्त.

३८४ सवाल जवाब :

384 Duet.

पसिअ पिए ! का कुविआ? सुअणु ! तुमं, परअणम्मि को कोवो ?
को हु परो ! नाथ ! तुमं, कीम अपुण्णाण मे सत्ती ! ॥८४॥

[प्रसीद प्रिये का कुपिता सुतनु त्वं परजने कः कोपः ।

कः खलु परो नाथ त्वं किमित्यपुण्यानां मे शक्तिः ॥]

प्रिये, प्रसन्न हो. पण रागावले आहे कोण ! सुतनु, तू ! परक्यावर कोण रागावेल ? मां परका का ? तूं माझा नाथ ! हा माझ्याच पापाचा प्रभाव !

● धीरा नायिका. तिचा राग एवढा प्रेमळ तर अनुराग किती सरस असेल ! अल्काररत्नाकरात नियमाचें उदाहरण : 'अन्यनिषेधार्थोऽपि विधिर्नियम ।'

३८५ वासकसज्जा :

385. Expectant.

एहिसि तुमं त्ति णिमिसं व जग्गिअं जामिणीअ पढमद्धम् ।

सेसं संतापपरव्वसाइ वैरिसं व बोलीणम् ॥८५॥ ☺

[पप्यसि त्वमिति निमित्तमिव जागरितं यामिन्याः प्रथमार्धम् ।

शेषं संतापपरव्यजाया वर्षमिव ध्यतिक्रान्तम् ॥

तू येशील अशी आशा होती तोंवर रात्रीचा प्रथमार्ध संपला; तूं येत नाहीस असें दिमून आल्यानंतर ती संतापानें देहभान विसरली व राहिलेली रात्र तिला वर्षासारखी वाटली.

● पहाटे नायक चोरपावलांनीं घरीं आला व चौकशी करूं लागला, वादळ घात झालें कीं नाही, तेव्हा नायकेच्या सखीनें केलेलें निवेदन. 'प्रीतरंगासारिखा रंग नाही। मनभगासारिखा भग नाही ॥' (लावणीसंग्रहः क्र. ९०). पीतांबर सागतो, पश्चात्तापाचा प्रमग येईल असें कर्म करू नये, हा धर्म; सुखात गेलेल्या काळानें मनुष्याला मान राहात नाही, ही नीति; आणि अचर्याभेदामुळे एकच वस्तु सुखकर किंवा दुःखकर वाटावी अशी संसाराची गति अनित्य व विचित्र असल्यामुळे मनुष्यानें सुखदुःखाविषयी उदासीन रहावें, ही युक्ति।

३८६ उन्माद :

386. Intoxication.

अवलम्बह ! मा सङ्कह ! ण इमा गहलङ्घिअ परिब्भमह ।

अत्यवगज्जिउन्मन्तहित्थहिअंआ पहिअजाआ ॥८६॥

[अवलम्बध्वं मा सङ्कष्यं नेय प्रदलद्वियता परिभ्रमति ।

आँकस्मिकगर्जितोज्ज्वलन्तप्रस्तद्व्या पथिकजाया ॥]

१ कप्य = कस्य ३ अद्वय, अणद, अणद, अण्येव ८ मृणादअभा.

५. अगर्जित, अकम्पात्.

३८३ उद्विग्न :

383. Anxiety.

गरुअलुआउलिअस्स वि वल्लहकरिणीमुहं भरन्तस्स ।
 मरसो मुणालकवलो गअस्स हत्थे च्चिअ मिलाणो ॥८३॥

[गुरुकशुधाकुलितस्यापि वल्लभकारिणीमुखं स्मरतः ।
 सरसो मृणालकवलो गजस्य हस्त पय म्लानः ॥]

हत्ती भुकेने अत्यंत व्याकुळ झाला होता. कमळाच्या देंठांचा सरस
 घांस त्याने सोंडेत घेतला, तोंच त्याला हत्तिणीच्या मुखार्चा आठवण झाली
 व तो घांस तेथेच सुकून गेला.

● मन्दस्नेह नायकाला अनुकूल करण्यासाठी दूतीने दिलेला दृष्टान्त.

३८४ सवाल-जबाब :

384 Duot.

पसिअ पिण् ! का कुविआ! सुअणु ! तुमं, परअणम्मि को कीवो? ।
 को हु परो ! नाथ ! तुमं, कीस अपुण्णाण मे सत्ती ! ॥८४॥

[प्रसीद् प्रिये का कुपिता सुतनु त्वं परजने कः कोपः ।
 कः खलु परो नाथ त्वं किमित्यपुण्यानां मे शक्तिः ॥]

प्रिये, प्रसन्न हो. पण रागावले आहे कोण ! सुतनु, तं !
 परक्यावर कोण रागावेल ? मां परका का ? तं माझा नाथ ! हा
 माझ्याच पापाचा प्रभाव !

● धीरा नायिका. तिचा राग एवढा प्रेमळ तर अनुराग किती सरस
 असेल ! अल्काररत्नाकरात नियमाचे उदाहरण : 'अन्यनिषेधार्थोऽपि
 विधिर्नियमः ।'

१. खुहा. २. म्हरन्तस्स, मुमरन्तस्स. ३. परिजने.

३८५ वासकसज्जा :

385. Expectant.

एहिसि तुमं त्ति णिमिसं व जग्गिअं जामिणीअ पढमद्धम् ।

मेमं मंतावपरव्वसाइ वैरिसं व वोलीणम् ॥८५॥ >

[एष्यसि त्वमिति निमित्तमिव जागरितं यामिन्याः प्रथमार्धम् ।

शेषं संतापपरघशाया वर्षमिव ध्यतिक्रान्तम् ॥

तूं येशील अशी आशा होती तोंवर रात्रीचा प्रथमार्ध सपला; तूं येन नाहीस असें दिमून आल्यानंतर ती संतापानें देहभान विसरली व राहिलेली रात्र तिला वर्षासारखी वाटली.

● पहाटे नायक चोरपावलांनी घरी आला व चौकशी करूं लागला, वादळ शांत झालें की नाही, तेव्हा नायकेच्या सखीनें केलेलें निवेदन. 'प्रीतरंगासारिखा रंग नाही । मनमगासारिखा भग नाही ॥' (लावणीसंग्रहः क्र. ९०). पीतांबर सागतो, पश्चात्तापाचा प्रसंग येईल असें कर्म करू नये, हा धर्म; सुखात गेलेल्या काळाचें मनुष्याला भान राहात नाही, ही नीति; आणि अवस्था-भेदांमुळे एकच वस्तु सुखकर किंवा दुःखकर वाटावी अशी संसाराची गति अनित्य व विचित्र अस्त्यामुळे मनुष्यानें सुखदुःखाविषयी उदासीन रहायें, ही युक्ति ।

३८६ उन्माद :

386. Intoxication.

अपलम्बह ! मा मद्धह ! ण इमा गहलङ्घिअ परिच्चमट ।

अत्ययगज्जिउच्चमन्तहित्थहिअंआ पहिअजाआ ॥८६॥

[अपलम्बध्वं मा शङ्कध्वं नेय प्रदलस्त्रिता परिभ्रमति ।

भौकस्मिकगर्जितोऽज्ञान्तप्रस्तद्व्या पधिकजाया ॥]

१ अप्य = वन्य २ अद्धय, अणर, अणर, अणर ३ मूर्णादअभा.

४ अणर्विण, अणम्मण.

तिचा पति प्रवासाला गेला आहे. एकाएकी मेघगर्जना झाल्यामुळे तिचे हृदय त्रस्त झाले आहे व गोंधळून गेल्यामुळे ती घर सोडून भटकत आहे. तिला ग्रहवाधा झालेली नाही. भिऊं नको, पुढे हो व तिला घर.

● भुताटकीने पछाडल्यासारखी ती बेफाम झालेली आहे, पण ही भूत-वाधा नाही किंवा ग्रहवाधाही नाही; हा कामोन्माद आहे. तिला आवरून घर आणि ती गोंधळलेल्या स्थितीत आहे तोंवर जमर. पण पीतांबर सागतो, मुमुक्षुनी दीनावर दया करावी ही युक्ति !

३८७ पृथ्वीप्रदक्षिणा :

387. Around the World.

केसररजःसमूहे मकरन्दो होइ जेत्तिओ कमले ।

जइ भ्रमर ! तेन्तिओ अण्णहिं पि, ता सोहसि भमन्तो ॥८॥

[केसररजःसमूहे मकरन्दो भवति यावान्कमले ।

यदि भ्रमर तावानन्यत्रापि तदा शोभसे भ्रमन् ॥]

हे भ्रमर, कमलाच्या केसरांवरील परागांच्या समूहांत प्राप्त होतो तेवढा मकरन्द दुसरीकडे मिळणार असेल तरच तुझ्या इतरत्र हिंडण्यांत शोभा.

● मधुकर कमलाभोंवतीं भ्रमण करतो, कारण तेवढा मकरन्द इतरत्र नसतो. भ्रमर रतिक असतो म्हणूनच भ्रमणशील असतो. लंपट नायकाला नायिकेची सखी सांगते, अशी गुणी स्त्री दुर्लभ; तुला गुणांची पारख नाही, म्हणूनच तुला भ्रमणात स्वारस्य वाटते. पीतांबर सागतो, अधिक फलप्राप्तीसाठीं कर्म करित राहणें हा धर्म, अधिक लाभाच्या निश्चितीशिवाय प्रचलित स्थितीचा त्याग करूं नये ही नीति !

१. रजम्भि. २. विछड्ड, विछडे. ३. भमर होइ तेन्तिओ. ४. तेत्तिअं चिअ अण्णे कुमुमे. ५. रजोविस्तृते. ६. तावानन्यस्मिन्.

३८८ चंद्र चथथिचा : 388 Churning of the Ocean.

पेच्छन्ति अणिमिसच्छा पहिआ हलिअस्स पिट्ठेपण्डुरिअम् ।
धूअं दुद्धसमुद्दुत्तरन्तलच्छिं विअ सअंहा ॥८८॥

[प्रेक्षन्तेऽनिमिपाक्षाः पथिका हलिकस्य पिष्टपाण्डुरिताम् ।
दुहितर दुग्धसमुद्रोत्तरलक्ष्मीमिव सतृष्णाः ॥]

दळतांना अंगावर पीठ उडाल्यामुळे शेतकऱ्याच्या मुलीच्या शरीरावर पाण्डुरता आलेली आहे. दुग्धसमुद्रांतून निघणाऱ्या लक्ष्मीकडे देवांनी पाहिले असेल त्याप्रमाणे वाटसरू हिच्याकडे अनिमिप व सतृष्ण दृष्टीने पाहत आहेत.

● सौंदर्यसंवर्धनासाठी दुग्धस्नानाची योजना वाटते तेवढी आधुनिक नाही. देवांचे नेत्र मिटत नाहीत असा संकेत आहे. हिचे सौंदर्य पाहून वाटसरू चकित झाले, नेत्राच्या अनिमिषतेमुळे जणू देवत्व पावले. ' किमिवहि मधुराणा मण्डनं नाकृतीनाम् । '

३८९ सहानुभूति :

389. Sympthy

कस्स भैरिसि ? त्ति भणिए, को मे अत्थि ? त्ति जम्पमाणाए ।
उब्धिग्गरोड्डीरिए अम्हे वि रुआविआ तीए ॥८९॥

[कस्य स्मरसीति भाणिते को मेऽस्तीति जल्पमानया ।
उद्विग्नरोदनशीलया चयमपि रोदितास्तया ॥]

तू कोणाची आठवण करीत आहेत असं विचारलं तेव्हा ती उद्विग्न होऊन म्हणाली, मला आठवण करायला आहे तरी कोण ? एवढं बोलून ती रडू लागली. मग आम्हांलाही ग्ढायला आले.

● पीतावर सागतो: परदुःखानें दुःखित होणें हा धर्म, ज्याचे अंतः-
करणात आपल्याविषयी स्नेह नसेल त्याचेजवळ आपली सुगदुःखें प्रकट
करू नयेत, ही नीति; आणि ज्याचे अंतःकरणात कडगा असते तेच
मुक्तीने अधिकारी होतात ही युक्ति.

३९० सांभाळ ग !

390. Beware !

पाअपडिअं अहव्वे ! कि दाणिं ण उड्डवेमि भत्तारम् ! ।

एअं विअ अवमाणं दूरं पि गअस्स पेम्मस्स ॥९०॥

[पादपतितमभैष्ये किमिदानीं नोत्थापयसि भर्तारम् ।

एतद्देवावसानं दूरमपि गतस्य प्रेम्णः ॥]

दुर्देवी स्त्रिये, भ्रतार तुझ्या पाया पडत आहे, त्याला उत्थापन का
देत नाहीस ! सांभाळ, प्रेमाची मुळें कितीही खोल व दूरवर गेलेलीं
असलीं तरी अशा वर्तनामुळें त्याचा नाशच होईल.

● अनभिज्ञे, अनुनयाचें ग्रहण केलें नाहीस तर त्याचें रूपान्तर द्वेषान
होईल. पीतावर सागतो, शरण आलेल्या अपराध्यावर क्रोध करू नये
हा धर्म.

३९१ वेडकी :

391. Frog

तडविणिहिअग्गहत्था वारितरङ्गेहिं घोलिरणिअम्भा ।

सालूरी पडिविम्बे पुरिसाअन्तिव्व पडिहाइ ॥९१॥

[तटविनिहिताग्रहस्ता वारितरङ्गैर्धूर्णतशीलनितम्भा ।

शालूरी प्रतिविम्बे पुरुषायमाणेव प्रतिभाति ॥]

सरोवराच्या तौराजवळ बेडकी पंजे टेकून बसली आहे. हलत्या पाण्यावरील तरंगामुळे ती जणू आपल्या प्रतिबिंबाशी पुरुपायित करीत आहे असे वाटते.

● सरोवराचे तौरावरील संकेतस्थानी नायिकेला प्रोत्साहित करण्यासाठी दूती हे दृश्य साभिनय दाखवीत आहे. अमरुशतकातील वचन पदा : ललितमुरसा तरंगती तरलतरङ्गौघनालितनितम्बा । विपरीतरतासक्तेन दृश्यते सरसि सा सख्या ॥ ११ ॥ ध्रुव प्रवत : श्लोकातरपूर्ति.

३९२ आडोसा :

392. Tutor.

सिकरिअमणिअमुहवेविआई धुअहत्थसिञ्जिअव्वाइं ।

मिक्खन्तु वोडहीओ कुंसुम्भ ! तुम्ह प्पसाएण ॥९२॥

[संल्लुतमणितमुखवेपितानि धुतहस्तशिञ्जितव्यानि ।

शिक्षन्तु कुमार्य कुसुम्भ युष्मत्प्रसादेन ॥]

कुसुम्भ वृक्षा, सांत्कार, मणित, मुखवेप, हस्तकंप आणि नूपुराचें व कक्काणाचें शिञ्जित या प्रेमक्रीडा कुमारिकाना तुझ्या कृपेमुळे समजल्या.

● कुमुम्भाला काटे असतात; म्हणून ज्याना एकान्त ह्या अर्थतो त्याशिवाय दुसरे कोणी त्याच्या आश्रयाला जात नाहीत. त्याच्या सह-वासांमुळे सांत्कार, मणित, मुखवेपित, शिञ्जित वगैरे विलास त्याच्या नेहर्माच्या परिचयाचे होते नायिका एकटीच तेथे गेली तेव्हा कुसुम्भ इतरापासून जे शिक्ला होता तेच त्याने तिला शिकविले : काटा बोंचला की सांत्कार, काटेरी फादी आडवी येऊ नये म्हणून मुखवेप व सांत्कार, फाटा वाजू-बाजूला करतांना हस्तकंप आणि शिञ्जित, आणि या हालचाली होत

१ बोडहि, दुडिओ, वोडुहि, बोडुवहिओ २ विमुम्हि. ३ बोन्कार-
४ पामर्य

असताना मणित. नायिका सागते, मला हें सारें कुसुम्भानें शिकविलें, अनुभवानें नव्हे ! पांतावर सागतो, या गाथेची नायिका ग्राम्य स्त्री असून कुसुम्भस्तुतीच्या निमित्तानें ती विदग्धनायकाची स्तुति करीत आहे.

३९३ दुसणी :

393. Bump.

जेत्तिअमेत्ता रच्छा णिअम्व ! कइ तेत्तिओ ण जाओ सि ? ।
जं छिप्पइ गुरुअणलज्जिओ सरन्तो वि सो सुहओ ॥९३॥

[यावत्प्रमाणा रथ्या नितम्व कथं तावन्न जातोऽसि ।

येन स्पृश्यते गुरुजनलज्जापस्ततोऽपि स सुभगः ॥]

नितंबानो, तुम्हीं रस्त्याच्या रुंदीच्या प्रमाणानुसार विस्तृत कां होते नाहीं ! तसे झालां असतां तर वडील माणसांच्या सान्निध्यामुळे संकोच वाटल्यानें मुद्दाम दुरून जाणाऱ्या प्रियकराला मला सहज स्पर्श करतां आला असता !

● हाताला हात लागला तर पांढणारांना नसता संशय यावयाचा; म्हणून काय थिचान्या प्रियकरावर हा प्रयोग करावयाचा ! पांतावर सागतो, ज्यांचे चित्त कामाने व्याकुल असतें ते अचेतन वस्तूंचाहि प्रार्थना करतात. जणूं ती अरुंद होण्याबद्दल रस्त्याची प्रार्थना करीत आहे ! गुरुजनासमन्न स्त्रियाशी बोलणेंहि निषिद्ध होतें, आहे.

३९४ अप्राप्य :

394. Peacock.

मरगअसूईविद्धं व मोत्तिअं पिअइ आजअग्गीओ ।

मोरो पाउसआले तणग्गलग्गं उअअविन्दुम् ॥९४॥

[मरकतसूचीविद्धमिव मौक्तिकं पिवत्यायतश्रीवः ।

मयूरः प्रावृट्काले तृणाग्रलक्षमुदकविन्दुम् ॥]

पावसाब्दांत गवताच्या टांकावर लटकणारा व पाचूच्या सुईने विद्ध झालेल्या मोत्याप्रमाणे दिसणारा पावसाचा थेंब-पाण्याचा थेंब, मोर मान उंच करून चोंचीने टिपून घेत आहे.

● नायिका अप्राप्य आरे अशी मूचना; किंवा तृणलताग्रहात संकेत.

३९५ चंद्रकोर :

395. Crescent Moon.

अज्जाइ णीलकञ्चुअभरिउव्वरिअं विहाइ थणवट्टेम् ।

जलभरिअजलहरन्तरदरुग्गअं चन्दविम्ब व्व ॥९५॥

[आर्याया नीलकञ्चुकभृतोर्वरितं विभाति स्तनपृष्ठम् ।

जलभृतजलधरान्तरदरोद्रतं चंद्रविबमिव ॥]

पाण्याने दाटलेल्या काळ्याभोर मेघांतून थोडेसे बाहेर पडलेले चंद्रबिंब शोभते; त्याचप्रमाणे आर्येच्या नील कञ्चुकांतून थोडासा बाहेर डाकावणारा स्तनभाग शोभतो.

● कविसंकेतानुसार कृष्णपद्माभिसारिकेने कृष्ण वा नील वस्त्रे परिधान करावयाची असतात नील वस्त्रे धारण करून ती अभिसाराला सज्ज होत आहे. उतावाळ होऊ नको, आज रात्री संकेत ठरविला आहे, असे नायकाला वृत्तीचे आश्वासन. दृगानो नभ व्यापळे तरी वाऱ्याच्या झुडुकीने केव्हा केव्हा चंद्रकोर दिसतेच, मग पदर व कञ्चुकी यांच्या वायतीत तरी वाऱ्याने दुजाभाष का ठेवावा ? अलंकारकांस्तुमांत विषप्रतिविंबभाषाचें उदाहरणः 'कञ्चुकाशे नीलत्वं शब्दोपात्तम् । जलधराशे तु जलभरित्वगम्यं इति विम्बप्रतिविम्बभाषविशेषणतया वस्तुप्रतिवस्तुभावः ।'

१. भरिउव्वरिअं. २. पट्ट. ३. भृतोद्धृतं, भृतोद्ध्रियमाण, भृतोर्ध्वचलितं.
४. जलधरान्तरादीपदुत्तरं, जलधरान्तर्गत.

३९६ राजद्रोह :

396. Treason.

राअविरुद्धं व कंहं पहिओ पहिअस्स साहंइ ससङ्कम् ।

जत्तो अम्भाण दलं तत्तो दरणिग्गअं किं पि ॥ ९६ ॥

[राजविरुद्धामपि कथां पथिकः पथिकस्य कथयति सशङ्कम् ।

यत आम्राणां दलं तत ईपन्निरगतं किमपि ॥]

आंब्याचीं कोंवळीं पानें डोकावूं लागलीं; ही बातमी एक वाटसरू दुसऱ्याला अशी भीत भीत सागतो कीं जणूं ते राजद्रोहाच्या गोष्टी कुजवुजत आहेत.

● आम्राड्कुराच्या दर्शनानें मन्मथोन्माद येतो, म्हणून विरही जन त्याकडे पहावयाचें टाळतात; पाहिलें तर न पाहिलेंमें करतात; पाहिलें तर पाहिलें अमें स्पष्टपणें सागत नाहींत. राजद्रोहाचे वावर्तीत कटवालेहि एम्मेकाशीं अशाच माशक वृत्तीनें यागतात. नायिका सागते, ऋतुराज वसंत आला, त्याच्या प्रेरणेशीं द्रोह करूं नको, प्रयासानें रंगाळूं नको.

३९७ स्वप्नसुख :

397. Dreamland.

धण्णा ता महिलाओ जा दइअं सिविणए वि पेच्छन्ति ।

णिइ विअ तेण विणा ण एइ के पेच्छए सिविणम् ॥९७॥

[धन्यास्ता महिला या दयित स्वप्नेऽपि प्रेक्षन्ते ।

निद्रैव तेन विना नैति का प्रेक्षते स्वप्नम् ॥]

ज्याना स्वप्नात तरी प्रियकराचें दर्शन होते त्या स्त्रिया धन्य होत. जिला विरहामुळें झोंपच येत नाहीं तिला स्वप्न तरी कसें पडणार ।

● व्यतिरेकालङ्कार—ध्वनि, विप्रलम्भ—ध्वनि पीतांबर सगतो, शोषितपतिकेने दिवसा शोषू नये, दा धर्म ।

३९८ तालवृन्त :

398 Sprout

परिरंद्धरुणअकुण्डलगण्डस्थलमणहरेसु संवणेसु ।

अणअसमअसणेण अ पहिरज्जइ तालवेण्टजुअम् ॥९८॥

[परिरंद्धकनककुण्डलगण्डस्थलमनोहरयो श्रवणयो ।

अन्यसमयशेन च परिघ्रियते तालवृन्तयुगम् ॥]

काळ बदलला गालना स्पर्श करणाऱ्या सुवर्णकुण्डलानीं ज्याना शोभा पत होती त्या तिच्या कानावर आता तालवृक्षाचे कोंबळे कोंब ठेवले जातात

● इती सागत, नायिकेची वेदभूषा ग्रामीण असली तरी ती लावण्य वती आहे तू गरीब आहेस, म्हणून सकोच करू नको, तीहि गरीबच आहे

३९९ दुपारी चादणें :

399 Moon at Noon

मज्झह्लपत्थिअस्स नि गिम्हे पहिअस्स हरइ संतावम् ।

हिअअट्टिअजाआमुहमअङ्कजोह्लाजलप्पमहो ॥९९॥

[मध्याह्नप्रस्थितस्यापि शीघ्रे पथिकस्य हरति सतापम् ।

हृदयस्थितजायामुखमृगाङ्कज्योत्स्नाजलप्रवाह ॥]

उहाळ्यात भर दुपारी प्रवाशाला उहापामून वास होता हें खरें, पण त्याच्या हृदयात अहर्निश असल्या पत्नाच्या मुखचद्रापासून झरणाऱ्या चादण्याच्या शीतल प्रवाहामुळे आतपाचा ताप नाहीसा होतो

१ परिहरिअ २ वण्णसु ३ पारहिअइ ४ परिहरस्व ५ परिधीयते
६ मज्झण्ये मयग ७ हति ८ हृदयेस्सित

● या कडक उन्हांतून बचावून माझे पति घरी सुपरूप वसे येतील, अशी काळजी करणाऱ्या विरहिणीला दृतीचें आश्वासन.

४०० अवेळ तरिही :

400 Inopportune.

भण ! को ण रुसइ जणो पत्थिज्जन्तो अएसकालम्मि ।

रतिवाअडा रुअन्तं पिअं वि पुत्तं सवइ माआ ॥१००॥

[भण को न रुप्यति जनः प्रार्थ्यमानोऽदेशकाले ।

रतिव्यापृता रुदन्तं प्रियमपि पुत्रं शपते माता ॥]

अयोग्य वेळीं किंवा स्थळीं प्रार्थना केली तरी रागच येणार, नाही का ? ऐन रंगात असताना लाडकें पोर रडूं लागलें तर आई त्याला शापच देणार.

● ती तुझ्यावर अनुरक्त आहे हें खरें; पण येथें किंवा या वेळीं कसे जमणार ? आताच मनघरणीची खटपट केलीस तर अनुरागभङ्ग मात्र होईल.

● ● ●
एत्थ चउःथं विरमइ गाहाणं सअं सहावरमणिअं ।

सोअण जं ण लगइ हिअए महुरत्तणेण अमिअं पि ॥

[अत्र चतुर्थं विरमति गाथानां शतं स्वभावरमणीयम् ।

श्रुत्वा यत्र लगति हृदये मधुरत्वेनामृतमपि ॥]

या ठिकाणां गाथाचे रम्य असें चवथें शतक संपतें. हें इतकें मधुर आहे की तें ऐकल्यानंतर अमृतालाही हृदयात प्रवेश मिळत नाही.

पञ्चमं शतकम् ।

४०१ सदभाव :

401. Amiability.

डज्जमि, डज्जसु ! कुट्टसि^१ कुट्टसु ! अह फुडसि, हिअअ ! ता फुडसु ।
तह वि परिसेसिओ^२ चिअ सोहु मए गलिअसब्भावो ॥ १ ॥

[दह्यसे दह्यस्व कथ्यसे कथ्यस्व अथ स्फुटसि हृदय तत्स्फुट ।
तथापि परिशेषित एव स खलु मया गलितसद्भावः ॥]

हृदया, तुला भातल्या आत आणखी किती जळावयाचें आहे ?
दुःखाचे आणखी किती कढ यावयाचे आहेत ? तुला फुटायचें का
आहे ? जळ, कढ, फूट; आता सारें काहीं संपलें आहे. ढळूं
पाहणारा सद्भाव मात्र मी अजून टिकवला आहे.

● दाह, क्वाथ व स्फोट याची क्रमिकत्वानुसार योजना. विरहाती
नायिका; प्रियकराकडून अवहेलना सहन करावी, पण धूर्ताच्या मनधरणीला
बळी पडू नये. आक्षेपालङ्कार.

४०२ भोण्डी :

402. Wild Boar.

दट्टुण रून्दतुण्डगगणिग्गअं णिअसुअस्स दाढग्गम् ।

भोण्डी विणावि कज्जेण गामणिअडे जवे चरइ ॥ २ ॥

[हृद्वा विशालतुण्डाग्रनिर्गतं निजसुतस्य दंष्ट्राग्रम् ।

सूरुरी विनापि कार्येण ग्रामनिकटे यवांश्चरति ॥]

१ कट्टसि कट्टसु, कट्टसि कट्टसु, कट्टसि कट्टसु २. फुट्टसि. ३. फुट्ट. ४.
परिसेसिअब्बो. ५. कुथ्यसे कुथ्यस्व, ६. तुण्डतुण्डगग. ७. तोण्ड. ८. तुण्डतुण्डाग्र.
वृहत्तुण्डाग्र

पिलाच्या तोंडावून निघाटेलें दाताचें टोंक पाहून रानडुकरा निर्भय होऊन कारण नसतांही गावाच्या अगदीं शिवेजवळ असलेल्या शेतात पिलासह घुसून यव खाऊ लागली.

● वेगवेगळ्या टीकाकारांनीं या गायेंत निरनिराळ्या सूचना ध्वनित असल्याचें कथन वेलें आहे. यवक्षेत्रात सकेत टरल्याची सूचना; किंवा, सकेताप्रमाणें यवक्षेत्रात नायिकेची वाट पाहिली, पण ती आली नाहीं, अशी तक्रार; किंवा, सकेतस्थान बदलल्याची सूचना; किंवा तेथें घोका असल्यामुळें नायिका येऊ शकणार नाहीं, अशी सूचना, रानडुकरी शेतात शिरल्यामुळें शेतकरी शिकारीसाठीं धावतील, गावच्या शिवेच्या आठपास एकान्त राहणार नाहीं, अशी सूचना. पुष्कळ मुलगे असलेली माता निर्भय असते, मुलगे वयात आले कीं मातेची कोणी काळजी करित नाहींत, रानडुकराच्या जोडीवर सिद्धहि हल्ला करूं शकत नाहीं, योग्य पुत्र लोक-द्रयसाधक असतो, साह्य मिळताच अशक्तानाही जोर चढतो, वगैरे सात्पर्येहि टीकाकारांनीं काढलेलीं आहेत.

४०३ गणाधिपति :

403 Leader.

हेलाकरगगअट्टिअजलरिकं साअरं पआसन्तो ।

जअइ अणिगगअवडवग्गिभरिअगगणो गणाहिवई ॥ ३ ॥

[हेलाकराग्राहंष्टजलरिकं सागरं प्रकाशयन् ।

जयत्यनिग्रेहवडवाग्निभृतगगतो गणाधिपतिः ॥]

सोंडेच्या अप्रानें समुद्राचें पाणी सहज शोषून घेऊन समुद्र कोरडा करणाऱ्या व त्यामुळें अनिर्वध झालेल्या वडवाग्रीला आकाश व्यापूं देणाऱ्या गणाधिपतीचा जय असो.

१ अडिअ, कडिअ, कडिअ २ गिखगगहुगगअवाडवभरिअ ३. वडवग्गि ४ आकर्षणेत् ५ निरवग्रहोद्गतवटवानृत.

● गणाधिपतीच्या निमित्तानें नायकाची स्तुति. नायक ग्राममण्डलाचा किंवा गणाचा अधिपति आहे, सर्वसमर्थ आहे, त्याला कोणी प्रतिस्पर्धी नाही; त्याच्याशी खेद करण्यात घास्ती नाही, मात्र त्याच्या दृष्टेला विरोध करण्यात घोषा आहे, असें नायिकेला दूतीचें आश्वासन व सूचना.

४०४ सुसंपन्न :

404. Affluence.

एएण च्चिअ, कङ्कोल्लि ! तुज्झ तं णत्थि जं ण पज्जत्तम् ।
उवमिज्जइ जं तुह पल्लवेण वरकामिणीहत्थो ॥ ४ ॥

[एतेनैव कङ्कोल्ले तव तन्नास्ति यन्न पर्याप्तम् ।

उपमायते यत्तव पल्लवेण वरकामिनीहस्तः ॥]

हे अशोक, सुंदर स्त्रियांच्या हातांना तुझ्या पानाची उपमा देतात. यावरूनच दिसतें कीं तुझ्याजवळ पुरेसें नाही असें कांहींहि नाही.

● पाणिग्रहण झालें कीं त्यात सारें काहीं आले !

४०५ समयज्ञ :

405 Propriety.

रसिअ ! विअट्ठ ! विलासिअ ! समअण्णअ ? सच्चअं असोओ सि ।
वरजुअइचलणकमलाहओ वि जं विअसासि सएँहम् ॥ ५ ॥

[रसिक विदग्ध विलासिन्समयज्ञ सत्यमशोकोऽसि ।

वरयुवतिचरणकमलाहतोऽपि यद्विकसासि सट्ठणम् ॥]

१ विअट्ठ. २. ममअण्णण. ३. कमलाहयेण. ४ मरआअं ५. कमलघातेन.
६. मरामं.

हे अशोक, तूं रसिक, विदग्ध, विलासी व समयज्ञ आहेस; तूं खरोखरीच अशोक आहेस. सुंदर स्त्रियांनीं चरणकमलांनीं लाय मारलीं असता तूं दुःखित होत नाहीस; उलट विकसित होतोस आणि आपल्याला आणखी अशाच प्रहारांची ओक्ष्णा आहे, असें व्यक्त करतोस.

● प्रणयकुपितेच्या कटु वचनांमुळे उद्धिम झालेल्या नायकाप्रत दूतीचे उद्धार; नायिकेनें झिटकारले तरी तिची मनधरणी करण्यांतच खरी रसिकता व समयज्ञता आहे. परस्त्रीच्या पदाघाताने अशोक अपमानित होत नाही, पुष्पित होतो. वृथाभिमानाच्या आहारीं जाऊन नायिकेचा पदघात हा अपमानाचा द्योतक आहे असें समजूनको; प्रसाद आहे, दोहद आहे असें मान; म्हणजे योव्याशा अनुनयानंतर सुखनिधान तुझ्या हातीं येईल, अशी शिकवण. अप्रस्तुतप्रशंसा.

४०६ बळीबन्ध :

406. Contract.

बलिणो वाआबन्धे चोज्जं णिउअत्तणं च पअडन्तो ।

सुरसत्थकआणन्दो वामणरूपो हरी जअइ ॥ ६ ॥

[बळेर्वाचाबन्धे आश्चर्यं निपुणत्वं च प्रकटयन् ।

सुरसार्थकृतानन्दो वामनरूपो हरिर्जयति ॥]

बळीला वचनांत बांधून घेतांना प्रकट केलेल्या कौशल्यामुळे सर्वांना चकित व देवांच्या समूहाला आनंदित करणाऱ्या वामनरूपी हरीचा जय असो.

● मेदिनीकोपात 'चोद्यं'चा अर्थ आश्चर्य असा दिलेला आहे; यावरून मूळ पाठ हाच असावा असे गगाधर सांगतो. टीकाकारांनी या गाथेचेही शृंगारिक अर्थ सांगितले आहेत. नायिकेचा समागम ह्या अशेल तर वामनरूप धारण करून तिच्या घरी जा, म्हणजे कार्यसिद्धि होईल, अशी दूतीने नायकाला सूचना दिलेली आहे, असे एक टीकाकार सांगतो. नायक यथाने लहान होता व नायिकेच्या घरातील माणसे जबरदस्त होती, तरी त्याने आपल्या नैपुण्याने त्या सर्वांना निवृत्त केले व वेळ निभावून नेली, अशी नायकाची प्रशंसा अभिप्रेत अर्थ आहे असे दुसरा टीकाकार सांगतो. या दृष्टीने पाहिले असता या गाथेत एकाद्या लोकस्थेवर आधारलेला प्रसंग असावा असे वाटते. नायिकेची ओळख करून घेतल्यावर या वामनमूर्तीने तिच्या घरात ठाणे दिले आणि बलिष्ठ पण विनडोक घरघन्याला बनवून आपला कार्यभाग साधला, अशी काही कथा सूचित केलेली असावी असे वाटते. त्रिविक्रमवधाची सूचना मात्र कोणी केलेली नाही.

४०७ सती :

407. Immolation.

विज्जाविज्जइ जलणो महवइधूआइ वित्थअसिहो वि ।

अणुमरणघणालिङ्गणपिअमसुहासिज्जिरङ्गीए ॥ ७ ॥

[निर्घोष्यते ज्वलनो गृहपतिदुहित्रा विस्तृतशिपोऽपि ।

धनुमरणघनालिङ्गनप्रियतमसुखस्येदशीताङ्गघा ॥]

घरघन्याची मुदगी सती जाण्यासाठी चितेवर चढली. तिने पतीच्या प्रेताला गाढ आलिंगन दिले, तेन्नां शाळेच्या सुतामुळे तिचा घाम आला आणि त्यामुळे भडकलेल्या अग्नीही विजून गेला.

● पतीवर सांगतो, पतिप्रतांना परमपरायणनेमुळे मरणही सुगमच वाटते आणि अंत करणांत आनंद असणा म्हणजे शरीराला ज्ञेशाचा यातर नगवे.

१ विज्जा, विजा २. एणालिङ्गण ३ विष्णुवने, विनिर्घोष्यते
४. शणालिङ्गन. ५ तिङ्गितगतप्रियतमसुखस्येदशीताङ्गघा ।

४०८ कापालिका :

408 Ash.

जारमसाणसमुद्भवभृद्सुहृत्ससिञ्जिरङ्गीए ।

ण समप्पइ णवकावालिआइ उद्धूलणारम्भो ॥ ८ ॥

[जारस्मशानसमुद्भवभूतिसुखस्पर्शस्वेदशीलाङ्गयाः ।

न समाप्यते नवकापालिण्या उद्धूलनारम्भः ॥]

तरुण कापालिका स्मशानात अंगाला राख लावीत आहे. पुष्कळ वेळ लोटला तरी तिचें प्रसाधन संपत नाही; कारण ती आपल्या जाराच्या प्रेताची राख अंगाला लावीत आहे आणि त्यामुळे होणाऱ्या सुखानें तिच्या अंगाला घाम येत आहे.

● बोटें ओळसर असलीं कीं प्रसाधन साधत नाही. पीतावर सागतो, रहस्य लपविलें तरी अभिजाना इक्षित ओळखतें. जार व स्मशान हे शब्द अश्लील असल्यामुळे पण्डित मथुरानाथ शास्त्री यांनी आपल्या संस्कृत छायेत उपपत्ति व चिंता या शिष्ट शब्दाची योजना केलेली आहे !

४०९ पान्हा :

409. Effusion.

एक्को पण्हुअइ थणो वीओ पुलणइ णहमुहालिहिओ ।

पुत्तस्स पिअअमस्स अ मज्झणिसण्णाएँ घरणीए ॥ ९ ॥

[एकः प्रस्रौति स्तनो द्वितीय. पुलकितो भवति नखमुखालिखितैः ।

पुत्रस्य प्रियतमस्य च मध्यनिषण्णया गृहिण्या. ॥]

पुत्र व पति याच्यामध्ये माता पड्डडलेली आहे पुत्राचें नख लागते तो स्तन पान्हवतो आणि पतीचें नख लागतें तो पुलकित होतो.

१. णवकावालिणीए, पद्दुमकापालिणीअ २. कुरिअमुह ३. स्फुरितमुख

● तिच्या हृदयांत उपपतीला स्थान नाही, अशी दूतीची सूचना. काय म्हणतोस ? तिची तुशी पूर्वीची ओळख आहे ? तुला माहीत नाही का की लक्ष झाले म्हणजे स्त्रिया पूर्वीचे सारे, सारे विसरून जातात, आणि प्रसूती-नंतर तर त्यांना अशा कशाचीही आटवण राहात नाही ! घनञ्जयाच्या दशरूपनात असेच वचन उधृत केलेले आहे : एककतो रुअह पिआ जणत्तो समरत्रणिग्घोसो । पेभेण रणरसेण अ मइस्स डोलाइअ हिअअम् ।' (निर्णयसागर : पृ. ११). भावसंकराचे उदाहरण.

४१० विपवल्ली :

410. Poison Plant.

एत्ताइच्चिअ मोहं जणेइ चालत्तणे वि वट्टन्ती ।

गामणिधुंआ विसकन्दलिव्व चट्टीअं काहिइ अणत्थम् ॥१०॥

[एतावन्नेव मोहं जनयति चालत्वेऽपि वर्तमाना ।

प्रामणीदुहित्वा विपकन्दलीय घर्षिता करिष्यस्यनधम् ॥]

पाटलाची पोरगी एवढीशी आहे; इतक्या लहान वयांत ती तरुणांना मोहित करू लागते त्याहे. विपवल्लीच्या घोंवाप्रमाणे ती आतां मोहक दिसत आहे; पण मोठी शान्यावर ही अनर्थ करील.

● उष्ण कटिबंधातले यौरन हे यंत्रांतल्या यान्याच्या छत्रुकीशारणे धगधगुर असते. कट्टी गुण्यापूर्वीच लुटली जाते; वामुळे, दुर्देवाने, भरदार बीबनाने श्यास्य प्रत्ययासच येत नाही. अशा आसत्तीचे किञ्चमपाने स्वरूप परशरामाच्या (चित्रशाळा : पृ. ७०) एका लागलीत आढळते; ' लहान पराई (= बरानी) उंबर कपट्टी चारा तेराची, प्रायः आळई शोगची ! '

४११ त्रिविक्रमः

411. Posture.

अपहुप्पन्तं महिमण्डलम्भि णहसंठिअं चिरं हरिणो ।

तारापुष्पअरञ्चिअं व तइअं पअं णमह ॥११॥

[अप्रभवन्महीमण्डले नभःसंस्थितं चिरं हरेः ।

तारापुष्पप्रकराञ्चितमिव तृतीयं पदं नमत ॥]

हरीचें तिसरें पाऊल पृथ्वीवर मावलें नाहीं; तें आकाशात गेलें. तेथें त्यावर नक्षत्रांचे गुच्छ वाहण्यांत आलें. त्यामुळें तें शोभायमान झाले. त्याला नमन असो.

● क. ४०६ या गाथेंत वामनाचा जयजयकार केलेला आहे. पाताल व भूतल यांच्या आक्रमणानंतर गगनात गेलेल्या तिसऱ्या पावलाचा जयजयकार या गाथेंत केलेला आहे. टीकाकार सागतात, त्रिविक्रमाच्या नमनाच्या निमित्तानें नायिका सखीला घडलेला वृत्तान्त सागत आहे. पंडित मधुरानाथशास्त्री सागतात: ' हरेः परदारापहारिणस्तस्थोपपतेः स्कन्धोपरि गत्वा नभःस्थितम् । ऊर्ध्वमुच्छ्रितं ताप—(नेत्रकनीनिका)—रूपेण पुष्पप्रकोणाञ्चितं तृतीयं चरणमानमत संमानेन बहु मानयतेति व्यङ्ग्योर्थः । ' गगाधर सागतो, या गाथेंत त्रैविक्रमबन्ध आसनाचा उल्लेख आहे. पञ्चसायकात (पञ्जाब संस्कृत पुस्तकालयः पृ. ५६) याचें वर्णन दिलेलें आहे: ' एकं युवत्याश्चरणं पृथिव्यामूर्ध्वं तथान्यं परिकल्प्य कान्तः । पद्म्या स्थितो हस्तयुगश्च भूमौ त्रैविक्रमः स्यादिति निम्बराजः ॥ ५०११ ॥ नागरसर्वस्वावरील (गुजराती प्रेसः पृ: ९६) टीकेंत जगज्जोतिर्मल्ल सागतो: ' स्त्रियः एकः पादः नरस्य च द्वौ पादौ भूम्या इति त्रिपदत्वान् हरिः. विष्णुः वामनरूपः तस्य विक्रम इव विक्रमः त्रिपादमितः यत्र तत् । '

४१२ शेफालिका :

412 Past Midnight.

सुप्पड ! तडओ वि गओ जामोत्ति सहीओ ! कीस मं भणह ?
 सैहालिआणं गन्धो ण देइ सोत्तं, सुअह तुम्हे ? ॥१२॥

[सुप्यतां तृतीयोऽपि गतो याम इति सख्यः किमिति मां भणथ ।
 शेफालिकाना गन्धो न ददाति स्वप्नुं स्वपित यूयम् ॥]

रात्रीचा तिसरा प्रहरहां सपळा; यापुढें प्रियकर येणें शक्य नाहा,
 आता शोंप, असें तुम्हीं मला का सागता ? सरयानों, तुम्हीं शोंपा,
 शेफालिकेचा सुगंध दरवळत आहे, तो मला शोंपू देत नाही.

● शेफालिकेची फुलें मध्यरात्रीनंतर दरवळू लागतात त्यांचा सुगंध
 मन्मथोद्दीपक असतो.

४१३ सुरतरसिक :

413. Appreciation.

कहँ सो ण संभरिज्जइ जो मे तह संठिआई अझाई ।

णिन्वत्तिए पि सुरए णिज्झाअइ सुरअरसिओव्व ॥१३॥

[कथ स न सस्मर्यते यो मम तथासस्थितान्यद्भानि ।

निवर्तितेऽपि सुरते निध्यायति सुरतरसिक इव ॥]

सुरत सपल्यानंतरही तो माझ्या विकल अगाफडे आसक्तानें पाहतो.
 अशा रसिकाचा विसर पडणें शक्य तरी आहे का ?

● तुला फिरून फिरून त्याचीच आठवण कां होत असते रा ! सतीच्या
 या प्रभाला नापिवेनें जणू मनोमय प्रियकराची दृष्ट काढण्यामाठी कान-
 शिर्लावर बोट मोडून दिलेले उत्तर !

४१४ सुकलेलें तळें :

414. Dry.

सुखलन्तवहलकदमघम्मविस्तरन्तकमठपाठीणम् ।
दिट्ठं अदिट्ठउच्चं कालेण तलं तडाअस्स ॥१४॥

[शुष्यद्दहलकदमघर्मखिद्यमानकमठपाठानिम् ।
दृष्टमदृष्टपूर्वं कालेन तलं तडागस्य ॥]

पूर्वी कधीही न दिसलेला तळ्याचा तळ यंदांच्या उन्हाळ्याच्या फडकपणामुळे उघडा पडला आहे. त्यांत नेहमी पुष्कळ चिखल असे; आतां तोही वाळत आलेला असून मासे व कासवे तडफडत आहेत. हा काळाचा प्रभाव.

● तळ्यात पाणी होतें तोंवर त्यावर धुण्यापाण्यासाठीं सारखी वर्दळ असे. आता तें निर्जल, म्हणून निर्जन झालें आहे, म्हणून तिकडे व्यस्य येणार नाहीं अशी सूचना. किंवा, पूर्वी साधन, पण आता निर्धन झालेल्या नायकाचें दूतीनें केलेलें सात्वन; किंवा, स्वतःचे दोष झांकण्यासाठीं बयरफ कुलटेचे उद्धार, कीं काळापुढें कोणाचीही मात्रा चालत नाहीं; किंवा, नायकाला उस्साहित करण्यासाठीं नायिकेचे उद्धार.

४१५ ज्योति :

415. Will-o'-Wisp.

चोरिअरअसंद्दालुइ ! मा पुत्ति ! व्भमसु अन्धआरम्मि ।
अहिअअरं लक्खिज्जसि तमभरिए दीवसीहव्व ॥१५॥

[चौर्यरतश्रद्धाशीले मा पुत्रि भ्रमान्धकारे ।
अधिकतरं लक्ष्यसे तमोभृते दीपशिखेव ॥]

मुली, तुला चौथरताची हौस आहे. अंधारांत भटकून नकोस, कारण त्यांत तूं दिव्याच्या ज्योतीसारखी जास्तच ठळक दिसतेस.

● म्हणजे, मला इकडे येतांना कोणी पाहिलें कीं काय ? नाहीं ग, मी तुझ्या वाटेकडे डोळे लावून बसलें होतें, म्हणूनच तूं मला अंधारांतहि दिसलीस. मुली, माझ्यापासून कांहीं लपवूं नकोस. मी तुझें संरक्षण करीन आणि तुझ्या रक्षकाची वाच्यता होऊं देणार नाहीं.

४१६ संकेतभंग :

416. Conflagration.

वाहित्ता पडिवअणं ण देइ, रुसेइ एकमेकस्स ।

असंई कज्जेण विणा पइप्पमाणे णईकच्छे ॥१६॥

[इयाहता प्रतिवचनं न ददाति रुप्यत्येकैकस्य ।

असती कार्येण विना प्रदीप्यमाने नदीकच्छे ॥]

वणव्यामुळें प्रकाशित झालेल्या नदीकांठीं उद्विग्नपणें भटकणाऱ्या स्वैरिणांला कोणी कांहीं विचारलें तर तीं प्रत्युत्तर देत नाहीं, प्रत्येकावर निष्कारण रागावते मात्र.

● वणव्यामुळें अंधार नाहींसा झाला, वणव्याची शोभा पाहावयास नदीकांठीं लोक लोटले आणि संकेतभगामुळें नायिका चिडली. प्रतीयमान-इन्द्रितलक्ष्य सुखमेद : सरस्वतीकृष्णामरण.

४१७ सव्याज :

417. With Interest.

आम ! असंइ ह्य, ओसंर पइव्वए ! ण तुह मइलिअं गोत्तंम् ।

किं उण जणस्स जाअव्व चन्दिलं ता ण कामेमो ॥१७॥

१. अज्जा. २. असइओं. ३. ओरम ४. सीत्तम्.

[आंम असत्यो वयमपसर पतिव्रते न तव मलिनितं गोत्रम् ।
किं पुनर्जनस्य जायेथ नापितं तावन्न कामयामहे ॥]

फाय म्हणणें आहे तुजें ? आम्ही छिनाल आहोंत, एवढेंच ना !
ठीक आहे; पतिव्रते, तूं आमच्यासून दूर रहा कशी ! नाही तर
तुझ्या कुळाला बड्डा लागेल, पण आम्ही एखाद्या वैश्यप्रमाणें वागत
नाहीं किंवा न्हाव्याकडेही जात नाही.

● शेजारणीचें किंवा सवतीचें भाडण जुपलें म्हणजे अशी कुलगर्दी
निधावयाचीच. दोघीही समानशील होत्या, मात्र आपलें रहस्य दुसरीला
माहीत नाही अशा समजुतीनें छिद्र दिसताच कलहाला प्रवृत्त झाल्या होत्या.
एक दुसरीला सांगते, आम्ही फक्त आपलें नाव खराब करून घेतलें आहे,
पण निदान उत्तम नायकावर अनुरक्त आहोंत, न्हाव्याच्या नादानें
तुझ्याप्रमाणें जातकुळीला बड्डा लावून घेतला नाही ! हा परक अशाचा नसून
घृयाचा आहे ! सारे गड नष्ट होतील, पण हा टिकेल ! हा उल्लेख नन्दाबदलच्या
प्रवादाला अनुलक्षून तर केलेला नसेल ! पीतांबर या गाथेचें तात्पर्य सांगतोः
शत्रूच्याहि मर्माचें उद्घाटन करू नये, हा धर्म ! ध्वन्यालोकातील व
उद्योतातील टीका पहा ' अर्थान्तरगतिः काक्वा या चैषा परिदृश्यते । सा
व्यङ्ग्यस्य गुणीभावे प्रकारमिममाभिता । .. 'आम असद्वो इत्यभ्युपगमकाकुः
साकाङ्क्षोपहासा । उपरमेति निराकाङ्क्षतया सूचनगर्भा । . किं पुनर्जनस्य
जायेव पामरप्रकृति न कामयामहे इति निराकाङ्गद्वोपहासगर्भा । एषा
हि क्याचिन्नायिकानुरक्तया कुश्वघ्वा दृष्टाविनयाया उपहास्यमानायाः
प्रत्युपहासावैशगर्भोक्तिः काकुप्रधानैवेति । गुणीभाव दर्शयितुं शब्दस्य स्पष्टता
तावत् साधयति । '

४१८ पाहिले नाही तोंवर :

418. Heartache

णिदं लहन्ति कश्चित् सुणान्ति खलिकम्परं ण जम्पन्ति ।
जाहिं ण दिट्ठो सि तुमं ताओ च्चिअ सुहअ ! सुहिआओ ॥१८॥

[निद्रा लभन्ते कश्चित् शृण्वन्ति स्खलिताक्षर न जल्पन्ति ।
याभिर्न दृष्टोऽसि त्व ता एव सुभग सुखिता ॥]

सुभग, ज्या स्त्रियानीं तुला पाहिलेले नाही तोंवरच त्या सुखी
तोंवरच त्यांना निद्रा लाभणार, स्पष्ट बोलता येणार आणि बोललेले
एकू येणार

● तुझ्या दर्शनाने अर्गा मन्मयाचा संचार द्योतो, सुख नष्ट होतें, सोंप
उडून जाते व ज्ञानेंद्रियाच्या शक्ति स्थगित होतात दर्शन दिलेस, आता
प्रसन्न तरी हो. विदग्ध प्रियकराच्या प्राप्तीसाठी तळमळणाऱ्या नायिकेचे
उद्गार अप्रस्तुतप्रशंसा.

४१९ बोरांचा गुच्छ :

419 Jujube

वालअ ! तुमाड दिण्णं कण्णे काऊण बोरेसंवाडिम् ।
लज्जालुडणी वि वहु वरं गआ गामरच्छाए ॥१९॥

[चालक त्वया दत्तां कर्णे कृत्वा चदरसवाटोम् ।
लज्जालुरपि वधूर्गृह गता प्रामरख्यया ॥]

वालक, तू दिलेला बोराचा सपर्ण गुच्छ वधूने कानावर धारण
केला तिला त्याज वाटत होती, तरी ती भर रस्त्याने घेता गेली.

१ बोरेसवाडि २ लज्जालुरपि अजा ३ चदरसुगम्, सदितम्,
सपातम् ४ लज्जालुरप्यीधरमुता

● अलकार अगर वस्तु म्हणून बोराऱ्या जोडीला काहीच किंमत नाही, पण तो गुन्ड तू दिलास, म्हणून तो तिला विनमोल वाटला, तेवढीच तुम्ही आठवण म्हणून तो तिने धारण केला दूता सांगते, तिची तुझ्यावर एवढी प्रीति आहे आणि तुला त्याची जाणीवहि नाही. स्त्रियांच्या प्रीतीची प्रचीति अशा क्षुल्लक वाटणाऱ्या चेष्टावरूनहि येते.

४२० दुर्देवी :

420. Neglect.

अह सो विलक्खहिअओ मए अंहव्वाएँ अगहिआणुणओ ।

परवज्जणच्चरींहिं तुझेहिँ उवेक्खिओ णेन्तो ? ॥२०॥

[अथ स विलक्षहृदयो मया अभव्यया अगृहीतानुनय ।

परवार्धनर्तनशीलाभिर्युष्माभिरुपेक्षितो निर्धन ॥]

मिचि दुर्देवी त्याने अनुनय केला, पण मी त्याचा स्वीकार केला नाही सख्यानो, लज्जित होऊन तो जाऊ लागला तेव्हा तुम्हीही त्याची उपेक्षा केलीत तुम्ही वाद्य वाजवून दुसऱ्याला नाचवणाऱ्या ! तुम्हाला काय ? तो जो गेला तो गेलाच !

● तुम्ही दुसऱ्याचे ढोलके बडवून त्याच्या तालावर नाचणाऱ्या किंवा नाचविणा या रुसव्याचे शिष्य देऊन तुम्ही मला कुमार्गाला लावले व माझा धात केला, अशी कलहान्तरितेची मैत्रिणोजवळ तक्रार. पीतावराने समानार्थी वचन दिलेले आहे “ निरस्तो मन्युता कन्तो नमन्नपि यथा पुन (नमन्नप्रियया पुरा) । दु स्थिता त विना सेय कलहान्तरिता यथा (- सातिसन्निहिता यथा - मता) ॥

१ अभव्वाए २ अगणिअप्पणओ ३ कज्ज, वज्ज, वसण ४ चिरीहिँ
५ णितो ६ कार्य, वाद्य व्यसन

४२१ निवृत्ति :

421. Unobtainable.

दीसन्तो णअणमुहो णिच्चुइजणओ करेहि वि छिवन्तो ।

अब्भत्थिओ ण लब्भइ चन्दो व्व पिओ कलाणिलओ ॥२१॥

[दृश्यमानो नयनसुखो निर्वृत्तिजननः कराभ्यां अपि स्पृशन् ।

अभ्यर्थितो न लभ्यते चन्द्र इव प्रियः कलानिलयः ॥]

चंद्र दिसला कीं दृष्टीला सुख होतें; इतकेंच नव्हे, तो शरीराला स्पर्श करून अलौकिक आनंद देतो. मात्र कितीही प्रार्थिला तरी हातीं येत नाही. कलावान् चंद्राप्रमाणें कलानिपुण प्रियकरही लाभत नाही.

● चंद्राचे अंगी सोळा, तर प्रियकराचे अंगी चौषष्ट कला; हा त्याच्या पेशा निपुण. तो करस्पर्श तरी करतो आणि हा हाताला हातहि लागूं देत नाही; दोघेही हस्तगत होत नाहीत. अब्भत्थिओ—चंद्रपर्शी अभ्रत्थित आणि प्रियकरपर्शी अभ्यर्थित, असा श्लेष शक्य आहे. पीतावर सागतो, जन्मजन्मान्तरीच्या पुण्यावांचून प्रार्थिताची प्राप्ति होत नाही, हा धर्म; जें अलभ्य त्याची याच्ना करू नये, ही नीति.

४२२ शोकगीत :

422. Swan-Song.

जे णीलेब्भमरभरग्गगोळंआ आसि णइअडुच्छङ्गे ।

कालेण वज्जुला, पिअवंअस्स ! ते थण्णुअं जाआ ॥२२॥

[ये नीलध्रुमरभ्रग्गुच्छङ्का आसन्नदीतटोन्तङ्गे ।

कालेन वज्जुलाः प्रियवर्यस्य ते स्थाणवो जाताः ॥]

१. शीघ्र. २. गोच्छङ्गा ३. पिअवतंम. ४. दग्गुमा. ५. तीन. ६. अटोका
७. प्रियावतंयस्यानवा

प्रिय मित्रा, तीं नदीकांठीचीं अशोकाचीं झाडे, फुलांच्या गेंदांनीं डंवरून जात व त्यांभोंवतीं घोंगावणाऱ्या फाळ्याभोर भ्रमरांच्या भारतानें त्यांचे दांडे तुटत असत. आता ते वृक्ष वटून त्यांचीं खोडे मात्र राहिलीं आहेत हा काळ्याचा प्रभाव.

● सर्वकथ काळ्याच्या माहात्म्यवर्णनाच्या निमित्तानें संकेतस्थानभङ्गाची सूचना.

४२३ क्षणभङ्गुर :

423. Transient.

क्षणभङ्गुरेण पेम्भेण माउआ ! दुम्मिअम्ह एत्ताहे ।

सिविणअणिहिलम्भेण व दिट्ठपणट्ठेण लोअम्मि ॥२३॥

[क्षणभङ्गुरेण प्रेम्णा मातृप्वसः दूताः स्म इदादीम् ।

स्वप्ननिधिलम्भेनेव दृष्टप्रनष्टेन लोके ॥]

मावशी, स्वप्नात मिळालेली संपत्ति दिसते न दिसते तोंच नष्ट होते. त्याचप्रमाणें मला प्रेम क्षणमात्रच लाभल्यामुळें माझें हृदय व्यथित झालें आहे.

● अस्थिरस्नेही नायकावदल निराश प्रेयसीचे उद्वेगोद्गार. प्रीतीची रीतच न्यारी ! कधी ती द्वैतावर अधिष्ठित असते, तर कधी अद्वैतावर; कधी स्वत्वाच्या अधिष्ठानावर, तर कधी विसर्जनावर. प्रीतीचा फासा मनासारखा अनुकूल पडला तर जीवनाचा डाय खेळावयास आयुष्य अपुरें वाटतें, युग क्षणासारखें भासतें; आणि डाय उलटला तर फाशाचा फास गळ्याभोंवतीं करकचल्यामुळें जीव गुदमरतो आणि क्षण युगासारखा भासतो. विफल प्रीतीचें शल्य जन्मभर सलत राहतें.

४२४ निष्कपट :

424. Candid

चावो सहावसरलं विच्छिन्नैः सरं गुणाम्नि वि पडन्तम् ।
वङ्कस्त उज्जुअस अ संबन्धो किं चिरं होई ? ॥२४॥

[चाप. स्वभावसरलं विक्षिंपति शरं गुणेऽपि पतन्तम् ।
वक्रस्य ऋजुकस्य च सवन्ध. किं चिर भवति ॥]

वाण स्वभावत सरळ असतो (व धनुष्य वक्र असते), धनुष्याच्या दोरीवर वाण चढविला की तें तात्काळ त्याला फेंकून देते. सरळ व वक्र याचा संबध चिरकाल कसा टिकेल ?

● धनुष्याच्या दण्डासाठी उत्तम जातीचा बांबू वापरतात. त्याचा वय शुद्ध असतो धनुष्याची क्षमता त्याच्या वक्रतेवर अवलंबून असते. दोनही टोकाना बाधलेल्या गुणामुळे धनुष्याला वक्रता प्राप्त होते. नायकाच्या कुळावर व शौर्यावर तू माळशी आहेस, पण सामाळ, तुला त्याचे गुण माहीत नाहीत, तुला स्वभाव सरळ, तुला छकेपजे माहीत नाहीत, तो तुला ओढून घेऊन केव्हाच झोकून देईल; अशी नायकेला सखीची सूचना कपटी पुरुषाशीं सबध येताच स्त्री कोठल्या कोठें फेंकली जाते !

४२५ वामन :

425 Pigmy.

पढमं वामणविधिणा पच्छा हु कओ विअम्भमाणेण ।
थणजुअलेण इमीए महुमहणेण व्व वलिवन्धो ॥२५॥

[प्रथम वामनविधिना पश्चात्खलु कृतो विजृम्भमाणेन ।
स्तनयुगलेनैतर्स्या मधुमथनेनेव वलिवन्ध ॥]

१ जेश्विसुद्धम् २ विच्छुद्दह ३ वशविशुद्धम् ४ विघटयति ५ गुणे वर्तमानम्, गुणे निपतन्तम् ६ पुढम ७ मज्जत्स ८ मथ्यस्य

वामनरूप धारण करणाऱ्या विष्णूने ष्टद्विगत होऊन त्रैलोक्य व्यापले व बळीला बंदीत टाकले, त्याचप्रमाणे प्रथम लहान असून नंतर विशाल झालेल्या तिच्या स्तनयुग्माने त्रिवली व्यापून टाकली.

● वलिबन्ध यातील ' वलि'चा संबंध प्रथम बळीशी व नंतर त्रिवलीशी जोडलेला आहे.

४२६ कुन्द :

426. Winter.

मालङ्कुसुमाईं कुलुञ्चिऊण मा जाणि णिव्वुओ सिसिरो ।
काअव्वा अज्जवि णिग्गुणाणं कुन्दाणं वि समिद्धी ॥२६॥

[मालतीकुसुमानि दग्ध्वा मा जानीहि निर्धृतः शिशिरः ।

कर्तव्याद्यापि निर्गुणानां कुन्दानामपि समृद्धिः ॥]

मालती कुसुमे जाळून शिशिराचे समाधान झाले असे समजू नको. त्याला अज्ञान गुणरहित कुन्दांची समृद्धि करावयाची आहे.

● मालतीचीं फुले नाजूक व एकाकी असतात आणि त्याचा सुगंध आकर्षक असतो. कुन्दाचीं फुले देखणी व छुपकेदार असतात आणि त्याचा दर्प उग्र असतो. शिशिरात मालती कोळपते व कुन्द उमलतो. दुष्ट लोक सज्जनांवर अपकार करतात, इतकेच नव्हे, दुर्जनांवर उपकार करतात. तू माझी उपेक्षा करतोस, इतकेच नव्हे, सर्वांवर अनुग्रह करतोस, अशी अभियवादिनी नायिकेची तक्रार.

४२७ वीरपत्न :

427. Warriors.

तुङ्गाणं विसेसनिरन्तराणं सरस वणलद्धसोहाणम् ।

कअकज्जाणं भडाणं व धणाणं पडणं वि रमणिज्जम् ॥२७॥

१. तुङ्गि वाऊण. २. म्थानानि वृत्वा, सलद्धीयमानानीव निर्धृतः

[तुङ्गयोविशेषनिरन्तरयो सरस व्रणलब्धशोभयो ।

कृतकार्ययोर्भटयोरिव स्तनयो पतनमपि रमणीयम् ॥]

वाच्यानें उच, (ताज्या) जखमानीं सजलेली व अर्गाकृत कार्य यशस्वी करीपर्यंत खाद्याला खादा भिडवून लढणारी वीराची जोडी युद्धात पतन पावली तरी मनोहर दिसते, त्याचप्रमाणे उच्च, (आर्द्र) नखक्षतानीं सुशोभित व परस्पराना भिडलेले स्तन कृतकृत्य होऊन पतन पावले तरीही शोभायमान दिसतात.

● मध्यमयौवनेचें कौतुक पीतावर सागतो, कृतपरोपकारस्य पतनमपि-
श्लाघ्यम् ।

४२८ काव्य :

428 Poetry.

परिमलणसुहा गुरुआ अलद्धविवरा सलक्षणाहरणा ।

थणआ कव्वालाव व्र कसस हिअए ण लग्गान्ति ? ॥२८॥

[परिमलनसुखा गुरुका अलब्धविवरा सलक्षणाभरण ।

स्तनका काव्यालापा इव कस्य हृदये न लगन्ति ॥]

काव्ये पठणास मुखकारक, गभीर, निर्दोष व सालकृत असल्यामुळे कोणाला प्रिय वाटत नाहीत ? त्याचप्रमाणे मर्दन करताना मुख देणाऱ्या उन्नत, निरतर, सुचिन्हानीं युक्त व सालकृत अशा स्तनाशीं सबंध येताच कोणाचें हृदय सतुष्ट होत नाही ?

● काव्यपक्षी परिमलन = परामर्श, विचारपुनर्विचार, गुरु = गभीर, अर्थपूर्ण, अलब्धविवर = ज्याची अगप्रत्यगे परस्परशीं एकजीव झालेली आहेत, निर्दोष, लक्षण = भरतोक्त त्रिशक्ताव्यलक्षणयुक्त, वाभरण = वाग्यालकार. स्तनपक्षा परिमलन = मर्दन, गुरु = पीन व उन्नत, अलब्ध-

१ परिमित्प २ सरुमा ३ परिमलेन

विवर = ज्यामध्ये विवर — मोकळी जागा नाही असे, निरंतर; लक्षण = श्रीफलाकार, सौभाग्यमूचक अथवा तिळासारख्या सुलक्षणांनी युक्त; आभरण = अलंकार. काही टीकाकारांनी काव्य या शब्दाचा अर्थ महाकाव्य असा घेतला आहे आणि कांहींनी त्याची व्याप्ति मर्यादित केलेली नाही. स्तनद्वयामध्ये विवर असणे हा दोष मानण्यांत येत असे. स्तनाप्रमाणे काव्ये हृदय आकर्षितात. पीतांबर सागतो, काव्यालाप संतारी जनाना आकर्षक वाटतात, तत्त्वज्ञाना नाही.

४२९ कालप्रभाव :

429. Removal.

स्त्रिप्येद् हारो थणमण्डलाहि तरुणीअ रमणपरिरम्भे ।

अचिअगुणा वि गुणिनो लहन्ति लहुअत्तणं काले ॥२९॥

[स्त्रिप्यते हारः स्तनमण्डलात्तरुणीभी रमणपरिरम्भे ।

अर्चितगुणा अपि गुणिनो लभन्ते लघुत्वं कालेन ॥]

प्रियकराला आलिंगन देण्यासाठी सज्ज होतांना तरुणी हारादि अलंकार स्तनमण्डलावरून काढून ठेवतात. सद्गुणांमुळे पूज्य अशांनाही कालप्रभावामुळे लघुत्व प्राप्त होतें.

● परिरम्भ हा मुरतनाटकाचा पूर्वरङ्ग, असे इतरत्र (क्र. ३४४) सांगितले आहे. या गायेंत पूर्वरङ्गाच्या प्रारंभीची नान्दी घणिलेली आहे. रङ्गभूमीवरील नाटक रंगावे म्हणून पात्रांच्या अंगावर व वचनांवर अलंकार चढविण्यांत येतात; येथे ते उतरण्यांत येतात. नेत्राना अलंकार आकर्षक वाटतात पण अंतःकरणाला त्याच्या आडोशाला असलेला अर्थपूर्ण गाभा अधिक आवडतो.

४३० अनैसर्गिक :

430 Unnatural

अणो को वि सुहाओ मम्महसिहिणो हला ! हआसस्स ।
विज्झाइ णीरसाणं हिअए, सरसाणं झत्ति पज्जलइ ॥३०॥

[अन्य कोऽपि स्वभावो मन्मथशिखिनो हला हताशस्य ।
निर्वाति नीरसाना हृदये सरसाना झटिति प्रज्वलति ॥]

सखि, प्रेमाची आग मेली मोठी विलक्षणच असते कोरड्या
हृदयात ता विज्ञत आणि ओल्या हृदयात झटकन् पेट घेते

● हा स्वतःच्या हृदयाच्या सरसतेची ग्वाही, की प्रियकराच्या शुष्कते
मुळे नोंचणारी निराशा ?

४३१ उन्मूलन :

431 Crash

तह तस्स माणपरिवडिढअस्स चिरपणअवद्धमूलस्स ।
मामि ! पडन्तस्स सुओ सदो वि ण पेम्मरुक्खस्स ॥३१॥

[तथा तस्य मानपरिवर्धितस्य चिरप्रणयबद्धमूलस्य ।
मातुलानि पतत श्रुत शब्दोऽपि न प्रेमवृक्षस्य ॥]

मामी, प्रमाचें रापटें तिनें बाल्पणापासून मोठ्या आदरानें व
आपुलकान वाढविलें त्याचीं मुळें खालवर गेलीं व विस्तार दूरवर
झाग पण हा प्रमथृक्ष कोसळला तेव्हा आवाजसुद्धा झाला नाही.

● रूथ कोसळतो तेव्हा कडाडता प्रेमथृक्ष कोसळला तेव्हा तिचें हृदय
विदीर्ण झालें आणि दुःसातिरेकामुळे जणू तिचा वाचा नष्ट झाली

४३२ कोणासाठी ?

432. Disregard.

पाअपडिओ ण गणिओ पिअं मणन्तो वि अण्पिअं भणिओ ।
वच्चन्तो वि ण रुद्धो भण ! कस्स कए कओ माणो ? ॥३२॥

[पादपतितो न गणितः प्रियं मणन्प्रिय भणित ।

वर्जन्नपि न रुद्धो भण कस्य कृते कृतो मानः ॥]

प्रियकर पाया पडत होता, तेव्हा त्याची पर्वा केली नाहीस, तो
गोड गोड बोलत होता, तेव्हा त्याला दुरुत्तरें दिव्हीस; तो जाऊ
लागला, तेव्हा त्याला अडविलें नाहीस ! साग, एवढा मान कोणासाठी ?

४३३ बोलकीं क्षतें :

433. Nail Marks.

पुसइ खणं, धुवंड खणं, पफोडइ तकरणं अआणन्ती ।

मुग्धवहू थणवट्टे दिणं दइएण णहरवअम् ॥३३॥

[प्रोञ्छति क्षण प्रस्फोटयति तत्क्षणमजानती ।

मुग्धवधूः स्तनपदे दत्त दयितेन नखरपदम् ॥]

मुग्ध वधूच्या स्तनाच्या पृष्ठभागावर प्रियकरानें नखक्षतें उमटविलीं
त्या अजाणतीनें ती क्षणभर वखानें पुसलीं, टिचकीनें शटकलीं, पाण्यानें
धुतलीं; पण व्यर्थ !

● नायकाची उत्कण्ठा वृद्धिगत करण्यासाठी नायिकेच्या नयौवनाचें
वर्णन, कीं सपत्नीच्या दुश्चरित्राची सूचना ?

१ विप्रिय २ वचतो न निरुद्धो ३ विप्रिय ४ मजन्त निरुद्धो ५ धुणइ
६ णकरवअम् ७ मार्जयति ८ पृष्टे, पदे.

४३४ काश .

434 Grass Flowers.

चासारत्ते उण्णअपओहरे जोव्णणे व्व बोलीणे ।

पढमेक्कासकुसुमं दीसइ पलिअं व धरणीए ॥३४॥

[वर्षाकाले उन्नतपयोधरे यौवन इव व्यतिक्रान्ते ।

प्रथमैककाशकुसुमं दृश्यते पलितमिव धरण्या ॥]

पावसाळ्यात पयोधर (-ढग) उच्च स्थानी असतात, त्याच-
प्रमाणे यौवनात पयोधर (-स्तन) उन्नत असतात. पावसाळा
सपल्यावर धरणीवर पादरीं शुभ्र काशपुष्पे जागोजाग दिसतात, त्याच-
प्रमाणे यौवन ओसरल्यावर स्त्रियाचे केस हळू हळू शुभ्र होऊं
लागतात.

● कुलेरी गवताच्या माळावर संकेतस्थान निश्चित केल्याची सूचना.
वृद्धेममोर शृंगारचेष्टा करू नयेत असा आचार असल्यामुळे गवती माळा-
वरील संकेत रद्द केल्याची सूचना । वृद्ध वेश्या विटाला सांगते, मांच
म्हातारी झाले आहे असे नाही, पहा, पृथ्वीमुद्रा वृद्ध झालेली दिसत आहे.
पण नये, धरणीचे हे वार्धक्य हगामी आहे ।

४३५ होरा :

435 Horoscope

कथं गअं रडविम्वं ? कथं पणट्ठाओं चन्दताराओ ? ।

गअणे वलाअपन्ति कालो होरं व कट्टेइ ॥३५॥

[कुत्र गतं रविविम्वं कुत्र प्रणष्टाश्चन्द्रतारका ।

गगने वलाकापिक्त कालो होरामिवाकर्षति ॥]

१ वरिमारत्ते = वलाआवति वलाअरति

रवित्रिंश कोठें गेलें ! चंद्र व तारे कोठें गेले ! ग्रहमान पाहण्यासाठी होराशास्त्रज्ञ रेघा काढतो, त्याप्रमाणें आकाशांत बगळ्यांच्या रांगांनी काळ रेघा ओढीत आहे.

● पतीला प्रवासापासून परावृत्त करण्यासाठी पत्नीने काढलेले हे उद्गार आहेत असे गंगाधर सागतो; पण हें पटत नाही. कारण, आकाशांत बगळ्यांच्या रागा बहुशः पावसाळ्यात आणि त्याहि सायंकाळीं दिसतात; आणि ही वेळ प्रवासाची नव्हे. सखी सागते, सायंकाळ झाली खरी, पण अजून रात्र पडलेली नाही; नभ मेघानीं आक्रमिलें व चंद्र अदृश झाला खरा, पण अजून वाटचालीपुरता उजेड आहे. चल, भिऊं नको; पहा, आकाशांत काळ्याभोर ढगांच्या पार्श्वभूमीवर बगळ्यांच्या रागेचा कीन जणूं मदनाच्या फुलांच्या बाणांच्या फाळासारखा चालला आहे; हा तुझ्या अभिसाराला शुभ शकुन आहे. मेघदूतात कालिदास सागतो; ' गर्भाधान-क्षणपरिचयान्नूनमावद्ध मालाम् । सेविष्यन्ते नयनसुभगं से भवन्तं बलाका ॥' (पूर्व. ९) आकाशांतून भ्रमण करणाऱ्या बलाकापङ्क्तीचें दर्शन हा शुभशकुन असल्याचें मल्लीनाथानें नमूद केले आहे. हा प्रवासाचा शकुन नव्हे, प्रेमपूर्तीचा ! बगळ्यांची राग कुण्डलींतल्या कोनासारखी असते हें सागावयास नकोच.

४३६ अशा पावसांत :

436. Rain.

अविरलपडन्तणवजलधाररज्जुघट्टिअं पअत्तेण ।

अपहुत्तो उक्खेतुं रसइ व मेहो महिं, उअह ! ॥३६॥

[अविरलपतघ्नवजलधाररज्जुघटितां प्रयत्नेन ।

अप्रभवन्नुत्क्षेप्तुं रसतीव मेघो महीं पश्यत ॥]

१ अविरत. २. जलहरधारारयरज्जुघट्टिवन्धेहि. ३. प्रयत्नेण. ४. अस-
मत्यो, अवयन्तो ५ उक्खिलविउं, उक्खेतुं. ६. अवयन्तो उक्खिव्वह्व महियलं
पाउसो उअह. ७ अविरत.

पहा ! पहिल्या पावसाच्या दाट धारांच्या दौऱ्यांनी पृथ्वीला बांधून वर खेंचण्याचा मेघ प्रयत्न करित आहेत व जणू तो विफल झाल्यामुळेच ते ओरडत आहेत.

● जनापवादाच्या घास्तोने साशङ्क झालेल्या नापकाला दूतीचें आश्वासन; अशा पावसात ती इतक्यांत वरी येईल, जरा घोर घर.

४३७ व्याकुल :

437. Distrust.

ओ हिअअ ! ओहिदिअहं तइआ पडिवज्जिऊण दइअस्स ।

अत्थेक्काउल ! वीसम्मघाइ ! किं तइ समारद्धम् ॥३७॥

[हे हृदय अवधिदिवसं तदा प्रतिपद्य दयितस्य ।

अकस्मादाकुल विस्रम्मघातिन् किं त्वया समारब्धम् ॥]

हाय, हृदया, पतानें प्रवासाचा अवधि सांगितला तेव्हां तो तूं निमूटपणे मान्य केलास आणि आतां एकाएकी व्याकुल का झाला आहेस ! विश्वासघातक्या ! हें तूं आरंभलें आहेस तरी काय ?

● प्रियकर परतण्याला अवधि आहे हें माहीत असून, हृदया, तूं अघोर का झालास ! सखी, दयिताला ताबडतोब परत आण, नाहीतर माझी आशा नाही.

४३८ भग्नवलय :

338. Broken Bangle.

जो वि ण आणइ तस्स वि कहेइ, भग्गाइँ तेण वलआइँ ।

अइउज्जुआ वराई अह व पिओ से हआसाए ॥३८॥

[योऽपि न जानाति तस्यापि कथयति भग्नानि तेन वलयानि ।
अतिक्रजुका वराकी अथवा प्रियस्तस्या हताशायाः ॥]

तिचें रहस्य माहीत नाही त्यालाही तिच्या पिचलेल्या वांगड्यां-
वरून त्याबद्दल अनुमान काढतां येतें, विचारीचा स्वभाव अगदीं सरळ
आहे किंवा तिचा प्रियकर हतभागी आहे.

● अगो वाई, अन् तुझ्या वांगड्या ग कशा वाढरल्या ? ओं-
म्पार्शा तर मी पाहिल्या होत्या ! सासून, नणंदेनें किंवा सपतीनें कुर्घ्यांत
विचारलें. ऐन वेळीं विचारीला काहीं सबब सुचली नाही आणि
तिच्या रहस्याचा स्फोट झाला. प्रेमप्रसङ्गात ती इतकी रंगली होती कीं
तिला कंकणभङ्गाचें भान राहिलें नाही. त्यानें तरी तिचें लक्ष त्याकडे
वेधार्थें ? त्याच्या दुर्दैवानें त्यालाहि तशी बुद्धि झाली नाही. दुर्दैवानें,
कारण यामुळेंच त्याची पुनर्भेट अशक्य होणार होती. अंगाखाद्यावरलें
चाचपून पाहण्याची तिलाहि बुद्धि झाली नाही; नाहीतर जरा पदर सावरून
तिला सज सटकता आलें असतें. पीतावर सागतो, ज्यामुळें अपमान
सहन करण्याचा प्रसंग येईल असें कर्म कधीं करूं नये, हा धर्म ! उलट
असेंदी सागता येईल कीं कर्म कौशल्यानें करावें व तें तडीला न्यावें हा योग !

४३९ अवतंस :

439. Ear Drops.

सामाङ्ग गरुअजोव्वणविसेसभरिए कवोलमूलम्मि ।

पिज्जइ अहोमुहेण व कण्णवअंसेण लावण्णम् ॥ ३९॥

[श्यामाया गुरुकयौवनविशेषभृते कपोलमूले ।

पीयतेऽधोमुखेनेव कर्णाघतंसेन लावण्यम् ॥]

ओसंडणाऱ्या यौवनाच्या भरामुळें श्यामलेचे गाल गुबगुबीत झाले
आहेत. तिच्या कानावरील अवतंस जणूं अधोमुख होऊन तिच्या
सौंदर्याचें पान करीत जाहे.

● स्वयंदूत नायक लावण्यवर्णनाच्या निमित्तानें चुम्बनाचा अभिलाष; एकदाच न दे, अनेकदा; कारण पदन्यासार्थी अतसाच्या डोलण्याचा ताल असतो. नाही तरी रुपोलचुम्बनासाठी वाकावेंच लागतें. पीतावर सागतो, उत्तम वस्तूंप्रिथी अचेनतानाही अभिलाष वाटतो, ही नीति.

४४० भान हरपलें :

440 Inadvertence

सेउल्लिअसव्वद्दी गोत्तंगहणेण तस्स मुहअस्स ।

दुईं पट्टाएन्ती तस्सेअ घरङ्गणं पत्ता ॥४०॥

[स्वेदाद्र्नीकृतसर्वाङ्गी गोत्रग्रहणेन तस्य सुभगस्य ।

दूर्ती प्रैस्थापयन्ती तस्येव गृहाङ्गणं प्राप्ता ॥]

तो धन्य की ज्याच्या केवळ नामोच्चारामुळे तिचें सर्वांग स्वेदानें ओलें झालें, त्याच्याकडे दूर्तीला पाठविण्याची तजवीज करताना ती इतकी बेभान झाली की स्वतःच त्याच्या घराच्या अंगणांत येऊन दाखल झाली.

● दूर्तीला त्याचा ठिकाणा समजावून सागताना बेभान होऊन ती स्वतःच दूर्तीरोग वाट चालू लागली; आणि दूर्तीही अशी अडाणी, किंवा समयज्ञ, की त्याच्या अगणात दाखल होईपर्यंत तिला त्याचा ठिकाणा काहीं समजला नाही.

४४१ प्राणपूजा :

441. Wounded.

जम्मन्तरे वि चलणं जीएण सु मअण तुज्झ अच्चिस्सम् ।

जड तं पि तेण वाणेण विज्झसे जेण हं विज्झा ॥४१॥

१ णाम २ हूर (दूतमिति भवेत्) ३ अप्पाहेन्ति (सदिठ्ठ अप्पाहियम् शति पाइअलन्ती), पच्चाहेन्ति ४ अक्खण ५ व्याहरन्ती, सन्देशयन्ती. ६ जम्मन्तरे तुह चलणकमल जीवेण मअण, जम्मान्तराइ बीसवी. ७ अचिस्सम्.

[जन्मान्तरेऽपि चरणौ जीवेन खलु मदन तवार्चयिष्यामि ।
यदि तमपि तेन वाणेन विध्यसि येनाह विद्धा ॥]

मदना—तू ज्या वाणानें मला विद्ध केलेंस त्यानेंच माझ्या प्रिय-
करालाही जखमा केलेंस तर मी जन्मजमान्तरीं माझ्या प्राणानीं तुझ्या
चरणाची पूजा करीन

● तुझ्यापाशीं पच शर आहेत, त्याचे परिणाम भिन्न असतील, म्हणून
त्याच शरानें त्याला विद्ध कर, म्हणजे तो तातडीनें मजकडे येईल
प्रियकराला जखमी कर अशी प्रार्थना प्रेक्षसी दुःखा कोणत्याही देवाजवळ
करणार नाही

४४२ कौशल्य :

442 Dexterity.

णिअवैक्खारोविअदेहभारणिउणं रसं लिहन्तेण ।

विअसानिउण पिज्जइ माल्लइकलिआ महुअरेण ॥४२॥

[निजपक्षारोपितदेहभारनिपुण रस लभमानेन ।

विकास्य पीयते मालतीकलिका मधुकरेण ॥]

मालतीचा फळी उमलवून कौशल्यानें तिच्या रसाचा आस्वाद
घेताना चतुर मधुकर आपला भार तिच्यावर टाकीत नाही, आपल्या
पखाच्या आधारान तिचाच भार तोडून धरतो व तिला हळू हळू
उमलवतो.

● नायकाच्या उपचारकौशल्याबद्दल अतिबाला नायिकेला आश्वासन
किंवा अनभिज्ञ पण उत्कण्ठित नायकाला उत्फुल्लकरणाचें शिक्षण वात्स्यायन
१ जमान्तराणि अपि शतम्, जन्मसहस्राणि अभिव्याप्य कर्म तव,
विंशतिपन्मा तराणि २ अर्पयिष्यामि अर्धयिष्यामि ३ गियपक्खारावेयि.
४ लहन्तेण ५ माउल

याचें लक्षण सागतो : “ शिरोविनिपात्योर्ध्वं जघनमुत्फुल्लकम् । ” आणि रतिरहस्यांत : “ करयुग्मधृतत्रिकमूर्ध्वलसज्जघनं पतिहस्तनिविष्टकुचम् । स्किग्निम्बवहिर्धृतपाणिण्युगं ह्युत्फुल्लकमुक्तमिदं करणम् ॥ ” (१०.१६).

४४३ माधव :

443 South Wind.

कुरुणाहो त्विअ पहिओ दूमिज्जइ माहवस्स मिलिएण ।

भीमेण जहिछिआए दाहिणवाएण छिप्पन्तो ॥४३॥

[कुरुनाथ इव पथिको दूर्यते माधवस्य मिलितेन ।

भीमेन यथेच्छया दक्षिणवातेन स्पृश्यमानः ॥]

माधवाच्या सहकार्यानें भीम प्रवळ झाला आणि त्यानें कुरुनाथाला उजव्या पायानें लाय मारली. त्याचप्रमाणें वसंताच्या सहवासानें मस्त झालेला दक्षिणवारा पथिकाच्या अंगाला झोंवून त्रस्त करूं लागला;

● माधव म्हणजे कृष्ण आणि वैशाखमास बिंबा वसत ऋतु; दक्षिण म्हणजे उजवी बाजू आणि दक्षिण दिशा. मलयावरून येणारा वारा प्रेमिकाना परस्परांच्या सहवासात मुखावद्द वाटतो, पण तोच विरही जनाना दुःसह वाटतो. मलयावरून येणारा वारा दक्षिणेकडला खरा, पण त्याचे अंगीं दाक्षिण्य मुलींच नाही. दाक्षिणात्याना दाक्षिण्याचें श्रेय क्वचित्तच देण्यात येतें ! वसत आला, दक्षिणेकडले वारे वाहू लागले, आता प्रियकर लयवरच परत येईल, असें विरहिणीला सखीचें आश्वासन.

४४४ कालिकामङ्गल :

444. Initiation.

जाव ण कोसविकासं पाइव ईसीस मालईकलिआ ।

मअरुन्दपाणलोहिह्ल भमर ! तावच्चिअ मलेसि ॥४४॥

[यावन्न कोपविकास प्राप्नोतीपन्मालतीकालिका ।

मरुन्दपानलोभयुक्त भ्रमर तावदेव मर्दयसि ॥]

लम्पट भ्रमरा-मालतीची कळी अज्ञून उमललेली नाही; कोप-
विकास झालेला नसल्यामुळे तच पराग अजून रसपूर्ण झालेले नाहीत;
तांच मरुन्दपानाच्या लोभाने तू अकाली निचे मर्दन करीत आहेस,
(हें ठीक नाही).

● काही टीकाकारांनी या गायेचा अर्थ प्रोत्साहनपर घेतलेला आहे
आणि निष्कर्ष काढला आहे की कळी उमलेपर्यंत मर्दन केलें पाहिजे.
कोणी वेगळा अर्थ घेतला आहे, हे सुचवितात, कळी उमललेली नाही,
तुझे श्रम व्यर्थ आहेत, तुला रसप्राप्ति होणार नाही. पांतावर सागतो,
कलिकाभङ्ग निषिद्ध आहे, हा धर्म, अकाली कार्य सुरू केलें की उपहास
होतो, ही नोंति.

४४५ अकृतज्ञ :

445 Ingratitude

अरुश्रणुअ ! तुज्ज्ञ कए पाउसराईसु जं मए खुण्णम् ।

उप्पेक्खामि, अलज्जिअ ! अज्ज वि तं गामचिक्खिल्लम् ॥४॥

[अकृतज्ञ तत्र कृते प्रावृद्धान्निपु यो मया श्रुणो^१ ।

उत्पद्याम्यलज्जाशील अद्यापि त ग्रामपङ्कम् ॥]

निर्लज्जा, पावसाळ्यातल्या रात्री मी तुझ्यासाठी चिखल तुडवीत
गावभर भटकले चिखल अज्ञून वाळ्याही नाही, (तांच तू मला
विसरलास). अकृतज्ञ

४४६ उद्धती परी :

446 Madonna

रेहड गलन्तकेसर्वएलन्तकुण्डललन्तहारलआ ।

अद्धुप्पडआ विज्जाहरि व्व पुरुसाइरी वाला ॥४६॥

[राजते गैलत्केशैस्त्रलत्कुण्डलललद्वारलता ।

अर्धोत्पतिता विद्याधरीव पुरुपायिता वाला ॥]

पुरुपायित करणाऱ्या वालेचे कुन्तड विगलित झाले आहेत, तिची कुण्डलें विचलिन झालीं आहेत आणि तिच्या गळ्यातला हार ओढळत आहे उड्डाण करणाऱ्या विद्याधरीप्रमाणें ती शोभत आहे.

● अप्सराचे चरण भूमीला लागत नाहीत असा कविसनेत आहे. ही गाथा वाचताना अजळ्याच्या विद्याधरीची आठवण होते.

४४७ सुलभा :

447. Rambler.

जड भमसि, भमसु एमेअ कण्ह ! सोहग्गगविरो गोट्टे ।

महिलाणं दोसगुणविअरक्कमो अज्ज वि ण होसि ॥४७॥

[यदि भ्रमसि भ्रम एवमेव कृष्ण सौभाग्यगर्वितो गोष्ठे ।

महिलानां दोषगुणौ विचारक्षमोद्यापि न भमसि ॥]

कृष्णा, तुला आपल्या सुदैवाचा गर्व झालेला आहे तू गोठ्या-गोठ्यातून खुशाल हिंडत रहा तुला अजून स्त्रियाच्या गुणदोषाची पारखच नाही

१ मुअत, त्वअत्तर २ केमहत्थ ३ चलत् ४ उद्धुप्पडआ ५ विम्ल.
६ वेसममूह ७ ऊधात्पतिने ८ महिलाण दोसगुणे विचारअड्क जड रमो
सि। ९ विराड्, विचारयितु

● नायिका सांगते, मत्सदृशी वल्लभा दुर्लभा. गुणगर्वितेची दर्पोक्ति-
स्त्रियाच्या गुणदोषाची पारस करण्याचें शान अनुभवानें प्राप्त झालें कीं तूं
माझ्याकडेच येशील. येथे मी रंगीकारलेला अर्थ अधिकृत नाही, पण यथार्थ
आहे.

४४८ कोपपान :

448 Ordeal.

संध्यासमए जलपूरिअञ्जलि विहडिएवःवामअरम् ।
गोरीअ कोसपाणुज्जअं व पमहादिवं णमह ॥४८॥
[संध्यासमये जलपूरिताञ्जलिं विघटितैकवामरम् ।
गौर्यं कोपपानोद्यतमिव प्रमथाधिपं नमत ॥]

संध्यासमयीं जणूं कोपपान करण्यासाठीं ज्यानें ओंजळींत जल
घेतलें आहे आणि ज्याचा डावा हात गौरीनें अलग केलेला आहे त्या
प्रमथाधिप शकराला नमन असो.

● दुसऱ्या कोणावरही आपली प्रीति नाही ह्याबद्दल गौरीची खात्री
करण्यासाठीं शकरानें कोपपानाचें दिव्य करावयाचें ठरविलें. पार्वतीला
संध्येबद्दल इतकी ईर्ष्या व शकराच्या अपराधित्वाबद्दल तिची इतकी पत्नी
कीं तिनें त्याच्या हाताला हिसका दिला व त्यामुळें अञ्जळींतलें जल गळून
गेलें. दूती नायकाला सांगते, प्रियेच्या समाधानासाठीं दिव्यही करावें लागतें;
अनुनयपराङ्मुख होऊन किंवा सकोच करून कसें चालेल ?

४४९ अखेरची दृष्टि :

449. Parting Glance.

गामणिणो सव्वासु वि पिआसु अणुमरणगहिअवेसासु ।
मम्मच्छेएसु वि वल्लहाड उवरी वलइ दिट्ठी ॥४९॥

[ग्रामण्या सर्वास्वपि प्रियास्वनुमरणगृहीतवेपासु ।

मर्मच्छेदेष्वपि बलभाया उपरि बलते दृष्टिः ॥]

पाटील आसन्नमरण झालेला आहे, त्याच्या सर्व स्त्रियांनी सतीवेप धारण केला आहे प्राण व्याकुल होत आहे, तरीही त्याची दृष्टि त्याच्या आवडतीकडे वळली.

● त्याचें फक्त आपल्यावरच प्रेम आहे अशी तुम्ही कल्पना होती, आता तरी भ्रमनिरास झाला ना ? तू नावडती. मग निष्कारण सती का जातेस ?

४५० स्वर व संगीत :

450. Cacophony

मामि ! सरसक्खरणं वि अत्थि विसेसो पथम्पिअव्याणम् ।

णेहमइआणं अण्णो अण्णो उवरोहमइआणम् ॥५०॥

[मातुलानि सदृशाक्षराणामप्यस्ति विशेष. प्रज्ञल्पितव्यानाम् ।

स्नेहमयानामन्योऽन्य उपरोधमयानाम् ॥]

मामी-शब्द तेच असले तरी अर्थात फरक होतो. प्रेमाचें बोलणें वेगळें आणि उपरोधिक बोलणें वेगळें.

● स्वर बदलले कीं राग बदलतो. बोलण्यातही माधुरी शब्दाच्या नियमोवर अवलंबून नसते, स्वराच्या कपनानूनच खरा भाव प्रकट होतो.

४५१ ओठांचे बोल :

451 Lip Service.

हिअआहिन्तो पसरन्ति जाई, अण्णाई ताई वअणाइ ।

ओसंसु ! किं इमेहिं अहदंतरमेत्तभाणिएहि ? ॥५१॥

[हृदयेभ्यं प्रसरन्ति यान्यन्यानि तानि वचनानि ।

अपसर किमेभिरधरोत्तरमात्रभणितै ॥]

१ सुहृत् २ ओरुहभणिआण, उवरोहभरियाण, ३ ओरमगृ ४ हृदय-
स्यानि ५ अधरान्तर

हृदयापासून निघतात ते बोल देगळेच असतात. तुमचें बोलणें फक्त ओठांपासून आहे. त्याचा फाय उपयोग ? तुम्ही जा पाहू !

४५२ दान :

452. Gift.

कहँ सा सोहृग्गुणं मए समं वहइ, णिग्धिण ! तुमम्मि ?
जीअ हरिज्जइ गोत्तं हरिज्जण अ दिज्जए मज्झ ॥५२॥

[कथ सा सोभाग्गुणं मया समं वहति निर्धृण त्वयि ।
यस्या हियते नाम हृत्वा च दीयते मह्यम् ॥]

ती नाहीं, मीच सुदैवी; कारण तिच्यापासून तिचें नाव हिरावून घेऊन तें तूं मला अर्पण केलेंस. आणि तूं मात्र निर्दय.

● पीतावर सागतो, मनुष्यमात्रानें यत्नपूर्वक बचन संवरण करावें अशी नीति आहे. ' रक्षितव्यं सदा वाक्यं वाक्याद्भवति नाशनम् । हंसाभ्या नीयमानस्य कूर्मस्य पतनं यथा । ' अलकारकौस्तुभात् पर्यायाचें उदाहरण : ' एकमनेकमनेकैस्मिन्कमतोऽस्ति स पर्यायः । '

४५३ शोष :

453. Expansion.

सहि ! साइसु सबभावेण पुच्छिमो, किं असेसमहिलाणम् ।
वड्ढन्ति करठिआ च्चिअ वलआ दइए पउट्टाम्मि ॥५३॥

[सखि कथय सद्भावेन पृच्छामः किमशेषमहिलानाम् ।
वर्धन्ते करस्थिता एव बलया दयिते प्रोपिते ॥]

सखि, खरें साग, मीं सद्भावानें विचारित आहे; ज्यांचे पति प्रवासाळा जातात त्या सगळ्याच स्त्रियांच्या वागड्या हातातल्या हातांत मोठ्या होतात का ?

● त्रिरहामुळें आपण स्वतः कृश झालों आहोंत याची तिला दादही नव्हती.

४५४ हत्तीण :

454. Trunk.

भमड पलिंचड् जूरड् उक्खिविउं से करं पसारेड् ।

करिणो पङ्ककपुत्तस्स गेहणिअलाइआ करिणी ॥५४॥

[भ्रमंति परितैः खिद्यते उत्क्षेप्तु तस्य कर प्रसारयति ।

करिणंः पङ्कनिर्मग्नस्य स्नेहनिगडिता करिणी ॥]

हत्ती चिखळात फसला आहे. त्याच्या स्नेहानें निगडित झालेली हत्तीण त्याच्या मोंवती फिरते; दुःख, संताप व चीड व्यक्त करते आणि त्याला वर उचलण्यासाठीं आपली सोंड देते.

● जोडीदार सकटात सांपडला असता जनावरें मुद्दा त्याचा त्याग करित नाहींत, त्याचा उद्धार करण्याची सटपट करतात; आणि तू ! रोगी, वृद्ध ना दृष्टी पतीचा त्याग करून परपुरुषाकडे निघाली आहेस, पसूनून होन आहेस; तुझा धिःकार असो.

१ परितो त्रिरह, परिनो जूरड, पलिचड् २ कपुत्तस्स, गुप्तस्स ३ निअ-
दादिआ ४. परित कृष्यति गिर्यते ५ परितमा ६ पङ्कनिग्नात्म्य
७. निगलायिता.

४५५ प्रसंगावधान :

455. Tact.

रङ्केलिहिअणिअंसुगकरकिसलअरुद्धणअणजुअलस्स ।

रुदस तइअणअणं पञ्चइपण्डिअम्भिरं जअइ ॥५५॥

[रतिकेलिहृतनिरसनकरकिसलयरुद्धनयनयुगलस्य ।

रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुम्बितं जयति ॥]

विलास करतांना शंकरानें पार्वतीला विवन्न केले; तेव्हां तिने प्रसंगावधान राखून आपल्या करकमलांनी शंकराचे दोन्ही डोळे झांकले व त्याच्या तृतीय नेत्राचें चुंबन घेतलें; त्याचा विजय असो.

● रतिसंभ्रमातही पार्वतीनें अग्रधान साभाळलें. भिवईखालच्या नेत्राहून कपाळावरल्या नेत्राचें स्थान उच्च; म्हणून दोन डोळ्यांना केरळ करस्पर्शाचा लाभ झाला आणि तृतीय नेत्राला चुंबनाचा; कारण तो उत्कृष्ट व अद्वितीय, शंकराचें प्रतीक म्हणून त्याचा विजय असो. नम्र स्त्रीचें दर्शन शास्त्रकारांनी निषिद्ध मानलेले आहे. पीतावरानें आधार दिला आहे; ' अरं (अन्नं) भुङ्क्ते चिरं स्नाति दत्तं पुष्प न जिघ्रति । न पश्यति स्त्रियं नम्रा मत्प्रियास्तेनसाधयः (अश्रियस्ते न मानया) ॥ इति लक्ष्मीवचनं. ' शंकराला हा दोष लागू नये म्हणूनच पार्वतीनें ही खबरदारी घेतली कीं काय ! कुमारसंभवात (८.७) कालिदास सागतो : " शूलिनः करतलद्वयेन सा । सन्निरुध्य नयने हृताशुका ॥ तस्य पश्यति लज्जटलोचने । मोघयत्नविधुरा रहस्यभूत् ॥ " येथे पार्वतीचा प्रयत्न विफल झालेला आहे; शालिवाहनानें तिला वैदग्ध्य व व्यवधान देऊन यशस्वी केले आहे. तिच्यापेक्षा ही अधिक चतुर !

४५६ चूतलतिका :

456. Sadism.

घावइ पुरओ, पासेसु भमइ, दिट्ठीपहम्मि संठाइ ।

णवलइकरस तुह हलिअउत्त ! दे पहरंसु वराइम् ॥५६॥

[घावति पुरतः पार्श्वयोर्भ्रमति दृष्टिपथे संतिष्ठते ।

नवलतिकाकरस्य तव हलिकपुत्र हे प्रहरस्य घराकीम् ॥]

शेतकऱ्याच्या पोरा, ती तुझ्या पुढें पुढें करीत आहे, तुझ्या आज्ञाजूला घोंटाळत आहे, पण दृष्टिपथाच्या बाहेर मात जात नाही; तुझ्या हातातल्या वेळींच्या फोंकाच्या एक फटका उडव पाहूं विचारीवर !

● अडाण्या, तिला चूतलतिका फ्रीडेची हौस आहे, एवढें मुद्दां तुला कसे समजत नाही ! माराच्या मीतीने ती पळत आहे असें मानू नको. विचारी, कारण तिला जें हवें आटे तें तुला उमजत नाही.

४५७ आनन्दपट :

457. Bridal Banner.

कारिममाणन्दवड भामिज्जन्तं वहुअ साहिआहिं ।

पेच्छइ कुमारिजारो हांसुम्मिस्तोहिं अच्छीहिं ॥५७॥

[कृत्रिममाणन्दपटं ध्राम्यमाणं घघ्या सखीभिः ।

प्रेक्षते कुमारीजारो हासोन्मिथ्राम्यामक्षिभ्याम् ॥]

वधूच्या मैत्रिणी कृत्रिम आनंदपट मिरवूं लागल्या. निचा कौमारांतील प्रियकर सहास्य मुद्रेने व विकसित नेत्रांनी हें दृश्य पाहातच राहिला.

● वधूच्या मैत्रिणी तिच्या कृत्रिम कौमारांचो जाहिरात करीत होत्या. जें कृत्रिम तें दारुवारपद असावपाचेंच.

१ पहरसु २ प्रजहि ३. बंधूदि. ४ हरिगपुण्णदि. ५. हपोस्तुझाभ्यां.

४५८ मदनपट :

458. Cold Cream.

सणिअं सणिअं ललिअद्गुलीअ मअणवडलाअणमिसेण ।

चन्वेइ घवलवणवट्टअं व चणिआहरे तरुणी ॥५८॥

[शनकैः शनकैर्ललिताद्गुल्या मदनपटलापनमिसेण ।

घघ्नाति घवलवणपट्टमिघ घणिताघरे तरुणी ॥]

नाजूक अङ्गुलीवर मेण धेऊन ती तें हळूवारपणें ओठांना लावत आहे. जणूं ओठावरल्या जखमावर ती पाढरी पट्टीच लावत आहे.

● मदन म्हणजे मेण. दंतव्रणावर लावण्याच्या लेपाला मदनपट हें नाव किती यथार्थ आहे ! थंडीनें ओंठ फुटले तर त्यावर कोकम तेल लावतात. 'निघटुरत्नाकरा'त मदन याला कोशाम्न = लाल रान अंवा (कोकम) असाही अर्थ दिलेला आढळतो. ह्या गाथेंतील वर्णन किती वास्तविक आहे पहा : अजूनही ओंठाना अङ्गुलीनेच लेप केला जातो; सर्व बौटात अङ्गुली नाजूक म्हणून आणि थोडाबहुत नखराही !

४५९ घाई :

459. Haste.

रइविरमलज्जिआओ अप्पत्तणिअंसणाओ सहस व्व ।

ढक्कन्ति पिअअमालिङ्गणेण जहणं कुलवहूओ ॥५९॥

[रतिविरामलज्जिता अप्राप्तनिवसनाः सहसैव ।

आच्छाद्यन्ति प्रियतमालिङ्गेन जघनं कुलवध्व ॥]

सुरत संपल्यानंतर वख सापडलें नाहीं म्हणून कुलवधू लज्जित झाली; जघन शाकण्यासाठीं तिनें प्रियतमाला घाईघाईनें हसतें आळिगन दिलें.

१ अङ्गुलीहिं, अग्गुलिआ, मयणङ्गुलिआ २ अग्गुल्या, मदनाङ्गुल्या.
३ णिअसणा हसन्तीओ

● केवल विवस्त्र होता म्हणूनच ती लज्जित झाली, की हा पहिलाच प्रसंग होता म्हणून ! पीतांबर सागतो, पतीला अपेक्षित असे आचरण करणे, हा धर्म. पण येथे तर तिने जे आचरण केले ते त्याला अनपेक्षित होते; शिवाय, तो सागतो, विषय विरामस्थितीप्रत पोचताच विरस होतो, ही नीति ! अमरुशतकातील वचन (धृव प्रत : १८) पहा : “ सुरतविरतौ श्रीढावेशश्रमश्रयहस्तया । रहसि गलितं तन्व्या प्राप्तुं न पारितयाशुकं ॥ रतिरसजडैरङ्गैरङ्गं पिधातुमशक्यया । प्रियतमतनौ सर्वाङ्गीणं प्रविष्ट-मभृष्टया ॥ ”

४६० कण्डु :

460. Eyelid.

पाअडिअं सोहगं तम्वाए, उअह ! गोड्डमज्झम्मि ।
दुट्टवसहस्स सिङ्गे अक्खिउडं कण्डुअन्तीए ॥६०॥

[प्रकटितं सीभाग्यं गर्वा पश्यत गोष्ठमध्ये ।
दुष्टवृषमस्य शृङ्गे अक्षिपुटं कण्डूयन्त्या ॥]

पहा, गोठ्यांत ताची गाय आपले सीभाग्य प्रकट करीत आहे. वेल मारफा आहे खरा, तरी पापणीला सुटलेली खाज शमविष्यासाठी ती त्याच्या शिंगावर डोळा घांशीत आहे.

● नररा तापट आहे, पण हिला त्यानी घास्ती वाटत नाही; त्याला पुष्कळ वायदा आहेत, पण हिच्यापुढे त्याचे काही चालत नाही. दादाने बळ पदिनीला माहीत !

४६१ झेंडा :

461. Flag.

उअ संभमविविखत्तं रमिअव्वअलेह्लोएँ असइँए ।

णवरङ्गअं कुडङ्गे धअं व दिण्णं अविणअस्स ॥६१॥

[पश्य लभ्रमविक्षित्तं रम्तस्यकलम्पट्यो असत्या

नवरङ्गाकं कुञ्जे ध्वजमिव दत्तमविनयस्य ॥]

पहा, लम्पट स्वैरिणीं आपलेंनवें रंगीत वख वेभानपर्णे कुञ्जावर फेंकून दिले आहे. जणू तिच्या उनाडपणाचा, झेंडाच असें तें फडकत आहे.

• वेवर सागतो, तिनें फक्त आपली चोळी काढून झाडावर फेंकली होती. टीकाकार सागतात, हा ध्वज तिच्या सासूला दिसला आणि ओळखला. गावानजीक माळावर किंवा राईत कोव्हाट्याची पाळे पडतात, तेव्हा असेच भडक झेंडे फडकडतांना दिसतात.

४६२ पुण्यप्रभाव :

462. Reaction.

हत्थस्पर्शेण जरग्गवी त्ति पण्हहइ दोहअगुणेण ।

अवलोअणपण्हुइरिं पुत्तअ ! पुण्णेहिँ पाविहिसि ॥६२॥

[हस्तस्पर्शेण जरद्रस्यपि प्रस्त्रीति दोर्हदगुणेन ।

अवलोकनप्रस्त्रवनशीलां पुत्रक पुण्यैः प्राप्स्यासि ॥]

धार काट्टणारा कुशल असला म्हणजे त्याच्या हाताचा नुसता स्पर्श झाला कीं म्हातारी गाय सुद्धा पान्हावते. पुत्रा, नुरत्या दृष्टिक्षेपानें अनुरक्त होणारी स्त्री पुण्याईमुळेच प्राप्त होणे.

१. उह. २. लम्पडाएँ, लेहडाइ, सणेहलाइ ३. तरुगाए, सोण्हाए.
४. रतिरङ्गाक, नवसंगम. ५. क्षिग्धया, खेहलया. ६. सिद्धरीत्रम्, कुसुम्भवत्तम्.
७. दुक्खेहिँ. ८. दोहक.

● हस्तकौशल्यानें भाकड गाय पाहवते, त्याचप्रमाणें अनुनयानें प्रौढा प्रसन्न होते पुण्याईच्या प्रभावामुळें पहिल्या दृष्टिधेपातच नाथिना तुझ्यावर अनुरक्त झाला आहे आता विलम्ब करू नको

४६३ मेखलिका :

463 Waist Chain.

मसिगं चङ्कम्मन्ती पण पण कुण्ड कीस मुहभङ्गम् ? ।

णूण से मेहलिआ जहणगअ छिण्ड गहवन्तिम् ॥६३॥

[प्रसृण चङ्कम्यमाणा पदे पदे करोति किमिति मुषभङ्गम् ।

नून तस्या मेखलिका जघनगता स्पृशति नखपङ्क्तिम् ॥]

ती अगदीं मद गतीनें चालत आहे, तरी चालताना पावलोपावलीं होणारा त्रास तिच्या मुखावर दिसत आहे तिचा मेखला पदोपदीं तिच्या जघनावरील नखक्षतावर घासत आहे

● हे बाह्योपचार नुस्तेच झाले असले पाहिजेत अशी सूचना ही मेखलिका बडदोन्यासारकी असावी, त्याशिवाय ती जघनावर ओषळणार नाही. प्राम्य वृत्त्यागना अठे बडदोरे अनूनही वापरतात

४६४ विक्रमादित्य :

464 Munificence

सयाहणमुहरसतोसिएण देन्तेण तुह करे लफ्तम् ।

चलणेण विषमाइत्तचरिअं अणुसिक्खिअं तिस्सा ॥६४॥

[सयाहनमुहरसतोपितेन ददता तव करे लोक्षाम् ।

चरणेण विषमादित्यचरितमंगुशिक्षित तस्या ॥]

१ सया हण २ विषमाइत्त, विषमादित्य, विषमत्त ३ अनुसिक्खि
४ चरणप्रगाथन ५ लफ्तम् ६ अनुवर्तित

तुं तिचें पादसंवाहन केलेंस तेव्हां संतुष्ट होऊन आपल्या पायांना लावलेला लाक्षारस तिनें तुला अर्पण केला; जणूं खुद्द विक्रमादित्यापासून तिला हें शिक्षण मिळालें होतें.

● संवाहन = पादसंवाहन आणि शत्रुमर्दन; लक्षम् = लाक्षारस आणि लक्ष मुद्रा. तिच्या पायांना लावलेला रंग लावलेला होता. प्रियकर तिचे पाय चुलें लागला तेव्हां तो रंग त्याच्या हातावर उमटला. विक्रमादित्य प्रसन्न झाला म्हणजे शत्रूंना जेरीस आणणाऱ्या शूरांना लाखांनी देणग्या देत असे. तुझ्या संवाहनानें ती संतुष्ट झाली आणि विक्रमादित्याचें अनुकरण करून तिनें तुझ्या हातावर लाक्षामुद्रा टेवल्या. एका पत्नीचे चरण चुरून पति दुसरीकडे आला. हिनें त्याचें लक्षण ओळखलें आणि ईर्ष्येनें हे उद्गार काढले. अलंकारकौस्तुभांत सूक्ष्म अलंकाराचें उदाहरण : 'प्रतिमाति-शयाञ्जातो यद्याकारेड्गितादर्यः । विशदीक्रियतेऽन्यस्मै तथैव तत्सूक्ष्म-मित्युक्तम् ॥

४६५ अपेक्षाभंग :

465. Forfeiture.

पाअपडणाणं, मुद्धे ! रहसबलामोडिचुम्बिअव्वाणम् ।

दंसणमेत्तपसंण ! चुक्कासि सुहाणं बहुआणम् ॥६५॥

[पादपतनानां मुग्धे रभसबलात्कारचुम्बितव्यानाम् ।

दर्शनमात्रप्रसन्ने अष्टासि सुखानां बहुकानाम् ॥]

अनुनय करतांना तो तुझ्या पायां पडला असता, त्यानें बलात्कारानें तुझे चुंबन घेतलें असतें. मुग्धे, नुसत्या दर्शनानें तूं त्याच्यावर प्रसन्न झालीस आणि या व अशा अनेक सुखांना मुकलीस.

१. बलामोडिअच्चिअव्वाणम्. २. पमिज्जिरि. ३. चुक्किहिसि. ४. सोक्खाणं.
५. रभसबलान्मौलि. ६. बलात्कृतार्चितव्यानाम् ७. मुक्तासि.

● अपराधी पतीवर एकाएकी प्रसन्न झालेल्या नायिकेचा निषेध धारण केला नाही तर मान रहातही नाही. पादबंधनावाचून प्रेमाची समस्या पुरी होत नाही; त्यावाचून देव प्रसन्न होत नाही, मग देवी कधी प्रसन्न होणार ! ही अधीरा प्रसन्न झाली व आळवणीला मुरुली.

४६६ मृगाक्षि :

466. Festival.

दे सुभेषु ! पसिअ एण्ह, पुणो वि सुलहाइं रुसिअव्वाइं ।

एसा मअच्छि ! मअलच्छणुज्जला गरुइ छणराई ॥६६॥

[हे सुतनु प्रसीदेदानो पुनरपि सुलभानि रोयितभ्यानि ।

एषा मृगाक्षि मृगलाञ्छनोज्ज्वला गलति क्षणरात्रिः ॥]

मृगाक्षि, मृगलाञ्छन चंद्राच्या प्रकाशाने उज्ज्वल झालेली उत्सवाची रात्र संपत आली आहे. सुतनु, आतां प्रसन्न हो, पुन्हा रागावणे सोपे आहे.

● दसग्याला योग्य असे प्रसंग पुन्हा येतील, पण अशी रात्र पुन्हा येणार नाही. सुभग हा पाठ घेतला तर दोघांनीही मानग्रहण केलेले आहे व सखी त्यांचा समेट करित आहे; पहिला चरण नायकाला उद्देशून व दुसरा नायिकेला.

४६७ शालिवाहन :

467. Uplift.

आवण्णाइं कुलाइं दो विअ जाणन्ति उण्णाइं णेउम् ।

गोरीअ हिअअदइओ, अहवा सालोहणणरिन्दो ॥६७॥

[आपन्नानि फूलानि द्वायेव जानाति उधति नेतुम् ।

गौर्यां हृदयशयितोऽथवा शालिवाहननरेन्द्रः ॥]

१. सुदभ. २. णादो. ३. मॉल्लिवाहन, शाल्वाहन, शालिवाहन. ४. आपणानि.

विपन्नावस्थेंतलि कुलाचा उद्धार करणें फक्त दोघेच जाणतात; एक गौरीचा हृदयेश्वर आणि दुसरा शालिवाहन.

● नायिका कामार्ता आहे, तिचें समाधान तूंच करूं शकशील, असें सुचविण्यासाठीं दूतीनें हे उद्धार काढलेले आहेत, असें गंगाधर सुचवितो. ही सूचना गाथेंत कशी अभिप्रेत आहे हें समजत नाही. वेबरनें वेगळाच अर्थ सुचविला आहे : अपर्णा म्हणजे दुर्गा पार्वती आणि कुल म्हणजे देऊळ; शालिवाहनानें अपर्णेच्या देवळाचा जीर्णोद्धार नुस्ताच केलेला असावा आणि म्हणून त्याची तुलना शंकराशीं करण्यात आली असावी. पीतांबर सागतो, दारिद्र्यानें गाजलेलें दापत्य भविष्यावद्दल विचार करीत असताना पत्नी पतीला सागते, आपला उद्धार एक शंकर करील किंवा शालिवाहन. शंकर-पार्वती विमानातून प्रवास करीत असताना कोणा दुःखिताचे आर्त उद्धार त्याच्या कार्नी गेले आणि त्यानीं त्याच्या दुःखाचें निवारण केलें, या पार्श्वभूमीवर अनेक कथा उभारलेल्या आहेत. शालिवाहनाच्या बाबतींतही असाच प्रसंग झाला असल्याचा संभव आहे. त्या वेळीं ताजा असलेला असाच एकादा प्रसंग या गाथेंत अभिप्रेत असावा असें वाटतें.

४६८ पाटली :

468. Mischief.

णिकण्ड दुरारोहं पुत्रअ ! मा पाडलिं समारुहसु ।

आरूढणिवडिआ के इमीअ ण कआ हआसाए ? ॥६८॥

[निष्कण्डदुरारोहा पुत्रक मा पाटलिं समारोह ।

‘ आरूढनिपतिताः के अनया न हता हताशया ॥]

१. णिकण्ठ, दुक्कण्ठ, दुक्कान्ठ, निग्गड २. हअग्गामे, इहग्गामे.
३. निष्कण्ठ, निर्गण्ड. ४. इह ग्रामे.

पुत्रा, पाटलीच्या झाडाला फांबा नाहीत, म्हणून तें चढावयाला अवघड आहे. त्यावर चढूं नको; त्या दुष्टानें वर चढणाऱ्या फोणाला पाडलें नाहीं ?

● पाटली हें वृक्षनाम व स्त्रीचें विशेषनामही आहे. ती कुटिल आहे, तिनें अनेकांचा हिरमोड केला आहे, अनकाची धूळघाण केली आहे. तिच्या नादीं लागूं नको. पण्डित मथुरानाथ शास्त्री 'हताशया' या शब्दावरून सुचवितात : आम्हीही अशा पडलेल्यापैकीच आहोंत, म्हणून आमच्यावर विश्वास ठेव, अशी सूचना. काव्यानुशासनात संस्काराचें उदाहरणः "स्नातन्याङ्गत्वसंशयैकपथैरेपामेकत्र स्थितिः संकरः ।"

४६९ संधान :

469. Indication.

गामणिघग्मि, अत्ता ! एक द्विअ पाडला इह ग्गामे ।

बहुपाडलं च सीसं दिअरस्स, ण सुन्दरं एअम् ॥६९॥

[ग्रामणिगृहे श्वश्रु एकैव पाटला इह ग्रामे ।

बहुपाडलं च शीपं देवरस्य न सुन्दरमेतत् ॥]

सामूबाई, आपल्या गांवांत पाटलीचें एकच झाड आहे आणि तें पाटलाच्या घरांत आहे. थलीकडे भाऊर्जांच्या डोक्यावर पुष्कळां पाटलपुष्पें दिसतात, हें ठीक नाहीं.

● भाऊर्जांनी पाटलिणीशीं संधान बाधलेलें दिसतें.

४७० कटाक्ष :

470. Optics.

अण्णाण वि होन्ति मुहे पम्हलधवल्लोई दीहकसणाई ।

णअणाई सुन्दरीणं, तह वि हु दट्टुं ण जाणन्ति ॥७०॥

१ गामिणि. १. आणन्ति, यानन्ति.

[अन्यासामपि भवन्ति मुखे पद्मधवलानि दीर्घकृष्णानि ।
नयनानि सुन्दरीणां तथापि खलु द्रष्टुं न जानाति ॥]

लांब पापण्या असलेले, स्वच्छ, विशाल व काळेभोर डोळे अनेक स्त्रियांना असतात, पण अशा नेत्रांनी पहावयाचे कसे हे सर्वांनाच समजते असे नाही.

● कटाक्ष ही एक कला आहे. कोणाचे अंगी ती नैसर्गिक असते तर कोणी ती अभ्यासाने, अनुभवाने अगर अनुकरणाने प्राप्त करून घेतात. भुजंगप्रलोभनासाठी दूतीने केलेले नायिकेचे वर्णन. अलंकारकौस्तुभांत व्यतिरेकाचे उदाहरण : ' वर्णनीयनायिकानिष्ठविजातीयदर्शनप्रतियोगिक-सादृश्यवद्दर्शनानभिज्ञत्वमितरनायिकानाम् । '

४७१ श्रणागति :

471. Flight.

हंसेहिँ व तुह रणजलअसमअभअर्चलिआविहलवक्खोहिँ ।
परिसेसिअपोम्मासेहिँ माणसं गम्मइ रिउहिँ ॥७१॥

[हंसैरिव तव रणजलदत्तमयभयचलितविह्वलपक्षैः ।
परिशेषितपद्माशैर्मानसं गम्यते रिपुभिः ॥]

दग गडगडू लागले फाँ जलवर्षावाच्या भीतीने हंस विव्हल होतात आणि उरलेल्या कमलांची आशा सोडून ते पंख फडफडवीत मानस सरोवराकडे धांव घेतात. (राजा), तुझे शत्रु त्याचेच अनुकरण करतात.

● वर्षावर्षावाच्या निमित्ताने राणीने केलेली राजाची स्तुति. दुसरा अर्थ असा: राजा, तुझ्याशी युद्धप्रसंग ओढवला व नौबती घडाळू लागल्या की बाणाच्या वर्षावाच्या भीतीमुळे तुझे शत्रु व त्याचे पशुपाती विव्हल होतात आणि यशाची आशा सोडून तुझ्या इच्छेकडे धांव घेतात, तुला शरण

येतात. पावसाळ्यांत हंस उत्तरेकडे घांव घेतात हा संकेत प्रसिद्ध आहे. उत्तरेकडे घाव घेणाऱ्या हंसार्हा राजाच्या शत्रूंची तुलना केलेली असल्यामुळे हा राजा दक्षिणात्य असावा आणि त्याचे शत्रु उत्तर हिंदुस्थानी असावेत असा तर्क करण्यास जागा आहे.

४७२ डोहाळे :

472. Fancy.

दुग्गअघरम्मि घरिणी रक्खन्ती आउलत्तणं पइणे ।
पुच्छिअदोहलसद्धा पुणो वि उअअं विअ कहेइ ॥७२॥

[दुर्गतगृहे गृहिणी रक्षन्ती आकुलत्वं पत्युः ।

पृष्टदोहदश्रद्धा पुनरप्युदकमेव कथयति ॥]

दुर्गतीला गेलेल्या कुटुंबांतिल गर्मिणी गृहिणीला कोणी विचारलें कीं तुला फसले डोहाळे लागले आहेत, तर ती फक्त पाणी मागते आणि पतीची विपन्नावस्या प्रकट होऊं देत नाही.

● येथेही टीकाकार सांगतात कीं ती अत्यायासानें साध्य आहे !

४७३ ओलेती :

473. Red and White.

आअम्बलोअणाणं ओहंमुअपाअडोरुजहणाणम् ।
अवरह्णमज्जिरीणं कए ण कामो वहइ चावम् ॥७३॥

[आताम्रलोचनानामाद्रौशुकप्रकटोरुजघनानाम् ।

अपराह्णमज्जनशीलानां कृते न कामो वहाति चापम् ॥]

ऐन दुपारीं पाण्यांत हुंवाणाऱ्या स्त्रियांचे डोळे लाळसर झाले आहेत, अंगाला चिकटलेल्या ओल्या वखांतून त्यांच्या मांड्या व जघन प्रकट

होत आहेत. त्यांच्यासाठी मदनाला आपले धनुष्य हाती घ्यावे लागत नाही.

● रागाने, त्याचप्रमाणे अनुरागाने डोळे लाल होतात. स्त्रियांचे सौंदर्य अवगुणित असते तोंवरच मदनाला धनुष्याचे प्रयोजन !

४७४ अनुक्रमणिका :

474. Ledger.

के उच्चरिआ ? के इह ण खण्डिआ ? के ण लुत्तगुरुविहवा ? ।
णहराई वेसिणिओ गणणारेहा उव वहन्ति ॥७४॥

[के उर्वरिताः के इह न खण्डिताः के न लुप्तगुरुविभवाः ।
नखराणि वेद्या गणनारेखा इव वहन्ति ॥]

कोण कोण राहिले ! कोणाचा व्रतमंग करावयाचा राहिला ?
कोणाची संपत्ति लुटावयाची राहिली ! जणू याचीच गणना करण्या-
साठी वेद्या नखरेखा धारण करतात.

● हे पद्य नाही. या रेखा ही फार तर जिकलेल्यांची गणना असे म्हणता येईल.

४७५ मंथन :

475. Separation.

विरहेण मन्दरेण व हिअअं दुद्धोअहिं व महिऊण ।
उम्मूलिआई, अव्वो ! अम्हं रअणाई व सुहाई ॥७५॥

[विरहेण मन्दरेणेव हृदयं दुग्धोदधिमिव मयित्वा ।
उन्मूलितानि कष्टमस्माकं रत्नानीव सुखानि ॥]

हाय, विरहाच्या मंदर पर्वतानें माझ्या हृदयाचें दुग्धसागराप्रमाणें मंथन करून त्यांतील सुखाची रत्ने काढून घेतलीं.

● माझें हृदय दुग्धसागराप्रमाणें निष्पाप व गंभीर आहे. समुद्रमंथन करून काढलेली रत्ने प्रलयापर्यंत पुन्हा सागरात प्रविष्ट होत नाहींत. त्याच-प्रमाणें मी आता सुखाना पारखी झालें आहे.

४७६ कुशंका :

476. Dilemma.

उज्जुअरए ण तूसइ ववाम्मि वि आअमं विअप्येइ ।

एत्थ अहव्वाएँ मए पिए पिअं कहेँ णु काअव्वम् ? ॥७६॥

[ऋजुकरते न तुप्यति वक्रेऽप्यागंमं विकल्पयति ।

अत्राभव्यया मया प्रिये प्रिय कथं नु कर्तव्यम् ॥]

मांच दुर्दैवी. सरळ रीतीनें तो संतुष्ट होत नाहीं आणि नखरे केले तर त्याला कुशंका येते. अशा स्थितीत मी काय करूं ? त्याची हांस कशी पुरवूं ?

● पतीला आवडेल असें वागावें असा अनुमती सतीनें नववधूला उपदेश केला, त्याला कधींच उन्नर. सरळ रीतीनें वागलें तर त्याला वाटतें ही अडाणी आहे आणि जरा चुणूक दाखवली कीं त्याला वाटतें ही शिक्किली आहे. स्त्रियाच्या वावतीत पुरुषाची वृत्ति समिश्र असते. त्याला वाटतें कीं आपली पत्नी गणिकेसारखी विदग्ध व कुशल असावी. आणि आपण जिच्याशीं सवान वाचलें आहे अशी गणिका आपल्याशीं पतिप्रता घर्मानें वागणारी असावी ! अथेना पूर्ण होण्याजोगा वस्तुनाम झाला कीं भित्तात विरच्य निर्माण होतो. हें पुरुषाचें दुर्दैव आणि स्त्रियेचें नैर्दी. पीतारर सागतो, ध्यवहार सरळपणें करावे, हा धर्म आणि दुर्दिग्धाला प्रशत्र करणें अशक्य आहे, ही नीति : ' अशः सुगमाराप्य मुगकरमाराप्यते

विशेषतः । शानत्यदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रञ्जयति ॥ ' अलंकाररत्नाकरात्
अशक्य अलंकारार्थे उदाहरण : ' प्रतिबन्धकादेर्विधानासामर्थ्यमशक्यम् । '

४७७ उपाध्याय :

477. Preceptor.

बहुविधविलासरसिए सुरए महिलाणं को उवज्झाओ ? ।
सिक्खइ असिक्खिआइँ वि सच्चो णेहाणुवन्वेण ॥७७॥

[बहुविधविलासरसिके सुरते महिलानां क उपाध्यायः ।
शिक्ष्यते अशिक्षितान्यपि सर्वः स्नेहानुबन्धेन]

स्त्रियांना सुरतांतीळ बहुविध विलास व रसिकता कोण शिकवितो ?
अशिक्षितांनाही स्नेहानुबन्ध हें शिक्षण देतो.

● पत्नीचें कौशल्य अनुभविल्यामुळे साशङ्क झालेल्या पतीनें विचारलें,
हें सारें तुला कोणी शिकविलें ? त्याचा आशय ओळखून ती उत्तरली,
नाहीं, नाहीं ! हें कोणी शिकविलें नाहीं व हें शिकावेंही लागत नाहीं. प्रेमाचें
नैसर्गिक अंतर्ज्ञान हाच स्त्रियाचा उपाध्याय !

४७८ वशीकरण :

478. Fascination.

वैष्णासिएव ! विअत्थसि, सच्चं विअ सो तुए ण संभविओ ।
ण हु होन्ति तम्मि दिट्ठे सुत्थावत्थाइँ अज्जाइँ ॥७८॥

[वर्णवैशिके विकृत्यसे सत्यमेव स त्वया न संभावितः ।
न खलु भ्रान्ति तस्मिन्दृष्टे स्वस्थावस्थान्यङ्गानि ॥]

१. भरिए, रसिके २. रणगरसिए ३. सच्चरिओ. ४. वर्णवशिते, अरण्यरसिके.
५. सच्चरित ६. सुस्थ, स्वस्थान्यङ्गानि.

त्याच्या गुणांचे फक्त वर्णन ऐकून तुं त्याच्यावर भाळली आहेस, त्याची आपली भेट झालेली आहे अशी फुशारकी तुं मारित आहेस. हें खरें नाही. कारण त्याचें दर्शन झालें कीं शरीर स्वस्थ राहणें शक्यच नाही.

● तुला त्याचें दर्शन झालें असतें तर तुं खात्रीनें त्याच्यामागे गेली असतीस. अलंकाररत्नाकरांत अनुमान अलंकाराचें उदाहरण: 'साधनात्साध्यप्रतीतिरनुमानम् ।'

४७९ नवज्योत :

479. Novelty.

आसणाविआहदिणे अहिणववहुसंगमस्तुअमणस्स ।

पढमवरिणीअ सुरअं वरस्स हिअए ण संठाइ ॥७९॥

[आसन्नविवाहदिने अभिनववधूसंगमोत्सुकमनसः ।

प्रथमगृहिण्याः सुरतं वरस्य हृदये न संतिष्ठते ॥]

त्याच्या (दुसऱ्या) विवाहाचा दिवस जवळ आला आहे. नव-
वधूच्या अभिनव संगमासाठी तो उत्सुक झाला आहे. म्हणून प्रथम
पत्नीच्या समागमांत त्याचा जीव रमत नाही.

● जें प्रात झालेलें नसतें तें मिळेपर्यंतच त्याबद्दल उत्सुकता वाटते
आणि ते प्रात झालें न झालें तोंच नव्या उत्सुकता निर्माण होतात. भिन्न
घचीच्या तृतेवर तर पापपुण्यांचा संघर्ष उमारलेला आहे.

४८० रजस्वला :

480. Prohibition.

जइ लोकणिन्दिअं, जइ अमङ्गलं, जइ विमुहमज्जाअम् ।

पुष्कवइदंसणं तइ वि देइ हिअअस्स णिव्वाणम् ॥८०॥

१. पुष्कवइ दंगणं नुइ तइ वि हु मह देइ दिअअणिय्य. २. एव तथापि मम
ददाने हृदये.

[यदि लोकनिन्दितं यद्यमद्गलं यदि विमुक्तमर्यादम् ।

पुष्पवतीदर्शनं तथापि ददाति हृदयस्य निर्वाणम् ॥]

रजस्वलेत्रे दर्शनं लोकानां निन्दितं, अमंगल ठरविले, सदाचारा-
विरुद्ध मानलें तरी तें हृदयाला जणूं मोक्षमुख देतें.

● दोष समजतो, अपराध उमजतो, पण उत्कण्ठा आवरत नाही; मन मनाई जुमानीत नाही.

४८१ शिवाशीव :

481 Touch and Go.

जइ ण छिवासि पुष्पवइं, पुरओ ता कीस वारिओ ठासि ।

छित्तोसि चुलचुलन्तेहिं धाविउण अंमह हत्थेहिं ॥८१॥

[यदि न स्पृशासि पुष्पवतीं पुरतस्तत्किमिति वारितस्तिष्ठसि ।

स्पृष्टोऽसि चुलचुलायमानैर्धावित्वास्मारुं हस्ते ॥]

मला शिवायचें नाही. मला शिवण्याची तुमची इच्छा नाही, मग तुम्ही माझ्यासमोर नुसते उभे कशाला राहिला आहांत ? आमचे हात सळसळले, त्यानीं तुम्हाला स्पर्श केला, मी काहीं तुम्हाला शिवलें नाही.

● येवरनें वेगळ्या अर्थ दिला आहे : तुम्ही जा, नाही तर आम्ही हातानीं धरून तुम्हाला घालवून देऊ. गगाधर सांगतो, तीं पुष्पवती होती हे त्याला माहीत नव्हतें. नेहमींप्रमाणें त्यानें तिला स्पर्श केला, नंतर तिची अवस्था समजल्यामुळें तो शरमला, त्याच्या सात्वनासाठीं नायिकेनें हे सविनय उपास्यमोक्षार काढले. तुम्ही मला शिवला नाहीत, मीच तुम्हाला शिवलें—नाहीं, माझे हात शिवले, मी नाही. मनुष्य पाप असें हातोहात झटकून टाकतो.

१ छित्तोसि २ चुलचुलन्तेहिं ३ क्षित्तोऽसि सुप्तोऽसि ४. चुरायमानाभ्या,
कण्ठयमानाभ्या, चुरचुरायमानाभ्या, चुलचुलायमाने

४८२ लाजरी :

482. Blush.

उज्जागरअकसाइअगुरुअच्छी मोहमण्डणविलक्ष्णा ।

लज्जइ लज्जालुइणी सा मुहअ ! सहीहिँ वि वराई ॥८२॥

[उज्जागररुकपायितगुरुकाक्षी मोघमण्डनविलक्षा ।

लज्जते लज्जाशीला सा सुभग सखीभ्योऽपि वराक्री ॥]

हे सुभग, तिचे विशाल डोळे जागरणामुळें लाल झाले आहेत. अलंकारधारण निष्फल झाल्यामुळें ती विमनस्क आहे. विचारी लाजरी तर इतकी आहे की ती आपल्या मैत्रिणींनाही लाजन आहे.

● टीकाकार सांगतात, हे जागरण विरहाचें होतें गगाधर सागतो, सखी नायकाचा अपराध प्रकट करित आहे. पीतांबर सागतो, कान्ता-गमनापेक्षेनें तिनें अलंकार धारण केले होते, तो आला नाही म्हणून अलंकार निष्फल झाले. मला वाटतें, जागरण, अलंकारधारण व लज्जा यांचा संग्रह तिच्या गर्भाधानाच्या समारंभाशी असावा. आदल्या रात्री मैत्रिणींनीं धिगाणा घातला होता; समारंभाच्या दिवशीं तिला साजशृंगार चढविला तेव्हा भावी घटनेच्या कल्पनेमुळें ती लाजली.

४८३ विश्लेषण :

483. Psycho-Analysis.

ण वि तह अइ गरुण्ण वि तम्मइ हिअए मरेण गन्भस्स ।

जइ विपरीअणिहुअणं पिअम्मि सोह्हा अपावन्ती ॥८३॥

[नापि तयातिगुरुकेणापि ताम्यति हृदये मरेण गर्मस्य ।

यथा विपरीतनिधु रत प्रिये स्तुपा अप्राप्नुवती ॥]

१ भुवनपाल प्रतीतील पाठ गामणिमुवा विरज्जद, विहज्जई क्खसा गाहेमो ।

सूनवाई गरोदर आहे, गर्भाचा भार मोठा बसला तरी तिला त्याचें इतकें दुःख वाटत नाही. प्रिय असलेल्या विपरीत रताचा यापुढें लभ होणार नाही यामुळें मात्र तिचें हृदय व्याकुळ होतें.

४८४ प्रवाद :

484. Improper.

अगणितजनापवादमपहस्तितगुरुजनं वराइए ।
तुह गलिअदंसणाए तीए वलिउण चिरं रुण्णम् ॥८४॥

[अगणितजनापवादमपहस्तितगुरुजनं वराक्या ।
तव गलितदर्शनया तथा वलित्वा चिरं रुदितम् ॥]

तुजें दर्शन दुरावल्यामुळें लोकापवादाची अगर गुरुजनांची पर्वा न करतां विचारी मान वळवून पुष्कळ वेळ रडली,

४८५ प्रेमपत्रिका :

485. Love Letter.

हिअअं हिअए णिहिअं चित्तालिहिअं व्व तुह मुठे दिट्ठी ।
आलिङ्गणरहिआइं णवरं खिज्जन्ति अङ्गाइं ॥८५॥

[हृदयं हृदये निहितं चित्रालिखितेव तव मुखे दृष्टिः ।
आलिङ्गणरहितानि केवलं क्षीयन्तेऽङ्गानि ॥]

माझें हृदय मां तुझ्या हृदयांत ठेवलें आहे, तुजें मुख सन्मुख आहे असें कल्पून त्यावर माझी निश्चल दृष्टि चित्राप्रमाणें स्थिर केली आहे. अङ्गाला आलिंगनमुख मिळत नसल्यामुळें तें मात्र क्षीण होत आहे.

१. हिअआइं. २. सिज्जन्ति. ३. दुःखितानि.

४८६ सुज्ञ सखी :

486. Life is Short.

अहं विओअतणुई, दुसहो विरहाणलो, चलं जीअम् ।
अप्पाहिज्जउ किं सहि ! जाणसि तं चेव जं जुत्तम् ॥८६॥

[अहं वियोगतन्वी दुःसहो विरहानलञ्चलं जीवम् ।
अभिधीयतां किं सखि जानासि त्वमेव यद्युक्तम् ॥]

वियोगानुळे मी क्षीण झाले आहे. विरहाची घग मला सहन होत नाही. जीवन चंचल आहे. सखी, मी आणखी काय सांगू ? तुला सारे माहीतच आहे. जें योग्य वाटेल तें कर.

४८७ दुर्दैवी :

487. Unfortunate.

तुह विरहुज्जागरओ सिविणे वि ण देइ दंसणसुहाई ।
वांहेण जहालोअणविणोअणं से हं तं पि ॥८७॥

[तव विरहोऽजागरकः स्वप्नेऽपि न ददाति दर्शनसुप्नानि ।
वांस्पेण यद्दालोकनविनोदन तस्या दत्तं तदपि ॥]

तुझ्या विरहामुळे तिला झोप येत नाही ; म्हणून स्वप्नातही तिला तुझे दर्शन घडत नाही. जागेपणीं जिवाला विरंगुळा म्हणून तुझी वाट पहात बसवें तर डोळ्यात सारखे अश्रु आल्यामुळे तिला काही दिसत नाही. विचारां, तिच्यासारखी दुर्दैवी तांच !

४८८ द्वेष :

488. A version.

अण्णावराहकुविओ जहतह कालेण गम्मइ पसाअम् ।
वेसत्तणावराहे कुविअं कहँ तं पसाइस्सम् ॥८८॥

[अन्यापराधकुपितो यथातथा कालेन गच्छति प्रसादम् ।
द्वेषत्वापराधे कुपितं कथं तं प्रसादयिष्यामि ॥]

आपण कांहीं अपराध केला व त्यामुळे कोणा आपल्यावर राग केला तर कालांतराने त्याला प्रसन्न करता येते. त्याला माझ्याबद्दल द्वेष वाटतो, हाच माझा अपराध. आतां मी त्याला कोणत्या उपायाने प्रसन्न करावे ?

● माझा काहीही अपराध नाही, मी काहीही केले तरी तुम्ही माझ्यावर प्रसन्न होणार नाही, हे माहीत असूनही मी अवगत उपचाराचा अवलंब करित आहे, कारण ते माझे कर्तव्य आहे.

४८९ कृत्रिम :

489. Duplicity.

दीससि, पिआणि जम्पसि, सव्भावो सुहअ ! एत्तिअ व्वेअ ? ।
फालेइऊण हिअअं, साहसु ! को दावए कस्स ? ॥८९॥

[हृदयसे प्रियाणि जल्पसि सद्भाव. सुभग एतावानेन ।
पाटयित्वा हृदयं कथय को दर्शयति कस्य ॥]

सुभग, तू दृष्टीला गोड दिसतोस आणि गोड गोड बोलतोस, एवढेच तुझे प्रेम. हृदय उघडून कोण कोणाला दाखविणार ?

● पाठभेदाच्या आधारेने वेबर सांगतो, निर्दया, मला दुःख देण्यांतच तुला सुख वाटते काय ?

४९० रहाटगाडगें :

490 Persian Wheel

उअअं लहिउण उताणिआणणा होन्ति के वि सविसेसम् ।
रिक्ता णमन्ति सुइरं रहट्टघडिअ व्व कापुरिसा ॥९०॥

[उदक लब्धा उत्तानितानना भवन्ति कऽपि सविशेषम् ।
रिक्ता नमन्ति सुचिर रहट्टघटिका इव कापुरुपा ॥]

रहाटाच्या गाडग्यात. पाणी भरलेले असत तोवर त्याचीं तोंडे वर
असतात आणि रिक्तामीं झालीं कीं तीं माना खालीं घालतात दुर्जनांचें
वर्तन असेच असते.

● अल्पलामानेही दुर्जेन उन्मत्त होतात गगाघरानें समानार्थी वचन
उद्धृत केलें आहे ' जीवनग्रहणे नम्रा गृहीत्वा पुनश्चता । किं कनिष्ठा-
किमुन्वेषा घटीयन्प्रस्य दुर्जना ॥ ' क्षुद्र व फुशारखोर पुरुषाबद्दल नायिकेचे
उद्वेगोद्धार.

४९१ ज्योत्स्ना :

491 Flood-Light.

भग्नापिसंगमं केत्तिअं व जोह्लाजलं णहसरम्मि ।
चॅन्दअरपणालणिञ्जरणिवहपडन्तं ण णिड्डाइ ॥९१॥

[भग्नाप्रियसंगमं कियद्विज्व ज्योत्स्नाजलं नम सरसि ।
चन्द्रकरप्रणालनिर्झरनिवहपतत्रं निस्तिष्ठति ॥]

चंद्रकिरणांच्या परपरेंतून झऱ्याप्रमाणें स्रवणारे चादणें आकाशाच्या
सरोवरात लोटत आहे हा प्रवाह थावणार नाही तोंवर माझी प्रिय-
कराशीं भेट होणार नाही.

● अन्वकाराभितारिकेचे उद्गार विचारीला पक्त इष्णुपक्षातील अध्याया रात्रीच प्रियवराची भेट घेणे शक्य होते कोणाला अपाराची अडचण, तर कोणाला चादण्याची !

४९२ निर्जन :

492 Wilderness

सुन्दरजुग्राणजणसंकुले त्रि तुह दंमर्ण विमगन्ती ।

रण्य वऱ भमइ दिड्डी वराइआए समुंविग्गा ॥९२॥

[सुन्दरयुग्जनसंकुलेऽपि तव दर्शन विमार्गयन्ती ।

वरण्य इव भ्रमति दृष्टिर्वराकिक्काया समुद्दिग्गा ॥]

सुंदर तरुणाची येथे एवढी गर्दी लोटली आहे, तरीही तुला शोण्णारी विचारीची उद्विग्न दृष्टि जणू निर्जन रानात भटकत आहे

● येथे इतके तरुण आहेत, पण ते तिच्या गणतीत नाहीत, ती तुला शोधित आहे, अशी दूतीची सूचना.

४९३ साष्ट सासू :

493 Mother-in-Law

अइकोवणा वि सासू रुआत्रिआ गअवईअ सोह्हाए ।

पाअपडणोण्णआए दोसुं वि गलिणसु वलणसु ॥९३॥

[अतिकोपनापि श्वश्रू रोदिता गतपतिकया स्तुपया ।

पादपतनावनतया द्वयोरपि गलितयोर्वलययो. ॥]

पतिविरहामुळे क्षीण झालेली सून सासूच्या पाया पडण्यासाठी चाकली तेंव्हा विचारीच्या दोऱ्या हातातल्या बागड्या गळून पडल्या, सासू खाष्ट होती, तरी हें पाहून तिच्या रडें कोसळलें

१ अणुव्विगा अणुव्विग्गा २ सइकोवणा, आइकोवणा ३ दोण्हवि-
४ सदाकोपना

४९४ उन्हाळा :

494. Wail

रोवन्ति व्व अरण्ये दूसंहरइकिरणफंससंतत्ता ।
अइतारझिल्लिविरुएहिँ पाअवा गिम्हमज्झहे ॥९४॥

[रुदन्तीवारण्ये दुःसहरविकिरणस्पर्शसंतताः ।
अतितारझिल्लीविरुतैः पादपा श्रीप्पमध्याहे ॥]

उन्हाळ्यातल्या दुपारच्या कडक उन्हाणें तापलेले अरण्यांतलें वृक्ष जणूं त्यावरील कीटकाच्या अति कर्कश स्वरांच्या रूपानें आक्रोश करीत आहेत.

● उन्हाळ्यामुळें अचेतन वृथांची एवढी दुर्दशा झाली, मग. नागरिकांची काय अवस्था झाली असेल ? प्रयासाला निघालेल्याणें हें रुदन ऐकलें आणि अपशकुन झाला असें मानून तो घराकडे परतला. किंवा संकेता-प्रमाणें त्याची जंगलांत भेट झाली, इतक्यांत काहीं कर्कश घ्वनि वानी आल्यामुळें तो दचकला. त्याचा धीर देऊन नायिका सांगते— ऊंः, तो रानकिच्याचा सूर आहे; एवढ्या उन्हांत आणि अशा जंगलात कोणा फिरकणार सुद्धा नाहीं, मुलींच विचकूं नको.

४९५ प्रभात :

495. Lotus-Bed.

पढमणिलीणमहुरमहुँलोइल्लालिउलवद्धंकारम् ।
अहिमअरकिरणणिउरम्बचुम्बिअं दलइ कमलवणम् ॥९५॥

[प्रथमनिर्लीनमधुरमधुलुब्धालिकुलवद्धंकारम् ।
अहिमकरकिरणनिकुरम्बचुम्बित दलति कमलवनम् ॥]

१. रविअरत्तरणियरकरससंतत्ता. २. महुरलीलोइल्लालि. ३. मधुवरवधु.

मधुर अशा मधूवर लुब्ध असलेल्या भ्रमरांनीं अगोदरपासूनच ज्यांत आश्रय घेतलेला आहे व आंतल्या आंत ज्यांचा झंकार चाललेला आहे अशा कमलांचा समुदाय सूर्यकिरणांच्या चुंबनामुळे उमलत आहे.

● संकेताप्रमाणें मी कमळाच्या तळ्याजवळ गेलें आणि त्याची वाट पाहिली पण तो आलाच नाहीं, अशी नायिकेची दृतीजवळ तक्रार. कमलात पूर्वीच निर्लान झालेल्या मधुःसूत्रावर लुब्ध असलेले भ्रमर प्रमातकाळीं तिच्या निवासस्थानाभोंवतीं भ्रिष्ट्या घालीत आहेत ! गंगाधर सागतो, प्रातःकाळीं स्तुतिपाठ म्हणून राजाला जागृत करणाऱ्या वैतालिकांचें हें गीत असावें.

४९६ वळी :

496. Decoration.

गोचकखलणं सोऊण पिअअमे अज्ज तीअं खणदिअहे ।

वज्झमहिस्स माल व्व मण्डणं उअह ! पहिहाइ ॥९६॥

[गोचरखलनं श्रुत्वा प्रियतमे अद्य तस्याः क्षणदिवसे ।

वध्यमहिपस्य मालेव मण्डनं पश्यत प्रतिभाति ॥

सणाच्या दिवशीं तिच्याशीं बोलतांना त्यानें चुकून दुसऱ्यांचे नांव घेतलें तें ऐकतांच अंगावरले अलंकार जणू वळी देण्यासाठीं सज्ज केलेल्या रेड्याच्या गळ्यांत घातलेल्या माळेसारखे तिला वाटले.

● आपल्या अपेक्षा विफल आहेत असें तिला लुब्धा चुमीमुळे समजत आलें आणि तिचा अभिमान हतप्रभ झाला. अपमानामुळे ती कदाचित् आरमत्याग करील, त्या पूर्वीच तिचा अनुनय करून तिला प्रसन्न करून घे.

४९७ अंकोलु :

497. Bouquet.

महमहइ मलअवाओ अत्ता वारेइ मं घराणेन्तीम ।

अङ्कोलुपरिमलेण वि जो क्खु मओ सो मओ व्वेअ ॥९७॥

[महमहायते मलययात श्वश्रुवारायति मां गृहान्निर्यान्तीम् ।

अङ्कोटपरिमलेनापि यः खलु मृतः स मृत एव ॥]

मलयावरून येणाऱ्या वाऱ्यामुळें सुगंध सर्वत्र दरवळत आहे. म्हणून घरातून बाहेर पडण्याला सासूनं मला बंदी केली आहे. पण खुद्द अगणातच अङ्कोलाचा सुगंध भरला आहे. जें माणूस मरणार तें तेवढ्यानेंही मरणारच.

● मी घराबाहेर पडलें तर वसंताच्या सुगंधानें उन्मत्त होईन अशी सासूला घास्ती वाटते. उन्मत्त होण्याला किंवा मरण्याला अगणातल्या अंकोलाचा कोमल परिमलही पुरेवा आहे. सखि, माझे प्राण कंठाशी आले आहेत, सासूचा पहारा आहे, तरी अगणात सकेत ठरव, अशी घृचना.

४९८ कृतकृत्य :

498. Ecstasy.

मुहपेच्छओ पई से सा वि हु सविसेसंदंसणुम्मइआ ।

दोवि कअत्था पुहई अमाहिलपुरिसं व मण्णन्ति ॥९८॥

[मुद्यप्रेक्षकः पतिस्तस्याः सापि खलु सविशेषदर्शनोन्मत्ता ।

द्वावपि कृतार्थां पृथिवीममाहिलापुरुषामिव मन्येते ॥]

१. अकोट, अकोठ, अबोल. २. माता ३. पेच्छित्तो. ४. पिअरुव.
५. मण्णति ६. दर्शनीन्मादिता.

तिचे मुख पाहून पति प्रसन्न झाला आणि त्याच्या दर्शनाने पत्नी उन्मत्त झाली. दोघेही कृतार्थ झालीं. पृथ्वीवर जणू दुसरी खाच नाही आणि दुसरा पुरुषही नाही, असे तीं वागू लागलीं.

● ती असाध्य आहे अशी सूचना.

४९९ क्षेम :

499. How Do You Do ?

खेमं ? कन्तो खेमं ? जो मो सुज्जम्बओ घरदारे ।

तस्स किल मत्थआओ को वि अणत्थो समुप्पणो ॥९९॥

[क्षेम कुत क्षेमं योऽसौ कुब्जाम्नको गृहद्वारे ।

तस्य किल मस्तकात्कोऽप्यनर्थः समुत्पन्नः]

खुशाली ? आता कसली खुशाली ? घराच्या दारात आंब्याचे खुजट व वेडेवाकडे झाड आहे, त्यावरही मोहोर आला आहे. आता कोणता तरी अनर्थ ओढवणार आहे

● प्रोषितपतिकेला कोणी सहज कुशल विचारले, त्याला उत्तरादाखल हे उद्वेगोद्गार वसतागमामुळे हा रुक्ष वृक्षही डवरला. तो सारखा नजरेसमोर आहे मग माझी अवस्था काय होत असेल ? परमेश्वराने मनुष्याला यौवन कशासाठी दिले ? प्रयासासाठी व विरहासाठी ? जीवसृष्टीचे चैतन्य जागृत करण्याची शक्ति वसताला कशाला दिली ? पत्त आंब्याच्या हंगामासाठी व उन्हाळ्यासाठी ? की आंब्यानजीक सकेताची सूचना ?

५०० विह्वल :

500. Dolour.

आउच्छणाविच्छाअं जाआइ मुहं णिअच्छमाणेण ।

पहिण्ण सोअणिअलाविण्ण गन्तुं विअ ण इट्ठम् ॥१००॥

[आपृच्छनविच्छायं जायाया मुख निरीक्षमाणेन ।

पथिकेन शोकनिगडितेन गन्तुमव नेष्टम् ॥]

प्रवासाला निघतेवेळीं पति पत्नीचा निरोप घेऊं लागला. तिचें निस्तेज मुख पाहून तो इतका विह्वल झाला कीं प्रवासाला निघणें स्याला इष्ट वाटलें नाहीं.

● होय, तो प्रवासाला जाणार होता, पण गेला नाहीं, म्हणून ती येऊं शकली नाहीं, अशी दृतीची समजावणी.

रसिअज्जणाहिअदइण कइवळल पमुहमुकइणिम्मिइण ।

सत्तमअग्नि समत्त पच्चमं गाहासभं एअम् ॥

१. भांछण, आपृच्छण २ मिभालअन्तेण. ३. पेह. ४. तिग्ग. ५. आप्रध.
६. निगटायितेज.

पठं अतकम्

५०१ सूचीवेधे मुसल :

501 Much Ado

सुईवेहे मुसलं विच्छेहमाणेण दंडुलोएण ।

एकग्रामे वि पिओ समअं अच्छीहि वि ण दिट्ठो ॥ १ ॥

[सूचीवेधे मुसल निक्षिपता दग्धलोकेन ।

एकग्रामेऽपि प्रिय समाभ्यामक्षिभ्यामपि न दृष्ट ॥]

जगला पराचा कावळा करण्याची मेली खोडच असते. प्रियकर गावातल्या गावातच आहे, तरी जनापवादाच्या भीतीने त्याचाकडे डोळा वर करून पाहता आले नाही.

● मग प्रेमपूर्ण दृष्टाने किंवा डोळे भरून कसे पाहणार? आजूबाजूला कुटाळ कपू आहेत, पार सावध गिरी बाळगली पाहिजे, अशा सूचना सुईच्या नेढ्यातून घागा जाताना पुरेवाट, पण टवाळ त्यातून मुसल आरपार काढतात 'सूचीवेधे मुसल' असा प्रयाग दुसऱ्या काणत्याही भाषेत आढळत नाही, असे वेबर सागतो

५०२ जीवितसंशय :

502 Last Spasm

अज्ज पि तौर एव मां मं वारेहि पिअमहि ! रुअन्तिम् ।

कंल्लि उणं तम्मि गए जइ ण मुआ ता ण रोदिस्सम् ॥ २ ॥

[अद्यापि तावदेक मा मा वारय प्रियसखि ददताम् ।

कल्ये पुनस्तस्मिन्गते यदि न मृतां तदा न रोदिष्यामि ॥]

१ विच्छेह विच्छुद् विच्छुभ २ दट्ट धट्ट ३ समेहि ४ प्रक्षिपता
विक्षिपता ५ दाव ६ मास ७ कट्ट ८ पुण ९ तइ ण मरिस्त ण
रोदिस्सम् १० भिये न रोदिष्ये

प्रिय साखि, मी फक्त आजचा दिवस रडून घेने, आज माझे निवारण करू नकोस. उद्या ते प्रवासाला गेले म्हणजे विरहामुळे मी मरेनच; आणि मेलें नाहींच तर मी रडणारही नाहीं.

५०३ व्यञ्जित :

503 Suggestion.

एहि त्ति वाहरन्तम्मि पिअअमे उअह ! ओणंअमुहीए ।

विउणावेट्टिअजहणत्थलाइ लज्जाणअं हसिअम् ॥ ३ ॥

[एहीति व्याहरति प्रियतमे पश्यतावनतमुख्या ।

द्विगुणावेष्टितजघनस्थलया लज्जावनतं हसितम् ॥]

ती मान खाली घालून उभी होती. तिला पाहून तो म्हणाला, ए, इफडे, ये ना ! तिने नेसतें बख जघनाभोंवतीं दुहेरी गुडाळून घेतलें होतें, तें सांबळून मान आणखी खाली घातली व ती हसली.

● 'ओणवें मुख' हा प्रयोग प्रचलित करण्याजोगा आहे. तिच्या श्मितात येद होता आणि निरोधही; कदाचित् प्रोत्साहनही असेल ! पातावर सागतो, पापाकडे प्रवृत्त झालेल्या रामीचेंही आदरपूर्वक निवारण करावें हा धर्म आणि दौशस्थाने इष्टिगत प्रकट करावें ही नीति.

५०४ नयनराण :

504. Piercing Look

मारेमि कं ण, मुद्धे ' इमेण परंन्तरत्ताविममेण ।

भुलंआचाननिणिग्गअतिग्गअग्गद्धाच्छिमहणे ? ॥ ४ ॥

१ दामिभाद एतादं २ ओणअमुदोअ दिग्गो विउणावेदो निअंक्ख
३ अजुमाया ४. ति ५ रत्तन्ततिग्ग ६ भुनआ

[मारयसि क न मुग्धे अनेन पर्यन्तरक्तविपमेण ।

भ्रूलताचापविनिर्गततीक्ष्णतराघाक्षिभङ्गेन ॥]

मुग्धे, तुझ्या भिंवयांच्या धनुष्यातून वेगाने सुटणाऱ्या तिरप्या दृष्टीच्या बाणाच्या अर्धचंद्राकृति पानाची टोके लालभडक आहेत आणि त्याची धार अति तीक्ष्ण आहे. त्यामुळे कोण घायाळ होणार नाही ?

● तिला मुग्धा म्हटलेले आहे, कारण तिला आपल्या सामर्थ्याची किंवा कटाक्षाच्या परिणामाची जाणीव नाही. तुझा खेळ झाला, पण घायाळ होऊन माझा जीव चालला. प्रेमाच्या आवेशाने नेत्र आरक्त होतात आणि दृष्टि-क्षेपही. या बाणाना विष लावले होते की पूर्वीच्या शिकारीचे रक्त लागलेले होते ! हिंदी कलासकेतानुसार कटाक्ष सोडणारे अर्धोन्मीलित नेत्र मल्लाखासारखे अर्धचंद्राकृति असतात.

५०५ उपेक्षा :

505. Prostration.

तुह दंसणे सअह्ला सदं सोऊण णिग्गदा जाई ।

तइ चोलीणे ताइं पअईं चोढव्विआ जाआ ॥ ५ ॥

[तव दर्शने सवृष्णा शब्दं श्रुत्वा निर्गता यानि ।

त्वयि व्यतिक्रान्ते तानि पदानि चोढव्व्या जाता ॥]

तुझ्या दर्शनासाठी ती तहानलेली होती. तुझा शब्द ऐकून तुझ्या दर्शनासाठी ती दोन पायले बाहेर आली, पण वंदे दिसला नाहीस. तेव्हा ती बेशुद्ध झाली आणि तिला तेथून उचटून घरात न्यावे लागले.

५०६ निर्विकार :

506. Indifference.

ईसांमच्छररहिणहिँ णिव्विआरेहिँ मामि ! अच्छीहिँ ।
 एहिँ जणो जणम्मिव णिरिच्छए, कहँ ण छिज्जामो ? ॥ ६ ॥

[ईर्ष्यामत्सररहिताभ्यां निर्विकाराभ्यां मातुलान्यक्षिभ्याम् ।
 इदानीं जनो जनमिव निरीक्षते कथं न क्षीयामहे ॥]

मामी, ते माझ्याकडे कसे निर्विकार नजरेनें पाहतात, त्यांच्या
 दृष्टीत ईर्ष्या नसते किंवा मत्सरही नसतो. तिन्हाइताकडे पहावे तसे ते
 मला न्याहाळतात. मग मीं कां झुलं नये ?

● सर्पाने विचारलें, तूं इतकी वाळवीस (मिश्रतामो) कशानें ! घुरतेस
 (छिज्जामो) कशानुद्धें ! अशी चिहतेस (लिज्जामो) का !

५०७ निघान कलश :

507. Sure Proof.

वाउद्धअसिचअविहाविओरुदिट्ठेण दन्तमग्गेण ।
 वहुँमांआ तांसिज्जइ णिद्धानकलसस्स व मुहेण ॥ ७ ॥

[वातोद्धतसिचयविमायितोरुदट्टेन दन्तमाग्गेण ।
 वधूमाता तोप्यते निघानकलशस्येव मुधेन ॥]

बधूच्या मांडीवर दंतव्रग होने. वाऱ्याच्या झोतानें तिचें वध उडालें
 तेव्हां ते तिच्या आईला दिसले. गुप्त धनाच्या कळशीचें तोंड दिसलें
 म्हणजे होतो तसा आनंद निळा ते व्रग पाहून झाला.

१. निव्विआरेहिँ. २. लिज्जामो, मिश्रतामो. ३. वादभिंगल, वाउपेणिय.
 ४. बहुमाया. ५. वातोद्धत, वातोदिट्ठ.

● दुहितेचें सौभाग्य व सद्भाग्य हीं मातांना परम प्रिय वाटतात. कुमारसंभवांत (८-१२) कालिदास सागतो: 'मर्तृवल्लभतया हि मानर्षी । मातुरस्यति शुचं वधूजनः॥' जांवयाला मुलीनें लावलेल्या वेडाची व जामाताच्या नैपुण्याची अशी निशाणी पाहून कोणत्या सासूचें हृदय आनंदानें भरून येणार नाही ? टीकाकार सागतात, हे व्रण बिंदुमालाकृति होते.

५०८ प्रेमशंका :

508. Suspicion.

हिअअम्मि वससि, ण करेसि मण्णुअं, तह वि णेहभरिण्हिं ।
सङ्किज्जसि जुअइसुहावगलिअधीरेहिं अम्हेहिं ॥ ८ ॥

[हृदये वससि न करोपि मन्युं तथापि स्नेहभृताभिः ।

शङ्क्यसे युवतिस्वभावगलितधैर्याभिरस्माभिः ॥]

तूं माझ्या हृदयांत राहतोस आणि माझ्यावर कधीं रागावत नाहीस; तथापि तुझ्याबद्दल नाहीं नाहीं ते संशय मनांत येतात; कारण तुझ्यावर माझे प्रेम आहे आणि संशयी वृत्ति हा आम्हां मीरु स्त्रियांचा स्वभावच आहे.

● स्त्रियाची वृत्ति अधीर असते. जरा इकडे तिकडे पाहिलें किंवा धर्षी परतण्याला थोडा उशीर झाला कीं लगेच कुशङ्काना सुरुवात होते.

५०९ शाश्वत त्रिकोण :

509. Eternal Triangle.

अण्णं पि किं पि पाविहिसि मूढ ! मा तम्म दुक्खमेत्तेण ।
हिअअ ! पराहीणजणं मंग्गन्त तुह केत्तिअं एअम् ॥ ९ ॥

१. णडिण्हिं. २. नादितेः, शोडितैः २. मद्धंत, रुद्धंत, सद्धंत

[अन्यदपि किमपि प्राप्स्यसि मूढ मा ताम्य दुःखमात्रेण ।

• हृदय पराधीनजतं मृगयमाण तव कियन्मात्रमिदम् ॥]

• हृदया, एवढ्याशा दुःखानें इतकें व्यथित होऊं नकोस. अन्य स्त्रीच्या आधीन असलेल्या पुरुषावर तूं आसक्त झाले आहेस. मूढा, यापुढें तुला आणखी किती तरी दुःखें सहन करावयाची आहेत !

५१० पांसुल :

510. Libertine.

वेसोसि जीअ पंसुल ! अहिअअरं सा हु बल्लभा तुज्झ ।

इअ जाणिरुण वि मए ण ईसिअं दर्पेद्धेममस्सं ॥ १० ॥

[द्वेष्योऽसि यस्याः पांसुल अधिकतरं सा खलु बल्लभा तव ।

इति ज्ञात्वापि मया न ईर्ष्यितं दग्धप्रेम्णः ॥]

मी तुझ्यावर अनुरक्त आहे आणि जी तुझा द्वेष करते तीच तुला विशेष प्रिय वाटते. हें मला माहीत असल्यामुळे खरें म्हटलें असतां मांच तुझा द्वेष करावा. पण मला तुझा रागसुद्धां येत नाही. लंपटा, याचें कारण हें जळलें प्रेम !

५११ अधम :

511. Admission.

सा आम सुहअ ! गुणरूअसोहिरी, आम णिग्गुआ अ अहम् ।

मण तीअ जो ण सरिसो किं सो सच्चो जणो मरउ ? ॥११॥

१. वामयमान तव कियदेतन्. इच्छन् तव कियदेतन्. २. जीसे वेसो पंसुल अहिययरं सः वि यत्तद्दु होद् १ इय माविरुण अमरं ण विग्गुद् उउ रिययस्स.

[।सा सत्यं सुभग गुणरूपशोभनशीला सत्यं निर्गुणा चाहम् ।

भग्न तस्या यो न सदृशः किं स सर्वो जनो म्रियताम् ॥]

सुभग, ती सुंदर आहे, सद्गुणी आहे, सुशील आहे; कबूल. माझ्या अंगी कोणतेही चांगले गुण नाहीत; मान्य, ज्यांची योग्यता तिच्या तोलाची नाही त्या सर्वांनी मरावे की काय ? हँ तरी सांग.

● निर्गुण पण प्रिय अशा परस्त्रीबद्दल प्रशंसोद्धार काढणाऱ्या पतीला उद्देशून पत्नीचे ईर्ष्योद्धार. वस्तुतः तिचे गुण माझ्या पांसंगालाही पुराव्याचे नाहीत असेच पत्नी या वकोक्तीने सुचवीत आहे.

५१२ सुगृहिणी :

512. House-Wife.

सन्तमसन्तं दुःखं सुहं च जाओ धरस्स जाणन्ति ।

ता पुत्तअ ! महिलाओ सेसाओ जरां मनुस्साणम् ॥१२॥

[सदसदुःखं सुखं च या गृहस्य जानन्ति ।

ताः पुत्रक महिलाः शेषा जरा मनुष्याणाम् ॥]

मुला, ज्यांना संसारांतील सुखदुःखांचा अनुभव आहे त्यांनाच महिला म्हणावे. इतर स्त्रिया पुरुषाला केवळ म्हातारपण आणतात.

● घरांत काय आहे, काय नाही, हँ ज्यांना माहीत असते आणि सर्वांना सुख मिळेल अशा रीतीने ज्या संसार करतात, त्याच खऱ्या महिला. ज्या अशा नसतात त्या इतरांना ज्ञेश देतात आणि म्हातारपण आणतात. " संपत्तौ च विपत्तौ च मरणे न च मुञ्चति । सा स्वीयां ता प्रति प्रेम जायते पुण्यकर्मणः । " म्हणून मुला, परस्त्रीचा अभिलाष धरून नको आणि पत्नीबद्दल वैराग्य बाळगू नको.

५१३ सुमहिलामार्गः

513. Cross Cut.

हसिएहिँ उवालम्भा, अच्युवचारेहिँ रूसिअव्वाइँ ।
अंसहिँ भण्डेणाइँ, एसो मग्गो सुमहिलाणम् ॥ १३ ॥

[हसितैरुपालम्भा अत्युपचारेः खेदितव्यानि ।

अथुभिः कलहा एष मार्गः सुमहिलानाम् ॥]

निषेध करावयाचा तो नुसतें हंसून; खेद व्यक्त करावयाचा तो प्रमाणाबाहेर सेवा करून आणि भांडावयाचें तें नुसतें अश्रु टाळून; हाच सुमहिलाचा मार्ग.

■ मात्र त्या हसितात उपालम्भाची सूक्ष्म छटा असावी, उपचाराच्या अतिरेकात उद्देगाचें मिश्रण असावें आणि जणू आपल्याच अपराधाच्या परिमार्जनार्थ अश्रु ओघळत आहेत असा आभास असावा, अर्था तपस्या पतीला हमखास असण्य होते.

५१४ लोकविरुद्धः

514. Evasion.

उल्लावो मा दिज्जउ लोअविरुद्ध ति णाम काऊण ।
सँमुहापडिए को उण वेसँ वि दिट्ठि ण पाडेइ ॥ १४ ॥

[उल्लापो मा दीयतां लोकविरुद्ध इति नाम कृत्वा ।

संमुखापतिते कः पुनर्द्वेष्येऽपि दृष्टि न पातयति ।

शिष्टाचाराचे नांवाखालीं फार तर परक्यानें विचारलेल्या प्रश्नाचें उत्तर देऊं नये, पण समोरून आलेलें माणूस अप्रिय असले म्हणून त्याच्याकडे दृष्टिक्षेपहीं करूं नये कीं काय ?

१. खिज्जि, लज्जि. २. खण्ड. ३. कुलवहृण. ४. उपकारेः ५. दपितव्यानि.

६. खण्डनानि. ७. वेरिए. ८. संमुखागते.

● दृष्टिभेट झाली की तो सरिमत दृष्टिक्षेपाची मागणी करणार, मग म्हणणार चार शब्द बोलायला काय हरकत आहे? आणि बोललेंच तर संकेताचें बोलणें लावणार, यापेक्षां आरंभीच सावधानी बरी.

५१५ संपन्न दारिद्र्य :

515. Assot.

साहीणापिअमो दुग्गओ वि मण्णइ कअत्थमप्पाणम् ।
पिअरहिओ उण पुहविं वि पाविउण दुग्गओ च्चेअ ॥ १५ ॥

[स्वाधीनप्रियतमो दुर्गतोऽपि मन्यते कृतार्थमात्मानम् ।

प्रियरहितः पुनः पृथिवीमपि प्राप्य दुर्गत एव ॥]

दारिद्र्य असले तरी पति स्वाधीन असण्यांतच पत्नी धन्यता मानते. प्रियकर स्वाधीन नाही आणि पृथ्वीची संपत्ति हातीं आहे, तरी तें दारिद्र्यच.

● सासरीं एवढी संपत्ति आहे तरी तूं इतकी वाळवीस करानें ? सखीच्या या प्रश्नाला असंतुष्टें उत्तर. किंवा एवढें ऐश्वर्य आहे तरी प्रिया प्राप्त झाली नाही म्हणून असंतुष्ट घनेश्वरानें मित्राजणळ काढलेले उद्गार.

५१६ प्रेम हें विष :

516. Poison.

किं रुवसि किं अं सोअसि किं कुप्पसि, सुअणु ! एकमेकस्स ? ।
पेम्मं विसं थं विसमं साहसु ! को रुन्धिउं तरइ ॥ १६ ॥

. १. पुडुविं. २. पाऊण. ३. किमाअसि ? ४. विमंवर्यंतं. विसंवरदंतं.
५. संभिजं.

[किं रोदिपि च शौचसि किं दुःप्यसि सुतनु एकैकस्मै ।

प्रेम विपमिव विपमं कथय को रोद्धु शक्नोति ॥]

सुतनु, रडतेस का ? खिन्न कां झालीस ? ज्याच्या त्याच्यावर एवढी रागाला कां येत आहेस ? प्रेम हें विपासारखें विपम आहे; सांग, प्रेमाला रोखून धरण्याचे सामर्थ्य कोणाला आहे ?

५१७ आख्यान :

517. Legend.

ते अ जुआणा, ता गामसंपआ, तं च अम्ह तारुण्यम् ।

अक्खाणअं व लोओ कहेहि, अम्हे वि तं सुणिमो ॥ १७ ॥

[ते च युवानस्ता ग्रामसंपदस्तथास्माकं तारुण्यम् ।

आख्यानकमिय लोकः कथयति वयमपि तच्छृणुमः ॥]

त्या काळची गांवांतील सुखसमृद्धि, ते तरुण व आमचें तारुण्य, यांच्या हक्कांगती लोक एकाद्या ऐतिहासिक कथानकाप्रमाणें एकमेकांना सांगतात आणि आतां आम्हीही त्या ऐकतो.

● तेव्हां आम्ही जें वेलें तेंच आतां इतर करीत आहेत, तरीही तीं सर यावयाची नाहीं ! गोष्टी जुन्या व सर्वांच्या परिचयाच्या, पण आतां आम्ही त्या फक्त ऐकावयाच्या; आणि प्रत्यक्षात जें शिळें-पाकें वाल्याला येईल त्यावर निर्वाह करावयाचा ! वृद्धांचा आत्मनिंदा; मी म्हातारी झालें आहे असें वाटल्यामुळे त्यांनं संकेत टाळला ही काय ! सामान्य जन बाह्यांग-परच मुलायचे. किंवा, सगार अनित्य आहे, परिशिष्यनुसार जें मिळत आहे त्याचा अक्षर करूं नको, अशी उत्तीची सूचना.

५१८ खोटी शपथ :

518. Perjury.

वाहोर्हभरिअगण्डाहराएँ भणिअं विलक्खहसिरीए ।

अज्ज वि किं रूसिज्जइ सन्नहावत्थं गअं पेम्मम् ॥ १८ ॥

[वाष्पौर्धभृतगण्डाधरया भणितं विलक्षहसनशीलया ।

अद्यापि किं रुष्यते शपथावस्थां गतं प्रेम ॥]

तिचे गाल व ओंठ अश्रूंच्या ओघांनीं ओले चिंब झाले होते. ती उद्वेगाने म्हणाली, 'आपले प्रेम आतां शपथ घेण्याच्या अवस्थेला येण्या-इतके क्षीण झाले आहे. आतां मी रागावूं कशाला ?'

● मनुष्य शपथेवर कांही सांगू लागला म्हणजे ते खोटे आहे असे खुशाल समजावे !

५१९ नीरस :

519. Insipid.

वर्णअघअलिपेपमुहिं जो मं अइआअरेण चुम्बन्तो ।

एहिं सो भूसणभूसिअं पि अलसाअइ छिवन्तो ॥ १९ ॥

[वर्णघृतलिप्तमुखीं यो मामत्यादरेण चुम्बन् ।

इदानीं स भूषणभूषितामप्यलसायते स्पृशन् ॥]

मुखाला वर्णघृत लावलेले असले तरी पूर्वी तो माझे चुम्बन विशेष उत्सुकतेने घेत असे; आतां मी अलंकारांनीं सजलेली असले तरी मला नुस्ता स्पर्श करावयालाही तो आळस करतो.

१. वाहुल्लफुरिअ. २. वाष्पार्स्फुरित. ३. विलक्षं हसन्त्या. ४. वगधिअ,
वर्णरघय. ५. वर्णरघअतुप्प. ६. वर्णक.

● अस्पर्श व स्पर्श या शब्दांवर चमत्कृति, जें निषिद्ध त्यांतच विशेष सुख वाटतें. औत्सुक्यामुळे ही विकृति नसून प्रकृति आहे अथेंच वाटतें. औत्सुक्य ओसरलें कीं सॉरच सुमार वाटूं लागतें.

५२० कृष्णवसना :

520. Costume.

णीलपटंपाउअङ्गी त्ति मा हु णं परिहरिज्जासु ।
पट्टंसुअं पि णद्वं रअम्मि अवाणिज्जइ च्चेअ ॥ २० ॥

[नीलपटप्रावृताङ्गीति मा चख्वेनां परिहर ।

पट्टांशुकमपि नद्धं रतेऽपनीयत एव ॥]

तिचें वख काळें आहे म्हणून तिला टाळूं नको. वख रेशमी असलें तरी रतिप्रसंगी तें सुद्धां दूर करावेंच लागतें.

● वस्त्राची किंमत फक्त बाजारात. या उपाधिविरहित वस्तु कशी आहे तें पहा. मलिनवसनेचा स्वीकार करण्याबद्दल नायकाला प्रोत्साहन.

५२१ मार्जारसुरत :

521. Cat.

सद्यं कलहे कलहे सुरआरम्भा पुणो णवा होन्ति ।

माणो उण, माणंसिणि ! गरुओ पेम्मं विणासेइ ॥ २१ ॥

[सत्यं कलहे कलहे सुरतारम्भाः पुननंवा भवन्ति ।

मानः पुनमंतस्थिति गुरुकः प्रेम विनाशयति ॥]

अभिमानीनी, दरवेष्टीं सुरवाताला घोडेंसैं मांडण करावें, म्हणजे सुरताला टवटवो येते, हें खरें; पण फार वेळ रुमून वसल्यानें मात्र प्रेमाचा नाश होतो.

५२२ माजोरी :

522. Possessed.

माणुम्मत्ताइ मए अकारणं कारणं कुणन्तीए ।

अहंसणेण पेम्मं विणासिअं पोढवाएण ॥ २२ ॥

[मानोन्मत्तया मया अकारण कारणं कुर्वत्या ।

अदर्शनेन प्रेम विनाशितं प्रौढवादेन ॥]

मी मानोन्मत्त झालें आणि थोरवीच्या गोष्टी करून निष्कारण कुरापत काढली. अदर्शनामुळें प्रेमनाश मात्र झाला.

● त्याचा काही अपराध नव्हता. काल्पनिक कारणे निर्माण करून मी त्याला दोषी ठरविलें. माझ्या संशयाचें निरसन करण्यासाठीं त्यानें भेटीचा प्रयत्न केला, तो मी शिडकारला. मी त्याला शिक्षा केली. पण आतां ती मलाच भोगावी लागत आहे. प्रौढवाद = सप्रतिशा प्रत्याख्यानम् (गंगाधर), थोरविच्या गोष्टी.

५२३ गुरु :

523. Beau.

अणुऊलं विअ वोत्तुं बहुवल्लह ! वल्लहे वि वेसे वि ।

कुविअं अ पसाएउं सिक्खइ लोओ तुमाहित्तो ॥ २३ ॥

[अनुकूलमेव वक्तुं बहुवल्लभ वल्लभेऽपि द्वेष्येऽपि ।

कुपित च प्रसादयितुं शिक्षते लोको युष्मत्तः ॥]

हे बहुवल्लभ, आवडतीप्रमाणेंच नावडतीशींहीं तुला गोड गोड बोलतां येतें आणि त्यांना अनुकूल करून घेतां येतें. कुपितला प्रसन्न करसें करून ध्यावयाचें ही कला लोकानीं तुझ्यापासूनच शिकावी.

● मधुर निर्मर्त्तना.

१. ओत्तुं, पोत्तु, वत्तु, थोत्तुं. २. वोत्तुं जोत्तारं बहुवल्लहम्मि वेसे वि.

५२४ नाचकी :

524. Disrepute.

लज्जा चंत्ता, सीलं अ खण्डिअं, अजसघोसणा दिण्णा ।
जस्स कएणं, पिअसहि ! सो च्चेअ जणो जैणो जाओ ॥ २४ ॥

[लज्जा त्यक्ता शीलं च खण्डितमयशोघोषणा दत्ता ।

यस्य कृतेन प्रियसखि स एव जनो जनो जातः ॥]

त्याच्यासाठी मी लाज सोडली, शीलभ्रष्ट झाले; त्याच्यामुळे जगांत
माझ्या नाचकीचा डंका वाजला; आणि प्रियसखी, हे सारे मी
त्याच्यासाठी केले तो मात्र मला पारखा झाला.

● इतका तो निर्लज्ज, भ्रष्ट व अकृतज्ञ आहे.

५२५ कुलवधू :

525. Coy.

हसिअं अदिट्टदेन्तं, ममिअमणिःन्तदेहलीदेशम् ।
दिट्टमणुविसेत्तमुहं एसो मग्गो कुलवधूणम् ॥ २५ ॥

[हसितमदृष्टदन्तं भ्रमितमनिःप्रान्तदेहलीदेशम् ।

दृष्टमनुक्षिप्तमुपमेव मार्गः कुलवधूणाम् ॥]

हंसावयाचे, पण दांत दिसे वावयाचे नाहीत; किंगवयाचे, पण
ते घरांतल्या घरांत, उंचरठा ओलांडारयाचा नाही; पहावयाचे, पण
मुग घर न उचलता. ही वागणूक कुलवधूंची.

१. सुवका २. आसुरघोमणा ३. गतो. ४. असलीपोयना. ५. च्योत-
धरेय. ६. अनुपूषपवं. ७. शुचं.

५२६ डंका :

526. Royal Drum.

धूलिमइलो वि पङ्कङ्किओ वि तणरइअदेहभरणो वि ।
तह वि गइन्दो गरुअत्तणेण ढंकां समुव्वहइ ॥ २६ ॥

[धूलिमलिनोऽपि पङ्काङ्कितोऽपि तृणरचितदेहभरणोऽपि ।
तथापि गजेन्द्रो गुरुकस्त्रेण ढकां समुद्रहति ॥]

हत्तीचें अग धुळीनें मळलेलें व चिखलानें माखलेलें असतें आणि तो गवत खातो. तरी नैसर्गिक मोठेगणामुळें डंका धारण करण्याचा मान गजेन्द्रालाच मिळतो.

● जननिन्दित नायकाविपर्यां नायिकेला अनुकूल करण्यासाठीं दूतीचे प्रशंशोद्धार. लोकानीं त्याची कितीहि निंदा केली व त्याची दुर्गति असली तरी त्याचा मोठेपणा झाकणार नाही. इतरांना पेलणार नाही अशा डंका याचेंच माहात्म्य गर्जून सागत असतो. अलंकारकौस्तुभांत अप्रस्तुतप्रशंसेचें उदाहरण.

५२७ अपहृता :

527. Abduction.

करमरि ! कीस ण गम्मइ ? को गव्वो जेण मसिणगमणासि ? ।
अदिट्टदन्तहसिरीअ जम्पिअं : चोर ! जाणिहिसि ॥ २७ ॥

[चन्दि किमिति न गम्यते को गर्वो येन मंखणगमनासि ।
अदृष्टदन्तहसनशीलया जल्पितं चोर क्षास्यसि ॥]

चोरानें विचारलें, वन्दिनां, मला फळत नाहीं, तुला एवढा फराचा गर्व आहे, कीं तूं इतकी हळूहळू चालत आहेस ! ओठांतल्या ओठांन हंसून तीं पुटपुटलीं, चोरा, याचें कारण तुला लवकरच समजेल.

● तिनें क्षपाक्षप चालावें म्हणून यानें तिला वारंवार दरदावलें, पण तिनें आपली गति वाढवली नाही. त्याला पाठलागाची भीति घाटत होती आणि तिला आशा. पति लगोलग आपल्या मागार येईल या अपेक्षेनें अपहृता मुद्दाम रेंगाळत होती.

५२८ डाग :

528. Mark.

धोरंमुण्हिँ रुणं सवत्तिवग्गेण पुप्फवइआए ।

भुअसिहरं पइणो पेछिऊण सिरेलग्गतुप्पालिअम् ॥ २८ ॥

[स्थूलाधुमी रुदितं सपत्नीवर्गेण पुष्पवत्याः ।

भुजशिपर पत्युः प्रेक्ष्य शिरोलम्बवर्णघृतलिप्तम् ॥]

पुष्पवतीनें मुखाला लावलेले वर्णघृत पतीच्या दंडाच्या वाहुव्याला लागलेले पाहून तिच्या सवती दसदसा रडल्या.

५२९ आवाहन :

529. Temptation.

लोओ जूइ, जूउ ! वअणिज्जं होइ. होउ तं णाम ।

एहि ! णिमज्जसु पामे, पुप्फवइ ! ण एइ मे णिदा ॥ २९ ॥

१. निरमग, निरगंत. २. निगिज्जसु.

[लोकः खिद्यते खिद्यतु वचनीयं भवति भवतु तन्नाम ।

एहि निमज्ज पार्श्वं पुष्पवति नैति मे निद्रा ॥]

. पुष्पवती, काय म्हणतेस ? लोक रागावतील ? रागावूं देत. निद्रा करतील ? करूं देत मला तुझ्याशिवाय झोप येत नाही. ये, इकडे ये आणि माझ्याशेजारी झोप.

५३० चित्रपट :

530. Omnipresent.

जं जं पुलएमि दिसं पुरओ लिहिअ व्व दीससे तत्तो ।

तुह पडिमापडिवाडिं व्हइ व्व सअलं दिसाअकम् ॥ ३० ॥

[यां यां प्रलोकयामि दिशं पुरतो लिखित एव दृश्यसे तत्र ।

तव प्रतिमापरिपाटीं व्हतीव सकलं दिशाचक्रम् ॥]

मी ज्या ज्या दिशेला पाहतें त्या त्या क्षितिजावर तूं मला चित्रा-सारखा दिसतोस. जणूं दिशाचक्र माझ्यापुढें तुझ्या प्रतिमांची रांग फिरवीत आहे.

५३१ भुंगा :

531. Black-Berry.

ओसरइ, धुणइ साहं, खोवर्खाणुहलो पुणो समुल्लिहइ ।

जम्युफलं ण गेह्लइ भमरो त्ति कई पढमडक्को ॥ ३१ ॥

१. गर्हति. २. निपिद्ध. ३. चक्र. ४. सततं. ५. धुणइ. ६. पंपा. भंभा.
७. पडुम.

[अपसरति धुनोति शाखां खोक्खामुखरः पुनः समुल्लिखति ।
जम्बूफलं न गृह्णाति भ्रमर इति कपिः प्रथमदष्टः ॥]

माकडाला एकदां भुंगा चावला होता. त्याला एक जांभूळ दिसलें. त्याला वाटलें भुगाच आहे. लगेच माकड चमकून एकदम दूर सरकलें, खाकूळ लागलें, फांदी हलवूं लागलें व पानें ओरबाडूं लागलें; पण जांभळाला हातही लावीना.

● एकदां बोमाटा झाला म्हणून पुन्हाही तसेंच होईल अशा कल्पनेनें भिडं नको, असें नायकाला दूतीचें आश्वासन. याला तिच्या यजमानानें पूर्वी चोपून काढलें होतें कीं काय ? कीं हा तिला चावला होता, म्हणून ती विचकत होती ?

५३२ खाजरी :

532. Monkey.

ण छिवइ हत्येण कई कण्डूइभएण पत्तलणुज्जे ।
दरलंमिअगोच्छकइकच्छुसच्छहं वाणरीहत्यम् ॥ ३२ ॥

[न स्पृशति हस्तेन कपिः कण्डूतिभयेन पत्रलनिकुञ्जे ।
ईपल्लम्वितगुच्छकपिकच्छुसदृशं वानरीहस्तम् ॥]

वानराचा हात एकदां खाजरीला लागला होता. कुंजांतील पानांच्या गर्दांत वानराचा केसाळ हात लोंबत होता. खाजरीच्या शंकेनें वानर तिच्या हाताला स्पर्शही करीना.

● खाजरीची लव रंगानें ताबूष अघते. समजावून सांगितलें तरी मूढाना उमजत नाहीं.

५३३ शुष्कः

533. Contradiction.

सरसा वि स्रसद् चिअ जाणइ दुःखाइँ भुद्धहिअआ वि ।
रत्ता वि पण्डुर चिअ जाआ वरई तुह विओए ॥ ३३ ॥

[सरसापि शुष्यत्येव जानाति दुःखानि मुग्धहृदयापि ।
रक्तापि पाण्डुरैव जाता वराकी तव वियोगे ॥]

सरस आहे तरी तुझ्या विरहामुळं विचारी कोमेजल्यासारखी दिसत आहे, मुग्धहृदया आहे तरी आता तला दुःखाची जाणीव झालेली आहे आणि अनुरक्ता आहे तरी पादरी फटफटीत झाली आहे.

● जें सरस, आर्द्र होतें तें विरहामुळें नीरम, शुष्क झालें, अजाण होतें, त्यालाही दुःखाची जाणीव झाली, अनुरक्तीमुळें आरक्त होतें तें पादुर झालें; जसें हृदय, तसाच देहही. अलंकारकौस्तुभांत विरोधाचें उदाहरणः
' अविराधेऽपि विरोधी यत्रोक्तः स्याद्विरोधः सः । स्याज्जातेर्गुणकर्मद्रव्याणा स्वस्वपरयोगात् ॥ '

५३४ सुगंधित मद्यः

534. Scented Wine.

आरुहइ जुण्णअं खुज्जअं वि जं उअह वल्लरी तउंसी ।
णीलुप्पलपरिमलवासिअस्स सरअस्स सो दोसो ॥ ३४ ॥

[आरोहति जीर्णं कुब्जकमपि यत्पश्यत वेल्लनशीला त्रपुत्ती ।
नीलोत्पलपरिमलवासितायाः शरदः स दोषः ॥]

१. मुहु. २. पृष्टकं, जुण्णअं, वज्जलं. ३. जुण्णसज्जुण्णअं. ४. उठसी.
५. जीर्णसज्जुमपि. ६. वेपमाना दन्दुरि.

विळखा घालणें हा वेलीचा धर्म आहे. पहा, घृक्ष वठलेला व वेडावांकडा आहे, तरी कांकडीची वेली त्यावर चढली आहे. निळ्या कमळाचा सुगंध, सर्वत्र दरवळविणाऱ्या शरद् ऋतूचाच हा दोष.

● दुसरी ओळ 'नीलोत्पलपरिमलवासितायाः सरकस्य दोषः' अशी पाचली तर अर्थ बदलतो. 'सरकस्य इक्षुमयस्य.' हा दोष मद्याचा, नीलोत्पलाच्या परिमलानें सुगंधित झालेल्या मद्याचा. जुन्या शाडाना व वेलींना शरद् ऋतूंत नैव जीवन प्राप्त होतें. त्याचप्रमाणें सुगंधित मद्याच्या सेवनानें वृद्धांना मस्ती येते आणि वृद्धाही तरुणांप्रमाणें बागडू लागतात. नायिका उन्मत्त झाली होती म्हणूनच तिने वृद्धनायकाचा स्वीकार केला !

५३५ वसंतोत्सव :

535. Revelry.

उत्पहपहाविहजणो पविजिभिर्हेअफलअलो पहअतूरो ।

अव्वो सो च्चेअ छणो तेण विणा गामडाहो व्व ॥ ३५ ॥

[उत्पथप्रघावितजनः पविजृम्भितकलकलः प्रद्वततूर्यः ।

दुःखं स एव क्षणस्तेन विना ग्रामदाह इव ॥]

वसंतोत्सव सुरू आहे; लोक रस्ता सोडून घांवत आहेत, सगळीं कडे गोंगाट चालला आहे, नगारे वाजत आहेत; पण प्रियकराच्या विरहामुळें मला मात्र वाटत आहे फीं जणूं गांवाला आग लागली आहे व त्यामुळेच हा गोंधळ चालला आहे.

● विरहाग्नीच्या तापामुळें ती तळमळत होती म्हणूनच गांवाला आग लागल्याची उपमा तिला सुचली. उत्सवाची, त्याचप्रमाणें दरोडा, आग अशा संकटाची गावकऱ्यांना सूचना देण्यासाठीं नगारे वाजवीत असत.

१. पविर्भिम, पविर्भिय.

५३६ वेताळ :

536. Ghost.

उल्लावन्तेण ण होइ कस्स पासट्टिण्ण ठड्डेणं ।

सङ्का मसाणपाअवलम्बिअचोरेण व खलेण ॥ ३६ ॥

[उल्लापयमानेन न भवति कस्य पार्श्वस्थितेन स्तब्धेन ।

शङ्का श्मशानपादपलम्बितचोरेणेव खलेन ॥]

दुष्टापासून कोणाला भय नाही ! तो काहीं न बोलता नुसता वाजूला स्तब्ध उभा राहिला तरी भीतिप्रद असतो. तो गोड बोलला तर त्याहून भयंकर. अगदीं श्मशानातल्या झाडावरील फासावर लटकविलेल्या चोराप्रमाणें भयंकर.

● श्लेष : पार्श्वस्थितेन = संनिहितेन अथवा पाशस्थितेन; स्तब्धेन = अहंका रात् अथवा प्राणवायुविरहात्; शंका = वितर्क अथवा भयम्. फासावर लटकलेला चोर मेळेला आहे हें माहीत असले तरी त्याच्या दर्शनाने भीति वाटते. फासावर लटकलेले प्रेत एकाएकी बोलू लागले तर जीवाचे पाणी पाणी होईल. चोर जिवंत असला तर सोडवणीसाठी विनवणी करील आणि ती ऐकली तर तो मदतगाराचा घात करील. वेताळपंचविशींतील मूळ वस्तु या गार्थेत असावी असें वाटते.

५३७ कुटज :

537. Ridicule.

असमत्तगुरुअकज्जे एहिं पडिए घरं णिअत्तन्ते ।

णवपाउंसो पिउच्छा हसइ व कुडअट्टहासोहिं ॥ ३७ ॥

१. ठट्टेण, थट्टेण, दिट्टेण. २. दग्धेन. २. पाउडो, पाउलो, पावसो.

[अन्यर्दापि किमपि प्राप्स्यसि मूढ मा ताम्य दुःखमात्रेण ।

हृदय पराधीनजनं मृगयमाण तवै कियन्मात्रमिदम् ॥]

हृदया, एवढ्याशा दुःखानें इतकें व्यधित होऊं नकोस. अन्य स्त्रीच्या आधीन असलेल्या पुरुषावर तू आसक्त झालें आहेस. मूढा, यापुढे तुला आणखी किती तरी दुःखें सहन करावयाची आहेत !

५१० पांसुल :

510. Libertine.

वेसोसि जीअ पंसुल ! अहिअअरं सा हु वल्लभा तुज्झ ।

इअ जाणिऊण वि मए ण ईसिअं दर्पेद्धेममस्सं ॥ १० ॥

[द्वेष्योऽसि यस्याः पांसुल अधिकतरं सा प्लु वल्लभा तव ।

इति ज्ञात्वापि मया न ईर्ष्यितं दग्धप्रेम्णः ॥]

मीं तुझ्यावर अनुरक्त आहे आणि जी तुझा द्वेष करते तीच तुला विशेष प्रिय वाटते. हें मला माहीत असल्यामुळे खरें म्हटलें असतां मांच तुझा द्वेष करावा, पण मला तुझा रागसुद्धां येत नाही. छंपटा, याचें कारण हें जळलें प्रेम !

५११ अघम :

511. Admission.

सा आम सुहअ ! गुणरूअसोहिरी, आम णिग्गुआ अ अहम् ।

मण तीअ जो ण सरिसो किं सो सव्थो जणो मरउ ? ॥ ११ ॥

१. कामयमान तव कियदेतन्. दृष्ट्वन् तव भियदेतन्. २. जीवे वेसो पंसुल अभिययरं सा वि वज्झा होइ । इय भाविऊण अगई ण विग्गसइ उछ दिययस्स.

[सा सत्यं सुभग गुणरूपशोभनशीला सत्यं निर्गुणा चाहम् ।

भग्न तस्या यो न सदृशः किं स सर्वो जनो म्रियताम् ॥]

सुभग, ती सुंदर आहे, सद्गुणी आहे, सुशील आहे; कबूल. माझ्या भंगी कोणतेही चांगले गुण नाहीत; मान्य, ज्यांची योग्यता तिच्या तोलाची नाही त्या सर्वोनीं मरावे की काय ? हे तरी सांग.

● निर्गुण पण प्रिय अशा परस्त्रीबद्दल प्रशंसोद्धार काढणाऱ्या पत्नीला उद्देशून पत्नीचे ईर्ष्याद्वार. वस्तुतः तिचे गुण माझ्या पांसंगाळाही पुराव्याचे नाहीत असेच पत्नी या वक्रोक्तीने सुचवीत आहे.

५१२ सुगृहिणी :

512. House-Wife.

सन्तमसन्तं दुःखं सुखं च जाओ घरस्स जाणन्ति ।

ता पुत्तअ ! महिलाओ सेसाओ जरां मनुस्साणम् ॥१२॥

[सदसदुःखं सुखं च या गृहस्य जानन्ति ।

ताः पुत्रक महिलाः शेषा जरा मनुष्याणाम् ॥]

मुला, ज्यांना संसारांतील सुखदुःखांचा अनुभव आहे त्यांनाच महिला म्हणावे. इतर स्त्रिया पुरुषाला केवळ म्हातारपण आणतात.

● घरांत काय आहे, काय नाही, हे ज्यांना माहीत असते आणि सर्वोना मुख मिळेल अशा रीतीने ज्या संसार करतात, त्याच खऱ्या महिला. ज्या अशा नसतात त्या इतरांना क्लेश देतात आणि म्हातारपण आणतात. " संपत्तौ च विपत्तौ च मरणे न च मुञ्चति । सा स्वीयां ता प्रति प्रेम जायते पुण्यकर्मणः । " म्हणून मुला, परस्त्रीचा अभिलाष धरून नको आणि पत्नीबद्दल वैराग्य बाळगून नको.

५१३ सुमहिलामार्गः

513. Cross Cut.

हसिएहिँ उवालम्भा, अच्युवचारेहिँ रूसिअग्वाइँ ।

अंस्रहिँ भण्डेणाइँ, एसो मग्गो सुमहिलाणम् ॥ १३ ॥

[हसितैरुपालम्भा अत्युपचारेः खेदितभ्यानि ।

अथुभिः कलैद्वा एव मार्गः सुमहिलानाम् ॥]

निषेध करावयाचा तो नुसतें हंसून; खेद व्यक्त करावयाचा तो प्रमाणाबाहेर सेवा करून आणि भांडावयाचें तें नुसतें अश्रु टाकून; हाच सुमहिलांचा मार्ग.

● मात्र त्या हसितांत उपालम्भाची सूक्ष्म छटा असावी, उपचारांच्या अतिरेकांत उद्वेगाचें मिश्रण असावें आणि जणू आपल्याच अपराधाच्या परिमार्जनार्थ अश्रु ओघळत आहेत असा आमास असावा. अर्थात तपस्या पर्ताला इमलास अवलंब होते.

५१४ लोकविरुद्धः

514. Evasion.

उल्लापो मा दिज्जउ लोअविरुद्ध ति गाम काऊण ।

सँमुद्दापडिए को उण थेसँ वि दिट्ठि ण पाडेइ ॥ १४ ॥

[उल्लापो मा दीयतां लोकविरुद्ध इति नाम कृत्या ।

संमुद्यापत्तिते कः पुनर्द्वेष्येऽपि दृष्टि न पातयति ।

शिष्टाचाराचे नावाखाली फार तर परक्यानें विचारलेल्या प्रश्नाचें उत्तर देऊं नये, पण समांखून आलेले माणूस अप्रिय असले म्हणून त्याच्याकडे दृष्टिक्षेपदां करूं नये की काय ?

१. निज्जि, लज्जि. २. सण्ण. ३. पुनर्द्वेष्यं. ४. उपकारेः ५. दयितभ्यानि.
६. सण्णनानि. ७. बेरिए. ८. संमुलाणते.

● दृष्टिभेट झाली की तो सस्मित दृष्टिक्षेपाची मागणी करणार, मग म्हणणार चार शब्द बोलायला काय हरकत आहे? आणि बोललेंच तर संकेताचें बोलणें लावणार. यापेक्षा आरंभीच सावधगिरी बरी.

५१५ संपन्न दारिद्र्य :

515. Assot.

साहीणपिअमो दुग्गओ वि मण्णइ कअत्थमप्पाणम् ।

पिअराहिओ उण पुह्विं वि पाविउण दुग्गओ चेअ ॥ १५ ॥

[स्वाधीनप्रियतमो दुर्गंतोऽपि मन्यते कृतार्थमात्मानम् ।

प्रियरहितः पुनः पृथिवीमपि प्राप्य दुर्गंत एव ॥]

दारिद्र्य असलें तरी पति स्वाधीन असण्यांतच पत्नी धन्यता मानते. प्रियकर स्वाधीन नाही आणि पृथ्वीची संपत्ति हातीं आहे, तरी तें दारिद्र्यच.

● सासरीं एवढी संपत्ति आहे तरी तूं इतकी वाळशीस कशांनै ? सखीच्या या प्रश्नाला असतुष्टचें उत्तर. किंवा एवढें ऐश्वर्य आहे तरी प्रिया प्राप्त झाली नाही म्हणून असतुष्ट घनेश्वरांनै मित्रान्वळ काढलेले उद्गार.

५१६ प्रेम हें विष :

516. Poison.

किं खसि किं अं सोअसि किं कुप्पसि, सुअणु ! एकमेकस्स ? ।

पेम्मं विसं वं विसमं साहसु ! को रुन्धिउं तरह ॥ १६ ॥

१. पुडुवि. २. पाऊण. ३. किमाअसि ? ४. विमं वसंतं, विसंबदंतं.
५. रुमिउं

[किं रोदिपि च शोचसि किं दुःप्यसि सुतनु एकैकस्मै ।

प्रेम विषमिव विषमं कथय को रोद्धु शक्नोति ॥]

सुतनु, रडतेस का ? खिन्न कां झालीस ? ज्याच्या त्याच्यावर एवढी रागाला कां येत आहेस ? प्रेम हें विपासारखें विषम आहे; सांग, प्रेमाला रोखून धरण्याचें सामर्थ्य कोणाला आहे ?

५१७ आख्यान :

517. Legend.

ते अ जुआणा, ता गामसंपआ, तं च अम्ह तारुण्यम् ।

अकखाणअं व लोओ कहेहि, अम्हे चि तं सुणिमो ॥ १७ ॥

[तं च युवानस्ता ग्रामसंपदस्तश्चास्माकं तारुण्यम् ।

आख्यानकमिय लोकः कथयति वयमपि तच्छृणुमः ॥] ,

त्या काळर्चा गांवांतील सुखसमृद्धि, ते तरुण व आमचें तारुण्य, यांच्या हर्कागती लोक एकाद्या ऐतिहासिक कथानकाप्रमाणें एकमेकांना सांगताना आणि आतां आम्हीही त्या ऐकतो.

● तेव्हां आम्ही जें वेळें तेंच आतां इतर करित आहेत, तरीही तीं तर यावयाचीं नाहीं ! गोष्टी पुण्या व सर्वांच्या परिचयाच्या, पण आतां आम्ही त्या पक्ष ऐकावयाच्या; आणि प्रत्यक्षात जें शिळें-पाकें वाट्याला येईल त्यावर निर्वाह करायचा ! वृद्धांचा आश्मनिदा; मीं म्हातारी झाले आहे असे पाहल्यामुळे त्यांनं संकेत टाळला कीं काय ? सामान्य जन बाळांगा-यच भुलायचे. विद्या, संसार अनित्य आहे, परिश्रित्यनुसार जें मिळत आहे त्याचा अर्थ करूं नको, अशी सलीची सूचना.

५१८ खोटी शपथ :

518 Perjury.

वाहोहभरिअगण्डाहराएँ भणिअं विलक्खहसिरीए ।
 अज्ज वि किं रूसिज्जइ सवहावत्थं गअं पेम्मम् ॥ १८ ॥
 [चाण्पोघेभृतगण्डाघरया भणित विलेक्षहसनशीलया ।
 अद्यापि किं रुध्यते शपथावस्थां गतं प्रेम ॥]

तिचे गाल व ओठ अश्रुंच्या ओघानीं ओले चिंब झाले होते. ती उद्वेगाने म्हणाली, 'आपलें प्रेम आता शपथ घेण्याच्या अवस्थेला येण्या-इतकें क्षीण झालें आहे. आता मी रागावू कशाला ?'

● मनुष्य शपथेवर कांहीं सांगू लागला म्हणजे तें खोटे आहे असें खुशाल समजावें ।

५१९ नीरस :

519. Insipid.

वण्णअघअलिप्पमुहिं जो मं अइआअरेण चुम्भन्तो ।
 एहिं सो भूमणभूमिअं पि अलसाअइ छियन्तो ॥ १९ ॥
 [धेणंघृतलिप्तमुष्ठीं यो मामत्यादरेण चुम्भन् ।
 इदानीं स भूपणभूपितामप्यलसायते स्पृशन् ॥]

मुखाला वण्णघून लावलेलें असलें तरी पूर्वी तो माझे चुम्बन विशेष उत्सुकतेनें घेत असे, आता मी अलफारानीं सजलेली असलें तरी मला नुस्ता स्पर्श करावयालाही तो आळस करतो.

१ बाहुल्लुकरिअ २ चाण्पार्दस्फुरित ३ विलक्ष हसनस्या ४ वणाधिअ,
 वण्णअघय ५ वण्णअनुत्प ६ धर्णक

● अस्पर्श व स्पर्श या शब्दांवर चमत्कृति, जें निपिद्ध त्यांतच विशेष सुख वाटतें, औत्सुक्यामुळे ही विकृति नसून प्रकृति आहे असेंच वाटतें, औत्सुक्य ओसरलें कीं तोंच सुमार वाटूं लागतें.

५२० कृष्णवसना :

520. Costume.

णीलपट्टेपाउअङ्गी ति मा हु णं परिहरिज्जैसु ।

पट्टंसुअं पि णद्धं रअम्मि अवणिज्जइ चेअ ॥ २० ॥

[नीलपट्टप्रावृताङ्गीति मा खल्वेनां परिहर ।

पट्टांशुकमपि नद्धं रतेऽपनीयत एव ॥]

तिचें वख काळें आहे म्हणून तिला टाळूं नको, वख रेशमी वसलें तरी रतिप्रसंगीं तें सुद्धां दूर करावेंच लागतें.

● वस्त्राची किंमत फक्त बाजारात, या उपाधिविरहित वस्तु कशी आहे तें पहा. मतिनवसनेचा स्वीकार करण्याबद्दल नायकाला प्रोत्साहन.

५२१ माजरीसुरत :

521. Cat.

सचं कलहे कलहे सुरआरम्भा पुणो णवा होन्ति ।

माणो उण, माणंसिणि ! गरुओ पेम्मं विणासेइ ॥ २१ ॥

[सत्यं कलहे कलहे सुरतारम्भाः पुनर्नवा भवन्ति ।

मानः पुनर्मनस्थिनि गुरुकः प्रेम विनाशयति ॥]

अभिमानिनी, दरवेळीं सुरवातीला थोडेंस मांडण करावें, म्हणजे सुरताला टक्कवी येते, हें खरें; पण फार वेळ रुसून वसत्यानें माप्र प्रेमाचा नाश हातो.

५२२ माजोरी :

522. Possessed.

माणुम्मत्ताइ मए अकारणं कारणं कुणन्तीए ।
अइंसणेण पेम्मं विणासिअं पोढवाएण ॥ २२ ॥

[मानोन्मत्तया मया अकारणं कारणं कुर्धत्या ।
अदर्शनेन प्रेम विनाशितं प्रौढवादेन ॥]

मी मानोन्मत्त झाले आणि योरवीच्या गोष्टी करून निष्कारण कुरापत काढली. अदर्शनामुळे प्रेमनाश मात्र झाला.

● त्याचा कांहीं अपराध नव्हता. काल्पनिक कारणे निर्माण करून मी त्याला दोषी ठरविले. माझ्या संशयाचे निरसन करण्यासाठी त्याने भेटीचा प्रयत्न केला, तो मी शिडकारला. मी त्याला शिक्षा केली. पण आता ती मलाच भोगावी लागत आहे. प्रौढवाद = सप्रतिष्ठा प्रत्याख्यानम् (गंगाधर), योरवीच्या गोष्टी.

५२३ गुरु :

523. Beau.

अणुऊलं विअ वोत्तुं बहुवल्लह ! वल्लहे वि वेसे वि ।
कुविअं अ पसाएउं सिक्खइ लोओ तुमाहित्तो ॥ २३ ॥

[अनुकूलमेव वक्तुं बहुवल्लभ वल्लभेऽपि द्वेष्येऽपि ।
कुपितं च प्रसादयितुं शिक्षते लोको युष्मत्तः ॥]

हे बहुवल्लभ, आवडतीप्रमाणेच नावडतीशीर्हा तुला गोड गोड बोळता येते आणि त्यांना अनुकूल करून घेता येते. कुपितला प्रसन्न करून घ्यावयाचे ही कला लोकांनी तुझ्यापासूनच शिकावी.

● मधुर निर्मर्त्सना.

१. ओत्तुं, वोत्तुं, वत्तु, वोक्कुं. २. वोत्तुं जोक्कारं बहुवल्लहम्मि वेसे वि.

५२४ नाचकी :

524. Disrepute.

लज्जा चत्ता, सीलं अ खण्डिअं, अजसघोसणा दिण्णा ।
जस्स कएणं, पिअसहि ! सो च्चेअ जणो जणो जाओ ॥ २४ ॥

[लज्जा त्यक्ता शीलं च खण्डितमयशोघोषणा दत्ता ।

यस्य कृतेन प्रियसखि स एव जनो जनो जातः ॥]

त्याच्यासाठीं मी लज सोडली, शीलभ्रष्ट झालें; त्याच्यामुळें जगांत
माझ्या नाचक्कीचा डंका वाजला; आणि प्रियसखी, हें सारें मी
ज्याच्यासाठीं केलें तो मात्र मला पारखा झाला.

● इतका तो निर्लज्ज, भ्रष्ट व अकृतश आहे.

५२५ कुलवधू :

525. Coy.

हसिअं अदिट्टदन्तं, भमिअमणिकन्तदेहलीदेमम् ।
दिट्टमणुकिखत्तमुहं एसो मग्गो कुलवधूणम् ॥ २५ ॥

[हसितमदृष्टदन्तं भ्रमितमनिष्क्रान्तदेहलीदेशम् ।

दृष्टमनुत्क्षिप्तमुखमेव मागंः कुलवधूनाम् ॥]

हंसावयाचें, पण दांत दिसूं द्यावयाचे नाहीत; फिरावयाचें, पण
तें घरांतल्या घरात, उंबरठा ओलांडावयाचा नाही; पहावयाचें, पण
मुख वर न उचलतां. ही वागणूक कुलवधूंची.

१. मुक्का. २. अज्ञघोसणा ३. रली. ४. असतीघोषणा. ५. क्वोल-
कदियं. ६. अणुदूढपयं. ७. शुवं.

५२६ डंका :

526. Royal Drum.

धूलिमइलो वि पङ्कङ्किओ वि तणरइअदेहभरणो वि ।
तह वि गइन्दो गरुअत्तणेण ढक्कं समुव्वहइ ॥ २६ ॥

[धूलिमलिनोऽपि पङ्काङ्कितोऽपि तृणरचितदेहभरणोऽपि ।
तथापि गजेन्द्रो गुरुकत्वेन ढक्कां समुद्रहति ॥]

हत्तीचें अंग धुळीनें मळलेलें व चिखलानें माखलेलें असतें आणि तो गत्रत खातो. तरी नैसर्गिक मोठेगणामुळें डंका धारण करण्याचा मान गजेद्रालाच मिळतो.

● जननिन्दित नायकाविपर्या नायिकेला अनुकूल करण्यासाठी दूतीचे प्रशंशोद्धार. लोकांनी त्याची कितीहि निंदा केली व त्याची दुर्गति असली तरी त्याचा मोठेगणा स्थांकरणार नाही. इतरांना पेलणार नाही असा डंका याचेंच माहात्म्य गर्जून सागत असतो. अलंकारकौस्तुभांत अप्रस्तुतप्रशंसेचें उदाहरण.

५२७ अपहृता :

527. Abduction.

करमरि ! कीस ण गम्मइ ? को गव्वो जेण मसिणगमणासि ? ।
अदिट्ठदन्तहसिरीअ जम्पिअं : चोर ! जाणिहिसि ॥ २७ ॥

[वन्दि किमिति न गम्यते को गवों येन मसृणगमनासि ।
अदृष्टदन्तहसनशीलया जल्पितं चोर शास्यसि ॥]

१. टक्काः २. दरदिष्ट ३. मंद.

चोरानें विचारलें, बन्दिनी, मला कळत नाही, तुला एवढा कशाचा गर्व आहे, कों तूं इतकी हळूहळू चालत आहेस ? ओंठांतल्या ओंठांत हंसून ती पुटपुटली, चोरा, याचें कारण तुला लवकरच समजेल.

● तिनें झपाझप चालावें म्हणून यानें तिला वारंवार दरडावलें, पण तिनें आपली गति वाढवली नाही. त्याला पाठलागाची भीति वाटत होती आणि तिला आशा. पति लगोलग आपल्या मागावर येईल या अपेक्षेनें अपहृता मुद्दाम रेंगाळत होती.

५२८ डाग :

528. Mark.

धोरंसुएहिँ रुणं सवत्तिवग्गेण पुप्फवइआए ।

भुअसिहरं पइणो पेळ्ळिऊण सिरंलग्गतुप्पलिअम् ॥ २८ ॥

[स्थूलाश्रुभी वदितं सपत्नीवर्गेण पुष्पवत्याः ।

भुजशिखर पत्युः प्रेक्ष्य शिरोलम्बवर्णधृतलिप्तम् ॥]

पुष्पवर्तीनें मुखाला लावलेलें वर्णधृत पतीच्या दंडाच्या वाहुट्याला लागलेलें पाहून तिच्या सवती ढसढसा रडल्या.

५२९ आवाहन :

529. Temptation.

लोओ जूरइ, जूरउ ! वअणिज्जं होइ, होउ तं णाम ।

एहि ! णिमज्जसु पासे, पुप्फवइ ! ण एइ मे णिदा ॥ २९ ॥

१. सिरमग्ग, सिरसंग. २. णिमिज्जसु.

[लोकः खिद्यते खिद्यतु वचनोयं भवति भवतु तन्नाम ।

एहि निमज्ज पार्श्वे पुष्पवति नैति मे निद्रा ॥]

. पुष्पवती, काय म्हणतेस ? लोक रागावर्ताल ? रागावूं देत. निंदा करतील ? कळं देत मला तुझ्याशिवाय शॉप येत नाही. ये, इकडे ये आणि माझ्याशेजारी शॉप.

५३० चित्रपट :

530. Omnipresent-

जं जं पुलएमि दिसं पुरओ लिहिअ न्व दीससे तत्तो ।

तुह पडिमापडिवाडिं व्हइ न्व सअलं दिसाअक्कम् ॥ ३० ॥

[यां यां प्रलोकयामि दिशं पुरतो लिखित एव दृश्यसे तत्र ।

तव प्रतिमापरिपाटीं व्हतीव सक्कलं दिशाचक्कम् ॥]

मी ज्या ज्या दिशेला पाहतें त्या त्या क्षितिजावर तूं मला चित्रा-सारखा दिसतोस. जणूं दिशाचक्र माझ्यापुढें तुझ्या प्रतिमांची रांग फिरवीत आहे.

५३१ भुंगा :

531. Black-Berry.

ओसरइ, धुणइ साहं, खोवखांमुहलो पुणो समुल्लिहइ ।

जम्युफलं ण गेहइ भमरो ति कई पढमडको ॥ ३१ ॥

१. गर्हति. २. निपिद्ध. ३. चक्रं ४. सतत. ५. धुणइ. ६. पंपा, संभा.
७. पडुम.

[अपसरति धुनोति शाखां खोक्त्वामुखरः पुनः समुल्लिखति ।
जम्बूफलं न गृह्णाति भ्रमर इति कपिः प्रथमदृष्टः ॥]

माकडाला एकदा भुंगा चावला होता. त्याला एक जांभूळ दिसलें. त्याला वाटलें भुगाच आहे. लगेच माकड चमकून एकदम दूर सरकलें, खाकरून लागलें, फांदी हलवून लागलें व पानें ओरवाडूं लागलें; पण जांभळाला हातही लावीना.

● एकदां बोभाटा झाला म्हणून पुन्हांही तसेंच होईल अशा कल्पनेनें मिळूं नको, असें नायकाला दूतीचें आश्वासन. याला तिच्या यजमानानें पूर्वी चोपून काढलें हेंतें कीं काय ? कीं हा तिला चावला होता, म्हणून ती विचकत होती ?

५३२ खाजरी :

532. Monkey.

ण छिद्रं हत्येण कई कण्डूभ्रमण पत्तलणिउज्जे ।
दरलंम्विअगोच्छकइकच्छुसच्छहं वाणरीहन्थम् ॥ ३२ ॥

[न स्पृशति हस्तेन कपिः कण्डूतिभ्रमेण पत्रलनिकुञ्जे ।
ईपल्लम्वितगुच्छकपिकच्छुसदृशं वानरीहस्तम् ॥]

वानराचा हात एकदां खाजरीला लागला होता. कुंजांतील पानांच्या गर्दीत वानरीचा कंसाळ हात लोंवत होता. खाजरीच्या शंकेनें वानर तिच्या हाताला स्पर्शही करीना.

● खाजरीची लव रंगानें तांबूष असते. समजावून सांगितलें तरी मूढाना उमजत नाहीं.

५३३ शुष्क :

533. Contradiction.

सरसा वि स्रसइ चिअ जाणइ दुखाइँ मुद्धहिअआ वि ।
रत्ता वि पण्डुर चिअ जाआ वरई तुह विओए ॥ ३३ ॥

[सरसापि शुष्यत्येव जानाति दुःखानि मुग्धहृदयापि ।
रक्तापि पाण्डुरैश्च जाता वराक्षी तव वियोगे ॥]

सरस आहे तरी तुझ्या विरहामुळें विचारी कोमेजल्यासारखा दिसत आहे, मुग्धहृदया आहे तरी आतां तला दुःखाची जाणीव झालेली आहे आणि अनुरक्ता आहे तरी पांढरी फटफटात झाली आहे.

● जें सरस, आर्द्र होतें तें विरहामुळें नीरस, शुष्क झालें; अजाण होतें, त्यालाही दुःखाची जाणीव झाली, अनुरक्तीमुळें आरक्त होतें तें पांढुर झालें; जसें हृदय, तसाच देहही. अलंकारकौस्तुभांत विरोधाचें उदाहरण, :
' अविरोधेऽपि विरोधो यत्रोक्तः स्याद्विरोधः सः । स्याज्जातेर्गुणकर्मद्रव्याणां स्वस्वपरयोगात् ॥ '

५३४ सुगंधित मद्य :

534. Scented Wine.

आरुहइ जुण्णअं खुज्जअं वि जं उअह वल्लरी तउंसी ।
णीलुप्पलपरिमलवासिअस्स सरअस्स सो दोसो ॥ ३४ ॥

[आरोहति जीणं कुञ्जकमपि यत्पश्यत वेल्लनशीला त्रपुसी ।
नीलोत्पलपरिमलवासितायाः शरदः स दोषः ॥]

१. मुद्ध. २. खुटकं, जुण्णअं, वंजुलं. ३. जुण्णखज्जुण्णअं. ४. उडसी.
५. जीर्णपत्रमपि. ६. वेपमाना दन्दुरिः

विळखा घालणें हा वेलीचा धर्म आहे. पहा, वृक्ष वळलेला व वेडावाकडा आहे, तरी काकडीची वेली त्यावर चढली आहे. निळ्या कमळाचा सुगव सर्वत्र दरवळविणाऱ्या शरद् ऋतूचाच हा दोष.

● दुसरी ओळ ' नीलोत्पलपरिमलवासितायाः सरकस्य दोषः ' अशी वाचली तर अर्थ बदलतो. ' सरकस्य इधुमयस्य.' हा दोष मद्याचा, नीलोत्पलाच्या परिमलानें सुगंधित झालेल्या मद्याचा. जुन्या झाडाना व वेलींना शरद् ऋतूंत नेंव जीवन प्राप्त होतें. त्याचप्रमाणें सुगंधित मद्याच्या सत्रानें वृद्धाना मस्ती येते आणि वृद्धाही तरुणांप्रमाणें चांगडें लागतात. नायिका उन्मत्त झाली होती म्हणूनच तिनें वृद्धनायकाचा स्वीकार केला ।

५३५ वसंतोत्सवः

535 Revelry.

उत्पहपहाविहजणो पविजिम्भिहैअकलअलो पहअतूरो ।

अव्वो सो च्चेअ छणो तेण पिणा गामडाहो व्व ॥ ३५ ॥

[उत्पथप्रघावितजन. प्रविजुम्भितकलकलः प्रहतदूर्यः ।

दुःख स एव क्षणस्तेन विना ग्रामदाह इव ॥]

वसंतोत्सव सुरू आहे; लोक रस्ता सोडून घावत आहेत, सगळीं-कडे गोंगाट चालला आहे, नगारे वाजत आहेत; पण प्रियकराच्या विरहामुळें मला मात्र वाटत आहे कीं जणूं गावाला आग लागली आहे व त्यामुळेंच हा गोंधळ चालला आहे.

● विरहाग्नीच्या तापामुळें ती तळमळत होती म्हणूनच गांवाला आग लागल्याची उपमा तिला सुचली. उत्सवाची, त्याचप्रमाणें दरोडा, आग अशा संकटाची गावकऱ्यांना सूचना देण्यासाठीं नगारे वाजवीत असत.

५३६ वेताळ :

536. Ghost.

उल्लावन्तेण ण होइ कस्स पासट्टिएण ठड्डेण ।

सड्का मसाणपाअवलम्बिअचोरेण व खलेण ॥ ३६ ॥

[उल्लापयमानेन न भवति कस्य पार्श्वस्थितेन स्तब्धेन ।

शङ्का श्मशानपादपलम्बितचोरेणेव खलेन ॥]

दुष्टापासून फोणाला भय नाही ! तो कांहीं न बोलतां नुसता वाजूला स्तब्ध उभा राहिला तरी भीतिप्रद असतो. तो गोड बोलला तर त्याहून भयंकर. अगदीं श्मशानांतल्या झाडावरील फांसावर लटकविलेल्या चोराप्रमाणें भयंकर.

● श्लेष : पार्श्वस्थितेन = संनिहितेन अथवा पाशस्थितेन; स्तब्धेन = अहंका रात् अथवा प्राणवायुविरहात्; शंका = वितर्क अथवा भयम्. फांसावर लटकलेला चोर मेलेला आहे हें माहीत असलें तरी त्याच्या दर्शनानें भीति वाटते. फांसावर लटकलेले प्रेत एकाएकी बोलू लागले तर जीवाचें पाणी पाणी होईल. चोर जिवंत असला तर सोडवणीसाठीं विनवणी करील आणि ती ऐकली तर तो मदतगाराचा घात करील. वेताळपंचविशींतील मूळ वस्तु या गाथेत असावी असें वाटतें.

५३७ कुटज :

537. Ridicule.

असमत्तगुरुअकज्जे एल्लिं पडिए चरं णिअत्तन्ते ।

णवपाउंसो पिउच्छा हसइ व कुडअड्डहासेहिं ॥ ३७ ॥

१. ठड्डेण, यड्डेण, दिड्डेण. २. दग्धेन. २. पाउडो, पाउलो, पावसो.

[असमाप्तगुरुककार्ये इदानीं पथिके गृह प्रतिनिवर्तमाने ॥

ननप्रावृट् पितृप्रस हस्ततीव कुटजाट्टहास ॥]

आत्याग्राइ, महत्वाच्या कामासाठी प्रवासाला गेलेला प्रियकर काम
अपुर्णे टाकून परत आला हे पाहून नवा पावसाळ्या जणू शुभ्र व
विकसित कुटज पुण्याच्या रूपाने त्याला हसत आहे

● पावसाळ्यानेही कुटज पुष्पे उमलवून कौतुक केले हास्य व कुटज
या दोहोंचाही वर्ण शुभ्र

५३८ वात्सल्य :

538 Affection

दद्वृणं उण्णमन्ते मेहे आमुव्वजीरिआसाए ।

पहिअवरिणीअ डिम्भो ओरुण्णमुहीअ सच्चविओ ॥ ३८ ॥

[दृष्ट्या उन्नमतो मेघानामुच्चर्जाधिताशया ।

पथिकगृहिण्या डिम्भोऽरुदितमुख्या दृष्ट ॥]

पति प्रवासाला गेला होता. आभाळ्यात ढग दिसू लागले तेव्हा
पत्नीने प्राणाची आशा सोडली आणि पुत्राकडे पाहून ती रडू लागली.
तिला वाटले, पुढे याचे कसे होईल !

५३९ कासारीणः

539 Bangles

अनिहवलयसण्णयलअ ठाणं गेन्तो पुणो पुणो मलिअम् ।

सहिमतथो च्चिअ माणसिणीअ वलआरओ जाओ ॥ ३९ ॥

१ दद्वृण २ लच्चविओ सच्चविओ ३ अवनत

[अविधवालक्षणवलयं स्थानं नयन्पुनःपुनर्गलितम् ।

सखीसार्थं एव मनसिऽन्या वलयकारको जातः ॥]

(विरहजन्य कृशतेमुळे) तिच्या मनगटांवरल्या सौभाग्यसूचक वांगड्या वारंवार गळून पडत होत्या आणि तिच्या मैत्रिणी त्या पुन्हा पुन्हा तिच्या हातांत चढवात होत्या. तिला धार देतां देतां त्या कासारणी झाल्या.

● विरहिणीं आभूषणें धारण करीत नाहींत. हीं तर इतकीं कृश झालीं होतीं कीं तिचीं सौभाग्यलक्षणेंही दळत होतीं. तिच्या मैत्रिणी आश्वासनें देऊन तिच्या जीवनाचें आणि वांगड्या चढवून जणू तिच्या सौभाग्याचें रक्षण करीत होत्या.

५४० जीर्णगृहः

540. Pessimism.

पहिअग्रहू विवरन्तगलिअजलोछे घरे अणोछं पि ।

उद्देसं अविरअवाहसलिलणिवहेण उछेइं ॥ ४० ॥

[पथिकवधुर्विवरान्तरगलितजलाद्रं गृहेऽनार्द्रमपि ।

उद्देशमविरतवाप्पसलिलनिवहेनार्द्रयति ॥]

पति प्रवासाला गेला होता. पावसामुळे घर गळत होतें. जी थोडी जागा कोरडी राहिली होती तीही नववधूनें अश्रुसिंचनानें ओली केली.

१ सतीहस्त २ वलयाकारो, वलयारजो ३ कुडतर, गेदतर, निव्वतर, नेदतर, पडलतर ४ पवहेण ५ ओछेइ ६ नीवान्तर ७ प्रदेश

५४१ ऊंम :

541 Sugar Cane.

जीहाइ कुणन्ति पिअं भवन्ति हिअअम्मि गिन्वुइं काउम् ।
पीडिज्जन्ता वि रसं जणन्ति उच्छू कुलीणा अ ॥ ४१ ॥

[जिह्वायां कुर्वन्ति प्रियं भवन्ति हृदये निवृत्तिं कर्तुम् ।

पीडयमाना अपि रस जनयन्तीक्ष्वः कुलीनाश्च ॥]

कुलीन लोक उंसासारखे असतात; जिभेला गोड असतात हृदयाला सुख देतात व प्रिय वाटतात. त्यांना पिळून काढलें तरी ते सरसच ठरतात

● निपुरानीं सज्जनाचा छळ केला तरी त्याच्या स्वभावातलें माधुर्य नष्ट होत नाहीं छळानें ते सतापत नाहींत, द्रवतात, सज्जनाची वाणी श्रवण करणाराला गोड वाटते आणि ऊस सेवन करणाराला, एवढाच फरक. या गायेंत संपुटक चुवनाची सूचना असावी असा सशय येतो.

५४२ उत्कण्ठा :

542. Predilection

दीसइ ण चूअमउलं, अत्ता ! ण अ वाइ मलअगन्धवहो ।

पत्तं वसन्तमासं साहइ उक्कण्ठिअ चेअम् ॥ ४२ ॥

[इदयते न चूतमुकुल भ्यधु न च याति मलयगन्धवहः ।

प्राप्त वसन्तमासं कथयत्युत्कण्ठित चेत ॥]

सासूवाइं, आंब्याला अझून मोहोर आलेला नाहीं आणि मल्याचा सुगम आणणारे वारे अद्याप वाहू लागले नाहींत, पण माझ्या मन तली उत्कण्ठा सांगते कीं वसंत जवळ आलेला आहे.

१. वरेन्ति ? हरन्ति २ जिह्वया ४ हरन्ति हृदयम् ५ वेअ.

५४३ आम्ब्रेवनांत :

543. Grove.

अम्ब्रेवणे भ्रमरउलं ण विणा कज्जेण ऊसुअं भमइ । ।
कत्तो जलणेण विणा धूमस्स मिहाउ दीसन्ति ? ॥ ४३ ॥

[आम्ब्रेवने भ्रमरकुल न विना कार्येणोत्सुक भ्रमति । ।
कुतो ज्वलनेन विना धूमस्य शिखा दृश्यन्ते ॥]

आम्ब्रेवनात भुगे उत्सुकतेनें भ्रमण करीत आहेत, ते काहीं विना-
कारण नव्हे. अग्नीशिवाय धुराचे लोट कोठून दिसणार ?

● सर्तीचे आश्वासन. धीर धर, अज्ञान वसंत आलेला नाही. आताच
कोठे आन्वावर मोहोर आलेला आहे आणि आम्ब्रेवनात भुग्याचा झंकार
सुद्ध झालेला आहे. वसंत येईल तेव्हा प्रियकरही आलेला असेल.

५४४ श्रृंगार :

544. Summer Festival

दइअकरग्गहलुलिओ धम्मिल्लो सीहुगन्धिअं वअणम् ।
मअणम्मि एत्तिअं चिअ पमाहणं हरइ तरुणीणम् ॥ ४४ ॥

[दयितकरग्रहलुलितो धम्मिल्ल सीधुगन्धितं वचनम् ।
मदने पंतावदेव प्रसाधन हरति तरुणीनाम् ॥]

प्रियकरानें कुरवाळल्यामुळे विस्कटलेले केंस आणि मद्यामुळे सुगंधित
झालेले मुख - मदनोत्सवात एवढाही शृंगार तरुणींना शोभतो.

● मदने = मदनत्रयोदशीच्या सामुदायिक उत्सवात अगर वैयक्तिक
मदनात्सवात. भुवनपालानें 'सअणम्मि' असा पाठभेद दिलेला आहे त्याचा
अर्थ स्पष्ट आहे. हा पाठ विचारात घेण्याजोगा आहे मैत्रिणी घाई करू

१ मिलिओ २ सअणम्मि ३. होइ ४. वचनम्. ५ मदनोऽप्येतावदेव

लागल्या नायिका म्हणते, जरा वेगी फणी करतें, मुलप्रक्षालन करतें, दोन दागिने घालतें सखी सांगते, आढे हा शृंगार पुरा आहे, अल्फाराचा मार कशाला ?

५४५ कञ्चुकी :

545 Bodice

गामतरुणीओं हिअअं हरन्ति छेओंणं थणहरिल्लीओ ।

मअणे कुसुम्भरञ्जिअकञ्चुआहरणमेत्ताओ ॥ ४५ ॥

[ग्रामतरुण्यो हृदय हरन्ति विदग्धाना स्तनभारवत्य ।^१

मर्दने कुसुम्भरागयुक्तकञ्चुकाभरणमात्रा ॥]

पुष्ट स्तनावर कुसुम्बी कञ्चुकी एवढेंच आभरण धारण करणाऱ्या ग्रामतरुणी मदनोत्सवात मार्मिकाची हृदय हरण करतात

● जातीच्या सुदरींना काहीही शोभते यौवनामुळे सौंदर्याची शोभा वृद्धिगत होते आणि वसतोत्सव आला की विचारूच नका तटतटीत लालमडक कञ्चुकी हे विलासी यौवनाचे प्रतीक त्यांच्या झळाळीला तोंड नाहो. “ आर्धोच जोवन निब्वर त्यावर पीतावराची चोळी जवर ”

५४६ क्षितिज :

546 Horizon

आलोअन्त दिसाओ ससन्त जम्भन्त गन्त रोअन्त ।

मुचुअन्त पडन्त सलन्त पहिअ । किं ते पउत्थेण ? ॥ ४६ ॥

१ पौढाग, पोतुग वेडाल २ पीवरयणहल्लीड ३ मअणूसम्मि, सअणे ४ राइल ५ कञ्चुलीआहरण ६ प्रौढ प्रोतुग ७ गुख, मारा ८ मदन त्रयोदश्याम् मदनोत्सवे मदनोत्सवनयोदश्याम् ९ मदयन्ति कुसुम्भरक्तकञ्चुकी मात्रा भरणा । मन्ये कुसुम्भरञ्जितकञ्चुविकाहरणमात्रा । १० मुज्यन्त

११ हसत

[भालोक्यन्दिशः श्वसञ्जृम्भमाण गायन्नुदन् ।
मूर्च्छन्पतन्स्खलन्पथिक किं ते प्रवसितेन ॥]

पथिका, तू क्षितिजांकडे विमनस्कपणें पहात आहेस व निश्वास टाकीत आहेस; मध्येच जांभया देत आहेस; कधीं गात आहेस आणि कधीं रडत आहेस; चालतांना अडखळत आहेस, वळून पहात आहेस व मूर्च्छित होत आहेस. तू हा प्रवास कशासाठीं चालविला आहेस ?

● हा तुझा पहिलाच प्रवास असावा असें वाटतें. तू मागे वळून पहात आहेस, यावरून दिसतें कीं तू घरापासून फारसा लांबवर आलेला नाहीस. आताच तुझी ही अवस्था, पुढें काय होईल ?

५४७ स्वयंप्रकाश :

547. Self-Illumination.

दद्रूण तरुणसुरअं विविधविलासेहिं करणसोहिल्लम् ।

दीओ वि तग्गअमणो गअं पि तेहं ण लक्खेइ ॥ ४७ ॥

[दृष्ट्वा तरुणसुरतं विविधविलासैः करणशोभितम् ।

दीपोऽपि तद्रतमना गतमपि तैल न लक्षयति ॥]

अनेक प्रकारच्या विलासांनीं व आसनांनीं सुशोभित झालेलें तरुणांचें सुरत पाहताना दिवा इतका तल्लीन होतो कीं तेल संपलें हेंही त्याच्या लक्षात येत नाही !

● तेल संपलें तरी तल्लीनतेमुळे दिवा तसाच तेवत राहतो. गवाक्षातून मैत्रिणांच्या लीला पाहणाऱ्या सखीचे हे उद्गार असावेत. रत्नदीपाचा प्रकाश विद्वविण्यासाठीं त्यावर चूर्णमुष्टि फेंकणाऱ्या अलकावतींतील विलासिनीची

येथें आठवण होते. “ नीवीबन्धो च्छुसितशियिलं यंत्र विम्बाघराणाम् । क्षौमं रागादनिभृतकरेश्वाक्षिपत्सु भ्रियेषु ॥ अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्न- प्रदीगान् । ंहीमूढाना भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ” (मेघदूत २.८) कालिदासाच्या रत्नदीपाहून हा तैलदीप अधिक रसिक, हें मात्र खरे !

५४८ नर्मदाः

548. Annoyance.

पुणरुक्तरफालणउहअतदुल्लिहणवद्वृणसआई ।

जूहाहिवस्स माए पुणो वि जइ णम्मआ सहइ ॥ ४८ ॥

[पुनरुक्तरास्फालनोभयतटोल्लिखनपीडनशतानि ।

यूथाधिपस्य मातः पुनरपि यदि नर्मदा सहते ॥]

आयाई — हत्तींच्या कळभाचा पुढारी नर्मदेला अनेक प्रकारें त्रस्त करीत आहे; तिच्या प्रवाहाच्या पृष्ठभागावर सोडनें पुनः पुनः प्रहार करून पाणी घुसळीत आहे; दोन्ही किनारे दांतांनी उकरीत आहे. हें नर्मदाच सहन करूं जाणें.

● नर्मदा म्हणजे नर्मदा नदी किंवा सुख देणारी श्रीडानुकूला स्त्री. तरुणांच्या टोळींचा पुढारी आपल्या प्रेयसीला इतरांच्या समक्ष सरमस आलिङ्गितो, तिच्या देहावर कामशास्त्रोक्त प्रहार करतो, तिचें सर्वांग नखदंत- क्षतयुक्त करतो. हा आवेश ती कशी सहन करते हें तिचें तोंच जाणें. पण साखी, तुला भिण्याचें कारण नाही, तूंही काहीं कमी नाहीस. तुला हें सहन होतें; एवढेंच नाही, आवडतें. प्रौढेला दूतीचें प्रोत्साहन.

१. ताडण, पीडण, म्हण, वद्वृण. २. कर्पणशतानि.

५४९ संकटपरंपरा :

549: Opportunity.

बोडंसुणओ विअण्णो, अत्ता मत्ता, पई वि अण्णत्थो ।

फालिहं व मोडिअं महिसण्ण, को तस्स साहेउं ? ॥ ४९ ॥

[वृद्धशुनको विपन्नः श्वथूर्मत्ता पतिरप्यन्यस्थः ।

कार्पस्यपि भग्ना महिपकेण कस्तस्य कथयतु ॥] ३४९

वृद्ध कुत्रा मेला, सासूला वेड लागलें; नवरा दुसरीकडे गेला आहे आणि इकडे रेड्यांनी कपाशीचें शेत उध्वस्त केलें आहे, हें त्याला कोण कळविणार ?

● आमचा भुकरा व चावरा किंवा वृद्ध व इमानी कुत्रा नुकताच मेला. तो परक्याची चाहूल जाहीर करीत असे. सासूला आताच वेडाची छर आली आहे; तिकडे कपाशीत रेड्यांसुले आहेत आणि मी ही अशी एकटी. अन्यस्थ पतीला निरोप पाठवावा, तर हाताशी माणूस नाही. मी आता काय करूं ? कपाशीच्या शेतांत संकेत ठरला होता, तिकडे नको, व्यत्यय येईल, घर निर्धास्त आहे, इकडेच यावें; अशी सूचना: 'अत्ता मत्तो पइ णवसुराए' हा पाठभेद स्वीकारला तर अर्थ थोडा बदलतो. अहो सासूबाई, ताजा दारू प्याल्यामुळे पति सिंगला आहे, किंवा सासूला वेड लागलें आहे व नवरा सिंगून पडला आहे.

५५० चिमणीचा घोंट :

550: Libation.

सर्कअग्गहरहसुत्ताणिआण्णणा पिअइ पिअमुहविइण्णम् ।

थोअं थोअं रोसोसहं व उअ ! माणिणी मंडरम् ॥ ५० ॥

१. पोड, बोड, वाड, बुड, वोग. २. णवसुराहे. ३. फडही, फालिहि.
४. साहेउज ५. विकर्णां. ६. सकर. ७. तंमुण्णामि. ८. रभसुत्ताणिअण्णं,
सुहुउण्णामिआण्णणा. ९. पिअअम १०. सरअं.

[सकचग्रहरभसोत्तानिभानना पिथति प्रियमुखवितीर्णाम् ।

१११ स्तोकं स्तोकं रोषीपधमिव पश्य मानिनी मदिराम् ॥]

पहा, फेंस ओढून धरून जिचें मुख जबरदस्तानें वर फेलेलें आहे अशी मानिनी प्रियकरानें आपल्या मुखांतून दिलेली मदिरा हळूहळू घोडी घोडी पीत आहे; जणूं ती रुसव्यावरचें औषधच घेत आहे.

● हे औषध क्वचित् प्रसर्गी आणि अगदी थोडें, थोडे थोडे, दिलें पाहिजे. अनुपान किंवा परिमाण चुकलें कीं लिंबाना वसण्याचाच चटक लागावयाची !

५५१ गिरिस्रोत :

551 Mountain Torrent

गिरिस्रोतो सि भुअंगं महिसो जीहइ लिहइ संततो । ॥

माहिसस्त कृष्णवत्परझरो सि सपपो पिअइ लालम् ॥ ५१ ॥

११२ [गिरिस्रोत इति भुजंगं महिषो जिह्वया लेट्टि संतप्तः । ३

१, महिषस्य कृष्णप्रस्तरझर इति सर्पः पिबति लालाम् ॥] .

उंहामुळें (काळाभोर रेडा तहानला होता व चकचकीत साप निपचित पडला होता) तापलेला रेडा सापाला चाटूं लागला; रेड्याला वाटले का तो डोंगरांतला झराच आहे रेड्याच्या तोंडांतून गळणारी लाळ साप पिळूं लागला; सापाला वाटलें कीं तो काळ्या फतरांतून वाहणारा प्रपात आहे.

● तृपाताना विवेक राहत नाहीं, घोका उमजत नाहीं; मग तहान कशाचीही असो. सकट सर्वांना समान असतें तेव्हा प्राणी निःशंक होतात.

१ त्रस्तावनामित २ प्रियतमवितीर्णम् ३. णइसाळ, णइसोत्ते, णइसोत्तो, तणुसोत्तो. ४ कृष्णसपत्पर, पत्परझर, ५ नदी.

मृत्यु समोर ठाकला तरी मनुष्य मदनाच्या पाशातून मुक्त होऊ शकत नाही. महिष व सर्प यांचे वैर नैसर्गिक आहे. पीतांबर सागतो, असा विरोध पिसरून सर्वांना सम मानणे हा धर्म, गेपाचा त्याग करून योगाभ्यास करणे ही युक्ति अलंकारकौस्तुभात भ्रान्तिमान् अलंकाराचे उदाहरण. ' तदभाव षति मतिस्तन्प्रकारिका भ्रान्तिमान्भवति । '

५५२ साळंकी :

552 Infamous Bird

पञ्जरसारिं अचा^१ ! ण णोसि किं एत्थ रइहराहिन्तो ? ।

वीसम्भजम्पिआइं एसा लोआणं पअडेइ ॥ ५२ ॥

[पञ्जरशारीं मातुलानि न नयसि किमत्र रतिगृहात् ।

विस्त्रम्भ जल्पिनाव्येपा लोकानां प्रकटयति ॥]

रतिगृहान नि शकणें केल्लें बोलणें ही पिंज्यातली मैना सर्वांना उघड करून सागते आल्यावाइं, तू तिला दुसरीरुडे का नेऊन ठेवात नाहीस ?

● या गाथेची नायिका कुलवधू असेरु किंवा स्वैरिणी, कोणीही असली तरी तिला रतिगृहातील वृत्तान्ताचा वाच्यता रुचणार नाही, स्त्रियानाच काय, पुरुषानाहि ! देशोदेशीच्या प्राचीन व मध्ययुगीन लोकरुथात शुक्रसारिका सकेत विख्यात आहे स्वैरिणीच्या व्यभिचाराचा वृत्तान्त प्रवासाहून परतलेल्या पतीला सागणें, व्यभिचाराला उद्युक्त झालेल्या स्त्रीला त्यापासून परावृत्त करण्यासाठी गोष्टी सागून उपदेश करणें किंवा या निमित्तानें स्त्रीवेदातील श्रुतींचें कथन करणें अशीं अनेक कार्ये या अज्ञात कथाकारानीं शुक्रसारिकामार्फत

करविलेर्ली आहेत. पद्मावतीच्या नागमुलोट्पन्न नागसेन राजाच्या राजकीय रहस्याचा सारिकेने स्फोट केल्यामुळे ओदवलेल्या प्रसंगाचा उल्लेख बाणमदाने हर्षचरितात सहाव्या उच्छ्वासात केलेला आहे. रसिक नागरकाळा बोलक्या राघू-मेनाची हीस असते, पण त्याच्या बोलामुळे रहस्ये प्रकट होण्याची शक्यता आहे हे अदाजून वात्स्यायन (कामसूत्रम : १.४.१३) सांगतो, वासव्याहात क्रीडाशकुनिपञ्जर असावेत, पण ते बाहेरच्या बाजूला टागावेत !

५५३ असहिष्णु :

553. Intolerant.

एद्दहेत्ते गामे ण पडइ भिक्ख त्ति कीस मं भणसि ? ।
धम्मिअ ! करञ्जमञ्जअ ! जं जीअसि तं 'पि दे बहुअम् ॥५३॥

[एतावन्मात्रे ग्रामे न पतति भिक्षेति किमिति मां भणसि ।

धार्मिक करञ्जमञ्जक यजीवासि तदपि ते बहुकम् ॥]

हे धार्मिक, या एवढ्याच गांवांत भिक्षा मिळत नाही हे मला कशाला सांगतोस ? तू करंजाच्या फाद्या मोडतोस; तू आतांपर्यंत जिवंत राहिलास हेंच विशेष.

● मुळातील ' भिक्षा पडत नाही ' हा प्रयोग ध्यानात घेण्याजोगा आहे. वेबर सांगतो, हा धार्मिक करंजाच्या इतक्या फाद्या कशासाठी मोडत होता याचा खुलासा होत नाही. काहीं टोकाकार सांगतात की तो या फाद्या निष्कारण मोडत होता. काय तो वेडा होता ? गगाघर सांगतो, तो करंजाच्या फाद्या दातवणासाठी मोडत होता ! हे युक्त दिसत नाही. स्वतःसाठी तो अशा कितौशा फाद्या मोडणार ? त्या काळी आजच्याप्रमाणे दातवणाच्या मालाला मोठ्या प्रमाणावर शहरी मागणी असणे संभवत नाही. मला वाटते याचे स्पष्टीकरण धार्मिक या शब्दात, सदर्मानुसार अमिषेत

कौशल्यं तु इथा कीर्त्तिला साजेसे नाही, तुझे तथाकथित कर्तृत्व केवल तार्थिक आहे, असे अनुभवाने माझ्या प्रत्ययास आलेले आहे. तूं माझ्या मर्जी-सारखा वागत नाहीस व मला संतुष्ट करीत नाहीत. तुझे चित्त अन्यत्र गुंतलेले दिसते. तुसता चरक फिरवतोस व बधीस मार्गतोस; हे कसे जमणार ? मला संतुष्ट कर म्हणजे रसनिष्पत्ति व फलप्राप्तीही होईल ! वज्जालगातील (क. ५३३) छायाः ' यान्त्रिक (मैथुनकर्तृ) गुलं (द्रवीकरणत्व) विमार्गयसे न च मभेच्छया वहसे यन्त्रं (मैथुनं) । असस किं न जानासि न रसेन (शोभन मैथुनेन) विना गुलो भवति ॥ १ . . . ॥ ३]

५५५ विनयभंग :

555 Short Enjoyment.

पत्तणिअम्बप्फंसा ण्हाणुत्तिण्णाएँ सामलङ्गीए ।

जलविन्दुएहिँ चिहुरा रुअन्ति बन्धस्स व भएण ॥ ५५ ॥

[प्राप्तनितम्बस्पर्शा. छानोत्तीर्णायाः श्यामलाङ्गयाः ।

जलविन्दुकैश्चिकुरा रुदन्ति बन्धस्येव भयेन ॥]

श्यामला न्हात होती. तेव्हां तिच्या कुंतलांनी तिच्या नितवाना स्पर्श केल्या. यासाठी स्नानानंतर आपल्याला बद्ध व्हावे लागणार या धास्तीनेच जणू तिचे चिकुर अश्रु टाळीत आहेत.

● ओल्या केशातून ठिबकणारे विन्दु हेच त्याचे अश्रु. ते अश्रु का टाळीत होते ? अपराधाबद्दल बंधनाची शिक्षा होणार म्हणून, की बंधनामुळे पुन्हा नितवाना स्पर्श करण्याची संधि मिळणार नाही म्हणून ? अभिलाष व्यक्त करण्याकरिता आसक्ताने काढलेले उद्गार, की त्यांना व मला दोघानाही नितवस्पर्शाची संधि दे, अशी नायिकेशी विनवणी. काव्यानुशासनात अरयानस्थपद या उपप्रेक्षादोषाचे उदाहरण (अ. ३; सू. ५)

५५६ कृष्णपक्ष :

556. Protection.

गामङ्गणणिअडिअकळ्ळुवकखे वड ! तुज्झ दूरमणुलग्गो ।
तिचिछपडिक्खकभोइओ वि गामो ण उव्विग्गो ॥ ५६ ॥

[ग्रामाङ्गणनिगडितकृष्णपक्ष वट तव दूरमनुलग्न. ।

दौ.साधिकंप्रतीक्षरुभोगिकोऽपि ग्रामो नोद्विग्न ॥]

गावाच्या शिवेला वटघृक्ष दूरवरपर्यंत मिडलेला आहे. गावाच्या त्या वाजूला नेहमीं जणू कृष्णपक्षच असतो. दक्ष पहारेकरी कामी जनाच्या पाळतीवर आहेत. तरीही, हे वटघृक्षा, तुझ्या कृपेमुळे गावात कोणीही उद्विग्न नाहीं

● या गावाच्या प्रभूचा स्वभाव कडक आहे. तो असहिष्णु आहे. कोट्टे-ही व्यभिचार होऊ नये असा त्याचा कटाक्ष आहे. म्हणून त्याने जागरूक पहारेकरी नेमलेले आहेत, तरी या वडाच्या कृपेमुळे येथील प्रेमीजन त्याच्या उपसर्गापासून अलिप्त आहेत. शिमेजवळच्या वडापाली सवेत निश्चित केल्याची सूचना.

५५७ भुनांपुढें वांसरी :

557. In Vain.

सुपं डडुं, चपआ ण भज्जिआ, सो जुआ अडक्कन्तो ।
अत्ता वि घरे कुविआ, भूआणं व वाइओ वंपो ॥ ५७ ॥

१ वण, वमण २ पम्प, वळ्ळ ३ तत्ति, तत्तिण, तत्ति ४ उत्ति
ण्णत्तिव्वअरभोइयो ५ उत्तीर्णतीअरभो इतोऽपि, चित्तापरप्रति ररभोगिकोऽपि,
चित्तापरामर्पणभोक्कृवो, चित्तापरासहनभोगिस्थो, तत्वज्ञप्रतिपक्षभोगिकोऽपि

[शूषं दग्धं चणैका न भृष्टाः स युवातिक्रान्तः ।

श्वथूरपि गृहे कुपिता भूतानामिव वादितो वश ॥]

इकडे मूप जळालें व चणे भाजले गेले नाहींत; तिकडे तो तरुण निघून गेला; घरांत सासूवाई रागावल्या; जणू भुतापुढें वासरी वाजवली.

●नव्या सवती-या दुर्वर्तनाबद्दल प्रथम पत्नीची नव-वाजवळ तक्रार, 'अहो, काय मगजा झाली ती कळली का तुम्हाला ? ही चुलीजवळ चणे भाजात बसली होती, तोंच सोद्याची चाहूल लागली, तेव्हा चणे तसेच टाकून ही बया बाहेर घावली, चणे भाजले नाहींत आणि इकडे सूप मात्र जळालें; तिकडे तोही निघून गेला. सासूवाई वित्ती रागावल्या, पण ह्या भावड-भुताला त्याचें काही शुभाशुभ आहे का ? म्हणतात ना, भुतापुढें वासरी वाजवली, त्यानें कशाला ऐकली ? किंवा : मी चणे भाजात बसलें होतें, त्याच्या खुणे-सरशीं ते तसेच टाकून मी मोठ्या उत्साहानें त्याला इपारा देण्यासाठीं पेंजण छुमकावीत अगणांत आले, बाहेर आलें, पण त्या बहिराणें मान बळविली नाही किंवा तो जरासासुद्धा थाबला नाही आणि मग घरात बेचढा अनर्थ झाला : अशी नायिकेची दूतीजवळ तक्रार. भुतें बहिरां असतात असा संकेत आहे. 'भुतापुढें वासरी' ही म्हण 'गावळ्यापुढें गीता' अशाच घर्तीची आहे. भूआ या देशी शब्दाचा अर्थ बहिरा असाही आहे. तो अर्थ घेतला तर 'बहिन्यापुढें वासरी' एवढाच परक करावा लागेल.

५५८ जलक्रीडा :

558 Secret Joy.

पिसुणन्ति कामिणीणं जललुक्कपिआवऊहण सुहेलिम् ।

कण्डइअकवोलेपुल्लणिचलच्छीडं वअणाइं ॥ ५८ ॥

१ धनका २ अष्टा ३ बधिराणाम् ४ लिक्क, लिक्, लुक्क, लुक्काइआवऊहहा ५ सुहाइम, सुहोलिम् ६ कवोलाड मडलतन्हाइ, कण्ड-इअकवोला पुल, कवोला पपुल्ल

[पिशुनयन्ति कामिनीना जलानलानप्रियावगूहनसुखकेलिम् ।
कण्टकितरूपोलोत्फुल्लनिश्चलाक्षोणिधदनानि ॥]

जलक्रीडा करणाऱ्या कामिनीच्या कपोलावर वाटा आलेला आहे तिची नजर निश्चल आहे व मुद्रा प्रफुल्ल आहे, तिच्या प्रियकरांनै पाण्यात डुबी घेऊन घेतलेल्या आलिंगनामुळे तिला होणारें सुख या चिन्हावरून सूचित होतें ।

● हा शृगार किती आधुनिक व परिचित वाटतो ! शृगाराच्या बाबतीत प्राचीनाना शिकविण्यासारखें काहीं नवें तत्र अर्थाचीनापाशी आहे असें दिसत नाही. ही काळा ब्राह्मातली आहे असें भोजदेव सरस्वती । कृष्णभरणात (५-३१८) सांगतो

५५९ मयूरनृत्य :

559. Dance of Peacocks

१ अहिणवपाउसरसिएसुं सौहृद साआइएसु दिअहेसु । । ।
रहसपसारिअगीत्राणं णच्चिअं मोरमुन्दानम् ॥ ५९ ॥ । ।
[अभिनवप्रावृत्तरसितेषु शोभते श्यामोयितेषु दिवसेषु ।
रभसप्रसारितग्रीवाणा नृत्यं मयूरवृन्दानाम् ॥] । ।

पावसाळा नुक्ताच सुरू झाला आहे मेघगर्जना चालली आहे दिवस असूनही आमाळात अरार दाटला आहे माना उच-वरून नाचणाऱ्या मोराचा समुदाय या श्याम पार्श्वभूमीमुळे विशेष शोभतो

● या अधारीत तू दिवसांही प्रियकराकडे जाऊ शकशीस अशी दूतीची सूचना वनशोभावर्णनाच्या निमित्ताने प्रवासाला उलुक्त झालेल्या

१ पओअ पहुस, पाउड २ रसिए. ३ मुन्दान्ण विन्दान ४ रसिके
५ सामाजिकेषु

नायकाचें दूतीनें केलेले निवारण. साहित्यदर्पणातील पाठ : अहिणअप-
ओअरसिएसु पहिअषामाइएसु दिअहेसु । रहस पसारिअगीआणं पचिजे
मोरावन्दाणम् ॥

५६० गोठा :

560. Cowpen.

महिसकखन्धविलगं बोलइ सिङ्गाहअं सिमितिमन्तम् ।

आहअवीणाङ्गंकारसइमुहलं मसअबुन्दम् ॥ ६० ॥

[महिपस्कन्धविलगं घूर्णते शृङ्गाहतं सिमासिमायमानम् ।

आहतवीणाङ्गंकारशब्दमुखरं मशकचुन्दम् ॥]

रेड्यानें शिंगे हळविलीं म्हणजे त्याच्या आघातानें त्याच्या खांबावर
बसलेलीं चिलटे उडतात आणि गोठ्यात वीणाङ्गकारासारखा निनाद
सुरू होतो.

■ गंगाघर सागतो, नायिका गोठ्याचे दोप झाकून त्याच्या गुणाचें
वर्णन करीत आहे. साधारणदेव सागतो, या गाथेच्या द्वारे नायिका
आपलें वीणावादनसौश्रव्य ध्वनित करीत आहे. गोठ्यात संकेत
ठरल्याची सूचना.

५६१ अंधाराचा गोडा :

561. Lump of Darkness.

रेदन्ति कुमुअदंलगिच्चलट्टिआ मत्तमहुअरणिहाआ ।

ससिअरणीसेसपणासिअस्स गण्ठि व्व तिमिरस्स ॥ ६१ ॥

[राजन्ते कुमुददलनिश्चलस्थिता मत्तमधुकरनिकायाः ।

शशिकरनिःशेषप्रणाशितस्य ग्रन्थय इव तिमिरस्य ॥]

मधुपानाने मस्त झालेल्या भुंग्याचा समुदाय कमळांच्या पाकळ्यांवर निश्चल बसलेला शोभत आहे. जणू चंद्रकिरणांनी नष्ट केलेल्या अंधाराच्या या गाठीच गुंफल्या आहेत.

● गंगाधर सागतो, कमळाच्या तळ्याजवळ चंद्रोदयापर्यंत तुझी याद पाहिली पण तू आली नाहीस अशी नायकाची तक्रार.

५६२ ढोलीच्या झाडाजवळ : 562. Hollow in the Tree.

उअह तरुकोडराओ णिक्खन्तं पुंसुवाणं रिञ्छोलिम् ।

सरिए जरिओ व्व दुमो पित्तं व्व सलोहिअं वमइ ॥ ६२ ॥

[पश्यत तरुकोटरान्निष्क्रान्तां पुंशुकानां पङ्क्तिम् ।

शरादि ज्वरित इव द्रुमः पित्तमिव सलोहितं वमति ॥]

पहा, झाडाच्या ढोलीतून पोपटाची राग बाहेर पडत आहे. जणू शरद् ऋतूत झाडाला ज्वर आला असून त्याच्या मुखातून रक्तमिश्रित पित्त बाहेर पडत आहे.

● ढोलीच्या झाडाजवळ संकेत ठरव्याची सूचना. ही अभद्र उपमा संपादकाना कधी रुचली, कोण जाणे.

५६३ कावळा :

563. Crow.

धाराधुव्यन्तमुहा लम्बिअवकखा णिउञ्चिअग्गीवा ।

वइवेटनेमु काआ सुलाहिण्णा व्व दीसन्ति ॥ ६३ ॥

[धाराघाभ्यमानमुखा लम्बितपक्षा निकुञ्चितग्रीवाः ।

धृतिवेष्टनेषु काकाः शूलाभिन्ना इव दृश्यन्ते ॥]

१. कोटराओ, कोटराओ. २. पक्या. ३. मुली. ४. भिण्या.

पाऊस कोसळत असल्यामुळे कुपणावर बसलेल्या कावळ्यांनी चोंची वर करून माना आंखडून धरल्या आहेत व पंख पसरले आहेत. जगू त्यांना सुळावर चढविले आहे असं वाटतं.

● पत्नी पतीला सांगते, आज ह्या वाईट पडलेली आहे, तुम्ही प्रवासाला जाऊ नका; किंवा दूती नायिकेचें निवारण करण्यासाठी सांगते, ही चिन्हें अपशकुनाची आहेत, आता अभिसाराला जाऊं नको, किंवा जारिणी यजमानाला सांगते, अशा हवेंत इकडे कोणी फिरवणारही नाही, कोणाची चाहूल लागली तर कावळे लोच काव काव करतात, म्हणून घाईचें किंवा भीतीचें कारण नाही. कुपणावर भर पावसांत चिय होऊन बसलेल्या कावळ्याचें वर्णन कितो यथार्थ आहे याची खात्री प्रत्यक्ष दृश्य पाहून करून घेता येईल.

५६४ तिन्हाईत :

564. Passive.

ण वि तह अणालवन्ती हिअअं दूमेइ माणिणी अहिअम् ।

जह दूरविअम्भिअगरुअरोसमज्झत्थमणिएहिं ॥ ६४ ॥

[नापि तथानालवन्ती हृदयं दुनोति मानिन्यधिकम् ।

यथा दूरविजृम्भितगुरुकरोपमध्यस्थभणितैः ॥]

मानिनीं अबोला धरला तर इतकें वाईट वाटत नाही, रागा-तिशयामुळे ती तिन्हादतासारखी स्नेहशून्यपणें बोलली तर मात्र फार खेद होतो.

● कलहान्तरितेना संभाषणाभिमुख करण्यासाठी नायिकेच्या सखीचें वचन गंगाधरानें टीवेंत मातृगुताचार्याचें पुढील वचन उघटत केले आहे; “ निपुराणि न वक्तव्यो नातिक्रोधं च दर्शयेत् । न वाक्यैर्वाच्यसमिश्रै-रुपालभ्यो मनोरमः । ”

५६५ आश्वासन :

565 Assurance.

गन्धं अग्वाअन्तअ पक्ककलम्बाणं वाहनरिअच्छ ।

आससु, पहिअजुआणअ ! घरिणिमुहं मा ण पेच्छिंहेसि ॥ ६५ ॥

[गन्धमाजिघ्रन्पक्ककदम्यानां वाष्पभृताक्ष ।

आश्वसिहि पथिकयुवन् गृहिणीमुखं मा न प्रेक्षिष्यसे ।]

तरुण पथिका, पक्व कदंबांचा वास घेताना तुझे डोळे अश्रूंनी भरून आले आहेत. गृहिणीचें दर्शन हांगार नाही असें मानू नको. धोर धर.

● पावसाळ्याच्या आरंभी पहिली मेघगर्जना झाली की कदम्ब फुलतात असा संकेत आहे. कदम्ब डंवरले तरी प्रवास पुरा झाला नाही म्हणून तरुण पथिक व्याकुल झाला. कदम्याच्या गेंदाचे ठायी प्रियेचें मुल कळून तो त्याचा वास घेत आहे, त्याना कुरवाळीत आहे.

५६६ लम्बालकिका :

566. Flowing Tresses

गज्ज महं चिअ उवरिं सन्वत्थामेण लोहहिअअस्स ।

जलहर ! लम्बालइअं मा रे मारेहिसि वराइम् ॥ ६६ ॥

[गर्ज ममैवोपरि सर्वस्थात्ता लोहहृदयस्य ।

जलधर लम्बालकिकां मा रे मारयिष्यसि वराकाम् ॥]

हे जलधर, माझे हृदय लोखडासारखें आहे. शक्तिसर्वस्व एकत्रित करून तूं माझ्यारच गर्जना कर; मात्र माझ्या लम्बालकिका प्रियेवर गजून विचारीचा वळी घेऊ नकोस.

● जलधारणामुळे कृष्णवर्ण असलेल्या मेघा, माझ्या प्रियेचा केशकलाप विपुल, काळाभोर आणि लावलचक आहे; विरहिणी असल्यामुळे ती पैणी घालीत नाही. आपल्याला लिजवण्यासाठी तिने आपला केशभार मोकळा सोडला आहे अशी गैरसमजुतीने तू विचारीवर गर्जे नकोस. मेघदूतांत कालिदासाने (२.२४) हाच प्रयोग केलेला आहे : “ हस्तन्यरतं मुखमस-
कलव्यक्ति लम्बालकत्वात् । इन्दोर्दन्य त्वदनुसरणदिलष्टकान्तेर्विभर्ति ॥ ”
संजीवनीत महर्षिनाथ सागतो, ‘ संस्काराभावाद्ब्रह्ममानकुन्तलत्वाद् ।’ पण्डित
मथुरानाथ शास्त्री मात्र कृष्णवर्णजन्य ईर्ष्या हा भाव र्हात धरतात.
अलंकारतत्त्वाकरात (८२) विधि अलंकाराचे उदाहरण : “ असंभाव्य
हेतुफलप्रेषणं विधिः । ”

५६७ पिकपाहणी :

567. Rice Field.

पङ्कमइलेण छीरेकपाइणा दिण्णजाणुवडणेण ।

आनन्दिज्जइ हलिओ पुत्तेण व सालिछेत्तेण ॥ ६७ ॥

[पङ्कमलिनेन क्षीरेकपायिना दत्तजानुपतनेन ।

आनन्द्यते हालिकः पुत्रेणेव शालिक्षेत्रेण ॥]

चिखलानें माखलेलें, पाण्यानें भरलेलें व गुडध्याएवढें वाढलेलें
साळीचें शेत शेतकऱ्याला पोटच्या पोरामाणें प्रिय वाटतें. त्याचैही
आंग चिखलानें माखलेलें असते, तो दुधावर वाढतो व गुडध्यावर रांगतो.

● संस्कृतात व प्राकृतात ही क्षीर म्हणजे दूध किंवा पाणी. भाषा-
निर्मात्यांनी कल्पिलेल्या ह्या अद्वैताला अलीकडे व्यावहारिक स्वरूप आलेलें
आहे, एवढेंच. साळीचें शेत गुडध्याएवढें वाढले आहे, तेंचें संकेत
ठरविल्याची सूचना या मार्थेंत आहे असें टीकाकार सांगतात; पण गुडध्या-
एवढा चिखल व पाणी असलेल्या या शेतात सवेताची पूर्तता कशी व्हावयाची ?

५६८ साळी :

568. Dew Drops.

कहँ मे परिणइआले खलसङ्गो होहिइ ति चिन्तन्तो ।
ओणअमुहो समुओ रुवइ व साली तुसारेण ॥ ६८ ॥

[कथं मे परिणतिकाले खलसङ्गो भविष्यतीति चिन्तयन् ।
अवनतमुखः सशूको रोदित्वा शालिस्तुपारेण ॥]

साळीच्या लोंब्यावरून दंवाचे तुपार ठिवकत आहेत. परिणतावस्थेत आल्यानंतर दुष्टांची सगति भोगावी लागणार, या भीतीनेच जणू त्यांनी माना खाली घातल्या आहेत, त्यांच्या अंगावर कांटा आलेला आहे आणि त्या अश्रु टाळीत आहेत.

● या लोंब्या पिकल्यानंतर उरळ व मुसळ या रालाच्या तावडीत सापडणार. टीकाकार सांगतात, संकेताप्रमाणे मी पहाटे शालिभेत्रात गेले होते, पण प्रियकर फिरकलाही नाही, अशी नीहाराभिसारिकेची ही दूती-जवळ तक्रार आहे. की खळ्यावर टवाळाच्या टोळक्याचा तळ असल्यामुळे संकेतभंगाची ही सूचना आहे ? की ज्याच्याशी आपला विवाह होणार आहे तो दुर्जन आहे असें समजल्यामुळे उपवधू अश्रु टाळीत आहे !

५६९ प्रतिपदा :

569. First Moon.

संज्ञाराओत्थंइओ दीसंइ गअणम्मि पडिवआचन्दो ।
रक्तदुऊलन्तरिओ थणणहलेहो व्व णववहुए ॥ ६९ ॥

[संघ्यारागावस्थगितो दृश्यंते गगने प्रतिपच्चन्द्रः ।
रक्तदुकूलान्तरितः स्तननखलेष्व इव नववध्याः ।]

५७१ अंतरीच्या वेदना :

571. Pangs.

वाआइ किं भणिज्जउ ? कैत्तिअमेत्तं व लिक्खए लेहे ! ।
तुह विरहे जं दुक्खं तस्स तुमं चेअ गहिअत्थो ॥ ७१ ॥

[वाचया किं भण्यतां कियन्मात्रं वा लिख्यते लेखे ।
तव विरहे यद्दुःखं तस्य त्वमेव गृहीतार्थः ॥]

तुमच्या विरहामुळे मला किती दुःख होत आहे तें तुम्हांला माहीतच आहे, तें वाचनें किती सांगणार आणि लेखणीनें कसे लिहिणार ?

● माझ्या विरहदुःखाची तुम्हांला जाणीव आहे, कारण माझ्या विरहामुळे सध्या तुम्हीही तसेंच दुःख भोगित आहांत, दोघाचेंही दुःख नष्ट करणें तुमच्याच हार्तां आहे, म्हणून त्वरित परत या, असा प्रोषितपतिकेचा प्रवासी पतीला निरोप.

५७२ इंद्रजाल :

572. Magic.

मअणगिणो व्व धूमं, मोहणपिच्छं व लोअदिट्ठीए ।
जोव्वणधअं व मुद्धा वहइ सुअन्धं चिउरभारम् ॥ ७२ ॥

[मदनाग्नेरिव धूमं मोहनपिच्छिकांमिव लोकदृष्टेः ।

यौवनध्वजमिव मुग्धा वहति सुगन्धं चिकुरभारम् ॥]

मुग्धेचा सुगंधित चिकुरभार पाहून वाटतें कीं हा जणू तिच्या हृदयांत धुमसणान्या मदनाग्नेाचा धूर आहे; किंवा हा तिच्या यौवनाचा ध्वज फडकत आहे; किंवा लोकांच्या दृष्टीला भुलविणारें हें जादूचें पीस आहे.

● तिचे कुंतल मोकळे व कुरळे असावेत; म्हणूनच त्यांच्या बटा वान्याच्या लाटेसरशी मोरपंखासारख्या भुरभुरत होत्या. घेवर सागतो, हिंदुरथानांतल्या स्त्रिया केंसांत फुलें माळतात व तीं ज्यांच्या दृष्टीस पडतात ते वावचळतात.

५७३ निःशब्द :

573. Mute.

रूअं सिद्धं चिअ से असेसपुरिसे णिअत्तिअच्छेण ।
वाहोह्णेण इमीए अजम्पमाणेण वि महेण ॥ ७३ ॥

[रूपं शिष्टमेव तस्याशेषपुरुषे निवर्तिताक्षेण ।

वाग्वाद्रिणास्या अजल्पतापि मुखेन ॥]

अन्य पुरुषांपासून तिने आपली दृष्टि निवर्तित केली होती. तिच्या प्रियकराचें रूप तिच्या डोळ्यांत मरून राहिलें होतें. डोळ्यांतून झरणारे अश्रु तिच्या मुखावरून ओघळत होते आणि तिच्या मुखातून अक्षरही निघत नव्हतें. अशा रीतीने तिने आपल्या प्रियकराच्या रूपाचें वर्णन केलें.

● सर्तीने नाधिकेला विचारलें, ज्याच्यासाठीं तूं धुरत आहेस तो तुझा प्रियकर आहे तरों कसा ! या प्रश्नाचें हें उत्तर !

५७४ वासंती :

574. Girdle of Beads.

स्वन्दारविन्दमन्दिरमअरन्दाणन्दिआलिरिञ्छोली ।
क्षणक्षणइ कसणमणिमेहल व्य महुमासलच्छीए ॥ ७४ ॥

[वृहदरविन्दमन्दिरमकरन्दानन्दितालिपद्भिः ।

क्षणक्षणायते कृष्णमणिमेखलेव मधुमासलक्ष्म्याः ॥]

विकसित अरविन्दाच्या हृदयातील मकरन्दाच्या सेराने आनंदित झालेल्या मधुकराच्या पङ्क्ति झणकार करीत हिंडत आहेत. वाटते की जणू ही वसंतलक्ष्मीची कृष्णमण्याची मेवळाच रुणझुणन आहे.

● टीकाकार सांगतात, या उद्गारात उद्दीपनविभावप्रतिपादन आहे किंवा सफेत्स्थानस्तुति आहे.

५७५ तो धन्य पुरुष जो—

575. Good Luck.

कसंम करो बहुपुण्यफलैकतरुणो तुहं विसम्मिहइ ।

थणपरिणाहे मम्महणिहाणकलने व्य पारोहो ? ॥ ७५ ॥

[कस्य करो बहुपुण्यफलैकनरोस्तव विश्रमिष्यति ।

स्तनपरिणाहे मन्मथनिघानकलश इव प्ररोह ॥]

शुभ व पुण्यप्रद अशाच वृक्षाच्या पालवीला मंगल कलशावर स्थान प्राप्त होते. तुझे विशाल स्तन मदन्याच्या सपत्नीच्या कलशासारखे आहेत. त्यावर कोणा भाग्यवताच्या शुभ हाताना विश्रांति मिळणार ?

● विशाल स्तन हे स्त्रीचे भाग्य आणि त्यांना स्पर्श करणे हे पुरुषांचे. असे भाग्य हे अनेक पूर्व सत्कृत्यांचे फळ पूर्वपुण्याईवाचून गुप्त धनाची प्राप्ति होत नाही. “ कोण्या सुमगाची मदनमजिरी साग सरे मुदरी । तो धन्य पुरुष जो—” सरस्वतीगुणभरणात ‘ अनूदा कुमारी ’ चे उदाहरण.

१ मामलि कस्य रे तुह २ पुण्यफले, पुण्यफले, पुण्यफले

५७६ चोरटी नजर :

576. Stealthy Glances.

चोरा सभअसतळ पुणो पुणो पेसअन्ति दिङ्डीओ ।

अहिरक्षिअणिहिकलसे व्ण पोढवइआथगुच्छंङ्गे ॥ ७६ ॥

[चोराः सभयसत्पुण पुनः पुनः प्रेपयन्ति दृष्टीः ।

अहिरक्षितनिधिकलश इव प्रौढपतिकस्तनोत्सङ्गे ॥]

सर्पांनी रक्षिलेला संपत्तीची कळशी पाहून चोराना लोभ वाटतो, भीतीही वाटते तिजकडे ते सत्पुण दृष्टीने पुन पुन पाहतात, पण तिअ स्पर्श करावयास धजत नाहीत. जिचा पति शूर आहे अशा स्त्रीच्या स्तनाकडे चोर कामुक अशाच सत्पुण व सभय दृष्टीने पाहतात.

● भूमिगत द्रव्यांचे महावर्ष संरक्षण करीत असतात हा संकेत प्राचीन व प्रसिद्ध आहे. हे सर्प सदैव पहाण्यावर असतात असे नाही, मात्र ते जवळपास कोठे तरी असतात आणि द्रव्यस्थानाच्या आमपास फिरण्याराला दक्ष करतात, अशी समजूत आहे. तीमुळे गुप्त संपत्तीचे थोडेबहुत रक्षण होते, हे मात्र खरे. तद्वतच चोरकामुकापासून घराच्या स्त्रियांचे रक्षण सुसत्या दराण्याने होते. जिचा, जे स्त्रियांचा उपभोग घेत नाहीत, केवळ त्यांचेभोवती वेढोळे घालून बसतात ते कामुकाना सर्पासारखे भासतात.

५७७ रोमांचित :

577 Close Embrace.

उव्णहइ णवतणोङ्कुररोमञ्चपमाहिआडे अङ्गाडं ।

पाउमलच्छीअ पओहोहेहि परिपेच्छिओ विञ्ज्ञो ॥ ७७ ॥

१ पेङ्गयति, पेच्छयति २ पाउमदिला, पिङ्गबहुआ ३ प्रवीरपतिद्या. घरस्वनीकृष्णभरणातीन पाठ चोरा सभयसत्पुणो पुणो पेसवन्ति दिङ्डीओ । अहिरक्षिअनिहिकलसे वयोदहलवृग्वगुरसणे ॥ ५ तिम ६ पाउद. ७ पदि- गिदिओ, पदिवेदिओ

[उद्धृताति नवहृणाङ्कुररोमाश्चप्रसाधितान्यङ्गानि ।

प्राघृङ्गलक्ष्म्याः पयोधरैः प्रतिप्रेरितो विन्ध्यः ॥]

प्राघृङ्गलक्ष्मीच्या पयोवराच्या स्पर्शाने विन्ध्य रोमाचित होतो आणि देहावर तृणाकुरार्चा शोभा धारण करतो.

● वर्षाऋतूच्या देवतेने प्रेरणा दिलेले मेघ (पयोधर) विन्ध्य पर्वताला आलिंगन देतात (त्यावर जलवर्षाव करतात) आणि पर्वतावर उगवणारे हिरवेगार तृणाकुर रोमाचासारखे शोभतात. अलंकारसौशुभात रूपक अलंकाराचे उदाहरण : ' तद्रूपकं त्वभेदः स्यादुपमानोपमेययोर्यत्र । '

५७८ गुणविशेषः

578. Water Fowls.

आम! बहला वणोली, मुहला जलरङ्कुणो, जलं सिसिरम् ।
अण्णणईणं वि, रेवाइ तह वि अण्णे गुणा के वि ॥ ७८ ॥

[सैत्यं बहला वणोली मुखरा जलरङ्गवो जलं शिशिरम् ।
अन्यनदीनामपि रेवायौस्तथाप्यन्ये गुणाः केऽपि ॥]

होय; ह्या नदीचे पाणी गार आहे, हिच्या प्रवाहांत पाणकींबड्या आवाज करीत आहेत; हिच्या काठावर दाट झाडी आहे; मान्य; इतर अनेक नद्यांमध्ये हे गुण आहेत. रेवा नदीमध्ये मात्र असे आणखी काही गुण आहेत की जे इतरत्र आढळत नाहीत.

● नदी व खोलाचे गुण त्याच शब्दांनी सूचित केले आहेत. ही सुचसना आहे, हिचा स्पर्श शीतल आहे. हिच्या चरणातून नूपुराचा शंकार निघत आहे; हिच अगा आणखी अनेक गुण आहेत — पण हिच्याहून

१. प्रतिप्रेरित, प्रतिपीडित. २. वणोली. ३. कुकुणो, शकुणो, रंक्वो.
४. गोलाइ. ५. आंध्रबहुला. ६. गांदावया.

मला माझी प्रियाच अधिक आवडते; कारण माझी प्रिया आहेच तरी; शिवाय तिच्या अंगां असे काही आणखी गुणविशेष आहेत की ते माझे मलाच माहीत !

५७९ वेलफळ :

579. Transgression.

एइ ! इमीअ णिअच्छइ परिणअमालूरसच्छहे थणए ।

तुङ्गे सत्पुरिसमणोरहे व्व हिअए अमाअन्ते ॥ ७९ ॥

[आगच्छतास्या निरीक्षध्वं परिणतमालूरसदृशी स्तनौ ।

तुङ्गौ सत्पुरुषमनोरयाविध हृदये अमान्तौ ॥]

या आणि निरखून पहा. तिचे उंच स्तन कसे पिकलेल्या वेलफळसारखे दिसत आहेत. सत्पुरुषाचे मनोरथ उत्तुंग असतात, ते त्याच्या हृदयांत मावत नाहीत, प्रत्यक्षान प्रकट होतात; त्याचप्रमाणे हे स्तन तिच्या वक्ष स्थळाचे ठायीं मावले नाहीत, म्हणून ते उत्तुंग स्वरूपांत प्रकट झाले आहेत.

● तिला आपले मनोविचार यापुढे हृदयांत लपवून ठेवता येणे शक्य नाही.

५८० नम मेपांनीं आक्रमिलें :

580. Rains Came.

हत्थाहत्थिं अहमइमिआइ चासागममि मेहेहिम् ।

अव्वो ! किं पि रदस्सं छणं पि णइङ्गं गलइ ॥ ८० ॥

[हस्तादस्ति अहमहमिक्रया चर्षागमे मेधेः ।

आध्वर्ये किमपि रदस्यं छन्नमपि नमोङ्गं गलति ॥]

१. माल्दूर ण मायते, ण सम्माते

कर्त्री एकमेकाशीं सहकार्य करून, तर कर्त्री परस्पराशीं स्पर्धा करून वर्षागमकालीं मेघ आभाळाचें अगण ज्ञाकतात, तरी ही वर्षाकालात नभ पाझरतें व त्याचें हृदय व्यक्त होतें हें एक आश्चर्यकारक रहस्य आहे.

● आभाळात मेघ जमू लागले म्हणजे विरहिणींच्या हृदयात अनेक भावना दाटतात आणि त्यांना वियोगदुःख असह्य होतें, अखेरीस त्यातून त्यांच्या अंतर्दुःखाची प्रीति व्यक्त होते. म्हणून पीतांबर सागतो, वर्षाकालीं तीर्थयात्रागमन निषिद्ध मानणें हा धर्म आणि रहस्य फार दिवस गुप्त रहात नाही हें लक्षात घ्यावून सावधगिरीनें कर्तव्य करावे ही नीति.

५८१ भटक्या :

581 Wanderer.

केत्तिअमेत्तं होहिइ सोहग्ग पिअअमस्स भमिरस्स ।

महिलामअणल्लुहाउलकडक्खविवखेवभेप्पन्तम् ? ॥ ८१ ॥

[कियन्मात्र भविष्यति सौभाग्यं प्रियतमस्य भ्रमणशालस्य ।

महिलामदनक्षुधाकुलकटाक्षविक्षेपगृह्यमाणम् ॥]

माझ्या भटक्या प्रियतमाला भटकण्यात आणखी किती दिवस सुख वाटणार ? मदनक्षुधेने व्याजुल झालेच्या महिलेच्या नुसत्या कटाक्षावर तो आणखी किती दिवस झुलन राहणार ?

● गुणगर्विता नायिका पतीला उद्देशून सखीला सांगते, माझी खात्री आहे की मी त्याला पुन्हा जिंकूनच, कारण माझ्या हृदयात सद्भाव आहे, केवळ मदनक्षुधा नाही, आणि पुनर्मिलन होईल तव्हा आम्हां उभयतांना कवढा आनंद होईल ! पीतांबर सागतो, ज्याचें चित्त अस्थिर असतें त्यानें हातीं घेतलेलें कोणतेही कार्य मिळीस जात नाहीं, ही नीति.

१ क्षुधातुर २ वपमानम्

५८२ कौवडा :

582. Fright.

णिअधंणिअं उवउहसु, कुक्कुडसदेन झत्ति पडिवुद्ध ।

परवसइवाससाङ्किर ! णिअए वि घरम्मि, मा भासु ॥ ८२ ॥

[निजगृह्णिणीमुपगृहस्य कुक्कुटशब्देन झटिति प्रतिबुद्ध ।

परवसतिवाससाङ्किजकेऽपि गृहे मा भैषीः ॥]

प्रियकरा, कौवडा आरवला आणि तू दचकून जागा झालास. धापण परगृहीं झोंपलं आहोंत अशी का तुला धास्ती वाटली ! तू स्वगृहींच आहेस, मिऊं नकोस, जागा हो आणि आपल्या भायेंला धालिंगन दे.

● पहाटे दारावर थाप पडली तेव्हा प्रवासी पति अधेळी परतला असावा अशा कल्पनेने दोधेही घाबरली. त्याने तिडकीतून बाहेर उडी टाकली व आजूबाजूला पाहिले, तेव्हा त्याला आढळून आले की हे आपलेच घर आहे; आणि तिने थरथरत्या हातांनी दार उघडले व पाहते ती रतीवाचा गवळी ! तेरी चूप, मेरी चूप ! अशी कथा अवार्चान पाश्चात्य स्त्रीचरित्रात आहे.

५८३ दुर्दिनाभिसारिका :

583. Storm Scene.

सरपवणरअगलत्थियंअगिरिऊडावडणभिण्णदेहस्म ।

धुगंघुगइ जीअं व विज्जुआ कालमेहस्म ॥ ८३ ॥

[सरपयनरयंगलद्वस्तितगिरिफूटापतनभिन्नदेहस्य ।

धुक्धुक्कायते जीघ इय विद्युत्कालमेघस्य ॥]

१. घोरिणि २. धन्या. ३. गलत्पण, गलदापिअ. ४. धुक्धुक्कय
५. विज्जुदिआ

सौसाध्याच्या वाय्यानें काळ्या कभिन्न मेघाला गचांडी देऊन पर्वत-
शिखरावर आपटलें. या आघातामुळें मेघाचा देह छिन्नविच्छिन्न झाला
आणि त्याची जीवनज्योति जी वीज ती सकंप झाली.

● मेघदर्शनानें तप्त झालेल्या प्रोपितपतिकेचें सखीला निवेदन. माझे
प्राण कंठार्शी आले आहेत, प्रियकर लवकर परत आला नाही तर माझी
घडगत नाही. किंवा अशा कोलाहलातही अभिसाराला उद्युक्त झालेल्या
नायिकेची अवस्था.

५८४ मेघगर्जना :

584. Rainbow.

मेहमहिसस्स णज्जइ उअरे सुरचावकोडिभिण्णस्स ।

कन्दन्तस्स सविअणं अन्तं व पलम्बए विज्जू ॥ ८४ ॥

[मेघमहिषस्य ज्ञायते उदरे सुरचापकोटिभिन्नस्य ।

क्रन्दतः सवेदनमन्त्रमिव प्रलम्बते विद्युत् ॥]

इंद्रधनुष्यानें मेघरूपी महिषाच्या उदराचा भेद केला आणि त्याचें
वीजरूपी आतडें लोंबूं लागलें, तेव्हां वेदनांनीं व्याकुल झालेला मेघ
मोठ्यानें ओरडला.

● वर्णं व आकारसादृश्यामुळें मेघावर महिषत्वाचा आरोप केलेला
आहे. टीकाकार सांगतात; महिषासुराच्या वधानें स्वर्गांत देवानाही आनंद
झाला, मग पृथ्वीवरील मानवाना किती आनंद झाला असेल ! यावरून
असा समज होण्याचा संभव आहे कीं ही गाथा रचण्यात आली तेव्हा
महिषासुरमर्दनाची पौराणिक कथा प्रचलित झालेली होती. या संदर्भा-
वरून गाथासप्तशतीचा काळ अलीकडे ओढण्याचा यत्न होणें शक्य
आहे. वस्तुतः अशा अनुमानाला काहीं आधार नाही; कारण महिषासुराच्या
वधाशी इंद्राचा किंवा त्याच्या धनुष्याचा यरिक्चितही संबंध नाही.
इंद्रवृत्त युद्धाशीही या गायेचा संबंध जोडता येईल असें वाटत नाही.

५८५ माला :

585. Spear.

णवपल्लवं विसर्णां पद्मिआ पेच्छन्ति चूअरुक्खंस्स ।

कामस्स लोहिउप्पङ्गराइअं हत्थमल्लं व ॥ ८५ ॥

[नवपल्लवं विषर्णाः पथिकाः पश्यन्ति चूतवृक्षस्य ।

कामस्य लोहितसम्हराजितं हस्तमल्लमिव ॥]

रक्ताने माखलेल्या कामदेवाच्या हातमाल्यासारखी दिसणारी
आंब्याची नवी पालवी दृष्टीस पडतांच प्रवासी विषर्ण होतात.

● वसंतातील वातावरणामुळे हृदय विशेष संवेदनाग्रहणक्षम असते.
आंब्याची तावी पाने माल्याच्या आरक्त पानांसारखी भासतात व ती
हृदयाला शोचतात. प्रेमी जनांच्या हृदयाचा वारंवार भेद करणारा
कामदेवाचा माला नेहमीच आरक्त असतो.

५८६ महिलांचा दोष :

586. Cruelty.

महिलाणं चिअ दोसो जेण पवासम्मि गळ्विआ पुरिसा ।

दोतिणिण जाव ण मरन्ति ता ण विरहा सम्पन्ति ॥ ८६ ॥

[महिलानामेव दोषो येन प्रधासे गर्विताः पुरुषाः ।

द्वे तिस्रो यावन्न त्रियते तावन्न विरहाः समाप्यन्ते ॥]

प्रवासात काळ घालविण्यांत पुरुषांना भूषण वाटावे हा महिलांचाच
दोष. विरहामुळे यांच्या दोन तीन क्षिया मरणार नाहीत तोंवर इतर
क्षियांचे विरहदुःख समाप्त होणार नाही.

१. विभला. २. विकला, विरहलोला. ३. लोहपुङ्गराजितम्, लोहितपुङ्गः,
लोहितोऽप्यंगः, लोहितौषरजितम्. ४. दिनाः.

५८७ दर्शन :

587. Crisis.

बालअ ! दे वच्च लहुं ! मरइ वराई, अलं विलम्बेण ।
सा तुज्झ दंसणेण वि जीवेज्जइ, णत्थि संदेहो ॥ ८७ ॥

[बालक हे ब्रज लघु म्रियते चराकी अलं विलम्बेन ।
सां तव दर्शनेनापि जीविष्यति नास्ति संदेहः ॥]

हे बालक, विलंब पुरे झाला; आतां लवकर घरीं जा, नाहीतर विचारी मरून जाईल. तुझे नुसते दर्शन झाले तरी ती वांचेल, यांत संशय नाही,

● परवेदनानभिज्ञ, म्हणून बालक, नेत्रीं प्राण आणून ती जीव धरून राहिलेली आहे. तुझ्या दर्शनाने तिच्या जीवशक्तीचे पुनरुज्जीवन होईल. दर्शनानंतर प्रेम प्रकट केलेस तर ती तावडतोव खडखडीत बरी होईल.

५८८ सजणा पहाट झाली—

588. Foolish Deer.

तम्भिरपसारिअहुअवहजालालिपलीविएं वणाहोए ।
किंसुअवणन्ति कलिऊण मुद्धहरिणो ण णिकमइ ॥ ८८ ॥

[ताघ्रंघर्षप्रसृतहुतवहज्वालावालिप्रदीपिते वनाभोगे ।

किंशुकवनमिति कलयित्वा सुग्धहरिणो न निष्कामति ॥]

रानांत जागोजाग पेटलेल्या वणव्यांच्या तांबड्या लाल उवालांच्या ओळींनीं वनप्रदेश प्रकाशित झाला. अज्ञ हरणाला त्या ज्वाला पळसाच्या फुललेल्या झाडीसारख्या वाटल्या; म्हणून विचारा अरण्यांतून बाहेर पडलाच नाही.

● हरणाला त्याच्या मूर्खपणाचें व निष्काळजीपणाचें प्रायश्चित्त मिळालें; वेढींच योग्य ती खबरदारी घे, नाहीतर तुझी अवस्था तशीच होईल, अशी परस्त्रीलंपट नायकाला सूचना. उजाडलें, रहदारी सुरू होण्यापूर्वी घरी जा; तिच्या घरी तूं चोरून घेत असतोस अशी शैजान्वांना कुणकुण लागलेली आहे व ती तुझ्यावर चिडलेले आहेत. विलंब केल्यास तर त्याच्या भोव्यामीत होरपळशील, आजूबाजूच्या लोकांना आपल्या प्रेमसंबंधाबद्दल बोटुक वाटतें अशी तुझी समजूत असेल तर ती चुकीची आहे.

५८९ मैना :

589. Myna.

णिहुअणासिप्यं तंह सारिआइ उल्लाविअं म्ह गुरुपुरओ ।

जह तं वेलं माए ! ण आणिमो कत्थ वच्चामो ॥ ८९ ॥

[निधुवनशिंल्यं तयो शारिकयोल्लपितमस्माकं गुरुपुरतः ।

यथा तां वेलं मातर्न जानीमः कुत्र वज्रामः ॥]

अयाई ! धामच्या प्रेमविलासाचें वर्णन मैनेनें गुरुजनांसमक्ष केले; त्यावेढीं मला इतकी लाज वाटली कीं कोठें जावे तेंच कळेना !

● शुक्रसारिका संशेत. संदर्भावरून वाटतें कीं मैनेनें वर्णिलेला प्रेमविनास प्रतिपत्नीचा असावा. टीकावार मात्र सांगतात कीं नायिकेच्या सख्यानीं व सपत्नीनीं तिच्या मंदिरांतून बाहेर पटणाऱ्या तिच्या उपपत्नीला पाहिलें आणि याची ज्ञानीय शाली तेव्हा तिला वाटलें कीं या वेढीं घरणी आपल्याला पोटांत घेईल तर बरें. तुलनेसाठीं आर्यासप्तशतीतील यत्न पहा :

मदनादर्पति दयितो हसति सखी विशति घराणिमित्र धाला ।

ज्वलति सपत्नी कीरे जल्पति मुग्धे प्रसीदेति ॥ ६५३ ॥

५९० नवती :

590. Puberty.

पञ्चगङ्गफुल्लदलुल्लसन्तमअरन्दपाणलेहलओ ।

तं णत्थि कुन्दकलिआइ जं ण भमरो महइ काउंम् ॥९०॥

[प्रत्यग्रोत्कुल्लदलोल्लसन्मकरन्दपानलुब्धः ।

तन्नास्ति कुन्दकलिकाया यन्न भ्रमरो वाञ्छति केतुंम् ॥]

ताज्या उमलणाच्या कुंदकळीच्या पाकळ्यापाकळ्यातून स्रग्वारा मधु पिण्यास लुब्ध असलेला लम्पट भ्रमर कलिकेशीं सर्व प्रेमविलास करून पाहतो. विलासाच्या साधनापैकी येथे नाही असे काहीही नाही.

● असा एकही प्रेमविलास नाही की जो भ्रमर कलिकेशीं करित नाही. प्रथम तो वेलीभोंवतीं घिरट्या धालतो व कलिका हेरतो; नंतर तिच्याभोंवतीं घोंटाळतो, मग तिच्यासमोर घुमतो व तिच्याशीं कुजबुजतो, नंतर तिच्या पाकळी पाकळींचें चुंबन घेतो—तृप्तीसाठीं तो काय करणार नाही याचा नेम नाही; कळी कुरतडूनही टाकील.

५९१ कुन्दा :

591. Vision.

सो को वि गुणाइसओ ण आणिमो मांमि ! कुन्दलइआए ।

अञ्छीहिं च्चिअ पाउं अहिर्लस्सइ जेण भमरेहिम् ॥ ९१ ॥

[स कोऽपि गुणातिशयो न जानीमो मातुलानि कुन्दलतिकायाः ।

अक्षिम्यामेव पातुमभिलष्यते येन भ्रमरैः ॥]

१. लेहलओ, लेहिलो. २. पाउंम्. ३. उन्मीलित, फुल्ल. ४. लम्पट, लोळप.
५. पातुम् ६. बहिणी. ७. कलिआए. ८. अहिलकखइ. ९. अभिलष्यते.

मार्मी; कुन्दलतांचे अंगी आकर्षक असे कोणते विशेष गुण असतात, फांण जाणे. कुंदांचा आस्वद नेत्रांनीही घ्यावयास भ्रमर उसुक असतात, हें मात्र खरें.

● कांही रसाचा आस्वाद नेत्रांनी घ्यावयाचा असतो तर कांहींचा ओटांनी. डोळे काय, कोट्टेही रोखतां येतात; ओठ टॅकण्याला अनुमति घ्यावी लागते अगर संधि साधावी लागते. येथें दृष्टिमुखापलीकडे मजस मारता येणार नाहीं अशी सूचना. अलंकारभेस्तुभांत विशेषोक्तीचें उदाहरणः ' हेतौ सत्यपि कार्यानुत्पत्तिः स्याद्विशेषोक्तिः । '

५९२ पाटलाच्या पोरी —

592. Beauty Queen.

एकः चिअ रूअगुणं गामणिधूआ समुच्चहइ ।

अणिमिसणअणो सअलो जीए देवीरुओ गामो ॥ ९२ ॥

[एकैय रूपगुणं प्रामणीदुहिता समुदहति ।

अनिमिषनयनः सकलो यया देवीरुतो प्रामः ॥]

पाटलाची मुलगी इतकी सुंदर आहे की ती दृष्टिपयांत येताच सारे लोक तिच्याकडे अनिमिष नेत्रांनी पाहतात. तिच्या सौंदर्यामुळे सारे लोकांतही देवपण पाहते.

● देव कधीही दोळे मिटात नाहीं असा गंधेव आहे. दुर्दैव त्याने, काण आमने मारे अनानार विचार्यांना उपस्था होण्यांनी पराये लागतात ! तिच्या न्यायाद्वारा लोक पाहणा मिटण्याची भेगदिक कियारी विगरे; कर्त्याच्या दृष्टांनी एवल्यादुळे गाण्यांना देवाय प्राम शाने.

५९३ समुद्रमंथन :

593. Luscious Lips.

मण्णे आसाओ च्चिअ ण पाविओ पिअअमाहररसस्स ।

त्तिअसेहिँ जेण रअणाअराहि अमअं समुद्धरिअम् ॥ ९३ ॥

[मन्थे आस्वाद एव न प्राप्तः प्रियतमाधररसस्य ।

त्रिदशैर्येन रत्नाकरादमृतं समुद्धृतम् ॥ ॥]

: सदैव तरुण असणान्या देवांनी अमृतासाठीं समुद्रमंथन केलें, त्या अर्थी वाटतें कीं त्यांना प्रियतमाच्या अधररसाचा आस्वाद मिळालेला नसावा.

● नाही तर नित्य तारुण्य अंर्गी असलेले अमर देव केवळ अमृतासाठीं एवढा खटाटोप कशाला करते ? पीतांबर सांगतो, ' अर्कं चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्, इति नीतिः ।' देवांची जातच हव्यासी. अधरामृताचा आस्वाद मिळत असता तरी केवळ तुलनेसाठीं अमृत मिळविण्याकरितां त्यांनीं समुद्रमंथन केलेंच असतें ! तुलनेसाठी 'पहा :

॥ संदष्टेऽधरपल्लवे सचकितं हस्ताग्रमाधुन्वती ।

मा मा मुञ्च शठेति कोपधचनैरानतितधूलता ॥ -

सीत्कारांचितलोचना सरभसं यश्च्युविता मानिनी ।

प्राप्तं तैरमृतं श्रमाय माधितो मूर्धः सुरैः सागरः ॥३२॥

अमरुशतक : ध्रुव प्रत.

५९४ हरिणी :

594. Last Look.

आअण्णाअट्ठिअणिसिअमल्लेमम्माहआइ हरिणीए ।

: अइंसणो पिओ होहिइ त्ति वलिउं चिरं दिट्ठो ॥ ९४ ॥

[आरुर्णारुष्टनिशितमल्लमर्माहतया हरिण्या ।

अदर्शनः प्रियो भविष्यतीति वलित्वा चिर इष्ट ॥]

धनुष्याची दोरी कानारयंत ओढून सोडलेल्या तीक्ष्ण बाणाने मर्म-
स्पर्शां जखमी झालेली हरिणी मान वळवून आपल्या प्रियकराकडे
पाहते. पुन्हा त्याचें दर्शन होणार नाही म्हणून त्याला अखेरचें डोळे
भरून पाहून घेते.

● जीव जाणार म्हणून नव्हे, यापुढें प्रियकराचें दर्शन होणार नाही
म्हणून हरिणी व्याकुळ झाली. पूर्वी रोज भेटणाऱ्या पण अलीकडे अन्य
स्त्रीवर आसक्त झाल्यामुळें दुर्लभदर्शन झालेल्या नायकाला उद्देशून
नायिकेचे उद्गार.

५९५ दरारा :

595. King's Enemy.

विषमद्विअपिक्वेकम्बदंसणे तुज्झ सत्तुघरिणीए ।

को को ण पत्थिओ पहिआअं डिम्भे रुअन्तम्मि ॥ ९५ ॥

[विषमस्थितपक्वैकाम्रदेशने तव शत्रुगृहिण्या ।

कः को न प्रार्थित पथिकानां डिम्भे रुदति ॥]

अरण्यात आल्याचें झाड अवघड जागीं होतें व त्यावर पिकलेला
असा एकच एक आमा होता. त्याचा हट्ट धरून मूल रडू लागलें. तो
काढून देण्यासाठीं तुझ्या शत्रूच्या खनिं कोणकोणत्या पथिकाची विनवणी
केली नाही ?

● पण राजा, तुम्हा दरारा असा का तें पळ तिला कोणीही काढून दिलें
नाहीं, कारण तिच्या पतीशीं असलेलें तुझे शत्रुत्व सर्वांना माहीत होतें.

क्षुल्लक बाबतीतही राजाच्या मर्जीविरुद्ध जाण्याचे साहस सहसा कोणी करित नाही. ही गाथा एकाद्या समकालीन पण आता अशात असलेल्या प्रसंगावर आधारलेली असावी.

५९६ पुष्प-नृत्य :

596. Flower Dance.

मालारी ललिउल्लुलिअग्राहुमूलेहिँ तरुणहिअआइँ ।

उल्लूरइ सज्जुल्लूरिआइँ कुसुमाइँ दावेन्ती ॥ ९६ ॥

[मालाकारि ललितोल्ललितबाहुमूलाभ्यां तरुणहृदयानि ।

- उल्लुनाति सद्योऽवल्लनानि कुसुमानि दर्शयन्ती ॥]

नुकत्याच तोडलेल्या फुलांचे गेंद तरुणांना दाखवितांना माळीण दंड उमारून आपल्या स्फुरणाच्या स्तनांचें सींदर्य दाखविते आणि त्यांच्या हृदयांचें चटकन अपहरण करते.

● मुळांत बाहुमूल असा शब्द आहे; त्याचा अर्थ बगल, बाहुटा. मार्दव व माधुर्य निर्माण करण्यासाठी या गाथेंत 'ल' हें कोमल अक्षर अनेक वेळां येईल अशी योजना केलेली आहे. तोडलेलीं फुलें दाखवतांना ती एवढा नखरा करित आहे. फुलें तोडतांनाच्या तिच्या लीला पहावयास कोणी उमा राहता तर त्याला तिनें आणखी किती किती विलास दाखविले असते !

५९७ पंचकडी :

597. Irresistible.

मज्झो, पिओ, कुअण्डो, पछिजुआणा, सवत्तीओ ।

जह जह वड्ढन्ति थणा तह तह छिज्जन्ति पञ्च वाहीए ॥९७॥

[मध्यः प्रियः कुटुम्भं पल्लीयुधानः सपत्न्यः ।

यथा यथा वर्धते स्तनौ तथा क्षीयन्ते पञ्च व्याध्याः ॥]

व्याधाच्या तरुण स्त्रीचे स्तन पुष्ट होऊं लागले तसतशी तिची कमर, तिचा पति, त्याचें धनुष्य, तिच्या सवती व गांवचे तरुण, अशी पंचकडी क्षीण होऊं लागली.

● मुळांतील 'मज्झो' 'मध्यः' याचा अर्थ भाषांतरांत 'कमर' असा दिलेला आहे; कारण कमर शरीराच्या मध्यम्यानी असते, इतकेंच नव्हे, तिच्या मध्यस्थीनें अंगप्रत्यंगाच्या विविध विलासना वैशिष्ट्य प्राप्त होतें; शिवाय या अर्थानें हा शब्द मुळांत अनेक वेळां आलेला आहे. वेदरनें मात्र याचा अर्थ 'मध्यस्थ, त्रयस्थ,' असा दिला आहे; तिचें सौंदर्य बहराला येऊं लागलें तसतशी मध्यस्थांची तटस्थता नष्ट झाली आणि तेशी तिच्याविषयीं आसक्त झाले. 'कुअण्ड' या प्राकृत शब्दाचें संस्कृतीकरण एका पाठभेदात 'कोदण्ड' असें आढळते. तें मला स्वीकाराई वाटतें; कारण नवपत्नीवरील आसक्तीमुळे व्याघानें आपलें धनुष्य तासून हलकें पेश्याचे उल्लेख मुळांत इतरत्र आलेले आहेत. व्याघ शिकाराला जाईनासा झाला, म्हणून कुटुंबाची उपासमार होऊं लागली आणि कुटुंबातील माणसें क्षीण झाली, हा अर्थ अगदींच व्यावहारिक व रूढ वाटतो.

५९८ माळीण :

598. Darling.

मालोरीए वेह्लहलधौहुमूलावलोअणसअह्लो ।

अलिअं पि भमइ कुसुमग्वपुच्छिरो पंसुलजुआणो ॥ ९८ ॥

[मालाकार्याः सुभेदरयाहुमूलावलोकनसदृष्यः ।

अलीकमपि भ्रमति कुसुमार्घप्रश्नशीलः पांसुलयुया ॥]

माळणीचे सुंदर स्तन पाहण्याच्या इच्छेनें तद्दल्लेखे लंपट तरुण पुढांची किंमत विचारण्याच्या निमित्तानें तिच्या भोवतीं घोंटाळतात.

● मोल विचारलें माळेंचें पण हवें होतें माळिणीचें. पाहिल्या प्रश्नाला उत्तर मिळालें कीं पुढें प्रश्न विचारीत विचारीत पाठलाग करतां येतो. 'अरे ! मला वाटलें होतें हीं फुलें आता फार महाग झालीं असतील;' किंवा, 'वाः ! फुलें स्वस्त झालेलीं दिसतात; वाग कोठें आहे ? फुलें वेंचायला फार पहाटे उठावें लागत असेल, नाही ? मग मुक्काम मळ्यांतच करावा लागत असेल ? मळ्यात रात्री चोराचिलटाची एकट्टीला भीति वाटत नाही ?' जमलें तर जमलें, नाही तर चालले पुढल्या गाळ्यावर; आपल्याला हिर्मोड नाही, विधिनिषेध नाही. कोठेंही व केव्हाही, लंपटाची एकच रीत. मुळात बाहुमूल शब्द आहे. त्या काळीं माळणी चोळ्या घालीत नव्हत्या कीं काय ? कीं विन-बाह्यांच्या कांचोळ्या घालीत होत्या ? बाहुमूलांना मुळात वेळहळ = वेव्हाळ = विस्तृत किंवा सुंदर हें विशेषण योजलेलें आहे; त्यावरूनही स्तन हेच अभिप्रेत असावेत असें दिसते.

५९९ रेवा :

599. Short Memory.

अकअण्णुअ ! घणवण्णं षणपण्णन्तरिअतराणिअराणिअरम् ।

जइ रे रे वाणीरं रेवाणीरं पि णो भरसि ? ॥ ९९ ॥

[अकृतज्ञ घनवर्णं घनपर्णान्तरिततरणिकरनिकरम् ।

यदि रे रे वाणीरं रेवानीरमपि न स्मरसि ॥]

अरे कृतज्ञा, दाट पालवीमुळें रविकिरणांचा प्रवेशही ज्यांत हांत नाही अशा घनपर्णं व कृष्णवर्णं बांबूंंच्या वनाचीं आठवण विसरलास तरी हरकत नाही, पण नर्मदेचें पाणी तूं फसा विसरलास ?

● त्याला तिचा विस्तर पडला होता. साहजिक आहे. माणसाने आठवणी ठेवायच्या तरी किती ? त्यानें विचारलें, क्षमा करा, कुठे बरें आपली भेट झाली होती ? याचर नायिकेनें उद्देगाने वरील उद्गार काढले. ज्या घन-

दाट बनानें सुखाचे किरण झाकले, त्यानें आपले प्रेमप्रसंगही झाकले, त्याचा तुला विसर पडला असेल, कारण माझ्यासारख्या अनेक मैत्रिणींना तू तेथें नेलें असशील पण तुझ्या भेटीसाठीं जिवावर उदार होऊन मी नर्मदेचे पाणी पोहून आलें होतें, ती आठवणसुद्धा विसरलास काय ? किंवा नर्मदेच्या प्रगाहात आपण ज्या अलौकिक क्रीडा केल्या त्याचीसुद्धा तुला आठवण नाही काय ? असे साहस किंवा कौशल्य तुला इतरच क्वचितच आढळलें असेल, काय, त्याचेंही स्मरण नाही ? खरा कृतघ्न आहेस. या गाथेंत राग व्यक्त करण्यासाठीं 'र' हें सर अक्षर पार वेळा योजलेलें आहे.

६०० वैद्य :

600 Doctor

मन्द पि ण आणइ हलिअणन्दणो, इव हि डड्डगामम्मि ।
गहवइसुआ विपज्जइ, अवेज्जइ, कस्स साहामो ? ॥ १०० ॥

[मन्दमपि न जानाति हलिकनन्दन इह हि दग्धग्रामे ।

गृहपतिसुता विपद्यतेऽग्रैद्यके कस्य कथयाम ॥]

धरधयाच्या मुलीची तब्रेत विघडली आहे. तिचा नवरा तर शुद्ध नागरगठ्ठ्या आहे. त्याला काहींसुद्धा कळत नाही. या भिवार गावांत वैद्यही नाही. आता तिच्या आजाराचें दु ख कोणाला सागू ?

● गृहपतिसुता व हलिकनन्दन या जोड उल्लेखांवरून घाटें की हे जामात जमदग्नि घराजावई असावेत आणि सासरे गर्भश्रीमत पाटीलबुवा असावेत, शिवाय आजाराचे वेळीं ती आपल्या दरिद्री सासरीं आलेली असावी आणि या गाथेंतील उद्गार फाटणारी सगळी तिच्यारोबर पाठराखीण म्हणून आलेली असावी अशा परिस्थितीत सासरीं व माहेरीं नायिकेचें वर्चस्व असावयाचेंच आजाराचें निदान करण्यासाठीं परगावच्या वैद्याला आणावें कीं तिलाच परगावीं वैद्याकडे न्यावें अशी वागघाट चाललेली

दिसते. तिचा प्रियकर वैद्य असावा अगर वैद्याच्या बत्तावणीखाली त्याला घरात आणण्याचा किंवा तिला त्याच्या घरी नेण्याचा हा मनसुबा असावा. हालिकनन्दनाला या कटाचा संशयसुद्धां यावयाचा नाही, असें सखीचें आश्वासन. स्त्रीचरित्रात या मासल्याच्या अनेक गोष्टी आहेत. 'मंत्रमपि न जानाति' असा पाठभेद आहे : 'हालिकपुत्राला साधा मंत्रसुद्धा घालता येत नाही, मग रोगनिदान कसें करता येणार ?' बौल बळण्यांत विचान्याचा जन्म गेला, त्याला स्त्रियाचें मनोगत किंवा कारस्थान कसें उमजणार ? निर्वुद्ध म्हणून शेतकऱ्याचा उपहास करण्याची प्रथा फार पुरातन आहे असें या गाथेवरून दिसते.

रसिभजगहिभदइए कइवच्छलपमुहसुकइणिमिइए ।
सत्तसअम्भि समत्तं सट्टं गाहासअं एअम् ॥

सप्तमं शतकम् ।

६०१, अहिंसा :

601. Passive Resistance.

एकक्रमपरिरक्षणप्रहारसंभुहे कुरङ्गमिदुणम्मि ।

वाहेण मण्णुविअलन्तवाहधोअं धणुं मुक्कम् ॥ १ ॥

[अन्योन्यपरिरक्षणप्रहारसंभुसे कुरङ्गमिधुने ।

व्याधेन मण्णुविगलद्धाप्यधौतं धनुमुक्कम् ॥]

रोंखलेल्या धनुष्यातून सुटणाऱ्या वाणापासून एकमेकांचें रक्षण करण्यासाठी हरिण व हरिणां परस्परांपुढें येऊन प्रहाराला सन्मुख होऊं लागलेलीं पाहून व्याधाच्या डोळ्यांत आलेले अश्रु धनुष्यावर ओघळले व तें त्यानें टाकून दिलें.

● तो नेहमीच पशुवध करित असल्यामुळे त्याच्या धनुष्यावर व अंतःकरणावर हिंसेचा कलंक चढला होता. असें करण दृश्य त्यानें पूर्वी कधी पाहिलें नव्हतें. त्या अश्रूंनीं त्याचें पाप धुऊन निषालें. पुन्हां त्या करावयाची नाहीं असें तत्क्षणीं ठरवून त्यानें धनुष्य टाकून दिलें. या गाथेतील प्रसंग क्रीचवधावरून कल्पिलेला आहे कीं तत्कालीन अहिंसा तत्त्वाच्या प्रचारासाठीं जातकरूपात प्रचलित केलेल्या दृष्टान्तावरून घेतलेला आहे ? नायकाला ही गाथा ऐकून विदग्धा नायिका म्हणते, 'पापाण्हदया, मी तुझ्यासाठीं एकदा जीव टाकतें पण तूं माझ्याशीं निष्ठुरपणें वागतोस. या व्याघायातून घडा घे आणि माझ्याशीं प्रेमानें घाग.''

६०२ निर्वाणीचे उद्गार :

602. Ultimatum.

ता सुहअ ! विलम्ब खणं, भणामि कीअ वि कएण अलमह वा ।
अविआरिअकज्जारम्भआरिणी मरउ, ण भणिस्सम् ॥ २ ॥

[तत्सुभग विलम्बस्व क्षणं भणामि कस्या अपि कृतेनालमथ वा ।
अविचारितकार्यारम्भकारिणी ध्रियतां न भणिष्यामि ॥]

सुभग, क्षणमर यांब; मीं तुला कोणाबद्दल तरी काहीं सांगणार
आहे; पण न बोललेलेच बरे; तिनें अविचारानें कार्य आरंभिलें.
मरूं दे.

● तुझ्यावरील प्रेमांमुळे ती आसन्नमरण झालेली आहे. तिची ताबड-
तोव भेट घे, नाहीतर तुला स्त्रीहत्त्येचें घोर पातक लागेल, अशी दूतीची
सूचना. तिच्या दुःखाची अवर्णनीयता अव्यक्त ठेवून सूचित केलेली आहे,
म्हणून आक्षेप अलंकार. “ निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधिस्तया ।
वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो...॥ ” काव्यप्रकाश; पद्ममोहनासः ४७१.

६०३ चटक :

603. Taste.

भोइणिदिण्णपहेणअचन्निखअदुस्सिक्खिओ हलिअउत्तो ।

एत्ताहे अण्णपहेणआणं छिओल्लअं देई ॥ ३ ॥

[भोगिनोदत्तप्रहेणकास्वादनदुःशिक्षितो हलिकपुत्रः ।

इदानीमन्यप्रहेणकानां छौ इति वचनं ददाति ॥]

१. काव्यप्रकाशातील पहिल्या ओळीचा पाठ थोडा वेगळा आहे ए एहि
किंपि कीएवि कएण णिन्निक्ख भणामि अलमह वा । [ए एहि किमपि कस्या
अपि कृते निष्टुप भणामि अलमथवा ।] २. मोदकभक्षण. ३. एतावताशेष-
प्रहेणकानां मुग्धविधूननं ददाति ।, इदानी अन्यमोदकानामक्षिविकारं ददाति ।

वाणिर्णाने शेतकऱ्याच्या पोराला मिष्टान्नाची वायने देऊन चटक लायली व वाईट वळण लावले, आता दुसरांकडून आलेल्या सामान्य वायनांवरून तो तिरस्कार दाखवितो.

● भोगिनी = ग्रामव्यापारिक स्त्री. पूर्वी त्याचें माझ्यावर प्रेम होतें, पण अलीकडे शेताणीने मोदक चारून त्याला नार्दी लावल्यामुळे माझ्यासारख्या गावरान स्त्रीने मोदकासारखें मुल करून शुद्ध शुद्ध केले तर तो तोंड पाकडें करतो, छी छी करतो, अशी त्याच्या प्रियेची तक्रार. मोदकांची चटक लागली की माकरी आवडत नार्दी.

६०४ पहांट :

604 Morning.

पच्चूसमऊहावलिपरिमलणसमृससन्तवर्त्ताणम् ।

कमलाणं रञ्जणिविरमे जिअलोअंसिरी महम्महड ॥ ४ ॥

[प्रत्यूपमयूखावलिपरिमलनसमुच्छ्वसत्पत्राणाम् ।

कमलानां रजनिविरामे जितलोकश्रीर्महमहायते ॥]

रात्र सपली; सूर्याच्या प्रभातकाळच्या कोमल किरणाच्या पत्तींनी स्पर्श केल्यामुळे कमलाच्या पाकळ्या उमलल्या आणि जगाटा जिखणारी प्रफुल्ल कमलाची शोभा आपला मोहक सुगंध सगळीकडे दरवळवूं लागली.

● रात्र सपली तरी श्रीढासचीमुळे येमान असलेल्या सखीला प्रभातवर्णनाच्या निमित्ताने आवरते घेण्याची दूतीची सूचना; विना, सकेताप्रमाणे मां कमलवनात गेले होते पण प्रियकर आला नार्दी अशी नाथिनेची तक्रार; दिवा, सनाढी संनेत निश्चित केल्याची दूतीची सूचना.

१ पत्राणम् २. अअणि ३ आनोअसिरी. ४. आमोदश्री, जीवलोकश्री

६०५ चावट वारा :

605. Behind the Curtains.

वाउंवेह्लिअसाउलि ! थएसुं कुडदन्तमण्डलं जहणम् ।

चट्टुआरअं पइं मा हु पुत्ति ! जणहासिअं कुणसु ॥ ५ ॥

[वातोद्वेह्लितवस्त्रे स्थगंय स्फुटदन्तमण्डलं जघनम् ।

चटुकारकं पतिं मा खलु पुत्रि जनहास्यं कुरु ॥]

मुली, वाच्यानें तुझे लुगडे फडफडत आहे, तें आवरून जघन झाकून घे; कारण त्यावर दंतव्रण स्पष्ट दिसत आहेत. तुझ्या समाधानासाठी तुला आवडणाऱ्या प्रेमलीला करणाऱ्या तुझ्या पतीला लोकांच्या उपहासाला पात्र करू नको.

● टीकाकार सांगतात, हे मत्सरग्रस्त सपत्नीचे उद्गार आहेत. तसे असतें तर 'पुत्ति' हे संबोधन कवीनें योजिलें नसतें. हे उद्गार सासूचे असावेत. 'चौररअं' हा पाठभेद स्वीकारला तर हे उद्गार दूतीचे ठरतात. पत्नीनें पतीच्या बहुमानाचें व रहस्याचें प्रयत्नपूर्वक रक्षण केलें पाहिजे. मुळातील 'साउली' या शब्दाचा अर्थ पदर असा आहे. तो येथें संभवत नाही.

६०६ आतां असाध्य :

606. Responsibility.

वीसत्थहसितपरिसक्किआणं पढमं जलज्जली दिण्णो ।

पच्छा वहूअ गहिओ कुडम्भमारो णिमज्जन्तो ॥ ६ ॥

[विध्वंस्यहसितपरिक्रमाणां प्रथमं जलाजलिर्दत्तः ।

पश्चाद्द्वया गृहीतः कुटुम्बमारो निमज्जन् ॥]

१. पवणु २. ठएसु ठिअदंतमंडले ऊरू, थएव. ३. चौररअ ४. मा दर्शय, मा धावस्व. ५. मण्डनं. ६. प्रियं. ७. संकिआणं. ८. विध्वंस्य, विध्वंस. ९. विसन्धहसितपरिशिक्षिताना, विध्वस्तहसितपरिशिक्षिताना. १०. परिहारवचनं.

पूर्वी ती निःशंकरणे हंसत खिदळत आणि मुरकत ठुमकत मटकत असो. आतां लग्नांतर कुटुंबाचा भार धारण करावा लागत असल्यामुळे तिने आपल्या चांचल्यावर पाणी सोडले आहे.

● खालावलेल्या कुटुंबाचे धारण करण्याच्या जबाबदारीमुळे तिच्या अंगी पोक्तपणा आला. तिच्या शोवनाचा अवजळ खळजळ्याट शांत झाला. नदीच्या डोंगरी अरंद प्रवाहांत असते ते सौंदर्य तिच्या मैदानी रंद पात्रांत प्रत्ययाला येत नाही; मैदानांतील गजदजलेल्या वस्तीच्या पोषणाचा भार मात्र ती सामावू शकते. नदीचे अरंद पात्र मोहक असते व रंद पात्र पोषक असते. खियांच्या सौंदर्याच्या व मोहकतेच्या बाबतीतहि हाच प्रफार दिसून येतो.

६०७ गौरी :

607. Light.

गाम्मिहिंसि तस्स पासं, सुन्दरि ! मा तुरअ ! वड्डुअ मिअङ्को ।
दुद्धे दुद्धं मिअ चन्दिआंइ को पेच्छइ मुहं दे ? ॥ ७ ॥

[गमिप्यसि तस्य पार्श्वे सुन्दरि मा त्वरस्व वर्धतां मृगाहः ।

तुग्धे दुग्धमिव चन्द्रिकायां कः प्रेक्षते मुखं ते ॥]

सुंदरी, तू त्याच्या भागोभाग जात आहेस; पण घाई करूं नको. चंद्रप्रकाश वृद्धिंगत होऊं दे, म्हणजे दुधांत दूध मिसळून जाते, त्याप्रमाणे चांदण्यांत तुझे गौर मुख कोणाला दिसेल !

● चांदण्यात तुझी हालचाल दिसली तर पाहणाराला वाटेल कीं ही चांदण्याचीच लहर आहे. मात्र नामसादर्यावर विसंबून चंद्रकळा नेसू

१. रग्मिहिंसि तस्स ण संमार सूरसु. २. सवासं. ३. मा जूरसु तरणि
४. चन्दिमाए. ५. सकाशम्.

नको, पादरें स्वच्छ पातळ नेसून बाहेर पड म्हणजे झालें. अलंकार-
कौस्तुभांत सामान्य अलंकाराचें उदाहरण : ' स्वगुणसजातीयगुणाश्रयैकरूप्यं
तु सामान्यम् । '

६०८ नजर :

608. Censors.

जइ जूरइ जूरउ णाम मामि ! परलोअवसाणिओ लोओ ।

तह वि वला गामणिणंन्दणस्स वअणे वलइ दिट्ठी ॥ ८ ॥

[यदि खिद्यते खिद्यतां नाम मातुलानि परलोकैव्यसनिको लोकः ।
तथापि वलाद्ग्रामणीनन्दनस्य वदने वलते दृष्टिः ॥]

पाटलाच्या पोराकडे पाहावयाचें नाहीं, असा निश्चय केला तरी
एखाद्या बलवत्तर शक्तीने ओढावी, तशी माझी दृष्टि त्याच्या मुखाकडे
वळते. मामी, परलोकाचें व्यसन असलेल्या लोकाना यामुळें राग येत
असला तर येऊं दे वापडा !

● ' खिद्यति क्रुच्यतीति विशानं भट्टटीकायाम् । ' मी परपुढ्याकडे
पाहिलें तर मला दुर्गति प्राप्त होईल अशी या नकली धार्मिकांना धास्ती
वाटते. नकली, कारण त्यांची वृत्ति धार्मिक व प्रामाणिक असती तर त्यांना
रोद वाटला असता, राग आला नसता. पारलौकिक कल्याणाच्या दृष्टीने
ऐहिक जीवन जगणाऱ्यांना आयुष्यातील आनदाची व उपभोगाची
सुमारी कशी कळणार ? इतर व्यसनाहून परलोकाचें व्यसन फारच
भयंकर. या व्यसनानें पछाडलेल्या लब्धप्रतिष्ठिताची वृत्ति विकृत असते,
प्रकृति स्वसंतुष्ट असते. जगाला वळण लावण्याची जबाबदारी आपल्यावर
आहे आणि चाकोरी सोडून जाणारांना शिक्षा करण्याचा अधिकार आपल्याला
आहे, असें मानणाऱ्या या लोकांच्या उद्योगामुळें समाजाला उपद्रव

१. वृष्यति (खिद्यति) क्रुच्यताम् (क्रुच्यतु, खिद्यतु) २ उत्तवयणिकमले.

मात्र होतो. प्राचीन परलोकव्यसनिक हेच अर्वाचीन संस्कृतिसंरक्षक. परलोकव्यसनिकांना मुक्ति मिळत नाही असे पीतांबरही सांगतो.

६०९ शून्य :

609. Grotto.

गोहं व वित्तरहिअं, णिज्झरकुहरं व सलिलसुष्णविअम् ।

गोहणराहिअं गोह्वं व तीअ वअणं तुह विओए ॥ ९ ॥

[गृहमिव वित्तरहितं निर्झरकुहरमिव सलिलशून्यम् ।

गोधनराहितं गोष्ठमिव तस्या वदनं तव वियोगे ॥]

वित्त निघून गेलेले घर, पाणी आटलेली झऱ्याची पोकळी आणि गोधन नाहीसे झालेला गोठा हीं शून्य दिसतात; त्याचप्रमाणे (तुझ्या वियोगामुळे) तिचे मुख शून्य दिसत आहे.

● तिचे चित्त यान्यावर नाही, तिचे तेज लोपले आहे, तूच तिचे वैश्व आहेस, अशी नायकाला दूतीची सूचना. ' पाण्याने धुपलेले चित्र ' पाठभेदही ठीक आहे. अलंकारकौस्तुभात मालोपमेचे उदाहरण: मालोपमोपमेधेऽप्येकरिमश्वेद्ब्रह्मपमानसंश्रुधः ! सामान्यधर्मभेदाभेदाभ्यां सापि द्वेषा ॥ ”

१० लाजावृ :

610. Stifled Love.

तुह दंसणेणं जणिओ इमीअ लज्जाउलाइ अणुराओ ।

दुग्गअमणोरहो विअ हिअअ चिअ जाइ परिणामम् ॥१०॥

१. धोयं व चित्तयम्भं. २. उज्जर, ओज्जर. ३. सुष्णविअम्. ४. जलधौतं नक्रमेव. ५. विवरम्. ६. शून्यीकृतम्. ७. दंसणसज्जणिओ. ८. लुभाइ. ९. लुइअं, झरीअं.

[तव दर्शनेन जनितोऽस्या लज्जालुकाया अनुरागः ।
दुर्गतमनोरथ इव हृदय एव याति परिणामम् ॥]

तुझ्या दर्शनानें लाजरीच्या मनात प्रेम उत्पन्न झालें; पण दस्त्रियाच्या मनोरथांप्रमाणें तें तिच्या हृदयांतच जिरलें.

● नायिका उत्कण्ठित आहे, पण कुलीन असल्यामुळें लाजाळू आहे. प्रीतीची धुगधुगी प्रज्वलित कर असें दूतीचें नायकाला प्रोत्साहन. पीतांबर सागतो, उपाय योजव्यावाचून अभीष्टाची प्राप्ति होत नाही, ही नीति.

६११ संतापः

611. Agony.

जं तणुआअइ सा तुह कएण ? किं जेण पुच्छसि हसन्तो ।
अह गिम्हे मह पअई, एव्वं भणिऊण ओरुण्णा ॥ ११ ॥

[या तनूयते सा तव कृतेन किं येन पृच्छसि हसन् ।

असौ श्रीभ्ये मम प्रकृतिरिति भणित्वावरुदिता ॥]

जी कोणी कृश होते, ती तुझ्यासाठींच की काय ? माझ्या कृशतेचें कारण हंसतमुखानें विचारून माझा उपहास कां करीत आहेस ! असो. माझी प्रकृतीच अशी आहे की मी उन्हाळ्यांत नेहमीच कृश होतें. एवढें उद्गारून ती रडूं लागली.

● तुला वियोग हेंच माझ्या कृशतेचें कारण; हें तुला माहीत असूनही माझ्या दुःखावर डागण्या कां देतोस ? त्यानें जिला प्रश्न विचारला ती त्याची पत्नी नसावी, असें तिच्या प्रश्नावरून वाटतें. पीतांबर सागतो; प्रीतीमुळें प्रेरित झालेला मिथ्यावाद हा हेतूचे अमावामुळें अधर्म ठरत नाही आणि ज्यानें व्हेस दिले त्यानेंच उपहास केला म्हणजे जीवाचा संताप होतो.

१. चिरं रण्णा.

६१२ चित्राचा गुणः

612. Constancy.

वर्णक्रमरहितस्स वि एस गुणो णवरि चित्तकम्मस्स ।

णिमिसं पि जं ण मुञ्चइ पिओ जणो गाढमुवज्जढो ॥१२॥

[वर्णक्रमरहितस्याप्येष गुणः केवल चित्रकर्मणः ।

निमियमापि यत्र मुञ्चति प्रियो जनो गाढमुपगूढः ॥]

रेखाचित्रात रग भरलेले नसले तरी चित्राचें वैशिष्ट्य त्यातर्हा असतेंच; तें हें कीं त्यातील एकमेकाना गाढ आलिंगन दिलेले प्रियजन परंपराना क्षणभरही सोडीत नार्हात.

● मुळांत रंगीत असलेल्या चित्रातील रग उडून गेले तरी चित्रित केलेल्या जोडप्यापैकी कोणाचेंही प्रेम केव्हाही उडून जात नार्ही, हाच चित्राचा विचित्र पण विशिष्ट गुण. प्रत्यक्ष जीवनात ताजेपणाची टबटबी आहे तोंवरही प्रेम टिकत नार्ही. 'चित्रकर्मण.' याचा अर्थ एका टीकाकारानें 'विविध सुरत प्रकार' असा केलेला आहे; आसन बदललें तरी आलिंगन दळत नार्ही. 'चित्रकर्मणः' या ऐवजी 'चित्तजन्मन' हा पाठ स्वीकारला तर अर्थ थराच बदलतो. मदनाला 'चित्तजन्मन्' अशी सज्ञा आहे. प्रेमासुलें प्रियकर प्रियेला क्षणभरही विसवत नार्ही. प्रेमाचा उद्भव चित्तात होतो, तें वर्णावर अवलंबून नसतें, मग वर्णाचा अर्थ काळगोरा घ्या, किंवा ब्राह्मण-क्षत्रियादि वर्ण घ्या. पीतावर रागतो, या गाथेची नायिका चित्रवर्णनाथ्या निमित्तानें आपली आसक्ति व्यक्त करित आहे, तिचा अमिलाप हीनवर्ण पुरुषाबद्दल आहे, म्हणून तो निष्कर्ष काढतो कीं खियाचें नेहमी रक्षण केलें पाहिजे, हा धर्म.

६१३ अडाणी :

613. Defloration.

अविहंतसंधिवन्धं पढमसुग्भेअपाणलोहिल्लो ।

उव्वेलित्तं ण आणह, खण्डइ कलिआणुहं भमरो ॥१३॥

[अविभक्तसंधिवन्धं प्रथमरसोद्भेदपानलुग्धः ।

उद्भेदित्तुं न जानाति खण्डयति कलिकामुखं भ्रमरः ॥]

कलिका कशी उमलवावी हें भ्रमर जाणत-नाहीं, मात्र तिच्या पहिल्या मकरन्दाचा आस्वाद घेण्यासाठी तो लुब्ध व अवीर आहे. ज्यांची बंधने परस्परांपासून विभक्त झालेली नाहीत अशी कळीच्या पाकळ्यांची टोके अडाणी भ्रमर निर्दोषपणे तोडतो आणि तिचे मुख दुखवितो मात्र.

● मुग्धा व नवोढा नायिका आणि अविदग्ध व प्रथमरतिलालसान्ध नायक. कलिका-मधुप-वृत्तान्ताच्या निमित्ताने मुग्धेशी आडदांडपणा न करण्याची नायकाला दूतीची सूचना.

६१४ मदनाचे शस्त्रागार :

614. Armoury.

दरवेविरोरुजुअलासु मँउलिअच्छीसु लुलिअचिहुरासु ।

पुरिसाहरीसु कामो पिआसु सज्जाउहो वसँइ ॥१४॥

[ईपद्वेपनशीलोरुयुगलासु मुकुँलिनाक्षीपु लुलितचिहुरासु ।

पुरुपायितशीलासु कामः प्रियासु सजायुधो वसति ॥]

१. अविभक्त. २. उद्भेदित्तुं ३. मीलिअच्छीसु. ४. होइ. ५. मीलित.

माझ्या थोड्याशा थरकांपत आहेत, नेत्र मुकुञ्जित आहेत, अंबाडा सैल झाला आहे, अशा पुरुषाविन करणाऱ्या स्त्रियाचे ठिकाणीं भदनाचीं सर्व शलाखें सज्ज असतात.

● प्रथमानुरागानन्तर पुरुषाविवाहा प्रोत्साहन.

६१५ नावडती अळणी :

615. Vapid.

जं जं ते ण सुहाअइ तं तं ण करेमि जं ममाअत्तम् ।
अहअं चिअ जं ण सुहामि, सुहअ ! तं किं ममाअत्तम् ॥१५॥

[यद्यते न सुखायते तत्तन्न करोमि यन्ममायत्तम् ।

अहमेव यत्र सुखाये सुभग तर्कि ममायत्तम् ॥]

हें सुभग, जीमुळें तुला सुख होणार, नाही व जी करणें माझ्या आधीन आहे अशी कोणतीही गोष्ट मी करणार नाही; पण सध्यां माझ्या आधीन असें काहींच नाही. भग मी तुला कशी सुखविणार !

● मी तुझ्यावर अनुरक्त आहे, पण तूं अन्य स्त्रियाविषयी आसक्त आहेस; अशा परिस्थितीत मी तुला सुख कसे देणार ?

६१६ गुरुजन :

616. Elders.

वात्रारविसंवाअं सअलावअरणं कुणइ हअलज्जा ।
सवणणं उणो गुरुसंणिहे वि ण णिरुद्धइ णिओअम् ॥१६॥

[व्यापारविसर्वाद् सकलाययवानां करोति हतलज्जा ।

अवणयोः पुनर्गुहसनिघावपि न निरुणद्धि नियोगम् ॥]

या मेल्या लाजेमुळे अंयवांच्या व्यापारांत विसंवाद उत्पन्न होतो. गुरुजनांच्या संपक्ष फक्त श्रवणाची क्रिया अनिरुद्धपणें करतां येते.

● गुरुजनांसमोर पत्नीनें पतीकडे पहावयाचेंही नसतें, मग बोलावयाचें बरेंदे वाजूलाच राहिलें. दृष्टिक्षेपानीं मी प्रोत्साहन देऊं शकत नाहीं; पण तुम्ही बोलत राहा, तुमचा शब्द ऐकण्यासाठीं माझा जीव ओढ घेत आहे.

६१७ स्नेहमार्गः

617. Encouragement.

'किं भणह मं, सहीओ : मा मर ! दीसिहइ सो जिअन्तीए ।
कज्जालाओ एसो, सिणेहमग्गो उण ण होइ ॥१७॥

[किं भणथ मां सख्यो मा म्रियस्व द्रक्ष्यते स जीवन्त्या ।
कार्यालाप एष स्नेहमार्गः पुनर्न भवति ॥]

तूं मरूं नकोस, जगलीस तर त्यांचें दर्शन होईल, वसें मला कां सांगतां ? सख्यांनो, तुमचें बोलणें मतलबां आहे. हा काहीं खऱ्या स्नेहाचा मार्ग नव्हे.

६१८ हरिणाक्षीः

618. Gazelle.

एकल्लमओ दिट्ठीअ मइअ तह पुंलइओ सअह्हाए ।
पिअजाअस्स जह धणुं पडिअं वाहस्स हत्थाओ ॥१८॥

[एकाकी मृगो दृष्ट्या मृग्या तथा प्रलोकितः सतृष्णया ।
प्रियजायस्य यथा धनुः पतितं व्याधस्य हस्तात् ॥]

एकाकी उभ्या असलेल्या हरिणाकडे हरिणीने अशा तहानलेल्या नजरने पाहिले की शिकान्याला आपल्या प्रिय पत्नीच्या दृष्टिक्षेपाची आठवण झाली व त्याच्या हातांतून घनुष्य गळून पडले

● हिंस व पामर व्याधाच्या हृदयात करुणा व स्नेह आहे, पण तूं मात्र निष्करुण व मन्दस्नेह आहेस.

६१९ लाली :

619. Gigolo.

णालिणीसु भमसि, परिमलसि सत्तलं, मालइं पि णो मुअसि ।

तरलत्तणं तुह अहो मधुअर ! यदि पाटला हरइ ! ॥१९॥

[नालिनीसु भ्रमसि परिमृद्रासि सत्तलां मालतीमपि नो मुञ्चसि ।

तरलत्वं तवाहो मधुकर यदि पाटला हरति ॥]

मधुकर, तू नलिनीभावती घुमतोस, नवमालिकेचे मर्दन करतोस आणि मालतीलाही सोडीत नाहीस. हा तुझा चंचलपणा पाटला हरण करील.

● या गाथेत नमूद केलेली फुले प्रातिनिधिक आहेत; विशेषनामे आहेत, विशेषणे आहेत. सर्वगुणसंपन्न पाटला तुझे समाधान करील, इतकेंच नव्हे, तुझे चाचल्य नष्ट करील किंवा, हे शठा, तूं इतका चंचल आहेस की ती तुझे समाधान करू शकली तर तं एक आश्चर्यच होईल !

६२० वानगी :

620. Sample.

दोअङ्गलअकवालअपिणद्धसचिसेसणीलकञ्जुइआ ।

दावेइ थणेत्थलवणिअं व तरुणी जुअजणाणम् ॥२०॥

१. सत्तदले वृषिकां. २. चुम्बसि ३. तव अहो आश्चर्यम्. ४. कञ्जुलिआ.
५. घण घण.

[द्व्यङ्गुलककपाटापिनद्धसविशेषनीलकञ्चुकिा ।

दर्शयति स्तनस्थलवर्णिकामिव तरुणी युवजनेभ्य ॥]

तरुणीनें गडद निळ्या रगाची कंचुकी धारण केली आहे. कंचुकीच्या आवरणातून दोन बोटें मोकळ्या राहिलेल्या फटीतून ती जणू आपल्या स्तनस्थलाचा नमुनाच तरुणाना दाखवीत आहे.

● यौवनाच्या बहरामुळें कञ्चुकी तडकली आहे. यौवनाला धन्वन रुचत नाही. कीं चोळीची वेतणी कटोरी आहे ? भडक धारवाडी किंवा बुट्टीदार प्रनारसी खणाची चोळी असली तर तिचे प्रदर्शन करण्याचा मोह स्त्रियाना आवरत नाही निळी किंवा काळी चोळी शोभते ती गौरवर्णा असलीच पाहिजे वाणी तरी जास्त नमुना कोठें दाखवितो ? आणि दाखवितो तो नमुना उंची मालाचाच असतो. येथे मात्र अशी लवाडी नाही ज्याचा नमुना पहावयास मिळतो तो माल योग्य किमतीत मिळण्यासारखा असतो, अशी सूचना. पीतांबर सागतो, कुलस्त्रियानीं स्तनादि अवयव परक्याना दिसणार नाहीत अशा रीतीनें अवगुठित राखावेत, हा धर्म, आणि किंचित् राक्षलशणावरून अतीचा भाव अनुमानता येतो, ही युक्ति

६२१ गच्छती :

621 Exposure.

रक्षते पुत्रं मस्थेण ओच्छोअं पाडिच्छन्ती ।

अंसुहि पडिअपरिणी ओच्छिज्जन्तं ण लवसेइ ॥२१॥

[रक्षति पुत्रक मस्तकेन पटलप्रान्तोदक प्रतीच्छन्ती ।

अथुभि पथिरुगृहिणी आर्द्राभयन्त न लक्षयति ॥]

१. व्यङ्गुलककपाटक व्यङ्गुलावकाश २. ओकोअभ (ओको गृह तदुदकम्) ओक्कोअभ, छोअभ ३ अच्छोदक

तिचा पति प्रवासाला गेलेला आहे. घरावरल्या छपरांतून पावसाचें पाणी जागोजाग गळत आहे. गळत्या धारेखालीं आपलें मस्तक धरून पयिकगृहिणी पुत्राचें रक्षण करते; पण स्वतःच्या वश्रुंनीं तो त्रिचारा बोलाचिब होत आहे, हें कांहीं तिच्या ध्यानीं येत नाहीं

● पीतांबर सांगतो: जें व्हावयाचें तें होणारच असतें, त्यामुळें कर्मोंत खंड पडूं देऊं नये, हा धर्म. गंगाधर सांगतो: प्रतीकारही कधीं कधीं अपकारक होतो.

६२२ समानगुण :

622. Redolence.

सरए सरग्मि पहिआ जलाइं कन्दोदुसुरहिगन्धाइं ।

धवलच्छाईं सअण्हा पिअन्ति दइआणं व सुहाइं ॥२२॥

[शरदि सरसि पयिका जलानि नीलोत्पलसुरभिगन्धीनि ।

धवलाच्छानि सत्पणाः पिबन्ति दैयितानामिव मुखानि ॥]

शरद् ऋतून सरोवरांचें पांढरें स्वच्छ पाणी निळ्या कमळांच्या सुवासानें सुगंधित झालेलें असतें तद्द्वानलेले वाटसरू हें पाणी असें पितत कीं जणूं ते आपल्या दयितेच्या सुंदर व सुगंधी मुखाचाच वाखाद घेत आहेत

● शरद् ऋतूच्या शोभेमुळें प्रवासी पतीला मिथेची आठवण होईल व तो त्वरित परत येईल असें आश्वासन. स्वच्छ जलातलें नीलकमल पाहून त्याला तुझ्या डोळ्याची आठवण होईल. सरोवराच्या तीरावर संकेत ठरला होता, पण तेथें कोणी प्रवासी एकाएकीं येऊन उतरल्यामुळें संकेतभङ्गाची सूचना. अलंकारःश्लुभात श्रीविश्वेश्वर पण्डित सांगतो: “ अत्र पिबन्तीति मुखपक्षे उपचारः, नीलोत्पलसुरभीति समासभेदः । ‘ धवलाच्छानि, धवलाणि ’ इत्यर्थकतया ‘ धवलच्छाई ’ इत्यत्र श्लेषः ॥ ”

६२३ चिखलः

623. Mud.

अभ्यन्तरसरसाओ उवरिं पन्वाअबद्धपङ्काओ ।
चङ्कम्मन्तम्मि जणे समुस्ससन्ति व्व रच्छाओ ॥२३॥

[अभ्यन्तरसरसा उपरि प्रघातबद्धपङ्काः ।
चङ्कममाणे जने समुच्छ्वसन्तीव रथ्याः ॥]

रस्त्यांच्या पृष्ठभागावरील चिखल वान्यामुळें जरासा वाळलेला असतो, पण त्याखाली पाणी असतें. वाटसरू चाळें लागले म्हणजे रस्ते जणूं निःश्वास टाकतात.

● नायिका बाह्यतः रूक्ष दिसत असली तरी ती अंतर्गामी सरस, अनुरक्त आहे. रस्त्यांत चिखल आहे म्हणून रेंगाळूं नको, असें दूतीचें आवाहन.

६२४ राजहंसः

624. Swans.

मुहपुण्डरीअछाआइ मंठिआ उअह् राअहंसे व्व ।
छणपिट्टुकुट्टणुच्छलिअधूलिधवले थणे वहइ ॥२४॥

[मुखपुण्डरीकच्छायायां संस्थितौ पश्यत राजहंसाविव ।
क्षणपिट्टुकुट्टनोच्छलितधूलिधवलौ स्तनीं चहति ॥]

सणासुदीसार्ठी पीठ कुटतांना उडालेल्या कणांनीं तिचे धवल झालेले स्तन तिच्या झुकलेल्या मुखकमलाच्या छायेंत राजहंसांच्या जोडीसारखे दिसतात.

● पंख सांवरून व मान आवरून शांत बसलेला राजहंस तुम्ही पाहिला आहेत का ? आणि त्यांची जोडी — व तीही कमलांच्या छायेत !

६२५ तृप्ति :

625. Satisfaction.

तह तेणवि सा दिट्टा, तीअ वि तह तस्स पेसिआ दिट्ठी ।
जह दोण्ह वि समअं चिअ णिव्वुत्तरआइं जाआइं ॥२५॥

[तथा तेनापि सा दृष्टा तथापि तथा तस्मै प्रेषिता दृष्टिः ।
यथा द्वावपि सममेव निर्वृत्तरतां जातां ॥]

त्यानें तिथ्याकडे व तिनें त्याच्याकडे असा काहीं दृष्टिक्षेप केला कीं
तुसत्या नजरानजरीनें तत्क्षणीं दोषांचीहि प्रेमतृप्ति झाली.

६२६ ग्रीष्म :

626. Summer.

चौउलिआपरिसोसण कुडंङ्गपत्तलणसुलहसंकेअ ।
सोहग्गकणअकसवट्ट गिम्ह ! मा कह वि झिज्जिहिसि ॥२६॥

[स्वल्पैवातिकापरिशोषण निकुञ्जपत्रकरण सुलभसंकेत ।
सौभाग्यकनककपपट्ट ग्रीष्म मा कथमपि क्षीणो भविष्यसि ॥]

ग्रीष्मा, तूं लहानसहान तळीं आटवितोस व कुञ्जांत पालवी निर्माण
करतोस. यामुळें संकेत सुलभ होतात. तूं सौभाग्यसुवर्णांच्या कसोटी-
सारखा आहेस. कसेंहि करून तूं थोडासाही क्षीण होऊं नकोस.

१. द्वयोरपि सममेव निर्वृत्तरतानि जातानि । २. चाउली. ३. णिउंज.
४. कणअ. ५. वापिका.

● 'वाडलिआ' या देशी शब्दाचा अर्थ पीतावरानें अल्पशालालतिका असा दिलेला आहे.

६२७ मातीमोल :

627. Emerald,

दुस्सिक्खअरअणपरिक्खण्हिं धिट्ठोसि' पत्थरे तावा ।

जा तिलमेत्तं वट्ठसि मरगअ का तुज्झ मुल्लकहा ॥२७॥

[दुःशिक्षितरत्नपरीक्षकैर्धृष्टोऽसि प्रस्तरे तावत् ।

यावत्तिलमात्रं वर्तसे मरकत का तव मूल्यकथा ॥

अडाणी रत्नपरीक्षकांनीं पारख करतां करतां कसोटीवर पाचू इतका घांसला कीं केवळ तिळाएवढा खडा राहिला. आतां त्याच्या किमतीची गोष्ट कशाला ?

● अडाणी दुर्जनाच्या संगतीमुळे तुझे गुण मातीमोल झाले आहेत. अविवेकामुळे किंवा अहंकारामुळे स्वतःच्या आंगचे गुण पारखून घेता घेतां तूं इतकी झिजून गेली आहेस कीं तुझ्या मूळच्या अद्वितीय गुणाचा लवलेशही शिल्लक राहिलेला नाही. आता माझ्याकडे येऊन वाय उपयोग ? किंवा : हे पाचकणी, तुझा आकार क्षुद्र असला तरी तुझ्या मोलाची या युगामात कोणाला कल्पना येणार ? किंवा : हे रत्नपारख्या, हा खडा मौल्यवान् पाचूचा आहे; असा घसमुसळेपणा करूं नको; त्याची पारख कशी अलगद केली पाहिजे ?

६२८ चालवीर :

628. Young Leader.

जह चिन्तेइ परिअणो आसङ्कइ जह अ तस्स पडिवक्खो ।

चालेण वि गामाणिणन्दणेण तह रक्खिआ पल्ली ॥२८॥

१. धिट्ठोसि, धुट्ठोसि.

[यथा । चिन्तयाति परिजन आशङ्कते यथा च तस्य प्रतिपक्षः ।
बालेनापि ग्रामणीनन्दनेन तथा रक्षिता पत्नी ॥]

पाटलाचा पुत्र क्यानें लहान होता, खेड्याचें रक्षण त्याच्या हातून कसें होणार याविषयी नोकर माणसांना काळजी वाटत होती. त्याच्या शत्रूंना वाटत होतें कीं आपल्यापुढे हा काय करणार ! पण बालक्यांतही त्यानें खेड्याचें रक्षण अशा शिताफांनें केलें कीं यं !

● टीकाकार सांगतात : खेड्यावर परचक्र आलें आहे, गांवकरी हाणामारी करीत आहेत, कोणी गस्त घालीत आहेत, अशा धादलीत कसें जमणार ?

६२९ शिकान्याचा अभिमान :

629. Hunter.

अण्णेषु पहिअ ! पुच्छसु वाहअपुत्तेसु पुसिअचम्माइं ।

अम्हं वाहजुआणो हरिणेषु धणुं ण णामेइ ॥२९॥

[अन्येषु पथिक पृच्छ व्याधकपुत्रेषु पृपतचमाणि ।

अस्माकं व्याधयुधा हरिणेषु धनुर्न नामयति ॥]

पथिका, चितळ हरणाचें कातडें पाहिजे असेल तर दुसऱ्या कोणा तरां शिकान्याच्या पोराला विचार, आमचा तरुण शिकारी हरणांवर धनुष्य धरति नाहीं.

● चागले शिकारी काळवीट मारतात, चितळ मारीत नाहींत. पथिकाला खरोपरीच हरणाचें कातडें हवें होतें कीं तो व्याधस्त्रांच्या साध्यासाध्यतेचा माग काढण्यासाठीं पथिकाचें सोंग घेऊन तिच्या मागोमाग जंगलांत आला होता ? कसेंहि असो, व्याधाच्या शौर्याचें वर्णन करून तिनें पथिकाला विचक्यलें एवढें मात्र खरें, अलंकारकौस्तुभात उत्तर अलंकाराचें उदाहरण :
' उत्तरमात्रात्प्रश्नोत्तरने स्यादुत्तरं नाम ॥ '

१. वाहकुडुम्बेसु. २. व्याधयुवान.

६३० भारवाहकः

630. Bearer.

गअवहुवेहन्वअरो पुतो मे एककण्डविणिवाई ।

तह सोणहाइ पुल्लइओ जह कण्डकरण्डअं वहइ ॥३०॥

[गजवधूर्वैघ्न्यकरः पुत्रो मे एककण्डविणिपाती ।

तथो स्तुपया प्रैलोकितो यथा काण्डसमूहं वहति ॥]

माझा मुलगा पूर्वी हत्तिणीना वैधव्य आणीत असे व एकाच बाणांत
आपद लोळवीत असे. अलीकडे सूनवाईतें त्याच्याकडे पाहिल्यामुळे
आतां तो बाणाचा भार मात्र वाहतो.

६३१ पळपुटेः

631. Paltroonery.

विञ्जारुहणालावं पळी मा कुणउ, गामणी ससइ ।

पंचजिजिविओ जइ कह वि सुणइ ता जीविअं मुअइ ॥३१॥

[विन्ध्यारोहणालापं पळी मा करोतु ग्रामणीः श्वसिति ।

प्रत्युज्जीवितो यदि कथमपि शृणोति तज्जीवितं मुञ्चति ॥]

पाटील आसन्नमरण असले तरी त्याच्या जीवांत जीव आहे तोंवर,
गांवकऱ्यांनो, विन्ध्य पर्वतांत पळून जाण्याच्या गोष्टी करूं नका. पाटील
शुद्धीवर आले व त्यांनीं हें ऐकलें तर मानभंगामुळे ते तावडतोय प्राण
सोडतील.

१. करिणी. २. हज. ३. विनडिओ, विदुलिओ. ४. वरण्डअं. ५. हत.
६. तथा कृतो, विपटितो, विलङ्घितः, विदुलितो, शोपितो. ७. अण्ड.
८. पञ्चुज्जीविओ. ९. प्रत्युज्जीवितो.

● परचक्रार्थे निवारण करताना पाटील जखमी झाला. यामुळे गांवकरी हादरले व संकटाला तोंड देण्याऐवजी बगल देण्याचा वाटावाटी करू लागले. त्यांना उद्देशून आमनायकमहिषीचे उद्गार; “अत्र ध्वनिकारादिमते वीररत्नस्य भयानकरसागतया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् दण्डाचार्यादिमते तु खिद् अलंकारः । ”

६३२ अखेरचा संदेश :

632. Mandate.

अप्पाहेइ मरन्तो पुत्तं पल्लीवई पअत्तेण ।

मह णामेण जह तुमं ण लज्जमे तह करेज्जासु ॥३२॥

[शिक्षयति म्रियमाणः पुत्र पल्लीपतिः प्रयत्नेन ।

मम नाम्ना यथा त्वं न लज्जसे तथा करिष्यसि ॥]

मृत्युशय्येवर पडलेल्या पाटलांनी आपल्या पुत्राला मोठ्या क्षणाने अखेरचा संदेश दिला की माझ्या नावामुळे तुला लाज येणार नाही असे वतन ठेव.

● स्वतःच्या नावाने ओळखला जातील अशी कर्तबगारी दाखव. फक्त माझा मुलगा म्हणून ओळखला जाऊ नको.

६३३ सौभाग्यालंकार :

633. Ornament.

अणुमरणपार्थिआए पचागअजीविए पिअअमम्मि ।

वेहैव्वमण्डणं कुलवहूअ सोहग्गअं जाअम् ॥३३॥

[अनुमरणप्रस्थितायाः प्रत्यागतजीविते प्रियतमे ।

वैधव्यमण्डनं कुलवध्याः सौभाग्यकं जातम् ॥]

१. वहूँ सोहगगं जायम्.

कुलवधनें सती जाण्याची तयारी केली होती इकडे मृतवत् पडलेला तिचा प्रियतम एकाएकी जिवत झाला. वैभव्यद्योतक असे जे अलंकार तिने धारण केले होते तेच यामुळे सौभाग्यालंकार झाले

● दैव अनुकूल असले म्हणजे जे अमङ्गल असते तेहि मङ्गल होते, धीर सोडून नको, अशी सूचना.

६३४ सुजलेला ओंठ :

634 Swollen Lip.

महुमच्छिआइ दट्टं दट्टूण मुहं पिअस्स सणोड्डम् ।

॥ ईसालुई पुलिन्दी रुक्खच्छाअं गआ अण्णम् ॥३४॥

[मधुमक्षिकया दष्टं दष्ट्वा मुखं प्रियस्याच्छ्रूणोष्टम् ।

ईर्ष्यालुः पुलिन्दी वृक्षच्छायां गतान्याम् ॥]

मधुमक्षी चावल्यामुळे सुजलेला प्रियकराचा ओंठ पाहून भिडिणीला मत्सर वाटला व ती दुसऱ्या वृक्षाच्या छायेत जाऊन बसली.

● तो विचारा निरपराध होता. तिला अन्य स्त्रीचा संशय आला. गंगाधर सागरी : नवऱ्याचरोबर माझून ती तुझ्या भेटीसाठी झाडाखाली येऊन बसली आहे असा दूतीचा संदेश.

६३५ डोंगरगांव :

635. Mountain Village.

घण्णा वसन्ति णीसङ्कमोहणे बहलपत्तलवईम्मि ।

वाअन्दोलणओणपिअवेणुगहणे गिरिगाम ॥३५॥

[घन्या वसन्ति नि शङ्कमोहन बहलपत्रलघुनी ।

वानाँन्दोलनावनामिनवेणुगहने गिरिग्रामे ॥]

डोंगरगांवांत राहणारे लोक धन्य होत; तेथे दाट पालवीची कुंपणे व सोंसाट्याच्या वाऱ्याने आंदोलन पावणारी व वांकणारी वेळूची गर्द बनें असल्यामुळे उघड्यावर निःशंकपणे सुरतसुख अनुभवता येते.

● मला अशा स्वच्छन्द व निःशङ्क मोहनाची उत्कण्ठा आहे, अशी सूचना.

६३६ कदम्बवनांत :

636. Love Nest.

पफुल्लघनकलम्बा णिद्धोअसिलाअला मुइअमोरा ।

पसरन्तोज्झरमुहला ओसाहन्ते गिरिग्गामा ॥३६॥

[पफुल्लघनकदम्बा निर्घोतशिलातला मुदितमयूराः ।

प्रसरन्निर्झरमुधरा उत्साहयन्ति गिरिग्रामाः ॥]

डोंगरगांवच्या गर्द राईतले कदम्ब फुलांनीं डंवरले आहेत, तेथे स्वच्छ शिलातल आहेत, मोर आनंदांत नाचत आहेत, निर्झर खळखळ वाहत आहेत; यामुळे मनाची उत्कण्ठा वृद्धिगत होते.

● गंगाघर सांगतो : पहिल्यानें उद्दीपन, दुसऱ्यानें शयनस्थान, तिसऱ्यानें मनोविनोद व चवथ्यानें मणितादि घ्वनि सूचित केलेले आहेत.

६३७ उपचारचातुर्य :

637. Skill.

तद् परिमलिआ गोत्रेण तेण इत्थं पि जा ण ओल्लेइ ।

स चिअ धेणू एहिं पेच्छसु ! कुडदोहिणी जाआ ॥३७॥

[तथा परिमलितो गोत्रेण तेन इत्तमपि या नार्द्रयति ।

सैव धेनुविदानीं प्रेक्षध्वं कुटदोहिणी जाता ॥]

पूर्वांचा गवळी धार काढू लागला म्हणजे त्याचा हातसुद्धां ओला होत नसे; पण यानें अशा कांहीं कौशल्यानें तिला दुहिली कीं तीच गाय आतां घागरभर दूध देऊं लागली.

● पाठभेद : खडणा = (दे) = खाटी = दूध देतांना घ्रास देणारी, पळणारी, लाय मारणारी, घासरालाही दूध न देणारी गाय किंवा भैस. ती नीरस आहे अशी मुणमुण लावण्यात अर्थ नाहीं; तुझ्या अंगी कौशल्य असेल तर ती द्रवेल. नवोढा प्रारंभी पतीविषयी विरक्त होती, पण थोडक्याच दिवसात ती त्याच्यावर अनुरक्त झाली, हें पाहून तिच्या सखीनें काढलले उद्धार. किंवा, नायकाच्या कामकलाचातुर्याची दूतीनें केलेली शिफारस. पीतावर सांगतो: “ गौः स्वर्गस्तथाति गोपो धार्मिकस्तेन तथा परिमलनं विमर्दोऽभ्यासोऽर्याद् धर्मे कृतो यथा सुखेन स्वर्गलाभो भवतीति धर्मः । ”

६३८ तांबी :

638. Live Long.

घवलो जिअह तुह कए, घवलस्स कए जिअन्ति गिट्ठीओ ।

जिअ तम्बे ! अम्ह वि जीविण गोठुं तुमाअत्तम् ॥३८॥

[घवलो जीवति तव कृते घवलस्य कृते जीवति गृष्टः ।

जीव हे गौः अस्माकमपि जीविनेन गोष्ठं त्यदायत्तम् ॥]

दवळा वेल जगतो तो तुझ्यासाठी आणि प्रथम व्यालेली गाय त्याच्यासाठी. तांबी, तू जिवंत राहा; कारण आमचें व गोठ्याचें जीवन तुझ्यावर अवलंबून आहे.

● त्याच्यावर माझे प्रेम आहे आणि त्याचें तुझ्यावर, हें तुझे देवदें भाग्य ! त्याच्या विरहामुळे आमची दुर्दशा झालेली आहे. आमची अवस्था कांहींही होवो, आम्ही मेरो सरी चालेल, तू जिवंत राहा; आम्ही तुला

अनिष्ट चिंतीत नाहीं; कारण तुझ्यावर त्याचें व त्याच्यावर आमचें जीवन अवलंबून आहे. 'घवला गवि वृषश्रेष्ठे पुमान् ।' इति, 'अथ रष्टिः सकृत्प्रसूतगवि' इति च मेदिनी । पीतांबर सागतोः 'परोरामुपकाराय जीवनमपि न गणनीयमिति नीतिः ।'

६३९ मधूकः

639. Florescence.

अग्नाइ, छिगइ, चुम्बइ, ठेवइ, हिअअम्मि जणिअरोमञ्ची ।

जाआकवोलसरिसं पेच्छइ ! पहिओ महुअपुप्फम् ॥३९॥

[आजिप्रति स्पृशाति चुम्बति स्थापयति हृदये जनितरोमाञ्चः

जायाकपोलसदृशं पश्यत पधिको मधूकपुष्पम् ॥]

पहा, वाटसरू मधूक पुण्याचा वास घेत आहे; त्याला स्पर्श करीत आहे; त्याचें चुम्बन घेत आहे; तें आपल्या हृदयावर ठेवून रोमाञ्चित होत आहे; कारण मधूक पुण्याच्या दर्शनानें त्याला त्याच्या पत्नीच्या गुणगुचीत गाळाची आठवण झाली आहे.

● प्रेमानुळें सुंदर वस्तूचे ठायी प्रियेचें सादरप दिवतें, अलंकारकौलुमांत दीपक अलंकाराचें उदाहरण.

६४० कातः

640- Mountain Stream.

उअ ! ओद्धिज्जेइ मोहं भुअंगकिंतीअ कडअलग्गाइ ।

ओज्झरधारामद्धालुएण मसिं वणगएण ॥४०॥

[पश्याद्गीर्णवते माघ भुजङ्गवृत्तो कटफलज्ञायाम् ।

निसंरधारधत्तालुकेन शपिं धनगजेन ॥]

१. अम्मिज्जइ, अज्जिज्जइ, ओद्धिज्जइ. २. वन्तीएँ. ३. अर्पते, प्रदम्बते.

पहा, कड्याला चिकटून लॉबकळगारी सापाची कात ही निर्शराची धार असावी अशा समजतीने (उन्हामुळें तापलेला) हत्ती तांवर आपलें गण्डस्थळ टेंकून तें ओलें करण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

● माध्यान्हाभिसारिकेची उक्ति. कीं अन्यत्र गेलेल्या नायिकेनें नदी-कांठच्या कासळावर काढून टेवलेल्या ओलसर कञ्चुकविर निराश व संतप्त भुजङ्ग मस्तक टेंकीत आहे ?

६४१ कोठें कमला, कोठें कवठी ? 641. Bad Exchange.

कमलं मुअन्त महुअर पिककइत्थाणं गन्धलोहेण ।

आलेखलड्डुअं पामरो व्व छिविऊण जाणिहिसि ॥४१॥

[कमलं मुध्वन्मधुकर पककपित्थानां गन्धलोभेन ।

आलेख्यलड्डुकं पामर इव स्पृश्व्वा झास्यसि ॥]

मधुकर—पिकलेल्या फवटाच्या घमघमाटावर लुब्ध होऊन तूं कमलाला सोडलें आहेस. चित्तांतला लाहू खरा नसतो, हें त्याला हात लावून पाहीपर्यंत मूर्खाला समजत नाही; त्याचप्रमाणें प्रत्यक्ष स्पर्शानंतरच तुला (कमळ व कवठ) यांतला फरक समजून येईल.

● विदग्ध व गुणवान् नायिकेला सोडून निर्गुण व हीन पण बहुराला आलेल्या अन्यसाधारणीकडे जाऊं इच्छिणाऱ्या अधम नायकाचा निषेध. कोमल कमलाचा मंद व मधुर सुगंध व कठीण कवठाचा कर्कश दर्प यामधून निवड करणें विदग्धाला अवघड नाही; पण उधाणावर आलेल्या अर्धाराला उत्तम व अधम यामधला फरक अनुभवानंतरच्या पश्चात्तापापर्यंत कसा समजणार ? तुलनेसाठीं पहा:— ' इह रूपमात्रसारे चित्रगते कनककळ्हारे । न रसो नापि च गन्धो मधुकरबंधो वृषा भ्रमसि । '

६४२ मंगलाष्टकः

642. Wedding Song.

गिज्जन्ते मङ्गलगाइआहि वरगोत्तदिण्णअण्णाए ।

सौउं व णिग्गओ, उअइ ! होन्तवहुआइ रोमञ्चो ॥४२॥

[गीयमाने मङ्गलगायिकाभिर्वरगोत्रदत्तकर्णायाः ।

श्रोतुमिव निर्गतः पश्यत भविष्यद्बधूकाया रोमाञ्चः ॥]

लग्नाचे वेठीं गायिका मंगल गीतें गात आहेत आणि जणू त्यामध्यें होणारा पतीच्या नावाचा उल्लेख ऐकण्याकरताच नवऱ्याच्या अंगावर रोमाञ्च उत्सुकतेने उभे ठाकले आहेत.

● तिला तें नाव माहीत होतेंच, त्याचा पुन पुनरुच्चार ऐकण्याला ती उत्सुक होती. तिला तें नाव माहीत नसण्याचाही संभव आहे. तसें असले तर तें जाणण्याची तिला उत्कण्ठा होती

६४३ बालव्यभिचारिणी :

643 Scandal.

मण्णे आअण्णन्ता आसण्णविवाहमद्दगलुग्गाइम् ।

तेहिं जुअणेहिं समं हसन्ति म वेअमकुड्ढगा ॥४३॥

[मन्ये आकर्णयन्त आसन्नविवाहमङ्गलोद्गीतम् ।

तेयुं वभि सम हसन्ति मां घेतसनिशुक्ला ॥]

माझ्या विवाहाचा दिवस जवळ आला आहे भैत्रिणी विवाहमङ्गल-गीतें गात आहेत, वेढूच्या वनांतोंल निशुअ व (तेथें मी ज्याभ्याबरोबर श्रींढा केच्या) ते तरुण मला हसत आहेत.

● कुज्जावर डंवरलेली पादरीं फुलें पाहून तीं हंसत आहेत असें तिला घाटलें. संकेतस्यानांना स्मरणशक्ति व वाचा आली व तीं आपल्या आठवणी सांगू लागलीं तर केवढा अनर्थ होईल ?

६४४ चतुर्थीमङ्गल :

644. Tears of Separation.

उअगअचउत्थिमङ्गलहोन्ताविओअसविसेसलग्गोहिं ।

तीअ वरस्स अ सेअंसुएहिं रुणं व हत्थोहिं ॥४४॥

[उपगतचतुर्थीमङ्गलभविष्यद्वियोगसविशेषलज्ञाभ्याम् ।

तस्या वरस्य च स्वेदाश्रुभी रुदितमिव हस्ताभ्याम् ॥]

चतुर्थीमङ्गलाचे वेळीं देवकार्य करतांना लवकरच होणाऱ्या वियोगाच्या कल्पनेनें वधूवरांनीं परस्परांचे हात विशेष घट्ट धरले; तेव्हां दोघांचेही हात धामानें ओले झाले; जणूं भावी वीरहाचे भातीनें ते अश्रु ढाळूं लागले.

६४५ नववधुः

645. Mystery.

ण अ दिट्ठिं णेइ, मुहं ण अ छिविअं देइ, णालवइ किं पि ।

तह वि हु किं पि रहस्सं णववहुसङ्गो पिओ होइ ॥४५॥

[न च दृष्टिं नयति मुखं न च स्पर्शं ददाति नालपति किमपि ।

तथापि खलु किमपि रहस्यं नववधूसङ्गः प्रियो भवति ॥]

डोळ्याला डोळा मिडवत नाही, मुखाला हात लावू देत नाही आणि शब्दही बोलत नाही. तरीही नववधूच्या समागमांत असें कांहीं रहस्य असतें कीं त्यामुळे तो प्रिय घाटतो.

● बाल्य व यौवन, अज्ञान व ज्ञान, अपेक्षा व अनुभव यांच्या सीमारेषावर पदार्पण करित असलेल्या नववधूवराच्या प्रथमसमागमातलें सौख्य व रहस्य अनिर्घचनीय असतें. पाडाला आलेल्या आंब्यात आंबटपणाची छटा असते. ही त्याची खोडी व गोडीही !

६४६ डावपेंच :

646. Flank Movement

अलिअपसुत्तवलन्तम्मि णववरे, णयवहूअ वेवन्तो ।

संवेच्छिओरुसजमिअत्थगण्ठि गओ हत्थो ॥४६॥

[अलीकप्रसुत्तवलमाने नववरे नववध्वा वेपमान ।

सवेष्टितोरुसयमितवस्त्रग्रन्थि गतो हस्त. ॥]

नववर शोपेचें टोंग करून विछान्यावर पडला होता व नववधू त्याच्या शेजारी (अग चोळून) पडली होती (जणू शोपेंतच) तो तिच्या बाजूला कुशीवर वळला. तेव्हा तिनें आपलें नेसतें वर मांड्याभोंवती घट्ट आवळून घेतलें आणि थरकापणारा हात निच्याच्या गाठीवर घट्ट धरून ठेवला.

● उत्कण्ठा व मीति, लज्जा व रति यांचें मधुर मिश्रण. बुडत्याला काडीचाही आधार, तसा नववधूला निरगाठीचा !

६४७ आलिंगन :

647. Embrace

पुच्छिज्जन्ती ण भणइ, गहिआ पफ्फुरइ, चुम्मिआ रुअइ ।

तुण्हिक्का णयवहूआ कआवराहेण उअउट्टा ॥४७॥

१ णवरे २ कम्मितोरु, सवलितोरु ३ पट्टिउच्छिआ पट्टिउत्थिआ, परिपुच्छिआ णअम्पइ ४ प्फुरइ, विप्पुरइ ५ रुअइ ६ तुण्हिका ७ दरण.

[पृच्छमाना न भणति गृहीत्वा प्रस्फुरति चुम्बिता रोदिति ।

तूष्णीका नववधूः कृतापराधेनोपगूढा ॥]

तो अपराधी होता व नववधू स्तब्ध होता. फाहीं विचारलें तर बोलेना, धरली तेव्हा उसळली, चुम्बन घेतलें तेव्हा रडूं लागली. मग त्यानें तिला जबरदस्तीनें बाहुपाशात घेतलें.

● तो अपराधी होता, हें तिला समजलें होतें; हें तिला समजलें आहे, हें त्याला उमजलें होतें; म्हणून तो तिचा अनुनय करित होता. ती तोंड फिरवून बसली होती. मान फिरवीत होती, अंग घुसळीत होती. त्यानें तिला बलात्कारानें बाहुपाशात घेतलें, तेव्हा ती शात शाली. जणूं तिला हें नकोच होतें ! मुग्धेच्या तरल स्वभावाची माहिती नसलेल्या व तिच्या संमतीसाठीं अडलेल्या नायकाला दूतीचा उपदेश, कीं अशा प्रसंगीं थोडी-बहुत धिगामस्ती कैल्याशिवाय चालतच नाही.

६४८ एकच तरुण :

648. Centre of Attraction.

ततो च्चित्रं ह्यन्ति कथा, विअसान्त्व तर्हि, तर्हि समप्पन्ति ।

कि, मण्णे, माउंच्छा ! एक्कजुआणो इमो गामो ? ॥४८॥

[ततै एव भवन्ति कथा विक्रसन्ति तत्र तत्र समाप्यते ।

किं मन्ये मातृश्वसः एकयुवकोऽय ग्राम ॥]

मावशी, त्या गावात जेथें जावें तेथें एकाच तरुणाबद्दल चर्चा चालू असते आरभीं त्याच्या गोष्टी, विस्तार त्याच्या चरित्राचा व शेवटही ह्याच विषयात. या गावात हा एकच एक तरुण आहे कीं काय ?

१. गिति. गति २. विअसति. ३. समत्यति ४. माइज्जा. ५. तत्रैव निगच्छन्ति ६. निर्याति ७. तत्रैव, तस्मिन्स्मिन्समर्प्यन्ते.

● कुग्रामनिंदा नाही. गावात हा एकच तरुण आहे असे नाही. अनेक तरुण आहेत, पण याच्यासारखा दुसरा कोणी नाही, असे अनेकांच्या अनुभवाने आलेले असल्यामुळे हाच सार्वजनिक चर्चेचा विषय झालेला आहे.

६४९ प्रियवचन :

649. Subjective.

जांणि वअणाणि अम्हे वि जम्पिओ, ताई जम्पड जणो वि ।
ताई चिअ तेण पजम्पिआई हिअअं सुहायेन्ति ॥४९॥

[यानि वचनानि वयमपि जल्पामस्तानि जल्पन्ति जनोऽपि ।
तान्येव तेन प्रजल्पितानि हृदयं सुखयन्ति ॥]

आम्ही ज्या (सामान्य) गोष्टी बोलतो व लांकडी ज्याचे (फटाळवाणे) चर्चितचर्चण करतात त्याच गोष्टी त्याच्या मुखातून सशब्द झाल्या की (त्या असामान्य वाटतात व) जीव कसा सतुष्ट होतो.

● बहमवचनाच्या वैशिष्ट्याचे विरहोत्कण्ठितेने केलेले अनुभवसिद्ध विवरण

६५० प्रियजन :

650. Pleasure.

सव्याजेण मग्गह पिअं जणं जड सुडेण वो कज्जम् ।
जं जस्स हिअअदइअं तं ण सुहं जं तहिं णत्थिं ॥५०॥

[सर्वादरेण मृगयद्य प्रिय जनं यदि सुधेन य कार्यम् ।
यद्यस्य हृदयदयितं तन्न सुखं यत्तत्र नास्ति ॥]

१ जाई २ साहायते ३ तरुण मुद एतय ण पि ४ मत्सादरेण
५ मार्गयत ६ मत्र तन्न, यत्तास्मिन्

(सपूर्ण) सुख हवें असेल तर मनाजोगें माणूस आदरपूर्वक शोधून काढलें पाहिजे. आवडत्या माणसापासून मिळणार नाही असें सुखच नाही.

● सुख बाह्योपचारावर नव्हे, अंतःकरणाच्या प्रतिक्रियेवर अवलंबून असते. तुझ्या अंगी गुण आहेत; पण घरात त्याचें चीज होत नाही. प्रियजनाचा सादर स्वीकार कर, असें दूतीचें प्रोत्साहन.

६५१ लाडकी :

651. Favourite.

दीसन्तो दिद्विसुओ चिन्तिज्जन्तो मणवल्लहो, अत्ता ! !

उल्लावन्तो सुइसुहो पिओ जणो णिच्चरमणिज्जो ॥ ५१ ॥

[दृश्यमानो दृष्टिसुखाच्चिन्त्यमानो मनोधल्लभः श्वश्रु]

उल्लस्यमानः श्रुतिसुखः प्रियो जनो नित्यरमणीयः ॥]

आवडतें माणूस दिसलें कीं दृष्टीला सुख होतें, त्याचें चिंतन केलें कीं मनाला आनंद होतो, त्याचें बोलणें ऐकलें कीं श्रवणसौख्य मिळतें. सासूबाई, प्रियजन नेहमीच रमणीय असतात.

● सुनेनें प्रसाधन केलेलें नव्हतें नवरा घरीं येताच ती तशीच त्याच्या खोलीकडे निघाली. सुनेच्या या वेंधळेपणामुळे सासूबाई रागावल्या. त्यांना सुनेचें उत्तर मी त्यांची लाडकी आहे, कशीही असलें तरी त्यांना प्रिय आहे.

६५२ पोटाथी :

652. Dethroned.

ठाणवमट्टा परिगलिअपीणआ उण्णईअ परिचत्ता ।

अम्हे उण ठेरपओहर व्व उअरे चिअ णिसण्णा ॥ ५२ ॥

१. भगिनि.

[स्थानभ्रष्टाः परिगलितपीनत्वा उग्रत्या परित्यक्ताः ।

वयं पुनः स्वविरापयोधरा इवोदर एव निषण्णाः ॥]

आम्हीं स्थानभ्रष्ट झालों, आमर्चा पुष्टि नष्ट झाली, उन्नतीने आमचा त्याग केला. म्हातारीच्या स्तनांप्रमाणे आम्ही आतां पोटावर पडलों आहोंत.

● स्थानभ्रष्ट व माननष्ट व्यक्ति पोटासाठी लाचार होते. मुजद्गारचे धन खर्चाबद्दलानंतर वेष्टेने त्याला अर्धचंद्र दिला. त्याने पुन्हां द्रव्य मिळविले व तो पुन्हा त्याच घरी आला; पण आता तो तिच्या कन्येकडे आला होता. म्हणून म्हातारी कुंटीण म्हणते, 'आमचे यौवन टळले. आतां तुम्ही आमच्याकडे कशाला पहाल !'

६५३ दिनपति :

653. Day-Lord.

पञ्चमागम ! रञ्जिअदेह ! पित्रालोक ! लोअणाणन्द ! ।

अण्णत्त सविअसव्वरि ! णहभूसण ! दिणरइ ! णमो दे ॥ ५३ ॥

[प्रत्युपागत रफ्तदेह प्रिवालोक लोचनानन्द ।

अन्यत्रक्षपितशर्धरीक नमोभूषण दिनपते नमस्ते ॥]

हे दिनपति सूर्या-चंद्र पहाटे उगवतोस; तुम्हा देह फसा लालबुन्द आडे; तुम्हें दर्शन अंतःकरणाच्या प्रिय व दृष्टीला आनंददायक यात्रेने; तूं रात्र इतरत्र घालवित्रोस, तूं नमाचें भूषण आहेस; तुम्हा नमस्कार अमो.

● पर्यायः हे दिनपति, पञ्च दिवसा परी अस्तमान्या नयन्या-तूं सहाजी परी उगवतोस, येतोस तेः इतरत्र उदयिष्यस्य रंगानीं चिन्हे तुम्हा देहापर अगतात, तूं पञ्च दिवसांत गौतम आदेश, तुम्ह्यागत आहना वेपळ

१ लालोअ, २ रसोअ ३ गामेअ ४ नवरागरण ५. त्रेतोअ.
६ नमभूषण.

नेत्रमुत्पन्न प्राप्त होते; तूं साऱ्या रात्री अन्य स्त्रियांच्या संगतीत घालवितोस; तूं अन्य स्त्रियांना भूषणे देतोस, किंवा त्यांनी अर्पण केलेली नसत्रतादि भूषणे धारण करतोस. हे दिनपति, तुला दुरून नमस्कार. तुमचा आमचा संबंध फक्त नमस्कार करण्यापुरता. सरस्वतीकण्ठाभरणांत एण्डिता नायिकेचें उदाहरण.

६५४ पालथा घडा :

654. Inversion.

विपरीतसुरअनेहेल ! पुच्छसि मह कीस गवभसंभूइम् ? ।

ओअत्ते कुम्भमुहे जललवकणिआ वि किं ठाइ ? ॥ ५४ ॥

[विपरीतसुरतेरुम्पट पृच्छसि मम किमिति गर्भसंभूतिम् ।

अपैवृत्ते कुम्भमुखे जललवकणिकापि किं तिष्ठति ॥]

तुम्हांला विपरीत रताची हौस आहे. मग गर्भसंभव झाला का, असें मला कां विचारातां ? पालथ्या घड्यांत येंबमर तरी पाणी राहिल का ?

६५५ तरुण गोपी :

655. Suppression.

अच्चासण्णविवाहे समं जसोआइ तरुणगोवीहिं !

वडुन्ते महुमहणे संबन्धा णिण्डुविज्जन्ति ॥ ५५ ॥

[अत्यासन्नविवाहे सम यशोदया तरुणगोपीभिः ।

वर्धमाने मधुमथने संबन्धा निन्द्यन्ते ॥]

कृष्ण मोठा झाला व त्याच्या विवाहाचा विचार सुरू झाला तेव्हां तरुण गोपी यशोदेशीं असलेले आपले नाते लपवू लागल्या.

● कारण कृष्ण सर्वांनाच हवा होता. निकटसंबंधाचे अभावी विवाह-संबंध निष्प्रतिबन्ध व्हावा म्हणून गोपी नार्ती लपवू लागल्या; कीं कृष्णार्थी असलेला आपला संबंध त्या यशोदेपासून लपवू लागल्या ?

६५६ भ्रमनोरथ :

656. Erasure.

ज जं आलिहृ मणो आसावंद्रीहिँ हिअअफलअम्मि ।

तं तं चालो व्य विही णिहुअं हसिऊण पम्हुसइ ॥ ५६ ॥

[यद्यदालिखाति मेन आशावर्तिकाभिर्हृदयफलके ।

तत्तद्वाल इव विधिर्निभृतं हसित्वा प्रोञ्छति ॥]

आशेच्या वर्तिकांनी हृदयाच्या फलकावर जीं जीं चित्रे मी नाना रंगांत रंगवलीं तीं तीं एकाचा खट्याळ मुलाप्रमाणें खदखदां हंसून देवानें निष्ठुरपणें एकाएकीं पुसून टाकलीं.

● वर्तिका = व्रज. मुळांत वर्तिका हा शब्द अनेकवचनी असल्यामुळे चित्रे अनेकरांगी असलीं पाहिजेत.

६५७ पौर्णिमा :

657. Humiliation.

अणुहुत्तो करफंसो सअलअलापुण्ण ! पुण्णदिअहम्मि ।

वीआसङ्गकिसङ्गअ ! एहिँ तुह यन्दिमो चलणे ॥ ५७ ॥

[अनुभूतः करस्पर्शः सकलकलापूर्णं पूर्णदिवसे ।

द्वितीयासङ्गशङ्क इदानो तव यन्दामद्वे चरणी ॥]

सकलकलापूर्णं चंद्रा-पौर्णिमेला तुझ्या करांचा स्पर्श मीं अनुभविला. आतां द्वितीयेमुळे तूं कृश झाला आहेस. आतां तुझ्या चरणांना मी धंदन करते.

१. वंतीहि, वतीए, वतीहि. २. जन. ३. पश्चिभिः, वृत्तिभिः ४. प्रमुपति.

● चंद्राच्या अंगी आहेत त्यांइत अविऊ कला प्रियकराचे अंगी आहेत. पूर्ण दिवस = पौर्णिमा किंवा शुभ दिवस = विवाहाचा मंगल दिवस. द्वितीया = तिथि किंवा सपत्नी. “सरुचकलापूर्ण प्रियकरा-विवाहाच्या मंगल दिवशी मी तुझ्या कराचा स्पर्श अनुभविला. अन्य स्त्रीच्या संगामुळे तू आतां कृश झाला आहेस. आता तुझ्या चरणांना मी घंदन करते.”

६५८ अमंति :

658. Nomadic.

दूरन्तरिए वि पिए कह वि णिअत्ताइँ मज्झ णअणाइँ ।

हिअअं उण तेण समं अज्ज वि अणिवारिअं भमइ ॥ ५८ ॥

[दूरान्तरेऽपि प्रिये कथमपि निवर्तिते मम नयने ।

हृदयं पुनस्तेन सममद्याप्यनिवारितं भ्रमति ॥]

प्रियकर दूर गेला तेव्हां मी मोठ्या कष्टाने त्याला अनुसरणारी माझी दृष्टि परतवली; पण माझे हृदय मला आवरणे नाही, तें अद्याप त्याच्या संगे भटकत आहे.

● इष्टीला अंतराची य लज्जेची मर्यादा असते. हृदय मात्र अदृष्टानेही बन्धन जुमानीत नाही.

६५९ मग ?

659. What Then ?

तस्स कहाकण्ठइए ! सदाअण्णणसमोसरिअकोवे ! ।

समुहालोअणकम्पिपरि ! उवऊढा किं पवज्जिइहिसि ? ॥५९॥

[तस्य कथाकण्ठकिते शब्दाकर्णनसमपसृतकोवे ।

संमुखालोकनकम्पनशाले उपगूढा किं प्रपंतस्यसे ॥]

त्याची नुस्ती गोष्ट फाढली कीं तुजें छंग रोमाचित होतें, त्याचा शब्द कानीं आला कीं तुझा कोप नाहींसा होतो. त्याला सन्मुख पाहिळें कीं तुजें सर्वांग सकंप होतें. मग त्यानें प्रत्यक्ष आळिगन दिल्यावर काय होईल !

६६० आधार :

660 Support.

भरणमिअणीलसाहृगसल्लिअचलणोद्धविहुअवक्खउड्डां ।

तरुसिहरेसु विहंगा कइ कइ पि लहन्ति संठाणम् ॥ ६० ॥

[भरणमितनीलशाखाप्रस्थालितचरणार्धविधुतपक्षपुटा ।

तदशिखरेषु विहगा. कथं कथमपि लमन्ते संस्थानम् ॥]

फळ्याच्या भारानें वाकळेच्या कृष्णवर्ण ओठसर फाद्याच्या टोंकावळन पायांची अंग्रे घसरून लागलीं म्हणजे पक्षां पळ फडफडवून स्वतःला सावळून धरतात आणि झाडाच्या शिखरावर कपानें वसावसा आधार मिळवतात.

● संध्याकाळ झाली; त्या सादाजपळ संकेत ठरविला आहे. लमर तपार हो व चळ, अशी दूतीची सूचना.

६६१ नैसर्गिक :

661. Instinct.

अहरमहुपाण धारिल्लिआइं जं च रमिओ सि सत्तिमेमम् ।

अमइ अलज्जिरि बहुसिखरि ति मा णाह ! मण्णुहिसि ॥६१॥

१. अण्णाम्, दण्णोण २. विहुत्तपक्षपुटा ३. परणाम्. ४. कपसा
५. शिखरावर ६. मग्निद्विधि

[अधरमधुपानलालसया यच्च रमितोऽसि सविशेषम् ।

असती अलज्जाशीला बहुशिक्षितेति मा नाथ मस्याः ॥]

नाथ, अधररसाचें पान करण्याच्या लालसेने मी तुम्हांला आवेशानें व विशेष प्रकारांनीं रमविलें; म्हणून मी स्वरिणी किंवा निर्लज्ज आहे अथवा निढांवलेली आहे असें समजू नका

● बहुशिक्षिता : पुष्कळ शिकलेली; येथें व्यभिचार केंरून कामशास्त्राचें सप्रयोग शिक्षण घेतलेली. सुशिक्षिता ही व्यभिचारणी असलीच पाहिजे हा सिद्धान्त सनातन आहे, वाटतो तितका अर्वाचीन नाही. जें अकृत्रिम व उत्कट असतें तें पूर्णतया आनंदप्रद आणि सशास्त्रही असतें. प्रीतीचा निष्पट, नि संकाच व नैसर्गिक आविष्कार हाच सशास्त्र शृंगारविलास. तो अंत-प्रेरणेनें व्यक्त होतो. हे शिकवें लागत नाही, शिकून येत नाही. या गाथेचा पीताम्बरचा निष्कर्ष पाहा: “ धार्मिणेण मधुपानादि न विधेयमिति धर्म. ” ‘अथवा’ हा पाठभेद स्वीकारला तर या गाथेंत मद्यपानाचा निषेध केलेला आहे असेंही अनुमान वाढता येईल.

६६२ इमानी कुत्रा :

662 Training

खाणेण अ पाणेण अ तह गहिओ मण्डलो अडअणाए ।

जह जारं अहिणन्दइ भुक्कइ घरसामिए ऐन्ते ॥ ६२ ॥

[खादनेन च पानेन च तथा गृहीतो मण्डलोऽस्तथा ।

यथा जारमभिनन्दति भुक्कति गृहस्वामिन्येति ॥]

खायला प्यायला घालून स्वैरिणीनें कुत्रा असा ताब्यात ठेवला होता कीं तो घरधन्यावर भुक्तो आणि जाराचें स्वागत करतो.

१. साहित्यमीमांसंतील पाठ रक्त्वामि सुअण येण अत्ता णिधेहि खानफाणेहि ।
बकइ तिणेपिळिए रत्तिअळिळ्ळविअसुवतो ॥ २. आगते, आयति

● कुत्रे भुंक्ते ते आगंतुकाला भिवविष्यासार्थी किंवा अनाहूताच्या आग-
मनाची बर्दी देण्यासार्थी. भुंक्णारे कुत्रे सहसा चाबत नाही म्हणतात, पण
यजमानावर भुंक्णारे कुत्रे तिन्हाइताला इंसल्यावाचून रहात नाही; म्हणून
भुंक्त्या कुत्र्यापुढे नेहमी तुळडा टाकावा.

६६३ दुर्वल :

663. Exhaustion.

कण्डन्तेण अकण्डं पल्लीमज्झाम्मि विअडकोअण्डम् ।

पइमरणाहिँ वि अहिअं वाहेण रुआविआ अत्ता ॥ ६३ ॥

[कण्ठ्यता अकण्डे पल्लीमध्ये विकटकोण्डम् ।

पतिमरणादप्यधिक व्याधेत रोदिता भ्वथुः ॥]

पित्याचें प्रचड धनुष्य आपल्याला पेटावें म्हणून व्याध त्याचा दण्ड
सर्वासमक्ष तामू लागला; हें पाहून नवऱ्याच्या मृत्यूच्या वेळींक्षाही
सासूचाई जास्त रडल्या.

● पुत्राच्या दौर्बल्यामुळे घराण्याची कीर्ति नष्ट होणार म्हणून व्याधाच्या
मातेला दुःख झालें. काहीं टीनाकार सागतात, हे अश्रू त्याच्या सासूचे होते
आणि ते आनंदाश्रु होते, कारण त्याचें दौर्बल्य हा आपल्या मुलीनें त्याला
पुरता कारीज वेत्याचा पुरावा होय असें तिला वाटलें. कोणी सागतात, हे
त्याच्या सासूचे दुःखाश्रु होते; कारण व्याध अन्य स्त्रीच्या नाहीं लागल्यामुळे
दुखला शाला आहे हें तिच्या ध्यानीं आलें होतें.

६६४ नसरा :

664. Coquetry.

अम्हे उज्जुअसीला, पिओ वि पिअसहिँ ! विआरपरिओसो ।

ण हु अण्णा का वि गई, वाहोहा कइँ पुसिज्जन्तु ? ॥ ६४ ॥

१. कटुतेन, कटुतेन. २. आरुपेता, अरुपेता च कटु. ३. माता.

[वयं क्रजुंशुशीलाः प्रियोऽपि प्रियसखि विकारपरितोषः ।

न पत्वन्या कापि गतिर्यास्पीघाः कथं प्रोञ्छ्यन्ताम् ॥]

आम्ही बाई आपल्या साध्याभोज्या आहोंत, आणि प्रियकराला तर नखरा आवडतो. प्रियसखि, आतां आम्हाला रडण्याशिवाय दुसरी गति नाही; मग अश्रु पुसायचे कशाला ?

● तुझे मुल अश्रूंनी मलिन झाले आहे. जरा डोळे पुसशील की नाही ? या सलीच्या प्रश्नाला कुलस्त्रीचें उत्तर. अनुरंजनाचें कौशल्य असतीचे अंगी नैसर्गिक असतें. संसार मुली करण्याला खियाचें सतीत्य नेहमीच पुरे पडत नाही. हुंदका ऐकून पति परतला नाही तर त्याला पैजणाचा शंकार ऐकवला पाहिजे ! पण हे सारे प्राचीन वा मध्ययुगीन, सनातनी वा सरंजामी !

६६५ हृदयरंजनः

665. Tint.

धवलो सि जइ वि सुन्दर ! तह वि तुए मज्झ रञ्जिअं हिअअम् ।
राअभरिए वि हिअए सुहअ ! णिहितो ण रत्तो सि ॥ ६५ ॥

[धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रञ्जितं हृदयम् ।

रागभृतेऽपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ॥]

सुंदर व भाग्यवंत प्रियकरा, तूं धवल (श्रेष्ठ) आहेस, तरी तूं माझे हृदय रंगविलेंस; माझ्या आरक्त (अनुरागपूर्ण) हृदयांत मी तुझी स्थापना केली, तरी तूं मात्र आरक्त हात नाहीस.

● प्राकृतांत 'धवल' या शब्दाचा अर्थ 'शुभम' असाही आहे. प्रियकरा, सुंदर असलास तरी तूं शुद्ध नंदीवैल आहेस; माझ्या गुणाची तुला चव नाही. अलंकाररत्नाकरात तद्गुण अलंकाराचें उदाहरण: " अन्यधर्मस्वीकार-स्तद्गुणः । " अलंकारसर्वस्वात व काव्यप्रकाशांत अतद्गुणाचें उदाहरण:

१. उज्ज्वलशीलाः २. विकारविद्वेषी, विहारपरितोष. ३. प्रसार्यन्ते.

स्यमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् । वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते
 स तु तद्गुणः ॥ १३७ ॥ तद्रूपाननहारश्चेदस्य तस्यादतद्गुणः । ” अन्य
 वस्तूच्या गुणांचें ग्रहण केलें नाहीं म्हणून येथें हा अलंकार आहे. काव्यानु-
 शासनात विरोधाचे उदाहरणः “ अर्थानां विरोधाभासो विरोधः ।
 (६.१२). ” घवळ भिषकरानें तिचें हृदय आरक्त केलें आणि तिच्या
 रागभूत हृदयात राहूनही तो आरक्त झाला नाहीं, म्हणून विरोध.

६६६ प्रसाधनः

666. Essence of Blossom.

चञ्चुपुंडाहअविअलिअसहआररसेण सिचदेहस्स ।

कीरस्स मग्गलगं गन्धन्धं भमइ भमरउलम् ॥ ६६ ॥

[चञ्चुपुटाहृतविगलितसहकाररसेन सिक्तदेहस्य ।

कीरस्य मार्गलग्नं गन्धान्धं भ्रमति भ्रमरकुलम् ॥]

पोपटानें चोंच मारल्यामुळें आंब्याच्या मोहोरांदन रस गळूं लागला
 व तो त्याच्या आंगावर पडल्यामुळें त्याचा देह सुगंधित झाला. पोपट उडूं
 लागला तेव्हां त्या गंधानें अंध झालेला भ्रमरांचा समूह त्याच्या मार्गोमाग
 भटकूं लागला.

● भ्रमर निसर्गतःच भ्रमणशील असतात. भ्रमरवृत्तीच्या पुरुषांचें प्रेम
 अस्विकर असतें. ते भयक्याला मुलतात. कामाआर्थांना गुणायगुणांचा विवेक
 नसतो. पाठलाग निष्कल व निरर्थक असतो. प्रसाधनामुळें उज्वळ दिग्गान्या
 गुणहीनेला अनुसरणाऱ्या कामी पुरुषाच्या अनुलक्षन काढलेले उपरासोद्धार.

६६७ रातांधळें :

667. Night Blindness.

एत्थ णिमज्जइ अत्ता, एत्थ अहं, एत्थ परिअणो सअलो ।
पन्थिअ ! रत्तीअन्धअ ! मा महुँ सअणे णिमज्जिहिंसि ॥ ६७ ॥

[अत्र निमज्जति श्वथूरत्राहमत्र परिजनः सकलः ।

पथिक रात्र्यन्धक मा मम शयने निमज्जयसि ॥]

• अहो पाहुणे, तुम्हांला रातांधळें आहे ना ! दिवसा उजेडी नीट पाहून ठेवा. तेथे आल्याचाई झोंपतात; मी येथे आणि नोकरमाणसे तिकडे. रात्री उठलांत तर वाट चुकून सरळ माझ्या विछान्याकडे यायचेत, म्हणून आतांच सांगून ठेवते.

। ● रात्रीसाठी निवाच्याला आलेल्या पथिकाचे नशीब उघडलें. 'निमंत्रा स्पष्ट आहे. सूचनेतील रहस्य गुप्त राहावे किंवा व्यक्त झाले तर बचावाल सबब मोकळी असावी म्हणून त्याच्यावर रातांधळें लादण्यांत आलें असाचें सासू आहे खरी पण ती म्हातारी व बहिरी; दिवसभर काम केल्यामुळे थकलेली नोकरमाणसे डाराडूर झोंपतील, त्याची काळजी करण्याचे कारण नाही; घरात दुसरी कोणीहि माणसे नाहीत; संकोच करूं नको, धाई का नको, रात्र आपलीच आहे ! वाच्य अर्थ निषेधपर व व्यङ्ग्य अर्थ प्रोत्साहन पर, याचें उदाहरण म्हणून ही गाथा ध्वन्यालोकात ऊधृत केलेली आहे तेथील पाठ थोडा भिन्न (निर्णयसागरः पृष्ठ २४) आहे: ' अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पलोएहि । मा पदिअ रत्तिअंधअ सेज्जाए महुँ मज्जहिंसि ॥ ' येथे नोकरमाणसाचा अभाव असून स्थळाचा तपशील दिवस उजेडी नीट पाहून ठेवण्याची सूचना आहे. गाथेची नायिका प्रोषितपतिव असून निषेधातच उपायाची योजना केलेली आहे. अलंकारमहोदधीत २ गार्थेतील व्यङ्ग्यार्थाचें सूक्ष्म पृथक्करण केलेलें असून वक्तृ-बोद्धव्य-योगा उदाहरण म्हणून ही गाथा ऊधृत केलेली आहे. अलंकाररत्नाकरांत निय

अलंकाराचें उदाहरणः 'अन्यनिषेधार्थोऽपि विधिर्नियमः ।' तुलनेसार्थी पशु (ध्वन्यालोकः निर्णयसागरः पृ. १२७) : अम्ना शेतेऽत्र वृद्धा परिणत-
वयसामग्रणीरत्र तातो । नि.शेषागारकर्मश्रमशिशिलतनुः कुम्भदासी तथान् ॥
अस्मिन्यापाहमेना कतिपयदिवसप्रोषितप्राणनाथा । पान्यायेत्यं कथितमवसरव्या-
हृतिव्याजपूर्वम् ॥

६६८ रवंथः

668. Rumination.

परिओससुन्दराई सुरएसु लहन्ति जाई सोकखाई ।

ताई चिचअ उण विरहे खाउंगिगणाई कीरन्ति ॥ ६८ ॥

[परितोपसुन्दराणि सुरतेषु लभन्ते यानि सौख्यानि ।

तान्येच पुनर्विरहे खादितोद्गीर्णानि कुर्वन्ति ॥]

समाधान मिळाल्यामुळे। मनोहर वाटणारी अशी जी सुखें सुरतात
खियाना प्राप्त होतात त्याची विरहफाटीं आठवण करून त्या रवंथ
करात असतात.

● 'विदग्ध क्रिया विरहात काळ कसा कंठतात ?' या सखीच्या प्रश्नाला
नायिकेचें उत्तर. अघाशीपगाने पाल्लेही अन्न पचनी पडत नाहीत, तीं
ओकून पाखाची लागतात, हा काही टीनाकाराचा अर्थ मूलानुसार असला
तरी बघासाच वाटतो, कारण या ओकान्या गर्भिणीच्या नाहीत. स्वप ही
क्रिया मानवाना अन्नाने वायुतीत करता येत नाही हें गरें, पण उपभोगि-
नेच्या मुत्तान्ची आठवण ही मानसिक क्रिया स्वयासारकीच आहे; त्यावरून
आपले मनुष्यच सूचित होते, पशुत्व नव्हे, आणि स्मृतिमुत्तारतें विदग्ध
मुल दुष्टें कोणतें आहे ! प्रियजनान्या सद्वासात प्रेमाची ऊर मिळते;

१ गन्धगिगिगिहाद, दुक्नुगिगिगिहाद २ कथोद्गीर्णानि, काथोत्तानिमानि,
३ गोद्गीर्णानि ३ उपगमिनिमानि कीर्वन्ते, परितोद्गीर्णानि कीर्वन्ते

विरहांत मात्र उबेसाठी खांडांवरून ओढक्यांची ओझी वाहावी लागतात. याच अयांची आणखी एक गाथा उत्तरार्धात आहे (क्र. : १००२) ती पहा.

६६९ फेंसाचा पुंजका :

669. Foam.

मगं चिचअ अलहन्तो हारो पीणुणआणं थणआणम् ।
उव्विंमो भमइ उरे जमुणाणइफेणपुज्जो व्व ॥ ६९ ॥

[मार्गमिवालभमानो हारः पीनोघ्नतयोः स्तनयोः ।
उद्विन्नो भ्रमत्युरसि यमुनानदीफेनैपुञ्ज इव ॥]

(श्यामलेष्या) उच्च व पुष्ट स्तनांचे मध्ये रीघ न मिळाल्यामुळे उद्विन्न झालेला हार यमुनेष्या पाण्यावरील लाटांवर तरंगत वरखाली होणाऱ्या फेंसाच्या पुंजक्यासारखा तिच्या वक्षःस्थळावर इतस्ततः रुळत आहे.

● यमुनाजल श्यामल असते, त्यावर फेनपुञ्ज उठून दिसतो; हा हार मौक्तिकांचा आहे, म्हणून नायिका श्यामा आहे असे गृहीत धरले आहे. गंगाधर सांगतो, या उद्गरांत स्तनमुखांची श्यामता ध्वनित आहे. पण्डित मधुरानाय आणखी पुढे जाऊन सांगतात, यामुळे ती उपभोगयोग्य नाही असे प्रत्ययास आल्यामुळे नायक उद्विन्न आहे !

३७० चीजांकुर :

670. Heredity.

एकेण वि वडवीअइकुरेण सअलवणराइमज्झम्मि ।
तह तेण कओ अप्पा जह सेसदुमा तले तस्स ॥ ७० ॥

[एकनापि धटवीजाङ्कुरेण सकलघनराजिमध्ये ।

तथा तेन हृत आत्मा यथा शेषद्रुमास्तले तस्य ॥]

बडाचा एकच बीजाङ्कुर, पण त्यानें रानांत असे रूप धारण केलें कीं इतर वृक्षांची कमाल वाढ त्याच्या धुण्याइतकीही होऊं शकलां नाहीं.

● जसे बीज तसा अंकुर, जसा अंकुर तसा विस्तार. महावंशप्रथम मूढ तरणास उद्योगाचें प्रोत्साहन. तूं एकाकी आहेस असें पाहून तुझ्या प्रतिपक्षीयांनीं कितीहि उठावणी केली तरी तुझ्या आनुवंशिक सामर्थ्यापुढें ते निष्प्रभ ठरतील.

६७१ दारिद्र्य :

671. Selection.

जे जे गुणिणो, जे जे अ चाड्णो, जे विडंढुविण्णाणा ।

दारिद्र्य ! रे विअक्खण ! ताणं तुमं साणुराओ सि ॥ ७१ ॥

[ये ये गुणिनो ये ये च त्यागिनो ये विदग्धविज्ञानाः ।

दारिद्र्य रे विचक्षण तेषां त्व सानुरागमसि ॥]

रे दारिद्र्या, जे जे गुणी, त्यागी व शास्त्रनिपुण त्या त्यांवर तुझे प्रेम असतें; इतका तूं गुणज्ञ व विचक्षण आहेस.

● पीतांबर सागती, कृपण धनिकाच्या अत्यल्प देणगीनें असंतुष्ट झालेल्या गणिकेचे हे उद्देशगोदार आहेत. तिनें दरिद्री पण गुणी, सात्त्विक व निपुण नायकाची छत्राणेनें प्रशंसा केली आहे.

६७२ चंद्रानना :

672. Digits of the Moon.

जइ कोत्तिओ सि सुन्दर ! सअलतिहीचन्द्रदंसणसुहाणम् ।

ता मसिणं मोइज्जन्तरुञ्चुअं पेवखसु मुहं से ॥ ७२ ॥

१. जाड्णां. २. विअत्थ, विट्ठ, विट्ठ.

[यदि कौतुकिकोऽसि सुन्दर सकलतिथिचन्द्रदर्शनसुखानाम् ।
तन्मसृणं मोच्यमानकञ्चुकं प्रेक्षस्व मुख तस्याः ॥]

हे सुंदर, चंद्राच्या सर्व कलाचें लागोपाठ दर्शन व्हावें असें कुतूहल
असेल तर हळू हळू कचुकी काढीत असलेल्या या स्त्रीच्या मुखाकडे पहा.

● ही कचुकी कुडत्यासारखी, आगापीछा शिवलेली, डोईवरून ओढून
काढण्याजोगी असली पाहिजे, म्हणजे टीकाकार सांगतात त्याप्रमाणें हनु-
वटीच्या पहिल्या कलेपासून पूर्ण मुखचंद्राचें क्रमाक्रमानें दर्शन होऊं शकेल.
पण अशी संधि आली असता फक्त एका, म्हणजे मुखचंद्राकडेच पहात
राहिल तो एक मूर्ख !

६७३ पावसाळा :

: 673. Trackless

समविसमणित्रिसेसा समन्तओ मन्दमन्दसंआरा ।
अइरा होइइन्ति पहा मणोरहाणं पि दुल्लंघा ॥ ७३ ॥

[समविषमनिर्विशेषाः समन्ततो मन्दमन्दसंचाराः ।

अंचिरान्द्रविष्यति पन्थानो मनोरथानामपि दुर्लभ्याः ॥]

लवकरच पावसाळा सुरू होईल आणि (पाणी साचल्यावर) सर्व
उचसखल जमीन सारखीच दिसू लागेल. त्यामुळे चालताना पावले
समावून हळू हळू टाकावीं लागतील आणि मार्ग मनोरथानाही
दुर्गम होतील

● धन्यालोकात कालाच्या व्यञ्जस्त्वार्थे उदाहरण.

१. अइदीहा होन्ति २ अतिदीर्घा भवन्तीव

६७४ वेळूच्या वनांत :

674. Bamboo Grov̄e.

अइदीहराईं वहुंए ! सीसे दीसान्ति वंसवत्ताईं ।

भणिए भणामिः अत्ता ! तुम्हाणें वि पण्डुरा पुट्टी ॥७४॥

[अतिदीर्घाणि चध्वाः शीर्षे दृश्यन्ते वंशपत्राणि ।

भणिते भणामि श्वेत्रु युष्माकमपि पाण्डुरं पृष्टम् ॥]

सासूबाई मला म्हणाल्या, सूनबाई, तुझ्या केंसांत बांबूचीं लावलां व पानें दिसत आहेत. तेव्हां मी म्हणालें, (बांबूच्या पानांनीं) तुमचींही पाठ पाढरी झालेली दिसते आहे.

● दोषीहि सारख्याच. म्हणून काय झालें ? सुनेनें सासूचा असा उपहास करावा कीं काय ?

६७५ स्नेहचिन्हें :

675. Sign-Manual.

अर्थकरूसणं खणपसिज्जणं अलिअवअणणिअन्धो ।

उम्मैच्छरसंतावो पुत्तअ ! पअवी सिणेहस्स ॥ ७५ ॥

[आकस्मिकरोपकरणं क्षणप्रसादनमलिकवचनानिर्विन्धः ।

उम्मैत्सरसंतापः पुत्रक पर्दवी स्नेहस्य ॥]

मुला, एकाएकीं रागावणें, क्षणात प्रसन्न होणें, लटका धवोला धरणें, टोंचून वोलणें, हीं स्नेहाचींच लक्षणें आहेत.

● ती तुझ्याविषयीं विरक्त आहे किंवा ती तुझ्यावर क्रुद्ध आहे अशी गैरसमजूत कळून घेऊं नको, अशीं दूतीची अनभिज्ञ नावनाला सूचना.

१. सोण्हे. २. मात. ३. अत्तन्क. ४. रोसणं. ५. उम्मुछण. ६. प्रमत्तता.
७. उन्मूर्छन. ८. प्रकृति.

६७६ राजहंसी :

676. Choice.

पिज्जइ कण्णञ्जलिहिं जणरवमिलिअं वि तुज्झ संलावम् ।

दुद्धं जणसंमिलिअं सा धाला राअहंसि व्व ॥ ७६ ॥

[पियति कर्णाञ्जलिभिर्जनस्वमिलितमपि तव संलापम् ।

दुग्धं जलसंमिलितं सा धाला राजहंसीव ॥]

दूध पाण्यात मिसळलें तरी राजहंसी नेमकें दूध तेवढेंच पिते;
त्याचप्रमाणे गोंगाटांत विलीन झालेलें असलें तरी नेमकें तुझे तेवढेंच
बोलणें बालेला ऐकूं येतें.

६७७ मरवा :

677. Scented Leaves.

अइ उज्जुए ! ण लज्जसि पुच्छिज्जन्ती पिअस्स चरिआइं ।

सव्वङ्गसुरहिणो मरुवअस्स किं कुसुमरिद्धीहि ? ॥ ७७ ॥

[अयिं ऋजुके न लज्जसे पृच्छन्ती प्रियस्य चरितानि ।

सर्वाङ्गसुरभेर्मरुवकस्य किं कुसुमर्द्धिभिः ॥]

ऋजुके, प्रियकराच्या चरित्राबद्दल पुनः पुनः विचारणा करतांना
तुला लाज कशी वाटत नाही ? तो अंगप्रत्यंगाला सुगंध असणाऱ्या
मरवासारखा आहे; त्याला फुलांच्या समृद्धीची काय जखर ?

६७८ घातुरंग :

678. Painted Hands.

मृद्धे ! अपत्तिअन्ती पवालअइकुरअवणलोहिअए ।

णिद्धोअघाउराए कीस सहत्थे पुणो घुअसि ? ॥ ७८ ॥

[मुग्धेऽप्रत्येयन्ती प्रवालाङ्कुरवर्णलोहिती । :

निर्घातधातुरागी किमिति स्वदन्तौ पुनर्धावयति ॥]

• मुग्धे ! तुझे हात प्रवालाङ्कुरासारखे लाल आहेत. ते तू पुनः पुनः फां धूत आदेश ! त्यांना लावलेला कृत्रिम धातुरंग केव्हांच धुऊन गेलेला आहे; राहिला आहे तो त्यांचा नैसर्गिक रंग आहे. पण यावर तुला विश्वासच नाही.

६७९ पांढरे ढग :

679. Cotton Pods.

उग्र । सिन्धवपव्वअसच्छहाई धुअतूलपुञ्जसरिसाई ।

सोदन्ति सुअणु मुक्कोअआई सरए सिअम्माई ॥ ७९ ॥

[पदय सिन्धवपर्वतसदृक्षाणि धुतूलपुञ्जसदृशानि ।

शोमन्ते सुतनु मुक्कोदकानि शरदि सिताभ्राणि ॥]

सुतनु, पदा; ज्यांतील पाणी पासूनन गेलेले आहे असे हे शरद् ऋतूतील पांढरे ढग मिठाच्या पर्वतासारखे, कापसाच्या हुगहुगत्या पुंजासारखे शोमन आहेत.

● भुजंग देवणा य उच्चदुलोत्तम आहे, पण मिठाच्या होंगरासारखा निर्जंत य पांढऱ्या ढगामारुणा निर्जंत आहे. अशा निर्पनाश्रिणी आश्रित वाळू नसो, अशी पेरवाकणीची सूचना.

१. अग्रतिवन्ती. २. सिन्धवगोहिती. लोहितसिन्धी. १. शुभय.
२. उपन्तीव मुग्धी.

६८० कसाई :

680. Butcher.

आउच्छन्ति सिरेहिँ, विवलिएहिँ उअ ! खंडिएहिँ णिज्जन्ता ।
णिप्पाच्छिमवलिअपलोइएहिँ महिसा कुडङ्गाइँ ॥ ८० ॥

[आपृच्छन्ति शिरोभिर्विवलितैः पश्य खड्गैर्नोयमानाः !

निःपश्चिमवलितप्रलोकितैर्महिषाः कुञ्जान् ॥]

कसाईं रेड्यांना वळून नेत आहेत. माना वळवून कुञ्जांकडे
अखेरचें पाहून ते रेडेसुद्धां कुञ्जांचा निरोप घेत आहेत.

● रेड्यांना सुद्धा त्यांच्या तूर्त विश्रांतिस्थानाविपर्यां एवढी आत्मीयता
वाटते, आणि तूं? जाताना तूं माझा निरोपही घेत नाहीस, एवढा तूं उदासीन
हालास, तुला काय म्हणायें? संक्रेतस्थानीं रेड्यांनीं अगर तत्सदृशांनीं
धिगाणा माडला आहे अशी सूचना.

६८१ अश्रुप्रमाधन :

681. Trickling Tears.

पुसउ मुहं ता पुत्ति ! अ वाहोअरणं विसेसरमणिज्जम् ।
मा एअं चिअ मुहमण्डणं ति सो काहिइ पुणो वि ॥ ८१ ॥

[प्रोच्छस्व मुखं तर्तपुत्ति च वाष्पोर्षकरणं विशेषरमणीयम् ।

मां इदमेव मुखमण्डनमिति करिष्यसि पुनरापि ॥]

मुळी, तुझ्या मुखावरून ओघळणारे अश्रु अलंकारांसारखे रमणीय
दिसत आहेत. ते पुसून टाक आणि मुखमण्डनासाठीं असले प्रसाधन
पुन्हां करू नको.

१. खट्टिएहिँ, खड्गएहिँ. २. तावत्सुदरि, तावापुत्रक, पुत्रिके.

३. बाष्पाचरण परिशये, बाष्पामरण, बाष्पावतरण. ४. मातस्तुवैव.

● अलंकार नार्हीत म्हणून खिन्न होऊं नको. नैसर्गिक सौंदर्यामुळे तुला अलंकारांची किंवा प्रसाधनाची काही जरूरी नाही. अश्रुंमुळे तू इतकी सुंदर दिसतेस हे त्याच्या प्रत्ययास आले तर तो तुला बारंवार-रडवील, अथवा, ती दरिद्री आहे, तिची अलंकाराची हौस पुरविलीस तर सुखसाध्य आहे, अशी दूतीची सूचना.

६८२ भांग :

682 Parting of the Hair.

मज्झे पअणुअपङ्कं अवहोवासेमु साणचिक्खिल्लम् ।

गामस्स सीससीमन्तअं व रच्छामुहं जाअम् ॥ ८२ ॥

[मध्ये प्रतनुरु पङ्कमुभयोः पार्श्वयोः श्यानकूर्दमम् ।

प्राप्तस्य शीर्षसीमन्तमिव रथ्यासुरज जातम् ॥]

मध्ये घोडा ओलसर चिखल असलेला व बाजूचा चिखल वाळलेला
वसा गावचा रस्ता भांगासारखा शोभतो.

● रस्ता दिसांउजेडी पाहून ठेवण्याची सूचना. नाथिकेचा केशपाद्य विस्फटला होता, तिला याचें मान नव्हतें; भांग सारखा वरण्याचा दूतीची सूचना. एक टीकाकार सांगतो : शरत्कालात शत्रूची स्वारी होईल या धास्तोनें अमात्य राजाला मंघीचा सहा देत आहे. पारमार्थिक पातार सांगतो, विरताना रस्ता व भांग सारखेच.

६८३ जांवई :

683. Son-in-Law.

अवरह्लागप्रजामाउअस्स विउणेइ मोहणुकण्ठम् ।

वहुआइ घरपलोहरमज्जणपिणुणो वलअसदो ॥ ८३ ॥

१. साम, गाड २ उभयपार्श्वयो सरस. ३. सीमन्तक. ४. आमाद.
५. मुहलो.

[अपराङ्गागतजामातुर्द्विगुणयति मोहनोत्कण्ठाम् ।

वध्वा गृहपश्चान्द्रागमज्जनपिशुनो वलयशब्दः ॥]

जांवई दुपारीं सासुरवाडीं आला तेव्हां त्याची पत्नी परसांत व्हातं होती. तिच्या कांकणाचा शब्द ऐकून त्याची मोहनोत्कण्ठा द्विगुणित झाली.

● ' मज्जनं शयनमङ्गसंमार्जनं वा । ' घरांत सासू-सासरा वगैरे माणसें असल्यामुळे नवरा आत येणार नाही व नवरा आलेला असल्यामुळे नायिका ओसरीकडे फिरवली नाही तर कोणाला संशय येणार नाही, म्हणून संध्याकाळपर्यंत वाडग्यात कोणाचाहि व्यत्यय येणार नाही, अशी उपनायकाला दूतीची सूचना.

६८४ लंगोट :

684. Wrestler.

जुद्धचवेडामोडिअजजरकण्णस्स जुण्णमल्लस्स ।

कच्छावन्धो ण्चिअ भीरुमल्लहिअअं समुक्खणइ ॥ ८४ ॥

[युद्धचवेडामोटितजर्जरकर्णस्य जीर्णमल्लस्य ।

कक्षावन्ध एव भीरुमल्लहृदयं समुत्खनति ॥]

मल्लयुद्धांत कानशिलांवर अनेक वेळां थपडा बसल्यामुळे ज्याचे कान चढलेले व फाटलेले आहेत अशा मल्लाला घृद्धावस्या आली तरी तो लंगोट चढवून लागला की त्याचा आवेश पाहूनच भिऱ्या-मल्लांची हिंमत उखडून जाते.

● भिजं नको; तिचा नवरा नामवंत पहिलवान असला तरी आता तो व्हातारा झालेला आहे; त्याच्या अंगां शक्ति नाही, फक्त आवेश आहे.

६८५ नगरा :

685. Beat of Drum.

आणत्तं तेण तुमं पइणो पइएण पडहसदेण ।

मल्लि ! ण लज्जसि ? णच्चसि दोहग्गे पाअड्डिज्जन्ते ॥ ८५ ॥

[आर्क्षत्तं तेन त्वां पत्या प्रहतेन पटहशब्देन ।

मल्लि न लज्जसे नृत्पसि दौर्भाग्ये प्रकटीक्रियमाणे ॥]

हे मल्लपति, तुझ्या पतीने नगरा वाजपून तुझे दौर्भाग्य जाहीर केले, तरी तुला लज्जा वाटत नाही ! तुझ्याविषयी तो इतका विरक्त आहे, तरी तुला नाच चालूच आहे !

● मलयुद्धांत त्याची सरशी झाली म्हणून नगारे वाजविण्यात येत आहेत. सखी सांगते, हे मल्लपती, त्याचें यश हा तुझा पराभव, कारण त्याचें तुझ्याकडे लक्ष असतें तर त्यानें कुस्ती जिंकलीच नसती. पतीविषयी विरक्त असलेली मल्लपति अपमानित असली तरी प्रसन्नचित्त व क्लेशविषयी अनुरक्त आहे, अर्थात् सुप्रसाध्य आहे, अशी कामुकाप्रत दूतीची प्रत्योमनोक्ति.

६८६ गोडीगुलात्री :

686. Perverse.

मा वच्चह वीसम्भं इमाणं बहुचाडुकम्माणिउणाणंम् ।

णिव्वत्तिअरुज्जपरम्मुहाणं सुणआणं व सल्लाणम् ॥ ८६ ॥

[मा प्रजत विस्त्रम्भमेपं बहुचाट्टुर्म्मनिपुणानांम् ।

निर्यत्तितकार्यंपराद्मुपानां शुनकानामिथ सल्लानाम् ॥]

१. आगदतेन. २. गच्छामि ३. आनन्दयन्ती त्वं पत्न्यु ४. पसुहे बहुदुःखकारिभरिषाणं. ५ इनात् ६. बहुदुःखपटभूताना.

गोडीगुलाची लावण्यात कुत्री पटाईत असतात; पण फाम शालें न शालें तोंच पराड्मुख होतात. खलपुरुष असेच असतात, तोंडपुजेपणात व तोंड फिरविण्यात ते निपुण असतात. त्याच्यावर विद्वास ठेवू नये.

६८७ अखंडित सौभाग्यवती :

687. Bitch.

अण्णगामपउत्था कड्ढन्ती मण्डलाने रिञ्छोलिम् ।

अकखण्डिअसोहग्गा वरिससअं जिअउ मे सुणिआ ॥ ८७ ॥

[अन्यग्रामप्रस्थिता कर्षयन्ती मण्डलानां पट्टिकम् ।

अखण्डितसौभाग्या चर्षशतं जीवतु मे शुनी ॥]

दुसऱ्या गावाला जाताना जिने आपल्यामागे कुत्र्यांची रांग ओढून नेली ती आमची अखंडितसौभाग्यवती कुत्री शंभर वर्षे जगो !

● परगावीं निघालेल्या स्वैरिणीचा उपहार, तिचे अनेक उपपति तिला पोंचविण्यासाठी तिच्याबरोबर निघाले होते. हे दृश्य किती आधुनिक वाटते ! अनोळखी माणसाची चाहूल लागताच मुंक्न मुंक्न साऱ्या घस्तीला जाग आणणारी कुत्री आता गर्हित नाहीत, निश्चितपणे माझ्याकडे येण्यास आता अडचण नाही, अशी स्वैरिणीची सूचना. खरी अडचण कुत्र्याची नव्हती, तिच्याभोंवती घोंघावणाऱ्या व तिच्यावर नजर ठेवून असणाऱ्या उल्हू तरुणाचीच तिला धास्ती होती. गावभवानीच्या मागोमाग हे लोक गाडीतळावर किंवा परगावीं गेले आहेत, त्याची धास्ती बाळगण्याचे कारण नाही, अशी सूचना.

६८८ गुरुजी :

688 Demonstrator.

सच्चं सार्हसु देअर ! तह तह चडुआरण सुणण ।

णिव्वत्तिअकज्जपरम्महत्तणं सिक्खिअ कत्तो ? ॥ ८८ ॥

[सत्य कथय देवर तथा तथा चाटुकारकेण शुनकेन ॥
तिवतितकायपरात्मुखत्व शिखित कस्मात् ॥]

माउर्जा, खरें सागा, तोंड चाटण्यांत तरवेज असलेला कुत्रा काम
सपताच तोंड फिरवतो, हें त्याला कोणी शिकवले ?

● तुम्हीच ! लाडीगोडी लावून तुम्ही मला पातिव्रत्यापागून भ्रष्ट वेलेंत
आणि नंतर खुसपट काढून पराङ्मुख झालांत, एवढेच नव्हे, आपल्या
रहस्याचा सोट करून माझी नाचकी करविलीत, किती तुम्ही नीच !

६८९ समृद्धि :

689 Abundance

णिष्पण्णसस्सरिद्धी स्वच्छन्दं गाइ पामरो सरए ।
दल्लिअणयसालितण्डुलधवलमिअङ्कासु राईसु ॥ ८९ ॥

[निष्पन्नसस्यऋद्धि स्वच्छन्द गायति पामर शरदि ।
दलितनयशालितण्डुलधवलमृगाङ्कासु रात्रिषु ॥]

शरद् ऋतूतलें शुभ्र चादणें फाडलेल्या नव्या तांदळामारणें स्वच्छ
दिसतें धान्याची समृद्धि झाल्यामुलें अशा चादण्या रात्रीं गतंगुद्धी
स्वच्छंदानें गणें गातो

● आता आम्हांला काय कमी आहे ? शिवाय परांत नगरा आदे आणि
बाहेर चादणें आदे, आच तरी नमणार नाही, अशी सूचना, शिवा, नगरा
रानांत गळ्यावर आदे आणि परांत रान भोकळे आदे, अशी गूना
शरद् ऋतूतल्या अन्न समृद्धानेंही पामर मस्त होतो, अशी धाननिंदा सो
पामर आदे तरी पहा कसा चादण्यांत आनदानें गात आदे ! आणि तुम्ही-
सपन्न अगून घे मी तुमच्या मन्निष अगून कुंगटून पसला आहांत, अगा

उदासीन पतिनिवेन. शेतातच्या सख्यावर शुभ्र तादळाची रास आरे आणि
जामाळातच्या सख्यात चंद्र - जणूं शुभ्र व शीतरू, मद व स्निग्ध प्रकाशाची
रास।

६९० मागोमा :

690 Track.

अलिहिज्जइ पङ्कअले हलालिचलणेण कलमगोरीए ।
केआरसोअरुम्भणतंसट्टिअ कोमलो चलणो ॥ ९० ॥

[आलिष्येते पङ्कतले हलालिचलनेन कलमगोप्या ।
केदारस्रोतोवरोधतिर्यक्स्थित कोमलश्चरण. ॥],

गेल्या सालीं साळीच्या शेताची राखण करणाऱ्या स्त्रीची नाजूक
पावले पाण्याच्या प्रवाहाच्या अवरोधामुळे वाकडीं पडलीं. चालू हंगामात
शेतकरी त्या अर्बट उमटलेल्या तिरप्या आकृति नागरानें ओढलेल्या
रेधानीं पुसून टाकतो

● शेताची राखणदारीण मालकाला व शेतकऱ्यालाच नव्हे, वाटसरू
नाही सुसाध्य असते अशी अनुभवसिद्ध समजूत होती व आहेही,
कारण अवसर, आडोसा व एतन्त हीं उपलब्ध असतात. म्हणूनच तर
गोपणवालींसारलीं सफल वा विफल प्रीतीचीं गाणीं आजही रचलीं
जातात आधुनिक नागरिका जाणून नसल्यात तिरपें पाऊल टाकतात, असा
शिष्टाचा आरोप आहे, पण ही चाल फार पुरातन दिसत. पाठभेद सामतो,
गोपीचीं पावले इतकीं मुगंधित कीं त्याभोंवतीं अडून ही भ्रमर गुजारव
करीत आहेत ।

१ अलिहिज्जइ २. कमलुळेहडालि, पडमालेहडालि ३ वलण ४ सत्त,
सोत्त. ५ अभिलष्यते, अभिलीयते, आश्रीयते ६ पङ्कजलुब्धालिवलयेन
७ स्रोतोन्तरोधनतिर्यक्, स्रोतरोधनतिर्यक् ८ त्र्यश

६९१ गोपी :

691. Last Chance.

दिअहे दिअहे स्रसइ संकेअअभङ्गवड्डिआसङ्का ।

आवण्डुरोणअमुही कलमेण समं कलमगोपी ॥ ९१ ॥

[दिवसे दिवसे शुष्यति संकेतकमङ्गवर्धिताशङ्का ।

आवण्डुरावततमुपी कलमेन सम कलगोपी ॥]

शेतांतलें भात पिकून बांरुलें व पांदुरकें होऊं लागलें, आतां संकेतस्थान नष्ट होणार या धास्तीनें भाताबरोबर शेत राखण करणारीहि दिवसानुदिवस वाळू लागली व तिचें कामेजलेलें मुख अवनत झालें.

● पिशाची राखण हें मुख्यतः स्त्रियाचें काम. कापर्णानंतर संकेतस्थान व राखणीचें निमित्त हीं नष्ट होणार म्हणून ती उद्धिग्न झाली आहे. ही अपेक्षेची संधि आहे, अशी दूतीची सूचना. अलंकारकौस्तुभात सहोक्तीचें उदाहरणः 'सह समभिव्याहारात्सहोक्तिरुभयान्विते घर्मे ।' 'हाङ्गिता-दिभिरप्यनवगम्यः प्रच्छन्नोयं प्रेमप्रकारः ।': सरस्वतीकण्ठाभरण.

६९२ घाईत घाई :

692. Pretender.

णवकर्मिण्येण हंअपामरेण दट्ठण पांडहागीओ ।

मोक्तव्ये जोत्तैअपग्गहम्मि अवहासिणी मुक्ता ॥ ९२ ॥

[नवकर्मिणा पश्य पामरेण दट्वा भक्तहारिकाम् ।

मोक्तव्ये योक्त्रप्रग्रहेऽवहासिनी मुक्ता ॥]

१. न अकर्मिण्येण २ उअ ३ पाअवतीओ, पाणिहारिओ. ४. मोत्तु वेज्जो ति ए अणुहम्मिअ वओमिणी मुक्ता । ५. नेविअपग्ग. ६. पादपत्ति. ७. कर्मणा पश्य, कर्मिणेण हत ८. पानीअभएट्टारिकाम्, भक्तावाहारी. ९. मोत्तव्ये निपुट्टप्रग्रहे आवहिनी, मोत्तव्ये योक्त्रप्रग्रहेऽवहासिनी.

पहा, नखा शेतकरी शेत नागरांत आहे. शिदोरीचा हारा आणणाऱ्या स्त्रीला पाहताच गरीब त्रिचारा इतका वावरला की जुवाचा कासरा सोडण्याऐवजी त्याने बैलाच्या वेसणीच सोटल्या !

● शेतकरी नखा होता असे मुळात स्पष्ट सांगितलेले असले तरी खेडेगावात, शेतांच्या सात्रिण्यात वावरणाराच्या हातून कधीही होणार नाही अशी ही चूक व धादल पाहून घाटते की तो लटफा शेतकरी असावा, शिदोरी आणणाऱ्या स्त्रीबरोबर सकेत ठरवून त्याने त्रिदडी सन्यासासारखा हा मजुराचा तात्पुरता पेशा घेतलेला असावा, या गोंधळामुळे त्रिचाराचा सकेत विफल झाला असावा असे दिसते

६९३ नन्दीवैल :

693 Cuckold

ददृष्ट्वा हरिअदीहं गोमे सण्ठाणं जूरए हलिओ ।

असईरहस्यमगं तुसारधवले तिलच्छेते ॥ ९३ ॥

[दृष्ट्वा हरितदीर्घे प्रातर्वन्येभ्य कृष्यति हलिक ।

असतीरहस्यमार्गं तुपारधवले तिलक्षेत्रे ॥]

दवामुळे तिळाचे शेत पाहुरेकें दिसत होते त्यातून रात्री कोणी स्वैरिणी गुप्तपणे गेलेली असल्यामुळे लाजवर हिस्वीगार पाऊलवाट दिसत होती पहाटे शेतावर फेरी मारण्यास गेलेला शेतकरी हें दृश्य पाहून बैलावर चिडला.

● काही टीकाकार सांगतात, ही नीहाराभिसारिका त्याचीच बायको होती, पण हें काही ह्या नन्दीवैलाच्या ध्यानात आले नाही त्या मूर्खाला घाटले की बैलांनीच आपले शेत तुडवले, म्हणून तो त्याच्यावरच रागावला

‘णइजूरए’—‘नातिखियते’ हा पाठ स्वीकारला तर अर्थ बदलतो: माणसाऐवजी शेतांत जनावरें घुसली असती तर केवढें नुकसान झालें असतें, या विचारामुळे तो रागाला आला नाही.

६९४ घराची ओढ :

694. Yearning.

संकोल्लिओ व्व णिज्जइ खण्डं खण्डं कओ व्व पीओ व्व ।
वासागमम्मि मग्गो घरहुत्तसुहेणं पहिएण ॥ ९४ ॥

[संकोल्लित इव नीयते खण्डं खण्डं कृत इव पीत इव ।
वपांगमे मार्गो गृहभविष्यत्सुखेत पथिकेन ॥]

पावसाळ्याच्या प्रारंभी घराकडे परतणारा प्रवासी घरी पोचल्या-
नंतर प्राप्त होणाऱ्या सुखाच्या आशेनें जणूं रस्ता संकुचित वा खण्डित
व्हावा अगर पिऊन टाकला जावा तसा (मार्गक्रमणाचे क्लेश न
जुमानतां) क्षपाक्षप चालतो.

६९५ चहारे व आंधळे :

695. Deaf and Blind.

धण्णा चहिरा अन्धा ते च्चिअ जीअन्ति माणुसे लोए ।
ण सुणंति पिणुणवअणं खलाणं श्रोद्धि ण पेवखन्ति ॥ ९५ ॥

[धन्या चहिरा अन्धास्त एव जीवन्ति मानुषे लोके ।
न शृण्वन्ति पिणुनवचनं पन्नानामृद्धि न प्रेक्षन्ते ॥]

१. घाहइ २. मणेण, मुहेण. ३. मंक्लित, मंपेट्टिन ४. गृहाभिमुत्पन्नगा.
५. अदि

जे व्हिरे आहेत व आधळे आहेत ते धन्य आहेत; तरोगर, या मनुष्यलोकांन तेच जगतात, कारण त्यांना चहाडवोराचें घातकी घोरलणें ऐकूं येत नाही किंवा नांचाची दृष्ट समृद्धि दिसत नाहीं.

● दुर्जेनाची अभिवृद्धि पाहून उद्विग्न झालेल्याचे उद्धार. मित्रा, पति आधळा व व्हिरा आहे, तरी गुणी आहे, शिष्याय या शारीरिक वैगुण्यामुळे सपत्नीचा उपसर्ग नाहीं, म्हणून तो मला प्रिय आहे आणि मी सुखी आहे, असे साषीचे उद्धार.

६९६ निवारण :

696. Too Late.

एण्हि वारेइ जणो, तइआ मूइल्लओ, कहिं व्व गओ ।

जाहे विसं व जाअं सब्वङ्गपहोलिरं पेम्म ॥ ९६ ॥

[इदानीं वारयति जनस्तदा मूलकः कुत्रापि वा गतः ।

यदा विप्रमिव जात सर्वाङ्गघूर्णित प्रेम ॥]

आता प्रेम सर्वाङ्गांत विपासारखें भिनलें आहे. आता त्याचें निवारण करू पाहणारे मुळारभीं काय दुसरीकडे गेले होते ?

● सखि, त्याचे अवगुण आता कशाला सांगतेस ? आरंभीं सूचना देतास तर मी मन आवरलें असतें. आतां प्रेम हृदयांत रुजलें. आता हें रोपटें उपटावयाचें, म्हणजे माझे हृदयच विदीर्ण करावयाचें.

६९७ घरजांवई :

697 Nonchalance.

कहँ ? तंपि तुइ ण णाअं, जह सा आसन्दिआणें बहुआणम् ।

काऊण उच्चवचिअं तुह दंसणलेहँला पडिआ ? ॥ ९७ ॥

[कथं तदपि त्वया न ज्ञातं यथा सा आसन्दिक्कानां चहनाम् ।
कृत्वा उच्चारिकां तव दर्शनलालसा पतिता ॥]

तू जाऊ लागलास तेव्हा तुझें दर्शन घेण्याच्या लालसेनें खुर्चीवर
खुर्ची ठेवून त्यावर ती उभी राहिली. या उतराडीवरून ती फोसळली,
हें तुला कसें कळलें नाहीं ?

● सपत्न सासर सोडून अपमानामुळे व्यथित झालेला घरजावई आपल्या
दरिद्री पितृगृहीं जावयास निघाला तेव्हाचा हा प्रसंग आहे जाताना तो
आपल्याला ढोळे भरून अतेरचे पाहून घेईल अशी त्याच्या पत्नीची खुळी
आशा होती. ही दृष्टिमेढ टाळण्याचा त्याचा निग्रह होता, कारण तीमुळे
आपला निश्चय टाळेल अशी त्याची खात्री होती. प्रीति व सपत्ति यांचें द्वंद्व
सनातन आहे

६९८ सूचना :

698 Alarm.

चौराणें, कामुआणें अ पामरपहिआणें कुक्कुडो वअंड ।
रे रमह, वहह, वाहयह, एत्थ, तणुआअए रअणी ॥ ९८ ॥

[चौराण्कामुकाश्च पामरपधिकाश्च कुक्कुटो वदति ।
रे रमते वहत वाहयत अत्र तन्वी भवति रजनी ॥]

चोर, कामुक व गरीब घाटसग्न यांना पहाटे कोंबडा आरवून
सांगतो फीं अरे, आता (चोरीचा माळ) पळया, (प्रेम) आवरतें
प्या व (ओश्याचीं जनावरें) हाका, कारण रात्र क्षीण होत आहे

१. लम्पटा २ रदह ३ पण्ह रमह वाहय ४ तणुएज्जह ५ वरुवाणा
पापवाना ६ एत्ति ७ पणवत रमण वाहयत

६९९ प्रीतिसंगमः

699. Union.

अण्णोण्णरुडव्वन्तरपेसिअमेलीणादिट्टिपसराणम् ।

दो च्चिअ मण्णे कअमण्डणाई समहं पइसिआई ॥ १९ ॥

[अन्वोन्यकटाक्षान्तरप्रेषितमिलितदृष्टिपसरी ।

द्वावपि मन्ये कृतकलहौ समकं प्रहसितौ ॥]

दोषेही एकामेकांवर रुसळीं होतीं, अंनःप्रेरणेनें त्यांनीं एकमेकांरुडे चोखून कटाक्ष टाकले ! त्यांच्या दृष्टीचें मीलन झालें, तेहां दोषेही एकदम हंसलीं.

● अनुनयाचा आरंभ दुसऱ्यानें केल्या अशी दोषाचीही इच्छा होती; कारण त्यांचा कलह कृत्रिम होता. हंसल्यानंतर त्यांनीं एकमेकांना विचारलें असेल कीं अगादर कोण हंसले आणि एकमेकांवर आरंभाचा आरोप केला असेल. मुळातील 'मन्ये' या शब्दावरून यादें, या प्रसंगीं सखी हजर असून तिनें या प्रश्नाचें उत्तर दिलें असाचें कीं दोषेही जोडीनें हंसलीं; किंवा सलीच्या अनुरञ्जनासाठीं तिनें अशा प्रसंगाचें वर्णन केलेलें असाचें. अमरदशतकातील समानार्थी वचन पहा: एरुदिमन् शयने पराद्मुत्तया वीतोत्तरं ताम्यतो र्न्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यननुये संश्रितोर्गौरवम् । दम्पत्योः शनकैरपाद्गवल्नान्मिथीभयच्चश्रुपोर्भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यासक्तकण्ठग्रहम् ॥ १९ ॥ लेले-प्रत.

१ कलहसत्तायेसिअमेलिण, छलपेळीअतुल्यमेलीण, सिअमंतुल्यमेलीण.
२, छलप्रेक्षित.

७०० सायंमन्त्र्या

700 Evening Oblation.

संज्ञागहिअजलञ्जलिपडिमासंरुन्तगोरिमुहकमलम् ।

अलिअं चिअ फुरिओढुं विअलिअमन्तं हरं णमह ॥ १०० ॥

[संख्यागृहीतजलाञ्जलिप्रतिमासक्रान्तगौरामुखकमलम् ।

अलीकमेव स्फुरितोष्ठं विगलितमत्र हर नमत ॥]

(मावळ्या सूर्याला) अर्घ्य देण्यासाठी अज्रलीत घेतलेल्या जलात गौरीच आरक्त मुखकमल प्रतिबिंबित झालेले पाहून शकराला मत्राचा विमर पडला आणि (प्रियेच्या सान्निव्यामुळे) आपले चित्त व्याकुळ झाले आहे हे कोणाच्या घ्यानीं येऊ नये म्हणून (जणू आपण मनातल्या मनात मत्र म्हणत आहोत असे भासविण्यासाठी) ज्याने उगाच ओठ हलविले त्याला नमस्कार असो.

● पहिल्या गाथेतील प्रणाम उगवत्या सूर्याला अर्घ्य देणाऱ्या पशुपतीला य अक्षरेच्या गाथेतील नमन मावळत्या सूर्याला अर्घ्य देणाऱ्या गौरीदराला सन्यासी टीकाकार सांगतात, शकरालाही सन्धोपासनेत व्याकुळचित्त करणारा स्त्रीसद्ग सर्वया त्याज्य आहे ! आणि शृङ्गारी टीकाकार सांगतात, पहा, शकर एवढा विरगी, तरी किती सद्दय ! गौरी सदैव सन्निध असूनही प्रेमासुळे उपासनेचे वेळीही देवाधिदेव व्याकुळचित्त होतो, नाही तर, पत्नी पतीला म्हणते, तू ! एकान्तात आणि प्रेमप्रसर्गाही मनामारगे अनुरजन करीत नाहीस !

इअ सिरिहालविरहए पाठअकव्यम्मि सत्तसए ।
 सत्तमसअं समत्त गाहाणं सहावरमणिज्जम् ॥
 [इति श्रीहालविरचिते प्राकृतकाव्ये सप्तशते ।
 सप्तमशत समाप्त गाथाना स्वभावरमणीयम् ॥]

एमो कङ्णामकिअ गाहापटिवद्ववट्टिआमोओ ।
 सत्तसअओ समत्तो सालाहणविरहओ फोसो ॥
 [एष कविनामाङ्कितगाथाप्रतिबद्धवर्धितायाम् ।
 सप्तशतक समाप्त शालवाहनविरचित कोष ॥]

● सगळें सातवें शतक हालच्या नावावर एपतें. ही समजत या गाथेवर आधारलेली आहे.

॥ गाथासप्तशती ॥

उत्तरार्ध

● या भागात समाविष्ट केलेल्या गाथापैकी क्र. ७०१ ते ९९४ या वेचर प्रतीवरून घेतलेल्या आहेत. त्यांचे मूळ येणेप्रमाणे : क्र. ७०१ व ७०२ या गाथा अनुक्रमे कुलनाथ व पीतांबर यांच्या हस्तलिखित प्रतींतील आहेत. क्र. ७०३ ते ७९३ या गाथा वेगवेगळ्या हस्तलिखितातील आहेत. क्र. ७९४ ते ८०८ या साधारणदेवाच्या मुक्तावलींतील असून क्र. ८०९ ते ९४७ या तेलंग (१) व क्र. ९४८ ते ९५९ या तेलंग (२) या हस्तलिखित प्रतींतील आहेत. क्र. ९६० ते ९९४ या गाथा संस्कृत अलङ्कार-वाङ्मयांत गाथासप्तशतींतील म्हणून ऊभृत केलेल्या आहेत. वेचरने आपल्या आवृत्तींत गाथांच्या संस्कृत छाया कोठेही दिलेल्या नाहींत. उत्तरार्धातील गाथांच्या ज्या छाया मळा मिळाल्या त्या मी जागोजाग दिल्या आहेत. वेचर आवृत्तीवरून घेतलेल्या गाथांचे अखेरीस त्यांचे शंभ्रजी न्माक मुकाबल्यासाठी दिले आहेत. क्र. ९९५ ते १००६ या गाथा प्रबन्ध-चिंतामणांतून घेतलेल्या आहेत. या गाथा हालाने संपादन केल्याची कथा त्यात दिलेली आहे.

७०१ सखी :

701. Request.

सुहृद ! इअं मज्झ सही तुज्झ विओएण धारिउं पाणे ।
सव्वह चिअ ण समत्थ ति वुज्झिउं विरम गमणाओ ॥ 703 ॥

सुभग, ही माझी सखी तुझ्या विरहांत प्राणधारण करण्यास सर्वस्वी
असमर्थ आहे, हें जाणून तूं प्रयासाला जाऊं नको.

७०२ प्रतिज्ञा :

702. Declaration.

गामारुह म्हि, गामे वसामि, णअरट्ठिइं ण आणामि ।
णाअरिआणं पईणो हरेमि, जा होमि सा होमि ॥ 705 ॥

[ग्रामारुंहाऽस्मि ग्रामे वसामि नगरस्थितिं न जानामि ।

नागरिकाणां पतीन् हरामि या भवामि सा भवामि ॥]

मी खेड्यांत जन्मले व आजवरचें आयुष्य खेड्यांतच काढलें;
यामुळें शहरी राहणीची मला माहिती नाहीं, तरी या शहरी स्त्रियांच्या
पतींना मी नाहीं लावीनच लावीन. तरच मी खरी, मग काय व्हाव-
याचें असेल तें होवो.

● छाया वाच्यप्रकाशावरून. चंद्रालोकावरील गामाभट्टाच्या रामायण
व्याख्येतील समानार्थी गाथाः ग्राम्याश्चि नागरीवृत्तेरनभिज्ञापि तादृशी। रमणाना
मानसानि नागराणा हराम्यहम् ॥ (चौखम्बा प्रत : पृ. १३७). नगरच्या
नारी, गोत्या पान, फुसका माल, लटक्या मान; रानची हौशी, वावनकशी,
होशिल खुरी, पडशील फशी ! प्रतिज्ञित स्वर्गेत नागाकांचा पाडाव व
नागरिकांचा पराभव होणार, हें उघड आहे.

१. गम्मइरि अम्हि, गामरुहणि (गमारि अम्हि) गामे व्हामि. २. वसम्मि.
३. पडिणां. ४. ग्राम्याम्मि, ग्रामे जाता.

७०३ फसवणूक :

703. Character

ओसर ! रोत्तुं चिअ णिम्मिआइं मा पुससु मे हअच्छीइं ।
दंसणमेत्तमइएहि जेहि सीलंम् तुह ण णाअं ॥ 706 ॥

[अपसर रोदितुमेव निर्मिते मा उत्पुंसैय हते अक्षिणी मे ।

दर्शनमात्रोन्मत्ताभ्यां याभ्यां तव हृदयमेव रूपं न ज्ञातम् ॥]

जा, दूर सर; माझे हे जळ्हे डोळे रडण्यासाठीच निर्माण झाले आहेत; ते पुसूं नको. तुझ्या नुसत्या दर्शनाने ते उन्मत्त झाले; मात्र त्यांना तुझे शील समजले नाही.

● छाया ध्वन्यालोकावरून. येथील पाठ थोडा वेगळा आहे. त्याचा अर्थ असा : माझे नेत्र तुझ्या शरीराचे रूप पाहून उन्मत्त झाले, त्यांना तुझ्या हृदयाचे रूप उमजले नाही.

७०४ अधीर :

704. Impatience.

रणरणअसुण्णाहिअओ चित्तंतो विरहदुव्वलं जाअं ।

अर्मुणिअणिवसही सो घोलीणो गाममज्जेण ॥ 707 ॥

उत्पाण्ठेमुळे स्याचे हृदय इतके दुःख आणि विरहामुळे इतके दुःखे झाले होते की खेड्यांतल्या पाटेवरून घाटता घाटता आपले घर ओलाडून तो तसाच पुढे गेला.

१. अवनर २. रोहं ३. दंसणमेत्तुम्मत्तोहि. ४. दिअभं. ५. प्रोप्ट, मार्जव. ६. दर्शनमात्रे प्रमत्ताभ्यां, मात्रांन्नादित्ताभ्यां ७. दुव्वलं, दुव्वलं, दोष्वलं. ८. अणनिअणिवसवद, आणविअवसवदी, समपिअणिवसवदी.

● त्याला आपल्या घराचीही शुद्ध राहिली नाही. मग तो तसाच पुढें गेला, कीं त्याच्या घरधनिणीं त्वाला परत बोलावून आणविते ! कीं तिची दासी या बुभार्जाचा विमरभोळेपणा धनिणीच्या निदर्शनास आणीत आहे !

७०५ बहुजन :

705. Majority.

सुअणो ण दीसइ च्चिअ खलवहुले डड्ढजीअलोअम्मि ।

जह काअसंकुला तह ण हंसपरियारिआ पुहवी ॥ 710 ॥

[सुजनो न दृश्यत इव खलवहुले दग्धजीवलोके ।

यथा कारुसंकुला तथा न हंसपरिवारिता पृथ्वी ॥]

या दुष्ट जगांत नीच माणसेंच बहुसंख्य आहेत; येथे सजन क्वचित्तच आढळतात. पृथ्वी कावळ्यांनीं भरलेली आहे. हंस मात्र क्वचित्तच दिसतात.

● ही गाथा पीतावरानें दिलेली आहे. पदाः गाथासप्तशतीप्रकाशिका : क्रमांक ४०५ ; संपादक श्री. जगदीशलाल शास्त्री. खलनायकाला उद्देशून तत् नायिकेचे उद्धार; किंवा अमिसारिकेच्या धोक्याची सूचना. दृष्टान्तोक्ति.

७०६ सुयोग :

706. Fortunate.

जं मुच्छिआइ ण सुओ कलंवगंधेन तं गुणे पैडिअं ।

इअरा गज्जिअसदो जीएण विणा ण बोलन्तो ॥ 711 ॥

[यन्मूर्च्छिता न च श्रुत. कन्ध्वगन्धेन तद्गुणे पतितम् ।

इतरथा गर्जितशब्दो जीवेन विना न व्यतिकामेत् ॥]

१. त से गुणम्मि जाअ कलम्बगन्धेण अ गआ मोहम् । २ तत् तस्याः गुणविषये जात ।

कदम्बाच्या सुगंधामुळे ती मूर्च्छित झाली आणि मूर्च्छेमुळे तिला मेघगर्जना ऐकू आली नाही. हा सुयोगच म्हटला पाहिजे. नाहीतर मेघगर्जना ऐकून तिचा अंतच झाला असता.

● छाया सरस्वतीकृपाभरणावरून. कदम्बाच्या मादक सुगंधामुळे तिला मूर्च्छा आली, हा त्याचा दोष, पण तोच गुण ठरला; नाहीतर, तिला मेघगर्जना ऐकू आली असती, यामुळे तिची विरहव्यथा तीव्र झाली असती आणि तिचा अंत झाला असता.

७०७ इंद्रधनुष्य :

707. Splendour.

पीणपओहरलग्गं दिसाणें पवसन्तजलअसमअविइण्णं ।

सोहग्गपढमइण्हं पम्माअइ सरंसणहवअं इन्दधणुम ॥ 712 ॥

[पीणपयोधरलग्नं दिशां प्रलंबज्जलदसमयवित्तीर्णम् ।

सौभाग्यप्रथमचिन्ह प्रम्लायति सरसनखपदमिन्द्रधनुः ॥]

(वर्षाकालांत स्वगृहीं राहून शरद् ऋतूचे आरंभी) प्रवासाचा निघालेल्या पतीने पत्नीच्या पुष्ट स्तनांवर केलेल्या व तिच्या सौभाग्याचे प्रथमचिन्ह असलेल्या नखक्षतांपुढे पावसाळ्याच्या अखेरीस आमाळांत दाटलेल्या मेघावर आधारलेल्या इंद्रधनुष्याची शोभा म्यान दिसते.

● ही गाथा श्री प्रवर्सेनाच्या सेतुबन्धातील (१.२४) आहे. या गाथेचा दृगारिक अर्थ नीट लागत नाही, असें वेदर सागतो. हा धोंटाळा शुद्ध पाठाच्या अमावी झालेला असावा. अलंकारकौस्तुभातील व श्री रामदासाच्या सेतुबन्धावरील टीकावरून अर्थ स्पष्ट होतो. नाथिकेच्या पररररना मिळलेल्या व पुष्ट स्तनांवर प्रवासाचा निघालेल्या पतीने उमटविलेली नगण्यते

१. सणहपहम्. २. हणुं ३. प्रसवत् ४. विस्तीर्णम्.

आणि आकाशांत या पावून त्या धितिजापर्यंत पसरलेल्या पयोधरांवर प्रवासाला निघालेल्या पावसाळ्यानें प्रफटविलेले इंद्रधनुष्य यांच्या शोभेची तुलना पयोधराच्या द्युषीं आधारानें कवीनें केली आहे. अलंकारकौस्तुभांत रूपकाचें उदाहरणः “ तद्रूपकं त्वभेदः स्यादुपमानोपमेययोर्यत्र । ”

७०८ अगतिकः

706. Lost.

एत्ती मत्तंमि थवा पुत्तीमत्तमि लअणा भत्ती ।

अगईअ अवस्थाए दिअहाई भित्तरं तरइ ॥ 713 ॥

आजवर स्तवन केले; आतां इच्छापूर्ति झाली तर भक्ति कृश होईल; अशा अगतिक अनस्थंत मी दिवस कसेवसे काढीत आहे.

● अर्थ नीट लागत नाही. एक टीकाकार सांगतो : ‘ एतेन यस्य यदुचितम् कर्म तस्य तत्परिशीलयतो वैश्यापत्तिरपि अलंकारायेति दर्शितम् । ’

७०९ आगः

709. Red-Hot.

जं असंरणो व्व डइदो गामो साहीणवहुजुआणो वि ।

संभमविसंठुलाणं तं दुच्चरिअं तुह थणाणं ॥ 714 ॥

गांवांत अनेक तरुण होते; तरी गांवाला आग लागली तेव्हां कोणी घाता नसल्यासारखें तें गांव पूर्णपणें जळून गेलें. हा तुझ्या स्तनांचा अपराध; कारण त्या वेळीं तुझे वक्षःस्थल उघडें पडले होतें आणि त्यावरून तरुणांच्या नजरा हलेनातच.

१. मत्तम्मी, मंतमि. २. दडो. ३. अशरण, अरक्षक. ४. संभ्रमविसस्थितयोः

● तुझ्या निर्दोष व तेजःपुंज स्तनाचा हा दोष व कलंक; कारण त्याच्या दर्शनामुळे तदुपाच्या चित्तात संभ्रम उत्पन्न झाला. आग लागली होती एकीकडे आणि त्याना तिचा भडका दुसरीकडेच दिसत होता.

७१० चपकः

710. Wine-Glass.

सो वि जुआ माणहणो, तुमं पि माणंस्स असहणा, पुत्ति !

मत्तच्छलेण गम्मउ सुराइ उवरिं पुससु हत्थं ॥ 715 ॥

मुठी, हा तरण मानी आहे आणि तुला तर कोणाचाही रागरोप सहन होत नाही. मद्याचा मद चढल्याच्या निमित्ताने तू चपकाला नुस्ता हात लाव, (म्हणजे झाले.)

वेचर सागतो, या गायेचा अर्थ नीट लागत नाही. इतीची कलहान्त-रितेला किंवा कुट्टिनीची दुहितेला अनुनयाची प्रेरणा. मानखेदामुळे तू मद्यपानाविषयी उत्सुक नाहीस हे खरे, त्याच्या समाधानासाठी तू चपकाला नुस्ता हात लाव, त्याला एवढाही आविर्भाव अनुनयासारखा भासेल.

७११ केतकीः

711. Thorns.

केअइगंधहगव्विआरअरंजिआदणोहिं ।

कंठअसवलित्तणुतव छड्ढिअभवलाण ॥ 716 ॥

केतकीने आपल्या गधाने मानिर्नाना व्याकुल केले आणि त्याना जणू आपले वैशिष्ट्य अर्पण करून रोमांचित केले व त्यांचा मान नष्ट केला.

७१२ धुंदः

712. Flush.

अह सुअइ दिग्गपडिवक्खयेअगा पसिठिलेहिं अंगेहिं ।
 णिव्वत्तिअसुरअरसाणुबंधमुहणिभरं वहुआ ॥ 717 ॥

[अवस्वपिति दत्तप्रतिपक्षवेदनं प्रशिथिलैरङ्गैः ।

निवर्तितसुरतरसानुबन्धसुखनिर्भरं स्तुपा ॥]

रात्रीं सुरतसुखाचा मनमुराद आस्वाद घेतल्यामुळे सूनवाईची
 गात्रे शिथिल झाली आहेत व सकाळ झाली तरी अजून त्या त्याच
 धुंदीत गाढ झोपल्या आहेत. यामुळे तिच्या सवती मत्सरप्रस्त
 झाल्या आहेत.

● छाया सरस्वतीकण्ठाभरणावरून: ' निद्रारूपेण रसपर्यः । ' जणू प्रति-
 पक्षाला वेदना देताना झालेल्या श्रमामुळेच तिची गात्रे शिथिल झालेली
 आहेत. आम्हाला ठाउकी आहे, म्हणून इतका वेळ लोळत पडावयाचे
 की काय !

७१३ अधरक्षतः

: 713. Lip.

जइ तेण तुज्झ वअणं ण कअं, मह कारणेण अ, हआसे ।
 सा कीम खण्डिअतडं णिआहरं दूइ ! दुम्भेसि ? ॥ 718 ॥

दूती, तू सांगतेस कीं तू माझ्याविषयीं केलेल्या विनंतीचा त्यानें
 धिक्कार केला हें जर खरें, तर, दुष्टे, सांग, तू आपला खण्डित
 अधर वारंवार का चावते आहेस ?

७१४ आकाशाच्या सरोवरांत :

714. Firmament.

निर्मलगगनतडागे तारागणकुसुमामिते तिमिरे ।

भिकरवोशलम् चरति मृगाङ्गो मराल इव ॥ 719 ॥

निरभ्र आकाशाच्या निर्मळ सरोवरांत जणू ताच्याचे पुष्पपुंज तरंगत आहेत आणि त्याच्या शांत पृष्ठभागावरून चंद्र जणू हंसाप्रमाणे भ्रमण करात आहे.

● या गाथेचे शुद्ध प्राकृत अगर संस्कृत रूप उपलब्ध नाही. अभि-
सारिकेच्या उद्दीपनासाठीं दुर्तांचे उद्धार.

७१५ अनुमान :

715. Guesswork.

दिट्टोइ जं ण दिट्टो, सरलसहावाइ जं च णालविओ ।

उवआरो जं ण कओ तं चिअ कलिअं छइल्लेहि ॥ 720 ॥

तिनें त्याला पाहिलें हंतें, तरी तिनें त्याच्याकडे पाहिलें न पाहि-
लेंसें केले, तिचा स्वभाव सरळ आहे, तरी तिनें त्याच्याशीं भाषण
केलें नाहीं; एवढेंच काय, नुसतें आभेवादनहीं केलें नाहीं तरी
यावरून काढावयाचें तें अनुमान चतुर लोक काढतातच

● अलंकारकौस्तुभांत विषम (विचित्र) अलंकाराचें उदाहरण: “सवन्धा-
नुपपत्ती इष्टार्थानापरनिष्ठ संप्राप्ती । जन्मजनकसोभयगुणक्रियाविरोधे च विषमः
स्यात् ।” “इष्टभिष्यर्थमिष्टैषिणा भिद्यमाणमिष्टप्रतिवृत्तार्थाचरणं विचित्रा-
लंकारः ।” वृत्तजाल्यांतील वाठ : सरसति जं ण दिट्टो सरलसहावेदि

जं ण आलत्तो । उवयारी जे ण कभो तं चिअ कलियं छइहोहि ॥
सइसा यन्न दृष्टः सरलस्वभावेन यत्रालपितः । उपकारो यत्र कृतस्तदेव
कलितं छेके ॥

७१६ सौत्कारः

716. Symptoms.

अविरलणिग्गअपुल्लो पअडिअरुंपो पमुक्कसिक्कारो ।

हेमंते पहिअजणो सुरआसत्तो वर पडिहाइ ॥ 721 ॥

हिंवाळ्यात प्रवासी थंडीमुळें कुडकुडन असतो, त्याचें अंग रोमाचिन
झालेलें असतें व त्याच्या मुखातून सी कार निघत असतात; वाटनें कीं
तां जणू सुरतसुखाचाच आस्वाद घेत आहे.

● शीतार्तपथिकावस्थावर्णनाच्या निमित्तानें पथिकाला आवाहन.

७१७ अनुभवः

717. Experience.

वहुविहविलासभरिए सुरए लब्धंति जाइ सोक्खाइं ।

विरहम्मि ताइ पिअसहि ! खाउग्गिण्णाइ कीरंति ॥ 722 ॥

प्रियसखी, विविध विलासानीं भरलेल्या सुरतात जीं सुखें मिळतात
त्याचीं आठवण करून विरहांत रवय करीत बसावें लागतें.

● जास्त झालें म्हणजे औकात्या मुरू होतात ! तुलनेसाठीं गाथा
रु. ६६८ पहा.

७१८ व्युहः

718. Labyrinth.

सेउंछणिअंवालग्गसण्हसिचअस्स मग्गमलहंतो ।

सहि ! मोहंधोलिरो अज्ज तस्स हसिओ मए हत्थो ॥ 723 ॥

१ सेओद्. २ छण्ह, सण्हह, सोण्ह, सूह्म ३ मूढम्मिरो.

सखि, घामामुळे माझे पातळ नितंबाना चिकटले होते आणि तो इतका अर्धर जाला होता की त्याला मार्गच सापडेना; म्हणून मला भारी हंसू आले.

● साधारणदेवानें 'मग्गम्'—'मार्गम्' याचा अर्थ 'नीवीवन्दनक्रमम्' असा दिलेला आहे. नायिकेने नीवी परिधान केलेली असावी असे दिसत नाही.

७१९ कर्णफूल :

719. Lotus.

दूर्ङ्कज्जाअण्णणपडिरोहं मा करेहिइ इमं ति ।

उत्थंघेइ व तुरिअं तिस्सा कण्णुप्पलं पुल्लो ॥ 724 ॥

दूतीने प्रियकराचा निरोप सांगितला तेव्हां अंगावर फुललेल्या रोमाचामुळे तिच्या कानावरले कमळ जरा उंच झाले. निरोप ऐकतांना धापण आढ येऊ नये म्हणूनच जणू तें वाजूला झाले.

● की कानात कुजकुजला जाणारा संदेश ऐकू यावा म्हणून तैदी मान उचावून तो ऐकण्यासाठी उत्सुकले होते !

७२० गोडवोली :

720. Sweet Tongue.

मा वच्चसु वीममं पुत्तअ ? चहुआरओ इमो लोओ ।

सुइवेहो कण्णस्स पेच्छ । किं णिज्जइ पमाणं ? ॥ 725 ॥

[मा गच्छन विद्वमं पुत्रक चाट्टकारकोऽयं लोकः ।

सुचीवेधः कर्णस्य पश्यत किं नीयते प्रमाणम् ॥]

१. वुइ दूर्ङ्क कदायण्ण, दूतीकार्याकर्णन. २. उत्थंघेइ, उरिक्खेइ उरिक्खत इव. ३. पुल्लो, पुरत ४. वच्चइ. ५. विधासम्

मुला, या गोडबोल्याच्या शब्दावर विशेष विश्वास ठेवू नको. पश, सुईने पाडलेले कर्णछिद्र पुढे किती मोठे होते !

● छाया पीतावरच्या टीकेवरून. प्रशसेने हुरळून जाऊं नको. घेव्या प्रथम तुझे चित्त विद्ध करील व नंतर ते विदीर्ण करील.

७२१ अमृत :

721. Urge.

अमिअमअं चिअ हिअअं, हत्या तण्हाहरा सअण्हाणं ।

चंद्रमुह ! कथं गिअसइ अमित्तदहणो तुह पआवो ? ॥726॥

[अमृतमेव हृदय हस्तौ तृष्णाहरी सतृष्णानाम् ।

चंद्रमुख कुत्र निवसति अमिअदहनस्तव प्रताप ॥]

तुझे मुरा चंद्रासारखे (शातशीतल आहे); तुझ्या हृदयांत अमृत आहे. तुझ्या हस्तस्पर्शाने तृषार्तांची तहान भागने शत्रुना दहन करणारा अग्नि तुझ्या ठायी आहे अशा कीर्ति आहे. तो कोठे आहे ?

● छाया पीतावरावरून पीतावराने व वेवरने ' चंद्रमुहि ' ' चंद्रमुषि ' हा पाठ घेतला आहे. त्यावरून नीट अर्थबोध होत नाही. अलंकार-कौस्तुभात ' चंद्रमुह ' हाच पाठ घेतलेला आहे. विषादालंकाराचे उदाहरण : ' अमीष्टार्थविबद्धलाभो विषादालंकार । ' टीपेत श्री विश्वेश्वरपाण्डित सागतात : ' अत्र हस्तस्य राजजनकत्व तस्य प्रतापजनकत्व । हस्तप्रतापनिष्ठ तृष्णा हरणदहन क्रिययोर्विरोधइति दिक् । '

७२२ स्वप्नाध्याय :

722. Nightmare

दिट्टीअ जाअ पसरो ताव तुमं मुहअ ! गिअवुई कुणसि ।

वोलीणदंसणो तह तरेसि जह होउदिट्टेण ॥ 727 ॥

१ अमभ चिअ २. तत्त्वाहरासअत्त्वाण ३. चंद्रमुहि ४ अमित्तउहणो तुह पआवो ५ होतृदष्टेन, होतृदिट्टेण, दुट्टसिविणेण, दुष्टस्वप्नेन.

सुभग, नजरेसमोर असतोत तोंवर तूं आनंदित करतोस आणि दृष्टि-
आड झालास की त्रस्त करतोस. तुझे दर्शन स्वप्नातल्या ऋत्विजासारखें
आहे.

● ऋत्विजाचें दर्शन शुभ, स्वप्नात मात्र त्याचें दर्शन अशुभ. स्वप्ना-
ध्यायत सांगितलें आहे. “ रक्तावरधरं कृष्णं स होता ऽ प्रियदर्शनः ।
ददाति दारुणं दुःखं दृष्ट्वा स्पृष्टो दिनस्ति च ॥ ” तू दृष्टिसमोर नसलास
तरी चित्तचक्षूना तुझे दर्शन होतें, स्वप्नातील ऋत्विजदर्शनाप्रमाणें तें त्रस्त
करतें या गार्थेतील उद्धार शीद घर्माच्या प्रचाराचे चोतक आहेत असें
मानण्यात जागा आहे. त्यांना प्रत्यक्षातील होतुदर्शनही अप्रिय होतें.

७२३ अवस्था :

723. Crush.

काचित्कृतार्थाभिसारा सपत्नी श्रावयन्ती अभिसारगुप्तिम्
आहः कुप्पासम् इति । कूर्पासान्तरे तं पाक्षिकम् (') भण ता-
दु सखलाधिकारेण सां स्तनयोर्मम कृतावस्था । कूर्पासकथ्वालः
कञ्चुलिकेति यस्य प्रसिद्धि ॥ 728 ॥

● मूळ गाथा मिळाली नाही. तीवरील टीका तेवढी वेवरने दिली आहे.
तीही अपूर्ण असल्यामुळें अर्थ नीट लागत नाही. अभिसार पूर्ण झालेली
स्त्री सवर्ताना आपलें रक्ष्य सागत आहे ही माझी चोळी पहा. तिच्या
स्वप्नावरून तुम्हाला माझ्या स्तनाच्या दुर्दशेची कल्पना करता येईल. ‘ कप्पास
कुप्पास ’— क्र. ८०५ आणि ही गाथा या एकच असल्यात असें पाटतें.

७२४ मरला :

724 Delay

गज्जंति घणा पंथाणो बहुतणा अ, पसारिआ सरिआ ।

अज्ज वि उज्जुअसीले ! पइणो मग्गम् पलोएसि ॥ 729 ॥

मेव गर्भना कळं लागले, रस्त्यांवर हिरवेंगार गवत उगवटें आणि नद्यांना पूर आले. सरळे, अर्जुनहि पति परत येण्याची का तूं वाट पहात आहेस !

● पति परतण्याची वेळ टळली. माझ्यावर चंद्र दळ्या की म्रिया अवीर होतात; येथे तर ऋतु टळला आहे ! सतीत्वाची प्रशंसा की असती-त्याला प्रोत्साहन ! वज्रालगातीळ पाठ व लायाः गज्जन्ति घणा भगा य पन्थया पशरियाउ सरियाभो । अज्ज वि उज्जुपतीले पियस्स पन्थं पलोएसि ॥ ६४८ ॥ गर्जन्ति घना भगाश्च पन्थानः प्रसृताः सरितः । अद्याप्सुषु-शीले प्रियस्य पन्थानं प्रलोकयसि ॥

७२५ शीतोष्ण :

725. Cold-Heat.

उण्हो त्ति समत्थिज्जइ डाहेण सरोरुहाण हेमंतो ।

चरिएहि णज्जइ जणो संगोवंतो वि अप्पाणम् ॥ 730 ॥

हिंवाळा कमळांना जाळतो. म्हणून तो उष्ण. स्वभाव लपवला तरी तो कृतीवरून ओळखता येतो.

● हेमंतनिदेच्या निमित्ताने अभिसारस्थानभंगाची सूचना. पत्नीशी गोड गोष्टी बोलून पतीने अन्य स्त्रीसंग छपविण्याचा यत्न केला तरी ती त्याचे इद्दिगत सहज ओळखू शकते. आणि त्याच्या अपराधाना पुरावा ? तिचा स्वतःचा दाह !

७२६ गौळण :

726. Milkmaid.

उव्हारिआइ समअं पिंडारे उअ ! कंहं कुणंतम्मि ।

णववहुआइ सरोसं सव्व च्चिअ वल्लआ मुक्खा ॥ 731 ॥

१. उपहारिक्या. २. वेंबारी.

दोहन करीत असलेल्या गवळणोशी गवळीबुवा (लाडोलाडे) बोलत असलेले पाहून चिडलेल्या त्याच्या नववधूने सारी वांसरे मोकळी सोडून दिली.

● आणि यामुळे उडालेल्या गोंधळांत त्याचे बोलणे तसेच राहून गेले ! सरस्वतीकृष्णभरगातील पाठ : पद्मघरिणीअ समअं उअ पिंडारे वरं कुणन्तमि । गववहुआइ सरोसं सव्व च्चिअ वच्छआ मुक्का ॥ प्रथम-ग्रहिण्या समकं पश्यामीरे भयं कुर्वति । नववध्वा सरोपं सर्वेऽपिच वत्तका मुक्का ॥

७२७ उज्वला :

727. Bright.

पज्जालिऊग अगिग मुहेणं पुंत्तिएँ ! किणो समोसरसि ! ।

थणअलसपडिअपडिमा फुरंति ण छिंरंति ते जाला ॥ 732 ॥

मुर्छा, तू जरासा फुंकर घातलास आणि अग्नि एकदम प्रज्वलित झाला; लोच चमकून तू इतकी दूर का सरकलीस ! ज्वाला कंप पावत आहेस हे खरे, पण त्या तुला स्पर्श करू शकणार नाहीत. तुझ्या वक्षस्यलावर उमटली आहेत ती फक्त त्याची प्रतिबिंबे आहेत.

● कन्येचे गुणत्व व तिची काति याची भुजंगप्रलोभनार्थ वेश्यामातेने केलेली प्रसंसा; किंवा रथनक्रमांत व्यग्र असलेल्या स्त्रीला अनुकूल करण्या-साठी कुट्टिनोचे उद्गार; किंवा नायकप्रलोभनार्थ पामर नायिकेच्या स्तनमंडलाच्या शोभेचे वर्णन.

७२८ कान :

728. Lobes

अगिग अब्भुंतंतीअ पुत्ति ! पडिमागआ कवोलम्मि ।

कण्णोलंविअपल्लरलच्छि संधेइ ते जाला ॥ 733 ॥

१. मुहेण. २. पुत्तलि. ३. अब्बुदुंतीएँ, अमुअंतीएँ.

मुली, तू प्रज्वलित करीत असलेल्या अग्नीच्या ज्वालांचें प्रतिबिंब तुझ्या गालांवर उमटलें आहे. वाटते कीं या ज्वाला तुझ्या कानांच्या पाळ्यांची शोभा सवर्धित करीत आहेत.

७२९ आयता अंधार :

729. Darkness.

कह दे धूमंधारे अभुत्तणमग्निणो समप्पिहइ ।

मुहकमलचुंबणालेहडम्मि पासट्टिए दिअरे ॥ 734 ॥

साग, धुरामुळें आयता अंधार झालेला असतांना विस्तव प्रज्वलित करण्याचा प्रयत्न कां करीत आहेस ? तुझ्या मुखकमलाचें चुंबन घेण्याला उत्सुक असलेला तुझा दीर जवळ आहे, (तिकडे पाहिलें नाहींस का ?)

७३० अग्निप्रज्वलन :

730. Hurry.

आअंबच्छं पअलंतवाहमावद्धथणहरुक्कंपं ।

असमत्तं चिअ चिद्धउ सिहिणो अब्भुत्तणामिणं ते ॥735॥

तुझे डोळे लाळ झाले आहेत व व्यातून अश्रु वाहत आहेत. तुझे स्तन (कञ्चुकीत) घट्ट आवळलेले आहेत तरी कप पावत आहेत, अझून तुझे अग्निप्रज्वलन पुरें झालें नाहीं.

● प्रियकराच्या भेटीची उत्कण्ठा असली तरी गृहकृत्यें केलींच पाहिजेत.

१. आअंबउच्छं. २. विवलन

७३१ पाहुणी :

731. Guest.

छणपाहुणिए ति किणो अज्ज वि णं भणह अंगसंतावं ।

जाआ अम्ह घरिछअगुणेण घरसामिणि च्चेअ ॥ 736 ॥

ती आपली पाहुणी आहे, केवळ सणासाठी आलेली आहे, असे हे सांगतात आणि यामुळे अंगाची लाही होते. घरधन्याच्या गुणांमुळे वाटते की जगू ही घरधनीण झालेली आहे.

● पाहुणीला संकोच वाटू नये, अगदी घरच्यासारखे वाटावे, म्हणून आपण तिचे कौतुक करतो, तिला नांवाजतो व घरच्यांना नावे ठेवतो; आणि मग ग्रहिणीचा असा गैरसमज होतो !

७३२ चितारी :

732. Painter.

वण्णक्कमं ण आणसि, ठाणविसुद्धी वि दे ण णिव्वडिआ ।

चित्तअर ! तह वि मग्गसि भोईणिवुड्डम्मि आलिहिउं ॥ 737 ॥

चित्रकारा, जेथे चित्र काढावयाचे ती जागा शुद्ध कशी करावयाची हे तुला माहित नाही. रंगांचा क्रम तुला कळत नाही, तरीही तू वाणिणीच्या भितीवर चित्रे काढावयाला मागतोस.

● भितीवर कोणते संस्कार केले असता ती चित्रांचे रूप धारण करील याचे तुला ज्ञान नाही, रंग कोणत्या क्रमाने मरले असता चित्र चांगले रंगते याचा तुला अनुभव नाही, तरीही गाथांतल्या उत्कृष्ट भितीवर चित्रे रंगविण्याची तुझी इच्छा आहे. ती कशी सफल होणार ? नगरशेटाणीचा तुला अभिलाष आहे; पण तू दुर्विदग्ध आहेस; तिच्या घरांत प्रवेश कसा करून घ्यावयाचा, तिला कशी खुर्चावयाची हे तुला माहित नाही; परस्त्रियांना

वश करण्याचा तुला अनुभव नाही; आणि तिच्या शरीरावर नगदंतांची चिन्हें लुलविण्याची तुला हीस आहे; हे कसे जमणार ?

७३३ मित्रमंडल :

733. Day-Moon.

विअलिअकलाकलावो चंदो मित्तस्स मंडलं विसइ ।

णिस्सारइ तादिसो चिअ, गअविहवं को समुद्धरइ ? ॥७३४॥

चंद्र एवढा सतेज व कलापूर्ण; पण सूर्य तळपत असतांना आकाशमंडलांत त्याचें तेज नष्ट होतें. ज्याचें वैभव नष्ट झालेलें असतें त्यांचा उद्धार कोण करणार ?

● मित्र = सूर्य व स्नेही. चंद्राच्या अंगी सोळा कला तर कलावन्ताच्या अंगी चौसष्ट. कलावन्ताचें माहात्म्य त्याच्या अंगच्या कलेच्या तेजावर आणि आश्रयदात्यांच्या औदार्यावर व रसिकाच्या प्रोत्साहनावर अवलंबून असतें. त्याचे मित्र श्रीमंत असतात, पण केवळ श्रीमंतांच्या बैठकीत त्याचें तेज पडत नाही. आश्रयदात्याच्या समोर आश्रितांचें तेज पडत नाही.

७३४ पुंड्या :

734. Old is Gold.

जो होइ रसाईसओ सुविणट्टाणं वि पुंडइच्छणं ।

कत्तो सो होइ रसो मोहासाणं अणिच्छणं ॥ ७४० ॥

पुण्ड्या ऊंस इतका सरस असतो तो सुकळा तरी रसाल व गोड लागतो. इतर उसांत एवढी गोडी कोठून येणार ?

● गालितपौवनेवर अनुरक्त असलेल्याचा उपहास करणारास उत्तर.

१. रसातिसयो. २. पुण्ड्र-इक्षु, पुण्ड्रकेक्षुणाम्.

७३५ पद्मिनी :

735 Inference.

जइ वि हु दिछिंदिलिआ तह वि हु मा पुचि ! णग्गिआ भमसु ।
छेआ णअरजुआणो माअं धूआइ लक्खंति ॥ 741 ॥

पोरी, तूं अजून लहान आहेस हें खरें, पण आतां अशी नागवी हिंदू
नको; शहरातले चावट तरुण मुलींवरून आईंवरून अनुमान करतांल.

● टीकाकार सांगतात की आपल्याही अंगी पद्मिनीचे गुण आहेत असें
तिची माता या उद्गारानीं ध्वनित करीत आहे.

७३६ अभय :

736. Boon.

गअ,गंडअ,गवअ,सरभ,सेरिह,सद्दूल, रिक्ख जाईणं ।

धणआ वाहवहूए अभअं दाउं व णिक्कंता ॥ 742 ॥

जंगलातल्या श्वापदाना अभय देण्यासाठींच जणूं व्याधलांचे स्तन
पुढे सरसावळे.

● व्याधलांनी वयात आलीं म्हणून तिचा पति आणि त्याच्या नेतृत्वा-
खाली मृगयेंला जाणारे ध्याध तरुण शिकारीला जाईनासे झाले, म्हणून
श्वापदाना अभय मिळालें. हत्ती, गेंडा, गवा, शरभ (अष्टपद सिंह),
सैरिभ (रानरेडा), शार्दूल व अस्वल या श्वापदांचा या मार्गेंतल उलोव
मननीय आहे.

१. दिलदिलिआ, दुह्मिआ, मदकिलिआ, विदिलिआ २ अनुमांति, लययति
सेवसति

७३७ भृकुटि :

737. Limit

भिउंडीअ पुलोईस्सं, णिब्भच्छिस्सं, परम्मुही होस्सं ।

जं भणह तं करिस्सं सहीउ ! जइ तं ण पेच्छिस्सं ॥743॥

[भृकुट्या प्रलोकयिष्ये निर्भत्स्ये पराद्मुखी भविष्यामि ।

यद्गणत तत्करिष्ये सख्यो यदि तं न प्रेक्षिष्ये ॥]

तो आला कीं मी भुवईवर आठी चढवीन, त्याची निर्भत्सना करीन, त्याला पराद्मुख होईन, सख्यानो, जें जें सागाल तें तें मी करीन, पण (कोठवर :) त्याची माझी दृष्टादृष्ट झाली नाही तोंवर.

● छाया सरस्वतीकण्ठाभरणावरून. मानधारणाचें शिक्षण देणाऱ्या सखीप्रत नायिकेचे उद्गार वैचरनें टीकेंत दिलेली आर्या 'सति । कुरु तावत् यत्वा मम मनसिजयेदनाप्रतीकारे । क्रोडीकृताऽपि पत्या न भवत्युपदेशयोग्या हि ॥ '

७३८ प्रेम :

738. Welcome

जं केअपेण पेम्मं, जं च वला, जं च अत्थलोहेण ॥

जं उवरोहणिमिचं, णमो णमो तस्स पेम्मस्स ॥ ७44 ॥

प्रेमाला नमन असो. मग तें लबाडीमुळें निर्माण झालेले असो किंवा बळजोरीमुळें, द्रव्यलोभामुळें किंवा प्रातंत्र्यामुळें प्रेमाचे स्वागत असो, प्रेमाला नमन असो.

१ भिवुट्टि २ वल्लुक्किस्स. ३ णिब्भुच्छिस्स ४ भत्सयिष्यामि

७३९ हेमंतरात्रि :

739. Winter Nights.

कस्म ण सद्धा गरुअचणम्मि पइणो पसाअमाणस्स ।

जइ माणभज्जणीओ ण होन्ति हेमन्तराईओ ॥ 745 ॥

आपण रुसावें व पतीनें आपल्याला प्रसन्न करण्याचा प्रयत्न करावा, असें कोणाला वाटत नाही ! पण काय करूं ? हिवाळ्यातल्या रात्री मानभारणाला अनुकूल नाहीत.

● कारण थंडी किती ! वसून पराङ्मुख होताच येत नाही.

७४० डोलकृठी :

740 Mast

अवो तहिंतहिंचिअ गअणे भमिऊण वीसमंतेण ।

वोहित्तमांअसेण व्व हांसिआ दडुपेम्मेण ॥ 746 ॥

[अहो तत्र तत्रैव गगन ध्रान्त्वा विध्रमता ।

प्रयद्वणवायसेनेय द्वासिता दग्धमेग्णा ॥]

समुद्रावर लावून भ्रमण करून आलेला कावट्या पढावाच्या डोलकृठीवर पुन्हा येऊन बसतो. तशीच माझी स्थिति झालेली आहे. आणि हे दुष्ट प्रेम माझा उपहास करीत आहे.

● छाया वज्रालगावस्त. माझे दृष्टीनें आभयस्थान मनासारखे आहे असे नाही. पण काय करणार ? भटक भटक भटक, पण दुसरीकडे निवारण मिळना, म्हणून लोंबत कावट्याप्रमाणे मी या डोलकृठीकडे परतते व तिचा चिडचुड आहे. आतां माझे प्रेम माझाच उपहास करीत आहे, ही दुर्दैवाची परिस्थिती.

१. वरित्तवायसेनेय २. सञ्जिता.

७४१ सफेती :

741. Whitewash.

दृष्ट्वा दुमसु तुमं चिअ मा परिहर पुनि ! पढमदुमियं ति ।
किं कृडं णिअमुहअंदकंतिदुमिअं ण लक्खेसि ? ॥ 747 ॥

दयिताच्या स्वागताकरितां भितीना सफेती देण्याचें काम चालू ठेव. भिती नुकत्याच रंगविलेल्या आहेत असें भासत आहे, कारण त्यांवर तुझ्या मुखचंद्राचा प्रकाश परावर्तित झालेला आहे.

७४२ अनङ्गबाण :

742. Cupid's Arrows.

विज्झंति तणुं, उवणंति वेअणं णेयताण खयमग्गे ।

अन्नो ! अइट्टपुव्वो अणङ्गबाणाण माहप्पो ॥ 748 ॥

अहो, अनङ्गाच्या बाणांचा प्रभाव अद्वितीय आहे. त्यांचें लक्ष्य ते विद्ध करतात, इतकेंच नव्हे, आसपास असतात त्यांनाही ते विद्ध व व्याकुल करतात.

७४३ धरिलेंस मनगट :

743. Grip.

आमोडउण बलाउ हत्थं मज्झं गओ सि भो पहिअ ! ।

हिअआउ जइ अ णीहंति सामत्थं तुज्झ जाणिस्सं ॥ 749 ॥

पयिका, जाता जाता तूं माझा हात जोरानें दाबलास आणि तसाच निघून गेलास. एवढ्या सहजासहजी तूं माझ्या हृदयातूनही गेल असतास तर मी तुझ्या सामर्थ्याची वाखाणणी केली असतां

१ आमोडिउण बलणा मम हत्थं (भुवनपाल) २. णिवेहसि, निर्वेक्षसि पलाविश्यसे

७४४ शिरस्त्री :

714 Tutorial

मदा मे तुम्ह विषयनाम, अह्यं तु मे ण याजामि ।

दे. पणिय, तुम्हे पिय विषयवेसु उद मे पिया होमि ॥ 750 ॥

शिरस्त्री, तु मया विषय नाम असां मदी शशी आदे; मी मया तुम्ह विषय वी मदी मे मया वरज नादी. मी मया मदी असां तुम्ह विषय होमि मे तुम्ह मया शिरस्त्री.

● शिरस्त्रीये शशीश्रीया.

७४५ नृणपुरुष :

745. Scarecrow.

पेम्मुम्हयाः मय उयउत्तो हलिप्रउगपुदीण ।

फेमेमि जाय, फरुमो तगपुरिमो गामगीमाण् ॥ 751 ॥

तये शेरकन्दाया मुउया उमा आदे अमे वाट, म्हुन मी त्याला वद आश्रित दिडे. पण मी फमत्रे. स्वशानता मया समजडे पी सो शशश्या शीवित उमा केनेया नृणपुरुष आदे.

● शशश्या मियविद्यागाटी शेतात कुजगापले उमे वरतात, तगाच हा नृणपुरुष. ती पशपी, हतवा बेमादुम, मया शीर का न विचवतीत ।

७४६ श्रमता :

746. Rover.

वे मग्गा धराणियले माणिणि ! माणोण्णयाण पुरिसाण ।

अहमा पावन्ति सिरि अहव मर्वता समप्पति ॥ 752 ॥

[द्वौ मार्गौ भुवनतले मानिनि मानोघ्नताना पुरुषाणाम् ।

अथवा प्राप्नुवन्ति धियमथवा भ्रमन्तः समाप्यन्ते ॥]

मानिनी, या जगांत अभिमानी पुरुषांना दोनच मार्ग मोकळे असतात; एक यशप्राप्तीचा आणि दुसरा (अपेशी झाल्यास) भ्रमंतीचा.

● छाया वज्रालगावस्तुन.

७४७ अंतर्हेतुः

747. Long Wave.

ऋक्तो कमलाण रई कत्तो कुमुयाण सीअलो चंदो ? ।

तह सज्जणाण णेहो ण चलइ दूरट्टियाणं पि ॥ 753 ॥

प्रियकर व प्रेयसी यांमध्ये स्थलाचें अंतर कितीही असलें तरी तें प्रीतीच्या आड येत नाही. कुठें सूर्य व कुठें कमळ; कुठें शीतल चंद्र व कुठें कुमुद !

● वज्रालगातील पाठः ऋक्तो उग्गमइ रवी कत्तो वियसन्ति पड्डयवणाइं । सुयणाण जत्थ नेहो न चलइ दूरट्टियाणं पि ॥ ८० ॥ कुत उग्दच्छति रविः कुतो विकसन्ति पड्डज बनानि । सुजनाना यत्र स्नेहो न चलति दूरस्थितानामपि ॥]

७४८ आत्मसमर्पणः

748. Self Immolation.

हा हा किं तेण कयं मालइविरहम्मि पुत्ति ! भसलेणं ? ।

कंकेल्लिकुसुममज्झे जलणो त्ति समप्पिओ अप्पा ॥ 754 ॥

मुली, मालतीच्या विरहामुळे उद्विग्न झालेल्या भ्रमरानें काय केलें तें कळलें का ? त्यानें अशोकाच्या लालमडक फुलांच्या उवाळेंत आत्मसमर्पण केलें.

● अशोकाची मढक फुले पाहून ह्या अग्निज्वाला आहेत असे वाटल्यामुळे आत्मसमर्पणासाठी भ्रमराने त्यांच्याकडे धांव घेतली, पण तीही फुलेच आहेत असे त्याच्या प्रत्ययास आले. मुली, हा पुरुषाचा धर्मच आहे. आपल्याला चाटते आपल्या विरहाने ते आत्मत्याग करतील, पण नाही, ते सरळ दुसरीकडे जातील !

७४९ संभ्रम :

749. Delirium.

दंसरसेसो वि ह्यु महुअरेण मुक्को, ण मालईविटवो ।

दरानियसियकलियाभोयवहलिमं संभरंतेण ॥ 755 ॥

[घ्राइक्षरसैपोऽपि स्रलु मधुकरैमुंफतो न मालतीविटपः ।

दराविकसितकलिकामोदवाहुल्यं मस्मरद्भिः ॥]

मालतीच्या नुफत्याच उमळलेल्या कळींच्या सुकुमार सौंदर्याने व सुगंधाने भ्रमराला संभ्रम झाला आणि पूर्णविकसित फुलातील मधूचा आस्वाद घेण्याचे सोडून तो मालतीच्या वेळीमोवणी भ्रमू लागला.

● ह्या घजालगाविल्ल प्रत्यक्ष आस्वादापेशा अपेक्षित आस्वाद अपिच आपर्णक असतो. सुंदर, सुगंधित व सुकुमार अशी मालतीची कळी पाहून त्याला चाटले ही वेधे अधिक व मधुर मधु प्राप्त होईल. तो त्या वेळी ज्या पुष्पातल्या मधूचा आस्वाद घेत होता ते मधुपूर्ण होते, पण मालतीच्या कळीनेहून देणगे व साजेतवाने नसते. म्हणून अरु, थकल व अदूरदर्शी भ्रमराने त्याचा त्याग केला. रादमाविल्ल घाटते ही निदान मधूच्यापुरती मालतीकळीने भ्रमराची निघरा केणी अहापी. गोंदर्व व सोडुमार्य याने गृहीती मरुकार्य अमर्तेच असे नाही.

७५० पातळांगी :

750. Mensuration.

समुहागयवोलंतम्मि सा तुमे अघडेर्यगसंठाणा ।

रुंदं वि गामरच्छं णिंदइ तणुअं च अप्पाणं ॥ 756 ॥

तुं तिच्या समोरून आलास व तिच्या अंगाला आपला स्पर्शही न होऊं देतां निवून गेल्यास, तेव्हां तिने गावांतल्या रस्त्यांच्या रुंदीचा व स्वतःच्या सडपातळण्याचा निषेध केला.

७५१ चंचल :

751. Fickle.

सममच्छंति, णिअचंति, पसरिया रणरणंति तदियहं ।

चलचित्त ! तुज्झ लग्गा मणोरहा तीण्णं द्विययम्मि ॥ 757 ॥

हे चलचित्त, तुझ्याविषयी तिच्या हृदयांत कामना उद्भवते न उद्भवते तोंच तिचे चित्त उद्विग्न होतें आणि तिचे मनोरथ नेष्ट होतात.

● तिच्या अंतःकरणांत अनुयाग आहे, पण तुझी इत्ति चंचल असल्यामुळे तीही स्वतःचे मन स्थिर करण्यास असमर्थ आहे आणि म्हणून उद्विग्न आहे, असा दूतीचा संदेश.

७५२ वणवा :

752. Forest Fire.

डहिऊण सयलरणं अग्गी समविसमलंघणुंवायो ।

तडलंघंततणोहिं तिसिय व्व णई समोसरइ ॥ 758 ॥

१. उद्भ्रान्त-घात. २. समुहागय. ३. अपडिब, अपततअंगसंठाणा.
४. अघडितागसंधाना अग्रासायसंघर्गा.

सगळें अरण्य जालण्यासाठीं उंचसखळ जामिनीवरून उड्या मारण्याच्या श्रमामुळें थकलेला वणवा अखेरीस जगूं तहान भागविण्यासाठीं नदीतीरीं आला व त्यानें तिच्या कांठावरील गवतावर अंग टाकून दिलें.

७५३ अड्डल :

753. Arrant.

सं चिचय रामेउ तुमं पंडियं ! गिचंचै, अलं म्ह रमिएण ।

सवभाववाहिराइं जा जाणइ अट्टमंड्राइं ॥ 759 ॥

हे पण्डित, तुला रमाविण्याचे मार्ग जिला माहीत आहेत तिच्याकडे तूं जा आणि तिच्याशीं खुशाल प्रेमचेष्टा कर; आमच्याकडे मुर्तीच येऊ नकोस. प्रेमाचीं ढोंग करण्यांत तूं अड्डल आहेस हें आम्हांला माहीत आहे.

● नेहमीं बाह्योपचारांची प्रशंसा करणाऱ्या वेश्यानुरक्त पतीच्या लटक्या अनुनयामुळें उद्विग्न झालेल्या पत्नीचे उपालंभोद्गार.

७५४ चंढाडी :

754. Report.

रअणायरस्स सांहेमि नम्मए ! अज्ज मुक्कदक्खिण्णा ।

वेडिसैलयाहरंतेण मिलिया जं सि पूरेण ॥ 760 ॥

नर्मदे, शिष्टाचार वाज्जला ठेवून मी आज रत्नाकराला भेटेन आणि पूर आला होता तंव्हा वेताच्या वेटांत तूं काय काय प्रेमचेष्टा केल्यास तें सारें त्याला सांगेन.

१. पण्डित. २. इत्थिं, इत्थिं. ३. अट्टमंड्रादि, उपचारविशेषान्. ४. काहे च्छेमे, काहेविमि, क्यविष्यामि. ५. वेतससुताश्रुतात्.

● रत्नाकर हा नर्मदेचा पति. पूर आला होता तेव्हां तिचे पाणी कांठावरल्या घेताच्या जाळीत घुसले व तेथे धुद्र, सळसळत्या ओढ्याशी तिचा संगम झाला. नर्मदाकांठी घेताच्या घेटांत संकेतस्थान ठरले होते, पुरामुळे ते उघ्वस्त झाले, म्हणून नायिकेचा संताप झाला.

७५५ संगोपन :

755. Prudence.

। रक्त्वह् अण्णाहियओ जीवं पिव महुअरो पयत्तेण ।

दंरणेंतदीविदाढग्गसच्छहं मालईमउलम् ॥ 761 ॥

चित्याच्या नुकत्याच निघालेल्या दाढेच्या अप्रासारल्या दिसणाऱ्या मालतीच्या फळीचे मधुकर अनन्य भावाने, जीव लावून रक्षण करतो; एवढ्याचसाठी की ती उमलताच तिच्यातील मधूचा आस्वाद घेण्याची संधि मिळावी.

● उपजीविकेसाठी किंवा उपभोगासाठी, मविष्यावर दृष्टि ठेवून, एका बालिकेचे पालनपोषण करणाऱ्या लम्पटास अनुलक्षून हे उद्गार काढलेले आहेत असे टीकाकार सांगतात.

७५६ दुर्जन :

756. Wicked.

तह णेहलालियाण वि अवाहिरिच्छाण सयलक्कज्जेसु ।

जं कसणं होइ मुहं, तं भण्णइ किं पैईचाणं ॥ 762 ॥

किताही स्नेहाने लालपालन केले तरी दुर्जन नेहमी असंतुष्ट असतात. नेहमी ते लालित राहिले तरी दीपज्योतीचे मुख काळे नसते का ?

७५७ तृपार्त :

757. Thirst.

तिसिया पियउ त्ति मओ, मओ वि तिसिओ मई करेऊण ।
इय मयमिहुणं तिसियं पियइ ण सलिलं सिणेहेण ॥ 763 ॥

मृगाला वाटें कीं मृगी अधिक तृपित आहे, तिनें अगोदर पाणी प्यावे; आणि तिला वाटें कीं तोच अधिक तृपार्त आहे व त्यानेंच अगोदर पाणी प्यावे; म्हणून एकमेकांवरील प्रेमासुळें दोघेही पाणी प्यालीं नाहींत.

७५८ आह्वान :

758. Challenge.

तुह सामलि ! धवलचलंततरलतिकखग्गालोयणवलेण ।
मयणो पुणो वि इच्छइ हरेण सह विग्गहारंभं ॥ 764 ॥

'। श्यामलेचे डांळे स्वच्छ व तेजस्वी आहेत आणि तिची नजर चंचल व तार्क्ष्ण आहे. तिची दृष्टि पाहून वाटें कीं जणूं मदनाला शकरावरोवरचें युद्ध पुन्हां आरंभावयाचें आहे.

● तुलनेसाठी पाहा : (मेघदूत) मत्वा देवं धनपतिसुखं यत्र साक्षा-
द्दसन्तं । प्रायश्चापं न बहति भयान्मन्मयः पट्टपदज्यम् ॥ सभ्रूमङ्ग प्रदितनयनैः
क्रामिलक्ष्येष्वमोघैः । तस्यारम्मश्चतुरवनिता विभ्रमैरेव सिद्धः ॥ ७९ ॥

७५९ गोंडा :

759. Servility.

सुहय ! सुहं चिय कुडलि व्व पेहुणो णिग्गयस्स चडुवस्म ।
जणरंजणिग्गहो ते घरम्मि सुणहो अतिहिवंतो ॥ 765 ॥

सुभग, पहा, तुझ्या घरांतून बाहेर पडणाऱ्यांशीं धुत्रा कसा आनंदानें व आपुलकानें शॅपटी हलवून लाडीगोडी लावीत आहे.

७६० तोंडघशी :

760. Slip.

निर्वाडिदिसि, सुष्णहियए ! जलहरजलपंकिलम्भि मग्गम्भि ।
उप्पेक्खागयपिययमहत्ये हत्थं पसारंती ॥ 765 ॥

मनोमय प्रियकराचें स्वागत करण्यासाठी ती हात पसरून पुढें आली आणि पावसामुळें निसरड्या झालेल्या मार्गावर पांय घसरून तोंडघशीं पडली. शून्यहृदये, तुझीही तशीच अवस्था होईल.

७६१ उत्संग :

761. Endearment.

उच्छांगियार्ये पइणा अहिसारणपंकमलिणपेरंते ।

आसण्णपरियणो विअ सेअ च्चिय धुवइ से पाए ॥ 767 ॥

मार्गावरील चिखलामुळें अभिसारिकेचे चरण मलिन झाले होते. प्रियकरानें तिला मांडीवर घेतलें तेव्हां तिला इतका घाम आला कीं स्थामुळें तिचे पांय आपोआप स्वच्छ धुतले गेले

७६२ झॅप :

762. Jump.

जह लंघेसि परवइं निययवइं भरसइं पि मोत्तूणं ।

तह मण्णे, कोइल्लिए ! अज्जं कल्लं पि फुट्ठिहसि ॥ 768 ॥

कोहाळ्याचा वेळ ज्या कुणोवर चढविलेला होता तें चागलें मजबूत होतें. तरी तें ओलाडून त्यानें पलीकडच्या कुणोवर झेंप घेतली. तेव्हा कोहळा तुटून खाली पडला व फुटला. सामाळ, तुझीही तशीच अवस्था होईल.

● शेजाऱ्याशी किंवा शेजारणीशी संघान बाधणाऱ्या पतीला किंवा पत्नीला, प्रियकराला किंवा प्रेयसीला उद्देशून हे उद्गार काढलेले आहेत. कोहलिय याचा अर्थ कुव्हली असाही घेता येईल. वई म्हणजे कुंपण किंवा पति. अर्थ किती आधुनिक !

७६३ रानउंदीर :

763. Rats

अणुसोयइ हलियवहू रइकिरणोलुग्गपंडुरच्छायं ।

रण्णुंदुरदंतुकमुत्तविस्रमवलियं तिलच्छेनं ॥ 769 ॥

उन्हाच्या फडाक्यामुळें तिळाचें शेत मळान झालें आणि रानातल्या उंदरांनी तें वुरतडलें. हें पाहून शेतऱ्याची पत्नी दुःखित झाली.

● पीक बुडालें म्हणून नव्हे, संकेतस्थान नष्ट झालें म्हणून.

७६४ शेकोटी :

764. Warming Fire

ओयांलअम्मि सीआलुआणं वइमूलमुच्छिहंताणं ।

डिंमाण कलिचंयरापडाण सुण्णो जलइ अग्गी ॥ 770 ॥

पद्मान कुडकुडणाऱ्या मुळांनी ओवट्यांत फाटक्याची शेकोटी पेटविली आहे. पण ती वईही त्यांना पुरेशी ऊब देत नाही.

१. रणुंरु, आरणोन्दुर. २. आदारवधपासाठयान ३. बाटीग्रान्ते घांवाडनाम् ४. कपिबभ, शिथिवभ, शुद्रेन्धनम्याश्रुतानाम्

७६५ आश्रय :

765. Rags.

मा ! मा ! मुय परिहासं ! देअर ! अणहोरणा वराई सा ।
सीयम्मि वि पासिज्जइ, पुणो वि एसिं कुणसु छांयं ॥ 771 ॥

[मा मा मुञ्च परिहासं देवर अप्रावरणा वराको सा ।

शांतेऽपि प्रस्विद्यति पुनरपि अस्या कुरु छायाम् ।]

हे देवर, नको नको, भावजयीचा असा उपहास करूं नकोस.
बिचारीच्या अंगावर धड वखही नाही; आणि हिंवाळा आहे, तरीहि
(तुझ्या सान्निध्यामुळे) ती घामाचूम झाली आहे, तिला आश्रय दे.

● छाया पीताम्बरावरून. तिला हंसूं नको, तिचें हंसें होऊं देऊ नको.
तिला सावली कर. दीर व भावजय याचा अनुराग ओळखणारी श्रद्धा
सागते, आणखी हें पहा, तिच्यासाठी एक छान पातळ घेऊन ये.

७६६ मच्छरदाणी :

766. Bed Curtain.

किं तस्स पारएणं किमग्गिणा किं च गव्वभहरएण ।

जस्स णिसम्मइ उअरे उण्हायतत्थणी जाया ? ॥ 772 ॥

ज्याची जाया पतीच्या छातीला आपले ऊबदार स्तन भिडवून
झोपते त्याला शीतनिवारणासाठी पाघरूण, शेफोटी किंवा मच्छरदाणी
याची काय जरूर ?

७६७ हिंवाळा :

767. Nature.

कमलायराण उण्हो हेमंतो, सीअलो जणवयस्स ।

को किर भिण्णसद्दावं जाणइ परमत्थयं लोए ? ॥ 773 ॥

हिवाळा हाच कमळाचा उन्हाळा; इतराना मात्र तो शीतल वाटतो, वस्तूच्या स्वभावातील भिन्नतेचें रहस्य कोण जाणूं शकतो !

● सर्वांशीं तो खेळीमेळीनें वागतो, तुझ्याशींच एवढा उदासीन का ! या सलीच्या प्रश्नाचें उत्तर. विशिष्ट परिस्थितीत समृद्धि व विनाश हे स्वभावभेदाचे परिणाम आहेत. निसर्गाचें रहस्य कोणाला उलगडणार !

७६८ हेमंत :

768. Shiver.

हेमंते हिमरअधूसरस्य ओअसरणस्स पहियस्य ।

सुमारियजायामुहसिज्जिरस्स सीयं चिअ पणट्ठं ॥ 774 ॥

(हेमंताच्या रात्री) पयिकाच्या अंगावर पावरूण नव्हतें; हिम-
रजांनीं त्याचें शरीर धूसर झालें होतें. त्याला पत्नीच्या मुखाची आठवण
झाली आणि लगेच (त्याच्या अंगात ऊत्र आली व) त्याला घाम आला

७६९ चरक व तरुण :

769. Manhandling.

उवइसइ लडियाण, कड्डेइ रसं, ण देइ सोत्तुं जे ।

जंतस्स जुच्चणस्स य ण होइ इच्छु च्चिय सहावो ॥775॥

ललनानो, हा उपदेश घ्यानात ठेवा. उसाचा चरक आणि यौवन
याचा स्वभाव सारखा; तावडोत सापडेल त्याला ते रसासाठीं पिळून
काढतात, कोणाचें कांहीं ऐकत नाहीं. विचारा ऊंस, पिळला जातो !

● बेबर सागतो, गाथेचा पाठ भ्रष्ट अठल्यामुळे अर्थ नीट लागत
नाहीं. उसाचा चरक व तरुण याची तुलना आणि त्यांच्या स्वभावाबद्दल

ह्याय हा गायेचा विषय आहे; दोघेही रोट्याडे व निर्दय, त्यांच्या आहारी जाऊं नये, असा आशय आहे. 'ण देई सोत्तुं' म्हणजे कोणाचें ऐकत नाहीत, कोणाला जुमानीत नाहीत, बोलणे ऐकू देत नाहीत, कीं सारसी चिरचिर लावून किंवा वटवट करून होंप येऊं देत नाहीत ! 'सोत्तुं' घ 'इच्छुच्चिय' यांचे मूळ पाठ 'सत्तं' = 'स्वत्वं' आणि 'मिच्छुच्चिय' = 'मिथ्या एय' असें अमर्णे शक्य आहे. चरक व तरुण, दोघेही निर्दय; तावडीत सांपडेल ते पिळून काढतील, चिपाड करून फेंकून देतील. दोघेही रोट्याडे, आवाहन करतील व आश्वासन देतील, हातीं लागलेल्याला भरपूर उपद्रव देतील, स्वत्व मात्र देणार नाहीत. त्यावर विश्वास ठेवूं नये, त्यांच्या आहारी जाऊं नये. दोघेही जसे निर्दय तसेच अरक्षिक. चरक एवढा रस काढतो, पण स्वतः द्रवत नाही; तरुण एवढा अघीर कीं आस्वाद घेण्यालाही शक्यत नाही. या निमित्तानें घेरयामाता, वृद्धा नारी किंवा सराईत सखी एकाद्या वयस्क कामुकाची मलाचण करीत आहे कीं काय !

७७० चिपाड :

770. Hag-

वहुएहि जंपिएहिं सिट्टं अम्ह सवहे करेऊण ।

सदो च्चिय से भदो भोइणिजंते रसो ण त्थि ॥ 776 ॥

पुष्कळानीं अगदीं शपयेवर शेटाणीचीं प्रशंसा केली होती. तिचा शब्द मधुर आहे खरा पण ती अगदीं रूक्ष आहे.

● अविदग्ध ग्रामप्रधानमहिलेची निंदा; 'जंत्तिएहिं' = 'यंत्रवाहकैः' (नानाबन्धमुरतत्रैः) : पुष्कळ गुन्हाळयाल्यानीं तिच्या चरकाची प्रशंसा केली होती; त्याचा आयाज रुंद आहे खरा, पण अनेक हंगामात वापर झाल्यामुळे त्याची चाकें आता इतकीं टिळीं झालीं आहेत कीं तो रस काढण्याला निरुपयोगी झाला आहे. अनेक विदग्धानीं तिच्या रसिकतेची

प्रसांसा केली होती, तिचा शब्द मधुर आहे पण बोलणें नीरस आहे. उसाचें चिपाड झाल्यावर त्यांतून रस कसा निघणार ?

७७१ वसंतागम : 771. Approaching Summer.

पढमं चिय माहवपट्टयं व घेनूण डाहिणो वाओ ।

अंकोल्लपढमवचं पहिंडिओ गामरच्छासु ॥ 777 ॥

दक्षिणेकडला वारा नववस्त्रधारी वसताला घेऊन येत आहे. पहा, अंकोल्लाना नवी पालवी फुटत आहे आणि सुकलेली पाने तुटून गावा-तल्या रस्त्यावरून उडत आहेत.

● नव्या केरसुणीने केर चागला निघतो, ही म्हण वेवरने टंकित दिली आहे.

७७२ अंकोळकळी : 772. Buds.

सो माणो पियमुहअंददंसणे कह थिरो धरिज्जिहइ ।

अंकोल्लकोरओण वि जो फुट्टमुहाण बीहेइ ॥ 778 ॥

अंकोळाच्या उमलत्या कळ्या पाहूनच तुझे मन डळमळू लागलें आहे मग प्रियकराच्या मुखचंद्राचें दर्शन झाल्यानंतर तुला मान कसा धारण करता येणार ?

७७३ प्रियदर्शन : 773. Reflex.

कारणगाहिओ वि मए माणो एमेअ जं समोसंरियो ।

अत्थेवकफुल्ल अंकोल्ल ! तुज्झ तं मत्थए पडउ ॥ 779 ॥

१. अकोळ. २. कोरकाना, वारयाण ३. फुट्टहिययाण, स्फुटमुखानाम्.
४. समप्रसृत ५. अत्थेवक, अद्धक्क, अकस्मात्, अतर्कित.

मी रुसले होते, त्याला कारण सवळ होते. पण अवेळी उमललेली अकोलाची कळी अरुमात् दिसली आणि धारण केलेला मान एकाएकी ओसरला. कालेके, ह्याचा दोष तुझ्या मस्तकावर.

● ही कळी उमलली व ती फळी खुलली. रुसणे लटकें आणि शापही लटका.

७७४ स्वागतोत्सव :

774. Procession.

रंजेह, देह रूवं, राह कुसुमाइ, देह विच्छिंति ।

ण वि तह पुहवीसंस्त वि हलहलओ जह वसंतस्त ॥780॥

प्रसाधन करून आणि अलंकार व पुष्पमाला धारण करून लोक पृथ्वीशाच्या स्वागतासाठी सज्ज होतात, पण, वसंतागमनाचे वेळी असतो तेवढा उत्साह या स्वागतोत्सवात दिसत नाही.

● कारण वसंतोत्सवात नैसर्गिक प्रेरणांचा उत्साह असतो आणि राजाच्या स्वागतोत्सवात कृत्रिमाचा आविष्कार असतो. मान धारण करून वसंतोत्सव विफल करू नकोस, अशी नाथिकेची विनवणी.

७७५ मुंगुस :

775. Tender Leaves.

सिसिरे वणदवडड्वं वसंतमासम्मि उअह संभूयं ।

मंकुसकणसरिच्छं दीसइ पत्तं पलासस्त ॥ 781 ॥

शिशिर ऋतूतल्या वणव्यात जळून गेलेल्या पळसाच्या फाद्यावर आता वसंतात पुन्हा कोंवळी पालवी फुटली आहे. हीं पानें मुंगसाच्या कानांसारखीं दिसत आहेत.

● जंगलांत जेथें पलाशवृक्षांची समृद्धि आहे तेथें संक्रेतस्थान ठरविल्याची सूचना. शिशिरात पानें गळतात, वसंतांत पाळवी फुटते. हा सृष्टीचा नियम आहे. मनुष्याच्या वैभवाचा क्षय होतो किंवा वृद्धि होते, हाही जीवनाचा क्रम आहे. म्हणून कोणी कर्षी उद्विग्न होऊं नये. नायकाचें वैभव नष्ट झालें होतें, पण आता त्याला तें पुन्हा प्राप्त झालें आहे, अनमान करूं नको, अशी नायिकेला सूचना. महाभारतात (७-१९४२) शिशिरांतील वणव्याचें वर्णन आढळतें. 'दावं दग्ध्वा यथा शान्तं पावकं शिशिरात्यथे ।' शिशिर म्हणजे माघ व फाल्गुन हे महिने. फाल्गुनात वणवे लागलेले अनेक वेळा दिसतात.

७७६ ब्रह्मा :

776. Creator.

दूरपइण्णपरिमलं सपल्लव मुद्धपुप्फपंगुरणं ।

अंगाच्छित्तं पिव वम्महेण दिण्णं महुसिरीए ॥ 782 ॥

सुंदर, सपल्लव आणि दूरवर सुगंध दरवळणाऱ्या पुण्यांचीं वळें मदनानें मधुश्रीला अर्पण केलीं आणि जणूं ब्रह्मदेवाचें कर्तृत्व दाखविलें.

● फुलांना जशी पाळवी तसा वखाना पदर. वसंतातलीं पुष्पें विशेष उन्मादक असतात.

७७७ मंजिरी :

777. Pedicle.

कारणगहिअं वि इमा माणं मोएइ माणिणिअणस्स ।

सहयारमंजरी पियसहि व्व कण्णे समंल्लीणा ॥ 783 ॥

१. प्रकीर्ण, वितीर्ण. २. समालीणा, समुल्लीणा, समाभिता, सत्तमा.

रुसव्याचें कारण कितीही गभीर असलें तरी प्रियसखीप्रमाणेंच आम्रमजिरी कानाला लागली कीं मानिनींचा मान नष्ट होतो.

● वसतात मानधारणाचें दोंगही करता येत नाही. प्रियसखीच्या मधुर बचनानीं प्रेयसी प्रसन्न होते, त्याचप्रमाणें आम्रमजिरीच्या मुग्धामुळें राग नष्ट होऊन अनुराग निर्माण होतो.

७७८ सांत्वन :

778 Consolation.

अज्जं चिय छणदिहओ, मा पुत्ति ! रुएदि, एइइ पिओ त्ति ।
सुण्हं आसासती पाडियत्तमुही रुइ साव्व ॥ 784 ॥

“मुनी, आज सणाचा दिवस आहे, रडूं नको; तुझा पति आज खास परत येईल,” असें आधासन देऊन सासूनं सुनेचें सांवन केले आणि नंतर ती स्वतःच मुख फिचून रडू लागली.

७७९ पाग्या :

779 Dwarf.

दियहे दियहे णिवडड गिहवइधूआ णिहेण, माउच्छा !

संगहणइ त्ति वामउ वसुहारा खुज्जसहयारे ॥ 785 ॥

मावशी, खुजा आम्रवृक्ष पाण्यावर वाढेना, म्हणून घरधन्याची मुलगी त्याभोंवतालचें अळें रोज तुपानें भरते.

● वेबर सागतो, या माथेचा अर्थ नीट लागत नाही. खुजट आम्रवृक्ष वाढील लागला, त्याला लवकर मोडोर यावा, म्हणून घरधन्याची मुलगी कृत्रिम उपाय करित आहे, पण आवा काहीं मोडरत नाही. वयांत आलेला

आवा हेमंतांत थंडीने कांकडला की त्यावर शहान्यांसारखा मोहोर येतो, शिशिरांत तो बहरतो व बसतात फलद्रूप होतो. खुजट झाड आपले म्हटले, तुपाने शिंपडले म्हणून ते बहरले, असे कधी झाले ! ह्या गायेंतला लाडावलेला खुजा आंवा हा घरजांवाई असावा.

७८० शंखला :

780. Irons.

आउच्छणोवऊहणकंठसमोसारियवाहुलइयाए ।

वलयाइ पहियचलणे बहूँ णियलाइ व पडंति ॥ 786 ॥

पति प्रवासाला जाणार होता. पत्नीने त्याच्या गळ्याभोंवती आपल्या बाहुलतिकांचा विळखा घातला. मिठी सुटली तेव्हां तिच्या मनगटावरील बांगड्या ओघटल्या आणि त्या पतीच्या चरणांजवळ पडल्या. जणू आपल्या पायांत शंखलाच पडल्या आहेत असे त्या भटक्याला वाटले.

७८१ पाश :

781. Trap.

उड्डियपासं तणछण्णकंदरं णिहुअसंठियावक्खं ।

जूहाहिव ? परिहर मुहमेत्तसरीयं कल.... ॥ 787 ॥

● घेवर सागतो, गाथा भ्रष्ट व त्रुटित असल्यामुळे अर्थबोध होत नाही. आशय असा : “हे यूयाधिप, खड्ड्यांत रुतलेल्या हत्तिणीची किंवा छाभ्याची मुटका करण्यासाठी तिकडे जाऊ नको. ही हत्तीण खरी नाही; पेंढा भरलेली आहे; एवढेसुद्धा तुला ओळखता येत नाही ! तिच्या शेजारी विवर आहे व त्यात हत्ती पकडण्यासाठी पाश लावलेले आहेत. आजूबाजूला

गवत पसरल्यामुळे विवर गुप्त आहे. तिकडे फिरकलाउ तर पाशांत सांपड-
शील." हत्ती पकडण्यासाठी जंगली लोक या युक्तीचा अवलंब करतात.

७८२ मावळ :

782. Hills & Dales.

गुणसालिणो वि करिणो होहइ जूहाहिवत्तणं कत्तो ।

णवसालिकवललोहिल्लिआएँ विंझं मुअंतस्म ॥ 788 ॥

या हत्तीचे अंगी अनेक गुण आहेत, हें खरें, पण कोंवळें भात
खाण्याच्या लालसेनें विंच्य पर्वताचा त्याग करून तो मावळाकडे
वळला, असा हत्ती आपल्या कळपाचा पुढारी कसा होऊं शकेल ?

७८३ दैवयोग :

783. Highborn.

विहिणा अणुंज्जुएणं पुत्तय ! जाओ कुलम्मि पढमम्मि ।

जाइविसुद्धो भदो वि बंधण पावइ खणम्मि ॥ 789 ॥

पुत्रा, दैवाची गति सरळ नसते; (दैवावर कधीं विसंबूं नको.)
उच्च कुलात जन्मलेला, सद्गुणी, सद्गुणी व भव्य असा पुरुषर्हा
क्षणार्धांत बंधनांत पडूं शकतो.

● हत्तिणीचा पुत्राला उपदेश. उच्च वंशालाच विशेषकरून बंधनें
भोगाचीं लागतात, धनुष्यासाठी उत्तम वेळू निवडून काढण्यात येतात
आणि राजाच्या स्वारीसाठी उत्तम गज. हीं धत्रियाचीं भूषणे व कौतुकाचे
विषय, पण गुलामगिरीचीं प्रतीकेंही.

७८४ ज्वलत्-जाल :

784. Flame Trap

चउपासदिष्णहुयवहविसमाहः हवेढणापिउलं ।

णिन्वाहेउं जाणइ जूहं जूहादिवो च्चेव ॥ 790 ॥

हत्तींचा कळप चोहोंबाजंनीं वणव्यांनीं वेढला गेला म्हणजे त्याचा पुढारीच त्यांना त्यांतून सुरक्षितपणे बाहेर काढू शकतो.

● जंगलात वणवे पेटवावयाचे व त्यांमुळे भेदरून सैरावैरा पळणाऱ्या हत्तींना जाळ्यात पकडावयाचे, ही हत्ती पकडण्याची रानटी पद्धत या काळांत प्रचलित असावी असें या उल्लेखावरून वाटते.

७८५ पुढारी :

785. Leadership.

अह्मगकवोलेण वि गयमइणा पत्तदसावसणम्मि ।

अज्ज वि माए सणाहं गयवइजूहं धरंतेण ॥ 791 ॥

हत्तींच्या छाव्याचें गंडस्यळ मदानें ओळें झालें होतें, तरी संकट-कार्ळां त्यांनें आपल्या कळपाचें रक्षण करून पुढारीपण मिळविलें

● मद आलेला असताना हात्तीणींचा अनुनय करण्याची नैसर्गिक प्रवृत्ति आवरून त्यांनें आपल्या जथ्याचें रक्षण केलें; म्हणूनच त्याला कळपाचें नेतृत्व मिळालें.

७८६ मदस्त्राव :

786. Debility.

ण वि तह दूमेइ मण गयस्स वन्धो वि करिणिंविंरहो वि ।

दाणाविओयविमुहिण जह भमरउले भमन्तम्मि ॥ 792 ॥

हत्तीणीच्या विरहाचा संताप किंवा बंधनाची धास्ती यामुळे होत नाही एवढा वास हत्तीला मदस्त्राव नष्ट झाल्यामुळे भोंवती भ्रमरांचे यथे घोंगावेनासे झाले म्हणजे होतो.

७८७ तरवार :

787. Sword.

गामग्नि मोहणाइं दिण्णे खग्गे व्व चोराहित्थाइं ।

गहवइणो णामेणं क्रियाइ अण्णेण वि जणेण ॥ 793 ॥

घरधन्याचें नुसतें नांव ऐकलें कीं गावकऱ्यांना दरारा वाटतो आणि त्यानें तरवार उपसली कीं लगोलग चोराची पागापाग होते.

७८८ सौदा :

788. Exchange.

मलिणाई अंगाइं, वाहिरलोएण मसलुद्वेण ।

हिययं हियएण विणा ण देइ वाही, भमइ हइं ॥ 794 ॥

व्याधस्त्रीचें शरीर मलिन आहे आणि ती बाजारात भटकत आहे, तरीही हृदयाच्या मोबदल्याशिवाय ती आपलें हृदय कोणालाही देणार नाही; मग तो मासलुब्ध असला किंवा त्याच्या अगावर राठ केंस असले तरी तिला पर्वा नाही.

● अर्थ नीट लागत नाही. प्रीती बाजारात मिळत नाही हे तिला माहीत आहे. बाजारात आलेल्यामध्ये ती स्वतःला लायक असा पुरुष शोधीत आहे, मग तो जंगली असो किंवा लोलुप असो.

७८९ नांगन्याचें बळ :

789. Sparks.

कठिणखरवीरपेळणहलं व पत्थरविणिग्गयग्गिक्कणे ।

घचलोआघरियवेहे कसरा वि सुहेण वच्चंति ॥ 795 ॥

जमीन कितीही खडकाळ असती तरी तीत प्रथम नांगरट करणाराच्या हातांत वळ असले म्हणजे ठिणग्या उडाल्या तरी जमीन नांगरली जाते समर्थानी पाडलेल्या पाऊलवाटेने नंतर दुर्बलनाही जातां येते.

● जमिनीतल्या दगडांवर नागराचा फाळ घासला कीं ठिणग्या उडतात.

७९० भ्रमर-भ्रमण :

790. Nail-Polish.

णवखमऊहेसु खणं, कुसुमेसु खणं, खणं किसलएसु ।

हृत्येसु खणं कुसुमोच्चियाइ लोढाविया भसला ॥ 796 ॥

आतां हिच्या चमकदार नखांमोवतीं, तर नंतर त्या फुलामोवतीं; क्षणांत या वेलीमोवतीं, तर क्षणांत फुलें खुडणाऱ्या खीच्या हातां-मोवतीं, असे भ्रमर भ्रमण करतात.

● त्या काळीही खिया नखांवर चमकदार रंग चढवीत असत हें नक्षी.

७९१ घडघड :

791. Excitement.

छेत्तम्मि जेण रमिया, ताओ किर तस्म चेअ मंदेइ ।

जइ तीअ इमं णिसुयं, फुट्टइ हिययं हरिसयाए ॥ 797 ॥

त्याने शेतांत तिचा उपभोग घेतला होता. त्याचें हृदय कामाग्नीने पुन्हा संतप्त झालें, हें निळा समजलें, तेव्हां आनंदानें तिचें हृदय घडघडू लागलें.

१. दोलाइया, दोलायिता.

७९२ घगः

792. Heat.

हियं णियामि कढिणं. पा हासेण घडियं मे ।

विरहाणलेण तत्तं रससिचं अंतिता फुडह ॥ 798 ॥

माझे हृदय मला आवरत नाही; हर्षामुळे हृदय फुटेल असे वाटते. विरहाच्या धर्मीमुळे तापलेल्या हृदयावर एकाएकी प्रेमरसाचे विद्रुपडल्यामुळे ते तडकेल की घाय, अशी मला धास्ती वाटते.

७९३ सिंचनः

793. Libation-

अण्णे ते किल सिद्धिणो मिणरससेण हुंति विच्छाया ।

आसाइयरससेओ होइ विसेसेण णेहजो दहणो ॥ 799 ॥

विस्तवावर पाणी ओतले की तो विशतो, परंतु शृंगाररसाच्या सिंचनाने प्रेमाग्नि अधिकच प्रज्वलित होतो.

७९४ घिराटः

794. Siesta.

अंतो णिभुअट्टिअपरिअणाइ औरुद्धदारणअणाइ ।

गिम्हे घोरट्टघग्घररवेण घोरन्ति व घराइं ॥ 800 ॥

ग्रीष्मातील दुपारच्या उन्हाच्या तापामुळे लोकानी आपआपल्या घरांची दारे लावून घेतली आहेत; वाटते की जणू सान्या घरांनी आपआपले डोळेच मिटून घेतले आहेत. घरोघर सारे लोक दुपारची झोप घेत आहेत. कोठे कोठे घिराटाची घरघर चाललेली आहे; ती ऐकून वाटते की जणू सारी घरेही घोरत आहेत.

● ग्रीष्ममाध्याह्नाभिसारिकेला दूतीचें द्रोत्सादन व आश्वासन. तुजें साहस कोणाच्याही नजरेस येणार नाही, भिऊं नको; फक्त पाय उचल, म्हणजे तें पोळणार नाहीत आणि कोणी जागें होण्याच्या आंत आपण जागें पोंचूं.

७९५ जिह्वास्पर्श :

795. Tongue Touch.

जीहाइ परं लिडंभइ, दंतोद्वेणं ण तीरए गहिउं ।

अहरो व्व सव्वणो गोहणेण पढमो तणुंछेओ ॥ 801 ॥

गवताचे कोंवळे कोंव ओठांत धरण्याजोगे किंवा दांतांनीं कुरतडण्या-एवढे वाढलेले नसल्यामुळें गाई त्यांवरून जीभ फिरवीत आहेत, दंतत्रण झालेल्या ओठांवरून जीभ फिरवावी त्याप्रमाणें.

● वस्तु उपचारांनीं उपभोग्य करावी लागते आणि उपभोगयोग्य झाली तरी ती उपचारांच्या परंपरेनें सज करावी लागते.

७९६ कुंपणापलीकडे —

796. Beyond the Fence.

जह वेल्लीहि ण माअसि जह इच्छसि परवइं पि लंघेउं ।

तइ णूणं कोहलिए ! अज्जं कलिह व फुंछिहिसि ॥ 802 ॥

कोहाळ्याचां वेली फुलें फळें धरूं लागली म्हणजे तिच्या वाढीलां तिची वई पुरत नाही आणि कुंपण ओलांडून पलीकडे झेप घेण्याची तिला इच्छा होऊ लागते. सखि, त्याचप्रमाणें आज नाही उबां, तुला बहर येईल आणि तूंही तसेंच धरशील.

● तुलनेसाठीं पहा : गाथा क्र. ७६२.

१. लिडंभ, लिखते. २. तणुंछेदः

७९७ कृशकटि :

797. Slender.

विलासिणिगुरुणिअंयो तीरउ चलणेहि दोहि उव्वहिउं ।

एआई उण मज्झो थणंभारं कइ णु उव्वहइ ? ॥ 803 ॥

विलासिनीच्या विशाल नितंबाचा भार तिचे दोन चरण तोडू शकतील, पण एकाच एका नाजूक कमरेला पृथुळ अशा दोन स्तनांचा भार कसा सहन होईल ?

७९८ चांदणें :

798. Courtyard.

वारिज्जन्ती णवक्रोमुइ णि मा पुणि ! अंगणे सुवसु ।

मा ते अंयुपिसाओ चण्डो णि मुहं गसिज्जिहिइ ॥ 804 ॥

माझ्या मुली-माझे ऐक; उघड्या अंगणात शोषू नको. आज पौर्णिमा आहे. तुझे मुख हाच चंद्र आहे असे राहूला भासेल, व तो तुला प्राशील !

● स्त्रियांनी, विशेषतः अनुभवामुळे ज्यांची शोष सावर्ग झालेली नाही अशा तरुणींनी अंगणात किंवा उघड्यावर शोषू नये; शोषल्यास त्यांना यक्ष-किन्नर झपाटतात, अशी जुन्या लोकांची-भोळी समजूत होती. यक्ष-किन्नराची हमी कोण देणार ? कधी ते मनुष्यरूपानेहि हिंडत असतात. गाढ शोषेत घरीरावर मनाचा ताया नसतो आणि 'अशा' वेळी 'काय होईल व होणार नाही, याचा मरंवसा कोण देणार ?

७९९ मधुबोल :

799. Sweet Words.

सुव्वंतो आसि परंपराइ, कइकइ वि दिट्ठिमिलिओ सि ।

दे सुहअ ! किं पि जंपसु, पिअंतु कण्णाइ मे अभिअं ॥ 805 ॥

१. अज्जाए, वध्व. २. थणजुअभार.

बाजवर अनेक वेळा, अनेकाच्या तांडून, मी तुझ्याबद्दल अनेक गोष्टी ऐकल्या आहेत. आज प्रथमच तुझी माझी दृष्टिभेट झाली. सुभग-बोल, कांहीं तरी बोल; आतां माझ्या कानांना अमृताचा लाम होऊं दे.

८०० वाट पाहतांना तनु माझी सुकली :

800. Vigil.

विरहकिसिआ वराई, दिणाइ आसण्णागिम्हपरिणामाई ।

कठिणाहिअओ पवासी, ण आणिमो कह समाप्पिहिइ ॥806॥

विरहामुळें विचारी अत्यंत कृश झाली आहे. गर्भ ऋतु जवळ आल्यामुळें दिवस दीर्घ होत आहेत आणि तिचा कठिण हृदयी प्रवासी प्रियकर अद्याप परत आलेला नाही; याचा शेवट कसा होणार तेंच मला समजत नाही.

८०१ प्रसौद :

801. Solicitation.

रोआविण म्ह माए ! अंगणपहिएअ दरपसुत्तेण ।

परिवत्तसु माणिणि माणिणि ति सिविणे भणन्तेण ॥807॥

'अंगणात झोंपलेला प्रवासी स्वप्नांत पुटपुटला, 'मानिनी, मानिनी, प्रसन्न हो.' आई ग, त्यानें माझ्या डोळ्यांत पाणी आणलें.

● परक्या घरी, अंगणात पथारी. पथारी पसरण्यासाठीं त्याला अंगणात जागा देण्यात आली ती परकेपणा व्यक्त करण्याकरिता ? कीं सोयीसाठीं ? कारण घरात मायलेकींच दिवतात. प्रवासी पुटपुटला तें कोणाला उद्देशून ?

१. श्रूयमाणो आसी. परंपरया.

झोप व स्वप्न हीं खरीं होवीं कीं लटकीं ? तो पुटपुटला तें तिला कसें ऐकूं गेलें ? ती जबळपास घोंटाळत होती कीं काय ? तिच्या अंतःकरणांत अनुराग होता म्हणूनच तिच्या डोळ्यांत पाणी आलें; तृतीमुळें कीं अतृतीमुळें ?

८०२ चंद्रधनुष्य :

802. Moon-Bow.

माणंसिणीअ पइणा षअणकवोलाहरप्पहाभिण्णा ।

उज्जुअसुरचावणिहा वाहोआरा चिरं दिट्ठा ॥ 808 ॥

रुसलेल्या पत्नीच्या (उज्ज्वल) गालांवरून ओघळणाऱ्या अश्रूंवर पतीची दृष्टि खिळून राहिली; कारण त्यांमध्ये तिच्या डोळ्यांचा (गडद निळा), गालांचा (फिका पातुरका) व ओंठांचा (लालसर) रंग प्रतिबिंबित झालेला दिसला आणि जणू चंद्रधनुष्य प्रकटलें आहे असें भासलें.

● अलंकारकौस्तुभांत तद्गुणाचें उदाहरण : “परकीयगुणतिरोहितगुणस्य भानं तु तद्गुणः प्रोक्तः । ”

८०३ नागमोडी :

803. Scotched Snake.

सरंहसविणिग्गआइ वि इच्छाइ तुमं ण तीअ सच्चविओ ।

सीसाइअवलिअभुअंगवेंकरच्छे हअग्गामे ॥ 809 ॥

डोकें ठेंचल्यामुळें वळवळ करणाऱ्या सापासारखा या भिकार खेड्यांतला रस्ता नागमोडी आहे. तुझ्या दर्शनासाठीं त्यावरून ती लगवगोनें जाऊन धाली, पण तिला तूं दिसला नाहीस.

८०४ चांडाल :

804. Behind the Bars.

सा तुहं विरहे णिकिक्व ! संधारिज्जइ सहीहि णिउणाहि ।

चंडालहत्थगअसउणिअ व्व जीए णिरालम्वा ॥ 810 ॥

निष्ठुरा, तिला कोणाचाही आधार नाही. केवळ निपुण मैत्रिणींच्या आश्वासनांवर विसंबून तुझ्या विरहांत ती जीव धरून राहिली आहे. चांडालाच्या हाती सांपडलेल्या मैनेसारखी तिची अवस्था झाली आहे.

● चाण्डाल कोण ? निष्ठुर नायक की नायिकेला प्रतिबंधांत ठेवणारा तिचा पति ?

८०५ चोळी :

805. Cotton Pad.

कप्पासं कुप्पासम्वतरम्मि तइ खित्तमिच्चि भणिऊण ।

अत्ता ! वलाहिरेणं थणाण मह कारिआवत्था ॥ 811 ॥

तूं माझा कापूस चोळींत लपवलास अशी माझ्यावर तोहमत घेऊन, आत्याबाई-अहीरानें वलाकारानें माझे स्तन धरले आणि माझी अशी अवस्था केली.

● या गाथेचा समावेश असती-ब्रह्म्यंत केलेला असल्यामुळे शास्त्राप्रकाराला तिचा विशेष विरोध असावा असे वाटत नाही. अहीराच्या आवेशातिरेकाची अवशिष्ट चिन्हे सासून पाहिली असार्थीत असा अंदेश आल्यामुळेच तिने हें स्पष्टीकरण केलें असावे. रालणदार आडदांड अहीर असला तरी असा संशय घेण्याइतका चतुर दिसतो. ' तूं माझ्या अंगावर कापूस फेकलास ' अशी त्यानें तोहमत घेतली, असाही अर्थ होईल.

८०६ असतुष्टः

806. Dissatisfaction

गाईउ पंचखारिम्भरीउ, चत्तारि पक्कलवइछा ।

संपण्णं वालावह्लरअं, सेवा सिवं कुणउ ॥ 812 ॥

पाच घागरी दूध देणारी गाय, चार पुष्ट बैल व सुर्पाक शेत,
याचे आकर्षण एकाद्या सेवकाला वाटेल, आम्हास वाटणार नाही.

● वेवर सागती, या गाथेचा अर्थ नीट लागत नाही. त्याने साधारण-
देवाच्या टीकेंतील उतारा दिला आहे : ' प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्वि
मुञ्चति प्राणान् । दुःखीयति सुखहेतो. को मूढः सेवकादन्यः ॥ (हितोपदेश
आपटे प्रतः २.२७). मूळ गाथेतील उद्गार पुरुषाचेच अहित असे नाही.

८०७ काळी मोहोरः

807. Seal.

अणुराअरअणभरिअं कंचणकलस वर तरुणिथणवड्डं ।

तस्स चिअ मुहम्मि किआ मसिमुद्दा मअणराएण ॥ 813 ॥

तरुणांचे स्तन प्रेमाच्या रत्नांनी भरलेल्या सुवर्णकुंभासारखे आहेत.
वाटते की जणू त्याच्या मुखावर मदनराजाने काळ्या मोहोरा केल्या
आहेत.

● गर्भिणीची स्तनांमं वृष्णवर्ण होतात. स्तनाच्या मुखावर मदन-
राजाने काळी मोहोर के-यामुळे त्यातली अनुरागरत्नें आता प्रकट होणार
नाहीत, तिची प्रीति आता अप्राप्य आहे, अशी सूचना.

८०८ वैद्यराजः

808. Physician.

विज्ज ! पिआसा वहलड, घणताओ, खणखणम्मि रोमंचो ।

हिअए ण भौड अण्णं, नज्जापत्थेदि तेजिआ पाणा ॥814॥

बैरराज, तिला सारखी तहान लागत आहे; अंगाची सारखी लाहो होत आहे; क्षणाक्षणाला अंगावर काटा उभा रहात आहे; अन्नावर मुळीच वासना नाही; जीव सारखा कासावीस होत आहे. (यांतून तुम्होच तिला वांचवाल.)

● विज्ज=वैद्य किंवा विश. हे विश, तुम्ही प्रिया तुझ्यासाठी तहानली आहे-वगैरे.

८०९ अरसिक : 809. Conviction & Sentence.

। ग्राहण अगेआण अ तंतीसदाण.पोढमहिलाण.। .

। ताणं सो विचअ दण्डो, जे ताण रसं ण।आणंति ॥815॥

ज्याला कवितेची गोडी नाही व संगीताची आवड नाही आणि प्रौढ महिलांच्या स्वरांतोल माधुरी रुचत नाही त्याला त्याचे अरसिकत्व हीच शिक्षा.

● त्याने कोणताही गुन्हा केला तरी त्याबद्दल त्याला वेगळी शिक्षा करण्याचे कारण नाही. जीवनांतल्या आनंदाची जो उपेक्षा करतो त्याला अकिनापासून अपेक्षा तरी घेणत्या असणार ? त्याचे अरसिकत्व हीच त्याला शिक्षा, जीवन जगणे, हीच त्याला शिक्षा.

८१० श्री : 810. Inquisitive.

विवरीअरअम्मि सिरी वग्गं दद्वुण णाहिकमलत्थं ।

हरिणो दाहिणनअणं रमाठला अत्ति ढक्केइ ॥ 816 ॥

[विपरीतरते लक्ष्मीर्ग्रहणं दृष्ट्वा नाभिकमलत्थं ।

हरेर्दक्षिणनयनं रसाकुला शटिति छादयति ॥]

विपरीत रत करीत असतांना विष्णूच्या नामिकमलांत बसलेला ब्रह्मदेव लक्ष्मीला दिसला. तेव्हां तिने स्वरा करून हरीचा उजवा, डोळा झांकला.

● विष्णूचा उजवा डोळा मिटला म्हणजे सूर्यास्त होतो आणि सूर्यास्त झाला म्हणजे कमळाच्या पाकळ्या मिटतात. आपला विलास ब्रह्मदेवाला दिसू नये म्हणून लक्ष्मीने एवढी धाई केली. नामिकमल व त्यांत बसलेला चतुर्मुख ब्रह्मदेव यांची अडचण लक्ष्मीने कशी सोसली असेल—हारे जाणे !

८११ महात्मे :

811. The Great.

लडहविलआण लोअण कडकखविकखेवजणिअसंदावा ।

झिज्जन्ति महासत्ता, चित्तुव्वेअणसहा हांति ॥ 817 ॥

सुंदर खियांच्या लाडिक नेत्रकटाक्षानीं महात्म्यांनाही वेदना होतात; पण त्या ते सहन करतात आणि त्यांमुळे क्षीण मात्र होतात.

८१२ सदुपदेश :

812. Good Counsel.

तह हस जह ण हसिज्जसि, तह जंप जहा परप्पिअं होइ ।

तह जिअ जह लहसि जसं, तह मर जह ण उण संभवसि ॥ 818 ॥

असें हंसावें कीं आपलें हसें होणार नाहीं; असें बोलावें कीं आपण लोकांना प्रिय व्हावें; असें जगावें कीं ज्यामुळे यश प्राप्त होईल; असें मरावें कीं पुन्हा जन्मच घ्यावा लागणार नाहीं.

८१३ अडचण :

813. Tarry a While.

छप्पअ गम्मसु सिसिरं पासाकुसुमेहि ताव, मा मरसु ।

जीअन्तो दच्छिहिसि अ पुणो वि रिद्धिं वसंतस्म ॥ 819 ॥

भ्रमरा, कुसुमांच्या मिटलेल्या पावाळ्यांच्या बंधनांत तूं हिंवाळ्याचा काळ कसा तरी काढ. जगला वाचलास तर वसंताची समृद्धि तुला पहावयास मिळेल.

● आज अडचण आहे, पुन्हां केव्हां तरी पाहूं, तिला सवड असेल तेव्हां मी तिला घेऊन येईन; दूतीची सूचना व आश्वासन. पति अकरमात् परीं परत आल्यामुळे उपपतीला राजणांत लपविल्याची कथा छीविदांत आहे. येथें नायकाला फुलझाडाच्या ताटव्यात तर लपविला नसेल ! पासाकुसुम = पाशाकुसुम, पुष्पविशेष. वज्जालगातील पाठ व छाया: छण्य गमेसु कालं वासवकुसुमाइ ताव मा मुयसु । मन्न नियंतो पेच्छसि पउरा रिद्धी वसन्तस ॥ ६११ ॥ पट्पद गमयस्य कालं वासवकुसुमानि तावन्मा मुय । मन्ये जीवन् पश्यसि प्रचुरद्धीर्वसन्तस्य ॥]

८१४ गजेंद्र :

814. Elephant.

सव्यस्य होइ ठाणं रासहमाहिसाण मेसयुसहाणं ।

भद्रगहंदाणमहो महावणं अहव महाराओ ॥ 820 ॥

गाढर, रेढा, मॅटा व वैल यांना कोठेही राहता येते. भद्र गज राजाला मात्र फक्त महावनांत किंवा महाराजाकडे स्थान मिळते.

● श्रेष्ठांचा स्नेह करावा तो त्याच्या श्रेष्ठत्वासाठी, उपयुक्ततेसाठी नव्हे. वज्जालगातील पाठ व छाया : गोमहिसतुरद्गाणं पयण सव्वाण सुज्जए ठाणं । दहूसाहन्दाण पुणो अह विज्जो अह महाराओ ॥ १८९ ॥ गोमहिसतुरद्गाणा पयणां सर्वाणा युज्जते स्थानं । दग्धगजेंद्राणा पुणोऽय विन्ध्योऽय महाराजः ॥

८१५ सतीचा टॅमा :

815. Tower of Purity.

अच्यो ! ण आमि छेतं सज्जउ साली वि कीरणिवहोहिं ।

जाणन्ता अवि पहिआ पुच्छन्ति पुणो पुणो मग्गं ॥ 821 ॥

१. आमि. २. छित्त, सेत्त. ३. पुराचत्तेहि ४. ससग्गं.

अं हं, मी यापुढें शेतांत राखणीला जाणार नाही; मग पोपटांनीं सारें भात खाऊन टाकलें तरी चालेल; कारण सारे वाटसरू रस्ता माहीत असून सुद्धां मार्ग कोणीकडून आहे असें पुन्हां पुन्हां मलाच विचारीत असतात.

● शेतांत राखणीला जा, असें आईनें सांगितलें, त्याला कल्पेचें उत्तर. स्वतःच्या सतीत्वाचें प्रकटन; किंवा स्वदोषनिरसन; किंवा स्वरूप-कीर्तन ! एण लोक विचारीत होते तो रस्ता जाण्याचा कीं येण्याचा ! कीं माचीचा ? कीं तिच्या घराचा ?

८१६ दयित दर्शन :

816. Lover.

अत्थक्कागअदिट्ठे' बहुआ जामादुअम्मि गुरुपुरओ ।

जूरइ णिवंडंताणं हरिसविकंदंतवलआणं ॥ 822 ॥

[अरुस्मादागतहृदये चधूका दयिते गुरुपुरतः ।

रुध्दति विगलैद्भ्यो हर्षविकसद्भ्यो वलयेभ्यः ॥]

नवा अरुस्मात् घराकडे येत असलेला पाहून चधूत्या इतका आनंद झाला कीं तिच्या हातांतलीं काकणें ओघळली. त्यावेळीं गुरुजन आजू-बाजूला होते, त्यांचा तिला राग आला.

● उाया सरस्यतीकण्ठाभरणावरून. तेथील पाठ वेगळा आहे व तो गाथाविषयाला अधिक पोषक आहे.

८१७ सुलोचना :

817. Black in White.

अच्छीहि तुज्झ सुंदरि । बाहिरधवलेहि मज्झकसणेहि ।

एएडि को ण दमिओ पिसुणेहि व कण्णलग्गेहि ? ॥ 823 ॥

१. अदक्क. २. हिअए. ३. दइअम्मि. ४. जण. ५. विअलंताणं.
१. विसट्टाण. ७. निपत्तद्भ्यो.

सुंदरि, तुझ्या धाकणें नेत्रांचे बाह्यांग पांढरे शुभ्र आहे आणि अंतरंग काळभोर आहे चहाडखोर असेच वसतात, बाह्यतः साधु व अंतर्पामी खल, ते केव्हांही प्रभूच्या फानांशी लागू शकतात. त्यांच्या-प्रमाणे तुझे नेत्र कोणाला वश करणार नाहीत !

८१८ विंश-प्रतिविंश :

818. Illusion.

एह ! इमीअ, णिअच्छह ! विम्हिअहिअआ सही पुलोएइ ।

अदाअम्मि कवोलं कवोलपट्टम्मि अदाअम् ॥ 824 ॥

ए, इफडे ये, हें वध; तां आरशांत स्वतःचें सौंदर्य न्याहाळीत आहे. आरशांत तिच्या गाळाचें प्रतिविंब दिसत आहे आणि तिच्या गाळांवर आरशाचें, हें पाहून तिच्या मैत्रिणी चकित झाल्या आहेत.

:१९ चिमुरडी :

819. Anticipation.

कइआ जाआ ? कइआ णु सिक्खिआ, माइआ ! हअकुमारी ?

ते तं जाणइ सव्वं, जं जं महिलाओ जाणन्ति ॥ 825 ॥

वाई, वाई, हिचें वय केवढें आणि हें सारें ही शिकलें तरा कधी ? णिहा वयला हें सारें शिकवले तरा कोणी ? एवदीशां चिमुरडी पोर, ग प्रौढ वियांना अनेक वर्षांच्या अनुभवानें जें समजतें तें सारें त्या टाळक आहे.

२० ग्राममण्डन :

820. Village Beauty.

रांणपिट्ठधूमरस्थणि ! महुमअतंवाच्छि ! कुवेलआमरणे ! ।

वण्णमोअचूअमंजरि ! पुत्ति ! तुए मंडिओ गामो ॥ 826 ॥

मुञ्ची, सणास'ठीं पीठ कुटल्यामुळें तुझे स्तन धूसर झाले आहेत, मद्याचें सेवन केल्यामुळें तुझे नेत्र आरक्त झाले आहेत. अल्कारार्थं तूं कमळें धारण केलीं आहेस आणि कानावर आव्याच्या मोहोराची मजिरी ठेवली आहेस. सुदरि, तू आपल्या गात्राला शोभा आणली आहेस.

८२१ अधर :

821. Lower Lip.

मग्निअलद्धे वलंमोडिचुंविण्ण अप्पणिण उवणीडे ।

एकरुम्मि पिआ अहरे अण्णणा होंति रसहेआ ॥ 827 ॥

जो बारवार शोधण्यात येतो व अधूनमधून सापडतो, सापडला (म्हणजे) जो बलात्कारानें चुमिला जातो आणि जो कधीं कधीं स्वयस्फुटानें पुढें येतो तो तुझा प्रिय अर, तो एरुच एक असला तरी व्यापासून अनेक रसाची प्राप्ति होते

८२२ वृत्त :

822 Rapture

उप्फुल्लोअणेणं कवोलवोसंडुमाणसेएणं ।

अहणतेण वि भणिआ मुहेण से कज्जणिन्वुत्ती ॥ 828 ॥

तिने शब्दानें सांगितलें नाहीं; पण तिचे प्रफुल्ल डोळे आणि गालावरून ओघळणारे स्वेदबिंदु प्रकट करतात कीं ती वृत्त झालेली आहे.

८२३ प्रेमचिन्ह :

823 Love in Disguise

जत्थ ण उज्जागरओ, जत्थ ण ईसा निसुरणं माणो ।

सव्भाउचाडुअ जत्थ ण त्थि, णेहो तहिं ण त्थि ॥ 829 ॥

१ वलंमोड २ विसर्पमाण ३ हणिआ

[यत्र नास्त्युजागरको यत्र नेष्याखदी मात. ।

सद्भावचाहुक यत्र नास्ति स्नेहस्तत्र नास्ति ॥]

जैसे जागरणं नहीं है व भाडणे नहीं है, असूया नहीं व रुसवा नहीं किंवा सद्भावपूर्ण मधुर शब्द नहीं है, तैसे स्नेहही नहीं.

● छाया सरस्वतीकण्ठाभरणावरून.

८२४ पत्र व चित्र : 824 Spherical Painting

मह पडणा थणजुअले पत्तं लिहिअं ति गव्विआ कीस ? ।

आलिहइ महं पि पिओ जइ से कंपो च्चिअ ण होइ ॥830॥

तुझ्या बक्ष स्वलावर तुझ्या पतांनीं (प्रेम) पत्त लिहिळें म्हणून तू एवढी चढून जाऊ नकोस. माझ्यावरील (प्रेमासुळे) माझ्या पतांचा हात पापापला नसता तर त्यानें माझ्या स्तनावर प्रेमचिह्न रंगवळ वसतें.

८२५ विदीर्ण : 825 Disaster.

कण्णे पडिअं, हिअए पडिअं चिअ, ओ मए अभग्गए ।

जामि ति तुज्झ वअण-क्कि व ण सहिअ ! पयासस्स ॥831॥

मी प्रयासाळा जाणार हे तुझे शब्द कानीं पडले आणि माझे हृदय विदीर्ण झाले. मीच दुर्दैवी असं कोणतें दु ख आहे मी जें मी सदन घेतलें नाहीं (म्हणून तू स्वात ही भर घालत जाहस ?)

८२६ पृथुलनितनिनी : 826 Gravitation

समपथपरिअस्स वि पडिअस्म खलति पुठमादिअइम्मि ।

हिअअट्ठिअजाआगुरणिअवहारेण व पयाड ॥ 832 ॥

पयिकाचा प्रवास नुकताच सुरू झाला आहे आणि तो ज्या प्रदेशांतून जात आहे तो सराट आहे, तरीही त्याची पावले (दमन्या-सारखी) अडखळत आहेत, कारण त्याच्या हृदयात अविष्टित असलेल्या त्याच्या पृथुलनितंबिनी पत्नीचा भार जणू त्याला वाहावा लागत आहे.

८२७ गोत्राक्षर :

827 Repetition

सदेसो वि ण लिहिओ लेहे पदिण कत्थ घरतची ? ।

अणनरअलिहिअगेहिणिगोत्तकखरपूरिए पत्ते ॥ 833 ॥

प्रवासी पतीने पत्नीला पत्र पाठविले, त्यात सदेश असा काहीच नव्हता. मग घरची स्थिति कशी काय आहे याची चौकशी त्यांत फोटून अमणार : त्याने त्या पत्रात फक्त आपल्या गृहिणीचे नाव पुन पुन लिहून पत्र भरून काढले होते

८२८ घामाघूम :

828 Real Unreality.

उप्येकसागअदइअंगसंगमुच्चलिअविउणसेआए ।

वोलीणो वि ण णाओ पउत्थपडअइ हेमन्तो ॥ 834 ॥

तिचा पति प्रवासी होता, तरी विरहान्ना हिवाळा केव्हा सपळा हें तिच्या लक्षातही आले नाही, कारण तिने मनोमय प्रियकर निर्माण केला होता आणि ती सारखी त्याच्या सहवासात असल्यामुळे तिचे शरीर नेहमीच घामाघूम झालेले असे

८२९ स्वप्नमुत्त :

829. Dream

सिचिण प्रलद्धपिअमपुलइउग्गमणिवभरेहि अगेहि ।

परिरम्भणे सुहाइ पावउ, मा णं पयोहेह ॥ 835 ॥

तो स्वप्नात प्रियकराच्या धालिंगनाचें सुख अनुभवित आहे, त्यामुळें तिचो गात्रे पुलकित झालो आहेत. तिअ कोणो जागी कळं नका.

● मेघदूतात (पराजये प्रत : क्र. ९४) यत्र मेगला सागतो, 'मासी प्रिया झोंपलेली असली तर तिची निद्रा मोडू नको; कदाचित् त्या वेळीं स्वप्नात तो माझ्या धालिंगनाचें सुख अनुभवित असेल.'

८३० निःश्वास :

830. Suspiration.

विज्ज्ञावेइ पर्ईवं अब्भुट्टीएँ पहिअजाआए ।

पिअअमधिओअदीहरणीसहणीसासरिञ्जोली ॥ 836 ॥

प्रवासी पतांच्या दीर्घ विरहामुळे दुर्बल झालेली त्याची पत्नी सारखे निःश्वास टाकते. यामुळें तो दिवा पेटवूं लागली कों त्याची ज्योत विझून जाते.

८३१ तीर्थ :

831. Holy Water.

जं पीअं मंगलवामणाएँ पत्थाणपढमादिअइम्मि ।

भाइसलिलं ण चिट्टइ तं चिअ निरहे रुयंतीए ॥ 837 ॥

पति प्रवासाळा गेला त्या दिवशीं तिन मंगल पात्रातल तीर्थ घेतलें. तेन्नांपामून चाहेरलें असें पाणी ती प्यालीच नाही; कारण विरहांत निधे अथु कधीं पावलेच नाहीत.

८३२ निस्तेज :

832 Pallid.

उण्ण्ठाणिच्छाआ सव्वं उण परिअणं रुआवेइ ।

आअंनिरेहि अज्जा फुसिअपरुण्णोहि अच्छीहि ॥ 838 ॥

आर्येचं मुख निस्तेज झालें आहे; रडून रडून आणि अश्रु पुसून
होळे लाल झाले आहेत. ती भोंवतालच्या परिजनांनाही रडवांत आहे.

८३३ शिरीष :

833 Evening Breeze.

जह दिअहप्रिरामो णवसिरीसगंधुधुराणिलग्धविओ ।
पहिअचरिणीअ ण तहा तवेइ तिओ वि मज्झण्हो ॥ 839 ॥

शिरीष कुसुमांनी सुगंधित झालेल्या संध्याकाळच्या वाऱ्यामुळे
विरहिणीला होतो तेवढा ताप भर दुपारच्या ऋडक उन्हांने होत नार्हा.

८३४ कल्पित कथा :

834. Tales of Imagination.

चिरपवसिअइअकहा णिउणाहि सहीहि विरहसहणत्थम् ।
अलिआ अवि अवरहा वहुएँ कमसो कहिज्जंति ॥ 840 ॥

पुष्कळ दिवस प्रवासाला गेलेल्या दयिताच्या वधूला विरह सहन
करतां यावा म्हणून तिच्या निपुण मैत्रिणी प्रवासी प्रियकरांच्या कल्पित
कथा तिला क्रमशः सांगतात.

८३५ लेखणी :

835 Pen.

जं जं पउत्थपइआ पिअअमणामक्खरं लिइइ लेहे ।
त तं तल्लेहणिआणुगारगलिओ पुमइ सेओ ॥ 841 ॥

प्रवासी पत्नीचा खां त्याला लिहावयाच्या पत्रांत ज्या ज्या वेळीं
त्याच्या नांमचीं अक्षरें लिहिने त्या त्या वेळीं तिला घाम येतो व तो
ठेलगांवरून ओमटल्यामुळे ठेल अस्पष्ट होतो.

८३६ ध्यान :

836. Meditation.

अच्छउ णिमीलिअच्छी, मा मा वारेह, पिअअमासाए ।

तेण विणा किं पेच्छउ उम्मिल्लेहिं वि अच्छीहिं ॥ 842 ॥

प्रियकराचो भेट व्हावी म्हणून तो डोळे मिटून ध्यानस्थ बसला आहे. तिचे निवारण करू नका; तिने डोळे उघडलेच तर ती प्रियकराशिवाय कोणाकडे पाहणार ?

८३७ विरहगीत :

837. Song of Separation.

दीहुण्हा णीसासा, रणरणओ रुज्जगंगिरं गेअं ।

पिअविरहे जीविअवल्लहाण एसो च्चिअ विणोओ ॥ 843 ॥

अंतर्दामो व्याकुल झालेल्या व दीर्घ निश्वास टाकणाऱ्या विरहिणी रुदनामुळे रुद्र झालेल्या स्वरांत विरहगीत गातात. ज्यांना जगण्याचा प्छा असते त्या या उपायाने विरहाचा फाळ घंठतात आणि तगतात.

८३८ मागणी :

838. Entreaty.

जइ देव ! तुं पसण्णो मा करिहिमि मज्झ माणुमं जम्म ।

जइ जम्मं, मा पेम्मं, जइ पेम्मं, मा जणे दुलहे ॥ 844 ॥

देवा, तूं मजवर प्रसन्न बनवस तर माझे मागणे ऐक; मज पुढील मनुष्यजन्म देऊ नकोस. शिलासुख तर कोणाच्या प्रसन्न गुण्युं नकोस आणि प्रेम धार्याचेच अमृत तर निदान ते अग्राध्य वशा ध्यातांवरुत देऊ नकोस.

● वेवनें टीकेंत समानार्थी गाथा दिली आहे : रे संकर ! मा सिजसि, अह सिजसि, मा देहि माणुस जम्म । अह जम्मं मा पेम्मं, अह पेम्मं मा विओअ ग्हे ॥ अलंकाररत्नाकरात अतिशय अलंकाराचें उदाहरण.

८३९ उन्हाळ्यांतल्या रात्री : 839. Summer Nights.

राईण भणइ लोओ जा किल गिम्हम्मि होंति मडहाओ ।

मह उण दइएण विणा ण आणिमो कीस चड्ढन्ति ॥ 845 ॥

लोक सागनात कीं उन्हाळ्यातल्या रात्री लहान भसतात; पण अनुभव मात्र असा आला कीं प्रियकराच्या विरहात त्या फार मोठ्या होतात.

८४० अयन : 840. Solstice.

एक्के अअणे दिअहा, वीए रअणीओ होंन्ति दीहाओ ।

विरहाअणो अपुवो, एत्थ दुवे च्चेअ चड्ढन्ति ॥ 846 ॥

एका अयनात दिवस मोठे असतात आणि दुसऱ्या अयनात रात्री; पण विरहाच्या वर्षाचें वैशिष्ट्य असें कीं त्यातील दोन्ही अयनातील दिवस व रात्रीही मोठ्या असतात

८४१ रसायन : 841 Aphrodisiac.

चिरजीवित्तणंकरिखरि ! मा तम्म, रसाअणेहि अधिरेहि ।

गिरहं पवञ्ज, जाअंति जेग जुअदीहरा दिअहा ॥ 847 ॥

चिरकाल जगण्याची इच्छा करणाऱ्या स्त्रिये, चित्त अस्थिर करणाऱ्या रसायनांचे विरहकालांत सेवन करावें, म्हणजे दिवस युगासारखे दीर्घ होतात आणि पुष्कळ दिवस जगल्याचें श्रेय मिळते.

८४२ शेजारीण :

842. Neighbour.

रुअइ रुअंतीए मए, ओद्विदिणे गगइ, क्षिज्जइ अहं व ।

पिअविरहे मामि ! सअज्झिआएँ णेहो च्चिअ अपुब्बो ॥८४८॥

माझ्या प्रियकराच्या विरहामुळें मी रडतें, तशाच माझी शेजारीणही रडते; विरहाचे दिवस माझ्याप्रमाणे तीही मोजते; माझ्याबरोबर तीही कृश होते; खरोखर, तिचा स्नेह अपूर्व आहे.

● सहृदयतेनें कारण श्रेयसंबंध, केवळ शेजारधर्म हें नसावें.

८४३ गळामिठी :

843. Caross.

कण्ठग्गहणेण सअज्झिआएँ अन्नागओवआरेण ।

वहुआएँ पइम्मि वि आगअम्मि सामं मुहं जाअं ॥ ८४९ ॥

तिफडे शेजारणांनै प्रियकर घरीं येतांच त्याच्या गळ्यांत विच्छेदा घातला हें दृश्य पाहून इकडे यथुचें मुख म्यान झाले; तरी बरें दिचा पति घरीच होता !

८४४ मुणालिनी :

844. Torment.

चंदो वि चंदवअणे ! मुणालयाशलए ! मुणालाहं ।

इंदीवराइ इंदीवरच्छि ' तावेन्ति तुह विरहे ॥ ८५० ॥

१ पभादिमार.

चंद्रानने, तुझे मुख चंद्रासारखे आहे; तुझे नेत्र नीलकमलांसारखे आहेत आणि बाहुलता कमळाच्या देठांसारख्या आहेत. यामुळे तुझ्या विरहांत चंद्र, मृगाल व कमळे तापदायक वाटतात.

८४५ आज्ञाधारक :

845. Obedient.

गुरुअणपरवस पिअ ! किं भणामि तुह मंदभाइणी अहअं ।
अज्ज पवासं वज्जसि, वच्च, सअं चेअ मुणंसि करणिज्जं ॥८५१॥

[गुरुजनपरवश प्रिय किं भणामि त्वां मन्दभागिनी खल्वहम् ।

अथ प्रवासं वजसि वज स्वयमेव श्रोष्यसि करणीयम् ॥]

प्रियकर, तुम्ही बडीलवाऱ्यांच्या आधीन आहात. मी मन्दभागिनी; मी तुम्हांला काय सांगणार ? आज तुम्ही प्रवासाला निघणार आहांत ना ! जा, खुशाल जा; इकडे मी काय करीन किंवा काय होईल ते तुमच्या कार्ती येईलच.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. कालाधिष्ठित अर्थव्यञ्जकतेचें उदाहरण. ही गाथा उदाहरणचंद्रिकेंतील असल्याचें काव्यप्रदीपकारानें नमूद केलें आहे.

८४६ वसुन्धरा :

846. Wide World.

वित्थिण्णं महिवेढं, विउलणिअम्माओ पीणथणिआओ ।

लब्भन्ति विसालच्छीओ सुहअ ! जुअओ मा तम्म ! ॥८५२॥

सुमग, पृथ्वी विशाल आहे. विपुलनितंबिनी, पृथुलस्तनी व विशालाक्षि अशा अनेक तरुणी तुला भेटतील; (ही प्राप्त होत नाही, म्हणून) उगाच खिन्न होऊं नको.

● बहुरत्ना वसुंधरा.

१ वच्चसि. २ मुणसि.

८४७ आत्मनिंदा :

847. Self Reproach.

कज्जं विणा वि विअलंतपेम्मराअं तुमं णिअच्छन्ती ।

द्विअआसंकिअणिजदोसदुम्मणा तामइ चराई ॥ 853 ॥

फांहीं कारण नसतां तुझ्या प्रतीत अंतर पढल्यामुळे आपलेच फांहीं तरी चुकले असेल अशा समजुतीने विचारी दुःखित झाली आहे व स्वतःलाच दोष लावून घेत आहे. ती तुझ्या दर्शनासाठी उग्रुक आहे.

८४८ हेलपाटा :

848. Bewildered.

दुई ण एइ, चंदो वि उग्गओ, जामिणी वि घोलेइ ।

सव्वं सव्वत्तो च्चिअ विसंठुळं, कस्स किं भणिमो ? ॥ 854 ॥

चंद्र उगवला, रात्र उलटत आहे; भोंवतालचे वानावरण अस्थिर झाले आहे, दूर्ती अत्राप परत आली नाही. माझी व्याकुळता मी कोणाटा आणि कशी सांगूं ?

८४९ हेलकावा :

849. Twist Life & Death.

दुई गआ चिराअइ, किं सो मह पास मेदिइ ण ये ति ।

जीविअमणन्तरमण्ठिआणं अंदोलेए दिअअं ॥ 855 ॥

दूर्ती गेल्यां त्याटा किती तरी वेळ ताटा ! वापुटें शिंपर इकडे येईत किता नाही या विचाराने माते हृदय अंशोलेन पारत आहे, जन्म जीवन व मरण काळवे हेतूशाकत आहे.

८५० चेष्टा :

850 Teaser.

सो णा गओ त्ति पेच्छह परिहासुल्लाविरीएँ दूईए ।

णूमंतीअ पहरिसो ओसड्डइ गण्डपासेसु ॥ 856 ॥

‘बघ, तो आता येणारच नाही,’ असं दूर्तानें तिला चेष्टेनें सांगितलें; पण हें सागताना लपवून ठेवलेला धानद जणू दूर्ताच्या गालावरून ओसडत होता.

८५१ सवाल :

851. Questions

कह णु गआ ? कह दिट्ठो ? किं भणिअं ? किं व तेण पडिभणिअं ? ।

एअ चिअ ण समप्पड पुणरुत्तम् जंपमाणीए ॥ 857 ॥

[कथ नु गता कथ दृषा किं भणिता किं च तेन प्रतिपन्नम्
एवमेव न समाप्यते पुनरुक्त जल्पमानाया ॥]

अग, तू गेलस कशी ? भेट कुठें झाली ? तू काय म्हणालीस ?
मग त्यानें काय उत्तर दिलें ? तिचे प्रश्न सपेनातच आणि नंतर ती
तेच तेच प्रश्न पुन पुन विचारू लागली

● छाया सरस्वतीकण्ठाभरणावरून

८५२ उत्सुक :

852 Trepidation

दूईमुहअल्लुलोइरीएँ किं भणिहिइ त्ति अज्झाए ।

पिअसंगमललिअमणोरहाएँ हिअअ थरथरेइ ॥ 858 ॥

प्रियकराच्या समागमाविषयीच्या मनोहर कल्पना तिच्या मनांत रंगत होत्या. संकेत ठारविण्यासाठी गेलेली दूती परत आली तेव्हा तिच्या मुखचंद्राकडे पाहून तिने काय निरोप आणला असेल याचा ती अंदाज करून लागली तेव्हा आर्षेचे हृदय थरारले.

८५३ अमंघद्व :

853. Incoherent.

अपपाहिआइ तुह तेण जाइ ताई मए ण मुणिआइ ।

अज्जुण्हस्सासपरिक्खलंतविसमक्खरपआइं ॥ 859 ॥

तुला पंचविण्यासाठी कांहीं निरोप त्याने मला सांगितला खरा, पण मला कांहीं तो उमजला नाही, कारण ऊष्ण निःश्वासामुळे त्याचा फण्ठ रुद्ध झाला होता आणि तो जे बोलला ते अगदी असम्यक्त होते.

८५४ दूती गेली, मघत आली :

854. Treachery.

साहेन्ती सहि ! सुहअं सणे सणे दूमिआ सि मज्झ कए ।

सन्भावणेहकरणिज्जसरिसअं दाव विरइअं तुमए ॥ 860 ॥

[साधयेन्ती सखि सुभगं क्षणे क्षणे दूतासि मरुहते ।

सद्भाउस्नेहकरणीयसदृशं तावद् विरचितं त्वया ॥]

माझ्या भाग्यशाली प्रियकराला माझ्यासाठी अनुकूल परिण्याकरिता वें कित्ती श्रास सहन केलेस ! सखी, सद्भाव व स्नेह यांना साजेले असेच वर्तन तू केलेस.

● छाया वाऽन्यानुशासनावहन. सखी गेशी ती दूती म्हणून आणि परत आली ती सवत होऊन. मैत्रीण होती ती वैरीण झाली, हे उमजले अपराधाच्या साणाखुणावहन. ही चिन्हें लगविण्याची कितीही खटपट केली तरी जाणत्यांना ती पटतातच.

८५५ अद्वैत :

855. Identity.

जं तुह कज्जं तं चिअ कज्जं मज्झ ति जं सआ भणसि ।

ओ दूइ सच्चयअणे ! अज्ज सि पारं गआ तस्स ॥ 861 ॥

सखी, आजवर आपण एकमेकांमध्ये मुळांच भेदभाव मानला नाही. जे काम माझे तें तुझें आणि जें तुझें तें माझें, अशा आपण वागलों. (म्हणूनच मी तुला दूती म्हणून पाठविलें.) दूती, आता खरें साग, (माझ्या प्रियकराशीं तू आतां रममाण होऊन आली आहेस कीं नाही ?) आज आपल्या प्रेमाची पराकाष्ठा झाली.

८५६ युद्धस्य कथा :

856. Twig.

णवलअपहरुत्तथाएँ तं कअं हलिअपहुआए ।

जं अज्ज वि जुवइजणो घरे घरे सिक्खिउं महइ ॥ 862 ॥

[पतिनामप्रश्नपूर्वरूपद्वारतुष्ट्या तत्कृतं किमपि हलिकस्तुपयौ ।

यदद्यापि युवतिजनो गृहे गृहे शिक्षितुं भ्रमति ॥]

बेडीच्या फाँकानें शेतकरी पत्नीला फोडून काढूं लागला; त्याच्या आवेशामुळें विचारी घाबरेलून गेली. पुढें जें जें झालें तें जाणण्याची व शिकण्याची इच्छा घरोघरीच्या तरुणींना असते.

● छाया सरस्वतीकृष्णामरणावरुन्. साहित्यमीमांसेतील प्राठः ह्वणदल-
अपहजजददाणतक्कअं किंविहलिअसुण्हए । अज्जज्जविंदुवइजणो घरे घरे
सिक्खउम्मइइ ॥

८५७ हरिद्रा :

857. Under the Tree.

घण्णो सिं रे हलिदअ ! हलिअसुआपीणथणभरुच्छंणे ।
पेच्चन्तस्स वि पइणो जह तुह कुमुमाइ णिवडन्ति ॥ 863 ॥

हरिद्रा घृक्षा, तूं धन्य आहेस. कारण तुझी पानें प्रथम शेतकऱ्याच्या
मुलीच्या पुष्ट स्तनावर पडतात आणि नंतर तिच्या मांडीवर विश्रांति
घेतात; आणि हें सारें पतीच्या देखत.

● हरिद्रागृष्णाखाली तिचा पति शेतकऱ्याच्या मुलीला घेऊन बसला होता.
पतीचा अपराध दिसल्यावर पत्नीने काढलेले उद्गार. टीकाकार सांगतात,
हीही तिकडे संकेतासाठीच गेली होती. हिचा अपराध लपला आणि
त्याचा उघडकीस आला.

८५८ इंद्र :

858. Idol.

सच्चं चिअ कट्टमओ मुरणाहो, जेण हलिअधूआए ।
हत्थेहि कमलदलकोमलेहि चिंको ण पल्लविओ ॥ 854 ॥

[सत्यमेव काष्ठमयं सुरनाथो येन हलिकट्टुद्विधा ॥

हस्तेः कमलदलकोमलैः स्पृष्टो न पल्लवितः ॥]

खरोखर, हा इंद्र अगदी लाकडासारखा आहे, शेतकऱ्याच्या मुलीने
आपल्या कमलकोमल फाणींनी त्याला स्पर्श केला, तरा त्याला पालथी
पुटली नाही.

● छाया सरस्वतीकण्ठाभरणावरून. हें दैवत जाग्रत असतें तर तिच्या स्पर्शाने निर्जीव मूर्तीही सजीव झाली असती, मृत काष्ठ पल्लवित झालें असतें.

८५९ सहगमन :

859. In Death We Meet.

एमेअ अकअपुण्णा अप्पत्तमणोरहा विवज्जिस्सम् ।

जणवाओ वि ण जाओ, तेण समं हल्लिअउत्तेण ॥ 865 ॥

[एवमेवाकृतपुण्याप्राप्त मनोरथा विपत्स्ये ।

जनवादोऽपि न जातस्तेन समं हल्लिकपुत्रेण ॥]

शेतकऱ्याच्या मुलाबरोबर मी कोणतेंही सुख भोगलें नाहीं. माझे मनोरथ अतृप्त राहिले, तरीही मी सहगमन करणार. त्याच्यावर माझे प्रेम होतें असा बोभाटाही झालेला नाहीं. आतां हें साऱ्यांना समजलें तरी कोणाला अपवाद घेतां येणार नाहीं.

● छाया सरस्वतीकण्ठाभरणावरून.

८६० कुलस्त्री :

860. Wife.

लज्जापज्जत्तपसाहणाइ परतत्तिणिप्पिवासाई ।

अविणअदिम्मोहाइं धण्णाण चरे कलत्ताई ॥ 866 ॥

[लज्जापर्याप्तप्रसाधनानि परतृप्तनिष्पिपासानि ।

अविनयदुर्मेघांसि धन्यानां गृहे कलत्राणि ॥]

लज्जा हेंच कुलस्त्रियाचें प्रसाधन होय. पतांशिवाय इतर पुरुषांबद्दल त्या निरमिलाप असाव्यात. अविनयाच्या मूर्खपणापासून त्या अलिप्त असाव्यात. अशा स्त्रिया धन्य होत आणि त्यांचीं घरेही.

१. पिता, भर्तृ.

● छाया दशरूपरावरून. गृहकार्यपराङ्मुख, निर्लज्ज, चंपल, अविनीत वधूला सासूचा उपदेश. कुलस्त्रियाचा द्यूगार उद्धत नसावा; इतरांना प्रसन्न करून घेण्याची इच्छा स्थाना नसावी; त्याचें अंतःकरण मोहांपासून अलसित असावें. अशा स्त्रिया धन्य होत; त्याचे पति सुखी असतात.

८६१ कौटुम्बिक सौख्य :

861. Happiness.

हसिअमविआरमुद्धं, भमिअं विरहिअविलाससच्छाअं ।

भणिअं सहावसरलं, धण्णाण घरे कलत्ताणं ॥ 867 ॥

[हसितमविकारमुग्धं भ्रमितं विरहितविलाससुच्छायम् ।

भणितं स्वभावसरलं धन्यानां गृहे कलत्राणाम् ॥]

ग्या घरांतील स्त्रिया निर्विकारपणें हंसतात, निष्पापपणें हिंडतात, मोफल्या मनानें बोलतात व अकृत्रिमपणें वागतात तीं कुटुंबें खरोखर धन्य होत.

● छाया दशरूपकावरून. तुझे हंसणें छत्री आहे, बोलणें बौबक आहे, पाणें कृत्रिम आहे; तुझे अंतःकरण स्वच्छ नाहीं, तुझा स्वभाव सरल नाहीं; मग तुझ्यापासून मला मुक्त कसें लावणार !

८६२ आख्यानांतील नायिका :

862. Envy.

पट्टणा वाणिज्जन्ते अक्खाणअसुंदरीएँ रुवम्मि ।

ईसामच्छरगरुअं परिणी हुंकारअं देइ ॥ 868 ॥

पति परनीला आख्यान सांगत होता, गोष्टीतऱ्या नायिकेच्या शोश्यांचें स्थानें वर्णन केलें तेव्हा त्याच्या पार्वतीं इंध्यांसरानें भरलेला हुंकार दिला.

८६३ कुलस्त्रीचा क्रोध :

863. Anger.

वाहिज्जन्ति ण कस्स वि, रोत्तूणं णेअ पाअडिज्जन्ति ।
माणविआरा कुलपालिआएँ हिअए विलांवेन्ति ॥ 869 ॥

कुलस्त्रीचा क्रोध कोणाजवळ बोलून दाखविला जात नाही; तो रुदनाच्या रूपांतही प्रकट होत नाही; तो तिच्या हृदयांतच विरून जातो.

• ■ अपराधी पतीवर कृद्ध झालेल्या स्त्रीला सलीचा उपदेश. बोलू नको, रडू नको, पतीच्या अपराधाची वाच्यता होईल असे काहीही करू नको.

८६४ विरहिणी :

864. Disconsolate.

अहिअं सुण्णाईं गिरंजणाईं वडरिक्करुण्णपुसिआइ ।
विरहुक्कण्ठं कुलपालिआइ साहान्ति अच्छीइं ॥ 870 ॥

तिने डोळ्यांत अंजन घातलेलें नाही, एकान्तात रडून रडून तिचे डोळे फोरडे झालेले आहेत. सुजलेले आहेत, तिची दृष्टि शून्य आहे. कुलीन विरहिणीची उत्कण्ठा व दुःख ते व्यक्त करतात.

८६५ कुलपालिका :

865. Alibi.

कुलपालिआएँ पेच्छह ! जोव्वणलाअण्णविम्ममविलासा ।
पवसन्ति व्व पवसिए, एन्ति व्व पिए घरं एन्ते ॥ 871 ॥
[कुलपालिकायाः पेश्चधरं यौवनलावण्याविभ्रमविलासाः ।
प्रवमन्तीथ प्रवसिते आगच्छन्तीथ प्रिये गृहमागते ॥]

१. पालिआए. २. विलाप्यन्ते, विलीयन्ते.

हीं कुलीन हों पहा; पति प्रवासाला जातो तेव्हां तिचे यौवन व लावण्य आणि विभ्रम व विलास त्याच्याबरोबर जातात आणि तो घरी परतला की त्याच्याबरोबर परत येतात.

छाया दशरूपकावल्लभ. कुलीन गिरहिणीचे विभ्रम इष्टीस पडत नाहीत, इतकेच नव्हे, त्या तरुण व सुंदर आहेत किंवा कसे, याचाही सभ्रम पडतो. बबालगातील (क्र. ४६७) पाठ : दुसरी ओळ : सध्वे वि अग्नचलिया पियमि क्यनिच्छए गन्तुं ॥ सर्वेऽप्यप्रचलिताः प्रिये कृतनिश्रये गन्तुम् ॥

८६६ पतिव्रता :

866. Topsy.

पडपुरओ च्चिअ रभसेण चुम्बिओ देवरो अडअणाए ।

मह वअणं मइरागंधिअं ति हाआ तुहं भणइ ॥ 872 ॥

'तुमचे भाऊ म्हणतात की माझ्या तोंडाला अजून मधाचा वास येत आहे. भाऊजी, तुम्हीच वास घेऊन पहा आणि सागा, ' असें बोलून स्वैरिणीने आपल्या पतीच्या देखत दीराचे आवेशाने चुंबन घेतले.

८६७ असती :

867. Propaganda.

तह अडअणाएँ रुणं पइमरणे बाहरुद्धकण्ठीए ।

अणुमरणसंकिणो जह जारस्स वि संकिअं हिअअं ॥ 873 ॥

नवरा मेला तेव्हां असतीने रुद्ध कण्ठाने एवढा आफोश केला की या दुःखाने ही मरते की काय अशी तिच्या जारालाही धास्ती वाटली.

८६८ धरकांप :

868. Flutter.

वाणीरकुडुंगुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणंतीए ।

धरकम्मवावुडाए बहूएँ सीअन्ति अंगाइं ॥ 874 ॥

[वानीरकुञ्जोद्गीनशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः ।

गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः सीदन्त्यद्भानि ॥]

घरकामात व्यग्र असलेल्या वधूने वेळूच्या कुञ्जांतला पोपटाचा फडफडाट व चीत्कार ऐकला आणि तिचे अंग घरकापले.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. चंद्रालोकावरील राकागम व्याख्येत व्यञ्जने उदाहरण, साहित्यदर्पणात सांगितले आहे : ' भ्रातृमधूं प्रति ननान्दुरूपहास-
च्छलेनोक्तिरियम् । ' काव्यप्रदीपकार सांगतात : ' अत्र दत्तसंकेतः कश्चिच्छता-
गहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यम् । ' वधूने वेळूच्या घनात संकेत दिला होता,
पण घरकामामुळे तिला तिकडे जाता आले नाही, प्रियकराच्या चाहुलीमुळे
पोपटांनी केलेला चीत्कार वानी आला तेव्हा संकेतभङ्गामुळे ती शहारली.

८६९ सासुरवासी :

869. Respite.

णोल्लेइ अणोल्लमणा अत्ता म घरभरम्मि सअलम्मि ।

खणमेत्तं जह संज्ञाए णवर ण व होइ वीसामो ॥ 875 ॥

[नुदत्यनाद्रिमनाः श्वश्रुर्मां गृहभारे सकले ।

क्षणमात्रं यदि सन्ध्यायां भवति न वा भवति विधानः ॥]

खाष्ट सासू दिवसभर माझ्याकडून घरकाम करून घेत असते;
क्षण,चीही असत मिळत नाही. संध्याकाळी मात्र अर्गदी थोडा वेळ
विश्रांति मिळते न मिळते.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. सून शेजारणीशी बोलत आहे. विषय नेहमी-
चाच, सासुरवासाचा. बोलता बोलता संध्याकाळी संकेत ठरविण्याची सूचना.
अर्लंकाररत्नाकरात सूत्रमालंकाराचे उदाहरण: " सूत्रमार्थस्य सूचने सूत्रम् । "

८७० माझ्या माहेरीं :

.870: Tryst.

ठाणे ठाणे चलिआ, वलणे वलणे सनेडसकुडुंगा ।

ण गओ सि अम्ह गामं दिअर ! ण दिट्ठा तुए मुरला ॥८७६॥

भाउर्जा, तुम्ही झडून आमच्या गांीं गेअं नाहीं आणि आमची मुरला नदी पाहिळी नाहीं. तिला किती किती वळणें आहेत आणि प्रत्येक वळणाशीं बांबूचीं त्रेटे आहेत.

● माझ्याबरोबर चला, तीं सारीं ठिकाणें मी तुम्हांला दाखवीन. अशीं सोईस्कर ठिकाणें तिच्या सासरच्या गावीं नसावीत; असलीं तरी तीं अद्याप तिला माहीत नसावीत; भाऊर्जांनीं तरी तीं तिला दाखवावीत कीं नाहीं ?

८७१ स्वयंसिद्धा :

871. Ready & Willing.

महुएहि किं व चालेंअ ! हरसि णिअंवाहि जइ वि मे सिअंअं ।

साहामि कस्स रेंणे ! दूरे गामो, अहमेक्का । 877 ॥

[मधुकै. किं वा पान्थ यदि हरसि निवसनं नितम्भात् ।

शांस्मि कस्यारण्ये ग्रामे दूरेऽहमेकाकिनी ॥]

वेड्या, माझ्याजवळचीं मधुकाचीं फुलेंच काय नितंबांवरलें नेसनें वळ जरी ओढलेंस तरी मी सागणार कोणाला ? येथून गांव फार दूर आहे आणि येथें मी अगदीं एकटी आहे.

● छाया काव्यानुशासनावरून. साहित्यमीमासेंतील पाठ : मह एहि किं व पयअ जइ रहठि णिअस्सणं णिअं वा । ओदो साहेमि कस्तरणे गामो दूदं अहं एकका ॥

१. पयिव. २. णिअंसण. ३. पुरओ. ४. कययामि कस्य पुरतो.

८७२ स्वर्गनिर्माण :

872.: Heaven in Hell.

कालक्षरदुसिक्खिअ धम्मिअ ! रे णिंक्कीडअसरिच्छ ।

दोण्ण वि णिरअणिवासो समअं जइ होई तहि होदु ॥ 878 ॥

[कालाक्षरदुःशिक्षित बालक रे लग मम कण्ठे ।

द्वयोरपि नरकनिवासः समकं यदि भवति तद्भ्रतु ॥]

हे धार्मिक, तू दुःशिक्षित आहेस. तू लिंबावरल्या किड्यासारखा आहेस. काय व्हावयाचें असेल तें होऊं दे; नरकांत जाऊं, पण दोघेही बरोबर जाऊ.

● छाया सरस्वतीकण्ठाभरणावरून. तेथील पाठ थोडा वेगळा आहे: कालाक्षरदुसिक्खिअ बालअ रे लग्ग मज्झ कण्ठम्मि । दोण्ह वि णरअणिवासो समअं जइ होइ ता होउ ॥ गाथाकाराचा तथोक्तधिते धार्मिकावर व परकीं ब्रह्म्यांवर विशेष रोष आहे. भोजदेवाचा टीकाकार जमादर सागतो: बालक, तूं स्वतःला सुशिक्षित म्हणवितोय, पण तूं पक्त अक्षरें गिरविलीं आहेस; तूं शास्त्राचें अध्ययन केले आहेस, पण तुला ज्ञानाचें रहस्य समजलेलें नाहीं. काय म्हणतोस ? 'परस्य दारान्मनसापि नैच्छेत् ।' तूं सुशिक्षित नाहींस, दुःशिक्षित आहेस, तूं शास्त्राचें कोरडें अध्ययन केले आहेस. मी द्रव्य जीवनाचें रहस्य शिकवितें. ये, माझ्या गळ्यांत मिठी घाल, मग तुला शास्त्रवचनाची आठवणही होणार नाहीं. काय होईल ? आपण दोघेही नरकांत जाऊं ! हरकत नाहीं; तेघेही आपण स्वर्ग निर्माण करूं !

८७३ स्रष्टकाळें :

873. Gathering Clouds.

पंथअ ! ण एत्थ संथरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।

उण्णअपओहरे पेक्खिसुण्ण जइ वसइ ता वससु ॥ 879 ॥

[पथिक नात्र संस्तरमस्ति मनाक् प्रस्थरस्थले ग्रामे ।

उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य पदि वससि तद्वस ॥]

पथिका, हें खेडें खडकाळ आहे, तुला झोंपण्यासाठी येथें विछाना मिळणार नाही; पण आमाळांत दग जमू लागले आहेत ते पहा आणि तुला येथें मुकाम करावयाचा असेल तर रहा बापडा.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. स्वयंदूती नायिका. संध्याकाळीं मुकामासाठीं जगां शोषणाच्या पायस्थाला लक्ष्मण असच्चरितेचे उद्गार; खेड्यातल्या गावदळाना त्याचें रहस्य कसें समजणार ? उन्नत पयोधर आमाळात आहेत, तसेच येथेही आहेत; मात्र आम्हां गरीबांचे घरीं विछाना नाही; पटत असेल तर पयारी पसरा, वज्जालभागील पाठः कह लब्धइ सत्परर्य (स्वर्धरत) अम्हाण व पहिय पामरधरभि । उन्नतपयोधरे पेछिऊण जइ वससि ता वससु ॥ ४९४ ॥ साहित्यदर्पणात ' वस्तुरूपशब्दकत्युद्भवार्थे उदाहरण. काव्य-मदीपकारं सागतातः " स्वयंदूती ' द्वयैः पदेः पिशुनयेच रहस्यवस्तु ' इति कामशास्त्रस्थितिमनुसृत्य पथिकमाह-पथिय इति । "

८७४ आत्मार्षणः

874. Pitcher.

विहलकखणं तुमं सहि ! ददृण कुडेण तरलतरदिट्ठिं ।

वारप्फंसणिहेणं अ अप्पा गरुओ चि पाडिय विहिण्णो ॥ 880 ॥

[विहलं खलां त्वां सखि दृष्ट्वा कुडेन तरलतर दृष्टिम् ।

द्वारस्पर्शमिदेण आत्मा गुरुक इति पातयित्वा विभिन्नः ॥

सखि, श्रमानें तूं व्याकुळ झाली आहेस आणि तुझी नजर भिर-भिरत आहे, हें तुझ्या माथ्यावरल्या घड्याच्या लक्षात आलें. आपण फार खड आहेत हें जाणून तुझा भार हलका करण्यासाठी दाराचा धक्का लागल्याचें निमित्त साधून तो आपण होऊन भग्न झाला.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. थोड्या वेळापूर्वी पाणबळावर तिने ज्याची वाट पाहिली होती ती घराजवळ घुटमळताना दिसताच तिची नजर भिर-भिरली, मानेचा तोल गेला व घडा दाराच्या बाहीवर आपटून फुटला. घडा तिच्या माथ्यावर होता, म्हणून त्याला तिच्याहून लाववरचे दिसत होते, घरात खाष्ट सासू असल्यामुळे आत्मार्पणाशिवाय तिला पुन्हा पाण-बळथावर जाण्याची संवि मिळणार नाही हे जाणून ती आपण होऊन कळंडला ! अलंकाररत्नाकरात अपन्हृति व उन्नेद अलंकाराचे उदाहरण.

८७५ सवत्र :

875. Voluntary Statement.

अद्विपिउलं जलकुम्भं धेनूण समागअग्निह सहि तुरियम् ।

समसेअसलिलणीस'सणीसहा वीसमामि खणम् ॥ 881 ॥

[अतिपृथुलं जलकुम्भं गृहीत्वा समागताऽस्मि सखि त्वरितम् ।

श्रमस्वेदसलिलनिःश्वांसनिःसदा विश्राम्यामि क्षणम् ॥]

सखे, पाण्याचा हा फार मोठा भरला घडा घेऊन मी घाईघाईने येथवर आले; या श्रमामुळे मी दमले आहे; मज्या घाम आला व धाप लागली आहे. क्षणभर येथेच बसून मी विश्रांति घेतें.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. तं एवढी श्रमाघूस कशानें झालीय, हें काही तिला कोणी विचारलें नव्हतें. घाटेंत भेटलेल्या सखीला हें तिने आपण होऊन सांगितलें आहे; कारण श्रमाच्या सर्वांशाली दिल्या आपल्या चोरट्या प्रेमव्यवहारार्ची बाह्य चिन्हे छपवायची होती. या गाथेंत वकत्रीचे वक्र चारित्र्य व्यङ्ग्य धर्तानें सूचित केलेलें आहे.

८७६ गुप्तप्रेम :

876. Secret Love.

अणुमरणे हसइ जणो, रोतुं वि ण लब्भइ जहेच्छं ।

ता एत्थ किं करिस्सं चोरिअरमणे विवज्जन्ते ? ॥ ८८२ ॥

प्रियकर मरण पावला—तरी मला मन मोकळे करून रडतांही येत नाहीं; कारण त्याची माझी प्रीति गुप्त होती; त्याच्या नांवानें मी सती गेलें तर लोक मला हसतील. मी करू तरी काय ?

८७७ मनकवडे :

877. Telepathy.

मा पुत्ति ! वंकभणिअं जंपेसु पुरओ तुमं छउल्लाणं ।

हिअणेण जं च भणिअं, तं पि हआसा विआणन्ति ॥ ८८३ ॥

मुली, या चतुर लोकासमोर सांकेतिक बोद्धं नको. हे इतके डुपार धाहेत कीं ते मनांतले विचारही ओळखतात.

● वज्रालगातील पाठ व छाया: मा पुत्ति वड्कवड्कं जम्पसु पुरओ छइल्लोयाणं हिअए । जं च निहितं तं पि हयामा मुगन्ति सुवुद्धीए ॥ २८२ ॥ मा पुत्ति वक्रवक्रं जल्प पुरतः छेरुलोकाना हृदये । वच्च निहितं तदपि हताशा जानन्ति स्वबुद्ध्या ॥

८७८ वक्रोक्ति :

878. Warning.

वंकभणिआइ कत्तो, कत्तो अद्धाच्छिपेच्छिअन्वाइ ? ।

ऊसामिउं पि ण तीरइ छउल्लारिवारिए गामे ॥ ८८४ ॥

येपें व्यङ्ग्य उक्तीचा काय उपयंग ? येपें अधोन्मीलित दृष्टीनें पहावयाचें तरी कसें ? चतुर माणसांनीं भरलेल्या या गावात निःश्वासाचींही चोरी.

● मैत्रिणीने विचारलें, येथें आल्यापासून तुला एवढी विरक्ति कशी आली ? या प्रश्नाचें उत्तर.

८७९ पुतळा :

879. Renewal.

तत्थ वि होंति सहीओ पुत्तलि ! मा रुवसु जत्थ दिण्णा सि ।
तत्थ वि णिउंजलीला, तत्थ वि गिरिवाहिणी गोला ॥ 885 ॥

पुतळा-तू रडतेस कशाला ? तुला जेथें दिलेली आहे तेथेंहि तुला मैत्रिणी भिळतालि, आणि निकुञ्जांत क्रीडा करतां येईल. डोंगरांतून वाहणारी गोदावरी तेथेंही आहेच.

● प्रथम सासरी जाणाऱ्या वधूल माहेरगावच्या मैत्रिणीचें आश्वासन, पुतळा हें विशेषनाम पुत्तलि, पुत्री यावरून आलें असावें.

८८० अधरव्रण :

880. Sore

कस्स व ण होइ रोसो दत्तूण पिआअें सव्वणं अहरम् ।
सभमरकमलंघाइरि ! वारिअवामे ! सहसु एण्हि ॥ 886 ॥

[कस्यैव न भवति दोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सध्वनमधरम् ।
सध्वनमपघाघ्राणशीले वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥]

प्रियेच्या अधरावरील व्रण पाहून कोणाला राग येणार नाही !
आंत भरत असलेलें कमल तिनें हुगलें, तेव्हां त्यानें तिच्या ओंठाचा
चावा घेतला.

● छाया अलंकाररत्नाकरावरून. शोभावरमित्रानें व्याजोक्तीचें उदाहरण
म्हणून ही गाथा उद्धृत केली आहे. ' उन्नेदम्रच्छादनं व्याजोक्तिः । ' संशय

व्यक्त झाला न झाला तोंच, समयसूचक सखीला देन गेलीं भुग्याची सबब सुचली.

८८१ आपद्धर्म :

881. In Default.

छप्पत्तिआ वि खज्जइ णिप्पत्ते पुत्ति ! एत्थ को दोसो ? ।

णिअपुरिसे वि रमिज्जइ परपुरिसविवज्जिण्ण गामे ॥ 887 ॥

मुली, दुसरीं पानें मिळत नाहींत तेव्हा पट्पर्णांलाही पान मानीवें लागतें. त्यांत दोष नाहीं. एकाद्या गांवांत परपुरुष प्राप्त होण्यासारखा नसला तर पतीशीं रममाण होण्यांत कांहीं दोष नाहीं.

● पाइअसद्दमहण्णवात ' छप्पत्तिआ ' या देशी शब्दाचा अर्थ ' चपाती, रोटी, फुलका ' असा दिलेला आहे. पक्वान्नांचे अभावीं रोजच्या चपातीवर भागविण्यात दोष नाहीं, असा अर्थ होऊं शकेल.

८८२ परपुरुष :

882. Presumption.

अमुण्णिअपरपुरिससुहो जंपउ जं किं पि अण्णओ लोओ ।

णिअपुरिसेहि वि अम्हे परपुरिसो त्ति च्चि अ रमामो ॥ 888 ॥

परपुरुषाचें सुख ज्यानीं अनुभविलेले नाहीं त्यांना काय म्हणावयाचें असेल तें म्हणूं द्या. आम्हाला तर रतिप्रसंगीं पतीलाही परपुरुष कल्पिल्यावांचून समाधान होत नाहीं.

८८३ मंडईत चक्रर :

883. Shopping.

माए ! धरोवअरणं अज्ज खु ण त्थि त्ति साहिअं. तुमए ।

ता भण किं कराणिज्जं ? एमेअ ण वासरो ठाइ ॥ 889 ॥

[मातर्गृहोपकरणमद्य स्रलु नास्तांति साधितं त्वया ।

तद्गुण किं करणीयमेवयेव न वासरः स्यायी ॥]

आई, घरांतलें सामानसुमान सपलें आहे असें तूं म्हणत होतीस ना ? सांग, काय करावयाचें आहे तें लवकर सांग, कारण - आतां दिवस फार वेळ राहणार नाही.

● छाया काव्यप्रकाशावरून, माजीपाला, लाकूडफाटा आणावयाच्या निमित्तानें संध्याकाळीं भटकण्यासाठीं मुलीला बाहेर पडावयाचें होतें, त्या-
कारिता तिनें आशाधारक कामसूपणाचा आविर्भाव धारण केला आहे.

८८४ गोयूथिका :

884. Frenzy.

सच्छंदरमणदंसणसंवट्टिअगरुअवम्महविलासम् ।

सुविअंडुवेसविलाआ रमिअं को वणिउं तरइ ? ॥ 890 ॥

विदग्ध वेश्याच्या संभोगामुळें हीणाच्या धानंदाचें वर्णन कोण करूं शकणार ? भोंवतालीं चाललेल्या विलासक्रीडामुळें त्यांचें रतिकौशल्य अधिकच उत्तेजित होतें.

● एक पुरुष अनेक स्त्रियाशी क्रीडा करित आहे, किंवा, सामुदायिक रतीचा प्रसंग आहे, अशा वेळीं सर्वांचें कौशल्य वृद्धिंगत होतें, असा काम-
शास्त्रज्ञाचा अभिप्राय आहे. या गाथेंतील वर्णन गोयूथिकेचें असावें.

८८५ उच्छृंखल :

885. Profligacy.

सामण्णसुंदरीणं विव्वममावहइ अविणओ च्चेअ ।

धूमो वि इ पज्जालिआणं महुरो होइ सुराभिदारुणं ॥ 891 ॥

१ सीदग्धवेशावनिता.

[सामान्यसुंदरीणां विभ्रममावहृत्यविनय एव ।

धूम एव प्रज्वलितानां बहु मतः सुरभिदारूणाम् ॥]

सौंदर्य सामान्य असलें तरी नखरेबाज निर्लज्जपणा भरपूर असला म्हणजे स्त्रिया विशेष आकर्षक दिसतात. चंदनाच्या खोडापेक्षा त्याच्या धुराचाच सुगंध दूरवर दरवळतो.

● छाया सरस्वतीकण्ठाभरणावरून. 'सामान्य-सुंदरी' हा प्रयोग वेदयाना उद्देशून केलेला असावा. निर्लज्ज स्त्रिया कामार्थीने चेतल्या म्हणजे बेफाम आविर्भावामुळे त्यांची आकर्षकता विशेष वृद्धिगत होते.

८८६ पराशरसूत्र :

886. Aphorisms.

अव्वो ! कालस्स गई, सो वि जुआ सरसकव्वदुल्ललिओ ।

पढइ परासरसइं अम्हे वि णिअं पइं गामिमो ॥ 892 ॥

कालाचा महिमा वगाध आहे; पहा : रत्नरित काव्ये लिहिणारा हा तरुण आता पराशरसूत्राचें अध्ययन करीत आहे आणि आम्ही, आम्ही आमच्या पतीकडे बळत आहोंत.

८८७ मानदेवता :

887. Adoration.

पणमह माणस्स, हला ! चलणे, किं देवएहि अण्णेहिम् ?

जस्स पसाएण पिओ घोळंइ पाअन्तपासेसु ॥ 893 ॥

सख्यानों, मानदेवतेची आराधना करा. काय करावयाच्या अहित इतर देवता ? या देवतेच्या कृपाप्रसादाने प्रियकर आपल्या पायाशी ओळण घेत येतो.

८८८ रुसवा :

888. Sulk.

अणुणअपसरं पाअपडनूसवं रभसचुम्बणसुहेल्लिं ।

एआइ अ अण्णाइ अ अवसो व्व कओ फलइ माणो ॥894॥

अनुनयाचा विस्तार, पादवंदनाचा उत्सव, आवेशपूर्ण चुंबनांची सुखद क्रीडा हीं व अशीं अनेक अन्य फळे रुसव्याला येतात; मग तीं अपेक्षित असोत वा नसोत.

८८९ अस्त्र :

889. Infallible.

जइ पुचालि ! बहुएहिं अणुणअसोकखेहि आत्थि दे कज्जं ।

ताव रुअ, गेण्ड माणं, खणमेत्तं तम्मि सुहअम्मि ॥ 895 ॥

मुली, अनुनयामुळे प्राप्त होणाऱ्या बहुविध सुखांची अपेक्षा असेल तर तू अश्रूंचे अन्न काढ, मान धारण कर, म्हणजे तीं तुला क्षणार्धांत प्राप्त होतील.

८९० अपूर्व :

890. Extraordinary.

आणा अणालवंतीएँ कीरण, दीसए पराहुचो ।

णित्राम्मि णीसिसिज्जइ, पुचि ! अपुब्बो क्खु दे माणो ॥896॥

प्रियकराशीं तूं बोलत नाहीस, पण त्याच्या मर्जीप्रमाणें वागतेस; तो पराह्मुख झाला कीं त्याच्याकडे टक लावून पाहतेस आणि तो बाहेर गेला कीं साखे उसासे टाकतेस. मुली, तुला रुसवा याहीं अपूर्वच दिसतो

● अशा अर्घवट उपायांनीं तूं त्याला चठणीवर नित्रा शरण आणूं शकणार नाहीस.

८९१ निश्चय :

891. Resolution.

जं जं भणह, सहीओ ! आम करिस्साम सब्बहा तं तं ।

जइ तरह रुंभिउं मह घीरं समुहागए तम्मि ॥ 897 ॥

[यद् भणथ तत् सख्य आम करिष्यामि तत् यथा सर्वम् ।

यदि त्वरध्वं रोध्दुं मे धैर्यं संमुखागते तस्मिन् ॥]

सख्यांनों, तुम्ही जे जे सांगाल ते ते मी करीन; पण प्रियकर समोर आला म्हणजे माझा निश्चय डगमगणार नाही असा कांहीं उपाय काढा.

● छाया काव्यानुशासनावरून. अनुमान (प्रश्नादप्युत्तरं यत्र) किंवा परिसंख्या (पृष्टेऽपृष्टे वा अन्यापोहपरोक्तिः) अलंकार.

८९२ मतवाला :

892. Gallant.

अल्लिअइ दिट्ठिणिबभच्छिओ वि, विहुओ वि लग्गए सिअए ।

पइओ वि चुम्भइ घला, अलज्जए कह णु कुप्पिस्सम् ? ॥ 899 ॥

(त्यानें दूर व्हावें म्हणून) त्याच्याकडे रागानें पाहिलें कीं तो उलट माझ्या आणखी जवळ घेतो; दूर लोटलें कीं वखाला शट्टें लागतो; आणि फटकारलें कीं चुम्बनच घेतो. सांग, अशा निर्ळजावर रागावूं तरी कशी ?

८९३ हिम :

893. Snow.

हिमजोअचुण्णहरथाओ जस्स दप्पं कुणन्ति राईओ ।

कह तस्स पिअस्स मए तीरइ माणो हला ! काउम् ? ॥ 899 ॥

सखे, हिवाळ्यांतल्या रात्रीच्या थंडीमुळे उद्धट झालेल्या प्रियकरावर मी कशी रुसूं ?

● कारण हिवाळ्यांतल्या रात्री मोठ्या आणि थंडीमुळे अंगांत हुडहुडी भरलेली. वेदर सांगतो, दक्षिणेत जन्मलेल्या या गायेंतील ' हिमयोगचूर्ण ' हा प्रयोग अगदी विलक्षण आहे; कारण येथे बर्फ पडत नाही. प्राचीन काळी येथे दाट जंगल होतें, अर्थात् पाऊस व थंडी यांचें प्रमाण अधिक असलेंच पाहिजे. पाण्यावर बर्फाचा तवंग येण्याइतकें कडक हिंव इकडे अलीकडेही अधून मधून पडतें.

८९४ गेंडा :

894. Rhino.

किं मणह मं, सहीओ ! करेहि माणं ति, किं थ माणेण ? ।

सवभाववाहिरे तम्मि मज्झ माणेण वि ण कज्जम् ॥ 900 ॥

सह्यांनों, काय सांगतां घाय ? मी ! आणि त्याच्यावर रुसूं ? आणखी रुसण्याचा उपयोग घाय ? त्याच्या धर्मी सद्भाव नाही आणि रसिकताही नाही. अशावर रुसायचें कसे ? आणि कशासाठी ?

८९५ विसंगति :

895. Absurd.

जइआ पिओ ण दीसइ भणह हला ! कस्स कीरण माणो ? ।

अह दिट्ठम्मि वि माणो ? ता तस्स पिअत्तणं कत्तो ? ॥ 901 ॥

[यदा प्रियो न दृश्यते भणत हला कस्य क्रियते मानः ।

अथ दृष्टेऽपि मानस्तत्तस्य प्रियत्वं कुतः]

सखे, प्रियकर दृष्टासमोरे नसतो तेव्हा कोणावर रुसायचें ! आणि तो दृष्टासमोर असतो तेव्हां त्याच्यावर कसें रुसायचें ? आणि अशा वेळीं रुसायचें तर तो प्रियकर कसला ?

● छाया सरस्वतीकंठाभरणावरून.

८९६ मात्रा :

896. Accused.

जाणिमि कआवराहं, जाणिमि अलिआइ भणइ सअलाइ ।

अणुणेंते उण जाणे कआवराहं व अप्पाणं ॥ 902 ॥

तो अपराधी आहे, हें मला माहीत आहे. (आपण निर्दोषी आहोंत, असें) तो सागतो, तें खोटें आहे, हेंही मला ठाऊक आहे. पण तो माझे सात्वन् करूं लागतो, तेव्हा मात्र वाटू लागतें कीं खरी अपराधी मीच आहे.

८९७ सराईत गुन्हेगार :

897. Habitual Offender.

अवराहसहस्साइं भरिमो हिअएण तम्मि अंदिट्टे ।

दिट्टम्मि उण, पिअसही ! एक्कं पि ह्नु णं ण संभरिमो ॥903॥

तो समोर नसतो तोंपर्यंत त्याचे सहस्रावधि अपराध माझ्या मनांत येमान घालीत असतात, पण त्याची माझी दृष्टभेट झाली कीं त्या अनंत अपराधापैकीं एकाही मला आठवत नाहीं.

८९८ सान्निध्य :

898. Freedom of Speech.

भण भण जं जं पडिहाइ तुज्ज, तं तं सहामिमो अम्हे ।

असहत्तणं च जीअं च वल्लभे दोइ ण घडंति ॥ 904 ॥

बोल, बोल, काय वाटेल तें बोल तें; सारें आम्ही सहन करूं. सहन-शीलतेचा अभाव आणि प्रियकराचें सान्निध्य यांचा सहवास अशक्य आहे.

८९९ परकायाप्रवेश :

899. Transmigration.

एअं चिअ मह णामं ? भण भण दे सुहअ ! किं विलक्खो सि ? ।

पडिहाइ जं ण तुज्ज वि, ममं पि किं देण णामेण ॥ 905 ॥

अस्सें, हें माझें नांव आहे काय ? बोल, बोल ; कां ? गोंधळलास सा ? सुमग, माझें नांव तुला आवडत नसलें तर मलाही त्याचा त्याग करता येईल.

● गोश्रस्खलन. त्यानें तिला भलत्याच नांवानें हांक मारली. तें लक्षांत आलेच नाहीं अशी बतावणी करून तिनें आश्वासन दिलें कीं तूं तुझ्या आवडीचें नांव मला ठेवलेस, तें मलाही फार आवडलें. एवढ्यानें तुझें प्रमाधान होईल ना ! सहनशील, वासवदत्तेहून सहनशील.

९०० धृंदी :

900. Stupor.

सुहअ ! मुहुत्तं सुप्पउ, जं ते पडिहाइ तं पि भण्णिहिसि ।

अज्ज ण पेच्छंति तुहं णिदागरुआइ अच्छीइ ॥ 906 ॥

सुमग, जागरणामुळे डोळे जड झालेले असल्यामुळे तुला अज्ञान नीट दिसत नाहीं आणि धट धोळतांही येत नाहीं. आणखी थोडी झोंप घे आणि मग जें वरें दिसेल तें बोल

१ एअं चिअ एम छो ?

९०१ प्रतिकार :

901. Retaliation.

मा वेलवेसु बहुअं पुत्तअ ! अलिएहि गोचेहि ।

एसा वि जाणइ च्चिअ परिहासुम्मिस्सभणिआइं ॥९०७॥

मुला, तूं तुझ्या पत्नीला भलत्याच नांवानें हांक मारत आहेस. तिला अशी चिडवूं नकोस. तुझी चेष्टा करण्याइतकी बुद्धि तिलाही आहे

● सरा प्रभार आईनें थोळखल होता, पण ही सारी चेष्टामस्करी चाललेली आहे अशी आपली समजूत शाली असल्याची बतावणी करून या अनुचित प्रसंगाला ती वेगळें वळण लावण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

९०२ चण्डिका :

902. Fury.

अइ चण्डि ! किं ण पेच्छसि ? जइ सो वाहरइ अण्णगोत्तेण ।

अइ दे इच्छइ मच्छरपणाच्चिअच्छं मुहं दट्ठु ॥ ९०८ ॥

हे चंडिके, मत्सरानें प्रस्त झालेल्या व गरगर फिरणाऱ्या डोळ्यांमुळे तुझ्या मुखाला येणारी शोभा पाहण्याच्या इच्छेनें त्यानें तुला मुद्दाम दुसऱ्याच नांवानें संबोधिलें, हें तुला कसें कळत नाहीं !

९०३ टकमक :

903. Gaze.

वेआरेज्जसि, मुद्धे ! गोत्तखलिएहि मा खु तं रुवसु ।

किं व ण पेच्छइ अण्णइ एदहमेत्तेहि अल्लीहिं ॥ ९०९ ॥

वेढे, त्यानें तुला अन्य नावानें हांक मारली म्हणून एवढें कां रडावयाचें ? तो डोळे विस्फारून तुझ्याकडे टकमक पहात आहे, तें तुला दिसलें नाहीं का ?

९०४ मंचक :

904. Couch.

सोचुं सुहं णं लब्भइ, अब्बो पेम्मस्स वंक्विसमस्स ! !

दुग्घाडिअमंचअस्स व खणे खणे पाअपडणेण ॥ 910 ॥

प्रेमाची गति वक्र आणि विषम असते. ती (माझी मनधरणी करण्या-साठी) क्षणोक्षणी व जागोजाग माझ्या पाया पडला, यामुळें मंचकावरील शय्या (प्रेमाच्या मार्गाप्रमाणें) उंचसखल झाली. यामुळें दोन घटका सुखानें झोंप घेईन म्हटलें तर तें काहीं जमत नाहीं.

९०५ विन्मुख :

905. Confusion.

एकसअणम्मि सुमुही विमुही गरुएण माणबंधेण ।

सिविणकलहम्मि होंती परम्मुही सम्मुही जाआ ॥ 911 ॥

आम्ही दोघे एकाच आयरुणावर झोंपलों होतो, पण सुमुखि माझ्यावर खूप रागावलेली असल्यामुळें माझ्याकडे पाठ करून झोंपली होती. नंतर स्वप्नातही ती माझ्याशीं भाडली; त्यावेळीं तिनें पुन्हां, कुशी पालटल्यामुळें ती विन्मुख होती, ती आयतीच सन्मुख झाली !

● आणि मग ? मग काय विचारता ? स्वप्नातही मी दुपच्याशीं भाडलें व त्यामुळें तोंड फिरवलें हें जागी शाल्यावर तिनेंच त्याला सांगितलें असलें पाहिजे !

९०६ संवय :

906. Habit.

वदूउ ता तुह गव्वो, भण्णसि रे जह विहंडणं वअणं ।

सच्चं ण एइ णिदा तुए विणा, देहि ओआसं ॥ 912 ॥

वाहूँ दे, तुझा उद्धटपणा आणखी वाहूँ दे. बोल, मनाला येईल तें बोल. पण हें पहा, तूं शेजारीं असल्याशिवाय मला शोंपच येत नाही; तुझ्या विज्ञान्यावर मला थोडीशी जागा दे.

९०७ अंकुर :

907. Germination.

कअविच्छेओ सहिंभंगिमणिअसब्भाविआवराहाए ।

झडि आपल्लवइ पुणो णअणकवोलेसु कौवतरू ॥ 913 ॥

तिच्या सखीनें तुझा अपराध तिला अलंकारिक भाषेत सांगितला, तरी तिला त्याची स्पष्ट जागीव झाली. तिच्या रागाचा वृक्ष उन्मळून पडला होता, त्याला एकाएकीं नवे अंकुर फुटले आणि तिचा क्रोध तिच्या नेत्रांत व गालांवर व्यक्त झाला.

९०८ अश्रुसिंचन :

908. Rejuvenation.

उम्मूलमि व हिअअं अणुणिज्जंतीओ माणवंतीओ ।

संमरिअमणुणिअभरवाहभरोरुंभिअमुहीओ ॥ 914 ॥

मागिनांचा अनुनय केला जाऊन असतांना प्रियकराच्या अदरार्थाच्या आठवणीमुळे तिच्या डोळ्यांतून अश्रु वहात आहेत आणि त्यांच्या सिंचनामुळे तिच्या हृदयांतली प्रीतीला नवे अंकुर फुटत आहेत.

९०९ बोभाटा :

909. Notoriety.

ण वि तह तकखणसुअमण्णुदुक्खविअणाओ वि रुवंति ।

जह दिट्ठम्मि पिअअमे अणुणिज्जंतीओ तरुणीओ ॥ 915 ॥

प्रियकराच्या दुर्वर्तनाचा बोभाटा कानीं येतो त्यावेळीं होतें त्याहून अधिक दु.ख त्यानंतर तो दृष्टीस पडतो व अनुनय करू लागतो तेव्हां स्त्रियांना होतें आणि त्याची चीड येते.

● कारण त्यावेळीं त्यांना त्याच्या खोटेपणाचा प्रत्यय येतो आणि आपल्या जीवनाच्या वैफल्याची जाणीव होते.

९१० लत्ताप्रहार :

910. Kick.

द्विअए रोसुक्खित्तं पाअपहारं सिरिण पत्थंतो ।

ण हओ दइओ माणंसिणीएँ, थोरंसुअं रुण्णं ॥ 916 ॥

[हृदये रोषोद्गीर्णं पादप्रहारं शिरसि प्रार्थयमानः ।

तथैवेति प्रियो मनस्विन्या स्थूलाश्रु रुदितं ॥]

(ती त्याच्यावर इतकी चिडली होती की) मनातल्या मनांत तिनें त्याचें मत्तक लायेच्या ठोकरीनें आमाळांत उडविलें होतें; पण प्रियकरानें तिच्या पायांवर डोकें ठेवून प्रत्यक्ष लत्ताप्रहाराची याचना केली तेव्हां तिनें तें ठोकरलें नाहीं किंवा दूर छोटलें नाहीं; एवढेंच नव्हे, तर तिच्या डोक्यांतून टपोरे अश्रु ओवळू लागले

● छाया वज्जालगावस्स.

९११ मदिराचपक :

911. Wine-Glass.

पिअमविङ्णचसअं अचविखअं पिअसहीएँ देतीए ।

अभणंतीएँ वि माणंसिणीएँ कहिओ न्चिअ विरोहो ॥ 917 ॥

चपकांतील मदिरेचा आस्वाद घेण्यापूर्वीच प्रियकरानें तो प्रिय-सखीच्या हातीं दिला; तेव्हां मानिनी एक शब्दही बोलली नाही आणि केवळ मौनानें तिनें त्याच्या अनुनयाला असलेला धापला विरोध प्रकट केला.

● तिच्या हातीं चपक देतांना तोही कांहीं बोलला नव्हता, पण या वृत्तीनें त्यानें तिला विनंति केली कीं पहिला घोंट तूं घे, नंतर मी घेईन; तिला तें मानवळें नाहीं.

९१२ लम्पांश :

912. Recompense.

वच्चिहिइ सो घरं से, लहिहिइ ओआसमेहिइ सआसं ।

मणिहिइ जं भणिअव्वं, पच्चुत्तं किं णु पाविहिइ ? ॥ 918 ॥

ती त्याच्या घरीं जाईल, संधि साधील आणि जें कांहीं सांगावयाचें आहे तें सांगेल; तिला प्रत्युत्तर काय मिळेल वरें ?

९१३ चंद्रकला :

913. Waning Moon.

तणुआइआ वराई दिअहे दिअहे मिअंकलेहें व्व ।

बहलपओसेण तुए णिसंस ! अंधारिअमुहेण ॥ 919 ॥

निर्दया, तुझ्या मनांत तिच्याविषयीं गाढ द्वेष भरलेला आहे आणि ती सन्निध असतांना तुझें मुख फालवंडलेळें असतें. हें पाहून विचारी दिवसानुदिवस (कृष्णपक्षाच्या) चंद्रफळेप्रमाणें झुरत आहे.

९१४ विशालाक्षि :

914. Phase.

दावतेण तुह मुहं भुमआभंगम्मि होन्त णवसोहं ।

अफएण उवकअं अज्ज मण्णुआ मज्झ, पसिअच्छि ॥ 920 ॥

तू आज माइयावर निष्कारण रागावलीस, पण त्यामुळे मला एक अनपेक्षित लाभ झाला. हे विशालाक्षि, क्रोधाविष्ट झाल्यामुळे तू भृकुटिमङ्गाने सज्ज असा दृष्टिक्षेप केलास तेव्हां मला एक अमिनव आकर्षक अर्शा शोभा दिसली.

९१५ भृकुटिमंग :

915. Pose.

मिउडी ण कआ, कडुअं णा लविअं, अहरअं ण पज्जुट्टं ।

उवऊहिआ ण रुग्णा - एएणवि जाणिमो माणं ॥ 921 ॥

मी तिला आलिंगिते, तेव्हा तिने मुवई' चढविली नाही, कटु वचने केली नाहीत, ओंठ उडवले नाहीत किंवा अश्रु टाळले नाहीत. यावरूनच मी ओळखले की ती हसली आहे.

९१६ अबोली :

916. Dumb.

किं पि ण जंपसि कामं, भणिअं च करेसि तं तथा तुरिअं ।

हिअअं रोसुव्वेअं ति तुज्झ विणश्रो च्चिअ कहेइ ॥ 922 ॥

कामाशिवाय बोलत नाहीस व सांगितलेले काम स्वरित करतेस. तुझा हा विनयच सांगतो की तुझ्या हृदयातला क्रोध अद्याप नष्ट झालेला नाही.

९१७ हा राग सोड, सोड :

917. Displeas'd.

परिपुंछिआ ण जंपसि, चुंघिज्जंती बला मुहं हरासि ।

परिहासमाणविमुहे ! पसिअंछि ! मणं म्ह दूमेसि ॥ 923 ॥

काहीं विचारलें तर तूं बोलत नाहीस, बलात्कारानें चुंवन घेतलें तर आंठ चुकवतेस. हे विशालाक्षि, रुसव्यामुलें तूं विन्मुख झाली आहेस आणि यामुलें आम्हाला पीडा होत आहे.

९१८ यौवन :

918. Passing Show,

अइ पीणत्थण उत्थंभिआणणे ! सुअणु सुणसु मह वअणं ।

अथिरम्मि जुज्जइ ण जोव्वणम्मि माणो पिए काहुं ॥ 924 ॥

हे सुतनु, पीनस्तनी, उन्मुखि, माझे वचन ऐक. तारुण्य अस्थिर आहे, म्हणून प्रियकरावर रुसणें योग्य नाही.

९१९ शिशिरयामिनी :

919. Long Nights.

तरलच्छि ! चंदवअणे ! थोरत्थणि ! करिअरोरु ! तणुमज्जे ! !

दीहा ण ममप्पई सिसिरजामिणी, कह णु दे माणो ॥ 925 ॥

तुझे मुख चंद्रासारखें आहे, कटि सूक्ष्म आहे आणि माझ्या हत्तीच्या सोडेसारख्या आहेत. तुझे स्तन थोर आहेत. हिवाळ्यांतल्या दीर्घ रात्री व्यर्थ संपलेल्या नाहीत. तूं मान का सोडीत नाहीस !

९२० भुजंग :

920. Cobra.

सुहआ वि सुंदरी वि हु तरुणी वि हु माणिणि ति आ पुत्ति ।।
चंदणलंडि व्व हुअंगदूमिआं किं णु दूमेसि ॥ 926 ॥

तूं तरुण आहेस, सुंदर आहेस, तुझे वय सुखोपभोगांचे आहे.
चंदनाच्या झाडाभोंवतीं भुजंगाचा विळखा असावा तसा तुझ्या ठायीं
मानानें प्रवेश केला आहे. तूं मान धारण करून आमचा छळ कां
करतेस ?

९२१ सफल :

921. What Else ?

पडिवक्खस्स वि पुरओ समुहं भाणिआ सि तेण : पसिअ ति ।।
अवलंविअस्स माणिणि ! माणस्स अ किं फलं अण्णं ॥ 927 ॥

सवतींच्या देखत ल्यानें ' प्रसन्न हो ' म्हणून तुझी प्रार्थना केली.
मानिनि, मानधारणापासून तुला आणखी कोणत्या फळाची अपेक्षा आहे ?

९२२ उमाळा :

922. Masquerade.

कड्डुंसि चलिअवलए हत्थे, मुंचेसि अहमुही वाहम् ।

पडिरुंभासि णीसासे, बहुअं ते माणविण्णाणम् ॥ 928 ॥

तूं मान खाली घालून अश्रु ढाळीत आहेस, हुंदके दावून टाकीत
आहेस; तुझ्या हातांतलीं कंभरुं गळून पडत आहेत. तूं रुसली आहेस—
आणि हें लपविण्याचा तूं कितीही प्रयत्न केलास तरी तो व्यर्थ आहे.

९२३ अवडंबर :

923. Ostentation.

कज्जं विणा वि-कअमाणडंभरा पुलअभिण्णसव्वंगी ।

: उब्जल्लालिंगणसोक्खलालसा पुत्ति ! मुणिआ सि ॥929॥

मुलीं, तूं हें रुसव्याचें अवडंबर कां मांडलें आहेस ! पहा, तुझें शरीर रोमांचांनीं पुलकित झालेलें आहे आणि तुला अभिमानसुखाची तोंत्र इच्छा झालेली आहे असे स्पष्ट दिसत आहे.

९२४ स्वमांतही अग्राप्य :

924. Misfortune.

हंढो ! किं व ण दिहुं हला ! मए जीविअं घरन्तीए ।

सो मं अणुणोइ पिओ अहं पि अणुणिज्जिभि हआसा ॥930॥

सखि, मी दुर्दैवी; मी जीव धरून राहिलें आहे आणि मी काय फाय पाहिलें नाहीं ! प्रियकर माझा अनुनय करीत आहे आणि मी अनुनय करून घेत आहे !

● विरहजन्य निद्रानाशामुळे हें सुख मला आतां स्वमांतही मिळत नाहीं.

९२५ बहुवल्लभ :

925. Competition.

तो सोवखं, ताव रई, ता रणरणअस्स ण त्थि ओआसो ।

जा दुवखेवकणिहाणे ण होइ बहुवल्लहे पेम्मं ॥ 931 ॥

ज्याला पुष्कळ प्रियकरणी आहेत अशा बहुभावर जोंवर आपलें प्रेम जडलेलें नाहीं तोंवरच आनंद व सौख्य हीं प्राप्त होतात आणि हळड्डीला खवसर मिळत नाहीं. बहुवल्लभांवर प्रेम हें दुःखाचें भाण्डार !

९२६ अंतर्ज्ञानी :

926. Mediation.

माणहरिएहि गंतुं ण तीरण, सो ण एइ अवरही ।

को वि अपात्थिअमुणियो णेज्जं मंतं व आणेज्जं ॥ 932 ॥

मी मान धारण केलेला असल्यामुळे मनधरणी करण्याकरितां प्रिय-
कराकडे जाऊं शकत नाही आणि तो अपराधी असल्यामुळे आपण
होऊन इकडे येत नाही, मनकामना जाणण्याचें अंतर्ज्ञान असलेला
कोणी त्याला इकडे आणील काय ?

● अर्थ नीट लागत नाही.

९२७ स्फटिकपात्र :

927. Crystal Glass.

उच्चहइ दइअगहिआहरोट्टुञ्जंतकोवगअराअं ।

पाणोसरन्तमइरं व फल्लिहचसअं मुहं बाला ॥ 933 ॥

तरुणांच्या मुखावरील रागाची लाली ओसरली आहे — कारण प्रिय-
करानें तिचा अधर धरून जणुं स्फटिकपात्रातली आरक्त मदिरा
पिऊन टाकली आहे !

९२८ आवेश :

928. Assault.

गाढालिंगणरभसुज्जुअम्मि दइए लहुं समोसरइ ।

माणंसिणीएँ माणो पेळ्ळणभीओ व्व हिअआहि ॥ 934 ॥

[गाढालिंगणरभसोद्यते दयिते लघु समुपसगति ।

मनस्विन्या मानः पीडनभीत इष हृदयात् ॥]

। प्रियेला गाढ आळिगन देण्यासाठी प्रियकर आवेशानें सरसावला तेव्हां जणू चेंगरून जाण्याच्या धास्तीनें प्रियेच्या हृदयांतील मान एकाएकी ओसरला.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. उत्प्रेक्षेच उदाहरण.

९२९ मानपर्वत :

929 Thunderbolt

तुङ्गो थिरो विसालो जो सहि ! मे माणपञ्चओ रइओ ।

सो दइअदिद्विवज्जासणीएँ बाए वि ण पहुंतो ॥ 935 ॥

तुङ्गः स्थिरो विशालो यो रचितो मानपर्वतस्तस्या ।

स दयि दृष्टिवज्जाशनेर्घातमेव न प्राप्तः ॥

सखि; उंच, स्थिर व विशाल असा मानाचा पर्वत मी उभारला आहे खरा, पण प्रियकराच्या एका दृष्टिक्षेपाच्या वज्रपातानें त्याचें चूर्ण होऊन जाईल.

● छाया वज्जालङ्गावरून.

९३० चलविचल :

930. Agitation.

सहि ! विरइऊण माणस्स मज्झ धीरचणेण ओआंसं ।

पिअअमदंसणविहंलक्खणम्मि सहसे त्ति तेण ओसरिअं ॥ 936 ॥

[सखि विरचय्य मानस्य मम धीरत्वेनाश्वासम् ।

प्रियदर्शनविष्टेद्दलक्षणे सदसैव तेनापच्यतम् ॥]

१. आसासम्. २. विहलंखल्लगणम्मि. ३. विहलक्षणे.

सखि, मी मोठ्यां धीरानें मान धारण केला होता, पण प्रियकराचें दर्शन झालें तेव्हां एवढी चलबिचल झाली कीं माझा मान एकाएकी ओसरला.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. उत्प्रेक्षा या विभावना.

९३१ श्याम :

931. Wounds and Scars.

गहपअपसाहिअंगो निदाघुम्भंतलोअणो ण तहा ।

जइ णिव्वणाहरो सामलंग ! दूमेसि मह हिअअं ॥ 937 ॥

[नखमुखप्रसाधिताङ्गो निद्राघूर्णलोचनो न तथा ।

यथा निर्घर्णाघरः श्यामलाङ्ग दूनयसि मम हृदयम् ॥]

हे श्याम, तुझ्या अंगावरील नखक्षतांचें प्रसाधन किंवा जागरणामुळें घुमणारे तुझे लोचन पाहून माझे मन व्यथित होत नाही; पण तुझ्या ओंठावर व्रण नाही असें दिसलें कीं माझे हृदय विदीर्ण होतें.

● छाया काव्यानुशासनावरून. कोणावरही का होईना, जेंवर तूं प्रेम करीत आहेस, तेंवर तुला पुन्हा प्राप्त करून घेण्याची मला आशा वाटते. माझ्या मनात मत्सर नाही, आशा आहे, धीर आहे, तूं विरक्त शालास तर मात्र माझा धीर तग धरणार नाही.

९३२ प्रतिबिंबः

932. Replica.

पचकखमंतुकारअ ! जइ चुंवासि मे इमे हअकबोले ।

ता मज्झ पिअसदीए विसेसओ कीस तण्हाओ ? ॥ 938 ॥

निर्लज्जा, तुझा अपराध प्रत्यक्षपणे माझ्या प्रत्ययास आला आहे. इकडे तं माझ्या दुर्दैवी गालाचें चुंबन घेतलेंस आणि तिकडे माझ्या प्रिय सखांचे गाल ओले झाले; तुमचें एकामेकांवर प्रेम नसते तर असें कां होतें ?

● नायिकेच्या आरसपानी गालावर पलीकडे उग्या असलेल्या सर्पिंच्या मुखाचें प्रतिबिंब उमटलें होतें, त्याचें तो चुंबन घेत होता. नायकाचें शाल्य विदग्ध सखीच्या ध्यानांत आलें तेव्हां ती घामाघूम झाली आणि तिची ही अवस्था दृष्टोत्पत्तीस आली तेव्हां नायिका मत्सरग्रस्त झाली.

९३३ गाल :

933. Cheek.

तद्वा मह गंडत्थलाणिमिअं दिट्ठिं ण णोसि अण्णचो ।

एण्हि स च्चेअ अहं ते अ कपोला ण सा दिट्ठी ॥ 939 ॥

[तदा मम गण्डस्थलनिमग्रां दृष्टिं न नयस्यन्यत्र ।

इदानीं सैवाऽहं तौ च कपोली न सा दृष्टिः ॥]

तेव्हां तुझी अनिमिष नजर माझ्या गालावर एकाग्र झाली होती. आतां मी तीच आहे आणि माझे गालही तेच आहेत, पण त्यांकडे तुझा दृष्टि वळत ही नाही.

● टाया काव्यप्रकाशावरून. त्याची नजर तेव्हां दिव्या गालावर एकाग्र झाली होती कारण त्यावेळीं त्यावर तिच्या सर्पिंचें प्रतिबिंब उमटलें होतें. बिंब अप्राप्य असलें म्हणजे प्रतिबिंबावर तद्दान भागयाची लागते. आतां प्रतिबिंबही नव्हतें, म्हणून ही अनावृत्ति.

९३४ पर्यवसान :

934. Sequence.

ताणं गुणग्गहणानं ताणुक्कंठाणं तस्स पेम्मस्स ।

ताणं भणिआणं सुंदर ! ईरिसिअं जाअमपसाणं ॥ 940 ॥

[तेषां गुणग्रहणानां तासामुत्कण्ठानां तस्य प्रेम्णः ।

तेषां मणितानां सुन्दर इदृशं जातमवसानम् ॥]

ते गुणग्रहण, ती उत्कण्ठा, ती प्रीति आणि ती वचने - हे सुंदर,
त्या सर्वांचे पर्यवसान हे असें झाले !

● छाया काव्यप्रकाशावरून.

९३५ मनधरणी :

935. Propitiation.

अलिअकुविअं पि कअमंतुअं व म जेसु सुहअ ! अणुणेतो ।

ताण दिअहाण हरणे रुआमि, ण उणो अहं कुविआ ॥ 941 ॥

पूर्वी मी रुसण्याचें ढोंग करीत असें, माझा रुसवा खरा नाहीं हें
माहीत असूनही तू जीव तोडून माझा अनुनय करीत असस आणि मी
मान सोडीत नसे; त्या दिवसाची आठवण होऊन मला रडूं येत आहे.
प्रियकरा, आतां तूं राग सोड आणि माझ्याकडे परत ये.

● तुझ्या अपराघामुळे मी आता तुझ्यावर खरोखरीच रागावले आहे, तरीही
मीच तुझी मनधरणी करीत आहे. प्रियकरा, तूं कितीही अपराघ केलेस तरी
मी तुझ्यावर रागावणार नाहीं किंवा कोणत्याही निमित्ताने रुसणार नाहीं; तूं
माझा त्याग करूं नको म्हणजे झाले.

९३६ अपराघ :

936. Offence.

आम, तुह णावराहो, पिअअम ! मे लोअणाण इह दोसो ।

माणसहम्मि चडुलेहि वासिओ जेहि हिअअम्मि ॥ 942 ॥

१. फणीतानाम् सुंदर न दि सदृश एव अवसाद ।

प्रियतम, तुझा कांहींही अपराध नाही; अपराध माझ्या डोळ्यांचा, पण त्यांनी मान माहीत नसलेल्या माझ्या हृदयांत तुझ्यासारख्या चंचल वृत्तीच्या व्यक्तीला प्रवेश करू दिला. दुर्दैव माझे की तुझ्यावर माझे प्रेम आहे

९३७ अबोल :

937. Grievance.

को सुहृद ! तुज्ज दोसो ? हअहिअअं णिट्ठुरं मज्झ ।
पेच्छसि अणिसिणअणो जंपसि विणअं ण जंपसे पिट्ठुं ॥९३७॥

सुमग, तुझा काय दोष ? माझेच दुष्ट हृदय निष्ठुर आहे. तूं अनिमित्त नजरेने पाहतोस, सिनयाने बोलतोस; पण कांहीं विचारले की त्याबद्दल मात्र बोलत नाहीस.

९३८ नाटक :

938. Histrionics.

वच्च ! मह च्चिअ एवकाएँ होंतु णीसासरोइअन्वाइं ।

मा तुज्ज वि तीएँ विणा दक्खिण्णहअस्स णज्जंतु ॥ ९३८ ॥

[मज्जमनिमैकस्य मयन्तु निःश्वासरोदितव्यानि ।

मा तथापि तथा विना दाक्षिण्यदत्तस्य जनिपत्त ॥]

माते अथू प हृदके माझ्या स्तन भ्यासाठीच आहेत; ते माझ्या-
पुत्रतेव राहूँ पण. मुद्दी जा, मन मानेनू तिरुडे जा; मया श्रीपारिक
दाक्षिण्याची जग्नर नाही.

● छाया चन्द्रमाश्रीकायम्न. गोधमपलनामुळे रात्रि भूक हातेत्या
चोवसाची गणितेलेहून निर्भलना. अ'सारतानावरी विभ्रानाणने
रत्तरणः ' अनिष्टविषाने विष्याभाशः ।

९३९ विट :

939. Pimp.

अणुवत्तंतो अम्हारिसं जणं आहिजाईए ।

चितेसि उणो हिअए अणाहिजाई सुहं जअइ ॥ 945 ॥

छातीवर हात ठेवून सांग, असेंच आहे कीं नाहीं ? वैदग्ध्याचा भाव आणून आमच्यासारख्यांच्या व्यवसायाचा तूं चांगला फायदा घेत असलेमुळे स्वतः सपन्न नाहीस तरी तुला जीवनाची चिंता नाही.

९४० ललाट-लेख :

940. Finger Prints.

हुं ! निर्लज्ज ! समोसर ! तं चिअ अणुणेषु, जीएँ दे एअं ।

पाअंगुष्ठालचअरसेण तिलअं विणिम्मविअं ॥ 946 ॥

[हु निर्लज्ज समपसर नामेवानुनय यस्यास्त एतत् ।

पादांग्राडगुष्ठालक्तकेन तिलकं विनिर्मितम् ॥]

हुं, निर्लज्जा, बस कर. जिच्या पादांगुष्ठावरील अळित्याच्या स्पर्शानें तुझ्या ललाटावर हा तिलक उमटला तिचाच अनुनय कर.

● छाया सरस्वतीरूढाभरणावरून. ईर्ष्येचें उदाहरण: ' ईर्ष्यामाहुः समानेषु मानदानाधमर्षणम् ॥ ' अळित्याच्या छटेवरून तिनें त्याच्या अपराधाप्रमाणेंच त्याचें रहस्यही ओळखलें कीं काय ?

९४१ ती, ती, ती :

941. Favouritism.

सा वसईं तुज्ज हिअए, स चिअ अच्छीसु, सा अ सिविणेंसु ।

अम्हारिसाण सुंदर ! ओआसो कंथ पावाण ? ॥ 947 ॥

[सा वसति तव हृदये सैवाक्ष्णोः सैव वचनेष्णु ।

अस्माद्दृशीनां सुन्दर अवकाशः कुत्र पापानाम् ॥]

ती तुझ्या हृदयांत ठाण मांडून वसली आहे. तुझ्या डोळ्यांत तीच दिसते. तुझ्या बोलण्यांतही वारंवार तिचाच उल्लेख येतो. स्वप्नांतही तुझ्याबरोबर तीच असते. हे सुंदर, सांग आमच्यासारख्या पापिण्यांना कोठें जागा आहे ?

● छाया काव्यप्रकाशावल्न. काव्यप्रकाशांत व काव्यप्रदपिंत विशेष अलंकाराचें उदाहरण. अलंकाररत्नाकरांतील व्याख्या : ' अनाधारमाधेयमेक-मनेक गोचरं सम्भावितादधिकस्य विरुद्धस्य वा सम्पत्तिश्च विशेषः । '

९४२ सुशिष्या :

942. Pupil.

तण्हा मे तुज्झ पिअचणस्स, कह तं ति णो हि जाणामो ।
दे सुदअ ! तुमं चिअ सिक्खवेसु जह दे पिआ होमि ॥ 948 ॥

हे सुभग — तुझे प्रेम संपादन करण्याची माझी इच्छा आहे, पण तें कसे मिळवावें तें मला कळत नाही. प्रियकरा, मी तुझी प्रिया कशी होऊं शकेन तें तूच मला शिकव.

९४३ पुष्पा :

943 Lust.

मालिणवसणाण क्रिअवणिआणं आपंदुगंडपालीणं ।

पुष्पवड्ढंआण कामो अंगेसु कआउहो वसइ ॥ 949 ॥

पुष्पवतीची वड्ढें मळिन असतात, ती दूर दूर असते व तिचे गाठ फिकट असतात; तरी जगू तिच्या अंगप्रत्यंगांन अनंग सर्व आयुधांसह सग्न होऊन वास परतो.

● साहित्यमीमांसेतील पाठः मळिगव्रह्मणाणकअवे णिआण आपसु गीढ पाडीण । पुप्फवईअण कामो अग्गे सुयकाउहो वसइ ॥

९४४ तीन दिवस :

944. Cross Objection.

पुप्फवइअ म्हि, बालअ ! मा चिवसु ! अदीहराउसो होसि ।
अज्ज चेअ मरिज्जउ ! मअच्छि । किं कालहरणेण ॥ 950 ॥

ताः—वेड्या, (माझी प्राप्ति एवढ्यात होणार नाही); मी पुष्पवती
आहे; मला शिवू नको, नाहीतर तुझे आयुष्य क्षीण होईल.

तो.—हरिणाक्षी, मी आजच मेलों तरी चालेल — पण कालहरण
करू नको

९४५ अलका :

945. Curls.

वाणिअअ ! हस्तिदंता कत्तो अम्हाण वग्घकत्तीओ ।
जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसक्केए सोण्हा ? ॥ 951 ॥

[वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माक व्याघ्रकृत्ययः ।

यावल्लुलितालकमुखी गृहे प्रतिवसति स्नुपा ॥]

वाणीबुवा, आता आमच्याकडे हस्तिदंत किंवा व्याघ्रचर्म कसे
मिळणार ? मुरभुरत्या कुरळ्या फेसाच्या नव्या सूनवाई घरात आल्या
आहेत ना ?

● छाया काव्यप्रकाशावरून, अलंकारमहोदधीत उत्तर अलंकाराचें
उदाहरणः “ तदुत्तरं भवेत् यत्र प्रभोन्नयनमुत्तरात् । असद्द् वा सति प्रभे

यत्रासम्भाव्यमुत्तरम् ॥ ” अलंकारतनाकरात् नियमाच्च उदाहरणः ‘ अन्य-
नियेधायोऽपि विधिर्नियमः । ’ वज्रजालगांतील पाठ य छायाः ‘ उत्तुङ्गं
योर यणवद्वृत्तालसा जं वद्द सुवद् । ’ उत्तुङ्गं पृथुस्तनपृष्ठतालसा यदधूः
स्वपिति । ’

९४६ हंसीः

946. Swanny.

गण्दंति पिअअमाण वअणाहि हंसीओ विसलअद्दाइ ।

हिअआइ व कुसुमाउहवाणकआणेअरंघाइ ॥ 952 ॥

हंसी प्रियकराच्या चोंचोंतून कमलाचे तंतु काढीत नसून जणू
कुसुमायुवाच्या शरांनीं विद्ध झालेल्या त्याच्या हृदयाचेच महण फरीत
आहे.

● साहित्यमीमांसेतील पाठः ‘ गण्दंति पिअअमापि अ अमाअवअणा
दि विसलअद्दाइ । हिअआइ वि कुसुमाउहवाणकआणेअरंघाइ ॥ ’

९४७ हंसः

947. Exaltation.

हंसाण सरोहिं सिरी, सारिज्जइ अह सराण हंसेहिं ।

अण्णोणं चिअ एए अप्पाणं णवर गरुअंति ॥ 953 ॥

[हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यंते अथ सरसां हंसैः ।

अन्योन्यमेवैते भारमानं केवलं गरयन्ति ॥]

हंसांमुळे सरोवराची शोभा वृद्धिंगत होते आणि सरोवरांमुळे
हंसांची. ती परस्परांच्या शोभेत भर घालतात आणि स्वतःचाही गौरव
बाढवितात.

● छाया काव्यभाषावस्तु. बाभ्रवदीर्घात् अन्योन्य भवत्काराने उदाहरणः
‘ नियया तु परभवत् । पशुनोर्जननेऽन्योन्यम् । ’

१. गङ्गावन्ते, २. गुरु इति.

९४८ आंतवाहेर :

947. In & Out.

अणुदिअहकआभोआ जह जह थणआ विणिंति कुमैरीए ।

तह तह लद्धोआसो व्य चम्महो हिअअमविसई ॥ 954 ॥

कुमारीचे स्तन घृद्धिगत होऊन जों जों बाहेर येत आहेत तों तों मन्मथ संधि साधून तिच्या हृदयांत प्रवेश करीत आहे.

● स्तूपाच्या अंतर्गामी पवित्र वस्तु असते तशी स्तनांच्या अंतर्गामी हृदयांतली प्रीति !

९४९ पुष्पसंकेत :

949. Notation.

केसा पण्डुरछाआ असईसंगेण चम्म जज्जरिअं ।

चित्त तुह सोहगं ! गोदा दूहत्ताणं कुणई ॥ 955 ॥

उनाड स्त्रियांच्या संगतींत माझे केंस पिकले आणि शरीर जर्जर झालें. पण तुझ्या सद्भाग्यासारखें दृश्य मी आजवर पाहिलें नाहीं. प्रत्यक्ष गोदावरी तुझे दूतीकर्म करीत आहे.

● परिस्थितीच्या प्रभावामुळें पुष्पें अर्पण करणें अगर संकेत ठरविणें अशक्य होतें; म्हणून गोदावरीच्या पात्रांत फुलांचा द्रोण सोडून त्यानें किंवा तिनें प्रेम व्यक्त केलें किंवा संकेत ठरविला. प्राचीन व मध्ययुगीन वाङ्मयांत पुष्पसंकेत विख्यात आहे. फुलांचा पुढा पात्रांत सोडतांना पाहणाराना वाटलें कीं काहीं प्रत चाललें आहे व तो उचलून घेतांना पाहणाराना वाटलें कीं तो यद्दृच्छेनें वाहत आलेला आहे. वास्तवतः विसंगत अशा ह्या घटनाच्या अंतर्गामीची संगति जाणत्यांनीं ओळखली

९५० मन्दभागिनी : 950. Circumstantial Evidence.

णिष्णिहं दोब्बल्लं चिंता अलसचणं सणीससिअं ।

मह मंदभाइणीए कए सहि ! तुमं वि अहह ! परिभवहँ ॥ 956 ॥

[औच्चित्रं दौर्बल्यं चिन्ताऽलसत्वं सनिःश्वसितम् ।

मम मन्दभागिन्याः कृते सखि अहह त्वामपि परिभवति ॥]

सखि — तुला (काल रात्री) जाप्रण घडल्यासारखें दिसतें. लाड
दोळे, दुबळें शरीर, व्यग्र मुद्रा आणि आळसलेली हालचाल; शिवाय
तुं दीर्घ उषामे टाकीत आहेस. धरेरे — आणि हें सारें माझ्यासाठीं —
या मन्दभागिनीसाठीं !

● छाया काव्यप्रकाशावरून, सकेत ठरविण्यासाठीं नायिकेनें दूताला प्रिय-
कराकडे पाठविलें—आणि मधल्यामध्ये दूतीच नायकाशीं रममाण होऊन
काही समय घेऊन परत आली, तिला उदेशून नायिकेचे उद्धार. निरोप
नेष्याआणण्याचे अम नाही तरी तिला झालेलेच होते, त्याबद्दल आमार
आणि तिच्या अपकृत्याबद्दल निर्मत्सर्तना.

९५१ गृहपतिदुहिता :

951. Hypnotism.

णिअदइअदंसणूसुअं पंधिअ ! अण्णेण वच्चसु पहेण ।

परचइधूआ दुल्लंभवाउरा ठाड हअगामे ॥ 957 ॥

[निजशयितादर्शनोक्तिस्त पण्डितान्येन प्रज्ञ पथा ।

गृहपतिदुहिता दुल्लंभययागुरेद हतप्रामे ॥]

पयिका, तूं तुझ्या पत्नीच्या दर्शनासाठीं उस्सुक शाला आहेस. तूं दुसऱ्या मार्गानें जा. या दुष्ट गावातल्या गृहपतीला एक मुलगां आहे. तिच्या जाळ्यातून निसटणें तुला अशक्य होईल.

● छाया काव्यानुशासनावरून. साहित्यमीमासेतील पाठ : णि अदइ दंसणरूखितपथ्यहिअअण्णेण मच्छमुवडेण । गहवइधू आ दुळ्ळुग्घमा उरा इह अअं गामे ॥

९५२ वृषभ :

952. Bull.

आसाइअमण्णाएण जेत्तिअं, ता तुइ ण बहुआ धिई ।

उवरमसु घुसह ! एण्हि, रक्खिज्जइ गेहवइखेत्तं ॥ 958 ॥

[आस्वादितमहातेन यावत्तावदेव व्रीहीणाम् ।

उपरम वृषभेदानीं रक्षयते गृहपतिक्षे म् ॥]

वृषभा, तूं या शेतात कोणालाही नकळत आडमार्गानें येऊन तादूळ खात असतोस. आता तूं परत जा; कारण मालक्य शेतांत राखणीला आहे.

● छाया सरस्वतीकंठामरणावरून. प्राचीन संस्कृत वाङ्मयात क्षेत्र हा शब्द स्त्री, पत्नी या अर्थानें अनेकदा योजलेला आढळतो शेत धन्याच्या मालकीचें, वेवळ वसणान्याच्या मालकीचें नव्हे, त्याचप्रमाणें स्त्री पतीच्या मालकीची. गुंड शेतरुी शेजान्याच्या शेतांत बहुधा त्याच्या गैरहजेरीत बैल घालून अतिक्रमण करतो, तोच न्याय येथेही. परशेनांत आडमार्गानें घुसणान्या वृषभाच्या निमित्तानें उपपतीला सूचना कीं धनी घरीं आहे, आल्या मार्गानें परत जा. कीं शेतात बैल घुसल्याची हूल उठवून धरधन्याला घनात रवाना करण्याची ही युक्ति आहे ! छायेचा भिन्न पाठ: अस्वादितमहातेन यावत्तावतैव बन्धय धृतिम् । उपरमस्य वृषभान रक्षयित्वा गृहपतिक्षेत्रम् ॥

९५३ कंकणरच :

953. Rhythm.

उच्चिणसु षडिअकुसुमं मा धुण सेहालिअं, हलिअसुण्हे ।

एस अवसाणविरसो ससुरेण सुओ वलअसदो ॥ 959 ॥

[उच्चिणु पतितानि कुसुमानि मा धुनीः शेफालिकां ह्यालिकसुण्ये ।

एष ते विपमविरावः श्वशुरेण श्रुतो वलयशब्दः ॥]

शेतकन्याच्या सुने, फक्त (जमिनावर) पडलेलीं फुलें गोळा कर; परसातल्या शेफालिकेला हलवू नको, कारण त्यामुळें तुझ्या कंकणाचा आवाज होईल व तो विसंवादी स्वर तुझ्या सासऱ्याला ऐकूं जाईल (आणि त्याचा परिणाम अनिष्ट होईल.)

● छाया ध्वन्यालोकावरून. परसातल्या शेफालिकेच्या कुज्जात सुनवाई थिक्कराचरोपर ब्रीडा करीत होत्या आणि सखी पहाय करीत होती. नाथिकेच्या कंकणाचा स्वर ऐकूं येताच सखी धोक्याची सूचना देते; मैत्रिणीच्या सासऱ्याला आपला शब्द ऐकूं गेला तरी त्याला मळताच संशय येऊं नये म्हणून शेफालिकेनें झाड फुलांसाठीं हलवूं नकोम, ही नाच्य आणि तुझीं काकणें वाजत आहेत, ही व्यङ्ग्य सूचना. मोठ्या कसोशीनें जोरासना केलेल्या शेफालिकेला कोणी नुस्ता घका लावलेलाही सासऱ्याला खरत नसे. हलत्या झाडाचा ध्वनि ऐवून तो चिडेल, हा नाच्य अर्थ आणि पुरेशी त्ववरदारी घेतली नाहीस तर रतिरभसजनित वन्यशिशिरत त्याला ऐकूं येईल हा व्यङ्ग्य व अभिप्रेत अर्थ. एक टीकाकार सांगतो : अथ स्वतस्मिद्वार्थशक्तिमूलो विधिनिषेधरूपेण वस्तुना निषेधस्तो वस्तुध्वनिः उच्चिणु मा धुनु इति विधिनिषेधाम्याम् वलयशब्दो न कर्तव्य इति निषेधस्य प्रतीतेः ।

१. शेफालिके २. अह दे विपमविरामो. ३. अवसानविरामा ४. विपाक

९५४ पाण्या निघाली, सुंदरी : 954. Earthen Pitcher.

प्रविशन्ती घरदारं विवलिअवअंणा विलोइऊण पहं ।
खंधे मोत्तूण घटं हा हा णट्टो ति रुअसि ! सहि किं ति ? ॥९६०॥

[प्रविशन्ति गृहद्वारं विवलितनयना विलोक्य पन्थानम् ।

स्कन्धे गृहीत्वा घटं हा हा नष्ट इति रोदिपि सखि किमिति ॥]

दारांतून घरांत प्रवेश करतांना. मान वळवून तिनें मार्ग पाहिलें आणि खाद्यावरला पाण्याचा घडा सोडून देऊन ती म्हणाली, 'हाय, हाय, गेला !' तेव्हां सखि म्हणाली, 'आतां रडूं नको, (लौकर दुसरा घडा घे आणि पाणी आणावयाला पुन्हां पाणवठ्यावर जा.)

● छाया काव्यप्रकाशावरून. हेतु अलंकार. प्रियकर पाणवठ्याकडे जातांना दिसला, तिकडे पुन्हां जाण्याला निमित्त हवें, म्हणून नायिकेनें खाद्यावरला घडा सोडून दिला. श्रीजयदेवाच्या चंद्रलोकावरील श्रीगागा-महाच्या राकागम व्याख्येतील पाठः प्रविशन्ती गृहद्वारं तत्पन्थानं विलोक्य च । किं रोदिपि घटे नष्टे हाहेतिवचनात्सखि ॥

९५५ अडवणूक :

955. Manoeuvre.

मा पंथ रुंधसु ! पहमवेहि बालअ ! असेसिअहिरीअ ।

अम्हे अणिरिक्काओ, सुण्णं घरअं व अक्कमसि ॥ ९६१ ॥

[मा पन्थानं रुधः अपेहि बालक अग्रौढ अहो असि अन्हीकः ।

वयं परतन्त्रा यतः शून्यगृहं मामकं रक्षणीयं वर्तते ॥]

हे पथिका, माझा मार्ग अडवूं नकोस; वेड्या, दूर हो; निलंजा, जणूं मी परित्यक्ता आहे व माझे घर मोकलें आहे, अशा रीतीनें तूं घटाई करीत आहेस.

● छाया घन्यालोकावरून. तेथील प्राकृत पाठ थोडा वेगळा आहे. मला रस्त्यात अडवू नकोस, आजूबाजूला ये जा आहे, येथे घड बोलताही येणार नाही, घरी ये, घरी कोणीही नाही, अशी सूचना. मध्ययुगानि स्त्री-वेदात निर्मर्त्सना संकेताची अनेक उदाहरणे आढळतात. समाजाच्या नीतिमतेवर नियंत्रण ठेवू पाहणाऱ्या पाद्रीमार्फत निर्मर्त्सना-संकेताने प्रियकराला भिंतीलगतच्या घेलीवरून माडीवर येण्याचा मार्ग सांगितल्याचे उदाहरण इटालियन शतयामिनीत आढळते.

९५६ प्रहर :

956 Interval.

सुव्यइ समागमिस्सइ तुज्ज पिओ अज्ज पहरमेत्तेण ।

एमेअ किं ति चिट्ठासि ? ता सहि ! सज्जेसु करणिज्जं ॥१६२॥

[थूयते समागमिष्यति तव प्रियोऽद्य प्रहरमात्रेण ।

एवमेव किमिति तिष्ठसि तत् सापि सज्जय करणीयम् ।

तुला नवरा आज एका प्रहराच्या आत येथे येणार आहे, असे मी (आताच) ऐकले. साखि, तू अशी बसली आहेस कशी ? काही तयारी करशील की नाही ?

● छाया काव्यप्रकाशावरून. सुनेजयळ साखू बसलेची होती आणि दूती नर सक्त ठरवून आली होती, सुनेला परतपाहेर काढायचा की ? दूती मागते, अजून प्रहरभर वेळ आहे, तेवढ्यात सहज संकेतस्थानी जाऊन येता येईल, भाजीराला किंवा काही तरी सामानमुमान आणायचाच्या सबबीतानी आदेश तशीच घरातून बाहेर पड, अशी सूचना. दुसरा टीकाकार मांग्थो, आतां सध्या राहिली नाही. तू स्वयंराजाच्या तयारीला लाग, अशी सूचना.

९५७ पाहुणी आली घरा :

957. Out House.

खणपाहुणिआ देअंरजाया, ए सुहय ! किं ति दे हणिदा ?
रुअइघरोपंतफलिणिघरंमिम, अणुणिज्जउ वराई ॥ 963 ॥

[क्षणप्रांघुणिका देवर जायया सुभग किमपि ते भणिता ।
रोदिति पश्चाद्भागवतभीगृहेऽनुनीयतां वराकी ॥]

भाउजी, आपल्याकडे सणासाठी पाहुणी आली आहे ना, तिला तुमची पत्नी काहीं तरी बोलली असावी असे वाटते; कारण परसांतल्या प्रियङ्गु लतेच्या मांडवात पाहुणी रडत बसली आहे. सुभग, तिकडे जाऊन विचारीचें सात्वन तरी करा.

● छाया काव्यप्रकाशायरून. संभोग ही सात्वनातील सुचना असें मानलें तर अविवक्षितवाच्य आणि सात्वन हाच संभोग असें मानलें तर विषभितान्यपरवाच्य. तुमच्या अनुरक्तीमुळे डोईजड झालेली पाहुणी जाऊ-बाईना काहीं उणें बोलली असावी म्हणून त्या तिकडे रडत बसल्या आहेत, असाही या गायेचा अर्थ होणें शक्य आहे. पाहुणीवर प्रेम असेल तर तिचें सात्वन करा, पत्नीवर प्रीति असेल तर तिचा अनुनय करा. ध्वन्यालोकात व चंद्रालोकावरील राकागम टीकेंत सकराचें उदाहरण. फलिणीघर या प्रयोगायरून लतामंडपालाही घर म्हणत होते असें दिसते.

९५८ भूमिगत :

958. Alcove.

पुष्कभरोणमिअभूमिगअसाहंतरूण (?) विण्णवणं ।
गोलाअडविअडकुहुंगमहुअ ॥ 964 ॥

गोदावरीच्या कांठावरील मधूकाच्या मोहोरलेल्या शाखा पुण्यांच्या
भाराने नम्र होऊन जमिनीला टेंकल्या आहेत. हे धृक्ष असे सुचवितात
की येथे चांगले संकेतस्थान आहे.

● मूळ गाथा अपूर्ण.

९५९ बाहेर कडी, आंत सवंगडी : 959. Locked.

गृहिणिप्रवेशितजारे गृहे गृहे (गृहिणी ?) स्थापिता ।
मिलितावदति (असती ?) जावउ पश्चाद् गृहिणी गृहस्थश्च ॥१६५॥

गृहस्थाने आपल्या बायकोला घरांत कोंडून ठेवलेले दिसते. पण
तिने प्रियकराला आधीच घरांत धाणून ठेवलेले असल्यामुळे त्यांना
अनायासे (संकेतस्थानाची) सोय उपलब्ध झाली.

● मूळ गाथा अपूर्ण व अशुद्ध.

९६० आंदोलन : 960. Vaccilation.

एकंतो रुअइ पिआ अण्णत्तो समरत्तूरणिग्घोसो ।
पेम्मेण रणरसेण अ भटस्स डोलाइअं हिअअम् ॥१६६॥

[एकतो रोदिति प्रियान्यतः समरत्तूर्पनिर्घोषः ।

प्रेम्णा रणरसेन च भटस्य दोलायितं हृदयं ॥]

एकीकडे प्रिया रडत आहे आणि दुसरीकडे रणदुंदुभि धडाढत
आहेत. प्रेम व रणोत्साह यांमध्ये योद्ध्याचे हृदय दोलायमान होत आहे.

● छाया दशरूपकावरून.

१. एकन्तो.

९६१ कुस्करा :

961. Banter.

केलीगोत्रखलणे विकुप्पए केअवं अआणन्ती ।

दुड्ड उअसु परिहासं ! जाआ सच्चं चिअ परुण्णा ॥९६७१॥

[केलीगोत्रस्खलने विकुप्यति कैतवमजानन्ती ।

दुष्ट पश्य परिहासं जाया सत्यमिव प्ररुदिता ॥]

दुष्टा, तुझ्या मस्कराचा परिणाम पहा. केवळ घटा म्हणून तू गोत्रस्खलनाचा खेळ केलास; तिला तुझी लबाडी समजली नाही; तिला तें खरेंच वाटलें, म्हणून विचारी रडत बसली आहे.

● छाया दशरूपकावरून.

९६२ ज्योति :

962. Flame.

दे आ पसिअ णिअरासु मुहससिजोण्हाविलुचतमणिवहे ।

अहिसारिआणं विग्घं करोसि अण्णाणं वि हआसे ! ॥९६८॥

[देवाद्दृष्ट्वा नितान्तसुमुखशशिन्योत्स्नाविलुप्ततमोत्तिवहे ।

अभिसारिकाणां विघ्नं करोष्यन्यासां विहताशे ॥]

प्रिये, प्रसन्न हो, परत फार. तुझ्या मुखचंद्राच्या प्रकाशामुळें अंधकार नष्ट होत आहे आणि अन्य अभिसारिकांच्या संकेतांत विघ्न पेत आहे.

● छाया दशरूपकावरून.

९६३ प्रजापति :

963. Exotic.

अणं लहुअणंअं अण चिअ का इ वरणच्छाआ ।

सामा सामणपआवहओ रेह चिअ ण होइ ॥ 969 ॥

[अन्यैःसौकुमार्यै अन्यैश्च च काऽपि वर्तनच्छाया ।

श्यामा सामान्य प्रजापतेः रेखैश्च च न भवति ॥]

श्यामलेच्या अंगार्चा काति व कोमलता अद्वितीय आहे. सर्वसामान्य प्रजापतींचेच हिला निर्माण केली लक्षावी असे पाटत नाही.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. वर्तन = रंग, शरीराचा वर्ण; रेखा = कृति, निमित्ति हे प्रयोग लक्षात घेण्याजोगे आहेत. मग्यमदीपांत व अलंकार-सर्वेसात अतिशयोक्तीचें उदाहरण: 'अप्यवशित प्राधान्ये स्वतिशयोक्तिः ।'

९६४ अग्रणी :

964. Idler.

अलसंसिरोमणि धुत्ताणं अग्गिमो पुत्ति ! धणसमिद्धिमओ ।

इअ भणिण्ण णअंगी पप्फुल्लविलीअणा जाआ ॥ 970 ॥

[मलसाशिरोमणि धूर्तानामग्रिमः पुत्रि धनसमृद्धिमपः ।

इति भणितेन नताङ्गी प्रफुल्लविलोचना जाता ॥]

हा आश्चांच्या शिरोमणि आहे आणि धूर्तांचा अग्रगो आहे. मुलें, त्यांचा धनसमृद्धि अरंवार आहे. हें ऐकतांचे डिचे नेत्र प्रसन्न झाले व तिने मान नम्र केली.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. प्रथमार्थांत पाथी पुथोण सामते, हा आतां येथेच मुग्राम करणार असे दिसेल, पण गांमाळ, वार लशाह आहे आणि वंगुल आहे; उत्तरार्थांत पुथी अभिनयानें उतरते, डोंड आहे, पाटून घेईन.

१. एतद्वत्तमं २. अन्यगतमल ३. अरग. ४. इत्युचित अनुवाक्यं पुत्रे लसा विनोपने ॥

९६५ प्रसाद :

965. Subsidy.

उल्लोलकरअरणक्खएहिँ तुह लोअणोसु मह दिण्णं ।
रत्तंसुअं पसाओ, कोवेण पुणो इमे ण अक्कमिआ ॥ 971 ॥

[आर्द्रार्दकरज्जरदनखक्षतैस्तव लोचनयोर्मम दत्तम् ।
रक्तांशुकं प्रसादः कोपेन पुनरिमे नाक्रान्ते ॥]

माझे डोळे जे लाल झाले आहेत ना, ते रागामुळें किंवा रडण्या-
मुळें नव्हे; तुमच्या शरीरावर अस्सलेलीं ताजीं नख व दंत क्षतें जिनें
तुम्हांला अर्पिलीं तिनेंच माझ्या नेत्रांना हा रक्तांशुकाचा प्रसाद
दिलेला आहे.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. काव्यप्रदीपांत अपन्हृतिसह उत्तरालंकार.
श्रीजयदेवाच्या चंद्रालोकावरील श्रीगागामद्याच्या राकागम टीकेत
(चौखम्बा: पृ. १४२) विभावनालङ्कारध्वनि.

९६६ अपकीर्ति :

966. Defamation.

ए ! एहि दाव सुंदरि ! कण्णं दाऊण सुणसु वअणिज्जं
तुज्झ मुहेण किसोअरि ! चंदो उअमिज्जइ जणेण ॥ 972 ॥

[अयि एहि तावसुंदरि कणं दत्वा श्रुणुश्व वचनीयम् ।
तव मुपेन कृशोदरि चन्द्र उपमीयते जनेन ॥]

ए, इकडे ये, सुंदरी, मी काय सांगतो ती नीट लक्ष देऊन ऐक;
कृशोदरी, हे (अज्ञ लोक) तुझ्या मुखाला चंद्राची उपमा देत आहेत.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. श्री. भिडे यांचे मापांतर (अर्थांतरांचे निरूपण. पृ १८५) पद्याः “ मूर्खे भाषण याहून साग सुंदरि १ काय ते । चद्राव तव वक्त्राची उपमा देति लोक ते ॥ ” काव्यानुशासनात (पृ. २१६) समानार्थी वचन दिले आहेः “ एमे अ जणो तिस्ता देइ क्योलोवमाइ सविबिम्बम् । परमत्यविआरे उण चन्दो चन्दो घिअ घराओ ॥ काव्य-प्रदीपांत प्रतीप अलंकाराचें उदाहरणः “ आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेवता । तस्यैव यदि वा बल्प्या तिरस्कारनिबन्धना ॥ ”

९६७ अभिनय :

967. Pantomime.

एद्दहमेत्तस्थणिआ एद्दहमेत्तेहि अञ्छिउत्तोहि ।

एद्दहमेत्तावत्या एद्दहमेत्तेहि दिअहेहिं ॥ 973 ॥

[एतावन्मात्रस्तनिका एतावन्मात्राभ्यां अक्षिपत्राभ्याम् ।

एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्विवलैः ॥]

तिचे स्तन एवढे (विशाल) आहेत आणि तिचे नेत्र एवढे (विस्तृत) आहेत. मात्र इतक्या थोड्या दिवसांत ही या स्थितीप्रत प्राप्त झाली आहे.

● छाया काव्यप्रकाशावरून, अभिनय अलंकार. नायिकेची उमर छोटी आहे तरी तिच्या आगप्रत्ययांत यौवनाचा सचार झाला आहे. मात्र नायिकाच्या विरहामुळे ती अस्वास्थपीत दृश झाली आहे. अभिनयोऽत्र स्तन-प्रदर्शने हस्तस्य दाडिमपलाकार. अक्षिप्रदर्शने तस्य कमलदलानुकृतिः अस्वास्थप्रदर्शने तनुत्पण्वरुम् उष्णमिततज्ज्वलाकरस्य हस्तस्य इतत्प्रतः दिपप्रदर्शने च उत्पानित चतुरस्रगुलीशो हस्त ।

९६८ पांचजन्य :

968. Couch.

करजुअगहिअ जसोआत्थणमुहविणिवेसिआहरपुडस्स ।
संभरिअपंचजणस्स णमह कण्हस्स रोमंचं ॥ 974 ॥

[करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखाविनिवेशिताधरपुटस्य ।
संस्मृतपाञ्चजन्यस्य नमन कृष्णस्य रोमाञ्चम् ॥]

कृष्णानें पांचजन्य शब्दुख मुखाला लावला तेव्हां त्याला यशोदेच्या स्तनाची आठवण झाली व त्याच्या अंगावर रोमाञ्च उभे राहिले. त्याला नमन असो.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. नवकवीही याच्या फारसे पुढें गेलेले नाहीत. काव्यप्रदीपांत स्मरण अलंकाराचें उदाहरण “ यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः । स्मरणं ” कृष्ण यशोदेचें स्तनपान करूं लागला तेव्हां पूर्वजन्मी धारण केलेल्या पांचजन्य शंखाची त्याला आठवण झाली, असाही अर्थ टीकाकारांनी घेतला आहे.

९६९ प्रश्नोत्तर :

969. Epigram.

का विसमा ? देवगई, किं दुल्लभं ? जणो गुणग्गाही ।
किं सौख्यं ? सुकलत्तं, किं दुक्खं ? जं खलो लोओ ॥ 975 ॥

[का विसमा दैवगतिः किं लब्धव्यं यजनो गुणग्राही ।

किं सौख्यं सुकलत्तं किं दुःखं यत्खलो लोकः ॥]

दुर्गम काय ? दैवगति; दुर्लभ काय ? गुणग्राही जन. सौख्य फोणतें ? सुपार्नी. दु ख फोणतें ? खलांचा सहवास.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. उत्तर अलंकार.

९७० अस्पर्श :

970. Untouchable.

किवणाणँ धर्णं, णाआणँ फणमणी, केसराइँ सीहाणं ।

कुलपालिआणँ त्यणआ कुत्तो द्विय्याति अमुआणं ? ॥ 976 ॥

[कृपर्णानां धनानि नागानां फणमणयः केसराः सिंहाणाम् ।

कुलपालिकानां स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽमृतानाम् ॥]

कृपणाचें धन, नागफणीवरील मणि, सिंहाचा आयाळ आणि कुल्यान द्वियांचे स्तन, यांना स्पर्श करूनही कोण जिवंत राहू शकेल ?

● छाया काव्यप्रकाशावरून. दीपक अलंकार. किंवा नाग, सिंह धारे सजोव आहेत तोंवर त्याचे मणि, आयाळ इत्यादींना स्पर्श करण्याला कोण घजावेल ?

९७१ जयश्री :

971. Victory.

केसेसु बलामोडिअ तेण समरम्मि जअस्सिरी गहिआ ।

जह कंदाराहिँ विहुरा तस्स दढं कण्ठअम्मि सण्ठविआ ॥ 977 ॥

[केशेषु बलादामोद्य तेन समरे जयश्रीर्गृहीता ।

यथा कन्दराभिर्विधुरास्तस्य दढं कण्ठे संस्थापिताः ॥]

समरांगणात बलाकाराने केश धरून त्याने जयश्रीला स्वाधीन करून घेतले; हे पाहून गिरिकंदरांनी त्याच्या शत्रूंच्या गळ्यांत मिठ्या घातल्या.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. उत्प्रेक्षा अशी की जणू हे दृश्य पाहून कंदराच्या वृत्ति उद्दीपित झाल्या आणि त्या त्याच्या शत्रूंच्या गळी पडल्या. काव्यदेतू असा की तो विजयी झालेला पाहताच त्याच्या शत्रूंनी गिरिकंदरांचा आभव घेतला.

९७२ सुजन :

972. Saints and Siners

खलव्यवहारा दीसन्ति दारुणा जह वि, तह वि धीराणं ।

हिअअवअस्सवहुमआ ण हु ववसाआ विमुञ्चन्ति ॥ 978 ॥

[खलव्यवहारा दृश्यन्ते दारुणा यद्यपि तथापि धीराणाम् ।

हृदयवयस्यवहुमता न खलु व्यवसाया विमुह्यन्ति ॥]

खलाचे दारुण व्यवहार दिसले तरी अंतर्दोषांच्या प्रेरणा जाणून
सुजन धीर सोडीत नाहीत (व दुष्टावरही उपकारच करतात).

● छाया काव्यप्रकाशावरून.

९७३ गुणदोष :

973. Romeo.

अं परिहरिउं तीरइ मणं पि ण सुंदरअत्तणगुणेण ।

अह णवर मस्स दोसो पडिवच्छेहिं पि पडिवणो ॥ 979 ॥

[पं परिहर्तुं तीर्यते मनागपि न सुन्दरस्वगुणेन ।

अथ केवलं तस्य दोष. प्रतिपक्षैरपि प्रतिपन्नः ॥]

त्याच्या अंगां असलेल्या सौंदर्यामुळे त्याला टाळणें अशक्य आहे
आणि त्याचा हा दोष त्याच्या प्रतिपक्षानेही मान्य केलेला आहे.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. ही गाथा आनन्दधर्माच्या विप्रमबाण-
लीलेतील आहे असें चौलम्या सूचित नमूद केलेलें आहे.

९७४ हिरमुष्टी :

974 Retreat.

जस्स रणंतेउरए करे कुणंतस्स मंडलगलअं ।

रस सम्मुही वि सहसा परम्मुही होइ रिउसेणा ॥980॥

[यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वतो मण्डलाप्रलताम् ।

रससंमुख्यपि सदृसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना ॥]

पतीने अंतःपुरांत पट्टराणोला आलिगन दिले म्हणजे इतर खिया रससंमुख असल्या तरी पतीला पराङ्मुख होतात; त्याचप्रमाणे वीराने रणांगणांत हातीं तरवार धरली म्हणजे शत्रुसेना शूर व सज्ज असली तरी ती त्याला पराङ्मुख होते.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. मण्डलाप्रलता ही नायिका व रिपुसेना ही प्रतिनायिका. नायकाने नायिकेला हाती धरलेले पादून प्रतिनायिका हिरमुष्टी माली आहे.

९७५ संक्रमण :

975. Transmission.

अस्सेअ वणो तस्सेअ वेअणा, मणइ तं जणो अलिअं
दंतकखुअं कपोले व्हूर्णे, विअेणा सवत्तीणं ॥ 981 ॥

[यस्यैव मणस्तस्यैव वेदना मणति तज्जनोऽलीकम् ।

दन्तक्षतं कपोले घघ्याः घेदना सपत्नीताम् ॥]

ज्याला जखम होते, त्यालाच तिच्या वेदना जाणवतात, असे लोक सांगतात, पण ते खरे नाही. दंतमण असतो वधूच्या गाठावर आणि त्याच्या वेदना मात्र जाणवतात तिच्या सवतींना.

● छाया काव्यप्रकाशावरून.

९७६ मधुसागर :

976. Ocean.

जहा गहिरो, जहा रअणणिअमरो, जह अ णिअमलच्छाओ ।
तह किं विहिणा एसो सयाणिओ जलणिही ण किओ ? ॥ 982 ॥

१. येमणा. २. सरसवाणीओ

[यथा गम्भीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छायः ।

तथा किं विधिना एषः सरसपानीयो जलनिधिर्न कृतः ॥]

एवदा गंभीर व निर्मल कान्तिमान् रत्नाकर विधाने निर्माण केला,
तो त्याने गोड्या पाण्याचा कां केला नाही ?

● छाया काव्यप्रकाशावरून. समासोक्ति व अप्रस्तुतप्रशंसा या अशंकाराचे
संमिश्रणामुळे संकर अलंकार; काव्यप्रदीपान्त संदेह संकर.

९७७ सरस्वती :

977. Musø.

जा ठेरं व हसन्ती कड्वअणंबुरुहवद्भविणिवेसा ।

दावेह भुअणमंडलमण्णं विअ जअइ सा वाणी ॥ 983 ॥

[या स्थविरामिव हसन्ती कविषदनाम्बुरुहवद्भविणिवेशा ।

दर्शयन्ति भुवनमण्डलमन्यदिव जयति सा वाणी ॥]

कवीच्या मुखकमलांत विराजमान झालेली सरस्वती जणू प्रतिसृष्टि-
निर्मितीच्या अग्निनिवेशाने प्रजापतीला हंसत धाडे. अशा सरस्वतीचा
जय असो.

● छाया काव्यप्रकाशावरून.

९७८ सुरसुरी :

978. Infatuation.

जोण्हाइ महुरसेण अ विइण्णतारुण उच्छुअमणा सा ।

वुद्धा वि णवोढा न्व परवहू अह हरइ तुह हिअअं ॥984॥

[ज्योत्स्नया मधुरसेन च यितोर्णतारुण्योत्सुकमनाः सा ।

वृद्धाऽपि नयोदेव परवधूरहह हरति तव हृदयम् ॥]

अरेरे, ज्योत्स्ना व मदिरा याच्या प्रमावामुळे घृद्धेला तारुण्याचा उन्माद आला आहे आणि एकाद्या नवोढा परवधूप्रमाण तिने तुझे हृदय हरण केले आहे.

● छाया काव्यप्रकाशावरून.

९७९ केतकीच्या वनांत :

979. Lotharis.

हुंडुणंतो मरिदिसि कंटअकलिआड केअइवणाइं ।

मालइकुसुमसरिच्छ भमर ! भमंतो ण पाविदिसि ॥985॥

[हुण्डुलायमानो मरिष्यसि कण्टककलितानि केतकीवनानि ।

मालतीकुसुमसदृशं भ्रमरं भ्रमन्नपि प्राप्स्यसि ॥]

भ्रमरा, व (धुद होऊन) केतकीच्या वनात भटकून आहेस. तेथले काटे बोंचून तू मरशाळ मात्र. येथे तुला मालतीसारखे फल खाही प्राप्त होणार नाही.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. केतकीचा वाधा दमदार व रंग धमक असतो व मादक सुगंध दूरवर दरपळतो, पण केवळ्याला काटे असतात व वनांत विपारी सर्व असतात. वैश्वप्रमाणे केतकी आकर्षित करील, उत्तेजित करील पण संतुष्ट करणार नाही, समाधान देणार नाही. मालती ही सात्विक फुलवधू, हिचा वाधा नाजूक, काति कोमल, गंध मंद, उत्तेजित करणार नाही पण शांत समाधान देईल.

९८० प्रदोपरजनी :

980 Psychosis

णउपुणिमामिअंरुस्स सुहअ ! को तं ति ? मणमु मह सचं

का सोहग्गसमग्गा पओमरअणि च तुह अज्ज ? ॥ 986 ॥

१. दुष्कालन्तो. २. अन्वेषयन्

[नवपूर्णिमासृगाङ्गस्य सुभग कस्त्वमसि भणतु मम सत्यम् ।
का सौभाग्यसमप्रा प्रदोपरजनीव तवाद्य ॥]

सुभग, पौर्णिमेच्या चंद्राशीं तुझें काय नातें आहे ! चंद्रार्ची जशी
सध्या तशी तुशी हल्लींची प्रिया कोण, तें ही मला सांग.

● छाया काव्यप्रकाशावरून.

९८१ रानी :

981. Call of the Wilds.

णिहुअरमणम्मि लोअणपहम्मि पडिए गुरुअणमज्झम्मि ।
सअलपरिहारहिअआ वणगमणं चेअ महइ वहु ॥ 987 ॥

[निभूतरमणे लोचनपये पतिते गुरुजनमध्ये ।

सकलपरिहारहृदया वनगमनमेवेच्छति वधूः ॥]

आजूबाजूला वडीलधारीं माणसें वावरत असतांना तिच्या गुत
प्रियकर तिच्या दृष्टीस पडला लगेच घरकामावरलें तिचें लक्ष उडालें
आणि वधू रानांत जाण्यासाठीं तळमळूं लागली.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. थिरत्तीमुळें नव्हे, अनुरक्तीमुळें तिच्या मनात
वनगमनाची इच्छा उत्पन्न झाली; बाह्यतः लावूढफाटा गोळा करण्यासाठीं,
वस्तुतः प्रियकराला भेटण्यासाठीं.

९८२ मोहिनी :

982. Temptress.

तं ताण सिरिसहोअररअणाहरणम्मि हिअअमेकरसं ।
विंचाहरे पिआणं णिवेसिअं कुसुमवाणेण ॥ 988 ॥

[तत्रेयां थोसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम् ।

विश्वधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमवाणेन ॥]

दैत्यांना कौस्तुभ रत्नाग्रदल वाटणारी भासक्ति एकाएकी ओसरली आणि मदनाच्या प्रभावामुळे त्याचें लक्ष प्रियाच्या त्रिबाधरांच्या ठायी केंद्रित झालें.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. समुद्रमंथनाचे वेळी विष्णूने मोहिनीचें रूप धारण केलें, तेव्हा दैत्याची आसक्ति तिच्या ओंठावर एकाम्र झाली. असाही अर्थ लावणें शक्य आहे की तिच्या दर्शनामुळे ते इतके भावावले की त्यांना आपआपल्या प्रियाची आठवण झाली. एक टीकाकार सांगतो की त्याचें लक्ष प्रथम कौस्तुभ धारण करणाऱ्या हृदीवर केंद्रित झालें होतें आणि नंतर तें सकलरत्नसारतुल्य त्रिबाधरांचे ठायी गुंतलें. काव्यप्रकाशात पर्याय अंलकाराचें उदाहरण : “ एकं क्रमेणानेकरिमन् पर्याय. । ” ही गाथा आपल्या विषम-बाणलीलेंतील असल्याचें आनंदवर्धनानें प्वन्यालोकात (निर्णयसागरः पृ. १३६) नमूद केलें आहे.

९८३ अनुग्रह :

983. Benediction.

ताला जाअन्ति गुणा जाला दे सहिअएहिं बेप्पन्ति ।

रइकिरणानुगृह्णाई होन्ति कमलाई अ कमलाई ॥ 989 ॥

[तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्णन्ते ।

रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥]

सहृदयांनी गुणांचें ग्रहण केलें म्हणजेच गुणांची ओळख पटले. कमळांना कमलरव प्राप्त होतें, कारण त्यांवर सूर्यकिरणांचा अनुग्रह होतो.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. ही गाथा आपल्या विषमबाणलीलेंतील असल्याचें आनंदवर्धनानें प्वन्यालोकात (निर्णयसागरः-पृ. ७५) नमूद केलें आहे.

९८४ म्लान :

984. Wan.

तुह वल्लहस्स गोसम्मि आसि अहरो मिलाणकमलदलो ।
इअ णववहुआ सोऊण कुणइ वअणं महीसमुहं ॥ 990 ॥

[तव वल्लभस्योपसि आसीदधरो म्लानकमलदलम् ।
इति नववधूः श्रुत्वा करोति वदनं महीसमुखम् ॥]

पहाटे तुझ्या वल्लभाचा ओठ कोमेजलेल्या कमळाच्या पाकळीं-
सारखा दिसला, असे कोणासे नववधूला सांगितले. हें ऐकतांच तिने
मान खाली वळवली.

■ छाया काव्यप्रकाशावरून, कमल पहाटे उमलते ते वेधे कसे कोमेजले !
वधूने पहिल्याच भेटेत त्याची इतकी चुबने घेतली व ती एवढ्या असोरीने
की त्यामुळे विचान्याचे ओठ पादरे पटक पडले ।

९८५ प्रार्थना :

985. Prayer.

मह देसु रसं धम्मं, तमवसमासं गमागमा हर णे ।
हरवहु ! सरणं तं चित्तमोहमवसरउ मे सहसा ॥ 991 ॥

[महदेसुरसंधंमे तमवसमासंगमागमाहरणे ।
हरयहुसरणं तं चित्तमोहमवसरउमे सहसा ॥]

प्राकृत गाथेचा अर्थ :

हे हरवधू पार्वती, मी तुला शरण आहे. मला धर्मोत स्वारस्य वाटू
दे; पुण्यावर माझी प्रीति राहू दे. माझी जन्ममरणाची इच्छा नष्ट कर.
माझा मोह नष्ट कर आणि मला आश्रय दे.

संस्कृत छायेचा अर्थ :

हे उमे, विवेवरीळ माझ्या भक्तीचें रक्षण कर; कारण विद्यार्जना-मुल्लेच परमेश्वराशीं एकरूप होतां येतें आणि माझ्या चित्तावरील मोहाचें पटल दूर कर.

● त्याच अक्षराची मांडणी संस्कृत व प्राकृत भाषांत केलेली आहे, यामुळे त्यांच्या अर्थोत बराच फरक पडतो.

संस्कृतपक्षे हे उमे-नौरि मम आगमाहरणे-विद्योपार्जने तं समासङ्गं अवरत्न, अवसरे तं चित्रमोहं सहसा हर, आगमाहरणे कीदृशे, महदे-उत्सवदायके सम्बोधनविशेषणमप्येतत् । कीदृशं समासङ्गम् सुरैः - देवैः सन्धानं मिलनं यस्मात्तादृशम्, चित्तामोहम्, बहु - अनेकधा सरणं - प्रसरणं यस्य तम्, बहु सरणं - संसारो यस्मादिति वाऽर्थः ।

: अत्र प्राकृतपक्षे - हे हरवधु-पार्वति, त्वं शरणं मम, धर्मे रसं देहि - पुण्ये प्रीतिमुत्पादय, नोऽस्माकं गमागमान्-संसारत्, तमोचशामाशां हर, मे चित्तमोहः सहसा - क्षणिति अपसरतु दूरीभवत्वित्यर्थः ।

ही गायी आनन्दवर्धनाच्या देवीशतकांतील आहे असा चौखर्बा सूचित उद्देश आहे.

९८६ मदनराज :

986. Cupid.

राईसु चंद्रघवलासु ललिअमाप्फालिऊण जो चावं ।

एकच्छतं चिअ कुणइ भुअणरज्जं विअम्भन्तो ॥ 992 ॥

[रात्रीपु चंद्रघवलासु ललितमास्फालिन्य यद्यापम् ।

एकच्छत्रमिव करोति भुवनराज्यं त्वज्जृम्भमाणः ॥]

चांदण्या रात्री मदनराज आपलें सुंदर पुष्पधनुष्य धारण करून भ्रमण करतो आणि जणूं अखिल भुवनावर एकछत्री राज्य प्रस्थापित करतो.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. गागाभट्टाच्या एकनाम व्याख्येतील छायेचा पाठ (चोतभ्राः पृ. १३९) योदा येगळा आहे. निशासु चंद्रगौगसु प्राण सौषनमादरात् । तनोत्वनरुगो भुवनराज्यमेकातपधितम् ॥

९८७ जयलक्ष्मी :

987. Nike.

लहिज्जण तुज्झ वाहुप्फंसं जीए स को वि उल्लासो ।
जअलच्छी तुह विरहे ण हुज्जला दुव्वलाणं सा ॥ ९९३ ॥

[लब्धा तव वाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽभ्युल्लासः ।

जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलुज्ज्वला दुर्बला ननु सा ॥]

तुझ्या वाहुंचा स्पर्श हाच जिचा उल्हास ती जयलक्ष्मी आतां
तुझ्या विरहामुळे दुर्बल व विव्दल झाली आहे.

● छाया काव्यप्रकाशावरून, समरांगणी पतन पावलेल्या वीराच्या पत्नीचे उद्गार. काव्यप्रदीपात समातोक्तीचे उदाहरण: 'परोक्तिर्मेदकैः क्रिष्टैः समासोक्तिः ।'

९८८ स्नेह :

988. Pearls.

वारिज्जन्तो वि उणो संदावकअरिथएण हिअजेण ।
थणहरवअस्सएण विसुद्धजाई ण चलइ से हारो ॥ ९९४ ॥

[वार्यमाणोऽपि पुनः संतापकदर्थितेन हृदयेन ।

स्तनभरवयस्येन विशुद्धजातिर्न चलत्यस्या हारः ॥]

तिच्या गढ्यांत शुद्ध सोन्यामोःयांचा हार होता. प्रियकराच्या गाढ आलिंगनामुळे तो रुतत होता; म्हणून ती वारंवार त्याला बाजूला सरातेत होती. पण हाराचा स्तनांशी गाढ स्नेह असल्यामुळे तिच्या हालचालींबरोबर तो रुळत होता, पण ढळत नव्हता.

● छाया काव्यप्रकाशावरून. कुळीन स्नेहाला विपत्काल प्राप्त झाला असला व त्याच्यापाएून उपसर्ग होत असला तरीही सज्जन त्याचा त्याग करीत नार्हात. टीकाकार सांगतात, या गाथेत विपरीत रताची सूचना आहे ।

९८९ काव्यानंद :

989. Heart's Content.

सअलकरणपरवीसामसिरिविअरणग्ण सरसकव्वस्स ।

दीसइ अह व णिसुम्मइ सरिसं अंसंसमेत्तेण ॥ 995 ॥

[सकलकरणपरविश्रामधीवितरणं न सरसकाव्यस्य ।

दृश्यतेऽथवा श्रूयते सदृशमंशांशमात्रेण ॥]

सरस काव्य सर्व इंद्रियांना पूर्ण सुख व स्वास्थ्य देते. याच्या अंश-
मात्राएवढेही सुख देण्याची शक्ति दुसऱ्या कशांतही नाही.

● छाया काव्यप्रकाशावह्न.

९९० आगंतुक :

990. Obtrusion.

सहि ! णवणिदुवणसमरम्मि अकवालीसंहीएँ णिविडाए ।

हारो णिवारओ च्चिअ उच्छीरन्तो, तदो कइं रमिअं ? ॥996॥

[सधि नयनिधुवनसमरेऽद्रुपालीसख्या निविष्ट्या ।

हारो निवारित पय उद्वृण्वन् ततः कथं रमितम् ॥]

सधि, प्रथम य अभिनय सुरत संग्रामात प्रियकराच्या गाढ आडिगना-
मुळे तुझा हार तुटला. या एकान्तात जगूं तो आगंतुक असण्यामुळेच
तो अं काढून टाफलास. आतां सांग, प्रियकराच्या संगतीत, अगदी
एकान्तांत, अं काय काय केलेस, काय काय झाले, ते सारे सारे सांग.

● छाया काव्यप्रकाशावह्न.

१. णिसुम्मइ. २. णिसाम्भने. ३. पाणी. ४. उच्छेरण्तो, उच्छेरेणे.

९९१ लुटारू ललना :

991 Medusa

सो ण स्थि एत्थ गामो जो एअं महमहन्तलाअण्णं ।
तरुणाणं हिअअलुडिं परिसक्कंति णिवारेइ ॥ 997 ॥

[स नास्ति अत्र ग्रामे य एवां महमहल्लावण्याम् ।

तरुणाना हृदयैलुण्टाकीं परिस्पर्कमाणां निवारयति ॥]

ह्या सुंदरीचें यौवन ओसडून चाललें आहे. अनुरूप नायकाच्या अमावीं ती उंडारली आहे. हीं तरुणांचीं हृदयें लुटीत आहे. तिला आवरील असा कोणी या गावात तरी नाही

● छाया काव्यप्रकाशावरून, ससृष्टि

९९२ सैल अंघाडा :

992. Braid

सो सुद्धसामलंगो धम्मिल्लो, कलिलललिअणिअदेहो ।

तीए खंधाहि बल गंहिअ सरो सुरअसंगरे जअइ ॥ 998 ॥

[स मुग्धश्यामलाङ्गो धम्मिल्ल कलिलललितनिज्जदेहः ।

तस्या स्कन्धाद्बल गृहीत्वा स्मर. सुरतसङ्गरे जयाति ॥]

सुगन्धी गजरा घातलेला तिचा काळामोर खोपा सैल होऊन बलाकारानें तिच्या स्कन्धाचें ग्रहण करता झाला व अधिकच मनोहर दिसू लागला, यामुळें श्यामल कान्तीच्या मदनाला नवें सौंदर्य प्राप्त झालें. सुरत संप्रामात विजयी होणाऱ्या मदनाचा जय असो.

● छाया काव्यप्रकाशावरून सैल झालेला अंघाडा पाहून नायकाची आसक्ति पुन्हा जागृत झाली.

९९३ राजनिष्ठा :

993. Loyalty.

होमि बहत्थियअरेहो णिरंकुसो अह विवेअरहिओ वि ।

सिधिणे वि तुमम्मि पुणो पत्तिहि ! भात्त ण सुमरामि ॥ 999 ॥

[भवाम्यपहस्तितरेखो निरङ्कुशोऽथ विवेकरहितोऽपि ।

स्वप्नेऽपि त्वयि पुनः प्रतीहि भक्तिं न प्रमोक्ष्यामि ॥]

हे राजन्—मी मर्यादा सोडल्या आहेत; मी उन्मूढखल आहे, धर्माधर्मविचारशून्य आहे; तराही, अगदी खोर सांगतो, तुमची अवज्ञा परण्याची कल्पना माझ्या स्मृतांतही येणार नाही.

● छाया काव्यप्रकाशावरून.

९९४ वसंत :

994. Cupid's Companion.

मज्जेइ सुरहिमासो ण आपणेइ जुअइजणलयरसंहे ।

अहिणअसहआरमुहे णअपल्लवपत्तणे अणंगमरे ॥ 1000 ॥

[सज्जयति सुरभिमासो न तावदपयाति युवतिजनलक्ष्यमुखोन् ।

अमिनयसहकारमुद्यान्नवपल्लवपत्रलाननद्रस्य शरान् ॥]

सराञ्च आम्रमजिरीचीं अप्रं आहेत असे शर अनङ्गसत्ता वसन्त मज्ज करतो, पण त्यांचें लक्ष्य जें युवतिजन, त्यावर ते सांडांत मात्र नाहीत.

● छाया ध्वन्यालोकावरून. गार्हस्थ्यदर्पणात् श्री विधनाय कविराज गागनातः “ अथ वसन्तः शरधारः, यामो वसन्ती, युवतयो लक्ष्यम्, पुष्पाणि रगा इति कवियौटोषिसिद्धं वस्तु प्रवारांभयमदननिवृत्तभक्त्यं वस्तु ध्वनति । ”

१. भवामि. २. अप्पेइ दाव. ३. सुरे. ४. आपनयति. ५. वहाद.

९९५ कदली :

995. Self Sacrifice.

ताण पुरजो य मरीहं कयलीथंभाण सरिसपुरिसाणं ।

जे अत्तणो विणासं फलाइं दिता न चित्तंति ॥

सज्जन कदलीस्तभासारखे असतात, दुसऱ्यांना फळे देण्यामुळे ह्याणाऱ्या आत्मनाशाची ते चिंता करीत नाहीत, त्यांना नमन असो.

● श्री. टोने याचे इंग्रजी भाषांतर.

No disrespect should be shown to those men who are like banana stems,

Who when bearing fruit do not regard their own destruction

९९६ सरस-नीरस :

996. Wet and Dry.

जह सरसे तह सुक्के वि पायवे धरइ अणुदिणं विंझो ।

उच्छंगसंगयं विग्गुणं वि गरुया न मुंचंति ॥

सरस झाडांप्रमाणेच शुष्क झाडेही विन्ध्य पर्वत अहोरात्र धारण करतो, जो आपल्या मांडीवर वाढला तो अगदी निर्गुण असला तरी योर त्याचा त्याग करित नाहीत.

● श्री. टोने यांचे इंग्रजी भाषांतर :

The Vindhya supports every day dry trees as well as trees full of sap,

The great do not abandon one who has been reared in their lap, though he be worthless.

९९७ सुखदुःख :

997 Difference

सरित्से माणुसंजम्मे दहइ खलो सज्जणो सुहावेइ ।

लोह च्चिय सन्नाहो रक्खइ जीयं अमी हरइ ॥

सज्जन व दुर्जन, दोषही माणसेच; सज्जन सुख देतात आणि खल दाह करतात. चिलखत व तलवार, दोही लोहाचींच; ते जाविताचे रक्षण करते व ती जाव घेते.

९९८ अद्वितीय :

998. Sandal Wood.

नयलजणाणंदयरो सुक्कस्स वि एस पग्गिम्लो जस्स ।

तरस्स नवमरसभावंमि होज्ज कि चंदणदुमम्स ॥

चदनदृक्ष संधाना आनन्दित करतो, शूफर शाला तरी त्याचे अंगी सुगंध असतो, अशा या गुणात त्याची बरोबरी कोण करणार ?

९९९ दशकोटि :

999. Bounty.

हारो वेणीदंडो खट्टुग्गलियाइं तहय नालु ति ।

सालाहणेण गहिया दहकोडीहिं च चउगाढा ॥

हार, वेणीदंड, खट्टुगलिय व नाल या शब्दांनी सुरगात होणाऱ्या चार गाथा मालाहणाने दहा कोटी मुद्रा देऊन घेतल्या.

१००० फेनपुञ्ज :

1000. Lounge.

मग्गु च्चिय अलहंतो हारो पोणुन्नयाण धणयाण ।

उच्चिवो भमइ उरे जउणाणइफेणपुंज व्व ॥

[मार्गः एव अलभन् हारः पीनोन्नतयोः स्तनयोः ।

उद्विग्धः भ्रमति उरसि यमुनात्तदि फेनपुञ्जइव ॥]

पीन व उन्नत स्तनांमध्ये मार्ग न भिळाल्यामुळें मुक्ताहार वरचेवर वावरत आहे, यमुनेच्या लाटांवर फेंसाचा पुंजधा वरच्यावर फिरतो तसा.

● क्र. ६६९ आणि क्र. १००० या गाथा एकच आहेत.

१००१ कृष्णोज्वलः

1001. Ebony.

फसिणुज्जलो य रेहइ—

● या उपलब्ध भागावरून गाथेचा अर्थ लागत नाही.

१००२ दुःखद सुखः

1002. Pleasures.

परिओससुंदराइं सुरए जायंति जाइं सुख्खाइं ।

ताइं चिय तन्निरहे खददुग्गलियाइं कीरंति ॥

● क्र. ६६८ व क्र. १००२ या गाथा एकच. खददुग्गलियाइं = मोठ्या वधानें सोबाचीं लागतात. पुनरावृत्ति अशक्य झाल्यामुळें कीं काय ? खट्टा = खाट, हा अर्थ घेतला तर — तोंवर भिळालेलीं सुखें साटेवर निचरतात !

१००३ पोपटः

1003. Parrots.

ता किं करोमि माए खज्जउ सालीउ कीरनिवहेहिं ।

पोपटांच्या पिडांनीं सालींचीं रोपें खाल्लों, मग, मी काय कांई !

● या गाथेचा अर्थद्वाराच भाग उपलब्ध आहे.

१००४ विटप :

1004. Fruits & Leaves.

अहलो पत्तावरिओ फलकाले मुयसि मूढ ! पत्ताइं ।

इण कारणि रे विड विडय मुद्ध ! तुय एरिसं नामं ॥

हे विटपा, फळें नसतात तेव्हां तूं पानांनीं आच्छादलेला असतोस; आणि मूढा, तूं फळें धारण करतोस तेव्हां मात्र पानें टाळतोस. म्हणूनच तुला विटप हें नांव मिळालेले दिसतें.

● तुझ्या पर्णाच्छादित देहाचें दर्शन मोहक असतें, पण तें निष्फळ असतें; आणि तूं सकल असतोस तेव्हां स्वतःचें दैन्य दाखवितोस. तुशी तुलना विद्यार्थीच केली पाहिजे. विट म्हणजे कामुकानुचर, वेश्येचा आश्रित; शिकारस करण्याजोगें माणूस त्यांच्यापार्शी असतें तेव्हांच तो दारोदार हिंडत असतो.

१००५ केसरी :

1005. Majesty.

निर्व्यूढ पोरिसाणं असच्चसंभावणा वि संभवइ ।

इककाणणे वि सीहे जाया पंचाणणपसिद्धी ॥

[निर्व्यूढ प्रौरुपाणाम् असत्य संभावनाऽपि संभवति ।

एकानने अपि सिंहे जाता पंचानन प्रसिद्धिः ॥]

पराक्रमाबद्दल प्रसिद्ध असलेल्या पुरुषांच्या कर्तीत कित्येक वेळां अनिशयोक्तीचा अंश असलेला दिसतो; पहा. सिंहाला तोंड असतें एकच आणि त्याला म्हणतात मात्र पंचानन.

१००६ लोकमान्य : 1006. Father of the People.

आमन्त्रे रणरंभे मूढे मन्ते तद्देव दुःखिमङ्गले ।

जस्त मुहं जोड्ज्जड सो चिचअ जीवउ किमन्त्रेण ॥

युद्धाला सुरुवात होण्याचे वेळीं, मनुष्याची मति मूढ होते अशा वेळीं किंवा दुष्काळांत ज्याच्या मुखाकडे पाहण्यांत येत तोच जावन जगला व जगावा, इतरांचा काय उपयोग ?

• • •

अणुहुनो	६५७	अध्यादिआइ तुह	८५३
अण्णं लहुअत्तणअं	९६३	अप्यादिइ मरन्तो	६३२
अण्णग्गामपउत्था	६८७	अण्मन्तरसरताओ	६२३
अण्णण्णं कुसुम	१३९	अमअमअ गअण	१६
अण्णमहिहा	४८	अमिअमअं .	७२१
अण्ण वि किं पि	५०९	अमिअं पाउअ	२
अण्णह ण तीरइ	३४९	अमुणिअपरपुरिस	८८२
अण्णणो वि होन्ति	४७०	अन्ववणे भमर	५४३
अण्णावराह	४८८	अग्गे उज्जुअसीला	६६४
अण्णासआइँ	२३	अलसमिरोमणि	९६४
अण्णे ते किल	७९३	अलिअकुविअ	९३५
अण्णेषु पहिअ	६२९	अलिअपसुत्तअ	२०
अण्णो वो वि	४३०	अलिअपसुत्तवटन्तमि	६४६
अण्णीणकइक्ख	६९९	अलिहिज्जइ	६९०
अत्ता तह	८	अह्मग्गकवोलेण	७८५
अत्थक्करुसणं	६७५	अह्मिअइ दिट्ठि	८९२
अत्थक्कागअ	८१६	अवमाणिओ वि	३२०
अहंसणेण पुत्तअ	२३६	अवरज्जसु	३७६
अहंसणेण पेम्म	८१	अवरण्हागअजामाउ	६८३
अदसणेण महिला	८२	अवराहसहस्साइँ	८९७
अदच्छिपेच्छिअं	२२५	अवराहेहिँ	३५३
अंतो गिसुअट्ठिअ	७९४	अवलम्बह	३८६
अंतो हुत्तं इव्वइ	३७३	अवलम्भिअमाण	८७
अन्धअरबोरपत्तं	२४०	अवहत्थिऊण	१५८
अपहुप्पन्तं	४११	अविअण्हपेक्खणिज्जेण	९३
अप्यच्छन्दपहावि	२०२	अविइण्हपेच्छणिज्जे	९९
अप्यत्तपत्तअं	२४१	अविरल णिग्गअ	७१६
अप्यत्तमण्णु	१५७	अविरल पडन्तणव	४३६

अग्निहत्तसंधिवन्धं	६१३	आअम्बचं	७३०
अविहृषलक्ष्ण	५३९	आअम्बलोअणाणं	४७३
अबो अणुणअ	३०६	आअरपणामिओट्ठं	२२
अधो कालस्स	८८६	आअस्स किं णु	१८७
अधो ण आमि	८१५	आउच्छणविच्छ्रअं	५००
अधो तहिं तहिं	७४०	आउच्छणोवऊहण	७८०
अ वो दुक्कर	२७३	आउच्छन्ति सिरेहिं	६८०
असमत्तगुरुअकउजे	५३७	आवतेवआई	२४२
असमत्तमण्डणाविअ	२१	आणत्तं तेण तुमं	६८५
असरिसचित्ते	५९	आणा अणालवतिण्णं	८९०
अट अह आअदो	३०१	आम असइ ह	४१७
अहअ लज्जालइणी	१२७	आमजरो मे मन्दो	५१
अहअ विओअ	४८६	आम तुद णावराहो	९३६
अहरमहुपाण	६६१	आम बहला	५७८
अहलो पत्ता	१००४	आमोइऊण बलाउ	७४३
अहय गुणविव	२०३	आरम्भन्तस्स	४२
अइ संभायिअ	३२	आरुहइ लुण्णअं	५३४
अइ सरसदन्त	३००	आलोअन्त दिसाओ	५४६
अइ ता तहिं	३१८	आलोअन्ति पुल्लिदा	११६
अइ सुअइ दिण्ण	७१२	आयण्णाइं कुलाइ	४६७
अइ मो विल्लक्ख	४२०	आसण्णयिआइ	४७९
अदिअे मुण्णाइ	८६४	आसण्णे रणारम्भे	१००६
अदिआअमाणिणो	३८	आसाइअं कण्णएए	९५२
आटिणयवाउस	७५९	आसामेइ परिअण	२८३
आटिण्णि मु	१६६	इअरो जणो	२११
आअण्णा	०९४	इअं जणेण्णि	३२७
आअण्णेइ अहअणा	१६५	इअमअण	५०६
आअण्णक्खोअं	१०२	इअमाउओ परं	१५९

उभय लहिउण	४९०	उष्णुलिआइ	१९६
उभ औलिजइ	६४०	उम्मूलन्ति व हिअअ अणुणिल	९०८
उअगअचउरि	६४४	उम्मूलेन्ति व हिअअ इमाई	१४६
उअ णि नल	४	उह्णव तेण ण होइ	५३६
उअ पोभराअ	७५	उह्णवो मा दिउजउ	८१४
उअरि दरदिह	६४	उह्णोलकर	९६८
उअ समम	४६१	उवदसइ लडियाण	७६९
उअ सिन्धवपवअ	६७९	उवहारिआइ	७२६
उअट तरुकोडराओ	५६२	उव्वहइ णवतणकुर	८७७
उअह पडलतरौ	६३	उव्वहइ दइअधहिआ	९२७
उअकठाणिउठाआ	८३२	एअ चिअ मह	८९९
उअकिउणइ	१२०	एएण चिअ	४०४
उअचिणसु पडिअ	९५३	एएहि दाव	९६६
उअउमिआए	७६१	एअकमपरिकखण	६०१
उअउगअअसाइअ	४८२	एअकमसदेसा	३४२
उअउअरए ण तुसइ	४७६	एअ चिअ रुअ	५९२
उअअसि विआइ	२७५	एअतो रुअइ	९६०
उअअतमहारमो	३८२	एअ पहवविण	८६
उअइयपाम	७८१	एअकमओ दिउठिअ	६१८
उअह्णई णीममतो	३३	एअनजणमि	९०५
उअहो नि ममतिअइ	७२५	एअके अअणे	८४०
उअहोउ विअइ	१६१	एअकमवइवठण	२२०
उअणण पे नउने	२१४	एअकेण वि व	६७०
उअअइपइविउजणो	८३५	एअको पणहुअइ	४०९
उअअइअदव्णण	२४८	एअको वि नह	२५
उअअकतागण तुइमु	३३९	एअठि वरिइ जणो	६९६
उअअकतागण दइअग	८२८	एअताइचिअ मोह	४३०
उअअउणोअणेण	८२२	एअती मत्तमि	७०८

एतथ णिमज्जइ	६६७	कण्डुज्जुआ	३५२
एतथ मए रथिअव्वं	३५८	कणो पडिअं	८२५
एदहमेत्तथणिआ	९६७	कत्तो कमलाण	७४७
एदहमेत्तमि जए	३०३	कत्थ गअं रह	४३५
एदहमेत्ते गामे	५५३	कं बुज्जथणु	२५६
एमअ अकअपुण्णा	८५९	कपात्त कुपात्तं	८०५
एसो मामि लुवाणो	२९४	कमलं मुअन्त	६४१
एह इमीअ णिअच्छइ परिणअ	५७९	कमलाअराण उण्हो	७६७
एह इमीअ णिअच्छइ विग्घिअ	८१८	कमलाअरा ण मलिआ	११०
एहइ सो वि	१७	करज्जुअगहिअ	९६८
एहि त्ति वाहरन्तमि	५०३	करमरि कीस ण	५२७
एहिथि तुमं त्ति	३८५	करिमरि अआल	५५
ओयालअमि	७६४	कलहन्तरे	३२१
ओसरइ धुणइ	५३१	कहं किर	४६
ओमर रीत्तुं	७०३	कसिणुज्जलो	१००१
ओसहिअजणो	३४६	कस्स करो	५७५
ओ हिअअ ओहिदिअह	४३७	कस्स ण सद्धा	७३९
ओ हिअअ मडह	१०५	कस्स भरिसि त्ति	३८९
ओ हिदिअहागमा	२०६	कस्स वण होइ	८८०
कअविच्छेओ सहि	९०७	कहं णाम	२६८
कइअवरहिअं	१२४	कहं णु गआ	७५१
कइआ जाआ	८१९	कहं तपि तुइ	६९७
कज्ज विणा वि कअ	९२३	कहं दे धूमंधारे	७२९
कज्जं विणा रि विअलत्त	८४७	कहं भे परिणइ	५६८
कइदेमि च्छिअचलए	९२२	कहं सा णि-वणिगज्जइ	२७१
कठिणत्तरवीर	७८९	कहं सा मोहग्ग	४५२
कण्ठगहणेण	८४३	कहं सो ण	४१३
कण्ठन्तेण अकण्ठ	६६३	कारणगहिअं पि इमा	७७७

कारणमहिओ वि मए	७७३	केसेनु बलामोडिअ	९७१
कारिममाणन्दवडं	४५७	कोत्थ जअग्गि	३६४
कालकटर	८७२	कोत्थेभ्वक्खिसलअ	१९
का विममा	१६९	को सुहअ तुब्ब	९३७
किं किं दे	१५	एण पाहुणिआ	९५७
किं ण भणिओसि	३७०	एण पिट्ठ	८२०
किं त्तस्स पारएणं	७६६	एणमहुरुरेण	४२३
किं दाव कआ	९०	एणमेत्तं	१८३
किं पि ण जंपसि	९१६	एण्यग्गिणा	७७
किं भणह मं सहीओ करेहि	८९४	एणपवणरअल्लग	५८३
किं भणह मं सहीओ मा मर	६१७	एरोसिप्पिर	३३०
किं वभसि ओणअ	९	एलएवहारा	९७२
किं रुवमि किं अ	५१६	एणोण अ पाणेण	६६२
किरणेण धणं	९७०	खिण्यस्स उरे	२९९
कीरन्ती विअ	२७२	खिण्यइ हारो	४२९
कीरमुह सच्छ	३०८	एमें कन्तो	४९९
कुप्पासं	७२३	गअकलह	२५८
कुरुणाहो विअ	४४३	गअगण्डअगवअ	७३६
कुलपालिआए	८६५	गअगण्डइत्यल	१२१
कुसुममआ	३२६	गअबहुवेहव्वअरो	६३०
केअइगन्ध	७११	गउजन्ति घणा	७२४
के उव्वरिआ	४७४	गउज महं	५६६
केण मणे भग	१११	गण्हन्ति पिअव्वमाण	९४६
केत्तिअमेत्तं	५८१	गण्यं अण्यअन्तअ	५६५
केलीअ वि रुसेठं	१९५	गण्येण अण्यणो	२८१
केलीगोत्तवखलणे	९६१	गग्गिहिंसि त्तस्स	६०७
केसररअ	३८७	गरुअञ्जुअउलि	३८३
केसा पण्डुर	९४९	गहवइ गओग्ग	२९७

गह्वदणा	१७२	चउपासदिण्ण	७८४
गह्वइसुओच्चिएसु	३५९	चञ्चुपुडाहअभि	६६६
गाईउ पचरत्तारि	८०६	चत्तरघरिणी	३६
गाढालिगणरमस	९२८	चन्दमुद्दि	२५२
गामङ्गणणिअडि	५५६	चन्दमरिसं	२१३
गामणिघरमि	४६९	चन्दो वि चन्द	८४४
गामणिणो सव्वासु	४४९	चलणोआसणि	१०८
गामतदणिओ	५४५	ज्जावो सहावसरलं	४२४
गाममि मोहणाइ	७८७	चिभिखल्लखुत्त	३२४
गामावह मिह	७०२	चित्ताणिअदइअ	६०
गामवडस्स	२९५	चिरजीवित्तण	८४१
गाहाण अ गेआण	८०९	चिरडिं पि अआणन्तो	१९१
गिज्जन्ते मङ्गल	६४२	चिरपवसिअदइअ	८३४
गिम्हे दवरिग	७०	चोराणं कामुआणं	६९८
गिरसोत्तो	५५१	चोरा समअसत्तण्हं	५७६
गुणसालिणो	७८२	चोरिअरअसद्वालुइ	४१५
गुरुअणपरवस	८४५	छज्जइ पहुस्स	२४३
गेअच्छलेण	३३४	छणपाहुणि	७३१
गेण्णह पलोअह	२००	छणअ गम्मसु	८१३
गेहं व वित्तरदिअं	६०९	छणत्तिआ	८८१
गोत्तकरत्तलणं	४९६	छिज्जन्तेहिं	३४७
गोलाअडिट्ठअं	१०७	छेत्तमि जेण	७९१
गोलाणइए	१७१	जइ आ पिओ ण	८९५
गोलाविममोआर	१९३	जइ षोत्तिओ	६७२
घरिणिघणत्त्यण	२६१	जइ चिकखल्ल	६७
घरिणि पत्तेसिअ	९५९	जइ जूरद	६०८
घरिणीएँ महा	१३	जइ ण ठिवसि	४८१
घेतूण चुण्ण	३१२	जइ तेण तुप्प	७१३

जइ देव्य तुं	८३८	जस्सेअ वणो	१७५
जइ पुत्तलि	८८९	जइ चिन्तेइ परि	६२८
जइ भममि	४४७	जइ जइ उव्वइइ	२९२
जइ लोभणिन्दिअं	४८०	जइ जइ जरा	२९३
जइ वि हु दिह्दिदिनिआ	७३५	जइ जइ घाएइ	३०४
जइ तो ण वटणे	३४३	जइ दिअहविरामो	८३३
जइ होसि ण	६५	जइ लंघेसि	७६२
जं असरणो व्य	७०९	जइ वेह्दिदि	७९६
जं केअवेण	७३८	जइ सरसे	९९६
ज ज आलिइइ	६५६	जहा गहियो	९७६
ज जं करेमि	३७८	जाएण्ण वणुदेसे	२३०
ज जं ते ण	६१५	जाओ सो वि	३५१
ज जं पउत्थ	८३७	जा टें	९७७
जं जं पिहुलं	३०९	जाणइ जाणावेउं	८८
जं जं पुण्णमि	५३०	जाणिमि कआवराहं	८९६
जं ज भणइ	८९१	जाणि वअणाणि	६४९
जं जं सो णिज्झाअइ	७३	जारमसाण	४०८
जं तणुआअइ	६११	जाय ण कोसविकानं	४४४
जन्तिअ गुल	५५४	जिविअं असासअं	०४७
ज तुज्झ सइ	२२८	जीविअसेसाइ	१४९
ज तुह कण्णम	८५५	जीहाइ कुणन्ति	५४१
जं परिइरिउ	९७३	जीहाइ पर लिब्भइ	७९५
जं पीअ मंगल	८३१	जुज्झचवेडामोडि	६८४
जत्य ण उज्जागरओ	८२३	जे जे गुणिणो	६७१
जम्मन्तरे वि च्चलणं	४४१	जेण विणा	१६३
ज मुच्छिआइ ण	७०६	जे णीलब्भममर	४२२
जस्स जइ	२३४	जेत्तिअमेत्तं तीरइ	७१
जस्स रणंतेउरए	९७४	जेत्तिअमेत्ता रच्छा	३९३

जे संमुहागअ	२१०	णवग्निपण	६९२
जो कर्ह वि	१४४	णवपह्लवं	५८५
जो जास विह्व	२१२	णवपुणिगमा	९८०
जोणराइ महुरसेण	९७८	णवलअपहरं	२८
जो तीए अहरराओ	१०६	णवलअपहवत्तथाएँ	८५६
जो वि ण आणइ	४३८	णववहुपेम्म	१२२
जो सीसम्मि	३७२	ण विणा सम्भावेण	२८६
जो होइ रसाइसओ	७३४	ण वि तह अइ	४८३
झञ्जावाउत्तिणिअ	१७०	ण वि तह अणालवन्ती	५६४
झञ्जावाउत्तिणिए	३१५	ण वि तह छेअ	२७४
डुंठुण्णंतो	९७९	ण वि तह तक्खण	९०९
ठाणम्मट्टा	६५२	ण वि तह दूमेइ	७८६
ठागे ठाणे वलिआ	८७०	ण वि तह पटम	२०९
डण्डसि डण्डसु	४०१	ण वि तह विएस	७८
डंदिऊण सअलरणं	७५२	णहपअपसाहिअंगो	९३१
डंत्तरसेसो	७४९	णास व सा	९६
ण अ दिट्ठि	६४५	णाहं दूई ण तुमं	१७८
णअणम्मन्तर	३७१	णिअआणुमाण	३४५
णइऊरसच्छे	४५	णिअदइअ	९५१
ण कुणन्तो	२६	णिअघणिअं	५८२
णकत्तमऊहेसु	७९०	णिअचत्तारोवि	४४२
णकत्तुक्खुट्ठिअं	३३१	णिककण्ड तुरारोहं	४६८
ण गुणेण	३१०	णिककम्महिँ	१६९
णच्चणसलाहण	११४	णिकिअय जाआ	३०
ण ठिचइ हग्गेण	५३२	णिण्णहं दोव्वहं	९५७
णन्दत्तु मुअसुइ	१५६	णिइ लहन्ति	४१८
ण मुअन्ति	१४७	णिहाभद्धो	३७४
पलिणीसु भमसि	६१९	णिहालस	१४८

गिष्पण्डिमाइ	१०४	त ताण मिरि	१८२
गिष्पणमस्सुरि	६८९	त भित्त काअञ्च	२१७
गिष्पिदिदिदि	७६०	तभिमपरसरिअ	५८८
गिष्पुत्तरआ	१५५	तरलण्डि	९१०
गिष्पूढ पोरिसाण	१००७	तस्स भ सोइग्ग	२२१
गिहुअणसिष्प	५८९	तस्स क्कहाएण्डइए	६५९
गिहुअरमणम्मि	९८१	तइ अडअणाए	८६७
णीआइँ अञ्ज	३२८	तइ णेइल्लिआण	७७६
णीलपहपाउअङ्गी	५२०	तह तस्स माण	४३१
णीमात्तुक्कम्मिअ	३६१	तह तेणवि सा	६२५
णूण हिअअ	३३७	तइ परिमल्लिआ	६३७
णूमेन्ति जे पट्टुत्त	९१	तइ माणो	१२९
णेउरक्कोडि	१८८	तइ सोणहाइ	१५४
णोल्लेइ अणोल्ल	८६९	तइ इस्स जइ	८१२
णोइलिअ	६	ता किं करेउ जइ	२२१
पशाणहलिइहा	८०	ता किं करोमि	१००३
तइआ कअग्ग	९२	ताणें गुणग्गहणाण	९३४
तइआ मह गण्ड	९३३	ताण पुरओ	९९५
तइ ओलन्ते	२२३	ता मच्चिजमो	२२४
तइ सुइअ	३३८	ता कण्ण	१४१
तइविणिहिअग्ग	३९१	ताला जाअन्ति	९८३
तइसठिअ	१०२	ताद्धरभमाउल	३७
तगुआइआ	९१३	तावच्चिअ	५
तणुण्ण वि	३६२	तावमवणेइ	२८८
तण्हा मे तुज्ज	९४२	ताविज्जन्ति	७
त णइम	१५१	ता सुइअ	६०२
तत्तो च्चिअ	६४८	ता सोक्ख	९२५
तत्थ वि होन्ति	८७९	तिसिआ पिअउ	७५७

तीअ मुहाहिं	१७९	दढरोस	३१९
तुङ्गाणं विसेस	४२७	दरफुडिअ	६२
तुङ्गो च्चिअ	२८४	दरवेविरोरु	६१४
तुङ्गो भिरो	९२९	दावन्तेण	९१४
तुङ्गाङ्गराअ	१८९	दिअरस्स	३५
तुङ्ग वसइत्ति	४०	दिअहं खुडक्किआ	२२६
तुप्पाणणा	२८९	दिअहे दिअहे गिवडइ	७७९
तुह दंसणेण जणिओ	६१०	दिअहे दिअहे सूसइ	६९१
तुह दसणे सअण्हा	५०५	दिट्ठाइ जं ण	७१५
तुह मुहसारिच्छं	२०७	दिट्ठा च्चुआ	९७
तुह वहइस्स	९८४	दिट्ठीअ जाव	७२२
तुह विरहुज्जागरओ	४८७	दिढमण्णु	७४
तुह विरहे	३४	दिढमूलबन्ध	२७६
तुह सामलि	७५८	दीसइ ण च्चुअ	५४२
ते अ सुआणा	५१७	दीसन्तो णअणमुहो	४२१
तेण ण मरामि	३७५	दीसन्तो दिट्ठिसुहो	६५१
ते विरला	११३	दीससि पिआणि	४८९
ते वोळिआ	२३२	दीहुण्हपउर	१८५
यणजह्णाणिअ	२३३	दीहुण्हा णीसासा	८३७
योअं पि ण	४९	दुक्ख देन्तो	१००
योअंसुएहिं ऊण्णं	५२८	दुक्खेहिं लम्भइ	३०५
दइअकरगाह	५४४	दुग्गाअकुटुम्भ	१८
दइए दुमसु	७४१	दुग्गाअधरम्मि	४७२
दक्खित्तणेण	८५	दुग्गिणक्खेवअ	१५४
दइदूण उण्णमन्ते	५३८	दुग्गेन्ति देन्ति	१२५
दइदूण तरुणमुरअं	५४७	दुग्गिणक्खित्तअरअ	६२७
दइदूण रुन्दतुण्ण	४०२	दइ तुमं	१८१
दइदूण हरिअदीहं	६९३	दइं कज्जाअण्णण	७१९

दूर्ह गथा चिराअइ	८४९	पऊर जुवाणो	१९७
दूर्ह ण एइ	८४८	पङ्कमइलेण	५६७
दूर्ह मुहअंदपुलो	८५२	पच्चकलमन्तु	९३२
दूरन्तरिए	६५८	पच्चगप्फुल्ल	५९०
दूरपइण्ण	७७६	पच्चूसमऊहावलि	६०४
दे आ पसिअ	९६२	पच्चूसगाअ रञ्जित	६५३
देव्वभि म पराहु	२४५	पञ्जालिऊण	७२७
देव्वाअत्तभि म	२७९	पञ्जरसारि	५५२
दे सुअणु	४६६	पडिवकलमणु	२६०
दो अइगुल	६२०	पडिवक्खस्स	९२१
घण्णा ता महिलाओ	३९७	पढमं चिअ माहव	७७१
घण्णा बहिरा	६९५	पढमं वामण	४२५
घण्णा वसन्ति	६३५	पढमणिलीण	४९५
घण्णो सि रे	८५७	पणअकुविआणं	२७
घरिओ घरिओ	१०१	पणमह माणस्स	८८७
घवलो जिअइ	६३८	पत्तणिअम्बप्फंसा	५५५
घवलो सि जइ	६६५	पत्तिअ ण पत्तिअन्ती	२१६
घाराधुव्वन्त	५६३	पत्तो छणो	६८
घावइ पुरओ	४५६	पंथअ ण एत्थ	८७३
घावइ विअलिअ	२९१	पणुल्लघणकलम्भा	६३६
वीरावलम्बिरीअ	३६७	परिओसविअसिएहिं	३४१
धुअइ व्व	२८०	परिओससुन्दराइं सुरए	
धूलिमइलो वि	५२६	जायन्ति १००२	
निर्मलगगनतडागे	७१४	परिओससुन्दराइं सुरएसु	
पइणा वणिणज्जन्ते	८६२	लहन्ति ६६८	
पइपुरओ च्चिअ	८६६	परिपुच्छिआ ण जम्पसि	९१७
पदपुरओ च्चिअ	२३७	परिमलणसुहा	४२८
		परिरद्धकणअ	३९८

परिहूएण	१३४	पुसइ राणं	४३३
पविसन्ति घर	९५४	पुसउ मुहं	६८१
पसिअ पिए	३८४	पुसिआ अण्णा	३०२
पसुवइणो	१	पेच्छइ अलद्ध	२९६
पहरवणमग्ग	३१	पेच्छन्ति अणिमिस	३८८
पहिअवहू	५४०	पेम्मस्स विरोहिअ	५३
पहिउल्लरण	१६६	पेम्मुम्मइयाइ	७४५
पाअडिअं सोहरगं	४६०	पोट्टपाटिएहिं	८३
पाअडिअणेह	१९९	पोट्ट भग्ग्ति	२८५
पाअपडणाणं	४६५	फग्गुच्छण	३६९
पाअपटिअं	३९०	फलसपत्तीअ	२८२
पाअपडिअस्स	११	फलहीवाहण	१६५
पाअपडिओ	४३२	फालेइ अच्छमहं	१०९
पाणउढीअ	२२७	फुट्टन्तेण वि	२०४
पाणिग्गहणे	६९	फुरिए वामच्छि	१३७
पासासद्धी	२०५	वल्लिणो वाआरन्धे	४०६
पिअअमेविइण्ण	९११	यहलतमा	३३५
पिअदंसण	३२३	यहुआइ	२१८
पिअविरहो	२४	यहुएहि जपिएहिं	७७०
पिअसंभरण	२२२	यहुपुप्फ	१०३
पिग्गइ कण्णज्ज	६७६	यहुयल्लहस्य	७२
पिसुणेन्ति कामिणीणं	५५८	यहुविइविलासमरिए	७१७
पीणयओहर	७०७	यहुविइविलास रसिए	४७७
पुच्छिज्जन्ती	६४७	यहुसो वि	१९८
पुट्टि पुससु	३१३	यानअ तुमाइ दिण्ण	४१९
पुणरससएण्णालण	५४८	यानअ तुमाहि आहिअं	२१५
पुणभरणमिअ	९५८	यानअ दे यच्च	५८७
पुणवइअ रिइ वातअ	९४४	ये मग्गा परागि	७४६

भग्नापिअसंगमं	४९१	मसिणं चङ्कमन्ती	४६३
भङ्गस्तस	१६७	मह देसु	९८५
भण को ण	४००	मह पहणा	८२४
भण भण जं जं	८९८	महमहइ	४९७
भण्ढन्तीअ	३७९	महिलाणं चिअ	५८६
भमइ पलित्तइ	४५४	महिलासहस	१८२
भम घभिअ	१७५	महिसकण्ठ	५६०
भरणमिअणील	६६०	महुएहि किं	८७१
भरिउच्चन्त	३७७	महुमन्ठिआइ	६३४
भरिमो से गहिआइर	७८	महुमासमाइआ	१२८
भरिमो से सअण	३६८	मळिणवसणाण	९४३
भित्ठीअ पुलोइस्सं	७३७	माए धरोवअरणं	८८३
भित्ठी ण कआ	९१५	मा कुण पडिवकए	१५२
भिच्छाअरो	१६२	मा जू पिआ	३५४
भुञ्जसु सं साहीणं	३१६	माणदुमपट्ट	३४४
भोइणिदिण्णपहेण	६०३	माणंसिणीअ पइण	८०२
मअणयिणो	५७२	माण हरिण्हि	९२६
मगं चिअ	६६९	माणुम्मत्ताइ	५२२
मगिअट्टे	८२१	माणोत्तह	२७०
मग्गु चिअ	१०००	मा पन्थ रुन्धसु	९५५
मज्झणपत्थिअस्त	३९९	मा पुत्ति वंअ	८७७
मज्झे पअणुअ	६८२	मा मा मुअ	७६५
मज्झो विओ	५९७	मामि सरसवखरणं	४५०
मण्णे आअण्णन्ता	६४३	मामि हिअअं	२४६
मण्णे आसासो	५९३	मारेसि कं ण	५०४
मन्दं रि ण	६००	मालइकुमुमाई	४२६
मरगअरुई	३९४	मालारीए वेत्तइल	५९८
मलिणाइं अंगाईं	७८८	मालारी लत्तिउत्तुलिआ	५९६

मा वच पुष्प	३५५	रुअं अच्छीसु	१३२
मा वच्चसु वीसंभं	७२०	रुअं सिष्ठ	५७३
मा वच्चह वीसभ	६८६	रेहइ गलन्त	४४६
मा वेलवेसु बहुअ	९०१	रेहन्ति कुमुअ	५६१
मासपसूअ	२५९	रोआविअ म्ह	८०१
मुद्धे अपत्तिअन्ती	६७८	रोवन्ति व्व अरण्णे	४९४
मुद्धपुण्डरीअ	६२४	लङ्कालआण	३११
मुद्धपेच्छओ पइ	४९८	लज्जा चत्ता	५२४
मुहमारुएण	८९	लज्जापञ्जत्तपसा	८६०
मुहविच्छविअ	३३३	लडहविलआण	८११
मेहमहिस्स	५८४	लहिऊण तुज्झ	९८७
रअणायस्स	७५४	लहुअन्ति	२५५
रइकेलिहिअणि	४५५	लम्बीओ अङ्गण	३२२
रइविरमलज्जिआओ	४५९	लोओ जूरइ	५२९
रकउइ अणण	७५५	वअणे वअणम्मि	३५६
रकखेइ पुत्तअ	६२१	वइविवर	२५७
रखेइ देह	७७४	वक्क को पुल	१६४
रणरणअसुएण	७०४	वद्धच्छिपेच्छि	१७४
रण्णाउ तणं	२८७	वद्धभणिआइ	८७८
रत्थापइएण	१४०	वच्च मह च्चिअ	९३८
रत्थणकम्म	१४	वच्चिहिइ सो	९१२
रमिऊण पअं	९८	वज्जवइणा	५४
रसिअ विअइ	४०५	वइदउ ता तुइ	९०६
राअविइइ	३९६	वणदयमसि	११७
राईण भणइ	८३९	वणअपअत्थि	५१९
राईसु चन्द	९८६	वण्णसम ण	७३२
रअर अअन्तीएँ	८४२	वण्णकम्मरहिअरम	६१२
रन्दारविइ	५७४	वण्णन्तीदि	३५०

वष्णवसिए	४७८	विस्थिष्णं महिवेढं	८४६
वन्दीअ णिहअ	११८	विरहकरवत्त	१५३
वसइ जहिं	१३५	विरहकिसिआ	८००
वसणम्मि	३८०	विरहाणलो	४३
वाआइ किं	५७१	विरहेण मन्दरेण	४७५
वाउद्धअसिचअ	५०७	विरहे विसं	२३५
वाउलिआपरिसोसण	६२६	विलासिणिगुरू	७९७
वाउल्वेह्लिअ	६०५	विवरिअ रअम्मि	८१०
वाएरिएण	१७६	विवरिअसुरअ	६५४
वाणिअअ हत्थि	९४५	विसमट्ठिअपिके	५९५
वाणीरकुडुइगुड्डीण	८६८	विइलक्खणं	८७४
वारिज्जन्ती णव	७९८	विहिणाअणुज्जु एण	७८३
वारिज्जन्तो वि	९८८	वीसत्यहसिअ	६०६
वायारविसंवाअं	६१६	वेआरिज्जसि	९०३
वासारत्ते उण्णअ	४३४	वेविरसिण्ण	२४४
वाहरउ मं	१३१	वेसोसिजीअ	५१०
वाहाहभरिअ	५१८	वोडसुणओ	५४९
वाहिज्जन्ति ण	८६३	वोलीणालक्खिअ	३४०
वाहित्ता पडियअण	४१६	सअणे चिन्ता	१३३
वाहिव्व वेज्ज	३६३	सअलकरणपर	९८९
विअलिअकलाकलाघ	७३३	सरुअगहरइ	५५०
विकिण्णइ	२३८	संकेह्लिओ	६९४
विज्ज पिआसा	८०८	सच्चं कलहे	५२१
विज्जन्ति तणुं	७४२	सच्चं चिअ कट्ठमओ	८५८
विज्जाविज्जइ	४०७	सच्चं जाणइ	१२
विज्जावेइ पईवं	८३०	सच्चं भणामि बालअ	२१९
विज्जाइइणालावें	६३१	सच्चं भणामि भरणे	२३९
विण्णाणगुण	२६७	सच्चं साहमु	६८८

स चिचभ रामेठ	७५३	सव्यस्सग्मि	२२९
सच्छेदरमण	८८४	सव्याअरेण	६५०
संजीवणोसद	३३६	सहइ सहइ ति	५६
सज्जेइ सुरहि	९९४	सहिआहि	१४५
संज्ञागहिअजल	७००	सहि इरसिन्विअ	१०
संक्षाराओत्थइओ	५६९	सहि णवणिहुवण	९९०
संसासमए	४४८	सहि दुम्मेन्ति	१७७
सणिअं सणिअं	४५८	सहि विरइऊण	९३०
सत्त सताइ	३	सहि साहसु	४५३
सदा मे तुज्झ	७४४	सा आम	५११
सन्तमसन्तं	५१२	सा तुइ सदत्थ	१९४
सन्देसो विण	८२७	सा तुज्झ षल्लहा	१२६
सम्भावं पुच्छन्ती	३५७	सा तुइ कएण	२६२
सम्भावणेइमरिण	४१	सा तुइ विरहे	८०४
समपंथ पत्थिअस्त	८३२	सामण्णसुन्दरीणं	८८५
सममच्छन्ती	७५१	सामाइ गइअ	४३९
समविसमणिव्विसेसा	६७३	सामाइ सामलिज्जइ	१८०
समसोक्कसुवण	१४२	सालोए व्विअ	१३०
समुदायायवोलन्तमि	७५०	सा वमइ तुज्झ	९४१
सयल जणानं	९९८	सादीणपिअमो	५१५
सरए मइददाण	१८६	सादीणे वि पिअअमे	३९
सरए सरमि	६२२	सादेणित्ति सहि	८५४
सरगा वि सुमइ	५३३	सिण रिअमणिअ	१९२
सरहमपिणिग्ग	८०३	सिणिअअदइ	८२९
सरिगे माणुग	९९७	सिनिरेषणदइ	७७५
संवाइणमुहरस	४६४	सिदिदिउट्टुनिअ	५२
सम्यत्थदिता	११५	सिदिदेदुणाप अंसा	१७३
सम्यत्थरोइ	८१४	सुभणु वभणं	२६९

सुअणो जं देस	९४	सोनुं मुं ण	९०४
सुअणो ण कुप्पइ	२५०	सो माणो पिअमुइ	७७२
सुअणो ण दीमइ	७०५	सो वि पुजा	७१०
सुअणन्तं बहल्लदम	४१४	सो मुद्धसामलंगो	९९२
सुणअपउरमि	१३८	हंमाण मरेदि	९४७
सुन्दर सुआण	४९२	हंमेहि वि तुइ	४७१
सुणउ तइओ	४१२	हंरो पि वण	९२४
सुपं डडुं	५५७	हत्यप्पसेण	४६२
सुव्वद समागमिस्सइ	९५६	हत्थाहत्थि	५८०
सुखन्तो आसि	७९९	हत्थेसु अ पाएसु	३०७
सुइअ इअं	७०१	हरिहिइ पिअस्स	१४३
सुइअ मुहुत्तं	९००	इल्लज्जण्हाण	७९
सुइआ वि सुन्दरी	९२०	इसिअंभादिट्टदन्तं	५२५
सुइउच्छअं	५०	इसिअमविआरमुदं	८६१
सुइपुच्छिआइ	३१७	इसिअं सहत्थ	२६३
सुइय सुइं	७५९	इसिएहि उवालम्भा	५१३
सुइज्जइ हेम	३२९	इसो वेणीदण्ढो	९९९
सुइवेहे मुसलं	५०१	इसाविओ जणो	१२३
सुरच्छलेण	३३२	हा हा कि तेण	७४८
सेअच्छलेण	२७८	हिअअं हिअए	४८५
सेउल्लणिअंवालग्ग	७१८	हिअअ च्चेअ	२९०
सेउल्लिअसव्वंगी	४४०	हिअअट्ठिअस्स	२९८
सो अत्थो जो	२५१	हिअअण्णएहि	६१
सो को वि गुणाइ	५९१	हिअअम्मि वत्तसि	५०८
सो णत्थि एत्थ	९९१	हिअअहिन्तो	४५१
सो णा गओ	८५०	हिअए रोमुक्खित्तं	९१०
सो णाम संभरिज्जइ	९५	हिमजोअच्चुण्ण	८९३
सो तुज्ज क्हा	८४	हियं णियामि	७९२

द्वं णिलकज	९४०	होन्तपहिअस्म	४७
हेमन्तिआसु	६६	होन्ती वि णिण्णल	१३६
हेमन्ते हिमवअ	७६८	होमि वहरियअ	९९३
हेलाकरग	४०३		

• • •

परिशिष्ट दुसरें

(अ) अलंकारोल्लेखसूचि :

बारा आलंकारिकांनीं व एका सुभाषितसप्रहात उधृत केल्ल्या गाथाचा तपशील या षोष्टकात दिलेला आहे अखेरच्या रकान्यात अलंकारांची नांवे दिली आहेत, या रूपात जेथे एकाहून अधिक नांवे आलेली आहेत तेथें त्याबद्दल आलंकारिकाचा मतभेद आहे असें समजावें अलंकाराच्या व्याख्या शरीररज्ज्वात टीकेंत दिलेल्या आहेत गाथेंतील भाव अगर नायिकेचा वर्ग दर्शविण्यासाठीं यांपैकीं काहीं गाथा आलंकारिकांनीं उधृत केल्ल्या आहेत, याचा तपशील अखेरच्या रकान्यात दिलेला नाहीं इतर आलंकारिकांनीं आणलीं काहीं गाथा उधृत केल्या आहेत, त्याचाही निर्देश या रकान्यात केल्ल्या आहे

(आ) अलंकारसूचि :

अलंकारोल्लेखसूचींत नमूद केल्ल्या अलंकारांचा या सूचींत गाथान्या कमाकांशी मेळ दिलेला आहे जो अक ठळक टकात घातलेला आहे त्या गाथे शरील टीकेंत त्या अलंकाराची व्याख्या दिलेली आहे असें समजावें

(अ :) अलंकारोद्धेखनावि :

गथा क्रमांक	अलंकारकौस्तुभ	अलंकारसहोदाधि	अलंकाररत्नाकर	अलंकारसर्वस्व	वाच्यप्रकाश	काव्यप्रदीप	काव्यानुशासन	दशरूपक-	ध्वन्यालोक	वज्रमालया	सरस्वतीकण्ठाभरण	साहित्यदर्पण	साहित्यमीमांसा	अलंकार
क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	क्रमांक
३														
४	X				X	X				X		X	X	धर्मोक्ति, व्यंग्योक्ति, स्वभावोक्ति.
५								X		X				रसाश्रित भाव.
६											X		X	प्रकीर्णघटना.
९										X				
११	X													समाधि.
१२	X		X					X						वाक्षेप, व्यत्यास.
१३	X										X		X	निदर्शना, विकृत प्रपंचोक्ति संकर
१४			X	X							X			
१५											X			
१६	X										X			परिकर.
१७											X			
२०				X								X		उद्देश, व्याज.
२१											X			
२२											X			
२५				X							X			अर्थापत्ति.
२७							X	X				X		
२८											X		X	
२९											X		X	
३३	X										X		X	विशेषोक्ति, समुच्चय.
३६											X		X	
४३											X		X	
४५											X		X	

गाथा क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
१२७		X	X				X						X	व्याजोक्ति.
१३०							X	X			X		X	भाव
१३२	X													तुल्ययोगिता; विशेष.
१४१			X											
१४२											X			
१४३			X											हेतु.
१४५		X									X			अभिनय, स्वभावोक्ति, हेतु.
१४७											X			अप्रस्तुतप्रशंसा.
१४८			X								X			
११०											X			
१५८	X													पर्याय
१६१	X	X									X			(कुवलयानन्द) अन्योन्य, प्रतीयमान
१६३										X				
१७३			X				X		X	X				(चंद्रालोक).
१७५			X		X	X	X		X	X			X	(राकागम; भावप्रकाश)
१७६	X													परिवृत्ति.
१७८		X		X						X				आक्षेप.
१७९	X		X											पर्याय
१८०			X								X			(काव्यालंकार) गूढ, सूक्ष्म.
१८१														
१८२		X	X	X	X	X	X						X	(राकागम, उत्प्रेक्षा, विशेषोक्ति
१८३										X				
१८४											X			
१८८								X						
१९०	X									X				समुच्चय
१९३										X		X		अन्योन्य
१९४										X	X			
१९७	X									X	X			आक्षेप, तुल्ययोगिता,
१९८			X							X				विनोद
१९९											X		X	तद्गुण

गाथा क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
२६३		X									X			भ्रान्तिमान्.
२६८										X				उपमा.
२७२			X											
२७३											X			
२७४									X		X			
२७५		X									X			सहोक्ति.
२७८										X				
२७९	X	X							X					अप्रस्तुतप्रशंसाध्वनि, संकर दीपक.
२८३	X									X				
२८४										X				
२८९										X				
२८७	X													अप्रस्तुतप्रशंसा. संकर.
२८८				X								X		स्वभावोक्ति
२९१				X									X	
२९३													X	
२९६													X	
२९७				X										व्याजोक्ति.
२९९												X		
३००	X													धर्मवाचकोपमानदोषोपमा.
३०२	X			X										भ्रान्तिमान्.
३०३				X					X					खान्दवय.
३०५				X										अतिशय.
३११				X							X			रूप.
३१२													X	
३१४	X													
३१७	X													तद्गुण.
३१८				X										
३१९				X							X			दृष्टान्त.
३२३				X										वार्थापत्ति
३२३				X										तद्गुण, मीलित, विरेष.
३२८				X								X		उद्भेद.
३२९		X						X						

गाथा क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
१२७		X	X				X							व्याजोक्ति.
१३०							X	X			X		X	भान
१३२	X													तुल्ययोगिता: विशेष.
१४१			X											
१४२											X			
१४३			X											हेतु.
१४५		X									X			अभिनय, स्वभावोक्ति, हे
१४७											X			अप्रस्तुतप्रशंसा.
१४८		X									X			
१५०											X			
१५८	X													पर्याय.
१६१	X	X									X			(कुवलयानन्द) अन्योन्य, प्रतीपमा
१६३										X				
१७३		X					X		X	X				(चंद्रालोक).
१७५		X			X	X	X		X					(राकागम, भावप्रमाण)- परिवृत्ति.
१७६	X												X	आक्षेप.
१७८		X		X						X				पर्याय.
१७९	X		X									X		(काव्यालंकार) गूढ, सूक्ष्म
१८२		X	X	X	X	X	X						X	(राकागम) उत्प्रेषण, विरोधो
१८३														
१८६											X			
१८८								X						
१९०	X													
१९१											X			गगुण-स्य.
१९४											X			अन्योन्य.
१९५											X			
१९७											X			
१९८											X			आक्षेप, तुल्ययोगिता विरोध.
१९९											X		X	गद्गुण.

क्र.सं.	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
१६			X								X			हेतु.
१७			X											उद्भेद.
१८			X								X			रूपक.
१९	X		X								X			भ्रान्तिमान्.
२०	X										X			आक्षेप.
२१											X			
२२											X			
२३			X											उद्भेद.
२४										X				व्यतिरेक.
२५	X													मालोपमा.
२६											X		X	विचित्र, क्षेपक (भुवनपाल)
२७			X											
२८										X	X			
२९	X									X	X			पर्याय.
३०											X			
३१										X				
३२	X													
३३										X				
३४		X								X	X			
३५											X			नियम, मालिका.
३६											X			
३७													X	
३८	X									X				
३९										X	X			
४०										X				आक्षेप.
४१	X													अप्रस्तुतप्रशंसा.
४२											X			
४३								X						
४४	X													अप्रस्तुतप्रशंसा.

गाथा क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
४२०											X			
४२५													X	
४३०										X				
४३२										X				
४४०											X			
४४१	X													परिच्छिन्नि
४५०	X													पयाय, वनोक्ति
४५५		X												
४६०				X						X				
४६४	X										X			सूत्र
४६५											X			
४६८							X							संकर
४७०										X				
४७३											X			
४७५												X		
४७६				X										अनकथ.
४७८				X										अनुमान
४७९				X										
४८१											X			
४८५											X			
४९३											X			
४९६											X			
४९८											X			
५०३											X			
५१३											X			
५०६	X											X		
५३०													X	
५३३	X													विरोध, विरोधाभास
५४०											X			
५४६											X			
५४७											X			

शब्दा क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	खलंकार
६५५											X			
६६०								X						
६६२													X	
६६५		X	X	X	X	X	X							अतद्गुण, तद्गुण, विरोध
६६७		X	X		X	X	X		X	X		X	X	अभिनय, नियम.
६६९										X				
६७१										X				
६७३									X					
६७५											X		X	
६८६										X				
६९१	X										X			सहोक्ति.
६९८										X				
७०३					X	X								
७०३									X					
७०६											X			
७०७	X										X			रूपक.
७१०		X									X			
७१०	X									X				विचित्र, विषम.
७०१	X													विषम, विषाद.
७२४										X				
७२६												X		
७२९												X		
७३१						X								
७३५											X			
७४०										X				
७४६										X				
७४७										X				
७४९										X				
७५३											X			
७७३	X											X		सद्गुण.
८०९										X				
८१०					X	X	X			X				

(आ) अलंकार-सूचि

अलकारोल्लेख-सूचीत निर्दिष्ट वेलेल्या अलकाराचे कोष्टक '

अतद्गुण ६६५	उपचारसमासभेद ६२२
अतिशय २५०, ३०५, ८३८	उपमानलसोपमा २१३
अतिशयोक्ति ५७०, ९६३	गूढ १८०
अन-वय ३०३	छेकीक्ति ३३८
अनुमान ९७, ४७८, ५४२, ८९१	तद्गुण १९९, २४६, ३१७, ३२३, ६६५, ८०२
अन्योन्य १६१, १९३, ९४७	तन्न २२५
अपन्हति ७०, ८७४, ८८०, ९६५, १७१	तुल्ययोगिता १३२, १९७, २९२
अप्रस्तुतप्रशंसा ५०, १४७, २७९, २८७, ४०५, ४१८, ५२६, ८७२, ९७९	दीपक २४३, २८२, ६३९, ९७०
आभिनय ४९, १४५, २५७, ६६७, ९६७	दृष्टान्त ३१९
अर्थांतरयास १००	धर्मवाचकोपमानलसोपमा ३००
अर्थापत्ति २५, ८४, ३२२	धर्मापमानलसोपमा २२८
अशक्य ८७६	निर्दशना १३, २२७
असम ९८९	नियम ३८४, ६६७, ९४५, ९६९
असंगति ९७५	परमाण ४८
आदर ८८१	परिकर १६
आक्षेप १२, १७८, १९७, २०१, ३५०, ४०१, ६०२	परिश्रुति ५० १०६ १७६, २३८, ४४१
उत्तर ६२९, ९४५, ९६०, ९६९	परिसंख्या २५१, ८९१, ९६९
उत्प्रेक्षा १८२, १०८ ९३० ९७१	पर्याय १०६, ११२, १५८, १७९, ३७२, ४५२, ९८-
उद्भेद २०, ३३२, ३४१ ३५९, ८७४	प्रतीर्णपटना ८
उपमा २७२, ५६०	प्रतिभा ९८०
	प्रतीप २०७, ९६६

प्रपचोक्ति १३
 विवप्रतिविंब ४, ११७, ३९५,
 ५१९
 विंबोक् ७९
 मान १०७, १३०, २००, ९१०
 भाविक ९७२
 भावसकर ४०९
 भ्रान्ति २६३
 भ्रातिमान् ३०२, ३४६, ५५१
 मालिना ३८४
 मालापमा ३१३ ६०९
 मालित ३०३
 रूपर ३४४, ५६० ५७७, ७०७,
 ९७४, ९९१
 रोध १९७
 लाटानुप्रास ९८३
 लुप्तोपमा ९८९
 वक्तृधोद्धव्ययोग ६१७
 वक्रोक्ति ४१२
 विचित्र ३६९, ७१५
 विध्याभास २३०, ९३८
 विधि ५६६
 विनोद १९८
 विभावना ६४७ ९३०
 विरोध ८७, २१२ ३२६, ५३३,
 ६६५, ७२१ ९६५
 विरोधाभास २१०, ३६२

विवेक ३२३
 विशेष १३२, ९४१
 विशेषोक्ति ३६, १८०, २१२
 ५९१
 विषम ११५, ९७१
 विषाद ७२१
 व्यतिरेक २३०, १११, ४७० ९९०
 व्यत्यास १२
 व्यग्योक्ति ४, १०७
 व्याजोक्ति २०, १२७, २९७ ८८०
 श्लेष ३११
 सम २४८
 समाधि ११
 समासोक्ति ६५७, ९६५, ९८७
 समुच्चय ३६ ७२, १९०
 सहोक्ति २७५, ६९१
 सकर १३, २१३, २७९, ७८८,
 ४६८, ५७६, ९५७, ९७१,
 ९९१
 सद्यष्टि ९९१
 स्वरण ९६८
 स्वभावोक्ति ४, १४५, २९१ ९१८
 सामान्य ६०७
 सूक्ष्म १८०, ४११, ४६४, ८१९
 हेतु १४३, १४५, ३३६, ९५४
 क्षेपक ३६९

(आ) अलंकार-मूचि

अलंकारोल्लेख-सूचीत निर्दिष्ट केलेल्या अलंकाराचें कोष्टक

अतद्गुण	६६५	उपचारसमासभेद	६२२
अतिशय	२५०, ३०५, ८३८	उपमानलुप्तोपमा	२१३
अतिशयोक्ति	५७०, ९६३	गूढ	१८०
अनन्वय	३०३	छेकीक्ति	३३८
अनुमान	९७, ४७८, ५४२, ८९१	तद्गुण	१९९, २४, ३१७, ३२३, ६६५, ८०२
अन्यान्य	१६१, १९३, ९४७	तन्त्र	२२५
अपन्हुति	७७, ८७४, ८८०, ९६५, ९७१	तुल्ययोगिता	१३२, १९७, २९२
अप्रस्तुतप्रशंसा	५०, १४७, २७९, २८७, ४०५, ४१८, ५२६, ८७२, ९७९	दीपक	२४३, २८२, ६३९, ९७०
अभिनेय	४९, १४५, २५७, ६६७, ९६७	दृष्टान्त	३९१
अर्थान्तरन्यास	१००	धर्मवाचकोपमानलुप्तोपमा	३००
अर्थापत्ति	२५, ८४, ३२७	धमाक्ति	४
अशक्य	४७६	धर्मोपमानलुप्तोपमा	१२८
असम	९८९	निदर्शना	१३, २२७
असंगति	९७५	नियम	३८४, ६६७, ९४५, ९६९
आदर	८८१	परभाग	४८
आक्षेप	१२, १७८, १९७, २०१, ३५०, ४०१, ६०२	परिकर	१६
उत्तर	६२९, ९४५, ९६५, ९६९	परिवृत्ति	५०, १०६, १७६, २३८, ४४१
उत्प्रेक्षा	१८२, ९२८, ९३०, ९७१	परिसंख्या	२५१, ८९१, ९६९
उद्भेद	२०, ३३२, ३४१, ३५९, ८७४	पर्याय	१०६, ११२, १५८, १७९, ३७२, ४५२, ९८२
उपमा	२७२, ५६०	अकीर्णपट्टना	८
		प्रालिमा	९८०
		प्रतीप	२०७, ९६६

प्रपञ्चोक्ति १३
 विवप्रतिषिद्ध ४, ११७, ३९५,
 ५६०, ५६९
 विम्बोक ७९
 भाव १०७ १३०, २००, ९१०
 भाविक ९५२
 भावसकर ४०९
 भ्रान्ति २६३
 भ्रातिमान् ३०२, ३४६, ५५१,
 मालिका ३८४
 मालोपमा ३६३, ६०९
 मीलित ३२३
 रूपक ३४४, ५६०, ५७७, ७०७,
 ९७४, ९९१
 रोध १९७
 लाटानुभास ९८३
 लुप्तोपमा ९८९
 वक्तृबोद्धव्ययोग ६६७
 वक्रोक्ति ४५२
 विचित्र ३६९ ७१५
 विष्याभास २३०, ९३८
 विधि ५६६
 विनोद १९८
 विभावना ६४७, ९३०
 विरोध ८७, २१२, ३२६, ५३३,
 ६६५ ७२१, ९६५
 विरोधाभास २५२, ३६२

विवेक ३२३
 विशेष १३२, ९४१
 विशेषोक्ति ३६, १८७, २१२,
 ५९१
 विषम ७१५, ९७६
 विषाद ७२१
 व्यतिरेक २३०, ३६१, ४७०, ९९०
 व्यत्यास १२
 व्यग्नोक्ति ४, १२७
 व्याजोक्ति २०, १२७, २९७, ८८०
 श्लेष ३१९
 सम २४८
 समाधि ११
 समासोक्ति ६५७, ९६५, ९८७
 समुच्चय ३६, ७२, १९०
 सहोक्ति २७५, ६९१
 सकर १३, २१३, २७९, २८८,
 ४६८, ५७६, ९५७ ९७६,
 ९९१
 ससृष्टि ९९१
 स्मरण ९६८
 स्वभावोक्ति ४, १४५, २९१, ९८८
 सामान्य ६०७
 सूक्ष्म १८०, ४१६, ४६४, ८६९
 हेतु १४३ १४५, ३३६ ९५४
 क्षेपक ३६९

परिशिष्ट तिसरें

कावि व कवयित्री

पीतांबर	भुवनपाल	पीतांबर	भुवनपाल
१ शालिवाहन	हाल	१८	श्रीवर्मण
३ हाल कु	पांडिस	१९ गज	गुण
४ योदित, बोडिस कु	सालाहण	२० चंद्रस्वामिन्	वर्षे
५ त्रिलोक, चुधोह कु	चलोड्य	२१ कलिराज	कलिम
६ मकरन्द	मकरन्दसेर	२२	बहुराग
७ प्रवरराज, अमरराज, कु		२३ मकरद	मेघाधकार
८ कुमारिल	कुमारिल	२४ ब्रह्मचारिन्	ब्रह्मचारिन्
९	महिभूपाल	२५ कालसार	कालसार
१० अनीक, खिरिराज कु	दुर्गस्वामिन्	२६ अर्धराज्य	वत्सराज
११	दुर्गस्वामिन्	२७ कुमार	वत्सराज
१२ दुर्गास्वामिन्		२८ प्रणाम	कृताल
१३ हाल कु ग.	हाल	२९ शल्याण	
१४ भीमस्वामिन् कु ग		३० हरिजन	हरिराज
१५ गजसिंह	रुद्रमुत	३१ अगराज	वाक्पतिराज
१६ शालिवाहन	श्री शालिवाहन	३२ भोगिक	भोज
१७	श्रीवर्मण	३३ अनग	अनगदेव
		३४ अनग	रविराज
		३५ शालिवाहन	हाल
		३६ मझोक	मादिल
		३७ अकण्ठ	अकण्ठ
		३८	शुभोदक

पीतांबर	भुवनपाल	पीतांबर	भुवनपाल
३९ कविराज	विन्ध्य	६१ सुरराज	आन्धराज
४०	मुग्ध	६० धीर	कृष्णराज
४१ नाथा	रोहा	६७ धीर.	कोदण्डिक
४२ वल्लभ	वल्लभ	६८ कालाधिप	चित्रराज
४३ अमृत	वैरसिंह	६९ अनुराग.	धृवरज
४४ रतिराज	कविराज	७० अनुराग	चन्द्रपुटिका
४५ प्रवरराज	प्रवरराज	७१	मुद्गशील
४६ लप	मेघट	७२	अज्ज्ञ
४७ सिंह	सीहल	७३ वसलक	पीतहर्म्यग
४८ अनिरुद्ध	अनिरुद्ध	७४ पौलिनय	पालितक
४९ सुरभवत्सल	सुरभवक्ष	७५	वासुदेव
५० स्वर्गवर्म	गजवर्म	७६ भामविक्रम	भीमविक्रम
५१ काल	हाल	७७ विनयाधित	विरयाधित
५२ वैशार.	कैरल	७८ मुक्ताधर	मुक्ताफल
५३ मन्मथ	गणमुण	७९ काटिल	काटिलिक
५४ कर्ण	कर्णराज	८० मकरन्द	मधुकर
५५ मकरद	करमदशेख	८१ स्वामिक	मधुकर
५६ कुमुमायुध	कुमुमायुध	८२ स्वामिक	स्वामिन्
५७ गतलज्ज	शुहलधित	८३ कृतसशील	कृतपुराशील
५८ अलहरा	अलहर	८४ ईशान	निघट
५९ गुग्धाधिप	हृणाधिप	८५ आदिवराह	आदिवराह
६० गुग्धाधिप	विग्जुहराज	८६ प्रहता	प्रथिवी
६१ गुग्धाधिप	विचित्र	८७ रेखा	रेवती
६२ मद्रराज	ईश्वरराज	८८ ग्रामकूट	ग्रामकूटिका
६३ कालित	पाण्डित	८९ पोट	पुष्टिष
६४ प्रवरसेन.	मकरमेज	९० रेवा	

पीतांबर	मुचनपाल	पीतांबर	मुचनपाल
११ गजदेव		११७ शालिवाहन	काहिल
१२ मातंग	मातंग	११८ शालिवाहन	कृष्णराज
१३ वज्र	वज्रुक	११९ शालिवाहन	स्वददास
१४ द्वारकुल	फरकुल	१२० शालिवाहन	
१५ वज्रराज	वाक्पतिराज	१२१ गंधराज	
१६ स्थिरसाहस	स्थिरसाहस	१२२ कर्णपुत्र	कर्णपूर
१७ वज्रराज		१२३ अचिराग	अनुराग
१८ मकरन्द	नन्नराज	१२४ राम	राम
१९ श्रीशक्ति	धर्मण	१२५ राम	प्रवरसेन
१०० श्रीशक्ति	नरनाथ	१२६ उजय	
१०१ मान	मान	१२७ शालिवाहन	
१०२ मान	ग्रामणाक	१२८ शालिक	ग्रामकुटिका
१०३ मान	महाइय	१२९ शालिक	स्वामिन्
१०४ मान	श्रीधर्मिल	१३० शालिवाहन	सुरभित्त
१०५ महादेव	दामोदर	१३१ सोमराज	वागराज
१०६ दामोदर		१३३ ब्रह्मगति	
१०७ अलीक	महादेव	१३४ विक्रमराज	
१०८ अमर	चमर	१३५ कीर्तिराज	कीर्तिरसिक
१०९ कालसिंह	कालिसिंह	१३६ बुद्धपुत्र	कदुष्क
११० मृगाक	रसिक	१३७ शक्तिहस्त	माधव
१११ मृगाक.	तारामद्रक	१३८	देवराज
११२ निधिविग्रह	नारायण	१३९ अनुराग	अनुराग
११३ सुद	मृगेंद्र	१४०	हाल
११४ सुर	गुरम	१४१ वैरशक्ति	रवशक्ति
११५ कमल	कमलाकर	१४२	बधुधर्मन्
११६ हालिक	रुलित	१४४ धन्यापित.	मालवाधिप

पीतांबर	भुवनपाल	पीतांबर	भुवनपाल
१४५	बलवीरपित.	१७४	व्याघ्रस्वामिन्
१४६	विजयशक्ति	१७५	अध्रलक्ष्मी
१४७	हाल	१७७	नागधर्म
१४८	विरहागल	१७९	हाल
१४९	अवटक	१८०	अविरत
१५०	वेशवराज	१८१	माधवशक्ति
१५१	कलक.	१८२	नागभद्र
१५२	निष्कलंक	१८३	अचल
१५३	मातंग	१८४	हाल
१५४	मानुल	१८५	साहस
१५५	सवज्ज	१८६	निकीप
१५६	मंगलकलश	१८७	शत्रु
१५७	हाल	१८९	अनंगदेव
१५७	प्रवरराज	१९०	धर्मिण
१५९	हरिकेशव	१९१	हाल
१६०	गुणाल	१९२	मदाहड
१६१	आतूरु	१९३	स्थिरवित्त
१६२	स्वधर्मण	१९४	वाटिछ
१६३	रेदा	१९५	गागिल
१६४	हाल	१९६	वत्सराज
१६५	वाटिछक	१९७	भाव
१९६	स्वामिन्	१९८	वशपुत्र
१६७	आच्यराज	१९९	हरिष्टव
१६८	महिपामुर	२००	मणिनाग
१६९	पुष्टरीक	२०१	राघदेव
१७१	जखादिन	२०२	प्रवरसेन
१७२	गर्भस्वामिन्		

पीतांबर	मुचनपाल	पीतांबर	मुचनपाल
२०३	कुठलहारितन्	२३४	आठ्यराज
२०४	बंघुदत्त	२३५	हाल
२०५	हाल	२३६	केज्जर
२०७	नागहरितन्	२३७	मल्लसेन
२०८	प्रवरसेन	२३९	अनुराग
२०९	मानुशक्ति	२४१	मन्मथ
२१०	माधवराज	२४२	वल्लभद्व
२११	अनेग	२४३	सुंदर
२१२	अहमरि	२४४	इक्षक
२१३	लिविक्रम	२४५	रोलदेव
२१५	हाल	२४७	हाहुल
२१६	सर्वसेन	२४८	मुचरित
२१७	पालित्तक	२४९	मुईन
२१८	आठ्यराज	२५०	सज्जक
२१९	देवराज	२५१	हाल
२२०	गरिनेसरिन्	२५२	रिद्र
२२१	ब्रह्मचारिन्	२५४	पालित्तक
२२२	अनवरत	२५५	गोविंदस्वामिन्
२२५	मकरन्द	२५६	पालित्तक
२२६	विक्रम	२५७	पालित्तक
२२७	हाल	२५८	कविराज
२२८	अग्ध्रलक्ष्मी	२५९	हाल
२२९	वज्रभ	२६०	ऊर्ध्ववंश
२३०	अममताद	२६१	दुर्विदग्ध
२३२	निष्ठाम	२६२	पालित्तक
२३३	गर्वमेन	२६३	अग्ध्रलक्ष्मी

पीतांबर	भुवनपाल	पीतांबर	भुवनपाल
२६४	मुईक	२९५	खल
२६५	हाल	२९६	विपद
२६६	पराक्रम	२९७	समाविपमाक
२६७	समुद्रशक्ति	२९८	सर्वस्वामिन्
२६८	हाल	२९९	वीतिवर्मन्
२६९	मेघनील	३००	आलक
२७०	राधव	३०१	शिखंडिन्
२७१	पर्वतकुमार	३०२	कलसचिन्ह
२७२	हाल	३०३	माधव
२७५	ईशान	३०४	शशिप्रभा
२७६	समरस	३०५	ग्रामकुट्टिका
२७७	निरवग्रह	३०६	सुग्रीव
२७८	हाल	३०८	भूषण
२७९	जीवदेव	३१०	सुदर्शन
२८०	विन्ध्यराज	३११	अनुराग
२८१	विशुद्धशील	३१२	हाल
२८३	अलंकार	३१३	पंडित
२८५	अभिनवगजेन्द्र	३१४	नरसिंह
२८७	रत्नाकर	३१५	नागहस्तिन्
२८८	हरिमृग	३१६	लिलोचन
२८९	लक्ष्मण	३१७	यज्ञस्वामिन्
२९०	कृष्णचित्त	३१८	धीमाधव
२९१	कृष्णराज	३१९	अवन्तिधर्मण
२९२	राज्यधर्मन्	३२०	प्रवरराज
२९३	पाहिल	३२२	हंस
२९४	मधुसूदन	३२३	हंस

क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अवधि
१			X											हेतु
२			X											उद्देश
३	X													रूप
४	X		X											प्राप्तमान
५														आक्षेप
६			X											उद्देश
७	X								X					व्यतिरेक
८														मालोपना
९			X									X		विचित्र, संपक (भुवनपाल)
१०	X								X	X				पर्याय
११														
१२		X							X	X				
१३						X					X			
१४									X					
१५			X											नियम मातिका
१६	X												X	
१७									X	X				
१८	X								X	X				आरो
१९														अप्रभुत्वप्रतीति
२०	X									X				
२१														अप्रभुत्वप्रतीति

श क्र	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	कमांक
१	X										X			ध्रातिमान्
२							X			X				अस्थानस्यपद उत्प्रेषादोप.
३								X		X		X		उपमा, रूपक.
४									X		X			विधि.
५	X		X						X					अतिशयोक्ति, परिहास.
६						X				X				संस्तर. रूपक
७										X			X	विशेषोक्ति
८		X								X				आक्षेप
९				X	X					X				सामान्य. मार्ग, पना.
१०										X				उपचारसमासभेद.
११									X					उत्तर
१२								X						दोषक.
१३										X				विभारना
१४										X				
१५										X				
१६										X				
१७										X				
१८										X				
१९										X				
२०										X				
२१										X				
२२										X				
२३										X				
२४										X				
२५										X				
२६										X				
२७										X				
२८										X				
२९										X				
३०										X				
३१										X				
३२										X				
३३										X				
३४										X				
३५										X				
३६										X				
३७										X				
३८										X				
३९										X				
४०										X				
४१										X				
४२										X				
४३										X				
४४										X				
४५										X				
४६										X				
४७										X				
४८										X				
४९										X				
५०										X				
५१										X				
५२										X				
५३										X				
५४										X				
५५										X				
५६										X				
५७										X				
५८										X				
५९										X				
६०										X				
६१										X				
६२										X				
६३										X				
६४										X				
६५										X				
६६										X				
६७										X				
६८										X				
६९										X				
७०										X				
७१										X				
७२										X				
७३										X				
७४										X				
७५										X				
७६										X				
७७										X				
७८										X				
७९										X				
८०										X				
८१										X				
८२										X				
८३										X				
८४										X				
८५										X				
८६										X				
८७										X				
८८										X				
८९										X				
९०										X				
९१										X				
९२										X				
९३										X				
९४										X				
९५										X				
९६										X				
९७										X				
९८										X				
९९										X				
१००										X				
१०१										X				
१०२										X				
१०३										X				
१०४										X				
१०५										X				
१०६										X				
१०७										X				
१०८										X				
१०९										X				
११०										X				
१११										X				
११२										X				
११३										X				
११४										X				
११५										X				
११६										X				
११७										X				
११८										X				
११९										X				
१२०										X				
१२१										X				
१२२										X				
१२३										X				
१२४										X				
१२५										X				
१२६										X				
१२७										X				
१२८										X				
१२९										X				
१३०										X				
१३१										X				
१३२										X				
१३३										X				
१३४										X				
१३५										X				
१३६										X				
१३७				</										

गाथा क्रमांक	१	२	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	वर्णक
६५५										X			
६६०							X						
६६१												X	
६६८		X	X	X	X	X							अतद्गुण, सद्गुण, अभिनय, नियम
६६७		X	X		X	X		X	X		X	X	
६६९									X				
६७१									X				
६७३								X					
६७५											X	X	
६८६											X		
६९१	X								X	X			सहोक्ति
६९८									X				
७०२					X	X							
७०३									X				
७०६											X		
७०७	X										X		रूपक
७१२		X									X		
७१५	X								X				विचित्र, विषम विषम, विषाद
७२१	X												
७१४									X				
७२६											X		
७२९											X		
७३१						X					X		
७३७											X		
७४०											X		
७४६									X				
७४७									X				
७४९									X				
७७३									X				
८०२	X										X		तद्गुण
८०९									X				
८१०		X							X				

गाथा क्रमांक	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अलंकार
११०										×	×			भाव.
१२८		×			×									उत्प्रेक्षा
१२९											×			
१३०					×	×								उत्प्रेक्षा, विभावना
१३१							×							
१३३					×	×								
१३४		×			×	×								
१३८			×				×		×					विध्याभास
१४०											×			
१४१			×		×	×								विशेष
१४३													×	
१४५		×	×		×	×	×		×	×				उत्तर, नियम
१४६													×	
१४७					×	×	×							अन्योन्य
१४८												×		
१५०		×			×	×							×	
१५१												×		
१५२		×					×					×		×
१५३							×					×		भाषिक.
१५४					×	×			×				×	
१५६					×	×			×					(राकागम), हेतु
१५६		×			×	×	×							
१५७			×		×	×	×							
१६०					×				×	×				(राकागम), सकर
१६१							×	×	×				×	
१६२		×						×	×			×		
१६३	×	×		×	×	×		×	×				×	
१६४	×	×			×	×				×				अतिशयोक्ति.
१६५			×		×	×								
१६६		×	×	×	×	×								उत्तर (अपन्हुतिसह, विभावनालंकार समासोक्ति प्रतीप

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	अक्षर
				X	X	X					^	X	(भावप्रकाश), अभिन. स्मरण.
	X	X	X	X	X	X						X	उत्तर, नियम, परिसंख्या. दीपक.
X			X	X	X								अपन्हुति, उत्प्रेक्षा.
				X	X								(विषमबाणलीला).
X				X	X	X						X	रूपक. असंगति.
	X	X		X	X								विषय, संकर, संदेहसंकर व्यतिरेकध्वनि.
X	X	X		X	X	X							अप्रस्तुतप्रशंसा. प्रतिभा.
				X	X	X			X				पर्याय. (विषमबाणलीला), लाटानुप्रास, (")
	X		X	X	X	X		X				X	(देशीनाटक). राधागम. धमासौष्टि.
X				X	X								असंग, दृष्टोपमा. व्यतिरेक.
	X	X		X	X								रूपक, संकर, ध्वनि.
				X	X							X	
							X						

परिशिष्ट तिसरें

कवि व कवयित्री

(कु कुलवालयदेव टीका, ग गगाधर टीका, जाड टक कवियित्री)

गा क्र.	पितावर	भुवनपाल	गा क्र.	पितावर	भुवनपाल
१	शालिवाहन	हाल	१८		श्रीचर्मण
२	हाल कु	पोटिस	१९	गज	गुण
४	योदित, वोटिस कु	सालाहण	२०	चद्रस्वामिन्	वधर्प
५	त्रिलोक, चुल्लोह कु	चल्लोहय	२१	कलिराज	कलिंग
६	भकरन्द	मयरन्दसेर	२२		बहुराग
७	प्रवरराज, अमरराज कु		२३	मकरद	मेघाधकार
८	कुमारिल	कुमारिल	२४	ब्रह्मचारिन्	ब्रह्मचारिन्
९		महिभूपाल	२५	कालसार	कालसार
१०	अनीक, सिरिराज कु	दुर्गस्वामिन्	२६	अर्धराज्य	वत्सराज
११		दुर्गस्वामिन्	२७	कुमार	वत्सराज
१२	दुर्गस्वामिन्		२८	प्रणाम	कृताल
१३	हाल कु ग	हाल	२९	शल्याण	
१४	भीमस्वामिन् कु ग		३०	हरिजन	हरिराज
१५	गजसिंह	रद्रसुत	३१	अगराज	वाक्पतिराज
१६	शालिवाहन	श्री शातवाहन	३२	भोगिक	भोज
१७		श्रीचर्मण	३३	अनग	अनगदेव
			३४	अनग	रविराज
			३५	शालिवाहन	हाल
			३६	मल्लोक	माहिल
			३७	अवटक	अदबक
			३८		चुल्लोहक

गा.क्र. पीताम्बर	भुवनपाल	गा.क्र. पीताम्बर	भुवनपाल
३९ कविराज	विन्ध्य	६५ मुत्तराज	आढ्यराज
४०	मुग्ध	६६ धीर	कृष्णदिर
४१ नाथा,	रोहा	६७ धीर	कोटिराज
४२ वज्रभ	वज्रभ	६८ बालाधिपर	चित्तराज
४३ अमृत	वैरसिंह	६९ अनुराग	धृतराज
४४ रातराज	कविराज	७० अनुराग	चन्द्रगुटिका
४५ प्रवरराज	प्रवरराज	७१	मुद्रसाल
४६ लप	मेघट	७२	अजस्र
४७ सिंह	सीहल	७३ वमलक	पीतहर्म्यण
४८ अनिरुद्ध	अनिरुद्ध	७४ पौलिनय	पालितक
४९ सुरभवत्सल	सुरभवक्ष	७५	वासुदेव
५० स्वर्गवर्म	गजवर्म	७६ भीमविक्रम	भीमविक्रम
५१ बाल	हाल	७७ विनयायित	विरयादित
५२ वैशार	केरल	७८ मुक्ताधर	मुक्ताफल
५३ मन्मथ	रणसुर	७९ काटिल	काटिलक
५४ वर्ण	वर्णराज	८० मकरन्द	मधुकर
५५ मकरद	करमदशेख	८१ स्वामिक	मधुकर
५६ कुसुमायुध	कुसुमायुध	८२ स्वामिक	स्वामिन्
५७ गजलज्ज	गृहलघित	८३ कृतज्ञशील	कृतपुराशील
५८ असदृश	असद्व	८४ ईशान	निघट्ट
५९ सुग्धाधिप	हृणाधिप	८५ आदिवराह	आदिवराह
६० सुग्धाधिप	विग्जुहराज	८६ प्रहता	पृथिवी
६१ सुग्धाधिप	विचित्र	८७ रेवा	रेवती
६२ ब्रह्मराज	ईश्वरराज	८८ ग्रामकूट	ग्रामकुटिका
६३ कालित	पालिक	८९ पोट	पुटित
६४ प्रवरसेन	सथरसेन	९० रेवा	

शा क्र. पीतांबर	भुवनपाल	शा क्र पीतांबर	भुवनपाल
९१ गजदेव		११७ शालिवाहन	काहिल
९२ मातंग	मातंग	११८ शालिवाहन	कृष्णराज
९३ वज्र	वटुक	११९ शालिवाहन	स्कंददास
९४ द्वारकुत	करकुत	१२० शालिवाहन	
९५ वप्रराज	वाकपतिराज	१२१ गधराज	
९६ स्थिरसाहस	स्थिरसाहस	१२२ कर्णपुत्र	कर्णपूर
९७ वप्रराज		१२३ अविराग	अनुराग
९८ मकरन्द	नन्नराज	१२४ राम	राम
९९ श्रीशाक्तिक	धर्मण	१२५ राम	प्रवरसेन
१०० श्रीशाक्तिक	नरनाथ	१२६ उजय	
१०१ मान	गान	१२७ शालिवाहन	
१०२ मान	ग्रामणीक	१२८ शालिक	ग्रामकुटिका
१०३ मान	महाइय	१२९ शालिक	स्वामिन्
१०४ मान	श्रीधर्मिल	१३० शालिवाहन	सरभिरक्ष
१०५ महादेव	दामोदर	१३१ सोमराज	वोगराज
१०६ दामोदर		१३२ ब्रह्मगति	
१०७ अलीक	महादेव	१३४ विक्रमराज	
१०८ अमर	चमर	१३५ कीर्तिराज	कीर्तिरासिक
१०९ कालसिंह	कालियभिंह	१३६ कुदपुत्र	कदुष्क
११० मृगाक	रसिक	१३७ शाचहस्त	माधव
१११ मृगाक	तारामद्रक	१३८	देवराज
११२ निधिविप्रह	नारायण	१३९ अनुराग	अनुराग
११३ मुद्द	मृगेंद्र	१४०	हाठ
११४ घुर	गुरप	१४१ वैरशक्ति	रवशक्ति
११५ कमल	कमलाकर	१४२	बधुधर्मन्
११६ हालिक	ललित	१४४ बल्यापित	मालवाधिप

गा.क्र.	पीतांबर	भुवनपाठ	गा.क्र.	पीतांबर	भुवनपाल
१४५	बलयीपित.	मालवाधिप	१७४		व्याघ्रस्वामिन्
१४६		विजयशक्ति	१७२		अन्नलक्ष्मी
१४७		हाल	१७७		नागधर्म
१४८		विरहाणल	१७९		हाल
१४९		अवटंक.	१८०		भविरत
१५०		केशवराज	१८१		माधवशक्ति
१५१	कलंक.	निष्कलंक.	१८२		नागभट्ट
१५२		मातंग	१८३		अचल
१५३		मातुल	१८४		हाल
१५४		सवज्ज	१८५		साहस
१५५		मंगलकलश	१८६		निरोप
१५६		हाल	१८७		शल्ल
१५७		प्रवरराज	१८९		अनंगदेव
१५९		हरिकेशव	१९०		धर्मिण
१६०		गुणाब्ज	१९१		हाल
१६१		भ्रातृक	१९२		मदाहड
१६२		स्वधर्मण	१९३		स्थिरवित्त
१६३		रेदा	१९४		काटिल्ल
१६४		हाल	१९५		गागिल
१६५		काढिल्लक	१९६		वरसराज
१६६		स्वामिन्	१९७		भाव
१६७		आचराज	१९८		कशपुन
१६८		महिषासुर	१९९		हरिशुद्ध
१६९		पुण्डरीक	२००		मणिनाग
१७१		नरवाहन	२०१		राघदेव
१७२		सर्वस्वामिन्	२०२		प्रवरसेन

गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल	गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल
२०३	कुडलहस्तिन्	२३४	भाद्यराज
२०४	धंघुदत्त	२३५	हाल
२०५	हाल	२३६	वेज्ज्वर
२०७	नागहस्तिन्	२३७	मल्लमेन
२०८	प्रवरसेन	२३९	अनुराग
२०९	मानुशकि	२४१	मन्मथ
२१०	माधवराज	२४२	वल्मह
२११	अनग	२४३	सुदर
२१२	अहमरि	२४४	इल्लक
२१३	निविक्रम	२४५	रोलदेव
२१५	हाल	२४७	हाहुल्ल
२१६	सर्वसेन	२४८	धुवरित
२१७	पालित्तक	२४९	सुदक
२१८	आद्यपराज	२५०	सजन
२१९	देवराज	२५१	हाल
२२०	अरिकेसरिन्	२५२	रिद्रि
२२१	ब्रह्मचारिन्	२५४	पालित्तक
२२२	अनवरत	२५५	गोविंदस्वामिन्
२२५	मकरन्द	२५६	पालित्तक
२२६	विक्रम	२५७	पालित्तक
२२७	हाल	२५८	कविराज
२२८	अन्ध्रलक्ष्मी	२५९	हाल
२२९	बल्लभ	२६०	ऊर्ध्ववश
२३०	असमसाह	२६१	दुर्विदग्ध
२३२	निष्पम	२६२	पालित्तक
२३३	सर्वसेन	२६३	अन्ध्रलक्ष्मी

गा क्र. पीतांबर	भुवनपाल	गा क्र. पीतांबर	भुवनपाल
२६४	सुर्य	२९५	राल
२६५	हाल	२९६	विपद
२६६	पराक्रम	२९७	समविपभाष
२६७	समुद्रशाकि	२९८	सर्वस्वामिन्
२६८	हाल	२९९	कीर्तिवर्मन्
२६९	मैघनाल	३००	आठक
२७०	राघव	३०१	शिराडिन्
२७१	पर्वतकुमार	३०२	फलसचिन्ह
२७२	हाल	३०३	माधव
२७५	ईशान	३०४	शाशिप्रभा
२७६	समरस	३०५	ग्राममुटिका
२७७	निरवग्रह	३०६	सुप्रीव
२७८	हाल	३०८	भूषण
२७९	जीवदेव	३१०	सुदर्शन
२८०	विन्ध्यराज	३११	अनुराग
२८१	विशुद्धशील	३१२	हाल
२८३	अलकार	३१३	पडित
२८५	अभिनवगजेंद्र	३१४	नरसिंह
२८७	रत्नाकर	३१५	नागहास्तिन्
२८८	हरिमृग	३१६	त्रिलोचन
२८९	लक्ष्मण	३१७	यज्ञस्वामिन्
२९०	कृष्णचित्त	३१८	श्रीमाधव
२९१	कृष्णराज	३१९	अवतिघर्मण
२९२	राज्यधमन	३२०	प्रवरराज
२९३	पाहिल	३२२	हस
२९४	मधुसूदन	३२३	हस

गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल	गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल
३०४	चुगेटक	३५१	चंद्रक
३०५	चुगेटक	३५२	वदलीगृह
३०६	हाल	३५३	सिधराज
३०७	महामेन	३५४	नकुल
३२८	धनजय	३५५	नदन
३०९	कृष्णचरिप्र	३५६	अशोक
३३०	प्रसन्न	३५८	गुणनन्दिन्
३३१	महाराज	३५९	जयकुमार
३३२	वज्रदेव	३६१	रोलदेव
३३३	विरहानल	३६२	वज्रुप
३३४	आउफ	३६३	वासुदेव
३३५	केवर्त	३६४	विशाल
३३६	भूतदत्त	३६५	विक्रमादित्य
३३७	महादेव	३६७	राहव
३३८	विधसंन	३७०	वत्सराज
३३९	हाल	३७१	हाल
३४०	प्रवरराज	३७२	हाल
३४१	जीवदेव	३७३	नागहस्तिन्
३४२	प्राणराज	३७४	दुगलक
३४३	पाहिल	३७५	अनुराग
३४४	चुगेटक	३७६	माट्टराज
३४५	कैलास	३७७	विशेषरसिक
३४६	मदर	३७८	कन्याणसिंह
३४७	माणिक्यराज	३७९	सवत्सर
३४८	शेपर	३८०	प्रतान
३४९	नागहस्तिन्	३८१	केशव

गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल	गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल
३८० नीलभातु.	शिकिप्र	४१३ धंवर.	श्रीदत्त
३८३ मत्तगजेंद्र.	मत्तगजेंद्र	४१४ शालवाहन.	स्वभाव
३८४ कुविंद.	कुविंद	४१५ प्रमदत्त.	प्रमदत्त
३८५ आड		४१६ रोलदेश्य.	रोलदेव
३८६ दुर्दर.	दुर्दर	४१७ पालित.	देवदेव
३८७ दुर्दर.		४१८ देवदेव.	
३८८ मुरभिवंग.		४१९ तुंगक.	भुजंग
३८९ मुरभिवंग.	विरहानल	४२० शालवाहन.	
३९० शालिवाहन.	ताराभट्ट	४२१ राजरामिक.	प्रतरान
३९१	हाल	४२२ दशरथ.	सुग्धहरिण
३९२ नन्दिपुत्र.		४२३ सरण.	परवल
३९३ पालित.	पालितक	४२४ संरणतुंग.	काचनतुंग
३९४ पालित.	वयस्य	४२५ पालित.	स्फुटिक
३९५ मोनस्वामिन.		४२६ मृगांकलक्ष्मी.	
३९६ वरुण.	श्रीदत्त	४२७ लक्ष्मण.	स्फुटिक
३९७ मलयशेखर	मलयशेखर	४२८ पोटिस.	विपप्रधि
३९९ मगलकलश	मगलकलश	४२९ मकरंद.	
४०० महोदधि.	महोदधि	४३०	रामदेव
४०१ शालवाहन.		४३१ शालवाहन.	
४०२ विप्रहराज.		४३२ मान	पालितक
४०४ कट्टिल		४३३ पालित.	कुमारदेव
४०५ ब्रह्मचारिन्.		४३४ पालित.	
४०८ शालवाहन.		४३५ शालवाहन.	
४०९ शालवाहन		४३६ कहिल.	
४१०	पृथ्वीनदन	४३७ उल्लोल.	
४१२ श्रीशक्ति	नील	४३८ अट्टराज.	हाल

गा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल	गा क्र पीतांबर	भुवनपाल
४३९ माधव	मार्गशक्ति	४६५ पोटिश	पांडव
४४० ररमह	ररमहण	४७७ पृथ्वीनाथ	वृच्छिन
४४१ मुग्ध	वर्षधर्मन्	४६८ पृथ्वीनाथ	वृच्छिन
४४२ गजेंद्र	उत्त	४६९	मतुल
४४३ गजद्र	दोसीर	४७० चुल्लेत	चुल्लेडक
४४४ जौजदेव	पेथा	४७१ चुल्लेत	हाल
४४५ कैशोराय	कल कत	४७२ मुकुन्द	इन्द्र
४४६ शालवाहन	देव	४७३ अनगक	अनगदेव
४४७ शालवाहन		४७४ गुणाढ्य	गुणमुग्धा
४४९ कुमारिल	विन्ध्यराज	४७५ शालवाहन	अग्ध्रलक्ष्मी
४५० कुमारिल	विन्ध्यराज	४७६ अग्ध्रलक्ष्मी	अग्ध्रलक्ष्मा
४५१ वारुदत्त	विष्णुना	४७७ कहिल	मीहाल
४५२ विष्णुराज	कुददत्त	४७८ वराह	वराह
४५३ म्जलराय	कर्णराज	४७९ सेनेंद्र	कुम्भोगिन्
४५४ दुर्गराज	दुर्गराज	४८० नि सह	निपह
४५५ शालवाहन	वसत	८८१ प्रवरसेन	परमेधर
४५६ वसन्त	वसत	४८२ दुर्लभराज	दुर्लभराज
४५७	वासुदेव	४८३ नि सह	
४५८ चुल्लेत	चुल्लेडक	४८४ हरिराज	हरिराज
८५९ चुल्लेत	धवल	४८५ विदग्ध	धृषभदृ
४६० चुल्लेत	वल्लभ	४८६ अजय	सूदक
४६१ शालवाहन	रांहा	४८७ महादेव	विचार्य
४६२ रेखा	रोहा	४८८ वनगज	वनदेव
४६३ रेखा	सवरराज	४८९ राघव	राघव
४६४ पादवशवर्तिन्	हाल	४९० राघव	
४६५ शालवाहन	हाल	४९१ दूरमान	दूरामर्ध

शा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल	शा.क्र. पीतांबर	भुवनपाल
४९२ विरहविलास.		५१९	विपन्नाविशिख
४९३ विदग्ध	दुध	५२०	सरस्वती
४९४ दुर्लभराज.	हाल	५२१	कालदेव
४९५ परमेश्वर.		५२२	अनुराग
४९६ दुर्दरूढ.	दुर्गस्वामिन्	५२३	कलितसिंह
४९७ माधव	विन्ध्यराज	५२४	तारीगण
४९८ शालवाहन	रोहदेव	५२५	अन्धलक्ष्मी
५०० शालवाहन.	युद्धभट्ट	५२७	हर्ष
५०१ विजयभानु	विशालभानु	५३०	शिव
५०२ सर्वभेन	शिवराज	५३१	गगड
५०३ सर्वभेन	गल्पग	५३२	जयतकुमार
५०४ महिषासुर.	महिषासुर	५३३	बहुक
५०५ श्रीमाधव	अन्धलक्ष्मी	५३४	रुद्रराज
५०६ रेखा	वनरेश्वरिन्	५३६	अर्जुन
५०७ केशव	सभ्रम	५३७	अनग
५०८ रोलदेव		५३८	अनुभट
५०९	जयदास	५३९	अनुभट
५१० रमिल	जयदेव	५४०	रुपदन
५११ यश सिंह	जयसिंह	५४२	आदित्यसेन
५१२ बहुबल	साधुवलित	५४३	आदित्यसेन
५१३ कुमारिल.	सुमति	५४५	पालित्तक
५१४ मन्मथ	ब्रह्मभट्ट	५४६	सिरिसत्ता
५१५ ईश्वर	गिरिसुता	५४९	कालिंग
५१६ ईश्वर	अभिमान	५५०	हाल
५१७ शालवाहन	हाल	५५३	वाणेशूर
५१८	रघुवाहन	५५५	विद्व

गा क्र	पीतांबर	भुवनपाल	गा क्र	पीतांबर	भुवनपाल
५६४		शातवाहन	५९०	सार	शुगापुराग
५६५	प्रवरसेन	प्रवर	५९१	कुमार	भाषवधिय
५६६	कलश	कलशचिन्ह	५९२	अनग	सीहल
५६७	बहुगुण	बहुगुण	५९३	अनग	देव
५६८	शालवाहन	प्रेमराज	५९४	पोत्सि	
५६९	चामीकर	अर्जुन	५९५	भीमस्वामिन्	
५७०		अर्जुन	५९६	शात्रवाहन	
५७१	चारुदत्त	अर्जुन	५९८	शालवाहन	
५७२	चारुदत्त	कव्वाहनर	५९९	मवरन्दमेन	
५७३	देहल	भाग्नि	६०१	तुगाह	
५७४	इद्रराज	इद्रराज	६०२	तुगाह	
५७५	अनुराग	हाट	०३	तुगाह	
५७६	समर्थ	अमर्थ	६०४	दुर्लभराज	गागन
५७७	इन्दोवर	इद्रकर	६०५	शात्रवाहन	रेहा
५७८	पालित	पालित	६०६	शालवाहन	विन्ध्याधिप
५७९	अनुस्वाहक	पालितक	६०७	महिषासुर	जीवदेव
५८०	शालवाहन		०८	पाटिन	अरदेव
५८१	नारायण	काटिलक	६०९	पाणित	अपराजित
५८२	सुशोह	अग्रलक्ष्मा	६१०	चन्द्रोद	सुशोऽक
५८३	जीवदेव	जीवदेव	६११	भीमस्वामिन्	गणपति
५८४	शोभा	शोभा	६१२	भीमस्वामिन्	विध
५८५		गोल्दव	६१३	मुग्धराज	रविराज
५८६	दोगर	धैतपट्ट	६१४	मेघचन्द्र	योगदेव
५८७	मुग्धहरिण	कष्य	६१५	मघचन्द्र	मुराभिरण
५८८	गार	गार	६१६	कष्यपालराज	
५८९	गार.	सकट	६१७	काकपरिराज	सुन्दरणी, सुरगी ?

गा क्र. पीतांबर	भुवनपाल	गा क्र. पीतांबर	भुवनपाल
६१८	वामपतिराज. कुन्जरांगी, कुरगी ?	७१५	प्रवरगेन
६१९	शालवाहन.	७१८	अनंगदेव
६२०	अनुराग. दोअंगुल	७१९	माधव
६२१	शालवाहन.	७२०	पालित
६२२	शालवाहन.	७२१	शालवाहन.
६२३	पालित.	७४१	श्री स्वामिन्
६२४	रोहा.	७४२	शराहधर्मिन्
६२५	माधव. मदन	७४३	गूर
६२६	विदग्ध.	७४४	दंभिल
६२८	शालवाहन.	७४५	चंधुदत्त
६२९	शालवाहन.	७४६	सातवाहन
६३०	चौहा.	७४७	वामन
६४७	श्री स्वामिन्	७४८	वामन
६५३	शालवाहन	७४९	चंधुदत्त
६९४	कमत	७५०	स्वंददाय
६९६	मेपनाद	७५१	नागवल
६९७	सृगाङ्क	७५२	केशव
६९९	वन्यशक्ति	७५३	नीलमेघ
७०३	विरल	७५४	स्वामिन्
७०४	हाल	७५५	वसंत
७०५	कुमार	७५६	शालिक
७०६	पालित	७५७	हस्तिनी
७०९	सुरतदुर्विदग्ध	७५८	हाल
७१०	हाल	८०९	हाल
७११	साहस	८१४	बुब्जरागी
७१२	सिंहविक्रम		

परिशिष्ट चवथें

शीर्षक-सूचि :

(अ) मगठी

टीपे :—शीर्षकांच्या पुनरुक्तिपुरतें शुद्धिपत्र :

क्र० : ३७९ अनुभव	ऐवजी चंद्रबळ.
क्र : ४७० फटास	ऐवजी दृष्टिक्षेप.
क्र : ९६२ ज्योति	ऐवजी काति.
क्र : १९८ डोंग	ऐवजी बहिरा.
क्र : ४८७ दुर्दैवी	ऐवजी दुर्दैव.
क्र : ७३८ प्रेम	ऐवजी प्रेमबंदन.
क्र : ७४६ भ्रमंती	ऐवजी दोन मार्ग.
क्र : ५८४ मेघगर्जना	ऐवजी महिपासुर.

अष्टतश : ४४५ अंकुर . १०७	अर्थांग . १५५ अंतर्दृष्ट : ७४७
अंकोट : ३१३ अंकोत्स : ४९७	अतर्धान . ९२६ अंतरीच्या वेदना :
अंकोळबळी : ७७२ अंगगुग्ध : २८१	५७१ अद्वितीय : १९८
अंगोकार : ३४१ अंगेरचा संदेश १३२	अद्वैत : ८७५ अधम : ५११ अधर :
अंगेरची दृष्टि : ४४९ अंगदित	८०१ अधरराग १०६ अधरमन : ८८०
सौमाम्यवती : १८७ अंगणित . २७७	अधरसत ७१३ अपाराचा गांठा :
अंगतिक : ७०८ अंगिप्रवृत्तन : ७३०	५९१ अर्षार . ७०८ अनगिज्ञ : १८४
अमनी . ९६४ अंजलि : ३३०	अनवधान . ३०९ अनिग्य : ४५
अदल : ७५३ अदबण : ८१३	अनुकरण ३७८ अनुबननिष्ठा : ४७८
अदबणूक : ९५५ अशनी : ११३	अनुग्रह ९८३ अनुनय : ३०९

अनुपान १०१	अनुभव ७१७	अहंकार ४८	आहिंसा ६०१
(अनुभव ३७९	एवजा चद्रवळ)	आकर्षक :	१५४ आकाशाच्या
अनुमान ७१५	अनुराग ४०	सरोवरात ७१४	आख्यान ५१७
अनैसर्गिक ४३०	अनगवाण ७४२	आख्यानातील नायिका ८६२	आग
अन्य महिला ४४	अपकार्ति ९६६	७०९ आगतुक . ९९०	आठवण
अपन्हृति ७०	अपराजित ३५६	९१ आढोसा ३९२	आता असाध्य
अपराध ९३५	अपराध व शिक्षा	६०६ आतवाहेर ९४८	आत्मनिंदा
३५२ अपद्धता ५७७	अपान ३७०	८४७ आत्मसमर्पण ७४८	आत्मार्पण
अप्राप्य ३९४	अपूर्व ८९०	८७४ आदर २६५	आदोलन ९६०
अपेक्षा १०७	अपेक्षामग ४६५	आधार ६६०	आनंदपट ४५७
अवाढा २९१	अबोल ९३७	आपद्धर्म ८८१	आमरण ३३५
अबोली ९१६	अभय ७३६	आम्बेवनात ५४३	आयता अघार .
अभिनय ९६७	अभिमान ३८	७२९ आरसा २०४	आळिगन
अमृत ७२१	अमृतानुभव १२५	६४७ आवाहन ५२९	आह्वान
अयन ८४०	अयार्ड ८६	७५८ आवेश ९२८	आशाबन्ध
अरसिक ८०९	अर्धकमल २५६	४३ आश्चर्य २१२	आश्रय ७६५
अलका ९४५	अलक्षित ३४०	आश्वासन ५६५	आज्ञाधारक ८४५
अवढबर ९२३	अवतस ४३९	इगित ११२	इन्द्र ८१८
अवस्था ७२३	अवहेलना १४६	इन्द्रगाल ५७२	इंद्रधनुष्य ७०७
अवैळ तराही ४००	अशक्य ३७४	इमानी कुत्रा ६६२	इपारा १५८
अशा पावसात ४३८	अशाश्वत २४७	उज्वला ७२७	उच्छिष्टग्रहण
अशोक ७	अश्रु २२२	१८९ उच्छ्रुरल ८८५	उडती परा
६८१ अश्रुसिंचन ९०८	अश्रुचा	४४६ उजारलेले वासरू १९	उत्तार्ण
अजालि ३३८	असती ८६७	आभाळ ११०	उधार उसनवार
असहिष्णु ५५३	असह्य ३६३	१९५ उत्कठा ५४२	उत्प्रक्षा ३३९
असाध्य ३९	असतुष्ट ८०८	उत्फुटिका १९६	उत्सग ७६१
असवद्ध ८५३	अल ८८९	उत्साहभग ५५	उत्सुक ८५२
आसक्ति ४१	अस्थिर २६८	उदार २८५	उद्याची तरतूद ४७
आस्पर्श ९७०	अस्थल १०९	उद्विग्न ३८३	उन्मत्त ११९
			उन्माद

३८६ उन्मूलन : ४३१ उन्हाळा	काव्य . ४२८ काव्यानंद ९८९ काश .
४९४ उन्हाळ्यातल्या रात्री ८३९	४३४ कासारीण ५३९ काळवडलेले
उपचाराचातुर्य ६३७ उपदेश २२७	माणिक ८३ काळी मोहोर ८०७
उपरोध * ३७, उपाध्याय . ४७७	कुत्र'मनिंदा १६४ कुटप ५३७
उपालम १३१ उपेक्षा ५०५	कुटीण १३४ कुन्द ४२६ कुन्दा
उमाळा ९२२ उम ५४१	५९१ कुपण २२१ कुपणापलीकडे
एकच तरुण ६४८	७९६ कुलवाल्कि ८,५ कुलवधू
ए २४१ ऐन दुपारी ४९	५,५ कुलखी ८,० कुलखीचा शोध
ऑजळीतलं पाणी २३६ ओठाचे	८,३ कुलीन २४ कुशका ४७
दोल ४५१ आढका * १०५ ओढ	कुस्करा १६१ कुसुम्मापुष्पं १४५
२३९ ओरराडे ३३० ओला केशभार	कृतकृत्य ४९८ कृत्रिम ४८९
२९९ ओले दोळे २५ ओलेती	कृश १८२ कृशकटि ७९७
४७३ ओसाद १९०	कृष्णपक्ष ५५, कृष्णवसना ५२०
औत्सुक्य . १६८	कृष्णहृद्दी २४८ कृष्णोज्वल १००१
ककणारव ९५३ कचुकी ५४५	केतकी ७११ केतकीच्या घनात
कगाक्ष २२५ (कटाक्ष ४७० एवर्जा	९७९ केशरी कोठे १७९ केशा
दृष्टिक्षेप) कडदोरा २११ कण्डु	कर्पण १०८ केसरी १००५
४६० बदली ९९५ कदम्ब ३१४	कोठे कमला, कोठे कवठी ६४१
कदम्बवनात ६३६ कपाशी ३६०	कोण कोणाचा ९७ कोणासाठी
कमला ७८ कर्णफूल ७१९	४३२ कोव ६२ कावटा . ५८२
कर्मभोग १४७ कलक २८०	कोराडी ६ कोपपान ४४८
कल्पित कथा ८३४ कलिशमग	कौटुम्बिक सौल्य ८९१ कौतुक
४४४ कसाई ६८० कावयली २०५	११४ कौशल्य ४४२ कौस्तुभ १५१
काकडीचा तटु १० काजळ ११३	रावकाळ ८७३ राव १८१
काजळी १३५ कात्रा २८८ कागरी	राजरा ५३२ राश्ट्र सामू ४९३
कुपण ९ कात ६४० कान ७२८	राोनी राण्य ११८
कान्ति (ज्योतिषेवर्जा) ९२२	गणगति २५८ गजेंद्र ८१४
कापालिका ४०८ कामशर ३२६	गणना ३०७ गणवति ३७२
काप्रभाव ४२९ कावळा ५६३	

।काधिपती	४०३	गणिका	२०३
गणित	२०८	गन्धादक	३१२
गलोठ	१७७	गळती	६२१
गळानिठी	८४३	ग्रन्थस्वरूप	३
गाठभेट	२७६	गाल	९३३
गावरान	३१६	ग्रामगण्डन	८००
गिरिस्तात	५५१	ग्रीष्म	६२६
गुणग्रहण	११८	गुणदोष	९७३
गुणप्रशंसा	२५१	गुणविदोष	५७८
गुणचुर	२२६	गुप्त पाप	१८३
ग्रेम	८०२	गुरु	५२३
गुरुजी	६८८	गृहपतिदुहिता	९५१
गोडा	८९४	गले ते दिवस	२३२
गोठा	५६०	गोडचोत्री	७००
गोंबा	७१९	गोडीगुलावी	६८६
गोनाक्षर	८२७	गोदातीर	३५५
गोपी	६९१	गोयुधिका	८८४
गोरज	८९	गोरी	६०७
१९१	गौळण	७२२	

घटकेचें महत्त्व २१ घटाची माळ
१७२ घरजावई ६९७ घर मोडळें
१५९ घराची ओढ ६९४ घाई
४५९ घाईत घाह ६९० घाम
१७८ घामाधूम ८२८ घिरीट
७९४ घोंट २४६

चचळ ७११ चटक ८०३
चाण्डिका ९०२ चतुर्थी मन्गल
६४४ चदन २८८ चद्रकला ९१३

चद्रकोर	३९५	चद्र चवथिचा
३८८ चद्रधनुष्य	८०२	चद्रयळ
(अनुभवशेखरी)	३७९	चद्रा १३
चंद्रानना	६७२	चरक ५५४
चरक व तरुण	७६९	चर्वितचर्वण
२७४ चलयिचल	९३०	चपळ ७१०
चहाडी :	७५४	चाण्डाल ८०४
चान्दणी रात	२५९	चान्दणें ७९८
चारदत्त	२३०	चाल चवध्यावर
३६५ चालेल	२२४	चावट वारा ६०७
चिल्ल	६२३	चितारी ७३२
चित्रपट	५३०	चिनाचा गुण ६१२
चिषाक्षणी	२५४	चिपाड ७३०
चिमणीचा घोंट	५५०	चिमुरळी
८१९	चूतलतिका	४५५
८५०	चोरकामुक	१४४
५७६	चोळी	८०५
	चौर्यरत	३३३
	जटा	२७३
	जयलक्ष्मी	९८७
	जयश्री	९७१
	जलक्रीडा	५५८
	ज्वलत् जाल	७८४
	जाभळ्याचें पान	
	१८०	जायामीरक
	३०	जावई
	६८३	जालीच्या वागळ्या
	८०	जिह्वास्पर्श
	७९५	जीर्णगृह
	५४०	जावनाधार
	१६३	जीवितसशय
	५०२	जुनें मद्य
	१९७	ज्योति
	४१५	(ज्योति ९६०
		ऐवजी काति)ज्योत्स्ना
	४९१	
	क्षकार	१२८
	क्षशावात	१७०
	क्षुरणी	३०९
	क्षेत्र	४६१
	क्षेप	३६२

टक्कमक ९०३ टणत्कार ५४
 ढका ५२५ ढाग ५२८ ढावपेंच
 ६४६ ढावा ढोळा १३७ ढूल ३०२
 ढोंगरगाव ६३५ ढोलकाठी ७४०
 ढोहाळे ४७२
 ढुसणी ३९३ ढोंग २७ (ढोंग
 १९८ ऐवजी बहिरी) ढोलीच्या
 ढाढाजवळ ५६२
 तरवार ७८७ तरुण गोपी ६५५
 तळ्याच्या पाली ८ तागाच्या शेतात
 ९ ताथी ६३८ तालमृन्त ३९८
 तिरछी नजरिया १४८ तिन्हाईत
 ५६४ त्रिविक्रम ४११ ती, ती, ती
 ९४१ तीच का ही २३ तीन दिवस
 ९४४ तीर्थ ८३१ तुपार ११७ तूर
 ३५८ तृणपुरुष ७४५ तृप्त ८०२
 तृप्ति ६२५ तृपार्त ७५७ तें जुवन
 २२ तोंडघशी ७६० तो घन्य पुरुष
 जो ५७५
 थरकाप ८६८ थोर तुझे
 उपकार ५०
 दतनण २०० दया करा प्रियकरा
 १४१ दायितदर्शन ८१० दर्शन
 ५८७ दरारा ५९५ दारिद्री ३२९
 दशकोटी ९९९ दान ४५२ दारिद्र्य
 ६७१ दाक्षिण्य ८१ दिनपति ६५३
 दु राद सुम्ब १००२ दुपारची
 छाया १३० दुपारी चादणें ३९९
 दुर्जन ७५० दुर्दशा १८ दुर्दि
 ४२

नीमसीरका ५८३ दुर्दैव
 (दुर्दैवीऐवजी) ४८७ दुर्दैवी ४२०
 दुर्बल ६६३ दुर्निद्रग्ध ५६ दूती
 गेली, सवत आली ८५४ दृष्टिसुख
 २६४ दृष्टिक्षेप (कटाक्षऐवजी) ४७०
 देशालकार ९४ द्वेष ४८८ दैवयोग
 ७८३ दोघाचें प्रेम १६० दोन
 मार्ग ७४६ (भ्रमती एवजा) दापें
 कुणाचा १३९ दौर्बल्य २७१
 धग ७९२ धडधड ७९१ धन्य
 ३६१ धनाश्री ३३४ धर्मकृत्य १७८
 धरिलेंस मनगट ७४३ धातुरग
 ६७८ धार्मिक १६७ ध्यान ८३६
 धिगाणा ५८ धीर ३६७ धुगधुगी
 २८३ धुद ७९२ धुदी ९००
 नगारा ६८५ नखरा १६४ नजर
 ६०८ नन्दीबैल ६९३ नभ मेघानी
 आकमिलें ५८० नयनबाण ५०४
 नर्मदा ७४८ नवचोत ४७९
 नवव्यावर स्वार ११ नवती ५९०
 नववधू ६४१ नवी वायणो, जुन
 धनुष्य १०० नागमोडी ८०३
 नागराची पूजा १६१ नागव्याचें षळ
 ७८९ नाचकी ५०४ नाटक ९३८
 नावडती अळणी ६१५ नहाणुली
 ०८९ नाही मनिची हौस फिन्ली ९३
 निर्देसही अपात्र ००१ निधान
 कलश ५०७ निमित्त १०३ निर

गाठ १४९ निर्जन ४९० निधास्त	सौभाग्य ६९ पारोशी ७९ पालथा
२१ निर्माल्य १९४ निर्लज्ज ९०	घटा ६४ पावलावर पाऊळ ६७
निवाणीचे उद्धार १०० निर्विकार	पावसाळा ६७३ पाचा ७८१ पाहिलें
५०६ निरीषाठ ३५१ निरुपम	नाहीं तोंवर ४१८ पाहुणी ७३१
२१३ निवारण ६९६ निवृत्ति ४२१	पाहुणी आली घरा ९५७ पाळी
निष्कपट ४२४ निश्चय ८९१	२९४ पाण्या ७७९ पाचजन्य ९६८
निश्वास ८३० निशङ्क ३४५	पाढरे ढग ६७९ पासुल ५१०
निशब्द ५७३ निस्तेज ८३२	पिञ्ज्यातलें पाखरू २२० पीकपहाणी
निल्ले ढोळे ३२३ नीरस ५१९	५६७ पुढारी ७८५ पुष्पा ७३४
नूपुर ११८ नृत्त ३०४	पुण्यप्रभाव ४६२ पुतळा ८७९
नेत्रपल्लवी ३७१ नैसर्गिक ६६१	पुनर्जन्म ३७५ पुरावा २१६ पुलिंद
पक्व प्रेम २९३ पचकळी	११६ पुष्पनृत्य ७९६ पुष्पसक्ते
५९७ पतिव्रता ८६६ पत्नीद्वती	९४९ पुष्पा ९४३ पूजा १५० पूर
८४ पत्र व चित्र ८२४ पत्र	१०२ पूर्वपुण्याई ९९ पूर्वर्ग ३४४
लेखन २४४ पदराला धरू नको	पृथुलनितबिनी ८२६ पृथ्वीप्रद
सोड १६० पद्मिनी ७३५ पयोधर	क्षिणा ३८७ पोटार्थी ६५२
३६४ परकायाप्रवेश ८९९ परपुरुष	पोपॅट १००३ पौर्णिमा ६५७
८८० पराङ्मुखी ३३ पराशरसूत्र	प्रजापति ९६३ प्रतिकार ९०१
८८६ परिहास ५७० पर्यवसान ९३४	प्रतिपदा ५०९ प्रतिबंध ९३२
पवित्र पाप १९३ पहाट ६०४	प्रतिष्ठा ७०२ प्रदोषरजनी ९८०
पहारा ३३६ पाहिलें पाऊल ९८	प्रथमानुराग २९६ प्रफुल्ल ३४३
पाहिलें साहस १८७ पळपुटे ६३१	प्रभात ४९५ प्रमाद ३५०
पाचूमाणकांचा हार ७५ पाक्षर	प्रयोजन २ प्रवाद ८८४ प्रवास
३७७ पाटलाच्या पोरी ५९२ पाटली	८१ प्रशोत्तर ९६९ प्रसगावधान
४१८ पाठलाग ३३१ पाणपोई	४५५ प्रसाद ९६५ प्रसाधन ८८६
१६१ पाण्या निघाली सुदरी ९५४	प्रसिद्धि २५७ प्रसीद ८०१ प्रसूति
पातळागी ७० पादप्रक्षालन १३०	वैराग्य १२३ प्रस्थानकलश १४३
पान्हा ४०९ पारवा ०४ पार्वतीचे	प्रहर ९१६ प्राणपूजा ४४१ प्रायना

१८५ प्रियजन ६५० प्रियदर्शन
 ७७३ प्रियवचन ६४९ प्रीतिसगम
 ६९९ प्रेम २८७ प्रेमवदन ७७८
 प्रेमचिन्ह ८२३ प्रेमनाश ८२
 प्रेमपत्रिका ४८५ प्रेमशका ५०८
 प्रेम हें विपच ५१६

फसवणूक ७०३ फाल्गुनोत्सव
 ३६९ फुसारकी २५५ फेनपुञ्ज
 १००० फोंसाचा पुजका ६६९
 फोंक २८

बकष्यान ४ बकुळी ६३
 बहर ३११ बहराची अखेर १०४
 बहिरी (ढोंग ऐवजी) १९८ बहिरे
 व आधळे ६९५ बहुगुणी ३०७
 बहुजन ७०५ बहुवल्भ ९२५ बळी
 ४९६ बळीवन्ध ४०६ ब्रह्मा ७७६
 बालव्यभिचारिणी ६४३ बालवीर
 ६२८ बाहेर कडी, आत गडी ९५९
 विचारी १० विनजोड ३०३
 विंघप्रतिविंघ ८१८ बीजाकुर
 ६७० बुद्धभिक्षुसंघ ३०८
 बेचव ५३ बेटकी ३९१
 बेलफळ ५७९ बैल २३८
 बोंचणी ७६ बोण्ड ३०९ बोभाटा
 ९०९ बोराचा गुच्छ ४१९ बोलकी
 क्षतें ४३३ बोलणें ४२
 भ्रममनोरथ ६५६ भ्रमवलय
 ४३८ भटक्या ५८९ भटक ३१०

भरती ओहोटा २९० भ्रमती
 ६५८ (भ्रमती ७४६ ऐवजी
 दोन मार्ग) भ्रमरभ्रमण ७९०
 भाग ६८२ भात हरपलें ४४०
 भारवाहक ६३० भाला ५८५
 भितीवरील रेषा २०६ मुक्कड
 १७५ भुगा ५३१ भुजग ९२०
 सुतापुढें वासरी ५५७ भूमिगत
 ९५८ भृकुटि ७३७ भृकुटिभग ९१५
 भोण्डी ४०० भोंवरा ३७

भग ६५९ भगल १ भगलाष्टक
 ६४० मच्छरदाणी ७६६ मचक
 ९०४ मजिरी ७७७ मडईत चकर
 ८८३ मत्सर १५७ मत्रपुष्पांजलि
 ३४६ मतवाला ८९० मयन ४७५
 मद १०१ मदनपट ४५८ मदन
 बाण ३२५ मदनराज ९८६
 मदनशर २१० मदनार्चें शंखागार
 ६१४ मदसाव ७८६ मदिरा
 चपक ९११ मध्यरात्री चांदण्यात
 ३०० मध्यस्थ ३६२ मधुबोल
 ७९९ मधुसागर ९७६ मधूक ६३९
 मनकवडे ८७७ मनधरणी ९३५
 मन्दभागिनी ९५० मनोमय प्रियकर
 १३३ मनोरथ १७ मयूरचूतय ५५९
 मरवा ६७७ महात्मे ८११ महि
 लाचा दोष ५८६ महिपासुर
 (मेघ गर्भना ऐवजी) २८४

माकडचेष्टा १७१	मागणी ८३८	रवथ ६६८	रसावन ८४१	रहस्य	
मागोसा ६९०	माजलेली पारवी	३२१	रहस्यस्फोट ३३७	रहाटगाडगें	
६५	माजोरी ५००	माझ्या माहेरीं	४९०	रागानुराग २१५	राजद्रोह ३९६
८७०	मातीमोल ६२७	माना ८९६	राजनिष्ठा ९९३	राजहम ६०४	
माध्यावर पदर ०६९	माधव ४४३		राजहसी ६७६	राताधळें ६६७	
माधवी ३२२	मान १५०	मान	रानउदीर ७६३	रानी ९८१	
देवता ८८७	मानपर्वत ९२९	मानवी	राहू ३१९	रुसवा ८८८	रुसव्यावर
प्रेम १२४	मानापमान ३००	मार्जार	औषध ०७०	रेवा ५९९	
सुरत ५२१	मालक ९१	मालती	रोमांचित ५७७		
९२	मावळ ७८२	माळीण ५९८	लगोट ६८४	लज्जा २६७	
माहेरचा मित्र ३०१	म्लान ९८४		लताप्रहार ९१०	लबालकिका ५६६	
मिठाईची मिठी ७२	मिहमडळ		लभ्यांश ९१०	ललाटलेख ९४०	
७३३	मी तशी नाही २६		लवचीक २०३	लक्ष्मण ३५	लक्ष्मी
मुगूस ७७५	मुठीतली वाळू ७४		४२	लाजरी ४८०	लाजाळू ६१०
मूच्छा ०९८	मूलकारण २२८		लाडकी ६५१	लाडीगोडी ०	
मृगाक्षि ४६६	मृणाग्निनी ८४४		लाल गाल १९०	लाली ६१९	
मृतभार्या १६९	मृदग २५३		लुटारू ललना ९९१	लेखणी ८३७	
मत्सलिका ४६३	मेंदी १०७		लोकमर्यादा ५७	लोकमान्य १००६	
मेघगर्जना २९	मेघगर्जना (ऐवजी		लोकविरुद्ध ५१४	लोकापवाद ६६	
महिषामुर) ५८४	मैत्री २७०		लौठा ७१		
मैना ५८९	मोरपत्नी ५२		वक्रोक्ति ८७८	वठलेला वड	
मोरपीम १७३	मोहिनी ९८०		०,३	वगवा ७००	वन्दनमालिका
यातना ३४८	यातायात ३००		०६०	वशीकरण ४७८	वक्रुल
या धितयामि १०६	युक्ति १६		११५	वमत ९९४	वसतागम ७७१
युद्धस्य कथा ८७०	योग्य १०६		वसतोत्सव ५३५	वसतोन्माद	
यौवन ९१८			०१९	वसुधरा ८४६	वाट पाहतांना
रगल भूमि १४	रजनी ४२		८००	वाट घषत १४०	वातचक्र
रजस्वला ४८०	रतिरहस्य ०१९		१००	वात्सल्य ५३८	वानगी

६-० वामन ४२५ वायन ३०८	शिववर्णा ७४४ शिकान्याचा
वारसा ११३ वारियाने कुण्डल	अभिमान ६२९ शिरांप ८३३
हाले १७६ वासवसज्जा ३८५	शिवाशीव ४८१ शिशिरयामिनी
वासती ५७४ वाळूचें घर २४५	९१९ शिष्ट ३५३ शीतोष्ण ७२५
विमल ३४ विकल्प ५९	शील ३६ शुभ २६१ शुष्क
विक्रमादित्य ४६४ विकृत ५००	५३३ शून्य ६०९ शून्यकल्ह ६०
विचक्षणा २१४ विंचू २३७ विट	शूरला ७८० शृंगार ५४४
९३९ विटप १००४ विदीर्ण ८२५	शोकोटी ७६४ शेजारिण ८४०
विद्युत् ३१५ विधिघटना २०७	शेफालिका ४१० शोकगीत ४२२
विधुर ३७३ विनय ८८ विनय	शोध कुठें ३१८ शोभा २४३
भग ५५५ विन्मुख ९०५ विनोद	शोष ४५३
३४९ विघ्नम ५ विरस ६८ विरह	श्री ८१० षोडशी १७४
गीत ८३७ विरहिणी ८६४	सती ७०१ सजणा ५८८
विलीन २९० विव्हाल ५००	सत्पुरुष ३८० सती ४०७
विशालाक्षि ९१४ विश्लेषण ४८३	सतीचा टेंभा ८१५ सद्भाव ४०१
विषबाधा १११ विष व अमृत	सदुपदेश ८१० सन्मिन २१७
२३५ विषण्ण ३८२ विषवल्ली	सन्मुख ८७ सफल ९२१
४१० विसगति ८९५ वीरपत्तन	सफेती ७४१ सबब ८७५
४२७ व्यूह ७१८ वृषभ ९५०	समयज्ञ ४०५ समाचार ३१७
पेताळ ५३६ वेद्याचें प्रेम १५६	समाधान २७९ सामानगुण ६२२
वेळूच्या वनात ६७४ वैद्य ६००	समुद्रमथन ५९३ समृद्धि ६८९
वैद्यराज ८०८ वैशिष्ट्य १३२	समेट ३६८ सरसनीरस ९९६
व्यजित ५०३ व्याकुल ४३७	सरला ७०४ सरस्वती १७७
शठ ३४७ शतपावली २४९	सराईत ८९७ सरोवर १८६
शपथ ३५७ शरणागति ४७१	सलज्जा २०९ सवय ९०६
शाप ३२४ शालिवाहन ४८७	सवतीचें ओसें २७५ सवाल ८५१
शाश्वत त्रिकोन ५०९ श्याम	सवालजथाव ३८४ सव्याज ४१७
९३१ श्यामशबल १८५	सहगमन ८५९ सहसवेदना ३८१

सद्धानुभूति ३८९	सकट २४०	सागरी १३८	सौजन्य २६५	सौदा			
सकटपरपरा ५४९	सकल्प ६९	७८८	सौभाग्यालकार ६३३	सादर्य			
सक्रमण २७५	सकेतभग ४९६	२३४	स्तनप्रशसा २६०	स्तनोष्मा			
सगोपन ७५५	सताप ६९९	७७	स्नेह ९८८	स्नेहचिन्हें ६७५			
सदेश ३४०	सधान ४६९	सपत्ति	स्नेहमार्ग ६९७	स्पर्शसक्रमण ९६			
विपत्ति २८२	सपत्र दारिद्र्य ५९५	स्फटिकपान ९२७	स्मरण व मरण				
सभ्रम ७४९	सभावित ३०	१४२	स्वच्छदी २०२	स्वप्नमुल			
सवरण ९९९	सवेदना १००	३९७	(८०९	पहा) स्वप्राध्याय			
साञ्जिष्य ८९८	सायसध्या ७००	७२०	स्वप्रातदि अप्राप्य ९२४				
सारवासारव २९७	मावरी पदर	स्वयप्रकाश ५४७	स्वयसिद्धा ८७९				
७३	सामुरवासी ८६९	साहस २३९	स्वयस्फूर्ति ३५४	स्वर व सगीत			
साळी ५६८	साळुकी ५५०	सात्वत	४५०	स्वर्गनिर्माण ८७०	स्वागतोत्सव		
७७८	सांभाल ३९०	सिचन ७९३	७७४	स्वास्थ्य ५९			
सीत्कार ७९६	सुकलेले तळें ४९४	सुगधित मय ५३४	सुगृहिणी ५९२		हत्तीग ४५४	हर्षखेद २९५	
सुतदुग्ग ९९७	सुतस्वप्न (स्वप्नमुल ऐवजा) ८२९	सुजन ९७०	सुजनप्रशमा १०	सुजटेला ओंठ	हरिणाक्षी ६९८	हरिणी ७९४	
६३४	सुमदिग्ग ५९३	सुमोग ७०६	सुतरासिक ४९३	सुसुरी ९७८	हरिद्रा ८५७	हस ९४७	हसी
सुत्रमा ४४७	मुलोचना ८९७	सुशिष्या ९४०	सुमपत्र ४०४	सुज मरी ४८९	९४	हाताला हात २०९	हाय ! हाय
सूचना ८९८	सूचीवधे सुमल ५०९	सूर्यास्त ८८६	मैत्र अवादा ९९०		२९८	हा राग सोड ९९७	
					हिम ८९३	हिरमुष्टी ९७४	
					हिरवें खोड २३३	हिवाळा ७६७	
					हृदयरजन ६६५	हेमत ७८८	
					हेमतरात्रि ७३९	हेडकावा	
					८४९	हेलपाडा ८४८	होरा ४३०
					क्षणभङ्गुर ४२३	क्षितिज ५४९	
					क्षेम ८९९		

- Mistress 108 Auspicious
 261 Aversion 488
 Bacchante 710 Bad Ex-
 change 641 Bamboo Grove
 674 Bangles 539 Banter
 961 Barbed Fencing 96
 Barber 291 Bark Garment
 116 Bashful 209 Basic Prin-
 ciple 228 Bear 109
 Bearer 680 Beat of Drum
 685 Beau 523 Beauty 234
 Beauty Queen 592 Bed
 Curtain 706 Behind the
 Bars 804 Behind the Cur-
 tains 605 Benediction 983
 Beware 300 Bewildered
 848 Beyond Censure 201
 Beyond the Fence 796
 Birch 28 Bitch 687 Black
 & White 78 BlackBerry
 531 Black in White
 817 Black Market 248
 Blessed 80 Blue Carpet
 140 Blue Lotus 323 Bloom
 343 Blossom 143 Blush 482
 Bodice 545 Bold 297 Boon
 736 Bounty 990 Bouquet
 497 Bower 322 Bracelet
 69 Bragging 255 Braid 982
 Bridal Banner 157 Bright
 727 Broken Bangle 488
 Buds 772 Buddhists 208
 Bull 952 Bump 363 But-
 cher 680 Burden . 122
 Buried Treasure '318 By-
 gone Days 232
 Cacopheny 450 Cage
 Bird 220 Calamity 240
 Calculation 208 Calcus
 807 Calendar 208 Calf 65
 Call of the Wilds 981
 Candid 424 Caress 843
 Cat 521 Caution 214
 Cavalier 11 Censors 608
 Censure 131 Center of
 Attraction 648 Challenge
 758 Character 703 Cheek
 933 Choice 676 Churning
 of the Ocean 388 Circum-
 stantial Evidence 950
 Close Embrace 577 Cobra
 920 Cold Cream 458 Cold
 Heat 725 Collyrium 153
 Common Man 224 Compe-
 tition . 925 Compromise
 308 Conceit 152 Conch .
 968 Confidence 48 Confla-
 gration 410 Confusion 905
 Consolation 778 Constancy
 612 Contract 406
 Contradiction 583 Contra-
 st 23 Conviction & Senten-
 ce 809 Co-operation
 229 Coquetry: 664 Costume
 , 520 Cotton 860 Cott-
 on Pad 805 Cotton Pods

- 679 Couch : 904 Counsel . solate : 94 Desolate : 840
 227 Courtezan : 203 Court- (Read Erosion) Dethroned :
 sey : 358 Courtship : 808 652 Dew Drops. 568 Dexte-
 Courtyard . 798 Cowpen : rity . 442 Difference : 997
 560 Coy . 525 Crash . 481 Dignity : 38 Digits of the
 Creation . 207 Creator : 776 Moon . 672 Dilema : 476
 Credible . 32 Crescent Diplomacy : 181 Disaster :
 Moon : 395 Crime & Punish- 825 Disclosure : 570 Discon-
 ment . 352 Cripple . 230 solate : 804 Disdain : 146
 Crisis . 587 Cross Cut . 513 Disgrace : 267 Disguise : 162
 Cross Objection : 914 Crow : Disgust . 08 Dishevelled . 52
 503 Crucial Moment . 21 Display . 241 Displeased . 917
 Cruelty : 586 Crush 723 Disregard : 492 Disrepute :
 Crusher : 554 Crystal Glass 524 Dissatisfaction : 806
 927 Cuckold . 693 Cupid Dissolute . 58 Distrust : 137
 980 Cupid's Arrows : 742 Divine Touch . 16 Doctor :
 Cupid's Companion : 994 600 Dolour : 500 Dose : 270
 Curls : 945 Curse 10. Double Entry 837 Draught :
 Dalliance : 5 Dance 304 246 Dream : 829 Dream-
 Dance of Peacocks : 550 land . 397 Drifting Log . 105
 Daring : 231 Darkness : Drum : 258 Dry . 414 Duet :
 729 Dark Peaks : 70 Dark 384 Dumb . 916 Duplicity :
 Ruby : 83 Darling . 598 489 Duty : 39 Dwarf 779.
 Day-Dreams : 17 Day- Ear-drops . 439 Ear-rings .
 Lord : 653 Day-Moon 733 302 Earthen-Pitcher . 934
 Deaf & Blind 695 Debi- Ebb & Tide 292 Ebony :
 lity 786 Deceit 26 Deco- 1001 Eclipse 310 Ecstasy :
 ration 496 Declaration 498 Effect 327 Efferve-
 702 Defamation 966 Deflo- scence 13 Effort 305 Effu-
 ration 613 Dejection 382 sion 409 Elders 616 Ele-
 Delay . 724 Delirium 749 vation . 191 Elephant : 814
 Demonstrator 688 Depo- Emaciation 182 Embank-
 sit : 151 Deserted 190 De- ment : 169 Embrace . 647

- Emerald 627 Encouragement 617 Endearment 761 Entanglement 149 Entreaty 838 Envy 862 Epigram 969 Erasure 656 Erosion 340 Essence of Blossom 666 Eternal Triangle 509 Etiquette 24 Evasion 514 Evening Breeze 833 Evening Oblation 700 Evidence 216 Exaggeration 1005 Exaltation 947 Exchange 788 Excitement 791 Excuse 89 Exhaustion 663 Exhibition² 78 Exotic . 963 Expansion 453 Expectancy 262 Expectant 385 Experience 717 Exposure 621 Extraordinary 890 Exultation 125 Eyelids 460
 Face Cream 289 Facination 477 Falling Leaves 295 False Expectations 55 Family Friends 301 Fancy 472 Farewell 47 Fascination 478 Fate 270 Father of the People 1006 Favourite 651 Favouritism 941 Fence 221 Festival 466 Fetters 130 Fickle 751 Filaments 314 Finger Prints 940 Fire 163 Firmament 714 First Moon 569 First Step 98 First Venture 187 Flag 461 Flame 962 Flame Trap 784 Flank Movement 646 Flight 471 Flock of Parrots 263 Flood 102 Flood Light 491 Florescence 639 Flower Dance 596 Flowery Arrows 326 Flowing Tresses 566 Flush 712 Flutter 868 Foam 669 Foolish Deer 588 Footprints 127 Forbidden Kiss 22 Forest Fire 752 Forfeiture 465 Forlorn 97 Formlity 51 Fortunate 706 Fragile 223 Fragrance 366 Freedom of Speech 898 Frenzy 884 Friend Indeed 217 Friendship 272 Fright 582 Frog 391 Fruits & Leaves 1004 Full Moon 18 Fury 902 Futile 136 Gallant 892 Gamblers' Luck 188 Gandy 310 Gathering Clouds 873 Gaze 903 Gazelle 618 Germination 907 Ghost 530 Gift 452 Gigolo . 610 Girdle of Beads 571 Glance 148 Glowing Globes 200

Good Counsel 812	Good Luck 575	Grace 243	Grass 330	Grass Flowers 434	Gravitation 826	Grief 377	Grievance 937	Grid 743	Grotto 609	Grove 543	Guess Work 715	Guest 731	Habit 906	Habitual Offender 897	Hag 770	Hail Harlot 156	Handful of Coins 236	Handful of Sand 74	Happiness 861	Haste 459	Heartache 418	Hearts Content 989	Hearth 238	Heat 792	Heaven in Hell 872	Heavy weight 119	Helping hand 107	Hemp 9	Henpecked 30	Heredity 670	Heritage 113	Hero 31	Hesitation 205	Hidden Grief 367	Hide & Seek 199	Highborn 783	Hills & Dales 782	Histrionics 938	Hollow in the Tree 562	Holy Water 871	Homage 413	Honey 139	Honour 266	Hope 43	Horizon 546	Horoscope 485	Horripilation 20	Hot & Cold 185	Hot Season 219	House of Cards 245	Housewife 512	How Do You Do? 499	Humiliation 657	Hunter 629	Hurry 780	Hypnotism 951	Ideal 35	Identity 855	Idler 964	Idol 858	Ignorant 184	Illusion 818	Imagination 839	Imitation 378	Immodest 57	Immolation 407	Impatience 704	Impertinence 347	Imperturbable 380	Impossible 374	Improper 484	Inadvertance 440	In & Out 948	Inaudible 296	Inclination 87	Incoherent 853	In Death We Meet 859	In Default 881	Indication 469	Indifference 506	Infallible 889	Infamous Bird 552	Infatuation 978	Inference 735	Ingratitude 443	Initiation 444	Innocence 15	Innocent 155	Innumerable 277	Inopportune 400	In Praise of Goodness 250	Inquisitive 810	Inspid 510	Inspiration 354	Instigation 254	Instinct 661	Interval 956	Intolerant 553	Intoxication 386	Inuendo 878	In Van 557
------------------	---------------	-----------	-----------	-------------------	-----------------	-----------	---------------	----------	------------	-----------	----------------	-----------	-----------	-----------------------	---------	-----------------	----------------------	--------------------	---------------	-----------	---------------	--------------------	------------	----------	--------------------	------------------	------------------	--------	--------------	--------------	--------------	---------	----------------	------------------	-----------------	--------------	-------------------	-----------------	------------------------	----------------	------------	-----------	------------	---------	-------------	---------------	------------------	----------------	----------------	--------------------	---------------	--------------------	-----------------	------------	-----------	---------------	----------	--------------	-----------	----------	--------------	--------------	-----------------	---------------	-------------	----------------	----------------	------------------	-------------------	----------------	--------------	------------------	--------------	---------------	----------------	----------------	----------------------	----------------	----------------	------------------	----------------	-------------------	-----------------	---------------	-----------------	----------------	--------------	--------------	-----------------	-----------------	---------------------------	-----------------	------------	-----------------	-----------------	--------------	--------------	----------------	------------------	-------------	------------

- Inversion 654 Invitation 495 Lotus Offering 256
 335 Irons : 760 Irresistible Lotus Pollen 176 Love
 597 287 Love Arrows 325
 Jealousy 157 Jewel 151 Lover 816 Love in Dis-
 Jujube 419 Jump 762 guise 823 Love Letter 485
 Keynote 264 Kick . 910 Love Nest 636 Love on
 King's Enemy 595 Knot the Hay-Stack 379 Love
 276 Knot on Folds 351 Technique 259 Lounge *
 Labyrinth 718 Lake 1000 Lower, Lip 821 Loyalty
 186 Languid 34 Last 993 Lump of Darkness
 Blossom 104 Last Chance 561 Luscious Lips 593
 691 Last Look 594 Last Lust 948
 Spasm 502 Lava 793 Madonna 446 Magic
 Leader 403 Leadership 572 Magnetism 289 Major-
 785 Lease & Lend 195 rity 705 Mandate 632
 Ledger 474 Legend 517 Manhandling : 769 Man-
 Letter 244 Libation 550 oeuvre 955 Mark 528
 Libation 793 (Read Lava) Masquerade 922 Mask 265
 Libertine 510 Life & Mast 740 Matchless 303
 Death 142 Life is Matinee 49 Matted Locks
 Short 486 Light 607 273 Mediation 928 Medi-
 Light foot 365 Lightning ator 302 Meditation 886
 315 Limit 737 Lip 713 Lip Medusa 991 Memory 44
 Service 451 Lip-stick Mensuration 750 Mercy :
 106 Listless 356 Live 141 Merger 290 Message
 Long 638 Load 275 342 Messenger 84 Milk &
 Loafer 175 Lobes 728 Water 364 Milkmaid
 Locked 959 Log 61 726 Mirror 204 Mischief
 Long ng 6 Long Nights 468 Misfortune 924 Mis-
 919 Long Wave 747 placed Confidence 345
 Look 370 Lost 708 Mistake 350 Modesty 88
 Lost Love 82 Lothario Monkey 582 Moon at
 979 Lotus 719 Lotus Bed Noon * 899 Moon—Bow

- Powder and Paste 312
 Practice 249 Praise-worthy
 12 Prayer 985 Preceptor
 477 Predilection 542 Pre-
 gnant 92 Prescription 101
 Presumption 812 Pretence
 27 Pretender 692 Pretext
 198 Prick 76 Problem 247
 Procession 774 Procuress
 184 Profligacy 885 Prohi-
 bition 480 Prologue 344
 Propaganda 867 Propitia-
 tion 935 Propriety 405
 Prosperity 41 Prosperity
 and Adversity 282 Prostra-
 tion 505 Protection 556
 Provocation 381 Proxy
 111 Prudence 755 Psycho-
 Analysis 483 Psychosis
 980 Puberty 590 Pulsation
 283 Punishment 147 Pupil
 912 Puzzle 179
 Quarrelsome 60 Queen
 291 Questions 851
 Radiation 77 Rags 765
 Rain 436 Rainbow 581
 Rains Came 580 Rambler
 417 Rapture 822 Rats 763
 Reaction 129 (Read Repur-
 cussion) Reaction 402
 Ready & Willing, 871
 Reality 251 Real Unrea-
 lity 828 Reason 10 Re-
 birth 375 Reception 320
 Recompense 912 Red &
 White 473 Red Blossoms
 811 Red Hot 709 Redicule
 587 Redolence 622 Reflec-
 tion 110 Reflux 773
 Rejuvenation 908 Release
 838 Religious Duty 178
 Remedy 349 Remembran-
 ce 95 Reminiscences 648
 Removal 429 Rendezvous
 333 Renewal 879 Repente-
 nce 38 Repercussion 129
 Repetition 274 (Read
 Responce) Repetition 827
 Replica 932 Report 754
 Reproach 161 Request 701
 Resolution 801 Respite,
 809 Response 274 Respo-
 nsibility 606 Retaliation
 901 Retreat 974 Revelry
 535 Revenge 7 Rhino 894
 Rhythm 958 Rice Field
 567 Ripe Love 293 River
 Side 355 Romeo 978
 Rover 746 Row of Bells
 172 Royal Drum 526 Rude
 58 Rumination 608 Ruse
 160 Rustic 169 Rut 121
 Sacred Sin 193 Sadism
 456 Saints & Sinners 972
 Sample 620 Sandal Paste,
 288 Sandle Wood 998 Satis-

- faction 625 Scandal 66
 Scandal 643 (Read Reminis-
 cence) Scarecrow 745 Scarf
 160 Scent 14 Scented
 Breath 317 Scented Leaves
 677 Scented Wine 534
 Scotched Snake 603
 Scorpion 237 Seal 807
 Secret 112 (Read Open
 Secret) Secret 321 Secret
 Joy 558 Secret Love 876
 See-Saw 196 Selection
 671 Self Embrace 183
 Self Immolation 748 Self
 Illumination 547 Self Re-
 proach 847 Self Sacrifice
 995 Self Willed 202 Seme-
 tology 371 Separation
 475 Sequence 934 Serpent
 62 Servility 759 Setting
 Sun 284 Shameless 90
 Shame Shame 218 Shiver
 768 Shopping 883 Short
 and Sweet 72 Short Enjoy-
 ment 555 Short Memory
 599 Side—Glances 225
 Siesta 798 Sign Manual
 675 Silent Surrender 220
 Sin 183 Skill 637 Slap 80
 Slender 797 Sling 177
 Slip 700 Slow Motion 258
 Snow 833 Solicitation 801
 Solstice 810 Son-in-Law
 683 Song 334 Song of Sepa-
 ration : 837 Soot 135 Sore
 880 South Wind 443 Sow-
 ing 358 Spark : 789 Spear
 885 Speciality 132 Spheri-
 cal Painting 824 Spider 63
 Splendour 707 Spot 280
 Spray 117 Spring 128
 Sprout 62 (Read Serpent)
 Sprout 398 State 81 Steal-
 thy Glances 576 Step on
 Step 67 Stifled Love 610
 Storm 170 Storm Scene
 583 Strumpet 233 Stupour
 900 Subjective 649 Sub-
 sidy 965 Success 42 Sugar
 Cane 541 Suggestion 503
 Sulk 888 Summer 626
 Summer Festival 544
 Summer Nights 839 Super-
 iority 79 Support 660
 Suppression 655 Sure
 Proof 507 Suspicion 508
 Suspiration 830 Swanny
 946 Swans 624 Swan Song
 422 Sweat 278 Sweets
 328 Sweet Tongue 720
 Sweet Sixteen 174 Sweet
 Words 799 Swollen Lip
 634 Swoon 298 Sword
 787 Syllogism 80 Symbol 180
 Sympathy 389 Symptoms
 718

- Tact 455 Tales of Imagination 834 Tarry Awhile 813 Taste 603 Tasteless 53 Tattered Garments 329 Taunt 85 Tears 222 Tears of Separation 644 Teaser 850 Teeth-Marks 200 Telepathy 877 Tale Tale 313 Temptation 529 Temptress 982 Tender Leaves 775 Tendrils 10 Thanks 50 The Great 811 Thirst 757 Thirsty 93 Thorns 711 Through Fire & Water 211 Thunder 29 Thunderbolt 929 Tint 665 Tipsy 866 Tolerance 876 Tongue Touch 795 Too Late 696 Torment 844 Touch & Go 481 Touch Me Not 192 Tower of Purity 815 Track 690 Trackless 673 Training 662 Transient 423 Transgression 579 Transitory 268 Transmigration 899 Transmisson 975 Trap 781 Treachery 854 Treason 396 Tremour 137 Trepidation 852 Trickling Tears 681 Trunk 454 Tryst 870 Tutor 392 Tutorial 744 Twig 856
- Twixt Life & Death 849 Ultimatum 602 Unbearable 363 Under the Tree² 857 Unfortunate 487 Unguent 189 Uniform 71 Union 699 Unique 213 Unnatural 480 Unobtainable 421 Untouchable 970 Uplift 467 Urge 721 Vaccination 960 Vapid 615 Veil 269 Victory 971 Vigil 800 Vigilant 167 Village Beauty 820 Village Maiden 316 Vindhya 116 Vision 591 Voluntary Statement 875
- Wail 218 (Read Shame Shame) Wail 494 Waist Chain 463 Wan 984 Wanderer 581 Waning Moon 918 Warming Fire 764 Warning 158 Warning 878 (Read Inuendo) Warriors 427 Watch 336 Water Fowls 578 Water Stand 161 Way of All Flesh 126 Weakness 271 Wedding' Songs 642 Welcome 738 Wet and Dry 996 Wet Locks 299 What Else 921 What Then 659 Whirlpool 87 Whirlwind 120 White-

Wash 741	Wicked 756	Interest 417	Woman's No
Wide World 846	'Wi-	123	Women in Bondage 54
dower 378	Wife 860	Wonder 212	Worn Gar-
Boar 402	Wildness 492	land 194	Worship of the
Will-O-Wisp 415	Wine	Plough 165	Wounded 141
Glass 710 (Read Bacchante)	Wine	Wounds and Scars 981	
Wine-Glass 911	Winter	Wrestler 684	
426	Winter Nights 780	Yearning 694	Young
Withered Stalks 8	With	Leader 628,	

परिशिष्ट महावै

शब्दकोश

(सञ्ज्ञेपः दे = देशी, दे. ना = देशी नाममाला, वर = वरसञ्चि-
प्राकृतप्रकाश, हेम = हेमचन्द्र प्राकृत व्याकरण, कसात अनुमाने)

अइरिक्	दे एकान्ता	८८
अकवार्ल	आलिगन	१९०
अकोट	दे हेम १२०० अकोट, अकाळ (अकोला ?)	३१२
अगारअवारि	मगळवार	२६१
अतोहुत्ता	दे ना १२१ अधोमुख	३७३
✓अवुपिमान	दे ना १४० अन्मपिसाभ राष्ट्र	७९८
अगईअ	अगतिक (अगाई, अयाई)	७०८
अच्छउ	✓अच्छ हेम १२१४ अच्छा, असो	१६८
अच्छभउ	दे ना १३७ अस्वल	१०९
अच्छिअइ	✓अच्छ हेम ३१६२, ४२१४ स्थीयत	८३
अच्छोडिय	दे अकमोट्टे हेम ४१८८ ओट्टिन धरण	१६०
अज्जा	दे ना १५० असती	३७९
,	आढयपुत्रि, आढया, श्रीमताची लेक, स्त्री	१४९
"	आया, शंभरमुता नववधूःपुष्पवती, श्रेष्ठ साध्वी युवती.	७९
,	द ना ११ गौरी, चण्डिका, पार्वती	१७०
,	नवयुवती	३६०
अट्टमइ	हेम २१९४ दे अट्टल, निर्लेज्ज महाराष्ट्र	
	विदर्भादि देश प्रसिद्ध शब्द	७५३
अट्टिअ	अभिलपित, र्क्षित	१९८
अडअणा	दे ना ११८ असती, छिनाल, अणड,	
	अणड = जार (अडाणी अणाडी ?)	२९४
अणिरिण	दे परसत्र	१००

अत्ता	दे ना १११ माता मयी मासू	८
अथर्व ✓	दे ना ११४ आकस्मिक (थर्व)	२८१
अहाअ ✓	दे ना ११४ आरसा	२०१
अपाह	दे ना १३७, हेम ४१८० दारवण	६८
अमुषिअ	अननुभवित, अजात	८६०
अलाहि ✓	दे ना १२० हेम १८९ अवगच्छ जा निवारण प्रतिषेध	१०७
अलिआ ✓	दे ना १०६ मखा	८३४
अल	हेम ६१३९ कर्ण समाप यण	१०
अवहात्थिअ	परित्यक्त	०
अवहाभिधा	दे ना १४२ अरसाभिआ वआसिर्णा वेषण	६९४
अच्चा ✓	दे ना १११ हेम २०४ अब्द अच्चा अरेरे, हे, अपराध, आदर, आनद, आश्वय, गैद, भय, विस्मय, विषादमूचक (अत्र्या)	१७०
अहिर	अर्भार (अहिरीअ हम् ० १०४ निर्ज्ज)	८००
अहोरण	दे ना १२० उत्तरीय, प्रावरण	७१०
आदण्यण	दे ना १७८ आत्रेपन	१६
आउछण	दे विचारण गमनप्रध	६७
आणन्वड	दे ना १७० प्रथमार्तवारस्त वत्र	६०७
आम	हेम ० ११७ असो बरे, हा अनुमति नगर इंध्या शीतक	६१७
आमोदिअ	मदित	८११
आवसद	हेम ० १८७ मठ धर्माला यज्ञगाग	२६२
आसन्दिआ	द सुचा बटक, मन्व	९७
इण्ठि	इण्ठि गेचणे	१८
इत्थि	हेम २१३० श्री	७१०
इअ ✓	✓ उड दे ना १८६ हम् २२११ पहा	८
इअरिआ	दे ना ११०८ शिदारी आणणारी श्री	७०२

उकमुडिअ	दे ना १११२ हेम ४११६ अंरवाडण	३२१
उग्वाअ	दे ना १११६ सघात	८६
उच्छु	दे ना १८० १०११७ उम	१४१
उच्छूढ	हेम २१९ १२७ ४१५० उरिक्षित्त, उचलण.	२२५
उज्जल	हेम २१७४ बलित्त	९२३
उडी	मुटी (उड्डे दे ना १८६ तृणावच्छादनम्)	७८१
उड्डिय	दे उरिक्षित्त	७१९
उत्थघ	हेम ४१४४ उच हीण	७३९
उदुर	दे ना ११०० उदीर	७५३
उप्पग	दे समूह	७८५
उफडइ	उप्पा मारण (उफाडा)	१७१
उफ्फिआ	दे वसकुगडा	१९६
उव्वत	दे ना ११४० उद्भ्रान्त, व्याकुल	३८६
उव्वति	दे वाहणे उच करण	१९१
उछ	हेम १८० आर्द्र	३५८
उलूरण ✓	दे ना १११७ हेम ४११ छेदन	१६६
उव्वअ	दे ना १११९ सज्जितम	९१४
उत्ताहे	दे ना १११४ हेम २१०४ आता	३४५
आअत्त	उपडा, पाण्या	६५४
ओआम	दे ना ११७० हम ११७० जागा (आवमा)	१०
ओच्छ	शाकारलेले छ पर	६२१
ओसर	दे ना ११६० हेम १९८ निरंतर	४९१
आमालिआ	दे ना ११६० हेम १३८ - ९२	
	अवमालिआ निर्मात्य	१९४
अर	हेम ११८३ आर्द्र	२९१
आलिंदअ	ओदी ओसरी देवडी, वरिद्धारप्रकोष्ठ	२०४
ओलुग	दे ना ११६४ निस्तज	७६३

जोगल अ	जोवडा, गावान्या शिवारामहेरचा जमीन, जेथे	
	धनी राहतो,	७ ४
ओसट	दे आमडण प्रफुल्लत	८००
कडकट	बुदरी, राजरा, शुक्रशिखा	५००
कडकेरि	दे ना २१२, अशोक	१७२
कडकु	कडुकी (कडु = मापाची वात)	१९१
कडोड ✓	दे ना २९ नीम्बकमल	१२०
कडकट ✓	दे ना २११ कटोर, खडवडीत	१८१
कडुण	हेम १९८७ खेचण (काढणी)	१४
करकट ✓	दे ना २५५ करवटा भिक्षाग्रहणपात्र	१८०
कराण	दे ना २७ साहस्य	००
करिमरि ✓	दे ना २१५ करमरि वन्दि, वन्दिनी	११
कल्ल	दे ना ८१७ कथम् पहागेम	१
कयर	दे ना २४ अधम उपम	७८९
कारिम ✓	दे ना २२७ कृत्रिम	४५७
कालकयर	दे अल्प ज्ञान, निर्भर्त्सना करणें, अक्षर-शाईनें	८७०
	लिहिलेल	
किल	दे ना २२१ कीर = पोपट	८१५
किरिचिअ	किलिन दे ना २२१ छुद्र कण्टक मूला काट	८०
काम	दे ना २३१ प्रस	६०
कुडग	कुडय दे ना २३७ लतागृह	१०३
कुडलि	गोल	७०९
कुडुम्ब	कुडुव (कुडाच्या आत राहणार ? कुडुव्चिअ	
	दे मुरत)	१८
कुट ✓	घडा (कुडव ?)	१९
कुपाम	हेम १७२ चोळी (कपाम = वापूस पामून ?	८००
	रामीस ?)	
कुडुच	कुडुच = कोळण, एन्ची करण जळण	४०१

कोडे	कोरीव नळी	१८८
कोहलिआ	दे ना २ ८२ सधान जुळविणारी, हेम १ १०४ २ ७३ कूभाण्ड, कोहळा	७५२
गवडणा	रे साटी गाय	६३७
गवडिअ	दे ना २ ७० साटिक	६८०
गवणुअ	दे ना २ ६८ शब्दु	६४
गवधमिग	दे ना २ ७० ऑडक्याचा शेकोटा.	७७
गववीर	गर दे ना २ ७८ कठोर, विर हेम ४ १० तोडणें नागरण्यास कठिण (करवीर ?)	७८९
गातिका	दे ना २ ७२ राहा, तळें	६२६
गारि	दे श्रेण माप (वैदिक) = दोहनघटी	८०६
खुडकिया	दे ना २ ७६ खुडकणें, प्रणयकोप	२२६
खुड	दे ना २ ७५ खुटणें	३७
खुत्त ✓	दे ना २ ७४ रुतळे	२७६
गळभहराण	गळभहोरण, मन्छरदाणी	७६६
गहनश्	दे ग्रामीण, गृहपती	१७२
गामणि	दे ना २ ८९ ग्रामप्रधान, पाटील	४४९
गुल	दे ना २ ९१ चुवन	५५४
गोद	गोठा (ऐ वा ३ १८ १४ वा. स ३ २१ पुरण) गोत्र गोत सामाजिक समेलन	४४७
गोला	दे ना २ १०४ हेम २ १७४ वर ४ ३३ गोदावरी	५८
गोवी	द ना ४ ९६ बाला पिकाची राखण करणारी	१२८
✓ गोमे	दे ना २ ९६ पहाटे	२३
घोरिल्लिआइ	लाग्येन	६६१
घालइ	दे ना २ १११, धूर्णते, भ्रमति भ्राम्यति	५६०
चउळ	द ना ३ २४ हेम ६ ४१० धूर्त, विदग्ध	७१
चचर	हेम २ १० चौक	३६

गडुण	दे ना ३१ चाट्ट भिक्षालानगात्र	११०
गण्डि ✓	दे ना ३० न्हार्वा	२११
चतर	द ना ३२ चउक्क चौक रात्रमार्ग	३६
चवढा ✓	द ना ३३ करसपुत्र	८८०
चिक्खित्त ✓	द ना २११ हेम २१८ विलल	९७
चउई ✓	द ना २२७ ३०२६ छछड अमती छिनाल	३५०
चिट्ठ	हम ११६ तिष्ठ	१५६
चिरडि	द ना १९१ वणावलि वर्णमालेचा आरभ (चिरडि चिरीगी = ल्हान मुलाचें पातळ)	१९१
चुचुलन्त	दे ना २१८ हेम ४१२७ चुळवुळणें	१८१
चाज्ज ✓	दे ना ३१४ आश्वय	४०६
छइल ✓	दे ना ३२४ धूर्त विग्गध ल्वाड (छेलउवाला)	७१
छज्ज	द ना ३२५ हेम ४१०० शोभणें	४३
छप्पअ	हेम १०५ भ्रमर	८१३
छप्पत्तिआ	चपाती पट्टण	८८१
छत्ती ✓	द ना ३२४ वल्कल माळ (चोळी ?)	११५
छ्छइ ✓	द ना १७ ३३६ छिनाल	१०
छिप	द ना ३३६ शपणी वदिक - शोप = शिस्न	४०
छियोल्लअ	द ना ३२८ छी छी करण मुग्गविकार निदिता सुकरण वा ।	८०३
छ्ख	हम २१९ ४१४२ चादणें शिस्सम्	११०
चवकार	चवकार जोगार चवकार (मोहार)	२३२
चाल	हम ६१०९ योक्कन ५	८९२
चउड	हम २३६ स्तब्ध	५३६
चवर	द ना ४८ ऊर गरमी घाम	९२३
चक	द ना ४६ हेम २० डण	३१
चज्जिहिती	✓ उद हेम ४२४० वज्जणं दग्ध हाणे	१०५
उण्डुअ	द ना ४११ मोठी छण	१७०

ढक्	हेम ८-१ आन्छादन (टाकण, झाकण)	३१४
ढरर ✓	द पान, फल, फूल रहित फादी	७४९
दुण्डा	हेम ४ १९१ बुमण, फिरण	९७९
णन्च	द ना ५८ भर्तन (भन्चणा = नतकी- कर्पूरमचरी)	१११४
णज्ज	हेम ४ २७२ √णा = ज्ञा, अनिपत	९३८
णडिज्जइ	√णड हेम ८ १५०, ३७०, ३८१ नढणें, नढवण	७७
णवर	हेम २ १८७, १८८ णवरि = वर	१२
णिअमण	द ना ८३८ नसण	१२२
णिज्जाअइ	हेम ८ १ न्याहाळण	७
णिहुविज्जन्ति	√णिण्ण हेम ४ २३१ लपविणें	६५५
णिभर	निवर, भरल्ल (निवूर = वाचरीय कपीस ?)	३७१
णिळ्ळ	हम ४ ५५ निलीन, प्रच्छन्न	८२
णिहुअ	दे ना ४ २६ निघुवन, मैधुन	५८९
णूम	हेम ८ २१ गुप्त ठेवणें	४९१
णउर	हेम १ १२३ नूपुर	१८८
णोहलिअम्	हेम १ १७० नवदोहद (दोहण हम १ २१७, ओहाळे)	
तवा	दे ना ५५ गाय	४२०
तण्णाअ	द ना ५२ अर्द्र	९३२
तत्ति	हेम २ २०२ चर्चा, चिंता	२
तत्ति	तित्ति हेम २ २०३ पहारेकरा	५२२
तलारी	द ना ५२ तलार = नगररक्षक	३०
ताकरस	दे ना ५ १० कमल	३४३
ताहर	दे ना ५ ११ जलावत	३७
तुप्प	दे ना ५ १२ स्निग्ध, लिप्त	२२
तुण्हिक्	दे ना ५ १५ मूक मृदु निश्चल	३५४
तुह	हेम १ १०४, २ ७२ काठ घाट, तीर्थ	५८

शष्पुज	शकु, मेरु, गिळा, गाव	६२
शरिज	हेम १ १४४ गविष्ट, विकारु	१७७
✓ दिलदिलिआ	दे ना १ ८० चाग	७३७
दीवि	चिता	७५०
दुष्णिक्त्र	दे ना ५ ८५ दुश्चरित दुनिकेप (दुनाखे ?)	१७४
दुष्परिजन	दे ना १ १७ हेम ४ १६० दुराकर्ष,	१२०
	पलण्यास व ओढण्यास अवघट	
धवल	बेल	१९
धवलत्तण	दे ना ५ १७ स्वज्ञानात उत्तम श्रेयता, पढत्व	१९
धारिणिआ	लाल्मा	१६१
पआहिण	प्रदक्षिण	२७
पडरिष	दे ना ६ ७१ गगना	८८
पडत्थ	द ना ६ ६० प्रवार्मा	०७
पओम	झेप	९१३
पसुल	दे ना ६ ६६ परत्रलिपट	७१०
✓ पकळ	हेम २ १७४ प्रवीर, शर, ससाच (पवड)	११८
पन्चूस	हेम २ १४ प्रभात	६०४
पज्जुट्ठ	पडफटविण	९१०
पडल	दे ना ६ ० पट्टे, छप्पर (पटळ)	६३
पडिम्भक	दे ना ६ २५ असाहिणु, निर्दय प्रतिवृत्त	५५०
✓ पडोहर	दे ना ९ ३० परसू, वाडग	१५७
✓ पत्तण	दे ना ६ ६४ भाल्याचें किंवा तारारचं फळ	१८०
✓ पत्ता	द ना ६ १४ पर्णपूर्ण	५३०
पम्हस	हेम ४ ७५ विस्मरण	३४८
पम्हस	हेम ४ १८४ तुमण, स्पर्श वरण	१७८
पअ	नृगविशेष, गवताची पेंडी (अथवा २ ८३ गवाची पेंडी)	१००
पगाव	हेम १ २२१ ८ १८० प्रदीपय	३

पन्नाळ	हेम ६१८ डंपन्, शुक्	६०३
पसंग	दे ना ६०७ परिनिगमैयुन.	६८
पटुप	हेम ४६३ शकणं,	७
पद्दणळ	दे ना ६०३ गायन	३०८
पाळट	पागट हेम १०६६ प्ररु	१९९
पाइदि	प्रावरण	१३८
पावट	हेम ११९ पाऊम (पौट)	१३७
पाउहारी	पाउ दे. ना ६७० न्याहारीचा हारा व पाण्याचा घडा, भोजन आणणारी स्त्री (पाव)	६९०
पाटि	पट्टिआ दे ना ६१ पाऊम (हरिण), पाटी (गाय) व पारटी (म्हैम) यामधील भेद कमोशीने पाळला जात नाही	६५
पाठीप	साम्यविशेष	६१४
पाणडडी	पाण दे ना ६१८ चाण्डाल चाण्डालकुटी, पानकुटी, गुत्ता	२२७
पारअ	हेम १२७१ पारव, पारव्या रगाचे वस्त्र	७५६
पावालिका	प्रपापालिका, पाणपोईवाली	१६१
पिउच्छा	दे ना ६४९ आत्या, मली	११०
पिंडार	पेडार दे. ना १०८ आभीर, गवळी (पिंडार)	७०६
पिहुल	दे ना ६१४३ विस्तीर्ण	३०९
पुख	बाणाले अग्र	५८५
पुसुअ	दे पोपट	५६२
पुत्तलि	दे ना ६९० पुलि	८७९
पुफुआ	दे ना ६८४ करीपाभि, फुपाटा	३२९
पूस	दे ना ६८० पोपट	२६३
पेऊस	हेम ११०५ पीयूष चीक-सात दिवसातले दूध	६५
पेहुण	दे ना ६५८ पीम	१७३
पेहुण	शपटीचा गोंडा	७५९

पोम्म	हेम २ ११३	सूर्यविकामी कमल	८७१
”	हेम १ ६१, - ११२	माणिक	७१
फस	हेम ४ १८०	स्पर्श	४९४
फद	हेम ४ १-७	स्पद	८११
फस	हम ४ १०९	फमणें	७८१
फग्गु	द ना २ ८०	वमतोत्सव	३१९
फल्ही	दे ना ६ ८०	कापूस	१६१
फलिगी	द ना १ ३०	६ ४९ प्रियगु	९१७
फलिह	हेम १ १९७	स्फटिक	९२७
✓ यत्रामादि	द ना ६ ९२	बलनोरी	४१५
वालअ	द ना ६ ९१	वणिकपुर	९४४
वोलेइ	हेम ४ १६१	गुजरणें फुकट जाण	८६८
भगि	छल बहाणा		९०७
✓ भरण	दे ना ६ १०१	गालिप्रदान निर्भर्त्सना	३७६
भज्ज	दे ना ६ १०७	भीर	६८४
भसल	हेम १ २४४	भ्रमर	७४८
भिलडी	दे ना २ १६७	भिवइ	७३७
भिसण	दे उषळणें, भस्कारण, फकणें		३१३
भिसिणी	हम १ २३८	कमलिनी, पक्षिणी	४
भुमआ	हम २ १६७	पापणी	१०४
भूआ	द बधिर भूअ	दे ना ४ ०५ पिशाच	१५७
भाइ	द ना ६ १०८	प्रामाध्यक्ष, गावचा पुढारी	५५६
भोइशी	प्रामाध्यक्षपती	भोगभाया वाणीण वेर्या	१०३
भोण्डी	द ना ६ १०६	रानडुकरी	६०४
भई	दे ना ३ ४६	शृंगी	२८७
भउठ	हम १ १०७	मुकुल वळा	७५५
भउह	हम १ १७१	मयूर कळी	३०२
भरुस	द ना ६ ११८	मुग्ग	७७१

मडल	दे ना ११४ कुशा	६५०
मन्त्रग	हेम १०८ तरवार	६७४
मन्त्र	द ना १११ फेन्डी	६३
मडल	द ना ११७ जेड	१००
मग	हम ००३ निमर्गम्यक अच्यय	१११
मरगज	हम ११८ पक्षा	६
मसिण	दे ना ०११८ स्निग्ध, मुदर	१०
महमद	हेम ४७८ घरप्रमण	४६७
माडआ	द ना ६१६७ मयी हेम ११३६ माता	२४०
माडउछा	हेम ०१८ मारगी मरी	६६८
मामि	द ना ०११० मातुगानि हेम ०१९७ सती	१३
माहर	दे ना १३० कपिथ, दे ना ०१९ वित्त	७७९
मुअ	√ मुअ हेम ६९९ मोडण	६४१
मुणिअ	हम ०१९९ ज्ञान	३६१
मुइ	दे ना १३७ मक मृत	६९६
रणरण	द ना ११२० हेम ००६ उमण्ठा उद्वेग कामावेग	७०४
रति	हेम २७९ राज	१५९
राड	हम २७९ राज	४०
राडआ	द ना ६८८ राचका, मोहरी	१७१
राहिआ	हेम ४४४२ राधिना	८९
रिच्छोर्ग	दे ना ७७ छिष्पी, राग	७०
रिक्क	हेम २१९ अस्वल	७३१
रुद	दे ना ७१४ विस्तार्ण	३४१
रुप	हेम ०१९४ त्वचा साल छिष्ण	११९
रुभग	हेम ४०१८ अन्काव	६९०
रेह	हेम ४१०० शोभणें	१
लभणा	दे ना ७७ वृश कोमल	७०८

लंका	दे : गाला.	३११
लज्जालुङ्गी	लाजाळु; दे : कण्हकारिणी.	१२७
लङ्घि	यष्टि; लठ्ठ : दे. ना. ७-२६ : अन्यासक्त. मनोहर.	१२०
लङ्घ	दे. ना: ७-१७ : ललित: लाटकी: विदग्ध.	७
लम्हड	दे. घरजावई.	६९७
लुअ	हेम. ४-२५८ : छिन्न.	८
लुंयी	दे. ना: ७-२८ : गुच्छ (ऑर्षी लोवी)	३२२
लुम्क	√ लुकु : हेम : ४-५५ : छुपणे लपणे (लुक्कण)	४९
लेहद	√ लिह् : दे. ना: ७-२५ : लंगट.	६६१
लोटाविय	√ लुट् : घुमणे, भ्रमण करणे.	७९०
लोहिल	√ लुम् : दे. ना: ७-२५ : लंगट, लुब्ध.	११२
वदरियक	दे. ना: ६-७१ : विजने.	८६४
वजुल	अशोक, वेतस.	६२२
वक्य	पंत.	६४७
वग	मजातीय समूह (वग).	१७२
वज्ज	दे. ना: ३-५८; हेम. ४-४०९ वाद्य	६२०
वट्टि	वर्तिरा : कलम, कुचली, लेखणी.	६१६
वट्ट	पृष्ठ : हेम: १-८८ : (आंटा).	११०
वट्ट	वस्त्रविशेष.	३२९
वडाआ	हेम. १-२०० : पताका.	१००
वग्गाधिअ	वर्गधृत, हरिद्रादि वर्गप्रधान धृतं ।	२२
वग्निआ	वानर्गी.	६२०
वम्मह	हेम १-२६० २-६१ मन्मथ.	१४८
वरण	तट भित	२४९
वल्हर	दे. ना ७-८६ क्षेत्र बालुकायुक्त क्षेत्र (वाहण).	८०४
वेल्हरुल	दे ना ७-१६ बंसेल लाटका विनागी गुह्य.	११८
	। वेष्टाट्ट ।	
वव	√ वव. वेष्टं	३१८

राउलिआ	दे तळ वटार (वावळा)	६२८
राउल	दे बाहुली	२१७
वायण	दे ना ७ १७ प्रहेणक मेवामिठाईची भेट	३२८
वाव	दे ना ७ १४ हम १२०६ व्यापन व्यग्र	१९९
वासण	दे भाडें (वामन)	८३१
विच्छड	दे ना ७ - गमू	३८७
विच्छात	प्रमाधन	७७४
विच्छुह	प्रक्षेप फकण	५०१
विर	हेम ११०९ भगण नाडण	७८९
विलिअ	व्यलीक वल्प-सवगा अपराध	५०
विसद	विकसित	३४३
विसदुल	हम - , ४ १३ व्यापन	१४६
विसूर	हेम ४ १३० गिनल होणें, तळमळण	४१४
वेवार	दे ठकविण	९०३
वेल्च	हेम ४ ९३ पीडण व्याकुल वरण	९०१
वेल्हल	दे ना ७ ९२ कोमड विलासी, सुदर	५९८
बोड	दे छिन्नकर्ण दुष्टवान् च कर्तारिण वणपुच्छ	५४०
बोडही	दे तरुणी, कुमारी (बोट्यो)	३९२
बील	हेम ४ १२ अतिक्रमण उल्लघन वळणें	२१
बोहित	वहिन वाहन नीका	७४०
बूटम्	बूटम् = चादण क्षिप्तम्	११०
सअर्जजय	सइज्ज दे ना ८ १० अजारी (मयाजा)	३८
सकेलिअ	(मध्यदेशी) सडुचित	६९४
सघार्ण	दे ना ८ ७ युग्म	४१९
सवर	विछाना (सघार = दर्भशय्या)	८७०
सभगाहम्	स्वयभ्राह्म आपोआप मिळणार (सवग)	२८७
सन्धविभ	दे ना ८ १७ हेम ४ १८१ दृष्ट	५३८
सच्छह	दे ना ८ ९ महान	४१

सण्ड	सूक्ष्मः	७१८
सदा	श्रद्धा; येयं दृच्छा : पद्मा मुद्राराजन : ६०१८.	१७२
समृत्तम	उत्कृष्टमित शोणे. ऊर्ध्व क्षाम घेणे	६०५
समोसर	हेम : २०१९७ : मागे हरणे.	१९३
सरण	त्राण, आश्रय.	७६८
सलाहण	प्राकृतमर्वस्व-मार्कण्डेय : २८ : आघनीय.	११५
सव	जाम्बोजः आच्छानः गाळीः शाप.	३१५
सवर्षी	सपत्नी (सवत : शत्रु)	७९
साउली	दे. ना : ८०११ . यत्राञ्चल; पत्र.	६०५
मान्द्री	वेद्या.	३९१
साह	दे. ना : ८०१८ . हेम . ६०२ : मांगणे.	२१७
मिणेह	स्नेहः तुल.	३१६
मिण	शिव्यशोभन्य.	५८९
मिणि	हेम . २०१३८ . शुक्ति. शिव्या " A small boat-shaped vessel used in Puja for offering water, and a bivalve shell, which may be extended to mean a conch-shell. " श्री मनमोहन घोष : कर्पूरमेजरी p. १४३.	६२
मिणिर	दे ना. ८०२८ पत्राद. पेंडा (शपर-उपर)	३३०
मूष	धान्यादिखाया लोचन भ्रमनाय.	५९८
मोदण	महन करणे	१८
मोदिश	मांभनमोदिश (मोदिशोषा)	५११
मोदिण	हेम २०१०६ मोभादुवन (मोरळा)	५८०
दंडण	दण्ड भाण्ड	६०९
दरो	दं हेम २०१३ जण निगच्छर संमूख.	६२५
दण्ड	भण्ड	६१३

हत्याहत्या	हानाहात (हत्या द ना ८५९ वरेन)	१७६
	क्र १७९ व १९८ मधाऊ प्रयोग पहा	
हर	हम २१४४ घर	३०१
हरि	वानर दे ना ८ ९ पापट	९
हरिआऊ	हम २१०१ मधमाशा खणारा प्राणी	९
हउहउअ	द ना ८७४ हम ५२३० वर ८	२१
	औत्सुक्यसभ्रम	
हगहग	द ना ८२३ १० वभगिका, पालीची एक नात	६२
हल्लफल्ल	द ना ८२९ हम २१७४ उत्साहतरलत्व	७९
	किचिदुष्ण सुगधि चिक्कण जन्स्नान 'महाराष्ट्र विदर्भादि देशप्रसिद्ध श्री भागवतानी याचा अर्थ वाटलेऊ उठण असा दिला आहे	
हाआ	भाऊ	८६६
हित्य	द ना ८६७ लज्जित प्रस्त	८६
हीरण	द ना ८६७ लज्जा	१४६
हुता	द ना ८७० अभिमुत्त	७३
हुता	द ना ९७१ भविष्यत्	६९४
हउ	हम २१४१ अनादरे अधस्त (हउकरी)	३६५
होअ	द ना ८७१ अनायाग वेगानें	८०३
होअ	हातु श्दत्विज होमकर्ता	७२०
होरण	द ना ८७० प्रावरण (जुष्णहारण-जुत्तर)	७९१